

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

XCIX. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2004

TARTALOM

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA (FODOR ISTVÁNNAL): A határozatlan névelő használatának terjedéséről	215
BALÁZS GÉZA: Fülöp Lajos 70 éves 250. – A változás és a változat mint nyelvstratégiai alapkérdés 339. – Turizmus-sokk. A <i>turizmus</i> jelentésbővülése 478. – Új alkalmazott nyelvészeti folyóiratok	505
BALOGH JUDIT: Az értelmezős szintagmákról	293
BALOGH LAJOS: Király Péter, A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai	234
BÁN ERVIN: Egy nyelvész halálára	249
BANCZEROWSKI JANUSZ: A kéz nyelvi képe a magyar nyelvben	427
BÁNKI JUDIT: Wittnyédy István leveleskönyvéből	380
BENCZE LÓRÁNT: A pálma, a ciprus és az egyperces. Az alakzatok világa 1–10.	488
BENKŐ LORÁND: Doboka és társai	393
BLAHO SYLVIA: Siptár Péter szerk., Szabálytalan fonológia	239
BODÓ CSANÁD: Két élőnyelvi konferencia kötetéről	364
BÓNA JUDIT: Beszédkutatás 2002	360
H. BOTTYÁNFY ÉVA: A mozgást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban	94, 242, 375, 502
BÜKY LÁSZLÓ: Aczél Petra – Bencze Lóránt, Mikor[,] miért[,] kinek[,] hogyan[?]. Hatékonyság a nyelvi kommunikációban 86. – Garkú 211. – Kemény Gábor, Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába	492
DEMJÁN ADALBERT: Félegyházi Tamás és Komáromi Csipkés György bibliafordításának kapcsolatáról	69
DÓRA ZOLTÁN: Rendszerváltozás előtti neologizmusok archaizálódása	481
DÖMÖTÖR ADRIENN: Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok	448
ÉDER ZOLTÁN: Versegly Ferenc „Ungarische Sprachlehre” című könyve – száznyolcvanöt év múltán 33. – Borúra derű (A Magyar Tudományos Akadémia jelszavának születése)	331
FARKAS TAMÁS: A magyar családnévanyag két nagy típusáról 144. – Karády Viktor – Kozma István, Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzeti-ségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig	335
FODOR ISTVÁN (ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNÁVAL): A határozatlan névelő használatának terjedéséről 215. – Havas Ferenc, A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány 351. – Megjegyzések a magyar mássalhangzó-kvantitás kérdéséhez	466
N. FODOR JÁNOS: P. Lakatos Ilona szerk., Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából	369
FORGÁCS TAMÁS: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységeken	259, 412

GERSTNER KÁROLY: Ördög Ferenc 70 éves	251
HAJDÚ MIHÁLY: Kommunikáció és identifikáció	1
HOFFMANN ISTVÁN: Kiss Lajos, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében	225
HOLLÓS ATTILA: Szótörténeti adalékok	121
HORVÁTH LÁSZLÓ: Hibák és furcsaságok a határozottságbeli egyeztetésben	25
JUHÁSZ DEZSŐ: Mester és tanítvány. Kniezsa István válogatott névtani műveinek kiadása Kiss Lajos gondozásában 229. – Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság jázsági csoportja	253
KABÁN ANNAMÁRIA: Négyszázhuszonöt éves Melius Péter Herbariuma	205
KÁVÁSSY SÁNDOR: Országlakók, országlakosok 71. – Szolgabíró 72. – Tekintetes Karok és Rendek!	335
KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS: Pertu	213
KIRÁLY PÉTER: Lotz János Budapesten	498
KISS JENŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 98. közgyűlése 112. – Egy ritka szerkesztői jubileum 120. – Búcsú Kiss Lajostól 129. – Pais Dezső életművéről 257. – A magyar nyelvtörténet korszakolásához 385. – A hetvenéves Hajdú Mihály köszöntése	510
†KISS LAJOS: Új magyar–török kéziszótár	92
KRISTÓ GYULA: Karold, Doboka, Keán és társaik 50. – A <i>székely</i> népnév első vokálisának milyenségéről	468
LAKATOS RITA: Nyelvjárási szövegek Torontálvásárhelyről	347
D. MÁTAI MÁRIA: Sebestyén Árpád, A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)	484
MIZSER LAJOS: Borköles 214. – Olasz 337. – Spanyol	338
MOKÁNY SÁNDOR: A <i>bikuram</i> -tól az <i>üfőasszony</i> -ig	470
A. MOLNÁR FERENC: Korai adatok az igekötővel való felelésre 70. – A. Molnár Ferenc írja	381
NEMES ATTILA LÁSZLÓ: Nyelvi szintek interakciója a műveltségben: milyen jelentést hordoznak az alternatív esetragok?	9
NEMES MAGDOLNA: Új magyar tájszótár (N–S)	496
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Kiss Lajos 80 éves	118
Pályázati felhívás	254
PÁSZTOR EMIL: Négy nyelvhelyességi babona ellenpéldái Arany Toldijában	3
PÁTROVICS PÉTER: Az aspektus a lengyel és a magyar nyelvben: harmónia – diszharmónia	56
PELCZER KATALIN: Benczik Vilmos, Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben	90
PÉTER LÁSZLÓ: Rubicon 73. – Péter László írja 125. – (SZATHMÁRI ISTVÁNNAL) Juhász Gyula költői nyelvének egy sajátos stílusesszközéről	188
POZSGAY ILDIKÓ: 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguistics	507
SÁROSI ZSÓFIA: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben	434
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Búcsú Balassa Ivántól	247
SENGA TORU: <i>Dzsúdzsucu</i> és <i>dzsúdó</i> . Japán sportszavak magyar és nemzetközi vonatkozásairól	193, 310
SZABÓ JÓZSEF: Nyelvjáráskutatók konferenciája Svájcban	371
SZALAMIN EDIT: Juhász József nyolcvanéves	508
SZATHMÁRI ISTVÁN (PÉTER LÁSZLÓVAL): Juhász Gyula költői nyelvének egy sajátos stílusesszközéről	188

SZÉKELY GÁBOR: A mérséklés kifejezésének eszközeiről a magyar nyelvben	65
A szerkesztőség írja	512
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: A retorikai kérdések kérdő névmásai és partikulája	300
SZILI KATALIN: A <i>ki</i> igekötő jelentésváltozásai	163
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Kertész András két könyvéről	81
TÓTH SZILÁRD: Újabb adatok a <i>lecsó</i> szó hazai és külföldi elterjedéséhez	474
UZONYI KISS JUDIT: Gondolatok a főnévi alaptagú szintagmákról	323
N. VARGA ANDREA: Töismétlések és figura etymologicák Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós művészetében	273
C. VLADÁR ZSUZA: Az ablatívus a korai magyar és finn grammatikákban	133
ZAICZ GÁBOR: Hajdú Pétertől búcsúzunk	115
ZELLIGER ERZSÉBET: Borbély Anna, Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében	237
ZOLTÁN ANDRÁS: Farvíz	73
ZSILINSZKY ÉVA: Mihály Benkő, On the Tracks of Friar Julian. Journeys across Mongolia	94
Kisebb közlemények	65, 205, 466, 331
Különfélék	94, 242, 371, 498
Levélszekrény	125, 381, 512
Nyelvművelés	215
Nyelvtörténeti adatok	121, 380
Szemle	225
Szó- és szólásmagyarázatok	81, 211, 335, 470
Társasági ügyek	112, 247, 508

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

ablatívus a korai magyar és finn grammatikákban 133	családnevek keletkezési ideje 146
Az alakzatok világa 1–10, 488	családnév-változtatás 144, 355
aleman dialektológiai konferencia 371	dialektológia 371, 507
alkalmazott nyelvészeti folyóiratok 505	Doboka 393–6
Alkalmazott nyelvtudomány 505	dzsúdzsucu, dzsúdó 193, 310
amerikai deszkriptív fonológiai iskola 239	-e kérdő partikula a retorikai kérdésekben 308
azonosító szintagma 298	élőnyelvi konferenciakötetek 364
bácskai lecsó, bácskai lecsósrizs 475	emfázisos rokonságzavaink 470
Balassa Iván 247	Erdélyi Szoltán 405
banya 470	értelmezős szintagma 293
Beleknegini 407	északkeleti nyelvjárás 369
Belyöd 403	1945 utáni neologizmusok 481
Beszédkutatás 2002 360	figura etymologica 276
bikuram 470	Fordítástudomány 505
Borköles 214	főnévi alaptagú szintagmák 323
Bortöltő 214	főnévi kérdőnévmások a retorikai kérdésekben 301
Borúra derű (az Akadémia jelmondata) 331	

- frazeológiai egység 260
 frazeológiai egységek lexikalizálódása 259, 412
 Fülöp Lajos 250
 garkü 211
 grammatikalizálódás 260
 grammatikalizálódás frazeológiai egységekben 259, 412
 Gyula (Prokuj) 394
 Hajdú Mihály 510
 hármas határ menti nyelvhasználat 369
 határozatlan névelő (helytelen használata) 215
 „hátravetett jelző” 293
 helynévi eredetű családnevek 159
 japán sportszavak 193, 310
 Jókai-kódex névutóhasználat 484
 Juhász Gyula költői nyelvének egy sajátos szövszerkezet-típusa 188
 Juhász József 508
 Kaján 397
 Kán 398
 Karády Viktor – Kozma István, Név és nemzet 355
 kárpátukrán–kelet-szlovák átmeneti nyelv-járás 234
 Keán 397
 Kelemen Tiborné 249
 Kemény Gábor, Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába 492
 kevés esetes rendszer a korai magyar és finn grammatikákban 138
 kézzel kapcsolatos kifejezések 427
 ki igeikötő jelentésváltozásai 163
 kísérleti beszéd kutatás 361
 Kiss Lajos 129
 Kiss Lajos Kniezsa-kiadásai 229
 Kiss Lajos történeti névtani munkássága 130, 225
 Kniezsa István válogatott névtani művei 229
 korai Árpád-kori magyar személynevek 393
 kormányásfonológia 240
 közszoói eredetű családnevek 160
 Kulán 403
 Lotz János 498
 lecsó 474
 magyar családnévanyag típusai 145
 magyar nyelvtörténet korszakolása 385
 Magyar Nyelvtudományi Társaság jászársági csoportja 253
 magyarországi románság nyelvhasználat 237
 magyarországi szláv nyelvjárások 234
 Marr, marrizmus 351
 mássalhangzó-kvantitás 466
 Melius Péter Herbariuma 205
 melléknévi kérdő névmások a retorikai kérdésekben 304
 mesterséges családnevek 152
 mozgást kifejező igék korai bibliafordításainkban 242, 375, 502
 napjaink nyelvművelő gyakorlata 342
 4. Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus 507
 névgyakorosság 161
 névkeletkezés és névhasználat 145
 név konnotációja 149
 névmagyarosítások 355
 névpolitika Magyarországon 355
 névragozás a korai magyar és finn grammatikákban 136
 névutó 484
 nyelvcsere 237
 nyelvi kép stilisztikája 492
 Nyelvi Mércse 505
 nyelvjárási szövegek Torontálvásárhelyről 347
 nyelvkeveredés 234
 nyelvművelési stratégia 343
 nyelvtörténet pragmatikai alapon 434
 optimalitáselmélet 241
 Orvosi Nyelv 506
 Ördög Ferenc 251
 pályázati felhívás 254
 pertu 213
 rendszerváltás előtti neologizmusok archaizálódása 481

- retorikai kérdés 489
retorikai kérdések kérdő névmásai 300
- Sarolt (Karold) 394
Sebestyén Árpád, A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben 484
silány ~ sílány 'koszorúslány' 472
sokesetes rendszer a korai magyar és finn grammatikákban 142
strukturális fonológia 239
Szabálytalan fonológia 239
székely népnév 468
szigorú CV fonológia 240
szinonim mondatszerkezetek korai bibliafordításokban 448
Sztálin és a nyelvtudomány 351
- töismétlés 273
töismétlések és figura etymologicák Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós művészetében 273
történeti szociopragmatika 434
turista 478
turizmus jelentésbővülése 478
turizmus-sal alakult szóösszetételek 478
- Új magyar tájszótár IV. (N–S) 496
- üfőasszony 474
- Vajk 407
változás és változat 339
vonatkozó mellékmondatos alárendelések változatai korai bibliafordításokban 448
vonzatos főnév 328
vonzatok formai egységesülése 417
- Wittnyédy István levele 380

KISS GABRIELLA

Magyar Nyelvtudományi Társaság
4₄

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX.

ÉVFOLYAM

2003.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, † KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMARI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Hajdú Mihály</i> : Kommunikáció és identifikáció.....	1
<i>Nemesi Attila László</i> : Nyelvi szintek interakciója a műveltségben: milyen jelentést hordoznak az alternatív esetragok?	9
<i>Horváth László</i> : Hibák és furcsaságok a határozottságbeli egyeztetésben	25
<i>Éder Zoltán</i> : Verseghy Ferenc „Ungarische Sprachlehre” című könyve — száznyolcvanöt év múltán	33
<i>Kristó Gyula</i> : <i>Karold, Doboka, Keán</i> és társaik	50
<i>Pátrovics Péter</i> : Az aspektus a lengyel és a magyar nyelvben: harmónia — diszharmónia	56
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Székely Gábor</i> : A mérséklés kifejezésének eszközeiről a magyar nyelvben. — <i>Demján Adalbert</i> : Félégyházi Tamás és Komáromi Csipkés György bibliafordításának kapcsolatáról. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Korai adatok az igekötővel való felelésre	65
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Kávássy Sándor</i> : Országlakók, országlakosok. Szolgabíró. — <i>Péter László</i> : Rubicon. — <i>Zoltán András</i> : Farvíz	71
S z e m l e. <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Kertész András két könyvéről. — <i>Büky László</i> : Aczél Petra — Bencze Lóránt, Mikor[,] miért[,] kinek[,] hogyan[?]. Hatékonyság a nyelvi kommunikációban. — <i>Pelczér Katalin</i> : Benczik Vilmos, Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben. — <i>†Kiss Lajos</i> : Benderli Gün — Gülen Yılmaz — Kakuk Zsuzsa — Tasnádi Edit, Magyar—török szótár. — <i>Zsilinszky Éva</i> : Mihály Benkő, On the Tracks of Friar Julian. Journeys across Mongolia	81
K ü l ö n f é l é k. <i>H. Bottyánfy Éva</i> : A mozgást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban	94
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 98. közgyűlése. — <i>Zaicz Gábor</i> : Hajdú Pétertől búcsúzunk. — <i>Nyomárkay István</i> : Kiss Lajos 80 éves. — <i>Kiss Jenő</i> : Egy ritka szerkesztői jubileum	112
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Hollós Attila</i> : Szótörténeti adalékok	121
L e v é l s z e k r é n y. <i>Péter László</i> írja.	125

MAGYAR NYELV

XCIX. ÉVF.

2003. MÁRCIUS

1. SZÁM

Kommunikáció és identifikáció*

A kommunikációról szóló szakirodalom fölmérhetetlen mennyiségű. Mindemellet azt tapasztaljuk, hogy alig foglalkozik a tulajdonneveknek a gondolatközlésben betöltött szerepével, a neveknek a beszédben megjelenő problémájával. Jóllehet vizsgált anyagában számtalanszor előfordul tulajdonnév, ez inkább csak gazdaságossági szempontból történik, mint ahogyan CLARK és CARLSON (HERBERT H. CLARK — THOMAS B. CARLSON, Beszédaktusok és hallgatók. In: PLÉH CSABA — SÍKLAKI ISTVÁN — TERESTYÉNI TAMÁS szerk., Nyelv — kommunikáció — cselekvés. Osiris K., Bp., 1997. 149) példájában néhez lenne közsavakkal helyettesíteni a keresztneveket: „*Anna, Barbarához, Karcsihoz és Dávidhoz*: Barbara, Karcsi és Dávid, ... fogjatok kezét Elvirával, Ferivel és Gyurkával...” (Síklaki István fordítása). Meg lehetne azonban próbálni: A szöke lány a barna coffoshoz, a farmernadrágos fiúhoz és a pulóveres fiatalemberhez... stb. CHOMSKY (NOAM CHOMSKY, Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme. Ford. Zólyomi Gábor. Osiris-Századvég, Bp., 1995. 214) példáiban (*Mary has lived in Princetown; Has Mary lived in Princetown?*) egyszerűen használhatnánk közneveket a tulajdonnevek helyett (*A lány eddig falun lakott; Falun lakott eddig a lány?*). Természetesen a közlés szempontjából, vagyis a kommunikációelméleti kutatás számára mellékes az, hogy közszó vagy tulajdonnév a topik eleme, illetőleg helyettesíthető-e közszóval a tulajdonnév. Nem lenne mellékes az a nyelvi jelek keletkezése szempontjából. JAKOBSON elsősorban filozófiai megközelítéssel, a kezdetektől, Platón Kratülosz-dialógusától Locke, Descartes, Whitney, Saussure, Meillet, Bloomfield, Jespersen és mások munkái nyomán saját koráig bemutatta a nyelvi jelek önkényességéről vagy megegyezései társadalmi használatáról szóló vitát, és sehol sem talált megkülönböztetést a név és tulajdonnév között (ROMAN OSZTPOVICS JAKOBSON, Hang — jel — vers. Gondolat, Bp., 1972. 116—8). LÉVI-STRAUSS a nyelvhez hasonló struktúrákat a rokonsági rendszerekben, mitológiákban, rítusokban, művészetekben stb. kereste (CLAUDE LEVI-STRAUSS, Les structures élémentaires de la parenté. Bruxelles, 1949.). Kultúrantropológiai kutatásaiban foglalkozott ugyan néhány indián törzs névválasztásával, de elsősorban a tabukat, totemneveket vizsgálta, nem pedig az identifikációs rendszert.

Minden bizonnyal vannak olyanok, akik számára meglepő, másoknak természetes a tulajdonnevek mellőzése a jelentéselméletekben, hiszen még ma sem egységes a tudományos álláspont a tulajdonnevek „jelentése” terén. Egyesek szerint (pl. GOMBOCZ ZOLTÁN, Összegyűjtött művei. I. MTA K., Bp., 1938.) a magyar nyelvben a *Dózsa György, Kossuth Lajos, Móricz Zsigmond* stb. értelmetlen hangsor, amelynek a jelölt személy,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2002. december 11-i közgyűlésén.

a denotátum maga a jelentése; mások szerint (pl. BALÁZS JÁNOS, *Le nome propre dans le système de signes linguistiques*. In: *Attidel VII. Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche*. Firenze, 153—9, UŐ., *A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: ÁNyT. I.* 1963: 41—52) ezeknek „jelentései”: ’magyar’, ’férfi’ stb. Mindennek következtében érthető, hogy KIEFER FERENC igényes és gazdag anyagú jelentéstani könyvének csupán másfél százaléka foglalkozik a tulajdonnevekkel (*Jelentéelmélet*. Corvina K., Bp., 1999. 159—66). Abban is többek között ezt olvashatjuk: „A strukturális szemantikát nem a tulajdonnevek vonatkozásának kérdése érdekli elsősorban, hanem a tulajdonnevek köznevelésének problémája, és azoknak a funkcióknak a jellemzése, amelyeket a tulajdonnév a különböző nyelvi kontextusokban betölthet” (163). A valóságban nem létező denotátumú tulajdonnevek vonatkozásait kvantifikációval (univerzális és egzisztenciális kvantorok/operátorok behelyettesítésével) igyekszik megoldani, de a végén önmaga állapítja meg: „A kvantorelemzés sem tökéletes, a módszer további részletezésétől azonban eltekintünk” (162). Ezek az idézetek annak a fölismerésnek a bizonyítékai, hogy a nyelvtudomány, bármily mélyreható és elvonatkoztató is, önmagában nem vállalhatja a nyelvi eszközökkel történő identifikáció elméletének kutatását, nem tartja azonosnak a kommunikáció és az identifikáció vizsgálatának módszereit. Ezt BLOOMFIELD már hetven évvel ezelőtt megfogalmazta, amikor így írt: „...a grammatical distinction between »noun« and »name« is not legitimate”, vagyis pusztán nyelvszerkesztési eszközökkel nem lehet különbséget tenni közszo és tulajdonnév között (LEONHARD BLOOMFIELD, *Language*. New York, 1933., idézi W. F. H. NICOLAISEN, *Names as Verbal Icons: Names 22*. 1974: 105). Ezt elfogadta és vallja a külföldi névtanok nagy része is. A magyar névtudományban azonban még BARABÁS ANDRÁS, KÁLMÁN C. GYÖRGY és NÁDASDY ÁDÁM írása után (Van-e a magyarban tulajdonnév?: *NyK.* 77. 1977: 135—55) sem foglalkozott a kérdéssel jó ideig senki, s csak az utóbbi időben fordult feléje némi figyelem HEGEDŰS ATTILA (*Mi a tulajdonnév?: Névtani Értesítő* 19. 1997: 5—8, UŐ., *Mi a tulajdonnév? (II.): Névtani Értesítő* 21. 1999: 314—7) s a magam vitázó cikkei nyomán (HAJDÚ MIHÁLY, *A tulajdonnév mint szófaji kategória*. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Miskolc, 1995. augusztus 28—30. I—II. Szerk. B. GERGELY PIROSKA és HAJDÚ MIHÁLY. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézetének kiadása*. Bp. — Miskolc, 1997. 471—7, *A tulajdonnév „meghatározása”: Névtani Értesítő* 20. 1998: 5—121, *Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben*. In: *Tanulmányok a magyar nyelvről. Tanulmányok Fekete Péter 70. születésnapjára*. Szerk. H. VARGA GYULA. Eger, 1998. 52—6 stb.). Mindenképpen eredménye ezeknek a névtani munkáknak, vitáinknak, álláspontjaink több fórumon való kifejtésének, hogy az újabb grammatikák (A. JÁSZÓ ANNA főszerk., *A magyar nyelv könyve*. Trezor K., Bp., 1991.; KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan*. 1—3. Akadémiai K., Bp., 1992—2000.; É. Kiss Katalin — Kiefer Ferenc — Siptár Péter, *Új magyar nyelvtan*. OSIRIS K., Bp., 1998.; KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000.) megemlítve azt, hogy milyen fajúak vannak, esetleg hogyan képezhetők a tulajdonnevek, mellőzik vagy teljesen külön fejezetben tárgyalják sajátosságait, összefüggéseiket, alaposabb rendszerezésüket stb. Csak annyit szeretnék a magyar névkutatás nevében kérni, hogy az ezután megjelenő nyelvtanok illesszenek be főnévi fejezeteikbe, a tulajdonnevek rendszerének vagy helyesírási szabályainak bemutatása elé egy efféle mondatot: „A tulajdonnév olyan nyelvi jel (értelmetlen hangsor, bármilyen szófajú szó, szókapcsolat, nyelvi szerkezet, akár mondat vagy szöveg), amely a kommunikációban aktuális vagy szituációs főnév, vagyis bármi volt is korábban, tulajdonnévvé válva főnévként viselkedik.”.

Az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladva az identifikációnak azokat az eseteit vegyük vizsgálat alá, amelyek megegyeznek az állatok és az emberek világában. Azt tapasztaljuk, hogy az azonosítás — különböző szinteken — biológiai törvénye az élővilágnak. Még az egysejtűek is fölismerik a fényt, a növények a függőleges—vízszintes közötti különbséget, az állatok azonosító képessége pedig sokszor fölülmúlja az emberét. A kutyafélék szaggal való azonosítása, felségterületük kijelölési módja közismert, de a rovaroknak sokkal érzékenyebb szaglószerveik differenciáltabb azonosításra képesek. Egy fajhoz tartozó lepkék hím és női egyedei a párzás időszakában sok kilométer távolságból is egymásra találhatnak. A társadalmat alkotó rovarok (méhek, hangyák, természetek stb.) pedig a saját közösségükhöz tartozókat illatuk alapján azonosítják (vö. SZÉKY PÁL, Állat az állatnak üzen. Biokommunikáció. Natura K., Bp., 1986.). Különösen érvényes ez a méhekre, akik a család egyetlen anyját az illatmirigyekből kibocsájtott fermentumok alapján ismerik föl, s az esetleg valahogyan bejutott másikat azonnal megölik. A legtöbb ember (előzetes ismeret alapján) fölismeri a Hypo jellegzetes szagát, a nők többsége pedig különbséget tud tenni az Amazone, Chanel, Dior, Infini, Jungle, Obsession, Tendre Poison illatok között. Ugyanígy a férfiak között is akad, aki meg tudja különböztetni az Amphora, Davidoff, Mac Baren, Prince Albert, Three Nuns pipadohány füstjét. Természetesen többen vannak azok, akik a Kecskeméti barack meg a Szatmári szilva illata alapján disztingválnak, vagyis azonosítják a tulajdonnevet a denotátummal.

Hasonlóképpen az ízek alapján is lehet azonosítani a különböző étel- és italmárkákat. Van olyan, aki a Pick és Hertz szalámit becsukott szemmel meg tudja különböztetni egymástól, vagyis azonosítja a fűszerezése, zamata alapján. Ugyanígy identifikálható a Pethes-leves és az Újházi-leves, a Gundel-saláta és a Gellért-saláta vagy a Liget-saláta és a Csekonics-saláta, a Dobos-torta, Fedák-torta, Rácztorta stb., nem beszélve a különféle márkájú italok jellegzetes ízéről. A konyakok között jó ízérezékű és gyakorlott ivó megkülönbözteti a Budafok, Lánchíd, Martell, Metaxa, Napoleon, s még ez utóbbin belül is a D'Elba, Élysée, Imperial, La Fayette stb. márkákat.

A hangok által történő azonosítás mind az állatvilágban, mind az emberek között általános. Az énekesmadarak revierjükben azonosított hangok alapján túrnek meg egyeseket, üldöznek el másokat. Egy-egy hodályban az anyajuhok néhány nap leforgása alatt egyszerre ellenek, s közben mindegyik állandóan hangot ad, amit újszülött báránya azonnal viszonz. Az eltévedt vagy kiemelt kisbárányokat pár perc alatt megtalálja anyjuk, illetve visszatalálnak anyjukhoz kölcsönös bégetéseik fölismerése nyomán. Az egy istállóban hosszabb ideig egymás mellett álló lovak nyerítéseikről fölismerik egymást. Amikor egyik néhány órás munka után visszatér, s az udvaron, társa meglátása nélkül fölnyerít, a másik az ember számára is érezhető vidám hanggal viszonzza a nyerítést, annak bizonyágául, hogy látatlanban, hangjáról is azonosította az érkezőt. Az emberek a rádióban fölismerik tagtársunk, Bözsöny Ferenc jellegzetes hangját, de a mostani bemondók vagy ismertebb politikusok között is vannak olyanok, akiket többször hallunk, s hangszínezetükről azonosítunk. Hogyne tudnánk saját családtagjainkat például telefonon keresztül fölismerni! Csökkentlátók között különösen gyakori a hanggal való azonosítás, és nem ritkán egy-egy vak személy akár több száz embert tud hangjáról, hangszínezetéről identifikálni.

Még nagyobb az azonosítás pontossága a látás alapján. Így találják meg fészüküket, odújukat a madarak, rovarok, ragadozók stb. Mi, emberek pedig nem csupán utcán való találkozásokkor ismerjük föl egymást, hanem tévében, filmen, fényképen stb. Ugyanígy fölismerünk képről minden épületet, amit már láttunk, vagyis amelynek képe és neve már a tudatunkban megvolt (*Országház, Operaház, Lánchíd* stb.), szemben az állatokkal, amelyek nem tudnak áttételesen identifikálni. Egy kutyának például hiába mutatjuk gazdája fényképét, nem tudja azonosítani. (Más az, ha televízióban látja, s a hangját is hallja!)

Az állati kommunikáció kutatói (pl. W. H. THORPE, *Animal Vocalization and Communication*. New York, 1967.; THOMAS A. SEBEOK ed., *Animal Communication*. Bloomington — London, 1968., Uő., Az állati hírközlés kutatása: a zooszemiotikai modell: *Természet Világa* 1973/7: 315—8; SZÉKY i. m.; stb.) szerint az állati nyelv mindig „célirányos, rendezett és propozicionális”, vagyis az állat „nem hazudik”, ok nélkül nem „beszél”, hiszen ösztöne szerint cselekszik és „kommunikál”, s ez vonatkozik az identifikációs tevékenységére is, amely lehet téves, de soha nem megtévesztő. A tulajdonnevek kutatója azt tapasztalja, hogy az emberi azonosítás lehet téves, de a tulajdonnév-használatat rendezett és információt közvetítő, még akkor is, ha tudatosan megtévesztő. KARL POPPER szerint (KARL R. POPPER, *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford, 1972.) két szintet kell megkülönböztetnünk a nyelvhasználatban: az alacsonyabb az érzelmi állapot kifejezésére szolgál, a magasabb a gondolatok kifejezésére. Ezt CHOMSKY is elismeri, s azt állítja, hogy ezek a szakaszok nem hidalhatók át (CHOMSKY i. m. 222). Az identifikációt vizsgálva azt kell megállapítanunk, hogy az elsődleges (érzékszervekkel történő vagy animális) azonosítás megfelel POPPER és CHOMSKY alsóbb szintű kategóriájának. A nyelvi jelekkel, tulajdonnevekkel történő azonban nem illeszthető be egyikbe sem, hanem a két kategória között helyezkedik el. Ez látszólag ellentmond CHOMSKY „áthidalhatatlanság” állításának, de csak a fölületes szemlélet szerint. Alaposabb vizsgálat után megállapíthatjuk, hogy az identifikáció a kettő között, vagyis az érzéki és a gondolati szint között helyezkedik el, s nincs kapcsolata egyikkel sem. A tulajdonnév-használat ugyanis nem érzelemkifejezés, de nem is gondolatközlés. Ez utóbbi bizonyítására vegyünk példának egy bemutatkozást! Kéznyújtás közben az egyik fél megmondja a nevét: *Tót István*. Ebben nincs semmi érzelmi töltet. Van-e kommunikációs értéke? Általános vélemény szerint van, hiszen „*Az én nevem [van] Tót István*” vagy „*Engem Tót Istvánnak hívnak*” mondat hangzott el. Azonban „*az én nevem*” behelyettesíthető ez esetben *Tót István*-nal, s akkor ezt kapjuk: „*Tót István [van] Tót István*”. Ugyanígy az *engem* helyére is betehetjük *Tót István*-t, s akkor ezt kapjuk: „*Tót Istvánt Tót Istvánnak hívnak*”. Tehát a bemutatkozás jelentése: '[Az a személy, aki kezét nyújt] *Tót István* azonos *Tót Istvánnal*'. Ennek pedig nincs kommunikációs értelme. Ahogyan PLÉH CSABA és TERESTYÉNI TAMÁS (i. m. 9) írja az efféle közlésekről: „...a referencia azonossága alapján a jelentés szempontjából »üres«-nek kell tartanunk, valahogy úgy, mintha azt mondanánk, *Bertrand Russel azonos Bertrand Russellel*.” Vagyis a bemutatkozás, névsorolvasás, névvel való említés nem kommunikáció, hanem identifikáció.

Ha az azonosítás behatóbb ismeretere törekszünk, meg kell vizsgálnunk azt a gondolkodási folyamatot, ami a tulajdonnév használata közben végbemegy. CHOMSKY (i. m. 147) idézi JUAN HUARTE XVI. századi spanyol orvos elméletét a gondolkodás három szintjéről, amely szerint van *f o g é k o n y é r t e l e m*, ami az érzékek útján bekerült tudást tartalmazza, s ezek szerint ide kell vennünk az identifikációt, a dolgok azonosítását, akár állati, akár emberi az, ha érzékszervek használatával történik. Másodiknak tekinti a *n o r m á l i s é r t e l m e t*, s ez az ismertre alapozva létrehoz olyan gondolatot (ötletet), amilyen előzőleg nem volt meg, tehát alkalmas kognitív rendszer fölépítésére. Szerinte a „normális” emberi értelemnek ez a kategória felel meg, tehát a kommunikáció is ide tartozik. A nyelvi jelekkel történő azonosítás, vagyis a tulajdonnév-használat nem föltételezi újabb gondolatok megjelenését a már ismertek mellé, hiszen az azonosításon kívül nem végez más tevékenységet az elme. A harmadik szint a *kreatív értelem*, amely azonban csak művészeknek, zseniknek és örülteknek adatik meg (HUARTE szerint).

A tulajdonnevek és közzavak között meglévő egyezések és különbségek bemutatásához a jelelmélet kutatói adtak sok segítséget. PEIRCE már 1867-ben elkülönített három szintet a kommunikációban: 1. *i k o n*: olyan jel, amely az általa jelölt tárgyra pusztán

saját jellemzőivel utal; 2. *i n d e x*: olyan jel, amely úgy utal az általa jelölt tárgyra, hogy az a tárgy rá valóban hatást gyakorol, az ikont a tárgy tényleges módosító hatásának teszi ki; ilyen például az érintkezésen alapuló asszociáció; 3. *s z i m b ó l u m*: olyan jel, amely általános eszméket társít egymással. Nemcsak önmagában általános, hanem az a tárgy is általános természetű, amelyre utal. Az általános mindig az általa meghatározott esetek révén létezik (CHARLES SANDERS PEIRCE, A jelek felosztása. In: HORÁNYI ÖZSÉB — SZÉPE GYÖRGY szerk., A jel tudománya. Gondolat K., Bp., 29). Egyértelmű tehát, hogy a szimbólum mindig közszó, az ikon pedig lehet kép, rajz, köszönés, tánc, rítus, szokás stb. meg tulajdonnév is. Nem véletlen, hogy néhány névkutató (NICOLAISEN i. m. 1974., UŐ., Words as Names: Onoma. 20. 1976: 143—60; LESLIE ALAN DUNKLING, Our Secret Names. London, 1981.; stb.) a tulajdonneveket verbális ikonoknak tekinti.

O. SELTZ (Die Gesetze der produktiven und reproduktiven Geistestätigkeiten. Bonn, 1924. 43) kétféle gondolkodásról írt. *P r o d u k t í v* nak nevezte a meglévő tudás vagy ismeret eredeti helyzetben való fölhasználását (mint például a sablonra készített fogaske-rekek marása), *r e p r o d u k t í v* gondolkodásnak pedig az ismeretek más körülmények közötti alkalmazását, más sorrendbe állítását (egy új gépkocsitípus tervezése). Az identifikáció az első kategóriába tartozik. A fölismeréssel (tulajdonnévvel) már ismert dolgot azonosítunk: egy emberrel, földrajzi alakulattal, településsel hozzuk kapcsolatba a nevét. Ezt csak akkor tudjuk megtenni, ha már birtokában vagyunk a legfontosabb ismeret-anyagnak, vagyis meglévő tudásunk van az objektumról. Érdekes példa erre Cinao gróf naplójának egy mondata: „*A t t o l i c o* riasztó bombatámadásai folytatódtak.” Amennyiben nincs semmi ismeretünk *A t t o l i c o* ról, gondolhatunk egy államra, amely bombáz, egy tábornokra, aki elrendelte a bombázást, egy városra, amelyet bombáznak stb. A valóság azonban, hogy Bernardo Attolico olasz nagykövet volt Berlinben, aki a háború hírével és szükségességével „bombázta” fölöttesét, az olasz külügyminisztert. Produktivitásunk ezzel a név és a személy összekapcsolásában ki is merült, identifikáltuk a név denotátumát, amihez előzetes ismeretünk megvolt (vagy utólag megszereztük). A reproduktív gondolkodás szükségessé teszi az identifikált névről való állításaink beépítését a mondatba vagy szövegbe, ami azután már kommunikációt eredményez, s másfajta megközelítést, eltérő vizsgálatot igényel, s ez már elsősorban nem az onomatológia föladata.

A névtan szempontjából is hasznosíthatóan különít el kétféle tudást PLÉH CSABA (A mondatmegértés a magyar nyelvben. Osiris K., Bp., 1998. 201—2). Az egyik szerinte *i n t u í t í v* tudás. Ide sorolja a betűk, számjegyek fölismerését, s egyértelműen közéjük illeszthetnének a tulajdonnevekkel történő azonosítást is. Azért kétséges azonban ez, mert Valerius Maximus Kr. u. 30-ban arról számolt be, hogy egy athéni tudós, akit fejen talált egy kő, elfelejtette a betűket, nem tudott többé írni-olvasni, máskülönben kielégítően működött az emlékezete. 1481-ben Antonio Guainerio egyik betege pedig az emberek nevét felejtette el (VICTORIA A. FROMKIN, Gondolatok az agy, az elme és a nyelv közti kapcsolatokról. In: BÁNRÉTI ZOLTÁN szerk., Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok. Corvina, Bp., 1992. 67; GÓSY MÁRIA, A lexikális előhívás problémája. In: Beszédkutatás 2001. Szerk. GÓSY MÁRIA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 2001. 128). A másik tudásszint PLÉH CSABA alapján a *k u l t u r á l i s* tudás, amelybe beletartozik a nyelvi szabályok rendszerének ismerete, a tulajdonképpeni kommunikáció, amit a névkutató csak a tulajdonnevek szerkezeti fölépítésének vizsgálatakor érint. A szerzőnek azt a tömör és találó meghatározását, mely szerint a kommunikáció az, mikor „valamiről mondunk valamit”, tehát topik—komment tagolódást föltételez, kiegészíthetjük azzal, hogy az identifikáció az, amikor „valamit azonosítunk valamivel”, vagyis a tagolódása: topik—topik. Az asszociatív—valószínűségi rendszer tehát összekapcsolja a nevet a denotátummal, a gondolkodás—szintaxis rendszer pedig kommuni-

kációra képessé teszi a tulajdonnevet, vagyis főnévként beépíti a mondatba. Azt vélhetnők, hogy eljutottunk a tulajdonnév-elmélet kutatásának végére, hiszen meghatároztuk a tulajdonnevek helyét a nyelvi jelek rendszerében a kommunikáció mellett, illetőleg azon belül is. Közeli sem lehetünk azonban megnyugodva, s meg kell vizsgálnunk más oldaláról a kérdést.

CARMICHEL az 1930-as években fejtette ki az emlékezés és beszéd közötti összefüggésről a véleményét. Megállapítása szerint a névvel ellátott objektumokra jobban emlékeznek az emberek. Ebből az következne, hogy a név könnyebben megmarad az ember tudatában, jobban emlékszik rá, mint magára az objektumra. Ez a denotátum és a név együttes ismeretében igaz, s akkor a fordítottja is az: az objektum ismeretével összekapcsolt névre jobban emlékeznek az emberek. Ha azonban nincs a tudatunkban a denotátum (személyesen nem ismerjük az illetőt, nem láttuk sohasem a hegyet, folyót, települést, csak a nevét hallottuk), neve könnyebben kiesik a tudatunkból. Ennek magyarázata az agykutatók szerint a két tudatközpont: az azonosítás (identifikáció) és az emlékezés központjának külön való elhelyezkedése az agyban s a kettő közötti bonyolult összeköttetések hálózata, amelybe könnyen beléphet a felejtés „rövidzárata”. A névtan szempontjából azonban ezzel még behatóbban kevesen foglalkoztak, pedig fölveti az identifikáció kutatásának biológiai, pontosabban neurológiai szükségességét, vagyis az agyműködés ilyen irányú kutatását. Bevezetésül idézzük föl CHOMSKY (i. m. 167) megállapítását az elme kommunikációs szerepével kapcsolatban: „úgy vélem, hogy a téma [a nyelv és elme működésének összefüggése] strukturalista és viselkedésselvű (behaviorisztikus) megközelítésének legfőbb gyengesége a magyarázatok könnyedségébe vetett bizalom, az a meggyőződés, hogy az elmének szerkezetileg egyszerűbbnek kell lennie, mint akármelyik ismert testi szervnek, és hogy több feltevés közül a legegyszerűbb elegendő kell hogy legyen valamennyi megfigyelhető jelenség magyarázatára”.

A XIX. században föllendült agykutatás művelői kétségtelenül fölismerték és leírták a mozgató és érző centrumok hollétét. BROCA már 1861-ben megállapította a beszédközpont helyét a bal homloklebenyben, a Sylvius-árok fenekén levő Reil-sziget környékén, amit azóta Broca-mezőnek neveznek. Későbbi kutatók (WERNICKE, GIACOMI, ECKERT, EIDINGER, LENHOSSÉK JÓZSEF, KERFORT és SHUTE) pontosították az észlelés, megértés, elmélyült gondolkodás, a beszédképesség, matematikai képesség, emlékezés stb. helyét a cortex (agykéreg) különböző helyein. A XX. század agykutatói később megállapították, hogy minél nagyobb szervezetségű valamely állat, annál inkább részletekre terjedő az agykéregben a helyhez kötöttség. Nincsenek azonban élesen elkülönítve még az embereknél sem, de sokkal élesebbek a határok, mint az állatoknál. Megállapították, hogy kisebb-nagyobb részek aránytalanul fejlettebbek vagy elmaradottabbak az egyes embereknél. A névkutatók azonban nem sokat foglalkoztak a neurológiával, hát még az efféle részletekkel! Pedig az egyik legfontosabb fölfedezés, az egyes központok közötti összekötő és társító (asszociáló) idegfonalak működésének vizsgálata sok segítséget adhatott volna az identifikáció mélyebb megértéséhez. Az agy központi részén található az úgynevezett Wernicke-mező, a fölismerő vagy azonosító központ, amely mind az agykéreg, mind az érzékelő központokkal szoros összeköttetésben van. Ezeknek az idegfonalaknak az erőssége, fejlettsége dönti el a különböző módon való fölismerés, azonosítás és emlékezés képességét. Egyes embereknél erőteljesebb, másokban gyöngébb az arcmemória, vannak, akik számokat nem tudnak megjegyezni, vannak olyanok, akik neveket. Mindez teljesen független az agy más részeinek a működésétől. Kiváló kombinációs képességgel rendelkezők panaszkodhatnak arra, hogy a ma látott személyt holnap már nem ismerik föl, vagy matematikai zsenik lehetnek névfelejtők. Természetesen az ellenkezője is megtörténhet. LURIA nyomán BÁNRÉTI ZOLTÁN (Megjegyzések a neurolingvisztikáról.

In: BÁNRETI szerk. i. m. 1992. 10) megállapítja, hogy — amint a neve is mutatja —, az *anómikus afázia* bizonyos szavak, „főleg köznevek” produkálását, értését korlátozza. Ebből arra következtethetünk, hogy a tulajdonneveket reprodukáló mező másutt van. Ugyanebben a tanulmányában foglalkozik BÁNRETI a memóriakapacitás fontosságával, és azt írja, hogy a *deklaratív memória* a nyelv lexikális egységeinek tárolását és aktivitását végzi, majd ismerteti a deklaratív vagy procedurális és a *munkamemória* különbségeit. A tulajdonnevek kutatóját a deklaratív memória érdekli, „amely kész egységeket, információkat állandó formában hosszú ideig tárol — többek között — a nyelv lexikális egységeinek tárolását és aktiválását végzi”. Jogosan merül föl a kérdés, hogy ez egyaránt vonatkozik-e a köznevekre és a tulajdonnevekre is. A válasz egyértelmű: nem! Ennek elfogadásához azonban az agykutatás további eredményeivel kell megismerkednünk.

CHOMSKY fönt idézett megállapításának hatására, vagy inkább a behaviorizmust fölvtáltó kognitív szemlélet következményeként világszerte megindultak a pszicholingvisztikai és neurolingvisztikai vizsgálatok, s jelentős eredményeket értek el viszonylag rövid idő alatt. Ennek következtében egyesek (FROMKIN i. m. 59) az 1990-es éveket „az agy évtizedének” nevezik. Először Amerikában fordult igen sok nyelvész az agyműködés nyelvi vetületének vizsgálata felé. Magyarországon főként a percepció, valamint az afázia-kutatások területén elsősorban PLÉH Csaba, Gósy Mária, Bánréti Zoltán és mások munkáiban tapasztalhatjuk e vizsgálatok eredményeit. A névtudomány kutatói viszont — talán mondhatjuk, hogy egy-két kivételtől eltekintve világszerte — elhanyagolták az ilyen jellegű vizsgálatokat. Pedig már több mint húsz évvel ezelőtt megjelent PLÉH CSABA könyve, „A pszicholingvisztika horizontja” (Akadémiai K., Bp., 1980.), amely a megőrző emlékezés vagy szemantikai emlékezet modelljeit is bemutatta (101—5). Kétségtelen, hogy ezek proporcionális megközelítésűek, vagyis mondatokat föltételeznek az állításaikban. A tulajdonnévi fölismerés és megjegyzés (emlékezet) azonban ezt nem teszi szükségesszerűvé. A dolgok és események közti kapcsolatok megértésének és tárolásának modelljén kívül van még asszociációs, illetőleg érintkezésen alapuló, összekapcsolós emlékezeti modell is. Idézett munkájában PLÉH CSABA fölvetette annak lehetőségét, hogy az ember ugyanazt az információt többször, több helyen is szerepelteti (én teszem hozzá: az azonosító és a kommunikációs központban), vagyis nem olyan ökonomikus az elme, mint a számítógép. Akkor, 1980-ban így fejezte be gondolatmenetét: „E lezáratlan kérdések tárgyalásától itt el kell tekintenünk.” Később amerikai neurológusok igazolták föltevését. Bebizonyították, ha nem is ugyanakkora intenzitással, de a cortex különböző helyein egyszerre bevéődik ugyanaz a nyelvi jel, s asszociációs úton előhívható más-honnan, ha egyik helyen elhomályosult az emlékezete.

A szókins kérdéseivel kapcsolatban sok vizsgálatot végeztek a neurolingvisztika, elsősorban az afázia és az agrammatizmus kutatói (S. E. BLUMSTEIN, *A Phonological Investigation of Aphasic Speech*. The Hague, 1973.; M. L. KEAN, *Agrammatism: A Phonological Deficit?*: *Cognition* 7. 1979: 69—83; L. MENN — L. OBLER eds., *Agrammatic Aphasia: Crosslanguage Narrative Sourcebook*. Amsterdam, 1990.; stb.), de inkább az indoeurópai nyelvekre jellemző nyelvtani viszonyokat jelölő funkciószavak (zárt szóosztály) és a közsavak (nyílt szóosztály) eltérő viselkedéseit, felejtésüket és az agyi sérülések helyének összefüggéseit vizsgálták. A magyar szakirodalomban GÓSY MÁRIA szentelt több fontos tanulmányt e kérdéskörnek (l. pl. *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1989., *Szókeresés a „mentális lexikonban”*: *Nyr.* 122. 1998: 189—201, *Az életkor hatása a mentális lexikon működésére*: *Nyr.* 124. 2000: 410—23, *A lexikális előhívás problémája*. In: *Beszédkutatás 2001*. Szerk. Uő. Bp., 2001. 126—42 stb). Legszívmelengetőbb volt számomra legutóbbi munkájában, hogy az angol TOT

(‘tip of the tongue’) rövidítés helyett megteremtette a magyar LEP (‘lexikális előhívás problémája’) szakkifejezést (i. m. 2001.). Fontos tudományos értéke viszont, hogy a lexem szint mellett bemutatja a lemmaszint létét és működését. A *lemma* eredeti jelentésében ’vezérszó’, ami itt inkább asszociatív szónak fogható föl. Az már szóbeli vitáink folyamán tisztázódott, hogy a közszavak és a tulajdonnevek lemmaszintje nem mindenben azonos. Például az elfelejtett *gereblye* szót fölidézheti az *ásó, kapa, lapát, kasza* stb. kerti eszköz, de William *Donovan* elfelejtett nevét nem fogja eszünkbe juttatni *Harold Alexander, Omar Bradley, Montgomery, Eisenhower, de Gaulle, Vorosilov, Guderian* vagy *Rommel* neve, pedig valamennyien a második világháború tábornokai voltak. Látszólag ellentmond ennek FREUD saját magán tett megfigyelése, amikor *Monaco* neve nem jött a nyelvére, de eszébe jutott *Montenegro, Colico, Montevideo* és *Piemont* (SIGMUND FREUD, *Speech Errors as Linguistic Evidence*. The Hague, 1973²., említi GÓSY i. m. 2001. 128). Ez azonban már fonológiai megközelítés, aminek számtalan szép példáját kapjuk GÓSY MÁRIA idézett 2001-es tanulmányában (*lomboz, lompos — hullámos; bogvár, boglár — bolgár* stb.). Példái között vannak tulajdonnéviek is: *Matyi — Marci; Gál — Vég* stb. Minden bizonnyal sokan vannak közöttünk, akik egy-egy név elfelejtésekor elkezdik az ábécét mondani, s legtöbbször a megfelelő hangnál beugrik a keresett név. Ez azt jelenti, hogy a közszavak és a tulajdonnevek fölidezésének a fonológiai lemma szintje azonos (ha szabad egyáltalában ezt lemmának nevezni, s nem kellene kitalálni helyette egy pontosabb szakkifejezést — lehetőleg magyarul).

A tulajdonnevek neurológiai szempontú vizsgálatával — tudomásom szerint — csak két jelentősebb kutatócsoport foglalkozott (M. GROSSMANN — S. CARREY — E. ZURIF — L. DILLER, *Proper and Common Nouns: From Class Judgments in Broca’s Aphasia: Brain and Language* 28. 1986: 114—25; illetőleg: A. R. DAMASIO — H. DAMASIO — G. W. VAN HOESEN, *Prosopagnosia: Anatomic Basis and Behavior Mechanisms: Neurology* 32. 1982: 33—341; A. R. DAMASIO — H. DAMASIO, *Lesion Analysis in Neuropsychology*. New York — Oxford, 1989.; A. R. DAMASIO — D. TRANEL — H. DAMASIO, *Face Agnosia and the Neural Substrates of Memory: Annual Review of Neuroscience* 13. 1990: 89—109; A. R. DAMASIO — J. P. BRANDT — D. TRANEL — H. DAMASIO, *Name dropping. Retrieval of Proper or Common Nouns Depends on Different Systems in Left Temporal Cortex: Society for Neuroscience Abstracts* 17. 1991: 4; A. R. DAMASIO — D. TRANEL, *Knowing that „Colorado” goes with „Denver” does not Imply Knowledge that „Denver” is in „Colorado”*; *Behavioral Brain Reserch* 40. 1992: 193—200). Különösen figyelemre méltók DAMASIO és munkatársai eredményei. Egyik kísérletük a prozgnózia, vagyis a képről való fölismerés, azonosítás, tehát az identifikáció területére vonatkozott. Megállapították, hogy az állatokat föl nem ismerők a bal alsó temporális lebenyükön, a tárgyakat tévesztők a hátulsó alsó temporális, az arcokat föl nem ismerők pedig a bal temporális lemez pólusában sérültek. Vagyis az arcokról való azonosítás, az arcmemória helyét már ismeri az agykutatás. A tulajdonnevek több helyen való emlékezési központját és azok összekapcsolódásának sérüléseit bizonyította egy másik megfigyelésük, amelyet betegük nevével Boswell-szindrómának neveztek el. A beteg gondolkodás nélkül mondta, hogy *Denver* város *Colorado* államban van, de nem tudott egyetlen várost sem említeni, ha arra kérték, mondjon néhány várost Coloradoban. Ugyanígy tudta, hogy melyik futballcsapat játszik Los Angelesben: *„Los Angeles, Rams”* — mondta, de arra nem tudott válaszolni, melyik városban játszik a *Rams*. Tehát agyában a város → állam/csapat → útvonal jól működött, de az állam/csapat → város már nem.

Míndez csupán csepp a tengerből. Nagy mennyiségű hasonló vizsgálatra lenne szükség, hogy a tulajdonnevek egyes fajainak egymáshoz való viszonyát megismerjük a gondolkodás szempontjából, hogy el tudjuk helyezni a különböző tulajdonnevek me-

morizálásának helyeit az agy különböző részein, hogy megismerjük a tulajdonnevekkel kapcsolatos asszociációk idegrendszeri működését. S miután mindezekkel megismertünk, még mindig előttünk állnak azok a kérdések, hogy miként alkalmazzuk ezeket a névkutatásban, lehetnek-e támpontjai a köznevek és tulajdonnevek elkülönítésének, használhatjuk-e az eredményeket a névrendszertanban, és így tovább. A kommunikáció neurolingvisztikai kutatása jóval előbbre tart, s igen nagy az identifikációkutatás lemaradása. A névlélektani (onomatopszichológiai) kutatások mellé (amelyek a névvarázs, névtabu, óvónevek vizsgálatára irányulnak) meg kell teremteni az agyi névkutatás (onomatoneurológia) tudományát is. Ehhez természetesen agykutató orvosokból, pszichológusokból és onomatológusokból összeálló csoportra lenne szükség. A jövő nemzedék feladata átvenni az eddigi eredményeket, s továbbindulni a kutatás útján az általános névelmélet kimunkálása, megteremtése felé.

HAJDÚ MIHÁLY

Communication and identification

The literature on linguistic communication employs a lot of proper names for exemplification but does not as a rule discuss their role in the course of communication. The reason is that there are essential differences between communication and identification. Simple identification takes place via the senses (in terms of smell, taste, sound, or sight) and is based on a biological endowment. Human identification, in turn, takes place in terms of linguistic signs, in particular, proper names, but these have no communicative value in themselves (as in introducing someone or in a list of names). Proper names gain a communicative role when they appear as nouns inserted into sentences. The role of proper names in thinking can be explored with the help of recent results in brain research. It has been established that speaking and the knowledge of names are located in two different areas of the brain. Proper names are pieces of knowledge stored in an invariable shape and are not found in the brain where common lexical knowledge is stored; indeed, they can be retrieved in a different manner, too. The brain stores the same pieces of knowledge at several different places but with diverse degrees of imprinting. The degree of memorisation of proper names is shallower than that of common words; the former are easier to forget than the latter. The topic requires further research before our knowledge of it can be claimed to be definitive.

MIHÁLY HAJDÚ

Nyelvi szintek interakciója a műveltségben: milyen jelentést hordoznak az alternatív esetragok?*

1. Bevezetés. — Egyes nyelvészeti problémák hatékony és rendszeres megközelítése elméleti és módszertani okokból a nyelvi szintek többé-kevésbé szigorú elkülönítését igényli, míg másoknál nagyobb hangsúlyt kaphat a kapcsolódási pontok ke-

* Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a dolgozat korábbi változataihoz fűzött észrevételeikkel, tanácsaikkal segítették munkámat (különösen Kenesei István professzornak, Németh T. Enikőnek és a Magyar Nyelv névtelen bírálójának vagyok hálás). Ha néhány ponton megmaradtam a saját véleményem mellett, azért a felelősség csakis az enyém.

resése, a szomszédos területek interakciójának bemutatása. Az ismeretek gyarapodásával olykor szükségessé válik a grammatikai komponensek autonómiájára alapozott korábbi leírások újragondolása is. A műveltetés kérdéskörének tipológiai szakirodalmi már az 1980-as évek elején leszűrte azt a tanulságot, hogy ez az összetett jelenség a legtöbb nyelvben kihívást jelent a pusztán formai jegyekre támaszkodó elemzések számára, jelentésbeli szempontok figyelembevételével azonban teljesebbé tehető a magyarázat (SAKSENA, A., *The Affected Agent: Language* 56. 1980: 812—26; Cole, P., *The Grammatical Role of the Causee in Universal Grammar: International Journal of American Linguistics* 49. 1983: 115—33; COMRIE, B., *Language Universals and Linguistic Typology*. Blackwell, Oxford, 1981. 158—77; UŐ., *Causative Verb Formation and Other Verb-deriving Morphology*. In: SHOPEN, T. szerk., *Language Typology and Syntactic Description, Vol. III*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. 309—48). A jelen dolgozat azt vizsgálja, érvényesek-e a magyarra az idézett tanulmányok szemantikai megfigyelései, általánosításai, s ha igen, az adatok milyen csoportját vagy csoportjait érintik.

A magyar műveltető szerkezetekkel és igeképzéssel foglalkozó írások még a közelmúltban is a kérdés szakirodalmi feldolgozatlanosságára hívták föl a figyelmet (I. MIKOLLA T., *A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere*. In: BÜKY L., FORGÁCS T. szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat történet*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 1999. 109—19; KOMLÓSY A., *A műveltetés*. In: KIEFER F. szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai K., Bp., 2000. 213—92). A gazdag problémaanyagból a továbbiakban az ige bővítményszerkezetét, az esetadást meghatározó feltételeket, illetőleg az erre vonatkozó szakirodalmi megállapításokat igyekszem áttekinteni, egymással és a nyelvi adatokkal összevetni, valamelyest nagyobb súllyal kezelve a nyelvhasználat azon jellegzetességeit, melyeket a ma irányadó forrásmunkák inkább csak kivételként tartanak számon. A műveltető képzés nyomán ugyanis egy új, az alapigével jelölt eseményhez képest külső szereplővel (a kezdeményezővel) bővül a mondat argumentumstruktúrája, amely szereplő mindig az alany tulajdonságait veszi magára, és ezzel párhuzamosan az alapigét tartalmazó mondat alanya az új szerkezetben — mint eszközlő, illetve kivitelező — a magyar grammatika szabályai szerint tárgy- vagy eszközesetbe kerül. Nem teljesen nyilvánvaló azonban, milyen kritériumok befolyásolják a beszélők nyelvi választásait, ráadásul arról is eltérő vélemények lehetnek, hogy mi számít grammatikus vagy köznyelvi formának, és mi nem (vö. HETZRON, R., *On the Hungarian Causative Verb and its Syntax*. In: SHIBATANI, M. szerk., *The Grammar of Causative Constructions. Syntax and Semantics*. Vol. 6, Academic Press, New York, 1976. 371; ACKERMAN, F., *Entailments of Predicates and the Encoding of Causees: Linguistic Inquiry* 25. 1994: 537). A cél az, hogy világosabban lássuk a nyelvi példák megoszlását, a leírásban használt elméleti apparátust, és olyan magyarázatot tudjunk megfogalmazni, amely empirikusan hiteles, emellett összebékíti és kiegészíti az eddigi állásfoglalásokat.

2. *Hetzron megközelítése.* — A nyelvtani hagyomány a műveltetés fogalmába sorol formai és tartalmi szempontból feltűnő sokszínűséget mutató nyelvi jelenségeket (I. HETZRON i. m. 371—6; KOMLÓSY i. m. 216—28). Általában három főbb jelentésárnyalat között szokás különbséget tenni: (a) a kauzatív (*indull/indít, fullad/fullaszt, forrl/forral, forogl/forogat, érik/érlel, főlfőz, robban/robbant* stb.) egy esemény megtörténéseinek előidézését jelenti; (b) a faktitív (*beszerel*et vmit kívül, *gyakorlatoztatja* a katonákat, *megtornáztatja* a gyerekeket stb.) valamilyen cselekvés megtételese valakivel; míg (c) a permisszív árnyalat (*kifolyatja* a vizet az edényből, *áztatja* magát az esőben stb.) úgy írható körül, mint megengedni valaminek (ill. nem akadályozni meg), hogy ki-

fejtse a rá jellemző aktivitást. Ezek a szemantikai csoportok nem mindig grammatikalizálódnak a nyelvekben, s így ritkán lehet sajátos formai jegyekkel egyértelműen elhatárolni őket egymástól. A magyarban leggyakoribb *-(t)At* képző szintén nem specializálódott kizárólag a faktitív tartalom kifejezésére, noha kétségtávol ebben a szerepben találjuk meg az esetek többségében.

Amint azt már a bevezetés is előrebocsátotta, a produktív képzésű műveltetés a magyarban azzal a szintaktikai tulajdonsággal rendelkezik, hogy az alapigével jelölt eseményhez képest egy új, külső szereplővel bővül az argumentumszerkezet, ezáltal az alapszint alanyi résztvevője a műveltető szerkezetben tárgy- vagy *-veI* ragos határozói esethez kerül. Régebbi leíró nyelvtanaink (MMNyR., MMNy.) nem szentelnek különösebb figyelmet e körülménynek. HETZRON tipológiai indíttatású tanulmánya foglalkozik először részletesen az esetváltást meghatározó feltételekkel, és az alábbi, rangsorolt szabályokat állítja föl (i. m. 292—6).

A) Eszközesetbe kerül a kivitelező, ha már van a mondatban tárgyesetű összetevő (vagyis az alapige tárgyas volt):

- (1) a) *Levelet írtam a fiúval/*fiút.*
- b) *Megcsináltam az órát az órással.*

B) Egyéb tárgy hiányában tárgyesetű az eszközlő, ha a műveltetés megengedő-előidéző jelentésű, vagy egy fennálló lehetőséget hasznosít (permisszív tartalom):

- (2) *Csurogtattam a vizet/*vízzel.*

C) Tárgyesetű a kivitelező akkor is, ha élő, az alapige intranszitiv, és a műveltető forma a *meg* igekötő révén fejezi ki a hatékonyságot, a cselekvés tényszerűségét (perfektivitás):

- (3) a) *Megsétáltattam a fiút/*fiúval.*
- b) *Megtelefonáltattam a fiút/*fiúval.*
- c) *Megnevettettem a fiút/*fiúval.*

D) A legproblematisabb csoport, amely a szerző szerint is további kutatást igényel: ugyancsak intranszitiv alapú képzésnél a kivitelező eszközesetű, ha a műveltetés instrukció által valósul meg, míg, ha a kezdeményező direkt vagy indirekt módon, nem az akció végrehajtására utaló közvetlen szándékkal működik közre, akkor tárgyesetű forma jelenik meg:

- (4) a) *Köhögtettem a gyerekekkel.* (megkérve, hogy tegyen így)
- b) *Köhögtettem a gyereket.* (direkt módon beavatkozva)
- c) *Az árokba pisilítettem a gyerekekkel.* (megengedve, odaküldve)
- d) *Az árokba pisilítettem a gyereket.* (személyesen felügyelve)
- e) *Lemondattam vele az elnökségről.* (utasítást adva neki)
- f) *Lemondattam őt az elnökségről.* (kényszerítve vagy előidézve a megfelelő szituációt)
- g) *Az orvos mindennap egy órát sétáltatott vele.* (orvosi instrukció)
- h) *Az ápolónő mindennap egy órát sétáltatta őt.* (közvetlen felügyelet)

Előzetesen értékelve HETZRON szabályait elmondható, hogy többféle tényezővel számol a vonzat végső formájának kialakításában: strukturálissal és szemantikai jellegűvel egyaránt. A C) feltétel azonban redundánsnak látszik (miért kellene külön szabály a *meg* igekötős igéknek, illetőleg mi a helyzet a többi igekötő viselkedésével?), D) esetben viszont jó úton jár a példapárok közti értelmi különbség bemutatásakor, ám kissé körülmenyesen, nem elég pontos terminusokban fogalmaz. Vannak azonkívül olyan igék, amelyeknél a D) szabály értelmében *-veI* ragos vonzatot várnánk, ha instrukcióadásról van szó, mégsem ezt támasztja alá a használat (pl. *leültet* vkit/*vki-vel, *pihentet* vkit/?vki-vel, *siettet* vkit/*vki-vel). Hogy miért nem, arra a javasolt levezetés ismertetése után, az 5. pontban visszatérünk.

HETZRON intuícióját megerősíti ACKERMAN (i. m.) is, aki azt a háromirányú ellentétet hangsúlyozza, amely egyfelől a D) kritérium alapján a direkt és indirekt párok, másfelől a C) kritérium alapján a direkt műveltetésen belül a perfektív (*meg* igekötős) és folyamatos (igekötő nélküli) párok között áll fenn, utóbbiban az eredeti propozíció tagadható voltát illetően:

- (5) a) *Az orvos pisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*
 b) **Az orvos megpisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*

További tanulságos megfigyelés ACKERMANTÓL, hogy gyógyszerek vagy más vegyi anyagok (és (6b)-t látva tegyük hozzá: bizonyos társadalmi gyökerű motívumok) szintén előidézhetnek műveltető eseményeket:

- (6) a) *A gyógyszer/kóla pisilteti a gyereket.*
 b) *A divat vetkőzteti az embereket.* (1. Heti Világgazdaság 1995. szept. 23., 49)

A gyógyszer, kóla, divat stb. a magyarban — a tárgyesetből ítélve — közvetlen kiváltó okoknak, nem instrukcióadóknak minősülnek, ami a szervezetben oldódó anyagoknál természetes, a divat esetében talán kevésbé. Mindazonáltal az efféle alanyok nem ágenssek, ezért használati körük is meglehetősen korlátozva van. A perfektivitás mint szempont pedig egyelőre nem tudni, hogy lényeges szerepet játszik-e a vonzatválasztásban.

3. Komlósy elmélete. — KOMLÓSY (Régensek és vonzatok. In: KIEFER F. szerk., Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai K., Bp., 1992. 442) elemzése nyomán az újabb hazai szakirodalomban (ÚMNYt. 256—7; KOMLÓSY 2000. i. m. 252; KESZLER B. szerk., Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 86—7) a HETZRONÉNÁL egyszerűbb, tisztán formai kritériumra hivatkozó levezetés vált elfogadottá, amelynek lényege a (7) alatt olvasható.

- (7) a) Ha az alapige tárgyatlan volt, akkor annak alanyi funkciójú szereplője a műveltető ige mellett tárgyi funkciót kap:
János dolgozik. → *Feri dolgoztatja Jánost.*
 b) Ha az alapige tárgyas volt, akkor alanya a műveltető ige mellett *-veI* ragos vonzattá válik (az eredeti tárgy a műveltető ige mellett is tárgyként funkcionál):
János levelet ír. → *Feri levelet írat Jánossal.*

A (7)-ben megfogalmazott általánosítás tehát mindenekelőtt egzakt, strukturális jeget használ föl: az alapmondattal intranzitív/transzitív voltát és a tipológiából ismert esethi-

erarchiát. A megoldás egyszerűsége folytán rokonszenves, mégis úgy vélem, MIKOLA (i. m. 110) joggal kifogásolja, hogy az említett művek nem reflektálnak HETZRON szempontjaira, különösen a (4)-ben bemutatott példákra és a belőlük levonható következtetésre, azonkívül viszonylag szegényes, nemegyszer vitatható nyelvi bizonyító anyagra építve általánosítanak.¹ A (7a) szabályt szemléltető mondat megítélésem szerint maga sem aggrammatikus instrumentális vonzattal, főleg a (8b)-ben látható szórenddel:

- (8) a) *János dolgozik.* → *Feri dolgoztatja Jánost.* — *Feri dolgoztat Jánossal.*
 b) *Feri Jánossal dolgoztat maga helyett.*

(8a)-ra alkalmazhatónak vélem HETZRON D) kritériumát: tárgyragos a kivitelező alany, ha Feri közvetlenül felügyeli János munkáját, de eszközesetű, ha nem avatkozik be direkt módon a szituációba, hanem pusztán utasítást ad Jánosnak a munkavégzésre. Hasonlóan vélekedik DOLOVAI (A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai: NéprNytd. 35. 1993—94: 4) is a példa grammatikalitásáról és az értelmi különbségről.

Nem szükséges azonban egyéni intuícióra hagyatkozni a kérdés eldöntésében, hiszen a *dolgoztat* meglehetősen gyakori ige, így a rendelkezésre álló számítógépes korpuszokból könnyen fény deríthető használatának szabályszerűségeire. A (9)-ben következő szövegrészek, amelyek a Heti Világgazdaság (HVG) folyóirat 1993 és 1998 közötti teljes anyagát felölelő HVG Archív CD (HVG Rt., 1999.) gyűjteményből valók, alkalmasak lehetnek a releváns kontextuselemek kiszűrésére (az aláhúzásos kiemelések tőlem: N. A. L.).

- (9) a) „*A tankönyvek kiszállítása és a szülőkhöz való eljuttatása sokak szerint egyébként is a rendszer kritikus pontja. A nagy kiadók persze saját terjesztőkkel dolgoztatnak, a kisebbek viszont gyakran maguk csomagolják és postázzák a könyvküldeményeket, amely megoldásban Koller Lászlóné szerint eleve sok a bizonytalansági tényező.*” (Tankönyvpiac. Suli-buli: HVG 1994. augusztus 20., 98. Glossza: a tankönyvellátás és finanszírozás visszasságai, a fizetni kénytelen fogyasztók kiszolgáltatottsága.)
- b) „*Mindezt hozzák magukkal azok a jó nevű nyugat-európai, főként német, osztrák és más speditőr-cégek, amelyek előszeretettel nyitnak irodát Budapesten, ám óvakodnak attól, hogy bejegyeztessék magukat magyar vállalatként. Ha mondjuk egy német nagyvállalat meglepedett Magyarországon, szívesen dolgoztat olyan szállítmányozóval, akivel otthon már évek óta szoros kapcsolatban áll.*” (Speditőrök. Hol a nyereség?: HVG 1994. november 19., 69. Glossza: a szállítmányozási szakma Magyarországon: sok nagy európai cég kikerüli az adózást, nem jegyeztetve be cégüket magyar vállalatként.)
- c) „*A szoftverpiacon már évek óta »tényezőnek« számítanak az indiai szoftvercégek, amelyek között kis családi vállalkozástól kezdve mamutig mindenféle társaság megtalálható. És a nyugati multik szinte mindegyike jelen van Indiában, akár »saját jogon«, akár helyi partnere révén: a Texas Instruments,*

¹ KOMLÓSY (2000. 289) a *táncoltat* igével szemlélteti az egyargumentumú alapigéből képzett műveltető igék vonzatkeretének levezetését. A *táncol*-nak azonban fakultatív *-veI* vonzata van, amely blokkolhatja a kivitelező eszközesetét (l. *Mari táncolt Ferivel.* → **Táncoltattam Marival Ferivel.*). A „Magyar grammatika” példái (*Máriát beszélleti az apja a nyaralásról.*, ill. *Júliát hazautaztatta a férje az anyjához.*) közül az elsőt eszközesetel is jónak tartom.

a *Digital Equipment, a Motorola, a Siemens vagy az Unisys évek óta dolgoztat indiai fejlesztőkkel.*” (Szoftver Indiából. Fejlődő fejlesztők: HVG 1996. április 13., 93. Glossza: a fejlődő országok között emlegetett India egyik legígéretesebb iparága a szoftvergyártás.)

- d) „Különösen nagy a hiány minőségi asztalosmunkából, ezért — bármily meglepő — sok belsőépítész osztrák vagy spanyol asztalosokkal dolgoztat, illetve nyugati asztalosárut használ.” (Belsőépítészeti piac. Térkapcsolatok: HVG 1996. október 12., 75. Glossza: a belsőépítészeti piac belső viszonyairól, a megrendelésekről, a szakma vezető személyiségeiről, a pályázatairól, árakról.)
- e) „Az éhezés, a szegénység, a polgárháborúk és egyéb erőszakos cselekedetek miatt csupán tavaly 17 millióan kényszerültek elhagyni a hazájukat, és több mint 25 millióan voltak kénytelenek a saját országukon belül máshová menekülni; több mint 50 országban összesen 150—200 millióra becsülik azoknak a gyermekeknek a számát, akiket rendszeresen dolgoztatnak; csaknem 800 millió az alultápláltak, több mint 1 milliárd az abszolút szegénységben, további 1 milliárd a szegénység határán élők száma...” (Emberjogi konferencia Bécsben. Észak Dél ellen: HVG 1993. június 26., 7. Glossza: a világ sokasodó emberjogi konfliktusait a világszervezet regisztrálni is alig győzi.)
- f) „Szorgalmazták azt is, hogy a jobb bordélyok kapjanak megkülönböztető védjegyet, amely mintegy szavatolná, hogy ott a cégtulajdonos csak jó, egészséges és (jog)tiszta portékát kínál, nem dolgoztat például kiskorúakat és illegális bevándorlókat.” (Holland prostituáltak. Örömlánybanat: HVG 1994. február 5., 46. Glossza: a holland prostituáltak második érdekvédelmi egyesületüket alapították meg rossz híruk és jogi helyzetük javítása végett.)
- g) „A fővárosban ellenzékiek ezreit tartóztatják le és kényszerítik arra, hogy csatlakozzanak a mudzsahedekhez, a szent harcosokhoz. A kormányhadsereg kíméletlenül leszámol azokkal a falvakkal, melyekre csak a gyanú árnyéka vetődik, hogy a lázadókat támogatják. A felperzselt föld taktikáját követve Szudánban százezrek váltak földönfutóvá. Az ország központi területeire bemezserkedő újságírók szerint virágzik a rabszolgaság: főként gyerekeket és nőket hurcolnak el, akiket laktanyákban dolgoztatnak addig, amíg a férfiek és apák ki nem váltják őket.” (Szudáni polgárháború. Párosan szép: HVG 1997. április 19., 34. Glossza: a függetlenségét Nagy-Britanniától 1956-ban elnyert Szudán viharos történelmének szinte állandó részévé vált a fegyveres lázadás.)
- h) „A bútorok zöme elhanyagolt, lepusztult állapotban vagy — értők szerint ez még rosszabb — átfestve, szakszerűtlen javítás után kerül a kereskedőkhöz, akiknek igencsak jó szeműeknek kell lenniük, hogy felismerjék bennük az értéket. Egy-egy öreg darab piaci ára így sem csupán attól függ, hogy mikor készült, hanem attól is, hogy sikerült-e igényesen — korhű módszerekkel, drága, esetleg nehezen hozzáférhető anyagokkal — restauráltatni, ami persze nem olcsó mulatság. A nagy cégek némelyike saját restaurátorműhelyt tart fenn — így tesz például a BAV —, mások szükség esetén egyszerre több jó nevű restaurátort is dolgoztatnak, mégsem mindig elég a kapacitás.” (Régi bútorok kereskedelme. Antikbiznisz: HVG 1998. október 3., 84. Glossza: megélnékült a régi bútorok hazai piaca.)

A példák sora az említett adattárból is, máshonnan is tetszés szerint szaporítható. A megfelelő vonzat kiválasztásának háttérét azonban véleményem szerint a bemutatott szemelvények kellően megvilágítják: a (9a—d) szövegek környezetében munkára való föl-

kérésről, egy összetettebb vállalkozáson belül valamely részfeladat elvégzéséhez értő szakember vagy szakemberek megbízásáról van szó a kényszeresség mellékíze nélkül, míg a (9e—g) idézetek cselekvési szabadságukban valamilyen okból korlátozott gyermekek, illetőleg nők hozzájuk képest domináns ágenseknek alárendelt foglalkoztatásáról számolnak be. Mindezek alapján bizvást állítható, hogy a *dolgoztat* kétféle esetkiosztásával jól beleillik HETZRON (4) alatt listázott igecsoportjába.

Ugyanakkor azt sem lehet elhallgatni, hogy a körvonalazott megoszlás nem teljesen következetesen érvényesül a valóságban: (9h) esetében *-vEl* ragot várnánk, mégis tárgyesetet látunk (talán a sürgősség vetíti bele a szövegbe a kényszeresség képzetét), ami arra utal, hogy az alternatív vonzatok egy vélelmezett kommunikációs jelentéssel egészítik ki a nyelvi jelentést, ezt azonban fölülírhatja, átszínezheti a szűkebb vagy tágabb szövegösszefüggés. Az sem zárható ki, hogy a következőtlennek tűnő raghasználat háttérben idiolektális, sőt dialektális különbségek állnak, ahogyan azt a bevezetésben idézett szakirodalmi helyek is vélelmezik. Mindamellett, látva a HVG-beli adatok szóródási arányait, kivételnek a (9h)-hoz hasonló fogalmazás minősíthető, nem a (9a—d) típusú esetválasztás.

Hogy mi az oka a fejezet elején említett tanulmányokban az intranszítív alapmondatból eszközesetű kivitelezőt létrehozó szerkezet mellőzésének, KOMLÓSY frissebb és a műveltetés problémakörének bemutatását nézve a korábinál lényegesen alaposabb munkájából (2000: 289—90) kiolvasható: nem tekinti köznyelvinek az instrumentális változatokat, bár azok saját, a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) keretei között kifejlesztett levezetése szerint is életképesek lehetnek. A vonzatkeretek közötti rendszeres megfelelések feltárását célzó leképezési mechanizmus fő vonalai az alábbiakban összegezhetők (vö. i. m. 219—20; 279—89).

A műveltetés a magyarban morfológiai művelet: a kiinduló predikátumhoz egy toldalékmorféma (MMORF) járul, amely szemantikai értelemben az OKOZ absztrakt predikátum jelentésszervezőjével jellemezhető:

(10) Szemantikai változás

az alapszó jelentésszerkezete		a kauzatív/faktitív egység jelentésszerkezete
'... (x ₁) ... (x _n) ...'	→	'(OKOZÓ) OKOZZA [... (x ₁) ... (x _n) ...]'
		a permisszív egység jelentésszerkezete
		'¬[(OKOZÓ) OKOZZA ¬[... (x ₁) ... (x _n) ...]'

KOMLÓSY azt mondja, hogy amennyiben az alapige egyetlen argumentuma ágens, akkor ez a (11)-ben x_2 -vel jelölt szereplő egyidejűleg kétféle tematikus szerepet is hordoz: az OKOZ predikátum vonatkozásában *patiens* (PAT) lesz, az alapige vonatkozásában viszont ágens (AG) marad. Mindkét minősége alapján kaphat ún. elsődleges jegyet: *patiensként* [-r(stricted)]-t (ez a grammatikai funkció a 'tematikus korlátozottság'; itt a negatív előjel miatt tematikus korlátozatlanságról van szó, amely a *patiens* és téma szerepekhez szokott társulni), *ágensként* [-o(bjective)]-t (ez a funkció a 'tárgyjellegűség', amely az ágensséggel összeférhetetlen). Ugyanazon leképezés során azonban elsődleges jegyként nem kaphatja meg mindkettőt, éppen ezért két különböző leképezési folyamat futhat rajta — vagylagosan — végig, amelyeket (11)-ben az egymás melletti oszlopok képviselnek. Ha a *patiens* jelleg érvényesül, a kivitelező tárgyként fog realizálódni, hiszen a jólformáltsági követelmény nem engedi, hogy két alany (x_1 és x_2) legyen a mondatban. Ellenben, amikor az ágens tulajdonság van előtérben, az x_2 argumentum [+r] jegyet kap, mivel ez nála nem okoz ellentmondást (nincs ugyanis [-r] jegye), a végeredmény pedig csak ágens kifejezésére szakosodott határozói eset (OBL_{AG}, a magyarban a *-vEl*) lehet, ezt eredményezi a [-o], [+r] jegykombináció.

	{	x_1 ,		x_2		}
		AG				
				PAT	AG	
elsődleges jegyek:		[-o]	[-r]		[-o]	
elsődleges alany:		[-r]	—		—	
[+r] hozzáadása:		—	—		[+r]	
KIÉRTÉKELÉS:		SUBJ	S/O		OBL _{AG}	
jólformáltsági köv.:		—	OBJ		—	
VÉGEREDMÉNY:		SUBJ	OBJ		OBL _{AG}	

A leképezési szabályok tehát a tárgy- és eszközesetű vonzatkeretet is grammatikusnak nyilvánítják, jóllehet KOMLÓSY szerint ez nem (vagy nem egészen) felel meg a nyelvhasználat tényeinek. A korábbi „hetzroniánus” gondolatmenet és a bemutatott példák alapján azonban kellő okunk lehet kételkedni az instrumentalisi végződés szórványos, kivételszerű vagy pusztán dialektális voltában. Különösen, mert maga KOMLÓSY is elismeri (utalva a szakirodalomra), hogy bizonyos igékkel efféle szerkezeteket is lehet használni, felsorolva az általa legelfogadhatóbbnak tartott mondattípusokat:

- (12) a) *Pisti az öccsével állandóan a falra pisilte.*
 b) *Babonából minden látogatóval beleköpetnek a kútba.*
 c) *A gyerekekkel már minden szomszédhoz becsöngettettünk.*
 d) *Legalább a kutyára nézzess rá a szomszédal, amíg távol leszünk!*
 e) *Gondoltatsz néha a gyerekekkel a szülőikre is?*

Úgy véli, hogy ezeket „olyan alapigékből kapjuk, amelyek az ágensi alany mellett egy olyan direkcionális (irányt jelölő) argumentumot is tartalmaznak, amely nem magának az alanynak, hanem valamely fölöle induló (s tipikusan általa kibocsátott) anyagnak, hatásnak, a mentális tevékenység tárgyának stb. a mozgásirányát adja meg” (i. m. 290). Vegyük észre, hogy a (12) mondatainak többségében az instrumentalisi vonzat nem egyszerűen választás kérdése: tárgyesetbe az eszközlő rendszerint nem is kerülhet. A D) feltétel ismeretében a tapasztalt fejleményekben nincs semmi furcsaság: a (12)-ben listázott mondatok olyan szituációkat írnak le, amelyekben a műveltetés a kezdeményező részéről a megkérés, fölhívás (instrukcióadás) aktusával valósulhat meg, kényszeríteni, direkt módon felügyelni nem nagyon lehet, illetőleg nem szokás a falra pisilést, kútba köpést, csöngetést, a szomszéd segítségét és a szülőkre gondolást.

Összességében tehát elmondható, hogy az a jegystruktúras leképezési mechanizmus, amelyet KOMLÓSY kidolgozott, megfelel a leíró adekvátság követelményének. Van azonban egy lényeges hiányossága: a magyarázat nem teljes, mert nem derül ki belőle egyértelműen, mikor választják a beszélők a tárgyesetű formát, és mikor az eszközesetűt.

4. Az igék csoportosítása. — Mielőtt hozzálátnánk a komplex predikátum által meghatározott esetkiosztás alternatív (vagy inkább additív) modelljének megfogalmazásához, célszerűnek látszik az igék szélesebb körét bevonni a vizsgálatba. Az adatok csoportosításától remélni lehet, hogy a végkövetkeztetés nemcsak több-kevesebb, esetlegesen kiválasztott igére lesz érvényes, hanem felöleli a lehetséges realizációk egészét, de legalábbis a túlnyomó részét.

Néhány szempontot előzetesen rögzíteni kell. Az egyik legfontosabb az, hogy ebben az alfejezetben csak intranszitiv alapú képzéseket vizsgálók, kizárva az elhagyható tárgyi argumentumú és eszközesetű vonzattal rendelkező igéket is, ugyanis az előbbieket a tárgy-

esetű, az utóbbiak az eszközesetű levezetést gátolhatják meg. Nem foglalkozom az egyéb-ként produktív műveltető képzésnek a szakirodalomban részletesen tárgyalt nyelvi és nyelven kívüli, kognitív természetű korlátaival², sem az álműveltető igékkel (*biztat, erőltet, kitüntet, sirat* stb.).

Számolni kell a nyelvérzék bizonytalanságaival is. A besorolások ezért csak a megszorítással érvényesek, hogy elfogadjuk: az élőnyelvi esetválasztásban tág tere nyílik a szemantikai analógiának, és a kontextus nagyban befolyásolja a műveltető szerkezetek megítélését.

Kezdjük mindjárt a felsorolást a permisszív vagy kvázi-permisszív példákkal, amelyekre talán szintén kiterjeszhető lesz a végáltalánosítás. Azt látjuk, hogy az alapige alanya a műveltetés során mindig tárgyesetbe kerül:

- (13) *csorgatja* a mézet, *(ki-)csíráztatja* a magot, *kifolyatja* a vizet a kádból, *bömbölteti* a magnót, *bőgöti* a motort, *jártatja* a száját stb.

Nem humán ágensek műveltetésekor ezt tapasztaljuk:

- (14) *delelteti* a jószágot, *futtatja* a lovakat, *röpteti* a madarat, *sétáltatja* a kutyát, *éhezteti* az állatait, *nyivákkoltatja* a macskát stb.

Általános tehát a tárgyeset. Mégis, olykor talán adhatunk instrukciót némely „magasabb rendű” állatnak, és ilyenkor az eszközeset is szóba jöhet: például a cirkuszban az idomár *körbesétáltat* az *elefántokkal* a porondon, *integettet* a *csimpánzokkal* a közönségnek, *átugrat* a *tigrisekkel* az égő karikán stb.

Vessünk most egy pillantást a lexikalizálódott (vagy a lexikalizálódás útján előrehaladott) igékre, amely csoportban ismét csak a tárgyeset kizárólagosságát rögzíthetjük:

- (15) *adóztat* vkit, *beírat* vkit az iskolába, *foglalkoztat* vkit, *hátráltat* vkit, *hívat* vkit, *igazoltat* vkit, *iskoláztat* vkit, *kéret* vkit, *kilakoltat* vkit, *(meg-)leckéztet* vkit, *(el-)ringat* vkit, *szerződtet* vkit, *(meg-)szondáztat* vkit, *vallat* vkit stb.

E példák egyike-másika fölveti az álműveltető igéktől való elhatárolás problémáját. Szempontunkból mégis inkább azt tanulságos megfigyelni, hogy az ilyen igék kezdeményezője mindig aktív részese a cselekvésnek, direkt módon közreműködik, ő a domináns, főlerendelt ágens; olykor kényszerítő, a kivitelező számára hátrányos magatartást tanúsíthat, s ennek következtében a kivitelezőnek nem marad választása — HETZRON D) kri-tériuma kijelöli a tárgyesetet az eszközlőnek, és meg is magyarázza az okot.

Lássuk azokat a nem (oly mértékben) lexikalizálódott, vagyis produktívnak értékelhető képzéseket, amelyeknél szintén csak tárgyeset használható, -*veI* vonzat nem:

- (16) *(el-)áltat* vkit, *állomásoztat* vkit (vkivel?), *(meg-)buktat* vkit, *(el-)búcsúztat* vkit, *(el-)bújtat* vkit, *elhallgattat* vkit, *emlékeztet* vkit, *(ki-)éheztet* vkit, *étkez-*

² HETZRON (i. m. 387—9) [-utasítható] igéi főleg a spontán pszichológiai és fiziológiai folyamatokat megnevező szavak, ösztönösen produkált cselekvést jelentő kifejezések köréből kerülnek ki (pl. *fázik/*fázat, bízik/*bízat, töpreng/*töprengtet, habozik/*haboztat*). KOMLÓSY (i. m. 254—79) kiegészíti a listát a HETZRONÉHOZ hasonló, akaratlan cselekvésmódokat jelölő ágenses (*sántít, támolyog, botorkál, kapálódzik*) és a statikus experiens tartalmú (*lenyűgöz/*lenyűgöztet, tetszik/*tetszet, vonzódik/*vonzódtat*) igék mellett a mediálisokkal (**csukód(t)at, *nyíl(t)at, *sül(t)et* stb.), továbbá az ún. emelő igékkel (*tűnik, rémlik, vél* stb.).

tet vkit (vkivel?), *(le-, rá-)fektet* vkit, *felzárkóztat* vkit, *fürdet* vkit, *gyóntat* vkit, *(meg-)hintáztat* vkit, *(be-, el-)juttat* vkit, *koplaltat* vkit, *leéget* vkit, *leültet* vkit, *lélegeztet* vkit, *(elő-, fel-, le-, vissza-)léptet* vkit, *megörvendeztet* vkit, *megszólaltat* vkit, *(meg-)mosdat* vkit, *nyaraltat* vkit (vkivel?), *(meg-)nyugtat* vkit, *pihentet* vkit (vkivel?), *sátoroztat* vkit (vkivel?), *siettet* vkit, *szerepeltet* vkit, *szétozlat* vkiket, *(hozzá-, le-, rá-)szoktat* vkit, *(meg-)szoptat* vkit, *(el-)szórakoztat* vkit, *(meg-)szöktet* vkit, *táboroztat* vkit (vkivel?), *túrátzat* vkit (vkivel?), *üdültet* vkit (vkivel?), *(meg-)változtat* vkit, *(meg-)vár(akozt)at* vkit, *(le-)vetkőztet* vkit, *(le-)vizsgáztat* vkit stb.

A lista tagjainak egy része érezhetően a lexikalizálódás felé mutat (külön szótári tételek az egy- és kétnyelvű szótárakban), neheztve a (15)-ben bemutatott igéktől való elkülönítést. Ám, ami fontosabb: a kezdeményező itt is erősebb ágens, mint a kivitelező. A kivitelező gyakran nem is ágens (*változik/megváltoztat, éhezik/éheztet, megnyugszik/megnyugtat* stb.), ami csak részben tudható be az OKOZ predikátum tematikusszerépítésének, mert sokszor inkább onnan ered, hogy már az alapige alanya sem ágens. Úgy látszik tehát, hogy számít, ki a hangsúlyosabb ágens: a kezdeményező vagy a kivitelező, illetőleg, hogy a kivitelező ágens-e egyáltalán.

A következő csoport azokat a szavakat foglalja magába, amelyek a tárgy- és eszközesetű műveltetést egyaránt megengedik, azaz a *dolgoztat*-ot és a hozzá hasonlóan viselkedő igéket:

- (17) *beleegyezettet* vkit/vkivel vmibe, *beszámoltat* vkit/vkivel vmiről, *beszéltet* vkit/vkivel vmiről, *bicikliztet* vkit/vkivel, *csónakáztat* vkit/vkivel, *diétáztat* vkit/vkivel, *dolgoztat* vkit/vkivel, *elgondolkodtat* vkit/vkivel vmiről, *elnököltet* vkit/vkivel, *előfizettet* vkit/vkivel vmire, *hazagyalogoltat* vkit/vkivel, *imádkoztat* vkit/vkivel, *kocsikáztat* vkit/vkivel, *köhögtet* vkit/vkivel, *(át-, be-)költöztet* vkit/vkivel vhová, *lemondtat* vkit/vkivel vmiről, *letérdeletet* vkit/vkivel, *nevettet* vkit/vkivel, *nyilatkoztat* vkit/vkivel vmiről, *odautáztat* vkit/vkivel vhová, *pályáztat* vkit/vkivel vmire, *sétáltat* vkit/vkivel, *ülésezet* vkiket/vkikkel, *versenyzetet* vkit/vkivel stb.

A korábban mondottakkal összhangban úgy gondolom, hogy az alakpárok leginkább a kezdeményezőnek a cselekvésben való részvételét minősítik: közvetlenül beavatkoznak (tárgyeset) vagy indirekt módon, instrukció adásával (eszközeset) érik el az eszközlő aktív részvételét a leírt eseményben. Ismételten utalok arra, hogy az esetleges akceptálhatósági problémákat a megfelelő szövegösszefüggés feloldhatja.

Közvetlen kihívást jelent a KOMLÓSÝ nézetét osztó szakirodalom számára a (18)-ban összegyűjtött példasor, itt ugyanis csak eszközesettel grammatikus szerkezetek következnek:

- (18) *báboztat* vkivel a gyerekeknek, *becsöngettet* vkivel vkihez, *belefújat* vkivel a sípjába, *beleharaptat* Hófehérekével az almába, *belekóstoltat* vkivel az ételbe, *belelapoztat* vkivel a könyvbe, *beleszolgált* vkivel vmibe, *benyíttat* vkivel az ajtón, *beolvastat* vkivel vkinek, *feliratkoztat* vkivel vmire, *fellebbeztet* az ügyvéddel, *felmondtat* vkivel vkinek, *felügveltet* vkivel vmire, *gratuláltat* vkivel vkinek, *harangoztat* vkivel, *integettet* vkivel, *interneteztet* vkivel, *kísérleteztet* vkivel, *kortyoltat* vkivel vmiből, *nyomoztat* vkivel, *rádudáltat* vkivel vkire, *rálövet* vkivel vkire/vmire, *ráparancsoltat* vkivel vkire, *(össze-)spóroltat*

vkivel vmire, *sürgönyöztet* vkivel, *takarékoskodtat* vkivel, *távíratoztat* vkivel, *tolmácsoltat* vkivel, *udvaroltat* vkivel vkinek, *utánnanézet* vkivel vminek stb.

Az itt felsorolt igékkel ábrázolt cselekvések általában nem kényszeríthetők, rendszerint nincs szükség a kezdeményező (instruktor) személyes jelenlétére, a kivitelező az igazi ágens, akit a kezdeményező felkér az adott akció végrehajtására, de többé-kevésbé megmarad a cselekvési szabadsága. Az is igaz persze, hogy a képzett alakok használati gyakorisága többnyire jelentősen elmarad az alapigék gyakoriságához képest.

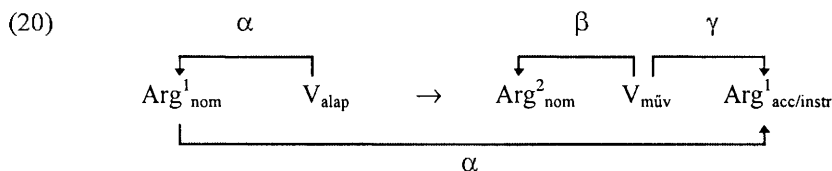
Van az instrukcióadásnak néhány speciális kontextusa, amelyben a szokásosnál kiterjedtebb a művelthető igék köre. Az egyik ilyen a színházi szituáció az íróval, rendezővel mint instruktorral, de ilyen a tettetés, színlelés (hétköznapi) esete is (vö. HETZRON i. m. 387—9; KOMLÓSY i. m. 255—6):

- (19) *ásítottat, bólogattat* vkivel, *bandzsítottat* a komikussal, *meghalatja* a főszereplőt a darab végén, az asztalon *táncoltat* a kikapós fogadósnéval, *kártyáztat, zongoráztat* Jávorról a Halálos tavaszban, *hallgattat* vkivel vmiről a vendégek jelenlétében stb.

Instrukcióadásról lévén szó, várakozásainknak megfelelően általában eszközesetet látunk. Kivétel a *meghalat*, de a *meghal* alapige alanya nem ágens, s mivel feltételezzük a tematikus szerep öröklődését, a főnti példaelemzések fényében azt fogjuk mondani, hogy csak ágens kivitelezők kaphatnak eszközesetet, patientsek, experiensek, természeti erők stb. nem.

A példaelemzések tanulságait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az újabb szakirodalomnak nincs igaza, amikor a kivételszerűsége hivatkozva kizárja a szabályátlalásból az eszközesetű kivitelezést intranzitív alapú képzésnél. Új szabályt kell ezért megfogalmazni, amely a teljes (13)—(19) adathalmazra érvényes, vagy legalábbis lényegesen kevesebb a kivétel alóla, mint a KOMLÓSY-szabály alól.

5. A javasolt megoldás. — A nyelvi szintek interakcióját feltételező, empirikusan alátámasztott alternatív magyarázat kulcsát a tematikus szerepek kínálják. Ezek összefüggéseinek bemutatását szolgálja az alábbi egyszerű ábra:

(20)-ban α , β és γ tematikus szerepek. α -t az alapige alanya kapja. Ez a tematikus szerep az argumentummal együtt öröklődik: ha nem ágens, a műveltető szerkezet eszközlője csak tárgyesetet kaphat, mert eszközesetet csak ágensek kapnak (*éhezik/éhezett, emlékezik/lelékeztet, leég/leéget, rászokik/rászoktat* stb.).

Ha az alapige alanya ágens, a műveltető szerkezet kivitelezője kaphat tárgyesetet vagy eszközesetet is attól függően, hogy a műveltető ige alanya a) cselekvő ágens (ekkor tárgyesetű) vagy b) instruktor ágens (ekkor eszközesetű) tematikus szerepet kap a műveltető igtől. A cselekvő ágens definíció szerint aktív résztvevő, aki személyes közreműködésével irányítja a cselekvést, amelyben domináns szereplő a kivitelezőhöz képest.

Az instruktor ágens ellenben olyan szereplő, aki csupán megbízást, utasítást ad valamely cselekvés végrehajtására a kivitelezőnek, de nem föltétlenül működik közre személyesen az akcióban, így a kivitelezőhöz képest másodlagos résztvevő. A cselekvő/instruktor disztinkció tehát az ágens kategóriáján belül érvényes, így csak a [+r] jegy hozzáadásán keresztül fogja érinteni a (11)-ben taglalt jegystruktúrák leképezési mechanizmust. A [+r] (tematikus korlátozottság) hozzáadása ugyanis KOMLÓSYnál olyan automatizmus, amelynek nincs külön motivációja. Alternatív magyarázatunk szerint azonban ezen a ponton dől el az esetváltás kimenetele: a [+r]-hozzáadás nem automatizmus, hanem annak függvénye, hogy a kezdeményező cselekvő ágens vagy instruktor. Ha az előbbi, akkor a jegyhozzáadás kimarad a leképezésből, és a *patiens*-jelleg érvényesül, ha viszont az utóbbi, akkor a határozóragot eredményező ágensi levezetés fut végig, a [-r], [+r] ellentmondást tartalmazó másik pedig megakad.

Ha a műveltető ige alanya cselekvő ágens, nem az öröklött α tematikus szerep érvényesül a kivitelező vonatkozásában, hanem az OKOZ predikátum által kiosztott γ (*patiens*) szerep. SAKSENA (The Affected Agent: Language 56. 1980: 812—26) a hindi nyelv adataiból kiindulva már korábban megállapította, hogy a képzett igével kifejezett aktivitás hatást gyakorolhat a kivitelezőnek az alapszerkezetből hozott, alapvetően ágensi tematikus szerepére oly módon, hogy az ágensségnek a *patiens*szel, *experiens*szel érintkező határai felé tolja el, s ez a szemantikai árnyalat összefonódik valamelyik esetrag (többnyire a tárgyeset vagy a *dativus*) használatával egy másikkal (leginkább az *instrumentalisszal*) szemben. A magyarban is érezzük, hogy, mondjuk, a *nyaraltat*, *hintáztat*, *csónakáztat*, *várakoztat* igék eszközlője nem igazi ágens, jöllehet alapigéik alanya kétségkívül az. Odáig azonban SAKSENA nem megy el, hogy az efféle argumentumok egyértelmű *patiens* vagy *experiens* volta mellett foglaljon állást, ehelyett az ágens főkategórián belül javasolja a ráhatott (*affected*) ágens — nem ráhatott ágens különbségtételt. A „ráhatott” terminus arra utal, hogy a szereplő az igei ráhatás középpontjában van, ami a *patiens*ekre és *experiens*ekre szintén igaz. A SAKSENA által még nem ismert újabb, predikátumbeágyazást feltételező megközelítés elméleti érveléssel szolgál amellett, hogy a ráhatott ágenseket ne ágenseknek, hanem *patiens*eknek tekintsük.

Azt mondtuk, hogy a műveltető ige alanya tematikus szerepét, β -t a műveltető ige egészétől kapja, nem pusztán az OKOZ predikátumtól, mint a kivitelező. Az OKOZ predikátum jelentésszerkezete ugyanis statikus, nem érzékeny arra a különbségre, amely a cselekvő ágens — instruktor ágens elhatárolás háttérében áll, és amelyet végső soron a műveltető ige lexikai jelentése és aktuális használata a kontextussal együtt határoz meg.

Az intranzitív alapú műveltetés esetkiosztását tehát az α , β , γ tematikus szerepek kölcsönviszonyai alakítják ki. A feltárt összefüggéseket a (21) táblázata teszi könnyen áttekinthetővé:

(21)

α / β	AG	-AG	α / γ
AG _{CSEL}	ACC	ACC	PAT
AG _{INSTR}	OBL _{AG}	×	

Tehát: amikor az öröklött α szerep nem ágens, β csak cselekvő ágens (AG_{CSEL}) lehet, instruktor (AG_{INSTR}) nem, ezért szükségszerű a tárgyeset (ACC), s így érvényesül a ráha-

tottság (γ patiens). Ha viszont α ágens, kétféle lehetőség van: vagy tárgyeset, vagy eszközeset (OBL_{AG}) jelentkezik annak függvényében, hogy a kezdeményező cselekvő ágens vagy instruktor. Ha az utóbbi, γ patiens jellege nem tud közvetlenül érvényesülni.

Ezen a ponton kell visszatérnünk a *leültet*, *pihentet* és *siettet* kivitelezőjének tárgyesetére, mert ennek megítélése már HETZRON D) szabályának értékelésekor is problémát jelentett. Ami az elsőt illeti, *leültetni* átvitt értelemben elítélteket, szó szerinti értelemben olyan személyeket (pl. kisbabát, időseket, ill. ájult, szédült, netán ittas) embert szoktak, akik valamilyen okból segítségre (tehát ágensi kezdeményezőre) szorulnak. Vendégek helytel kínálásakor vagy az elsődlegesen ezekhez a jelentésekhez asszociált strukturális kényszer, vagy (és talán inkább) az az udvarias személyes közreműködés hívja elő a tárgyesetet, amely például a kabát lesegítésének vagy a szék kihúzásának gesztusában nyilvánul meg. A *pihentet* ige kezdeményezője jellemzően ágens akkor is, ha kisgyermek vagy idős rokon lefektetéséről van szó, és akkor is, amikor egy versenyzőt, sportolót *pihentet* az edzője, aki hozzá képest fölérendelt ágens — tudniillik ő dönti el, sportolója játsszon vagy tartalékolja erejét a későbbi feladatokra. A *siettet* viselkedése azonban csak eléggé körmönfont okoskodással „menthető”: azért mutathatja az esethierarchia-kényszer közvetlen hatását, mert a sietség, sürgősség képzete a ráhatottság, és nem a cselekvésbeli önálló akarat érzetét kelti. Távoli párhuzam lehet a *dolgoztat* (9h)-ban tapasztalt, rendhagyónak értékelt adata, amelynek kontextusában szintén ott van a sürgősség, gyorsított tevékenység mellékjelentése.

Arra is választ kaptunk, hogy az (5a—b) példapárban bemutatott aspektuális különbség igényli-e külön szabály megfogalmazását a perfektív ige számára: nem, hiszen (5a) és (5b) kezdeményezője is cselekvő ágens, ezért szükségszerű a tárgyesetük. A közöttük lévő szemantikai eltérés, amely az alapállítás tagadhatóságát érinti, számunkra másodlagos. Magyarozatát egyébként ACKERMAN (i. m. 545) meg is adta: a perfektív interpretáció azt jelenti, hogy a cselekvés teljes egészében lezajlott vagy várhatóan lezajlik, s így nem lehet kérdéses, hogy az eszközlő végrehajtja, illetőleg végrehajtotta-e, vagy sem (vagyis nem tagadható a propozíció), folyamatos értelmezésnél viszont nem tudható biztosan, eredményes lett vagy lesz-e a műveletés.

6. A tranzitív alapú képzés. — Tranzitív ige-képzéseknél más a helyzet, mint azt a tárgyatlanoknál láttuk: nincs választási lehetőség kétféle vonzatszerkezet között, hanem — ahogyan azt a (7b) szabály helyesen jósolja — jelentésárnyalatbeli eltérésekre való tekintet nélkül mindig eszközesetbe kerül a kivitelező. Az LFG leképezési mechanizmusa előállítja a kívánt végeredményt (l. KOMLÓSY i. m. 290—1):

(22)	$\{$ $x_1,$ AG	$x_2,$ <div style="display: flex; justify-content: space-around; width: 100%;"> <div style="text-align: center;">PAT</div> <div style="text-align: center;">AG</div> </div>	x_3 PAT	
elsődleges jegyek:	[–o]	[–r]	[–o]	[–r]
elsődleges alany:	[–r]	—	—	—
[+r] hozzáadása:	—	—	[+r]	—
KIÉRTÉKELÉS:	SUBJ	S/O	OBL _{AG}	S/O
jólformáltsági köv.:	—	**	—	OBJ
VÉGEREDMÉNY:	SUBJ		OBL _{AG}	OBJ

A művelésben (11)-hez képest új elemként megjelenő x_3 lesz az alapigétől öröklött, eredendően tárgyesetű argumentum. Patiens lévén [–r] elsődleges jegyet kap, kiértékeléskor e tulajdonsága alapján még akár alany is lehetne, azt a funkciót azonban x_1 már

betölti, ezért a jólformáltsági követelmény (ne legyen két alany vagy két tárgy a mondatban) csak a tárgyesetet engedélyezi számára. A vonzatkeret ezek után akkor lesz teljes és hibátlan, ha x_2 ágensként azonosítódik, s elnyerve a tematikus korlátozottság [+r] jegyét, végül eszközesetben ölt testet. Patiensi oldala azért nem tud érvényesülni, mert a grammatikalitás úgy is sérülne, ha két alany, és úgy is, ha két tárgy bukkanna föl a ki-menetnél.

Nem vonva tehát kétségbe a (7b) szabály és az imént ismertetett leképezési elmélet adekvát voltát, az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy némely tárgyias ige faktitív képzésekor tapasztalunk valamiféle kettősséget:

- (23) a) *Megitattam Gergővel a bort.* (rávettem, nem kényszerítettem)
 b) *Megitattam Gergőt a borral.* (nem akarta meginni, erőltetni kellett)
 c) *Megettettem a húgommal a főzeléket.* (rávettem, hogy egye meg)
 d) *Megettettem a kisbábát a főzeléssel.* (direkt közreműködés, „valódi” etetés)
 e) *Megismertettem a hallgatósággal a nyelvi norma újabb értelmezését.* (nem annyira direkt és személyes)
 f) *Megismertettem a hallgatóságot a nyelvi norma újabb értelmezésével.* (direktebb, személyesebb, hatékonyabb)

Az *itat* és az *etet* esetében azt is mondhatnánk, hogy kétféle *iszik* és *eszik* ige van a lexikonban: egy tranzitív és egy intranszítív; ez indokolná a kettősséget. A *megismertet* azonban nem lehet ilyen, hiszen a „*Megismertettem a hallgatóságot.*” mondat nem áll meg önállóan a lábán. A másik két ige is fölvetné azt a kérdést, honnan ered az eszközesetű vonzat intranszítív alapú műveltetéskor, mivelhogy az alapszerkezetnek nem része.

Bár a példák tényleg sajátosak, mégis jó lenne elfogadható magyarázatot találni rájuk. A szigorú strukturális megközelítés egymagában nemigen tud ilyennel szolgálni. A glosszákból viszont joggal következtethetünk párhuzamra a tárgyatlan alapigék képzésénél látott megoszlás és (23a—f) mondatai között: valójában a formai (esethierarchia-elvű) és a tematikus szerep befolyásán alapuló (szemantikai-pragmatikai) kritérium harcát érzük itt tetten — az eszközesetű kivitelezők kezdeményezője inkább instruktor, a tárgyesetűeké közvetlenül beavatkozó ágens. A tárgyeset a beszélő által középpontba állított (ráhatott) összetevőt jelöli ki az ábrázolt valóságeseleményben, ami nem mond ellent az eszközesetű ágens nagyobb cselekvési szabadságának.

7. Az alternatív esetragok jelentéstartalma. — Azzal, hogy a műveltető igét az LFG keretében komplex predikátumként értelmeztük, világosabbá vált a szerkezet tematikus szerveződése és az esztváltás logikája. A beágyazás megmutatta, hogyan épül egymásra két szemantikai réteg: az alapmondaté és a MMORF-é. Az alternatív raghasználat azonban arra vall, hogy az elmélet eredeti formájában nem merítette ki a feltárható jelentéstartalmakat. Illusztrációképpen vegyük újra szemügyre a *dolgoztat* (8a)-beli példáját (24)-ben a—b-re kettéválasztva:

- (24) a) *János dolgozik.*
 b) *Feri dolgoztatja Jánost. — Feri dolgoztat Jánossal.*

(24a) jelentését megadhatjuk a modellelméleti, igazságfeltételes szemantika szokásos terminusaiban: János individuum lévén merev jelölő, a *dolgozik* intranszítív ige, tehát a mondat igazságértéke akkor lesz 1, ha a *dolgoztat* lexikai jelentése által kijelölt egyedek halmozának János is eleme. A képzés útján nyert (24b) variációkban a közös többlet a MMORF,

amelynek jelentését az OKOZ absztrakt predikátum segítségével adtuk meg (10)-ben. Kérdéses viszont a ragok által hordozott pluszinformáció jelentéselméleti státusa.

Az intenzív ráhatás, kényszerítés, illetőleg a megkérés, instrukcióadás árnyalata nézetem szerint nem része az accusativusi és instrumentalisi szuffixumok grammatikai jelentésének, mivel a műveltetés körén kívül nem kapcsolódnak kompozicionálisan a lexémák jelentéséhez, sőt, még a műveltetésen belül is csak az intranszitiv alapú képzésben mutatkoznak meg. Föülülírható következtetésekről van inkább szó, vagyis implikaturákról, mégpedig általánosított társalgási implikaturákról. Mint ismeretes, az implikatura fogalmát GRICE klasszikus cikke (Logic and Conversation. In: COLE, P., MORGAN, J. L. szerk., Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. Academic Press, New York, 1975. 41—58) vezette be a nyelvészeti és nyelvfilozófiai gondolkodásba, mindjárt útjára is indítva azt a máig elfogadott osztályozást, amely különbséget tesz egyfelől az alkalmi (partikularizált), másfelől a konvencionális implikaturák és az általánosított társalgási implikaturák között. A partikularizált implikaturák abban térnek el az általánosítottaktól, hogy a többletinformációt a kontextus egyedi vonásai révén teszik elérhetővé a hallgató számára, és nem fonódnak össze valamely explicit nyelvi jelölővel. A konvencionális implikaturák viszont, mint az elnevezés is sugallja, a nyelvi jelek konvencionális jelentéséből fakadóan váltanak ki következtetéseket. A műveltető példák azonban se nem alkalmiak, se nem konvencionálisak ebben az értelemben.

LEVINSON (Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature. MIT, Cambridge, 2000.) részletesen foglalkozik a föülülírható, sztereotipikus interpretáció, vagyis az általánosított társalgási implikatura megjelenési formáival. A sztereotipikus, „más híján” típusú következtetéseket megmásíthatja ugyan a folytatás, föülbírálhatja a szövegkörnyezet egésze, mégis alapvetően meghatározzák a nyelvi gondolkodást, mivel a társalgás rendes, megszokott menetét feltételezik. LEVINSON könyve meggyőzi az olvasót arról, hogy az általánosított társalgási implikaturák gazdagon átszővik a nyelvhasználatot. A jelenséget illusztráló példák sorában a direkt és indirekt műveltetés közti kontraszt is előkerül (i. m. 141—2). A legtöbb nyelvben ugyanis egyes igék műveltető párja nem produktív módon állítódik elő, hanem jelentésében rögzült, önálló lexéma, de emellett körülírásos, közvetett kifejezésmód is rendelkezésre áll (pl. *A spanyolok megölték az aztékokat.* [közvetlenül, fegyverrel] vs. *A spanyolok az aztékok halálát okozták.* [közvetve, pl. betegségek terjesztésével]). A sztereotipikus interpretáció éppen annak vélelmezése, hogy a műveltető jelentésű ige direkt cselekvést, a terjengősebb szerkezet közvetettséget fejez ki. Ugyanebbe a vonulatba illeszkedik az az általánosított társalgási implikatura, amelyet az általunk vizsgált morfológiai változó idéz elő.

8. Tipológiai kitekintés. — A bevezetőben említett tipológiai munkákból kitűnik, hogy nem egyedi vonása a magyar műveltető képzésnek a megfigyelt jelentéskülönbséggel párosuló alternatív vonzat kiosztás. Sok nyelv adatainak összehasonlítása nyomán COMRIE (1981. i. m. 166—7; 174—6; 1985. i. m. 334, 337) a műveltetés tipológiájának egyik szemantikai paramétereként mutatja be a kivitelezőnek a cselekvés fölötti kontrollját, és a magyar mellett két további nyelv tanúságára hivatkozik, amelyekben az azonos alapból képzett műveltető ige esetjelölőjének megválasztása az eszközlő cselekvési szabadságával, feltételezett együttműködési szándékával van összefüggésben. Példamondatait átveszi MIKOLA (i. m. 115) is.

A japán esetében az alapige intranszitiv; az *o*-val jelölt direkt tárgyeset áll szemben a *ni*-vel jelölt, az esethierarchiában alacsonyabb rangú esettel, amely az indirekt tárgyak és passzív ágenszek kifejezésére szolgál:

- (25) a) *Taroo ga Ziroo o ik-ase-ta.*
 Taroo ALANY Ziroo DT megy-MŰV-MŰLT
 'Taroo kényszerítette Ziroot, hogy menjen.'
- b) *Taroo ga Ziroo ni ik-ase-ta.*
 Taroo ALANY Ziroo IT megy-MŰV-MŰLT
 'Taroo megkérte/rávette Ziroot, hogy menjen.'

A dravida nyelvcsalád déli ágába tartozó, Indiában beszélt kannada nyelv annyiban más, mint a magyar és a japán, hogy nem az intranszítív, hanem a tárgyias igék művelteté-
 sekör él a szóban forgó különbségtétellel, illetőleg, hogy az ellentét a dativus (kevesebb
 kontroll) és az eszközeset (nagyobb kontroll) között áll fenn:

- (26) a) *Avanu nanage bisketannu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-DAT kétszersült eszik-MŰV
 'Megettetett engem kétszersülttel.'
- b) *Avanu nanninda bisketannu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-INSTR kétszersült eszik-MŰV
 'Rávet/élérte, hogy megegyem a kétszersültet.'

A bolíviai kecsuában két tárgyesetű bővítmény is állhat a mondatban a nyelvtani
 helyesség sérelme nélkül, lehetővé téve az accusativus/instrumentalis kettősséget tran-
 zítív bázisú esetváltásnál (SAKSENA i. m. 820):

- (27) a) *Nuqa Fan-ta rumi-ta apa-či-ni.*
 én Juan-ACC kő-ACC visz-MŰV-1SG.
 'Juannal vitettem a követ.' (kényszerítve)
- b) *Nuqa Fan-wan rumi-ta apa-či-ni.*
 én Juan-INST kő-ACC visz-MŰV-1SG.
 'Rávettem/megkértem Juant, hogy vigye a követ.' (nem kényszerítve)

Vannak persze olyan nyelvek is, amelyekben ilyesfajta szemantikai-pragmatikai té-
 nyezők nem játszanak szerepet az esetváltásban, így az csupán az esethierarchia elvére
 épül. Közéjük tartozik COMRIE szerint például a török, amelyben az intranszítív alapú ige
 kivitelezője mindig tárgyesetű, a tranzítív mindig dativusba kerül, a ditranzítív (amely
 direkt és indirekt tárgyat is tartalmaz) vagy szintén dativusszal, vagy a *tarafından* név-
 utóval van jelölve, mindenesetre nem mutatja a kérdéses jelentéskülönbséget (COMRIE
 1981. 176).

9. Ö s s z e g z é s . — Ebben a dolgozatban amellet érveltem, hogy a magyar azok
 közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben szemantikai-pragmatikai tényezők is befolyá-
 solják a műveltető szerkezet eszközlőjének esetjelölését. Az eddigi szakirodalom két ver-
 sengő általánosítását összevetve kiderült, hogy HETZRONnak a hazai szerzők munkáiban
 kevesebbet emlegetett szempontját az instrukcióadásról/kényszerítésről újra kell értékel-
 ni, és a tematikus szerep fogalmán keresztül be kell építeni a modern elméleti apparátus
 kínálat magyarázatba. Láttuk azt is, hogy a műveltető szerkezet jelentésének három ré-
 tege van: az alapjelentése, a MMORF-é, valamint a tárgy-, illetve eszközeset ragja által
 hordozott implikaturáé. Ez utóbbi természetesen csak az intranszítív igékből létrehozott
 képzések esetében nyilvánul meg, hiszen csak itt van mód a ragok közötti választásra.

A műveltetés ilyenformán a magyarban is összetett nyelvi jelenség: kimerítő leírására csak a morfológia, szintaxis, szemantika és pragmatika interakcióját feltételező megközelítés vállalkozhat.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

Interaction between linguistic levels in causation:

What do alternative case-endings mean?

It has been commonly observed in cross-linguistic studies that a semantic difference usually correlates with the alternative case-marking patterns of the causee argument in causative constructions. This paper aims to prove ROBERT HETZRON's parallel findings concerning the derivation of Hungarian intransitives by taking examples from written texts and classifying a large set of verbs. The analysis shows that current theoretical/descriptive accounts should be complemented with the consideration of instruction giving vs. coercion. In this way, the meaning of the causative construction can be seen to have three distinct components involving the meaning of the base sentence, the abstract meaning of the causative morpheme *-tAt*, and a default inference or, technically speaking, generalized conversational implicature linked with the two possible case-markers (accusative and instrumental) in which the presumptive degree of control retained by the causee is conveyed — but the third layer appears only when the base verb is intransitive. The author's main conclusion is that causatives in Hungarian require a complex approach combining not only morphology and syntax but semantics (and pragmatics) as well.

ATTILA LÁSZLÓ NEMESI

Hibák és furcsaságok a határozottságbeli egyeztetésben*

Rácz Endre emlékére

1. RÁCZ ENDRE tanár úr, a klasszikus grammatika megújításának szorgalmazója és jellegzetes képviselője, a kiemelkedő műveltségű, sokoldalú és naprakész tájékozottságú tudós, aki sokunknak és sokszor segített értékes, megszívlelendő tanácsokkal az egyetemi évek alatt és azok után is, idén lenne 80 esztendő. Előadásom nem szabályos megemlékezés, csupán szerény, de hálával és tisztelettel teljes főhajtás az ő emléke előtt.

Legkedvesebb kutatási területe az egyeztetések kérdésköre volt. Ezért írtam ilyen tárgyú cikket — „Egyeztetés és mazsolaszemek” címmel — a 70. születésnapjára készült emlékkönyvbe (szerk. KOZOCSA SÁNDOR GÉZA és LACZKÓ KRISZTINA, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp., 1992. 116—23), ezért emlékeztem rá halála után ennek a cikknek a párjával a Magyar Nyelvben (1994: 302—7), és ezért választottam a mostani alkalomra is egyeztetési témát.

Előadásomban 1. és 2. személyű tárgyakkal nem foglalkozom, határozottságbeli egyeztetésként tehát most azt a szabályrendszert emlegetem, amely szerint az ige ragozásának igazodnia kell vagy kellene a 3. személyű tárgy határozott, illetőleg határozatlan voltához.

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 2002. május 7-én.

Célom nem az, hogy elméleti újdonságokkal szolgáljak a határozottságbeli egyeztetéssel kapcsolatban. Mondandóm műfaja inkább az említett cikkeimre emlékeztet. Olyan egyeztetési hibákat és furcsaságokat szeretnék bemutatni, amelyeket olvasgatás vagy tévézés közben jegyeztem fel. Ezzel el is árultam, hogy az adatokhoz véletlenszerűen, azaz nem célzott gyűjtéssel jutottam.

Ezeket a példákat már nem mutathattam meg RácZ Endre tanár úrnak, ugyanis 1993 és 2001 között találtam őket. Nagy többségük a sajtónyelvből (főleg a Népszabadságból) származik, kisebb részük regényekből (leginkább fordításokból), de vannak köztük olyanok is, amelyek nyelvészeti cikkekből (ott nem példaként használva!), valamint tévéműsorokból valók (az utóbbiak átmenetet jelentenek az írott és a beszélt nyelv között).

A teljes gyűjtemény száznál valamivel több adatból áll. Azt tekintve, hogy ez mintegy nyolc év termése, akár azt is mondhatnám, hogy a határozottságbeli egyeztetés hibái örvendetesen ritkák. Ismételt felbukkanásuk azonban azt sejteti, hogy mégsem árt odafigyelni rájuk. — Az adatok viszonylag csekély száma és a gyűjtés módja miatt nem tartottam célszerűnek, hogy a hibákból statisztikát készítsék; de ott, ahol szükségesnek látom, időnként utalni fogok a típusok előfordulási arányaira, ugyanígy a műfaji jellemzőkre.

A határozottságbeli egyeztetés szakirodalma meglehetősen gazdag, ezért áttekintése szétfeszítené mondandóm kereteit. Elegendőnek látszik, ha a példaanyag bemutatása közben RÁCZ ENDRE két összefoglaló munkájára hivatkozom: „A tárgy és az igei állítmány kapcsolata.” In: BENCÉDY JÓZSEF — FÁBIÁN PÁL — RÁCZ ENDRE — VELCSOV MÁRTONNÉ, A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 278—82 (= MMNy.), illetőleg 11 szócikk „tárgyas vagy alanyi ragozás” kezdetű címmel a Nyelvművelő kézikönyv 2. kötetében (főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ és KOVALOVSKY MIKLÓS, Akadémiai Kiadó, Bp., 1985. 959—74 = NymKk.). Ugyancsak RÁCZ ENDRE a szerzője „Az egyeztetés a magyar nyelvben” című monográfiának (Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. = Egyezt.), de abban a határozottságbeli egyeztetés nem kap nagy szerepet (l. mégis i. m. 17—20, 236). Néhol utalok viszont a „Magyar grammatika” (szerk. KESZLER BORBÁLA, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000.) BALOGH JUDIT írta fejezetére (= MGr. 416—7).

Bevezetőm lezárásaként megemlítem még B. GERGELY PIROSKA tanulmányát, amely „Az általános és határozott igeragozás keveredése a XVI—XIX. századi Erdély beszélt nyelvében” címmel jelent meg a II. szegedi nyelvtörténeti konferencia előadásait tartalmazó kötetben (A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ és FORGÁCS TAMÁS. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2001. 19—28). Ennek a nyelvtörténeti (nyelvjárás-történeti) tárgyú munkának az elemzésére most nem térhetek ki, de szeretném felhívni rá a figyelmet: részint értékes példaanyaga miatt, melynek külön érdekessége, hogy közel áll a beszélt nyelvhez; részint pedig a szerző elméleti szempontból is tanulságos okfejtéseire, valamint a gazdag bibliográfiára tekintettel.

2. A szemlét olyan adatokkal kezdem, amelyekben a határozott tárgy mellett általános igeragozás áll a szabályos határozott helyett.

A tulajdonnév — funkciójából adódóan — csakis határozott tárgy lehet. Mellette csupán kivételesen, egyetlen alkalommal találkoztam egyeztetési hibával: Agatha Christie „Gyöngyöző cián” című krimijének fordításában: „Rosemaryt nem elégíthet ki egy ilyen unalmas fickó” (ford. Köves Erzsébet, Magyar Könyvklub, Bp., 1996. 89).

Sokkal gyakoribb botlás ennél a határozott névelőjű köznévhöz mint tárgyhöz egyáltalán nem illő általános igeragozás használata. A talált adatokból most csak néhányat mutatok be. — Először két jellegzetes példát idézek a Népszabadságból:

„az ellopott vagy elvesztett bankkártyák bejelentésének pillanatától *a bankokat terhel minden felelősség*” (1999. nov. 15. 25); „A növendéki önértzetet persze minden tanári kritika érzékenyen *érint*” (2000. szept. 18. 29). — A tévesztés valószínű oka nemegyszer analógiás hatás, eredménye pedig kontamináció: „*Az oktatást német anyanyelvű vendégtanár segít*” (Zuglói Lapok 2000. 5. sz. 9). A feltételezett vegyülés: *az oktatást segíti × az oktatásban segít*. — Néha abból eredhet a hiba, hogy egy közbevetés miatt az állítmány viszonylag messzire kerül a tárgytól, és a szöveg alkotója „elfelejti”, mihez kellene igazodnia az ige ragozásában: „*Az olyan kis létszámú szakokat, mint a meteorológia, a csillagászat vagy a geofizika, esetleg csak két-három évenként indítanak*” (Népszabadság 1995. júl. 5. 15). — A határozott névelőjű tárggyal kapcsolatos példáim között a sajtónyelvieknél egy regényfordításból való is akad; Lucy Maud Montgomerynek az „Anne gyermekei a háborúban” című könyvéből idézem: „Susan — aki valamikor csak a Glen St. Mary-i híreket olvasott — most a világ irdatlan saktábláján minden lépést figyelemmel kísért” (ford. Szür-Szabó Katalin, Európa Könyvkiadó, Bp., 1998. 190).

A határozott névelőhöz hasonlóan a *birtokos személyjel* is határozottá teszi a főnevet, így természetesen a főnévvel kifejezett tárgyat is. (Bizonyos kivételekhez vö. pl.: RÁCZ: MMNy. 279, NymKk. 2: 959—61.) Gyűjteményem alapján úgy tűnik, hogy a birtokos személyjeles tárgyhoz kapcsolódva valamivel ritkább a hibás egyeztetés, mint a határozott névelőjű tárgy mellett.

Nem tudom, véletlen-e vagy sem, hogy tárgyi szerepű személyjeles köznévvél mellett leginkább a politikai tudósításokban bukkan fel általános ragozású igealak. Megelégszem egyetlen példa bemutatásával, mivel az ide tartozó adatok meglehetősen hasonlítanak egymásra: „Az SZDSZ képviselője jelezte: önálló privatizációs minisztérium *létrehozását* pártja nem *támogat*” (Népszabadság 1995. febr. 2. 4). — A más témájú szövegek példái közül pedig egy olyat választottam, amelyben a tárgy birtokos jelzőjének a határozatlan névelője sugallhatta az általános ragozást: „Kezdjük a napot azzal, hogy *egy egész citrom levét* vízzel hígítva *megiszunk*” (TV Magazin 1995. 43. sz. 17).

Mind a határozott névelő, mind a birtokos személyjel önmagában is elég ahhoz, hogy határozottá tegye a tárgyat. Meglepő tehát, hogy együttes jelenlétük ellenére is előfordul az a hiba, hogy az ige általános ragozású. Gyűjteményem három ilyen adata közül az egyik a sajtónyelvből, a másik egy nyelvészeti könyv ismertetéséből, a harmadik pedig a Magyar Televízió Híradójából való: „Budapesten hozzátéveleg háromezer köztéri időmérő működik, *s a számukat* időnként soknak, máskor kevésnek *érzünk*” (Népszabadság 1996. márc. 29. 25); „Itt jegyzem meg, hogy Ábrahám Imre munkájának ez az a része, amely alapján én *az egész művét*, amióta ismertetés céljából foglalkozom vele, a szív és az ész könyvének *nevezek* magamban” (MNy. 1995: 98); „Mindenképpen vizsgálát tárgyává *fogunk tenni* a marginális kulcs *mértékét*” (MTV 1. 1996. márc. 25., 19.31).

A főnévi mutató névmás mint határozott tárgy mellett csupán egyszer ütköztem egyeztetési hibába: „A fejlesztési koncepció egyértelműen számol a tandíjjal, de [...] úgy, hogy *azt* 1996. szeptember 1-jével *vezetnének be*” (Népszabadság 1995. márc. 31. 22).

Nyelvtanokban és nyelvművelő írásokban gyakran esik szó arról, hogy a 'mind-egyik' jelentésű *valamennyi* általános névmással mint jelzővel bővített tárgy határozott ragozású igealakot kíván maga mellé. Az általános ragozás használata csak akkor helyes, ha a *valamennyi* jelző 'néhány' jelentésű. (A szakirodalomból most csak RÁCZ ENDRE megállapításaira utalok: MMNy. 280, NymKk. 2: 969.) A visszatérő figyelemztetés ellenére a sajtóban továbbra is el-eltévesztik az egyeztetést, bár igaz, hogy csak négy ilyen adatom van. Közülük kettőt idézek, mindkettőt a Népszabadságból: „*Valamennyi* privatizációs *döntést megvizsgál*nak visszamenőleg 1990-ig — jelentette be

tegnap Hatvani Szabó János, az ÁVÜ ügyvezető igazgatója” (1994. febr. 16. 4); „A kudarcért valamennyi választott testületet felelősség terhel” (1999. jan. 18. 14).

Az *-ik* kiemelőjel a birtokos személyjelhez hasonlóan determináló szerepű elem, ezért a legtöbb *-ik* végződésű névmás a vele bővített tárgyat határozottá teszi. Ervényes ez a *mindegyik* és a *valamelyik* névmásra is, egy-egy ízben mégis megtörtént mellettük az a szabálysértés, hogy az ige általános ragozásba került: „*Mindegyik nőt* ugyanaz a társaság *biztosított*” (Acapulco akciócsoport. Amerikai—francia tévéfilmsorozat. MTV 2. 1996. júl. 12., 19.33); „Ezután [a lányok] azt találták ki, hogy *valamelyik* jobb érzésű *vendéget beavatnak* a titkukba és a segítségét kérik” (Népszabadság 1997. ápr. 5. 32). Az első esetben nyilván a *minden* analógiája okozta a botlást, tehát kontamináció történt: *mindegyik nőt ... biztosította* × *minden nőt ... biztosított*. A *valamelyik* esetében pedig a névmás határozatlan jelentése bizonyulhatott erősebbnek az *-ik* jel determináló funkciójánál.

Ha főnévi igenév tölti be a tárgy szerepét, akkor az ige ragozása attól függ, van-e az igenévnek 3. személyű saját határozott tárgya (l. pl.: RÁCZ: MMNy. 280, 281—2, NymKk. 2: 963—5; BALOGH JUDIT: MGr. 417). Összesen négy olyan adatom van, amelyben az igenév ilyen tárgya ellenére az ige általános ragozásban szerepel. Közülük az egyik egy regényfordításból, a többi pedig a sajtónyelvből való. Az igenév tárgya mindegyik példában olyan típusú, amilyenről az igét közvetlenül bővítő tárgyak sorában lényegében már esett szó: — birtokos személyjeles köznévv: „Az előttünk lévő veszedelem a »tábornok« csapata, amelynek *nyomait* rövidesen *meztalálni reméltünk*” (Karl May: Old Surehand. Ford.: Sallay Gergely. Unikornis Kiadó, Bp., 2000. 2: 105); — főnévi mutató névmás: „*S ezt* csak így ilyen összetételű koalíciós kormány *tud megvalósítani?*” (Népszabadság 1994. máj. 16. 6); — *valamennyi* ’mindegyik’ jelzőjú tárgy: „Mivel *valamennyi épületet* a rendőrség nem *tud* védőőrizet alá *vonni*, Kacziba a polgárőrök, a polgári fegyveres biztonsági őrségek és az önkormányzatok segítségét kéri” (uo. 1994. júl. 28. 4); — *-ik* jeles névmás (igaz, itt nem jelzőként, mint korábban, hanem maga a névmás a tárgy): „Hol az egyik, hol a másik [szonett] felel meg leginkább a feltoluló érzelmeknek. De mostanában mégis ez [a kilencvennyolcadik] az, *amelyiket* nem *tudok kiűzni* a gondolataimból” (uo. 1998. dec. 9. 10). Érdekes, hogy három idézetben is a *tud* ige szerepel. Ami pedig az első példát illeti: ha a *meztalálni remél* szerkezetben nem tárgyas, hanem esetleg határozós szintagmát látunk, akkor nem hibás az ige általános ragozása.

Szó esett már egy olyan típusról, amelyben a tárgy egyszerre két jellemzője miatt is határozottnak számít: a határozott névelőnek és a birtokos személyjelnek az együttállása volt ilyen. Más körülmények között is előfordulhat azonban, hogy a tárgy „*két s e r e s e n h a t á r o z o t t n a k*” mondható. Így minősíthetjük a következő példában a határozott névelőjú köznévv és a tulajdonnév magyarázó mellérendelő kapcsolatát, az ige általános ragozása tehát több okból is szabálytalan: „*A kivételt, azaz Sárfalvit* azonban minden dicséret *megillet*” (Népszabadság 1997. máj. 12. 23).

Eddig jóformán csak hibák kerültek szóba, előadásom címében azonban *f u r c s a s á g o k* at is ígértem. Most ezek következnek: olyan esetek, amelyekben az egyeztetést egymásnak ellentmondó tényezők befolyásolják, így a választott megoldás nem nevezhető egyértelműen hibásnak, noha kétségtelenül furcsa vagy vitatható.

Sajtónyelvi gyűjteményem ide tartozó adatai közül kettőben a tárgy birtokos személyjelet tartalmazó főnévv, de *partitivusi* jellegű (vö.: RÁCZ: MMNy. 279—80, NymKk. 2: 960—1, Egyezt. 20; BALOGH JUDIT: MGr. 416), ráadásul a tárgy határozatlan névelője, illetőleg határozatlan névmási jelzője szintén kedvez az ige általános ragozásának: „A nyomozás eddigi adatai szerint Zemplényi több személytől és intézménytől több száz millió forint kölcsönt vett fel, amelynek *egy részét* az olimpiára készülő úszók támo-

gatására fordított” (Népszabadság 1996. júl. 12. 4); „Ők ketten korteskörútjukon ellátogattak sok-sok felsőoktatási intézménybe, hogy bemutassák programjukat, amelynek *néhány elemét* mellékletünkben is *ismertetünk*” (uo. 1998. okt. 29. 39). Harmadik példában az *-ik* kiemelőjel determináló szerepénél bizonyult erősebbnek a névmási jelző határozatlansága és a jelzős szerkezet partitívusi természete: „A KSH *némelyik közösséget* szektának *minősít*” (uo. 1999. nov. 19. 4). Lényegében ugyanebből az okból került általános ragozásba az ige a negyedik példában, annak ellenére, hogy a *némelyikét* tárgy kiemelőjelet és birtokos személyjelet is tartalmaz: „És láttuk, hogy a sikerdaraboknak kérik meg az árát, amelyeknek *némelyikét* jómagam inkább messzire *elkerülnek*” (uo. 1998. máj. 14. 37).

Az imént idézett négy esetben saját nyelvérzékekre hallgatva a határozott ragozás mellett döntenék. Van azonban egy adatom arra a szerkezet típusra is, amelyben az *-ik* jelet tartalmazó sorszámnévi jelző a határozott ragozás mellett szól, az azt megelőző *minden* jelző viszont az általános ragozást támogatja, és magában a példában az utóbbi érvényesül: „*Minden hetedik abortuszt* tinédzserlányokon *hajtanak végre*” (Népszabadság 1998. nov. 20. 5). RÁCZ ENDRE szerint ilyenkor ingadozik az egyeztetés (NymKk. 2: 969), de fogalmazásmódja azt sejteti, hogy ő inkább az általános ragozást pártolja.

3. Visszakanyarodva a hibás egyeztetésekhez, rátérek azoknak az eseteknek a bemutatására, amelyekben a határozatlan tárgy mellett határozott igeragozás áll a szabályos általános helyett. Gyűjteményem arról tanúskodik, hogy az efféle tévesztés jóval sűrűbben fordul elő az ellenkező irányúnál: az ilyen adataim száma csaknem a másfélszerese a „határozott tárgy + általános igeragozás” képletűekének. — Érdekességként megjegyzem, hogy B. GERGELY PIROSKA a bevezetőben említett tanulmányában (i. h. 2001. 21) éppen az általános ragozás szabálytalan alkalmazását találta gyakoribbnak.

Az egyeztetésbeli hiba a tárgyi szerepű névelőtlen (és más eszközzel sem determinált) köznév mellett a leggyakoribb: az előadásom alapjául szolgáló teljes gyűjteménynek majdnem minden negyedik adata ide tartozik.

Feltűnő, hogy erre a típusra mennyire jellemző a receptekbeli előfordulás; pontosabban inkább azt kellene mondanom, hogy a receptkezdő mondatnak (vagy a recepten belül egy-egy új szakasznak) vissza-visszatérő jelensége az ilyen egyeztetési zavar. Nézzük, mivel kezdődik például a Népszabadság szerint a szoboszlói göngyölthúsnak, illetőleg az almás rakott tésztának a készítése: „60 dkg szeletelt, kicsontozott *karajt kloffoljuk*, enyhén *sózzuk* és grillporral *ízesítjük*” (1994. jan. 6. 14); „Fél kiló tisztított *almát* egyenlő csikokra *vágjuk*, *mecukrozzuk* és *megszórjuk* örölt fahéjjal” (1995. okt. 26. 26). — Még egy példát idézek a receptekbeli névelőtlen tárgyak közül: „Végül egy olcsó és finom edesség: felvert *tojásfehérjét összekeverik* a sárgájával, cukrot és zabbelyhet adnak hozzá” (uo. 2001. máj. 10. 27). A *tojásfehérjét* jelölt birtokviszonyú összetett szó-alak, s az ilyeneket a birtokos személyjel önmagában nem teszi határozott tárggyá (l. pl. RÁCZ: MMNy. 279, NymKk. 2: 959), vele kapcsolatban tehát nem volna szabad határozott igeragozást használni.

A recepteken kívül a hirdetés is olyan műfajnak tűnik, amelyben a névelőtlen tárgy hajlamos határozott ragozású igével társulni: „*tapétázást, szobafestést, mázolás, szőnyegpadló [!], PVC-ragasztást, selyemfalfestést* bútortakarítással, parkettacsiszolással, hosszú garanciával *vállalom*” (Zuglói Lapok 1994. 18. sz. 7); „Konszolidált, középkorú, [!] *értelmiségieket* kulturáltan *összehozzuk*” (Népszabadság 1998. márc. 31. 18). Természetesen más műfajokban (például politikai hírekben) is megesis effajta tévesztés: „Az MSZP *alíráásokat gyűjti*, hogy a parlament tüzze napirendre a törvényjavaslatot” (Szószóló 1993. 12. sz. 1).

Ritkább ennél a hibás egyeztetés a határozatlan névelőjű tárgy mellett, de figyelmet érdemel, hogy kissé gyakoribbnak látszik a „határozott névelőjű tárgy + általános igeragozás” kombinációnál.

A határozatlan névelőjű tárggyal kapcsolatos tévesztés (ellentétben a névelőtlen típussal) nem jellemző a receptekre; csupán egy példám ilyen származású: „Egy közepes fej *hagymát* 10 dkg füstölt szalonna zsírijában *megfonnyasztjuk*” (Népszabadság 1994. jan. 6. 14). Ez a hibatípus sokkal inkább a rendőrségi, baleseti és hasonló hírekben szokott felbukkanni: „A két férfi május 30-án, a kora délutáni órákban a főváros X. kerületében *egy* fiatalkorú *lányt* egy fehér színű, sötétített üvegű Lada 1200 típusú személygépkocsiba *kényszerítette*, és ismeretlen helyre *szállította*” (uo. 1998. jún. 8. 21); „Az első híradások azért számoltak be négy sebesültről, mert a rendőrség nem tudta, hogy *egy sérültet* az egyik magán-mentőszolgálat *szállította* kórházba” (uo. 2001. dec. 1. 19). Igaz, az emelkedettebb téma és stílus sem garancia a botlás elkerülésére: „*egy népet* csak az összefogás, a vezetők és vezetettek kölcsönös felelősségérzete *segítheti át* a történelmi sorsfordulókon” (uo. 2001. máj. 8. 10).

Sem a grammatikák, sem a nyelv művelő írások nem szoktak külön foglalkozni ezzel, milyen igeragozást kíván az olyan tárgy, amelyet főnévi értékben használt számnév fejez ki. Ezt nem megrovólag említem, hiszen nyilvánvaló, hogy a névelőtlen számnévre a névelőtlen köznévi szabályát kell alkalmazni. Meglepő tehát ennek az áthágása; igaz, csupán egyetlen adatom van rá: „A budapesti vizsgálatok szerint a Romániában meggyilkolt három orosz nő közül *kettőt* a BRFK szeptember 4. óta *körözi*” (Népszabadság 1994. okt. 29. 13).

A névmásfajták tekintélyes része határozatlan tárgynak számít, illetve jelzőként tanúskodik a vele bővített tárgy határozatlanságáról (l. pl.: RÁCZ: MMNy. 281, NymKk. 2: 968—71; BALOGH JUDIT: MGr. 417). — Ebben a körben csupán egyszer észleltem rendellenességet kérdő névmással kapcsolatban. Talán szerepet kaphatott a tévesztésben az, hogy a névmás függő kérdésben jelent meg: „Aki ismeri az Alkotmánybíróság döntéseit, tudja, nincs igazából jelentősége, hogy *kit* melyik oldalról *jelölték*” (Népszabadság 1996. nov. 14. 7).

Ha RÁCZ ENDRE figyelmeztetéseire (MMNy. 281, NymKk. 2: 970—1) gondolunk, nem okozhat meglepetést, hogy a vonatkozó névmási tárgy mellett sokkal gyakoribb az egyeztetési hiba. Az ilyen botlást — bár a hiba ettől még hiba marad! — logikai szempontból érthetővé teszi, hogy a vonatkozó névmás vagy határozott főnévvel van referenciális kapcsolatban, vagy determináló hatást fejt ki egy határozatlan főnévre. Annak, hogy a vonatkozó névmás mint tárgy mégis az ige általános ragozását kívánja, történeti oka van: a vonatkozó névmás a kérdő-határozatlan névmásból ered, és megőrizte maga mellett az előzményére jellemző egyeztetésmódot. (Mindehhez l. E. ABAFFY ERZSÉBET fejezetét A magyar nyelv történeti nyelvtanának a korai ómagyar kort és előzményeit tárgyaló kötetében: Bp., 1991. 159).

A rövid kitérő után egy-egy példát idézek az *akit*, az *amit* és az *amelyet* mellett előforduló határozott igeragozásra. Az első kettő a Népszabadságból való: „A Sellő bárban olyan hölgyet találtak, *akit* — elmondása szerint — valaki *eladta* a szórakozóhelyre” (1997. júl. 1. 22); „Mihályi a színpadjainkról kiveszett szép és érthető középhangon beszélt, *amit* Pálos György halála óta jószerével *nélkülözi* a nézők füle” (1997. dec. 8. 10); — a harmadik pedig Temesi Ferenc „Királyáldozat” című regényéből: „egy természetes szerről, a világ legjobb méregtelenítőjéről van szó, a vakkáról, *amelyet*, mint annyi mást, az indiánoktól *lopta* a fehér ember” (Magyar Könyvklub, Bp., 2000. 92).

Érdekes, hogy egy nyelvészeti szakcikkből is van adatom ilyen egyeztetésre: „A jelentésjegy valamely »járulékos«, esetleges tulajdonságára is utalhat, olyan attribútumok-

ra, *amelyeket* a hagyományos megközelítés nem *tekinti* kategoriális (»lényegi«) fogalmi jegynek” (MNy. 2001: 452). Bár egyetlen adatból veszélyes volna messzemenő következtetésekre jutni, talán figyelmet érdemelhet két tény: 1. a szerző erdélyi nyelvész; 2. Erdélyre a XVIII. században jellemző volt a vonatkozó névmási tárgy melletti határozott igeragozás (l. pl. BÁRCZI: MNyTört. 1967. 539). Nem tudom, készült-e arról felmérés, mi érvényes ebből a szempontból a mai erdélyi (regionális köznyelvi) nyelvhasználatra. A kérdés mindenképpen vizsgálatot érdemelne.

Az egyetlen olyan tévesztés, amely általános névmással kapcsolatos, kontamináció (vagy egyszerű sajtóhiba) eredménye: „Körülbelül tizenöt éve nem indulunk a nagy fesztiválok versenyszakaszaiban, hiszen már nincs értelme, majdnem *mindent megnyertük*” (Népszabadság 1999. okt. 12. 31). A feltételezett vegyülés: *mindent megnyertünk* × *mindet megnyertük*.

Olyan névmási jelző után, amely határozatlan mennyiséget fejez ki, természetesen a tárgy is határozatlan, tehát általános igeragozást kíván maga mellé. Ennek a szabálynak az áthágására Wilbur Smith „Harag” című regényének fordításában találtam egy példát: „*Néhány smaragdot, fülbevalót egy razzia során megtaláltuk egy hatodik kerületi orgazdánál*” (ford. Somló Ágnes, Delej Kft.—Maecenas Könyvkiadó Kft. [Bp., 1995.] 436).

Egy ehhez hasonló, de határozatlan számnévi jelzőt tartalmazó adatom a Népszabadságból is van: „A dzsungelhúsválság lényege, hogy az afrikai őserdőkben élő állatokat olyan mértékben irtják, hogy *számos fajt* a kipusztulás veszélye *fenyegeti*” (2001. okt. 17. 26).

A határozatlan névelőt és a *másik* névmást is határozatlan tárgy szokta követni, ezért igencsak meglepődtem, amikor együttes előfordulásuk ellenére határozott igeragozásba ütköztem: „Azt viszont megtudjuk, hogy *egy másik levelet*, amelyre [a nyíregyháziak] hivatkoznak, a műsorvezető nem *kapta meg*” (Népszabadság 1997. jún. 20. 11). Igaz, lehet, hogy ezt a mondatot inkább a névelőt határozottra cserélve volna egyszerűbb javítani: *a másik levelet ... nem kapta meg*.

Bemutattam már azokat az adataimat, amelyekben a főnévi igenév saját határozott tárgya ellenére az ige általános ragozásban szerepel. Fordított irányú hibára, vagyis az igenév határozatlan tárgyának ellentmondó határozott igeragozásra kétszer akadtam: — egyszer határozatlan névelőjű tárgy mellett: „A főkapitányság tájékoztatása szerint alapos a gyanú arra, hogy Szomora és társai *egy fővárosi férfit* élete és testi épsége elleni közvetlen fenyegetéssel egy sosemvolt tartozás fejében hárommillió forint átadására *akarták rákényszeríteni*” (Népszabadság 2000. júl. 29. 16); — egyszer pedig melléknévi mutató névmási jelzővel bővített tárgy után: „*Ekkora mennyiséget* az ország összes virágkötője sem *tudná felhasználni*” (uo. 1999. jan. 16. 32).

A hibák után most itt is egy furcsaság következik. Egy nyelvészeti cikkben került előm egy olyan mondat, amelyben a főnévi igenév nem tárgy, hanem célhatározó, de határozott tárggyal bővül, és ennek hatására a tárgyatlan igei állítmány határozott ragozású: „Az egyiptomi POTESTAS magyarázatául, Austerlitz szellemében, aki a QUANTITAS *terjedését igyekezte* viking és velencei hajós útvonalakkal *magyarázni*, felemlíthetők az Egyiptomba a Fekete-tenger északi partjainak vidékéről és az Észak-Kaukázusból behurcolt mamelukok” (MNy. 1996: 69). E szerkesztésmód kommentálásaként RÁ CZ ENDRÉT idézem: „Elvétve akkor is tárgyas ragozásba kerülhet az ige, ha az igenév nem a tárgy, hanem a célhatározó szerepét tölti be, s hozzá határozott tárgy csatlakozik [...]. Ezzel kapcsolatban néhány intranszitiv ige (*igyekszik, szíveskedik, készül* stb.) tranzitív vá kezd válni, illetőleg a mellettük lévő célhatározó közeledik a tárgy kategóriájához” (MMNy. 280; a részletekhez vö. még RÁ CZ: NymKk. 2: 964—5).

Érdekes, hogy ugyancsak egy nyelvészeti cikkben tűnt fel az az úgynevezett kettős alanyos szerkezet, melyben az igenévnek határozott tárgya van, s a tárgyatlan igei állítmány ragozása ehhez igazodik: „Jelen nyelvhasználatunk *tényei* azonban mintha *cáfolni látszanák ezt a feltételezést*” (Nyr. 1999: 351). Bevallom, a mediális *látszik* ige ilyen ragozását kevésbé tartom elfogadhatónak, mint a kiható jellegű *igyekszik*-ét.

4. A szemlét egy maroknyi csoportnak a bemutatásával zárom. Részint arra találunk benne példát, hogy egy tárgy mellett különböző ragozású igeik jelennek meg; nagyobbbrészt pedig arra, hogy különböző határozottságú tárgyak mellett kell döntenie az ige ragozásáról.

Lássuk először azt a rendkívül meglepő esetet, melyben egy *határozatlan névelőjű tárgy* a *halmazott állítmány* előz meg, s az igealakok ragozása a határozottság szempontjából eltér egymásától: „Ismeretlen nő gyűlékony folyadékkal *locsolta le, [!] és meggyújtott egy 26 éves festőt* Budapesten, a II. kerületben — tájékoztatta a tűzoltóság ügyeletes az MTI-t” (Népszabadság 1995. okt. 24. 21).

A különböző határozottságú tárgyak együttes szereplésekor az ige ragozása általában a hozzá közelebb álló tárgyhöz szokott igazodni (l. pl.: RÁCZ: MMNy. 282; BALOGH JUDIT: MGr. 417; — l. még RÁCZ ENDRE hasznos tanácsait a nehézkes szerkesztés elkerülésére: NymKk. 2: 972—3). — Michael Crichton „Őslénypark” című regényéből származó példában a fordító (Boris János) ezt a *közelségi egyeztetést* alkalmazta: „*Hardingot meg egy-két munkást már elszállítottak*” (Maecenas Könyvkiadó—Magyar Könyvklub, Bp., 1993. 573). Másik, a sajtónyelvből való adatomban viszont a „távolsági egyeztetés” egyáltalán nem helyeselhető: „Összeállításunk a BM Országos Választási Iroda adatbázisában 1994. április 9-én délután egy óráig rögzített *adatokat*, valamint *egy*, a pártoktól kapott, kiegészítő *információkat tartalmazza*” (Népszabadság 1994. ápr. 11. 25).

Ha a tárgyhöz a határozottság szempontjából tőle különböző *értelmező* csatlakozik, akkor RÁCZ ENDRE szerint az ige ragozása inkább magától a tárgytól függ, de néha az értelmező is hathat rá (MMNy. 282, NymKk. 2: 962—3; az utóbbi helyen tanácsokat is kapunk az egyeztetési nehézség leküzdéséhez). — Mindkét sajtónyelvi példában általános ragozású az ige. Az elsőben tulajdonnév szerepel tárgyként, és ezt határozatlan névelőjű köznévi értelmezi: „A filmben ön *Natalja Szimjonová, egy orosz számítógép-programozót játszik*” (TV Magazin 1996. 4. sz. 6). A másodikban éppen fordított a szereposztás: „A törvény csak *egy fideszes képviselőt, Sümeghy Csabát érint*” (Népszabadság 1997. máj. 6. 1). A megoldások helyességéről nyilván megoszlanak a vélemények; nekem az első tetszik jobban.

5. A gyűjtemény bemutatása után érdemes felsorolni a határozottságbeli egyeztetésnek azokat az eseteit, amelyekkel kapcsolatban nem találtam hibát vagy furcsaságot. A határozott tárgyak köréből ilyen a személyes, a birtokos, a visszaható és a kölcsönös névmás, a *mind* általános névmás, továbbá bizonyos *-ik* végű névmások (pl. a *melyik*), valamint az *-é* birtokjeles köznévi. A határozatlan tárgyak közül talán csak a számnévi mutató névmás említhető kétségtelen kivételként. A listához hozzátehetem azt is, hogy egyik irányban sem tűnt fel rendellenesség a mellékmondatokkal kifejezett tárggyal kapcsolatban (vö.: RÁCZ: MMNy. 281, 282, NymKk. 2: 971—2; BALOGH JUDIT: MGr. 417). — Bár gyűjteményem sem az adatok számát, sem a műfaji változatosságot tekintve nem mondható reprezentatívnak, valószínűnek tűnik, hogy a belőle hiányzó esetek nem okoznak sok gondot az oktatásban és a nyelvművelésben.

Feltétlenül vizsgálatot érdemelne viszont az, hogy a mai magyar nyelvhasználat különféle írásbeli műfajaiban olyan arányú-e a határozottságbeli egyeztetés egyes hibatípu-

sainak jelenléte, amilyenre gyűjteményem alapján következtethetünk. Kiemelt figyelmet kellene fordítani azokra az esetekre, amelyekben nem nyilvánvaló hibával állunk szemben, hanem egymással ellentétes tényezők versengésével, ingadozással. Másféle és igen nehéz feladatot jelentene a beszélt nyelv megvallatása, de minden bizonnyal nagyon is tanulságos lenne mind a grammatikusok, mind a nyelv művelők, mind a szocio- és a pszicholingvisztika kutatói számára.

Akármilyen közegben vizsgálódunk, mindenképpen meg kellene kísérelni a hibák okainak feltárását. Előadásomban erre nem vállalkozhattam, csak egy-két részlettel kapcsolatban utaltam a lehetséges magyarázatokra. Azokat most egy olyan ötlettel szeretném kiegészíteni, amely a gyűjtemény adatait elemezve többször is eszembe villant: vajon nem az a l a n y logikai határozottsága vagy határozatlansága van-e olykor hatással a tárgy és az igealak határozottságbeli egyeztetésére?

Meggyőződésem, hogy az egyeztetés egész kérdésköre leíró és történeti szempontból, az oktatásban és a kutatásban nagyobb figyelmet érdemelne a mostanában megszokottnál. Ha akadnak olyan oktatók, akikben megvan a szándék és a képesség arra, hogy ezt tanítványaikban is tudatosítsák, akkor remélhetőleg lesznek olyanok is, akik megindulnak RÁ CZ ENDRE nyomán, és az egyeztetés világának eddig kevésbé ismert tájait is feltérképezik.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Errors and idiosyncrasies in definiteness agreement

ENDRE RÁ CZ, former Professor of Hungarian Linguistics at Budapest University, a characteristic representative of the renewal of classical grammar, an outstanding researcher of the issue of various types of agreement, would have turned eighty in the summer of 2002. This paper, the written version of a talk given at a recent meeting of the Society of Hungarian Linguistics, is a tribute to his memory. The author presents a collection of errors and idiosyncrasies, mainly assembled from newspaper articles published between 1993 and 2001, concerning definiteness agreement between verbs and their third-person objects.

LÁSZLÓ HORVÁTH

Verseghy Ferenc „Ungarische Sprachlehre” című könyve — száznyolcvanöt év múltán*

1. Az „Ungarische Sprachlehre” Verseghy pályájának ahhoz a szakaszához tartozik, amelynek CSÁSZÁR ELEMÉR „Verseghy a helytartótanács szolgálatában” címet adta (CSÁSZÁR ELEMÉR, Verseghy Ferenc élete és művei. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1903. 307), vagyis amikor a helytartótanács megbízásából tankönyveket szerkesztett (amelyek egytől egyig a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdánál jelentek meg).

Ezeknek a tankönyveknek a sorát 1816-ban az „Epitome Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae” [A magyar nyelv grammatikai szabályainak foglalata] című,

* Verseghy Ferenc születésének 245. és halálának 180. évfordulója alkalmából Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett ünnepi megemlékezésen elhangzott előadás módosított és lényegesen bővített szövege.

hangtant és alaktant tartalmazó munka nyitja meg, amely az anyagot a második osztálytól kezdve a gimnázium öt osztálya számára öt kötetecskére (*tomulus*-ra) osztja el. — Közbevetőleg említtem meg, a Versegly-bibliográfia öregbítésére, hogy az *Epitome* 1821-ben is megjelent. Ez a harmadik kiadás abban tér el az eredetitől, hogy a nyelvtannak mind az öt kötetecskéje külön címlapot kapott, s a változatlan szöveget, az impresszum tanúsága

1. sz. melléklet

Az „*Epitome*” 3. kiadásának egyik címlapja

E P I T O M E
INSTITUTIONUM GRAMMATICARUM

TOMULUS III.

PRO IV. GRAMMATICAE SCHOLA.

Constat in cruda 12 nr. V. F.

Cum speciali Privilegio Sacrat. Caesareo-Reg. Apostol. Majestatis.

B U D A E,
TYPIS REGIAE UNIVERSITATIS HUNGARICAE,
STEREOTYPO WATTSIANO.

1 8 2 1.

szerint, *Stereotypo Wattiano*, vagyis az Egyetemi Nyomdához 1818-ban szerződtetett amerikai nyomdásznak, Watts Jánosnak újonnan bevezetett „stereotípija eljárás”-ával nyomtatták. (L. az 1. sz. mellékletet, a harmadik kötetecske címlapját. Watts János működésére l. IVÁNYI BÉLA és GÁRDONYI ALBERT, A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927. Szerkesztette CZAKÓ ELEMÉR. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 147—50; 202, ahol a „stereotipizált iskolakönyvek” között az Epitome nincs föltüntetve.)

Az „Epitomé”-vel együtt, de külön címlappal látott napvilágot az „Exercitationes Idiomatis Hungarici secundum regulas Epitomes concinnatae...” [Magyar nyelvi gyakorlatok az Epitome szabályai szerint összeállítva]. Ezt követi, még ugyanabban az évben, a „Magyar Ortografia... Bevezetés gyanánt a’ Magyar Nyelvtudományba”, majd 1817-ben ennek német nyelvű változata, az „Ungarische Rechtschreibung, als Einleitung in die Ungarische Sprachlehre”. E két „bevezetés” után következik előadásom tárgya, az „Ungarische Sprachlehre”, ugyancsak 1817-ben, majd pedig valamennyi tankönyvének betetőzésekképp, nyelvtani munkásságának szintézise, a „Magyar Grammatika, avvagy Nyelvtudomány”, 1818-ban. Az „Ungarische Sprachlehre” tehát ezeknek a tankönyveknek sorába tartozik, ezekkel a tankönyvekkel van szoros és kölcsönös összefüggésben.

Az említett tankönyvek egységes szemléletet tükröznek, azonos eljárással készültek, nevezetesen a nyelvtani anyagot katekizmus módjára, kérdésekben-feleletekben adják elő. Külső formájukban, beosztásukban is szembetűnően eltérnek Verseghy részletes leíró nyelvtanaitól, mégpedig egyfelől az 1805-i „Neuverfaßte Ungarische Sprachlehré”-től, másfelől az 1816—1817-i „Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae”-nek „Etymologia” és „Syntaxis” című kötetektől. Az eltérést azért hangsúlyozom, mert már előljáróban előadásom tárgyára vonatkozó bibliográfiai tévedésre kell rámutatnom.

Az 1817-i „Ungarische Sprachlehré”-t ugyanis előbb PETRIK GÉZA könyvszerző (Magyarország bibliographiája 1712—1860. Harmadik kötet. DOBROWSKY ÁGOST, Bp., 1891. 773), majd nyomában RÉKASI ILDIKÓ Verseghy Ferenc-bibliográfiája (Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok, 1994. 109. tétel, 52), s végül RÉKASIRA hivatkozva a Borda Antikvárium katalógusa (22. Ajánlójegyzéke, Bp., 1997. 8270. tétel) a „Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre” második kiadásának tünteti fel. Ám, mint a következőkből ki fog tűnni, az „Ungarische Sprachlehre” — címének részleges hasonlósága ellenére — nem korábbi német nyelvtanának második kiadása, hanem attól céljában, tartalmában és szerkezetében eltérő, új munka. Eljött tehát az ideje, hogy Verseghynek ezt a hatodfélszáz oldalt kitevő könyvét fellapozzuk, és kijelöljük helyét életművében.

2. Induljunk ki címéből: „Ungarische Sprachlehre zum Gebrauche der ersten Lateinischen und Nationalschulen im Königreiche Ungarn, und anderen Kronländern”¹ [Magyar nyelvtan az első gimnázium és a nemzeti iskolák használatára a Magyar Királyságban és a többi örökös tartományokban]. Szemben tehát a magyar nyelv általános és teljes igényű leírásával, amilyen korábbi német nyelvű rendszeres nyelvtana volt, ez a tankönyv speciális céllal, egy meghatározott, részleges feladat teljesítésére készült.

Erről a sajátos feladról és megoldásáról Verseghy az előszóban (Vorinnerung) tájékoztat. Miután ugyanis — mint mondja — az „Epitome” kedvező fogadtatásban részesült, a helytartótanács úgy rendelkezett, hogy iskolai nyelvtanát anyanyelven (értsd: nem latin nyelven) készítse el a gimnáziumok első osztálya, valamint a nemzeti iskolák számára, sőt azoknak a felnőtteknek is, akik magántanulás útján kívánják alaposan elsajátítani a magyar nyelvet. E legfelsőbb rendelkezésnek megfelelően — így folytatja — összeállította azoknak a szabályoknak teljes gyűjteményét, amelyek mind a magyar nyelv-

¹ L. a 2. sz. mellékletet, a mű címlapját.

nek etimológiáját, vagyis alaktanát, mind pedig szintaxisát, vagyis mondattanát, magukban foglalják („...liefere ich hier eine vollkommene Sammlung der Regeln, welche sowohl die ungarische Etymologie oder Wortforschung, wie auch die Syntax oder Wortfügung enthalten.”).

CSÁSZÁR ELEMÉR, aki monográfiájában fél oldalnyi terjedelemben egyedül foglalkozott a munkával, úgy vélte, hogy az „Ungarische Sprachlehre” a helytartótanács „ferde

2. sz. melléklet

Az „Ungarische Sprachlehre” címlapja

Ungarische Sprachlehre
zum Gebrauche
der
ersten Lateinischen
und
Nationalschulen
im Königreiche Ungarn, und andern
Kronländern.

Mi A. l. k. Bewill. Seiner K. K. und Apostolischen Majestät,

D E R,

bedruckt mit königlichen ungar. Universitätsdrucken.

1 8 1 7.

okoskodásának köszöni létrejöttét”. A magyart ugyanis „csak a második gimnáziumban, a II. grammatikai osztályban kezdték az Epitome-vel tanítani, az elemi iskolák és az első gimnáziumi osztály számára nem volt könyv”; „a helytartótanács megbízta tehát Verseghyt, hogy pótolja ezt a hiányt, szerkesszen olyan könyvet, mely a magyar nyelv egész rendszerét, tehát a mondattant is elmagyarázza, és az említett két iskolán kívül magánhasználatra is alkalmas legyen.” Hogyan lehet ezt a két homlokegyenest ellenkező célt összekötni, arról a helytartótanács nem nyilatkozott — teszi hozzá CSÁSZÁR ELEMÉR, s így folytatja — „Verseghynek kellett volna kitalálnia, neki kellett volna elsimítani azt a pedagógiai gondolkodásnak ellentmondó képtelenséget, hogy az oktatás alsó fokán az egész nyelvet, a fölsőbbön pedig csak az alaktant ismerje meg a tanuló” (CSÁSZÁR i. m. 313).

A Verseghy védelmében említett pedagógiai balfogás mellett világosan látnunk kell azt, hogy a helytartótanács az előzőektől eltérő, új típusú tankönyv megszerkesztésére adott megbízást Verseghynek. A megbízás háttérében ugyanis a következő elgondolás munkálhatott: írjon Verseghy kezdő tanulók (és felnőttek) számára olyan magyar nyelvi tankönyvet, amely magában foglalja mind az etimológiát, mind a szintaxist, ilyen értelemben tehát teljes grammatikát; mégpedig a magyarnak hagyományos módon, latin közvetítő nyelv segítségével történő oktatásának iskolai gyakorlatával szakítva, élő közvetítő nyelvet alkalmazzon, német nyelven magyarázza meg a nyelvtani fogalmakat és szabályokat.

Nézzük most már meg közelebről: hogyan felelt meg Verseghy a megbízásnak.

3. Az előszó, valamint a részletes tartalomjegyzék után az 527 lapot kitevő munka két részre oszlik. Nagyobbik fele, 352 lapon a grammatikát tartalmazza két fejezetben, mégpedig: „I. Theil: Die Wortforschung” (1—159), „II. Theil: Die Wortfügung” (160—352) címmel; kisebbik fele, 175 lapon, gyakorlati jellegű, a szókincs különféle rétegeinek és csoportjainak megismerésére, illetőleg elsajátítására szolgál (353—527). Ennek megfelelően a továbbiakban először a grammatikát elemzem, utána a gyakorlati tananyagot tárgyalom.

Ami a grammatikát illeti, Verseghynek olyan redukált nyelvtani összeállítást kellett tehát szerkesztenie, amit az alkalmazott nyelvészet az 1970-es évektől kezdve pedagógiai grammatikának nevez (l. erre pl. H. H. STERN, *Fundamental Concepts of Language Teaching*. Oxford University Press, London, 1983. 175—7, 181). Vagyis: a nyelv általános és részletes leírása helyett, illetőleg annak alapján, az oktatás meghatározott céljának, a tanulók felkészültségének, szükségleteinek, igényeinek stb. megfelelő speciális, súlypontosított, vagyis rövidített, iskolai nyelvtant kellett írnia. Mégpedig kezdők számára és német nyelven.

Verseghy képzettsége és munkássága alapján igen alkalmas volt e feladat elvégzésére. Hiszen egyfelől nemrég került ki tolla alól az „Epitome”: az „Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae” első, „Etymologia” című kötetének, a gimnáziumi oktatás céljaira készült, rövidített változata; másfelől pedig a német nyelvű grammatikáírásra előzményként keze ügyében volt a „Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre”. A további kérdés tehát, hogyan használta fel saját munkásságának eredményeit, s ennek során hozott-e újat azokhoz képest.

CSÁSZÁR ELEMÉR sommás véleménye szerint: „Az alaktan nem egyéb, mint az Epitome paragraphusainak rövidített fordítása, elhagyta mindazt, ami nem tartozik szorosan a nyelv leírásához, s a latin helyett a német nyelvvel hozta kapcsolatba a magyart; a mondattan pedig kivonat a régi német nyelvkönyvből...” (i. m. 313—4).

CSÁSZÁR ELEMÉR, bár a szövegek összevetésével nem hitelesítette észrevételeit, Verseghy lényeges eljárásaira rátapintott. Kézenfekvő lenne, hogy én most itt az összeha-

sonlító elemzés hiányát pótoljam, s a CSÁSZÁR ELEMÉR által tömören vázolt eljárásokra példákat sorakoztassak fel. Ám a dolog sokkal összetettebb, mint gondolhatnánk. Verseghynek az alaktani részben végrehajtott változtatásai ugyanis még az első látásra egyszerűnek tűnő esetekben is többnyire olyan szövevényesek, hogy bemutatásuk a jelen tárgyalás kereteit és lehetőségeit meghaladják. A mondattani rész pedig annyira elüt rendszeres német nyelvű nyelvtanától — ennek vázlatossága és tömörsége, amannak részletessége és aprólékossága tekintetében —, hogy összehasonlításuknak nincs közös alapja.

Összefoglalva az eddig elmondottakat: az „Ungarische Sprachlehre” a kezdők szükségleteihez igazodó, új nyelvtant tartalmaz. Német nyelvűsége, valamint a magyarnak a némettel való összevetése folytán, a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetében is fontos helyet foglal el. Egyúttal jelentős állomás Verseghy tankönyvírói munkásságában: a latin nyelvű „Epitome” után átmenetet alkot „Magyar Grammatika” című művéhez. Ugyanis az „Epitome” holt nyelven, a latin grammatikával összehasonlítva tanítja a magyar nyelvtant gimnazista diákoknak. Az „Ungarische Sprachlehre” élő nyelven, németül, német nyelvtani sajátosságokkal összevetve ismerteti a főbb magyar nyelvtani szabályokat a németet beszélő vagy ismerő tanulóknak. A „Magyar Grammatika, avagy Nyelvtudomány” pedig immár magyar nyelven, a magyar nyelvben kinyomozható analógiák alapján, magyarul beszélő tanulóknak és tanítóknak nyújt teljes és részletes magyar leíró nyelvtant.

Áttérve a kötet második, gyakorlati tananyagot közlő részére, itt egyértelműen kideríthető: mit használt fel korábbi munkáiból Verseghy, és mi újat hozott az előzőkhöz képest.

Lássuk tehát az egyes fejezeteket!

Az első, a „Verzeichniß der gewöhnlichsten Wurzelwörter” (353—67) [A leggyakoribb gyökérszavak jegyzéke] című magyar—német szószedet nem más, mint az „Exercitationes” című gyakorlókönyv „Radices Hungaricae frequentius occurrentes” című (1816: 5—20) magyar—latin szójegyzékének átültetése.

A második, a „Sprachübungen für Anfänger” (367—80) [Beszédgyakorlatok kezdők számára], amely egyszerű olvasmányokat tartalmaz magyar nyelven és német fordításban, az „Exercitationes”-ben „Ex Orbe Picto Joannis Comeni” címmel szerepel (1816: 20—9), magyarul és latin fordításban.

A harmadik, az „Einige Redensarten des sittlichen Umgangs” (380—94) [Az udvarias társas érintkezés egynéhány fordulata] című összeállítás magyarul és németül, a „Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre”-ből: a „Verzeichnis der gewöhnlichsten Redensarten der sittliche Umgangs” című gyakorlat (1805: 352—65) átvétele.

A negyedik, a „Die Abgeleiteten Wörter, welche im gemeinen Leben öfters vorkommen” (395—449), [Képzett származékszavak, amelyek a közönséges életben gyakran előfordulnak] című szójegyzék magyarul és németül, az „Exercitationes”-ban magyarul és latinul található meg.

Az első négy feladat közül tehát hármát az Exercitationesből ültetett át, a latin anyagot a német nyelvi megfelelőekkel helyettesítve; egyet pedig, kisebb kihagyásokkal a „Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre”-ből vett át szóról szóra. Megállapíthatjuk ezért, hogy Verseghy az első négy fejezetben újat nem hozott.

Így érkezünk el a gyakorlati tananyag utolsó, leghosszabb s egyúttal a kötetet záró fejezetéhez, a „Beszélgetések — Gespräche” címűhöz (449—527). A különféle, többnyire a hétköznapi élet témáiról szóló, kétnyelvű beszélgetések BÉL MÁTYÁSNAK „Der Ungarische Sprachmeister”-étől (1729) kezdve a hazai nyelvkönyveknek gyakori, a grammatikát kiegészítő részei. Maga Verseghy is közölt ilyen párbeszédeteket mind a „Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre”-ben, „Barátságos beszélgetések — Freundchaftliche Gespräche” címmel (366—92), mind pedig az „Exercitationes”-ben „Barátságos beszélgetések

— Dialogi Familiares” címmel (29—43). Mindkettőben öt-öt, szövegükben egymástól eltérő beszélgetések találhatók.

Az „Ungarische Sprachlehre” számára tizenöt új beszélgetést szerkesztett. Ez a kötet legeredetibb része. A párbeszédekben — mint az „Előszó”-ban utalt rá — „figyelme főként az országok, városok, városrészek, házi eszközök, majorsági állatok, a kézművesség és a mesterségek elnevezésére irányult” („findet man hier ... einige Gespräche, in welchen mein Hauptaugenmerk auf die Benennungen der Länder, und Städte, der Theile einer Stadt, der Gerätschaften in einem Hause, der Thiere in einem Meyerhoff, der Handwerke, und Künsten ... gieng”). A szokványos témák mellett tehát, mint amilyen az étkezés vagy a ruházkodás, Verseghy elemi fokon a szakszókincs néhány rétegét kívánta megismertetni a tanulókkal. Az a Verseghy, aki 1793-ban, a „Proludium”-ban először vetette fel szakszótárak megírásának tervét (vö. GÁLDI LÁSZLÓ, Verseghy, a szótáríró: Nyr. 1957: 263).

4. Fordítsuk most figyelmünket az „Előszó”-ban kiemelt témák közül a városrészek leírására, vagyis a „IV. Beszélgetés”-re (481—9), amelyben Budát, a vármegyedet és környékét mutatja be. Mielőtt azonban megismerkednénk a leírással, villantsuk fel ennek életrajzi fogatató hátterét.

A pálos rend feloszlatása után Verseghy egzisztenciája éveken át bizonytalan volt. Előbb azt tervezte, hogy Egerbe költözik, de mostohaapja halála után 1790-ben „Budát maradandó lakhelyének választván [...] özvegy édes Anyját önmagához Budára hozta” — mint első életrajzírója, SÁGHY SÁNDOR feljegyezte. (L. Verseghy Ferenc? Maradványai és Élete. Budánn, 1825. 147.) CSÁSZÁR ELEMÉR kiderítette, hogy a vízivárosi Medve utcában talált egy alkalmas kis lakást (i. m. 38), 1792-ben vízivárosi szomszédsgába költözött régi barátnöje, az egykori apáca, Herpi Krisztina. Verseghy naponta felkereste őt, s többnyire társaságában töltötte az esti órákat (vö. CSÁSZÁR i. m. 116—9). Szép szerelmes óráinak, idillikus napjainak, ha más nem, 1794-ben letartóztatása, illetve fogása vetett véget.

Történetünk idején, élete utolsó éveiben, Verseghyt saját házában találjuk. Édesanyja halála után ugyanis Ositzki Jánossal, a nádor egykori ajtónállójával és annak feleségével költözött össze — amint erről ugyancsak SÁGHY tudósította az utókort — „ama házacszkában, mellyet saját közös pénzen vettek, 's melly a' hozzá tartozó kertecskével a' várhegynek lejtős oldalán napkeletre való kies fekvése miatt méltán kedvelt csendes menedékhelye volt a' Világ zajjától visszavonúlt, csupán a' Músákkal foglalatoskodó Tudósunknak” (i. m. 222). CSÁSZÁR ELEMÉR tudomása szerint a közös házvásárláshoz Verseghy az „Epitome” honoráriumával járult hozzá (CSÁSZÁR i. m. 360). Azt elég pontosan megállapíthatjuk, hol állt a ház; címét ugyanis maga Verseghy Horváth János veszprémi kanonoknak, 1820. március 25-én írt levelében így adta meg: „Házunknak adressa ez: Wasserstadt in der neuen Gasse beim Aug Gottes N. 699. gerade unter der Hauptkirche der Festung.” (In: HORVÁTH KONSTANTIN, Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások” (az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820—1824. Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése 1820—1822. Veszprém, 1937. 53*.) Vagyis: Víziváros, Új utca 699. szám, közvetlenül a Vár Főtemploma alatt. Hogy melyik ez az utca? Íme: „A mai Donáti és Szeder utca sarkánál kezdődő, majd a Batthyány és Fiáth János utca sarkán végződő kanyarulatot utca [...] a Várhegy lejtős terepén”, amely „épületsoros utcává csak a [XVIII.] század végén alakulhatott, és mint új útvonal Neue Gasse = Új utca néven a XIX. sz. elején szerepel.” Ebben az utcában született 1805-ben Schedel Ferenc, a későbbi Toldy Ferenc, s 1872-ben róla nevezték el az utcát. (L. HORLER MIKLÓS et al., Budapest műemlékei I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955. 686. Magyarország műemléki topográfija. IV. Szerkesztő POGÁNY FRIGYES).

IV. Beszélgetés.

Ferenéz, és Huga.

Hüg. Ugyan, kérlek, beszélj nekem valamit arról a' Budáról. Anyonyanyánk sokat emlegeti.

Ferenéz. Szivesen.

Hüg. Anyonyanyánk azt mondgya, hogy mikor az ember szép időben egy hegyre feljut, egy tekintettel láttya maga előtt seküdni Pestet, Budát, Ó Budát, Szent Endrét és Vácot.

Ferenéz. Aza' Czin-kotai hegy. De a' Budai váról is szép a' kilátás, mert innen a' Dunát is látni.

Hüg. A' Duna Pest és Buda között folyik, úgye?

Ferenéz. Igen is. A' híd az egyik várasból a' másikba negyven egynehány hajónn sekszik.

Hüg. Boldog Isten! nagyon széles lehet tehát a' vize.

Ung. Sprachl.

IV. Gespräch.

Franz und seine Schwester.

Schwester. Erzähle mir doch etwas, ich bitte dich, von der Stadt Ofen. Unsere Mutter spricht viel mal davon.

Franz. Herzlich gern.

Schwester. Unsere Mutter sagt, daß man beim heitern Wetter von einer Anhöhe mit einem Blick Pest, Ofen, Altofen, Sankt Andre, und Waisen vor sich liegen sieht.

Franz. Das ist die Anhöhe bei Zinkota. Aber die Aussicht ist auch von der Ofner Festung sehr schön, denn von da sieht man auch die Donau.

Schwester. Die Donau fließt zwischen Pest und Ofen vorbei, nicht wahr?

Franz. Ja. Die Brücke von einer Stadt zu der anderen liegt auf vierzig, und einigen Schiffen.

Schwester. Großer Gott? Das Wasser muß also sehr breit seyn.

S b

Fe.

482

Ferencz. Elhíszem azt. Van azonban kívül repülő hid is azon esetre, ha talán a' hajóhidat a' szél vagy más mostoha eset megrontaná.

Hüg. Repülő hidat még soha sem láttam. Az iskolák a' várban vannak?

Ferencz. De ott ám egy bástyánn, mellyről Vácztot, a' Vizi Várast, és az egész Pesti térséget Pesttel együtt látni.

Hüg. A' várnak hány kapuja van?

Ferencz. Négy, és a' gyalogok' számára három földött garádics.

Hüg. Mond el nekem előbb a' kapukot.

Ferencz. Napnyugot felé van a' Bécsi kapu; dél felé a' Fejérvári; napkelet felé az új; éjszak felé pedig a' vizi kapu.

Franz. Das glaube ich. Es giebt ausserdem auch noch eine fliegende Brücke hier auf den Fall, wenn die Schiffbrücke durch den Wind, oder einen andern widrigen Zufall beschädigt werden sollte.

Schwester. Eine fliegende Brücke sah ich noch nie. Sind die Schulen in der Festung?

Franz. Es freilich auf einer Bastey, von welcher man Waizen, die Wasserstadt, die ganze Pester Ebene sammt der Stadt Pest übersieht.

Schwester. Wie viel Thöre hat die Festung?

Franz. Viere, und für die Fußgänger drei gedeckte Treppen.

Schwester. Nenne mir erst die Thöre.

Franz. Gegen Westen ist das Wiener Thor; gegen Süden das Stuhlweissenburger; gegen Osten das neue; und gegen Norden das Wasserthor.

Hüg.

Hüg. Hát a' földött garádicsok hol vannak?

Ferencz. Az egyyik a' Bécsi és a' Fejérvári kapu között, melly a' Krisztina' várossába visz; a' másik az oskola mellett, a' harmadik pedig a' fő templom mellett. E' két utolsó garádicsonn a' Vizi városba járnak.

Hüg. Vallyon a' vár magában négye?

Ferencz. Elhízzem azt. Hízz egész egyy váras.

Hüg. Így hát több útszái vannak?

Ferencz. Az útszákot mindgyárt elmondom. Ammint az ember a' Bécsi kapunn bemegy, a' házak azonnal négy útszára oszlanak, melyek közül a' két középső a' város' házánál, melly a' vár' közepénn fekszik, a' másik kettő pedig a' fegyverháznál végződik.

Schwester. Wo sind denn die gedekten Treppen?

Franz. Eine derselben ist zwischen dem Wiener und Stuhlweissenburger Thor, welches nach der Christinastadt führt; die andere neben den Schulen, und die dritte bei der Hauptkirche. Auf diesen zwei Leitern geht man in die Wasserstadt.

Schwester. Ist doch die Festung groß in sich?

Franz. Das will ich glauben. Sie ist ja eine ganze Stadt.

Schwester. Sie hat also mehrere Gassen?

Franz. Die Gassen will ich dir gleich beschreiben. Wie man beim Wiener Thor hinein geht, so theilen sich die Häuser also gleich in vier Gassen ein, deren zweye, die mitteren nemlich, bis an das Stadthaus, welches in der Mitte der Festung liegt, die zwei anderen aber bis an das Zeughaus langen.

484

Hüg. Hát innentül fogva nincs több útfa?

Ferencz. Csak egy vízi le az embert a' Királyi palota mellett az új kapunn a' Rácز városba. De Kristina' városra felé van a' bástyánn egy igen szép; és hosszú sétáló hely két sor agáczafák között.

Hüg. Gyöppel be földve?

Ferencz. Nem; sejer köporral van meghintve.

Hüg. Ott én gyalog sétálni nem szeretnék.

Ferencz. Miért?

Hüg. Hisz a' legkisebb szellőnél teli van az ember' szeme köporral; talpai pedig a' hőségben megégnek.

Ferencz. Azelőtt a' pázsit között kopár utak voltak.

Schwester. Von da an sind also keine Gassen mehr.

Franz. Nur eine einzige führt neben dem königlichen Schloß beim neuen Thor in die Kaiserstadt hinunter. Aber gegen die Christinastadt ist auf der Wastey ein sehr schöner, und langer Spaziergang zwischen zwei Reihen Azahenbäume.

Schwester. Mit Nasen bedekt?

Franz. Nein; er ist mit weissen Sand bestreuet.

Schwester. Dort möchte ich zu Fuß nicht spazieren gehen.

Franz. Warum?

Schwester. Die Augen sind ja einem bei den mindesten Lüftchen voll mit Sand, und die Sohlen brennen in der Hitze durch.

Franz. Vorhero waren zwischen dem grünen Wasen kahle Fußsteige.

Hüg.

Hüg. Hát templom a városban hány van?

Ferencz. Három. A' Bécsi kapunál egy, mellyben a' Királyok koronáztatnak, de isteni szolgálat egyébkor mindeddig nem tartatik; a' másik a' fő templom, mellyet még Mátyás Király építtetett; a' harmadik pedig a' Királyi palotának a' temploma, mellyben szent István Király jobb keze tiszteltetik.

Hüg. Piarczok is vannak talán?

Ferencz. A' koronázás templom mellett az első piarcz látszik, mellynek közepénn veres márványból épített kút fekszik.

Hüg. Ivó vízzel?

Ferencz. Ivóval, melly a' szomszéd hegyekből csövekenn emelkedik fel. A' második piarcza a' fő templom előtt van hasonló kút-

Schwester. Wie viele Kirchen giebt es in der Festung?

Franz. Dreie. Beim Wiener Thor eine, in welcher die Könige gekrönt werden, aber sonst bis jetzt kein Gottesdienst gehalten wird; die zweite ist die Hauptkirche, welche noch der König Mathias hat bauen lassen; die dritte aber die Schloßkirche, in welcher die rechte Hand des heiligen Königs Stephan verehret wird.

Schwester. Giebt es vielleicht auch Plätze?

Franz. Neben der Krönungs Kirche sieht man den ersten Platz, in dessen Mitte ein Brunnen vom rothen Marmor liegt.

Schwester. Mit einem Trinkwasser?

Franz. Ja, welches sich von den nahen Gebirgen durch Röhren erhebt. Der zweite Platz ist vor der Hauptkirche mit einem ähnlichen Brunnen,

tal

486

tal, és a' szent Háromságnak magos köképével.

Hüg. Hat ennek a' vize?

Ferencz. Az első kútból vezetetik ide. A' harmadik a' Parádapiarcz, hol a' fő strázsház fekszik; a' negyedik pedig a' fegyverház előtt a' szent György piarcza.

Hüg. Hát e' két utolsó piaczonn nincsenek kútak?

Ferencz. A' szent György piarczára fel-tólatik csövekenn a' Dunából a' víz egygymá-chinának segedelmével, mellyet szüntelen lovak hajtanak. Innen ugyanazon víz csövekenn a' másik kútba vezetetik, melly a' Parádapiaczonn áll. A' Dunából egygymá-china felhajtya a' vizet a' Királyi palotába is,

und mit einer hohen steinernen Bildsäule der heiligen Dreifaltigkeit.

Schwester. Und dessen Wasser?

Franz. Wird aus dem ersten Brunnen hieher geleitet. Der dritte ist der Paradeplatz, wo die Hauptwache liegt; und der vierte der Sankt Georgi Platz vor dem Zeughaus.

Schwester. Und auf diesen zwei letzten Plätzen giebt es keine Brunnen?

Franz. Auf dem Sankt Georgi-Platz wird das Wasser aus der Donau vermittelst einer Maschine hinauf getrieben, welche durch Pferde immer in der Bewegung erhalten wird. Von hier wird das nemliche Wasser in Röhren zu dem andern Brunnen geleitet, welcher auf dem Paradeplatz steht. Aus der Donau treibt eine andere Maschine das Wasser auch in das Königliche Schloß hinauf.

Hüg.

Hüg. Látni a' várban szép épületeket?

Ferencz. A' legszebb és legroppántább a' Királyi palota; azután a' fegyverház, az ország' háza, a' Királyi Kamara; a' Királyi Könyvnyomtatásnak a' háza, mellynek saját betümeszöi, betüöntői, és papirosmalmai vannak, azután a' Prezidiális ház, a' város' háza, és a' theátrum. Vannak ezonkivül az Uraságoknak is szebbnél szebb házaik.

Hüg. A' vár tehát magas hegyenn fekszik?

Ferencz. Körülötte pedig a' völgyben a' külső városok vannak. Dél felé Kristina' városa, mellynek napnyugoti végén a' város' majorja, hová mulatságnak okáért sok ember gyűl öszve; a' várnak napkeleti táján a' Rác város szent Gellért' hegye alatt. A' Duna és

Schwester. Sieht man in der Festung schöne Gebäude?

Franz. Das schönste und größte ist das königliche Schloß; dann das Zeughaus, das Landhaus, die königliche Kammer, das Haus der königlichen Buchdruckerei, welche ihre eigene Buchstabenstecher, Buchstabengießerei und Papiermühlen hat, dann das Präsidialhaus, das Stadthaus, und das Theater. Außerdem haben auch die Herrschaften sehr schöne Häuser.

Schwester. Die Festung liegt also auf einem hohen Berge?

Franz. Und um sie herum sind im Thale die Vorstädte. Auf der Südseite die Christinastadt, auf deren westlichen Grenzen der Stadtreperckoff, wo sich zur Unterhaltung viele Leute sammeln; auf der östlichen Seite der Festung die Raizenstadt unter dem Sankt Gerhards Berg. Zwischen der Do-

488.

a' vár között fekszik a' vízi város, ennek napnyugoti végenn az Országút nevezetű külső város; e' mellet tovább az Új város, mellynek házeit az Ó Budai házaktól csak egy utza választja el.

Hüg. Hát e' külső városokban sok templom van?

Ferencz. Valamint a' vár, úgy a' Vízi város is két Plébániára van osztva, mellyeknek egyikében a' Tisztelendő Capucinus Atyák szolgálnak. Van itt azonban kívül még a' fő Párochiális templomon kívül, melly szent Annáé, egy másik is, mellynek az Apácák szent Ersébet' regulája szerint a' betegeknek szolgálnak, és szent Flórián' temploma a' Katonaspita mellett.

Hüg. Mondgyák, hogy Budánn Irgalmas Barátok is vannak.

Ferencz. Vannak az

nau und der Festung liegt die Wasserstadt, am westlichen Ende derselben die Vorstadt, welche Landstrassen genannt wird, neben dieser dann die Neustift, deren Häuser von den Kloster Häusern nur eine Gasse scheidet.

Schwester. Gibt es in diesen Vorstädten viele Kirchen?

Franz. Wie die Festung, so ist auch die Wasserstadt in zwei Pfarreien eingetheilt, deren eine die Ehrwürdigen Väter des Kapuziner Ordens versehen. Es ist außerdem noch hier, neben der Hauptpfarrkirche zu Sankt Anna, auch eine andere, bei welcher die Klosterfrauen nach der Regel der heiligen Elisabeth die Kranken bedienen, und die Sankt Florian Kirche neben dem Spital der Soldaten.

Schwester. Man sagt, daß es in Ofen auch Barmherzige Brüder giebt.

Franz. Ja, auf der Or-

Országúton, hol a' Plébános hivatalát Capistránus Barátok viselik. E' vidékben van a' városi ispitához tartozó kápolna is.

Húg. Az új városban hihető csak egy templom van.

Ferencz. Csak egy, valamint Kristina' városában, és a' Rác városában is, hol a' második templom az ó hitű Rácoké.

Húg. Hát a' szent Gellért' hegyén nincs épület?

Ferencz. Ott vagyon most az új csillagnéző torony, és az Asztromusoknak lakása.

Húg. Köszönöm fáradságodot, édes Bátyám. Tizenegy az óra; mennyünk aludni. Kívánok jó éjszakát.

Ferencz. Aludgy jól te is, édes Húgom.

Landstrasse, wo das Amt eines Pfarrers die Capistraner Mönche versehen. In dieser Gegend ist auch die Kapelle, welche zum Armenhaus gehört.

Schwester. In der Neustift ist wahrscheinlich nur eine Kirche.

Franz. Nur eine, wie auch in der Christinastadt, und auch in der Reigenstadt, wo die zweite Kirche den Altgläubern gehört.

Schwester. Ist denn auf den Sankt Gerhards Berg kein Gebäude.

Franz. Dort ist jetzt die neue Sternwarte, und die Wohnung der Astronomen.

Schwester. Ich danke dir für deine Mühe, lieber Bruder. Es ist bereits elf Uhr; laß uns schlafen gehen. Ich wünsche dir eine gute Nacht.

Franz. Schlafe auch du wohl, liebe Schwester.

Kedvelt házát Verseghy műalkotásban is megörökítette, „A’ Teremtésnek Képe” című költeményének bevezetőjében: „Csendes, mint a’ sír, és setét volt az éjszaka, mikor egy álomkép hajnal felé végét szakasztván nyugodalmamnak, térgyeimre késztetett nyoszolyámból, hogy az Isteni Felségnek éjjeli oltalmáért hálákat adgyak. Felöltvén köntösömöt, kiültem a’ nyári hűsnek kedvéért Budai házamnak érké[lyé]re, honnan nappal a’ Dunát, ’s az egész Pesti térséget látom.” (Verseghy Ferencz’ Maradványai, i. m. 133).

Hogy milyen volt a kert, Verseghy azt is Horváth János kanonoknak írta le, 1821. szeptember 26-án, miután hiába várta ígért látogatását: „A’ kertben az új tekék és fahempelykék [fabábuk] már penészednek; az ökölnyi őszi baraszok lehullottak; a’ sok szép virágok elcsüggedtek; a fejér szőlő elrothadt, a’ veres pedig az éréstül elijedt, hasztalan várván napról napra a’ kedves vendégeket.” (HORVÁTH KONSTANTIN i. m. 123*).

Előzőleg pedig, 1821. április 22-én, így invitálta őt budai időtöltésre: „Ragadgya ki magát a’ sok munka közül egy üdöre, jöjjön hozzám. Ha megünnya virágos kertecskénket, rándúlljon ki a’ váras’ majorjába, Pestnek mulató erdőcskéjébe, Vácra, Esztergomba, Szent Gellért’ hegyére, csillagokat nézni, a’ fürdőbe, melly házunktól nem messze van.” (HORVÁTH KONSTANTIN i. m. 110*).

Az idézett életrajzi források nyomán kirajzolódik előttünk Verseghynek, a budai polgárnak alakja. Évtizedeken át élt ebben a városban, járta utcáit, tereit, lépcsőit, ismerte épületeit, intézményeit, nevezetességeit, élvezte hajnali és alkonyati hangulatát, gyönyörködött az eléje táruló kilátásban. Szerette ezt a várost, ahol élete utolsó éveiben, annyi viszontagság után, megnyugvást talált.

Horváth Jánoshoz írt leveleiből kiviláglik, hogy személyes kötődés készíteti Verseghyt arra, hogy a várost másokkal megismertesse. Ez a szándék munkál az „Ungarische Sprachlehre” „IV. Beszélgetés”-ében, Buda és környékének leírásában, amely pedagógia-, hely-, valamint nyelvtörténeti szempontból egyaránt figyelemreméltó.

Az utóbbi évtizedekben az idegennyelv-oktatás szerves részét alkotja a művelődéstörténet és az országismeret (Kulturkunde, Civilisation, Cultural Background); hazai vonatkozásban igen korai Verseghy kezdeményezése, amikor a párbeszédés formával élve, mint egy idegenvezető mutatja be, ne feledjük: Magyarország fővárosát, a magyar nyelvet tanuló ifjúságnak. Helytörténetileg is érdekes Buda és környékének magyar nyelvű leírása. Nyelvtörténetileg is számon tarthatjuk a szöveget, itt fordul elő például nyomtatásban először, nyilván élő nyelvhasználat alapján, a német *Stadtmeyerhof* elnevezésnek magyar megfelelője, tükörfordítása *váras’ majorja* alakban (vö. FNESz.⁴ 2: 737, ahol az első adat térképről 1833-ból való).

Mindezt szem előtt tartva olvassuk el az „Ungarische Sprachlehre”-ből a „IV. Beszélgetés”-t (az eredetiről fénymásolatban készült 3. sz. mellékletéről).

ÉDER ZOLTÁN

Ferenc Verseghy’s Ungarische Sprachlehre — 185 years later

Ferenc Verseghy’s textbook, published in 1817, must have failed so far to command the attention it deserves because bibliographies, quite erroneously, listed it as the second edition of his earlier grammar entitled *Neuverfasste Ungarische Sprachlehre*. This paper assigns that book its proper place among Verseghy’s textbooks. Breaking with the prevailing practice of writing grammars in Latin, Verseghy presents the main rules of Hungarian grammar in a living intermediary language, German (that is, he simultaneously provides what is called „pedagogical grammar” in terms of applied linguistics). The book contains new features especially in its practical parts, the dialogues exemplifying various topics. Of these, the most interesting text is the fourth one,

inwhich Verseggy, an inhabitant of the city of Buda (he lived in the Víziváros for decades) introduces the Castle District and its environment to his learners as if on a guided tour — in other words, he teaches „civilisation” in addition to grammar. On account of its originality, this text is of interest not only in terms of the history of language teaching but also with respect to local history and historical linguistics.

ZOLTÁN ÉDER

Karold, Doboka, Keán és társaik

A közelmúltban olyan írások jelentek meg BÓNA ISTVÁN, FEHÉRTÓI KATALIN és BENKŐ LORÁND tollából, amelyek alapjaiban érintik a korai magyar história nem egy kérdését. Közös bennük, hogy elvitatják egyes történelmi személyek létét, illetve történelmi hitelét. Karoldról, Dobokáról, Keánról, Belyödről, Kulánról és Szoltánról van szó, de kétegy fogalmazódott meg Szent Istvánnak *Vajk*, Saroltnak *Beleknegini* és Gyulának *Prokuj* nevét illetően is. BÓNA ISTVÁN Karolddal, FEHÉRTÓI KATALIN Dobokával (emelt még Karolddal) kapcsolatban foglalt állást, a többi megállapítás BENKŐ LORÁND nevéhez fűződik. A nevezett történelmi szereplők hiteles vagy hiteltelen volta (léte vagy nemléte) nem csupán — ha szabad így mondani — „személyes ügyük”, hanem egyszerre vág elevenjébe ómagyar kori nyelvi és kora Árpád-kori történelmi adatoknak, és azt a kérdést veti fel, hogy a teljes kritikátlanság és a túlzó hiperkritika között milyen széles út áll a nyelvész és a történész rendelkezésére.

Karolddal kezdem. Ő csak Anonymusnál szerepel. Megtudjuk innen, hogy „Gyula két leányt nemzett, az egyiket Karoldnak (*Caroldu*), a másikat Saroltnak (*Saroltu*) hívták, és *Sarolt* volt Szent István király anyja” (27. fejj.). BÓNA ISTVÁN (Erdély rövid története. Bp., 1989. 113—4) szerint *Caroldu* „Anonymus találmánya, pontosabban félreolvasásainak egyike. Ahogyan a magyar Kalan névből a latin »Chalan« formát Salannak értelmezve bolgár vezetéknevet alkotott, ugyanúgy alakította ki a *Sarold* »Charold« átírásából Karoldot. De mivel a *Sarolt* ismert, más forrásokban általában szókezdő S-sel írott név volt, a »*Caroldu*«-ból — jobb híján — »húg« lett”. E nézet mellé állt FEHÉRTÓI KATALIN (MNy. 2001: 18), amikor ezt írta: „magam is BÓNA nézetét fogadom el. *Karold*, mint *Doboka* is, P. Magister találmánya, nevük más forrásban nem található... Annak ellenére kételkedem *Karold* létezésében, hogy MELICH JÁNOS kimutatta a *Karold* ’fekete menyét’ és *Sarolt* ’fehér menyét’ nevek bolgár-török eredetét”. BÓNA megállapításának úgyszólván egyetlen elemével sem lehet mit kezdeni. Mindenekelőtt hibás a párhuzam azon része, amely *Karold* neve „magyarázataként” analógiát vél felfedezni. A *Kalan* > *Chalan* > *Salan* levezetés tudniillik több sebből vérzik. Először is nem tudni, a *Chalan* miért latin forma. Továbbá Anonymus soha nem *Salan*-t, hanem mindig *Salanus*-t írt. Végül pedig merőben koholt, hogy a *Salanus* egy *Kalan*-ból kiindulva állhatott elő. Ezzel szemben BENKŐ LORÁND (MNy. 1995: 402—11) teljes joggal mutatott rá arra, hogy Anonymus a *Salanus* nevet a *Szalánkemén* helynév első tagjából alkotta meg a latin *-us* végződéssel. Ha az analógia egyik tartópillére összedőlt, nem állhat meg a másik elem sem. Túl ezen, a részletek itt sem szólnak BÓNA mellett. **Charold* írásképet ugyanis egyáltalán nem ismerünk. Úgyszintén nem áll rendelkezésünkre **Sarold* alak sem, csak *Saroltu* és *Sarolt*. Adós maradt BÓNA annak megválaszolásával is: a névtelen jegyzőt mi készítette arra, hogy egy állítólagos tévedést (félreolvasást) további hibával tetézzon, és a *Sarolt* névalak félreolvasásából mintegy megkettőzze őt. Ténykérdés, hogy Anonymus egyértelműen két leányt (*duas filias*) említett. BÓNÁnak tehát nem sikerült megingatnia *Karold* törté-

neti hitelét. Ez nem érinti azt, hogy a Gyula család Anonymus által közölt genealógiája más ponton téves.

Doboka ugyancsak egyetlen forrásban, Anonymus gestájában fordul elő, amikor a névtelen jegyző arról szól, hogy Ajtonyt „Szent István király idején Doboka fia Csanád (*Sunad filius Dobuca*), a király *nepos*-a megölte” (11. fej.). FEHÉRTÓI KATALIN (MNY. 2001: 28) úgy vélte: „rendkívül nehéz egy képzeletbeli személyről bebizonyítani azt, hogy nem létezett. Mégis úgy vélem, elegendő indokot találtam arra, hogy az Anonymus Gestájában említett Csanád apja Dobokának fantáziával megalkotott szerepét ne higgyem el”. Melyek ezek az indokok? 1. Doboka egyedül a névtelen jegyző munkájában szerepel. (Más források nem említik.) 2. Anonymus „névadási módszerébe tökéletesen beleillett az, hogy Csanádnak, egy vár elfoglalójának és névadójának apját egy másik vár nevéből alkotta meg”. BENKŐ LORÁND (Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Bp., 2002. 39) szintén úgy foglalt állást: „az anonymusi Doboka valószínűleg maga is csak a Magiszter képzeletéből pattant ki Aχton [helyesen Csanád] apjaként”. FEHÉRTÓI (MNY. 2001: 18, 19) egyik érve sem tekinthető nyomósnak. 1. Ha elfogadnánk azt, hogy a X—XI. századra is érvényes az *unus testis nullus testis* (egy adat nem adat) tétel, akkor a korszak szereplőinek tekintélyes részét törölnünk kellene a magyar történelemből, így pl. Felicsit (tévesen használt nevén Fajszot, aki egyedül Konstantin császár munkájában bukkan fel), Vata fia Janust (mert csak a XIV. századi krónikakompozíció ismeri), Árpád-házi Bonuszlót (mivel csak a Váradai Krónika említi) stb. Ha úgy fogalmazzuk meg ezen érvet, hogy Doboka neve más kútfőben nem fordul elő, ez *argumentum e silentio* (hallgatásból adódó érv), s mint ilyen perdöntő indokként szóba sem jöhet. 2. Ez az érv azért sántít, mert — erre FEHÉRTÓI is utalt — Anonymus „magát Doboka várat nem ismerte”. Ezzel hallgatólagosan elismerte: ez nem valóságos indok. BENKŐnek (i. m. 39, 110. jegyz.) is feltűnt Dobokával kapcsolatban, hogy „a gesztában — önmagában is gyanút keltő momentumként — kivételesen nincs hozzákapcsolt személyi eseménytörténet”. Magam a körülmények mérlegelése után arra az álláspontra jutottam: „Doboka ugyan Anonymuson kívül másutt nem szerepel, de történeti hitelét mégsem kérdőjelezhetjük meg. A névtelen jegyző ugyanis »érdek nélkül« említette Dobokát, sem fiktív történeti eseményt vagy helyet nem kapcsolt a nevéhez, sem nemzetséget nem származtatott tőle” (KRISTÓ GYULA, A korai Erdély [895—1324]. Szeged, 2002. 91). Anonymus eljárását ismerve ez világossá teszi: indokolatlan a Doboka személyével, történeti hitelével szembeni gyanú. Amiért Csanád apja — a honfoglalás korát tekintve kétségtelenül sokat fabuláló — Anonymus művében szerepel, még nem jogcím arra, hogy mint a gesta Szent István-kori szereplőjét is hiteltelensítsük.

BENKŐ LORÁND egész Dél-Erdéllyel kapcsolatos — itt most meg nem tárgyalható — koncepciójában kulcsszerepe van Keánnak. Róla a XIV. századi krónikakompozíció azt hagyományozta ránk, hogy Szent István király Koppány és Gyula mellett a h a r m a d i k háborút Keán, a bolgárok és szlávok vezére (*dux*) ellen viselte, akit elfogott és megölt (66. fej.). BENKŐ (i. m. 99) Keán létét minden, forrásból ismert (István király ellenfele, Erdéelvi Zoltán előde stb.) vagy feltételezett (Sámuel bolgár cár, a Kán nemzetség őse stb.) „funkciójában” elutasította, mindössze annyit engedett meg, hogy „valamikor akár Dél-Erdély valamely részén vagy közvetlen környékén is élhetett vagy mondai hősként elhíresülhetett ily nevű személy”. Sajnos, azt a kérdést BENKŐ nem taglalta, hogy Keán milyen körülmények miatt híresülhetett el, és mi miatt került be — Koppánnyal és Gyulával egy sorban — a krónikába. A válasz ugyanis aligha lehetne más: azért, ami miatt ott szerepel, hogy tudniillik István ellenfele volt, hasonlóan a másik kettőhöz, Koppányhoz és Gyulához.

Az alábbiakban a Keán-kérdés BENKŐnél kimerítően tárgyalt nyelvészeti és historiográfiai (de nem kifejezetten történeti) vonatkozásaira térek csak ki. Mindjárt a kiindulópontban indokolatlan maximalizmust, túlzott hiperkritikát érzékelek. BENKŐ szerint (i. m.

93) ugyan a *Kajan* tulajdonnevek „elvileg összefüggethetnének egy *Keán* személynévvel, mint annak *Kayan* előzményű *j*-s hiátusos változatai”, de „súlyosan kétségessé” teszi ezt az, hogy „a magyar tulajdonnévanyagban a *Kaján*on kívül nyoma sincs egy korai ómagyar **Kayan* előzményű tulajdonnév egyéb, *χ*-s *h*-s, *v*-s hiátustöltő alakjainak”. Túlzottan érzem, hogy a nyelvi hitelesség kritériuma az lenne: az amúgy is korlátozott számú ómagyar példaanyagban minden hiátustöltőnek egyazon név esetében szerepelnie kell. Nem olvasok ki ilyent BÁRCZI GÉZA (Hangtört.² 100) soraiból sem: „Nem dönthető el, milyen tényezőktől függ, hogy a három gyakori hézagöltő [*a j*, *a v* meg *a h*] közül adott esetben melyik lép föl”. BENKŐ (i. m. 94) e túlságosan szigorú maxima alapján állapította meg: „a *Kaján* személy- és helynevek ... a krónikák *Keánjának* ... nem megfelelői, illetőleg nem igazolói. Az efféle azonosítások azért veszélyesek, mert csak a korai magyar történet tévútjaihoz vezethetnek”.

Ezen — szerintem szélsőségesen hiperkritikus és ennél fogva téves — elvi alapvetés után BENKŐ (i. m. 94—8) azon fáradozott, hogy az egyes konkrét adatokat illetően is hiteletlenítse a forrásokban előforduló *Keán* névalakokat. Ennek érdekében azt a merész fejtegetést bocsátotta közre, hogy a krónika vonatkozó része feltett szerzőjének, a XIII. század második felében élt Ákos mesternek „közvetlen vagy közvetett módon köze volt” a Keánnal kapcsolatos ügyekhez, szolgálta és támogatta a Kán nemzetség erdélyi „erős birtokszerző tevékenységét”. Ennek a BENKŐnél túlhajtott ötletnek a magva GYÖRFFY GYÖRGY (Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok. Bp., 1993. 168) azon megállapítása, hogy Ákos mester fiatal korában Kálmán szlavón herceg udvarában megismerkedett Kán nembeli Gyula bánnal, annak fiával és unokájával. BENKŐ azonban e kapcsolatra olyan, minden alapot nélkülöző feltevéseket (inkább ötleteket) épített, amelyek semmiféle adattal nem támogathatók. Ha ugyanis Ákos mester ténylegesen a Kán nembeliek székértelője lett volna, és az ő ügyük szolgálatában állt volna, legalább annyit megtett volna, hogy leírta volna: Keán Erdélyben élt, onnan fordult szembe Szent István királlyal. Erről azonban szó sincs, a szerző (Ákos mester?) éppen hogy homályban hagyta — és ezzel máig vita tárgyává tette — Keán szálláshelyét, és csak annyit írt: Keán népei „természetes fekvésüknél fogva igen megerősített helyeken laktak” (krónika, 66. fej.). Sőt Ákos még azt is megtehetné volna, hogy egyenesen, nyíltan kimondva Szent István ellenfelétől, Keántól származtatta volna le a Kán nemzetséget. De, persze, ezt sem tette meg.

BENKŐ főleg két korai okleveles adattal foglalkozott sokat, egy 1226/1365. és egy 1240. évivel, amelyek Keánt említenek. Az 1365. évi oklevelet Benkő nem látta, csak szakirodalmi hivatkozás alapján elemezte. Megállapította, hogy annak *Kean* falura vonatkozó adata hapax (egyszeri, egyszer előforduló adat), és az 1226. évi eredetiben Keán aligha lehetett benne, hanem „az minden bizonnyal csak az 1365-ből föntrmaradt oklevélváltozatból való lehet”. Ráadásul Benkő erős gyanúja szerint a falu eredeti, élő nyelvi alakja nem *Keán*, hanem *Kán* volt. Magam megtekintettem Bebek István országbíró 1365. október 31-i oklevelét (DI. 5359), amely tartalmi átiratban foglalja magában László *comes*, II. András király országbírája és bácsi ispán 1226. évi privilegialis oklevelét. Eszerint Hyzy fiai, Jacintus és Fábían perbe fogták Balázs fiai, Sándort és Sebestyén mestert Benchench föld Szt. Jakab-egyházának *fundusa* és más ottani föld ügyében, de az országbíró, a Valko-i serviens-ek és Magyarország sok nemese jelenlétében kibékültek, és az országbíró poroszlója, Kean falusi Pousa fia Tristianus közreműködésével Buken hídja mellett a *mansio*-helyeket és a földeket egymástól határokkal elválasztották. Az átíró oklevéllel kapcsolatban a legcsekélyebb kétely sem merül fel. Ebben az 1226. évi privilegium mellett átirták még IV. László király év nélküli — a kiadó által hitelesnek minősített — oklevelét is, amely említi Benchench-i Fábían fia Barrabas *comest* (Krit.

jegy. 3616. szám). Ennek apja szerepel az 1226. évi diplomában. Ám nemcsak ez a körülmény, hanem az 1226. évi privilégium többi mozzanata is a hitelesség mellett szól (ezek sorából fontos a korjelölő poroszló szereplése), így a tartalmilag átírt 1226. évi oklevél minden gyanú felett állóan hitelesnek tekinthető. Teljességgel elképzelhetetlen, hogy abba 1365-ben betoldták volna a *Kean* nevet, még az is kevéssé hihető (bár nem lenne példa nélkül álló), hogy átíráskor az eredeti névalakon változtattak volna. Minden jel arra mutat tehát, hogy *Kean* falunév már 1226-ban előfordul. A település földrajzi fekvését nem határozhatjuk meg, mert poroszló lakhelyeként szerepel, és e korai időben a poroszló a vitás föld tágabb környékéről is kikerülhetett. Az 1226. évi oklevelünkkel egykorú Várad Regestrum sok adata szolgál annak bizonyosságául, hogy — ha egyéb adatok nem segítik a lokalizálást — a csak poroszló lakhelyeként ismert települések nem lokalizálhatók (K. FÁBIÁN ILONA, A Várad Regestrum helynevei. Szeged, 1997. 81., 96., 113., 131., 156., 170. szám, stb.). El kell tehát vetnünk BENKŐ (i. m. 98) azon — mind tartalmát, mind megfogalmazását tekintve krimszerű — ötletét, hogy „a *Kean* alaknak az 1365-ös oklevélbe való bevitelle leírójának alighanem tendenciózus »kémzűves« tevékenységéből fakadhat”, és amennyiben az oklevélnek nem volt 1226 és 1365 között készült változata, akkor Ákos mestert „kivehetjük a *feltehető tettesek* [kiemelés tőlem — K. Gy.] sorából”.

A BENKŐ által részletesen tárgyalt másik oklevél 1240. évi királyi diploma, és eredetiben maradt ránk (Dl. 246.). Eszerint IV. Béla király a Borsod megyei Tardona birtokot hűtlensége miatt *Kean* nembeli néhai Gyula bántól elvéve Miklós gömöri ispánnak adta, és neki ítélte a borsodi várjobbágyok ellenében (W. 7: 100—2). BENKŐ (i. m. 97) a következő kifogásokat emelte az oklevél *Jula Banus quondam de genere Kean* kifejezésével szemben. 1. Kronológiaiilag hiteltelen a *de genere Kean*. 2. Teljesen elszigetelt a *Kean* alakváltozat. 3. „Egyedülálló és igen feltűnő az itt megjelenő *quondam* határozó, amelyről egyenesen leír, hogy az oklevélíró e beszúrással tudatosan hangsúlyozni akarta a nemzetség Keán nevéhez kapcsolódását már a nemzetségalapító »nagy« Gyula előtti időre nézve is”. 4. „Nem kell hozzá nagy fantázia, hogy arra gondoljunk: ez a kimondottan tudós kombináció a Gyula családot nyilván kedvelő, de saját karrierjét talán a bánutódok támogatásával is alapozni akaró Ákosra vall... Az 1240-es oklevél a »Keán nemzetség« ügyét mintegy becsempészi az iratba”. — Egyik érv sem helytálló. 1. Ezzel az szegezhető szembe, hogy a Kán nemzetség kifejezés az 1240. évvel lényegében egyidős — ugyan dátumhibás, de 1250/1251. évre megbízhatóan keltezhető (KOSZTA LÁSZLÓ, A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége [1214—1353]. Pécs, 1998. 13) — eredeti oklevélben (HO. 6: 5) is ránk maradt. A Kán nem 1250/1251. évi előfordulása hitelesíti a nemzetség e néven 1240-ben való szereplését. 2. A *Kean* alak azért nem minősíthető teljesen elszigeteltnek, mivel 1226-ban *Kean* falunév szerepel, és legkétszörös a 13. század vége előtt a krónikában Szent István király ellenfelének nevét is leírták *Kean* alakban. 3. Ez az „érv” nyilván félreértés, ugyanis a *quondam* egyszerűen néhait jelent, Gyulára és nem a nemzetségre vonatkozik, betoldásról pedig egy eredeti oklevél esetén nem lehet szó. 4. Az oklevél egésze ezen „indok” ellen szól. Az 1240. évi oklevél megfogalmazója nem lehetett Ákos mester, aki ekkor még nem állott udvari szolgálatban (GYÖRFFY GYÖRGY i. m. 171). Bárki fogalmazta is az oklevelet, éppen hogy nem lehetett pozitív irányban elfogult Gyula bán iránt, hiszen minden szépités nélkül leírta: *pro manifesto infidelitatis crimine* (a hűtlenség nyilvánvaló bűne miatt) marasztalta el őt az uralkodó, továbbá Kálmán herceg meg a bárók ítélete, és ennek következtében háramlott összes java a király kezére, illetve hogy Gyula a király fogságában (*in nostris vinculis*) fejezte be életét (W. 7: 100). Ez éppen nem egy, a Kánok és Gyula bán iránt elfogult személy tollára vall.

Mindent egybevéve úgy látom: BENKŐnek nem sikerült sem a *Kean* névalak XIII. századi korszerűtlenségét, sem a Kán nemzetség 1240 tájt anakronisztikus voltát, sem Ákos

mester Kánokkal való cinkosságát (a történetírő azon szándékát, hogy fiktív kapcsolatot hozzon létre a Szent István-kori Keán és a Kán nem XIII. századi tagjai között) bizonyítania, ennél fogva nem lehet nem létezőnek, krónikás által koholtnak minősíteni a XI. század eleji Keánt, Szent István király ellenfelét. (E Keán megítélésére, történeti szerepére I. KRISTÓ GYULA i. m. 92—9).

A magyar krónika egy híre szerint Gyula leányát, Saroltot „Géza fejedelem vette törvényes feleségül azon Belyöd (*Beliud*) tanácsára és segítségével, aki Kulán (*Kulan*) földjét birtokolta. Kulán ennek a Belyödnek adta saját leányát, hogy testvére, Keán ellen harcoljon. És halála után e Kulán földjét Belyödnek örökítette el” (30. fejezet). BENKŐ LORÁND (i. m. 84—6) szerint mind Belyödöt, mind Kulánt Ákos mester találta ki, Belyödöt a „a Belöd helységnévből fabrikálta..., a geszta- és krónikaírók bevett szokása szerint”, Kulán nevét pedig „talán valami írott vagy szóbeli hagyományból meríthette, vagy egyszerűen a *Kalán* nemzetségnév alapján — valóságos összefüggés nélkül — mintázhatta”. Sajnos, BENKŐ LORÁND nem vett arról tudomást, hogy ami valóban Anonymus bevett sajátja, hogy tudniillik soha nem létezett személyeket keltett életre a névtelen jegyző helynevekből vagy más ötletei alapján gestája lapjain, az nem általános geszta- és krónikaírói gyakorlat. A középkori történetírók túlnyomó része mégiscsak a valót, az igazat akarta leírni, és nem saját gyönyörűségére általa megteremtett figurákkal kívánta benépesíteni a pergament. Ákos mesternek pontosan azokat a történetírói eljárásokat tulajdonítani, mint amelyek Anonymust jellemzik, és amelyeknek felderítésében BENKŐ LORÁND elévülhetetlen érdemeket szerzett (I. mindenképp a Név és történelem. Bp., 1998. című gyűjteményes Benkő-kötet tanulmányait), ahistorikus és téves eljárás. Magam kísérletet tettem arra, hogy a krónika 30. fejezetében foglalt, fentebb idézett archaikus hírt értelmezsem azon — már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazott — módszertani alapelveim alapján, hogy minden forrás egészen addig hiteles, amíg hamis voltát be nem bizonyítják (KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 28). Más szóval: a hamisság vádját kell bizonyítani és nem a hitelesség vélelmét. Mivel a személyek kitalált voltát, azt, hogy „Belyöd és Kulán személyét bizonyosan csak »művi« úton ... a krónikások emelték be a 10. század magyar történetébe”, BENKŐ (i. m. 83) nem igazolta, míg magam (A korai Erdély 81—2, 95—7) megkíséreltem őket beilleszteni a valóságos történeti eseményekbe, ennél fogva nem alap nélkül gondolhatok arra: újabb szempontok felbukkanásáig nincs elégséges indok Belyödöt és Kulánt kiiktatni onnan.

Ugyancsak elvetette BENKŐ (i. m. 69) a Keán után következő tisztségviselő, Erdéelvi Soltán történeti hitelét: „Soltán személye is zavaros”, hiszen vele István őse került István korában fontos tisztségbe, „az Erdéelvi névről pedig éppenséggel ordít az anakronizmus, az eseményhez képest századokkal későbbi személynévtípust képvisel. Joggal hihetem, hogy a személy kitalált figura”. Ezt Benkő még megtoldotta azzal: a szövegrész Ákos mestertől való. „Az egész Erdéelvi Soltán kreáció minden bizonnyal összefügg Ákos mesternek mint a 14. századi krónikaegyüttes szövegkiegészítőjének ... a Kán nemzetség Keántól származtatásának bizonyítási igyekezetével”. Ez utóbbiról már láttuk, hogy minden realitást nélkülöz. Az pedig, hogy egy XIII. századi szövegben Soltán Erdéelvi neve XIII. századi formában (*Erdeelui Zoltan*) és nem XI. század elején használt (?) alakjában nyert megörökítést, éppen nem anakronizmus, és a legcsekélyebb mértékben sem ad okot olyan hiperkritikus végkövetkeztetésre, hogy — jórészt emiatt — a név viselőjét kitalált figurának kellene minősíteni. A fiatal, 980 táján született Istvánhoz képest tűnt idősebbnek az Árpádok korábbi nemzedékébe tartozó Soltán, akinek Keán örökébe lépése, azaz gyulafehérvári ispáni tiszte történetileg jól magyarázható (KRISTÓ GYULA, A korai Erdély 129). Ennél fogva Soltán történeti hitelét sem kell elvitatnunk.

Nem ismerjük azt a rendkívül bonyolult folyamatot, amelynek során az 1000 körüli valós események — esetleg némi írásos előképek után — 1200 táján vagy azt követően bekerültek a krónikába vagy gestába, és valószínűleg soha nem is fogjuk megismerni. Az valószínűnek látszik, hogy minden ilyen híradás valamiféle szóbeli hagyományból (tehát bizonyos folklorizálódást követően) jutott el az írás örökkévalóságáig. Szerfelett feltűnő, hogy az eddig említett személyek (Karold, Doboka, Keán, Belyüd, Kulán, Szoltán) mindegyike erdélyi illetékességű. (A sort még az e szempontból nem problematikus Gyulával és Sarolttal toldhatjuk meg.) Ez arra mutat, hogy az ezredforduló erdélyi eseményei jelentős mértékben folklorizálódtak, izmos hagyományanyaguk alakult ki, ami sokkal kevésbé jellemző az Erdélyen kívüli kárpát-medencei területekre. Ebből az őrlő idő sokat elkoptathatott, de szűzségük — helyenként már szinte értetlenségig torzult — magyát a XIII. századi írásbeliség még éppen megőrizte. Egyszerűen nincs jogunk e torzókat csalafinta krónikások nyakába varrni.

BENKŐ LORÁND (i. m. 26—7) elvitatta a X—XI. század fordulója több szereplőjének második nevét is. Gyula — kortárs krónikában, merseburgi Thietmárnál előforduló — Prokuj (*Procu*) nevééről ezt írta: ez „Thietmar saját »művi« alkotása, amely a beszélt nyelvhasználatban esetleg nem is létezett, csupán az érsek [!] krónikájában, írásban született meg”. Feltételezte BENKŐ, hogy a püspök (és nem érsek!) Saroltot „szlávositva, értelmezve nevesíti, *Belekneginiként*”. Benkő törökellenessége nyilvánult meg abban, hogy felvetette: Szent István másik, törökből magyarázott Vajk (*Waic*) neve szintén a szlávosság kategóriájába tartozhat. Nem kis horderejük e felvetések, hiszen — ha igazak lennének — egy csapásra eltüntetnék a gyulák környezetéből a szláv miliőt, és azt Thietmar írássajátosságára redukálnák. Azt a szláv közeget próbálná e feltevés semmissé tenni, amelyet az erdélyi tisztviselő *vajda* nevével Gyulafehérvár *Belgrad* nevével bezáróan oly sok tényező támogat (erre l. KRISTÓ GYULA, A korai Erdély 44—52). Éppen ezért nem is hihetem el azt, hogy Prokujt, Belekneginit, Vajkot csak Thietmar leleménye alkotta volna meg.

BENKŐ LORÁND a tárgyalt erdélyi társaságból Gyulán és Sarolton kívül csak Karoldnak kegyelmezett meg (i. m. 39), azaz nem vonta létét kétségbe. Ezzel szemben elvitatta Doboka, Keán, Belyöd, Kulán, Szoltán történeti hitelét, továbbá a *Prokuj*, *Beleknegini*, *Vajk* nevek élő voltát. Maga is érezhette ennek az eljárásnak (mintegy fél tucat történeti szereplő kiiktatásának, a magyar történelemből való törlésének) a súlyát, hiszen ezt írta: „Hogy ezeknek a kritikus, illetőleg kritikai hozzáállást fokozottabban igénylő személyeknek megszaporodása ebben az írásban aligha véletlen, annak okai — merem remélni — nem az én szigorodó véleményemben rejlenek, hanem abban a problematikában, amely körülöttük feltárul” (i. m. 105). Nem vitatva a problematika valóban bonyolult voltát, magam BENKŐ eljárásának okát mégis inkább személyi téren keresném: BENKŐ LORÁND hiperkritikus álláspontja helyezkedett. Ezzel kapcsolatban általánosságban hivatkozhatom arra, amit CZEGLÉDY KÁROLY (Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1985. 128) vetett fel az őstörténeti radikalizmussal szemben: a „régí szövegek mint sziklák a tengerben, többnyire túléltek a legnagyobb viharokat is”. Én efféle problémák kezelésére már negyedszázada azt a követelményt állítottam fel: e szövegek olyan jellegű magyarázatát kell megkísérelnünk, amely „nem az eleve elutasítás (hiperkritika) és nem is a mindenáron való igazolás (kritikátlanság) igényével közelít a forráshoz” (KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államig 28). A mértékletes középút (*aurea mediocritas*) választása megóv bennünket ezen két súlyos veszélytől.

KRISTÓ GYULA

Karold, Doboka, Keán and other similar names

The paper polemises with recent hypotheses put forward by István Bóna, Katalin Fehértói, and especially Loránd Benkő, according to which a number of historical figures of the turn of the tenth and eleventh centuries in Transylvania (*Caroldu, Dobuca, Kean, Kulan, Beliud, Zoltan*) are fictitious persons made up by various chroniclers, and the names *Procu* (for Gyula), *Waic* (for St. Stephen), and *Beleknegini* (for Sarolt) cannot be taken to be forms in actual use at the time. The author characterises that view as overly critical or radical, and commits himself to the alternative claim that these persons and name forms are historically authentic.

GYULA KRISTÓ

Az aspektus a lengyel és a magyar nyelvben: harmónia — diszharmónia

Az igeaspektus léte a magyar nyelvben ma már általánosan elfogadottnak tekinthető. Ez a megállapítás talán csak annyival egészíthető ki, hogy a magyar nyelvben a szláv nyelvekkel (pl. a lengyelrel) ellentétben általánosabb az aspektualitásnak az akcióminőség oldala felől történő megközelítése. „Az igeszemléletnek az akcióminőséggel való összefonódása annyira szoros, hogy egyes nyelvekben csak az egyiknek, másokban csak a másiknak a létezését ismerték el. A szláv nyelvek tudományára az aspektológiai megközelítésű leírás jellemző, a magyar nyelvtudományban inkább az akcióminőség szerinti különbségtéves terjedt el” — mondja JÁSZÓ ANNA (*A magyar nyelv könyve. Trezor kiadó, Bp., 1994. 202*).

A fenti idézetből olyasvalami is kiolvasható, hogy a lengyel és a magyar nyelv az aspektus szempontjából lényegében azonosan viselkedik, s különbség csak abban van, hogy a lengyel, illetve a magyar leíró nyelvészeti hagyomány ezt a jelenséget más-más irányból közelíti meg. Ha a lengyel tankönyveket vagy szótárakat szemügyre vesszük, valóban az az érzésünk támadhat, hogy a lengyel aspektuspárok viszonylag könnyen megfeleltethetők a magyar alapigéből és annak igeikötős származékából álló ige pároknak. Ezt a meggyőződésünket erősítheti például STEFAŃCZYK magyarok számára íródott lengyel nyelvtana: „w języku węgierskim, cechującym się silnie rozwiniętą prefiksacją, można odnaleźć wiele analogicznych par czasownikowych, gdzie przedrostek nie zmienia znaczenia czasownika, lecz jedynie w nieco inny sposób umiejscawia je na deixis czasowej, np.: *felejtani — elfelejtani, várni — megvárni, csinálni — megcsinálni*. Innymi słowy — *istnieją w języku węgierskim przedrostki czasownikowe, które w pewnym sensie wyrażają aspekt*” — [„a magyar nyelvben, amelyet igen fejlett igeikötőrendszer jellemez, sok lengyelhez hasonló ige pár található, amelyeknél az igeikötő nem változtatja meg az ige lexikális jelentését, csak más időszerkezetet jelöl... Másszóval tehát a magyarban léteznek olyan igeikötők, amelyek bizonyos értelemben aspektusjelentéseket fejeznek ki”] (STEFAŃCZYK, *A mai lengyel nyelv leíró nyelvtana. I. rész. Alaktan. KLTE, Debrecen, 1996. 127*). — Érdemes itt hivatkozni egy 1968-as kiadású lengyel nyelvkönyvre is, amelyben a lengyel ige párok mellett a magyar megfelelők is szerepelnek (KERÉNYI — SZABÓ — VARSÁNYI, *Lengyel nyelvkönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 235*):

Folyamatos cselekvés	Befejezett cselekvés	Folyamatos cselekvés	Befejezett cselekvés
<i>czytać</i>	<i>przeczytać</i>	<i>olvasni</i>	<i>elolvasni</i>
<i>czekać</i>	<i>pojechać</i>	<i>várni</i>	<i>megvárni</i>
<i>ić</i>	<i>pojść</i>	<i>menni</i>	<i>elmenni</i>
<i>kupować</i>	<i>kupić</i>	<i>wásárolni</i>	<i>megvásárolni</i>
<i>znajdować</i>	<i>znaleźć</i>	<i>találni</i>	<i> megtalálni</i>
<i>nosić</i>	<i>nieść</i>	<i>hordani</i>	<i>vinni</i>
<i>pomagać</i>	<i>pomóc</i>	<i>segíteni</i>	<i>megsegíteni</i>

A fentiekhez több megjegyzés is kívánkozik: az első, hogy amint az látható, az említett tankönyvben a *nosić* — *nieść* igék aspektuspárként szerepelnek, jóllehet a lengyelben mindkét ige folyamatos szemléletű, hasonlóan ahhoz, ahogy a magyar *visz* — *hord* oppozíció is megmaradhat a folyamatos szemléleten belül, vö. *viszi a vizet az aratóknak* — *hordja a vizet az aratóknak*. A különbség közöttük abban áll, hogy amíg a *nosić* ige jelentésében irányvektort nem tartalmaz (s kifejezhet általános értelemben vett, de gyakori cselekvést is), a *nieść* ige határozott irányú cselekvést jelöl. A két ige összekeverése a nyelvtanulóknál ma is gyakori (vö. pl. BÁRKÁNYI, A lengyel igeaspektusok használatának néhány kérdése magyar anyanyelvűeknél. In: A lengyel nyelv és irodalom magyarországi kutatásairól. 4. ELTE Lengyel Filológiai Tanszék, Bp., 1984. 146). Más kérdés, hogy a lengyelben a két ige egy nagyobb akcióminőség szerinti igecsoport tagja, míg a magyar *visz* — *hord*, *megy* — *jár* szembenállások, legalábbis szinkron tekintetben formai szempontból esetlegesebbek. Érdemes megfontolni azt is, hogy míg a magyarban esetenként a mondat egésze befolyással lehet az aspektusértékre, a lengyelben a *nosić* — *nieść* igék folyamatos aspektusértéke a mondattól független.

Nem érthetünk egyet azzal sem, hogy a lengyel *znajdować* (impf.) : *znaleźć* (pf.) aspektuspárnak a magyarban a *talál* — *megtalál* pár felel meg. A lengyelben ugyanis a *znajdować* : *znaleźć* egymásnak teljes értékű aspektuspartnerei, míg az említett magyar igék között lexikai jelentés tekintetében eltérés mutatkozik: a *talál* általában véletlenszerű eseményt jelöl, a *megtalál* azonban az esetek többségében egy tudatos cselekvés (a keresés) eredményes végét. Persze a *megtalál* igével kifejezhetünk véletlenszerű eseményt is: *teljesen véletlenül találtam meg egy rég elveszett kulcsot*. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar *talál* — *megtalál* oppozíciót nem elegendő a *talál*-ra vonatkoztatott véletlenszerűséggel jellemezni. Fontosabb kritérium ennél, hogy a *talál* tárgy nem specifikus, a *megtalál* tárgy viszont specifikus (sokszor határozott avagy határozatlan, de e g y e d i). Ráadásul mindkét magyar ige befejezett, szerkezetük pedig pontszerű időszerkezet. A lengyel *znaleźć* megfelelője nemcsak a magyar *megtalál*, de a *talál* is lehet: „*Mam nadzieję, że znajdziesz dla mnie wolną godzinę jutro przed południem?*” — „*Remélem, találasz számomra holnap délelőtt egy szabad órácskát*” (J. Andrzejewski: *Idzie skacząc po górach* [Jó, hegyeken szökellve]; ford. Murányi Beatrix). A „szóalak szintű megfeleltetés” ebben az esetben megegyezik azzal a modellel, amelyet JÁSZAY a lengyelrel korreláló orosz *находить* — *найти* pár kapcsán bemutat (JÁSZAY — TÓTH, Az orosz igeaspektusról — magyar szemmel. Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 57):

znajdować (impf.) □ → *talál* (pf.), *megtalál* (pf.)
znaleźć (pf.)

A lengyel *pomagać* — *pomóc* szemléletpárnak megfeleltetett magyar *segíteni* — *megsegíteni* sem teljes értékű partnerei egymásnak. A lengyel *pomóc* alakjait ugyanis igen ritkán fordíthatjuk a magyar *megsegíteni* igével: *Zaraz ci pomogę — Mindjárt segítek neked/*megsegítlek*. A magyar *segít* esetében eleve különbséget kell tenni a *segít vkinek* és a *segít vkit* szerkezetet. Az utóbbi alapvetően folyamatos: *segíti a testvérét*, az előbbi neutrális: *segít rendet tartani, majd segítek kivinni a kukát, segítettem kivinni a kukát* (PÁTRÓVICS, P., *Problemy badania aspektu polskiego i węgierskiego*. In: *Polono-Hungarica* 8. Szerk. BAŃCZEROWSKI JANUSZ. ELTE Lengyel Filológiai Tanszék, Bp., 2000. 312).

A fentieket figyelembe véve felmerül a kérdés, hogy a magyar szimplex ige és annak igeikötős származéka, valamint a lengyel prefixális párok közötti strukturális hasonlóság alkalmas kiindulópontja lehet-e a lengyel aspektusjelenség magyarzatának, jobb megértésének? Kétségtelen, hogy bizonyos típusú igéknél a lengyel és a magyar szerkezetek között létezik analógia: *Janina gotowała mięso pół godziny. — Janina fél óráig főzte a húst.* vs. *Janina ugotowała mięso w ciągu pół godziny — Janina fél óra alatt megfőzte a húst.* (Ez főként azokat az igéket érinti, amelyekről PETE ISTVÁN úgy vélekedik, hogy azok az egész mondat aspektusát meghatározzák, pl. *csinál-megcsinál, ír-megír, főz-megfőz, szárad-megszárad, magyaráz-megmagyaráz, olvas-elolvas* (PETE, *Mondataspektus vagy igeszemlélet?*: Nyr. 1994: 223). Ugyanakkor ez a megfelelés — ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről — csak részleges, mivel az igéknek csak bizonyos körére és csak múlt időben érvényes. WACHA BALÁZS hívta fel evvel kapcsolatban a figyelmemet arra, hogy határozott, illetve specifikus tárgy szükséges ahhoz, hogy pl. a magyar *főz do m i n á n s a n* folyamatos legyen: *Főzte a levest, főzi a levest*; határozatlan, nem specifikus tárgy esetén a szerkezet értéke neutrális vagy akár befejezett is lehet: *Ebédre krumplilevest főzött*. Tegyük ehhez még hozzá, hogy számos esetben a lengyel szimplex igeének a magyarban igeikötős ige felel meg, és fordítva: a magyarban szimplex igét találunk akkor, amikor a lengyel igeikötős igét használ: „*Na przykład nie chciał s i a d a ć*” — „*Például nem akart leülni*” (J. Putrament: *Święta kula [Szent golyó]*; ford. Bába Mihály), „*A doktor nie miał wielkich wymagań, lubił dobrze zjeść...*” — „*A doktornak nem voltak nagy igényei, szeretett jól enni,...*” (J. Iwaszkiewicz: *Tatarak [A kálmosvirág]*; ford. Cservenits Jolán), „*I jednak popada w lekkie popłoch, gdy zerknąwszy z ukosa ku Ortizowi, czuje na sobie jego spojrzenie.*” — „*De azért enyhe pánikba esik, amikor szeme sarkából Ortizra sandítva, megérzi magán annak tekintetét.*” (J. Andrzejewski: *Idzie skacząc po górach [Jó, hegyeken szökellve]*; ford. Murányi Beatrix).

Néhány esetben a magyarban mindkét változat elfogadható: *Pytala go, co lubi czytać, ...?* — *Megkérdezte/kérdezte, mit szeret olvasni?* Amint az a fenti példából is látható, a magyarban a befejezettség nem köthető kizárólagosan az igeikötőkhöz, ez a tartalom gyakran szimplex igével is kifejezhető.

Az alábbi példákban a magyar alapige perfektív jelentést hordoz (jegyezzük meg, hogy a lengyel alapige evvel ellentétben az esetek többségében folyamatos aspektusú): *Meglátogattam a barátnőmet és ittam nála egy pohár bort. — Odwiedziłem przyjaciółkę i wypilem u niej lampkę wina. Darek az étteremben cigánypecsenyét rendelt. — Darek w restauracji zamówił pieczeń cygańską. Tegnap új kocsit vettem. — Wczoraj kupilem nowy samochód.* Ennek kapcsán jegyezzük még meg, hogy bár a fenti mondatokban az *iszik* és a *rendel* egyaránt befejezett aspektusértékkel jár, ugyanakkor a *rendel* esetében ez az ige alapvető lexikális jelentéséhez kötődően a preferált aspektusérték, míg az *iszik* esetében az aspektusérték nagyobb mértékben függ a mondat szerkezetétől, a tárgy jellegétől (határozott, ill. határozatlan), valamint egyéb szórendi körülményektől. Ugyanaz az ige vagy igealak a szórendi helyzettől függően

gyakran eltérő aspektusértékű felhasználásokat eredményez (vö. *Itta a bort*: folyamatos — *Ivott egy kis bort*: befejezett).

Bizonyos esetekben (ez főként ingresszív jelentésben van így) a lengyel igekötős perfektív igének a magyarban megintcsak simplex ige felel meg. A magyarban ilyenkor a befejezett jelentésre a kontextus utal, a lengyelben azonban (csakúgy mint az oroszban) ez nem elegendő, szükség van a befejezettség explicit morfológiai jelölésére is (JÁSZAY — TÓTH i. m. 56). *Mihelyst odaért az óvárosba, azonnal inni akart.* — *Jak tylko przyszedł do starego miasta, natychmiast zechciało mu się pić. A barátja temetésén hirtelen fájdalmat érzett.* — *Na pogrzebie przyjaciela nagle poczuł ból. ...és akkor egyszerre csak szózatot hallottam az égből — ...i wtedy usłyszałem głos z nieba.*

Nem teljes a megfelelés a két nyelv között akkor sem, amikor a múltban ismétlődő lezárt cselekvéseket kell kifejezni, de az kétségtelen, hogy a magyar és a lengyel közötti egyezés ezen a téren nagyobb mértékű, mint a magyar és az orosz közötti. Amint az köztudott, a magyarban a múltban ismétlődő lezárt cselekvések kifejezésére befejezett igét használunk: *Többször is átírtam a fogalmazást, mielőtt visszaadtam Évának.* — *Wiele razy przepisałem/przepisywałem wypracowanie, zanim oddałem go Ewie.* — *Я много раз переписывал сочинение, прежде чем отдал его Еве.* Az oroszban ilyen jelentésben kötelezően a másodlagos imperfektíváció útján létrejött alak szerepel. A lengyelben viszont használható a befejezett, de a másodlagos imperfektíváció útján létrejött alak is (amennyiben ilyen létezik).¹

A két alak közötti különbség abban áll, hogy míg a másodlagos imperfektíváció útján létrejött alak a cselekvések időbeli elnyújtottságát hangsúlyozza, a perfektív ige a cselekvéssorozat eredményességét és lezártságát emeli ki. A lengyelben a perfektív ige a múltban lezajlott többszöri cselekvés jelölésére a másodlagos imperfektívumnál gyakrabban fordul elő, ez pedig arra mutat, hogy a magyar és a lengyel aspektushasználat között ezen a területen létezik bizonyos harmónia (PÁTROVICS, Итеративность и выражение повторяемости в прошлом в русском, украинском и польском языках. In: *Studia Russica XVII.* Szerk. TATÁR BÉLA. Bp., 1999. 86; Uő.: *Polono-Hungarica 8.* 2000: 311). Mindezek alapján tehát elmondható, hogy a magyarban gyakran az igekötő a befejezett aspektustartalom hordozója, hiánya pedig sok esetben az ige folyamatosságára mutat. A magyar nyelvnek ez a tulajdonsága és az a tény, hogy egyes alapigék és azok igekötős származékai a megfelelő szláv (lengyel) igepárokhoz hasonló típusú szerkezeteket alkotnak, kiindulópont lehet bizonyos aspektuális oppozíciók megfeleltetésénél, főként ha meggondoljuk, hogy a lengyel és a magyar nyelv között bizonyos hasonlóság még a múltbeli ismétlődés és befejezettség kapcsolatának jelölésénél is fennáll.

Ugyanakkor nem helyes, ha ezt az analógiát általánosítjuk, mivel az csak bizonyos lengyel és magyar szerkezetek között létezik, s korántsem érvényes a lengyel és a magyar aspektusrendszer egészére. Figyeljük meg, hogy — amint erre már többen is rámutattak

¹ Míg a *przepisać* ige esetében létezik a másodlagos imperfektíváció útján létrejött *przepisywać* alak, a *prze czytać* igének nincs *prze czytywać* alakja, vö. *kilka razy prze czytał artykuł*, de nem: **prze czytywał artykuł*. A lengyelben hasonló jelentésben a *czytać* ige is használható: *kilka razy czytał artykuł* (ebben az esetben azonban nem biztos, hogy a cselekvés eredményes volt, illetve lehet, hogy a cselekvést végző személy nem minden esetben olvasta végig a cikket (ZAGORSKA BROOKS, Polish reference grammar. Mouton, The Hague—Paris, 1975. 235). Jegyezzük meg, hogy az orosz nyelvben a lengyelrel ellentétben létezik a *перечитывать* (de a *прочитывать*) alak is, vö. *Он несколько раз перечитывал статью.* (PÁTROVICS, Kompenzációs tendenciák az orosz és a lengyel aspektus viszonylatában. In: *Polono-Hungarica 7.* Szerk. BAŃCZEROWSKI JANUSZ. ELTE Lengyel Filológiai Tanszék, Bp., 1995. 110).

(JÁSZAY—TÓTH i. m. 54; PÁTROVICS: Polono-Hungarica 8. 2000: 312) — a jövő időt jelölő szerkezetek között a két nyelvben nincs strukturális hasonlóság: *prze czyta m książkę — el fogom olvasni a könyvet*, „*Tylko jedno wielkie drzewo stoi, tam- tędy teraz przejdzie, minąwszy drogę do Wilka.*” — „*Csak egy fa áll ott, arrafelé fog most menni, elhaladva a wilkói út kiágazása mellett.*” (J. Iwaszkiewicz: Panny z Wilka [A wilkói kisasszonyok]; ford. Murányi Beatrix). A lényegét tekintve arról van itt szó, hogy a lengyel befejezett igéknek nincs összetett jövő idejük, a magyar megfelelőknek lehet, illetve van, még ha ennek használata fakultatív is, illetve ha a magyar nyelvtanok nem egységes formában jellemzik is ezeket: *meg fogja mondani, el fogja olvasni*. Ebben a befejezett értékű összetett jövő hiányában, vagy ha úgy tetszik, lehetőségben áll lényegében az alapvető strukturális különbség. Nehezebb azonban különbségeként vagy azonosságként elkönyvelni a következőket: a magyarban lehetséges (még ha nem is túl gyakori) a (talán éppen) *olvasni fogja a könyvet* vs. *el fogja olvasni a könyvet*, illetve a (majd) *olvassa a könyvet* vs. *elolvassa a könyvet* szembenállás jövőre vonatkoztatott használata. A magyarban és a lengyelben tehát láthatólag nem esik egybe a lehetséges opozíciók száma és szerkezete, de vannak hasonló vonások is.

Amíg a magyar igekötők és a lengyel prefixumok közé nem tehető minden esetben egyenlőségjel, a lengyel *-ywa-/-iwa-* és a magyar *-gat/-get* képző között, úgy tűnhet, jóval szabályosabb a megfelelés: *czytywać — olvasgat, pisywać — írogat, grywać — játszogat*. Ez valóban így van, ugyanakkor jegyezzük meg, hogy az *-ywa-* szuffixumot tartalmazó, iteratív cselekvést jelölő formák a lengyelben aránylag ritkán fordulnak elő, mert helyettük gyakrabban szerepel az alapige esetleg egy a cselekvés ismétlődésére utaló határozószóval kapcsolódva: *Nie czytuję/czytam tego tygodnika. — Nem (?)olvasgatom/olvasom/szoktam olvasni ezt az újságot. (Często) pisuję/Często piszę do babci. — Gyakran írok/(?)írogatok a nagymamának.* (PÁTROVICS, Итеративность и выражение повторности в прошлом в русском, украинском и польском языках. In: Studia Russica XVII. Szerk. TATÁR BÉLA. Bp., 1999: 82—7). Úgy tűnik, a magyarban a *-gat/-get-* képzős forma inkább akkor használatos, ha a cselekvés ritka, vagy csökkent mértékű, ugyanakkor ezekben a szerkezetekben is használható az alapige, vö. *Od czasu do czasu/ czasami/ rzadko pisuję do babci. — Hébe-hóba/olykor-olykor/nagyritkán írogatok/írok a nagymamának.* Mindez igazolni látszik JÁSZAY megállapítását, aki szerint a magyarban a *-gat/-get* képző „lexikailag is terhelt”, hiszen „a cselekvés enyhe mértékének, könnyedségének” a jelentése rakódik rá (JÁSZAY—TÓTH i. m. 59).

Figyeljük meg azt is, hogy a magyarban sem kötelező az iteratív cselekvést a *-gat/-get* képzővel kifejezni, az alapige is elegendő, főleg azokban az esetekben, amikor az ige mellett szereplő határozószó is a cselekvés ismétlődő jellegét hangsúlyozza. Mindehhez tegyük még hozzá, hogy a lengyelben (és a szláv nyelvekben általában) az *-iwa-/-ywa-* szuffixumot tartalmazó iteratív jelentésű formák nem alkalmasak az aktuális jelenben zajló cselekvés kifejezésére (vö. PÁTROVICS: Studia Russica XVII. Bp., 1999: 83), míg a magyarban a *-gat/-get* szuffixummal ellátott igealakok használhatók ilyen jelentésben: „*Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?*”² (Petőfi). Az iterativitás és a szemelfaktivitás kérdéséhez a magyarban FABÓ KINGA többször is hozzászólt (A gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben: MNy. 1978: 53—64, A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII. 1989: 31—48).

Valamivel pontosabb megfelelést találunk a két nyelv között a disztributív igét tartalmazó szerkezetek esetében: *Posprzedawał wszystkie swoje książki. — Eladogatta/eladta az összes könyvét. — Powypisywał wszystkie ważniejsze wyrazy*

² Az említett idézetre NYOMÁRKAY ISTVÁN professzor úr hívta fel figyelmemet.

z podrećnika. — *Kiirrogatta/kiirta* az összes fontosabb szót a tankönyvből. Ugyanakkor a szószerinti megfeleltetés itt sem kötelező (sőt néha nem is lehetséges): „*One przecie już stare, powychodzily pewnie za mąż.*” — „*Hiszen már öregek a lányok, biztosan mind férjhez mentek.*” (J. Iwaszkiewicz: *Panny z Wilka*), a disztributív jelentésre utalhatnak lexikai elemek (pl. *sorban, sorban egymásután, szép sorjában*) is.

A magyar nyelvben az igekötőknek (mindenekelőtt a már transzparenssé vált *meg*, az *el*, valamint az *agyon* prefixoid tartozik ide) és egyes képzőknek (pl. *-gat/-get*) komoly szerepük van bizonyos aspektustartalmak (perfektivitás, folyamatosság/ismétlődés) közvetítésében, így ezek alkalmasak arra, hogy egyes lengyel aspektusjelentéseket a magyarban kifejezzenek.

Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy ezek között a megfelelés, az egyes szerkezetek között fennálló esetenkénti analógia ellenére sem tekinthető rendszeresnek, s a lengyel igekötős perfektív igéknek a magyarban gyakran szimplex igék felelnek meg, és fordítva. A lengyel prefixumok az aspektusjelentésekkel együtt igen gyakran járulékos szemantikai tartalmakat is hordoznak. Ezek bár a magyarban visszaadhatók, de az egyes igekötők között a megfelelés nem mindig rendszeres, s a prefigált igék szemantikai kapcsolódási lehetőségei nyelvenként eltérőek. Erre példák az alábbiak:

a) *Obrona przeciwlotnicza zestrzeliła samolot.* — *A légvédelem lelőtte a gépet.*

A lengyel *zestrzelić* ige olyan rezultatív cselekvést jelöl, amely a lövést leadó személynél térben feljebb elhelyezkedő vagy repülő állapotokra, tárgyakra vonatkozik, tehát míg a *zestrzelić kaczkę, ptaka* — *kacsát, madarat lelőni* kapcsolatok helyesek, a **zestrzelić jelenia* — *szarvast lelőni* kifejezés a lengyelben szemantikailag kizárt, az említett magyar szerkezet lengyel megfelelőjében a *zastrzelić* igét kell használni.

b) *Szantażysta postrzelił policjanta.* — *A zsaroló meglőtte a rendőrt.*

A lengyel *postrzelić* és a magyar *meglőni* 'lőfegyverrel megsebesíteni' igék között úgy tűnik, szintén van szemantikai megfelelés (hacsak nem az ismert gyerekmondókat vesszük alapul: „*ez elment vadászni, ez meglőtte, ez hazavitte, ez megsütötte...*”, amelyben a következményekből: *hazavitte, megsütötte* nyilvánvalóvá válik, hogy tkp. az állat lelövéséről, azaz elejtéséről van szó).

c) *Policjant zastrzelił włamywacza.* — *A rendőr lelőtte a betörőt.*

A *zastrzelić* és a magyar *lelőni* között szintén van szemantikai átfedés, de a magyar *lelőni* ige használati köre kevésbé korlátozott, mivel — amint erre fentebb már utaltunk — az a lengyel *zestrzelić* megfelelőjeként is előfordulhat.

d) *Rozstrzelili szpiega.* — *Agyonlőtték a kémét.*

A lengyel *rozstrzelić* ige leginkább a magyar *agyonlőni*-vel fordítható, hiszen mindkét ige jelentése a 'kít lőfegyverrel kivégezni' formulával írható körül. Míg azonban a magyarban állatokat, például egy kiöregedett vadászkutyát is agyon lehet lőni (bár az ige ilyen jelentésben csak ritkán használatos, vö. ÉrtSz. 1: 53), a lengyel igét csupán emberek esetében használjuk: *rozstrzelić zakładników, skazańca* — *tűszokat, elítéltet agyonlőni*.

Tekintsük most át, hogy az igekötőkön és a képzőkön kívül milyen más eszközökkel adható át a magyarban a lengyel aspektusjelentés. Amint arra a finn és a magyar kapcsán többen is felhívták a figyelmet, a bővítmény határozottsága vagy határozatlansága kapcsolatban van a megnyilatkozás aspektusával. Az aspektusról szóló szakirodalomban több helyen is találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy a hangsúlyos tárgynak a magyarban perfektíváló szerepe van (WACHA, Az igeaspektusról: MNy. 1976: 59—69; PETE, Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben: MNy. 1983: 137—49; JÁSZAY—TÓTH i. m. 54—5; BÁRKÁNYI i. m. 153 et al.). Ezt tehát szintén tekinthetjük egy olyan eszköznek, amellyel a lengyel

befejezett jelentés a magyarban visszaadható, vö. *pisalem list — levelet irtam vs. napisalem list — irtam egy levelet*. BÁRKÁNYI az említett példák kapcsán amellel érvel, hogy a hangsúlyos tárgy perfektiváló szerepének érdemes lenne külön gyakorlatokat szentelni a lengyel—magyar nyelvoktatásban (BÁRKÁNYI i. m. 155).

WACHA a jelenséggel kapcsolatban elmondja, hogy a hasonló magyar mondatokban a befejezettség legtöbbször az eredménytárgy (pl. *sütött egy kiflit*) vagy a megjelenített tárgy (pl. *vett egy szendvicset*) jelenlétének köszönhető, s hozzáteszi: „ilyen tárgy szereplése gyakran kizárja vagy szükségtelessé teszi az igekötő használatát, ha a szóban forgó tárgy határozatlan, vö. *Vett egy 'polcot : Megvette a 'polcot.*” (WACHA, A folyamatos szemlélet a magyarban. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp., 1994. 15).

Mindehhez tegyük azonban hozzá, hogy az *irt egy verset*, *irt egy levelet* típusú szerkezetek nemcsak befejeztként értelmezhetők, hanem folyamatosként is (éppen zajló, duratív és ismétlődő cselekvéseket is kifejezhetnek), ami nyilvánvalóvá válik, ha tágabb kontextusban helyezzük el őket: *Épp [irt egy levelet], amikor megszólalt a telefon.* — *Akurat [pisał list], gdy zadzwonił telefon.* — *Épp [irt egy verset], amikor Krisztina betoppant.* — *Akurat [pisał wiersz], gdy Krystyna wpadła. Egész nap [irt egy levelet].* — *Przez cały dzień [pisał list]. Minden nap [irt egy levelet].* — *Codziennie [pisał list].* A fenti példákban az *épp (akurat)* határozó a cselekvés aktuális voltát egyértelműsíti, míg az *egész nap (przez cały dzień)* a cselekvés durativitására, a *minden nap (codziennie)* pedig annak ismétlődő jellegére utal. Ugyanakkor a *Przez cały dzień pisał list* megfelelőjeként talán pontosabb a magyar: *Egész nap írta a levelet* mondat, amelyben az igés szerkezet (*írta a levelet*) az *irt egy levelet* szerkezethez hasonlóan aspektuálisan szintén kétértelmű, vö. *[Írta a levelet], amikor a lövés eldőrdült.* — *[Pisał list], kiedy rozległ się strzał.* vs. *Egy nap alatt [írta a levelet].* — *[Napisal list] w ciągu jednego dnia.* Az ismétlődést kifejező magyar mondat lengyel megfelelője nem egyértelmű, nem tudható ugyanis, hogy az illető minden nap ugyanazon a levélen dolgozott-e, vagy egy új levelet írt. Itt a lengyelben az 'egy' (*jeden*) szóval egyértelműsíthetünk. A lengyel mondatban a cselekvés ismétlődése ellenére befejezett igét használunk, ha a rezultativitást kívánjuk kiemelni (a lengyelben a cselekvés ismétlődése a múltban összefér a befejezettséggel): *Codziennie [napisał jeden list];* hasonló megoldás a magyarban is lehetséges — *Minden nap [megirt egy levelet].*

Az aspektusról szóló szakirodalomban gyakran előfordul az a megállapítás is, hogy az igekötő hangsúlyos helyzetben történő hátravetése a magyarban folyamatosságot eredményez (vö.: DEZSŐ, Tipológiai vizsgálatok. Szerbhorvát—magyar kontrasztív nyelvtan. I. Újvidék, 1971. 20—1; JÁSZAY—TÓTH i. m. 60—3; KIEFER, Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Szerk. KIEFER F. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 833—4; MASZLOV, Очерки по аспектологии. Ленинград, 1984. 18—9; PETE, Az ige szemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben: MNy. 1983: 143; WACHA, Az igeaspektusról: MNy. 1976: 61—2, 66, Az aspektualitás és tanítása: Nyr. 1983: 157—8, A folyamatos szemlélet a magyarban 14; stb.). Vizsgáljuk most meg, mennyiben használható fel a magyar nyelvnek ez a szintaktikai tulajdonsága a lengyel folyamatos aspektusjelentés átadásakor.

A következő mondatokban a lengyel befejezett igének a magyarban szóeleji helyzetben álló igekötő, a lengyel folyamatos igének pedig hátravetett helyzetben álló hangsúlyos igekötő felel meg: *Przeszedłem na tę stronę i kupiłem sobie 'Przekrój'.* — *Átmentem a túloldalra és vettem magamnak egy „Przekrój”-t.* vs. *Gdy przechodziłem na tę stronę, potknąłem się i upadłem.* — *Amikor mentem át a túloldalra, megbotlottam és elestem.* A példák sora folytatható: *Wyszedłem na podwórko, i powiedziałem przyjaciółce, że bardzo ją kocham.* — *Kimentem az udvarra és megmondtam a barátnőmnek, hogy nagyon szeretem.* vs. *Właśnie wychodziłem*

na podwórko, gdy uroniłem sosjerkę. — Éppen mentem ki az udvarra, amikor elejtettem a szószostát. Reprezentacja kraju długo się przygotowywała do meczu, ale chyba dobrze się przygotowała, bo wygrała. — A válogatott sokáig készült fel a mérkőzésre, de valószínűleg jól felkészült, mert győzött.

Az igekötő hangsúlyos helyzetben történő hátravetése a magyarban valóban folyamatoságot (illetve aktualizált cselekvést, progresszivitást) jelez: *vö. éppen ment be vs. bement, éppen jött ki vs. kijött, éppen öntötte ki vs. kiöntötte, most beszéli meg vele vs. megbeszéli, megbeszélte vele* stb. Ugyanakkor — amint erre JÁSZAY helyesen rámutat — ez az eszköz sem tekinthető univerzálisnak. Egyrészt, mert alkalmazása a magyarban nem kötelező jellegű, *vö. Miközben leszálltam/szálltam le a buszról megbotlottam. Gdy przepisywałem zadanie, zauważyłem w nim jeszcze kilka błędów. — Mikor ártírtam/írtam át a feladatot, észrevettem benne még néhány hibát.*, és csak a kijelentő módra érvényes (amennyiben az ige felszólító vagy feltételes módú, annak aspektusértéke az igekötő helyzetétől független, *vö. WACHA, A folyamatos szemlélet a magyarban... 14*). Másrészt bizonyos hátravetett igekötős igéket tartalmazó szerkezetek a magyarban nem elfogadhatók, míg a lengyelben előfordulhatnak (tehát az említett magyar szerkezetek nem alkalmasak a lengyel megfelelőik tükröztetésére: *już doczytywałem książkę, — *már olvastam végig a könyvet, już wyrastałem z koszuli — *már nőttem ki az inget* (*vö.: JÁSZAY—TÓTH i. m. 62—5; PÁTROVICS: Polono-Hungarica 8. 2000: 310—1*). Ezekben az esetekben a magyarban szerencsésebb a lexikai körülírás eszközéhez folyamodni, amellyel jelölhetjük, hogy a cselekvés éppen folyamatban van: *már a könyv utolsó lapjait olvastam/már majdnem végeztem a könyvvel/már vége felé jártam a könyvnek, már egyre szűkebb lett nekem az ing* stb.

A lexikai körülírás mint eszköz a lengyel aspektusjelentés visszaadásánál a magyarban más esetekben is szerephez jut: *vö. Marynarz długo wspinał się na maszt. — Sokáig tartott, amíg a matróz felmászott az árbocra. Zatrzymał się przez chwilę i westchnął. — Megállt egy percre és ajkát egy sóhaj hagyta el. Kiedy wstąpił do pokoju, Zosia już dopisywał swój list. — Amikor a szobába lépett, Zosia már levelének utolsó sorait írta/leveléből már csak néhány szó volt hátra.*

Jegyezzük meg továbbá azt is, hogy a posztpozitív helyzetben lévő igekötőnek a magyarban több funkciója is van. Egyes esetekben ugyanis nem a cselekvés folyamatoságára utal, hanem a mondat valamely részét (pl. bővítményeket, határozókat) emeli ki. A lengyelben ilyenkor a szórend megváltoztatásával utalunk a szóban forgó tartalomra: *vö. Tęgnap elutaztunk Varsóba. — Wczoraj pojechaliśmy do Warszawy.* (neutrális) vs. *Tęgnap utaztunk el Varsóba. — Do Warszawy pojechaliśmy wczoraj* (a hangsúly az időhatározóra *tegnap/wczoraj* helyeződik át). A hátravetett jelző ezenkívül egyes esetekben a cselekvés általános jellegére is mutathat: *rógott már be vodkától, ment már ki a lányáért az állomásra.* Ugyanez az eszköz jelölheti a cselekvés ismétlődő jellegét is: *rendszeresen vettem be gyógyszert, mindig tettem el sárgabarackot augusztusban.* Ezekben az esetekben az egyes aspektuális tartalmak kifejezésében természetesen nemcsak az igekötő helyzetének, de a határozóknak (pl. *mindig, rendszeresen*), a kontextusnak és a hangsúlynak is szerepe van. WACHA felhívja rá a figyelmet, hogy az ilyen típusú aspektuális egységekben egy, esetenként két erős hangsúly is előfordul: *„Ment már a nővéréékhez” busszal.* (A folyamatos szemlélet a magyarban 15).

A lengyel folyamatos aspektusjelentések visszaadásánál sok esetben szerepe lehet a *felé* toldaléknak vagy névutónak is, amely mintegy támogatja a folyamatos jelentést (*vö. WACHA uo. 14*): *kiedy się przybliżał do domu — ahogy jött hazafelé, szedł ku miastu — ment a város felé, dzień miał się ku końcowi — a nap a vége felé közeledett.* A *felé* ha-

tározónak még nagyobb szerepe van a folyamatosság kifejezésében egyes magyar nyelvjárásokban. Az északkeleti területeken (főként Szatmárban) a *felé (fele)* alakot akkor használják, ha az igekötős igét akarják vele folyamatossá tenni: „*Az őrődübe ety kigyóú et (evett) mekfele egy békát.*”, „*Az asszony is ot fele haggva má.*”, „*Eggyik hoszta a sárd befele, a másik kente ráfele.*” (KÁLMÁN, Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó, Bp., 1977. 58).

A magyarban nem mindig fontos, hogy a fordítás aspektuális jellege minden tekintetben a lengyel eredetit tükrözze. Néhány esetben a lengyel és a magyar változat között aspektuális szempontból diszharmonia tapasztalható: „*O, Jean przyjechał!*” (befejezett, prefigált, illatív jelentésű, pontszerű eseményt kifejező ige) — „*Hohó itt van Jean!*” (J. Andrzejewski: Idzie skacząc po górach.) — folyamatos állapotjelző ige, a magyarban a lengyel befejezett ige által létrehozott állapotot tekintette fontosabbnak a fordító, a lengyel ígének aspektuálisan adekvát magyar nyelvű megfelelője a *megjött* ige lehetett volna. Ellenpélda is hozható, a következő idézetben ugyanis a lengyelben állapotjelző (a jelenkori állapot a fontos), folyamatos igét találunk lexikai szerkezetben, míg a magyarban befejezett, mutatív jelentésű, rezultatív ige jelöli ezt a tartalmat: „*Wyszedł, ale teraz to już jest las*” — „*Felkaptatott, de a sarjerdő már erdővé nőtt.*” (J. Iwaszkiewicz: Panny z Wilka). Lássunk további példákat:

a) „*...Jean Clouard, wykorzystując sprawność młodzieńczego ciała, zdołał się przebić przez stan obleżenia, w jakim się znalazł wysiadając z auta.*” (befejezett, mutatív, illativitást kifejező ige) — „*...Jean Clouard-nak, kiharaszálva ifjú teste fúrge-ségét, sikerült áttörnie az ostromgyűrűn, amely körül fogta, mikor kocsijából kiszállt.*” (J. Andrzejewski: Idzie skacząc po górach) — folyamatos, durativitást kifejező ige, aspektuálisan adekvát megfelelő lehetett volna a *került* ige, pl. így: *amelybe került*.

b) „*Konie od razu były zmobilizowane, nie miano go czym odesłać na stację, zresztą, tyle razy przychodzi i łiodchodził piechotą.*” (két folyamatos ige iteratív jelentésben), — „*A lovakat rögtön elrekvirálták, nem mehetett kocsival az állomásra, különben is elégszer megtette már az utat gyalog.*” (J. Iwaszkiewicz: Panny z Wilka) — lexikai körülírás befejezett igével, a határozó a lezárult cselekvések múltbeli ismétlődésére mutat.

c) „*Tym sposobem znalazł się w podróży.*” (befejezett, mutatív jelentésű igét tartalmazó lexikai szerkezet) — „*Így kerekedett fel.*” (J. Iwaszkiewicz: Panny z Wilka) — befejezett illatív jelentésű, inchoatív ige.

d) „*...nie spotkał nikogo, nikogo od owych wakacyj, i nie wiedział nic o miejscu do którego teraz szedł.*” (folyamatos mozgásige konkrét irányvektorral) — „*...senkit, senkit nem látott a régi szünidők óta, és semmit sem tudott arról a helyről, ahová most elindult*” — befejezett ingresszív ige, lexikai körülírással: pl. *ahová most tartott*, aspektuális adekvátságot lehetett volna elérni (J. Iwaszkiewicz: Panny z Wilka).

e) „*...ponieważ jej kujących ogników oczekiwał, więc rozczarowany, że spudłował...*” (befejezett, pillanatnyi cselekvést kifejező ige), „*...mivel pedig ő bőszi-rákra számított, most csalódottan a kudarc miatt...*” (J. Andrzejewski: Idzie skacząc po górach) (lexikai körülírás), „*...csalódottan, mivel célt tévesztett...*” (a 2. változat, amelyben a befejezett ige lexikális szerkezetben szerepel, aspektuális szempontból, de főként szerkezetileg jobban tükrözi a lengyel eredetit).

Ezek az anomáliák nemcsak abból fakadnak, hogy a magyarban nem kötelező a lengyel aspektusjelentést minden esetben kifejezni (bár, amint fenti megjegyzéseinkből is kitűnik, ez minden esetben megtehető), s a fordítók stílárís vagy egyéb szempontokat követeve nem a lengyel aspektusjelentésnek legfontosabban megfelelő formákat választották. Példáink mindezen túl arra is rávilágítanak, hogy a lengyel aspektusformák a magyarban adott esetben többféle módon is értelmezhetők.

Mindez még nyilvánvalóbbá válik, ha egyes lengyel folyamatos igét tartalmazó szerkezeteket egymástól eltérő, tágabb kontextusokban helyezünk el, s ezek visszaadási lehetőségeit vizsgáljuk a magyar nyelvben. Álljon erre itt most példaként a *naprawiał samochód* kifejezés, amelynek a kontextustól függően többféle jelentése is lehet.

1. Tényközlő jelentés ('javította már meg'): *Józek już i wczeszniej [naprawiał samochód], gdy z silnikiem coś nie było w porządku.* — *Józsi korábban is javította már meg az autót, ha a motorral valami nem volt rendben.*

2. Aktualizált jelentés ('éppen javította'): *Józek [naprawiał samochód], gdy w warsztacie nagle wysiadł prąd.* — *Józsi éppen autót javított, amikor a műhelyben hirtelen kiment az áram.*

3. Iteratív jelentés ('többször is javította'): *Józek często [naprawiał samochód/samochody]* — *miał takie hobby.* *Józsi gyakran javított autót/autókat* — *ez volt a hobbyja.* (ebben az esetben pl. a többes számú tárgy támogatja az iterativitást).

Összegzésképpen megállapítható, hogy a lengyel aspektusjelentések visszaadására szolgáló eszközök a magyarban lehetnek igeikötők vagy egyes szuffixumok, amelyek azonban a lengyel aspektusjelentések tükröztetésére — amint azt láthattuk — csak bizonyos esetekben és csak korlátozott mértékben alkalmasak. Az aspektusjelentések kifejezésében jelentős szerepet játszanak a magyar nyelvben a szintaktikai eszközök is. Ilyennek minősül például az igeikötő hangsúlyos helyzetű hátravetése a folyamatosság vagy a hangsúlyos tárgy a perfektivitás jelölésére, de ezek szintén nem tekinthetők univerzálisnak. Végül a magyar nyelvben az aspektusjelentés kifejeződhet lexikai körülírással, határozókkal, de utalhat rá a tágabb kontextus is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az aspektusjelentés kifejezése a magyarban — a lengyelrel ellentétben — nem kötelező (vö. PÁTROVICS: Polono-Hungarica 8. 2000: 311), s az erre szolgáló eszközök nem rendszeresek, hanem sokszor alkalmi jellegűek, egyediek.

PÁTROVICS PÉTER

Aspect in Polish and Hungarian: harmony and disharmony

This paper is a chapter from the author's PhD thesis entitled „Aspect in Polish, German and Hungarian. The German and Hungarian functional equivalents of aspectual meanings in Polish”. This material has also been presented as a talk at a session of the Society of Hungarian Linguistics in May 2001. The article enumerates and discusses the means by the help of which Polish aspectual meanings can be expressed in Hungarian. They are the following: verbal prefixes, suffixes, syntactic constructions and paraphrases. The author comes to the conclusion that the expression of the aspectual meanings in Hungarian is not compulsory and the means serving for the expression of such meanings are not as systematic as they are in Polish.

PÉTER PÁTROVICS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A mérséklés kifejezésének eszközeiről a magyar nyelvben

Az utóbbi években több dolgozatom jelent meg a Magyar Nyelvben az ún. lexikai fokozásról (vö. SZÉKELY GÁBOR, Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetéről: MNy. 1998: 334—8; A lexikai fokozás általános kérdéseiről: MNy. 2000: 296—310; A lexikai fokozás a magyar nyelvben:

MNy. 2001: 432—46). Egy nagyobb terjedelmű értekezésben pedig, amely önálló kötetként jelent meg (SZÉKELY GÁBOR, A lexikai fokozás. Bp., Scholastica, 2001.), megkíséreltem bemutatni a lexikai fokozásnak mint sajátos nyelvi részrendszernek a legfontosabb jellemzőit. Ezekben a tanulmányokban mindig a „felfelé fokozás” nyelvi eszközeit vizsgáltam, és csak a „nem összehasonlító fokozás” kérdéseivel foglalkoztam. Kétségtelen tény azonban, hogy „fokozni valamit ... lefelé is lehet” (PETE ISTVÁN, A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere: MNy. 1992: 425—43, 432). E dolgozatomban a lefelé fokozás magyar nyelvi eszközszerét kísérlelem meg bemutatni.

Amennyiben elfogadható az a megfogalmazás, hogy „a lexikai fokozás körébe a legkülönbözőbb szófajokhoz tartozó szavak által kifejezhető, intuitíve fokozhatónak tekinthető alapjelentésnél nagyobb mértékű, intenzívebben megjelenő jelentést jelölő nyelvi eszközök összessége tartozik” (SZÉKELY GÁBOR i. m. 2001. 8), akkor az is elfogadható, hogy a lefelé fokozás eszközszerének leírásakor az a feladatunk, hogy bemutassuk mindazokat a nyelvi eszközöket, amelyek arra szolgálnak, hogy a valamely alapjelentésnél kisebb mértékű, kevésbé intenzív jelentést fejezzenek ki.

Ismerteim szerint a lefelé fokozással sokkal kevesebben foglalkoztak, mint a felfelé fokozás kérdéseivel, és ennek a nyelvi jelenségnek tulajdonképpen általánosan elfogadott neve sincs. MELCSUK és ZSOLKOVSZKIJ a szemantikai szintézis első változatában ilyen paramétert nem említ. HELBIG az *Abschwächung* ('gyengítés'), illetve a *De-Intensivierung* szavakkal nevezi meg a jelenséget (vö. GERHARD HELBIG, Lexikon deutscher Partikeln. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie, 1987.). PETE ISTVÁN idézett dolgozatában a *kicsinyítés* szót használja a lefelé fokozás megnevezésére (vö. i. m. 432), SZÜCS TIBOR pedig a „kicsinyítő-gyengítő lefokozás”-t az Anti-MAGN szimbólummal jelöli (vö. SZÜCS TIBOR, Magyar—német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. 183). Bár mind a *kicsinyítés*, mind a *gyengítés* szó, illetve az Anti-MAGN szimbólum használata is indokoltnak tűnhet, ellenérveket is hozhatunk fel velük szemben. A *kicsinyít/kicsinyítés* szavak az indokoltnál erőteljesebben utalnak a térbeli mértékcsökkenésre, holott a fokozás esetében nem erről van szó. Másrészt ezek a szavak mint nyelvészeti szakkifejezések foglaltaknak tűnnek (vö. *kicsinyítő-becéző képzők*). A *gyengítés* szó a magyarban inkább az *erősítés* szónak, nem pedig a *fokozás* szónak az antonimája. A német nyelvben a *verstärkend* — *abschwächend* szópár használata teljesen logikus, a magyar nyelvben viszont a *fokozás* — *gyengítés* pár nem ilyen egyértelműen szerencsés. A magyarban megítélésem szerint a *fokozás* szó legtalálhatóbb antonimája a *mérséklés* (vö. Magyar Szókinctár. Főszerkesztő KISS GÁBOR. Bp., Tinta Könyvkiadó, 1998.), ezért javaslom azt, hogy a lefelé fokozás jelenségét magyarul (*lexikai*) *mérséklésnek* nevezzük. Ez az elnevezés a latin nyelv megfelelőinek vizsgálata révén is indokolható. A *kicsinyítés/csökkentés* szavak latin megfelelője (*deminutio* — vö. GYÖRKÖSY ALAJOS, Latin — magyar szótár. Bp., Akadémiai Kiadó, 1989.) ugyancsak „foglalt” (vö. *nomen deminutivum* = *kicsinyítő alak*). Nem foglalt viszont a *mérséklés* szó megfelelője: *moderatio*. A mérséklés paraméter jelölésére az Anti-MAGN szimbólum helyett célszerűbb lenne a MODER szimbólumot használni. Az Anti-MAGN szimbólum ugyanis azt sugallja, hogy a mérséklés a fokozáshoz viszonyítva teljes mértékben antonim, azzal szimmetrikusan ellentétes nyelvi jelenség, holott mint látni fogjuk, ez csak korlátozott mértékben van így.

Azt, hogy a f o k o z á s hoz viszonyítva a m é r s é k l é s „aszimmetrikusan antonim” nyelvi jelenség, a következőkkel bizonyíthatjuk: 1. Mérséklő kifejezések sokkal ritkábban fordulnak elő egy adott szövegben, mint fokozó értelmű szókapcsolatok. Mikszáth Kálmán „A néhai bárány” c. novellájában (Bp., Móra Könyvkiadó, 1960. 219—24) szövegszókként a következő fokozó értelmű szókapcsolatokat találjuk: *szilajon, zúgva vágatott; nagy jégeső; felhőszakadás; egész csuda; milyen szépen; picike; egészen jól látszik; nagyon szerette; olyan türelmesen; bűbánat; milyen szépen; nagyon anyás; olyan könnyedén; újdonat új; nagyon jól; nagyon becsurog; lassan-lassan*. Mérséklő kifejezést egyet találtam: *egy kis eső*. A „Szemeszter” c. kiadvány 2002. március 6-i számában fokozó értelmű szókapcsolatok: *széleseben; milyen reménytelen; szépséges; igencsak kü-*

lönös; rendkívül fontos; jelentősen nőtt; óriási felháborodás; nagyon gyakori; nagyon sok; túl sok; különösen sokat; igen fontos; igen egyszerű; egyedülállóan kedvező; jól bevált; túlságosan is sok; nagyon igyekszünk; hihetetlenül sok; erősen bízunk; nagy felháborodás; nagy nyomás; nagyon jelentősen megnőtt; igazán nagy; nagyon sok; nagyon jóban voltak; nagyon nagy kihívás; igazán sikeres; nagyon sokan. Ugyanebben a kiadványban mérséklést kifejező fordulatok: *kis tévedés; a legkisebb változatosság; leheletnyi hátrány*. 2. A szótározható, viszonylag állandósult fokozó elemek száma a magyar nyelv szókészletében meghaladja az ezerkétszázat. A mérséklés kifejezésére alkalmas hasonló jellegű nyelvi elemek száma alig éri el a százat. 3. A mérséklés kifejezésének eszköztrendszere sokkal szegényesebb, sokkal kevésbé változatos, mint a fokozás kifejezésének az eszköztrendszere.

A mérséklést kifejező szókapcsolatok kulcsszóból és mérséklő elemből állnak. Kulcsszónak nevezem a szókapcsolatnak azt a részét, amelynek jelentése mérsékelhető. A mérséklő elem a mérséklés tényét jelöli. A mérséklést kifejező szókapcsolatok lehetnek analitikus és szintetikus szókapcsolatok. Analitikus szókapcsolatoknak nevezem azokat a szókapcsolatokat, amelyekben a mérséklő elem önálló. Szintetikus szókapcsolatoknak nevezem a mérséklés kifejezésének azon eszközeit, amikor a kulcsszó és a fokozó elem az említett módon nem különíthető el, illetve egyáltalán nem különíthető el, csak az adott kifejezés jelentésének és egy másik lexéma, kifejezés jelentésének összehasonlítása révén állapíthatjuk meg azt a tényt, hogy az adott lexéma, illetve kifejezés a máshoz viszonyítva mérséklést fejez ki.

A mérséklő elemek lehetnek határozószók (*alig, kevésbé, kevésé, nemigen némiképpen, némileg, részben, részint, ügyel-bajjal* stb.), határozatlan névmások és azok határozói funkciót betöltő változatai (*valamelyest, valamennyire, valami, valamicskét* stb.), melléknevek és határozóként funkcionáló változataik (vö. SZÉKELY GÁBOR i. m. 31—2) (*meglehetősen/en, gyenge/gyengén, finom/an/* stb.), határozói igenevek és velük alkotott kifejezések (*enyhén szólva, óvakodva, tartózkodva* stb.). Használhatók mérséklő lexémákként az *éppen hogy csak; a kisebb mértékben, kisebb fokban* kifejezések és a *nem annyira, nem éppen, nem olyan, nem olyan mértékben* típusú tagadó formulák, és ezek különböző változatai. Ez utóbbiakkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kevésbé fokozó lexémához hasonlóan mind az összehasonlító, mind a nem összehasonlító fokozás kifejezésére alkalmasak: *Ez a csomag nem olyan nehéz. Jóska kevésbé okos fiú.* (nem összehasonlító mérséklés); *Ez a csomag nem olyan nehéz, mint az a nagy táska. Jóska kevésbé okos fiú, mint Pista.* (összehasonlító mérséklés). Ez nem jellemző minden mérséklő lexémára. A *Ma alig esik* mondatot nem folytathatjuk úgy, hogy **mint tegnap*, és az **Itt egy kicsit meleg van, mint tegnap* sem jól formált magyar mondat.

A kulcsszók szófajukat tekintve lehetnek igék (pl. *érint, érvényesül, hisz, megrázkódik*), főnevek (pl. *aggodalom, hasonlóság, nehézség, zavar*), melléknevek (pl. *komoly, ködös, komikus, stabil*). Egy határozatlan számnév (*néhány*) is betöltheti a kulcsszó szerepét.

Tipikus, viszonylag gyakran előforduló analitikus szókapcsolatok a következők: 1. a) a kulcsszó ige, a fokozó lexéma határozószó („...*halálisan idegesítette*...” — Mai lap 2001. május 21. 10: Crowe, a király; „...*alig ismert* réa...” — Gárdonyi Géza: Ida regénye. Magyar Hírlap — Maecenas Kiadó, 1993. 13); b) a kulcsszó melléknév, a fokozó lexéma határozószó („...*a ritkásan felhős* égboltozat...” — Gárdonyi G. i. m. 37); c) a kulcsszó határozatlan számnév, a fokozó lexéma határozószó („...*alig néhány* ujjnyi csücske *fehérlett*...” — Gárdonyi G. i. m. 31); 2. a kulcsszó főnév, a fokozó lexéma határozatlan névmás („...*volt valami hasonlóság* a kettőn...” — Gárdonyi G. i. m. 35); 3. a kulcsszó főnév, a fokozó lexéma melléknév („...*kisebb-nagyobb nehézségekkel*...” — Mai lap, idézett szám, 13: Balaton Balázs: Ildikó azóta is repül). Tipikusaknak és gyakoriaknak tekinthetők azok a fordulatok is, amikor igék jelentését az *éppen hogy csak* lexémával mérsékeljük („...*csak éppen hogy megél*...” — Gárdonyi G. i. m. 22), illetve a formailag tagadó jellegű mérséklő lexémákkal alkotott szókap-

csolatok: „...nem nagyon komoly...” — Gárdonyi G. i. m. 41; „...a hajdani affér már n e m n a - g y o n f o g l a l k o z t a t j a ...” — Mai lap, idézett szám, 20; Jánossy: Tisztelet a győzőnek.

A szemantikai kérdéseket illetően megállapíthatjuk, hogy a mérséklő lexémák körében — hasonlóan a fokozó lexémákhoz — vannak olyanok, amelyek alapjelentésük szerint a mérték (*csekélyke, kis/kicsi, kis mértékben*), a minőség, tulajdonság (*csökevényes/en/, gyöngye, könnyű, ritkán*), és a mennyiség (*kevés/bé/sé*) kategóriákkal jellemezhetők. Nem találhatók azonban olyan mérséklő lexémák, amelyek a tér-idő, túlzás, hasonlítás szemantikai csoportokba lennének besorolhatók.

A szintetikus szókapcsolatokat illetően több viszonylag érdekesnek tűnő jelenségre érdemes felfigyelni: 1. A melléknevek körében a fokozás közismerten fokjelekkel is megvalósítható. A mérséklés nem. Egyes, ma már nem gyakori és nem produktív képzők azonban alkalmasak (voltak) a mérséklés jelölésére a melléknevek, olykor az igék körében. Dénes Gizella „Császármadár” c. novellájában (Móra Ferenc Könyvkiadó, 1992.) például ilyen kifejezéseket találunk: „...Az úrasszony gömbölyded, jóságos arcú, de meglehetősen sápadtas szenvedő tekintetű teremtés volt...” (5); „...Gyakran sírdogált is mély kétségbeeséssel...” (36). Gárdonyi Géza többször idézett művében találjuk: „...távolacska fekete, közelről szürke, nagyocska, nyugodt szem...” (41). A *gömbölyded, nagyocska, sápadtas* melléknevek, a *sírdogál* ige, sőt a határozószóból kicsinyítő képzővel alkotott *távolacska* is szintetikus mérséklő értelmű szókapcsolatoknak tekinthetők. 2. Az említett szavak természetesen a megfelelő alapszók szinonimái is. A mérséklést kifejezhetjük nem képzős szinonimákkal is, de ebben az esetben az a kérdés, hogy fokozásról vagy mérséklésről van szó. Ha ugyanis a *szép* szót tekintem kulcsszónak, akkor ehhez viszonyítva a *gyönyörű* használata fokozást jelent. Ha viszont a *gyönyörű* a kulcsszó, akkor ehhez viszonyítva a *szép* szó használata mérséklést jelöl. „Az antonímia körül szinonimák tömörülnek. Ennek következtében az antonimáknak és a szinonimáknak sajátos csoportjai figyelhetők meg” (В. А. ФЕДОНОВ, Различительные и объединительные признаки в системе антонимов, синонимов и антонимно-синонимических блоков: Studia Slavica Hung. 43. 1998: 67). Az orosz nyelvben pl. a *fehér* — *fekete* ellentétpár körül a következő fokozatok figyelhetők meg a *világos* > *sötét* irányban: *белоснежный* > *молочный* > *белый* > *меловой* > *белесый* > *светлый* > *серый* > *темный* > *черный* > *угольный* (uo.). A magyar szinonimákból is összeállíthatók ilyen sorok. A *hideg* és *meleg* körül például ilyen hierarchikus szinonimasor tömörül: *dermesztő* > *jeges* > *fagyos* > *hideg* > *hűvös* > *hűs* > *langyos* > *langymeleg* > *meleg* > *forró* > *égető* > *perzselő* > *rekkenő*. Természetesen nem mindig könnyű eldönteni, hol helyezkedik el a szinonima a sorrendben. Hidegebb-e vajon a *dermesztő*, mint a *jeges*? Gondot okozhat az is, melyik milyen összefüggésben használható. *Dermesztő hideg* és *dermesztő szél* is van. Használjuk a *jeges szél* kifejezést, de *jeges hideg* talán nincs. A fentiekhez hasonló szinonimasorok kialakulnak akkor is, amikor a sor egyik végét tagadó fordulat zárja le: *szakad (az eső)* > *zuhog* > *esik* > *csepereg* > *szemerkél* > *nem esik*. Ilyenkor azonban már nem a lexikai fokozás eszközszeréből kell válogatnunk, ha tovább akarunk fokozni, hanem a tagadás eszközszerének a köréből: *egyáltalán nem esik, a legkevésbé sem esik, a legcsekélyebb mértékben sem esik* stb. A tagadás nyomatékosításának a leírása külön feladatot jelent. 3. Lényeges különbség a fokozás és a mérséklés között az, hogy a fokozás az antonimapárok „kívül”, a mérséklés az ellentétpárok közötti térben valósul meg, azaz például a *kicsi* és a *nagy* ellentétpár esetében akármerre indulunk el, előbb vagy utóbb eljutunk a másikhoz (*nagy, nagyocska, nagyobbacska, kevésbé nagy, kevésbé kicsi, kicsi*), míg a fokozás esetében ilyen jellegű határok nincsenek.

A mérséklés éppúgy univerzális jelenség, mint a fokozás. A magyar nyelvre jellemző mérséklő elemekhez hasonló jellegűek figyelhetők meg az angol vagy a német nyelvben éppúgy, mint az orosz vagy a lengyel nyelvben. Valószínű, hogy bizonyos szavakat, kijelentéseket minden nyelven képesek vagyunk fokozni, nyomatékosítani, de mérsékelni, tompítani is. Feltételezhető, hogy a fokozás és mérséklés nyelvi jelenségei mögött éppúgy az emberi gondolkodásra általánosan jel-

lemző törvényszerűségek húzódnak meg, mint ahogyan az ellentétpárok mögött is (vö. DR. ROTT PÁL, *Kacagó biológia*. Kaposvár, 2001. 40). Az is eléggé egyértelműnek tűnik azonban, hogy az ember számára sokkal fontosabb a fokozás kifejezése, mint a mérséklése, ezért (valószínűleg a magyarhoz hasonlóan minden nyelvben) lényegesen gazdagabb eszközrendszer alakult ki a fokozás jelölésének céljával.

SZÉKELY GÁBOR

Félegyházi Tamás és Komáromi Csipkés György bibliafordításának kapcsolatáról*

A diákkori dolgozatomból továbbfejlesztett, „A tékozló fiú példázata régi magyar bibliafordításainkban” című 1997-ben írt szakdolgozatom készítése közben vettem észre, hogy a példázat szövegében Félegyházi Tamás Új Testamentuma (1586) és Komáromi Csipkés György bibliafordítása (1675/1718) egy-két helyen feltűnő egyezést mutat. Ezeknek a fordításoknak általában ismert a szakirodalma, ezért ezekre most bővebben nem térek ki. Azt azonban megemlítem, hogy a Komáromi Csipkés-féle fordítást nemcsak önálló átültetésnek, hanem legalább ennyire a Vizsolyi Biblia egyfajta revíziójának, átdolgozásának is tekintik: „a munka csak fenntartásokkal nevezhető önálló, az eredeti nyelvekből készült fordításnak, mert sokkal inkább az, aminek készült is: a Károlyi fordításnak az eredeti szöveg alapján készült átdolgozása, revideálása.” (Vö. MUZSNAI LÁSZLÓ, Komáromi Csipkés György bibliafordítása. In: Károlyi-Emlékönyv. Szerk. VASADY BÉLA. Bp., 1940. 154). Az, hogy a bibliafordítások közt vannak egyezések, érthető, hiszen az alapszöveg azonos, s az egyes fordításokra a szóbeli hagyomány is hathatott. A tékozló fiú története egyébként a Bibliának talán a legismertebb példázata. A kiemelt mondatokkal azt kívánom illusztrálni, hogy a címben említett két munka között, legalábbis ezen példázat szövegében, valószínűsíthető egyfajta kapcsolat, hatás.

Az alábbiakban ezeket az egyezéseket mutatom be. Először a Károlyi-féle fordítást, amit Komáromi Csipkés átültetése követ, hogy az eltérések jól láthatók legyenek. Ezután a Félegyházi-fordítást hozom, amiben pedig a Komáromi Csipkés szövegével való egyezések láthatók. A két fordítás közti kapcsolat lehetőségét megerősíti és mutatja, hogy az általuk alkalmazott egyező alakokat, szerkezeteket a többi, a szakdolgozatomban vizsgált fordító, egy eset kivételével, nem alkalmazza. Ezt a többi fordítás megfelelő alakjainak zárójelben való közlésével szemléltetem is.

Lk 15: 15: Károlyi: Bibl.: Es el ménuén *adá magát* annac az tartománnac egy lakosához, ki el küldé azt az ő mezeire hogy legeltetne az dífznókat. — Komáromi Csipkés: Bibl.: És el-menvén *ragafzkodék* annak a' tartománynak egy polgárához, és el-küldé őtet az ő mezeire, hogy legeltetné a' dífznókat. — Félegyházi: ÚT.: Es elmenuen *ragazkódek* egy polgarához annak az tartomannak: es küldé őtet az őnnön mefzeire legeltetni az diznokat. (Vö.: MünchK.: *eggefőlo*; JordK.: *fogaa magat*; ÉrsK. 11: *alla*; Pesti: NTest.: *zergewde*; Sylvester: ÚT.: *hosszā ālla*; Heltai: Bibl.: *ada magát*; Káldi: Bibl.: *adá magát*.)

Lk 15: 16: Károlyi: Bibl.: Es keuánnya vala megtölteni az ő *gyomrát* az *mostléckal* mellyet éfznek vala az dífznók, de aztis fenki nem adgya vala. — Komáromi Csipkés: Bibl.: És kívánnya vala meg-tölteni az ő *hasát az korpákból* mellyeket efznek vala a' dífznók, és fenki nem adgya vala néki. — Félegyházi: ÚT.: Es keuannia vala betölteni az ő *hasat az korpakból* mellieket ennek vala az diznok: es fenki nem ad vala neki. (Vö.: MünchK.: *malatabol*; JordK.: *zyrokbol*; ÉrsK. 11: *malatakbol*; Pesti: NTest.: *tewrkellyel*; Sylvester: ÚT.: *malātāual*; Heltai: Bibl.: *törkölyőckel*; Káldi: Bibl.: *malátával*.)

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 20. (vö. OTKA T 029146).

Lk 15: 22: Károlyi: Bibl.: Es monda az ő atya az űzolgáknac: hozzátok elő amaz én fő öltözö ruhámat, és öltözteffétec fel ötet, és adgyátoc gyüröt az ő kezébe, és farut az ő lábaiba. Komáromi Csipkés: Bibl.: Monda pedig az atya az ő űzolgáinak: Hozzátok-ki amaz első ruhát, és öltözteffétec-fel ötet, és adgyatok gyüröt az ő kezébe, és farut lábaiba. — Félegyházi: ÚT.: Monda pedig az ő attia az ő űzolgainak, Hofzátok ki az ruhát amaz első, és öltözteffetek fel ötet, es adgátok güröt az ő kezébe, es farut lábaiba. (Vö.: MünchK.: *elő űtolat*; JordK.: *elle rwhayat*; [!]
ÉrsK. 11: *yelesb rwhat*; Pesti: NTest.: *leg iobbýk rwhat*; Sylvester: ÚT.: *fű ruhát*; Heltai: Bibl.: *ielesbic ruhát*; Káldi: Bibl.: *leg-jobb ruhát*.)

Lk 15: 25: Károlyi: Bibl.: Vala pedig az ő nagyobic fia az mezön, ki mikor háza iouén közelgetet volna az házhoz, hallá az énekléft és az vigadozáft. — Komáromi Csipkés: Bibl.: Vala pedig az ő vénebbik fia a' mezön, és hogy jöven közelgetett volna a' házhoz, hallá az énekléseket és tánczolásokat. — Félegyházi: ÚT.: Vala pedig az ő fia amaz öregbik az mezön: es mikor eliouen kőszelitate az hazhoz, halla az enekleőköt és tánczolásokat. (Vö.: MünchK.: *hangoflatot a' kart*; JordK.: *zenghelsh es tánczolásih*; ÉrsK. 11: *wygalagot Es űyp zot*; Pesti: NTest.: *wýgalag tetement ees a tánczot*; Sylvester: ÚT.: *űpoláft es tánczolásft*; Heltai: Bibl.: *zöngest, es a' vigadáft*; Káldi: Bibl.: *énekléft, és a' tánczot*.)

Lk 15: 26: Károlyi: Bibl.: Es éggyet az űzolgák közzül elő űzólituán, megtudakozéc rayta mi dolog volna az. — Komáromi Csipkés: Bibl.: És hozzá-hiván edgyet a' gyermekek közzül, megtudakozá mi volna ez? — Félegyházi: ÚT.: Es elő huan eggiet az giermekek kőszól, meg tudakozék miczoda volna ez. (Vö.: MünchK.: *űolga*; JordK.: *zolgay*; ÉrsK. 11: *zolgaak*; Pesti: NTest.: *zolgakba*; Sylvester: ÚT.: *űzogainak*; Heltai: Bibl.: *űzolgác*; Káldi: Bibl.: *űzolgák*.)

Lk 15: 31: Károlyi: Bibl.: Ő pedig monda néki, fiam te mindenkor én velem vagy, és minden marhám títéd. — Komáromi Csipkés: Bibl.: Ő pedig monda néki: Fiam, te mindenkor én velem vagy, és mindenek a' mellyek enyimek, títéd. — Félegyházi: ÚT.: Az pedig móda neki, Fiam, te mindenkor en velem vag, es mindenek az mellick enimők, títéd. (Vö.: MünchK.: *méd az éneim títéd*; JordK.: *es az enymók myndenek tyedek*; ÉrsK. 12: *Es mynden lozaagom tyeed*; Pesti: NTest.: *ees myndenek kýk eným týtjeid*; Sylvester: ÚT.: *es valami ennekem vaon mind títéd*; Heltai: Bibl.: *es mindenem títéd*; Káldi: Bibl.: *és mindenem títéd*.)

Komáromi Csipkés György tehát ismer(het)te elődje munkáját, és erre meg is volt a lehetősége, hiszen mindkét fordító életének nagy részét Debrecenben töltötte. A város református közösségében kiemelkedő helyet foglaltak el. Debrecen városa mindkettejük művének megjelentetését anyagilag is támogatta. Félegyházi fordítását itt helyben adták ki, kétszer is: 1586-ban és 1609-ben, ezért nagyobb példányszámban megtalálható lehetett a város lakossága körében (vö. BOTTYÁN JÁNOS, A magyar Biblia évszázadai. Bp., 1982. 52, 74). Bizonyára Komáromi Csipkés György tulajdonában is volt egy példány, amit munkája során fel is használ(hat)ot. Azt viszont megemlítem, hogy a tékozló fiú példázatának más részeiben, illetve az újszövetség egyes helyein szűrőpróbaszerűen végzett vizsgálódásaim során a fent bemutatotthoz hasonló feltűnőbb egyezést nem találtam.

DEMJÁN ADALBERT

Korai adatok az igekötővel való felelésre*

Az eldöntendő kérdésre adott válasszal kapcsolatban a MMNyR. többek között ezt írja: „Az eldöntendő kérdésre is elég vagy csupán az állítmánya (ha igekötős állítmány volt a kérdésben, akkor az igekötőjével), vagy nyomatékos kérdés esetén (ha nem az állítmány hangsúlyos) a nyomatékos mondatrészszel felelnünk, a feleletben megismételve, vagy

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 26. (vö. OTKA T 026146).

mutatónévmással, határozószóval helyettesítve azt” (2: 58—9; erre is vö. még: J. SOLTÉSZ: Pais-Eml. 238—42). Az eldöntendő kérdésre pusztá igekötővel való válasza az ómagyar korból nem ismerek adatot. Ilyet a TNyt. sem hoz, az (ómagyarban) az igekötőnek ezt a funkcióját, az eldöntendő kérdésre adott válasznak ezt a módját nyilván ezért nem is tárgyalja. JAKAB LÁSZLÓT ugyancsak megkérdeztem, ő a kódexekből szintén nem ismer ilyen adatot. Ekkor arra gondoltam, keressünk a középmagyar kor elejéről, nézzük meg a JAKAB—BÖLCSKEI-féle Balassi-szótárban (Debrecen, 2000.), ahol a „Szép magyar komédiá”-ból találtunk is megfelelő előfordulást. Sőt, aztán az adatok számát még sikerült megtoldani, illetve korábbról, Bornemisza „Elektrá”-jából is szaporítanom. A szakirodalom ezeket az adatokat tudtommal nem közölte, úgyhogy — bár eredetileg egy elsőrenden nem magyar tárgyú disszertációhoz kérésre néztem ilyenek után —, azt gondolom, érdemes őket közölni. Az alábbiakban ezt meg is teszem:

Bornemisza Péter: „Electra” (1558) — (Actus tertii scena secunda:) „Mester: Eg szóval meg mondhatom felszednek, Orestes maeg holt. Clytemnestra: Kiczoda? Mester: Orestes. Clytemnestra: Megholt? Mester: *Meg*” (Régi magyar drámai emlékek. I. Szerk. KARDOS TIBOR. Bp., 1960. 808) — (Actvs Qvinti Scena Quarta): „Electra: Ne mond az foertelmezt Aniamnak. Az Clytemnestrat! Chorus: Meg oeli? Electra: *Meg*. Chorvs: Orestes? Electra: Bezzeg oe” (uo. 824). — Balassi Bálint: Szép magyar komédia (1588—1589 k.) — (Actus III Scena Quarta:) Dienes: „De ide adode az ingeth? Galathea: *Oda!* ... Dienes: Megh mersze raitta eskwnny? Galathea: *Megh* akar szaszor!” (uo. 871) — (Actus V Scena III:) Sylvanus: „Nem neuze meg az legint? Dienes: *Megh*, de nem iutt eszemen, bestie ki chudas neue uagjon! ... Elmene Briseida meg mondanj az leginnek? Dienes: *El*. Mindgjart, minth niakaszakataban elfuta” (uo. 879). S ezekhez csatolok még egy viszonylag korai előfordulást az SzT.-ből: 1640: „köszönt egy banyai ember neki, hogy »András öcsém, megházasadál-e?« — s mond amaz legény, hogy »Meg, uram!«” (a forrásban is átírt adat).

Az igekötők említett funkciója nyilván valamivel korábbi időszakra is visszavetíthető. A korai adatok hiányának egyrészt az az oka, hogy maga az igekötő csak az ómagyar kor végén, az ómagyar korban alakul ki és kezd terjedni (I. pl. D. MÁTAI: TNyt. 1: 433—7), másrészt kevés korai szövegünk van, amelyik olyan párbeszédessé helyzetet ad vissza, ahol némi esélye lenne az igekötővel való válasznak. Jellemző azonban, hogy — hacsak nem bukkan elő eddig ismeretlen példa, ami persze azért nem kizárt — az adathoz tartozás a magyar drámairodalom kezdetéhez kapcsolódik. Mégpedig nem is a hitvitázó, moralizáló drámákhoz, hanem olyanokhoz, amelyek inkább tartalmaznak a valós nyelvi helyzetekben elhangozható, azokhoz hasonló típusú párbeszédeteket.

A. MOLNÁR FERENC

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Országlakók, országlakosok. Latinul: *regnicolae*. Így nevezik régi törvényeink az ország nemességét, illetve tágabb értelemben a kiváltsággal élő népességet. Az összetétel első tagja, a ’királyság, ország, birodalom’ jelentéssel használt *regnum* már István törvényeiben is ott van (István II. 2: ZÁVODSZKY 153), Árpád-kori törvényeinkben a továbbiakban még számos helyen (Szent László II. bevezetés, Kálmán I. Albericus ajánlása: ZÁVODSZKY 166, 182—3; Aranybulla: bevezetés, 7, 8, 11, 14, 24, 26: KNAUZ NÁNDOR, II. Endre szabadságlevelei. Pest, 1869. 19, 21—4). A másik elem a törvényeinkben 1290—91 óta adathozható ’lakó, lakos’ jelentésű *incola*, mely az említett törvényekben külön is, de „ex ... regnicolis nostris” (= országlakóink közül) szerkezetben már mint a tárgyalt összetétel tagja is jelen van (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1892. 173—5), törvényeinkben első ízben. Nehézség nélkül állapítható meg egyben, hogy a törvények szóhasználatára szerint a *regnicolae nostri* (= országlakóink

vagy országlakosaink) már első előfordulásakor is pontosan egyezik a *nobiles regni nostri* (= országunk nemesei) szerkezettel, amikor tehát országlakókról vagy országlakosokról beszélnek, a nemességről van szó.

Így szerepel az 1298. évi törvényekben (1298: 20., 41., 43.: Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros I. Budae, 1798. 117, 136, 138), majd az 1351. évi dekrétumban (1351: 6., 16., 18.: Corp. Iur. I. 172, 176). Csak a következő századokban formálódott meg a közjogi fel fogás, hogy országlakók fogalomkörén a főpapok, a bárók vagy mágnások, nemesek és szabad városok polgárai értendők. Ezt rögzítette az országgyűlés összetétele, rendje, a szavazati jog és a meghívandók tárgyában az 1608. évi koronázás utáni I. törvény, mely a rendi fejlődés hazai eredményeit is összegezve az országlakók itt említett négy csoportját nevezi meg (Corp. Iur. III. 25).

Szolgabíró. E lap hasábjain HOLUB JÓZSEF személyében már jeles szerző értekezett a *szol gabíró* tisztségnév eredetéről, egyben azt is magyarázta, miért van, hogy a magyar *szolgabíró*-t itthoni latin szövegekben *iudex nobilium*-nak, azaz: 'nemesek bírójá'-nak nevezik (MNY. 1917: 238—9). Mégsem érdektelen újra elővennünk a tényeket, és a levonható következtetéseket ismételt megfontolás tárgyává tennünk.

Amikor II. András engedélyezte, hogy a Zalán innen és túl lakó királyi serviensek maguk szolgáltsanak teljes igazságot az elnyomottaknak és vég nélkül szenvedőknek, az így színre lépő tisztségviselők, akikről nem tudni, hogy kinevezték, kijelölték vagy választották őket, és a nevüket sem ismerjük, 1232-ben Kehidán kiadott s a megyei autonómia első dokumentumaként tisztelt oklevelükben minden megkülönböztetés, meghatározás és minősítés nélkül egyszerűen csak *iudices*-nek, azaz *bírák*-nak nevezik magukat (HOLUB JÓZSEF, Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929. 4. sz. melléklet). Három évtized múltán látjuk csak, hogy *iudex nobilium*, tehát 'nemesek bírójá' néven említik a zalai példa nyomán létrejött tisztség viselőit. Első előfordulása a szlavóniai Orbász megye 1273-ban kelt bizonyáglevelében (ÁÜO. 9: 43). Nagyon valószínű, hogy a címmel az 1267. évi nagy fordulat után az érintettek maguk ajándékozták meg magukat, illetve környezetük tisztelte meg őket. További évtizedekig tartott, míg ezt a fejleményt a legfelsőbb körök is tudomásul vették, és a név a törvényekbe is belekerült.

Jól mutatja ezt, hogy az 1290—91. évi törvények még *quattuor nobiles nominati* (= a négy megbízott vagy kijelölt nemes), *quattuor boni homines* (= négy becsületes ember), *quattuor iudices deputati* (= a négy kiküldött bíró), illetve *quattuor homines* (= a négy ember) néven emlegetik őket (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1892. 173—4). Az 1298. évi XIII. és XIV. törvény még szintén a *quattuor nobiles* (= négy nemes) névvel nevezi őket, csupán a hatalmaskodás, emberölés, jogsértések, lopás, rablás és a hasonló ügyek során történő tudományvétel (azaz a tényállás felderítése) tárgyában alkotott XLIV. törvényben jelenik meg — törvényeinkben ezúttal először — a *iudex nobilium* név, amikor is kimondatik, hogy a király úr által minden megyében kiválasztott tizenkét lelkiismeretes és hitelre méltó nemes közül négynek *iudex nobilium*nak kell lennie (Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros I. Budae, 1798. 114, 144). Ezzel állandósult és lett törvényeinkben, a közigazgatásban, a magyar közjogban és jogi szakirodalmunkban a tárgyalati tisztség általánosan használt elnevezése.

A fentiek egyben azt a feltevést erősítik meg, hogy a magyar *szolgabíró* név a legvalószínűbben XIV. századi fejlemény. Meggyőző ebből a szempontból, hogy WERTNER MÓR 1332-ből mutat fel oklevelet, amelyben a magyar *szolgabíró* pontos latin megfelelőjét találjuk: „Nos magister God vice Johannis palatini comes de Zemlen et *quattuor iudices servient(i)um de eoden*” (a kiemelések W. M. kiemelései), azaz: „Mi, God mester, János nádor helyettese, zempléni ispán és a négy *szolgabíró* ugyanonnan” (WERTNER MÓR, *Szolgabíró*: Száz. 1909: 155). Nem elhanyagolható végül, hogy a TESz. szerint *szolgabíró* szavunk csak 1405 óta, tehát a XV. század elejétől adatolható (3: 778).

Rubicon. E címmel történettudományi folyóirat jelenik meg. Nem áll egyedül ennek az itáliai folyónévnek hibás írásában; egyike az azoknak, amit sokan rosszul tudnak. Még az „Új magyar lexikon” is hibásan közli. Holott *Rubicon* nincs, sohasem volt. Az Itáliát és Gallia Cisalpinát elválasztó folyócskának, amelyet Kr. e. 49-ben átlépve Iulius Caesar híres szavait (*Alea iacta est; a kocka el van vetve*) mondotta, és ezzel megindította a polgárháborút vetélytársa, Pompeius ellen, latin neve *Rubico*. Csak a III. declinatio szerinti toldalékaiban bővül meg, genitívusban például így: *Rubiconis*. Ragozott változatából lett a mai olasz neve: *Rubicone*. (TÓTH BÉLA szállóige-gyűjteménye szerint van — nyilván tájnyelvi — *Rugone* alakja is.) De *Rubicon* sem latinul, sem olaszul nincs. A szólás tehát helyesen és a magyar helyesírás szerint így szabatos: „átlépte a *Rubicót*”.

PÉTER LÁSZLÓ

Farvíz.¹ 1. Az utóbbi évek publicisztikájában gyakran találkozhatunk a *valaki vagy valami farvizén evez/evickél/hajózik* kifejezéssel (az igei komponens még több más, hasonló jelentésű ige is lehet). Hogy mi az a *farvíz*, nem derül ki sem egy-, sem kétnyelvű, sem régebbi, sem újabb, sem általános, sem speciális szótárainkból: hiába böngésszük át a magyar kezdésű lexikográfiai munkáknak a *fordagály*-tól a *farzsábá*-ig terjedő tartományát, egyikükben sem szerepel ez a szó. Ezek után természetesen már nem meglepő, hogy az idézett kifejezés sem található meg szótárainkban. Negatív eredménnyel zárult a *farvíz*, illetve a *farvizén* keresése a Magyar Történeti Szövegtárban is (www.nyud.hu/hhc). Mivel tehát a szótárakra nem támaszkodhattam, példáimat az internet segítségével gyűjtöttem, ezért a gyors visszakereshetőség érdekében az internethivatkozásokat adom meg, amelyekből azonban annyi az ezzel az eszközzel nem élő olvasó számára is többnyire kiderül, hogy mely papíron is olvasható sajtótermék elektronikus változatáról van szó; a gyűjtés 1992 első hónapjaiban (január—március) történt. Íme néhány példa legkülönfélébb tárgyú, irányultságú és legkülönbözőbb színvonalú sajtótermékekből (a helyesírási és a sajtóhibákat nem javítottam, mivel ezek is jellemzik az adott orgánomot, az ékezetek rajzolatát szükség esetén azonban normalizáltam: $\delta > \delta$, $\acute{u} > \acute{u}$ stb.):

- (1) *Úgy tűnhet, hogy Szabó Zoltán csupán a mozgalom farvizén hajózott, vagy úgy is esetleg, hogy kívül állt („túlñött?”) az egészen, már 1945 előtt is.* (http://www.hungary.com/magyarszemle/archivum/9_5-6/4.html)
- (2) *A szabadság farvizén a gyűlöletkeltők is behajóztak a nyilvánosságba, sokkolva ezzel a társadalom és a közélet mértéktartó rétegeit.* (<http://www.es.hu/0044/publi.htm>)
- (3) *Az értékes irodalom farvizén szívósan nyomul a talmi is.* (<http://internetto.sopron.hu/article.php?id=649>)
- (4) *És kit nem szeretted? Ron Harpert. Nagyképű, ellenszenves játékos, aki abból él, hogy Jordan és Pippen „farvizén” evickél.* (http://www.sulinet.hu/eletmod/tavaszi-szuned/web_kesz/Umszki/ci.html)
- (5) *Hazai vizeken a mindenkori kormányok egy ideig ma nőverezhetnek a tőke farvizén, de amikor a multinacionális társaságokkal kerülnek szembe, esélyük sincs a politikai akaratuk érvényesítésére szakszervezeti támogatás nélkül.* (http://www.edosz.hu/husos/98/6/98_06_01.html)

¹ Ezúton is köszönetet mondok mindazoknak, akiken dolgozatom ötletét „teszteltem”, illetve akik dolgozatomat kéziratban olvasták és megjegyzéseikkel, tanácsaikkal, adatközléssel munkámat segítették, különösen Gerstner Károlynak, Hollós Attilának, Janurik Szabolcsnak, Jászay Lászlónak, Nagy Lászlónak, Nyomárkay Istvánnak, Péter Mihálynak, Ráduly Zsuzsannának, Tatár Bélának, Umann Kornélnak, Vig Istvánnak és Zoltán Zsófiának.

- (6) *Ez számomra fontos ismérve annak, hogy az áltudomány se tudta megtörni a tudomány tekintélyét, hanem annak a farvizén igyekszik magának pozíciókat szerezni.* (<http://www.sulinet.hu/eletestudomany/archiv/2000/0037/tud/tud.html>)
- (7) *Az új hullám legszerencsésebb és legismertebb darabja talán az Óh, Abdul! fantáziánévén futó Axe-reklám, amely kétségtelenül a Viagra-hype farvizén evez, ki tudja, hova.* (<http://www.sc.bme.hu/kozhir/archivum/50/2/07.html>)
- (8) *Szerintem ha Félix, és a Polish továbbra is kooperálnak, akkor együtt sokra vihetik. Félix a Polish farvizén evezve nemzetközileg is ismertebb lehet.* (<http://www.profiboks.hu/discus/messages/4/305.html?1004013558>)
- (9) *Az igazat megvallva, én azt hiszem, ez a film jó alaposan el lett kapkodva. Az utómunkálatoknak sem látom semmi nyomát, olyan az egész mintha a Hatodik érzék farvizén, lassan elénk sodródott volna ez a tákolmány. Nem erre a hajóra vártam, és csak remélhetem, hogy Shyamalannak sem ment el végleg a hajó...* (<http://www.relax.hu/filmkritika.php?id=599>)
- (10) *„A férfiak farvizén hajózgattunk előre, nem is lehetett más a célunk” — mondotta Faragó Tamás. Ezen a világbajnokságon pedig már ott tartottunk, hogy mindenki őket leste, a hajós példánál maradva: mindenki lehorgonyzott mellettük.* (<http://makosteszta.sote.hu/~kacata/sport/verseny/fukuoka/ns20010730b.html>);
- (11) *El kell dönteni, minek nézzük a klaszszikust: élő vagy holt színháznak? A magunkra ismerés lelkiismeret-ébresztő, lázító kihívásának, vagy öntetszelgő, bágyadt múltidézésnek, amely békésen elringat a hagyomány farvizén?* (<http://www.nepszabadsag.hu/Archiv/Doc.asp?SID=1&IID=13&CID=40&AID=1235>);
- (12) *Cecilnek igaza van, amikor azt írja, hogy Robespierre a hajójának farvizén később nem csupán Napóleont hozta magá után, hanem ugyanígy Sztálint is [...]* (<http://www.geocities.com/ultradextra/metter.html>);
- (13) *És még csak annyi történik, ha netán nem jut be az RMDSZ a parlamentbe, hogy „akkor kúba esik az Iliescuékkal való alkudozás, ergo nem sikerül majd az RTDP farvizén beórálokodni a hatalomba, s jó néhány zsiros funkciótól esik el így a pártelit”.* (<http://www.hhrf.org/szabadsag/archivum/2000/00kt-16.htm>);
- (14) *Enrique bebizonyította, hogy nem csak édesapja hírnevének farvizén tud evickélni, hanem saját képességei is sikerre viszik.* (<http://www.magazix.hu/stat/szabado/cdajanlo.html>);
- (15) *Érthetetlen, hogy egy olyan világban, ahol amúgy is túl sok a Radiohead farvizén futó zenekar [...], egy ilyen egyéni, saját stílussal és hangzással rendelkező szerző és előadó, mint Neil Hannon, be akar állni a sorba [...].* (<http://www.szekszardiest.hu/konnyu/?hirek&id=887>);
- (16) *Számomra a világ legnagyobb rejtélyei közé tartozik, amikor egy magyar multikiadó egyszer csak egy olyan produkciónak ad nagylemeznyi lehetőséget, amelyik nem a magyar mainstream farvizén túr előre [...].* (<http://www.elevenhold.hu/egyuttes/tallozo.html>);
- (17) *A már említett, náluk sokkal fiatalabb Green Day és Offspring sikere farvizén a Rancid is bejuthattatta videóit [feltehetőleg olv.: bejuttathatta videóit] az MTV-be, innentől kezdve pedig már csak várniuk kellett egy kicsit, hogy dőljön a pénz bankszámláikra.* (<http://www.origo.hu/mp3/aheteloadoja/000114rancid.html>).

Egyes példákban a *farvizén* már-már névutóként viselkedik, mint sok más „névutószerepű szó” (vö. BALOGH JUDIT, A névutó. In: Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 261):

- (18) *Az elvben erőszakmentes polgárjogi mozgalmon belül vagy annak farvizén egyre nagyobb befolyásra tettek szert a militáns fekete nacionalisták [...].* (<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/97/11/16.htm>)
- (19) *Az alapító valóban kivívta jogait, de hát mégsem olyan jogokat vívott ki, mint hogy a feketék is ülhessenek a fehérek közé a buszon, vagy ne vigyék el a fiúkat Vietnamba, hanem ezek farvizén azt, hogy óriási üzletet csinálhasson a — Flynt korában hardnak számító, ma már igencsak szoft — pornóból.* (<http://index.hu/kultur/media/hustler/?print>)
- (20) *A h2g2.com név nem pusztán azért született, mert a thehitchhikersguidetothehalaxy.com kissé kényelmetlen lenne, hanem rengeteg pornó-site keletkezne a „farvizén”.* (<http://www.chipmagazin.hu:8080/inethirek/galaxisutikalauz.htm>)
- (21) *Ami undorító, az a most felbukkanó sok legjobb barát, a haverok, akik ostoba tragédiájának farvizén, a semmiből előlíbegve mohón lecsapnak a nagy lóvé lehetőségére.* (<http://www.kontextus.hu/sarkitasok/karsai4.html>)
- (22) *A program logikája az, hogy az oktatási intézmények pedagógiai programjuk és helyi tanterveik elkészítése során egyúttal felkészülnek a korábban ismeretlen mértékű szakmai önállóságban rejlő lehetőségek kihasználására, s a tantervi reform „farvizén” — nem kis részben a NAT pedagógiai modernizációs üzeneteit követve — kísérletet tesznek munkájuk pedagógiai megújítására is.* (<http://www.meh.hu/nekh/Magyar/rado.htm>)
- (23) *Szurdi Miklós kalandfilmje, a Vademberek a pszichológiai thriller farvizén borzolja a kedélyeket, amihez a forró nyár és a még forróbb, megzakkant lelke adja a ritmust.* (http://www.westel900.hu/talalkozasok/5_06/08.html)
- (24) *Lehet-e büszkén és délcegen mások farvizén híressé lennem?* (http://www.ekt.hu/08Archivum/bizalmatlansagi_mb.html)
- (25) *A France-Soir elemzése szerint számos ország, amely nagy tapssal üdvözlö az amerikai visszacsapást kilátásba helyező megnyilatkozásokat, régi számláit kívánja rendezni az amerikai akciók farvizén.* (<http://www.mno.hu/index.mno?cikk=33420&rvt=3&pos=240>)
- (26) *A régi siker farvizén* (cikk címe; <http://www.lap.szin haz.hu/html/2001januar/himnusz.shtml>)
- (27) *A tőzsde farvizén* (cikk címe; <http://www.bankestozsde.hu/ex9830/otc.htm>)
- (28) *Az Ezüsthajó farvizén* (cikk címe; <http://politikaforum.hu/index.phtml?oldaltyp=lapszemle&ccid=10013491&kezd=765>)

Az eddigi példákban az a közös, hogy a *farvizén* mindenütt átvitt értelmű használatban fordul elő bennük. Konkrét jelentésben csupán egyetlen, mégpedig éppen szépirodalmi szövegben találtam meg a kifejezést:

- (29) *A hatyú evezett csak, orrát magasra tartva, / farvizén tovaringott nyugat felé a sajka.* (John Ronald Reuel Tolkien: Bombadil csónakba száll. Tótfalusi István fordítása; <http://www.extra.hu/volgyuzugoly/bombadil2.html>)

Egyes példákban (4, 20, 22) a szerzők idézőjelbe teszik a *farvizén* kifejezést, amivel valószínűleg annak újdonságára vagy az adott összefüggésben szokatlan, átvitt értelmű használatára utalnak. Biztos, hogy nem régi keletű ez a kifejezés a magyarban, ha még szótáravza sincs. A kifejezést egyes használói szemmel láthatóan meg vannak győződve róla, hogy valamilyen hajózási szakki-fejezést használnak képletes értelemben (vö. 9—10). Ennek ellenére az internet segítségével összegyűjthető anyagban még véletlenül sem fordul elő a *farviz* szó vagy a *farvizén* szóalak hajózási

szakszövegben. Úgy látszik tehát, hogy a kifejezés használói a hajózási szaknyelvből származónak tartanak egy olyan állandósult szókapcsolatot, amely talán mégsem szaknyelvi eredetű.

Maga a *farvíz* egyébként alapalkabban rendkívül ritkán fordul elő. A világháló magyar oldalain a fentebb jelzett időszakban mindössze háromszor találkoztam vele. Ezeket érdemes közelebb-ről is szemügyre venni.

Egyszer a *farvíz* *effektus* szókapcsolatban találtam rá, amely nyilvánvalóan a *valakinek a farvizén evez/nyomul* frazeologizmus alapján jött létre:

- (30) *Most egy kicsit gonoszodom. Nincs e mögött egy „farvíz effektus”? Hogy ezen a néven könnyebb esetleg? Ez a név már sikeresen bevezetett az elődök által.* (<http://www.mutf.hu/mutfi/05/csashow.htm>)

Konkrét jelentésben is előfordul egyszer, mégpedig megintcsak egy szépirodalmi szövegben:

- (31) *Többnyire rajokra szakadtak, ugyanis eredendően csoportokban úsztak, úgy nyolcasával-tízessel (tucatsnyi gárda volt: micsoda tömeg!), bár a farvíz hullámzás a meg a hajótörzs ismételt emelkedése-lezuhanása miatt óvatosan tájékozódva, de azért sohasem túl messzire lemaradva.* (Zsávolya Zoltán: Hollandi bolygó. Részlet a regényből 6: Ködnépség a kedély láthatárán; http://www.iv.hu/993_Zsavolya.html =Az Irodalom visszavág 99/3)

Ugyanitt előfordul a *farvízben* szóalak is, szintén konkrét jelentésben:

- (32) *És akkor: a kődfigurák, ezek a hajó előtt átmeneti célképzetként feltűnő-elfoszló feminin jelenések, a tovább úszó jármű oldalától elrebbenő vagy ahhoz hozzáütődő, a farvízben lubikoló, alámerülő, onnan kibukkanó, elmaradhatatlanul kísértő- és varázsosan kísértő testek. Mintha szirének... (uo.)*

Végül találkoztam a szóval egy eszmefuttatásban az „Eseményhorizont” című paratudományos honlapon, ahol ugyan a *farvíz* terminus technicus, de korántsem hajózási. Hogy lássuk, miről is van szó, egy kicsit tágabb szöveggörnyezetben idézem itt a *farvíz* szót:

- (33) *A toronyzónában végighúzódo primer időszál a jelenpont haladási útvonala, mely egészen a tachion fenékszónájának középpontjáig nyúlik visszafelé a múltba. A fenékszónában ismét egyszeresre csökken az idősrűség, mert annak origójából nem vezet tovább időszál. Vagyis nincsenek régebbi, nagyobb múltszférák mögötte. Ezért a fenékszóna bármely belső és felületi pontjához ismét csak egy gömb rajzolható érintőlegesen. A toronyzónát kitöltő időközeg neve toronyvíz, a fenékszónát kitöltő pedig farvíz. Ezek együttesen alkotják a tachion múltterét, melyet a misztikában „az Isten háta mögötti helynek” is nevezünk.* (<http://esemenyhorizont.zona.hu/2001/tartoman.html>; ugyanott színes ábrán is látható a *farvíz* elhelyezkedése a „rendszerben”).

Itt biztosak lehetünk abban, hogy ebben az összefüggésben a *farvíz* a 'fenék' jelentésű *far* és a *víz* összetételéből jött létre, viszont ezen a szigorúan „tudományos” *farvizén* nem evickél senki, így kifejezésünk eredete szempontjából zárójelbe tehető.

A használók többsége azonban, mint említettem, inkább hajózási szakkifejezésnek gondolja a *farvíz* szót és a *valakinek a farvizén evez* stb. kifejezést, mert amint láttuk, vagy ilyenként használja szépirodalmi szövegekben (29, 31–2), vagy tovább szövi a „hajós” képet (9–10). E sorba illeszkedik a *farvíz* említése egy a nyomtatott sajtóban talált példában:

- (34) [...] Magyarország Panama zászlói alatt hajózik. Létezik, hogy a gyöngyösi választási csalás fo dro z z a a farvizet, de ez egyetlen közjogi méltóságot sem nyugtalanít. (Molnár Tamás: Panama partjai felé hajózva: Magyar Nemzet 2002. április 25. 6.)

Hangsúlyozom azonban, hogy sosem valódi szaknyelvi szöveggörnyezetről van szó, csupán a szerzők hiszik (és/vagy akarják az olvasóikkal elhíttetni), hogy valamilyen vérbeli hajózási szak kifejezést használnak ritkábban konkrét, többnyire azonban átvitt értelemben.

A hajózás, pontosabban a kenusport — állítólagos — szakkifejezéseként egyetlen tudósításban találkoztam a *valakinek a farvizén evez* fordulattal. Íme a történet egyik változata:

- (35) Kolonics egyik ellenfele, a cseh Martin Doktor mégis indulhat a kenu 500 méteres döntőben. Bár korábban kizárták, a fellebbviteli bizottság szerint a videófelvétel nem használható fel bizonyítéknak. Marton [!] Doktor előfutámban elért második helyét a német csapat óvta meg. Azt állították, hogy a szám atlantai olimpiai bajnoka a német kenus farvizén evezett, vagyis a megengedettnél jobban megközelítette a bolyafolyosó szélét (legalább öt méteres távolságot kell tartani a szabályok szerint). (http://www.lyss.hu/gyujto/olimpia/hirek/kajakkenu/0929_martindoktor.shtml)

Egy másik leírás szerint azonban nem a másik *farvizén*, hanem annak *oldalvizén* való evezést kifogásolták:

- (36) Nagy bajban van Martin Doktor. A kenu egyes második előfutamát követően a német induló, Dittmer feljelentette a csehek olimpiai bajnokát, mondván, megsértette az úgynevezett, „ötméteres” szabályt. Eszerint, egyik versenyző sem közelítheti meg a másikat öt méternél jobban, elkerülendő, hogy annak oldalvizén utazzék. Mint mondják, a kilenc méter széles pályák elég tágasak ahhoz, hogy az ember ne menjen fél méternél közelebb a bójához, akkor ugyanis óhatatlanul megsérti a regulát, ha azt vesszük, hogy a másik pályán a delikvens közepén, azaz a bójától egyaránt négy és fél méternyire siklik. A protestáló [!] szerint Doktor úr vétkezett e parancsolat ellen, a versenybírótság pedig helyt adott a panasznak, és kizárta a címvédőt. Aki természetesen fellebbezett, az ICF (Nemzetközi Kajak-kenu Szövetség) döntőbizottsága azonban szerda este nem tudott határozni, minthogy az egyik koronatanú „elpárolgott”. A versenyzőket követő két motorcsónakon ülő bírók közül ugyanis csak az izraelit lették a helyszínen, az ausztrál „belevesztett” Sydneybe, hiába kísérleteztek a megtalálásával. Amitalán [!] Doktor malmára hajthatja a vizet — a mi nem farvíz —, hogy a futam közben egyik bíró sem emelte a magasba a piros zászlót, azaz elvileg nem látták a szabálytalanságot. Aztán hogy a magas ítélőszék előtt mit mondanak, megint más kérdés — a főtárgyalás mindenestre csütörtök reggel nyolcra tüzetett ki. Feltéve, ha helybéli emberünk addig előkerül. (http://www.asport.hu/index.cgi?template=as_cikk.html&art_id=3721)

Most akkor itt *farvízről* volt szó vagy sem? E helyütt persze nem a kenusport szabályait akarjuk értelmezni, hanem a *farvíz* szó eredetét megfejteni. Úgy tűnik, hogy e két hosszabban idézett tudósítás rávezet bennünket a megoldásra, mert kirajzolódik belőle, hogy mi nem a *farvíz*. Tehát a szóban forgó szituációban nem *farvízről* van szó, ha az elvont értelmű használatból is kikövetkeztethető, közkeletű értelmezésből indulunk ki, abból tudniillik, hogy a *farvíz* a *far* + *víz* szavak összetételéből keletkezett, eredeti jelentése pedig 'a hajó fara mögötti víz' lenne (ném.

Kielwasser, ang. *wake*). A versenyzők ugyanis egymással párhuzamosan futó pályákon haladnak, ami kizárja, hogy egymás mögött haladhassanak. Viszont igenis *farvíz*ről van szó, ha a tudósításbeli tényállásnak megfelelően a *farvíz* szón ezt a minden versenyző számára garantált, öt méter széles, szabad, zavartalan haladást biztosító 'vízi folyosót, hajóúzat' értjük, vagyis azt, amit németül *Fahrwasser*-nak, hollandul *vaarwater*-nak, oroszul (a hollandból) *фapсáмep*-nek hívnak.

Véleményem szerint tehát eredetét tekintve a *farvíz* csak látszólag a magyar *far* + *víz* szavak összetétele, valójában egy germán—magyar hibrid: a német *Fahrwasser* vagy esetleg az oroszon keresztül a holland *vaarwater* részleges fordításával keletkezett féltükörszó. Más kérdés, hogy az így létrejött *farvíz* a magyar *far* (amely többek között 'hajófar' is) beleértése folytán valamiféle szakszerű hajózási kifejezésnek tűnhetett a laikus nagyközönség szemében. A beleértés (vö. HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai K., Bp., 1992. 76—7) mechanizmusára nézve idézek egy részletet az evezőssport kiváló ismerőjének, Umann Kornélnak a *farvíz* esetleges szaknyelvi használatára vonatkozó kérdésemre 2002. február 10-i elektronikus levelében adott válaszából: „Nem tudom, hogy a *farvíz* szót jómagam valaha is használtam-e, de azt hiszem, pontosan tisztában vagyok a jelentésével.” Ennek illusztrálására idéz saját, vizitúrával kapcsolatos munkájából (http://www.umann.com/vizitura/Tala1lkoza1s_hajo1val.html): „A hajók hátsó felét 60 méterre kell elkerülni. Amíg ifjú voltam és bohó, én is szívesen potyáztam uszályok mögött. Tudvalévő, hogy a hajócsavar eltolja a vizet hátrafelé, de ha a hajó uszályokat vontat, akkor azok mögött van akkora szívóhatás, hogy szinte evezés nélkül a nyomukban maradhatunk.” Majd levelében hozzáfűzi: „Tehát egy vontatott uszály farvizén kényelmesen lehet csónakkal evickélni/evezni/nyomulni előre.” Ez a nyilatkozat szempontunkból két lényeges információt tartalmaz: 1. ha egy tapasztalt evezős nem emlékszik arra, hogy használta-e valaha is a *farvíz* szót, akkor az nyilván nem szakszó; 2. rámutat arra, hogy milyen könnyű beleképzelni ebbe a szóba azt a jelentést, amelyet amúgy a szaknyelvben, mint látni fogjuk, a *hajósodor*, a *hajó sodrása* és a ném. *Kielwasser*, or. *кильвáтер*, ang. *wake* több más megfelelője hordoz.

2. A közeg, amelyben a *farvíz* keletkezett, véleményem szerint nem lehetett más, mint az, amelyben ma is előszeretettel használják: a publicisztika. Mindenütt másutt nem egyéb, mint „versunkenes Kulturgut”, tehát fentebb idézett (sikertelen) szaknyelvi használati kísérlete (34) a publicisztikából „szivárgott le”; szaknyelvi jellege minden jel szerint csak látszat (vagy a publicisztikaihoz képest másodlagos), legalábbis ennek az ellenkezőjére nincs adatunk. Ha ez így van, akkor hasonlóképpen nem valódi szaknyelvi, hanem csak másodlagos, publicisztikai „ihletésű” lehet a *farvíz* néhány idézett szépirodalmi előfordulása is (29, 31—2). Márpedig ha a publicisztika volt az a közeg, ahol a *farvíz* a magyarban létrejött, és ahonnan a szót tartalmazó kifejezések számyra keltek, akkor a szó és a kifejezések forrásaként az orosz *фapсáмep* is komolyan szóba jöhet.

Mivel a *farvíz* szóalak rendkívül ritka előfordulásainak egy része is a sokkal gyakoribb *vala-ki* vagy *valami farvizén evez/evickél/hajózik* (stb.) frazémán alapuló játékos szóelvonás (30, 36), arra kell gondolnunk, hogy ebben az esetben ez a felemás szókölcösznés csak kísérő jelensége valamely idegen szólás átvételének. A németben a *Fahrwasser* több szólásban is szerepel, ezek közül formai és jelentéstanai szempontból az *in jemandes Fahrwasser schwimmen/sekeln* 'vkinek a hatása, befolyása, gyámkodása alatt áll, vkinek a nézeteit kritikátlanul követi' (Duden: Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden. Bibliographisches Institut, Mannheim—Wien—Zürich, 1976—1981. 2: 787, 'híven követ vkit, vkinek a nyomdokain halad' (HALÁSZ ELŐD, FÖLDES CSABA, UZONYI PÁL, Német—magyar nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1998. 528). Ha veszünk például egy ilyen mondatot az 1960-as évek keletnémet sajtójából: „Die Gewerkschaften wollten nicht *im Fahrwasser der Partei segeln*” (Duden: Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Bearbeitet von GÜNTHER DROSDOWSKI und WERNER SCHOLZE-STUBENRECHT. Dudenverlag, Mannheim—Leipzig—Wien—Zürich, 1992.

[= Duden, Bd. 11] 190), akkor azt alighanem stilisztikailag is korrektül fordíthatnánk ma így magyarra: „A szakszervezetek nem akartak *a párt farvizén evickélni*”, vagyis ’annak gyámkodása alatt működni’. Nem tudni, hogy ez a szólás a németben mióta használatos, a legutóbb hivatkozott német frazeológiai szótár legkorábbi adata 1954/55-ből való, a Grimm-szótárban pedig ez a kifejezés még nincs meg (GRIMM, DtWb. 3: 1266), tehát valamikor a XIX. és a XX. század közepe közötti száz évben keletkezhetett. A magyar szólás korát még ennyire sem tudjuk behatárolni, de teljes szótárazatlansága miatt feltehető, hogy fiatalabb a német megfelelőjénél, így időrendi akadály sincs annak a feltételezésnek, hogy esetleg ez a német kifejezés rejlik a magyar *valaki vagy valami farvizén evez/evickél/hajózik* mögött.

A magyar publicisztika — különösen a politikai publicisztika — nyelvében a német mellett az orosz hatással is számolni kell. Az oroszba maga a *фарватер* ’(kijelölt) hajózóút’ szó a tengerészeti terminológia sok más elemével együtt Nagy Péter korában a hollandból került, első ismert előfordulása 1707-ből való (П. Я. ЧЕРНЫХ, Историко-этимологический словарь современного русского языка I—II. «Русский язык», Москва, 1993. 2: 303; vö. VASMER, RussEtWb. 3: 202). A magyar kifejezés eredete szempontjából természetesen itt sem elsősorban maga a szó, hanem a vele alkotott olyan orosz szólás lehet az érdekes, amelynek átvétele során létrejöhett ez a fél-(re)fordítás. Van is ilyen az orosz politikai publicisztikában: *плыть/идти/быть/находиться в фарватере кого-л./чего-л.* ’vkinek/vminek a példáját követi, vkihez/vmihez igazodik’ (KISS LAJOS [főszerk.], Orosz—magyar nagyszótár. Scriptum Kiadó [CD-ROM]). Egyes lexikográfiai források a XX. század közepére teszik a kifejezés megjelenését (Л. М. БАШ и др., Современный словарь иностранных слов. «Цитадель», Москва, 2000. 792), és valóban benne van már az Ušakov-féle négy kötetes orosz értelmező szótárban (1935—1940). Itt a *фарватер* címszó második, átvittnek minősített jelentését a szótár szerkesztői így értelmezik: „vkinek/vminek a befolyási, vonzási övezete, amely valamely párt, valamely állam politikai irányvonalát megszabja, főleg az alábbi kifejezésekben: *плыть (находиться, быть) в фарватере кого-чего.* или *чей-то политики* (könyvnyelvi)” (Словарь русского языка I—IV. Под ред. Д. Н. УШАКОВА. 4: 1059), tehát a *фарватер* szónak ezt az átvitt jelentését a szerkesztők tulajdonképpen a frazeologizmusból absztrahálják. Ennek nyomán szerepel a szólás az Ožegov-féle orosz értelmező kéziszótárban, amelynek első kiadása 1949-ben jelent meg (az 1952. évi 2., javított kiadást használtam), mégpedig szintén könyvnyelvi kifejezésként minősítve és kimondottan politikai szövegkörnyezetben: *плыть или быть в фарватере кого-чего-н.* или *чей-то политики* ’vkinek/vminek a hatása, befolyása alatt lenni’ (С. И. ОЖЕГОВ, Словарь русского языка. Москва, 1952². 785). Valamivel korábbról, az 1920—30-as években író A. Makarenkótól idézi a kifejezést az orosz—bolgár frazeológiai szótár, bár ott a jelentése inkább ’(az események) sűrűjében, fő vonalában lenni’ (vö. «мы всегда будем *находиться в фарватере* великого *строительства* нового человеческого мира»: Русско-болгарский фразеологический словарь. Под ред. С. ВЛАХОВА. Москва—София, 1980. 534), ami kevéssé illik bele a magyar *valaki vagy valami farvizén evez/evickél/hajózik* jelentéskörébe. Elégedjünk meg tehát azzal, hogy a magyar kifejezéshez hasonló jelentésű *плыть/идти/быть/находиться в фарватере кого-л./чего-л.* már 1940 óta szótárazva van az oroszban, tehát időrendi akadály annak sincs, hogy a magyar kifejezést az oroszból eredeztessük. Vegyünk itt is egy példamondatot, ezúttal egy modern történeti tárgyú, frissen megjelent orosz tanulmányból (ez volt egyébként az a mondat, amely a magyar *farvív*-zel való foglalkozásra készítetett): «В марте 1939 г. усилиями гитлеровской Германии и *следовавшей в ее фарватере* хортистской Венгрии ЧСР была расчленена на три части [...]» (Славяноведение 2001/5: 39). Azt hiszem, elég hüen adnánk vissza az eredeti stílusát, ha így fordítanánk: „1939 márciusában a hitleri Németország és az *annak a farvizén nyomuló* Horthy-Magyarország erőfeszítésével Csehszlovákiát három részre osztották.” Tehát megvan nemcsak az „anyag”, hanem a funkcionális megfelelés is az orosz *фарватер* és a magyar *farvív* között.

Mindezek fényében csak az látszik valószínűnek, hogy a magyar *valaki vagy valami farvizén evez/evickél/hajózik* frazéma német vagy orosz eredetű, az azonban, hogy pontosan melyik nyelv hasonló kifejezésének a mintájára keletkezett, jelenleg nem állapítható meg. GERSTNER KÁROLY jelen dolgozat kéziratának elolvasása után a német eredet mellett érvelt. Véleménye szerint „sokkal inkább a német *Fahrwasser* részfordítása (illetve népetimológiás átértelmezése) lehet a *farvíz*, mint az orosz szóé, ugyanis ebben az utóbbiban nincs meg az alkatrészek szemantikai átláthatósága (hiszen az orosz szó holland jövevényszóként nem is értelmezhető az eredeti nyelv összetételi elemeiként); hollandul éppen tudhattak-tudhatnak az emberek, de a német helyzete mégiscsak erősebb” (GERSTNER KÁROLY 2002. június 12-i elektronikus leveléből). Az orosz mellett szólhatna viszont véleményem szerint az, hogy egy ilyen hibrid létrejöttéhez éppenséggel nem árt némi „jótékony félhomály”. Oroszul tudó magyar számára is világos lehet, hogy a *фара́меп* szó *фаp* + *а́меп* elemekből áll, mert az oroszban megvan a *культу́ра* is (szintén a hollandból: *kielwater*, vö. VASMER, RussEtWb. 1: 557). A *-а́меп* és a magyar *víz* azonosításához nem feltétlenül kell tudni hollandul, ehhez elég az angol *water* ismerete is, viszont a *фаp*- elem felismerésében az angol nem segít (vö. ang. *fairway*). A *farvíz* tehát éppenséggel létrejöhett oly módon is, hogy „megalkotója” az orosz *фара́меп*, illetve az azt tartalmazó orosz idiomatikus szókapcsolat magyar megfelelőjét keresve a holland eredetű orosz szónak csak a második felét ismerte fel elemi szintű angol nyelvtudása segítségével, a szó első felével viszont nem tudott mit kezdeni, ezért azt lefordíthatatlanul hagyta. Ezt a kérdést az első előfordulás(ok) kontextusa dönthetné el, ezekre rábukanni azonban a mai viszonyok között legfeljebb csak véletlenül lehetne. A szó létrejöttében nem zárható ki a tudatos „ferdítés”, vagyis a szójáték szerepe sem; ebben az esetben viszont egyforma eséllyel szolgálhatott kiindulásul akár a német, akár az orosz szó, illetve az azt tartalmazó kifejezés. Akárhogy történt is, a *farvíz*-nek éppúgy csak véletlenszerű a kapcsolata a *far*-ral, mint a ’régi abroncsos szoknya’ jelentésű *фардагáлы*-nak, amely a német *R. färthingale* ’ua.’ XVI. századi népi etimológiás „értelmesítésével” jött létre (TESz. 1: 844; erre a párhuzamra PÉTER MIHÁLY hívta fel a figyelmemet).

3. Más jövevényelemekhez hasonlóan a transzplantáció után a *valaki vagy valami farvizén evez/evickél/hajózik* (stb.) frazéma is új életet kezdett nyelvünkben. A magyar *far* szó kiváltotta képzetek minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy nálunk a kifejezésnek enyhén pejoratív árnyalata lett, vagyis dicsérőleg nemigen alkalmazzák. Ha *valaki* másnak a *farvizén evickél*, netán *nyomul* vagy esetleg *ólálkodik*, abban kifejeződik haszonlesés, mafláság, gyengeség vagy más, kevésbé szimpatikus vonás, ami miatt ez semmiképpen sem dicsőség. Ugyancsak a *far* szóval való egybecsengés eredménye az, hogy a kifejezésből elvont *farvíz* jelentése az eredetileg feltehető ’Fahrwasser; víziút, hajózóút’ felől a (*hajó*)*far* szóval való szembesülés következtében a ’Kielwasser; hajósodor, nyomdokvonal’ felé tolódik el. Hajózási szakszövegekből ezt ugyan még nem tudjuk kimutatni, a különböző szótárak és lexikonok a ném. *Kielwasser*, ang. *wake*, or. *культу́ра*, ol. *scia* stb. megfelelőjeként a *hajósodor*, *hajónyomdok*, *hajósodorvonal*, *nyomdokvonal*, *sodorvíz*, *nyomdokvíz* szavakat adják meg, de a *far* + *víz* összetételeként átértelmezett *farvíz* szinte kínálja magát erre a szerepre, és mint láttuk (29, 31–2), a szaknyelvi hagyományoktól nem befolyásolt szépirodalom már el is kezdett élni ezzel a lehetőséggel.

ZOLTÁN ANDRÁS

S Z E M L E

Kertész András két könyvéről

1. KERTÉSZ ANDRÁS, *Nyelvészet és tudományelmélet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2001. (Nyelvtudományi Értekezések 150. sz.). 92 lap. — 2. ANDRÁS KERTÉSZ, *Metalinguistik. Grundlagen und Fallstudien*. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 425 lap.

1. Bár az elmúlt fél évszázad az elméletalkotás és az elméleti viták lázában zajlott a nyelvtudományban, és ma is hasonló a helyzet, a nyelvészetrel (is) kapcsolatos tudományelméleti és metanyelvészeti művekkel nem kényeztette el önmagát és az érdeklődőket a magyar nyelvtudomány. Általában is, a tudományfilozófia vagy tudományelmélet művelése a korábbi dogmatikus korlátok, majd a nyolcvanas évekbeli érdektelenség után ugyan föllendült a hivatalos ideológiai akadályok lebontásával, ám mindennek hatását csökkentették a hirtelen megnyíló kérdéscsatornák (például FAUCOULT, KUHN, LAKATOS, QUINE, WITTGENSTEIN, HEIDEGGER, GADAMER, DERRIDA és mások munkáinak magyar megjelentetésével és itthoni megvitatásával) és a néha zavarba ejtő sokféleség. Pedig a megismerés általános előtérbe kerülése az információs kultúrák önreflexióiban fölerősítette a tudományra való visszakérdés fontosságát is.

Ismeretes, hogy mind az ötvenes-hatvanas évekbeli strukturalizmus (például HARRIS, JAKOBSON és LOTZ munkássága), mind a transzformációs generatív grammatika heves vitákat eredményezett a magyar nyelvtudományban is. Ezek a viták azonban viszonylag kevés hazai tudományelméleti, tudományfilozófiai és metanyelvészeti munkát eredményeztek.

KERTÉSZ ANDRÁS két itt bemutatandó könyve a legszorosabban vett tudományelmélettel és metanyelvészetrel foglalkozik. A jelzett hiányt a magyar nyelvű kötet természetesen csak részlegesen pótolhatja, hiszen egyetlen munka nem léphet valamely diszkurzus helyébe, illetve nem fejthet ki részletesen egy igen szerteágazó témakört. Ezt legpontosabban maga a szerző tudja, aki a „Nyelvészet és tudományelmélet” című kötetben az általa kiválasztott fontos, jól körülhatárolható problémákat esettanulmányok bemutatásával vizsgálja.

A kötet és a témakör kezdeményező megállapítása az a sokak által elfogadott, de kevesebektől komolyan vett megállapítás, amely szerint a tudományfilozófiai háttér elhanyagolása, a metatudományos összefüggések reflektálatlanul hagyása tudományelméleti, esetünkben nyelvelméleti hibákhoz vezethet, amely hibák azután kihathatnak a módszertanra, az adatkezelésre és a leírásra. Ebből a megállapításból nyilvánvalóan következik a tudományelméleti és tudományetikai feladat: foglalkozni kell a mai nyelvtudomány metatudományos összefüggéseivel. Ennek indokoltságát a generatív grammatika és a kognitív nyelvészet inter- és multidiszciplináris feltételei és az e feltételekből eredő kapcsolatai csak megerősítik. Így a nyelvelméleti kutatásokban megkerülhetetlennek látszó kognitív tudomány metatudományos (vagy metatudományként való) értelmezése is megkívánja az ilyen feldolgozást.

Ugyanakkor KERTÉSZ ANDRÁS — meghatározó teoretikusokra is hivatkozva — kiemeli, hogy a metatudományos keret nem oldja meg föltétlenül az elméleti problémákat, emiatt még elméletalkotó nyelvészek között is előfordul a metatudományos vonatkozások elhanyagolása vagy tudatos háttérbe szorítása, az elméleti és módszertani ellentmondások megkerülése és az elmélet tárgyatudományos szintű érvényesítése.

A kettősségnek a KERTÉSZ-féle bemutatásban is közelmúltbeli tudománytörténeti alapja van: egyrészt a nyelvelméleti különbségek mögött jelentős tudományfilozófiai különbségek mutatkoztak valamely vélelmezett általános metakeret helyett, másrészt a generatív grammatika rendkívül erős elméleti beállítottsága és a válaszul kidolgozott elméletváltozatok, új elméletek, illetve a gyakorlati (főképp leíró) nyelvészet között nem volt mindig átjárás.

A kötet alapkérdése ezek után egyrészt a nyelvelméleti és tudományelméleti hatókörök tágítását, másrészt e tágíthatóság korlátait vizsgálja, olyan dinamikát adva e kutatási területeknek, amely korábban áthatolhatatlannak hitt határokat lép át, miközben nem válik parttalaná. A kérdéskört jellemző nyelvészeti esettanulmányok tudományfilozófiai felfogások, paradigmák viszonyában mutatják meg tágabb metaelméleti összefüggéseiket. A szerző három tudományelméleti irány metalingvisztikai vonatkozásait mutatja be. Ezek az irányok a következők: az analitikus tudományelmélet, a tudásszociológia és a naturalizált tudományelmélet.

KERTÉSZ a következőképpen vizsgálja az első tudományelméleti irányt. Megállapítja, hogy az analitikus tudományelmélet filozófiai tudomány, a priori elvekkel és kategóriákkal dolgozik, és mindezzel a tudományos megismerés eredményeit igazolja vagy elveti. Ez a metaelmélet a racionális rekonstrukció módszerét alkalmazza, abban megkülönbözteti a leíró és a normatív összetevőt, és a pontosságban, ellentmondás-mentességben, a jósolhatóságban és az egyszerűségben jelöli ki a tudományos elméletek kritériumait. A kötet első esettanulmánya az ellentmondás-mentesség kérdését mutatja be a német nyelv fonológiájának WURZEL-féle leírásában. WURZEL a német affrikáták mono- vagy bifonémikus voltát KERTÉSZ levezetésében ellentmondással tudja csak leírni: a labiális affrikáták a levezetésben monofonémikusak, a dentálisak pedig bifonémikusak. E levezetésekből két, egymásnak ellentmondó általánosítás fogalmazható meg a német affrikáták jellegét illetően. Az analitikus tudományelmélet keretében ez elfogadhatatlan. A nyelvelméleti és tudományelméleti ellentmondás feloldása az analitikus tudományelmélet keretében a következőképpen lehetséges: „az ellentmondó tételeket nem használjuk egyidejűleg következtetések premisszájaként” (20), illetve a w világban belül igaz a kétféle affrikátamagyarázat, de a w világ alá rendelt w_1 és w_2 világ egyikében sem lesz mindkét magyarázat egyszerre igaz.

Megemlítendő, hogy KERTÉSZ ANDRÁS is jelzi: a WURZEL-féle levezetés számos kérdést vet föl, föltehetően elsősorban a gépszerű strukturális szabályokat illetően (egy fonológiai és fonetikai kapcsolat lehetősége talán nem egyenlő annak szükségszerűségével). Mivel azonban e kérdések köre nem tárgya a kötetnek, a szerző itt nem tér ki rájuk. Ugyanakkor talán mindezzel összefügg a visszakerdezés lehetősége: van-e tényleges relevanciája a metateoretikus eredményeknek, a kitágítás és a körülhatároltság új kijelöléseinek. Másképp megfogalmazva a kérdést: a konzisztencián belüli inkonzisztencia (a w lehetséges világbeli w_1 és w_2 ellentétes igazsága) csak megengedi a német affrikáták két csoportjának kétféle leírását, vagy igazolja (a szerző szerint ez utóbbi történik). Még tovább pontosítva a kérdést: a tudományfilozófiai megoldás jóváhagyja-e WURZEL tárgy tudományos módszerét és leírását, vagy a részben már megemlített kérdések (legalább részben) továbbra is kérdések maradnak, általánosabb jelleggel is. Ezek a kérdések föltehetőek a kijelölt kereteken (analitikus tudományfilozófia és generatív grammatika) belül is. Ám valószínűleg még indokoltabbak például természetes fonológiai elméletben vagy BYBEE fonológiakritikája keretében (amely szerint a strukturális alapú fonológia a hang szubsztanciális tényezőit lényegében figyelmen kívül hagyja). Vagyis — már a tárgyalt munka hatásaként — érdemes lenne ellenpróbát végezni, és nem generatív fonológiai elméleteket az ellentmondás-mentesség tekintetében elemezni. Ezáltal a kötet elején megfogalmazott kettősség (metateória és teória kiegészítő és ellenőrző viszonya) tovább árnyalódna.

A „Nyelvészet és tudományelmélet” második nagy fejezete a tudásszociológia és a nyelvelmélet kapcsolatát elemzi. Ebben a fejezetben több, egymást részben átfedő, kiegészítő, egymással tudományelméleti kapcsolatba kerülő kérdéskört vizsgál a szerző. Ezek: a BLOOR-féle tudásszociológia és a generatív elmélet; (a kései) WITTGENSTEIN nézetei a mentalizmusról és a játékelméletről, ezeknek tudásszociológiai vonatkozásai, ugyancsak ezeknek viszonya a generatív grammatikához; a szabály, az empiria, az explikálás viszonya, a generatív nyelvtan empirikus vagy nem empirikus jellege. Mindez ismét a tudományelmélet és a nyelvelmélet határai tágíthatóságának és e tágíthatóság korlátainak újraértelmezésével.

A tudásszociológia jelentős mértékben különbözik az analitikus tudományfilozófiától, ami-
kor azt állítja, hogy a tudományos megismerést, a racionalitást szociológiai tényezők határozzák
meg, ezért az empirikus tudomány, a posteriori jár el.

A fent említett témakörök első esettanulmánya WITTGENSTEINnek a „Filozófiai vizsgálódá-
sok”-ban a szabályról megfogalmazott nézeteit, szkeptikus paradoxonát veti össze a generatív elmélettel, a tudományfilozófia, nevezetesen a tudásszociológia határait vizsgálva. A bemutatásban KRIPKE WITTGENSTEIN-értelmezése szerint a szabály újraalkalmazásához konvenció, így közösség szükségeltetik, míg a generatív elmélet nem tartalmaz ilyen tényezőt, ugyanakkor a szabálynak központi szerepe van. KERTÉSZ levezetésében láthatóvá válik, hogy WITTGENSTEIN antimentalizmusa csak látszólagos, hiszen elfogadja, bár nem tárgyalja az elme pszichológiai aspektusait, s ez a belátás összeegyeztethető a generatív elmélet modularizmusával. Másrészt a tudásszociológiai keret tüzetesebb vizsgálatában kimutathatóvá válik, hogy a konvenció nem teljesen önkényes, azt korlátozzák a diszpozicionális („természeti”) tényezők és hasonlóképpen közösségi tényezők is. Ezáltal lehetővé válik egy olyan tudásszociológiai módszer alkalmazása a generatív nyelvészeti elméletalkotásra is, amelynek egyik összetevője a kései WITTGENSTEIN filozófiája.

A tudásszociológia és a nyelvelmélet kapcsolatát tárgyaló másik esettanulmány a generatív grammatika empiriavitáját és annak metasztintú tanulságait mutatja be, a nyelvelmélet mint elmélet kitérítettségére összpontosítva. A tárgyalás kiindulópontja szerint a generatív elmélet önmagát empirikus tudománynak tekinti, nem kis részben tudományelméleti megfontolások alapján. KERTÉSZ az analitikus tudományelméleti és hermeneutikus válaszok nyomán pontosan kimutatja, hogy ez az állítás szoros tudományelméleti keretben nehezen igazolható, mert empiria és explikáció egyaránt jelen van az elméletben. A (magyarországi nyelvészeten nem sok nyomot hagyott) vita megoldása a BLOOR-féle tudásszociológiai keretben az a felismerés, hogy a generatív tételek analógiájaként értelmezhető aritmetikai szabályok is „egyes tapasztalati megfigyelések szociológiailag meghatározott kiválasztására vezethetők vissza” (49).

KERTÉSZ ANDRÁS magyar nyelvű kötetének harmadik fejezete a naturalizált tudományelmélet és a kognitív nyelvészet viszonyát tárgyalja a már említett vonatkozásokban. A naturalista tudományelmélet QUINE felfogásában az empirikus természettudományok eszközeivel a posteriori jár el, leíró és magyarázó, valamint pluralista. KERTÉSZ ebben a keretben hasonlítja össze a holista és a moduláris kognitív nyelvészeti irányt. Az első esettanulmány a naturalizált tudományelmélet határait értelmezi újra a holista apória és a modularista kör viszonyában. KERTÉSZ bemutatásában a kognitív nyelvészeti holizmus (elsősorban LANGACKER és LAKOFF elméleti munkássága) végső soron a világ teljes leírását követeli meg, pontosabban e leírásba torkollik, és ez mind metateoretikus, mind nyelvelméleti, mind leíró szempontból tarthatatlan. A modularista irány a holistával szemben viszont önmagába zárul: a nyelvtudás empirikus hipotézise szerinti modularizmus és a módszertanilag indokoltnak tűnő moduláris szemlélet egymást indokolják. KERTÉSZ a kettős dilemmának a naturalizált keretben nem megoldását, hanem eliminálását javasolja, amennyiben a metatudományos keretű reflexióban a probléma kezelése visszakerül az empirikus szaktudomány hatókörébe, és így a két kognitív nyelvelmélet szétkülönbözését azok túláltalánosító jellegük megszüntetésével, elméletük gyengítésével tartja elérhetőnek. Ez a gyengítés az a művelet, amely a naturalizált tudományelmélet alapján a nyelvelmélet és a gyakorló nyelvleírás közötti távolságot föltehetőleg csökkenti, és amely a KUHN-féle paradigmatis elköltetés intézményi kötöttségein túl föltehetőleg lehetővé teszi az átjárást, az „empirikusan igazolt harmadik hipotézist” (66). Ezáltal bebizonyítható a metatudományos (itt naturalizált tudományelméleti) reflexió közvetlen tárgy tudományos alkalmazhatósága.

A kognitív nyelvészettel kapcsolatos másik esettanulmány az igazságkritérium klasszikus filozófiai problémájának kognitív nyelvészeti megoldhatóságát mutatja be. KERTÉSZ itt elsőként a holista kognitív nyelvészet egyik központi témakörét, a LAKOFF — JOHNSON-féle metaforaelméletet, illetve annak általános ismeretelméleti, tudományelméleti kiterjesztését hozza összefüggésbe

a naturalizált tudományelméletnek mint a tudomány kognitív tudományának a felfogásával. Ugyanis a fogalmi metaforák rendszere a kutatások szerint olyan mélyen beépül a tudományos fogalmak képzésébe, hogy valójában a tudományos megismerés leírása is kiegészíthető vele. A kognitív nyelvészeti kutatások ilyen kiterjesztése (amelynek határait éppen a LAKOFF — JOHNSON szerzőpáros jelöli ki a filozófiai nyelv metaforizációjáról írott monográfiájukban) jól illeszkedik a naturalizált tudományelmélet empirikus és a posteriori jellegéhez.

A szerző másodikként a kognitív nyelvészeti modularizmus, általában az elme modulásis modellje és a tudományos megismerés modularista modellje közötti párhuzamot vázolja. Mint megállapítja, „Ha [...] a tudományos megismerést mint az ember kognitív magatartásának egy bizonyos területét ugyanazok az elvek határozzák meg, amelyek más területeket is meghatároznak, akkor a tárgy tudományos elméletek a magatartás olyan instanciáinak tekintendők, amelyeket modulok interakciója határoz meg. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy a tudományos elméletek szerkezetét ugyanúgy konceptuális, grammatikai, motivációs stb. reprezentációk formájában írjuk le, mint ahogy egyéb instanciákat leírunk” (78). E ponton (miképp korábban a metaforizálással kapcsolatban is) az érvelésben a kognitív elmélet és a naturalizált metaelmélet ismét összetalálkozik: a tudományos kijelentést és módszert a metatudományos keret nem igazolja, hanem leírja és magyarázza, miképp a tudományos kijelentés a tárgy tudományos keretben is ezt teszi. S miközben ennek a belátásnak messzemenőek a következményei, KERTÉSZ figyelmeztet arra, hogy a kognitív nyelvészet holista és modulásis irányja közötti különbség a metatudományos kiterjesztéssel nem tűnik el, sőt inkább egy újabb metaszintet kíván meg. Ezáltal a kognitív nyelvészet határai jól láthatóan körvonalazódnak.

E ponton a kötet egyik legfontosabb kérdéseként újra föltehető: vajon a metatudományos reflexió, az elemzés milyen mértékig hat vissza a tudományos elméletek megértésére és további működésére. Példaként említhető a kognitív nyelvészet holisztikus és modulásis irányának elkülönítése, amely az európai nyelvtudományban kivált M. SCHWARZ bevezető monográfiája után lett népszerű. Miközben megjegyzendő, hogy az érintett teoretikusok inkább a funkcionális és formális megkülönböztetést alkalmazzák (amennyiben egyáltalán alkalmazzák), az áttekintő metaszintű leírásban hasznosnak tűnő (és meghatározásában lényegében igaz) kettősség elfed igen fontos jellemzőket, és olyan irányba mozdítja el az értelmezési lehetőségeket, amelyek nem feltétlenül következnek az elméletekből. Ugyanis a holista/modulásis megkülönböztetés csak a nyelvi és mentális modellek szerkezetére összpontosít, és ebből vezet le funkcionális különbségeket (valamilyen módon), az önmeghatározások viszont bevonják ebbe a különbségtevésbe a nyelvi adatokat, a fölülről lefelé és az alulról fölfelé építkezés különbségeit, a szerkezet és a művelet kettősségét, továbbá a formalizálás kérdését (hiszen a modulásis irány eleve propozicionális modellekből indul ki, azonnal formalizálni akar, míg a holizmus nem a propozíciókat tekinti az egyik legfontosabb jellemzőnek, hanem a konceptuális és szemantikai szerkezeteket, s saját elméletét még nem tartja kellően szilárdnak a formalizáláshoz). Ezáltal a különbség helyett megmutatókozó különbségek árnyaltabb képet adnak. A két irány így egyrészt több irány, másrészt az elméleti különbség inkább fokozati jellegű, természetesen erős sűrűsödési tartományokkal. Vajon ilyen nézőpontból, egy a naturalizált tudományelméletnek is megfelelő plurálisabb bemutatásból is a holista apória és a modulásis kör a meghatározó metaszintű tényező? Vajon a két irány megkülönböztetése nem egy analitikus tudományelméleti keretben történt a priori kategorizáció, amely a naturalizált metaszintű reflexiókat már megelőzően behatárolja?

A kötetbeli harmadik nagy témakör tárgyalása még további kérdéseket vet föl, például a tekintetben, hogy mennyire kíván meg a holista kognitív irány tényleges teljes világleírást. Bizonyos különbségek tapasztalhatók: míg LAKOFF kevésbé szigorú rendszere hajlamos ebbe az irányba vinni a kognitív nyelvészetet (kivált a filozófiai nyelvről szóló társszerzős munkájában), addig LANGACKER mind elméleti, mind leíró szinten elhárítja e következményt (például a jelentésmátrix, az episztemikus lehorgonyzás és a referenciapont kidolgozásával).

Mivel a „Nyelvészet és tudományelmélet” című kötet három nagy kérdéskört vizsgál három lényeges különbségeket mutató tudományelmélet viszonyában, méghozzá szigorúan zárt keretek között, az olvasónak sajátos élményben van része. A három tárgyalt tudományelmélet mindegyike egy-egy különálló zárt világgént jelenik meg, amelynek paraméterei között az ott említett nyelvelméletek értelmezhetővé válnak. Egy fontos további kérdés azonban itt merül föl: vajon az egyes tudományelméletek és a tárgytudományos elméletek (esetünkben nyelvelméletek) egymásra hatása milyen fokú általában a nyelvészeti gyakorlatban. Azaz a KERTÉSZ által bemutatott tiszta példák mennyire maradnak tiszták a tényleges nyelvészeti munkában (adatgyűjtésben, leírásban, magyarázatban).

2. KERTÉSZ ANDRÁS másik itt említendő kötete, a „Metalinguistik” látszólag megfeleltethető a fentebb röviden bemutatott magyar nyelvű könyvnek. A bővebb kifejtés rokon témákat tárgyal. Az első két részben az episztemológiai keretben a reflexív-heurisztikus naturalizmus, a tudásszociológia metalingvisztikai vonatkozásai állnak a középpontban, a generatív grammatika, a pragmatika és WITTGENSTEIN filozófiájának értelmezésével. A harmadik rész a kognitív tudományt mutatja be a moduláris metalingvisztika vonatkozásában, majd e kapcsolatot a nyelvészeti modularizmus és holizmus összehasonlításában, illetve a kognitív tudomány és a tudásszociológia viszonyításában vizsgálja, s mindezen kérdések tárgyalása után jut el a szerző a kognitív tudomány jövőbeni mozgásirányainak fölvetéséhez, a kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmájának tárgyalásával. Az itt megnyíló kérdésekre alternatívákként a pragmatikai metalingvisztika és a katasztrófaelméleti metalingvisztika válaszlehetőségeit vizsgálja, majd röviden vázolja a perspektívákat.

A kötet zárófejezete egyértelműen arra a következtetésre jut, hogy a hagyományos, klasszikus tudományfilozófia másfajta ismereteket tesz lehetővé, mint a reflexív-heurisztikus naturalizmus, amely (jobban) kezelni tudja a nyelvelméleti pluralizmust, az empiria problémáját, és kiterjedt összjátékra képes a kognitív alapozású nyelvelméletekkel, kölcsönös előnyöket eredményezve. Ugyanakkor továbbra is nyitott marad (bár másként) az empiria, a normativitás (szabálynormativitás) és a megértés (a hermeneutikai kör) kérdése. A kérdésesség nem véletlen: éppen ezek azok a fogalmak, amelyek a két könyv kifejtésében leginkább függetlenednek az egyes tudományfilozófiáktól, föltehetőleg univerzális jellegük miatt, megragadhatóságukat nehezítve.

A „Metalinguistik” tehát határozottabban érvényesít értékelő és célulv szemponokat, mint a „Nyelvészet és tudományelmélet”: a német kötet érvelési rendje inkább kíván valahonnan valahová eljutni (a klasszikus, analitikus tudományfilozófiától az újraértelmezett és nyelvelméleti vonatkozásokba helyezett naturalizált tudományelméletig), mint a magyar könyv, amely inkább egymás mellé helyez tudományelméleti lehetőségeket, és a továbblépést jobban az olvasóra bizza.

3. KERTÉSZ ANDRÁS két könyvét olvasva az első szembeötlő élmény a nyugodtság és a kiegyensúlyozottság. A „Nyelvészet és tudományelmélet” és a „Metalinguistik” lapjain az „anyag”, vagyis a problémák, kérdések és válaszok a szerzővel való társalgásukban megnyugtató áradással kerülnek az olvasó elé, így a nem dogmatikusan meghatározott tágasságban maga a dolog jut szóhoz. Elegendő idő és tér jut minden kifejtendő kérdésnek és tételnek, elvégzett feladatnak és lezáratlan problémának. E két könyvben nincs sietség, ellenben céltudatos az előrehaladás és megalapozott a határozottság a diszkurzív módon kijelölt és nem mereven, hanem rálátással és indoklással korlátozott tematikában.

A szerző alapkérdéseket tesz föl, és e kérdések jó részére a megszokottól kisebb-nagyobb mértékben eltérő válaszokat ad. E feleletek nem radikálisak, csak gyökeresek, mert következetes elméleti keretben következetes eredményekre vezetnek. A kötetek tehát nem vetnek el minden korábbi tudományelméleti modellt egy új nevében (tehát például nem abszolutizálja a kognitív paradigmát), inkább megújítani kívánják azt, de nem szorul be a posztmodernnek nevezett (nem

nyelvtudományi eredetű) nyelvfilozófiai utcákba sem, amelyek — mint a dekonstrukció — a logocentrizmus leépítésének vágyával egy kiterjesztett szkepticizmust erősítenek.

KERTÉSZ ANDRÁS könyveinek remélhetőleg összetett lesz a hatástörténete; ennek ígérését a szerző korábbi műveinek, az itt tárgyalt munkák egyes fejezeteinek visszhangja már előrejelzi. A nyelvtudomány, azon belül a nyelvelméletek alakulása, egymással való diskurzusa igen lényeges szakaszába került a (poszt)generatív, funkcionális és kognitív irányzatok sokféleségének rendkívül termékeny és sűrű egymásra hatásában, amely folyamatokban a két kötetben kifejtett elméleti és metaelméleti alapozás komoly tényező. Amennyire megnyugtató, hogy a német nyelvű kötetben mindez egy magyar germanista tollából a frankfurti könyvvásár magyar Schwerepunktjára kiadva lett része az önmaga által is bemutatott kutatásnak, annyira kívánatos, hogy nyugtalanító, vagyis a tudományos kutatást dinamizáló kezdeményezőkézsége legalább a magyar könyv által a magyar nyelvtudományban is hatással legyen.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Aczél Petra — Bencze Lóránt, Mikor[,] miért[,] kinek[,] hogyan[?] Hatékonyság a nyelvi kommunikációban II/I—II.

A hét szabad művészet könyvtára. Corvinus Kiadó, h. n., 2001. 343 lap

A kötetnek bizonyos vonatkozásban előzményét (BENCZE LÓRÁNT, I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1—2. Mikor[,] miért[,] kinek[,] hogyan[?] A hét szabad művészet könyvtára. Corvinus Kiadó, h. n., 1996. 464 lap) BALÁZS GÉZA tüzetesen bemutatta: „A kognitív és szocio-interpretációról, valamint a metanoiáról egy fontos könyv kapcsán” (MNy. 1997: 238—44). Cél-szerű lett volna a három kötetnyi kiadványt nem csupán a „Mikor[,] miért[,] kinek[,] hogyan[?]” — tipografikus kiemelésekkel szedett — főcímmel, hanem az alcímekhez tartozó számjelzetekkel is egységesíteni, az első kiadvány két kötet ugyan, de folyamatos lapszámozással, erre utalhat az arab számos „1.” és „2.,” a római számos „I.” bizonyára a folytatást ígérte, amely a jelen kötet, ez viszont alcíme után kapott „II/I—II” számjelzetet, amelyben a kisebb betűnagyságú római számok a könyv két fő részét jelölik.

A jelen kiadvány is fontos könyv, hiszen retorikai, illetőleg az azzal kapcsolatos ismeretek tárgyalása.

A kötet két fejezetre van osztva: „Elmélet” (7—261), „Gyakorlatok” (263—330). Van egy „Függelék” (330—5), amely Kőlcsey- és Babits-szöveget tartalmaz. Végül: „Felhasznált [o: A felhasznált] irodalom” (336—41), „Ajánlott [o: Az ajánlott] irodalom” (342—3). Az I. részt BENCZE LÓRÁNT, az I/2. fejezetet és a II. részt ACZÉL PETRA írta, a függelékkel BENCZE LÓRÁNT állította össze.

Az elméleti rész kezdete (A szó varázsa és válsága, 9—32) a szerző megjelölése szerint „Előszó” (9). „Ez a könyv nagyra vágyó célt tűzött maga elé. Azt a célt, hogy tanítsa az élet hatékony utánzásának és irányításának sajátos, életbevágó és életadó módjait. Azt hogy mindeközben maga is szórakoztasson, tájékoztasson, az ön- és világismeretre segítsen. Hogy elvezessen a beszédben rejlő utánzás (mimézisz) és befolyásolás technéjére, mesterségére és művészetére. Hogy megtanuljunk hatékonyan beszélni és írni. Megragadjuk és mesterei legyünk a hatékony és hajlékony beszéd és írás stratégiájának, a másik ember befolyásolásának, és rajta keresztül a világ alakításának. Mesterei a nyelvnek, amely a múltat idézi, amellyel a jelent megértjük, és amely a jövőt előrevetíti” (i. h.). A meglehetősen esszéstílusú (és nem kevés önismeretre is valló) indítás után hasonlóképpen folytatja a szerző. A beszéd mint olyan a teremtő szó lényegiségében jelentkezik,

a bibliai „Legyen világosság” erre a példa, s mint írja: „Ez volt a valaha is elhangzott leghatékonyabb szó. Ez a szó maga volt a bölcsesség [...]” (9—10), majd a cselekvő szóról (a beszédteelmélet kapcsán), az életadó szóról, a jeladásról mint viselkedésről szóló rövidke részek után megtudjuk: „Az újkor és a legújabbkor társadalmában a kommunikációt, a kommunikáció sikerességét és sikertelenségét, hatástalanságát és hatékonyságát, sőt leglényegét is a korábbiakénál sokkal gyorsabb változások és a média gyökeresen átalakították” (13). A vallásfilozófiai fejtegetés elegyedik a nyelvészeti pragmatikával, majd a szerző mindent a média posványába visz, hiszen: „A társadalom nagy tömegei hozzászórtak az elmúlt évszázadokban a manipulációkhoz, a »sorok közötti olvasáshoz« [...]” (14), s innen azonnal eljutunk (meglehetősen talányos előzményekre hivatkozva) a mába: „A média teljesen felborította a fikció és a valóság évezredes, Arisztotelésznek és Horatiusnak Plátón nyomán rögzített, mintegy kötelezően előírt és hagyományos viszonyát” (14).

Őszinte hittel ostorozza a szerző a véleménye szerint ostorozni valót: „A médiában viszont, amikor a »valóság«, a hírek ellenőrzése a fogyasztóknak egyszerűen hozzáférhetetlen, amikor az elhallgatás, a kiragadott mozzanatok, a vágások, a kamera-beállítások stb. egy-egy tényt teljesen ellenkező előjelűvé fordíthatnak, amikor még ráadásul digitálisan (?) úgy alakítható a »hír«, hogy csak virtuálisan létezik, az adott arc mosolya létrehozható úgy, hogy nem lehet bizonyítani, hogy hamisítás stb., akkor a fentebb vázolt fikció és valóság kategóriái nem állíthatók föl többé, illetve az azokban való gondolkodás [sic!] és véleményalkítás teljesen félrevezető lehet” (16). Talán érthető, a szerző médiaszidalmi (ha jól olvastam: többnyire) csupán a tévére vonatkoznak az idézetből látható vonatkozásokban. „Idióta média” és „médiafaló »konzumidióta«” mesterséges világot mutat és néz, mindent előkészítve kap meg mint fogyasztó (16). „A média folyamatosan provokál, »olvass el, hallgass meg, fogyassz el, egyél minden fa gyümölcséből, biztosan nem halsz meg, sőt isten leszel« stb.” (17). Az efféle jelenségek taglása után a szerző eljut a retorika fogalmához, melyet „[...] a klasszikus retorikák nyomán a hatékony nyilvános beszéd és írás lehetőségeinek és eszközválasztásának a tudományaként [...]” (29) határoz meg. Ezután megtudjuk: „[...] a retorika valójában csak bizonyos szabadságú társadalmakban létezhet, hiszen ha nincs választás, mint például a zsarnokságban vagy a médiában, akkor pusztán a díszítő, becsapó, hízelkedő stb. beszédre zsugorodik össze” (30). — Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, meglehetősen egyszerűsítő társadalomkép alapján következtet a szerző, a média — amely itt talán kizárólag a televízió, bár a 246. lapon: „tömegtájékoztató eszközök (média)” olvasható — szerepe valóságos arkhimédészi pont, amely segítségével valakik kizökkentették a világot sarkaiból. Ha a média szava illetén erejű, a „Legyen világosság” mondás korántsem az egyetlen „leghatékonyabb szó” (9), hiszen (amint már idéztük s láttuk): „A média folyamatosan provokál, »olvass el, hallgass meg, fogyassz el, egyél minden fa gyümölcséből, biztosan nem halsz meg, sőt isten leszel« stb.” (17). A szerzőnek ezen allúziós fogalmazású mondata, amelyben a célzatos részek az eredetiben ki is vannak emelve, önmagában is jól mutatja, hogy a retorika nem mai találmány, természetesen a szerző tudja ezt, írja is, hogy „[...] az ember [...] retorikus lény” (32), s mint a kötet bevezetőjéből látjuk, annyira, hogy a jó ügy védelmében a szerinte rossz ügyeket szolgálók szemében észreveszi ugyan a retorikai szálkát, de az ugyanilyen anyagból való gerendát a magáiban nem. A könyv arra való — amint idéztük a szerzőt —: „Hogy megtanuljunk hatékonyan beszélni és írni. Megragadjuk és mesterei legyünk a hatékony és hajlékony beszéd és írás stratégiájának, a másik ember befolyásolásának, és rajta keresztül a világ alakításának” (9) — s ugyanezt a befolyáslásmódot alkalmazzák a tömegtájékoztató médiumai? A tekhné nem kétféle. (A szó viszont a kötetben igen: *techné*: 9; *tekhné*: 246, 247.) — Egyébként a fent említett BALÁZS GÉZA-ismertetés is rámutatott az efféle problémákra BENCZE korábbi könyve kapcsán: „A média azonban semmiképpen nem lehet a harmadik hatalmi ág (mert három már van), esetleg csak a negyedik (43), de azzal egyetértek, hogy minden hatalmi ágba beférkőzik, s ez alapvető etikai és szakmai hiba. Kár, hogy a könyvben sok helyen visszatérő médiakérdés mindeütt csak mint negatívum jelenik meg. A »romantikus« vagy »entellektüel« médiaellenesség sehová sem vezet. A médiát lehet, sőt ajánlatos nem szeretni, de van és lesz — együtt kell vele élni. Hasz-

nunkra kell formálni. Főlősleges a médiaműfajokat azért bántani, mert az »érdekességet« kívánják találni. Éppen a saját retorikájuk alapkövetelménye szerint teszik így (pl. kartácshír, blikkfang)» (i. h. 243). Az alapokban BALÁZS GÉZÁval egyetértve elmondhatjuk, nem azért fontos a retorika, mert ezáltal látható, hogy a széles értelemben vett sajtó nem mindenben a magas kultúra szolgálóleánya, hanem azért, mert mindenki számára olyan kommunikációs műveltség elérése kívánatos, amellyel helyt tud állni a társadalomban, amelyben — egyebek mellett — „turpis et diabolica” tömegtájékoztató, -befolyásoló és -szórakoztató meg miegyéb van (vö. 22). A hallgatás—figyelem tárgyköre kapcsán a szerző a figyelmetlenség mint olyan kapcsán egy tanártársát idézi, aki elmondja, másnapi órájára tévézés közben készült, bár „Valójában nem is néztem [a tévét], csak asszociációs lökéseket adott a tévé, miközben szándékosan [...] elkalandoztam” (211). Ennek kapcsán talán érdemes elmondanunk, hogy a mai társadalom látszólag áll csupa „médiafaló »konzumidióta«” egyedekből, amit a szerző nyilván jól tud, hiszen számos olyan politikai példát, illetőleg véleményt említ, amelyek ezzel ellentétesek, sőt azt mondja: „A [jelenlegi] magyar társadalom életkortól függetlenül meglehetősen határozottan két kultúrájú. Egy hagyományosabb kultúrájú, és egy újabb kultúrájú” (221). Ugyanakkor mindezzel bizonyos fokig szemben áll — a „Kifürkészhetetlenek a hatás csodálatos titkai és rugói” című (számozatlan) fejezetben (222—56) — annak kifejtése, hogy „Nincs más lehetősége a kibontakozásnak, mint az egyszerű szó. Mert csak az egyszerű szó cselekszik a fölfordulás, a zürzavar ellen. [...] A közgondolkodásban és a médiában másról sem hallunk, mint a bonyolult semmitmondással, a szakkifejezésekkel és az idegen szavakkal homályba burkolt gazdasági és pénzügyi kibontakozásról. Ámítás és önámítás az egész, divatszóval manipulálás és önmanipulálás. Sohasem jön el az áhított [politikai, gazdasági?] kibontakozás, vagy legalábbis mindaddig nem, amíg át nem térünk a hatékony, takarékos egyszerűsége beszédünkben és cselekedeteinkben” (222). Korábban a könyvben ezt olvashatjuk: „A médiában az egyszerűség helyett az úgynevezett »primitívség« a kívánatos, mert ez az elérhető [sic!] a nagy, heterogén tömegeknek” (24). Nos: az itt említett primitívség gondolkodásbeli, a manipuláció nyelvi és nem nyelvi, (mondjuk: retorikai) eljárásai e gondolkodásmódra hatnak, de ugyanerre kíván hatni a szerző szerint kívánatos „»fiat lux — legyen világosság« teremtet elv” (24), amelyet, ha jól értjük, „az egyszerű szó” hordoz. Ez az alapállás a kötet egészére kihat, a retorikai, stilisztikai, szövegnyelvészeti jelenségeket sorra vevő (illetőleg önkényes sorban bemutató) részekre, melyek viszont korántsem valamiféle egyszerűség fonálára fölfűzött eljárások, hanem az európai műveltségnek a tárgykörhöz az antikvitás óta tartozó stratégiák, amint azt éppen a szerző meglehetősen gazdag szakirodalmi hivatkozásai is jelzik.

A bevezető rész után tizennyolc fejezet következik. Ezekben a szerzők bemutatják a retorika alapjait az anyaggyűjtéstől és az elrendezéstől kezdve a különböző retorikai lehetőségek bemutatásáig. A fejezetcímek — a hatásosságot szolgáló — effélék: „Mint a rakott méh — az anyaggyűjtés és az elrendezés” (33); „Itt a fele, köhögjünk — félúton a gondolat és a szó között, a vázlat” (49), „Ló elli a csikót, de abrak az anyja — a folyamatelmzés” (123); „Hátul két lámpás, elől egy se — az analógia” (152), és így tovább. Ez a megoldás voltaképpen ugyanolyan blikkfang, mint amelyik meg- és elítéltetett a médiadörgelemekben... Az egyes fejezetek lényegében megfelelő eligazítást adnak az olvasónak, legföljebb nem mindig a hagyományos értelemben vehető tankönyv szinten, hiszen egyes részek inkább a manapság a szakmában nem nagyon élő jegyzet műfajának felelnek meg, annak viszont tökéletesen. Nem egyforma színvonalúak az egyes részek. Ebben bizonyára az a körülmény is szerepet játszik, amelyre lábjegyzet utal, hogy ti. korábban — esetleg tíz éve — megjelentetett cikkeket vagy változataikat helyezték a könyvbe. Mindkét szerző széles tudományos háttérismerettel és jó pedagógiai érzéssel taglalja mondanivalóját. Többet is, kevesebbet is nyújtanak, mint az általános retorikakönyvek. Az anyaggyűjtés kapcsán például a céldulázás módjáról (részletekbe menve) és hasznáról szólnak (37), az ok—okozati elemzés fejezetében ágazati rajz készítéséhez kínálnak példát (133), másutt, a narratio kapcsán az előfeltevések elmeletét vázolják (91), több helyütt különböző szövegtani kapcsolatokra is kitérnek, és így tovább.

A sorra kerülő témák bizonyos véletlenszerűsége mindamellett föllelhető, bár a (kötetcímbe megjelölt) hatékonyság szempontjait rendező és szerkesztő eljárásnak elfogadva ez talán a diák olvasónak nem annyira zavaró. S az alább majd kifogásolandó jelenségeket feledve az is elmondható, hogy zömében érdekes, jól érthető tárgyalásmód jellemzi a könyvet. Rokonszenves a sokféle témájú példaanyag, illetőleg maguk a témák az őshüllőagynak a mai emberi agyvelővel való kapcsolattól (246) — az ókori hajósoknak kezükkel-ujjukkal való számolási tudományáig (198).

ACZÉL PETRA munkája a második rész (263—330), ez gyakorlatokat tartalmaz az első résszel párhuzamos fölépítésben. Ezek jól szolgálhatják az oktatást, ámbár némelyik eléggé sajátos ismereteket kíván, például egy Nemes Nagy Ágnes-költeményből dán kocsmát kell(ene) felismernie a deáknak (294); vagy: „Emelje ki azokat a nyelvi elemeket, amelyek igazán markánsá teszik Mórá idézett történetmesélését!” (— az itteni divatszavakat most hagyjuk...).

Sajnálatos, hogy a kötet nyelvi stílusát számos (a sajtónyelvben is) divatos kifejezés és egyéb jelenség seprözi (*adott*: 15, 19, 24; 25, 42, 44; 49, 68², 70; 86, 94, 163; 168, 173, 208 stb.; a *gondolkodik valamiben* szerkezet: 16; *függvény* 25; *úgymond*: 33, 47, 211; *ellenérdekel*: 21 [állítmányként!]; *kisarkító*: 23; *valószínű, hogy* 33; *első, amikor*: 63; *közösség, aki*: 68; *kötődik* 78, 130, 207, 222; *odafigyelés* 206 skk. — Az *odafigyelés*-t mintegy műszóként használja a kötet. Az *odafigyel* és az *odafigyelés* használatára vö. NymKk. 2: 627 — *egyfajta*: 12, 190, 191; *úgy tűnik*: 32; *alapvetően*: 32 stb.). Nem mindig pontosak az idézések. Például Illyés Gyula versének részlete így található: „Megy az eke, szalad a barázda, | mintha egy nagy könyv íródnék olvasásra” (155), helyesen: „Megy az eke, szaporodik | a barázda, | mintha egy nagy könyv íródnék | olvasásra” (Nem volt elég. Szépirodalmi Kk., Bp., 1962. 398). Petőfi így van idézve: Építsetek száz vasutat, ezret, | hadd fussák be a világot, | mint testet az erek...” (155), helyesen: „Száz vasutat, ezret! | csináljatok, csináljatok! | Hadd fussák be a világot, | Mint testet az erek.” (Összes költeményei. Magyar Helikon, Bp., 1967. 748). (Egyébként a 155. lapon az Arany János-, a 79.-en a Petőfi-idézetben is van kisebb hiba.)

A szakirodalmi hivatkozás nincs egységes rendben. Váltogatja egymást a nagybetűs (nem kapitálchenes) és a kisbetűs névírás, a névvel és évszámmal való hivatkozást nem ritkán az egy névvel való váltja föl (így például JOSEPH JOUBERT-idézet van az 57. és a 256. lapon, azonban a XVIII—XIX. századi szerző nem szerepel az irodalomjegyzékben; ez sem egyedi eset). „A C. Herenniusnak ajánlott rétorika I. I. ADAMIK ford.” (32) nem Adamiknál, hanem Cornificiusnál lelhető föl, ráadásul két kiadásban is. (A felhasznált irodalom jegyzékében a nevek egyébként kisbetűsek). Van „Ajánlott irodalom” is, ebben harmadik féle leírású a Cornificius-mű, s egyébként „A. C. Herennius” szerepel benne. Mindehhez még az is társul, hogy időnként „A C. Herenniusnak címzett rétorika” van írva (82, 84, 85, 174 stb.). Van „Rétorika 1355a, ADAMIK ford. ARISZTOTELÉSZ” (öszvér)megoldás is (29), ez a mű az irodalomjegyzékben nem *Adamik*-nál, hanem *Arisztotelész*-nél szerepel. Az „Adamik 1970” helyesen: Adamik 1989. — Arra is van példa, hogy a csaknem teljes forrásleírás a főszövegben van: „Aristotelis Opera. 5. Index Aristotelicus 1961” (247). Meglehető szabadság, pontatlanság van a Cornificius-idézetekben is, néhányat ellenőrizve, így a 106. és a 110. lapon lévőket (4, 2, 5 és 4, 51, 65 szöveghelyeket az 1987. évi kiadásban), kiderült, egyik sem volt pontos. — Vannak föloldatlan hivatkozások, pl. „LAUSBERG § 466” (154), „vö. Summa theol. I. 13. 5” (158), „Arisztotelész: Fizika 194a”, és van számos egyéb zavaró apróság, kisebb helyesírási hibákat, nyomdahibákat és tipográfiai furcsaságokat már nem is említve. A kötet stílusában sem egységes, tudományos stílus és egy oldottabb, köznapi fogalmazásmód váltakozik, keveredik; utóbbira I.: „Talán ez is túlzott volt, mint [...] a népszerűítő retorikák instant oldódó tudásanyaga [...]” (267); a szóhasználatban, illetőleg a mondatszerkesztési vonatkozásokban lévő fésületlenségekre már adtunk példát. — Mindezek megemléztését indokolja, hogy a kolofonoldalon (amely különben a 8. lapra keveredett, vagyis már a kötet első része címlapjának versojára) a „Tankönyv” megjelölés szerepel.

A kötet érdemei szinte megkívánják, hogy tudományos alapállását és arra épülő ismeretanyagát minden szempontból egységesítve és tisztázva új kiadásban tegyék majd le a szerzők a felsőoktatás asztalára.

BÜKY LÁSZLÓ

Benczik Vilmos, Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben

Trezor Kiadó, Budapest, 2001. 328 lap

„...Lassanként elhamvad / Gutenberg szikrázó galaktikája” — ezt a Faludy György-idézetet választja mottójául a szerző. Könyvében korunk aktuális kérdését: az írás, a nyelv megváltozott szerepét vizsgálja. Ezek a sorok egyben Marshall McLuhan „A Gutenberg-galaxis” c. művét is evokálják, amely a könyvnyomtatással együtt járó szemléletváltásról, illetve az új, az „elektronikus korszak” teremtette körülményekről szól. Negyven évvel McLuhan munkájának megjelenése után mindenképpen elemezni kell az azóta végbement technikai forradalom hatását, amely a képet még alkalmasabbá tette a gondolatok közvetítésére. Az „írásudók” nem tehetnek úgy, mintha nem tapasztalnák a hétköznapi életben az írott szót, az olvasást, az árnyalt gondolkodást, a kifejező beszéd háttérbe szorulását, sorvadását. BENCZIK VILMOS már az előszóban utal könyvének végső következtetésére: „Olvasnunk nem azért kell, hogy »művelt« emberek legyünk — műveltséget már ma is, hát még holnap, bőségesen szerezhethünk olvasás nélkül. Kommunikációtörténeti vizsgálódásunk végén arra a következtetésre jutottunk, hogy írunk-olvasnunk mindenképp azért kell, hogy legféltettebb kincsünket, a gondolkodási képességünket megőrizhessük.” (15.) Ezzel a súlyos gondolattal indít el bennünket a szerző a kommunikációs technológiák részletes, sokoldalú vizsgálatát bemutató úton. A kommunikációs technológiák története W. J. ONG felosztása szerint három nagy korszakra: az elsődleges szóbeliségére (primary orality), az írásbeliségére (literacy) és a másodlagos szóbeliségére (secondary orality) osztható.

Az 1. fejezet az elsődleges szóbeliség korszakával foglalkozik, amelyben az extralingvális, a szupraszegmentális (analog természetű) és szegmentális (diszkrét) jelek szerves egységben jelentek meg, ez később — a térbeli-időbeli korlátok felismerésével — a szövegrögzítés igényének megjelenésével a diszkrét jelek irányába tolódik el, lehetővé téve a *cenemic* típusú, azaz fonetikai információt rögzítő írásrendszerek létrejöttét.

A 2., 3., 4., 5. fejezet az írásbeliség időszakát elemzi. Megismerhetjük az írásrendszerek történetét a szemantikai információt rögzítő írásrendszerektől az alfabetikus írásig, amelynek alapja a hangzó nyelv jelbeli diszkrétizációja, és amely a történeti fejlődés során a leghatékonyabbnak bizonyult. A hangrögzítésnek ugyanakkor — mivel elvonatkoztatáson alapszik — a teljességről, a szupraszegmentális információról le kell mondania. Az írásbeliség korszakának nagy kérdése, hogy milyen széles körben terjed az írni-olvasni tudás képessége, illetve a mennyiségi fejlődés mellett hogyan változik, válik absztraktabbá, egységessé az íráskép. A szerző részletes történeti elemzéséből egy mozzanatot emelnék ki: a korlátozott írásbeliség korszakában megjelenő könyvnyomtatás felmérhetetlen jelentőségét.

Az írás és az élőbeszéd állandó kölcsönhatásban áll egymással. Mivel az írás nem rögzíti tökéletesen a hangzó nyelvet, új, pontosabb jeleket kell létrehoznia, illetve a *m e t a f o r i z á c i ó* eszközeivel kell a hiányt kitöltenie, így az írásbeliség a nyelvfejlődés irányában hat. „Az írás a nyelvfejlődésnek — a nyelv hatóköre kiterjesztésének — semmi által nem helyettesíthető motorja” — írja BENCZIK (142). (A szerző a gondolati-nyelvi fejlődés logikai úton kikövetkeztetett

elméletét szóstatistikai táblázatokkal is igyekszik igazolni — itt további vizsgálatokat tart szükségesnek —, ezek a Függelékben a 257—85. lapon találhatóak.)

A szerző fontosnak tartja az írott és szóbeli szövegek egymáshoz való viszonyulását: az élőszóban is hatnak bizonyos szövegtípusokban az írás elvei, míg írásban is közelíthetünk az élőbeszéd felé: mindezt a *mediális* és *koncipiális* oppozíció fogalma fedi, azaz a mediális dimenzióban a hangzó forma áll szemben a grafikussal, a koncipiális-kognitív dimenzióban pedig a szóbeli tervezésű, szituatív nyelvhasználat az írásbeli tervezésével (139. lap, ábra).

Az írásbeliségben kitüntetett szerepe van az irodalmi szövegnek, hiszen minden korban elsősorban ezzel találkoztak az emberek. A szóbeli irodalmat a szerző *langue* jellegűnek látja, mert a közösség ellenőrzése alatt áll, míg az írott szöveg *parole*-jelenség, az egyénnek itt nyílik lehetősége tartalmi és formai újításra. A szépirodalomban erőteljesebben jelentkezik a nyelvi hiány (*inopia*) s annak leküzdése — elsősorban a metafora segítségével. A XIX—XX. század fordulóján érzékelik úgy a művészek, hogy a szavak „rögzült ideák”, és a nyelv mintegy önálló életre kelve „rátelepszik” a műre, a nyelv maga válik a műalkotás „szereplőjévé”. Innen kezdve érzékelhető, hogy az irodalom és a nyelvhasználat különválik. Ez a fejezet olyan bonyolult és érdekes kérdéseket vet föl, amelyek további részletes vizsgálatot igényelnének, például: „a nyelv *eo ipso* nem leírásra, hanem elbeszélésre való” (153), vagy: a „belső állapot nem válhat egy adott mű domináns tárgyává” (148) megállapításokat érdemes lenne árnyaltabban megközelíteni. Az irodalom összetett voltára mutat az a tény is, hogy írásbeli létével mégis képes az oralitás, a képszerűség, az akusztikum bizonyos mértékű megőrzésére.

A 6. fejezet foglalkozik a másodlagos szóbeliség korszakával, azaz a jelennel. A hang- és képrögzítési technikák lehetővé tették, hogy egy újfajta szóbeliség bontakozzzék ki, amelynek hátterében természetesen megmarad az írásbeliség. Ez az átrendeződés azonban nem vonhatja el figyelmünket arról a tényről, hogy korunkat legjobban a „képbeliség” fogalmával jellemezhetjük, s így nem csupán az írás, hanem a nyelv szerepe (a nyelvbeliség) is visszaszorul. A gazdasági, társadalmi folyamatok az analfabetizmus megszűnésének irányában hatnak, míg a telefon, a számítógép lehetővé teszi, hogy nem kell írni, illetve formalizált szövegekkel lehet kommunikálni. Mivel a hétköznapokban így hosszabb szövegek írása-olvasása nélkül is lehet boldogulni, megjelenik az ún. „funkcionális illiteráció”, amikor az ember képtelenné válik arra, hogy nagyobb terjedelmű írott szövegeket alkosson és értelmezzen.

Az írásbeliséghez kapcsolódó szórakoztató célú olvasást felváltja a film, a televízió. Ezért a szerző fontosnak tartja a szemléletváltást a tanárképzésben, ne különböző értékszemponatok (pl. hazafias szemlélet vagy az irodalmi kánon) határozzák meg az iskolai olvasmányokat, hanem a cél a szórakoztatás legyen, ezért a diákok teljesítményét ebben az esetben nem is kellene értékelni. Itt meg kell jegyezni, hogy az irodalmi oktatás célja nem pusztán szövegek olvasása, technika tanítása, hanem érték közvetítés is, erről lemondva kiüresedne, valóban pusztá technológiává válna az olvasás. Az ideális iskola ideális diákja biztosan értékelés nélkül is olvas, de nem hiszem, hogy a valóságban ezzel bármit el lehetne érni.

Valamilyen stratégiát azonban ki kell alakítani, hiszen a 7. fejezet, melynek címe „Túlértékelt írásbeliség?”, nagyon élesen fogalmazza meg az előszóban már felvetett gondolatot, hogy az írásbeliség eltűnése nyelvi, gondolkodásbeli elszegényedéshez vezetne. Ezt a „Great Divide” vagy más néven „Grand Dichotomy” elmélet hívei vallják (köztük MCLUHAN és a szerző is), elmenthetően a „Continuity” elmélet megalkotóival, akik szerint írástudó és írástudatlan emberek gondolkodási képessége között nem mutatható ki számottevő különbség, azaz az írásbeliséget nem kell túlértékelni. BENCZIK VILMOS azt hangsúlyozza, hogy az írásbeliség nem közvetlenül, hanem a nyelv révén hat a gondolkodásra, a kommunikáció történeti megközelítés pedig megmutatta, hogy az írásbeliség (elvonatkoztatás, nyelvi hiány kitöltése stb.) nyelvfejlődést jelent, ebből következően a gondolkodás differenciálódását is magával hozza. Az írásbeliséget tehát nem lehet túlértékelni!

A 8. fejezet a lehetséges jövőt vizsgálja: „Mi jöhet az írásbeliség után?” — kérdezi a szerző. A posztliterális kora valószínűleg nem vezet az írás teljes eltűnéséhez, bár az írott, nyomtatott szöveg kommunikációs monopóliuma megszűnik. Az emberi gondolkodás alapvetően képszerű, a szavak azért születtek, mert az ember gondolatait nem tudta képekben megjeleníteni. Miután az ember a képteremtésben technikailag előrelépett, jobban tudja a képeket a kommunikációjában alkalmazni. Ugyanakkor a fogalmi gondolkodás elsorvasztásával megint egysikúvá válna az ember eredetileg — az írásbeliség előtti korban — multi mediális világa. Így az észleletek, valamint a gondolkodás verbális és fogalmi dimenzióját egyaránt tükrözni képes „hipertextbe ágyazott multimédia” lehet a legjobb kifejezőeszköz. „Azért text, mert egyelőre a nyelv (a könnyű kezelhetőség követelménye miatt a jelenlegi technikai lehetőségek között az írott szöveg, később ez esetleg hanganyag is lehet) látszik gyümölcsöző kiindulópontnak, s azért hiper, mert ezáltal meghaladható a nyelvi kommunikációnak a gondolkodás természetével olyannyira ellentétes kényszerű linearitása” (253) — fogalmazza meg végső következtetését a szerző, s ez magában foglalja az új technológiák elfogadásának és az írásbeliséggel megszerzett értékek megőrzésének gondolatát.

BENCZIK VILMOS könyve azért fontos, hiánypótló munka, mert korunk kommunikációját és az idáig vezető utat tárgyilagosan, komplexen elemzi, s a nyelvvel foglalkozni csak a tények, a körülmények sokoldalú ismeretében lehet.

PELCZER KATALIN

Új magyar—török kéziszótár

BENDERLI GÜN — GÜLEN YILMAZ — KAKUK ZSUZSA — TASNÁDI EDIT, Magyar—török szótár.
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002. 919 lap

A török nyelvcsalád legnépesebb és legtekintélyesebb tagját, az oszmán-török vagy oszmánli néven is emlegetett török nyelvet Törökországban jelenleg mintegy 52 millió ember beszéli, de laknak törökök az egykori Oszmán Birodalom utódállamaiban is, szinte mindenütt: Bulgáriában, Görögországban, Macedóniában, Irakban, Cipruson, kisebb számban a valamikori Jugoszláviában, Romániában, Moldovában, Ukrajnában (főleg a Krim-félsziget déli részén), Iránban, Szíriában, Jordániában és Egyiptomban is. (Az 1972. évi elárasztás előtt török lakosai voltak az Orsovával szemben a Dunában levő kis szigetnek (*Adakale*), amelyet 1878-ban osztrák—magyar csapatok vettek birtokba és 1908-ban Magyarországhoz csatoltak.) Vendégmunkásként tömegesen dolgoznak törökök Németországban, továbbá Nyugat- és Észak-Európa más államaiban. A nagy területen, számos államban élő törökség összlétszáma megközelíti az 56 milliót. — A törökök az első világháború végéig az arab írást használták. Ám a mélyreható társadalmi reformokat végrehajtó köztársasági elnök, Kemal Atatürk (1881—1938) fontos szerepet játszott abban a nyelvújítási mozgalomban is, amelynek során megteremtették az egységes török irodalmi és köznyelvet, kiiktatva a szókincsből a feleslegesen sok arab és perzsa elemet és bevezetve a latin ábécét (1928). A régi arab és perzsa eredetű szavak azonban máig sem hullottak ki teljesen a használatból. A szókincsben sok a török nyelvújítási alkotás és a nemzetközi szó is. Nemzetközi szavak terén előbb a francia nyelv, újabban pedig az (amerikai) angol a legfontosabb közvetlen forrás.

A magyarok és törökök nyelvi érintkezése az Oszmán Birodalom balkáni térhódításával (rigómezei csata 1389, várnai csata 1444, Bizánc elfoglalása 1453) vette kezdetét, s hol nagyobb intenzitással (magyarországi török hódoltság 1541-től 1686-ig), hol kisebbel mindmáig tart. Ezt az érintkezést hosszú időn át hátráltatta a megfelelő, korszerű szótárok hiánya.

A turkológia magyar és török művelői az utóbbi évtizedekben fokozatosan törlesztik régi adósságukat azáltal, hogy egyre igényesebb és terjedelmesebb magyar—török és török—magyar

szótárakat szerkesztenek korszerű szókincsel. 1987-ben DÁVID GÉZA úti szótára jelent meg: „Magyar—török, török—magyar úti szótár”, (Terra, Bp., 311 + 264 oldal; 2. bővített kiadás 2002. Akadémiai Kiadó). CSAKI ÉVA „Török—magyar és magyar—török szótár”-a (Balassi Kiadó, Bp., 1995. és 1997.) jóval gazdagabb tartalmú ugyan, de az egyetemi oktatás követelményeit nem elégheti ki.

Még az ímént említett szótárak megjelenése előtt, 1993-ban az ELTE BTK Török Filológiai Tanszékén KAKUK ZSUZSA vezetésével létrejött egy munkaközösség, amely 1993 és 2000 között elkészítette azt a középméretű, tehát kézisztárnak nevezhető „Magyar—török szótár”-t (a továbbiakban MTSz.), amely nyomtatásban 2002-ben látott napvilágot. A szótári munkaközösség két tőrzstagja az évtizedek óta Magyarországon élő, török anyanyelvű BENDERLI GÜN és GÜLEN YILMAZ volt, akik korábban a Magyar Rádió török adásának munkatársai voltak, s magyarul is kiválóan tudtak. Később csatlakozott a munkaközösséghez TASNÁDI EDIT, aki az Anakari Egyetem Hungarológiai Tanszékén öt évig magyar lektorként működött. A MTSz. lektora HAZAI GYÖRGY volt. Felelős szerkesztőként a MTSz.-t HAJAS ATTILA jegyezte. A magyar anyanyelvi lektor teendőit FALUSSY ANNA látta el. A MTSz. munkálatai a kézirat elkészültéig szerény OTKA támogatásban részesültek. A szótárt a Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. jelentette meg gondos kivitelben, tetszetős külsővel.

KAKUK ZSUZSA főszerkesztő a MTSz. Bevezetőjében (VIII—IX. oldal; török nyelven X—XI. oldal) így jellemzi a szótárt: „Célunk egy olyan magyar—török középszótár létrehozása volt, amely hasznos és fontos segédeszköze lesz a magyar és török egyetemeken folyó török, ill. magyar nyelvoktatásnak és tudományos képzésnek. Megfelel továbbá a társadalom különböző rétegeiben — a török történelem, irodalom, kultúra és művészet iránt érdeklődő művelt rétegek, valamint utazók, kereskedők, szakemberek stb. — jelentkező igényeknek. Szótárunk mintegy 35 000 címszót és 25 000 szókapcsolatot tartalmaz.”

A magyar címszóanyag alapjául MAGAY TAMÁS — ORSZÁGH LÁSZLÓ „Magyar—angol kézisztótár”-a (Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.) és a „Magyar értelmező kézisztótár” (Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.) szolgált. A török szóanyagot illetően a szerkesztők a Török Nyelvtudományi Társaság értelmező szótárához, a „Türkçe Sözlük” 1988-as és 1998-as kiadásához igazodtak.

A címszavak között a közsavak tömegében helyyel-közzel helynevek is vannak, amelyek megkönnyítik a történelmi névanyagban való tájékozódást is: Buda: *Buda*, (*tört*) *Budin*; Drinápoly (*tört*): *Edirne*; Esztergom: *Estergon*; Mohács: *Mohaç*; Montenegro: *Karadağ*; Nándorfehérvár (*tört*): *Belgrad*; Óbuda: *Eski Buda*; Rodostó: *Tekirdağ*; Szkopje: *Üsküp*; Szarajevó: *Saraybosna*; Szigetvár: *Zigetvar*; Vaskapu: *Demirkapı*; stb. Néhol magyar jövevényszóra bukkanunk a törökben: gulyás (étel): (Macar) *gulaş çorbası*; külváros: *varoş*. A MTSz. segítségével bizonyos közsavaink, családneveink eredetére is világosság deríthető: mészáros: *kasap* [> m. *kaszab*, *Kaszab* csn., *kaszabol*]; fekete: *kara*, szemöldök: *kaş* [török *karakaş* 'dús fekete szemöldökű ember' > m. *Karakas* csn.] stb. Itt szeretnék emlékeztetni KAKUK ZSUZSA szép monográfiájára: „A török kor emléke a magyar szókincsben” (Akadémiai Kiadó, Bp., 1996. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.).

A MTSz. minden bizonnyal jól be fog válni a használatban. Várjuk párdarabját, a török—magyar szótárt.

† KISS LAJOS

Mihály Benkő, On the Tracks of Friar Julian. Journeys across Mongolia

Timp Kft. 2001. 132 lap

Szokatlan jelenségnek tekinthető, ha a Magyar Nyelv képes útialbum megjelenéséről ad hírt. A kiadvány, amelyről most szólunk, Benkő Mihály Mongóliában tett utazásainak megragadó fényképfelvételekkel illusztrált leírása. (A szerző pályafutásának, eddigi munkásságának rövid összefoglalása a kiadvány 132. lapján olvasható.) Igényesen elkészített munka, amely nemzetközi összehasonlításban sem vall szégyent.

A magyar nyelvész olvasó figyelmét a kiadványnak mindenekelőtt azok a részletei kelthetik fel, amelyek a Mongol Altaj vidékén élő, a kazah nyelvet beszélő mazzsarokról adnak hírt. A szerzőnek ismételt utazásai során sikerült elnyernie ezeknek az elzárkózottan élő, idegenekkel bizalmatlan embereknek a barátságát, s így ismerkedett meg hagyományaikkal, szokásaik rendjével, valamint ősi jegyeket őrző anyagi kultúrájukkal. A kapott információk, közöttük a nép eredetmondájában felbukkanó csodaszarvas-motívum alapján Benkő Mihály arra a következtetésre jutott, hogy a mazzsarak azoknak a keleten maradt magyaroknak a kései utódai lehetnek, akikről Julianus barát híradásai is szólnak.

A magyar őstörténettel kapcsolatos sok jószándékú, de olykor megdöbbenően szakszerűtlen, sőt hamis amatőr megnyilatkozás után, melyek különösen bőven keletkeztek a közelmúlt nevezetes évfordulói kapcsán, az ember bizonyos gyanakvással fogadja az ilyen híreket még akkor is, ha a szerző érvelése jelen esetben világos és meggyőző. Kétségeit azonban eloszlathatja a kiadvány HARMATTA JÁNOS írta előszava, amely az albumnak a tovább élő múltat vagy éppen jelen és múlt kontrasztját idéző felvételei előtt a történeti filológia eszközeivel alapozza meg a mai utazó-kutató feltevéseit. — Sajátos adottság kell ahhoz, hogy egy tudós megalkuvások nélkül tudjon szólni a tudományában járatlan közönséghez — márpedig ezt az albumot bizonyára nagyon különböző előzetes ismeretekkel és előítéletekkel rendelkező olvasók forgatják majd. Ebben az esetben a meggyőző tudományosság olyan előadásban kerül elének, amely valóban széles olvasóközönség érdeklődésére tarthat számot, és emlékezetes maradhat mindenkinek, aki időt szán az elolvasására.

ZSILINSZKY ÉVA

KÜLÖNFÉLÉK

A mozgást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban

1. Három korábbi dolgozatomban lelki vonatkozású igék (*fedd*: MNy. 1990: 422; *gyűlöl*: MNy. 1995: 308; *bocsát*: MNy. 1997: 28) rokonértelmű megfelelőit vizsgáltam abból a szempontból, hogy a bibliafordításokat tartalmazó kódexeink milyen magyar igékkel ültették át az adott tárgykörbe tartozó latin szavakat.

Folytatva a munkát ezúttal azokat a latin igéket vontam vizsgálódásaim körébe, amelyek konkrét fizikai mozgást fejeznek ki. Természetesen ebben a csoportban is vannak olyan igék, amelyek elvont tartalmat is hordoznak, ezt nyelvi példák bizonyítják. Azoknak a latin igéknek, amelyek — kivéve a gyors mozgásokat (*fut*, *szalad* stb.) — valamilyen elmozdulást fejeznek ki, a száma 67. Némelyikük nagyon sokszor előfordul a Vulgatában, más igék sokkal ritkábban. Vannak olyan igék is, amelyeknek jelentését csak korábbi szótáraink közlik. Ezek száma 30. Emiatt

dolgozatom két részre tagolódik. Az elsóban a Bibliában előforduló latin igék adatait közlöm, és minden igénél feltüntettem — a Concordantia alapján — előfordulásuk számát. A második részben azokat az igéket sorolom fel, amelyek csak szótárainkban fordulnak elő.

A jelentések megvilágítása céljából — mindegyik nagyobb számban előforduló igéből — 8—12 adatot közlök, függetlenül attól, hogy hányszor fordulnak elő a Vulgatában. Így aránytalanságok keletkeznek ugyan, de a terjedelmet korlátozni kellett. Továbbá arra is ügyelnem kellett, hogy minél több nyelvmélekből gyűjtött és minél változatosabb jelentésű adat legyen.

Az adatok közlésében — amint előző cikkeimben is tettem —, elsősorban a Vulgata sorrendjét vettem figyelembe, a közlés rendje a jelentéseken belül azonban a nyelvmélekek időrendjét követi.

Módszertani megjegyzéseim korábbi cikkeimben találhatóak.

2. **abeo** (399). Jelentése napjaink szótárai szerint: 1. 'elmege'; 2. 'elmúlik' (idő); 3. 'eltér'; 4. 'áttér vmire'. Régi szótáraink szerint: CAL.:¹ *Elmegyők*; MA.: *Elmegyec*; PP.: *El-mégyek*.

elmegey: Bár 6,57: „abibunt nec sibi auxilium ferent”: „*elménéc* fem adnac neki fégedélmét” (BK. 115) ~ „és *elmennyenec*, ezec magokat meg se fegitféc” (KárB.) ~ „*eltűnnek* vele. Tehát magukon sem segíthetnek” (Bibl. 73); Dán. 14,13: „signantes annulo regis abierunt”: „kiralnac güröiuél megiegezuē *elmenec*.” (BK. 174) ~ „az király peczetiuel meg peczeteluén, *el ménénec*” (KárB.) ~ „lepecsételték a király gyűrűjével és *eltávoztak*” (Bibl. 73); Jón. 3,3: „surrexit Ionas, et abiit in Niniven”: „felkele Ionas ɓ *elmene* Niniuen varofaba” (BK. 243) ~ „fel keluén Ionás *el méne* Niniuébe” (KárB.) ~ „Jónás felkelt és *elment* Ninivébe” (Bibl. 73); Mt. 27,5: „et abiens laqueo se suspendit”: „*elmēū* kotléll *ō*magat felakazta” (MK. 34ra.) ~ „es *el menwen* fel fýgghezte ennen magat” (JordK. 101b) ~ „*fel féle méne*, és fel akazta magát” (KárB.) ~ „*asztán elment* és felakasztotta magát” (Bibl. 73); Lk. 15,15: „ipse coepit egere. Et abiit” „*ō* kezdde naualgánia ɓ *elménē*” (MK. 74rb) ~ „*hw* es kezdde ehezny es *el meene*” (JordK 127c) ~ „*ō* meg kezdé fogyátkozni. Es *el ménuén* adá magát annac az tartománírac egy lakofához” (KárB.) ~ „*nélkülözni* kezdett. Erre *elment*” (Bibl. 73).

jár: Ps. 1,1: „Beatus vir, qui non abiit in consilio impiorum”: „Bodog ember ki nem *iart* kegotleneknek tanaLaba” (DK. 8r) ~ „Bodog ember ky kegyetleneknek tanachyaba nem *yarth*” (KeK. 1) ~ „A ki nem *jár* hitlenek tanátsán” (MAZs.) ~ „Bodog ember az à ki hitetlenec tanácán nem *jár*” (KárB.) ~ „Boldog ember, aki nem *indul* a gonoszok tanácsa nyomán” (Bibl. 73).

elere: Ter. 32,1: „Iacob quoque abiit itinere”: „Iacob kedegh *erede el* azon wton” (JordK. 13c) ~ „Az Iácob pedig *el indúla* az *ō* vtán” (KárB.) ~ „Jákob is *elindult* útjára” (Bibl. 73).

folyk: Ps. 104,41: „abierunt in sicco flumina”: „es *foltanak* a zarrazon folok” (AK. 113) ~ „folo vizeken zarrazon *altal menenek*” (DK. 94r) ~ „ees folyo vizeken *altal menenek* zarazon” (KeK. 284) ~ „a' víz a' fzarazra, Mintegy patak *kibuzdúla*” (MAZs.) ~ „és vizec iouénec ki, mélylec *foltac* az fzaraz földön” (KárB.) ~ „és víz tört elő, ... patakokban *folyt* a pusztán végig” (Bibl. 73).

3. **aberro** (1). Jelentése szótárainkban: 'eltéved', 'eltér'. C.: *El téuelyódóm*; MA.: *Eltevelyódóm*; PP.: *El-tévelyedem*.

eltávozik: 1. Tim. 1,6: „a quibus quidam aberrantes”: „Mellyektől némelyec *el táuozuán*” (KárB.) ~ „Ettől némelyek *eltértek*” (Bibl. 73).

4. **abscedo** (3). Értelmezése mai szótárainkban: 1. 'elmege'; 2. 'eláll vmitől'; 3. 'elvész'. C.: *El megýók*; MA.: *Elmegyec*, *Eltávozom*; PP.: *El-mégyek*, *távozom*; El-takarodom.

eltávozik: Jud. 6,5: „et pallor abscedat a te”; „a hirvadag ... *tavoziec el* te tólléd” (BK. 20.) ~ „az hyrvadas ... *tawozyek el* te tólléd” (SzékK. 29.) ~ „az te fzinéd *meg ne változzéc*” (KárB.) ~ „ne essék be arcod” (Bibl. 73).

¹ CALEPINUS szótárát a továbbiakban C.-vel rövidítjük.

5. **accedo** (320). Mai szótáraink szerinti jelentése: 1. 'közeledik', 'odalép'; 2. 'csatlakozik'. C.: *hossa iarulok. Egget ertók*; MA.: *Hozzájáróloc, Egyét ertóc*; PP.: *Hozzá járúlok*.

v é p i k: Jud. 14,14: „accessit proximans ad cortinam”: „közben *vépéc* a ménészéhez” (BK. 42) ~ „*közbel iarvla* az karpthyhoz” (SzékK. 26) ~ „*be ménuén* az fátornac tornáztába zörgete” (KárB.) ~ „*bementi* a sátorba” (Bibl. 73); Ps. 90,10: „Non accedet ad te malum”: „Nem *vepik* te hoziad gonoz” (AK. 93) ~ „Gonoz te hoziad *nem megen*” (DK. 84v.) ~ „Nem *kezeleyth* the hoziad gonoz ees gyetrelm” (KeK. 245) ~ „Es femmi kár téged nem ér” (MAZs.) ~ „Nem illet téged az *vefedelem*” (KárB.) ~ „Igy nem ér semmi baj” (Bibl. 73); Dán. 3,8: „in ipso tempore accedentes viri Chaldei”: „azon időben *vepenéc* a . *caldeofooc*” (BK. 125) ~ „mindgyárt *el ménénecc* az Chaldebéli férfiac” (KárB.) ~ „ekkor kaldeus férfiac *siettek eldö*” (Bibl. 73); Mt. 28,2: „et accedens revolvit lapidem”: „*vepuen* élhengereite a kővet” (MK. 35va) ~ „Es *oda iarwlwan* el henghereythee a kővet” (JordK. 102a) ~ „*oda iárúlt volna*, el vőué à kővet” (KárB.) ~ „*odament*, elhengerítette a kővet” (Bibl. 73); (Bibl. 73); Lk. 7,14: „accessit et tetigit loculum”: „*vepec* ̄ illete a koporfót” (MK. 62ra) ~ „*oda iarwlwan* illetec az helt” (JordK. 119b) ~ „mikor *oda iárúlt volna*, illeté az koporfót” (KárB.) ~ „Aztán *odalépett* a koporsóhoz, és megérintette” (Bibl. 73); *h o z z á v é p i k*: Mt. 4,3: „accedens tentator dixit ei”: „*hozia vepuén* a kéfertő monda neki” (MK. 10ra) ~ „*hozjá iarwlwan* az kéfertet monda hewneký” (JordK. 87c) ~ „mikoron *hozzáia ment volna* az kélértő, monda neki” (KárB.) ~ „*Odalépett* hozzá a kísértő és így szolt” (Bibl. 73).

m e g y: I. Kir. 9,18: „Accessit autem Saul ad Samuelem”: „Saul pedig az kapu közibe *méne* az Samuelhöz” (KárB.) ~ „Akkor Saul ott a kapuban *odalépett* Sámuelhez” (Bibl. 73).

r e á j á r u l: Zsid. 10,1: „nunquam potest accedentes perfectos facere”: „Soha azokat *kýk rea iarwlnak* teekelleteffee nem tehetý” (JordK. 175a) ~ „soha nem ísenteletli azokat az kic azokhoz *iárúlnac*” (KárB.) ~ „sem tehette tökéletessé a résztvevőket” (Bibl. 73).

6. **adeo** (12). Jelentése: 1. 'odamegy', 'közeledik'; 2. 'nekimegy', 'megtámad'; 3. 'hozzáfog'. C.: *Hozzád megyók*; MA.: *Hozza megyec*; PP.: *Hozzá-mégyek*.

m e g t é r: 2. Mak. 11,29: „Aditt nos Menelaus”: „Menelaus ... ti házátokba *meg teruén*” (KárB.) ~ „Menelausz jelentette: *vissza kívántok térni*” (Bibl. 73).

k ö z e l í t: Lk. 8,19: „non poterant adire eum”: „*né kőzeleithéten* ̄ o hozia” (MK. 63vb) ~ „nem *ywthának vala* hozjá” (JordK. 120b) ~ „nem *lehetnecc vala* velé ísembe” (KárB.) ~ „a tömegem nem tudtak *áthatolni*” (Bibl. 73).

7. **advenio** (32). Jelentése mai szótárainkban: 1. 'megjön', 'eljön'; 2. 'hozzájáru', 3. 'jut neki'. C.: *El ióuek*; MA.: *Eljóuóc*; PP.: *El-jövök*; *El-érkezem*.

j ö n: Mt. 6,10 és Lk. 11,2: „adveniat regnum tuum”: „*Iqyon* te orzágod” (MK. 12rb és 65rb) ~ „*ywýen* te (*yéýen* the) orzágod” (JordK. 88c és 123c) ~ „*Jöjjon el* az (a) te orzágod” (KárB.) ~ „*Jöjjon el* az országod” (Bibl. 73); Jn. 4,47: „quia Iesus advenerit a Iudea”: „mert *ic iqtuolna* Iudeabol” (MK. 88va) ~ „mert Iefus *el yéwe* Iudeabol” (JordK. 138d) ~ „hogy Iefus Iudeából Galiljába *ment volna*” (KárB.) ~ „Jézus Judeából Gelileába *érkezett*” (Bibl. 73); *e l j ö n*: Ter. 31,10: „Postquam enim conceptus obviam tempus advenerat”: „Mert amikor az iuhoknac egybe boczatásoknac ideie *el ió vala*” (KárB.) ~ „Az állatok úzekedése idején történt” (Bibl. 73); Kiv. 1,16: „partus tempus advenerit”: „es az zvléefnek yéyé *el yéwend*” (JordK. 24a) ~ „Mikoron az fűlélfnec ideien az Sido afzizoni állatockal *lélítec*” (KárB.) ~ „Amikor a héber asszonyok mellett *segédkeztek*” (Bibl. 73); Szám. 36,4: „quingagesimus annus remissionis advenerit”: „mýkron az aranyaf *eztendw el yéwen*” (JordK. 58c) ~ „mikoron *el ióuend* az Izrael fiainac ísabadságoknac *elzendeiecc*” (KárB.) ~ „amikor *eljön* Izrael fiainac a jubileumi éve” (Bibl. 73); Dán. 7,22: „tempus advenit, et regnum obtinuerunt sancti”: „az idő *eliqo* ̄ az orzagot megveuec a ícéntec” (BK. 150) ~ „Míg *el ióue* az régi, idős, és ítelet adatéc az magafságoknac ísenteinecc” (KárB.) ~ „míg *el* nem *érkezett* az idő, és a szentek el nem foglalták a királyságot” (Bibl. 73); Mt. 24,3: „quod signum adventus tui”: „*me*’ lezén *té iqucetedn* ̄ ... *iélénfége*” (MK. 29va) ~

„Awağmy lezen ýçge az the *el ýewetelednek*” (JordK. 98c) ~ „es miczoda iele léfzen az te *el iöuetelednek*” (KárB.) ~ „mi lesz a jel *eljöveteled* és a világ vége előtt” (Bibl. 73).

eljut: Jn. 7,6: „tempus meum nondum advenit”: „En idém megné *iutot é*” (MK. 92ra) ~ „Az en ýdöm meglén *el ně ýeweth*” (JordK. 141a) ~ „Az én időm még *el* nem *jött*” (KárB.) ~ „Nekem még nem *érkezett el* az időm” (Bibl. 73).

felámad: ApCs. 5,21: „Adveniens autem princeps sacerdotum”: „*ffel tamadwan* azert az papý feýedelem” (JordK. 155c) ~ „Az íd pap pedig *elménuén*” (KárB.) ~ „Amikor *megérkezett* a főpap” (Bibl. 73).

lesz: ApCs. 2,2: „tanquam advenientis spiritus vehementis”: „Es *leen* nagy hertelenféggel zenddwlees menýböl” (JordK. 153a) ~ „Ackor nagy hirtelenféggel *lön* az egből, vgy mint febeffen zúgó fzelnc zendüléfe” (KárB.) ~ „Egyszerre olyan zúgás *támadt* az égből” (Bibl. 73).

8. **ambulo** (418). Jelentése napjaink szótáraiban: 1. 'jár, járkál'; 2. 'sétál'; 3. 'bejár vmit'. C.: *Iarok*; MA.: *Iaroc*; PP.: *Járok, kelek, Sétálok*.

jár: Ter. 17,1: „Ego Deus omnipotens, ambulo coram te”: „En ah mýndenható wr. Ýndenható wr. ýften, *ýar* en elettem” (JordK. 6b) ~ „En vagyok az Erős, Mindenható Iften, *iáry* én elöttem fűntelen” (KárB.) ~ „En El Shaddái vagyok, *járj* elöttem” (Bibl. 73); Szám. 33,8: „et ambulantes tribus diebus per desertum Etham”: „Es harmad napýgh *ýarwan* Elamnak kyetlenceeben” (JordK. 57c) ~ „Es *iáránac* három napi útát az Etham pusztáián” (KárB.) ~ „Három napig *vándoroltak* Elam pusztáján” (Bibl. 73); Ps. 54,15: „in domo Dei ambulavimus cum consensu”: „... *iaronkva[la]*” (AKT. 41) ~ „iften hazaba: ég akaradba *iaronk vala*” (DK. 56v) ~ „iftennek hazaba *yaronk wala*” (KeK. 137) ~ „Együtt *jártunk* a templomban” (MAZs.) ~ „az Wrnac házába *mégyünc vala* vgy mint tárfac” (KárB.) ~ „akivel az Isten házában bensőséges barátságra léptem” (Bibl. 73); Ps. 88,16: „Domine, in lumine vultus tui ambulabam”: „Vram te zemelednek világaban *iarnak*” (AK. 87) ~ „Vram te orcadnak világaban *iarnak*” (DK. 82r) ~ „Vram the zynednek vylagoffagaba *varnak*” (KeK. 235) ~ „Fényes orczád előtt ezek *járnak* méréfzen” (MAZs.) ~ „WRam ezec az te ábrázatodnac világoffágában biznac” (KárB.) ~ „és arcod fényében *járhat, Uram*” (Bibl. 73); Ps. 130,1: „Neque ambulavi in magnis”: „Es nem *iartam* nagokban” (AK. 143) ~ „Nem *yaartham* nagokban” (FestK. 98) ~ „En nagókba sem *iartam*” (DK. 105v) ~ „Sem een nem *yartam* nagokban” (KeK. 366) ~ „Nem léledzem olly dolgokban, Kik felül haladnak engem” (MAZs.) ~ „nem *iartam* nagy és én felöttem való czudálatos dolgokban” (KárB.) ~ „Nem keresek nagy dolgokat” (Bibl. 73); Bár. 4,2: „ambula per viam ad splendorem eius contra lumen eius”: „*Jary* az uton o feneffegebèn o vilaga ellen” (BK. 105) ~ „és az ő világoffágának fényeffégénél *iáry*” (KárB.) ~ „*járj* fényének világoffágában” (Bibl. 73); Mt. 11,5: „Caeci vident, claudi ambulanti”: „Vakoc latnac fantac *iarnac*” (MK. 17ra) ~ „Vakoc lathnac, fanthak *ýarnak*” (JordK. 91b) ~ „Az vakoc, fzemec világát veřzic, az Sántác *járnac*” (KárB.) ~ „Vakoc látnac, sánták *járnak*” (Bibl. 73); Jn. 7,1: „Post haec autem ambulabat Iesus in Galilaeam”: „Ezec vtan ke' íe *iaruala* galileaban” (MK. 91bv) ~ „ENnek vtánna *ýar vala* Iefus Galileaban” (JordK. 141d) ~ „Ezeknec vtánna *iár vala* Iefus Galileában” (KárB.) ~ „Jézus ezután *bejárja* Galileát” (Bibl. 73); ApCs. 3,8: „et exiliens, stetit, et ambulabat”: „labara alla es *ýar vala*” (JordK. 154a) ~ „áll vala lábán és *iár vala*” (KárB.) ~ „talpon volt és tudott *járni*” (Bibl. 73).

9. **antecedo** (9). Jelentése: 1. 'megelőz'; 2. 'fölülmúl', 'kiválik'. C.: *Elől megýók*; MA.: *Előlmeýyec*; PP.: *Elől-méýyek, Fellyűl haladom*.

előkel: Mt. 2,9: „stella ... antecedebat eos”: „a Lillag ... kèlèten *elqlkèli vala* oket” (MK. 8vb) ~ „ýme az czýllag ... *elql megývala*” (JordK. 86d) ~ „imé az czillag ... *előttöc mégyen vala*” (KárB.) ~ „a csillag ... vezette öket” (Bibl. 73).

előtte megy: Kiv. 17,5: „Antecede populum”: „*Mený elettek* az neepeknec” (JordK. 30d) ~ „*Eregy el* az nép előtt” (KárB.) ~ „*Haladj* a nép előtt” (Bibl. 73).

10. **appropinquo** (95). Értelmezése mai szótárainkban: 'közelít', 'közeledik'. C.: *El közeletók*; MA.: *Elközèlitóc*; PP.: *Közèlgetek*.

közeli: Ps. 87,4: „vita mea inferno appropinquavit”: „en eletem pokolhoz *kezeleitet*” (AK. 85) ~ „en eletem pokolba *közelite*” (DK. 80v) ~ „een eletem pokolba *kezelgeth*” (KeK. 229) ~ „Vagyok ahoz szinte hasonlo, A' kinek már kéz a' koporsó” (MAZs.) ~ „az én eletem az koporlóhoz *közelve*” (KárB.) ~ „életem *közél van* a holtak országához” (Bibl. 73); Ps. 148,14: „filiis Israel populo appropinquanti sibi”: „ifrl' fiainak o hozja *közelveit* nepnek” (AK. 164) ~ „yfrael fyaynak hozya *kezelgethew* neepnek” (FeK. 39) ~ „ifrael fiainak hozja *közelveit* nepnek” (DK. 115r) ~ „w hozyaya *kezelgethe* neepnek” (KeK. 407) ~ „Izrael válafzott népe” (MAZs.) ~ „az Izrael fiainac az ő hozzá *közél való* népnek” (KárB.) ~ „a népnek, amely *közél van* hozzá” (Bibl. 73); Lk. 15,25: „cum veniret et appropinquaret domui”: „micor haza iqno ɓ a hazhoz *közéleiténē*” (MK. 74va) ~ „mykoron megh ýewnee es haza *közelveit*ne” (JordK. 127c) ~ „mikor háza iouén *közelveit*et volna az hához” (KárB.) ~ „Amikor hazatérőben *közelveit*et a hához” (Bibl. 73); *elközeli*: Am 9,10: „Non appropinquabit et non veniet super nos malum”: „Né *közelveit* et ɓ nem iq mv reianc gonoz” (BK. 230) ~ „nem *er el* minket és nem léfzen ez veszedelem” (KárB.) ~ „A vész nem *közelveit*, nem érkezik el hozzánk” (Bibl. 73); Mt. 3,2: „appropinquavit enim regnum caelorum”: „*elközelveit* mennécnek orzaga” (MK. 9va) ~ *el közelveit*et iftennek orzaga (JordK. 87b) ~ „*el közelveit*et az mennyeknek orzaga” (KárB.) ~ „*közél van* a mennyek orzaga” (Bibl. 73); *megközeli*: Lk. 22,47: „(Iudas) appropinquavit Iesu”: „ki módatic Iudafnac ... *megközelveit*et i't” (MK. 81vb) ~ „ky hýwattatýk vala Iudafnac ... *elöl vezetý vala* hýket” (JordK. 133b) ~ „és *közelveit*et Iefushoz” (KárB.) ~ „Judás ... Jézushoz *lépett*” (Bibl. 73); *közelveit*: Lev. 10,3: „Sacrificabor in eis appropinquans mihi”: „Megh zentöltetóm én azokba kýk en hozýam *közelveit*nek” (JordK. 38d) ~ „Az kic én hozzám *közél vadnac* azokban ísenteltetem meg” (KárB.) ~ „azokban mutatom meg szentségemet, akik a *közelveit*ben vannak” (Bibl. 73).

megy: ApCs. 22,6: „et appropinquante Damasco”: „hogý mykoron en Damascofban *menneek*”. (JordK. 167c) ~ „*közelveit*nek Damascumhoz” (KárB.) ~ „amint az úton Damaszkusz *közelveit*be értem” (Bibl. 73); *elébe megy*: Ter. 18,23: „El appropinquans ait”: „Abraham kedeeagh ... *elébe menwen* móda” (JordK. 7a) ~ „Es hozzá *iárułuán* az Abraham, monda” (KárB.) ~ „Azután Ábrahám *közelveit*be *lépett* és megszólalt” (Bibl. 73).

11. *ascendo* (673). Jelentése mai szótárainkban: 1. 'felmegy', 'felhág'; 2. 'felszáll', 'feljut'; 3. 'emelkedik'. C.: *Fól hágok, fól megyók*; MA.: *Fólhágoc. Fólmeýóc*; PP.: *Fel-meýyek, Fel-hágok*. *fel megy*: Ps. 77,21: „ira ascendit in Israel”: „íftennek haragja *fel ment* ifrlben” (AK. 77) ~ „ifraelbe íftennek haragia *efeek*” (DK. 73v) ~ „yftennek haragya *zall yzraelre*” (KeK. 198) ~ „Ottan az ÚR haragia *felgeriede*” (MAZs.) ~ „harag geriede *fel Izrael ellen*” (KárB.) ~ „haragia fellobbant Izrael ellen” (Bibl. 73); Mt. 20,17: „ascendens Iesus Ierosolymam”: „i' ihrlmbé *felmenuen*” (MK. 25vb) ~ „fel menwen Iefus Ierufalemben” (JordK. 96b) ~ „*fel menuen* Iefus Ierufalemben” (KárB.) ~ „Amikor Jézus Jeruzsálemben készült *felmenni*” (Bibl. 73); ApCs. 10,9: „ascendit Petrus in superiora”: „*meene ffel* peter hw hazanak felfe rezeire” (JordK. 159c) ~ „*fel méne* Pé ter az háznac felfő részére” (KárB.) ~ „Péter hat óra tájban *felment* a tetőre” (Bibl. 73).

hág: Jn. 10,1: „sed ascendit aliunde, ille fur est et latro”: „de egebonnén *hág* az or ɓ toluay” (MK. 95vb) ~ „de eegýebenek (!) *haagh be* orw az es lator” (JordK. 143d) ~ „hanem másonnét *hág be*, lopó és toluay az” (KárB.) ~ „máshonnan *hatol be*, az tolvaj és rabló” (Bibl. 73); *fel hág*: Mk. 4,1: „navim ascendens sederet in mari”: „a haioba *felhaguá* vlnq a tengeren” (MK. 38vb) ~ „ENnek vtanna *meene* efmeagh a' tengherre” (JordK. 104b) ~ „*ő be ménuén* az haióba ülne az tengeren” (KárB.) ~ „ezért bárkába *szállt*” (Bibl. 73);

felkel: Józs. 7,2: „Ascendite, et explorate terram”: „*kellyetek ffel* kýmellyéetek az feldet” (JordK. 77a) ~ „*Mennyetec fel* és kémlelyétec meg az földet” (KárB.) ~ „*Menjetec* és kémlelyétec ki az országot” (Bibl. 73).

felno: Mk. 4,7: „ascenderunt spinae”: „*felneuen* a . tuuiffec” (MK. 38vb) ~ „*ffel no*tteek vona az tówýfkek” (JordK. 104b) ~ „*fel neu*ekedénc az tóuiffec” (KárB.) ~ „Amint a bogáncsok *megnóttek*” (Bibl. 73).

nevekedik: Óz. 10,8: „Iappa et tribulus ascendet super aras eorum”: „boitorian ɓ koro *néu*ekedic ɔ oltarokon” (BK. 195) ~ „tövis és bogáts koró *neuekedic* az ő oltárinac helyeken” (KárB.) ~ „tövis és bogáncs *terem* oltáraikon” (Bibl. 73).

kijön: Ter. 13,1: „Ascendit ergo Abram de AEgypto”: „*Ewe kywe* azerth Abram egyptombol” (JordK. 4c) ~ „*FEL idue* annac okaért Abram AEgyptumból.” (KárB.) ~ „Abram tehát *visszatért* Egyptomból” (Bibl. 73).

ellik: Ps. 75,7: „dormitaverunt qui ascenderunt equos”: „el aluttak mend kik *ellettek* louacra” (AK. 73) ~ „mind el zviádanac · kik lovakra *ellettek vala*” (DK. 71r) ~ „kyk *fel ellettek vala* lowakra” (KeK. 191) ~ „Mind fzekér 's mind ló elalufzik” (MAZs.) ~ „el fsenderedett mind az fzekér mind az ló” (KárB.) ~ A Bibl. 73-ban nincs megfelelője.

12. **circu(m)eo** (78). Jelentése mai szótárainkban: 1. 'körüljár', 'bejár'; 2. 'bekerít', 'körülvesz'; 3. 'mellőz', 'rászed'. C.: *Környöl iárok; Kerwólom, keróngóm*; MA.: *Körülmegyec; Kerólóm, kerengem*; PP.: *Körül-megyek, Körül-járok*.

kereng: Törv. 2,1: „circuivimus montem Seir”: „*kerenghók* feýrnek heegýeeth” (JordK. 59c) ~ „*meg kerültü*c az Seir hegyet” (KárB.) ~ „*megkerültük* a Szeir hegységet” (Bibl. 73); Ps. 58,7: „et circuibunt civitatem”: „es *kerengik* a varoft” (AK. 46) ~ „es a varoft *korñql iaria*k” (DK. 59r) ~ „ees *kernwl yaryak* waraflh” (KeK. 147) ~ „A' varos környül *futosnak*” (MAZs.) ~ „és *kerülic* az vároft” (KárB.) ~ „s *kószálnak* a városban” (Bibl. 73); Ám. 8,12: „circuibunt quereses verbum Domini”: „*kéren*géc kéréfuen vrnac igeiet” (BK. 229) ~ „*futosnac* az WRnac befzédénc kereféféiéért” (KárB.) ~ „*kóborolnak* északról délig, keresik az Úr szavát” (Bibl. 73); Mk. 6,6: „circuibat castella in circuitu, docens”: „*kéren*gi *vala* a castelócat *korñql* taneitian” (MK. 40vb) ~ „*kerwl kerenghwen* varafokat es falukat tanoýttýa *vala hwket*” (JordK. 105d) ~ „*kerüli vala* az falukat körs körül” (KárB.) ~ „*végigjárta* a falvakat és tanított” (Bibl. 73); *megkereng*: Mt. 4,23: „Et circuibat Iesus totam Galilaeam”: „Es *megkéren*gi*uala* i^c mend galileat” (MK. 10va) ~ „Es *kerwly* *vala* iefus tellýes galýleat” (JordK. 87d) ~ „Es *el kerüle* az egéfz Galileat Iéfus” (KárB.) ~ „Jézus bejárta egész Galileát” (Bibl. 73).

körüljár: Ps. 26,6: „Circuivi, et immolavi in tabernaculo eius”: „Zozatnak aiandokat ayanlam ɔ felhazat *korñql iaram*” (DK. 36v) ~ „*kernwl yareek*, ees aldozam w lakodalmaba” (KeK. 59) ~ „felemeli Ellenfégimen, kik környül-vettek” (MAZs.) ~ „kik *környülöttem vadnac*, és áldozom az ő fátorában” (KárB.) ~ „és *körüljárom oltárod*at” (Bibl. 73).

megkerül: Mt. 9,35: „et circuibat Iesus omnes civitates”: „Es *megkére*li-*uala* i^c mēd a' varofocat” (MK. 15vb) ~ „*Jarýa kerenghý* *vala* Iefus mynd az varafokat” (JordK. 90c) ~ „Es *iária vala* Iefus mind az várofoakat, és falukat” (KárB.) ~ „Jézus *bejárt* minden várost és falut” (Bibl. 73).

megkörnyékez: Ám. 3,11: „Tribulabitur et circuietur terra:” „Megtörödelméztétic ɓ *megkörne*keztétic a föld” (BK. 219) ~ „ez föld környül való fzoμφzédflágis el véfísi tüled minden eródet” (KárB.) ~ „Ellenség *veszi körül* az országot” (Bibl. 73).

kimegy: Szám. 11,8: „circuibatque populus”: „reeghel hollal *ký meegyen vala* az neep az taborbol” (JordK. 48a) ~ „Ki *omol vala* pedig az nép” (KárB.) ~ „Az emberek végigpász-tázták (a környéket)” (Bibl. 73).

13. **commeo** (1). Jelentése: 1. 'járkál'; 2. 'összejön'. C.: *Iarok, Megyók*; MA.: *Iaroc megyec, lövóc megyec*; PP.: *lövök, Mégyek, Járok*.

hozzá megy: 2 Mak. 11,30: „qui commeant usque ad diem”: „az kic *hozzátoc mennec*, a Xanthicus hólnapnac harmintzadic napiaig” (KárB.) ~ „akik Xantik hónap 30-áig *hazatérnek*” (Bibl. 73).

14. **conscendo** (15). Jelentése: 1. 'felmegy', 'felhág'; 2. 'beszáll (járműbe)'. C.: „*Haioban hágok, haiokázni megyók*; MA.: *Főlmegec, Hagoc; Haiokázni megyec*; PP.: *Fel-mégyek, Hágok*.”

felszáll: Ter. 41,18: „septem boves de amne conscendere, pulchras nimis”: „heeth ókrókeeth az vízből *ffel zallany*” (JordK. 17d) ~ „az folyó vízből *ki iónec vala* het köuér f3ep ünöc” (KárB.) ~ „hét kövér és szép tehén *jött fel*” (Bibl. 73).

megy: Józ. 2.16: „Ad montana conscendite”: „Az hegýefre *menýetek*” (JordK. 75b) ~ „Az hegyre *menýetec*” (KárB.) ~ „*Menýetek a hegyekbe*” (Bibl. 73).

kijön: Jer. 48,44: „qui conscenderit de fovea”: „à *ki ki ió* az veremből” (KárB.) ~ „aki *ki-mászik a veremből*” (B. 73).

meghág: Joel 2,9: „Urbem ingredientur in mure current domos conscendent”: „A varoſba bémennéc a’ kófalón futofnac hazakat *meghagnac*” (BK. 206) ~ „az keritéfen futofnac, házakat *meg hágnac*” (KárB.) ~ „betörnek a városba, felfutnak a falra, *bemennek a házakba*” (Bibl. 73).

15. **convenio** (104). Értelmezése napjaink szótáráiban: 1. ’összejön’, ’gyülekezik’, ’megékezik’; 2. ’megegyezik’; 3. ’illik’. C.: *Egyvvt megyok* [!], *ószue gywlók. Fgyvet* [!] *érteni, megggyezni* [!]; MA.: *Egyýút megyek, hozzamegyóc, Egybe gyúloc. Egyvet értóc; PP.: Mégyek, Hozzá-mégyek, Egybe-gyúlok; Egyet-érték, Meg-alkufzom.*

egybejön: Mt. 1,18: „eset desponsata mater eius Maria Ioseph, antequam convenerent”: „ó anna maria volna ménéztétet Iosep nec mi élet *egbé ionenéc*” (MK. 8rb) ~ „maria ihufnac annýa volna Ioseffnek ýégeztetwen mýnek elette *egbe ýúwneenek*” (JordK. 86c) ~ „Maria iegyeztetett volna lóſeph nec, minéc előtte ötet *haza vinné*” (KárB.) ~ „Mária, Józsefnek jegyese, még mielőtt *egybekeltek volna*” (Bibl. 73).

egybe gyűl (ik): Dán. 3,2: „út convenirent ad dedicationem statuae”: „hog *egbe gúl-nenéc* az ozlopnac meg ſcénteleſeré” (BK. 125) ~ „hogy *iőnenéc* az álló kép nec meg ſcentéléſére” (KárB.) ~ „*őjjenek a szobor felavatására*” (Bibl. 73).

gyülekezik: Jn. 18,2: „quia frequenter Iesus convenerat illuc”: „mert i° *gacorta góle-kezcuala* oda” (MK. 104rb) ~ „mert *gyakorta oda ýew vala* Iefus” (JordK. 149b) ~ „mert *gyakorta oda gyűl vala* Iefus” (KárB.) ~ „mert Jézus gyakran *járt ide* tanítványaival” (Bibl. 73); *egybe gyülekezik*: Mk. 7,1: „conveniunt ad eum pharisaei”: „*egbé gólékezen* ó hozia a leualtac” (MK. 42rb) ~ „*ýwneek* hozýa az ffarýſeofok” (JordK. 106c) ~ „A Ckor *gűlénec* ő hozzáia az Pharifúfoc” (KárB.) ~ „*köré gyűltek* a farizeusok” (Bibl. 73); Lk. 5,15: „et convenibant turbae multae”: „*egbé gólékeznécuala* ſoc gólékežetec” (MK. 59va) ~ „myndenwnnen nagy fokan *ýwneek uala* hý hozýa” (JordK. 117b) ~ „nagy fokaſfág *gyűl vala egybe*” (KárB.) ~ „nagy tömeg *gyűlt egybe*” (Bibl. 73); *hozzágyülekezik*: Mk. 10,1: „conveniunt iterum turbae ad eum”: „*efm̄g gólékezen* ó hozia *gólékežetec*” (MK. 45vb) ~ „*efmeg hozýa gýwneek* a’ nepepek” (JordK. 108c) ~ „és *gyűle* *efmét ő* hozzá fokaſfág” (KárB.) ~ „Ott *ismét* tömeg *vette körül*” (Bibl. 73).

egyembe megfordít: Ps. 101,23: „in conveniendo populos in unum.” „*Meg for-deituan* a nepeket *egembe*” (AK. 105) ~ „Nepeknek *egbe gólékezeſegben*” (DK. 90v) ~ „Népek *egybe gywlekezwen*” (KeK. 268) ~ „Midön a’ népek ſeregben *Óſzve gyűlnek* e’ ſzent helyben” (MAZs.) ~ „Mikor ſoc népek *gyűlneek egybe*” (KárB.) ~ „ha majd *összegyűlnek* ott a népek” (Bibl. 73).

szegődik: Mt. 20,13: „nonne ex denario convenisti mecum”: „Némde eg eſti penzbe *zegóttél* vélém é” (MK. 25vb) ~ „Nem de egy napy penzbe *zeghettel ee* meg en velem” (JordK. 96d) ~ „vagy nem tíz penzbe *ſzerzöttél meg* én velem” (KárB.) ~ „vagy nem egy dénárban *egyez-tél meg velem*” (Bibl. 73).

illik: Ám. 3,3: „niso convenerit eis”: „hanēha *illéndic* ónēkie” (BK. 218) ~ „ha ő köztóc *égyyeſec* nem *leſnec*” (KárB.) ~ „Jár-e együtt két ember, ha nem *érteneek egyet*” (Bibl. 73).

támad: Szám. 20,2: „convenerunt adversum Moysen et Aaron”: „Moyſes es aaron ellen *tamadnak*” (JordK. 86d) ~ „*óſzue gyűlénec* Mofes és Aaron ellen” (KárB.) ~ „ezért *összeverőd-tek* Mózes és Áron ellen” (Bibl. 73).

16. **deambulo** (10). Jelentése: ’járkál’, ’sétál’. C.: *járok, ballagok*; MA.: *Jaroc, Ballagoc fetaloc*; PP.: *Sétálok*.

jár: Eszt. 2,11: „Qui deambulabat quotidie ante vestibulum domus”: „Ki egmeden napon *jaruala* a haznac *gadora* elöt” (BK. 52) ~ „*jár* *vala* az afzfoni állatoknac házoknac tornátza elött” (KárB.) ~ „mindennap ott *járt-kelt* az asszonyok házának udvara elött” (Bibl. 73); Dán. 13,8: „videbant eam senes quotidie ingredientem et deambulantem”: „Es laítac *vala* qtet a uenec egmeden napon bemenette ы *testoua iaratta*” (BK. 168) ~ „Az két vén biró pedig láttya *vala* ötet, hogy minden nap be mégyen és ott *ióroga*t” (KárB.) ~ „A két vén mindennap látta, amint bement és ott *sétált*” (Bibl. 73).

b e m e g y: Jób 38,16: „in novissimis abyssi deambulasti”: „*Bę mehattélé* fíntén az tenger nec méllégéig” (KárB.) ~ „*sétáltál-e* már a tenger fenekén” (Bibl. 73).

17. *descendo* (331). Jelentése szótáraink szerint: 1. 'lemegy', 'lejön', 'leszáll'; 2. 'folyamodik'; 3. 'vetemedik vmire'. C.: *Le szállok, le hágok*; MA.: *Lefzálloc, Lehágoc*; PP.: *Le-fzállok, Lehágok, hüllök*.

s z á l l: Ps. 87,5: „Aestimatus sum cum descentibus in lacum”: „Alaitattam a patakba *zallokkal*” (AK. 85) ~ „En tooba *zallokhoz* inteztetem” (DK. 80v) ~ „Een aleytattam toba *zalokhoz*” (KeK. 229) ~ „Mint a' kiket agyon vertenek, Kik a' halottak közt hevernek” (MAZs.) ~ „mint az koporfóban feküwő megölettetec” (KárB.) ~ „Azok közé sorolnak, akik sírba *szállnak*” (Bibl. 73); *le sz áll*: Jud. 3,7: „Tunc descendit de montibus cum equitibus”: „Tahat *le zalla* a hegécből a louagockal” (BK. 14) ~ „Tahat *le zalla* az hegekrol az lovaghokval” (SzékK. 7) ~ „Az pedig az ő feregüel az tenger fšlire *száll*a” (KárB.) ~ „Ezután seregével *levonult* a partvidékre” (Bibl. 73); Ps. 48,18: „neque descendet cum eo gloria eius”: „[*le*] *zal*” (AKT. 33) ~ „es ú dilöfege *ala sem zal* vele” (DK. 53v) ~ „sem nem *zalle* w wele w dychefege” (KeK. 123) ~ „nagy ditsőségitöl meg kell válni” (MAZs.) ~ „sem *alá* nem *száll* vele az ő diczőfége” (KárB.) ~ „dicsősége nem *megy el* vele” (Bibl. 73); Ps. 71,6: „Descendet sicut pluvia in vellus”: „*Le zal* mikent es a gapiura” (AK. 66) ~ „Es vgan *zal le* mikent ess gapivra” (DK. 68r) ~ „*Le zal* mykeppen es gyapywra” (KeK. 179) ~ „Alábotsát fšzép kedves esöt” (MAZs.) ~ „*lefzáll* mint egy elő az meg kalfzalt mezöre” (KárB.) ~ „Úgy *száll le*, mint eső a mezöre” (Bibl. 73); Dán. 3,49: „Angelus autem Domini descendet cum Azaria”: „Vrnac kedeg angala *lezalla* Azariaiffal” (BK. 130) ~ „Az WRnac penig Angyala ... az kementzében *alá száll*ot *vala*” (KárB.) ~ „Az Úr angyala pedig *leszáll*t a kemencébe Azarjához” (Bibl. 73). Mt. 8,1: „Cum autem descendisset de monte”: „Mikor ke *Le száll*ot *volna* i° a hegröl” (MK. 13vb) ~ „Mikoron kedeglen *lewe gall*ot *vona* lefus az hegyröl” (JordK. 89c) ~ „Mikoron *le száll*ot *vól*na az hegyröl” (KárB.) ~ „Amikor *lejött* a hegyröl” (Bibl. 73); Lk. 19,5: „Zachae, festinans descende”: „Zache *zal le* fšietüé” (MK. 77va) ~ „Zakee fyeff *zall le*” (JordK. 130a) ~ „Zache hamar *száll* *alá*” (KárB.) ~ „Zakeus, *gyere le* hamar” (Bibl. 73); Jn. 2,12: „Post hoc descendit Chapharnaum”: „Enn° utána *lezalla* Capharnaumba” (MK. 86rb) ~ „Annac vána *le zalla* kaffarnaomba” (JordK. 137a) ~ „Az után *méne* Capernaumba” (KárB.) ~ „Azután *lément* Kafarnaumba” (Bibl. 73).

18. *devenio* (15). Jelentése: 1. 'lejön', 'lejut'; 2. 'ér vhova'. C.: *Le megyok* [!], *le ióuók*; MA.: *Leióuóc, Lemegyek*; PP.: *Le-jövök, Le-mégyek*.

j u t: ApCs. 18,19: „Devenitque Ephesum”: „*šutanak* azerth effeomba” (JordK. 165c) ~ „*Juta* pedig Ephesumba” (KárB.) ~ „Efezusba *érkezve* elvált tölük” (Bibl. 73); *o d a j u t*: ApCs. 9,32: „deveniret ad sanctos, qui habitabant Lydæ”: „hŵ hozzáyok yewe Mynt kedeg *oda ywt vona*” (JordK. 159a) ~ „mikoron az várafokat iárná, *menne* az Szentekhöz” (KárB.) ~ „Péter mindenhová elment, így a Liddában elő hívökhöz is *eljut*ott” (Bibl. 73).

(*se m m i v é*) *v á l t o z i k*: Ps. 57,8: „Ad nihilum devenient tanquam aqua decurrens”: „*Semie változtat*nak ment el foľo vyz” (AK. 44) ~ „*Semmie lez*nek mint foľo víz” (DK. 58v) ~ „*Semmye ywth* mykeppen folyo vyz” (KeK. 145) ~ „*El oluad*nac mint az víz” (KárB.) ~ „Hadd *folyjanak szét*, mint a kiömlött víz” (Bibl. 73).

19. **dilabor** (3). Jelentése: 1. 'széthull', 'felbomlik'; 2. 'eltűnik', 'elszökik'. C.: *Alattomba, el megyók, (auagy) alá eszóm* [!]; MA.: *Alattomba elmegyec, Elmulom, Esóm*; PP.: *Széllyel-hüllök, o [z]lom. El-múlom, El-esem.*

el o s z ó l: 1. Kir. 13,8: „dilapsusque est populus ab eo”; „*el ofzla* az nép ő töle” (KárB.) ~ „a sereg magára hagyta Sault, *szétszéledt*” (Bibl. 73); 1 Kir. 13,11: „quod populus dilaberitur a me”: „láttam hogy *el ofzlana* tőlem az nép” (KárB.) ~ „láttam, hogy a sereg *cserben hagyott*” (Bibl. 73).

20. **discedo** (61). Jelentése napjaink szótárai szerint: 1. 'elmegy'; 2. 'széteszlik'; 3. 'abba-hagy'. C.: *El megyók*; ~ MA.: *Elmegyec*; PP.: *El-mégyek*.

m e g y: Lk. 2,15: „Et factum est, út discesserunt ab eis angeli”: „Es lőt hog *mentec* ő tőllőc az angaloc” (MK. 56ra) ~ „Es len hogý *el mentenec vona* hűw thewlők az angýalok” (JordK. 114d) ~ „Es lőn hog *mikor el mentec vólna* az Angyaloc ő tőllőc” (KárB.) ~ „Mihelyt az angyalok *viszszatérték* a mennybe” (Bibl. 73); *e l m e g y*: Ter. 26,17: „Et ille discedens”: „*El mēne* azért onnét Ishác” (KárB.) ~ „Ezért Izsák *elvonult onnan*” (Bibl. 73); Lk. 7,24: „et cum discessissent nuntii Iohannis”: „Es micor *émentec vólna* Ianofnac kőuēti” (MK. 62rb) ~ „Es mykoron *el mentenec vona* Ianofnac kőwety” (JordK. 119c) ~ „Mikor pedig *el mentec vólna* az Iános kőuēti” (KárB.) ~ „Amikor János követei *elmentek*” (Bibl. 73); ApCs. 10,7: „cum discessisset angelus”: „Mýkoron azért *el ment vona* az angýal” (JordK. 159c) ~ „Minec vtánna *el ment vólna* az Angyal” (KárB.) ~ „Mihelyt az angyal, aki ezt közölte, *eltűnt*” (Bibl. 73).

e l t á v o z i k: Ps. 6,9: „Discedite a me omnes”: „*El taveziatok* en tólem mind” (DK. 10v) ~ „*Tawozyathok el* en twlem mynd” (KeK. 9) ~ „Es én háborgatoim, ... Már mind *hátra-terulnek*” (MAZs.) ~ „*Mennyetec el* én tülem mindnyáian” (KárB.) ~ „*Távozzatok* mind, ti ámitók” (Bibl. 73); Ps. 118,118: „Sprevisi omnes discedentes a iudiciis tuis”: „Utaltád mend te igaffagidtol *el tawozokat*” (AK. 136) ~ „Te igaffagidrol *el menőkot* . mindent vtaltal” (DK. 33v) ~ „Vtaltal mynden the yteletyttwl *el tawozokath*” (KeK. 344) ~ „Kik *elhajlanak* igaffágodtúl” (MAZs.) ~ „kic az te parantfolatidtól *el távoznac*” (KárB.) ~ „Akik *elfordultak* törvényedtől” (Bibl. 73); Mk. 5,17: „rogare coeperunt eum út discederet de finibus eorum”: „kēzdec kēmi hog *éltawoznec* ő vi-dekecből” (MK. 40ra) ~ „Kezdecék azért keerný az varafbelyek Iefuft *hoğ mennee ký* az hűw tartományokból” (JordK. 105a) ~ „Es kezdec Iefuft kēmi, hogy *ki menne* az ő hatarokból” (KárB.) ~ „Arra kérték, *hagyja el* határukat” (Bibl. 73).

e l v á l i k: Lk. 1,38: „discessit ab illa angelus”: „*évalec* ő tőllő az angal” (MK. 54vb) ~ „ottan *el mēne* thűwe az angýal” (JordK. 114a) ~ „*el mēne* ő töle az WRnac Angyala” (KárB.) ~ „az angyal *eltávozott*” (Bibl. 73).

j ö n: ApCs. 18,2: „discedere omnes Iudaeos a Roma”: „kýk *ýettenek vala* oda olaz orzaghbol” (JordK. 165a) ~ „az Sidóc mind *ki mennēnec* Romából” (KárB.) ~ „az összes zsidó *hagyja el* Rómát” (Bibl. 73).

e l h a g y: 1 Kor. 7,10: „uxorem a viro non discedere”: „az afz3oni állat az ő férjét *el ne hadgya*” (KárB.) ~ „a feleség ne *hagyja el* a férjét” (Bibl. 73).

21. **egredior** (634). Napjaink szótárai szerinti jelentése: 1. 'kimegy', 'kiszáll'; 2. 'felmegy'; 3. 'eltér vmitől'. C.: *Ki megyók*; MA.: *Kimegyók. Külépec*; PP.: *Kimégyek, Ki-lépem.*

k i m e g y: Ter. 12,4: „Egressus est itaque Abram”: „*ký meene* azért Abram” (JordK. 4c) ~ „Mikor pedig Abram *ki menne* Haranbol” (KárB.) ~ „Ábrám tehát *elköltözött*” (Bibl. 73); Jud. 5,5: „non egredietur verbum falsum ex ore meo”: „nem *mēgen ki* hamis ige én zambol” (BK. 17) ~ „nem *zarmazyk* hamyíff yge az en zambol” (SzékK. 17) ~ „hazugfág az te f3olgádnac f3áiából nem *f3ármazic*” (KárB.) ~ „Szolgád száját nem *hagyja el* semmiféle hazugság” (Bibl. 73); Ps. 59,12: „non egredieris, Deus, in virtutibus nostris”: „nem *megy ki* iften mú tehetlegőcnben” (AK. 48) ~ „iften mi erőkbe *ky* nem *meeğ*” (DK. 60r) ~ „*meg* nem *teerz* iften mi erőkbe” (KeK. 150) ~ „*el* nem *jövé*l velünk fereginkkel Az hadba velünk nem *jövé*l” (MAZs.) ~ „nem *még*y *vala ki* az mi feregínckel” (KárB.) ~ „hogy nem *vonulsz ki* többé seregünckel” (Bibl. 73); Mt. 9,32: „Egressis

autem illis, ecce obtulerunt ei hominum mutum”: „Azoc ke' *ki menueiec* ime hozanac neki embert” (MK. 15va) ~ „azok kedeg mýkoron *ký nýomottanak vona* yme hozanac hw neký eę neema embert” (JordK. 90c) ~ „Mikoron pedig azoc *el mentenec vólna*, imé hozánac neki egy ördögös némát” (KárB.) ~ „Alighogy ezek *elmentek*, egy ördögtől megszállt némát hoztak eléje” (Bibl. 73); Jn. 10,9: „et ingreditur, et egreditur, et pascua inveniet”: „*ki megén* ɓ be megén ɓ éledélekét lél” (MK. 96ra) ~ „be megyen es *ky yew* es eeledelt talál” (JordK. 143d) ~ „és be mégyen f-*ki mégyen*, és io fűre találkozik” (KárB.) ~ „*ki-bejár* és legelőt talál” (Bibl. 73).

kijön: Lev. 10,2: „Egressusque ignis a Domino”: „Ottan týz *yewe ký* wr ýften elől” (JordK. 38d) ~ „Annac okaért tüz *iőue ki* az WR elől” (KárB.) ~ „Az Úr színe elől láng *csapott ki*, és megégette őket” (Bibl. 73).

származik: Dán. 7,10: „Fluvius igneus rapidusque egrediebatur”: „tüzés folo ɓ gors *zarmazivala* ɔ orcaiaból” (BK. 149) ~ „Tüz foliás *foly vala* és *iő vala ki* az ő fzine elől” (KárB.) ~ „Tüzfolyó eredt belőle és folyt tovább” (Bibl. 73).

kiered: Rút 1,7: „Egressa est itaque de loco peregrinationis suae”: „*ig ki érédé* ɔ zarádoklátanac héléböl” (BK. 1) ~ „*Ki méne* annac okaért az helyből mellyben vala” (KárB.) ~ „*Elhagyta* hát azt a helyet, ahol azelőtt éltek” (Bibl. 73).

előtte jár: Szám. 2,9: „per turmas suas primi egredientur”: „mýndennek *elette járyanak*” (JordK. 44c) ~ „az ő feregec fserint *elől iárcok legyenec* ezec” (KárB.) ~ „*besorozottak* ... induljanak először” (Bibl. 73).

22. **emerge** (2). Jelentése: 'előkerül', 'kivergődik', 'felszínre jut'. C.: *Ki szabadulok, ki menekedöm*; MA.: *Kimenekedem, Merűleibőljólbuom*; PP.: *Ki-menekedem, Merűlésöl ki-búvóm*.

kijön: Ter. 41,3: „aliae quoque septem emergabant de flumine”: „Efmét azoc vtan más het ünc *iönec vala ki* az folyó vízből” (KárB.) ~ „Utánuk azonban hét más tehén *jött elő* a Nílusból” (Bibl. 73).

23. **eo** (450). Jelentése napjaink szótáraiban: 1. 'megy', 'jár', 'halad'; 2. 'indul'; 3. 'elműlik', 'pusztul'. C.: *Megyők*; MA.: *Megyec*; PP.: *Mégyek*.

megy: „Rút 1,8: „Ite in domum matris vestrae”: „*mēñèc* tv anatoknac hazaba” (BK. 1) ~ „*Mennyetec el*, és *terietek haza* ki ki az ő Annyánac házához” (KárB.) ~ „*Menjetek* és mindegyitek *térjen vissza* anyja házába” (Bibl. 73); Eszt. 5,14: „sic ibis cum rege lactus ad convivium”: „*ig vígan még* királlal a vendéglegbè” (BK. 61) ~ „annac vtánna *menny be* az királlal az lakodalomba vígan” (KárB.) ~ „Akkor vidáman *mehetsz* a királlal a lakomára” (Bibl. 73); Óz 14,7: „Ibunt rami eius”: „*Meñèc* ɔ agay” (BK. 200) ~ „*Ki teriednec* az ő ágai” (KárB.) ~ „Hajtásai messze *ágznak*” (Bibl. 73); Mt. 2,8: „Ite, et interrogate diligenter de puero”: „*meñèc* ɓ kérdezekkégetec zèrèlmeft a' germekröl” (MK. 8vb) ~ „*Menýetec el* es kerdezekégetec zèrèlmeft az germekröl” (JordK. 86d) ~ „*El ménuén* oda, fşorgalmatořfõn értekezetec meg az gyermek felöl” (KárB.) ~ „*Menjetek*, s szerezzetek pontos értesülést a gyermek felöl” (Bibl. 73); *el megy*: Kiv. 10,8: „Ite, sacrificate Domino Deo vestro”: „*mennyetec el* es aldozýatok tý vratoknak yftentýknek” (JordK. 26d) ~ „*Mennyetec el* fşolgállýatoc az ti WRatoknak Iftenteknec” (KárB.) ~ „*Menjetek* és mutasatok be áldozatot az Úrnak” (Bibl. 73).

ered: Jn. 14,31: „Surgite, eamus hinc”: „*keřlètec èreggõnc inèt*” (MK. 101va) ~ „Kelletek ffelel *mennyvñk el* cennen” (JordK. 147c) ~ „*kellyetec fel, mennyünc el innét*” (KárB.) ~ „*Keljetek fel, menjünk innét*” (Bibl. 73).

jár: Ps. 80,13: „ibunt in adinventionibus suis”: „õõõõ lelemefegbe *íaranak*” (DK. 77r) ~ „ees *íaranak* w lelemefekbe” (KeK. 214) ~ „ha Izrael Enútaimban, Es tanátonban [!] *lárni* akart vólna” (MAZs.) ~ „az Izrael az én vtaimban *iárt vólna*” (KárB.) ~ „hadd *menjenek* csak saját fejük után” (Bibl. 73).

nyomotik: Ter. 19,1: „et ivit obviam eis”: „Lott ... ottan ffelel kele es eleýgben *nyomotek*” (JordK. 7b) ~ „az Lot ... fel keluen *eleikbe méne*” (KárB.) ~ „Lót ... *eléjük ment*” (Bibl. 73).

elkerül: Szám. 34,5: „Ibitque per gyrum terminus ab Asemona”: „es *kerül* el Ebronara az falwygh” (JordK. 58a) ~ „Ennec felötte *kerül* az határ Afmontol foguán az AEgyptufnac folyó vizéig” (KárB.) ~ „Acmontól a határ Egyiptom patakjáig *húzódjék*” (Bibl. 73).

folyik: Joel 3,18: „per omnes rivus Juda ibunt aquae”: „Iudanc minden Lergètégiben *vizéc folnak*” (BK. 210) ~ „Iudanc folyáfi vizekkel *beüőködne*” (KárB.) ~ „Juda minden folyójának víz *árasztja el* a medrét” (Bibl. 73).

fut: Ez. 1,14: „Et animalia ibant et revertebantur”: „És az lelkes állatoc *futnác* és meg ternenec vala” (KárB.) ~ „Az élőlények *jöttek-mentek*” (Bibl. 73).

24. *exeo* (320). Jelentése: 1. 'kimegy', 'elmegy'; 2. 'kijut'; 3. 'letelik'; 4. 'túlmegey'; 5. 'elkerül'. C.: *Ki megyók*; MA.: *Kimegyec*; PP.: *KI-mégyek*.

kimegy: Jud. 14,2: „exite cum impetu”: „*ménétéc* ki hirtelénkedéttél” (BK. 41) ~ „ha ő ryayok *hyrtelenkednetek*” (SzékK. 83) ~ „az előtöbbe adatott hadnagyual *ki rohannyátoc*” (KárB.) ~ „minden harcra termett férfi *vonuljon ki* a városból” (Bibl. 73); Eszt. 7,8: „verbum de ore regis exierat”: „kiralnac igecie meg *q* zaiabol *ki nem ment vala*” (BK. 64) ~ „Mihelt ez ízót *ki ízalafstá* az király ízáiból” (KárB.) ~ „Alig *hagyta el* a szó a király száját” (Bibl. 73); Ps. 18,5: „In omnem terram exivit sonus eorum”: „ew zawok Minden fewldre *ky mene*” (FeK. 9) ~ „*Q* nekik hangoffagok minden földre *ki teriede*” (DK. 20r) ~ „Mynd wylag zerenth *mene* w hangoffagok” (KeK. 33) ~ „Mindenfélé *mégven* E' föld kerektségén *Beszéde* ezeknek” (MAZs.) ~ „Mégis minden földre *ki hatott* az ő zengéfc” (KárB.) ~ „a hír mégis *terjed* szerte a világon” (Bibl. 73); Ps. 103,23: „Exibit homo ad opus suum”: „*Ki mégén* ember *q* mvuelkedetere” (AK. 109) ~ „Ember *ki mégén* v dolgara: es v mvnkaiaara” (DK. 92v) ~ „Ember *ky yw* w dolgara” (KeK. 276) ~ „Az ember ... tífztífzerint munkára *mégven*” (MAZs.) ~ „*Ki mégven* az ember az ő munkáiára” (KárB.) ~ „Az ember *elindul* a munkája után” (Bibl. 73); Mt. 13,1: „In illo die exiens Iesus de domo”: „A Napon *ki menuē* i° a házbol” (MK. 19ra) ~ „Azon napon *ký nyomothvan* Iesus az házbol” (JordK. 92b) ~ „AZon napon *ki ménuén* Iefus az házból” (KárB.) ~ „Egyik nap *Iezus elment* hazulról” (Bibl. 73); ApCs. 7,3: „Exi de terra tua”: „*Meny ký* ez the feldedb” (JordK. 156b) ~ „*eregy ki* az te földedből” (KárB.) ~ „*Hagyv* itt földedet” (Bibl. 73).

kijön: Mt. 2,6: „ex te enim exiet dux”: „mert te belölléd *iq* ki hérécg” (MK. 8vb) ~ „Mert te belölléd *yw ký* az herczeg” (JordK. 86d) ~ „Mert te belöled *tamad* az feidelem” (KárB.) ~ „hisz belöled *származik* majd a vezér” (Bibl. 73); Lk. 12,59: „non exies unde, donec etiam novissimum minutum reddas”: „Nem *iqz* *ki* onnaton mignem megadod a mentöl vtölfo b aklat” (MK. 71va) ~ „nem *yewz* oínan *kýwe* myglen meegh mýnneel *kýf*feb *fýllereeth* meg h nem *fýzeted*” (JordK. 125d) ~ „nem *ídfz* *ki* onnét, mignem meg nem fizet íz mind az utólfo kis fillérig” (KárB.) ~ „nem *szabadulsz ki*, míg az utolsó fillért is meg nem fizeted” (Bibl. 73).

kel: Lk. 1,9: „secundum consuetudinem sacerdotii, sorte exiit”: „a' papfagnac *zokafa* *zerent* nállal *kelé*” (MK. 54ra) ~ „papý zolgalathnak *zokafazerent* történettel *rea essek*” (JordK. 113d) ~ „Az Papi tífstnec rendi ízerint, *reidá iutá* az ízer” (KárB.) ~ „hagyományas szokás szerint *rá esett* a sor” (Bibl. 73); *kikel*: Lk. 2,1: „exiit edictum a Caesare Augusto”: „paranlolat *költ* *ki* Augfz Lazartol” (MK. 55va) ~ „Augustus Czafarnak paranczolattya *tamada*” (JordK. 114c) ~ „az Augustus Czáfzártól parantfolat *adatéc* *ki*” (KárB.) ~ „Augustus császár rendeletet *adott ki*” (Bibl. 73).

kitámad: Jel. 9,3: „et de fumo putei exierunt locustae in terram”: „es az kwthnak *fýftýböl* falkaat [!] *tamadanak* *ký* ez feldre” (JordK. 190b) ~ „Az *füstből* pedig *tamadánac* *fáskác* az földre” (KárB.) ~ „A *füstből* sáskák *lepték el* a földet” (Bibl. 73).

kivet: Lk. 8,2: „de qua septem daemonia exierant”: „*kibol ki* *vétet* *vala* hét *ördögöt*” (MK. 63rb) ~ „*kyböl* heet erdeghek *mentenek* *vala* *kýwe*” (JordK. 120a) ~ „*mellyből* hét *ördögöc* *mentec* *vala ki*” (KárB.) ~ „*akiből* hét *ördög* *ment ki*” (Bibl. 73).

25. *gradior* (52). Jelentése napjaink szótárai szerint: 'lép', 'halad', 'megey'. C.: *Megyók*, *iárok*; MA.: *Megyec*, *Iaroc*; PP.: *Mégyek*, *Járok*.

jár: Ter. 3,14: „super pectus tuum gradieris”: „te mellýeden *yár*” (JordK. 3a) ~ „az te hafadon *iary*” (KárB.) ~ „Hasadon *csúszol*” (Bibl. 73); Kiv. 2,5: „et puellae eius gradiabantur per crepidinem alvei”: „Es hű zolgalo leány *yárnak vala az vízec partján*” (JordK. 24b) ~ „és añac fşólgáló leáni *iárnac vala az vízec partyán*” (KárB.) ~ „Kisérői közben a parton *sétáltak*” (Bibl. 73); Ps. 31,8: „in via hac qua gradieris”: „az vtba; kibe *yarz* [!]” (DK. 40r) ~ „az wthba kybe *yarz*” (KeK. 72) ~ „Es vezérellek az igaz öfvényen” (MAZs.) ~ „az vtra mellyen *iary*” (KárB.) ~ „az útra, amelyen *járnod kell*” (Bibl. 73); Dán. 4,34: „gradientes in superbia potest humiliare”: „kèuelfegbèn *iarokat* megalazhat” (BK. 140) ~ „àkic *iárnac* keuélfégben, meg alázhattya” (KárB.) ~ „akik kevélyen *járnak-kelnek*, azokat meg tudja alázni” (Bibl. 73); Mik. 2,7: „Nonne verba mea bona sunt cum eo qui recte graditur”: „Nemdè èn igeim iok è auual ki igazàn *iar*” (BK. 249) ~ „nem hafználnak è az èn befşédim . annál az ki igazàn *iar*” (KárB.) ~ „Nincsenek-e telve szavai jóssággal az ò népe, Izrael íránt” (Bibl. 73).

megy: Ez. 1,9: „ante faciem suam gradiebatur”: „mindenic artzal eleibe *mégýen vala*” (KárB.) ~ „nem fordultak meg, hanem mindegyik egyenesen *haladt*” (Bibl. 73); Ám. 7,12: „gradere; fuge in terram Iuda”: „*Men fűs* [!] Iudanac földebè” (BK. 227) ~ „*eregyel* fufs el az Iuda földére” (KárB.) ~ „*Menj el* innen! Menekülj Juda földjére” (Bibl. 73); *elmegy*: Szám. 20,17: „sed grediemur via publica”: „de az orzagh wtan *meegýwnk el*” (JordK. 52a) ~ „Az orfşág vtán *megyűnc*” (KárB.) ~ „A királyi úton *haladnánk*” (Bibl. 73).

mászik: Eszt. 4,2: „hoc eiulatu, usque ad fores palatii gradiens”: „è firaffal a palotanac aitayhoz *maza*” (BK. 57) ~ „*méne* fşintèn *oda* az helyre melly az király kapuia elõt vala” (KárB.) ~ „A királyi kapuval szemben megállt” (Bibl. 73).

26. **inambulo** (2). Jelentése: 'járkál', 'sétál'. C.: *Ballagok, iárok*; MA.: *Setalगतoc, Ballagoc*; PP.: *Sétálgatok, Ballagok*.

jár: 2. Kor. 6,16: „et inambulabo inter eos”: „lakozom ò bennec, és bennec *iaroc*” (KárB.) ~ „és közöttük *járok*” (Bibl. 73).

27. **incedo** (39). Jelentése szótárainkban: 1. 'jár', 'terjed', 'nyomul'; 2. 'belép'; 3. 'meglep'. C.: *Iárok, sétálok*; MA.: *Iarok, Sétaloc, Mendegelóc*; PP.: *Járok, Sétálok, Mendegelek*.

jár: Lev. 11,27: „quae incedunt quadrupedia”: „mýnth zokoth laban *yarný*” (JordK. 39b) ~ „valamelly az négy lábú állatoc között az tenyerén *iar*” (KárB.) ~ „Azokat a négylábú állatokat, amelyek egész talpukon *járnak*” (Bibl. 73); Ps. 41,10 és 42,2: „quare intristatus incedo”: „es mire *iarok* zomorvan” (DK. 49r) ~ „ees myre zomorwn *yarok*” (KeK. 106 és 107) ~ „Gyáfzban *járok* vefzéllyel; Miért *járok* keferűféggel” (MAZs.) ~ „f-miért *iaroc* gyáfzruhában”; „miért *iaroc* fşomorúan” (KárB.) ~ „Miért kell szomorúan *járom*” (Bibl. 73); Ez. 1,9: „non revertebantur cum incederent”: „nem fordólnac vala meg mikor *járnac vala*” (KárB.) ~ „Amikor *mentek*, nem fordultak meg” (Bibl. 73); Lk. 1,6. „incedentes in omnibus mandatis”: „*iaruan* vrnac mendez parálólatibā” (MK. 54ra) ~ „yften-elette *nyomofok* az ýftennek mýnden paranczolatýban” (JordK. 113c) ~ „kic az Wrnac minden parantfólatiban ... élnec vala” (KárB.) ~ „szentül élték az Úr parancsai és rendelkezései szerint” (Bibl. 73).

megy: Szám. 10,34: „Nubes quoque Domini super eos orat per diem cum incederent: „Az ýftený kòd kedeegh felettek *mégýen vala* mýnd napwl” (JordK. 47d) ~ „Es az WR fòlhòie vala ò raytoc nappal mikoron mennènc az ò táborokból” (KárB.) ~ „S az Úr felhòie *lebegett* fölöttük azon a napon, amelyen a táborból elindultak” (Bibl. 73); *bemegy*: Zsid. 6,19: „et incedentem usque ad interiore velaminis”: „mellj *be mégýen* mind azokig, az mellyec a kárpiton belől vadnac” (KárB.) ~ „amely a függöny elé ér” (Bibl. 73); *hátramegy*: Ter. 9,23: „et incedentes retrorsum, operuerunt veranda patris sui”: „és *hátra menuén* ò hozzá iárúlánac és be fedezèc az ò Atyoknac mezítelenfégt” (KárB.) ~ „háttal *bementek* és betakarták atyjuk meztelenségét” (Bibl. 73).

siet: Józs. 4,13: „quadraginta pugnatorum millia per turmas, et cuneos, incedebant per plana”: „negyven ezeren ký mýnd ew fereghe zèrent, és *ýyethnek* az ýgyenefre” (JordK. 76a) ~

„Vgy mint negyuen ezer fegyueres vitezec *ménének által* az Wr előtt” (KárB.) ~ „mintegy 40 000 felfegyverzett harcos *kelt át* ... Jerikó síkságára” (Bibl. 73).

28. **ingredior** (570). Jelentése: 1. 'jár', 'megy'; 2. 'belép'; 3. 'belefog'; 4. 'megtámad'. C.: *Bé megyók*; MA.: *Bemegyec*; PP.: *Bé-mégyek, Mégyek, Iárok*.

m e g y: Óz 4,15: „nolite ingredi in Galgala”: „ne akariatoc *mēnetec* galgalaba” (BK. 186) ~ „Ne *mennyetec* Gilgalba” (KárB.) ~ „Ne *menjetek el* Gilgalba” (Bibl. 73); Mt. 19,17: „Si autem vis ad vitam ingredi”: „Ha ke akarj az örök életbē *mennēd*” (MK. 25rb) ~ „Ha kedjg az erek eeleltre akarj *be mennj*” (JordK. 95d) ~ „ha pedig *bę* akarj az életre *menni*” (KárB.) ~ „ha el akarsz *jutni* az örök életre” (Bibl. 73); *b e m e g y*: Lev. 12,4: „nec ingredietur in sanctuarium”: „*be fe mennj*en az szentuariomba” (JordK. 39c) ~ „az fzet helyre ne *mennyen*” (KárB.) ~ „és ne *közeledjen* a szentélyhez” (Bibl. 73); Rút 4,11: „mulierem, quae ingreditur domum tuam”: „énembēit ki *bé mégē* te hazadba” (BK. 9) ~ „az afzsoni állatot, ki *megyen* az te házadban” (KárB.) ~ „az aszszonyt, aki házadba *került*” (Bibl. 73); Ps. 85,11: „et ingrediar in veritate tua”: „es *be megek* te igaffagodba” (AK. 83) ~ „es en *be megek* te bizonfagodba” (DK. 80r) ~ „ees een *bemegyek* the yozagodba” (KeK. 226) ~ „Hogy *járjak* igafságodban” (MAZs.) ~ „*Iároc* az te igafságodban” (KárB.) ~ „hogy igazságod szerint *járjak*” (Bibl. 73); Lk. 24,3: „ingressae non invenerunt corpus Domini Iesu”: „*bé menuē* nē lelic vr i^onac tēftēt” (MK. 83vb) ~ „*bel menwen* nem találak megh oth vrnak h^ow testēth” (JordK. 134d) ~ „*bę ménuēn* nem találác az Wr Iefufnac tēftēt” (KárB.) ~ „*Bementek*, de az Úr Jézus testēt nem találták” (Bibl. 73).

j á r: Ps. 37,7: „tota die contristatus ingrediebar”: „mind napeftig kefervfeleg *iarok vala*” (DK. 45v) ~ „naponkeeth zomorwlwan *megyek vala*” (KeK. 92) ~ „Minden napon gvász-ruhában *járok írván*” (MAZs.) ~ „és minden nap fzomorúan *iároc*” (KárB.) ~ „naphosszat zomorúan *járok*” (Bibl. 73); Ám. 6,1: „ingredientes pompatice domus Israel”: „*iaruā* keüelfeggēl Iflín^o hazaban” (BK. 224) ~ „*fzoktanac gyűlni* az Izrael házának lokofi [!]

(KárB.) ~ „akik elé hódolva *járu*l Izrael háza” (Bibl. 73).
b e j ö n: Ps. 40,7: „Et si ingrediebatur út videret”: „Es ha *be iövala* latnia” (DK. 48r) ~ „Ees ha *bel yw* vala” (KeK. 102) ~ „*Meglátogat*ttak engem nyájasan” (MAZs.) ~ „Ha midőn *el iöne*c látogatnom” (KárB.) ~ „Ha valaki *meglátogat*” (Bibl. 73).

29. **intro** (227). Jelentése napjaink szótárai szerint: 'belép'; 'behatol'; 'bemegy'. C.: *Be megyók*; MA.: *Bemegyec*; PP.: *Bé-mégyek*.

b e m e g y: Lev. 10,9: „quando intratis in tabernaculum testimonii”: „m^okoron az fanctuariomba *be mentők*” (JordK. 39a) ~ „mikor *bę* akartoc *menni* az gyülekezet fátorába” (KárB.) ~ „Amikor a megnyilatkozás sátrához *jösztök*” (Bibl. 73); Esz. 4,2: „Non enim erat licitum indutum sacco aulam reges intrare”: „nem vala melto fakba oltozotn^o. kiral tēremēbē *bēmēn*” (BK. 57) ~ „mert nem fzabad vala *bę menni* az király kapuián gváfz ruhában” (KárB.) ~ „mert szörzsákba öltözve nem *léphette át* senki a király kapuját” (Bibl. 73); Ps. 68,2: „quoniam intraverunt aquae usque ad animam meam”: „mert *be mentenek* vizek mend en lelkemiglen” (AK. 60) ~ „mert vizek *be menenek* mind en lelkemig” (DK. 65r) ~ „merth *bee mennnek* vyzek mynd een lelkemyg” (KeK. 167) ~ „Mert a^o vizek fzintén lelkemig *érnek*” (MAZs.) ~ „mert *el értenec* az vizec mind az én lelkemig” (KárB.) ~ „a víz már torkomig *ér*” (Bibl. 73); Ps. 87,3: „Intret in conspectu tuo oratio mea”: „*Be menhen* te zemeled eleibe en imadlagom” (AK. 84) ~ „En imadlagom *menhen* *be* te elödbe” (DK. 80v) ~ „*Iuffon* the elewdbe een ymadfagom” (KeK. 229) ~ „Könyörgēfemet meghallgaffad” (MAZs.) ~ „*Mennyen* te elödbe az én imáfagom” (KárB.) ~ „Imám *hatoljon fel* hozzád” (Bib. 73). Bár. 3,15: „quis intravit in thesauros eius”: „ki *mēt bé* o kēnLebe” (BK. 104) ~ „az ő tárházában ki *ment* valaha *bę*” (KárB.) ~ „és ki *hatol* el kincseihz” (Bibl. 73); Lk. 10,5: „In quacunquē domum intraveritis”: „valamel házba *bēmēnēd tēc*” (MK. 67ra) ~ „Valamely hazban *bel menendetek*” (JordK. 122c) ~ „Valamely házba *bę mentec*” (KárB.) ~ „Ha *betértek* egy házba” (Bibl. 73); Lk. 22,3: „Intravit autem satanas in iudam”: „*Bēmene* ke fathanas Iudafba” (MK. 80vb) ~ „*Bel meene* azért az fathanas Iudafban” (JordK. 132c) ~ „*Bę méne* pedig az Sátán Iudásba”

(KárB.) ~ „A sátán hatalmába kerítette a karióti Judást” (Bibl. 73); Jn. 10,1: „qui non intrat per ostium in ovile ovium”: „ki nem *megen be* az aiton a iuhocnak aklaba” (MK. 95vb) ~ „Vala ký *be* nem *meegýen* az aýton az ýuhoknak aklokban” (JordK. 143d) ~ „à ki az iuhocnak aklába nem az ajtón *mégyen bí*” (KárB.) ~ „Aki nem a kapun *megy be* a juhok aklába” (Bibl. 73).

j ö n: Róm. 5,12: „per unum hominem peccatum in hunc mundum intravit”: „egy ember által *jött* ez világra az bűn” (KárB.) ~ „egy ember által *lépett* a világba a bűn” (Bibl. 73).

á l l: Jud. 10,17: „Cumque intrasset ante faciem eius”: „mikor *allotuolna* ő orcaia élot” (BK. 33) ~ „mykor kedegh *be ment volna* Ivdith az olofernefnak eleybe” (SzékK. 68) ~ „Dé mikor előtte *meg állafsz*” (KárB.) ~ „Ha színe előtt *állsz* majd” (Bibl. 73).

30. **introeo** (141). Jelentése: 'belép', 'bemegy'. C.: *Bé megyók*; MA.: *Bemegyec*; PP.: *Bé-mégyek*.

b e m e g y: Kív. 1,1: „cum Iacob singuli cum domibus suis introierunt in Aegyptum”: „kýk mynd *bel meenenek* egiptomba Iacobbal” (JordK. 23d) ~ „kic *bę mentenec* *vala* Iáccobbal Aegyptumba” (KárB.) ~ „akik családjukkal együtt *lękísérték* Jákobot Egyiptomba” (Bibl. 73); Jud. 12,6: „exiret et introiret ad adorandum Deum suum”: „ki *mēnē* ɓ *bē mēnē* ő iftēnét ymadni” (BK. 36) ~ „ő ky meheffen es *be jóheffen* az ő yftēnének ymadafara” (SzékK. 75) ~ „Es mikor *fel menne*, imádgya *vala* az Izraelnc Wrát Iftēnét” (KárB.) ~ „hogy szolgálóját engedjék ki imádkozni” (Bibl. 73); Ps. 62,10: „introibunt in inferiora terrae”: „*be mennek* földnek alfába” (AK. 51) ~ „*beel mennek* feldnek alforezeeben” (FeK. 30) ~ „földnek alfo rezybe *mennek*” (DK. 61r) ~ „ees *meńnek* feldnek alfo rezebe” (KeK. 154) ~ „Mélyen a' föld alá borúlnak” (MAZs.) ~ „az földnc alfo rézfőre *menne*” (KárB.) ~ „azok *lekerűlnak* a földnek mélyébe” (Bibl. 73); Dán. 10,3: „caro et vinum non introierunt in os meum”: „hus ɓ bor én zamon *bēnem ment*” (BK. 158) ~ „hús és bor *bę* nem *ment* az én fzámon” (KárB.) ~ „húst és bort még számba se vettem” (Bibl. 73); Mt. 8,5: „Cum autem introisset Capharnaum”: „Miko ke *bémentuolna* Capharnaumba” (MK. 14ra) ~ „Mykoron kedeg *be ment vona* kaffarnaomba” (JordK. 89c) ~ „*Be ménuén* pedig Iesus Capernaumba” (KárB.) ~ „Amikor *beért* Kafarnaumba” (Bibl. 73); MK. 1,45: „ita ut iam non posset manifeste introire in civitatem”: „hog immar ielenné || a' varosba *bē nē mēhēne*” (MK. 37rb) ~ „ymaran nem *mehethne be* az varosban” (JordK. 103b) ~ „hogy immár nem *mehetne* az Ie[us niluan varosba” (KárB.) ~ „Emiatt Jézus nem *mehetett* nyilvánosan *be* a városba” (Bibl. 73); Jn. 20,5: „non tamen introivit”: „de maga *nē mēnē* a koporfőba” (MK. 106vb) ~ „es ennen maga *be* nem *meene*” (JordK. 151a) ~ „de nem *mēne be*” (KárB.) ~ „de nem *ment be*” (Bibl. 73).

j á r: ApCs. 3,2: „út peteret elemosynam ab introeuntibus in templum”: „hogý alamýfnath kernee azon *ýaroktwl* az templomban” (JordK. 153d) ~ „hogy kérne alamífnát azoktol a *kic bę menne* *vala* az templomba” (KárB.) ~ „hogy a templomba *menőktől* alamizsnát kérjen” (Bibl. 73).

31. **introgredior** (6). Jelentése: 'belép'. C.: *Bé megyók, lépők*; MA.: *Bemegyóc, Lepec*; PP.: *Bé-mégyek*.

b e j ö n: Dán. 5,15: „Et nunc introgressi sunt in conspectu meo sapientes magi”: „ɓ ma *bē iotttēnēc* én zemelem éléibē bqlLēc Magofoc” (BK. 142) ~ „Es mostan hozatánac én előmben bölczec, és ěg forgás tudóc” (KárB.) ~ „Az előbb iderendeltem a bölcseket és varázslókat” (Bibl. 73); ApCs. 19,8: „Introgressus autem synagogam”: „*Bel menwen* pal az Synagogaban” (JordK. 165c) ~ „ő pedig *bę ménuén* az Synagógába” (KárB.) ~ „*Eljárt* a zsinagógába” (Bibl. 73).

32. **lustro** (14). Jelentése: 1. 'megszemlél'; 2. 'bejár', 'beutaz'. C.: *Be iarom, el szómlélóm*; MA.: *Megiarom, Szemlélóm, Item Szentelem, tilftitóm*; PP.: *Meg-tilftitóm, Szentelem, Megjáróm, Szemlélém*.

á l t a l m e g y: Szám. 13,33: „Terra quam Iustravimus, devorat habitatores suos”: „Az feld kyt *megh ýarthwnk*” (JordK. 49c) ~ „Az a föld az, mellyen *által mentűnc* hogy meg kémlenűc azt” (KárB.) ~ „Az ország, amelyet *bejártunk*” (Bibl. 73); Józs. 18,9: „Itaque perrexerunt et Iustrarentes eam”: „El *ménēnc* annak okaért az férfiac, és *által ménēnc* a földön” (KárB.) ~ „*bejárták* az országot és jęgyzékbe foglalták a városokat” (Bibl. 73).

b e j á r: 2. Kir. 24,8: „et Iustrata universa terra”: „Es mikor *b e j á r t á c* volna az egész földet” (KárB.) ~ „Igy *b e j á r t á k* az egész országot” (Bibl. 73).

33. **obvio** (9). Napjaink szótárai nem közlik. C.: *Elei be [!] megiek, elől talalom*; MA.: *Eleibe megyőc, Vton rea űtkőzóm*; PP.: *Szembe találkozom*.

e l é b e k e l: Ps. 84,11: „Misericordia et veritas obviaverunt sibi”: „Irgalmaffag es igaffag *eleibe kőltek* ő magoknak” (AK. 82) ~ „Irgalmaffag es bizońfag *e g m a f t e l o l l e k e*” (DK. 79v) ~ „ygaffaag es || bekefeeg meg apolak wteth” (KeK. 224) ~ „Az irgalmafság es igafság *elől talályác* egymáft” (KárB.) ~ „Igazság es hűség *találkoznak*” (Bibl. 73).

e l é b e m e g y: Zsid. 7,1: „Hic enim Melchisedech ... qui obviavit Abrahæ”: „Mert ez Melchifedech ... ki Abrahamnak *eleiben ment vala*” (KárB.) ~ „Ez a Melkizedek ... *elője ment* a királyok legyőzése után hazatérő Ábrahámnak” (Bibl. 73).

34. **occurro** (93). Jelentése mai szótárainkban: 1. 'odamegy', 'odajön'; 2. 'elébe siet'; 3. 'fel-tűnik'; 4. 'rábukkan'. C.: *Elődbe megiek, elődbe találkozom*; MA.: *Eleibefutoc, Magam elévetóm*; PP.: *Eleibe futok*.

j ö n: Ter. 24,12: „occurre, obsecro, mihi hodie”: „Kerlek *yewy* hozýam ez may napon” (JordK. 9a) ~ „Wram ... adgyad hogy nyერიem meg azt ma az mit én kévánoc” (KárB.) ~ „rendezd el ma szerencsésen a dolgot” (Bibl. 73); *e l é b e j ö n*: Szám. 23,3: „si forte occurrat mihi Dominus”: „ho gy ha *eleembe yewend* wr yften” (JordK. 53c) ~ „tálam *előmbe iő* az WR énnékem” (KárB.) ~ „hátha *találkozom* az Úrral” (Bibl. 73).

e l é b e k e l: Iud. 10,11: „occurrerunt ei exploratores Assyriorum”: „*előibé kélén* neki az Affiروفacnac kéméc” (BK. 32) ~ „*eleibe fwtanak* Iwditnak, az affyروفoknak kémý” (SzékK. 66) ~ „míg az Affyriábéliekre akadnánác, kictrafát állanak vala” (KárB.) ~ „asszir előőrsőkkel *találkoztak*” (Bibl. 73); Mt. 8,28: „occurrerunt ei duo habentes daemonia”: „*előibé kélén* neki két emberc őrdőgőkét valloc” (MK. 14va) ~ „*eleýben ýwének* keth erdenghes emberek” (JordK. 89d) ~ „*ioúéne c ő eleibe* két őrdőgőőc az koporfókból” (KárB.) ~ „két őrdőgtől megszállt emberrel *találkozott*” (Bibl. 73); Mt. 28,9: „ecce Iesus occurrit illis, dicens”: „im i^o azoconac *előibé kele*” (MK. 35vb) ~ „ýme Iefus *elől veven* hwket” (JordK. 102b) ~ „imé Iefus *eleikbe méne* nékiec” (KárB.) ~ „Egyszerre csak Jézus *jött* velük szemben” (Bibl. 73); (MK. 5,2: „statim occurrit de monumentis homo in spiritu immundo”: „legottan *előibé kélé* őneki a koporfobá fertezetés jéllető ember” (MK. 39vb) ~ „Azonnal *ký ýewe* eleýben az temeteefbol egy ember” (JordK. 105a) ~ „azonnal *méne ő eleibe* az koporfókból egy ember” (KárB.) ~ „egy tisztátalan lélektől megszállott ember *kőzeledett* feléje” (Bibl. 73); *e l é b e (k i) k e l*: Törv. 23,4: „quia noluerunt vobis occurrere cum pane et aqua in via”: „merth nem akaranak *eleetekbe ký kelny*” (JordK. 67d) ~ „Annac okaért mert nem *ioúéne c ti előtőkbe* kenyérral es vízzel az útra” (KárB.) ~ „Űtközben nem *mentek elétek* kenyérral es vízzel” (Bibl. 73).

m e g t é r é s (fn): Ps. 18,7: „Et occursum eius usque ad summum eius”: „Ees ew *megh theerefe* eneky magaffagayg” (FeK. 9) ~ „Es ő *megterife* meńnek magaffagaig” (DK. 20r) ~ „Ees wneký *meg terelle* menyeknek magaffagara” (KeK. 34) ~ „Az Egnék egy végén *Felkél* es elmégyen Gyorfán a' más végére” (MAZs.) ~ „Az ő *ki ioúetele* az egnec egyic végétől fogua az máfíc végéiglen vagyon” (KárB.) ~ „Az egyik szélén *kel* es siet a másik szélére” (Bibl. 73).

35. **peragro** (3). Jelentése: 'bejár', 'kóborol'. C.: *El iarom el budosom*; MA.: *Megjárom, budofom*; PP.: *Meg-járom, Bújdosom*.

n é z (e l): Ez. 39,15: „circuibunt peragrantes terram”: „által iáriác az kic az földet *nézelic*” (KárB.) ~ „hogy állandóan *járják* az országot” (Bibl. 73).

e l j á r: 2. Mak. 3,8: „quasi per Coelesyriam et Phoenicen civitates esset peragraturus”: „mintha Coelesyriánac es Phoenicianac várofit akarná *el iárni*” (KárB.) ~ „hogy Cöle-Szíria es Főnicia városait *megy* meglátogatáni” (Bibl. 73).

36. **perambulo** (32). Jelentése: 'jár', 'bejár', 'átjár'. C.: *Meg iarom*; MA.: *Meg-járom, Seta-lom*; PP.: *Meg-járom, Sétáalom*.

j á r: Jud. 5,12: „isti pede sicco fundum maris perambulando transirent”: „ézec zarraz labbal a têngern^f fênékét *irauā* által ménén^m” (BK. 18) ~ „ezek az tengernek fenekeén zaraz labval *yarvan* által kelének” (SzékK. 20) ~ „ackor Isten az veres tengert meg fázaráztá előttök” (KárB.) ~ „Isten kiszárította előttük a Vörös-tengert” (Bibl. 73); Ps. 67,22: „verticem capilli perambulantium in delictis suis”: „ő vetkezetekben *iarokat* fürteknek teteyt” (AK. 58) ~ „feieket be-törí onon vetkezelekbe *iaroknac*” (DK. 64v) ~ „azoknak kyk *yarnak* w bynekbe” (KeK. 165) ~ „Megveri, megtöri fejét A' gonofz ellenségnek” (MAZs.) ~ „az ő bűnökben *iáróac* ütőkös feieket” (KárB.) ~ „az Isten szétzúzza az üstökét azoknak, akik bűnben élnek” (Bibl. 73); Ps. 100,2: „Perambulabam in innocentia cordis mei”: „*Iarokuala* en zúuemnek artatlanlagaban” (AK. 103) ~ „*Iarok vala* en zivemnek artatlanlagaban” (DK. 89v) ~ „Een zyuemnek artatlanlagaba *yarok vala*” (KeK. 264) ~ „Okofsággal *járok* minden útamban” (MAZs.) ~ „*Iároc* az én fziuemnecc tökélete[ségében]” (KárB.) ~ „Az artatlanság útján akarok *járni*” (Bibl. 73); *b e j á r*: Bár. 6,61: „imperatum fuerit a Deo perambulare uniuersum orbem”: „parāLoltatandic ifténtöl mēd ēz világot *bē iarni*” (BK. 115) ~ „parantfolyác hogy minden orfzágón *által mennyenec*” (KárB.) ~ „megparancsolja, hogy *vonuljanak végig* a földön” (Bibl. 73); Zak. 1,10: „quos misit Dominus, ut perambulent terram”: „kikēt vr éretzetet hog *bē iarnac* földēt” (BK. 295) ~ „kiket az WR küldött hogy *bē iáriac* ez földēt” (KárB.) ~ „akiket az Úr küldött, hogy *járják be* a földet” (Bibl. 73); *e l j á r*: Ter. 13,17: „Surge, et perambula terram in longitudine”: „Kel ffelet azért *yard* mynd *el* ez feldnek hozya[fa]gat” (JordK. 5b) ~ „Kelly fel és *iárd el* az orfzágot az ő hofzfázára és fzeleffégére” (KárB.) ~ „Rajta tehát, *járd be* a földet széltében és hosszában” (Bibl. 73); *m e g j á r*: Ps. 8,9: „volucres caeli, et piscis maris qui perambulabant semitas maris”: „Menńnek madaryth ees thengernek halayth . kyk *megh yaryak* tengernek e[sw]fwenyth” (FeK. 7) ~ „Mennek madarit es tengernecc halit, kik *meg iariac* tengernek ofvenit” (DK. 12r) ~ „Menyey madarakath ees tengerbely halakath, kyk *meg yaryak* tengernek e[sw]fwenyth” (KeK. 12) ~ „Es fok halait a tengernek Birtokába adád az embernek” (MAZs.) ~ „Az Eegi madarakat, és a tengernek halait, és az mellyek *által iáriac* az tengernecc ősuénit” (KárB.) ~ „az ég madarait s a tenger halait, mindent, ami a tengernek ősvényén *kering*” (Bibl. 73); Lk. 19,1: „ingressus perambulabat Iericho”: „elérēduē i^f *megiaria* vala ierichot” (MK. 77va) ~ „be menwen *yar vala* Ierikoban” (JordK. 130a) ~ „be ménuén Ierichoba, azon *mégyen vala el*” (KárB.) ~ „odaért Jerikóba és *végigment* rajta” (Bibl. 73).

m e g h i r h e s z i k: Lk. 5,15: „Perambulabat autem magis sermo de illo”: „Inkab *meghirc* *hēzecuala* ke. ē bēzed orolla” (MK. 59va) ~ „De annewal ńnkab *ky terwł vala* hńwnkő hýre” (JordK. 117b) ~ „Annál inkább *teriednec vala* pedig az ő felőle valo befzédcc” (KárB.) ~ „A dolog híre mégis egyre jobban *elterjedt*” (Bibl. 73).

37. **pergo** (173). Jelentése: 1. 'előre halad'; 2. 'elmegey'; 3. 'készül vmire'. C.: *Megiok* [!], *benne el megyók*; MA.: *Benne elmegeyc*, *Menten megyec*; PP.: *Benne el-mégyek*, *Menten mégyek*.

m e g y: Törv. 26,2: „pergesque ad Iocum, quem Dominus Deus tuus elegerit”: „*meený* az herre kýt the wrad ylten valaztot” (JordK. 68c) ~ „*menny* el oda az helyre, az mellyet az te WRad i[stened] valaztand” (KárB.) ~ „*menj el* arra a helyre, amelyet az Úr, a te Istened neve kiválasztott” (Bibl. 73); Rút 1,6: „surrexit, út in patriam pergeret cum utraque nuru sua”: „felkélē hog ohazaiaba *mēnē* okēt menēuēl” (BK. 1) ~ „Fel kele ..., hogy *vifzfza menne* az Moab tartományából” (KárB.) ~ „elindult a két menyével s *visszatért* Moab földjére” (Bibl. 73); Eszt. 6,14: „cito eum ad convivium ... pergere compulerunt”: „otēt hamar kēnze || reitec *mēni* a vendégfegbē” (BK. 63) ~ „*sietēnec* Hamant el hijni ē lakodalomba” (KárB.) ~ „hogy *sietve* elhívják a lakomára” (Bibl. 73); Dán. 6,19: „festinus ad Iacum leonum perrexit”: „fítētlmēl *mene* az orozlanoknac vérmehez” (BK. 146) ~ „gyorfafággal az orofzlánoc vermēhöz *mēne*” (KárB.) ~ „sietve az oroszlanok barlangjához *ment*” (Bibl. 73); *e l m e g y*: Józs. 2,1: „qui pergentes ingressi sunt domum mulieris meretricis”: „kýk ottan *el menween* mecenecek be el raab neű azzon hazahoz” (JordK. 75a) ~ „*El ménuén* annac okaért, bē mentec vala egy vendég fogadó afzloni allatnac házában” (KárB.) ~ „*Előre mentek* s egy Rachab nevű rossz hírű nő házába tértek” (Bibl. 73); 1. Kir. 24,3: „perrexit ad

investigandum David”: „*el méne* hogy meg kerefne az Dávidot” (KárB.) ~ „*kivonult*, hogy felkutassa Dávidot” (Bibl. 73); *fel me gy*: Jn. 8,1: „Jesus autem perrexit in montem Oliveti”: „Jefus ke *fel-mene* oliuetnac hëgerè” (MK. 93rb) ~ „IEfus kedeegeh *meene* oliuetýmnek hegýere” (JordK. 141d) ~ „IEsus pedig *elméne* az olay fáknac hegýere” (KárB.) ~ „Jézus *kiment* az Olajfák hegýere” (Bibl. 73).

jár: Óz. 6,9: „in via interficientium pergentes de Sichem”: „az utbã *iarokat* Sychënbql megöldoklçc” (BK. 189) ~ „az ýton embert ölneç” (KárB.) ~ „Mint rablógyilkosok a szichemi úton” (Bibl. 73).

o dat ér: Kiv. 3,4: „Cernens autem Dominum quod pergeret”: „Látuán pedig az WR hogy *oda térne* Mofes” (KárB.) ~ „Amikor az Úr látta, hogy (Mózes) vizsgálódva *közeledik*” (Bibl. 73).

38. **pertranseo** (81). Nincs szótározva. C.: *Altal megiek*; MA.: *Altal megyec*, *Mellete altal megyec*; PP.: *Altal-mégyek*, *Mellete altal-mégyek*.

me gy: Ter. 12,6: „pertransivit Abram terram usque ad Iocum Sichem”: „*Meene* Abram Sýchemnek varafaaba” (JordK. 4c) ~ „*altal méne* Abram az földön mind Sichemig” (KárB.) ~ „Ábrám *végigvonult* az országon Szichem városáig” (Bibl. 73); *által me gy*: Jud. 2,12: „Cumque pertransisset fines Assyriorum”: „Es mikor *altal mētek uolna* Affíriofoknac végēyt” (BK. 13) ~ „es mykor *el kólte volna* az Affírofoknac hatarat” (Székk. 4) ~ „Mesopotamián *altal méne*” (KárB.) ~ „három napon át *meneteltek* Beksilet síksága felé” (Bibl. 73); Ps. 65,6: „in flumine pertransibunt pede”: „labbal *altal mennek* fo’lon” (AK. 54) ~ „labon: fo’fo víz *altal mennek*” (DK. 62v) ~ „vyzen *yarnak* labokon” (KeK. 159) ~ „a nepnek labok fázazon *általmehet*” (MAZs.) ~ „az folyó vizen fázraz lábbal *mentec által*” (KárB.) ~ „a lábukkal *lépdeltek át* az áron” (Bibl. 73); Ps. 103,10: „inter medium montium pertransibunt aquae”: „he || gek közçt *altal mennek* vizek” (AK. 109) ~ „hegeknek közçlçk vizek *el fo’lnak*” (DK. 92r) ~ „hegyek kezewl vizek *el fo’lnak*” (KeK. 274) ~ „A patakok ... Az hegyek között zengedezve *fo’lynak*” (MAZs.) ~ „folyo vizecké téfzed, hogy az hegyec között *fo’lyanac*” (KárB.) ~ „Te öntéd a források vizét patakokba, a hegyek között *csörgedeznek*” (Bibl. 73); Ps. 123,5: „Torrentem pertransivit anima nostra”: „Az wyzeth *altal meene* my lelkewnk” (FeK. 74) ~ „Mi lelkçnk az vizet *altal mene*” (DK. 103v) ~ „Az wyzeth *altal mene* my lelkenk” (KeK. 358) ~ „A nagy árvíz reánk *rohan vala*” (MAZs.) ~ „az patac *által ment volna* az mi lelkünkön” (KárB.) ~ „a zúgó ár *elragadott volna*” (Bibl. 73); *el me gy*: Hab. 1,11: „Tunc mutabitur spiritus, et pertransibit”: „Tahat megvaltoztatic ç zëllëte ʔ *ëlmegen*” (BK. 270) ~ „Ackor el változic az ő fsiue és *meg halladuán* az tçelt gonofszúl tfelekefšic” (KárB.) ~ „Aztán megfordul és *elvonul* mint a szélvész” (Bibl. 73).

el m ú l v k i t: Kiv. 23,5: „non pertransibis, sed sublevabis cum eo”: „Ha le efween tala-landod ne *mwllýad el hwtet*” (JordK. 32d) ~ „nem lefšefšé annac segítfeffel? *Emeld fel* azt ő véle égyçt” (KárB.) ~ „ne *kerüld ki* ellenségedet, hanem segits neki felállítani” (Bibl. 73); Lk. 10,32: „et videret eum, pertransiit”: „latuã çtèt *ëmula*” (MK. 67vb) ~ „es lathwán hwtet *el hagvaa*” (JordK. 123b) ~ „és azt látta volna, *el kerüle*” (KárB.) ~ „Észrevette, de *elment* mellette” (Bibl. 73).

el m ú l i k: Dán. 2,9: „donec tempus pertranseat”: „miglèn vdo *ëmullec*” (BK. 120) ~ „mig idő *müllyéc*” (KárB.) ~ „addig is *telik* az idő” (Bibl. 73).

által fo ly: Lk. 2,35: „tuam ipsius animam pertransibit gladius”: „te lelkedet tör *altal folla*” (MK. 56va) ~ „Az te lelçdet es *atal hattýa* eleff thçr” (JordK. 115a) ~ „Sõt az te lelçdetis *által hattya* az çles tör” (KárB.) ~ „a te lelçdet is tör *járja át*” (Bibl. 73).

39. **pervagor** (1). Jelentése: 1. 'kóborol'; 2. 'bejár'; 3. 'kiterjed'. C.: *El budosom*, *el iarom*; MA.: *Megjarom*, *Budofom*; PP.: *Meg-járom*, *Bújdosom*.

fel me gy: 4. Kir. 17,5: „Pervagatusque est omnem terram”: „Es *fel méne* az Afsyriábéli király az egész földre” (KárB.) ~ „az egész ország ellen *hadba szállt*” (Bibl. 73).

40. **pervenio** (98). Jelentése: 1. 'megérkezik', 'elér vho'va'; 2. 'jut vkinek'. C.: *El érek*, *érkezem*; MA.: *Elerkezem*, *odamegyçk*; PP.: *El-érkezem*, *Oda mégyek*.

ju t: Jud. 1,9: „quousque perveniat ad terminos Aethiopiae”: „miglèn *iutna* ZèrèLè orzagnac hegé[re]” (BK. 11) ~ „Nabucodonozor *el küldé* ... Szeretfen orfšág határihoz tartozçk-

hoz” (KárB.) ~ „követeket küldött ... egészen Etiópia határáig” (Bibl. 73); Eszt. 4,3: „ad quae crudele regis dogma pervenerat”: „mëllëkrë királnac ékégetlën zërzëfë *iutotuala*” (BK. 57) ~ „valahouá az király paranczolattya és törvénye *iutott vala*” (KárB.) ~ „ahol csak kihirdették a király rendeletét” (Bibl. 73); Bár. 4,1: „qui tenent eam, pervenient ad vitam”: „kic tartiac ötët *iutnac* életbë” (BK. 105) ~ „valakic azt meg fogadgyác, az életre *meñec*” (KárB.) ~ „Aki meg tartja, élni fog” (Bibl. 73); Hab. 1,4: „non pervenit usque ad finem iudicium”: „az itélet vegrë nem *iutot*” (BK. 270) ~ „Annac okaért nintfen bötfületi az Isten törvényénc” (KárB.) ~ „a jog nem *érvényesül*” (Bibl. 73); Lk. 11,20: „pervenit in vos regnum Dei”: „tú közitecbë *iutot* iftënn^o orzága” (MK. 68vb) ~ „Býzónýawal *el ýutot* tý reatok ýfítennek orzaga” (JordK. 123d) ~ „keřfégnëlkül *el érkezett* ti hozzátoc az Ifítenec orzága” (KárB.) ~ „akkor már közel van hozzátoc az Isten orzága” (Bibl. 73); *el jut*: ApCs. 11,22: „Pervenit autem sermo ad aures ecclesiae”: „*El ywta* azért az zent egyháznak hallafára” (JordK. 160d) ~ „*El méne* pedig ez hír az Ierufálembéli gyülekezetbe” (KárB.) ~ „Ennek a híre a jeruzsálemi egyházba is *eljutott*” (Bibl. 73).

elér: Ter. 47,9: „non pervenerunt usque ad dies patrum meorum”: „de meegh fem *eerttem el en* atýamýmnac ýdeiyóket” (JordK. 21d) ~ „nem *értéc* az en Atyáimnac életeknc eřtëndeinec napiait” (KárB.) ~ „Nem *érik el* atyáim életkorát, vándorlásuk éveit” (Bibl. 73).

jön: Mt. 12,28: „igitur pervenit in vos regnum Dei”: „az...t tú közitecbë *iot* iftënn^o orzaga” (MK. 18va) ~ „býzónýawal ýmaran tý ellentek *el ýwtot* Ifítennek orzaga” (JordK. 92a) ~ „tehát *el érkezett* hozzátoc az Isten orzága” (KárB.) ~ „akkor már itt az Isten orzága” (Bibl. 73).

41. **praecedo** (66). Jelentése: 1. 'előre megy', 'megelőz'; 2. 'felülmúl'. C.: *Elől megyők*; MA.: *Előlmegec*; PP.: *Elől-mégyek*.

el eve megy: Lk. 19,28: „praecedebat ascendens Ierosolymam”: „*eleuë megën vala* fëlmëun Iherlmbë” (MK. 78rb) ~ „*el erede* fíel menwen Ierwfalemben” (JordK. 130o) ~ „*mégven vala elől*, fël ménuën Ierufálembe” (KárB.) ~ „*folytatta útját* Jeruzsálem felé” (Bibl. 73); *el őtte megy*: Ter. 32,21: „Placabo illum muneribus quae praecedunt”: „megh engheztelem ez aýandekokkal *kyk en elettem mennek*” (JordK. 14a) ~ „meg engeztelem ötët ez aiandockal melly *előttem mégven*” (KárB.) ~ „Az *előttem járó* ajándékkal jóindulatra hangolom” (Bibl. 73); *el őtte bemeg y*: Törv. 1,33: „qui praecessit vos in via”: „*ew megýen be tý elettetők*” (JordK. 59b) ~ „Az ki *előttetec iár vala* az ýton” (KárB.) ~ „aki előtettek *haladt* az úton” (Bibl. 73).

el eve kel: Ps. 96,3: „Ignis ante ipsum praecedet”: „Tüz *elene* [!] *kel* o elötto” (AK. 99) ~ „V neki tüz *elotte* [!] *mégén*” (DK. 87v) ~ „zeen *mégven w elette*” (KeK. 257) ~ „Tüz *mégven előtte*” (MAZs.) ~ „Tüz *iár* ő előtte” (KárB.) ~ „Előtte tűz lobog” (Bibl. 73); Lk. 1,17: „ipse praecedet ante illum in spiritu et virtute Eliae”: „o *élëuë kel* az elot Ifíéfn^o zëllëtebe ı iozagaban” (MK. 54rb) ~ „hwnéký *elette yw* ýllefnek lelkeben es ereýben” (JordK. 113d) ~ „Mert ez ő *előtte fog iárni*, az Illyefnc lelkiuel” (KárB.) ~ „Illés szellemével és erejével *előtte fog jární*” (Bibl. 73); *el ől kel*: Ps. 88,15: „Misericordia et veritas praecedent faciem tuam”: „Irgalmařfag es igalmařfag *elöl kelik* te orczádat” (AK. 87) ~ „Te orcádnac *előtte* irgalmařfag es byzonřfag *mennek*” (DK. 82r) ~ „Irgalmařfag ees byzonřfag *vannak* the zyned elewth” (KeK. 235) ~ „Kegeyem és húség te řzined *előtt mennek*” (MAZs.) ~ „az tökéletlësfég *iár* az te ortzád *előtt*” (KárB.) ~ „előtted kegeyem és húség *menete*” (Bibl. 73); Mt. 14,22: „praecedere eum trans fretum”: „*otë* *elől këuen* a tengeren által ménieç” (MK. 21rb) ~ „*hw elette* *atal ewezny*” (JordK. 93c) ~ „hogy *elől el mennënc* az túlfó partra” (KárB.) ~ „és *evezzenek át* a túlsó partra” (Bibl. 73).

el őlmúl: Mt. 21,35: „meretrices praecedent vos in regnum Dei”: „a paraznac *elől mulnac* tütöket iftënn^o orzágabán” (MK. 27rb) ~ „az paraznac *elől vxřznc* titeket az Ifíteñk orzágabán” (KárB.) ~ „a cédák *megelőznek* benneteket az Isten orzágabán” (Bibl. 73); MK. 6,45: „ut praecederent eum trans fretum ad Bethsaidam”: „hog *elől mulnac* ötët bethfaidalot tenger èlue” (MK. 42ra) ~ „hog *elette atal kelneek* a tengerth Bethfaýdara” (JordK. 106b) ~ „és *elől el menni* Bethfaidába az túlfó partra” (KárB.) ~ „és *keljenek át* a túlsó partra” (Bibl. 73).

előtte jár: Kiv. 32,1: „Surge, fac nobis deos, qui nos praecedant”: „kel ffele zerezy yfeneket mýnekwńnk kýk *elettwńnk ýarýanak*” (JordK. 34c) ~ „Kelly fel és czinály mi nekűnc Iftene ket kic *mi előttűnc iaríanac*” (KárB.) ~ „Készíts nekűnk egy istent, amely *előttűnk jár*” (Bibl. 73).

42. **praeo** (9). Jelentése: 1. 'előre megy', 'megelőz'; 2. 'elrendel'. C.: *Elől megyők*; MA.: *Elől megyek*; PP.: *Elől mégyek*.

elevekel: Lk. 1,76: „tu puer ... praeibis enim ante faciem Domini”: „te gèrmec ... *èlève kèlz* vrnac orcaia èlöt” (MK. 55va) ~ „Ees te germec ... ew orczaya elewt *meegy*” (FeK. 270) ~ „te gèrmec ... *elette meegy* wrnak zýneenek” (JordK. 114c) ~ „Te pedig kis gyermecek ... az Wrnac *előtte iar ís*” (KárB.) ~ „mert az Úr *előtt jársz* majd” (Bibl. 73).

43. **praevenio** (21). Jelentése: 1. 'megelőz'; 2. 'meghiúsít'. C.: *Elől vezem*; MA.: *Előlve fsem*, *Eleit véfzem*; PP.: *Elől-vézfsem*, *Eleit vézfsem*.

elevekel: Ps. 67,26: „Praevenerunt principes coniuncti psallentibus”: „*eleuekqltenek* a fedelmek” (AK. 58) ~ „Feiedelnék [!] ... *elql vonek* templomnak vigado leañok kòzot” (DK. 64v) ~ „*Elle veueek* feyedelmek zerkezwen || dycherewkhez” (KeK. 165) ~ „*Elöl mentek* az éneklők” (MAZs.) ~ „*Elöl mennec vala* az éneklőc” (KárB.) ~ „Elöl az énekesek, majd a hárfások következnek” (Bibl. 73); Ps. 118,147: „Praeveni in maturitate, et clamavi”: „*Eleue kqltem* ertfegeben es iuqltöttem” (AK. 139) ~ „En *elql volek* irlelifbe . es ývqltek” (DK. 34v) ~ „Een *el lelele* tegedeth erth koromba ees kayaltek” (KeK. 348) ~ „Gyakorta reggel virradta *előtt* Te hozzád könyörgéfemben kiáltok” (MAZs.) ~ „Haynalnac *előtte* kiáltottam te hozzád” (KárB.) ~ „Korán reggel *jövök* segítségért” (Bibl. 73); Mk. 14,8: „praevenit ungere corpus meum in sepulturam”: „*eleue* kolté én teftemet megkènétni èltemetebèn” (MK. 50va) ~ „azt tewee *elql veven* meg kefný az en teftemet el temetefre” (JordK. 111c) ~ „Mert az én teftemet egybec *elöt* meg kente az én temetéfemre” (KárB.) ~ „*Elöre* megkente teftemet a temetésre” (Bibl. 73); *elölkel*: Eszt. 8,10: „veteres litteras novis nuntiis praevenerunt”: „az o lèuèlèkèt vy kquètfègèckèl *èlql kèlnèc*” (BK. 66) ~ „küldé az leuelet louag postáktól” (KárB.) ~ „futárokkal szétküldték az írásokat” (Bibl. 73); Ps. 87,14: „mane oratio mea praeveniet te”: „holual en imadfagom || *elql kel* tegedet” (AK. 85,6) ~ „holual en imadfagom teged *elql vezen*” (DK. 81r) ~ „een ýmadfagom *elewl vezen* tegedeth” (KeK. 231) ~ „Minden reggel néked könyörgök” (MAZs.) ~ „minden reggel az én imádflagom te hozzád *èrkezie*” (KárB.) ~ „már hajnalban *eléd száll* imám” (Bibl. 73); Mt. 17,24: „praevenit eum Iesus dicens”: „*èlqlkèlè* íf qtèt mōduan” (MK. 23vb) ~ „*eleýbe kele* Iefus es monda” (JordK. 95a) ~ „*elöl véué* ötet Iefus monduán” (KárB.) ~ „Jézus *megelőzte* a kérdéssel” (Bibl. 73).

elölvesz: Ps. 16,13: „Exsurge, Domine, praeveni eum”: „Vram tamadý fel *ved elql* ötöt” (DK. 17v) ~ „Vram tamady fel *wed el lele* wtheth” (KeK. 26) ~ „URam jövel *vegved eleit*” (MAZs.) ~ „Kely fel WRAM és *wedd eleit* az ő orczáiánac” (KárB.) ~ „Kelj fel, Uram, szállj szembe vele” (Bibl. 73).

(Folytatjuk.)

H. BOTTYÁNFY ÉVA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 98. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2002. december 11-én az Akadémia székházában tartotta 98. közgyűlést.

1. Benkő Loránd elnök megnyitó szavai után Hajdú Mihály egyetemi tanár tartotta meg közgyűlési előadását „Beszéd és név. Kommunikáció és identifikáció” címmel.

2. Az előadás után Kiss Jenő terjesztette elő főtítkári jelentését a Társaság 2002. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! Hölgyeim és Uraim!

1. Jelentésem rövid számadás lesz a Társaság elmúlt évi, jelentős események nélkül zajlott életéről. Annak megemlítésével kezdem, hogy a Bölcsészkar költözésével a társasági adminisztráció és az előadások is átkerültek a Múzeum körútra (1088 Bp., Múzeum krt. 4/A.). Sajnos, de való: a Nyelvészkönyvtárnak nincsen a korábbihoz fogható nagyobb olvasóterme, ezért választmányi üléseinket és az előadásokat is előadótermekben vagyunk kénytelenek tartani. A néhai Nyelvészkönyvtár hangulata bizony hiányzik. Úgy tűnik, azt sikerül elérnünk, hogy a főépületben lehessünk, ott tehát, ahol a magyar nyelvészeti tanszékek és a társasági szoba is van. Velünk együtt költözött a Társaság néhai díszének és büszkeségének, Gombocz Zoltánnak a márványemléktáblája is a Piarista közti kari tanácsterem faláról a Múzeum körút 4/A. főépület földszinti, 47-es számú nagyelőadótermének a falára október 17-én. Gomboczról szól az örvendetes hír is, hogy Borzsák István, Harmatta János és Kosáry Domokos közbenjárásának köszönhetően az ELTE Egyetem téri aulájában egyetemünk legnagyobbjainak mellszobra között immár Gomboczét is láthatjuk. A Gombocz-szobor ünnepélyes avatása 2002. január 21-én volt (az említett tudós Gombocz-tanítványok avatási beszédét a Magyar Nyelvben olvashatjuk: 2002: 236—42).

2. Ami választmányi üléseinket illeti: az elsőt október 9-én tartottuk. Ezen küldtük ki a következő bizottságokat: Pais-bizottság (elnök: Ördög Ferenc, tagok: Gerstner Károly, Hoffmann István, Kázmér Miklós, Pesti János), Csűry-bizottság (elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balogh Lajos, Balázs Géza, Bíró Ferenc, Fodor Katalin, Hegedűs Attila, Kálnási Árpád, Raátz Judit, Szabó Géza, Szabó József) és a megemlékezési bizottságot (elnök: Bolla Kálmán, tagok: Békési Imre, Elekfi László, Keszler Borbála és Nyomárkay István). Ekkor döntöttünk új tagok felvételéről is. A közgyűlés előtti választmányi ülés december 3-án volt. Ezen számolt be Zimányi Árpád a jövő évi egri Anyanyelv-oktatási Napok előkészületeiről a szervezőbizottság nevében, amelynek elnöke Szathmári István, társelnöke V. Raisz Rózsa, tagjai pedig Adamikné Jászó Anna, Antalné Szabó Ágnes, Bencédy József, Kerekes Barnabás és Zimányi Árpád. Az akkreditált Napok 2003. augusztus végén lesznek, felkért előadókkal, 5 szekcióban zajló tevékenységgel. Kiss Jenő a Társaság emlékérméi és -díjai körüli problémákról adott tájékoztatást, hangsúlyozván, hogy a kamatok után adható díjak szerény mértéke, illetőleg az értékmegőrzés szándéka miatt célszerűnek látszik egyrészt a díjak kevésbé gyakori kiadása (természetesen csak akkor, ha ezt az alapítótól meghatározott szabályok lehetővé teszik, márpedig az esetek döntő többségében lehetővé teszik), illetőleg az alaptókéik följánlások révén való emelése (az előbbire vonatkozólag l. MNy. 2002: 121). A Csűry-díj kiadhatóságát biztosítandó több jelenlévő tagtársunk egyszeri följánlást tett, melyekért ezúton is köszönetet mondok. Meghallgattuk s jóváhagytuk a kiküldött bizottságok elnökeinek a jelentését (az emlékérmék és díjak kitüntetettjeiről elnökünk ad majd tájékoztatást). Ezen az ülésen hallgattuk meg és fogadtuk el a megemlékező bizottság elnökének a javaslatát is.

3. Idén tíz előadás hangzott el központi rendezésben: a Magyar Nyelvi Szakosztály négy, az Általános Nyelvészeti három, a Finnugor két, az Idegennyelvi pedig egy előadást szervezett. Vidéki szakosztályainkban is szerveztek előadásokat. A máig beérkezett tájékoztatás szerint debreceni csoportunk 4 előadást szervezett, s ottani tagjaink aktív szerepet vállaltak az egyetem Finnugor Tanszéke 50. évfordulóját köszöntő emlékülésen. Társaságunk tagjai, a debreceniek, a fővárosiak és a többiek is természetesen nem társasági szervezésű alkalmakon is szép számmal szerepeltek, ahol a magyar nyelvvel, illetőleg a nyelvvel és a nyelvtudománnyal kapcsolatos kérdések kerültek terítékre, legyen szó akár A Magyar Nyelv Hetének rendezvényeiről, akár TIT-rendezvényekről, jubileumi alkalmakról, továbbképzésekről, nyári egyetemekről vagy másról. Különleges alkalom volt a néhai választmányi tagunk, Ligeti Lajos születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés az ELTE-n október 28-án, mely napon Budapesten, az V. kerületben a Belgrád rakpart 26. szám alatt került sor a Ligeti Lajos-emléktábla avatására. E nap délutánján az Akadémián hangzott

el Róna-Tas András emlékbeszéde Ligeti Lajos rendes tag felett. Október 4-én a Vas megyei Bük községben rendeztek emléknapot Felsőbüki Nagy Pál születésének 225. és a három Bük egyesítésének 100. évfordulója alkalmából. Társaságunk nevében Balogh Lajos helyezte el koszorút.

4. Kiadványainkról annyit: a Magyar Nyelv a szokott módon, terjedelemben és ütemben jelent meg, s várható, hogy a 4. számot is rövidesen kézbe vehetjük. A társasági sorozatban az ELTE Magyar nyelvtörténeti, szociolingvisztikai és dialektológiai tanszékének a finanszírozásával tettük közzé BENKŐ LORÁND „A Nyárádmunte földrajzinevei” című, már régóta nem kapható kötetét új kiadásban (MNYTK. 217. sz.). Tudvalévő, hogy a Társaság kiadásában jelennek meg „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak értékes kötetei. Ebben az évben (JUHÁSZ DEZSŐ lelkiismeretes szerkesztői munkájának köszönhetően) a VII. kötet látott napvilágot. Ugyancsak Társaságunk kiadásában látott napvilágot Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének 3. kötete, amely Szilágy megye anyagát tartalmazza. A közzétévő ezúttal is Hajdú Mihály volt, Sebestyén Zsolt közreműködésével.

5. A Társaságtól meghirdetett önkéntes nyelvjárási, névtani és társasnyelvészeti pályázatra (I. MNY. 2002: 250) 19 munka érkezett. A Hajdú Mihály vezette bizottság javaslata és a választmány döntése értelmében 1. helyezést nyert JANITSEK JENŐ „Miklósvárszék történeti és mai család- és helynevei” című, 450 lap terjedelmű munkája. 2. helyezést kapott SZABÓ MÁRIA kéziratos „Lendvai tájszótár”-a és BALOGH GIZELLA ILDIKÓ „Lónya helynevei” című munkája is. E munkák kiadását javasolja a bizottság és a választmány egyaránt. 3. helyezést nyert két dolgozat: SEBESTYÉN ZSOLT „Tíz település helynevei a Bereg vidékéről” és PÉTER SÁNDOR „Térszínformanevek a háromszéki Gelence helyneveiben” című dolgozata.

6. Az APEH arról értesített bennünket, hogy a személyi jövedelemadó felajánlható 1 százalékból Társaságunk 407 935 forintot kapott. Ahogy eddig is, ezt az összeget a Társaság kiadványainak a támogatására fordítjuk. Egyben mindenkinek köszönetet mondok az ebben a formában (is) megnyilvánuló támogatásért.

7. Többeket is köszönhetünk az elmúlt időszakban. A nyolcvanéves Kiss Lajost, alelnökünket szakosztályülésen. Levélben köszöntöttük Czigó Tibort, Iványi Zoltánt, Schmidt Gyulánét és Szőke Istvánt. Szakosztályi ülésen köszöntöttük a hetvenéves Fülöp Lajost, Grétsy Lászlót, Rédei Károlyt és Róna-Tas Andrást. Levélbeli köszöntőt kapott a hetvenéves Ányos László, Horgosi Ödön, Honffy Pál, Kakuk Mátyás, Kókény Sándorné, Mokány Sándor, Timár György, Tungli Gyula és Újváry Zoltán.

Nem múlik el úgy esztendő, hogy ne kellene halottakra emlékeznünk. Idén távozott az élők sorából B. Lőrinczy Éva, akinek neve elválaszthatatlanul összeforrt az „Új magyar tájszótár”-ral. Hajdú Péter, a magyar uralisztika kiemelkedő, iskolateremtő alakja. Ladó János, akinek nevét a „Magyar utónévkönyv” tette széles körben ismertté. Schmidt Éva, aki páratlan anyagot gyűjtött az osztják nyelvrokokok körében. Takács Lajosné Urbán Ilona, aki a Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztályának volt odaadó munkatársa. És Vértes Edit, aki osztják kutatásaival szerzett magának nemzetközi ismertséget. Emléküket kegyelettel őrizzük.

A taglétszámban nem történt lényeges változás. Ha a rendelkezésünkre álló információk nem csalnak, akkor most 14-gyel vagyunk többen, mint egy évvel ezelőtt. Azaz a taglétszám meghaladta a 650-et.

Tisztelt Közgyűlés! Ennyi volt rövid összefoglalásban a Társaság elmúlt évi eseménytörténete. Kérem, fogadják el jelentésemet. S legyen szabad békés karácsony és boldog új esztendőt kívánnom mindnyájuknak!

3. A közgyűlés a jelentést elfogadta. Ezt követően B a l o g h L a j o s olvasta föl a pénztárosi jelentést. E szerint a Társaságnak 2002-ben 4.395.500 Ft bevétele volt. Ennek 78%-a (3.600.000 Ft) az MTA-tól kapott támogatás, 9%-a (426.900 Ft) tagdíjából és kiadványértékesítésből folyt be, 12%-a pedig (540.400 Ft) személyi jövedelemadóból és adományokból származik. Kiadásaink így alakultak: 54% (2.245.212 Ft) nyomdaköltség volt, 28% (1.206.100 Ft) személyi kifizetések (fő-

foglalkozású munkatársunk bére és megbízási díjak), 9-9% (362.400 Ft és 349.700 Ft) a személyi kifizetések közterheiből és a működési költségből (posta, telefon, irodaszer) tevődött össze. A számokból kiderül, hogy következetesen takarékos hozzáállással sikerült az idei évet is pozitív pénzügyi mérleggel zárni.

4. A Számvizsgáló Bizottság jelentését A. Molnár Ferenc olvasta föl. (A bizottság tagjai még Bakró Marianne és Máta Mária.) A bizottság a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait rendben levőnek találta. Mindez adminisztrátorunknak, Bakonyiné Tóth Gabriellának a pontos munkájára vall.

5. A 2003. év pénzforgalmi tervezetét is Balogh Lajos adta elő. E szerint a jövő év bevételei várhatólag az ideinek megfelelően alakulnak. MTA-támogatásként 3.600.000 Ft várható, tagdíjbevétel és kiadványértékesítés 500.000 Ft, adomány és személyi jövedelemadó 1%-ából úgyszintén 500.000 Ft körüli összeg. A személyi kiadások (munkabér és megbízási díjak), valamint azok közterhei várhatóan 1.550.000 Ft-ot tesznek majd ki, a dologi kiadások (nyomdaköltség és működési költség) pedig 2.900.000 Ft-ra rúgnak majd.

6. Utolsó napirendi pontként Benkő Loránd elnök méltató szavak kíséretében nyújtotta át a Csűry-émlékremet és -díjat Hegedűs Attila tanszékvezető egyetemi docensnek (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba). Bejelentette továbbá, hogy a Pais-émlékremet és -díjat Hajdú Mihály egyetemi tanárnak (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) ítélték oda (az ünnepélyes átadásra Zalaegerszegen kerül sor tavasszal). Az elnöki zárszó után Benkő Loránd berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: KISS JENŐ

Hajdú Pétertől búcsúzunk

2002. szeptember 19-én, hosszú betegeskedés után elhunyt Hajdú Péter akadémikus, uráli nyelvrokonaink kiemelkedő tudósa, tudományszakunk vezető személyisége. A Finn Akadémia külső tagja, a Szegedi Tudományegyetem (korábban: JATE) és az Uppsalai Egyetem díszdoktora volt, továbbá mások mellett az Uralisztikai (Finnugor) Komplex Bizottság egykori elnöke, a Finnugor Kongresszusok Nemzetközi Bizottságának (ICFUC) alelnöke, majd tiszteleti tagja, a Reguly Társaság tiszteleti tagja, a Finn Oroszlánrend és a Munkácsi Bernát-díj kitüntetettje.

Közlegő kerek születésnapjára már korábban megkezdődtek az előkészületek a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőbizottsága részéről, hogy az „Uralisztikai tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére)” (Bp., 1983.) és a „Hajdú Péter 70 éves” (Bp., 1993.) című kiadványokat követően, 2003-ban egy harmadik ünnepi kötet köszöntse életművét. Az NyK. tervezett 100. kötete azonban már csak emléke előtt tiszteleghet születésének majdani nyolcvanadik évfordulóján.

Életútjának „szubjektív elemeivel” több kései dolgozatában ő maga foglalkozott. Ezek vagy a pálya egészét érintették, vagy annak egy-egy szakaszát (az utóbbiak sorrendje Hajdú életének időrendjét követi): „Pályatereim, avagy: a nyelvészetről — Vx1Sg-ban” (1991), „Portré Györke Józsefről” (1999—2000), „Szegedi pályám emlékezete” (1983), „Wiener Wahl (Arcképek — tények — állapotok)” (1997). Tudományos munkássága meghaladja a négyszáz tételt. Közleményeinek teljes jegyzéke megtalálható az ELTE fonetikai tanszéke „Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások” című sorozatának 21. füzetében (Bp., 2000. 8—28). Életpályáját és életművét a két említett jubileumon Bereczki Gábor, majd Mikola Tibor ismertette és értékelte. E szomorú alkalommal mindkettőnek csak a leglényegesebb vonulatát kísérelhetem meg áttekinteni.

Hajdú 1923. december 27-én, Budapesten született. Már a Lónyay utcai Református Gimnázium diákjaként elhatározta, hogy nyelvész, közelebről finnugor nyelvész lesz. 1941-ben ma-

gyar—német szakos hallgatójává vált a fővárosi tudományegyetemnek és a báró Eötvös Collegiumnak. 1945-ben tette le finnugor és általános nyelvészetből bölcsészdoktori szigorlatát. Egyetemi doktori értekezése „A vogul nyelv szóvégi magánhangzói”, mely máig kiadatlan. 1945-től 1951-ig könyvtárosi teendőket látott el az Országos Széchényi Könyvtár alkalmazásában. 1951-től közel nyolc évig az MTA Nyelvtudományi Intézetének finnugor osztályán, annak vezetőjeként dolgozott. 1952-ben a nyelvtudomány kandidátusa, 1967-ben doktora lett. 1959 őszén megalapította a szegeди József Attila Tudományegyetemen a finnugor tanszékét, és ott — négy szemeszternyi bécsi vendégprofesszorságtól eltekintve (1969—1971) — másfél évtizeden keresztül oktatott. 1967-től 1994-ig a Nyelvtudományi Közlemények főszerkesztője, majd szerkesztőbizottsági elnöke. 1970-től akadémiánknak levelező, 1976 óta pedig rendes tagja. 1974-ben ismét a fővárosba, a Nyelvtudományi Intézetnek immáron a bársonyszékébe került, és ekképp — saját megfogalmazásában — „nyolc évre igazgatási és pszichiátriai feladatokat is fel kellett vállalnom”. Időközben, 1978—79-ben vendégprofesszor a Münchener Egyetemen. 1982-től egy évtizedig az ELTE finnugor tanszékén egyetemi tanár (egyidejűleg, 1985-ben az Uppsalai Egyetem vendégprofesszora). 1985-től 1990-ig az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának elnöke. 1991 és 1995 között az ELTE kutatóprofesszora. 1994-ben Széchényi-díjjal tüntették ki. 1996-ban vonult nyugalomba.

Egyik kedves tanára, Györke József egyrészt az általános nyelvészeti ismeretek uralisztikai felhasználásának lehetőségeire hívta fel a figyelmét, másrészt pedig a szamojéd nyelvek bevonását az uralisztikai kutatásokba. Hajdú — jól tudjuk — mindkét tanácsot megfogadta. Rögtön azt is hozzátehetjük: hűségét Györke emlékéhez egész életében megőrizte. Egyik legutolsó, „negyven kilométert nem meghaladó” vidéki előadását Györkéről tartotta Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem finnugor szemináriumán, 1997. január 10-én (vö. NéprNyud. 40. 1999—2000: 95. jegyzet), és posztumusz közleménye is övele kapcsolatban lát 2003 tavaszán napvilágot a Fennougrica Pázmániensia című új sorozat első kötetében.

„A szamojédék” című kis írás egy irodalmi folyóiratban jelent meg a húszéves egyetemi hallgató tollából. Pályafutása során aztán Hajdú számos kézikönyvben mutatta be e távoli rokon népeket és nyelveket (ill. azokat is): „A szamojéd népek és nyelvek” (1949), „Finnugor népek és nyelvek” (1962; lengyelül: 1971, angolul: 1975), „The Samoyed Peoples and Languages” (1963, 1968²), „Samojedologische Schriften” (1975), „Az uráli nyelvészet alapkérdései” (1981, 1988², 1991³), „Urali nyelvrokainak” (társszerző: DOMOKOS PÉTER; 1978, 1980²; németül: 1987). E pusztá felsorolásból is látható a művek szerzőjének szintézissteremtő hajlama, amit BERECKZI hűsz eszterdenje ki is emelt köszöntőjében.

A fiatal kutató a nyelvészeti mellett őstörténeti munkásságot is folytatott. Magyarul — folyóiratban oroszul is — napvilágot látott „A magyarság kialakulásának előzményei” című önálló műve (1953), közzétett számos további tanulmányt e témakörhöz kapcsolódóan, s a társszerkesztésében jelent meg két munka, „A magyar őstörténet kérdései” című gyűjteményes kötet (1955) és a „Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba” című kétrészes kézikönyv (1976). Nevéhez fűződik az 1964-ben, LÁSZLÓ GYULA koncepciójának bírálataként készített uráli őshazaelmélet. Ezt az elsőként „Hol volt az uráli őshaza?” címen, a Bárcezi-emlékkönyvben közzétett dolgozatot a tudományszak hazai szakemberei (nyelvészek, régészek, történészek, antropológusok, néprajzkutatók) azóta is a legvalószínűbb őshaza-koncepciónak tekintik. Hajdú mindamellet hat évtizedes tudományos munkásságának minden szakaszában hangsúlyozottan uralista nyelvésznek minősítette önmagát. Egy jó negyedszázaddal későbbi önvallomásában így fogalmazott: a finnugor őstörténeti vizsgálódásokat „tevékenységem — alkalmazott — mellékvonulatának tekintem, amely nyelvészeti nézeteimet nem befolyásolta soha”. Mindamellet ne feledkezzünk meg Hajdú folklorisztikai tevékenységéről és Zsirai tanítványaként tudománytörténeti, illetőleg tudománynépszerűsítő munkásságáról sem. Az „Őstörténeti csodabogarak” méltó párja például a negyed évszázaddal később papírra vetett, ugyancsak klasszikussá vált „Új hazát találtak, őshazát keresnek” (1969).

Helsinkiben, 1965 nyarán ismertem meg az akkor alig 41 esztendő, nehezen és bottal járó Hajdú Pétert. Boldog emlékezetű tanárom, Erdődi József finn „látogató útlevelhez” segített, és felírt engem is a második finnugor kongresszus résztvevőit tartalmazó listára, így meghallgathattam — másoké mellett — a szegedi professzornak az uráli szókészlet terjedelmével foglalkozó előadását (vö. CIFU—2/1. Helsinki, 1968. 150—60). Emlékezetem szerint Hajdút korábban gynomorfekélyvel kezelték, és akkor megtudtam: évek óta súlyos beteg. Egy negyed évszázaddal későbbi, a már említett „Pályatereim, avagy: a nyelvészetről — Vx1Sg-ban” címet viselő, jellegzetes Hajdú Péter-i műcímet, szemléletet és stílust tükröző önvallomásában erre az időszakra ekként emlékszik vissza: „...legjobbnak vélt két könyvemet éppen a lábadozás hónapjaiban ágyban fekvőként — könyvektől körülvéve — diktáltam írógépre feleségemnek”. Noha pontosabb megjelöléssel nem találkozunk, aligha tévedünk, ha két fő művének mi is a „Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)” és a „Chrestomathia Samoiedica” című könyvét tartjuk. (Harmadiknak én még melléjük helyezném „Az uráli nyelvészet alapkérdései”-t.)

Az elsőt az uralisztika művelői 1966. évi közreadása óta a BUNy. rövidítéssel illetik. Ez az egyrészt összegező, másrészt pedig emellett Hajdúnak egy sor új nyelvészeti és nyelvészeti alapú östörténeti kutatási eredményét tartalmazó kézikönyv tudományszakunk alpművévé vált (1989-ben 5. kiadásban, ill. 1985-ben oroszul, 1992-ben olaszul is megjelent). Ezért nagyon meglepő, hogy nyelvészeti folyóirataink közül egyedül az *Acta Linguistica* közölte ismertetést róla. A szerző egyik 1975. évi nyilatkozatában tudományos pályafutásáról és módszereiről kijelentette: „Laziczius tanítványaként elmélyedtem a fonológiában, a prágai (bécsi) nyelvész kör eszmevilága iránt nagy elkötelezettséget éreztem. Ezek hatása valamelyest munkásságomban is tükröződik, de nem zárja ki, hogy más irányzatok iránt ne lettem volna fogékony. Főleg az utóbbi időben [az 1960-as évek második harmadától] kezdeményeztem nyelvtipológiai és areális nyelvészeti meg általában újabb elméleti állásfoglalások alkalmazását az uralisztikában, és figyelmem ezzel egyidejűleg a morfológiai és szintaktikai kutatások felé is elbillent. Készítettem uralisztikai összefoglaló munkákat is, amelyeknek valószínűleg az a sajátjuk, hogyan lehet a modernebb módszereket a komparatív nyelvészet megújított eredményeivel összehangolni.” Az uralisztikában a BUNy. szerzője a fonológiai és az areális-tipológiai vizsgálódások magyarországi meghonosítója. Ez az egyben rendkívül gazdag és gondosan egybegyűjtött nyelvhasonlító anyagot magában foglaló, kontinensünkön és Európán kívül is osztatlan elismerést hozó szintézis véleményem szerint a mintája, illetve a kiindulása a legutóbbi évtizedekben napvilágot látott számos uráli nyelvészeti tanulmánynak, mind szakmai, mind pedig módszertani szempontból. Emellett nagy szerepe van az éppen a megjelenése körüli években itthon megindult egyetemi finnugor szakos képzésben is. Azóta köztudomásúan rendelkezésünkre áll ennek az egyetemi tankönyvnek egy későbbi, tömörebb feldolgozása is; Bereczki Gábor „A magyar nyelv finnugor alapjai” című tankönyvének az 1970-es évek végétől 1998-ig számos kiadása ismeretes, és a legújabb, némileg felfrissített változat éppen 2003-ban várható. Noha a két munka nagyszerűen ki is egészíti egymást, tízéves egyetemi oktató háttérrel úgy vélem, hogy Hajdú művét és Bereczkiének tudománytörténeti fejezetét elsősorban a finnugor, Bereczki művének további fejezeteit pedig főként a magyar szakosok képzésében lehet segédanyagként nagyszerűen felhasználni.

A BUNy. az uráli nyelvészeti ismeretek kötelező érvényű ismeretanyagát tartalmazza tehát, a Hajdú másik fő művének tekinthető „Chrestomathia Samoiedica” (1968, 1989³, a továbbiakban: ChrSam.) pedig az öt követő vogul (átdolg.: 1975), zürjén (1978), osztják (1984), lapp (1986), cseremis, mordvin és votják (egyaránt 1990) kresztomátiáknak szerkezeti és módszertani előképévé vált. Hajdú a ChrSam. előszavában kifejtette: „Könyvemmel a modern chrestomathia új értelmezését szeretném példaképpen bemutatni. A szó eredeti jelentéséből kiindulva ... a chrestomathia feladatának vélem mindazon ismeretek közlését, melyek egy-egy nyelv elsajátításához minimálisan szükségesek.” A hagyományos értelmezésű chrestomathiára a helsinki „Hilfsmittel”-sorozat 1896 és 1960 között kiadott hét kötetét említhetjük, melyekben az egyes kötetek terjedelmének alig 10%-a tartalmazta a szóban forgó nyelvi rendszer ismertetését. A Hajdú művéről készített recenzió első pub-

likációim egyike. Ebben többek közt megállapítottam: jelentek meg hasonló modern értelmezésű chrestomathiak az 1960-as években — pl. a bloomingtoni Uralic and Altaic Series-ben —, ilyen mértékben „nyelvtanközpontú” chrestomathia azonban még aligha: Hajdú ChrSam. című egyetemi segédkönyvét 60%-ban a szamojéd nyelvek szerkezetének vizsgálata teszi ki (vö. NyK. 71: 466; I. a 3. sz. jegyzetet is). A kötetben található jurák és szelkup nyelvtannal Hajdú két addig kevésbé tanulmányozott uráli nyelv modern leíró grammatikáját adja. A ChrSam. a korszerű és egyidejűleg tömör nyelvelírás iskolapéldája, egy olyan szerző ismeret- és tudásanyagának koronája, aki — Mikola egykori megfogalmazását felidézve — kompetens a szamojéd nyelvészet (valamint a szamojéd történelem, szellemi és anyagi kultúra) minden területén.

Hajdú professzor e műveivel egyfelől a korszerű nyelvhasonlítás, másfelől a modern nyelvelírás alapkövét rakta le. A BUNy. és a ChrSam. egyaránt lényegre törő, egyszersmind közérthető és kitűnő arányérzékkel megformált fejezeteket tartalmaz, és mindkét szintézis egészéről is elmondható: a legszigorúbb tudományos igényt is kielégítik, és emellett didaktikai szempontból is példamutatóak, vagyis a szakmai mellett oktatáspolitikai vonatkozásban is irányt mutatnak.

Hajdú Pétert, a nagy tudóst, tudományunk fáradhatatlan szervezőjét és irányítóját, a finnugor szakos egyetemi oktatás egyik vezető egyéniségét 2002. október 14-én mély részvét mellett búcsúztattuk a Farkasréti temetőben, a református egyház szertartása szerint. Ravatalánál Maróth Miklós és Rédei Károly akadémikusok, sírjánál Kenesei István intézetigazgató, a Hamburgból érkezett Jevgenij Helimszkij szamojédológus és a hűséges tanítvány, Simoncsics Péter mondott megdölgöndötató és megindító búcsúszavakat. Az életmű tüzetes elemzése a másik kedves egykori hallgató, Csepregi Márta feladata lehet az írásom elején említett, lassanként összeálló és 1993 decemberében kiadásra kerülő emlékkötetben. A harmadik diákja, az ígéreates tehetségű Márk Tamás és szegedi katedrán utódja, a sokoldalúan elmélyült, mindig korrekt Mikola Tibor professzor már nem lehetett a gyászolók között. Tőlük Hajdú Péter, az idősebb pályatárs és jó barát volt kénytelen elköszönni egy-egy szívszorító nekrológnban (NyK. 88: 301—3, 97: 281—7). Hiányzott a nálánál két héttel idősebb, már 1994-ben elhunyt amerikai — „tiszteletbeli magyar” — jó barát is, akit Hajdú a „Robert Austerlitz: 60?” című írásban méltatott, és e köszöntőben egy kicsit a most eltávozóra is ráismerhetünk: „világszerte kedvelik, becsülik, tisztelik. Tudós produkciójáért, okos derűjéért, kedvességéért, kezdeményezéseiért, aktivitásáért. Ellenállhatatlanul szellemes, eredetien és mélyen gondolkodó személyiség.” (NyK. 86: 251). Az idézetet a folyóiratból hosszan folytathatnám. Csak annyit fűzök ezúttal még hozzá: megborzongatóan aktuális a laudatio lezárása „a fel. szerk.” részéről, „akit egy austerlitzáda az alábbi rébuszban örökített meg (sír feliratnak is jó): »Mit mondott a kopaszkodó [sic!] Deutsch—Ungar? — HAJ-DU«” (uo. 255).

Hajdú Péter nevét nemcsak önmaga, az uralisztika művelői is évtizedek óta a „HP” rövidítéssel illetik. Ebben is van persze játékosság, de mindez sokkal több annál. Meggyőződéseim szerint e HP a modern uráli összehasonlító nyelvtudományt jelképezi, és azt, hogy akire vonatkozik, annak neve fogalom, azaz érték és mérték e diszciplína mindenkorai művelésében — ma és a jövőben.

Professzor Úr, Péter Bátyánk! Isten veled!

ZAI CZ GÁBOR

Kiss Lajos 80 éves*

Ezen ünnepi alkalommal kerülni kívánom a szokványos köszöntések gondolatmenetét és fordulatait, ezért XVIII., XIX. és XX. századi gondolkodókhoz fordulok, tolmácsolják ők mindazt, amit tisztelt és igen nagyra becsült ünnepeltünk munkásságáról, gondolkodásáról és tudományos munkáinak indíttatásáról röviden mondani óhajtok.

* Elhangzott 2002. november 12-én a Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén. — Folyóiratunk korrektúramunkálatai közben kaptuk a szomorú hírt: Kiss Lajos akadémikus, Társaságunk alelnöke 2003. február 16-án elhunyt.

Azért teszem ezt, mivel Kiss Lajos munkásságát számos alkalommal volt lehetőségünk bemutatni és értékelni, s nem utolsó sorban azért is, mert ünnepeltünk egyike diszciplínánk azon művelőinek, akinek neve a szaktudomány képviselőin túl, az érdeklődő olvasók széles táborában is ismert, elsősorban a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” révén. A köszöntés tehát óhatatlanul egyfajta felsorolással egybekötött értékelésre korlátozódnék. Nem óhajtánám azonban, ha ezúttal nem esnék szó, legalábbis nálam avatottabb személyek tollából, hacsak mozaikszerűen is a tudós-ról és az emberről együtt, munkássága és habitusa egy-egy általam jellemzőnek tartott vonása át-tételes, közvetett felvillantásával. Szóljanak tehát a régiek!

„A szó mint olyan nem egyedülálló szó, hanem határozott értelem és tartalom hordozójaként a beszéd alkotóeleme. Minthogy a nyelvhasználathoz szorosan kötődik, kollektív jelentése van, ami viszont társadalmi jelenséggé teszi.”

„Nincs jobb lelki szabadság, mint sem maga, sem más előítéleteitől nem függeni.”

„Az óceán első pillantásra végtelen, mélységében mindenütt nyugodt, mindenütt egyenlő víztömeg. Pontosabb vizsgálatok azonban kiderítik, hogy a tenger felszíne alatt különböző áramlatok kanyarognak, hogy a tengerben is óriási folyamatok hömpölyögnek, melyek medre — maga a tenger. Ez áramlatok mindegyikének megvan a tulajdon iránya, a tulajdon gyorsasága, a tulajdon hőmérséklete, megvan neki a maga kémiai minősége és a maga állat- és növényvilága. Távolról jön és messzire megy: mélységes árja különböző égőveket szel át és különböző világrészek partjait mossa.”

„Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos. Ki kell irtanunk a hízelkedés, a szolgálai csúszás lelkét, ledöntögetnünk szobrait a bálványozásnak; elrezzentenünk a lelketlenséget; kimutogatnunk egymás vétkeit, botlásait, kimutogatnunk az utat, melyen nagy nemzetek példájaként a tökély magas pontjához vergődhetni.”

„A népek élete egy nagy szerves élet, S mint a gyümölcs, midőn rakásra gyűl, Egymást rohasztva új életre éled, Szeszt fejtve ki, mikor már összefűl, A nép is így, midőn forrásra gerjed, Java, salakja mind egyé vegyül; A tiszta szesz felszínre tör, kiválik, S a rothadó elem seprőbe mállik.”

„Általában ezek az urak [ti. a berlini professzorok a XIX. század hetvenes éveiben] igen kellemetes benyomást gyakoroltak rám, csupán egyetlen dolog nem nyerte el tetszésemet, s ez az egész Berliini Egyetemre vonatkozik: mindennek teljes és tökéletes figyelmen kívül hagyása, amit szlávnak neveznek.”

„Jönnie kell s jön is egy pillanat, mikor fény cikázik ki a ködből és felvillan a Gondolat... Ez az emlékezés hőstette. Keresett egy nevet, egy arcot, egy szót, tudta, hogy van, születésre vár, a nyelve hegyén van; előtte millió lehetőség gomolygott füstoszlopokként, míg végre megszületett. Megvan! Ez az! Az emlékezésben ráismert arra, amit az örökkévalóságból hozott. Ezért a nagy, abszolút visszamenetelért minden műalkotás prófécia. Mikor nagyon, teljesen visszamegyünk a múltba, előre érzünk. Nagyon emlékezni annyi, mint jövendőt mondani.”

(Az idézetek sorrendben Hans-Georg Gadamer, Kölcsey Ferenc, Wesselényi Miklós, Riedl Frigyes, Bajza József, Arany László, Vatroslav Jagić és Ravasz László munkáiból valók. Hans-Georg Gadamer: *Lesebuch*. Tübingen, 1997., horvát fordítása: Čitanka. Zagreb, 2002. 143; Rösler, Hubert: *Vatroslav Jagićs Briefwechsel*. München, 1962. 33, 35; Ravasz László: *Orgonazúgás*. Stúdium, 1927. 34, 35. A többi idézet forrása: Vajthó László: *Magyar idézetek könyve*. Bp., 1942.)

Egy ritka szerkesztői jubileum

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv egyaránt centenáriumaéhoz közeledik: a Társaság 1904. október 22-én kezdte meg hivatalosan is működését, folyóiratának, a Magyar Nyelvnek az első száma pedig 1905. januárjában látott napvilágot (SZINNYEI: MNy. 1930: 2). E két centenáriumra készülve sem mehetünk el szó nélkül egy kisebb, de mindenképpen tiszteletre, ezért megemlékezésre méltó jubileum mellett.

A folyóiratnak immár fél évszázada szerkesztője — ebből 29 éve felelős szerkesztője — Benkő Loránd. Ritka tudománytörténeti esemény ez, nemcsak a Magyar Nyelv életében, hanem a nyelvtudomány történetében általában is. A Magyar Nyelv legendás szerkesztője, Pais Dezső, akit Szinnyei már 1933-ban „a szerkesztés világ bajnoká”-nak nevezett egyik dedikációjában, 45 éven át szerkesztette a Magyar Nyelvet. Gombocz 22, Szily Kálmán pedig 18 éven át tette ugyanezt. További példák: Lőrincze 41, Szarvas Gábor 24 évig volt a Magyar Nyelvőr, Szinnyei 35 évig a Nyelvtudományi Közlemények, Setälä pedig 33 éven át a Finnisch-ugrische Forschungen szerkesztője.

1953-ban a Magyar Nyelv akkori szerkesztője, Pais Dezső vette maga mellé az abban az évben még mindössze harminckett éves Benkő Lorándot. Hogy a választás helyes volt, hamar nyilvánvalóvá vált. Benkő az öt fiatalon ért megbízatást nagy megtiszteltetésnek vette. S bár a szerkesztés nem volt olyan szenvedélye, mint Paisnak, megszerette ő is a munkát. A szakmai kihívás mellett ösztönözte a Pais Dezső személye iránti vonzalma is, hogy megfeleljen a mester elvárásainak, követve a tőle kialakított hagyományokat. „Szívesen vállalt részese voltam a Magyar Nyelv sorsának majdnem ötven éven át, noha ennek nagyobb felében nem egyedül, hanem páros szerkesztéssel. Sok évig szerkesztettük ... Pais tanár úrral, abszolút harmóniában: neki is megvolt a maga meghatározta feladata, hogy mit csinál, nekem is megvolt a magamé. Mindig egyetértve dolgoztunk, nehéz időkben is” — mondta 2001 őszén. Paisot követte Benkő abban is, hogy egy idő után segítőtársat vett maga mellé: Juhász Dezsőt, aki az 1984. évfolyam 3. számától technikai szerkesztője, 1992-től pedig szerkesztője a folyóiratnak.

Benkő Loránd felelős szerkesztői tevékenységének idejére esett egyebek mellett a szemle-rovat újjáalakítása, rendszeressé tétele, az élnyelvi rovat megindítása, bizonyos szerkesztési újítások, módosítások bevezetése, a tanulmányoknak angol nyelvű összefoglalással történő közlése, az újabb köteteknek a világhálón való megjelentetése. Az elismerés hangján említhetjük aényt, hogy a Magyar Nyelv példamutató pontossággal jelent és jelenik meg most is, tudván azt, hogy a kritikus időkben a fenyegető gondok elhárításának kötelessége a felelős szerkesztő vállalt nyomta. A legfontosabb azonban az, hogy Benkő Loránd szerkesztői munkájának köszönhetően a Magyar Nyelv a radikálisan megváltozott és változó körülmények között is a magyar nyelvtudománynak változatlanul legáltalánosabb, a speciális magyar nyelvtudománynak legmagasabb szakmai presztízsű, tehát kiemelkedő jelentőségű orgánuma maradt. Ez tudománytörténeti jelentőségű tény, amelynek érdemi elemzése a folyóirat tudománytörténeti feldolgozójára vár.

A vele 80. születésnapja előtt készült egyik interjúban mondta Benkő Loránd: „Az elmúlt évtizedekre, amelyeket a Magyar Nyelv szerkesztőjeként és felelős szerkesztőjeként töltöttem, örömmel és szívesen gondolok vissza, a gyakori nehézségek, küzdelmek, kellemetlenségek ellenére is. És kívánok is a Magyar Nyelv számára minden jót a jövőben!” Mi pedig azt kívánjuk, hogy ezt a párvát ritkító jubileumot még számos felelős szerkesztői esztendő is követhesse, kövesse.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

A magyar szövegekbe került orosz elemek gyűjtése során az eddig ismerteknél több korábbi adatra, illetve újabb változatra bukkantam. Az alábbiakban a TESz. és az EWUng. adataival öszszvetve közlök belőlük néhányat.

A szokásos rövidítéseken kívül forrásaimra a következő rövidítéseket használom:

Ath. = Athenaeum, Tudományok' és szépművészetek' tára. [Később] Tudományos, criticalai és szépirodalmi folyóirat. Kiadó szerkesztők: SCHEDEL, VÖRÖSMARTY, BAJZA. Pest, 1837—43. — Társadalmi, politikai, irodalmi és művészeti hetilap. Szerk.: BEÖTHY Zsolt. Bp., 1873—74 (8 kötet).

Csehov: FA. = Csehov Antal: Falusi asszonyok és egyéb elbeszélések. F.: SZABÓ Endre. Bp., [1898].

Csehov: Pb. = Csehov P. Antal: A párbaj. Oroszból f.: SZABÓ Endre. Bp., 1896. (Egyetemes regénytár).

EhrMS. = Ilja Ehrenburg: Moszkvai sikátor. Oroszból f.: GÖRÖG Imre. [Bp., 1929.]

FlSzib. = Fleissig J.: Szibériai napló. Fogságom és szökésem. Bp., 1920.

FöldrK. = Földrajzi Közlemények. Bp., 1 (1873) — .

FövL. = Fővárosi Lapok. Pest, [később] Bp., 1 (1864) — 34 (1897).

HM. = Hasznos Mulatságok. A' Hazai és Külföldi Tudósításokhoz Toldalékul írta 's kiadta KULTSÁR ISTVÁN. Pesten, 1817—1842.

IdSz. = Idegen szótár. Pest, 1846.

JókÉH. = Jókai Mór: Észak honából. Muszka rajzok. Bp., [1878].

JókNK. 19 = Jókai Mór összes művei [nemzeti díszkiadás], 19. Véres könyv. Csataképek a keleti háborúból. Bp., 1894.

KV. = Képes Világ szépirodalmi és ismeretterjesztő folyóirat. Bp., 1 (1866)—.

Lassú = Az orosz birodalom statistikai, geographiai, és históriai leírása. Kidolgozta LASSÚ ISTVÁN ... Pesten, 1827.

MarkSzib. = Markovits Rodion: Szibériai garnizon. Cluj—Kolozsvár, 1927.

MindGy. = Minden Gyűjtemény. Szerk. PÉCZELY József. Komárom, 1789—1792.

MKh. = Molnár János: Magyar Könyv-ház, 1—4. Posonyban, 1783. 5—22. Pesten, 1793—1804.

MOrMgSz. = MAGYARI BECK VLADIMIR, Magyar—orosz mezőgazdasági szótár. Bp., 1953.

NTárs. = Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár, 1832—1841.

SISf. = SÁNDOR ISTVÁN, Sokféle, 1—12. Győrött, [később] Bétsben, 1791—1808.

Szol. = SZOLOVIEW SZERGIUSZ, Oroszország története. Az orosz eredeti VII-ik kiadása után f.: ERNŐI JÁNOS. Ungvárt, 1895 [a nyomdahibák jegyzéke alapján helyesbített formában idézem].

TiÉrt. = Tudománytár, Értekezések. Pest, 1837—1844.

TiLit. = Tudománytár, Literatura. Pest, 1837—1844.

ÚMM. = Új Magyar Múzeum egyszersmind a Magyar Academia közlönye. Pest, 1 (1850) — 10 (1860).

Ü. = Üstökös. Pest, [később] Bp., 1858—1895.

VámbKÁU. = Vámbéry Ármin: Közép-ázsiai utazás. Pest, 1865.

VU. = Vasárnapi Ujság. Pest, [később] Bp., 1 (1854) — 68 (1921).

aspiráns 1951: TESz. 1: 185. — 1950: „A kormányzat a magyar tudomány legfelsőbb szervén, a Magyar Tudományos Akadémián keresztül biztosítja a kandidátusi fokozat elnyerésére készülő *aspiránsok* tervszerű kiválasztását, képzésük magas színvonalát és az anyagi gondoktól való mentesítésüket” (AkÉrt. 57: 132); 1953: *aspiráns* (MOrMgSz. VI. lap).

aspirantúra 1951: TESz. 1: 185. — 1950: „Az *aspirantúrával* kapcsolatos rendeleteimet, valamint évenként a Pályázati Felhívást [...] a Magyar Közlönyben teszem közzé” (AkÉrt. 57: 138); *aspirantúra* AkH⁹.

baskír 1791: *Báskiri* mn, 1864: *baskirok*; 1952: *baskír* TESz. 1: 255. — 1783: „Bizonyos tsalányból (Urtica canabina) fonalat, váfznot kéfzittenek a *Báfchkiri* népek” (MKh. 2: 137); 1799: „*Baskirok*” (SISf. 6: 171); 1897: „Az itt felsorolt négy csoporton kívül a T[atárok]hoz szokás még számítani a *baskirokat* (l. *Baskír*), kirgizeket és kara-kalpakokat” (PallasLex. 15: 961); 1950: *baskír* AkH⁹.

bojár ’oroszbábúr’ 1879: TESz. 1: 324. — 1854: „bizonyos Balavieff nevű orosz *bojár*” (VU. 1: 136); 1864: „Talán valami gazdag *bojár* fiúnál szerelmeskedtél, ezért vagy-e hites társam.” (BpSz. 21: 252); 1877: „goromba tréfákat mondogatott az udvari *bojár* uraknak” (Ü. 20: 352, JókÉH. 104).

bolsevik 1937: TESz. 1: 334. — 1920: „a *bolsevikok* semmitől sem féltek annyira s sem mire sem voltak oly dühösek, mint azon iratokra, melyek oroszországi rémuralmukra vetettek fényt” (FISzib. 5); 1927: „a *bolsevikok* győztek Moszkvában” (MarkSzib. 463).

burzsuj 1919: TESz. 1: 393. — 1918: „[Kerenszkij] a háborút és a »*burzsujt*« tökéletesen megutált fegyveres parasztömegeknek kellett magát és szent offenzíva-politikáját” (Nyugat 12: 996).

cár 1555: *zar*, 1707: *czár* TESz. 1: 413. — 1783: „I. Péter *Tsár*” (MKh. 3: 142); 1790: „*Tsár* Iván Wafilovits meg-hódolván Circafsiát, a’ Görög Vallásra térítette volt a’ lakofokat” (MindGy 3: 116).

carizmus 1905/1954: TESz. 1: 413. — 1862: „E férfiú [Miklós *czár*] volt Nagy Péter trónján legvalódióbb jellege a *czarizmusnak*, a mint az ázsiai uralkodási eszmék s a német hivatalnoki mindenhatóság elméletéből össze forrt” (BpSz. 14: 422).

cárné 1817: „Igy lett Katalin Feleség, anya, barátné, és *Czárné* ki az alatt, mig a’ Nagy Péter a férfiakat formálta, tökéletesítette, más részről hasonlóképen mindent elkövetett, hogy az Aszszonyi német a’ nevelés által kellemetesebbé, ’s boldogabbá tegye” (HM. 1: 408).

cseremis 1783: *Tsermifs*, *Tsereméfz* (l. *voják* a.); *cseremis* 1864: TESz. 1: 507. — 1783: „Utazáom közt megismértem Orofzokhoz tartozandó két nemzetet: a’ Vottyák, és *Tsereméfz* népet tudniillik. Vottyák, Vogul, Ofták, *Teremifz*, Morduan Finnai nemzet mind” (MKh. 2: 113); 1827: „*Tseremisszek*” (Lassú 22); 1841: „*cseremis*” (TudGyűjt. 10: 15).

csuvas 1783: *Tsuvasf*, 1799: *Tsuvasok* gr, 1880: *Csuvaszok* gr TESz. 1: 578. — 1783: „Itt laknak körül belül a *Tsuvas* nevű népek” (MKh. 2: 88); 1828: „A’ Kazáni, és Benburgi kormányzóknak Orosz birodalomban van egy népség, mely || *Tsuvas*, vagy is inkább *Tsuhas*-nak nevezetik” (HM. 2: 207—8); 1837: „a’ török család [...] a’ törököket, uzbekeket, turkomanokat, kirgizeket, *csuvasokat* és jakutokat foglalja magába” (Ath. 2: 257); 1873: „*Csuvasz*” (Ath. 740).

diverzáns 1952: TESz. 1: 649. — 1950: „*diverzáns*” (AkH⁹).

grúz 1900, 1937: *gruzok* v. *gruzinok* TESz. 1: 1099. — 1841: „Néhány *grúz* lármázott egy csoportban” (NTárs. 2: 30); 1868: „Nem szenvedhettem a *gruzinokat* és *cserkeszeket*!” (Fövl. 5: 2); „A jó *gruzin*-oroszból neje számára divat szerinti francia másolatot csináltak” (uo. 54); „Nem volt se tatár, se *gruz*, hanem igaz orosz telivér család, mely egyenesen Ruriktól származtatta magát” (KV. 3: 750); 1895/6: „A nagy *grúz* országúton való utazás kétségtelenül nagyon érdekes és aligha akad párja széles e világon” (Magyar Szalon 24: 77); 1896: „Egy fiatal nő találkat adott egy hadnagynak [...] az a nő egy *grúz* felesége volt” (Csehov: Pb. 93).

horda 1613: NySz. — Vált.: *orda* 1895: „A fekete tenger partjain Nogainak független és az arany vagy volgai *orda* iránt ellenséges *ordája* terjeszkedett szét” (Szol. 59).

kazah 1816: *Kiregizkajszakok* gr, 1885: *Kazak*, 1895: *kaszakok* gr, 1951: *kazah* TESz. 2: 414. — 1865: „Ezen ut csak csekély számú utazóknak való, mert kevés rajta a víz, de csekélyebb a megtámadtatástól veszély is; s ilyenek nem is történnek, hacsak különös forradalmak alkalmával a *kaszakok* (kirgizek) vagy karakalpakok idáig nem terjesztik ki alamanjaikat” (VámbKÁU.

76); 1893: „[a törökökhöz] számítják a jakutokat, szibériai tatárokat, fekete kirgizeket, a kozákokat vagy helyesebben *kaszakokat*, özbégeket (üzbégeket), turkmánokat, karakalpakokat, nógáikat, karacsaiakat, kumüköket, a basziáni törököket, a kazáni tatárokat, oszmánlikat, végre még az Ural-hegység déli részében és a Volga mentén lakó baskirokat, csuvaszokat, mesezerjékeket [!], teptjé-reket” (Pallas Lex. 1: 500); 1950: „*kazah* nyelv” (AKH⁹).

kirgiz 1794: *Kirgisusok*, 1816: *Kirgizek* 1862: *khirgiszektől* EWUng. 1: 755. — *kirgisz* 1863: „A Délszibériában lakó *kirgiszek* évenként bizonyos meghatározott helyre gyűlnek össze, hol feleséget fognak” (Hölgfutár 14/II: 287).

kulák 1926: TESz. 2: 662. — 1916: „Műveikben a paraszt a hős, aki a maga erejére hagyva harcol az éhhalállal, dögvésszel, babonával, a »*kulákkal*« (falu uzsorásával), az adók terhével, a közigazgatás nyomorúságával stb.” (RévaiLex. 14: 277, *narodnik* a.).

kumis 1851: *Kumis*, 1875k./1898: *kumis* TESz. 2: 667. — 1783: „A' téjből égett-bor formát-is égetnek: azt *Kumifznak* hívják” (MKh. 3: 137); „Az afzszonyok dolga a' bőr, mente, fűrű, *kumifz*, fajt kézfittés” (uo. 139); 1854: „Egyszer látogatóba jött két jámbor moszkó a Nilár völgybe, fölkeresték Merisz bég házát, [...] dicsérék sajtját, *kumis* italát, mely készül posasztott tejből” (Jókai: VU. 1: 278; JókNK 19: 227).

mordvin 1783: *Morduin*, 1816: *Mordwinok* TESz. 2: 856. — 1841: *mordvinek* (TudGyűjt. 10: 18); 1894: „A magyarokkal rokon *mordva*, finn, vogul, votják népek” (PallasLex. 6: 336); 1895: „György szerencsés háborut viselt a bolgárokkal és a *Mordvokkal*” (Szol. 38).

muzsik 1854/1894: TESz. 2: 986. — *mugik* [?: *muzsik*] 1843: „[a szent kép] előtt hallgatólag ajtatosságban egy hosszú szakállú kereskedőt, vagy egy *mugikot*, átlíkgatott kaftánban, csaknem mindig látni térdepelve” (Ath. 2: 264); 1854: „Mikor az orosz *mugik*, (paraszt) hazaviszi a menyasszonyát, a korbács bele van dugva az egyik csizmaszárába ... odahaza czeremonia nélkül annyiszor megveri a *mugik* a feleségét, ahányszor a kedve tartja” (Jókai: VU. 1: 184—5); 1846: „*musik*” (IdSz).

oszét 1816, *ozból* gr 1882: TESz. 2: 1099. — 1829: „Ha ezen Expeditióból vissza térek, szándékom a' Kabardiákat és az *Oszétteket* látogatnom” (HM. 2: 219); 1841: „Az *oszetinek* lármáztak az ivópénzért” (NTárs. 2: 31); 1877: „Az *ossok* is, (kik alkalmasint a régi médek utódjai), harcias nép, jó puskákkal, karcsú termettel” (FövL. 14: 575); 1893: „*Asetinc* v. *Oszetinc*, egy kaukázusi törzsnek oroszoktól használt neve, amely törzset a régi alának maradékanak vélik” (PallasLex. 2: 215).

osztják 1750: *Ostiákok*, 1808: *Osztyákok* TESz. 2: 1102. — 1783: „Utazásom az Éjzaki Szibériában az *Oftyák*, és Szamojed nép közt esék. Magokat az *Oftiákok* Kondichó-knak hívják” (MKh. 2: 102); „A' Jugri, és Obdori Szamojedek az *Oftyákok* [zomfzédi” (MKh. 2: 104); „*Oftyakul*” (MKh. 2: 103); 1795: „*Oftyákok*” (SISf. 3: 113), „*Oftyákul*” (uo. 114).

pogrom (1916: *pogromozás*), 1922: *pogrom* TESz. 3: 236. — 1909: „Ott a tönkrement déolasz, a carizmus-hajszolta finn, [...] a *pogrom*-hajszolta muszka zsidó, a gyámoltalan muzsik” (Nyugat 2/II: 229); 1914: „Kiseneből való volt, a nagy *pogrom* után menekült ki [Amerikába]” (Nyugat 7: 265); 1916: „A szocialistákat nagyrészt elfogták [...] Sok ezret megöltek »*pogromok*»-ban, más ezreket, férfiakat, nőket, börtönbe vagy Szibíriába hurcoltak” (RévaiLex. 14: 821); 1919/1969: „Rott Nándor dunántúli római katolikus püspök kijelentette, hogy a leghatározottabban kárhoztatja a *pogromokat*, hogy aki *pogromot* hirdet, nem is szólva arról, aki rendez, nem lehet keresztény. Prohászka Ottokár szintén dunántúli püspök, ugyancsak energikusan kikelt nemcsak a *pogromok*, de egyáltalán a felekezeti gyűlölet hirdetése ellen” (NSz).

pufajka 1957: TESz. 3: 303. — *fufajka* 1956: Szabad Ifjúság febr. 10. 1.

sámán 1799: *Sámány*, 1817: *sámán* TESz. 3: 481. — 1783: „Sas tollal ajándékozzák-meg a' Kamtsatkai *Schuman* [!] népek jó baráttyokat, mint Amerikában, az új Anglia lakói” (MKh. 1: 81); „*Schamon* [!] nevű bálvány jövendőloket tartanak” (MKh. 2: 104); 1840: „Vallás' tekintetében. *Chaman* 2,000” (Ath. 2: 23).

steppe 1844/1850: TESz. 3: 800. — 1829: „Ezen falu külső részén kezdődik a végtelen nagy *Step*, vagy is a Tatárok tábora, a’ melly Mosdokig, vagy is 130 verstig terjed” (TudGyűjt. 10: 116); „Már most nekem más módom nem lévén, azon az úton a’ mellyen jöttem, az az a’ Fekete tengeri Kozákok *Steppén* által a’ Tamányi szoroson keresztül, Krimből Odessának, Lembergnek és Bécsnek magamat fordítsam” (uo. 117); 1830: „A’ mi a’ Magyar szekereket illeti jelentettem már hogy a’ Kerymi (Crimeai) *Steppen*eken lakozó Tatárok tudósítása szerint az a’ név a’ Magyaroktól fenmaradott” (TudGyűjt. 2: 100).

szamojéd 1750: *Samojedák*; 1799/1922: *szamojéd*; 1851: *szamojed* TESz. 3: 670. — 1783: „Utazásom az Éjzaki Szibériában az Oityák, és *Szamojed* nép közt esék” (MKh. 2: 102); „*Szamojedek*” (MKh. 2: 104); „*Szamojedül*” (MKh. 2: 112); 1817: „*Samojedok*” (HM. 2: 38).

tajga 1930: *taiga*, 1936: *tajga* EWUng. — 1887: „Szibíria rengeteg erdősegeinek *tajga* a nevék. A *tajga* az éjszaki sarkkörnél kezdődik, noha a Jeniszjejen, de kivált a Lenán szinte a 70°-ig fokig is elhúzódik, délen eléri a hegyeket, sőt 2000 m magasságig az ormokra is feltekint” (Földrk. 15: 608); 1911: „A 70° szélesség alatt kezdődik a szibíriai őserdők zónája, az ún. *taiga*” (RévaiLex. 2: 357, *Ázsia* a.).

trojka 1884: *Troiika*, 1885: *trojka* TESz. 3: 989. — 1866: „repül a *trojka*” (Bérczy—Puskin: Anyegin 221).

varég 1896: *varángok*, *varingok*, 1897: *Varégek* EWUng. 2: 1607. — 1783: „*Vareg* népek nevezék az orofzok azokat, kik a’ Nap-keleti tenger felé laktak: úgymond Nefztor. A’ melly *Vareg* néptől származott Rurik, Gotthus nemzet volt” (MKh. 2: 16); 1839: „De a tótok időszámításunk hatodik századában nem neveztetének russok-, hanem *warenyoknak* [o: *varengoknak*]” (TtÉrt. 5: 5); 1840: „*varäg*” (TtÉrt. 8: 229); 1850: „*waraeg*” (ÜMM. I: 516); 1851: „Schafarik 862-re teszi az első *Wareg* orosz dymastia’ foglalását kozár birtokban” (ÜMM. 2: DI); 1853: „A normannok (svédek, norvégek, dánok) nagy tömegben költözének, többször szárazon Oroszországon át, Konstantinápolyba, és *waringok* (Βάρυγγοι) nevezete alatt léptek szolgálatba a’ görög császárok’ testőreinel” (ÜMM. 3/II: 410); 1855: „a skandináv normánok vagy *varjagek*” (ÜMM. 5/I: 204); 1895: „Az idegenek semmiesetre sem gyakorolhattak ugyan olyan döntő hatást, mint a szlávok felett a *varégek*” (PallasLex. 9: 731).

verszt 1854: *Werst*, 1885: *verszt*, 1963: *versztányira* TESz. 3: 1123. — 1780/1823: „5 *verst* Orosz országban (holott semmit sem tudnak a’ mértföldről) tézsen egy német mértföldet” (TudGyűjt. 1823/X: 32); 1783: „Az új Rendelés szerént egy *Verft* nevű mérföld 500. = ötfzáz Orofz öllel egyez” (MKh. 2: 85); „Volgától három *verftnyire* áll Stavropol Várofa” (MKh. 3: 140); 1829: I. *steppe* a.; 1835: „*verszt*” (Tzs.); 1839: „40 *verszt* (6 1/2 mérföldnyi) távolságra” (Ath. 1: 585); 1841: „ónos eső nehezité az útat, melly mint egy két *versztnyit* tart” (NTárs.2: 30); 1844: „Elton tava nyugatról keletre 20 *werst*, s délről északra 16 *werst*; egész kerülete 47 *werst*” (TtLit. 8: 142); 1889: „a Dunáig még 20 *verszta* volt” (VU. 36: 142); „két vagy három szotnyájuk mintegy húsz *versztányi* szélességben volt felállítva” (VU. 36: 158); 1898: „Megesett, hogy ha ide jött, hát már tíz *versztányiról* hallottuk” (Csehov: FA. 38); 1929: „Így haladtak nyolc nap alatt körülbelül háromszáz *vjerszter*” (EhrMS. 250).

vogul 1802/ *vogulokkal* EWUng., 1808: TESz. 3: 1170. — 1750: „*Vogulitzok*” (TESz. 1: 392, *burját* a.); 1783: „*Vogul*; Sibériai első nép” (MKh. 2: 16); 1795: „*Vogulok*” (SISf. 3: 113); „*Vogulul*” (uo. 114).

votják 1791: *Votiaki* EWUng. 2: 1653. — 1783: „Utazásom közt meg-ismértem Orofzokhoz tartozandó két nemzetet: a’ *Vottyák*, és Tseremézf népet tudniillik. *Vottyák*, *Vogul*, *Ofták*, *Teremifz*, *Morduan* *Finnai* nemzet mind” (MKh. 2: 113).

zurjén 1841/1864: *szirjän* TESz. 3: 1206. — 1783: „Finnus nemzetü népek, ezek: [...] 10. *Sirán*” (MKh. 2: 16); 1827: „a’ *Surjanok* vagy *Syrjänek*” (Lassú 22); 854: „...a’ többi altaji nyelveket három nemzetségre oszszam, úgymint szuomi nemzetségre, melyhez egyelőre a’ finnt, esztet, lapport, *szürjánt* számítánám” (ÜMM. 4/II: 338).

LEVÉLSZEKRÉNY

Péter László írja: A Magyar Állandó Értekezletről a kedvezménytörvényt megvitató 2002. november 16—18-i hatodik ülése kapcsán a Népszabadság következetesen *MIÉRT*, a Magyar Nemzet *Miért* rövidítéssel írt. Kevésssel előbb, a Magyar Nemzet augusztus 19-i számában a kisbetűs írás mellett tettem le a garast. Október 26-i hozzászólásában BALÁZS GÉZA az AkH.¹¹ 284. a) pontjához fűzött megjegyzésére hivatkozva helyesnek ítélte a csupa nagybetűs írásmódot is. Az idézett megjegyzés így szól: „Reklámcélokból stb. a nagybetűs írásmód is szokásos: VEGYTERV, ALITALIA stb.”.

Nem tartom helyesnek, hogy a helyesírás céljával, értelmével, az írásmód egységével szemben ilyen kérdésekben a következetlenséget, a zavarosságot, sőt a helyesírási tudat megzavarását pártfogoljuk. Hiszen már első helyesírási szabályzatunk, a Magyar Tudós Társaság számára készült „Magyar helyesírás’ és szóragasztás főbb szabályai” (Pest, 1832.) azért született, hogy írásmódunk „tétovázó és tarka ne legyen”. Az adott esetben kiváltképpen. Nem ez az eset, amikor a helyesírás változatoságának, egyazon szó többféle írásmódjának lehetőségét hirdethetjük. Például a *fel* ige-kötő *föl* változatát akár szorgalmazhatjuk is, mert a nyelvi babona szerint ez nyelvjárásiasság, holott irodalmi nyelvünk egyenrangú változata, amelynek rendeltetése, hogy nyelvünk elszikesedése (a csupa nyílt *e* egyhangúsága) ellen hasson. Minden negyedik magánhangzónk *e!* Az élőbeszédet némileg változatosabbá tevő *é* („helyesírásunk kitagadottja”) Kodály Zoltán és Bodolay Géza szorgalmazása ellenére sem tükröződik írásunkban.

A *Miért* esetében több ellenérvem is van. Először is a *Miért* nem holmi cég, amelynek reklámcéljai volnának. Másodszor: a reklámcél azt jelenti, hogy abban az esetben lehet („szokásos”, célszerű, megengedhető) a mozaikszó csupa nagybetűs írása, ha ugyanezt a céget rövidítés nélkül is csupa nagybetűvel (verzálissal) íránk. Pl. a televízió híradójában a tőzsdei hírekhez csatolt táblázatban elfogadom az efféle fölsorolást:

OTP
MATÁV
RICHTER
MOL

Holott közülük csak az *OTP* (Országos Takarékpénztár) betűszó, a *Matáv* (Magyar Távközlési Rt.) és a *Mol* (Magyar Olaj- és Gázipari Rt.) mozaikszó, tehát kisbetűvel kellene írni: a *Richter* pedig nem is rövidítés, de „reklámcélból” itt csupa nagybetűvel írják. Természetesen még helyesebb volna itt is így:

OTP
Matáv
Richter
Mol

Nehéz legyőzni azt a hiedelmet, hogy a nagybetűs írás rangot jelent. A *Miért* esetében sem erről volt, van szó.

Harmadszor elvi észrevételem is van. A szabályzat 283. pontjáról már ÁGOSTON MIHÁLY megállapította, hogy „bizonyos szempontból és egy-két mozzanatában kissé elsiegettnek látszik” (ÁGOSTON MIHÁLY, Helyesírásunk hiteléért. Gondolatok az új helyesírási szabályzatról. [Újvidék, 1986.]). Továbbmegyek: e pontnak a tárgyalt fogalmakat meghatározó definíciója végiggondolatlan, pongyola, hibás: egybemossa a mozaikszót és a betűszót. Ez utóbbit az előbbinek válfajaként határozza meg („A betűszókat, vagyis azokat a mozaikszókat, amelyek [...] valamely többszavas név elemeinek kezdőbetűiből alakultak...”) és tárgyalja. A fejezet címe ennek megfelelően: *A mozaikszók*. Holott a betűszó nem mozaikszó. A voltaképpeni mozaikszót a 284. pont szóösszevonásnak nevezi: „A szóösszevonásokat, vagyis azokat a mozaikszókat, amelyek rövid (vagy rövidített)

szavakból, kisebb-nagyobb szórészletekből, esetleg részben kezdőbetűkből alakultak...” Először is: főlöszleges a többes szám használata: *betűszók* helyett *betűszó*, *mozaikszók* helyett *mozaikszó* és *szóösszevonások* helyett *szóösszevonás* is elegendő volna. Meghatározásban pontosabb az egyes számú alany; értelmetlen a többes szám. Másodsor: a szabályzat itt összekeveri e szakszavakat, zavart kelt fölé- és alárendeltségükben.

SZEMERE GYULA „Az akadémiai helyesírás története (1832—1954)” című művéből (1974.) tudjuk, hogy a betűszóra mint jelenségre műfaji megjelölés nélkül SIMONYI ZSIGMOND hívta fölé először a figyelmet. TOLNAI VILMOS 1921-ben „Emke-szavaknak” nevezte az ilyeneket, mert emlékezete szerint az *Emke* (mai helyesírásunk szerint *EMKE*) volt az első ilyen fajta szó, amely országszerte közismertté vált. FERENCZY GÉZA beszélt először „betűs »szavakról«”, s a mára elfogadott „betűszó” kitalálója KARDEVÁN KÁROLY volt. DEME LÁSZLÓ tett különbséget először a betűszó és a szóösszevonás között, de szóösszevonáson azt értette, amit mi ma mozaikszón (278—9).

A betűszó és a mozaikszó ugyanis egyaránt szóösszevonás: akár betűszót, akár mozaikszót alkotunk, szavakat vonunk össze. A betűszó tehát nem válfaja a mozaikszónak, hanem egyenrangú társa. A fejezet mostani címének (*A mozaikszók*) helyesen így kellene szólnia: *A szóösszevonás*. A szóösszevonás két fajtáját pedig a szabályzatnak így lenne célszerű meghatároznia:

„283. A betűszó valamely többszavas név elemeinek kezdőbetűiből alakult szóösszevonás.” A szabályzat további szövege a kétféle írásról, aszerint, hogy a betűszó tulajdonnévi vagy közsziói, az ÁGOSTONTól kifogásolt megfogalmazás kivételével, helyes. A példák is: *BKV = Budapesti Közlekedési Vállalat*; *tbc = tuberkulózis*. Itt kellene a szabályzatnak megemlítenie, hogy némely intézménynevében az egybeírás nem befolyásolja a betűszói szóösszevonást: pl. *Magyar Államvasutak (MÁV)*; *Országos Takarékpénztár (OTP)*.

„284. A mozaikszó rövid vagy rövidített szavakból, kisebb-nagyobb szórészletekből, esetleg részben kezdőbetűkből alakult szóösszevonás.” A folytatás itt is változatlanul érvényes, kivéve az ominózus, már idézett megjegyzést, amely zavart kelt, összevisszaságot teremt.

Ez esetben egyértelműen különböznek a betűszó és a mozaikszó fogalma és írásmódja. BALÁZS GÉZA szerint „lehetséges (szabályos)” a Fidesz *FIDESZ* formájú írása is. Szerencsére újságjaink ebben következetesek, s mivel a *Fidesz* mozaikszó (írjuk ide, mert tíz év múlva már a keresztretjvényfejtőknek is utána kell járniuk, hogy hajdan mit rövidítettek vele: *Fiatal Demokraták Szövetsége*), kisbetűkkel írják. A *Magyar Szocialista Pártot* viszont következetesen *MSZP*-nek. Helyesen.

Videant consules.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
 142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
 143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
 144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
 205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
 206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
 208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
 211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
 212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
 213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfálvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

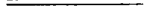
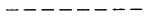
A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
 Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
 Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I—IV.
 + Mellékletek. Bp.—Zalaegerszeg, 1991—1998. 3600 Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—VII. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot össze-
 állította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft.,
 V—VII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp.,
 1998. 600 Ft.
 Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
 Bp., 1999. 600 Ft.
 Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közétette Hegedűs Attila. Szerk.
 Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
 A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
 T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
 Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
 Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közéteszi Hajdú Mihály és
 Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
 Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 2. Háromszék. Közéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann.
 Bp., 2001. 500 Ft.
 Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp.,
 2001. 600 Ft.
 Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
 tagoknak 2500 Ft.
 Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft,
 társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kéziratokban a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkított normál betűtípus
	ritkított dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A mentés formátuma rtf legyen. A korrektúrában a kéziratból eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyarnyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gycsen, gyeden lévőknek 300 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkzámlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magister Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, 11-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Türr Tamás. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em., 11-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., 11-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Hajdú, Mihály</i> : Communication and identification	1	
<i>Nemesi, Attila László</i> : Interaction between linguistic levels in causation: What do alternative case-endings mean?	9	
<i>Horváth, László</i> : Errors and idiosyncrasies in definiteness agreement	25	
<i>Éder, Zoltán</i> : Ferenc Verseghy's <i>Ungarische Sprachlehre</i> — 185 years later	33	
<i>Kristó, Gyula</i> : <i>Karold, Doboka, Keán</i> and other similar names	50	
<i>Pátrovics, Péter</i> : Aspect in Polish and Hungarian: harmony and disharmony	56	
M i n o r C o n t r i b u t i o n s. <i>Székely, Gábor</i> : The means of expressing moderate degree in Hungarian. — <i>Demján, Adalbert</i> : On the connection between Bible translations by Tamás Félegyházi and György Komáromi Csipkés. — <i>A. Molnár, Ferenc</i> : Early data concerning bare preverbs used in answering questions		65
E t y m o l o g i e s. <i>Kávássy, Sándor</i> : <i>Országglakók, országlakosok</i> 'the gentry/the noblemen (of a country)'; <i>szolgabíró</i> 'iudex nobilium'. — <i>Péter, László</i> : <i>Rubi-con</i> . — <i>Zoltán, András</i> : <i>Farvíz</i> 'wake'	71	
R e v i e w s. <i>Tolcsvai Nagy, Gábor</i> : Two books by András Kertész. — <i>Büky, László</i> : Aczél Petra — Bencze Lóránt, Mikor, miért, kinek, hogyan. Hatékonyság a nyelvi kommunikációban [When, why, for whom, and how. Efficiency in linguistic communication]. — <i>Pelczer, Katalin</i> : Benczik Vilmos, Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben [Language, writing, and literature: A communication theoretic approach]. — <i>†Kiss, Lajos</i> : Benderli Gün — Gülen Yılmaz — Kakuk Zsuzsa — Tasnádi Edit, Magyar—török szótár [A Hungarian—Turkish dictionary]. — <i>Zsilinszky, Éva</i> : Mihály Benkő, On the tracks of Friar Julian. Journeys across Mongolia	81	
M i s c e l l a n e a. <i>H. Bottyánfy, Éva</i> : Synonymy of motion verbs in early translations of the Bible	97	
S o c i e t y N e w s. <i>Kiss, Jenő</i> : The 98 th general assembly of the Society of Hungarian Linguistics. — <i>Zaicz, Gábor</i> : Last farewell to Péter Hajdú. — <i>Nyomárkay, István</i> : Lajos Kiss is 80. — <i>Kiss, Jenő</i> : A rare jubilee of an editor ...	112	
D a t a f r o m t h e H i s t o r y o f H u n g a r i a n. <i>Hollós, Attila</i> : Word historical data	121	
L e t t e r s t o t h e E d i t o r. <i>László Péter</i> writes	125	

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX.

ÉVFOLYAM

2003.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

ARGUMENTUM KIADÓ

BUDAPEST

Felölös szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, †KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

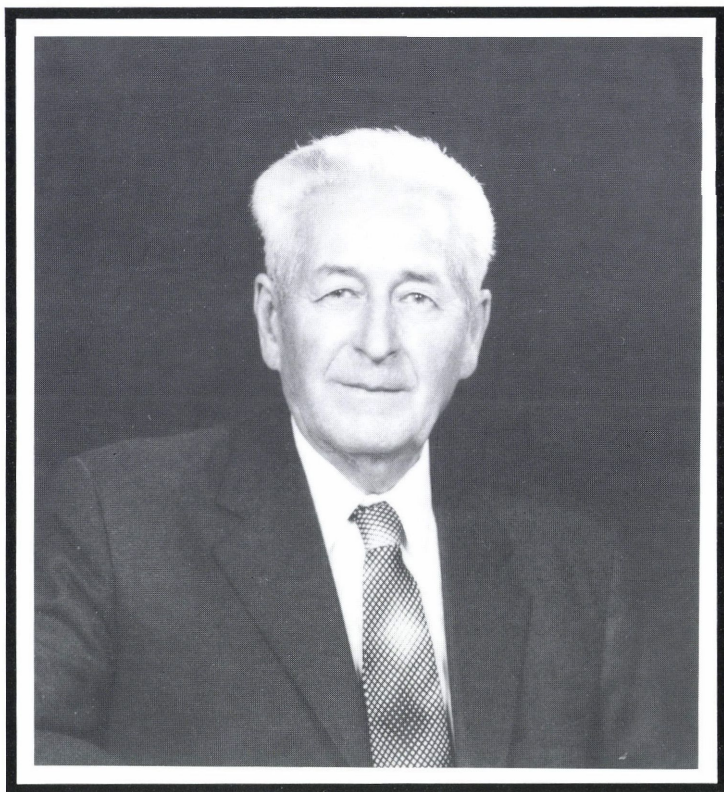
TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : Búcsú Kiss Lajostól	129
<i>C. Vladár Zsuzsa</i> : Az ablativus a korai magyar és finn grammatikákban	133
<i>Farkas Tamás</i> : A magyar családnévanyag két nagy típusáról	144
<i>Szili Katalin</i> : A <i>ki</i> igekötő jelentésváltozásai	163
<i>Péter László</i> — <i>Szathmári István</i> : Juhász Gyula költői nyelvének egy sajátos stílus- eszközéről	188
<i>Senga Toru</i> : <i>Dzsúdzsucu</i> és <i>dzsúdó</i> . Japán sportszavak magyar és nemzetközi vonat- kozásairól	193
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Kabán Annamária</i> : Négyszázhuszonöt éves Me- lius Péter Herbariuma	205
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Büky László</i> : Garkú. — <i>Kicsi Sándor András</i> : Pertu. — <i>Mizser Lajos</i> : Borköles. — Bortöltő	211
N y e l v m ű v e l é s. <i>Adamikné Jászó Anna</i> — <i>Fodor István</i> : A határozatlan név- elő használatának terjedéséről	215
S z e m l e. <i>Hoffmann István</i> : Kiss Lajos, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. — <i>Juhász Dezső</i> : Mester és tanítvány. Kniezsa István válogatott névtani műveinek kiadása Kiss Lajos gondozásában. — <i>Balogh Lajos</i> : Király Péter, A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai. — <i>Zelliger Erzsébet</i> : Borbély Anna, Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. — <i>Blaho Sylvia</i> : Siptár Péter szerk., Szabálytalan fonológia	225
K ü l ö n f é l é k. <i>H. Bottyánfy Éva</i> : A mozgást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban	242
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Sebestyén Árpád</i> : Búcsú Balassa Ivántól. — <i>Bán Ervin</i> : Egy nyelvész halálára. — <i>Balázs Géza</i> : Fülöp Lajos 70 éves. — <i>Gerstner Károly</i> : Ördög Ferenc 70 éves. — <i>Juhász Dezső</i> : Megalakult a Magyar Nyelvtudo- mányi Társaság jászsági csoportja. — Pályázati felhívás	247

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
mélységes fájdalommal tudatja, hogy

Kiss Lajos,

a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja,
társaságunk alelnöke és a Magyar Nyelv szerkesztőbizottsági tagja,
a Nyelvtudományi Intézet nyugalmazott osztályvezetője,
az ELTE címzetes egyetemi tanára,
2003. február 16-án, életének 81. évében elhunyt.

A magyar nyelvtudomány, szlavisztika, névtudomány művelői
örökké emlékezni fognak tiszteletreméltó személyiségére
és kimagasló tudományos eredményeire.

MAGYAR NYELV

CXCIX. ÉVF.

2003. JÚNIUS

2. SZÁM

Búcsú Kiss Lajostól

2003. február 16-án, életének 81. évében, otthonában váratlan hirtelenséggel elhunyt Kiss Lajos, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnöke, folyóiratunk szerkesztőbizottságának tagja, az MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatóprofesszora és nyugalmazott osztályvezetője, az ELTE címzetes egyetemi tanára. Végso nyugalomra február 28-án helyezték, végakarátának megfelelően Debrecenben, a legszűkebb családi körben.

Kiss Lajos halálával a Trianon utáni első évek nemzedékének egyik kiemelkedő nyelvtudósa távozott az élők sorából. Azt hittük, hogy töretlen alkotó lendülete, amely jellemezte, további fontos alkotásokat érlel. Azt hittük, hogy szervezete, amely rendszeres, fegyelmezett és kitartó munkához volt szoktatva, az utóbbi időben jelentkező figyelmeztető jelek ellenére is sokáig biztosítja még a szellem szárnyalásához nélkülözhetetlen fiziológiai feltételeket. Tévedtünk, sajnos. S most szomorú kötelességünk búcsúzni tőle.

Hogyan, miért lett Kiss Lajos azzá a nyelvtudóssá, akivé lett? Okként egyébek mellett életének meghatározó külső körülményei említendők, amelyek eredeti pályájának elhagyására kényszerítették: a honvéd Ludovika Akadémián tanult, majd munkácsi katonai és második világháborús harctéri szolgálat, illetőleg harmincnyolc hónapos szovjet hadifogság következett. Mindezen események sűrített történelmi leckékkel, tapasztalatokkal s az orosz nyelv elsajátításával jártak, előkészítve a szláv nyelvek iránti érdeklődésének ébredését s a szlavisztikához való közeledését. Említendő még a magyarság sorsa, történelme iránti mély, életét végigkísérő vonzalma, amely beszédesen nyilvánult meg a magyarok és a szomszéd népek kapcsolata, együttélése nyelvi téren megmutatkozó tényei- nek a lankadatlan kutatásában is. Megvoltak továbbá azok a belső adottságai, amelyek nélkül jó nyelvész, kitűnő etimológus nem válhatott volna belőle: a tudásvágy, a céltudatos igyekezet, a töretlen munkabírás, a szívós kitartás, a kritikai érzék, a szigorú igényesség, a széles körű nyelvi és általános tájékozottság és a filológusi pontosság. Jellemezte az a képesség is, hogy időt, energiát nem sajnálva laboratóriumma tudta változtatni a kedvezőtlen, sőt sanyarú körülmények gályapadját. Nem maradhat említetlen az a tény sem, hogy Kniezsa Istvánnal, Hadrovics Lászlóval került aspiráns éveit alatti közeli kapcsolatba, s az ő hatásuk, emberi és szakmai példaadásuk döntő hatást gyakorolt a pályakezdő fiatalemberre („A Kniezsa Istvántól vezetett szlavisztikai tanszéken abban az időben pezsgő tudományos élet folyt, s ez meghatározó hatással volt rám is”: Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS szerk., *A nyelvészetről* — egyes szám, első személyben. Bp., 1991. 139). Nyilván e hatásnak is köszönhető, hogy Kiss Lajos tudatosan volt olyan szlavista, aki szlavisztikai ismereteit a magyarra vonatkozó kutatások gyarapítására, elmélyítésére is felhasználta. Nyelvtudományi munkásságának központi részét a magyarra vonatkozó, tudniillik a magyar nyelv szláv eredetű, illetőleg szláv hatást mutató elemeinek, jelenségeinek a kutatása teszi ki. Kiss Lajos jól sáfarkodott azzal a lehetőséggel,

amit aspiránsi éveik kínáltak. Ő maga írta: „Aspiránsi éveim lázas tanulásban teltek. Egyetemi előadásokra jártam, szakmai szemináriumokon vettem részt, folytattam az egyes szláv nyelvek — főleg a lengyel — tanulását, Lengyelországban jártam termékeny tanulmányúton stb... az ideális tudományos környezetben, stimuláló légkörben, intenzív munkával eltöltött három aspiránsi év nagyon sokat nyújtott számomra. Ez alatt az idő alatt fejlődtem ruszisztából képzett szlavistává” (i. m. 140).

Kiss Lajos életműve váratlan lezárulása ellenére egységes egésznek tűnik. Benne ugyanis — a végponttól visszafelé tekintve — egy rendezőelvnek, illetőleg a fokozatosan tudatossá váló és kiteljesedő kutatói szándéknak a következetes megvalósulását-megvalósítását tapinthatjuk ki. Végigtekintve oly hirtelen megszakadt életén és munkásságán azt látjuk, hogy középpontban kezdettől fogva az etimológia, a nevek és a szavak eredetvizsgálatának kérdésköre állt. Jelzesszerű, hogy első tudományos közleménye, amely a Magyar Nyelvben látott napvilágot (Pazarol: 1955: 225—6), etimológiai közlemény. Az etimológia, a szó- és névfejtés annyira központi része munkásságának, hogy azt is mondhatjuk: voltaképpen minden más ennek rendelődött alá, minden út, amelyet Kiss Lajos a nyelvtudományban bejárt, ehhez kapcsolódó út volt, s így vagy úgy, közvetve vagy közvetlenül az etimológia, a szó- és névfejtés egyre magasabb szintű művelését segítette elő. Úgy tűnik másfelől, hogy ezt az etimológia-központú, mind minőségét, mind mennyiségét tekintve párhát ritkító nyelvtudományi munkásságot Kiss Lajos tudatos következetességgel építette. Róla is elmondható az, amit ő Hadrovics Lászlóról írt: „pályája az állhatatosságnak, a maga elé tűzött kutatási célok következetes, szívós megközelítésének a mintapéldája” (Hadrovics László. Bp., 1999. 97).

Szófejtő munkásságának imponálóan gazdag eredményeit nemcsak a TESz. két kötete (az első két kötetnek szócikkírója és szerkesztője is volt), nemcsak számtalan tanulmánya és ismertetése tartalmazza, nemcsak az ÉKsz. címszavainak eredetbeli minősítései, hanem önálló kötetek is: „Hatvanhét szómagyarázat” (NytudÉrt. 71. sz., 1970.), „Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban” (NytudÉrt. 92. sz. 1976.). Szó- és névfejtő munkásságát szigorú módszeresség, azaz magas szintű szófejtő specializáltság jellemzi. Következézetesen szem előtt tartotta az onomaszológiai szempontot, a művelődéstörténeti, néprajzi, szaknyelvi stb. vonatkozásokat, kitekintéssel volt más nyelvekre, bőségesen hozott analóg példákat, az eredetet kutatva a végső forrás feltárására törekedett. A forrásolvasó etimologizálást művelte. Jól ismerte a nemzetközi etimológiai szakirodalmat, s behatóan foglalkozott a szófejtés elvi, módszertani kérdéseivel. Több fontos áttekintő, összegző előadása, tanulmánya igazolja ezt, mint például „Az etimológiai kutatások elveiről” (1967.), „Az újabb szláv víznévkutatás” (1969.), „Az európai névtudomány fontosabb eredményei” (1970.), „Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön” (1976.), „Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede” (1989.), „Az új európai víznévkutatás” (1999/2000.).

„Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban” című munkája (NytudÉrt. 92. sz. 1976) első a maga nemében a hazai nyelvtudományban: Kiss Lajos módszeresen megvizsgálta a szláv jelentésbeli hatás kérdését különféle fogalmi körökben (állam, étkezés, földművelés, időjárás, katonaság, kereszténység, mesterségek stb.), és kutatásainak eredményét mintegy százhatvan szócikkben tette közzé, követendő példát adva az ilyenmű vizsgálatokra. Ez a munkája a magyar tükörszókutatások föllendülését indította el. Továbbgyűrűző hatását erősítik majd az egyre izmosodó kétnyelvűség-kutatások, amelyek bőséges anyagot kínálnak a tükörfordítás jelenségének alapos szinkrón vizsgálatához is.

Kiemelkedőek történeti névtani kutatásai. Legismertebb műve, a hazai nyelvtudomány történetében páratlan sikeres névfejtő munkája, amely 1970-től egyszemélyes intézeti tervmunka keretében készült a Nyelvtudományi Intézetben, a „Földrajzi nevek eti-

mológiai szótára”, „a magyar földrajzi világméretű” (az ő szavai: BAKRÓ-NAGY — KONTRA szerk. i. m. 142) tükröztető kitérő, széles körben ható, népszerű kézikönyv, a magyar névtan legnagyobb szabású, továbbgyűrűző hatásában legjelentősebb műve, a Kárpát-medence helyneveinek egyedülálló etimológiai szintézise. Az egykötetes első kiadás (1978.) gyors egymásutánban követte a második (1980.) és a harmadik (1983.), 1988-ban pedig megjelent a kétkötetes, negyedik, bővített és javított kiadás. MEZŐ ANDRÁS szerint „alig van olyan társadalomtudományi szakterület, amelynek képviselői — a recenziók sokaságának tanúskodása szerint — ne keresték vagy ne találták volna meg saját tudományáguk számára az ebben a monumentális műben foglalt mondanivalókat és értékeket ... A FNESz.⁴ szellemes alkotás, tele közérdekű művelődési ismeretanyaggal és polihisztorra emlékeztető tudással” (MNy. 1993: 1, 3). Kiss Lajos névmagyarázatai mögött többnyire jól kitapinthatóan jelen van az a szerzői szándék, hogy a szavak, nevek vizsgálatával bővítse a magyar nyelvközösség életéről, múltjáról való ismereteket is. A régi magyar földrajzi nevek elemzésével például az ómagyar kor történelmének a tisztázását is elősegítette. Vö. például: „Földrajzi nevek a magyar középkorból” (1991.), „Erdély a helynevek tükrében” (1992.), „A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységeiben” (1992.), „A honfoglalás és letelepedés a földrajzi nevek tükrében” (1996.), „A Kárpát-medence régi helynevei” (1996.), „Korai magyar helységeitípusok” (1997.), „Erdély vízneveinek rétegződése” (1997.), „Hegynevek a történelmi Magyarországon” (1997.). A „Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében” című, általa válogatott tanulmányait tartalmazó kötet (Piliscsaba, 1999.) tudománytörténeti szempontból azért is figyelemre méltó, mert vall vonatkozó tanulmányainak maga által való megítéléséről, s arról is, hogy „A szintézisalkotás mellett kivettem részem az aprómunkából, a részletkutatásokból is” (6).

Kiss Lajos a tudománytörténetet is igen eredményesen művelte. Tudománytörténeti témaválasztásának saját maga által állított feltétele az érdemi véleményalkotáshoz szükséges tudás volt. A nagy magyar szlavisták munkásságáról ő írt szakavatott tollal értékelő, méltató, olvasható monográfiákat, amelyekben széles tudománytörténeti összefüggésekbe ágyazva mutatta be a jeles tudósok életét, munkásságát. Önálló kötetben jelent meg: „Kniezsa István” (MNyTK. 123. sz. 1968.), „Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából” (MNyTK. 134. sz. 1973.), „Kniezsa István” (1994. A múlt magyar tudósai), „Melich János” (1995. A múlt magyar tudósai), „Asbóth Oszkár” (1996. A múlt magyar tudósai), „Hadrovics László” (1999. A múlt magyar tudósai). Ő foglalta össze lényegre törő világossággal a magyarországi etimológiai kutatások történetének egyik fontos szakaszát is (Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920). Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1970. 47—59). Kniezsa István bizonyos munkáinak újra való megjelentetésében s tudománytörténeti helyük kijelölésében példamutató módon járt el. Segítette az ELTE „Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz” című sorozat Kniezsa, Melich és Asbóth köteteinek az összeállítását is.

Recenziós, kritikai tevékenysége sem maradhat említetlen. Külföldi és hazai szakmunkákat egyaránt bőven ismertetett, a külföldiek közül elsősorban azokat, amelyek magyar szempontból voltak figyelemre méltók. Bíráloként szigorú, következetes és korrekt volt. Számos esetben lektorként működött közre: kendőzetlen őszinteséggel írott bírálati olykor keménynek tűnhettek, de a szerzőket mindig segítették a kéziratot tanulmányok jobbá tételében. Annál is inkább, mert bírálatában új adatok közlésével, magyarázat(ok) megadásával is tevőlegesen támogatta a tanulmányírókat. Szigora idővel enyhült, elvi

alapú, magas szakmai igényességű kritikai gyakorlata azonban jottányit sem változott. Mindvégig azon kritikai ars poetica meggyőződéses követője volt, amelyről Kniezsa István munkásságát bemutató monográfiájában írt emlékezetes, igaz sorokat (i. m. 1994. 103—5). Kiss Lajos munkásságának fontos része a csak a köszönetnyilvánításokban jelzett „láthatatlan bibliográfia” (Hadrovics: MNy. 1993: 121): bizonyára sokan vagyunk, akik tapasztalhattuk, hogy amikor felvilágosítást, véleményt kértünk tőle, gyors, világos és alapos választ, név- és szómagyarázatokat, sőt adatokat is bőven kaptunk tőle.

A szavak és nevek jeles kutatója mindig kapcsolatban volt a lexikográfiával. A Nyelvtudományi Intézetbe kerülve (1957) az Országgh László irányításával készült hét kötetes „Magyar értelmező szótár” munkaközösségének a tagja volt. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak (I. és II. kötet) munkálataiban szócikkíróként és szerkesztőként egyaránt közreműködött. Az „Új magyar tájszótár”-nak 1973 óta volt lektora. Az „Értelmező kéziszótár” címszavainak eredetminősítéseit ő készítette. A Hadrovics—Gáldi-féle „Orosz-magyar nagyszótár” új kiadásának munkálataiban az 1950-es évek végétől vett részt, s 1981 és 1992 között egymaga dolgozta át a szótárt, amely egyelőre csak CD-ROM-on olvasható. 1986-ban a Nyelvtudományi Intézetben osztályvezetői megbízást és azt a sok gonddal járó feladatot kapta, hogy szervezze meg „A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára”-nak a munkaközösségét és indítsa el a munkálatokat. E fontos vállalkozást nyugdíjasként is támogatta tanácsadói megbízással, illetőleg lektori minőségben.

Hadrovics a 70 éves Kiss Lajost köszöntve azt írta róla, hogy „folyamatos kutatás, szigorú szakszerűség, egyre szélesülő látókör, egyre nagyobb anyag birtokbavétele” jellemzi (MNy. 1993: 121). A könyörtelen halál ennek a további fontos alkotásokat ígérő gazdag munkásságnak vetett hirtelen véget. Talán nem véletlen, hogy Kniezsa neve élete utolsó napjaiban is kísérete: Kiss Lajos bevezető tanulmányával jelent meg külön kötetben Kniezsa öt fontos tanulmánya (Helynév- és családnévvizsgálatok. Bp., 2003.). Még örömmel értesült a kötet megjelenéséről, s arról is, mikor lesz a nyilvános bemutató. A bemutatót azonban már nem érte meg... Kniezsáról szóló monográfiájában Kiss Lajos Kniezsa szavait idézi: „Ha meghalok ... ne beszéljetek a halálomról ... Úgy beszéljetek rólam, mintha élnek, ha jónak látjátok, baráti poharazás közben szóljatok rólam jó szót” (i. m. 1994. 129—30). Bizonyára így gondolta ő is.

Tudván tudjuk: Kiss Lajos halálával pótolhatatlan veszteség érte a magyar nyelvtudományt. De tudjuk azt is, hogy műveiben, példamutatásában tovább él és hat.

*

A Magyar Nyelvtudományi Társaságban elhangzott születésnap-i köszöntő után Kiss Lajos az alább közlendő mondatokat olvasta föl. (Fehértői Katalinnak köszönöm, hogy a gépírási sorokat eljuttatta hozzám.) Nem tudtuk, akik ott és akkor meglepetve hallgattak a testamentumszerű mélységgel és komolysággal megfogalmazott szavakat, hogy Kiss Lajos utószó nyilatkozik magáról és munkásságáról a számadás önként vállalt költelességével és kendőzetlen őszinteséggel. Nem sejtettük, hogy ezek a mondatok végső üzenetté lesznek, üzenetté mindazok számára, akik tudományukat művelve előbb-utóbb maguk is fölteszik maguknak kritikus és önkritikus kérdéseiket. Rá emlékezve akkor elhangzott szavait mint tudományos és emberi pályájának értékes dokumentumát e szomorú alkalomból tesszük közzé. Mert nekünk, illetőleg az utódoknak is szóló üzenet, ami ott és akkor ajkáról elhangzott.

„Hallgatom a szép szavú laudációt, nézem a baráti arcokat, és elgondolkodom. Az időpont és az alkalom számadásra késztet. Mintha csak tükör előtt állanék, és kemény kérdésekkel ostromolnám saját magamat. Hogyan gazdálkodtam lelki-szellemi adottsá-

gaimmal? A nagy egyéniségek, a jó és a kedvezőtlen körülmények milyen szerepet játszottak tudományos pályám alakításában? Hagytam-e magam sodortatni az árral, vagy magam hajtottam a csónakot? Túlságosan belefeledkeztem-e az aprólékos részletvizsgálatokba, vagy átfogó szintézisekre is vállalkoztam? Törődtem-e az utánam jövő nemzedékekkel, és segítettem-e önzetlenül előrehaladásukat? Lehetőségeimhez képest kivettem-e részem az egészséges tudományos légkör, az igazságos értékelési rend formálásából? Igyekeztem-e átmenteni a múlt tudományos értékeit a jövő számára úgy, hogy az új megközelítések és irányzatok ígéretes csirái se pusztuljanak el, hanem esélyt kapjanak a kibontakozásra? Egészséges arányban tudtam-e tartani a kollektív feladatokat és az egyéni kutatásokat? Eleget tettem-e mindenben, kivált a helynévvizsgálatokban, a tudományos tárgyilagosság kötelező elvének, amelynek értelmében, ha nehéz is, mégsem hallgatni a rokonszenv vagy ellenszenv hangjaira, magunknak nem hízelegni, hanem a keserűt is kimondani, másokat nem kevesbíteni, hanem egyenlően részeltetni? Csakúgy záporoznak rám a kérdések. Többnyire igenlő a válaszom, de olykor hetykén mentetettem magam: Feci, quod potui. Faciant meliora potentes. (Megtettem, amit tudtam. Aki jobban tudja, csinálja.)”

KISS JENŐ

A last farewell to Lajos Kiss

Lajos Kiss, Member of the Hungarian Academy of Sciences, Vice President of the Society of Hungarian Linguistics, Member of the Editorial Board of *The Hungarian Language*, former Head of Department of the Research Institute for Linguistics, and Honorary Professor of Eötvös Loránd University, died on 16 February 2003, at the age of 81. He was the author of numerous books and papers on etymology, Slavistics, lexicography, Hungarian historical linguistics, and onomastics. His best known book is the *Etymological Dictionary of Geographical Names*, in two volumes. The present obituary reviews the significance of his scholarly achievements and discusses the major stages of his career.

JENŐ KISS

Az ablativus a korai magyar és finn grammatikákban

1. Bevezetés. — Az európai kultúrkörben a nyelvészet hosszú ideig egyet jelentett a görögök által kidolgozott és latin közvetítéssel elterjedt grammatikával. Amíg a tudomány és általában az írásbeliség nyelve főként a latin volt, a grammatika nyilvánvalóan a latin grammatikát jelentette, kategóriáit pedig univerzálisnak és általános érvényűnek tekintették. A vulgáris nyelvek leírásának kezdetén a szerzők magától értetődő természetességgel nyúltak a latin mintához, a latin grammatika alapelveit, kategóriáit és terminusait felhasználva. A korai vulgáris nyelvtanok szerzőinek ezt a „holt” latin nyelv-tant kellett megeleveníteniük, hozzáigazítaniuk az élő, változékony és csak változatokban létező nyelvhez.

A latintól szerkezetileg eltérő nyelvek grammatikusai újabb nehézséggel találták szemben magukat. A latin nyelvleírás, amelyet univerzálisan érvényesnek vélték abban az időben, eredetileg bizonyos nyelvtípusba és nyelvcsaládba tartozó nyelvre kidolgozott, ott célszerű elemzés. A latinhoz szerkezetileg és eredetében hasonló nyelvek esetében alkalmazása nem is jelentett különösebb gondot. Ám a latintól szerkezetükben és genetikailag

is teljesen eltérő finnugor nyelveknél ez csak jelentős átértelmezésekkel volt használható. A nemzeti nyelvtanok a latin grammatika anyanyelvi kommentárjaiból fejlődnek ki és saját szabályaik felfedezésével fokozatosan eltávolodnak a latintól. Természetesen olyan nyelvek esetében, ahol a grammatikai leírás viszonylag kései, nem játszódik le ez a folyamat. Ilyenkor többnyire egy másik nyelv grammatikája volt a közvetlen minta, a latin pedig áttételesen, azon keresztül érvényesült (mint a lapp nyelv leírásánál a dán vagy a finn).

Dolgozatomban a klasszikus latin grammatika egyik terminusának, az *ablativus*-nak a használatát kísérem figyelemmel a XIX. század előtti magyar nyelvtanokban, illetve néhány korai finn grammatikában. Az *ablativus* terminus használata mögött ugyanis az a kérdés rejlik: miként próbálták a kevés esettel rendelkező latin grammatikát adaptálni a sokesetes magyar nyelvre? A magyar nyelvtanok mellett párhuzamosan bemutatok néhány finn grammatikát is. A szintén sok esettel rendelkező finn nyelv grammatikusai is hasonló problémával szembesültek az esetrendszer leírásában, és — a források alapján úgy tűnik — a magyar szerzőktől függetlenül hasonló megoldásokhoz jutottak.

Igyekeztem a vizsgálatba olyan munkákat bevonní, amelyek megfelelően tükrözik a korabeli magyar nyelvészeti gondolkodást. A következő forrásokat vizsgáltam: a Corpus Grammaticorumban szereplő korai magyar grammatikákat; a XVIII. századból Fejérvári Sámuel, Kalmár György és Gyarmathi Sámuel munkáját; a XIX. század elejéről Révai és Verseghy grammatikáját. A finn grammatikák közül a finn tudománytörténet által számon tartott jelentős korai finn grammatikákat néztem át: a latin mintát követő Petraeus (1649.) és Martinius (1689.), illetve az önálló szemléletű Vhael (1733.) nyelvтанát. A felsorolt munkák mind latin nyelven íródtak, így hozzáférhetőek voltak finn nyelvtudás nélkül is, természetesen a tudománytörténeti szakirodalomra támaszkodva. A nyelvi példák ellenőrzéséért SZÍJ ENIKŐnek mondok köszönetet.

A grammatikák vizsgálatánál tekintetbe vettem a kiemelt részeken (címeken, meghatározásokon) kívül a teljes szöveg szóhasználatát is. Itt ugyanis kevésbé köti a szerzőt a meghatározások, táblázatok fegyelme, és a magyarázatok során az adott jelenség különböző, sokszor szinonimaként váltogatott megnevezései gyakran többet vagy mást árulnak el a nyelvészeti gondolkodásáról, mint ami a kiemelt helyeken áll.

A dolgozatban először a klasszikus latin grammatikában szereplő névszói esetek meghatározásának kérdését, illetve a latin ablativus definíciója körüli vitát mutatom be. Majd a korai magyar, illetve finn grammatikák névragozási modelljeit veszem számba az ablativus szempontjából. A modellek változása jelzi azt az utat, amelyet a pontosan követett latin esetrendszertől a nyelv természetének megfelelő sokesetes rendszerig jártak be a szerzők.

A különböző leírások bemutatása ezen kívül tudománytörténeti tanulsággal is szolgál: miközben a korai magyar és finn grammatikusok a klasszikus latin nyelvleírást követve és törekvésük szerint annak keretében próbálták meg leírni e nyelveket, a gyakorlatban — még ha nem is voltak tudatában — éppen e klasszikus nyelvтан alapelveinek átértelmezésére vagy felszámolására kényszerültek. Példánkban ez a névszói esetek formális meghatározásának elvét érinti.

2. Klasszikus grammatika: a névszói esetek formális alapú meghatározása. — A leírás kiindulópontja az európai nyelvészetben közvetve vagy áttételesen mindig a görög nyomán haladó latin grammatika. A latin nyelvben az esetviszonyokat a névszók részben szintetikus, részben analitikus esetformákkal fejezik ki. (Mivel a téma szempontjából nem lényeges, most eltekintünk a pusztán a concordantia miatt felvett, vagyis nem esetviszonyt jelölő formáktól, illetve a nem névszói esetektől, mint amilyenek például a kérdőszavak.) A szintetikus formák kötött morfémák, kumulatív jelölésűek, a szám, az esetviszony és a tótipus jelölése elválaszthatatlan, ugyanaz

a végződés fejezi ki. (Ezért is volt célszerű választás a klasszikus latin grammatika szóalapú elemzése, mondjuk, a morféma alapú helyett). A szintetikus (inflexiós) esetformák jól körülhatárolható, zárt rendszert, paradigmát alkotnak a nyelvben. A paradigmákon belül sok forma neutralizálódott, vagyis ugyanaz a végződése több esetnek is, ám éppen az egyeztetések folyamán ezek külön esetek bizonyulnak, ha az egyeztetett szó más ragozási típusba tartozik (például: *grammaticae vulgaris* — genitivus, *grammaticae vulgari* — dativus).

Ezzel szemben az analitikus formák, a praeposíciók félszabad morfémák, amelyek pusztán az esetviszonyt jelölik — a nemet, a számot és a tőtípust a velük kapcsolódó névszó mutatja. A névszó maga ugyan valamilyen esetben áll, de ez a praeposíciótól függ és nem a grammatikai viszonytól. A praeposíciók grammatikai jelentésük mellett többnyire még lexikai jelentésüket is őrzik. Ráadásul nem alkotnak formális szempontból rendszert.

A latin grammatikusok a két csoportot teljesen eltérően kezelték. A szintetikus esetjelölőket a *nomen* alkategóriájaként tárgyalták és *casus*-nak nevezték őket. A *casus* tehát szóhasználatukban a szintetikus esetformát és nem az esetviszonyt jelölte. (Vö. HJELMSLEV, Az eset kategóriája. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény IV/ 2. Bp., 1983. 594—622.) Az esetrendszer a központi eseteken kívül (nominativus, accusativus), melyek csak igék mellett állhatnak, tartalmazott még két tisztán szintaktikai esetet: az indirekt tárgyat kifejező dativust és a jellegzetesen adnominális genitivust. A sort egy szemantikus eset, az ablativus zárta. (Az esetek felsorolásakor eltekinthetünk a mondattani viszonyt nem jelölő és alakilag is igen korlátozott vocativustól, illetve a nyomokban fennmaradt, formailag a genitívussal egyező locativustól.) Általános nyelvészeti megfigyelések szerint az esetek hierarchiájában legalul álló eset könnyen válik többféle funkció hordozójává. (BARRY J. BLAKE, *Case*. Cambridge, 1994. 119—59). Valóban, a latin ablativus, amely három indoeurópai eset, az instrumentalis, a locativus és az ablativus összeolvadásából jött létre, három fő funkciót hordoz: a lokálist, az instrumentálist és a névadó ablatívuszt (e három fő funkciócsoporton belül számos külön funkciót). A latin grammatikusok is — intuitív módon — elkülönítették az ablatívus különböző funkcióit és a későbbiek során esethasználat címszó alatt tárgyalták, nevet is adva az egyes funkcióknak (*abl. instrumenti*, *abl. comparationis* stb.). Az instrumentális funkciót annyira jellegzetesnek érezték, hogy több grammatikus is javasolta az *instrumentalis* eset bevezetését, így SACERDOS és DIOMEDES az i. e. III. században. Részletesen ír a kérdésről QUINTILIANUS az *Inst. Orat.* 1. 4. 26-ban.

A latin nyelvleírásban a definíciók részben formális, részben a funkcionális alapon történtek. A kötőszavakat például tisztán jelentésbeli kritériumok alapján osztották el-lentés, kapcsolatos, választó stb. alkategóriákra. A deklinációkban viszont egyes esetek elkülönítésében a forma volt a meghatározó. (Természetesen ez nem jelentette azt, hogy ne lehettek volna egy deklinációban azonos végződésű esetek, de a rendszer egészét tekintve nyilvánvaló volt, hogy ezek külön esetek.) Ezért Quintilianusék felvetését a formai különbség hiányára hivatkozva elutasította PRISCIANUS az *Inst.* 5. 14. 79-ben: „Felelgesen teszik tehát azok, akik hetedik esetet [instrumentalist] is beiktatnak, mivel semelyik névszóban sincs semmiféle hangalakbeli különbsége a hatodikhoz [ablatívushoz] képest.” (A latin idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításomban közlöm — C. V. Zs.)

Az egyes esetformáknak a paradigmán belül külön neve volt. A latin grammatikusok tisztában voltak avval, hogy egy esetforma többféle funkciót is betölthet, s hogy a név ezek közül csupán az egyikre, a legjellegzetesebbre utal: „Minden egyes esetnek tehát sokféle más és különböző jelentése van, de az ismertebb és gyakoribb jelentésükről kapják az elnevezésüket...” (PRISCIANUS, *Inst.* 5. 73.).

Az analitikus formákat viszont nem is a névszónál tárgyalták. Mivel a praepositíók felszabad formák voltak, amelyek még őriztek valamit adverbiumi előzményük lexikai jelentéséből is, önálló szófajnak tartották őket. Kapcsolódhattak igékhez igekötőként (*praepositio coniuncta*), ekkor az igekötős igét összetett szóként kezelték. Allhattak névszók előtt előljáróként (*praepositio separata*). Az előljárók felosztása a mondattani viszony szempontjából többnyire lényegtelen jellemzőjük, az esetvonzatuk alapján történt és az egyes előljáróknak nem volt külön neve. A kétféle esetforma, az inflexiós és az adpozíciós tehát nem kapcsolódott egybe a klasszikus latin grammatikákban.

3. A névragozás leírása a korai finn és magyar grammatikákban. — A) Latin mintájú esetleírás, kevés esetes rendszer. — A grammatikák névragozási rendszerében számításba vett esetek a latin szisztemától való függetlenedés mértékében változnak. (Természetesen szintaktikai viszonyokat meghatározó formák közül csakis a névszói végződéses jöhetnek szóba esetként.) Az elszakadásnak különböző fokozatai voltak. Az egyik véget az a nyelvsemlelet, amely csakis a latinnak megfelelő eseteket ismerte el casusnak, míg a legfejlettebb változatban a modern felfogásnak megfelelően az egyes végződéseket külön esetként tartották számon.

A latint szorosan követő nyelvleírásokban a magyar vagy a finn nyelvre vonatkoztatva is a latin esetek szerepeltek. A közvélekedés az önálló gondolkodás hiánya miatt kisebb értékűnek szokta tartani a latint „szolgai másoló” nyelvtenokat. A nyelvleírások kezdetén valóban az univerzálisan érvényesnek tartott latin nyelvten kategóriáit keresték a nyelvekben. Ám a szerzők akkor is szorosan követték a latint, amikor tudatában voltak a leírt nyelv különbözőségének. A minta kiválasztásában a közérthetőség döntő volt, alkalmanként fontosabb, mint a teljes illeszkedés. Ma a finn tudománytörténet a kizárólag a latinra támaszkodó Petraeus grammatikáját olyan jelentős tudományos munkának értékeli, amely az adott latin keretben és kategóriarendszerben viszonylag jól fogalmazta meg a finn nyelv jellemzőit (vö.: MIKKO KORHONEN, *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828—1918*. Helsinki, 1986. 17—8 és ULLA-MAIJA KULONEN, *Comparative Aspects in 18th Century*. Saami Studies in Scandinavia. In: ÉFOu. 31. 1999: 50). — A magyar grammatikusok is — főként a későbbi időkben — pontosan látták a latin és a magyar nyelv eltérő szerkezetét, mégis a XIX. század elejéig kitartottak a kézenfekvő, megszozott, egész Európában érthető latinos leírás, az „*usus publicus et communis*” mellett.

a) *Casus* és *praepositio*. — A latin mintát követő nyelvtenokban a latin eseteket vették fel a magyarban is, így bizonyos ragokat valódi eseteknek tekintettek. A szerzők a többi határozóragot, valamint a névutókat *praepositio*-nak nevezték, mivel a fordításban ezeknek latin előljárók felelnek meg. Többnyire azt is megemlítették, hogy a latinnal ellentétben a magyarban ezek nem a főnév előtt, hanem mögötte állnak, ezért sokan inkább a *postpositio* szót javasolták. (Például PERESZLÉNYI PÁL, *Grammatica Linguae Ungaricae*. Tyrnaviae, 1682. 162.) A két csoport közti különbséget abban látták, hogy a ragok a szóhoz toldva, a névutók pedig külön állnak. Az elnevezések is a két csoport összehasonlítására utalnak. Már SZENCI 1610-es Grammaticájában *praepositiones separabiles* és *inseparabiles* (elválasztható és elválaszthatatlan előljárók, értsd: névutók és ragok) néven találhatók. Hasonló szemlélettel Pereszlényi grammatikájában 1682-ben *postpositiones separatae et coniunctae* (különálló névutók és kapcsolt névutók, értsd: határozóragok) a nevük. A ragok neve a latin nyelvű magyar grammatikákban majd mindig *praepositio suffixa*, *affixa*, *coniuncta*, *annexa* stb. Jellemző adalék, hogy SZENCI nyelvtenában egy helyen a *Magyaról*, *emberül* formákat (amiket ő *mutativus*-nak, tehát esetnek tart), *integer* (ép, ti. egységes, nem toldott) alaknak nevezi, szembeállítva a *szamon*, *számferint* formákkal, amelyekben szerinte (*affixa particula praepositionis*) toldott előljáró van (No-

vae grammaticae Ungaricae [...] Libri duo. Hanoviae, 1610.157). E felfogás szerint tehát az esetben álló névszó ép, teljes, osztatlan alak, míg az előjáróval toldott világosan szétbontható.

A magyar grammatikusok a határozóragok és a névutók összetartozása mellett korán felismerték azt is, hogy ezek összefüggő rendszert alkotnak azokkal a formákkal, amiket a latint követve esetnek minősítettek. Az elgondolás eleinte inkább a szintaktikai magyarázatok szóhasználatában érhető tetten. Egy példa: PERESZLÉNYI, aki 1682-es nyelvtanában a táblázatokban a megszokott latin eseteket tüntette csak fel, a szövegben számos helyen világossá teszi, hogy a magyar névragozási rendszert a latin casusok, a ragok és a névutók együtt alkotják: „Az előjárók ismerete az egész szintaxis foglalata. Ugyanis azokon az igéken túl, amelyek tárgyasetet vagy részes esetet vonzanak, minden más igei szerkezet csakis a hozzátett előjárók (*annexae praepositiones*) segítségével jön létre: ezek kétfélék, különállók (*separatae*) vagy kapcsoltak (*coniunctae*) és a névszók után állnak, ezért helyesebb lenne utoljáróknak (*postpositiones*) nevezni őket” (i. m. 162).

A XVIII. század végére az összefüggéseket expliciten is megfogalmazták. RÉVALI nyelvtanában azt írja, hogy a magyarban nincsenek a latinhoz hasonló, valódi, inflexiók esetek és praepositiók, nyelvünkben szerinte csak egynemű postpositiók vannak, amelyek vagy külön állnak, vagy a névszókhoz járulnak, azokkal összeolvadva. A névszókhoz járulókat mind esetnek lehetne nevezni, nem csupán a latin casusok megfelelőit (i. m. 202—3). De rögtön hozzá is teszi, hogy a hagyományt követve a latin esetsort tartja meg ő is. — Más finnugor nyelvek korai nyelvtanaiban is együtt tárgyalták a határozóragokat a névutókkal (vö. GANANDER, *Grammatica Lapponica*. Aboae, 1733 és BARTHOLDUS VHAEL, *Grammatica Fennica*. Holmiae, an. MDCCXLIII).

b) Az ablativus szerepe. — PRISCIANUS állásfoglalásával az ablativus meghatározásának kérdése lezárult, legalábbis a latin nyelv leírását illetően. A magyar és rokon nyelvek grammatikáiban viszont az ablativus változatos értelmezésekkel került újra elő. Nem véletlen, hogy egyetlen esetnek sincs annyi eltérő és eltérő szempontú megítélése, mint az ablativusnak. A latin ablativust sokféle funkciója szinte predestinálta arra, hogy a sokesetes magyar és finn nyelv korai grammatikáiban mintegy gyűjtő kategória legyen. Más szóval: a latin esetsorból kiinduló grammatikusok több olyan esetet is idesoroltak, melyeknek nem találták a latin megfelelőjét.

A következőkben a névragozási leírásokat az ablativushoz való viszonyuk szerint csoportosítottam.

c) Kevés esetes rendszer, az ablativushoz egy végződést sorolnak. — A latinhoz szorosan ragaszkodó nyelvleírás első fázisában a latin esetek szerepeltek és egy esetnek, így az ablativusnak is, csak egyféle végződése lehetett. A magyar grammatikák közül ilyen Sylvesteré (1539). A finn grammatikairodalomban nincs erre a változatra példa.

A következő fázisban a szerzők megpróbálták a latin esetsort alapvető változtatások nélkül a sokesetes magyar, illetve finn nyelvhez alkalmazni. A latint követő, kevés esetes grammatikák szerzői két irányban módosították a latin mintán, mindkét megközelítésben az ablativus eset jutott kulcsszerephez. A finn szerzők, illetve a korai magyar grammatikák többféle végződést is az ablativushoz soroltak be. A finn grammatikákban ez a táblázatokban is így van, a magyar szerzőknél pedig a magyarázó szövegekben érhető tetten a gondolat. Több XVIII. századi magyar szerző éppen ellenkezőleg: törölte az ablativust az esetek közül. A dolgot tárgyja az ablativus, így itt nem foglalkozom két másik, egyébként szintén fontos újítással. A finn MARTINIUSnál az accusativusnak is többféle végződése van. A magyaroknál egyes szerzők egy-két újabb végződést is esetnek nyilvánítottak, de ez nem jelentett alapvető változtatást az esetrendszerben.

d) Kevés esetes rendszer, az ablativushoz több végződést sorolnak. — Az egyik változatban tehát megtartották a latin esetrendszernek az eseteit, sőt a (hely)határozóragok egy részének besorolását az ablativusszal oldották meg, aminek így többféle végződése is lett.

1. Finn példák: *Petraeus, Martinius*. — A finn nyelvtanírásból két grammatika példázza ezt. *PETRAEUS, AESCHILLUS, Linguae Fennicae Brevis Institutio. Aboae, An. 1649.* és *MATTHIAS MARTINIUS, Hodegus Finnicus. Holmiae, Anno MDCLXXXIX.* A szerzők feladták az „egy végződés — egy eset” formális alapú meghatározás elvét, paradox módon éppen azért, hogy a latin rendszer keretein belül maradhassanak.

Modern felfogásban, például VIHONEN véleménye szerint a latin esetrendszer eseteit az említett szerzők nem annyira morfológiai, mint szemantikai esetként kezelték, s ez magyarázza, hogy a finn nyelv kiterjedt lokális esetrendszerének tagjait a jellegzetesen lokális esethez, az ablativushoz sorolták, annak ellenére, hogy ezeknek esetenként eltérő végződése van (vö. KORHONEN, i. m. 17—8).

MATTHIAS MARTINIUS nyelvtana az accusativust két, az ablativust pedig négy végződéssel tünteti fel, és a magyarázó szövegben az egyes ablativusokhoz külön-külön funkciót rendel. MARTINIUSnak e Stockholmban megjelent, svéd előkelőségeknek ajánlott nyelvtana feltehetően a svéd olvasók igényeinek figyelembevételével készült, ezért a példaszavaknál az első mindig finn, a második svéd, a harmadik latin nyelvű¹. Ezt írja: „Az ablativusnak mindkét számban és minden ragozásban négy végződése van, mégpedig: *da/fta/fa/la*. Ezek közül az első, mégpedig a *da* vagy *då* a szóban forgó dolog végrehajtó voltára utal és a [latin] *a* előljárót [előljáró jelentését] foglalja magában, mint *Jumalalda/af Gudi/ a Deo* [Isten által]... A második, mégpedig a *fta* vagy *ftå* a szóban forgó dolog anyagára utal és a [latin] *e, ex* előljárót [előljáró jelentését] foglalja magában, mint: *Orjantappuroifta / af Torne / e spinis* [tüskékből]... A harmadik, mégpedig a *la* vagy *lå* a végrehajtó eszközt jelöli és a [latin] *cum* előljárót [előljáró jelentését] foglalja magában, mint: *Miecalla / med Sward / cum gladio* [karddal]. A negyedik, mégpedig a *fa* vagy *få* a [latin] *in* előljáró jelentését foglalja magában, mint: *Leiwfå / uti Brod / in pane* [kenyérben].” (Hodegus Finnicus. Stockholm, 1689. 20—21). Ettől már csak egy lépés lett volna annak kimondása, hogy a külön végződés az elkülönült funkcióval már külön esetnek számíthatna — ezt a lépést VHAEL teszi majd meg sokesetes grammatikájában (*Grammatica Fennica. Holmiae, an. MDCCXXXIII.*).

Más finnugor nyelv leírásában is találunk arra példát, hogy az ablativushoz többféle végződést is besorolnak: a GYARMATHI „Affinitas”-ában idézett nyelvtanok az észti ablativust hat végződéssel tüntetik fel (HELLE, *Kurzgefaszte Anweisung zur Esthnischen Sprache. Halle, 1732.* és HUPEL, *Ehstnische Sprachlehre. Riga—Lipcse, 1780.*). A SAJNOVICS, „Demonstratio”-jában egyik forrásul használt Leem-féle lapp grammatikában az ablativusnak egyes számban két végződése van, és a szerző a két végződés természetét külön példákkal világítja meg. (En Lappisk Grammatica. Koppenhága, 1743. 13). Mind ezekről lásd: HOVDHAUGEN, EVEN — KARLSSON, FRED — HENRIKSEN, CAROL — SIGURDT, BENGT, *The History of Linguistics in the Nordic Countries. Societas Scientiarum Fennica. 2000.*

¹ A magánhangzó-jelölésben is svéd hatást tapasztalni. Az *Orthographia* részben (i. m. 11) nyolc magánhangzó szerepel: *a, e, i, o, u, h* és az *a*-nak, illetve az *o*-nak olyan változata, ahol a betű fölött jobbra nyitott félkör szerepel. Megfelelő karakter híján a példákat *å*-val írtam át, itt a mai finn helyesírás szerint *ä* állna. Köszönöm SZIJ ENIKŐNEK, hogy felhívta a kérdésre a figyelmemet.

2. Magyar példák: Szenci, Kövesdi, Pereszlényi, Geleji Katona stb. — Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az első ismert magyar grammatikától egészen a XIX. század elejéig, vagyis a SYLVESTER és VERSEGHY között eltelt majd három évszázad alatt (ami nagyjából egybeesik a latin nyelvű magyar grammatikák korával) nem sok változás van a magyar esetrendszer leírásában. A szerzők egyöntetűen a latin esetsort követik, talán egy-egy esetet hozzáadva, a többi ragot pedig praepositionának vélik.

A képet azonban több tényező is árnyalja. Az egyik a definíciók, táblázatok, illetve a magyarázó szövegek szóhasználata közötti különbség. A magyar szerzők a táblázatokban egy-egy esetet mindig kizárólag egy végződéssel tüntettek fel. Így azok, akik az esetsorba felvették az ablativust, mindig csak a *-tól/-től* végződéssel tüntették fel. Evvel szemben a „gyakorlatban”, a példamondatok magyarázataiban sokféle magyar ragot is *ablativus*-nak neveznek. Felfogásukról leginkább a szintaktikai fejezet vonzatokról szóló részének szóhasználata árulkodik. Ezért a szerzők gondolatainak megismeréséhez nem elég csupán a táblázatokra hagyatkozni, a teljes szöveget kell figyelembe venni.

A második, hogy a korai magyar grammatikákban inkább a felfogások, megítélések, mintsem a terminusok azonosságáról beszélhetünk. Ennek több oka is van. Noha létezett valamiféle egységes hagyomány, amire támaszkodhattak, a szerzők ritkán ismerték egymás munkáit. Majd mindegyikük arra panaszkodik, hogy nem voltak elődei, így SZENCI, KOMÁROMI. A szerzők más és más elméleti keretben dolgoztak: SZENCI RAMUST követte, PERESZLÉNYI a jezsuita ALVAREZt, KOMÁROMI pedig valamilyen héber alapú grammatikát (közvetlen forrását nem találtam meg).

A művekben nincs még a mai értelemben vett, egységes, kiforrott, egyértelmű terminológia, sok a szinonima, illetve a besorolások ingadoznak. Egy jelenség több kategóriában, több név alatt is felbukkanhat, attól függően, hogy a szerzők éppen melyik oldalát emelték ki. Így ugyanazon határozórag szerepelhet a praepositionknál (a latin megfelelő miatt), az adverbiumoknál (funkció) vagy éppen az esetek közt — akár egy művön belül is. Nézzük tehát a fontosabb szerzőket, időrendben!

SYLVESTER még szorosan ragaszkodott a latin sémához. SZENCI, a második magyar grammatika szerzője már több ponton is meghaladta azt. A táblázatokba a szokásos latin eseteken kívül még egy esetet felvett, a mutativust (eredményhatározó) *-vá/-vé* végződéssel. Megemlítette, hogy a magyarban egyes számban van még adverbialis vagy assimilativus eset is (*-ul/-ül*), ezt azonban a táblázatokban nem tüntette fel. Ennél is lényegesebb azonban az ablativus értelmezése. Nem csupán arról van szó, hogy az említett finn grammatikákhoz hasonlóan többféle magyar határozóragot is ablativusnak nevezett. Definíciójában az ablativus fogalmába a latinos esetrendszeren kívüli határozóragokat sorolta be, másféle névszói toldalékok mellett: „Az *ablativus* a toldalékok esete, mely toldalékoknak nyelvünkben igen kiterjedt a használata; *ablativus*nak pedig azért nevezzük, mivel a hozátoldott névmásokat [ma: birtokos személyjeleket], névutukat [ma: határozóragokat] és a határozószók jeleit eltávolítva, ismét alanyeset lesz belőle. Mi a névragozási táblázatban csupán azzal a toldalékkal tesszük ki, amely a latin *a* előljárónak felel meg, ez pedig a *tól, től, túl, túl.*” (i. m. 48). A szintaxis részben is leszögezte: „Az etimológiai részben az ablativust a toldalékok esetének neveztem, mivel a toldalékok eltávolításával ismét alanyeset lesz belőle. Tehát annyi ablativus van, ahány változata van a toldalékoknak.” (i. m. 180).

A meghatározásból úgy tűnik, SZENCInél az ablativus nem a többi esethez hasonló, mondattani viszonyokat kifejező forma, hanem többféle, névszói toldalékkal ellátott alak összefoglaló neve. SZENCI definíciója kísérlet a magyar névszói alakok toldalékoló felépítésének megfogalmazására. Tudomásom szerint ez az első utalás a magyar névszói alakok toldalékoló jellegére grammatikairodalmunkban! Ez a felfogás szükségszerűen

a latin etimológia átértelmezését is magával hozta, az *ablativus* az eltávolítás esete, de már nem a *f u n k c i ó r a* utalva, hanem a *f o r m á r a*: „a toldalékok eltávolításával (*ablatis affixis*) ismét nominativus lesz belőle”. (Más kérdés, hogy e meghatározás alapján a latin minta alapján megállapított eseteket is ablativusnak lehetett volna nyilvánítani, hiszen, mondjuk, a *napnac* dativusi alakból is újra *nap* lenne a *nac*-ot eltávolítva.) Nyilván ezt az ablativust nem lehetett a többi esettel egyformán kezelni, SZENCI ki is mondja, hogy például a birtokos személyjeles alakok eseteket vehetnek fel: „Ablativusnak nevezek minden toldott, avagy névmásos esetet, ámbár [!] ez a névmási vagy toldott eset (*casus pronominalis vel affixus*) a hat szokásos esetben tovább deklinálható” (i. m. 164).

A SZENCI nyomán haladó szerzők magyarázataikban (nem a táblázatokban!) sokféle magyar határozóragot ablativusnak neveztek. Természetesen elsősorban azért, mivel az adott helyen valóban egy latin ablativus fordításáról van szó és a megnevezés a latin szempontjából történik. Később ez a besorolás automatizálódik. Azokat a magyar határozóragokat, amelyek általában a latin ablativusnak felelnek meg, akkor is így nevezik, ha aktuális latin megfelelője nem ablativus, hanem például genitivus, dativus vagy praepositívus accusativus. KÖVESDI PÁL grammatikájában (*Elementa Linguae Hungaricae*. 1686.) az igevonzatok tárgyalásánál így ír: „Az *emlikezem* és az *elfeletkezem* igék *ru*, *rúl*, *ra*, *re* (*de* és *ad*) előljáróval kifejezett ablativust vonzanak, mint *Meg-emlikezzél a' Szombatról, Memento Sabbathi* [gen.!]” (CorpGr. 579). „A törekvést és próbálkozást jelentő szavak többnyire *ra*, *re* végződésű ablativust vonzanak, mint *Uraságra vájódnak Jókán, Ad dominium* [praep.-ós acc.!] *aspirant multi. Kevefen igyekeznek a szent életre, Pauci dant operam sanctae vitae*. [dat.!]” (CorpGr. 581). Tulajdonképpen a négy latin eseten kívül az összes magyar határozóragos alak neve *ablativus* nála, függetlenül attól, hogy a latinban milyen eset felel meg neki. (Felsorolásukat lásd CorpGr. 580—4.) Az ablativus olyan formák gyűjtőkategóriája, amelyek valamiféle esetviszonyt fejeznek ki, de ezeket az esetviszonyokat nem határozta meg közelebbről. A ragok megnevezésében tapasztalható ingadozás szintén az értelmezés bizonytalanságát tükrözi. Többnyire vagy valamilyen végződésű ablativusról beszél (pl. *ablativus in ra, re*), vagy előljáróval kifejezett ablativusról (*ablativus cum praepositione rúl, rel, ra, re*) és e megnevezések közt nincs érdemi különbség.

PERESZLÉNYI, aki szintén SZENCIt követte, ugyanezekkel a ragokkal (gyakran ugyanezekkel a példamondatokkal) kapcsolatban esetet kifejező praepositívókat említett, ám ezeket az esetviszonyokat ő sem határozta meg közelebbről.: „Más [neutrális igék] pedig az esetüket előljárók segítségével fejezik ki, melyek közül némelyik a latinban tárgyessel, némelyik ablativussal áll. Ezek az előljárók a főnévhez vagy kapcsolva toldatnak [határozóragok], mint *Emlekezem Istenről, meminí DEI, Vízre szorúltam, adactus sum ad aquam*, vagy pedig különállóként [névutók], mint *szűkölködöm ruházat nélkül* (i. m. 147). A példamondatokban a latin megfelelők közül csak az egyik (*DEI*) hagyományos értelemben vett esetforma, a másik előljárós szerkezet (*ad aquam*). A harmadik magyar példának nincs is latin párja, tehát aligha lehet a latin esetforma fordításának érteni. Más helyen PERESZLÉNYI ezt írta: „Ha a cselekvő igének a tárgyeseten kívül más esete is van, akár tulajdonképpeni esettel (*per se*), akár előljárók segítségével kifejezve, akkor a [belőle képzett] szenvedő igének is, mint *Auferetur a vobis regnum DEI & dabitur genti facienti fructus ejus, Elvéteik ti tőletek az Isten országa, és adatik az ő gyümölcsét hozó nemzetnek*. Előljárók segítségével: *Az ember a' munkára szűlletetik, és a' madár a' rópülésre*.

GELEJI KATONA a magyar határozóragokat szintén vagy *casus*-nak vagy *ablativus*-nak nevezte — függetlenül attól, hogy a példamondatok latin megfelelőjében milyen eset vagy előljáró szerepel: „Az aznak ennek *cafus*iban a' *confonan*fokat nem *szűkfég* meg-

kettőztetni...: *A'ban e'ben;* *a'bol, e'ből;* *a'nak e'nek;* *a'ra e're;* *a'tol e'től* etc.” (CorpGr. 300) és „...a'melly ablativufok motum ad locum jegyzenek...: *mentem Német-orfzágba', ad locum.*” (CorpGr.302).

Összefoglalva: amennyire a megfogalmazásokból kikövetkeztethető, e korai grammatikusok a magyar határozóragos alakokat casusoknak (ezen belül ablativusoknak) tartották, amelyeket [valódi esetvégződés helyett] előljárók fejeznek ki. Természetesen erre csupán a szóhasználat utal, a definíciók és a táblázatok mindig a latin grammatikát követik.

B) Kevés esetes rendszer, nem vesznek fel ablativust. — Magyar példák: Komáromi Csipkés, Fejérvári, Gyarmathi, Kalmár stb. — A magyar nyelvleírás következő változatában a *-tól/-től* végződést előljárónak nyilvánították, és az ablativust kizárták a magyar esetek közül. Az ablativus eset eltörlésével a végződés egy lett a többi toldott előljáró (ma: határozórag) közül. A héber grammatika nyomán haladó Komáromi Csipkés György (Hvngaria Illvstrata. 1655) kizárta az esetek közül az *ablativust*, viszont felvette az esetek közé a locativust (*-n*), a tractivust (*-vá/-vé*) és a coniunctivust (*-stul/-stül*). Az esetek megállapításáról ezt írta: „Az eset a névszó speciális viszonyulását jelölő speciális avagy külön végződés (*terminatio*), az esetnek ebben a nyelvben [a magyarban] olyan végződésének kell lennie, hogy ne lehessen teljes vagy csonkult partikulára visszavezetni; ha határozószói, előljárói vagy kötőszói partikulának lehet tekinteni, akkor nem eset, mivel nem a névszó eltérő végződése, hanem ilyen vagy olyan partikulával toldott névszó” (CorpGr. 360). Vagyis KOMÁROMI elválasztotta a valódi eseteket, melyeket a névszó külön végződésének (*specialis nominis terminatio*) tartott és a kapcsolt előljárói partikulákat (*particula praepositionalis truncata affixa*). (A kissé bonyolult hangzó megnevezés magyarázata abban rejlik, hogy nyelvtanában — héber mintára — a névszó és az ige mellett a harmadik fő szófaj a partikula. Felosztása szerint vannak határozószói (*adverbialis*), kötőszói (*coniunctionalis*), indulatszói (*interiectionalis*) és előljárói (*praepositionalis*) partikulák. „Az előljárói partikulák a latin előljárók jelentését hordozó szavak. Teljes alakúak, amelyek teljes alakban jelennek meg a mondatban, mint *tul, mellette* stb. Csonka alakúak, amelyek csonka és rövidült alakban jelennek meg a mondat megszerkesztésekor, mint *hoz, hez, nál, nél,ből, től...*” (CorpGr. 360—1). A csonka alakúak más szavakhoz kapcsolódnak: vagy névmásokhoz, mint *nálam, nálad* stb., vagy főnevekhez, mint *embernél* stb. (CorpGr. 401). A szövegből úgy tűnik, az előljárói partikulák és az esetek között az a különbség, hogy előbbiek megjelenhetnek névmással kapcsolódva, az utóbbiak nem. Emiatt veszi fel az említett három új esetet és emiatt utasítja el a *-nál/-nél* végződésű ablativust. (Más kérdés, hogy ilyen alapon a *-nak/-nek* végződésű dativust is ki kellett volna zárnia a *nekem*-féle alakok miatt.)

A XVIII. század második felében több magyar grammatikus is a magyarban csupán négy esettel számolt: nominativus, genitivus, dativus, accusativus. (Egyébként ez az eset-sor éppen az, amit a modern nyelvtudomány tisztán szintaktikai viszonyokat kifejező eseteknek tart, vö. BARRY J. BLAKE. i. m. 119—159.) Minden más végződést előljárónak tekintettek, így a *-tól/-től* végződést is. A felfogás képviselői közül FEJÉRVÁRI SÁMUEL például így nyilatkozik: „Én a négy eseten kívül: nominativus — genitivus — dativus — accusativus nem ismerek el más esetet. ... A magyaroknak nincs ablativus esetük, mivel az a végződés, amit ablativusnak tartanak, nevezetesen a *tól* az első és a *től* a második névragozásban, csupán előljárói toldalék (*suffixum praepositionale*), amely az *ab* praepositívót fejezi ki. Másképp, ha a *tól, től* végzések ablativust hoznának létre, nincs ok, miért ne minősülhetne ablativusi végződésnek a *de* praepositiónak megfelelő *ról, ről* és az *in* praepositiónak megfelelő *ban, ben* is...” (Institutiones. XVIII. század közepe. Kiadta LÖRINCZI RÉKA. Kéziratok magyar nyelvtanok. Bp., 1998. 101—2. Lásd: LÖRINCZI

RÉKA, Kiadatlan latin nyelvű grammatikánk a XVIII. század második feléből: Nyr. 1995: 333—44). Ezután ismerteti SZENCI és KOMÁROMI rendszerét, egyenként elvetve a négy eseten felüli eseteket, arra hivatkozva, hogy ezek nem a névszó saját végződése, hanem a latin előjáróknak felelnek meg. A meghatározás alapja tehát az, hogy a m a g y a r végződés l a t i n megfelelője milyen státuszú — szemben KOMÁROMIVAL, aki formális szempontok alapján próbált dönteni.

GYARMATHI 1794-es Nyelvmesterében maga is ezt a négyesetes rendszert követte. Az öt évvel későbbi „Affinitas”-ban pedig alighanem erre célozva írta a magyar és a lapp, illetve a finn névszói paradigmájának összevetésénél: „Ezeket a különféle szóvégzódéseket a régebbi magyar grammatikusok, mint MOLNÁR valódi esetvégzódéseknek fogadták el, és a lappok és a finnek módjára igen sok esetet állapítottak meg, de az újabkori grammatikusok az említett végzódéseket részben határozóinak, részben előjáróinak... nevezték és tulajdonképpeni értelemben vett esetnek csak négyet nyilvánítottak, és pedig a nominatívuszt, a genitívuszt, a datívuszt és az akkuzatívuszt.” (Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel, továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei. Latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorús István. Szerkesztette Szij Enikő. Tinta Könyvkiadó, Bp., 1999. Bibliotheca Regulyana 3.). Az észtlan nyelvtenok többféle ablativust feltüntető rendszeréről pedig így vélekedik: „Nyilvánvaló, hogy az *ablativus* különböző változatai nem egyebek, mint előjáróknak, ha jobban tetszik: *suffixum praepositionáléknak* a hozzákapcsolódásai az alanyesethez.” (i. m. 128).

Az idő előrehaladtával a magyar nyelvleírásban mind világosabb lett, hogy nincs különbség az ablativus és más határozói végzódések között. KALMÁR GYÖRGY szerint: „A mieink most a többi nyelv mintájára vesznek fel hat névszói esetet... Amennyiben ama hatodik [az *ablativust*] is az esetek közé számítjuk, ilyen alapon a *postpositio inseparabilisek* [határozóragok] számának megfelelően az eseteket 12-re vagy 13-ra lehetne szaporítani.” (Prodromvs Idiomatics Scythico-Mogorico-Chvno-(sev, Hvnno-) Avarici. Sive, Adparatvs Criticvs ad Lingvam Hvngaricam. Posenii, Svmtib. I. M. Landerer. MDCCLXX. 52).

C) Sokesetes rendszer, az ablativust egy esetnek tekintik a többi közül. — A leírás legfejlettebb fokán a szerzők visszatértek a latin grammatikához — nem az esetek számát, hanem a formális meghatározás elvét tekintve. A névszó határozói viszonyokat kifejező végzódéseit külön-külön esetnek nyilvánították és nevet adtak nekik. A név a végződés legjellemzőbb funkciójára utalt, latin képzővel: pl. *mutativus*, *penetrativus* stb. (A latin nyelvű grammatikákban a szerzők mindig névvel vezetik be az új eseteket.)

A finn grammatikatörténetből ez az áttörés BARTHOLDUS VHAEL 1733-as Grammatica Fennicájához fűződik. (Az első finn nyelvten, HENRICUS CRUGERUS grammatikája 1640 körül már 12 esetet vett fel, de a kéziratban maradt munka elveszett.) Petraeus és Martinus műve után Vhael grammatikája több szempontból is fordulópontot jelentett. A Biblia-fordítások nyelve helyett a korabeli élő nyelvet és nyelvjárásokat vette alapul, a héber nyomán feltárta a birtokos személyjelek és a határozott igeragok összefüggését. A névragozásban pedig bevezette a sokesetes rendszert, ahol az ablativus egy a többi eset közül. Nyelvtana alapmunka maradt az 1840-es évekig, és esetnevei közül több ma is használatos. (Lásd HOVDHAUGEN — KARLSSON — HENRIKSEN — SIGURDT i. m. 75.)

A névragozási rendszer leírásának kérdése a magyar és a finn nyelv tekintetében nem sokkal később különös jelentőséget kapott. A rokonság kérdésének vizsgálatában ugyanis a két nyelv grammatikai szerkezetének összevetéséhez fontossá vált az azonos szempontú leírás.

Ahogy a turkui egyetem neves professzora, H. GABRIEL PORTHAN írta: „Régebbi grammatikáink azt állították, hogy a finn *ablativus*nak sokféle ragja lehet. Vhael viszont joggal látott bennük annyi esetet, mint ahánynak külön nevet adott. Alighanem így kelle-ne feltüntetni a dolgot a magyarban is.” (Ismertetés a Demonstratio koppenhágai kiadásáról. 1771, svédből ford. Kubínyi Kata. In: Sajnovics János... bizonyítása: a magyar és a lapp nyelv azonos. A nagyszombati kiadást [1771] latinról magyarra ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. SZÍJ ENIKŐ. ELTE Bp., 1994. Bibliotheca Regulyana 2.)

Néhány évtizeddel később PORTHAN kívánsága teljesült, VERSEGHY FERENC révén a magyar nyelvleírásba is bekerült a sokesetes rendszer. 1793-as Proludiumában Verseghy 20 esetet tüntetett fel, majd 1805-ös nyelvtanában a számot 15-re szállította le. Szemlélete nem csak a sokesetes rendszert tekintve rokon VHAEL-lel: ő is (elődeitől eltérően) az irodalmi és régi nyelvhasználat helyett kora élő nyelv szokását állította mintának és a nyelvleírás alapjának. Munkájában az esetek latin elnevezést kaptak. ÉDER ZOLTÁN kutatásai szerint VERSEGHY eredményei a névragozás tekintetében Vörösmarty és Nagy János révén bekerültek az 1846-os akadémiai nyelvtanba is (ÉDER ZOLTÁN, Verseghy nyelvi rendszere és a kortárs grammatikák. MNy. 1998: 292—301). A *-tól/-től* rag az akadémiai nyelvtanban a helyviszonyragok közt szerepel, *távolító* néven.

4. Összegzés. — A határozóragok megítélésének kérdése a korai finn és magyar grammatikákban a nyelvleírás történetében újra és újra megismétlődő helyzetet példáz: egy adott nyelvre kidolgozott és ott célszerű elemzési módot egy másik nyelv leírására használnak. Akár azért, mert univerzálisan érvényesnek tartják, akár mert az adott helyen és időben az a kézenfekvő, közérthető rendszer. A latin nyelvet a görög mintájára írták le, az európai nyelveket a latin mintájára. A latin deklináció eseteit formális alapon állapították meg. A sokesetes magyar és finn nyelv latint követő grammatikusai a latin minta alkalmatlanságával szembesültek: így vagy a szorosan vett mintát, vagy a meghatározás alapelvét kellett feladniuk. A kezdeti szakaszban az ablativus értelmének kitágításával a latin rendszert tartották meg — az eset meghatározásának elvét háttérbe szorítva. Később visszatértek az alapelvhez, de nem a latin esetek számához. A finn grammatika-történetben ez a két állomás jelenik meg. A magyaroknál a folyamat hosszabb: a sok végződést magába foglaló ablativus korszaka után az ablativust először a többi határozóraggal egy szintre helyezték praepositíóként, majd az egész csoportot együtt emelték az esetek rangjára.

C. VLADÁR ZSUZSA

The ablativus in early Hungarian and Finnish grammars

In the European cultural community, linguistics for a long time meant grammar as established by Greek, and transmitted by Latin, authors. As long as Latin remained the chief language of scholarship and written culture in general, grammar obviously meant Latin grammar, and its categories were regarded as universal and generally valid. When vulgar languages started to be described, the authors relied on the Latin model as a matter of course, using principles, categories, and terms of Latin grammar. The authors of early vernacular grammars had to turn this ‘dead’ grammar of Latin into one that was alive, they had to make it fit languages that were living, variable, and existing only in varieties.

This paper traces the use of a term of classical Latin grammar, *ablativus*, in pre-19th-century Hungarian grammars, as well as a few early grammars of Finnish. The issue that lies behind the use of that term is this: How did the authors try to adapt Latin grammar, having few cases, to the

description of Hungarian with its numerous different cases? In parallel with Hungarian grammars, the author also discusses some Finnish grammars. Grammarians of the latter language, also having a large number of cases, appear to have faced a similar problem in the description of the case system and, as the sources suggest, they arrived at similar solutions as the Hungarian authors did, albeit quite independently from them.

ZSUZSA C. VLADÁR

A magyar családnévanyag két nagy típusáról*

1. MEZŐ ANDRÁS „A magyar hivatalos helységnévadás” című munkájában így ír a helynévkincsről: „...keletkezésük alapján való csoportosítása és egymástól való elkülönítése elengedhetetlenül szükséges az önelvű névtani vizsgálatban. A nevekből ugyanis következtetéseket vonunk le, rendszerbe állítjuk őket (tipizálunk), kiderítjük a közöttük levő viszonyokat, feltárjuk életük fontosabb szakaszait, megvallatjuk őket alkotójukról és éltetőikről. Márpedig nem mindegy az, hogy ezeket a vallomásokat egy népi közösségre vagy pedig egy ismert személyre (személyek egy csoportjára) tartjuk jellemzőnek.” (MEZŐ i. m. 38.) Az idézetet nem folytatva is megállapíthatjuk, hogy hasonló a helyzet, tehát a feladat a személynevek körében. A hivatalos helységnévadást (MEZŐ ANDRÁSNAK köszönhetően) jól ismerjük, a magyar családnévek körében azonban a hivatalos eljárás révén született névanyagról már hiányosabbak ismereteink.

Tanulmányomban a magyar családnévek két nagy típusát helyezem egymás mellé: a természetes módon született, közösségi eredetű magyar családnévanyagot és a hivatalos névváltoztatási eljárások révén létrejött, mesterségesen létrehozott családnéveket. A közöttük lévő kapcsolatokat, hasonlóságokat és eltéréseket, illetve ezek magyarázatát keresem. Alapvetően a hivatalossá váló magyar családnévanyagot, illetve az ezt érintő mesterséges változtatásokat vizsgálom. A csak a szóbeliségben, közösségi névhasználatban előforduló nevekre, illetve a nem hivatalos névváltoztatások kérdéskörére — a sok közös pont ellenére is — csak esetlegesen, témámmal való kapcsolatuk szempontjából térek ki. A magyar családnévanyag e két részlegének bemutatása és összehasonlítása során a hivatalos névváltoztatások mesterséges névanyagának lényegesen nagyobb figyelmet szentelek, hiszen ennek jellemzői jóval kevésbé ismertek, mint a természetes módon kialakult történeti családnévekéi. (A hivatalos családnévanyag, illetve a családnév-változtatások vizsgálata egyébként a hivatalosságban létező személynévanyag többi típusa mellett is a legérdekesebb kérdésnek tűnik. A keresztnévanyag ugyanis elemkészletében, az aszszonynevek pedig típusait tekintve korlátozottabb vizsgálati anyagot, illetve kérdéskört jelentenek.)

Az összkép felvázolására törekszem, így számszerű adatokra és a különleges esetekre kevésbé lesz módom kitérni. Megállapításaim alapját és példáim forrását a névtani szakirodalom mellett saját kutatásaim képezik, melynek során az utóbbi fél évszázad hivatalos családnév-változtatásait vizsgáltam. (A példák nagyobb része saját gyűjtés, de a névváltoztatások belügyminisztériumi iratanyagából vett adatok pontos forrására az egyszerűség kedvéért csak néhány, indokoltabbnak tűnő esetben hivatkozom.)

Elsősorban a magyar családnévanyag e két részlegének keletkezését kell vizsgálnom tárgyává tenni, hiszen a különbségek gyökereit — ahogyan arra MEZŐ idézett könyve

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2002. május 14-én elhangzott előadás bővített változata.

is utal — itt találhatjuk meg. A továbbiakban az ennek megfelelő kérdéseket igyekszem feltenni és megválaszolni.

2. Mindenekelőtt a névkeletkezés és a névhasználat legfontosabb vonásait kell szemügyre vennünk.

Mint ismeretes, a történeti magyar családnévanyag egy teljesen új, megkülönböztető szerepű névelemből, annak öröklődővé válásával alakult ki; e folyamat kezdetét az ómagyar kor utolsó harmadára tehetjük. Így a már meglévő személynévrendszer mellé egy újabb névrendszer jött létre; lényegében természetes módon. Ezzel szemben a névváltoztatással született családnévállomány jóval későbbi korszakokban és mesterséges úton (egy korabeli megfogalmazás szerint: egy „új nyelvújítás” során; TRÓCSANYI GYÖRGY: Társtud. 1933: 267) született. Nem újabb elemként jelentkezik, hanem a már hasonló szerepben létező személynévelem helyébe lép, az adott esetekben azt váltja fel. A természetes név közösségi eredetű, a mesterséges családnév viszont egy egyén tudatos alkotásaként jön létre.

A felvilágosodás korában a közösségi eredetű és használatú családnevek hivatalosan rögzített, névélettani szempontból elvileg változhatatlan nevekké váltak. Ezt az aktust az egykori Habsburg birodalom területén II. József 1787-ben kibocsátott s 1788. január 1-jével életbe lépett névrendeletéhez szokás kötni. A rendelet a birodalomban élő zsidóság számára is kötelezővé tette a kételemű nevek viselését, az érintett népesség (főleg kevésbé polgárosult részlegeinek) integrálását tűzve ki céljául. A Galícia területén szokásban volt névváltoztatást valójában már Mária Terézia is megtiltotta, fiának 1783. évi, cigányokról szóló rendelete pedig ezen kisebbség számára rendelte el a névváltoztatások megszüntetését és a szülői név viselését. A görögkeleti vallású lakosok apai nevéből származó második névelemet majd Ferenc császár alatt (1815-ben, illetve 1817-ben) nyilvánítják öröklődőnek, ezzel teljesítve ki a hivatalosan szabályozott, állandósított családnévhasználatot. (A hivatalos névhasználat és a névváltoztatások történetéről részletesebben l. KARÁDY VIKTOR—KOZMA ISTVÁN, *Név és nemzet*. Bp., 2002.; a cigány névváltoztatásokról l. ZSUPOS ZOLTÁN: *NévtÉrt.* 1993: 335—6; a XX. század fontosabb rendeleteit együttesen l. KOZMA: *Száz.* 1997: 430—6, a 2002. december 15-étől érvényes szabályozást pedig l. *Magyar Közlöny* 2002/144: 7978—85.)

1787-ben II. József még kategorikusan megtiltja a személynévek változtatását. 1814-ben I. Ferenc ezt lehetővé teszi, de hivatalos eljáráshoz köti. Ez az engedélyezési eljárás ténylegesen korlátozhatja is a folyamatot: kinek, hányszor és milyen okból teszi lehetővé — illetve akadályozza meg — nevének megváltoztatását, továbbá: milyen név felvételét engedélyezi. Az utóbbi kérdésben majd a szakmai és a műkedvelő nyelvvelélés is többé-kevésbé igyekszik állást foglalni — s ez a tény már önmagában is jelzi, hogy a névváltoztatások révén születő új családnevek sokban és gyakran igen látványosan eltérnek a hagyományos névanyag elemeitől. (Ezt azért is érdemes kiemelni, mert az itt tárgyalt kérdések egy részével szinte csak a nyelvvelélő irodalom foglalkozott. A név választhatóságának szempontjairól, a nyelvvelélés és a családnév-változtatások viszonyáról részletesebben l. FARKAS: *Grétsy-Eml.* 159—63.)

A mesterséges módon ekkoriban vagy ezután létrehozott nevek eleve hivatalos és kevésbé változtatható névként születtek meg, s általában közösségi használatú névvé is váltak. (A fogalmak pontos használatára l. MEZŐ i. m. 38—42.) A családnevek életét alap esetben a szóbeliség és az írásbeliség egyaránt szentesíti és biztosítja, bár nem ritka az a helyzet sem, melyben egyazon személyt az élő közösség és a hivatalos írásbeliség különböző néven ismer, tart számon. (Ez a helyzet egyébként érthető módon sokszor indítéka is lehet egy névváltoztatási kérelemnek.) A névhasználat síkján mindenesetre a mes-

terséges módon keletkezett név a továbbiakban a természetes módon született nevekhez hasonlóan élhet tovább, még ha azok fejlődési útját (egyéni megkülönböztető attribútum → vezetéknev → öröklött családnév: J. SOLTÉSZ, Tnév. 53) nem is járta végig.

Amikor a családnévet már öröklik a további generációk, tulajdonképpen automatikus névátvitel történik. Ekkor pedig ebből a szempontból már nincs különbség a természetes és a mesterséges módon született családnévek között. Családnévét készen kapja az egyén, nem maga választja, általában még csak nem is a szülei vagy a tágabb közösség (ennek lehetősége ritkán, minősített helyzetekben áll csak elő; I. BÍRÓ ÁGNES—UGRÓCZKY MÁRIA, Új magyar utónévkönyv. Bp., 1997. 30—1). Éppen ennek az automatizmusnak, azaz a családnévviselés törvényileg meghatározott szabályainak megfelelően állhatnak elő azok a helyzetek, hogy valaki neki nem tetsző, nem megfelelő nevet visel, s ezért elhatározza, hogy megváltoztatja, azaz: lecseréli azt.

3. Az egyes családnévek keletkezésének ideje lényegesen eltér a természetes módon és a névváltoztatások révén született névanyag esetében; így egyébként a különböző nevek életútja is eltérő hosszúságú lehet. Legelsőként felteendő kérdésünk tehát: Mikor keletkeztek?

A magyar családnévrendszer zömében a XIV—XVI. század folyamán alakult ki, illetve szilárdult meg. A további csaknem két évszázad során elemei még változékonyak, a tömeges változások azonban már a középmagyar kor folyamán sem voltak lehetségesek (bár a népmozgalmak még elősegíthették a családnévek változásait: I. HAJDÚ MIHÁLY, A középmagyar kor személynévtörténete. Akadémiai doktori ért., 1994. 2: 463). A családnévek ekkoriban elsősorban spontán módon, az élet természetes velejárójaként változtak. Oka és módja lehetett ennek egy újabb névadó vonás előtérbe kerülése (több típusát és példáját l. pl. HAJDÚ, A középm. kor... 1: 81—99) vagy a spontán névmagyarosodás (újmagyar [!] kori példáit l. FÜLÖP LÁSZLÓ: NévtÉrt. 1985: 47—53). Ezek mellett azonban tudatos és mesterséges névváltoztatások is előfordulhattak: a nemesség a birtokjogokra való tekintettel hivatalos úton (l. alább), a szökött jobbágyok pedig régi nevüket elhallgatva, nyomtalan eltűnésük érdekében éltek ezzel (SZABÓ T., Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 269—83). Sajátos módon még névmágiás alapú családnév-változtatásra is akad példánk (BELLON TIBOR: MNyTK. 209. sz. 52—8).

A kialakult magyar családnévrendszer elemeihez képest a hivatalos eljárás keretében felvett nevek jórészt lényegesen későbbiek. Első ismert példajaként egy magyar gróf 1709. évi névváltoztatási esetét említhetjük (MIKESY: NévtVizsg. 174). Mindenki számára 1814-től vált újra lehetségessé, de egyúttal hivatalos eljáráshoz kötötté is a névváltoztatás. Tömegesebbé először az 1848—49-es szabadságharc alatt lett, a névmagyarosítások (a névváltoztatásoknak az utóbbi időkg domináns típusának) igazi fénykorát azonban csak 1881-től számíthatjuk (részletesebben l. KARÁDY—KOZMA i. m. 49—64).

A névváltoztatók saját maguk számára választott új családnéveinek születésében egészen más gondolkodásbeli (pl. névízlés), belső és külső nyelvtörténeti tényezők (pl. felhasználható nyelvi anyag, politikai kérdések) játszottak szerepet, mint a korábbi évszázadokban keletkezett s közösségi eredetű családnévek létrejöttében. Ezeknek a tényezőknek a hatása a családnév-változtatások története során jól nyomon követhető, szerepük meghatározó lehetett az új családnévek megválasztásában. A névváltoztatással felvett családnévek is nyelvtörténeti képződmények, csak vizsgálatuk módszerei és eredményei egészen más korra és egészen más elnevezési módokra, társadalmi csoportokra és egyénekre vonatkoztathatók, mint a korábbi, történeti névállomány esetében. S ne felejtjük el: ezek életét már a hivatalosság biztosította, amely elvileg nem engedte meg — pontos-

sabban, mint számos adat igazolja: kevésbé tette lehetővé — ezek további, rendszerint spontán módosulásait.

A névanyag keletkezésének kora a családnév írásmódjában is tükröződhet. A hagyományos írásmód a régi családnevekben — eltekintve itt az azokat érintő, rendszerint nem meghatározott szándékkal történő módosulásoktól, elírásoktól — megőrződni látszik. A magyar tulajdonnevek körében azonban ez kivételes dolog: a nevek általában idomulnak saját koruk helyesírásához. A kortárs írásgyakorlathoz igazodik természetesen a keresztnévek írásmódja — hiszen ez mindig egy, nyelvtörténeti mércével mérve rövid időtartamot átfogó személyhez kötődik — s természetesen hasonló a helyzet az akár generációkon át öröklődő, de jellegzetesen a szóbeliség által örökített ragadványnevek esetében is. Az etimológiailag átlátszó helynevek közszói eredetű elemeinek helyesírását több esetben modernizálták (kiváltva ezzel például J. SOLTÉSZ KATALIN kritikáját, aki szerint ezeket „éppúgy megilleti a hagyományos névírás mód kiváltsága, mind az y-os, th-s nevű családok”: MNyTK. 183. sz. 18). S hogy a régies, nemesinek tartott írásmód modernizálásának a családnevekhez még közelebbi példáját is említsük: a két háború közötti „úri” Magyarországon a nemesi előnevek írásmódját is úgy szabályozták, hogy a kérdéses kiejtésű és már nem használatos betűt vagy betűösszetételeket tartalmazó formákat mellőzni kell (BORSA IVÁN: NévtÉrt. 1981: 4). Az embereknek öröklött családnévükhöz fűződő érzelmi szálait azonban sosem igyekeztek megbontani hasonló rendelkezéssel. (Minden visszhang nélkül maradt például egy magánszemély javaslata, melyet 1948-ban küldött a Belügyminisztériumnak: „A Horthy-korszakban sok vitéz és protekciós kapott régi írású, úgynevezett nemesi magyar nevet. Ezeket rendeletileg kötelezni kellene, hogy rendes írásmóddal használják. Egyébként időszerű lenne, hogy minden nevet a most érvényes betűkkel kelljen írni.” 115.883/1948 Bm. It.)

A névváltoztatások szabályozása ugyanekkor korlátozza a régies írásmódú nevek felvételét. (Elsősorban az egykor igencsak divatozó névbeli előkelősödés visszaszorítása miatt — amint azt első átfogó névváltoztatási rendeletünk is jelzi azzal, ahogyan az arra érdemesnek, kivételezettnek tekintendő személyek körét valóban meghatározta: 11. bek.; l. KOZMA: i. h. 433). Tehát a mesterségesen létrehozott nevek írásmódja is születésük korának viszonyait tükrözi. Ezt a helyesírási elvet alapvetően pártolja a nyelvművelés is — míg a név alapjául szolgáló nyelvi anyag tekintetében éppen a történeti névanyagot tekintik követendőnek. A különbség érdekes, de — már csak gyakorlati szempontok, a célszerűség miatt is — általánosságban indokoltnak tekinthetjük. (A kérdéshez l. még FARKAS: Grétsy-Eml. 160—1.)

4. Alapvető különbséget találunk a két névanyag esetében az egykori elnevezők és az elnevezettek, illetve ezek viszonya szempontjából. Második kérdésünk tehát: ki és kinek adja a nevet?

A történetileg kialakult magyar családnévanyag esetében a nevet a közösség adja, a családnév-változtatások során azonban egy egyén (gyakorta egy szűkebb kör véleménye alapján) választja. Az elnevezettek köre az előbbi esetben a közösség minden tagja (hiszen mindenkinek van családneve), névváltoztatással azonban csak a társadalom egyes tagjai jutnak a továbbiakban használatos (új) családnévhez. (Ezzel nem áll ellentétben az, hogy némely kérvényező névváltoztatásával éppen szóbeli, megszokott közösségi nevéért kívánja hivatalos használatba venni. Ekkor a névváltoztatás révén ugyanis az egyén „szentesíti” a szóbeli névhasználatot, hivatalos névként „újraalkotja” a közösségi eredetű nevet. Tehát itt is az egyén dönt, ő választ új családnevet — akkor is, ha történetesen közösségi eredetű nevet.) Komoly becslések szerint a hazai családnév-változtatások teljes története körülbelül 300 ezer megvalósult esetet foglal magába, mely a maga korában

mintegy másfélszer-kétszer ennyi egyénre terjedt ki (KOZMA i. h. 428; hasonló becslések szerepelnek későbbi tanulmányaiban is). Azt viszont még kevésbé lehetséges megbecsülni, hogy az így keletkezett nevek napjaink magyarországi családnévanyagában milyen arányt képviselnek. Az ebből a számarányból sejtethetőnél mindenestre kevesebbet (a világháborúkat követő területvesztések következtében az érintett népesség számottevő hányada nem magyar állampolgárságú, ugyanaz a személy kivételesen többször is változtatott nevet stb.).

Ha különféle okokból csak a társadalom bizonyos tagjai választanak új családnevet, akkor az azt is jelenti, hogy a névváltoztató népesség összetétele, jellemzői etnikai, demográfiai, szociológiai, sőt, társadalomtörténeti szempontok szerint is vizsgálatra érdemesek. E megközelítések gyümölcsöző voltát igen jól példázza a KARÁDY—KOZMA szerzőpáros nemrégiben megjelent „Név és nemzet” című, a névmagyarosítások politikai és társadalomtörténeti hátterét feltáró kötete. E szempontok részletesebb taglalására (pl. az egyes keresztény felekezetekhez való tartozás is hogyan függ össze a névmagyarosítási kedvvel és hajlandósággal) már csak ezért sem szándékozom kitérni.

De visszatérve magára a névadás aktusára: a történeti magyar családnévanyag keletkezésekor a közösség ad nevet egyik tagjának, az egyénnek; a családnév-változtatások során azonban nemcsak hogy egyik ad nevet az egyénnek (ahogyan az a keresztnévadásban is általános), hanem éppen hogy saját magának (és legközelebb hozzátartozóinak) adhat új nevet. A családnév-változtatások esetében tehát az elnevezők megegyeznek az elnevezettekkel. Későbbiekben használandó új nevét mindenki saját magának választja — azaz mindenképpen egy megfelelő, „előnyös” nevet igyekszik szerezni (erre bővebben a névadás indokainak tárgyalása során térek ki).

5. Mielőtt rátérnénk a névadás indokainak és a nevek motiváltságának kérdésére, szükséges röviden kitérni a magyar családnév információs és asszociációs értékének bemutatására. Azaz: mit közöl, mit idéz fel bennünk a név?

A) Adott nyelvi közegben, társadalomban, kultúrkörben járatos személyek számára „van bizonyos információ a *talma* a *Kovács István* névnek is: elárulja, hogy viselője magyar férfi, egy *Kovács* nevű apának a fia, s valamelyik őse kovácsmesterséget folytatott (a házasságon kívüli születés, örökbefogadás, névváltoztatás eseteit kivéve)” (J. SOLTÉSZ, Tnév. 26; a magyar családnév [látszólagos] információtartalmáról részletesebben l. FARKAS: Keszler-Eml. 29—32).

Ez a történetileg indokolt tájékoztató tartalom a nevet örökítő nemzedékek élete vagy a mindennapi élet eseményei következtében „természetes módon” is félreérthetővé válhat. Ezt eredményezi az öröklött családnév lecserélése is, amellyel együtt ez a tartalom egy csapásra elvész, s helyébe az új családnév által sugallt (látszólagos) információ-tartalom lép. Így törölheti el az új név felvétele a névmagyarosítások során az allogén származás, eredet, kisebbségi kötődés emlékét vagy látszatát is. Ez ugyanis a családnév tájékoztató tartalmának nem feltétlenül pontos, de lényeges eleme. (Erre figyelmeztet többek között a névmagyarosító mozgalom története és azok a népiségtörténeti kutatások is, melyek a családnevek nyelvi karakterére alapoznak.) Az öröklött név olykor pusztán egy olyan, jogi algoritmus szerint megállapított, második, megkülönböztető névelemként működik, mely nem ad valós (vagy a névváltoztató értelmezése szerint megfelelő) tájékoztatást az illető személy családi kötődéseiről sem (házasságon kívüli születés, nevelőszülők, házastársi viszony stb.). Ezt a helyzetet gyakorta szintén a névváltoztatás változtathatja, szüntetheti meg. Az allogén kötődés és a családi kapcsolatok jelzése a családnév-változtatások történetének két legfontosabb tényezője volt. (A hivatalos iratanyag tanulmányozása alapján egyébként megállapítható, hogy a névmagyarosítások nagy korszakának

lezárulta után, napjainkban a családnév-változtatások fele valamilyen családi okra vezethető vissza.)

Témánk szempontjából érdemes megjegyezni azt is, hogy míg a névmagyarosítások teljesen új, továbbá a személy rokonsági körében elő nem forduló magyar neveket is nagy mennyiségben állítottak elő, addig a családi okokból történő változtatások lényegében csakis a már létező (s idegen eredetű családneveket is magába foglaló) családnévanyagból merítettek (leggyakrabban az anya, nevelőapa, testvér, házastárs nevének felvételével). Utóbbiak nem okoznak tehát változást a már létező névrendszerben, csak egyes elemeinek előfordulási arányában, abban is inkább csak „véletlenszerűen” (bár egy-egy patinás családnév ilyen jellegű átörökítésére nagyobb az esély, mint egy kevésbé jóhangzású név esetében).

A természetes és a mesterséges módon született családnevek információtartalma között tehát ismét az a lényeges különbség, hogy különböző időkre és névadási módokra érvényesek — helyesen pedig csakis ennek tudatában és ismeretében, azaz eltérő módon értelmezhetők.

B) A tulajdonnevekhez adott nyelvi körben sokféle módon kapcsolódhatnak különböző asszociációk. Ezek összességét a név konnotációjának nevezzük; ez határozza meg a névhangulatot, s elválaszthatatlan a név esztétikai értékelésétől, a névizléstől (vö. J. SOLTÉSZ, Tnév. 29—31). A hagyományos magyar családnévanyag és a családnév-változtatások során keletkezett névállomány elemeinek egyaránt megvan a maga konnotációs tartalma. Ennek alábbi típusait és példáit jobbra a névváltoztatási eljárások során elhagyott és felvett családnevek anyagából merítem. Egy részük az információtartalom azon elemeihez kapcsolódik, melyek az imént kiemelt tényezőhöz: az emberek bizonyos csoportjához való tartozásra utalnak. Említsük meg itt elsősorban a bizonyos társadalmi csoporthoz való tartozást sejtető, bár gyakran csalóka utalások szerepét: pozitív oldalról például az előkelőnek számító kettős vagy régies írásmódú (különösen pedig az ipsisilonos) neveket, negatív oldalról pedig a zsidós vagy cigányos hangzásúakat.

A konnotációk egy része a hasonló nevet viselők révén kötődik a névhez, mint például az egyre több esetben megváltoztatni kívánt *Kolompár* és *Orsós*, évtizedekkel ez előtt pedig a *Rajk* esetében. (Az utóbbi példa annyiból is tanulságos, hogy Rajk László neve előbb kifejezetten népszerű, majd éppenhogy megváltoztatni kívánt névvé vált: KARÁDY—KOZMA i. m. 347—8.) A konnotációk többi típusa nyelvi síkon kapcsolódik a családnévhez. Olykor írásképehez — a régies írásmódú nevek esetében (pl. *Deseő*, *Faragho*, *Vargyassy*: a két háború közötti katonai elit körében történt névváltoztatások eredményeként I. HAJDÚ: NévtÉrt. 1994: 9). Más esetekben a név pusztá hangzása határozza meg a konnotációt: a hangszimbolika vagy a név idegenes, tehát szokatlan hangzása révén (pl. *Babonyák*, *Fityka*, *Gugyerák*: HAJDÚ, Magyar tulajdonnevek. Bp., 1994. 12; a nyelvtörténetben egyébként még arra is akad példa, hogy egy személynév hangzásából magyarázható köznévi jelentést nyer: A. MOLNÁR FERENC, Siserahad: Nyr. 1970: 239—41). A konnotáció még gyakrabban a névnek a szókincs elemeivel valamilyen módon összecsengő voltához fűződik — homonímia, poliszémia vagy paronímia következményeként; például a *Mérges*, *Tolvaj*; *Bugyi*, *Buzi*, magyar nyelvi közegben pedig a *Hugvecz* vagy a *Lófink*; az utóbbiból magyarosított *Lovász* pedig a németes ejtés esetében (LADÓ: Nyelvünk világa. Bp., 1978. 169; SOLYMÁR IMRE: MNyTK. 209. sz. 67—8). A köznyelv megfelelő elemeitől való eltérésük miatt kaphatnak sajátos értéket a *Füsüs* vagy *Köröszts*-féle nevek (mint azt e neveknek az utóbbi évtizedekben történt megváltoztatása jól jelzi).

A meglévő magyar családnévanyag elemeit szándékától függetlenül kapja a névviselő, ezek körében tehát a negatív, mindennapi kellemetlenségeket okozó konnotációk

könnyen előfordulhatnak. (Egy lehetséges, jelentéstani szempontú csoportosítását I. ANDREW M. VERNER: *Slavic Review* 1994: 1052—4). Ilyeneket tudatos egyéni választás, azaz a névváltoztatások esetében nyilvánvalóan igyekeznek elkerülni a leendő névviselők — s nemcsak a kifejezetten névszépítő szándékú, illetve kellemetlen konnotációkat megszüntetni kívánó esetekben (erről I. MIKESY: *MNy.* 1963: 216—21). A névadás okainak és a név motívaltságának rendszerében egyaránt fontos szereppel bír a családnevek lehetséges konnotációja. E két terület bemutatására az itt következőkben térek rá.

6. A hagyományos és a névváltoztatással született magyar családnévanyag keletkezéséhez eltérő okok vezettek. Eltérők az (újra)elnevezés indokai és azok a tényezők is, amelyek az egyes családnevek létrejöttének aktualitását magyarázzák. Következő kérdésünk tehát: Miért?

A második, megkülönböztető névelem kialakulását történelmi szükségszerűségnek tekinthetjük, mely a modern korra a világ szinte minden országában — több esetben is állami intézkedések révén — életre hívta az öröklődő családnevek rendszerét. A kételemű személynévrendszer, illetve a családnevek kialakulásában általánosságban a történelmi-társadalmi viszonyok változásának hatását, kiemelten pedig a terjedő hivatalosság — az adófizetés, a közigazgatás, a jogi szempontok — igényeit láthatjuk. Ebből adódik ugyanis a személyek megbízható identifikálásának (azaz egyértelmű azonosításának, a többiekétől való megkülönböztetésének) az igénye.

A névváltoztatásoknak is lehet hasonló a célja. A Magyarországon, illetve az adott közösségben gyakori vagy egy szóban forgó munkaterületen (pl. közszereplést jelentő pályán) ismétlődő családnevek zavaró névazonosságot hozhatnak létre, mely a másoktól való megkülönböztetést nehezíti meg. Egyes személyek esetében a hivatalos és a szóbeli név eltérése akadályozhatja az illető azonosítását. Hogy ezt a helyzetet az illető maga okozta-e egyénileg felvett nevével (művésznév, álnév, sportnév), vagy a közösség adta a szóbeli nevet (ragadványnév), ebből a szempontból teljesen közömbös. Érdemes utalni itt azokra az esetekre is, melyekben egy szokatlan családnév betölti azonosító szerepét, csak túl nehézkesen — mert nehéz vagy hosszadalmas kiejteni, leírni, megjegyezni. Hasonló helyzeteket a hivatalos névhasználaton kívül meg lehet, lehetett oldani, például a ragadványnevek használatával, illetve a spontán névváltozások (melynek jellemző altípusa a már említett spontán névmagyarosodás) révén. A hivatalos névhasználat korában azonban — amikor a családnév átörökítését és viselését jogi szabályok határozzák meg — a hivatalosság számára elfogadható nevet csak hivatalos eljárás teremthet. Erre pedig szükség lehet, hiszen a tulajdonnév legalapvetőbb funkciója éppen az identifikáció biztosítása.

A névváltoztatások során azonban — az eddig elmondottakkal ellentétben — az új családnév jobbára nem a tulajdonnév legfontosabb, identifikációs szerepével kapcsolatos problémákat hivatott rendezni. Ezt a szerepet többnyire elődje is betölti; sőt, a mások által ismert, használt név megváltozása inkább maga nehezítheti vagy akadályozhatja meg — ha csak átmenetileg is — az illető személy azonosítását. Másképp fogalmazva: olyanfajta objektív kényszer, szükség nem áll fenn, mint egykoron, az addig nem volt családnév használatba vétele esetén lehetett. Az újfajta identifikációs nehézségek létrejöttét a névváltoztatások hivatalos szabályozása egyébként korlátozni igyekeztek: ezt a célt (is) szolgálták a gyakori nevek felvételét akadályozó s a kifejezetten névjogi jellegű korlátozások.

A családnév-változtatási szándékok (a szakirodalom és saját vizsgálataim alapján) a következő nagy típusokba sorolhatók: a magyarsághoz tartozás kifejezése, illetve allogen származás elvetése; családi okok; névazonosság megszüntetése; egyszerűbben használható név felvétele; nyelvi alapú, zavaró konnotáció megszüntetése; névszépítés; szóbeli

névhasználat hivatalosítása. (A gyakorlatban ezek természetesen nem mindig különülnek így el egymástól; némely eset több típusba is besorolható, s például egy „magyaros hangzású név” felvételének szándékát feltüntető kérvényt sem nem tudunk egyértelműen a fentebbi kategóriák valamelyikébe beilleszteni. Ez azonban itt sem feltétlenül a rendszert hitelteleníti, csak a bizonytalanságokra hívja fel a figyelmet.) Az itt említett szándékokon túl viszont megfogalmazható az általános elv is: a névváltoztatási eljárással felvett új név alapvetően arra hivatott, hogy valamilyen (akár több) szempont szerint előnyösebb legyen viselője számára, mint bizonyos szempont (vagy szempontok) miatt előnytelenebb elődje. Egy név különböző vonatkozások előtérbe kerülésével, sokféle okból s egyénenként akár különböző módon válhat többé vagy kevésbé előnyössé viselője számára. Például egy *Rigó* családnév az egyik kérvényező számára levetendő névvé válik, mert csúfolják vele — a másik pedig ezzel egyidejűleg, mint nevelőapja nevét, éppen hogy felvenni kívánja (676/1986 és 580/1986 Bm. It.). Egy név előnyösebb volta egyrészt külső körülményektől (korszak, társadalmi réteg stb.) függ, s szubjektív tényezőkön is múlik; másrészt azonban önmagában is relatív fogalom, sokszor csakis a régi és az új név egymáshoz való viszonyában értékelhető. Így például egy *Krcsik* névhez képest a még mindig mássalhangzó-torlódásos *Krecsik* vagy a magyarban nem használatos betűt tartalmazó *Gräff* névhez képest a *Gráff* is előnyösebb lehet (a példákat az utóbbi években engedélyezett névváltoztatások kínálják: 427/1997 és 350/1997 Bm. It.).

A névváltoztatások háttérében álló, nyelven kívüli szándék a nyelvi síkon, az adott név megváltoztatásával — módosítása vagy az adott jelölő funkcióban egy másik névvel való felcserélése révén — valósítható meg. Azaz: a név előnyösebb vagy kevésbé előnyös voltának magyarázatát — tehát a családnév-változtatások általános indítékát — magából a családnévből kiindulva is kutathatjuk. Nagy figyelmet érdemel az ezen indítékok mögött álló, gyakorta azokat életre hívó történelmi-társadalmi háttér is — erre azonban itt nem térhetek ki (legalaposabban viszont l. KARÁDY—KOZMA már többször hivatkozott könyvében).

7. A természetes és a mesterséges módon keletkezett családnevek között lényeges különbség mutatkozik a jelölő és a jelölt közötti viszony, azaz az *e l n e v e z é s a l a p j a* (más szóval: *m o t i v á c i ó j a*) szempontjából is. Az elnevezés indokaihoz szorosan kapcsolódó újabb kérdésünk tehát: Hogyan választják a nevet?

A) A magyar családnevek természetes keletkezésekor a névviselőhöz kapcsolódó objektív vagy szubjektív jellemzők köre alapján, a jelölt valamely jegyének tükröztetésével, továbbá a közösség névadó szerepe révén szükségszerűen motívált név keletkezik. Az elnevezésnek reális alapja van, az így keletkezett név „többnyire információt, leírást is tartalmaz” (J. SOLTÉSZ, Tnév. 53). A természetes névanyagot ez alapvetően meghatározza, ezért családneveink egyik lehetséges és közismert rendszerezési szempontját is a névadás alapja jelenti. Igaz, hogy „a név keletkezésének okait csak *in statu nascendi* lehet kétségtelenül megállapítani (bár még akkor is lehetnek ellentmondó magyarázatok)” (HAJDÚ, A középm. kor... 2: 2); ez azonban inkább csak az egyes családnevek konkrét besorolását teszi bizonytalanná, s nem magának a rendszernek a helyességét kérdőjelezi meg. Közösségi eredetű családneveink a névadás alapja szempontjából (HAJDÚ MIHÁLY rendszerezése szerint) a következő kategóriákba oszthatók: ős, rokon vagy nemzetség nevérol; egykor volt lakóhelyről vagy származási helyről; valakik közé tartozásból, velük való kapcsolatból, hozzájuk való hasonlóság miatt; az előd méltósága, tisztsége, vagyoni állapota szerint; családi állapot, életkor alapján; foglalkozásról; külső—belső tulajdonságról; szavajárásból eredeztethetők; esemény alapján válhattak csa-

ládnevvé; ismeretlen indítékú vagy több lehetőséget is magukban rejtő nevek (A közép-m. kor... I: 126—7).

Az itt elmondottak a keletkezés idejére s az első névviselő személyére érvényes információkat tartalmaznak. A leszármazottakra ez a leíró jelleg jobbára csak akkor érvényes, ha történetesen öröklődik az apai foglalkozás, a hajszín stb. — ők már névátvitel révén kapják ezt a nevet. Ennek során az eredeti motiváció is könnyen elhalványodhat és feledésbe mehet. A név azonban nem válik önkényessé, csak másféle motiváció jellemzi: öröklődésének törvényileg is meghatározott szabályai vannak (I. J. SOLTÉSZ, Tnév. 25).

B) A mesterséges módon — köztük a névváltoztatással — születő nevek lehetséges motivációs köre jellegében más, mint a természetes módon született nevéké; jóval tágabb is. Ezek a nevek nem közösségi, hanem egyéni, tudatos és szubjektív választás eredményei, mely nem feltétlenül igazodik a jelölt valós jellemzőihez. „Egy *Rosenzweig*-nak semmi köze a rózsaághoz, se egy magyarosított *Kendé*-nek az ősmagyar törzsszövetség fejéhez” (J. SOLTÉSZ, Tnév. 53). A magyar családnévanyag két részlegében ugyanazok a családnévek különböző motivációk alapján jöhetnek létre. Az egyik esetében a név régi társadalomtörténeti tanulságokat hordoz, a másikéban viszont sokkal inkább az újmagyar kori névzírásról árulkodik. A névváltoztatással előállított nevek kiválasztásában az egyén ízlésén túl befolyásoló szereppel bír az adott korszak (pl. romantikus nevek, mint az 1848—49-es évek névmagyarosításában: *Bérczváry*, *Hadhalmly*, *Hőskelety*, *Koszorúfy*, *Szenhegyi*, *Szépligethy* stb.: [SZENTIVÁNYI MARTON,] Századunk névváltoztatásai. Bp., 1895. 15—22) és a társadalmi réteg (pl. a zsidók egykor legjellemzőbb névválasztásaiban az egyszerű, kevésbé feltűnő nevek: *Kertész*, *Szántó*; *Fehér*, *Nagy*; *Székelly*; *Fodor*; *Gerő*; *Ligeti* stb.: FORGÁCS KRISZTINA, Zsidó névmagyarosítás. Doktori ért., 1990. 33—4). Éppen ezt a változékony névzírést tárják fel egyébként a névváltoztatások legjellemzőbb vizsgálati típusai: új nevek rendszere, jellege, gyakorisága, viszonya a régi családnévvel, az időbeliség és társadalmi hovatartozás szempontja).

Az új családnév megalkotásában a névzírásen túl azonban vannak egyéb tényezők is, melyek egyáltalán nem vagy legalábbis ilyen széles körben, illetve ilyen erőteljesen nem találhatók meg a természetes névalakulás folyamatában: a rendszerbe illesztés igénye s a névválasztás hivatalos kötöttségei; a névváltoztató személyének, környezetének s főleg korábbi nevének a szerepe; valamint a szubjektív (s gyakran társadalmi méretekben is tapasztalható) hatások, azaz a fentebb már tárgyalt névzírás kérdései. Ezek révén kell és lehet elérni a névváltoztatásokkal azt az alapvető célt, hogy a kérvényező új s valamilyen szempontból „előnyösebb” nevet szerezhessen a maga (és családja) számára. A névválasztást az egyes esetekben ténylegesen befolyásoló szempontok gyakorta ugyan nem állapíthatók meg teljes bizonyossággal, mindez azonban itt sem akadályozza meg azt, hogy a motivációs tényezők általános rendszerét felvázolhassuk.

A névadás során nem pusztán a nyelvi gazdaságosság szempontja miatt nem szokás teljesen új hangsort létrehozni; minden frissen születő, de még inkább a mesterségesen létrehozott tulajdonnevek esetében alapvető motivációt jelent a rendszerbe illesztés, a meglévő mintákhoz igazodás igénye (vö. HOFFMANN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 26, 43). A névváltoztatás tudatos névalkotó tevékenysége eleve és kifejezetten családnévet kíván létrehozni, tehát — hasonlóan egyébként az álnevek nagyobb részéhez (vö. J. SOLTÉSZ, Tnév. 65) — hangsúlyozottan igazodik a már meglévő névrendszerhez, igyekszik a maga módján követni annak mintáit. A mintaként adott nyelvi és névrendszer természetes és kézenfekvő módon az, amelyet a személyt körülvevő tágabb közösség használ (vö. a spontán névmagyarosodások eseteivel). Magyarországon gyakorlati okokból, a mindennapi használatban is általában előnyösebbnek bizonyulhat a magyar anyagból választott név egy idegen hangzású névhez képest: köny-

nyebb kiejteni, leírni, megjegyezni (ismét névváltoztatási kérvényekből idézhető szempontok); s magyar nyelvi környezetben általában szebbnek is érzik az emberek. (Ez egyébként arra is figyelmeztet minket, hogy a névmagyarosítások nem csupán politikai és társadalomtörténeti okokkal magyarázhatók!) A hivatalos szabályozás is alapvetően és régóta — a minősített esetek kivételével — a magyaros hangzású nevek felvételét engedélyezi. (Ennek az elvnek a megőrzése napjainkig, a szocializmus évtizedein keresztül ugyancsak azt jelzi, hogy a választandó név magyarságát nemcsak politikai indokok tehetik kívánatossá.) A névváltoztatások során egyértelműen idegen hangzású nevek felvételére általában csak akkor kerül sor, ha a névváltoztatás jól meghatározható okból kifejezetten arra a bizonyos családnévre (pl. nevelőszülő, anya neve, egykor megváltoztatott családnév) történik.

A hivatalos rendeletekben lefektetett szabályok, a névválasztást érintő megszorítások jelentős részben a rendszerbe illeszkedés természetes igényét fogalmazzák meg hivatalos elvárásként, a közérdekre való tekintettel. Korlátozásaik általánosságban a jelenlegi viszonyokhoz való alkalmazkodás szempontjait hangsúlyozzák, elsősorban gyakorlati szempontok alapján. Jelenleg: „A magyar hagyományoktól eltérő hangzású, magyartalanul képzett név, történelmi név, régies írásmóddal írott családi név felvételét — különös méltánylást érdemlő körülmények kivételével — nem lehet engedélyezni” (Magyar Közlöny 2002/144. i. h.). Az 1933. és 1955. évi szabályozások szerint — azaz a legutóbbi időkig — a kettős és a gyakori családnevek felvételét is korlátozták még, megegyezően egyébként az ezeket megelőzően már lényegében kialakult gyakorlattal: l. KOZMA i. h. 433, 435).

A fennálló névrendszerhez való igazodás révén — s egyúttal a hivatalos szabályok figyelembevételével — a névváltoztatások során is azon nagy névtípusok jönnek létre, amelyek a hagyományos magyar családnévanyagban megtalálhatók. A magyar névrendszer hatását, szerepét jelzik azok az esetek is, melyekben az eredeti idegen név alapján, de nem pontos fordítással hozták létre az új nevet, hogy az belesimulhasson a meglévő magyar családnévanyagba: például *Fried* > *Békés*, *Kleinhaus* > *Kisházi* — a magyarban idegenül hangzó **Béke* és **Kisház* helyett. A névmagyarosítások történetében — főleg annak korábbi évtizedeiben — persze sokszor kifogásolt ellenpéldákat is szép számmal találhatunk. Ezek — gyakorta a névfordításból eredően — a történeti magyar névanyag szemantikai és strukturális jellemzőitől eltérő családneveket eredményeznek, így magyarosított voltukról árulkodnak; például: *Schönnagl* > *Szépszegi* (SZIGETVÁRI IVÁN: Nyr. 1894. 499). De idézhetjük a névmagyarosítás egyik lelelkesebb szorgalmazóját is: „Inkább maradjon Buchberger, mint Könyvhegyi, mert bizony miért tagadnánk, de úgy van biz az, hogy Könyvhegyi név hallatán mindjárt a Buchberger jut eszünkbe” (TELKES SIMON, Hogy magyarosítsuk a vezetékneveket. Bp., 1906. 14). A gyors ítélkezéstől persze itt is óvakodnunk szükséges. Egy *Zöderdö* vagy *Zöld Ágh*-féle nevet például minden bizonynyal újkori, német névből történt tükörfordításnak vélnének, de mindkettő helynévből született s a XVIII. századból családnévként adatosolható (ÖRDÖG: MNyTK. 209. sz. 82).

A meglehetősen szabad egyedi névválasztásból adódóan ugyanakkor olyan nevek és — gyakorta igen népes — altípusok is keletkeznek, amelyek az egyébként mintául szolgáló, természetes módon kialakult magyar családnévrendszerből akár teljességgel hiányoznak. Jellemző példája ennek a névváltoztatásokban igen gyakori, a valódi vagy fiktív helynevekből *-i* képzővel alkotott családnevek kategóriája (l. BENKŐ, A családnév-változtatás kérdései: Msn. 1948: 66—8; a CsnSz. alapján e tanulmány egyes megállapításait azonban kiigazíthatjuk: hegy- és víznevekből ritkán, de régebben is születtek családnevek; a *Várnai* név magyarországi helynévből is keletkezhetett). Ide tartoznak a történeti Magyarországon kívüli helynevekből alkotott családnevek (jobbára nyilván névfordítás-sal keletkeztek, pl. *Prágai*, *Rajnai*) és a magyar családnévanyag megszürlődésének idő-

szakában nem létező (pl. *Jánoshalmi*, *Pannonhalmi*) vagy nem olyan formában létező helynevekből képzett családnevek (ilyen lenne például a nyelvművelőként szokatlan módon ajánlott *Budapesti*, *Újpalotai* név: LADÓ: *Nyelvünk világa* 171). Hangsúlyoznunk kell, hogy a köznapi nyelvérzék (s a minisztériumi elbírálás is) nem név- és nyelvtörténeti ismeretek, etimológiák alapján dönt, hanem a társadalom tagjainak átlagos és szinkronon jellegű nyelvi kompetenciája szerint, azaz a látszat — pontosabban: a hangzás — alapján ítélkezik. A szóban forgó nevek a magyarnak tekinthető családnevek listájába felvehetők (l. LADÓ: MNyTK. 160. sz. 51—3), bár a nyelvtörténeti szempontú nyelvvelés joggal emelhet kifogást velük szemben (BENKŐ i. h.; FARKAS: Grétsy-Eml. 160—2). A természetes magyar családnévrendszertől való eltérések tárgyalására később, a jelentéstani szempontú csoportosítás kapcsán térek majd még vissza.

C) A névváltoztatással született családnevek esetében tévútra vinne az — a történeti névállomány vizsgálatában célszerűen alkalmazható — módszer is, mely szerint a névanyag motivációs rendszerét az adott név etimológiájának meghatározásával közelítjük meg. A jelentéstani szempontok itt sem érdektelenek, de másképp kell kezelnünk azokat (erre a motiváció kérdéskörét követően térünk majd rá). A motiváltság tekintetében a magyar családnévállomány két részlege alapvetően különbözik egymástól. A motiváltságnak nem típusát, de meglétének legalapvetőbb jellegét illetően a természetes módon született családnevekkel azok a mesterséges nevek állnak közelebb vagy távolabb rokonságban, amelyek megválasztását a névváltoztató személy életútjához, körülményeihez vagy korábbi nevéhez kapcsolódó különböző tényezők határozzák meg. (Ezt jelzi egyébként az is, hogy J. SOLTÉSZ KATALIN a mesterséges névadással született, „kései” családnevek között csak az ide tartozó neveket ismerte el motivált neveknek: Tnév. 53.)

A névváltoztatások során született mesterséges családnévanyag motivációs típusainak rendszerét az alábbiakban vázolom. Elébo csátva természetesen azt, hogy egy-egy új név megválasztásában több ilyen tényező is szerephez juthatott.

I. A névváltoztató személy korábbi neve alapján történt változtatások. Az új név legismertebb módon a névváltoztató személy előző családnevének alapján jön létre. Ismertségét egykori feltűnő — s ma sem elhanyagolható — gyakorisága mellett az is magyarázza, hogy az alább tárgyalandó motivációs típusok közül gyakorlatilag ez az egyedüli, amely az egyes esetek háttérének ismerete nélkül megállapítható. (Ebből fakad az is, hogy a névváltoztatásokkal foglalkozó szakirodalom jelentős része jóformán csak ezt a motivációs típust tárgyalja, s még a viccek is ezt tükrözik: FARKAS: *NévtÉrt.* 2003: 153—60.) Az új név igazodhat a korábbi családnév hangalakjához vagy közszoí jelentéséhez (jellemzővé téve bizonyos *régi név* : *új név* párokat: FORGÁCS, Zsidó névm. 43; l. még FARKAS: *NévtÉrt.* 1999: 204), de a szóbeli névhasználat-hoz is. Ezek a szempontok olykor természetesen egybe is eshetnek (pl. a spontán névnyagyasodás vagy egy *Braun* > *Barna* változtatás esetében). E lehetőségek nemcsak kézenfekvő, de a név és a névviselő közötti kapcsolat alapján lélektanilag is indokolt típusokat képviselnek. A régi névhez való ragaszkodásnak sajátos példáit adják a névváltoztatással keletkezett kettős családnevek is, melyekben a névváltoztató régi nevét együtt használja a melléje — gyakran éppen a fentebb tárgyalt módokon választott — új nevével (l. pl. HAJDÚ: *NévtÉrt.* 1994: 9).

Az eredeti családnév alapján történő névválasztás altípusainak rendszerét az utóbbi félszázad családnév-változtatásainak példáival mutatom be:

1. **H a n g a l a k a l a p j á n.** Az új név igen gyakran azzal a betűvel, illetve hanggal kezdődik, amellyel elődje is. Ennek hangalakjából olykor többet is megőriz, hiszen néhány betű, illetve hang megváltoztatása eltüntetheti vagy enyhítheti az idegenes hang-

zást vagy a nyelvjárási jelleget, előkelőbb külsejűvé varázsolhatja a családnevet. Előbbi esetekben valóban egy új név választásáról beszélhetünk, az utóbbiak egy részében azonban inkább csak a régi név átalakításáról, módosításáról. Az új név megválasztására ez a módszer nemcsak kézenfekvő és lélektanilag indokolt (megőrizni valamit a régi névből, azaz önmagából), de a monogram megőrzése szempontjából praktikus is volt. A tendencia gyakorisága olyan tévhitnek forrása is lett egyébként, hogy nevet csak így lehet változtatni (vö. NyKk. 2: 307—8). Fokozatai:

a) Csak az első betű, illetve hang egyezése. Például: *Eördögh* > *Eperjesi*, *Hubert* > *Harsányi*, *Kolompár* > *Kékesi*, *Quintz* > *Koltai*, *Steskál* > *Szigeti* (saját aláírásában *Szteszkál*-nak írva, tehát szóbeli névként nyilvánvalóan így használva: 7138/1964 Bm. It.), *Wachtl* > *Varsányi*.

b) Több kezdőbetű, illetve -hang egyezése. Például: *Bugyi* > *Budai*, *Drajkó* > *Drávai*, *Kapan* > *Karcagi*, *Marguárt* > *Maros*, *Politzer* > *Polgár*.

c) Csak néhány betű, illetve hang eltérése. Például: *Bényász* > *Bányász*, *Elekfy* > *Elekfi*, *Gácsér* > *Gácser*, *Köröztös* > *Keresztes*, *Kucsara* > *Kucsera*, *Pecs* > *Pécsi*, *Savanyó* > *Savanyu*, *Stefányik* > *Stefanik*. Ezek egy része az adott név hangalaki vagy írásképi változtatást teszi hivatalossá, másik része pedig egy idegenes nevet egy hasonló hangzású másik névvel kíván felcserélni.

2. Jelentés alapján. Az idegen eredetű családnevekben rejlő közszoói jelentés szintén kiindulópontja lehet az új név megválasztásának. Leggyakrabban teljes vagy részleges fordítással, olykor pedig a jelentéskör alapján születik meg az új család-név. Például: *Cimpian* > *Mezei*, *Domszky* > *Hazai*, *Friedländer* > *Földi*, *Kleinhaus* > *Kisházi*, *Mühlbauer* > *Molnár*, *Müller* > *Molnár*.

3. Rövidítéssel vagy megtoldással. A hazai névváltoztatások között igen ritka. Például: *Benczenleiter* > *Benczi*, *Egresits* > *Egresi*, *Nagyfejeő* > *Nagy*, *Paplógó* > *Papp*; *Bodri* > *Bodrogi*, *István* > *Istvánfi*, *Tóth* > *Tóthfalvi*.

II. A hivatalostól eltérő névhasználat-hoz igazodás. Másképpen fogalmazva: azok az esetek, melyekben a névváltoztató egy létező szóbeli névhasználatot szentesít. Ezek a hagyományos magyar családnévanyag keletkezéséhez képest újabb keletű névélettani tényező, e névanyag változékonyságát is lezáró hivatalosság elterjedésének köszönhetik létüket.

1. Egyénileg felvett név hivatalossá tétele. Azaz: a korábban egyénileg, de nem hivatalosan (álnévként, művésznévként stb.) felvett nevek hivatalosítása. Az egykori, nem hivatalos névválasztás ugyancsak a névváltoztatások mesterséges névkeletkezését jeleníti meg ebben a körben.

2. Közösségi eredetű név felvétele. Azaz: a névváltoztató a környezete által alkotott, használt, személyére alkalmazott nevet kívánja hivatalosan is használni. Ez a névválasztási típus — az előbbitől eltérően — a történelmileg természetes módon alakult családnevek kategóriáját, világát idézi fel a mesterséges névanyag körében.

III. A névváltoztató személy környezetének névanyagából választ. A névváltoztatók gyakorta kifejezetten személyes, családi okból ragaszkodnak egy bizonyos családnév felvételéhez, s ekkor kevésbé juthat szerephez bármilyen más motivációs tényező. (Ezt egyébként a minisztériumi elbírálási gyakorlat is egyre inkább elismeri, „különös méltánylást érdemlő” körülménynek tekinti). Mind az adott névváltoztatást megelőző időben már létező családnévanyagból merítenek; egy részük valamely korábbi névváltoztatási esettel függ össze.

1. Hozzá tartozó családnevének felvétele. Az illető hozzá tartozó lehet házastárs (egy új s ma már hivatalos házassági névtípus előfutáraként), nevelőszülő, nagyszülő, anya (utóbbinak jellemzőbb okai: az apától való elkülönülés, anyához való

kötődés, egyébként kiháló vagy csupán egy tetszetősebb név felvétele); de akár mostoha-gyerekek, testvér is.

2. Családtagok névváltoztatásának követése. A célja megőrizni a családnévben általában kifejezésre jutó családi összetartozást. A közvetlen családi környezetben lezajlott névváltoztatás indítéka is lehet a hozzátartozók névváltoztatási szándékának, de legalábbis az új név megválasztását befolyásolhatja. Másképp fogalmazva: a névváltoztatás maga vagy kifejezetten a családi egység megőrzésének, vagy csupán a régi név elhagyásának a szándékából történik.

3. Régi családi név felvétele. Az egykori, eredeti — véletlen elírás vagy korábbi tudatos, hivatalos névváltoztatás révén megváltozott — családnév visszavételének a szándékát jelenti.

IV. Egyéb személyes, a névhasználatától független motívációk. Ezek révén más tulajdonnévtípusból vagy köznévből egyaránt szülehetnek családnévek, leggyakrabban azonban a származási hely nevének *-i* képzővel (*-y*-nal) való kiegészítéséből jönnek létre. Így például a bajai névváltoztatások történetében a legnépszerűbb új névnek a *Bajai* bizonyult; mellette pedig megtalálhatók a *Bácskai*, *Bodrogi* (vö. Bács-Bodrog vármegye) és a *Dunai* családnévek, de hasonló hatás sejthető a *Koppány* (a város közelében lévő sziget neve) és a *Baján* (a város nevéhez hasonló hangzású — tehát nem egyszerűen csak keresztnévi eredetüként tekintendő) családnévek választása mögött is (KÓHEGYI MIHÁLY—MERK ZSUZSA, Bajai születésűek névváltozásai: Bács-Kiskun megye múltjából XI. Kecskemét, 1992. 256, 259). Bajai lakosok persze különönböztető jelként, azaz természetes családnévadással nemigen kaphatták volna meg a *Bajai*, Bánhida lakói sem a *Bánhidi* vagy *Bánhidai* nevet (utóbbiakról l. még alább, el-lenpéldaként pedig a birtokról nevet kapott nemesek neveit vagy pl. *Kőrösi Szűcs István*-t a nagykőrösi mesteremberek közt: ERDÉLYI ERZSÉBET: B. Gergely-Eml. 29). Érdemes talán megjegyezni, hogy ez a motívációs lehetőség a mesterséges családnévek más részlegében: a talált gyerekek névadásában még jobban tetten érhető (a *Kukorica Jancsi* klasszikus példája mellett a megtalálás helyére utalnak pl. a *Kanapé Károly*, *Hegyi Gellért* nevek; vö. *kanapé* és *Gellért-hegy*: SZILÁGYI FERENC, A magyar szó költészete. Bp., 1978. 34).

V. A korábbiakhoz hasonló konkrét motíváció nem található a névváltoztatások révén született családnévek további részében. Ezek keletkezését — a névrendszerbe illeszkedésen túl — csupán a névízlés határozta meg. Azonban számára is választékot s — nemcsak általános, de — egészen konkrét mintákat kínál a magyar családnévanyag. A névváltoztatók egyes, már létező neveket nyilvánvalóan „készzen” vesznek át a maguk számára. Bizonyos családnévek terjedésében (a keresztnévdivathoz hasonlóan) egyes ismert és népszerű néviselők hatása is megmutatható, mint például az (egyébként szintén magyarosított) *Jávor* név két háború közötti népszerűségében (l. FORGÁCS: NévtÉrt. 1987: 59). Konkrét javaslatokkal ugyanakkor a névmagyarosító mozgalmak laikus tanácsadó kiadványai is lelkesen szolgáltak (gyakorta egyébként éppen a hibás névízlést erősítve; bővebben l. FARKAS: Grétsy-Eml. 159). A névízlés természetesen kisebb-nagyobb szerepet kaphat a névválasztás egyéb tényezők által befolyásolt folyamatában is — legalább annyiban, hogy kifejezetten előnytelen nevet nemigen választ senki. (Az más kérdés, hogy egyénileg választott nevek is okozhatnak kellemetlenséget viselőiknek: például a *Melis*-ről *Melles*-re változtatott név, amely miatt annyit csúfolták az egykori kérelmező fiát, hogy az a korábbi családi név visszakérését eredményezte: 401/1975 Bm. It.).

VI. Számmisztikai motíváció. Az eddigiektől élesen elkülönülő, legkülönösebb kategóriánk a névmágián alapuló névválasztásé. Magyarországon is ismere-

tesek ugyanis azok az elképzelések, melyek szerint a családnév, a keresztnév és a teljes névegyüttes betűinek tulajdonított számértékek meghatározhatják az ember sorsát. Az utóbbi évek névváltoztatásaiban igen ritkán, de előfordul, hogy az illető számmisztikai alapon kívánja elhagyni korábbi nevét, illetve ilyen szempontok szerint akar új nevet választani magának.

D) Végigtekintve a mesterséges névadást befolyásoló tényezőkön, egy dologra fontos felfigyelnünk. Nevezetesen arra, hogy az itt felsorolt lehetséges motivációknak csupán két fajtája van, amelyben az új név nem egyszerűen, egyértelműen egy már létező családnévből, illetve annak lényegi hatása alatt születik meg. Az egyik a más tényezők által korlátozatlan névizlés alapján alkotott nevéké, a másik pedig az egyéb személyes tényezők hatására, a névhasználatától függetlenül (például lakhely alapján) létrehozottaké. S tegyük hozzá: az előbbieknél egy jelentős része feltehetőleg egy már létező s valamiért megetszett családnév átvételét, s kevésbé annak újraképzését jelenti. Az utóbbiakról ugyanez nem mondható el, ám legnagyobb részük legalább egy másik tulajdonnévtípusból származik s a magyar családnévrendszer legjellegzetesebb, helynévből keletkezett kategóriájához idomul, azt erősíti. A meglévő személynévrendszernek a hatását tehát ezekben az altípusokban is erőteljesen megtapasztalhatjuk.

8. A magyar családnevek természetes módon és névváltoztatással született anyaga a nevekben fellelhető eredetet, tulajdonnévi vagy közszoói kategóriát tekintve is — rendszerében, illetve egyedeiben is — eltér egymástól. Felteendő tehát a következő kérdés is: milyen eszközökkel alkotják a nevet?

A) A magyarországi családnevek eredetük szerint magyar és idegen eredetűek; utóbbiak aránya egyes becslések szerint 30—40% közötti lehet (KOVÁCS ALAJOS: StatSzle. 1930: 240; J. SOLTÉSZ: MNyTK. 183. sz. 14). Magyar névképzéssel magyar családnév születik: történetileg természetes módon, a névváltoztatások időszakában és révén pedig mesterségesen. A névváltoztatások körében a korábban elmondottak szerint kevés a nem magyar nyelvi anyagból született családnév. Mindebből az is következik, hogy a magyarországi névanyag egészen belül a névváltoztatások csökkentik az idegen eredetű nevek arányát. Bár — mint fentebb, a motiváció kapcsán már említettem — az új családnevek magyarságának mércéje a gyakorlatban inkább csak a magyaros hangzás, s nem a névtörténei szempont.

Ez általánosságban a magyar etimológiájú neveknek kedvez, de — mint a nyelv-művelő irodalomból is tudhatjuk — korántsem egyértelműen (vö. pl. *Katapán* > *Valentini*: KÁLMÁN, NevVil. 100). Az idegen (és ismeretlen) eredetű neveket általában csak akkor találjuk meg az újonnan létrehozott családnevek között, ha a névváltoztatás jól meghatározható (a különleges elbírálást kiérdemlő) okból kifejezetten arra a bizonyos családnévre történik. Azokat az új családneveket egyébként, amelyek valamely személyes, családi ok miatt szinte eleve adottnak minősülnek a névválasztás szempontjából (pl. anya, nevét korábban magyarosító testvér nevének felvétele), érdemes elkülönítenünk s jobbra figyelmen kívül hagynunk az alábbi vizsgálatok során. A szabadabb választás eredményeként született — s egyúttal a névizlésre is jellemző — új nevek tanulságosabbak a számunkra. Még akkor is, ha tudjuk, hogy ezek létrejöttét is bizonyos szabályok közé szorították a hivatalos elbírálás során (I. FARKAS: Grétsy-Eml. 159—61).

B) Névfejtéssel a közösségi eredetű magyar családneveket közvetlenül már meglévő tulajdonnevekre és közszavakra vezethetjük vissza, melyek családnévvé alakulva kilépnek egykori kategóriájukból. A családnév öröklődővé válva korábbi motivációját is könnyen elveszti, de etimológiai átlátszóságát az adott nyelvi körben még sokáig őrizheti.

Magyar hangzású, de mesterségesen létrehozott családneveinket is olyan módon érdemes csoportosítanunk, amely csak azokra a jelentéstani szempontokra van tekintettel, melyek az egyrteleműen kimutatható köznévi vagy tulajdonnévi etimológiák szerint meghatározhatók, s nem veszik számításba az átvitt, metaforikus jellegű jelentéseket és a konkrét családnevek átvételének lehetőségeit sem. A hagyományos magyar családnév-tipológiához képest magában a létező típusok és altípusok körében — azaz magában a rendszerben — és az egyes kategóriák képviselői arányaiban is eltéréseket tapasztalhatunk. Részben eltérők nemcsak a szóba jöhető funkcionális-szemantikai osztályok, de a két névanyag létrehozásában felhasználható eszközrendszerek is. Ezek oka természetesen a név keletkezésének körülményeiben megmutatkozó (a korábbiakban, főleg az elnevezés alapját tekintve már elemezt) eltérésekre vezethető vissza. A nyelv-művelés névtörténeti szempontja szerint a korábban is (pontosabban: a magyar családnévanyag keletkezésének korában, már és még, továbbá abban a formában) létező, produktív elemekből hozhatjuk létre az új neveket; lehetséges elnevezés-lélektani alapon s alaktanilag is helyesen (bővebben I. BENKŐ i. h.) — ám tudjuk, hogy ezek a szempontok a valóságban kevésbé érvényesültek.

A kategorizálás során a nevek alapjaként szamba vehető közszavak és tulajdonnevek körét a motivációk eltérő szempontjai miatt, valamint a névváltoztatások korának nyelvi anyaga és kompetenciája alapján is bővítenünk szükséges. Kifejezetten az újabb időkhöz köthetők, így mesterséges keletkezési módjukat jelzik eleve például a *Gépész*, *Mérnök*, *Munkás* nevek (MIKESY: MNy. 1963: 220). A hagyományos névanyag vizsgálatában tájnévi eredetűnek tartható *Erdei* nevet (~ *Erdélyi*; vö. CsnSz.) a névváltoztatással született nevek körében közszóból is származtathatjuk (< *erdő*). Az egyébként talán közszoji eredetűnek minősítendő *Hámori* nevet (a CsnSz. csak a *Hámor*, *Hámormester* és *Hámoros* névre vonatkozóan közöl néhány adatot) egy névváltoztatással létrejött új név esetében akár helységnévből is eredeztethetjük (a *Hámor* településnév első adata 1766-ból való, mely kevéssel előzi meg csupán II. József korát: FNESz.⁴). A *Farkasházi* nevet pedig még inkább tekinthetjük valós helynévből képzett családnévnek is (a *Farkasháza* helynév csak a hivatalos helységnévrendezés idején született meg; vö. BARABÁS JENŐ: NévtÉrt. 1993: 32—3 és MEZŐ i. m. 197), netán a *Rózsahegyi*-t is (bár itt felmerülhet a tükörfordítás lehetősége; vö. BARABÁS i. h.).

A meglévő és a névváltoztatások konkrét mintájaként is hangsúlyos szerepet játszó hazai családnévanyagban ráadásul már helyet kapnak a korábbi névváltoztatások által létrehozott új — s gyakran kifejezetten újszerű — családnevek is; ezek hatását ráadásul a névdivat tovább erősíthette. Természetesen a hagyományos magyar családnévanyag egyedei szintűgy átvihetők egy új személy jelölésére, függetlenül attól is, hogy névként újraalkothatók-e vagy sem (például azért, mert az alapjául szolgáló személynév már a középkorban kiveszett a magyar névrendszerből).

Az itt elmondottak szerint tehát a névváltoztatások esetében a potenciális családnevek jóval nagyobb köréről beszélhetünk, mint a közösségi eredetű, természetes keletkezésű magyar családnévanyagában. Ez a hivatalos szabályozások dacára is így van, amely pedig bizonyos — és történetileg szabályosan alakult — névtípusokat kizárt a felvehető nevek köréből. (Olykor egyébként kevésbé érthető módon, mint a megkülönböztető betűjelek használatával kapcsolatos — s részben alkotmány sértőnek bizonyult — megszorítások esetében; vö. BÍRÓ—UGRÓCZKY i. m. 54—6 és Magyar Közlöny 2001/138: 9672—93.)

Kimondható egyfelől, hogy a mesterséges családneveket is befogadni képes, jelentéstani alapú családnévtipológia alapjaiban kevésbé tér el a történeti magyar családnévanyag vizsgálatában jól használható hagyományos rendszerektől. Másfelől azonban a ha-

gyománystól eltérő altípusokat érdemes meghatározni e rendszeren belül akkor, ha a névváltoztatások új családneveit vizsgáljuk. Az alábbiakban egyrészt ezekre a célszerű különbségekre, másrészt pedig az egyes névtípusok megterheltségét illető szembetűnő és általánosságban is megfogalmazható eltérésekre szeretném felhívni a figyelmet. Elsősorban a névváltoztatások során megjelenő névanyag felől közelítem meg a kérdést (a mesterségesen létrehozott nevek „szabálytalanabb” volta és a hagyományos családnévtipológiák ismertsége miatt is).

C) A névváltoztatások alkotta családnévanyag jelentéstani szempontú csoportosítására az alábbi r e n d s z e r t állítottam fel. Bár csak néhol utalok majd rá, de érdemes megjegyezni azt is, hogy minden kategóriában lehetnek olyan névegyedek, amelyek névváltoztatási eljárás révén családnévvé lettek, a természetes magyar családnévanyagból azonban hiányoznak. (Így például a keresztnévi eredetű családnevek közé sorolandó *Zsolt* családnév, amelyről tudjuk, hogy a magyar családnévanyag kialakulásának korában nem volt használatos, csak később újították fel; a családnevet a pusztai keresztnévi családnevek sokaságának mintájára hozhatták létre egy hajdani névváltoztatás kapcsán. Hasonló a helyzet pl. a *Szilárdffy* névvel is: MIZSER: NévtÉrt. 2003: 133.) Egyes családnevek (sok történeti családnév is) több nagy csoportba egyaránt besorolható (*Bakos*, *Farkas*, *Havas* stb.), de ez már nem a tipológia, hanem az egyes nevek értelmezési lehetőségeinek a kérdése.

I. A h e l y n é v i (azon belül pedig döntő módon a helységnévi) e r e d e t ű c s a l á d n e v e k alkotják a névváltoztatással született új családnevek legnépszerűbb csoportját. Arányuk a természetes névanyagban is meghatározó, általánosságban azonban megállapítható, hogy a névváltoztatások körében ezt is meghaladó mértékben vannak jelen.

E kategórián belül a névanyag mindkét részlegében joggal elkülöníthetők egymástól az *-i* képzős (ill. *-y-os*) és az (egyébként elég ritka, sőt, fogyatkozó arányt képviselő, vö. ÖRDÖG: Nyr. 1982: 484—6) képző nélküli helynevek (utóbbiak a névmagyarosítások korábbi korszakaiban ugyancsak jóval gyakoribbak voltak, mint vizsgálataim szerint az utóbbi évtizedek névváltoztatásaiban).

Sajátos, népszerű és jellemzően mesterséges altípusát alkotják e nagy kategóriának az ún. álhelynévi eredetű nevek (*Békevári* [1952-ből], *Rónavölgyi*, *Sikhegyi* [!], *Tóvári* stb.), melyhez hasonlókat egyébként az egykori nemesi előnevek mesterségesen létrehozott egyedei között is találhatunk (*vitézvári Simonyi*; *ungeri Unger*, *megyefalvi Horváth* stb.: MIKESY: MNy. 1963: 220—1).

A hegy- és víznévre visszavezethető családnevek a természetes névadásban elég ritkán fordulnak elő, a névváltoztatások anyagában azonban jóval gyakoribbak (például *Bakonyi*, *Cserháti*, *Hargitai*; *Dunai*, *Garami*, *Marosi*; *Rajnai* stb.); némelyikük megterheltsége egyenesen kimagasló. Így például a természetes magyar családnévanyagból hiányzó *Kárpáti* név a névmagyarosítások történetének talán legfényesebb karriert befutó neve lett. Az országos telefon-előfizetői névsorban a *Kárpáti*-típusú (*-th-s*, illetve *-y-os* változatban is; családjába tartoznak a feltűnően csinált, egyedi *Kárpátfalvi*, *Kárpátvölgyi*, *Kárpáthegyi*) nevek ma a 170. leggyakoribb magyar családnevet jelentik (BOGÁRDI JÁNOS: [Http://www.bogardi.com/gen](http://www.bogardi.com/gen)). Népszerűségét több (itt nem részletezhető) tényező magyarázhatja, melynek sajátos bizonyítéka az is, hogy e név felvételét az 1960-as évek végétől nagyjából két évtizeden át csak ritkán engedélyezte a Belügyminisztérium (saját vizsgálatok, ill. PÁSZTOR GYÖRGY: Állam és Igazgatás 1972: 557 alapján).

A tájnévi eredetű családnevek természetesen a névanyag mindkét részlegében előfordulnak; egyes példái persze ezeknek is jellegzetesen újonnan és mesterségesen születtek (pl. *Bánáti*, *Hortobágyi*).

II. A helyet jelölő közszből származó nevek csoportja a helynévi és a köznévi eredetű családnévkegóriával is szoros kapcsolatban áll (ezért érdemes mindkettőtől különválasztva tárgyalni). A névváltoztatással alkotott családnevekre fordítva figyelmünket: egy részük helyet jelölő közszből és tulajdonnévből egyaránt származtatható (bár kérelmezők is feltehetőleg inkább a közvetlen közszoí eredetet érezheték ki belőlük; például *Gáti, Erdei, Fenyvesi, Ligeti, Pataki, Rónai, Szigeti*); más részük helyet jelölő közszoóra vezethető vissza (képző nélkül vagy *-i, -s* képzővel; például *Bérecs, Falusi, Hegyi, Mezei*).

III. A keresztnévből származó családnevek nagy kategóriájának altípusait eltérő módon célszerű felállítani a természetes és a mesterséges családnévanyag esetében. Utóbbiakon belül kevésbé a világi és a keresztény névadás altípusait érdemes elkülöníteni, mint inkább a névváltoztatások korában is jól ismert és létező keresztnévek csoportját választani el az ekkorra a keresztnévhasználatból már gyakorlatilag kiviutt történeti nevektől. A rég kiveszett (esetleg ma anyakönyvezhető, de inkább csak papíron létező) egykori személyneveket szinte csak a magyar családnévanyag egyedei közvetíthették, konkrét mintaként (például *Benkő, Dános, Györk, Ódor*). Az apanévre utaló toldattal ellátott neveket érdemes lehet külön altípusként tárgyalni, figyelembe véve a névváltoztatás korabeli etimológiai átlátszóság szempontját is (ennek eltérő típusait és fokozatait is képviselő példák: *Balassa, Ferenci, Pálfi*).

IV. A pusztza közszből származó családnevek nagy kategóriájának jól kidolgozott alrendszerai vannak a hagyományos névtipológiákban. A névváltoztatások körében ezek a nevek általában jóval ritkébbak, mint a természetes módon alakult magyar családnévanyagban. Ez különösen a külső s még inkább a belső tulajdonságot jelölő nevek esetében szembetűnő, melyek egyébként, azaz a közösségi eredetű családnévkincsben különösen gyakoriak.

A névváltoztatások során felvett családnevek közszoí eredetű kategóriájában csak a foglalkozásra és tevékenységre utaló nevek alkotnak népes altípust (*Bányász, Deák, Erdős, Faragó, Kertész, Komlós, Korsós, Timár* stb.). Az egyes nevek besorolása itt gyakorta problematikus, sokszor vitatható. Ide sorolom mindenesetre az *-s* és *-ó, -ő* képzős szavak egész sorát, melyek már képzett közszoóként válhattak családnévvé.

A további altípusok, az egyszerűség kedvéért kevésbé differenciáltan, az utóbbi fél évszázad névváltoztatási anyagából: nép- és népcsoportnévi nevek (*Hajdú, Horvát, Magyar, Rác, Szász* stb.); társadalmi, vagyoni helyzetre, tisztségre, méltóságra utalók (*Bán, Falus, Gazdag, Jobbágy, Polgár, Vajda* stb.); tulajdonságra utaló nevek (*Balog, Csendes, Fehér, Fürtös* stb.); tárgy, állat, növény, természeti jelenség megnevezéséből lett nevek (*Bokor, Galamb, Hajnal, Jávör, Harmat, Hárs*).

V. A névváltoztatások mesterségesen létrehozott névanyagának tipologizálásakor a jól ismert kategóriákon kívül szükséges lehet felállítani egy olyan típust is, amelybe a más csoportokba nem vagy csak igen erőltetetten besorolható neveket oszthatjuk. Elsősorban *-i* és *-fi* képzővel ellátott neveket találhatnánk itt. S nem is csupán a romantikus névadás fénykorát jelentő 1848—49-es névváltoztatások körében (*Rózsafi, Villámi, Üdvösy* stb.; l. [SZENTIVÁNYI,] Századunk... 15—22); hanem az utóbbi fél évszázad során választott új családnevek között is (például *Fellegi, Pálmai, Reményi*). A korábban említett, ún. álhelynévi nevek is ezekhez hasonlóak.

Az eddig emlegetett nagy névtípusokat a magyar családnévrendszerbe be nem illeszthető (nem magyar etimológiájú, illetve az idegen nevekből csak kissé magyarosabb hangzásúvá formált, pl. *Benczi < Benczenleiter*) nevek csoportjával egészíthetjük ki.

D) Az ímént ismertetett jelentéstani szempontú kategorizálás mellett, illetve ezt kiegészítően elképzelhető természetesen a szófaji és a morfológiai szempontú csoportosítás is.

Megfelelő vizsgálatok hiányában ennek lehetőségeiről és tanulságairól részletesebben nem értekezhetek. Érdekes azonban megjegyezni, hogy egyes kérdései messzire vezetnének, mint például a névmagyarosítások történetében igen népszerű *-ól/-ő* végű (elsősorban igenévi eredetű) szavak esetében (*Mérő, Rejtő; Faragó; Salgó; Radó* stb.).

A névmagyarosítás a magyar családnévanyag morfológiai alkatán alig változtatott, de egy jellemző alaktani sajátságáról szólni érdemes. A helynevekből *-i* képzővel újonnan létrehozott nevek egy része eltér azok hagyományos megfelelőitől. Az *-ól/-ő* és az *-al/-e* végű, *-i* képzős nevek történetileg alaktani változásokkal vették fel a szóban forgó képzőt (bővebben I. MINYA KÁROLY: MND. 100. sz. 76—80). A névmagyarosítók jelentős része azonban változatlan szóalakhoz illesztette azt — ahogyan szembetűnő volt ez már a névmagyarosító mozgalom fellendülésének kezdetén is (vö. SZARVAS GÁBOR: Nyr. 1881: 5; I. még BENKŐ I. H. 2: 67). Jellemző az is, hogy például Bánhida névmagyarosítói között csak egy (régii nemesi család neveként is létező) *Bánhidi*, de két *Bánhidai* található; vagy az, hogy a *Koltai* nevek mellett (ami egyébként [*Nemes*]*kolta* település nevéből is származhat) napjainkban *Koltói* családnévet is ismerünk (TAKÁCS TERÉZ, Névmagyarosítások Bánhidán. Szakdolgozat, 1989. 9; vö. CsnSz.). Hasonló eseteket egyébként a helynevekből *-i* képzővel létrehozott közszók körében s napjainkban is találhatunk (így például Gyömrőn hagyományosan *gyömrői*-nek nevezik a helybélieket, mások inkább *gyömrői*-nek).

9. A hagyományos és a névváltoztatások révén létrejött családnévállomány összevetése során szólnunk kell egyes számszerűsíthető adatokról, mindenekelőtt a *n é v g y a k o r i s á g r ó l*.

Az egyes családnevek megterheltsége, azaz előfordulási gyakorisága a magyar családnévanyag két részlegében tanulságos lehet (az átlagos névgyakorisági adatok szintén érdekesek lennének). Szót kellene ejtenünk mindjárt elsőként azokról a nevekről, amelyek a névanyag egyik részlegében megvannak, a másikban azonban teljesen vagy majdnem teljesen hiányoznak. A névváltoztatások új családneveinek egy része névtörténeti okok miatt nem szerepelhet a hagyományos magyar családnévanyagban (több példája előkerült már az eddigiekben). A hagyományos magyar családnévállomány egyes elemei pedig a névízlés, a nevek konnotációja és a szabad választási lehetőség következtében gyakorlatilag nem található meg a névváltoztatások új családnévanyagában (annál jellemzőbbek viszont a névváltoztatással elhagyni kívánt nevek körére). Az összehasonlításnak a gyakorisági lista élén a mesterséges névanyagból kellene kiindulnia: a leggyakoribb magyar családnevek viszonylag ritkán fordulnak elő a névváltoztatások új családnevei között, hiszen ezek felvételét a hivatalos szabályozás hosszú időn át korlátozta. A névváltoztatások során a névválasztás motivációi (a névízlés, névdívat mellett a régi nevekhez igazodás tendenciái) és az esetleges konnotáció ugyanakkor az új, mesterséges családnevek körében tehetnek nemcsak ritkává, de kifejezetten (vagy legalábbis a hagyományos magyar családnévanyaghoz viszonyítva túlzottan) gyakorivá is bizonyos neveket. A nyelv-művelő irodalomból is tájékoztatást kaphatunk ezekről a jelenségekről, melyeket az névtörténeti és névésztétikai szempontok alapján egyaránt kifogásolt (I. FARKAS: Grétsy-Eml. 160—2).

A magyar családnévanyag és a névváltoztatások kutatásának egyaránt tipikus lehetősége a gyakorisági listák összeállítása, így a magyar névkutatás eddigi eredményei lehetővé is tennének bizonyos összehasonlítást. A nagy és reprezentatív mintavételen alapuló

összesítéseknek azonban még igencsak híján vagyunk. Részadatok, korlátozott érvényű megállapítások sorát lehetne közölni (történeti korszak, társadalmi csoport, lakóhely függvényében), ettől azonban érdemes itt eltekintenuünk — helyettük is tettem meg az egyes névtípusokat illető fentebbi, általánosabb megjegyzéseket. A kérdés összetett voltának illusztrálásaként hadd utaljak itt a másfél évtizedig csak kivételesen engedélyezett *Kárpáti* típusú nevek esetére. Ez például 1933-ban az év legnépszerűbb új családnéve volt a nem zsidók közt, ugyanakkor az izraelita vallású névváltoztatók körében csupán a 129. helyet foglalta el (FORGÁCS, Zsidó névm. 28).

Családnévanyagunk két részlegének összehasonlításában további szempontok is figyelembe vehetők lennének; így például a névhosszúság kérdése. Itt is hasonló azonban a helyzet: a névkutatás vonatkozó, példaképpen hivatkozható eredményei (jóformán csak az egykori zsidó névmagyarosítások esetében: FORGÁCS, Zsidó névm. 40—1) csupán adott szűk körben (történeti korszak, társadalmi réteg, jobbra német névanyaggal való összehasonlíthatóságban) érvényesek, általánosításra kevésbé alkalmasak.

10. A Hol? kérdést külön talán nem szükséges feltennem. A földrajzi vonatkozások ugyan a természetes és a mesterséges magyar családnévanyag motivációs rendszerében is tetten érhetők (bár az utóbbiak körében bizonytalansággal; lehetőségeit a bajai névváltoztatásokkal példáztam), olyasfajta eltéréseket, amilyeneket például egyes területek történeti helynévanyagának nyelvi felépítésében is vizsgálni lehet, a névváltoztatások családnévei között nemigen lenne érdemes keresni. A történeti személynévállomány kutatásában releváns dialektológiai szempontot ugyancsak mellőzhetjük a mesterséges családnévanyag esetében. A névváltoztatók lakhelye ugyan hasznos adatként kezelendő, de inkább csak a településtípus és az etnikai (stb.) viszonyokban való eligazodás szempontjából. Ezek szorosabban összefüggenek az érintett népesség társadalmi helyzetével, környezetével — márpedig a névváltoztatásokban ezek bírnak meghatározó szereppel. Nyelvjárásias hangzású neveket például a lecserélt családnevek között találunk, a felvettek között azonban nem. A névváltoztatások sokáig döntően urbánus jellege, a köznyelv megerősödése és a köznyelvi normához igazodás érthető igénye jól magyarázza mindezt.

11. Családneveink mindkét itt tárgyalt típusa egyformán névként működik, elláthatja legfőbb, identifikáló szerepét (többnyire a hivatalosságban és a szóbeli névhasználatban is). A tulajdonnév más jelentéssíkjai azonban (vö. J. SOLTÉSZ, Tnév. 24—33) már eltérő módon lehet szükséges megközelítenuünk e két típust. Mikor, ki és kinek, miért, milyen alapon és milyen eszközök felhasználásával ad nevet? A feltett kérdések sok fontos — „genetikus” — eltérésre világítanak rá, amely a közösségi eredetű történeti családnévanyag és a hivatalos eljárás révén egyénileg felvett névállomány között fennáll. A magyar családnévanyag e két részlegének jellemzőit alapvetően meghatározzák a különbözőre formálják születésük körülményei, módjai. Elkülönítésükre és részben eltérő szemlélettel való megközelítésükre tehát mindenképpen szükség van.

FARKAS TAMÁS

On two major types of Hungarian family names

Despite their similarities and interconnections, the stock of Hungarian family names that arose naturally in the community, and were officially recognised only subsequently, and another stock the items of which were created more recently and artificially, via a legal procedure of peo-

ple changing their names, are quite different in a number of respects. These two sections of the overall stock of Hungarian family names are determined, and made different, by the circumstances and ways of their emergence. Their distinct periods of origin involve quite different ways of thinking, and quite different factors and periods of the internal and external history of the language. The relationship between name giver and name bearer is also dissimilar in the two cases: in the former case, the community provides the individual with a name, whereas in the latter, the individual is allowed to choose a name for him/herself, one that is considered „more advantageous” in some respect than his/her former surname. The reasons of name giving and the basis of choosing a particular name, i.e. the motivation for the name being chosen, are also different. Consequently, the means of naming, i.e. the ranges of potential names, are also different in these two sections of the Hungarian stock of surnames. Their detailed comparison and division is all the more necessary since otherwise, without partially different ways of looking at them, no appropriate conclusions could be drawn from an investigation of Hungarian surnames.

TAMÁS FARKAS

A *ki* igekötő jelentésváltozásai*

Az igekötő funkcióinak sokfélesége, azok nem egyértelmű, átmeneti jellegzetességei miatt egyik legproblematikusabb szófajaink közé tartozik. Nem meglepő tehát, hogy besorolása, az igekötőnek nevezett elemek száma, így az „igekötőség” ismérvei is szinte nyelvtanonként változnak.

A határozószói eredetet bizonyító irányjelentés a *bemegy, kifut, felmegy, lesétál* stb. igék népes csoportjában szinte sértetlenül megőrződött, önálló szó voltuk nyomát őrzi elválásuk is az igétől, ezért joggal foglalnak helyet grammatikáink egy részében a határozószók között. Persze ellenérveket is könnyen megfogalmazhatunk: az *el* elég bizonytalannak mondható irányjelentése használatának csupán egyik, nem is a legjelentősebb szegmen-tumát foglalja el, az ezer körülire tehető *meg* igekötős igéből csak alig tucatnyi őrzi az ősi ’vissza’ jelentést (*megérkezik, megad, megtér*), alapvetően tehát grammatikalizálódott, perfektiváló elemnek mondható. A többi igekötő teljes körű szemantikai vizsgálata közben hasonló jelenségekkel szembesülünk, csupán más arányokkal: az irányjelölő szerepüket képviselő testesebb csoportosulásokhoz viszonyítva azoknak az igéknek a száma, amelyekben az igekötő csupán a cselekvések, történések befejezettségének jelölője, kisebb. De ami leginkább megnehezíti klasszifikációjukat, az az, hogy a két pólus közötti ürt átmeneti alakok sokasága tölti ki. Munkám tárgyát, a *ki* igekötős igéket J. SOLTÉSZ KATALIN a mai napig legteljesebbnek mondható monográfiájában például tíz szemantikai családba sorolja, melyeknek említett két pólusát az irányjelölő és perfektiváló formák alkotják. (J. SOLTÉSZ KATALIN, *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 87—104). Az eredeti irányjelentést — egyre csökkenő mértékben — három csoportban véli felfedezni. Ezeket most jellegzetes igéikkel illusztrálom: 1. *kifut, kirepül, kimászik, ki-mozdít, kiölt, kiözönlik*; 2. *kilop, kikapar, kimer, kiont*; 3. *kibont, kifejít, kitalál, kipukkan, ki-jegyez, kiválaszt*. A 4., ún. „tisztá perfekció” elnevezésű kategóriába azokat az igéket helyezte, amelyekben „a zárt tér és külsőség viszonyának képzete háttérbe szorul a pusztá befejezettség képzete mellett” (i. m. 93), mint például a *kitisztít, kibimbózik, kivár, kicsépel, kiegészít, kijavít, kiegyenlít, kitermel, kiuzsoráz, kicsúfol, kimaszkiroz* alakokban. Hogy

* Birálóimnak köszönöm értékes észrevételeiket, valamint FEHÉR ERZSÉBETNEK és LADÁNYI MÁRIÁNAK hasznos tanácsaikat.

a folyamat pontosan miként mehetett végbe, az átalakulás részleteiről, egyes állomásairól nem szól, csupán azt feltételezi, hogy „A *ki* perfektív használata az olyan igékből indult ki, amelyek cselekvésének befejeződése valamilyen külsőségbe jutással jár együtt. Ilyenek megítélése szerint a növényi fejlődés egyes szakaszait jelentő igék (*kibimbózik, kicsírázik, kilevelezik, kivirágzik*), továbbá a *kicsépel, kiélesít, kitisztít, kivár* stb.” (i. m. 93).

1. A) Dolgozatom tekinthető akár e helyesnek tűnő, ámde bizonyítatlanul maradt gondolat kifejtésének, továbbgondolásának. Céлом ugyanis az egyértelmű irányjelentéssel bíró igekötő jelentésváltozásainak nyomon követése a perfektíváló funkció létrejöttéig. Ha a *kifut, kimegy, kisétál, kirepül* stb. alakokat eme fejlődés kezdőpontjának tekintjük, a *kiegészít, kifejez, kicsúfol* stb. igéket pedig végpontjának, s elfogadjuk, hogy az utóbbiak, valamint a köztük levő formák valamilyen módon az elsőkből lettek, tulajdonképpen az irányjelentéssel bíró *ki* igekötő grammatikalizációjának útját tárjuk fel.

A témához közelebb álló területen s egyben a grammatikalizáció leggyakoribb színterén, a szavak szintjén végbemenő szóban forgó átalakulások így foglalhatók össze: a nyelvi jel fokozatosan elveszíti autonómiáját, azaz deszematizálódik, közben szintaktikai kiterjedése összezsugorodik, használatának szabályai megszigorodnak (CH. LEHMANN, *Thoughts on grammaticalization*. Lincom Europa, München, 1995.).

A fogalom általánosnak nevezhető iménti meghatározása alapján az egyik lehetséges célkitűzésnek az tűnt, hogy a különféle jelentésváltozatokat a szintaktikai szerkezetekkel való kölcsönhatásukban vizsgáljam, vagyis a jelentést a formákból bontsam ki. Egy ilyen elemzés kiindulópontját tehát a *ki* irányjelölő szerepe alkotja, amikor is az ige teljesnek mondható, három- vagy négytagú szintagmával épül a mondatba. A szerkezetben a meghatározó főnévi tag a *ki* primer vonzata, a *honnan?* kérdésre válaszoló *-ból/-ből* elativusraggal ellátott határozó, de viszonylagos szabadsággal építhetők bele további bővítmények is, legfőképpen *hova?* kérdésre felelő sublativusragos alakok: *János kimegy a lakásból a kertbe; János kiviszi a szekrényt a szobából a kertbe / a folyósóra*.

A másik pólust, az ún. perfektíváló igekötőt már jóval szűkebb vonzatkeret jellemzi, hiszen a tárgyatlan alakok az alannyal, a tárgyasak akár egy (tárgyi) bővítménnyel is helyes mondatot hozhatnak létre: *A vászon kiféhéredik; A gyerekek kicsúfolják Pétert*.

A köztük elhelyezkedő szemantikai csoportosulások szintaktikai és egyéb formai sajátosságainak feltárása valószínűsíthetően teljesebb képet nyújt egymáshoz való viszonyukról, egyértelműbbé teszi többek között azt, hogy az igekötő meghatározott funkcióiban milyen alapige-csoportokhoz járul, és ezekre milyen szintaktikai viselkedés jellemző. Csak részben válaszolódik meg azonban több, a *ki* igekötős igék egész rendszerét érintő kérdés. Így az, miképp kötődnek egymáshoz az azonos jellemzőkkel bíró igecsoportok: kontinuumot alkotnak-e vagy laza, hiátusokat képező diszkrét egységeket? Más szóval van-e, s ha igen, mi az a mögöttes rendszer, amely irányítja az igekötő kapcsolódását a legkülönbözőbb igékhez, s jelentésének ilyen fokú kiterjedését eredményezi?

E kérdések megválaszolásához már nem tűnt elegendőnek a kettős, szemantikai-szintaktikai megközelítési mód. A lehetséges feleleteket ezért egy új, a kognitív nyelvésztől kölcsönzött vizsgálati szempont bevezetésével, jelesül a témetaforizációs folyamatok bevonásával kerestem. Munkámhoz legközelebb a hasonló koncepcióban íródottak közül mind témájában, mind szellemiségében BRYGIDA RUDZKA-OSTYNNak a *ki* jelentésváltozásait a holland és a lengyel nyelvben vizsgáló tanulmánya áll (BRYGIDA RUDZKA-OSTYN, *Methaphoric Processes in Word Formation. The case of prefixed verbs*. In: *The ubiquity of methaphor*. Szerk. WOLF PAPROTTÉ — RENÉ DIRVEN. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 1985. 209—41). A *ki* elsődleges jelentésének velejárója a valós, felületekkel határolt, tartályszerű belső tér, ami nélkül nemigen beszélhetünk kikerülésről. Az

is igaz azonban, hogy különösebb keresgélés nélkül is tucatjával bukkanunk olyan alakokra, amelyeknek vonzatai nyilvánvalóan metaforikusok (*kievickél a bajból, kifogy az érvekből*), illetve egyszerű formai ismérvek alapján nem fejthető meg, milyen belső terek köthetők hozzájuk: *kipletykál, kivilágosodik, kiformal* stb. Mint ismeretes, a ROLAND LANGACKER, MARK TURNER, GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON nevével fémjelezhető kognitív irányzat több meghatározó tétele vonatkozik a metaforára, ezen belül is a térérzékeléssel összefüggő konceptualizációkra. Az utóbbi két szerző ma már klasszikusnak számító művének (GEORGE LAKOFF — MARK JOHNSON, *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago, London, 1980.) alapállítása szerint az emberi gondolkodás lényege szerint metaforikus, tehát a nyelv, a tapasztalás és cselekvés is az. A tradicionális felfogástól sokban eltérő értelmezésükben a metafora létrehozásának célja az, hogy segítségével egy dolgot a másik mintájára megértsünk és megtapasztaljunk. Ezt oly módon érjük el, hogy a számunkra közvetlenül fel nem fogható fogalmakat elemi tapasztalatainkon keresztül konceptualizáljuk, mégpedig úgy, hogy az utóbbiakat átvisszük az előbbiekre. E fogalmi leképzés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között megy végbe. A szerzőpáros a metaforáknak három típusát különíti el. A tárgyam szempontjából kevésbé fontos strukturális metafora úgy születik, hogy tapasztalataink strukturáját átvetítjük a kifejezendő fogalom strukturájára (ők ezt a leképzést A VITA HÁBORÚ metaforán keresztül mutatják be: i. m. 4—5). Az ún. orientációs metaforák legtöbbje nevének megfelelően a térbeli orientációs tapasztalatainkhoz (fent—lent, kint—bent, mély—sekély, központi—periferikus stb.) fűződik. Az előző típustól eltérően a fogalmak nem a köztük levő egyezések alapján strukturálódnak, hanem rendszereik jönnek létre, s ezek egymáshoz viszonyítódnak. A TUDATOSSÁG FENT VAN, AZ ÖNTUDATLANSÁG LENT ellentétpár például arra a fizikai megfigyelésre épül, hogy az emberek és az emlősök nagy része lefekve alszik, és felkel, amikor felébred. A fizikai tárgyakkal, legfőképpen a saját testünkkel kapcsolatos tapasztalataink segítették az ún. ontológiai metaforák rendkívül változatos típusainak létrejöttét. Testünk alapvető térelményünk: bőrünk felszíne határol el bennünket a külvilágtól, képez határt a bent és kint között, de ezt a bent—kint viszonyt vetítjük ki olyan fizikai tárgyakra is, amelyek felülettel vannak határolva a szobáktól, a házakon keresztül a sziklákig. Amikor a nehezen érthető fogalmakat (érzelmeket, cselekvéseket, eszméket) határolt, felülettel bíró entitásokként konceptualizáljuk (A PROBLÉMÁK TARTÁLYOK), felfoghatóvá, egyértelművé tesszük őket, s így már megfelelnek céljainknak: lokalizálni tudjuk őket térben és időben, el tudjuk határolni őket másoktól stb. Így tudjuk például nehéz helyzetünket egyértelművé, különféle stádiumait jól érzékelhetővé tenni: először *bajba kerülünk*, majd *bajban vagyunk*, s ha tudunk, *kievickélünk a bajból*, mint egy veremből. LAKOFF és JOHNSON idézett munkájukban jelzik és példákkal is szolgálnak arra, hogy a metaforák nem elszigetelt jelenségek, kapcsolódhatnak egymással, koherens rendszereket alkothatnak.

Habár a metaforizáció szerepének vizsgálatát bevontam vizsgálati szempontjaim közé, munkámat nem tekintem szigorú értelemben véve kognitív szellemiségűnek. Kísérletnek szánom a szemantika és szintaxis összekapcsolására, annak az állításnak a bizonyítására, hogy a szemantikai struktúrákban a világról szóló ismereteink, tapasztalásaink tükröződnek ugyan, de létrejöttük korántsem független attól a nyelvi eszközrendszerrel, mely bizonyos műveleteket lehetővé tesz, illetve újak kialakulásának forrása lehet.¹

¹ Cikkem megírása után jutottam hozzá Páll Lászlónak a BENNE viszony jelentésszerkezetét feltáró diplomamunkájához: PÁLL LÁSZLÓ, A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagi>. Nagyrészt megegyező klasszifikációink azt bizo-

B) A vizsgálataim tárgyául szolgáló nyelvi korpuszt „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak *ki* igeekötős igéi képezték. Ez kb. 1200 szócikk (úgy 4000—4500 jelentés) feldolgozását jelentette. Célkitűzéseimből következően az igeekötő funkcióit az igeék által alkotott szintagmákban, az adott ige vonzatait középpontba állítva elemeztem.

Formai jellemzőiket tekintve az igeék a már említett két típusba helyezhetők: a) teljes, azaz többargumentumú szerkezeteket alkotók; b) kötött szintagmában előfordulók, azaz a tranzitív tagjaikkal tárgyragos, a tárgyatlanokkal nominatívuszi esetben álló főnévvel állók. A kétféle megjelenés viszonyának szintaktikai eszközökkel való feltárása tulajdonképpen azt jelentette, hogy meg kellett találnom azokat az eljárásokat, amelyek segítségével az utóbbiak az előzőkből kialakulhattak. Az e mozgásokkal együtt járó szemantikai történéseket — követve BRYGIDA RUDZKA-OSTYNT — LANGACKERnek az ige jelentését meghatározó fogalmain keresztül követtem nyomon (R. W. LANGACKER, *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I.* Stanford, California, 1987.). Mint ismeretes, LANGACKER rendszerében az ige jelentése relációs szerkezetű, egy elsődleges figura, a trajektor és egy másodlagos figura, landmark temporális kapcsolata. Esetünkben az utóbbi az elatívisragos határozó, mely a trajektor helyének megállapítását szolgáló referenciapontként funkcionál (határolónak fordítottam, s a továbbiakban H-val is rövidítem), az elsődleges figura, a trajektor (T) pedig a belőle kijutó dolog, személy, tárgy, a szintaxis nyelvén a mondat alanya vagy tárgya. Nem nehéz belátnunk, hogy az igevel alkotott hármas egységük a feltétele annak, hogy az igeekötő maradéktalanul betöltse irányjelölő funkcióját, azaz a T elvégezvén egy meghatározott mozgáspályát, kikerüljön, kijusson a H-ból. Ebben az összefüggésben a tárgyragos vagy nominatívuszi szintagma létrejöttének leírása reményeim szerint arra tud pontos magyarázatot adni, hogy a prefixum adott jelentése a H-t vagy a T-t érintő átalakulások eredménye-e, illetve ha valamelyik hiányzik a kettő közül a szintagmából, melyik az: *kilyukadt a harisnyája; kifecsegte a pletykát* ← honnan és mi jut ki?

BRYGIDA RUDZKA-OSTYN munkája alapján joggal feltételezhettem, hogy az igeekötők kapcsolódása a legkülönbözőbb ige csoportokhoz, a határolók hiánya a magyar nyelvben is szorosan összefügg a térkonceptualizációs folyamatokkal, ezért a lehetséges *-ból/-ből* ragos vonzatokat, azaz a határolókat szemantikai sajátosságaik szerint is kategorizáltam. Első, A jelű csoportjukba a valós BENT helyek jellegzetes megjelenítőit helyeztem, a háromdimenziós, legalább három oldalról körülhatárolt, belső üreget vagy teret képező, tartályszerű tárgyakat, dolgokat, képződményeket. Altípusaik: 1. helyiség jellegű határolók (*ház, szoba, barlang*); 2. edényszerű, tárolásra alkalmas tárgyak (*doboz, táska, pohár*); 3. testek és anyagok (*ember, fa, víz*); 4. tárgyak, dolgok, személyek csoportja, halmaza (*osztály, vegyület*). A B nagycsaládba kerültek a síkszerű testfelületek (*fal, tető, testfelszín*), melyeknél a térnek már csak a körülhatároltsága játszik szerepet. A kevésbé népes C csoportba került BENT helyek meghatározó tulajdonsága, zártságuk (*kibogozza a csomót*) pedig már meglehetősen távol áll a prototipikus A kategóriába tartozó helyek jellemzőitől. M jellel láttam el a szép számmal talált metaforikus jelentésű H-kat, melyeket nagyrészt LAKOFF—JOHNSON felosztását alapul véve azonosítottam, de kölcsönöztem RUDZKA-OSTYNTól is, illetve jómagam is feltételezem egynehány létét (*-gal jelöltek). (A LAKOFF—JOHNSON rendszerében szereplők lelőhelyét külön nem említem. Az M mellett álló kisbetűk a forrástartomány vagy céltartomány rövidítései: pl. Met = emberi test.) Az anyag bemutatásában vezérelvül az A, B, C típusokon belüli szemantikai-szintaktikai mozgásokat választottam, rendszeremből következően a valós és a nyelvi kike-

nyítják, hogy a kognitív megközelítés és az általam alkalmazott kettős metódus nem mondanak ellent egymásnak.

rülés között nem tettem különbséget, így a metaforikus értelmű H-kat a valós helyekkel együtt tárgyalom.

A látszólag bonyolult, több szempontot együttesen alkalmazó művelet sor végén az azonos jelekkel ellátott igéket az alábbiakban részletesen tárgyalt csoportokban egyesítettem. Az igék egyes jelentéseikben persze eltérő nagycsaládok, sőt azok különféle altípusainak tagjai is lehetnek. Például a *kilép* vonzata 1. jelentésében (*kilép a lakásból, házból*) az A1 jellemzőkkel írható le, míg az 5.-ben (*a pártból, rendből*) az A4Mcs (cs = csoport) metaforikus családot gazdagítja. Ez az ige egyben jól illusztrálja, hogy osztályozási szempontjaimat nem volt könnyű maradéktalanul alkalmaznom, mivel a szócikkek más elvek alapján épültek fel, ezért előfordult, hogy a dolgozatomban eltérően kódolt alakok a szótárban ugyanazon jelentéshez kapcsolódtak. Például a *kilép* 1. jelentésénél a következő lehetséges határozói bővítményeket találjuk: *a bokrok közül* (A4), *az erdőből, az udvarról* (A1Mh1), *a szobából, a vonatból* (A1)... (ÉrtSz. 4: 121).

2. A háromdimenziós BENT-helyekkel kapcsolódó *ki* igekötős igék csoportjai. — Ebben a fejezetben tárgyalom mindazokat a szemantikai családokat, melyek háromdimenziós határolókhoz köthetők, a tipikusoktól a kevésbé jellegzetesekig haladva.

A) A1 csoport: Helyiség jellegű BENT-helyekkel álló igék. — Számuk a hagyományos elemzéseikhez képest szerényebb: a zömében intranszitiv, klaszszikus mozgásigék első jelentései kerültek ide. Az igekötős szintagma a következőkben felsorolt 1a és 1b alcsoportokban egyértelműen azt fejezi ki, hogy a mozgást végző tárgy, dolog, személy, a T az alapigében kifejezett cselekvéssel ténylegesen kikerül az elativusra-gos H-ból, jelen esetben valamely helyiségszerű helyről, tehát ezeket a társulásokat tekinthetjük az irányjelentés prototipikus megjelenítőinek. (Az 1c alcsoport igéire ez a megállapítás, mint majd tapasztalni fogjuk, nem teljes mértékben igaz.) Ahogy az a szerkezetükből nyomon követhető, mondatba épülésüket meglehetősen szabadság jellemzi. A H a kontextustól függően hiányozhat: *kiment (a házból) a kertbe*, de az igekötő irányjelentését gyengítő kötött alakzatok ezekkel az alapigékkel nem hozhatók létre. (A *kirabolja a szobát/lakást*-féle szerkezetekről a B1 igéi kapcsán szólok.)

Subj. + *ki* + *Vintr.* + (N1-ból/-ből) + N2-ra/-re, -ba/-be, -hoz/-hez/-höz, -ig
kifut *a szobából* *a kertbe/az utcára/a megállóhoz, a kapuig*

Subj. *ki* + *Vtranz.* + N1acc + N2-ből/-ből + N3-ra/-re, -ba/-be, -hoz/-hez/-höz, -ig
kigurítja *a hordót* *a pincéből* *az udvarra/a kertbe/a kúthoz/a székéig*

A fenti szintaktikai szerkezeteket létrehozó igék alapszavuk jelentését tekintve három alcsoportot alkotnak: 1. klasszikus mozgásigék, egyéb helyváltoztatást jelentő igék, 2. részmozgásokat, mozdulatokat kifejezők, 3. nem mozgásigék.

Ala: Klasszikus mozgásigék, egyéb helyváltoztatást jelentő igék. — Közös vonásuk, hogy alapigéik igekötő nélkül is használatosak. A kevés tranzitív forma a konténer, tartály jelentésű főnevekkel is társulhat, még ha a szótár nem is említi külön ezt az előfordulásukat (a *-gal megjelölt két szótó csak felszólító módban fordul elő): *kiárad*_{1,2árv,3}, *kiáramlik*, *kiballag*, *kibotorkál*, *kibújik*_{1,táj,rég,irod,2}, *kicipel*_{táj}, *kicsúszik*₂, *kidob*_{1,2}, *kiesik*₁, *kievickél*₁, *kifarol*_{1,2nép}, *kifecskendez*, *kifut*_{1,7}, *kigördül*₁, *kigurít*, *kigurul*_{1,2árv,ritk}, *kiesik*₁, *kihajigál*_{1,2árv,bi}, *kihajlik*_{1,2ritk}, *kihajlít*₂, *kihajszol*_{1,2árv}, *kihajít*_{1,2árv,bi}, *kihajol*, *kihány*_{1,2nép}, *kihátrál*, *kihengerget*_{ritk}, *kihengerít*, *kihesseget*, *kihord*₁, *kihordoz*₁, *kihoz*_{1,2}, *kihull*₁, *kihurcol*, *kihurcolkodik*, *kihúz*_{1,2}, *kihúzat*_{1,2}, *kiindul*₁, *kijön*_{1,2}, *kijár*_{1,2}, *kikanyarodik*, *kikászálódik*, *kikecmereg*, *kikerget*₁, *kikísér*_{1,2}, **kikotródik*, *kiküld*₁,

kiköltözik₁, kilép_{1,6áv,váb} kilopakodik_{váb}, kilopózdik, kilovagol₁, kimászik₁, kimegy_{1,2bi>3,11áv,13rég}, kimenekül₁, kinyargal_{1,2áv,1réf}, kinyom₁, kinyomat₁, kinyomul₁, kioldalog, kioson, kiözönlik₂, kirepít₁, kirepül_{1,3}, kirohan₁, kiröppen₁, kirúg₃, kisétál_{1,2bi>gúny}, kiset, kismofordál, kisuhan, kisorsan, kiszalad₁, kiszalajt, kiszalaszt_{1,2ritk,rég,3,4}, kiszállít_{1,2}, kiszivárog_{3áv,ritk,bi>}, kiszökik₁, *kitakarodik_{1rossz,2}, kitámolyog, kitántorog, kiterel, kitesz_{1,4}, kitipeg, kitódul_{1,2}, kitol₁, kitolakodik, kitolong, kitolul, kituszkol, kiugrik_{1,2,3bi>}, kiüget_{1,2}, kiüt_{1,5rég}, kivágat_{1,3áv,bi>}, kivezet_{1,2,3}, kivisz₁, kivon_{1vál,2áv}, kivonszol, kivonul₁, kizavar₁, kizuhan.

Alb: Részmozgásokat, mozdulatokat, helyváltoztatást leíró igék. — A több kauzatív igét magában foglaló alcsoport elkülönítését az indokolta, hogy alapigéi határozói vonzatok vagy igekötő nélkül nemigen alkotnak mondatokat a szóban forgó jelentésben:

(1) *János akasztotta a lámpát.

(2) János a szög_{re} akasztotta a lámpát / kiakasztotta a lámpát az ajtó_{ra}.

Vö. még: kiakaszt₁, kiállít_{1,2}, *kiakolbólít_{bi>1réf}, kibocsát₁, kibukik_{1,2áv}, kicsap_{2,3ritk}, kicsapódik_{1,4ritk}, kicsődít, *kicsődül, kidug_{1,2,3áv,bi>}, kidől₂, *kiebrudal, kienged₁, kiejt₂, kieur₁, kiereszt_{1,2}, kifér₁, kifordul₃, kifüggeszt_{1váb}, kihajt_{1,2,4,8}, kihajtat₁, kihatol_{1vál,2áv,ritk,rég}, kihelyez_{1váb}, kihúzódik_{1,2ritk}, kikeveredik_{ritk}, kijut_{1,2áv,3}, kijuttat, kikerül₅, kilakoltat_{1,2ritk}, kilódít₁, kilódul_{bi>}, kilök₁, kilyukad_{2áv,bi>}, kimoccan, kimozdít, kimozdul_{1,2}, kinyújt_{1,2}, kinyúl₁, kipenderedik₁, kipenderít₁, kipenderül₁, kiperdül₁, kiragad₂, kirakat₁, kireked_{2ritk}, kiereszt₁, kiront₁, kirúg₃, kiszáll_{1,2,3,5áv,bi>7áv,rég,váb}, kiszorít₂, kiszorul₁, kiszöktet₁, kiszüemlik, kiszűrődik₁, kitart_{1,9ritk}, kitaszít₁, kitelepedik₁, kiterít₃, kitétet, kitéved_{1,2bi>}, kiolódik_{1ritk}, kitűz_{1,2}, kiugraszt₁, kiugrat_{1,2}, kivág₅, kivagdal_{5ritk,bi>}, kivet_{1vál,2váb}, kivetődik_{1,3,4áv}, kizúdit, kizúdul_{1,2}. (A *-gal jelöltek alapigéje a szótár szerint nem önálló lexéma.)

Alc: Nem mozgást jelentő alapigék. — Ebben a csoportosulásban az alapszók korántsem irányváltoztatást, mozgást jelentenek meg (fűtül, csenget, áll, bombáz), ezért igekötős változataik az előző két alcsoportnál jóval közvettebb és egyben komplexebb módon fejezik ki a kijutás, kikerülés tényét. A közönség kifűtülte a színészeket mondat igéjének jelentése például a következő mozzanatokból tevődik össze: A közönség fűtült.; A színészek megmozdultak.; A színészek a színpadon voltak.; Most nincsenek ott. A leírt folyamat, az ún. konceptuális vegyítés (conceptual blending) az igekötős igék képzésének még kidolgozatlan területe. Szinte minden igekötőnél elkülöníthető egy ily módon létrejött homogén család, de az egyes jelentések kialakulásában is meghatározó szerepet játszhat. (A fogalomról: FAUCONNIER G., Blending and grammar. In: Mappings in thought and language. Cambridge University Press, 1997. 172—6; A magyar igekötőkkel kapcsolatban: TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Conceptual metaphors and blends of „understanding” and „knowledge” in Hungarian: Acta Linguistica 48. 2001: 79—99).

Mint a kiemelt szavak mutatják, némelyek nem fejeznek ki zárt tőről való kikerülést, csupán az onnan való kifelé irányulást: kibámul az ablakon (*kifelé bámul az ablakon'). Vö. kiad₁, kiadat₁, kiáll₁, kibámul₁, kibeszél_{1ritk}, kibolondít_{bi>}, kibombáz, kibotoz_{ritk}, kicsal₁, kicsen, kicsenget_{1,2m,isk}, kicsempész, kicsiklandoz_{ritk1}, kicsuk_{1bi>2ritk}, kidobol₂, kидurrant₂, kiérzik_{1,2áv}, kifárad_{2váb}, kifáraszt_{2váb}, kifejel, kifekszik₁, kifőz₅, kifűj₁, kifűr₄, kifűstől₁, kifűtül₁, kigyűlik, kihall₁, kihallatszik₁, kihallik_{rég,irod}, kihallszik_{rég}, kihangzik_{ritk,vál1}, kiharangoz_{1,2nép,rég,bi>}, kiharsog₁, kihasal_{1,2ritk}, kihat_{1rég,váb}, kiheveredik, kihív₁, kijátszik_{2ritk,jáb}, kijelent₃, kijelentkezik_{1,2ritk}, kikandikál_{bi>1}, kikapaszkozik_{1,2ritk}, kikéml₂, kikér₁, kikéredkedik₁, kikészül_{1ritk}, kikiabál₁, kikiált_{1,2ritk}, k i k i v á n k o z i k ₁, kikopog_{ritk1}, kikopogtat₁, kikönyököl₁, kiköp₃, k i k u k k a n t _{1,2}, k i k u k u c s k á l _{bi>1,2áv}, kiküzd_{2váb,3ritk,irod}, k i l á t ₁, kilátszik_{1ritk}, k i l e s ₁, kilevelez₂, kilóg_{3áv,bi>}, kilógat, kilop₁, kilő₁, kiment₁, kime-

részkedik, kim ut a t₁, kin é z_{1,2,3tn,árv,ritk} kinevet_{2ritk} kióvakodik_{nép} kiöklöz_{1ritk,2sp} kiönt₆, kiparancsol_{1,2ritk} kiperzsel₂, kipillant, kipisszeg, kipofoz, kipucol_{2árv,biz,3arg}, kipufog, kipu sztul_{4ritk,rég}, kiröhög_{3ritk} kiségit_{1,2}, kiseprűz, kisűg_{1ritk}, kisüt_{7,11}, kiszabadít_{1,2,3}, kiszaglász_{3ritk,4árv?}, kiszagol_{3árv,biz}, kiszabadul_{1,2,3}, kiszegel₁, kiségez₁, kiszól_{1,2}, kiszolgál_{6nép}, kiszólít_{1váb}, kászorít₂, kiszorul₁, kiszúr_{2ritk} kitalál₂, kitáncol₁, kitáncoltat, kitanul_{3biz}, kitámogat, kitapsol₁, kitekeredik_{3ritk} kitekinget, kitekint_{1,2ritk} kitérdel₂, kitérdeltet, kitérdel, kiteremt_{nép2}, kitessékel_{1rэф,gúny1}, kitisztul_{8nép,rossz} kitilt₁, kitud_{2árv,rég}, kiutasít_{1,2}, kiül₁, kiültet₁, kiüzen_{1,2}, kivackolódik₁, kivágyik, kivakkant_{1ritk} kiver₅, kiveredik₂, kivergődik₁, kivetít₁, kiviláglik_{1rég}, kivilágít_{1,2}, kizár₁.

A1Mhely1: FÖLDRAJZI TERÜLET, LAKHELY, OTTHON, ORSZÁG TARTÁLY. — LAKOFF—JOHNSON gondolatmenetét idézve (i. m. 29) azokat a természeti és mesterséges képződményeket, amelyeket nem vesz körül egyértelmű fizikai határ, gyakran virtuálissal látjuk el, s belsővel, határoló felülettel rendelkező tartályként képezzük le tudatunkban: *a határban dolgozunk, ligetben sétálunk, utcában lakunk*. Sietek megjegyezni, ez nem minden nyelvben, kultúrában történik azonos módon. Az egyes nyelvek ugyanannak a helyzetnek a konceptualizálására és nyelvi konstruálására ugyanis más-más konceptualizációt alkalmazhatnak. Gondoljunk csak a prepozíciók idegennyelv-tanulásunkat megkeserítő különbözőségeire (pl. *erdei tisztáson* — ang. *in the clearing*), de az is előfordul, hogy ugyanannak a helynek kétféle leképzése is lehet: *udvarban, udvaron, utcában, utcán*.

A határoeltsággal együtt járó védettség, a határolt helyek birtoklásának lehetősége inspirálhatta tágabb és szűkebb lakhelyünk (világ, úr, otthon, falu, város, ország) zárt belső térként való felfogását. (Saját országunk eltérő toldalékolásának okairól I. SZILÁGYI N. SÁNDOR, *Hogyan teremtsünk világot?*: <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagy1>. 28.) Amikor azt olvassuk például, hogy *a grófnő kora hajnalban kilovagolt, a ki* jelentését az otthonán, birtokán túli területtel azonosítjuk; akiket *kitelepítenek, kiüldöznek*, otthonukból, hazájukból kerülnek ki; ha *kiúszunk, kihajóznak* ugyancsak tágabb értelemben vett lakóhelyünk től távolodunk el. Az a), b) mondatok például meggyőzően mutatják, hogy az argumentumok miképpen változtatják meg ugyanannak az igének a jelentését: a *kiúszik* másik — víz, tenger, tó — határolókkal nem az otthontól, lakhelytől való távolodást, ellenkezőleg, az ahhoz való közeledést vagy a vízből történő kijutást jelöli: a) *Jól kiúszott (a tengerbe)*; b) *A magas hullámok miatt kiúszott (a partra)*.

A prototipikus A1a csoportosulás igéi nagyrészt előfordulhatnak e metaforikus argumentumtípussal is, de kiemelhető néhány tucat olyan alak, amelyet a szótár is jellegzetesen ide tartozónak mond. Ezek általában — a metafora nyilvánvalósága miatt — határoló nélkül épülnek mondatba. Jelentésüket kijutásként értelmezzük ugyan, de a fentiekből következően a valóságban az általuk tükrözött mozgás egy ponttól, helytől való távolodás csupán: *kiáll₄, kibújdosik_{rég,váb}, kicsap_{4nép}, kicsapong_{1rég,2}, kiénekel_{2táj}, kiépít₁, kivevz₁, kifolyik_{2árv,ritk}, kifut₁, kigyalogol₁, kihajózik_{1ritk}, kihajózik_{1,3}, kihajt₁, kihajtat_{3,8}, kiindít_{1ritk}, kikerget_{2árv,biz}, kikocsizik₁, kilátogat, kilop_{2ritk}, kilovagol₂, kimegy₆, kinyargal, kirajzik_{1,2árv}, kirobog_{1,2}, kirohan_{2rég,3árv}, kiront_{2ritk,3árv}, kiruccan_{1,2árv,ritk}, kirukkol_{1elav}, kisébol_{biz,sajtó}, kisöpör_{3árv}, kistájgerol, kizáll_{6árv,rég/a síkra}, kiszivárog_{3árv}, kiszóktet_{2irod}, kitelepedik_{2ritk}, kitelepít_{1,2}, kitelepül_{1,2,3}, kitilt₂, kitoloncol, kitoloncoz, kiúszik₂, kiutazik₁, kiüldöz, kiüget, kiültet₂, kiűz, kivágtat₂, kivándorol, kivonul_{2,3,4}, kivezényel, kivisz_{2közg,4}, kizsuppol*. A *kicsap, kicsapong, kiszáll* régi alakok még őrzik a védett területekről (tábor, falu) történő kivonulások, portyázások képét.

A1Mh2: A KÖR TARTÁLY. — A kör platóni és neoplatonikus spekuláció által legáltalánosabb formának ítélt, a legkülönbözőbb vallásokban, hiedelmekben számos mágikus szimbólummal felruházott forma. A köríven belüli tér tartályként képződik le tudatunkban: a papírlapon levő *körbe* rajzolhatunk motívumokat, ami aztán a *körben* lesz, a gye-

rekek a *körben állva* számolják ki társukat stb. Ugyanez elmondható a többi síkidomról (*téglalap, négyzet*), de egy pontra, helyre is rávetíthetjük a tipikus BENT hely jegyeit, jelen esetben háromdimenziós kiterjedését: aki nem mozog, *egy helyben áll*, az egyenesek *egy pontban* találkoznak, következésképpen *kiindulnak, kifutnak* onnan. A terjedést, terjesztést kifejező alapigékkel a *ki* érthető módon a T-ok több irányba történő mozgását jeleníti meg: *az utak a térről indulnak ki minden világtáj felé*. Ilyenek: *kiindul*_{2áv,3áv}, *ki-sugárzik*_{3áv}, *kitereget*_{3nép}, *kiterjed*_{1,2áv,3,4áv}, *kiterjeszkedik*_{1,2,3áv}, *kiterjeszt*_{1,2,3ritk}.

Konceptuális vegyítés eredményeként jöhettek létre az 'egy helyben, meghatározott körön belül maradás' kifejező, főleg állatokkal kapcsolatban használt olyan szavak, mint a *kicövekel*₂, *kikarózik*₁, *kiköt*_{1,2,6áv}, *kikötöz*₁, *kiköttet*, *kipányváz*_{1,2ritk}, *kiver*_{3ritk}.

*A1Mh3: A KÖZPONT BENT VAN, A PERIFÉRIÁLIS HELYEK KINT VANNAK. — Ennek a szerintem sűrűn használt orientációs metaforának az a fizikai, társadalmi és kulturális tapasztalat lehet az alapja, hogy a fontos, irányító intézmények, épületek stb. általában a védett, bent lévő helyekre kerültek. A gyárközpontból *kimennek* az üzemekbe, a minisztériumból és általában minden hivatalból *kiküldik* az értesítéseket. A velük álló igék zöme teljes szintagmával is beépülhet a mondatba, de jellemzőbb, hogy a térbeli határoló nincs jelen: *Mivel nem volt pénze, kirendeltek mellé (a központból) egy ügyvédet. Már kiküldték (a központból/a hivatalból) az értesítéseket*. Az alapigék jelentésétől függően disztributív jelentés is társulhat hozzá (pl. *kikézbcsitette a leveleket*): *kiad*_{2,6,7,8,9}, *kiadat*₂, *kiadmányoz*_{7ég,hív}, *kiállít*_{6,7}, *kiértésít*_{hív}, *kifizet*₇, *kifut*₂, *kihelyez*_{2,3}, *kihitelez*, *kihív*₁, *kiigényel*, *kihord*₂, *kihoz*_{4áv,sajjtó}, *kijelentkezik*_{2ritk}, *kijön*_{7biz}, *kikap*₂, *kikér*₂, *kikerül*₈, *kikézbcsit*_{biz}, *ki-kölcsönöz*_{1,2}, *kiközvetít*, *kiküld*_{2,3,4}, *kikerül*, *kimegy*_{5,9ritk}, *kinyer*₁, *kirendel*_{1,2jogt}, *kiró*_{hív,1,2,3}, *kisürget*_{biz}, *kiszáll*_{4hív}, *kiszolgált*_{2,3hív,4áv}, *kitelefonál*, *kiutal*, *kiutazik*_{2,3}, *kivált*_{2,3}, *kivesz*_{2,8,áv,9,10}, *kivisz*₃, *kivonul*₅.

B) A2 csoport: Tartály, edény jellegű BENT helyekkel álló igék. — Ebben a családban a H valamilyen szorosabb értelemben vett tartályszerű tárgy, melynek nyílása van vagy egy oldalról nyitott (doboz, szekrény, táska stb.), az alapigék általában mozgatást, helyváltoztatást fejeznek ki (*vesz, rak, mer, folyik, locs-csan*), a T-ok tárgyak, dolgok, anyagok. Az első igecsoporttól nem csupán e tulajdonságaik választják el őket, hanem a szintaktikai viselkedésükben és ezzel összefüggésben a jelentésükben megmutatózó új vonások is.

a) Egyfelől megjelenhetnek kijutást, kijuttatást kifejező teljes szerkezetekben. Ilyenkor a mozgást végző T-ok, azaz az alanyok vagy tárgyak az igekötős igék által leírt cselekvések, történések eredményeként vagy ténylegesen kijutnak, kikerülnek az elativusraggal jelölt tartályszerű helyről, vagy túllépi annak határait: *A víz kiömlött a pohárból.; Kipakolja a ruháit a szekrényből.*

b) Áttetsző perfektív szerkezetek — metonímiák. Megtörténhet azonban az is, hogy kötöttebb, kétagú szintagmát alkotnak, melynek létrejöttét a (3a), (3b) mondatok segítségével követhetjük nyomon: az első mondat *honnan?* kérdésre válaszoló *vagomból* H-ja a b)-ben tárggyá lesz (*a vagonokat*), miközben az eredeti tárgy (*a szenet*) funkcióját veszítve törlődik.

(3) a) *ki Vtranz* (mozgatás) + N_{Iacc} + N_2 *tartály-ból/-ből*
A munkások kirakták a szenet a vagomból.

b) *ki Vtranz* (mozgatás) + N_2 *tartály acc.*
A munkások kirakták a vagonokat.

Az igekötő grammatikalizációjának útját tekintve meghatározó változás, az elativusragos bővítmény mondatbeli felértékelődése, tárggyá válása a cselekvésnek a tárgyra

történő magasabb fokú ráhatottságát eredményezi. (A tranzitivitás fokát tekintve teljesebb tárgy megjelenése és a perfektív aspektus kialakulása közötti összefüggésekről bővebben: HORVÁTH KATALIN, A tárgyasság morfoszintaktikai összefüggései a magyar nyelvben: Nyr. 2000: 356—69). A kognitív értelmezés szerint a leírt szintaktikai mozgások, a tartalom (*a szén*) felcserélése az azt magába foglaló konténerrel (*vagon*) metonímiát eredményez. A fogalom klasszikus meghatározását kissé átíró LAKOFF—JOHNSON szerzőpáros idézve (i. m. 35) a metonímiának elsődlegesen referenciális szerepe van ugyan, de a beszélő attitűdjeinek kifejezését is szolgálja. Megtehetjük ugyanis, hogy miközben az egyik entitást a másik helyébe állítjuk, a vonatkoztatott dolog, tárgy specifikus jellemzőit állítjuk a középpontba. A *néhány jó fejre van szükségünk* kifejezésben például az egész, azaz az ember helyett azért ezt a testrészt választottuk, mert az ember értelmi képességeit akartuk középpontba állítani, nem például fizikai ügyességét (*elkelne még néhány kéz*). Esetünkben a „csere” tartályt érintő változások előtérbe állítását jelenti a tartalmának rovására.

De akármilyen szempontból nézzük is a változást, azonosítható-e egyértelműen az igekötő perfektiváló funkciójának kialakulásával, miként azt J. SOLTÉSNÁL látjuk? Megítélésem szerint nem, mert a redukálódott tranzitív és a háromtagú teljes szerkezetek szintaktikai-szemantikai viszonya itt még áttetsző: a szóban forgó szintagmák kommunikációs céljainktól, a kontextustól függően egymás mellett élhetnek, egymásba alakíthatóak. A metonímiát eredményező szintaktikai műveletek jelen esetben tehát az irányjelentés és a grammatikalizált funkció közötti átmenet képzésének eszközei. (Tesztem szerint a *-gal megjelölt formákat e kétarcúság, a teljes és transzparens perfektív szerkezetekbe való beleépülés, más szóval a metonimikus megjelenés képessége jellemzi.) Hozzáteszem, hogy akcióminőség-felosztásokban ezek zöme a totális akcióminőség típusba kerülne, de vannak a csoportban disztributív alakok is (*kimer, kihord*) (A. V. BONDARKO, Aszeptualnoszty. In: Tyeorija funkcionalnoj grammatyiki. Leningrad, Nauka, 1987. 73—9): *kiárad*₁, *kiáraszt*₁, **kiás*₄, *kibillen*₂, *kibillent*₁, **kiborul*_{1,2áv}, **kiborít*₁, **kiborogat*_{ritk}, *kicsepeg*, *kicseppen*_{1,2áv}, *kicsordul*_{1,2,3áv}, *kicsorog*_{1,2}, *kicsurran*, *kidagad*₂, **kidönt*₂, *kiég*₈, *kiéget*_{3,6}, *kienged*₃, *kiereszt*₁, *kieszik*₂, *kifreccsen*, **kifogy*_{1,2,3}, **kifolyat*, *kifolyik*_{1,2áv}, *kifordul*₁, *kifordít*₂, *kiforr*₂, **kiforráz*, *kifől*, *kifröccsen*, *kifröcsög*, *kifut*₆, **kigolyóz*₂, *kihajt*_{2ritk}, *kihány*₁, **kihörpint*, *kihúz*_{4ritk}, **kiszik*, *kikel*_{1váb}, **kikanalaz*₁, *kikandikál*_{2áv}, **kikapar*_{1,2,3áv}, *kikén*₃, *kikerül*₉, *kikészít*₁, **kikotor*_{1,2áv}, *kiloccsan*, *kilocsog*_{1,2áv}, *kilocsogtat*_{ritk}, *kilottytyan*, *kilop*₁, *kilöttyen*_{1,2ritk}, *kilöttyent*, *kilöttyög*, **kilő*_{2,5áv}, **kimártogat*, *kiolvas*₄, **kiönt*_{1,2áv}, **kimer*, *kimázol*_{2ritk}, **kimerít*₁, *kinéz*_{4áv}, **kinyal*_{1,2áv}, **kiömlik*_{1,2áv}, *kiönlök*_{1ritk}, **kipakol*_{1,2,3áv}, *kipárol*_{1,2áv}, *kipotyog*, *kipottyán*_{1,2áv}, *kipöcköl*₁, *kipumpál*, **kirakodik*_{1,2,3áv}, **kirárol*_{1,2ritk}, **kirak*_{1,2}, *kiráncigál*, *kirángat*, *kiránt*, **kisöpör*_{1,2}, *kiszámol*₁, *kiszúr*_{3ritk}, *kiszed*₁, *kiszedeget*, **kiszív*_{1,2rög}, *kiszivárog*₁, *kiszivattyúz*, **kiszop*_{1,2}, *kiszorít*₁, *kiszóródik*, *kiszór*_{1,2rossz}, *kitálal*₁, *kitódul*₂, **kitölt*₁, **kitöröl*_{1,2,5áv}, **kiürít*_{1,3,4}, **kiürül*₁, *kivagonoz*_{ritk}, **kiver*₂, *kivesz*₁. (*A kiemelt szó töve maga a határoló.)

A2Mta: TARTÁLY m e t a f o r á k. — A tartály jellegű tárgyak mint forrástartományok többféle konceptualizációs folyamat alapjául szolgálnak.

A2Mta1: AZ ÁLLÁS, MUNKAKÖR TARTÁLY. — A munkakörünket, munkahelyünket — minden bizonnyal a hely és kör érintett metaforizációjának hatására — tartályként képezzük le a tudatunkban. Aki dolgozik, *állásban van*, a katona *szolgálatban van*, mindnyájan valamilyen *munkakörben*, *pozícióban dolgozunk*, következőképpen kényszerű vagy önkéntes álláselhagyásunkat kikerülésként éljük meg, s így is tükrözzük a nyelvben: Szegény Jánost *kipenderítették (az állásából)*. Ide tartoznak a következők: *kibillen*_{3áv}, *biz*

*kibillent*_{2árv, biz} *kihajít*_{3árv, biz} *kikopik*_{3árv, ritk, biz} *kilép*_{5árv} *kilök*_{2árv, biz, 3} *kiöregedik*, *kimozdít*₂, *ki-nyír*_{2árv, biz} *kipenderedik*_{2árv, biz} *kipenderít*_{6iz, rosz} *kipiszkál*_{2árv} *kirak*_{3biz, rosz} *kirepít*_{2árv, biz, 3ritk} *kirúg*_{4árv, durva} *kitessékel*_{2ritk, rosz} *kitesz*₄ *kitúr*_{2árv, biz} *kivágat*_{2árv, biz} *kivénül*₂.

A2Mta2: A TEVÉKENYSÉGEK TARTÁLYOK. — A metafora feltehetőleg jóval több jelentés ihletője, mint amennyit a szótár említ (*kiesik*₆, *kikapcsol*_{2, 3müs, 4árv, ritk, 5árv, 6}, *kikapcsolódik*, *kiszorol*_{2árv}, *kiüt*₂, *kizökken*_{2árv}, *kizökkent*), hiszen létét számos kifejezés igazolja: ha intenzíven dolgozunk, *nagy munkában vagyunk*, akadnak olyanok, akik *örömeiket lelik az ablaktisztításban*, a tevékenységekbe *belekezdünk*, *indulóban*, *elmenőben* vagyunk stb. A munkafolyamat befejezését, abbahagyását ebből következően valamely tartályból való kilépésként is megjeleníthetjük: *a látogató kizökkentett a munkából*.

A2Mta3: AZ ÁLLAPOTOK/ÉRZELMEK/BAJ TARTÁLY. — Az alcímben szereplő elvont fogalmak metaforizációjára szépszámu példa utal nyelvünkben is: *a szerelem mély verem*, tartja a szólás, kritikus körülményeket tapasztalván *kétségbe esünk*, tavasszal pedig általában *szerelembe*.

Az e vonzatokkal előforduló igék egy része a teljes háromtagú szerkezetekbe is beépíthető, ahol van mozgást végző T (a visszaható névmási tárgy vagy egy más személyt jelölő tárgy), az elativusragos H pedig valamely állapot, érzelem, probléma (néha az ige kifejezte változással ellentétes állapot): *kikúrálja magát a náthából*; *kijózanodik a (részszegegből)*. Megjegyzem, az első alak az A3aMet2 pontban tárgyalt metaforával éppúgy magyarázható: *kikúrálta a náthát (magából)*. Ide helyeztem az elativusi vonzatot locativusra felváltó *kiigazodik* szót is. Itt találhatóak: *kiborul*_{2árv, arg}, *kiborít*, *kievickél*_{2árv}, *kigyógyít*_{1, 2árv}, *kigyógyul*_{1, 2árv}, **kiveher*_{1, 2árv}, *kihoz*_{9árv}, *kijózanít*_{1, 2árv}, *kiigazodik*, *kijózanodik*_{1, 2árv}, *kijön*_{15, 16árv}, *kikészülődik*_{2árv}, **kikezel*, *kikupálódik*_{nép, biz}, *kikúrál*, *kilábol*_{2árv}, **kimagyaráz*_{1, 2}, *kimagyarázkodik*, *kimászik*_{2árv, biz}, *kimenekül*_{2árv}, *kivackolódik*_{2árv, gúny}, *kivág*_{8árv}, *kivakarózik*_{2iréf, 3árv, biz, gúny}, *kiver*_{6árv}, *klivergődik*_{2árv}, *kivetkőzik*_{3árv}, *kivetkőztet*₁, *kivisz*_{7árv}, *kizökken*_{2árv}, *kizökkent*. (A *-gal jelölt alakok kötött szerkezetben fordulnak elő.)

*A2Mta4: AZ IDŐ TÉR

A CSELEKVÉSEK TÁRGYAK, AMIK KITÖLTIK A TERET. — Az első metaforát a HEINE—CLAUDI—HÜNNEMEYER szerzőhármastól kölcsönöztem (B. HEINE — U. CLAUDI — F. HÜNNEMEYER, *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago, University of Chicago Press, 1991.). Csak néhány, a metaforát a nyelvünkben is megidéző kifejezések közül: *benne vagyunk az időben*; *időben vagyunk*, *kifutunk az időből*. A két metafora összekapcsolódására több tucatnyi, sajátos jelentésű ige alapján következtettem. Ezek azt fejezik ki, hogy a T-ok (az igében megnevezett cselekvések) kitöltik a H, azaz a szerkezetben megadott idő-tartályt. A *Péter kidolgozta a 8 órát* mondat alánya, Péter 'a tárgyban megnevezett idő határáig', a 8. óra utolsó percéig végezte munkáját; aki *kitölti a katonaidéjét*, az a szükséges ideig szolgál. Példák: *kiáll*_{11, 1, 2, 3, 4árv, 5}, *kibír*_{1, 2, 3, 4, 5}, *kibőjtöl*_{6iz}, *kidolgoz*_{3biz}, *kiélvez*, *kifőz*₄, *kihallgat*_{3rég}, *kihord*_{4, 5}, *kihúz*_{1, 3}, *kijár*₁, *kijátszik*₃, *kikopál*₂, *kiszolgál*_{4, 5rég}, *kitart*_{3, 8}, *kitelél*_{1, 2}, *kiteleltel*_{1, 2ritk}, *kitelik*₂, *kitölt*₅, *kiül*_{3ritk, 4rég}, *kivár*_{1, 2}, *kivív*₁.

Ha az alapigében kifejezett cselekvésnek nem az időbeli határait helyezi a hangsúly, hanem annak módjára, BONDARKO minőségi rezultativitásról szól (BONDARKO i. m. 78). A 'pontosan, alaposan', a 'kívánt mértéken felül', a 'határpontot túllépve' tartalmak az alábbi igékben lelhetők fel: *kidicsér*_{6iz}, *kidolgoz*_{1müs, 2}, *kiéhez*_{1, 2árv, biz}, *kielemez*, *kiérdemel*, *kiértékel*, *kifejt*_{5árv, 6sajb}, *kifinomít*_{1, 2árv, 3árv}, *kifinomodik*, *kifüstöl*_{3ritk}, *kiismer*₁, *kiker*_{2ritk}, *kikészít*_{2müs, 4ker, rég}, *kimosakodik*₁, *kimosdik*₁, *kiöltözik*₂, *kiöltöztet*_{1, 2}, *kimunkál*_{1, 2}, *kitanulmányoz*.

A3: Testek vagy anyagok mint BENT helyek. — Eme igen népes, alcsaládokra bomló csoportosulás igéit az köti össze, hogy vonzatuk a testek változatos megjelenésmódjai közül valamelyik. Az emberi test, mint elemi térelményünk, a körü-

löttünk lévő világegyetem kiindulópontja, viszonyítási alapja, a bent—kint képzeteink alapforrása, LAKOFF—JOHNSON szép gondolatmenetét idézve: „Each of us is a container, with a bounding surface and an in-out orientation. We project our own in-out orientation onto other physical objects that are bounded by surface. Thus we also view them as containers with an inside and outside” (i. m. 29).

A3a: Emberi vagy állati test BENT helyekkel kapcsolódó igék

a) Teljes szerkezetek — a testből való kikerülés, kijuttatás, kijuttatás kifejezése. — Az ige és főnévi vonzata alkotta teljes szerkezetből általában a H, a 'magából', 'a kezéből', 'a (megnevezett) személyből' elem hagyható el (ami nem azonos a grammatikai törléssel): *kiV + Nfacc + (N2 = magából/valakiből)* → *kiöklendezte (magából) az ételt; kioperálták belőle a daganatot*. L. még: *kibontakozik₁, kiborotvál_{1,2}, kicsap_{1ritk} kicsúszik₁, kidob_{4áv}, kidolgoz_{5áv}, biz, ülz, ó, kiéget_{5orv, 11áv}, vál, kiejt₁, kienged₂, kiereszt₃, kiesik₂, kieszik_{6áv}, nép, kifejt_{4áv}, kifejtődik_{2áv}, rég, költ, kigördül_{2váb}, kihajt₃, kihajtat₃, kihány₃, kiirt₃, kiizzad_{2,3áv}, 4áv, kiizzaszt, kihajt_{3,5áv}, kihajtat₃, kihull_{2,3}, kijön_{3,5bi}, kikérezkedik_{2áv}, ritk, kikíváncozik_{2áv}, 3áv, kiköhög₁, kiköltözik_{3áv}, költ, kiköp₁, kilehel, kilélegzik, kimutat_{2,3áv}, kinéz₉, kiomlik_{1váb} kiokád_{1,2áv}, irod, **kiolvas_{5nép} kioperál, kiöklendez, kiöl_{3orv}, kiölt, kiönt₁, kipenderül₂, kiperdül₂, **kipofoz₂, kiragad₁, kirepül₂, kirepül_{5áv}, kireked_{1ritk, biz}, kirókáz_{biz}, kiröppen₂, kisír_{5áv}, kiserked_{1,2}, kiserken, kiszakaszt_{nép}, kiszakít₇, kiszalad_{3áv}, ritk, kitép₂, *kitipor₂, kitol_{3ritk, rég}, kitombol₁, kiújul, kiürít_{2biol}, kiürül_{2biol}, kiver₁, kivesz₃, kivezet_{4áv}, kizavar_{2áv} (**vegyítéssel létrejött forma).*

b) Metaforikus kikerülések, kijutások. — (Nagyrészt) teljes szerkezetben megjelenő alakok.

*A3Met1: A TESTEK, TESTRÉSZEK HELYE TARTÁLY. — Az alábbi igék elkülönítését a látszólag közeli előbbi csoportosulástól többek között az indokolja, hogy jelentésük más, a jelen metaforában megfogalmazott helyfogalmat feltételez. A mozgást végző tárgyak itt ugyanis nem a testbe kívülről bekerült dolgok, annak „passzív” részei, hanem önmaguk is mozgást végző testrészek, melyeknek megvan a maguk helye a testünkben (kéz, láb, boka). Elfoglalt helyüket a nagy TEST-TARTÁLYban lévő kisebb tartályokként fogjuk fel, így ha elmozdulnak, azt kikerülésnek tekintjük és akként is jelentjük meg: *kifiticamítja a bokáját (a helyéből)*. Természetesen ha kiszélesítjük a T-ok körét általában a testekre, jóval több ige köthető a metaforához. A növények, fák, virágok stb. például a FÖLD-TARTÁLYban gyökeredznek, ha elkerülnek onnan, az a nem nyelvi és nyelvi világban egyaránt kijuttatás — *kidőlt a fa (a földből/a helyéből)* —, s érthető módon legtöbbször a növények megsemmisítésével, pusztulásával egyenlő: *kinyír, kiég, kivág*. (Az A3c alcsoportba is helyezhetők.) A kiemelt alakok (általában hiányzó) 'elfoglalt helyéből, pozíciójából' jelentésű határolóiknak köszönhetően kifejezhetik a helyes útról való letérést, a cselekvések helytelen, rossz irányát: *kilengést, kihágást követ el*. Vö. még: *kibicsaklik₁, kibillen₁, kibillent₁, kicsap_{9, 10}, kicsavar_{1,3áv}, biz, kidől₁, kidönt_{1,3áv}, ritk, biz, kiég₅, kiéget₂, kifagy_{1,4}, kifarol_{2nép}, kifamicamít_{1,2áv}, ritk, kifamicamodik_{1,2áv}, biz, kifordul_{3,6}, kiforgat_{1,4áv}, 5áv, biz, kifűrészel₂, kifűz₁, kigyomlá_{1,2,3áv}, irod, kihág_{ritk, 1,2áv}, 3bi, 1réf, kihajt₃, kihoz_{9áv}, kikapál, kijár_{3táj, 4, 10}, kilendít_{1,2áv}, ritk, kilendül₁, kileng_{1,2áv}, biz, 1réf, kilép_{7áv}, kilódit₂, kilódul₂, kimarjút_{1ritk, nép}, kimarjul_{1nép}, kimegy_{10bi}, kimozdít₁, kimozdul₃, kinyír₁, kinyű_{1nép}, 2áv, 1táj, kiönt₁₇, kipállik₂, kipattan₁, kipattant₁, kipattog_{1,2,3}, kiperdül₁, kiperzsel_{3áv}, kirándít, kirothad₁, kirúg_{1,26nép}, kisiklat₁, kisiklik_{1,2,3áv}, 4áv, kisül₂, kisüt₅, kiszakad₂, kiszakaszt_{nép}, kiszakít₂, kiszalad_{2áv}, ritk, kiszed_{2,4bi}, kitép_{1,3áv}, kitépdel, kitépeget, kitermel₂, kitol₂, kitör₂, kiüredezik₁, kitörök₂, kitúr_{1,2áv}, kiugrik₆, kiváj₁, kivág₄, kivagdal_{1ritk}, kiver₁, kivet₄, kizökken₁.*

A3aMet2: A FIZIKAI, EMOCIONÁLIS ÁLLAPOTOK AZ EMBER-TARTÁLYBAN BENNLÉVŐ ENTITÁSOK. — Annak, hogy a fizikai fájdalmat, a pszichés állapotokat a testünkbe be-

költöző, bejutó, ott megállapodó vagy ide-oda járkáló dologként, szubsztanciaként azonosítjuk, ugyancsak több nyoma van a nyelvünkben: *belenyilallt a hátamba*, panaszko-dunk, hogy a fájdalom *áthúzódik/jár* egyik testrészünkből a másikba. A *ki* megszűnésük, eltűnésük megjelenítője: *kimegy a fejünkből* a fájás, ha úgy tartja kedvünk, *kitáncol-juk/kiírjuk magunkból a bánatot*, a középkorban *kiűzték* a szerencsétlenekből az *ördögöt*, a *megszállottságot*, az *őrületet* stb. Tagjainak strukturális jellemzőit tekintve meglehetősen szélsőséges csoportosulás. Előfordulhatnak teljes szerkezettel — 1. az előző példákat —, de hiányozhat belőlük a 'magából' határoló (*kimutatja érzéseit*), megjelenhetnek kötött alakzatokban: *kitombolja magát*: 'kitombolja magából a dühöt'. Néhány ige feltételezi A SZÍV AZ ÉRZELMEK TARTÁLYA metafora meglétét is: *kihalt a szívéből minden érzélem*, *kihunyt a szívéből a láng* stb. Vö. még: *kiábrándít*, *kiábrándul*_{1,2,3}, *kiáll*₆, *kiárad*_{2,3adv,irod}, *kiáraszt*_{2adv}, *kicsals*, *kiég*_{11adv}, *kifakaszt*_{3adv,nép}, *kifakad*_{4adv}, *kifejt*_{5adv}, *kifúj*_{4adv,5adv}, *kihál*_{4adv,vál}, *kihamvad*_{2adv}, *kihuny*_{3adv}, *kihúz*_{7,8,9adv}, *kiír*_{7ritk,irod}, *kiirt*_{4adv}, *kikel*_{4adv}, *kiken*_{4nép}, *kikéredzke-dik*_{2adv,ritk}, *kikíváncozik*_{3adv}, *kilát*_{3adv,irod}, *kimegy*_{4,12adv,13adv,12adv}, *kimutat*_{3adv}, *kinéz*_{9,5adv,biz,8,11,2rég,kölb}, *kinevel*_{1,2,3}, *kinevelődik*_{1,2}, *kiont*_{2adv}, *kiöl*_{4adv}, *kiönt*_{3adv}, *kiver*_{2,3adv,6adv}, *kiváltódik*, *kiszeret*, *kivetít*_{2,3adv}, *ki-ve-tít*_{2,3adv}, **kisajtol*_{1,2adv,irod}, *kirobban*_{2adv}, *kisugároz*_{3adv,vál}, *kiszakad*_{5adv}, *kiszól*_{3adv,ritk,nép}, *kiüt-közik*_{2adv}, *kivásik*_{2adv,ritk,biz}, *kiver*_{2c,3adv}, *kivet*_{3adv}, *kivetít*₂.

A3aMet3: TUDÁS, A TITKOK A TEST-TARTÁLYBAN BENNLÉVŐ ENTITÁSOK. — A ti-toktartó ember *magában tartja a titkát*, következésképpen *ki kell belőle szedni*. A *kierő-szakol*, *kifaggat*, *kihallgat*_{1,4}, *kikérdez*₁, *kisz e d*_{6adv,biz}, *kisz o r í t*_{1,a,2,d,adv}, *kisz o r u l*_{2adv}, *kitálat*_{3adv,biz}, *kiu g r a t*_{3adv}, *kivall*_{ritk,irod}, *kivallat*, *kiv e r*_{2c}, *kiv e s z*₁₂ szavakban köthető a *ki* funkciója ehhez a metaforához. A kiemelték teljes szerkezettel, a többi grammatikalizáltabb, a T-t elhagyó, a H-t felértékelő szintaktikai formával épül a mondatokba: *kivallatta a gya-núsítottat*.

A3aMet4: AZ EMBER TULAJDONA AZ ÖT KÖRÜLVEVŐ TARTÁLY. — A B. HEINE — U. CLAUDI — F. HÜNNEMEYER szerzőhármassal által azonosított metafora szerint a hozzánk tartozó javak, a tulajdonunk a bennünk élő kép alapján képzeletbeli teret alkotva vesznek körül bennünket: ha szerencsénk van, *gazdagságban*, *jólétben élünk*, ellenkező esetben *tisztes szegénységben tengetjük napjainkat*. Ebből következően ha elveszik értékeinket, kimozdítanak a tulajdonunk által körénk font körből, tartályból, *kirabolnak bennünket*, *kizárnak bennünket a vagyonunkból/örökségünkből*. A *honnan?* kérdésre válaszoló H-k nagyobbrészt nem jelennek meg az ige mellett, aminek oka evidens, általános voltuk: *ki-semmizte a testvérét (mindenéből, vagyonából)*. Ha a javakat az emberben lévőknek te-kintjük, tehát a birtoklást az előző alcsoport metaforájához hasonlóan képezzük le, az elativusi *-ból/-ből* rag helyébe a tulajdon csatolt, külső voltát jobban tükröző ablativusi *-tól/-től* is léphet: *kicsalja a pénzt az apjából* → *apjától*. Több totális ráhatást kifejező formát találunk köztük. L.: *kiad*_{11,1,3,4,5}, *kiérel*, *kicsals*₂, *kicsikar*_{1,2}, *kicsiklandoz*_{2adv}, *ki-eszik*_{3,túl-zó,rossz,adv,biz,6adv,ritk,biz}, *kifizet*_{1,2,3}, *kiforgat*_{2adv,3adv}, *kiféj*_{3adv,biz,rossz}, *kierőszakol*, *kifirun-cvancigol*₁, *kiforgat*_{2adv,3adv}, *kifoszl*_{2,3}, *kiforszíroz*, *ki gombol*_{21réf,biz}, *ki gombolkozik*_{2adv,biz}, *kihúz*₉, *kikényszerít*_{2adv}, *kikér*_{4adv,5}, *ki kopik*_{2adv}, *ki könyörög*, *kinulláz*_{1,2adv,ritk}, *kipanamáz*_{biz}, *kirabol*_{1,2adv,3adv,ritk}, *kisajátít*_{1hiv,2rossz}, *kisemmiz*_{1,2váb}, *kisrőfol*_{2adv,biz}, *kiprésel*_{2adv,3adv}, **kisajtol*_{1,3adv}, *kisír*₃, *kisürget*, *kiszipolyoz*, *kiszurkol*₃, *kitagad*₁, *kitud*_{2adv,rég}, *kiuzsoráz*_{1,2}, *kivasal*_{2adv,biz}, *ki-ve-tkötzet*_{2adv,ritk}, *kizár*_{3adv}, *kizsákmányol*_{1,2ritk,vál,3ritk}, *kizsebel*_{biz,1,2}, *kizsarol*_{1,2,3adv}.

Egynéhány ige arról vall, hogy nemcsak a tulajdonunkat konceptualizáljuk a ben-nünket körülvevő tartályként, de magunk és mások körül is egy teret képzelünk el. Ennek határain kívül való maradást, kívül tartást fejezik ki a *kivéd*₁, *kikerül*_{1,2,3adv,4adv}, *kicselez*, *kiparíroz*_{1,2adv,ritk}, *kitáncol*_{2adv,ritk}, *kitér*_{1,1}, *kitérít*_{1,3adv,rég}.

c) Kötött metaforikus szerkezetek

A3aMet5: A VITALITÁS, A KREATIVITÁS ANYAGOK, AMELYEK AZ EMBER-TARTÁLY TARTALMÁT ALKOTJÁK. — A BRYGIDA RUDZKA-OSTYN által összekapcsolt (i. m. 221) metaforákhoz rendelhető igék egyik csoportjában az igekötő szaturatív akcióminőség-kifejező szerepéről szól a szakirodalom, mégpedig egységesen, ami elég ritka jelenség az akcióminőség-meghatározásokban. Szaturatív avagy telítettséget kifejező akcióminőségről akkor beszélhetünk, ha „a cselekvés, folyamat eléri telítettségi fokát... Morfológiai jele a *ki* igekötő és a *magát* visszaható névmás”, jegyzi meg KIEFFER (KIEFFER FERENC—LADÁNYI MÁRIA, Az akcióminőség. In: Strukturális magyar nyelvtan 3. Bp., Akadémiai Kiadó, 2000. 478). A jelentés kialakulásának magyarázata rendszeremben: a *magát* reflexív névmási tárgy szintaktikai felértékelődéssel, az elatívsragos 'magából' H-ból lett, a véglegesen törlődött T helyét pedig a főként fizikai, lelki állapotot jelölő *fáradtság*, *erő*, *energia*, *negatív émociók* stb. szavak tölthették be: *kialussza magából* (a *fáradtságot*) → *kialussza magát*. Vö. még: *kialszik*_{11,1}, *kibámul*₂, *kibeszél*₄, *kidühöng*_{1,2ánv}, *kidolgoz*₄, *kiél*₂, *kiénekel*₃, *kieszik*_{1,3rég}, *kifarsangol*, *kifekszik*₃, *kifut*, *kigyalogol*₂, *kigyönyörköd*₁ *magát*, *kiír*_{8vb}, *kijár*_{11,1bi}, *kiját-szik*₁₀, *kikacag*₂, *kikiabál*₂, *kiköhög*₂, *kiköltekezik*, *kilovagol*₃, *kimulatja magát*, *kinevet*₃, *kinyargal*_{3ánv,1rég}, *kipanaszkodja magát*, *kisétál*₃, *kipihen*_{1,2rég}, *kiri*_{4nép}, *kiröhög*₂, *kisír*₂, *kiszurkol*₂, *kitáncol*₃, *kitapsol*₃, *kiúszik*₃, *kiül*_{5bi}, *kivakarószik*₁, *kiverekedi magát*₁.

Hasonló módon keletkeztek s rokon jelentésű T-okat — *frissesség*, *energia*, *erő*, *élet* — feltételeznek az alapigék az alábbi kis családnál. A metonímia itt teljes ráhatást, totális akcióminőséget eredményez, ami 'az alapigében kifejezett cselekvés következtében üressé lesz' jelentéssel, a kiemelt alakokban pedig a megsemmisülés, megsemmisítés értelemmel azonosítható: *kiapad*_{2ánv}, *kiapaszt*, *kiaszik*_{2ritk,3ánv,ritk} *k i c s i n á l*_{3arg}, *kidolgoz*₅, *kidöglik*_{2ánv,durva}, *kiég*_{9ánv,költ}, *kiél*_{1ritk,nép}, *kifacsar*_{3ánv}, *kifárad*₁, *kifáraszt*₁, *kifulladás*, *kifulladás*, *kihasznál*₁, *k i h u n y*_{2ánv}, *kikészít*_{5bi}, *kikészül*_{2bi}, *kimerít*_{4ánv}, *kimerül*₂, *k i m ú l i k*_{1,3ánv,bi,gúny}, *k i o l t*_{2ánv,vál,3ánv,irod} *k i s z e n v e d*_{1vál,2rég,3ritk} *kivan*_{2bi}, *k i v é g e z*_{1,2ánv,3ritk,bi,rég} *kivesz*_{12ánv} *kiszigerel*_{2ánv,bi}.

A3aMet6: AZ AGY TARTÁLY, A FOGALMAK TÁRGYAK, MELYEK MEGTÖLTIK; A NYELV SZÁLLÍTÓ ESZKÖZ, AMELY E TARTÁLYBÓL KIUTTATJA ŐKET (BRYGIDA RUDZKA-OSTYN i. m. 228). — Több kifejezésünk is örzi, hogy a beszéd forrásának a valóságnak megfelelően a testet, a testben lévő hangképző szerveket tekintjük: *a szó kiszalad*, *kicsúszik* valakinek *a száján*, a nehezen beszélőből úgy kell *kihúzni a szavakat*. Trajectoruk, a szintagma tárgyi vagy alanyi pozíciójú tagja valamilyen absztrakt dolog: *végre kinyögte az igazat*; *végül kifakadt belőle a szó*. Vö. még: *kiad*₁₁₂, *kibeszél*_{5,6ánv,bi}, *kibőffent*_{nép,bi}, *kicsúszik*_{5ánv}, *kiejt*₃, *kiénekel*_{1ritk} *kifakad*_{4ánv}, *kifakaszt*_{3ánv,nép}, *kijelent*_{1vál,2váll}, *kiköp*_{2ánv,ritk,bi}, *kimond*_{1,2,3}, *kinyilatkoztat*_{1vál,2váll}, *kinyilvánít*_{1vál}, *kinyilvánul*, *kinyög*, *kiröppen*_{2vál}, *kiszalad*_{4ánv}, *kiszalajt*_{3,4ánv}, *kivakkant*_{2ánv,bi}, *kivet*₅.

A3aMet7: AZ EMBER AGYA TARTÁLY; A GONDOLATOK TÁRGYAK, MELYEK AZ AGYBÓL KIJÖNNEK. — A LAKOFF — JOHNSON szerzőpárosnál antonim igével (*bemennek*) szereplő komplex metaforát (i. m. 148) a *ki* és a gondolkodást kifejező igék — *gondol*, *agyal*, *ötöl*, *spekulál* stb. — kapcsolódása idézi meg, de ösztönözheték kialakulásukat az alábbiakban tárgyalt A3bMte1 és A3bMte2 keletkezést kifejező alcsoportok tagjai is (*kirügyezik*, *kifejlődik*, *kibimbózik*). Az a nyilvánvaló tény, hogy az emberi gondolkodás biológiai központja a fejben lévő agy, szókinszünk számtalan elemében tükröződik — *jár az agya*, *töri a fejét* —, ahogy az is, hogy mind a fejet, mind tartalmát, az agyat tartályszerűnek képzeljük el: a gondolat *kipattan a fejünkéből*, ami hol *kong az ürességtől*, hol úgy *tele van*, hogy már más nem is *fér bele*, ha fáj, *szétröbben*, mint a túltelített test stb. De ezt tükrözik a *kirepül*_{5ánv}, *kimegy*_{12ánv,b} igék is: *teljesen kiment/kirepült a fejemből*. A jelen család igéivel létrehozható kötött szerkezetekből a *fej* elatívsragos alakja törlődött: *kifundálta a tervet*. Vö. még: *kiagyal*, *kicsinál*_{1,2}, *kieszél*, **kifejez*_{1,2,3,4,5,6vál,7,8ánv,rég}

*kiforral*_{ritk}, *kifőz*_{6áv, biz, rossz} **kifundál*_{nép, biz, tréf}, *kigondol*_{1,2,3}, *kilel*_{2rég, irod}, *kimesterkedik*, **ki-módol*₁, *kiokoskodik*, **kiókumál*_{1biz, tréf}, *kiötlök*₂, *kispekulál*, *kisüü*_{8áv}, *kitalál*_{1,2,3}, *kiter-vel*_{1gyak, rossz, 2ritk} *kitervez*_{1, 2ritk, rossz}. (A *-gal jelölt alakok alapszava nem önálló lexéma.)

A3b: A testek, anyagok mint BENT helyek

a) Teljes szerkezetek — kijutás, kikerülés, kijuttatás ki-fejezése. — A tömör vagy üreges testből — ahogy a tartályszerű tárgyból — ki lehet venni tartalmát, tömege megkisebbithető úgy, hogy elveszünk belőle valamennyit. A *ki* főként a mozgatóst, helyváltoztatást, illetve az alakítást, formálást jelölő alapigékkel kötődik ehhez a határoló típushoz. Tárgyas és tárgyatlan változatai egyaránt lehetnek kétargumentumú predikátumok. Ilyenkor irányjelentése teljes értékű: *kivágta a képeket a (könyvből)*; *a sár kiázott a (ruhából)*.

b) Áttetsző kötött szintagmák — metonímiák. — A teljes szintagmák változása itt is — ahogy az edény jellegű helyekkel kapcsolódó A2 családnál — a tartályt érintő változást előtérbe helyező metonímiát eredményezhet. A teljes tárgyi ráhatottságot biztosító transzparens kötött szerkezetek az ott leírtakhoz hasonlóan a T tör-lésével és a H szintaktikai felértékelődésével jöhetnek létre: *kifacsarja a levét citromból* → *kifacsarja a citromot*.

A tárgyatlan igék esetében — több ilyen is van közöttük — az elativusragos határozó nem tárgyá, hanem alannyá lesz: *a fagy kiolvadt a húsból* → *a hús kiolvadt*. Vö. még: *kiad*_{11,3}, **kiadagol*, *kiágazik*_{1,2,3áv, ritk, 4áv}, *kiakaszt*_{3,4}, *kiapad*_{1,2áv,3}, *kiapaszt*, *kiaraszt*_{2áv, vál}, *kiás*_{3ritk, 5áv, rég}, **kiaszik*₁, **kiázik*, **kiáztat*_{1,2}, *kibocsát*_{2,4ritk} *kibuggyan*₁, *kibújik*_{3biz}, *kicsal*_{4áv, vál}, **kicsavar*₂, **kicsépel*, *kicsihol*_{1,2áv, biz}, *kicsíp*₁, *kidob*_{5áv}, *kidörgöl*₁, *kidörzsöl*₁, **kiég*_{1,2rit, 4,6}, **kienged*₆, *kieszik*₁, *kievez*₂, **kifacsar*_{1,3áv, rossz} *kifagy*_{2ritk} *kifej*_{1,2}, *kifog*_{1,2,8nép}, **kifé-sül*_{1,2}, *kifordít*₂, *kifordítat*_{2ritk} *kifordul*₁, **kifoszt*_{1táj}, **kifűrészel*, *ki g á z o l*_{1,2áv}, *kigumiz*, *kihajó z*_{1,2}, *kihajó z s z*₁, *ki g ő z ő l ő g*_{1ritk, 2ritk, 3áv}, *ki gy ú r*₁, *kihajt*₆, **kiharap*, *kihasogat*₂, **kihűl*_{1,2áv, irod}, **kihűt*, **kikalapál*_{1,2}, **kikefél*_{1,2}, **kikezd*_{1,2áv, 3,4biz}, *ki l á b o l* ~ *ki l á b a l*_{1ritk} *kilobban*_{2,3áv, költ} *kilövell*_{1rod1,2} **kilügoz*₁, *kimar*_{1ritk} *kie m e n t*_{2,3áv}, **kimos*_{1,2,4áv, biz} **ki-nő*₃, *kinyer*_{2, rég}, *kinyír*₁, **kinyomtat*_{3, mezőg}, **kiolvad*, **kiolvaszt*, **kiöblít*, **kiőröl*, **kipereg*, **kiperges*_{1,2}, **kipiszkal*_{1,3áv}, **kiprésel*₁, **kipucol*_{1biz}, *kirág*_{3ritk} *kiragad*_{2,3áv} **kiráz*_{1,2}, *kirá-zódik*, **kirobban*₁, **kirostál*_{1,2,3áv, saját} *kiroppen*_{3vál}, **kisajtol*_{1,2áv, irod, 3áv} **kisikál*, **kiső-pör*_{1,2,3áv, biz, gúny} *kisrófol*₁, *kisugároz*_{1,2fz, 3áv, vál} **kisúrol*, *kisül*_{3fz} **kisül*_{3,9}, **kiszellőzik*_{1,2,3áv} **kiszellőztet*_{1,2,3áv, 4áv, ritk, irod} *kiszere*₁, **kiszítál*_{1,2}, **kitakarít*_{1,2}, **kitapos*₃, *kiteker*_{1,2,3áv} *kitekeredik*_{1,2,3, ritk} **kitilol*, **kitisztít*_{1,2ritk, tréf} **kitisztogat*_{1,2nép} **kitisztul*_{1,2,3,4,5,6áv, 7ritk, 9ritk, vál} *kitör*₂, *kitörődik*_{1ritk, 2áv} *ki ú s z i k*₁, *kivág*_{1,2}, *kivágot*₁, *kivagdal*_{1,2}, *kivakar*_{1,2áv, ritk, biz} *kivá-laszt*_{4biol} **kivés*₃, *kiver*₇, **ki vet*_{6,7ritk} **kivesz*_{1,4,5}, *ki vet k ő z i k*_{1nép}, *ki vis z*_{9áv} *ki von*_{3,4áv, 5vegy, 6menny} *ki vonatol*_{1,2ritk, vegy} (A *-gal megjelölt formák a teljes és a transzparens szerkezetekben egyaránt megjelenhetnek, a ritkítva szedettek határolója pedig a víz.)

Úgy két tucatnyi azoknak a főként írást kifejező igéknek a száma, amelyeknek a ha-tárolója a 'könyvből', 'szövegből', az azokból kikerülő dolgok pedig a mondatok, sza-vak, cikkek: *kijegyzelte a cikket/kiírta az új szavakat a szövegből*. Vö. még: **kicéduláz*, **kicenzúráz*, *kiemel*₆, **kifirkál*_{1,2arg}, *kihúz*_{3,10,16}, *kiherél*_{2áv, biz, tréf} *kiiktat*_{1műsz, 2áv, saját, 3elav} **ki-ír*_{1,5biz} **kijegyez*₁, *kijelöl*_{2,3}, **kijegyzetel*, *kiles*_{3isb} *kinéz*_{12áv}, **kimásol*, *kiollóz*_{1,2áv, rossz} **ki-olvas*₁, **kipreparál*_{2isb} *kipuskáz*_{biz} **kiradíroz*, *kirajzol*₁, *kiszakaszt*₃, *kiszakít*_{8áv}, *kivesz*₇, *ki-vonatol*₁, *kiszigerel*_{3áv, ritk, biz} *kitöröl*_{3rég, 4} (A *-gal megjelölt formák a teljes és a transzparens szerkezetekben egyaránt megjelenhetnek.)

Akcióminőségüket tekintve a csoport igéi egyaránt példával szolgálnak a partitív-rezultatív (*kiharapta az almát*), illetve a metonímiák némelyike a totális akcióminőségre (*kieggett a lámpa*, *kifacsarja a citromot*), ami az 'üressé tesz, üressé válik, elfogy' stb. je-lentéseket kölcsönzi az igekötős igének. Hasonlóképpen ezt teszik a disztributív-rezul-

tatív akcióminőségű alakok is: *kiadagolja az ételt, kiárusítja a készletet, kiméri a lisztet*. Nehéz meghatározni a *kiad*_{III,1}, *kifizet*_{I,árv}, *kifizetődik*_{I,2árv,biz}, *kifut*_{3ritk,9}, *kijön*_{12,13,14,15árv,16árv}, *kigazdálkodik*_{ritk}, *kikerés*_{3nép}, *kikerül*₁₀, *kimér*_{3,4ritk,5ritk,6árv}, *kitelik*₃, *kitesz*_{II,}, *kivan*_I igék sajátos jelentéstartalmát. Az *Ebből a levesből kijön 5 adag* mondat igéje ISZACSENKOTól kölcsönvett terminussal kumulatív akcióminőségű, értelmezésben a T és a H teljes egyezését fejezi ki (A. B. ISZACSENKO, Die Russische Sprache der Gegenwart. I. Formenlehre. Halle, 1962.).

d) Morfoszintaktikai úton létrejött kötött szintagmák. — Úgy tucatnyi azoknak az igéknek a száma, amelyeknél a kötött szintaktikai struktúra nem váltható fel az előbbieken megtapasztalt módon. Olyan *-z* vagy *-l* denominális verbumképzős alapigékről van szó, amelyeknek főnévi tövét a mozgást végző T-ok (*bolha, csont, lúg*) alkotják: *csontozza a húst* 'a csonttól megfosztja a húst; a húsból kiveszi a csontot'. (Csak a *dugaszol* képzőjének funkciója ellentétes.) Szerkezeti kötöttségük ellenére több információt nyújtanak a kikerülés körülményeiről, mint a metonimiák, mert az ige implicit módon megnevezi a dolgot, ami kikerül, a H pedig grammatikalizálódott tárgyi alakjában ugyan, de jelen van a szintagmában: *kitetvezte a kutyát*. Ilyenek még: *kibelez*_{I,2árv,durva}, *kibolház*_{1ritk,2árv,biz}, *kicsontoz*_{1,3árv,ritk,biz}, *kidugaszol*, *kiganéz*_{nép}, *kiherél*₁, *kilúgoz*_{2,3,4,5}, *kiporol*_{1,2}, *kiporoz*_{ritk}, *kiszemel*_{1nép}, *kitetvez*, *kiszigerel*_{1ritk}.

A3bMtel: A TÁRGY AZ ANYAG-KONTÉNERBŐL JÖN KI metaforához köthető szemantikai csoportok

a) LAKOFF — JOHNSON ide vonatkozó gondolatmenetét idézve (i. m. 72—3) a tárgyak létrehozása, a CSINÁLÁS (MAKING) az a folyamat, melynek eredményeként egy dologból funkciójában, formájában másfajta tárgy keletkezik, a fából, kőből, szobor, az agyagból edény. Az egyik állapotból egy új funkcióval bíró másikba történő alakulást magyarázatuk szerint a TÁRGY AZ ANYAGBŐL JÖN KI metaforában conceptualizáljuk. Ismerve a test jelentésű határolókkal álló igekötős igék előző nagy családjának általános jelentését ('a testből egy darab kikerül, onnan vki vmit kijuttat'), nem tekinthetjük véletlennek, hogy kiemelhető közülük egy olyan, a CSINÁLÁS fogalmához köthető csoportosulás, amelynek ihletője a szóban forgó metafora. Általában kötött szintagmát alkotnak, s azt fejezik ki, hogy az alapigékben megadott cselekvéssel új tárgyak, dolgok születnek, amik az eredménytárgyban vagy intranzitív igék esetében az alanyban neveződnek meg: *kifaragta a szobrot* ('faragással megalkotta a szobrot'), *kiszabta a kabátot* ('szabással létrehozta a kabátot'). A *miből?* kérdésre válaszoló H általában hiányzik az ige mellől, de pótolható: *A művész kifaragta a portréját (a fából)*. Az ide rendelhető igekötős igék némelyikével J. SOLTÉSZ az igekötő tiszta perfektíváló funkcióját illusztrálja, én az előzőkből következően inkább átmeneti, kettős arculatú, az irányjelölő és a tiszta perfektív-rezultatív alakzatok között elhelyezkedőknek tekintem őket. Vö. *kialakít*_{1,2árv}, *kialakul*_{1,2árv}, *kibomlik*_{2irod}, *kiformál*, *kiformalódik*_{1,2árv}, *kijön*_{1,4}, **kicsiszol*_{1,2árv,vál}, **kiéget*_{4,8}, **kiesztergályoz*, *kifarag*_{1,2árv,ritk}, **kifon*₂, *kifő*_{2,3}, **kifőz*₁, **kigyúr*₂, **kihasít*₃, **kihengerel*, **kikanyarít*_{3nép}, **kikovácsol*_{1,2árv,sajtó}, *kikanyarít*_{1,2nép,rég}, **kimetsz*_{1rég,vál,2}, **kinagyol*_{1,2nép}, *kiönt*₄, *kirajzolódik*_{8árv}, *kireszel*_{2,3}, *kiszab*_{1,2árv}, *kiszakít*_{4,5}, **kiszaggat*_{1,3}, **kiszakaszt*₂, **kiváj*₂.

b) A CSINÁLÁS általános fogalmához köthető, A TÁRGY AZ ANYAG-KONTÉNERBŐL JÖN KI metafora tulajdonképpen fundamentális emberi tapasztalásunkban, a születés élményében gyökeredzik. Mert mi is a születés? Egy új élőlénynek egy konténerestestből való kikerülése: „In birth, an object (the baby) comes out of a container (the mother)” (LAKOFF — JOHNSON i. m. 74). A *ki* jelenléte tehát a következő születést, a növényi fejlődést megjelenítő igékben a valóságos történések hű nyelvi tükröződésével magyarázható. Egy részük a jelen metafora minden elemét kibontó teljes szintagmákat alkot — a *fióka*

kibújik a tojásból; a növény lassan kifejlődik (a magból, a csiréből) —, de találok olyanokkal is, melyek grammatikalizáltabbak. Az egyik típusuknál az ANYAG-KONTÉNER, vagyis a fejlődés előző stádiumát képviselő dolog nem neveződik meg: *a rügyek kifakadtak/kifeslettek*. A másikon az átalakulás végcélja, eredménye az ismert morfoszintaktikai eszközökkel jut kifejezésre: az igék abszolút töve a T, a kifejlődő növényi testrész (*bimbó, levél, virág*), alanyuk (az egyetlen tranzitívnál a tárgy) pedig a feltételezett térbeli határolójuk: 'a fából kijön a rügy' → *a fa kirüggyezik*.

A kétféle folyamat, a H elhagyása és a T kiemelődése vagy pedig beépülése az ige testébe megítélésem szerint mind-mind egyetlen szemantikai célt szolgálnak, a CSINÁLÁS lényegének megragadását, a születés, a fejlődés eredményeként létrejött új életek, testek megnevezését: *kibimbózik, kicsírázik, kifakad*_{3váb}, *kifakaszt*_{2váb} **kifejlik*_{1rég,költ,3áv,rikk,vál,4áv,rikk,váb}, *kifejlődik*₁, *kifeslik*_{2váb}, *kihajt*₃, *kihány*_{4áv,népp}, *kihasad*_{2,3áv,rikk,irod}, *kihoz*_{3áv,rikk}, *kikel*_{2,3}, **kikölt*₁, *kilevelez*₁, *kilombosodik, kinevel*₄, *kinyilik*₅, *kipattan*_{2b}, *kirüggyezik, kisarjad*_{1növ,2áv}, *kitol*_{4népp}, *kiüt*_{5rég}, *kivet*_{7rikk}, *kivirágoztat*_{1,2áv,váb}, *kivirágzik*_{1növ,2áv,rikk,vál,4áv,vál,5áv,rikk,irod} **kiviggyan*_{1áj}, *kivirít*₁, *kivirul*_{1,2}, *kizöldül, kizendül*_{vál}. (A *-gal jelöltek alapigéje nem önálló lexéma.)

c) LAKOFF — JOHNSON ugyanehhez a metaforához kötik a TEREMTÉS (CREATION) általános fogalmához rendelhető kifejezéseket (i. m. 72—4). (Az utóbbi a CSINÁLÁSNál szélesebb kategória, a fizikai tárgyakon kívül absztrakt dolgok létrehozását is magában foglalja.) Számos ilyen funkciójú *ki* igekötős igét találtam. Ezeket a létrehozott dolgok jellegétől, a szintaktikai megjelenésmódjuktól függően kisebb csoportokra osztottam.

1. A dolgok, fogalmak, tárgyak létrejöttét leíró szerkezeteket a *honnan?* kérdésre felelő H megléte és elmaradása egyaránt jellemzi: *a mustból kiforrt a bor; lassan kijegecesedett a véleménye*. Vö. még: *kibontakozik*_{2,3áv}, *kiderül, kierjed, kifejleszt, *kifejeződik, kifejlődik*_{2,3,4,5}, *kiforr*₁, *kifejt*_{5áv,sajt,7,8áv,rég}, *kijegecesedik, kikalkulál*_{1,2rég}, *kikever*_{1,2}, *kihoz*_{5a,6áv,rikk,7}, *kikísérletez*_{1,2}, *kikövetkeztet, kinemesít, kinő*_{4áv,6áv,rikk,rég,7áv,sajjú}, *kiszámít*_{1,2,3áv}, *kiszámlál, kiszámol*_{1,2}, **kitenyész*_{1,2,3,4áv,rossz} *kitermeszt*.

2. Az új állapotok kialakulása, kialakítása jelentéssel azonosítható formáknál az igekötő pozitív folyamatokat leíró igékhez társul (*okosodik, palléroz, világosodik*). A feltételezett H a meg nem nevezett régi állapot: 'pallérozatlan állapotból pallérozottba hoz': *kipalléroz*, 'sötét állapotból a világosba jut': *kivilágosodik*. Az utóbbi forma ellentéte, illetve a megegyező funkciójú *be* igekötős igék (*besötétedik, beborul, befelhősödik*) A SÖTÉT, A ROSSZ BENT VAN; A VILÁGOS, A JÓ KINT orientációs metafora létre utalnak: *kihajnalodik, *kiképez*_{1,2más}, *kikeresztelkedik, kiokosít*_{biz,iréf}, *kiokosodik, kioktat, kiművel, kinevel*_{1,2,3,4,5}, *kinevelődik*_{1,2}, *kipalléroz, kitanít*_{1,2,3}, *kitaníttat, kitanul*_{1,2biz,1,2áv,rikk}, *kiválogosodik*_{1,2áv,rikk}, *kitavasodik, kivirrad*.

Ide helyezem az 'éles', 'hegyes' tulajdonságok, állapotok elérését jelölő igéket, melyeknek létrejötte a jelen A3b család meghatározó jelentésével ('a testből egy darab kijön') hozható összefüggésbe. Ebben az esetben az alany vagy tárgy által megnevezett dolog, vagyis a volt határoló tömegéből annyit vétetik el, hogy a melléknévben vagy az alapige melléknévi igenévi alakjában kifejezett állapotot elérje: *kihegyezi a ceruzát* 'a ceruzából kivesz annyit, hogy hegyes legyen'. Ugyanez a folyamat ellentétes minőséget is eredményezhet, amint ezt a *kicsorbít, kicsorbul, kitörök*₂, még inkább a *kiver*₁₀ bizonyítja, hisz az utóbbi az éltől való megfosztást jelenti, szemben az él létrehozását jelöli *kiver*_{9c} alakkal: *kiveri a kasza élet*. Vö. még: *kicsiszol, kiélesedik*_{1,2áv}, *kiélesít, kiélez*_{1vál,2áv}, *kiéleződik*_{1rikk,2áv}, *kifeni*_{1,2áv,rég}, *kihegyez*_{1,2áv,biz}, *kiköszörül*₁, *kireszel*₁, *kihegyesedik*₁, *kipödör, kirojtosodik, kirojtoz, *kiver*_{9rég}.

3. Az igekötő 'hangok, betűk, tárgyak teremtése' funkciója tipikus kötött alakzatokban tűnik föl. Az alapigék a T-ok (*hang, betű*) létrehozásának módját adják meg (*ír, olvas, kopog*), a H hiányzik (az igazi teremtésnek megfelelően nem

lehetne más, mint a 'semmből' kifejezés vagy a létrehozandó dolognak egy megelőző állapota: 'a leírt állapotából olvasással létrehozza a szót' → *kiolvassa a szót*. ISZACSENKO a *re z u l t a t í v* akciómínőség egyik válfajával, a *te r m i n a t í v* akciómínőséggel azonosítja az igekötőnek ezt a szerepét, amikor is szerinte az ige jelentésébe a perfekcióval együtt 'a végig, a végső pontig, a kívánt eredményt elérve' mozzanat hangsúlyozottan épül bele. Vö. *kibetűz*, *kibeszel*_{7ritk,rég}, *kiböngész*₂, *kicirkalmaz*_{1,2rossz,3ritk,bi}, *kidolgoz*_{3bi}, *kifon*, *kifőz*₂, *kigőzöl*, *kifütyül*₂, *kigyárt*, *kiür*₂, *kijátszik*_{5,6}, *kikanyarít*_{4áv}, *kikopog*_{2ritk}, *kikopogat*_{2,3}, *kinyom*₃, *kinyomat*₂, *kinyomat*_{1,2}, *kiolvas*₂, *kipróbál*_{1,2}, *kirajzol*_{2,3}, *kirak*_{4bi}, *kiránt*₂, *kisilabizál*_{nép}, *kisül*₁, *kisüt*_{1,2}, **kitáncol*_{5ritk,irod}, *kitapsol*_{ritk}, *kitart*_{2nép,rég,3,4nép,5,6,7,8}, *ki-tesz*_{3rég,2áv,rég}, *kiüt*_{3bi,10áv,rég}, *kiver*₄.

4. Az elvont célok elérését kifejező csoportosulás igéi határoló nélküli szintagmákat alkotnak: *kikönyökölte magának az állást*. Az akciómínőség-felosztásokban szintén a *re z u l t a t í v*-*te r m i n a t í v* típushoz sorolódának. Vö. *kialkuszik*_{1,2,3}, *kibőjtöl*_{bi}, *ki-érel*, *kieszközöl*, *kiharcol*_{áv}, *kihajt*_{5áv,bi}, *kihajszol*_{áv}, *kijár*_{11,2,5ritk}, *kikoplal*_{ritk}, *kikönyököl*_{4áv,bi,rossz}, *kiküzd*_{1váb}, *kiszurkol*₂, *kiverekedik*_{3áv}, *kitapos*_{bi}, *kitipor*_{3áv,bi}, *kiteremt*₁, *kiügyeskedik*, *kivísv*_{10áv,11áv}, *kivív*_{2,3áv}.

5. A 'terek, síkidomok létrehozása kerületükkel' jelentésében a *ki* tulajdonképpen a *körül*-, *körbe*-szavakkal rokon szerepet tölt be: a tárgyban, alanyban megjelölt síkidomok ugyanis úgy lesznek, hogy az alapigében kifejezett cselekvés a kerületükre, határukra irányul: *kijelöli a ház alapját*, *kihúzza az ország határait*. Vö. még: *kicövekel*₁, *kihúz*₁₁, *kijelöl*₁, *kilép*₉, *kikaróz*₂, *kipécézi*_{1rég}, *kipontoz*_{1,2,3müv}, *kirajzólódik*, *kitűz*_{3,4áv,5áv}, *kivarr*.

*A3bMte2: A TULAJDONSÁGOK/ENERGIA A TEST-KONTÉNEREKBE BENNLÉVŐ ENTITÁSOK. Ahogy a vitalitás, az élet, az érzelmek megtölthetik az emberi testet, majd ki-lephetnek belőle, úgy az élettelen TEST-TARTÁLYOKBAN különféle tulajdonságok lehetnek, elhagyhatják őket, kimehetnek belőlük. Az ide sorolt *ki* igekötős igék a grammatikalizálódott H-k (a mondatok alanyainak és tárgyainak) állapotváltozásait írják le, melyeknek eredményeként azok az ige melléknévi igenévi vagy melléknévi alakjával egyező állapotba kerülnek: *kifakul* → 'fakó lesz'; *kiszárad* → 'száraz lesz'. Érdekes sajátossága e kis csoportosulásnak, hogy hiányzó trajektoruk az új állapottal ellentétes jellemző: *a ruha kifakul* → 'a színek kimennek a ruhából'. Ilyenek: *kiaszik*_{1ritk}, *kibelez*_{2áv,durva}, *kicsontoz*_{3áv,ritk,bi}, *kifakít*_{ritk}, *kifakul*, *kifehéredik*, *kifehérít*_{1,2,ritk,bi}, *kihal*_{2váb}, *kiszárad*_{1,2,3,4áv,irod}, *kiszárít*_{1,2,3}, *kiszikkad*.

Valószínűleg a 'tűz', 'láng', 'energia' T-ok törlődnek a *kialszik*_{1,2áv,váb}, *kiég*_{2ritk}, **kihamvad*_{1váb}, *kihuny*_{1váb}, *kilobban*₁, *kimerül*_{1,2,4}, *kimúlik*₁, *kiolt*₁ szintagmákból. A bizonytalan megfogalmazás oka az, hogy míg az előző néhány igenél a melléknév jelentéséből kikövetkeztethető volt, valójában mi is hagyja el a megnevezett alanyokat, tárgyakat, ezeknél az igéknél már nehezebb a dolgunk. Mert mivel azonosítjuk a *kilobbant a láng*, *kioltotta a tüzet* szintagmák főneveit, a H-kkal vagy a T-okkal? Megítélésem szerint a két elem egybeesik: 'lángból a láng', 'tűzből a tűz'. E mellett a gondolat mellett szól a szóban forgó szavaknak a totális akciómínőségből következő 'megszűnés' mellékjelentése. A következő néhány alaknál hasonló jelenségnek lehetünk tanúi: a *lehetőségek*, *pénz* stb. trajektorok teljesen elhagyják, kiürítik az általuk alkotott határolókat: *kiaknáz*_{2áv}, *kihasznál*_{2,3}, *kimerít*_{2áv,3áv}, *kimerül*₁, *kivesz*₁₃.

A testből elemi erővel kitörő energia az előző funkcióval ellentétes 'kezdés' jelentéssel is gazdagíthatja a *ki* jelentéstartományát, ami nem meglepő a CSINÁLÁS, TEREMTÉS fogalmához tartozó formák ismeretében: *kigyújt*, *kigyúl*, *kigyullad*_{1,2,3,5áv}, *kiindul*, *kirobban*_{1,2áv,3áv}, *kirobbant*_{2áv}, *kitör*₃, *kiüt*₉. (A 'kezdés' és 'vég' megjelenítésének képessége a *be* igekötő sajátja is: *beindul*, *befejeződik*.)

A3c: A föld mint BENT hely. — A föld képe a nyelvben, ahogy arról BAÑCZEROWSKI JANUSZ szól a témával foglalkozó tanulmányában (A föld nyelvi képe a magyar nyelvben: Nyr. 125. 2001: 397—407), a körülöttünk levő világ kategorizálásának, a megszerzett információ konceptualizációjának hű tükre. Arra, hogy a földet tartályszerű testként fogjuk fel, számos kifejezés, metafora szolgál például: a földnek *gyomra, háta* van, mint az embernek, *kéreg* fedi, mint a fát, sarkaiból ki lehet fordítani stb. A felszínnel, mélységgel bíró, tartályszerű földtest képét erősítik az alábbi, valaminek a földből való kikerülését jelölő *ki* igekötős igék is: **kiaknáz*₁, *kiás*_{1,2,6}, **kibányász*_{1,2,3áv,ritk,4áv,bi>} *kibújik*₄, *kibukkan*, *kibukik*_{2vál,3áv,bi>} *kiemel*_{1,3áv}, *kifejt*₃, *kifeslik*_{3nép}, *kifordít*_{1,2,3}, *kifordított*₁, *kifordul*_{2,4}, *kihajt*_{11,1}, *kihantol*, *kifordul*₄, *kimerül*_{1rég}, *kirobbant*₁, *kiszánt*, *kitermel*₁, *kiteremt*_{1nép} *kitör*_{11,3}, *kivetődik*_{2ritk} (A *-gal jelöltek áttetsző kötött alakzatokban is megjelenhetnek.)

A tárgyak, dolgok a sötét föld mélyéből előkerülvén láthatóvá, ismertté válnak: ez a tapasztalás lehet a magyarázata a *ki* prefixumnak a titkok, rejtélyek kutatását kifejező alapigékkel betöltött szerepének s egyben előhívója AZ ISMERETLEN/A LÁTHATATLAN BENT VAN; AZ ISMERT/LÁTHATÓ KINT orientációs metaforapárnak: *kiderít*_{1,2áv,kölb}, *kifirtat*_{1,2nép}, *kifürkész*_{1,2váb}, *kiles*_{2,4}, *kikéml*₁, *kikutat*_{1,2}, *kinyomoz*_{1,2}, *kitud*_{1ritk} *kipuhatol*, *kitudódik*, *kivizsgál*.

A3d: A testet körülvevő burok mint BENT hely. — A testeket körülvevő anyagok, burkok egy másik, nagyobb testként fogják körül tartalmukat. Az alcsoport igéit H-ik szemantikai jegyei szerint ezért akár a testekkel foglalkozó A3b csoportba is helyezhettem volna. Formai jellemzőik, szintaktikai viselkedésük eltérései és az ezekkel járó jelentéskülönbségek azonban külön említésük mellett szóltak. Egy részükkel teljes szerkezet alkotható: *kigöngyölte a ruhából a szobrot*. Zömüknek töve azonban (I. kiemelt formák) azt a H-t nevezi meg, amiből a T-ok kikerülnek (*kihüvelyezte a borsót* → 'a hüvelyéből kiszedte a borsót'), következésképpen elméletben kötött szintagmák tagjai lehetnének. Ennek ellenére mondhatjuk például, hogy *kihólyálta a gyereket a takaróból*. Az irányjelölő tag megjelenését szerintem az teszi lehetővé, hogy a főnévi szótó elvészti egyedi tartalmát, s felveszi az általános 'burok' jelentést. Vö. **kibont*_{2,3}, **kicsomagol*, **kifejt*₁, *kigöngyöl*₂, *kigöngyöldik*₂, *kihámlik*_{1ritk,1,2}, *kihámol*_{1,3áv,4áv}, *kihámozódik*_{1ritk,2áv,váb}, **kihízik*₁, **kihüvelyez*_{1,2áv,irod,3áv,ritk,irod} **kihólyál*_{1,2ritk} **kihólyáz*, **kitakar*, **kitakarózik*. (A * jel nélkülieket teljes vagy áttetsző szintagmába egyaránt helyezhetjük.)

A3e: Testfelület mint BENT hely. — A következő igék jellegzetes átmenetet képeznek az A és B nagycsaládok között. Jelentésük, szintaktikai viselkedésük alapján két eltérő alcsoportra oszthatók: az a)-ba tartozó alakjaik J. SOLTÉSZT idézve azt fejezik ki, hogy „a cselekvés következtében *dudor, kiemelkedés támad vmin*” (i. m. 91), vagyis valódi kikerülésről, kijutásról esetükben nem beszélhetünk. A b)-hez rendelték 'lyuk, rés, mélyedés' keletkezését írják le, s a kikerülés a későbbiekben kifejtett okokból itt is kétséges.

I. Az első típus igéit az A nagycsaláddhoz az köti, hogy a trajektoruk — ami nagyrészt a határoló egy része — a test, illetve önnön síkjához képest mozdul el, mégpedig belülről kifelé: *kidudorodik a zsebe*; *kimereszi a szemét*. (Az alapigék ennek megfelelően nagyrészt valamilyen kiemelkedést fejeznek ki.) A *honnan?* kérdésre felelő H-t általában csak akkor nevezzük meg, ha a mozgást végző dolog és a H két különböző test: *a fal kiáll 'önmagából'*; de: *a fulból kiáll egy szög*. (Ide helyeztem a csoportból, környezetből való kiemelkedést jelölő átvitt jelentéseiket is. Ezek az A4 tömörüléshez éppígy hozzárendelhetők.) Vö. *kiáll*_{3,5}, *kibuggyan*_{2ritk} *kicsúcsosodik*_{1,2áv}, *kidagad*_{1,2,3}, *kidomborít*_{1ritk,2áv}, *kidomborodik*_{1,2áv}, *kidudorodik*, *kiduzzad*, *kidülled*, *kidülleszt*, *kiemel*_{7,8}, *kiemelkedik*_{1,2,3áv,4áv}

*kifeszít*₄, *kihangsúlyoz*_{1ritk,2áv}, *kihasal*_{3áv,ritk,irod}, *kiível*_{ritk,vál}, *kikapaszzkodik*_{3áv,ritk}, *kikönyököl*_{2áv,ritk,költ}, *kimagaslík*_{1,2áv}, *kimegy*_{15áv,bi,14rég}, *kimered*_{1ritk,2}, *kimereszt*, *kinő*_{8áv,sajó}, *ki nyom*₄, *kinyomul*_{2áv,rég,irod}, *kinyúlik*₂, *kiöblösödik*_{1,2}, *kiötlik*_{1elav}, *kipuffad*_{ritk}, *kipúposodik*, *kirúg*_{7áv,ritk}, *kiszögellik*, *kiszökik*_{1új,rég}, *kitérdel*₁, *kitéredesedik*, *kitüremlik*_{1,2ritk}, *kitűrődik*, *kiugrik*_{9áv,10áv}, *kiül*₂, *kiütközik*_{1,6áv,ritk}, *kiviláglik*_{2áv,vál}, *kizáródik*_{2orv}.

2. A másik igecsoport tagjainál a T hiánya, homályos volta gyengíti a *ki* irányjelentését. Mert mi is jut ki a *kiszakította a kabátját* mondatban a grammatikalizálódott H-ból, a *kabátból*? Legvalószínűbbnek — s ez az A3b családdal rokonítja őket leginkább — 'a testből, mégpedig a felületéhez közel álló részből egy darab' kifejezés tűnik, következőképp a kötött szintagma létrejötte így magyarázható: 'egy darabot' + *V tranz.* + *N₂-ből/-ből* → *kiVtranz.* + *N_{2acc}* ('egy darabot'), pl. *koptat a kabátból* → *kikoptatja a kabátot*. Ha megvizsgáljuk az alapigék jelentését, az is előtűnik, hogy a leírt történet a testfelületre irányuló külső (*szakít, mélyít, tipor*) vagy belső (*pukkan, fakad*) erők hatására egyaránt végbemehet. A leírtak, jelesen a T kikerülésének elhomályosulása, a testfelület változásának előtérbe kerülése egy új, 'a testfelület folytonosságának megszűnése, részeinek eltávolodása' jelentésmozzanat kialakulásával jár együtt ezeknél az igéknel. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a ki többiknél helyettesíthető a *szét* igekötővel: *szétszakad, szétfoszlik, szétreped*. Vö. *kibök*₁, *kibökkent*, *kicserepesedik*, *kidörzsöl*_{2,4}, *kidurrant*₁, *kiég*_{3,7}, *kiéget*_{1,7,9áv}, *kieszik*_{5áv}, *kifakad*₁, *kifakaszt*₁, *kifoszlik*, *kifúj*₂, *kifúr*_{1,2,3}, *kihasad*, *kihasít*_{1ritk,2,4új}, *kihasogat*_{1ritk}, *kikopik*₁, *kikoptat*, *kikönyököl*₃, *kilyuggat*, *kilyukad*₁, *kilyukaszt*, *kimar*₂, *kimarat*, *kimarjút*_{2új}, *kimarjul*_{2új}, *kinyom*₂, *kimélyít*_{1,2áv,sajó}, *kimélyül*_{1,2áv,sajó}, *kipállik*, *kiperzsel*, *kipukkad*, *kipukkan*, *kipukkaszt*, *kirág*_{1,4bi}, *kireped*_{1,2ritk,3bi}, *kirésel*_{ritk,műsz}, *kisebesedik*, *kitipor*₁, *kitapos*, *kitőredezik*₂, *kirothad*₂, *kiszaggat*_{2ritk}, *kiszakad*₁, *kiszakít*, *kiszúr*₁, *kitör*_{1,1}, *kivág*₃, *kivagdal*₃, *kivásik*₁, *kivés*_{1,2}.

A testben bennlévő energiának (A3Met5) a testfelületre irányulását jeleníti meg az alábbi alig tucatnyi ige: *kihevül*, *kiizzad*, *kiköltözik*_{3áv,költ}, *kilel*₁, *kimelegedik*_{1,2}, *kipirosodik*, *kipirul*_{2rég,költ}, *kiráz*₃, *kisüt*₄, *kivörösödik*.

D) A4: Tárgyak csoportja, dolgok halmaza, vegyületek mint BENT helyek. — Az itt található igékben a *ki* funkciója az, hogy a H-val megnevezett tárgyak dolgok halmazából vagy az általuk alkotott kanonikus sorból egy vagy több elem kijutását, kiemelődését kifejezze. A sor jelentésű H-kkal a bekövetkező hiányt, a folytonosság megtörtét egyaránt jelölheti: *minden harmadik palántát kiszedte*. Mind a háromtagú, teljes, mind a kéttagú áttetsző perfektív szerkezettel (a *-gal jelöltek) előfordulhatnak: az első esetben az elativusragot helyettesítheti a *közül* névutó is. Több, a csoportok minden egyes tagjára, a halmazok minden összetevőjére ható disztributív-rezultatív alakot találunk közöttük: *kiárulja a készletet*; *kiosztja a dolgozatokat*. Vö. még *kiáll*₂, *kiállít*₅, *kiárul*_{1nép}, *kiárusít*, **kiböngész*₁, *kicsap*_{7vegy}, *kicsapódik*_{2vegy}, *kicsomóz*_{2ritk}, *kiemel*_{2,1ritk,2áv}, *kifog*_{3sport,6áv,7bi}, *kiguberál*_{1bi,1réf}, *kihagy*_{1,2,3áv,4bi,5}, **kihalász*_{2áv,bi}, *kihorgász*_{2áv,bi}, *kihoz*_{5áv}, *kijátszik*_{1ritk,rég}, *kikap*_{1,2,3áv,4áv}, *kikeres*₁, *kikristályosodik*_{1,2áv,vál}, *kiküszöböl*_{1sajó,2ritk,3meny}, *kilép*_{8vegy}, *kilóg*_{2áv,ritk,bi}, *kilop*_{3áv,ritk}, *kiöld*_{3vegy}, *kioldódik*_{2vegy}, *kioszt*_{1,2,3áv}, *kimarkol*, **kimér*_{1,2}, **kimustrál*, *kimutat*_{6rég}, *kinyer*_{3kolt}, *kiold*_{3vegy}, *kioldódik*_{2vegy}, *kioszt*_{1,2,3áv}, *kipécéz*_{2bi}, *kipipál*, *kipontoz*_{5sp}, *kiragad*_{3áv}, **kiritkít*₁, **kiselejtez*, *kisorsol*_{1,2sp}, *kisóz*, *kiszámlál*_{3sp,4új}, *kiszéd*₃, *kiszemel*₂, *kiszerez*_{1ker,új}, *kiszerepez*_{1,2ritk}, *kiszorít*_{3áv}, *kiszuperál*_{1nép,2bi}, *kiszúr*_{4ritk,irod,5áv,bi}, *kiszúr*, *kiszúródik*_{2ud}, *kitábláz*_{2jog}, *kitermel*_{3ritk,4ritk,5áv}, *kitűz*_{6ritk,rég}, *kiüt*₂, *kiválaszt*_{1,2ritk,3}, *kiválik*_{3,4}, **kiválogat*, *kivet*₇, *kivonatol*_{2ritk,vegy}, *kivezet*_{hiv}. (A *kicsomóz* hivatalozott jelentése: 'zöldséget csomókba helyez'.)

*A4Mcs1: A FÉNY-HANGJELENSÉGEK, ELVONT DOLGOK HALMAZA TARTÁLY. — A csoport igéivel a *ki* jellegzetes metaforikus irányjelölő szerepében van jelen, s nagy részüknél a megnevezett T kiemelését jelenti a hasonló fények, hangok halmazából: *a kó-*

rusból kicsendült a hangja. Vö. kicsendül_{1ritk,2áv}, kicsillan, kiemel_{7,8}, kiérez, kiért, kifehérlík, kifelejt, kihall_{2,3áv,ritk} kihallatszik₂, kihangzik_{2,3}, kiismer_{2ritk,rég}, kiismerszik_{ritk} kilát-szik_{2,3áv,ritk} kiragyog_{1,2}, kirí_{1áv,2áv,3áv} kisír_{4áv} kiszagol_{1ritk,2áv,bi} kiszaglász_{1,2áv,bi} kiszimatol₁, kitapint_{1,2áv} kitapogat_{1,2áv} kitetszik_{1rég,2áv,irod} kitűnik_{2áv,3áv} kivesz_{1,1láv} kivillan_{ritk} kivirít_{2áv}, kivirul_{3áv,ritk} kizeng_{ritk,1,2ritk}.

A4Mcs2: EMBEREK TÁRSADALMI CSOPORTJA, TÖMEGE TARTÁLY. — Az ide tartozó igék alkotta teljes szerkezetekből a metafora céltartományát képező elativusragos H-t hagyjuk el annak evidens volta miatt: *apja kiátkozta (a családból)*; *kivetkőzött (a rendből)*. A kiemelt formák fizikai megsemmisülést is kifejezhetnek. A környezetből való pozitív értelmű kikerülésről az A3e alcsoport első pontjában már szoltam. Vö. kiad₉, kiátkoz_{1vall,2}, kibuktat_{1,2áv}, kicsap_{5bi}, kidob_{3áv,bi}, kidöglík_{1nép}, kidől_{3áv,4áv,irod,ritk} kiemel_{4áv,új,5sp} kifog_{2,5nép,rég}, kigolyóz_{1rég}, kiházásít, kihív_{4,5áv,vál,6áv,vál,7áv} kikerül₆, kiköltözik_{3áv,kölb} kiközösít_{1vall,2}, kiküzd_{3ritk,irod} kilép_{5áv}, kimar_{3ritk,4áv,rossz} kimarad₂, kinevez_{1,2áv,iréfi} kinyom_{6áv,ritk} kiragad_{4áv}, kirekeszt₂, kirepül_{4áv}, kisodródik₁, kiszakad_{4áv}, kitagad_{2áv}, kiteszt_{2áv}, kiugrik_{8áv,bi}, kiutál, kitesz_{III,1áv,2áv}, kitüntet_{1,2,3,4rég}, kivág_{7,9áv,ritk} kiválik_{1,2}, kivénül_{1durva,rossz} kivesz_{1,6,7}, kivetkőzik_{2áv}, kivisz_{8áv,ritk} kizár_{2áv}.

Néhány alak köztigéban tranzitív, illetve egytagú intranszitiv szintagmában jelenik csak meg, s az alapigében kifejezett cselekvésnek a csoport minden tagjára kiterjedő ráhatását jeleníti meg, azaz akcióminőségét tekintve disztributív rezultatív. (A H és T tehát itt is egybeesik.) Vö. kiirt_{1,2,4áv,sajb}, kifog_{2ritk} kihal_{1,3áv,5áv,ritk,kölb} kinyír_{3áv,bi} kiöl_{1,2ritk,rég} kipusztít_{1,2,3}, kipusztul_{1,2,3ritk} kivesz_{II,1,2ritk,3áv,rég}.

*A4cs3: A SZUBJEKTÍV BENT VAN, A PUBLIKUS KINT. — Az általam feltételezett orientációs metaforapárnak az a fizikai-társadalmi-kulturális tapasztalás lehet az alapja, hogy az információk, azaz a TEST-TARTÁLYBAN BENNLÉVŐ ENTITÁSOK kikerülvén onnan, a szűkebb-tágabb közösség birtokába jutnak. A csoport főként kommunikációt leíró cselekvéseinek eredményeként az átvitt értelmű T (*hír, pletyka, újdonság*) kikerül a külvilágba, vagy az azt megszemélyesítő másik ember tudomására jut. Szintagmáikból a *honnan?* kérdésre válaszoló H kopott ki, megneveződnek viszont (dativussal) a 'publikussá tesz' jelentést erősítő bővítmények, a T célállomását jelölő személyek, közösségek: *kifecsegte a titkát a falunak*. Vö. kiad₆, kiállít_{3,4}, kibeszél_{2,3bi}, kidobol₁, kifecseg₁, kiharangoz_{3áv,rég,bi}, kiharsog_{2áv,ritk,rossz} kihirdet_{1,2nép,3ritk} kihíresztel_{1,2rég,irod} kihord_{3ritk,áv} kiír₄, kikiabál_{3áv} kikiált_{3,4} kikotyog, kikottyant, kikürtöl, kilocsog, kipapol_{rég}, kipletykál_{1,2}, kipletykáz, kiplakátoz, kiprédikál, kiragaszt, kiserkeszt, kiszivárogoz_{2áv}, kivisz_{5áv}, kiteraget_{5áv,rossz}.

Bizonyára a csoportosulás igéihez társuló negatív jelentések játszódhattak közre a közösség előtti megszégyenítést jelentő igék formálódásában. (Ahogy *kiadni, kiszolgáltatni* a saját csoportunkbelit az idegeneknek elítélendő cselekedet, ugyanúgy a ránk bízott titkot kifecsegni sem dicsérendő tett.) E feltételezést erősíti a *kipellengérez* szó, amely a szótár szerinti első jelentésében 'a legforgalmasabb helyen álló pellengérhez, szégyenfához köt(tet)ni vkit' értelemben használatos, a másodikban ellenben már nyilvánosság előtti megszégyenítést jelöli. A kiemelt igék accusativusi vonzatúak, a többi -val/-vel ragos: *kibabrál_{bi}*, *kibánik_{nép}*, *kibaszik_{durva}*, *kibök_{2áv,ritk,arg}*, *kicsúfol*, *kidurrant_{3arg}*, *kifiguráz_{1,2}*, **kifirkál_{2arg}*, *kifiruncvancigol₂*, *kifog_{9áv}*, *kifúr₅*, *kigúnyol*, *kiját-szik_{7áv,8,9,12bi}*, *kikacag_{1dív,váb}*, *kilök₄*, *kinevet₁*, *kinevettet_{1,2}*, *kipellengérez_{1,2áv}*, *kiröhög₁*, *kirúg_{8bi}*, *kiszid_{ritk}*, *kiszúr_{6arg}*, *kiteremtéz_{2ritk}*, *kiviccel_{bi}*.

3. B: A testfelületek, síkok mint BENT helyek

B1: Testfelület, sík mint BENT hely. — Az e nagycsaládba sorolt *kifest*, *kimázol*, *kihímez*, *kikövez*-féle igék közös sajátja az, hogy határolóik kétdimenziós

síkidomok, alakzatok (*virág, ház, labdafigura a könyvben*), de nem kis számban fordulnak elő köztük a testektől elvonatkoztatott felületek (*kerítés, járda*) is. Mind jelentésükben, mind szintaktikai viselkedésükben elütnek az A nagycsalád tagjaitól. A különbségek felfedéséhez vizsgáljuk meg tüzetesebben a *Panna kifesti a virágot* mondatot. A mozgást végző T szerepét a festék tölti be benne, mozgáspályája a grammatikai tárgy, jelen esetben a virágfigura felületének határáig terjed. A H-k eltérő jegyei tehát egyértelműen megmutatkoznak a feltételezett kiinduló szerkezetekben: vagy az *-ig* terminatívusi esetragos ('a virágfigura határáig, széléig fest'), vagy a *hova?* kérdésre válaszoló *-ra/-re* ragos ('a falra fest') alakokra vezethetők vissza.

A csoportosulás igéinek meghatározó hányadát a morfoszintaktikai úton létrejött, a T-t az ige testébe foglaló *-l, -z* denominális verbumképzős igék (*cicomáz, szegel*) alkotják. Képzésük valószínűsíthető módja a következő: *csipkét helyez a szoknya felületére (végig)* → *kicsipkézi a szoknyát*. Az előbbi mondat egyben utal az igekötők szinonimitásának okaira is. A sublatívusi *-ra/-re* rag a *fel* legtipikusabb, primer vonzatának tekinthető (*felmegy az emeletre, a hegyre* stb.), így nem véletlen, hogy szóban forgó szerepében igazi vetélytársa a *ki* igekötőnek. Hol csupán intenzitásbeli különbséget jelölnek, hol a velük használható tárgyak különítik el jelentéseiket: 'a kapura diszeket rakott/helyezett' → *kidíszítette a kaput / feldíszítette a kaput; diszeket tesz/helyez a fára* → *feldíszíti a fát*.

Másik részüknél az ige töve valamilyen, a felület jellemzőjét kifejező melléknév (*fényes, tükrös, csinos*), de találunk a felületre ható mozgásokat (*cserez, dörzsöl, suvickol, vakol*) is. Trajectoruk — s ez az előző igitípusnál is előfordul — instrumentalisragos bővítményként megjelenhet a szintagmában: *szalagokkal kicsinosította magát*. A felületre irányulás köthet ide néhány más csoportba is illő verést kifejező igét — *kikap*_{3bi>} *kitégláz*_{4áv, eláv} *kiporol, kiver*_{2d} —, de ide tehetjük a németből átvett, *kinéz*₇ — pl. *jól nézel ki* — formát is. Vö. *kicicomáz*_{rossz}, *kicifráz*_{1,2,3ritk}, *kicikornyáz*_{ritk}, *kicsempéz, kicserez, kicsinosít, kicsipkéz, kideszkáz, kidiszít, kidörzsöl*₃, *kifest*_{1,2,3,4áv, 5áv, irod}, *kifényesedik, kifényesít, kifodorít, kifodroz, kifoltoz*_{nép, bi>}, *kifűz*_{3rég, irod}, *kihajt*₇, *kihajtat*₄, *kihány*_{5áv, nép, rég, 6áv, nép}, *kihímez*_{1,2áv, ritk}, *kikap*_{6táj, eláv}, *kikeményít, kiken*_{1,2rossz}, *kikészíti magát*_{bi>}, *kikövez, kimanikűröz, kimaszkíroz, kimázol*_{1,3bi>, rossz}, *kimeszel, kimódol*_{2ritk}, *kiondolál, kiöltözik*₁, *kiönt*_{3műv}, *kipadlóz, kipattogzik, kipirosít*_{1,2}, *kipitykéz, kirak*_{5,6}, *kirakat*_{1/d}, *kiruház*_{1,2áv, ritk, köb}, *kisuvickol, kisároz, kiszegel*_{2ritk}, *kiszegez*₂, *kiszínez*_{1,2áv}, *kiszurkol*_{1ritk}, *kitábláz*_{1ritk}, *kitapaszt*_{1,2}, *kitataroz*_{1,2}, *kitégláz*₁, *kiteremtéz*_{1tréf}, *kitollasodik*_{ritk}, *kitükrösödik, kivakol*_{ritk}, *kivarr*₁, *kiver*_{11,12áv,13áv}, *kivirágoz*_{ritk, táj}, *kivirágzik*_{3áv}, *kiterít*₂.

A *-ra/-re* vagy *-ig* ragos határolók tárgyá, alannyá válása e csoportnál gyakran eredményezi az általuk jelölt felületekre történő teljes ráhatást, amit mind ISZACSENKO, mind BONDARKO *t o t á l i s* akcióminőségként azonosít: *kifest, kimeszel, kivakol* stb.

Itt említem szemantikai rokonságuk miatt a szobaszerű, tartály, test jellegű helyek belső üreges tereinek kitöltését kifejező alábbi alakokat, amelyek azért érdemelnek figyelmet, mert az igekötő jelentésével ellentétes irányú történéseket jelenítenek meg: 'bélest helyez a belső térbe annak határáig' → *kibélel*. Vö. *kibélel*_{1,2,3,4}, *kifűlik*_{1,2ritk, nép}, *kifűt, kipárnáz*_{1,2}, *kisámfáz, kistafíroz*_{1,2,3,4áv, tréf}, *kitölt*_{2,3,4,5}, *kitöm*_{1,2,3sp}, *kivattáz*_{1,2áv}, *kivilágít*₃.

*BIMfel: A TELJES, A NAGYOBB KINT VAN, A HIÁNYOS, A KISEBB BENT. Az általam feltételezett orientációs metaforapár egyfelől azon az evidensnek tűnő fizikai tapasztalásunkon alapul, hogy ha a testek felülete, térfogata a középpontjuk felé mozdul el, akkor kisebbek lesznek — a széles ruhát *beszűkítjük*, az arcunk *beesik*, ha fogyunk —, s ha középpontjuktól kifelé változik határunk, megnagyobbodnak. A metaforát másfelől az a társadalmi gyakorlat is felidézi, hogy a hiányok pótlásának célja a teljesség, az ideális állapot elérése. Amikor a *ki* olyan igékkel kapcsolódik, melyeknek melléknévi alaptagja valamilyen térbeli teljességet ír le — *kerek, egész, bő, széles, teljes* —, ezeknek az állapotoknak

az elérését vagy az új állapotok létrejöttéhez szükséges hiányok pótlását fejezi ki: 'egy soványabb testből nagyobb keletkezik' → *kigömbölyödik*; 'kevesebb összeget egészszig/szükségesig pótol/kerekít' → *kiegészíti/kikerekíti az összeget (1000 forinttal)*. A H szerepét az alanyban vagy tárgyban megnevezett dolog, tárgy térbeli és egyéb állapota tölti be, a T megegyezhet a H-val, vagy lehet valamely *-val/-vel* raggal kifejezett más entitás. Az igeekötős ige jelentését magyarázó szintagma *-ig* ragos tagja arra utal, hogy a csoportosulás kialakulására hatással lehetett a prefixum előző főcsoportbeli, a 'határoló felület végig' funkciója. (Mindez elég későn mehetett végbe, hiszen J. SOLTÉSZ adatai szerint a XIX. század első feléből vannak adataink a *kiegyenlít*, *kiegészít* első előfordulására.) Átvittebb értelmű használatára példák a következő, lelki, fizikai egyensúlyi állapot elérését jelölő formák: *kibékít*_{1,3áv}, *kibékül*_{1,2,3áv,ritk}, *kiegyenlít*_{1,2,3}, *kiegyenlítődik*, *kiegyensúlyoz*, *kiengesztel*_{1,2,vál}, *kiengesztelődik*. BONDARKO alapján (i. m. 76) a csoportosulás tagjait *kiegészítő* *kiteljesítő* (kompletív) akcióminőségűeknek tekinthetjük. Vö. *kibővít*, *kibővül*₂, *kicserél*_{1,2áv,3}, *kicserélődik*, *kiegészít*_{1,2}, *kiegészül*, *kiegyez*_{1,2,3bi}, *kiékel*_{1,2}, *kielégít*_{1,2,vál,3,4}, *kielégül*_{1,2}, *kiépít*_{2,3,4áv,5áv}, *kiépül*_{1,2áv,rég}, *kifér*₂, *kigömbölyödik*_{1,2,3ritk}, *kihíz*₂, *kihizal*, *kiigazít*_{1,2}, *kiigazodik*_{3,4ritk}, *kijavít*_{1,2,3,4isk}, *kikerekedik*_{1,2áv,3áv}, *kikerekít*_{1ritk,2áv,3áv,ritk}, *kipofoz*_{3áv,bi}, *kipótol*_{1,2,3ritk,4ritk,irod}, *kireparál*_{1,2áv}, *kisüg*_{2isk,bi}, *kisegít*_{3,4}, *kiszélesít*_{1,2áv}, *kiüt*₁, *kiszélesedik*, *kiszélesül*_{1,2ritk,3áv}, *kitágít*_{1,2áv}, *kitágul*_{1,2áv}, *kitelik*, *kiteljesedik*_{vál,1,2}, *kiteljesít*, *kiteljesül*, *kiterebélyesedik*_{1,2}, *kitoldoz*, *kitold*_{1,2áv,ritk,költ}, *kivan*.

Ugyancsak elsődlegesen a testfelület határainak megváltoztatásával függ össze a *ki* szerepe az alábbi igékben, melyekben azt jelöli, hogy az alany vagy tárgy által megnevezett (valamilyen okból deformálódott, alakjukat veszített) testek kiegészülnek, elérik eredeti térfogatukat, hosszúságukat stb., esetleg túllépnek azon: *a ruha kilógja magát*. A melléknévi alapszóban megadott tulajdonság elérése jelenítődik meg az alábbi formákban is: *kiegyenesedik*_{1,2,3}, *kiegyenesít*, *kigörbít*_{2ritk,bi}, *kihajlít*₁. BONDARKO nyomán ugyancsak térbeliséget kiegészítő, kiteljesítő akcióminőségűeknek mondhatjuk őket. Vö. *kiegyenget*, *kienged*₅, *kiereszt*₅, *kifekszik*₂, *kifeszít*_{1,3}, *kifeszül*, *kifér*₂, *kifut*_{8áv,bi}, *kigöngyöl*, *kigöngyölít*, *kigöngyölődik*₁, *kihat*_{2áv}, *kihúz*_{5,15}, *kihúzódik*_{3ritk}, *kiigazodik*₄, *kilep*_{2m,sp}, *kilóg*, *kinyújt*₃, *kinyújtózik*, *kinyújtózkodik*, *kinyújtóztat*_{1,2}, *kinyúl*_{2táj,rég}, *kinyúlik*_{1,4,3}, *kirúg*₅, *kisimít*_{1,2áv,ritk}, *kisimul*, *kitap*, *kitégláz*_{2táj,3táj}, *kiterít*_{1,3,5áv,vál}, *kiterül*_{1,2ritk}, *kitereget*_{1,2}, *kitol*_{5áv,bi}, *kitolódik*_{2áv,bi}, *kiugrik*₇, *kivasal*_{1,3,4}. (Némely alakjuk értelmezhető az elativusragos határolóval is: 'kivasalja belőle a gyűrődést': *kivasalja*.)

4. CI: Összezárt test/testek mint BENT helyek. — A valamilyen okból összezárt testek, testrészek a zártság, a hozzáférhetetlenség képzetét keltik, legyen e zártság oka a konténerszerű dolog (helyiség, tartály) nyílásának összezárulása, testek, testrészek összegabalyodása. A szóban forgó határolókkal kapcsolódó igék kisebb hányada teljes, nagyobb része a már ismert módokon létrejött kötött szintagmák tagjai. Így lehetnek morfoszintaktikai változások eredményei. A *-z*, *-l* denominális verbumképzős szavaknál a T lehet maga a szótó: *kiveszi a bogot a fonalból* → *kibogozza a fonalat*, de ismeretlen is: *kibontotta a haját* 'kibontotta a haját a fonatból/zártságból'. A létrejött jelentés — (eltávolodással, szétválással) rés, nyílás létrehozása, zártság megszűnése, megszüntetése — gyakran helyettesíthető a *fel és szét* igeekötőkkel. Átvitt értelmű használatukban megjeleníthetik olyan kognitív folyamatok célhoz érését, melyek bonyolult ügyekre, feladatokra irányulnak, vagyis utalnak AZ ISMERT, LÁTHATÓ KINT VAN, AZ ISMERETLEN, LÁTHATATLAN BENT metaforára. (A *kinyit* ige és szinonimái magyarázhatók az eredeti irányjelentéssel is: 'kifelé tár' = *kitár*.) Vö. *kibogoz*_{1,2áv}, *kibogozódik*_{1ritk,2áv}, *kibomlik*_{1rég,vál}, *kibont*₁, *kibonyolódik*_{1,2,3}, *kicsapódik*₁, *kicsomóz*₁, *kifejt*_{2,6áv,vál}, *kifejtődik*₁, *kifeslik*_{1,2vál}, *kifeszít*₂, *kifog*₄, *kifon*_{1ritk}, *kifűz*_{2rég}, *kigaba-*

lyít_{1,2áv}, kigombol₁, kigombolkozik_{1,3áv,bic}, kigombolódik, kigöngyöl₁, kigöngyölít, kigöngyölődik₁, kiigazodik_{2áv}, kikapcsol₁, kikapcsolódik, kiköt₃, kikötöz_{2ritk}, kinyílik_{1,2,3,4,5,6áv,7áv,ritk}, kinyit_{1,2,3,4}, kiold_{1,2}, kioldódik₁, kioldoz, kipattan_{2,3áv,4}, kipattant_{2áv}, kipeckel_{1,2}, kirejtjelez_{ritk}, kireteszel, kisodródik_{2nép}, kiszakít₃, kitar_{1,2áv}, kitarul_{1,2áv}, kitarulkozik, kitát, kivágódik₁, kivicsorít, kizár_{6nép}, kizáródik_{1ritk}.

5. Dolgozatomban a *ki* igekötő jelentésváltozásainak nyomon követésére vállalkoztam. A konkrét belső terek felállított típusai, illetve a konceptualizációjukkal létrejött metaforák, melyekbe szintaktikai-szemantikai vizsgálataimat ágyaztam, reményeim szerint nem csupán másfajta klasszifikációt eredményeztek, de meggyőző adalékokkal szolgálnak a térmetaforák meghatározó szerepére az igekötő új jelentéseinek kialakulásában. Az elemzések tanulságaként mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy az irányjelentés szemantikai kiüresedéséig vezető út egyfelől a *kimegy* igecsoporttól a *kicsúfol*, *kiszélesít*, *kiegészít* stb. formáig terjedő lineáris, egymásba kapcsolódó változások láncolata, mely változások szoros összefüggésben vannak az A, B, C nagycsaládok alkotta terek jellemzőivel. Az A nagycsalád határolói a prototipikus belső terektől a jellegzeteseken át az átmeneti esetekig (A3e) terjedő típusokat foglalják magukba, a B-ben lévők már csak testfelületeket, síkokat, végül a C-ben található csupán zártságot jelentő helyekre utalnak, vagyis az említett BENT helyek, azok típusai a háromdimenziós belső térnek egyre metaforikusabb megjelenésmódját képviselik. A teljes irányjelölő szerkezetek kötötté válása azonban — s ezt vizsgálataim egyik legfontosabb következtetésének tartom — nem csupán az említett lineáris fejlődési láncban mutatható ki, hanem az A nagycsaládon belül is. Amint az összefoglaló táblázatból kitűnik, létrejöttük az ige jelentését meghatározó két LANGACKER-i elem, a *trajector* és a *landmark* valamelyikét előtérbe helyező, a másikat kiszorító mozgásokkal hozható összefüggésbe. Összegezzük most ezek közül a legfontosabbakat, s állapítsuk meg, hogy a kötött igei szerkezetek valóban azonosíthatók-e az igekötő perfektíváló szerepével.

A *trajector* két esetben marad a *predicatum* egyedüli argumentuma. Első, iránytárgyi minőségében homályosabb ugyan a *ki* irányjelentése, hiszen nem neveződik meg, honnan is jut ki a dolog, tárgy, de éppen a feltételezett metaforáknak köszönhetően, a szemantikai úr pótolható: *kipihen a fáradalmakat; kifecsegte a titkát (magából)*. A C nagycsaládban a BENT helyek kevésbé tipikus tulajdonságai miatt ez valamivel nehezebb, de még itt is értelmezhető a *ki* jelentése: *kigöngyölte a szőnyeget* 'összehajtott állapotából'). Az A3Met1, A3Met2, A3e1, A4Mcs3, C1 és C2 alcsoportokban tehát nem beszélhetünk a prefixum teljes deszemantizációjáról. A második esetben a (metaforikus) határoló elmaradása a CSINÁLÁS, TEREMTÉS fogalmába tartozó, 'az alanyban vagy tárgyban megnevezett tárgyak, dolgok, fogalmak létrejöttét' megadó jelentéseket eredményez, vagyis a *trajector* eredménytárgy (A3aMet6,7, A3bMet1a,b,c1,2,3,4,5 alcsoportok). Ez utóbbi előfordulásai megítélésem szerint azonosíthatók a perfektíváló funkcióval. (Bár az irányjelentéshez köthető szemantikai szálak még nem szakadtak el teljesen, gondolok itt az A3bMte1a,b alcsoportok háromtagú szintagmáira: *kiformálta a szobrot az agyagból*.)

Ha az ige a grammatikalizálódott *határoló* val alkot szintagmát, érthető módon annak történései kerülnek előtérbe: a cselekvés totális ráhatásának következményeként például a H üressé válhat (*kipakolta a táskát*), de kifejeződhet térbeli kiterjedésének, valamint állapotának pozitív értelmű változása is (*kiszélesítették az utcát; kiépítették a várost*). Az első jelentést biztosító szintaktikai folyamat, az elativusragos határoló felértékelődése, alannyá, tárgyias igék esetében tárggyá válása s ezzel egyidejűleg a *trajector* törlődése létrehozhat transzparens (A2b, A3b), de egyértelműen kötött szerkezeteket is. Az utóbbiakban (A3aMet5, A3bMet2, A3e, B1Mfe1) mindkét szóban forgó elemet érik

a változások (a T elmarad, a H grammatikalizáltabb, tárgyi, alanyi szerepű), aminek következményeként ismeretlenné lesz, mi végzi a mozgást, sőt az is áttételesebbé válik, honnan is jut ki a meg nem nevezett dolog: *kialudta magát*; *kiszáradt a kenyér*. A B nagycsaládban a BENT helyek eltérő sajátosságai miatt a H jelentése még nehezebben azonosítható (a test, dolog ráhatás előtti kiterjedése, kiinduló állapota?), a T vagy hiányzik, vagy grammatikalizált formában van jelen: *kiéptítették a várost*; *kipótolta az összeget 500 forinttal*. Az ige jelentését meghatározó két elem említett átalakulásai tehát eltérő mértékben, de mindkét nagycsalád szóban forgó típusainál az eredeti irányjelentés erős módosulását, egyfelől új tartalmakkal való feltöltődését, másfelől kiüresedését eredményezték.

Terjedelmi okokból a részösszefüggések megisméltése helyett az alábbi következtetéssel zárom munkámat: a térviszonyok előtérbe helyezése, a térkonceptualizációs folyamatok bevonása az igeikötők kapcsolódásának feltárásába valószínűsíti azt a gondolatot, hogy a különböző nyelvek igeikötő-rendszereiben fellelhető hasonlóságok inkább magyarázhatók az azonos térfelfogásokkal, mintsem az egymástól való kölcsönzésekkel.

A ki igeikötő jelentésváltozásait összefoglaló táblázat

Kód	Példamondatok	H jellege T jellege	Az igejelentést meghatározó elemek	Kapcsolódó jelentések, akcióminőség
A1	<i>kifut a házból</i>	H: háromdimenziós helyiség T: ember, állat, tárgy	H, T	
A1Mh1	<i>kivándorol</i>	H: ország, falu T: ember, állat, tárgy	T (Hm)	
A1Mh2	<i>kilép a körből</i>	H: kör, pont	H, T	
A1Mh3	<i>kiküldték az üzembe</i>	T Hm: központ	T (Hm)	disztributív
A2	<i>kirakja a vagonból a szenet</i>	H: tárgy jellegű tárgyak	H, T	
	<i>kirakja a vagon</i>	T: testek, anyagok	Hgr	totális ráhatás/üresség
A2Mta1	<i>kirúgják az állásából</i>	Hm: állás T: ember	T (Hm)	
A2Mta2	<i>kizökken a munkából</i>	Hm: tevékenység T: ember	T (Hm)	
A2Mta3	<i>kievickél a bajból, kigyógyult, kijózanodott</i>	Hm: érzelem, állapot, baj, probléma T: ember	T (Hm)	
A2Mta4	<i>kiélvezi a pillanatot</i>	Hm: idő T: tevékenység	T = Hmgr	minőségi rezultativitás
A3a	<i>kihányta az ételt</i>	H: emberi test T: anyag, testrész	T (H)	
A3aMet1	<i>kibicsaklott a bokája</i>	T: testrész H: a testrész helye	T (Hm)	helytelen irány, letérés
A3aMet2	<i>kihal belőle az öröm, kipihen a fáradalmakat</i>	Hm: emberi test T: érzelem, fizikai állapot	T + (Hm) T	
A3aMet3	<i>kiszedte belőle a titkát</i>	Hm: emberi test T: titok, tudás	T (Hm)	

A3aMet4	<i>kisemmizte</i>	Hm: tulajdon T: ember	T (Hm)	
A3aMet5	<i>kifáradt, kialudta magát</i>	Hm: ember T: vitalitás, energia	Hmgr	szaturativitás totális ráhatás
A3aMet6	<i>kimondta a szót</i>	Hm: test T: szó, mondat	T	rezultatívitás
A3aMet7	<i>kigondolta a tervet</i>	Hm: agy T: szellemi produktum	T	rezultatívitás
A3b	1. <i>kiharapott egy darabot az almából</i>	H: test T: a test egy darabja, a benne levő kisebb testek	H, T	partitív-rezultatív, disztributív-rezultatív, kumulatív
	2. <i>kiszítálta a lisztet</i>		Hgr.	totális
A3bMte1a	<i>kifaragta a szobrot</i>	H: anyag-tartály T: test	T (Hm)	rezultatívitás
A3bMet1b	<i>a búza kicsírázott a fa kirügyezett</i>	H: anyag-tartály T: növény, növényi rész	T	rezultatívitás
A3bMet1c. 1,2,3,4,5.	<i>kiírta a szót kitavaszodott</i>	H: a tárgy, dolog előző állapota T: új tárgy, dolog, állapot	T	terminatív-rezultatív
A3bMte2	<i>kiszáradt a kenyér kihunytt a láng kigyulladt a tűz</i>	Hm: test T: anyag, tulajdonság, energia	Hmgr.	megszűnés, kezdet
A3c	<i>kiásta a kincseket</i>	H: föld T: tárgyak, anyagok	T (H)	láthatóság, ismertség
A3d	<i>kipólyálta a gyereket</i>	H: burok T: kisebb test	T + H T (H)	láthatóság
A3e	1. <i>kidüllesztte a mellét</i> 2. <i>kikopott a lépcső</i>	H: test T: a test egy része	T Hgr.	kiemelkedés, lyuk, rés
A4	<i>kiválasztotta a legszebb almát</i>	H: dolgok, tárgyak, emberek csoportja, halmaza T: egy tag	T, H	disztributív, rezultatív
A4Mcs1	<i>a kórusból kicsendült egy hang</i>	H: hangok, elvont dolgok halmaza T: egy elem ebből	T, Hm	
A4Mcs2	<i>kiugrott a rendből</i>	H: emberek társadalmi csoportja T: egy tag ebből	T, Hm	disztributív, rezultatív, megsemmisülés
A4Mcs3	<i>kifecsegte a titkát</i>	H: privát szféra T: titok, hír célhely: külvilág, publikum	T	ismertség, publikusság

B1	a) <i>kihímezte a terítőt</i> b) <i>kifestette a falat</i>	H: felület T: festék, dísz stb.	a) Hgr. (T-val/-vel) b) T = Hgr	totális ráhatás, teljesség
B1Mfe1	a) <i>kiszélesítik az utcát</i> b) <i>kilógja magát</i>	H: felület T: H része vagy más anyag H: test T: ugyanaz a test	Hgr	kiegészítés, kiteljesítés, kompletív
C1	<i>kinyitja az ajtót</i>	H: testek, testrészek által létrehozott zárt tér T: testek, testrészek	T	láthatóság, nyitott állapot, érthetőség
C2	<i>kigöngyöli a szőnyeget</i>	H: test kisebb térfogatú állapota T: ugyanaz a test	T	láthatóság

SZILI KATALIN

Semantic changes of the preverb *ki* ‘out’

This paper gives a syntactic/semantic account of changes in the meaning and use of the preverb *ki* ‘out’, embedded in an investigation of the conceptualisation processes pertaining to IN places instantiated as arguments of preverb-verb combinations. That perspective, on the one hand, results in an unusual semantic classification and, on the other, provides some evidence for the idea that the progress of preverbs towards semantic bleaching is a linear chain of interlinked changes from verbs like *kimegy* ‘go out’ to verbs like *kicsúfol* ‘mock at’, *kiszélesít* ‘widen’, *kiegészít* ‘eke out’, etc.; changes that are closely connected with characteristics of the posited types of space A, B, and C, and their conceptualisations. The paper interprets semantic changes of the preverb *ki* in terms of syntactic movements involving one of the two Langackerian elements determining the meanings of verbs, ‘trajector’ and ‘landmark’. Its main conclusions with respect to bound structures are as follows: the enhancement of trajectory (omission of metaphorical landmark) results in meanings like ‘the coming into being of objects, things, concepts referred to by the syntactic subject or object’, belonging to the concept of MAKING, CREATING. Changes foregrounding the landmark element, on the other hand, may result in meanings involving total affectedness, or else positive changes in the spatial extension or condition of the landmark.

KATALIN SZILI

Juhász Gyula költői nyelvének egy sajátos stíluseszközéről

1. Juhász Gyula költői nyelvének egyik jellegzetessége a következőkkel illusztrálható: *tikkatag kövéren* (a Magyar nyár, 1918 című versből: „S a végtelen mezőkön szöke fényben | Kazlak hevülnek tikkatag kövéren.”); *szép csöndesen*; *bölcs derűsen*; *fájó gyöngéden*; *pajkos játékosan*; *véres viharzón*; *édes vadul és édes szeliden*; *szelíd megadón*; *csöndes viharzón*. Fölvetődik mindjárt két kérdés: a) Más költők is éltek, élnek-e ezzel? — b) Hogyan lehet ezt a jelenséget meghatározni és elhelyezni a stilsztika rendszerében? — Elsősorban a Nyugat költői éltek-e vele? Milyen grammatikai szerkezetek ezek, és ho-

gyan jöhettek létre? Mintegy kilencven idevágó kifejezést jegyeztünk ki Juhász Gyula verseiből. Föltűnő, hogy ezzel a stílusesszékkel a költő leggyakrabban 1918 és 1926 között élt.

2. Az első és legfontosabb részkérdés: a *tikkatag kövéren és szép csöndesen* szerkezetben a *tikkatag* és a *szép* milyen mondatrész, ragtalan határozó vagy jelző?

Lássuk először, mit mondanak a hasonló köznyelvi jelenségekkel kapcsolatban a nyelvtanok.

Már „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (II/2: 254) hoz ilyen példát: „nekem *nagy jó*l yamborol zolgalth” (1524-ből). „Monda ejmeg a tejt *Nag* keferű zoual allelőkneç” (NádK.); „Meges kealt allelők *nag* rekedót zoual” (NádK.). Még egy példa (uo. 346) az ÉrdyK.-ból: „yeveenek *nagy* mezze földről”. Majd megállapítja: „Példáinkban a cselekvés módját a *nagy keserű, nagy rekedett* stb. jelzők fejezik ki”, de külön a *nagy* szerepéről nem nyilatkozik. Egyébként az idézett mondatokban a *nagy* valószínűleg ’nagyon’ jelentésben használt fokhatározó.

A MMNy. a főleg beszélt nyelvi „*jobb* szeretne...” és „*egész* megijedtem” mondatbeli *jobb* és *egész* rag nélküli melléknevet fokhatározónak minősíti (323). Úgyszintén a „*mondhatatlan* édes” és „*rettentő* sok” „ragtalan (de raggal kiegészíthető)” determinánst (uo). A MMNyR. a *jobb* és *egész* ragtalan fokhatározó mellé odaveszi a „*borzasztó* megharagudott”-beli *borzasztó* determinánst (2: 211) is. Azt szintén megjegyzi viszont, hogy ha az említett ragtalan melléknévi fokhatározók nem az igei állítmányhoz, hanem melléknévi jelzőhöz vagy melléknévi állítmányhoz (pl. „*egész* jó gyerek”; „*roppant* fontos dolog”; „ez a gyerek *rettenetes* rossz”) vagy ragos melléknévi határozóhoz (pl. „*egész* világosan megmondta”; „*rettentő* otthonosan mozgott”), vagy esetleg határozószóhoz (pl. „*egész* egyedül”) kapcsolódik, akkor ezek alakilag teljes mértékben jelzőknek minősíthetők (2: 213). — A „*borzasztó nagy*”-féle szókapcsolat *borzasztó* tagját fokhatározói értékű jelzőnek nevezi (uo.). Hasonlónak mondja egyébként a MMNy. (323, 293) az „*ilyen* édes” és „*jó* messze” szerkezet determinánsát.

A magyar nyelv értelmező szótára a *nagy, borzasztó, rendkívül, rettenetes, rettentő, szörnyű* melléknévek — meghatározott mondatrész vagy meghatározott szófajú szó előtt — felveszi az ’igen’, ’nagyon’ határozószói jelentését (pl. „*nagy* alázatosan, *nagy* hirtelen, *nagy* kíváncsian”; „*szörnyű* rossz kedve van”, „*szörnyű* sokat beszél”).

Megjegyezzük továbbá, hogy a „Szamosháti szótár” és az „Új magyar tájszótár” szintén jelzi például a *nagy* melléknévek a hasonló ’igen’, ’nagyon’ értelmű határozószói jelentését (pl. „*nagy* mérgesen, *nagy* hegyesen”, továbbá „*nagy* duzzogva, *nagy* sirva” stb., sőt az „Új magyar tájszótár” még ilyeneket is közöl: „*nagy*beszides vagyok velle” — Hajdúnánásról; „*naty*felment a búza ára” — Gyuláról; „*nagy* biztomba” — Nagykanizsáról).

A nyelvtanok megállapításai alapján — a mi jelenlegi szempontunkból — röviden azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bizonyos ragtalan melléknevek meghatározott más-más mondattani helyzetben egyszerre fokhatározónak, máskor (határozói értékű) jelzőnek minősíthetők.

3. A következő — mondhatnánk — fő kérdés: milyen mondatrész szerepét tölti be a csaknem kilencven idevágó sajátos Juhász Gyula-i kifejezés? Haladjunk a biztosan megállapíthatók felől — már a hermeneutika érvényesülése miatt is — a vitathatók felé.

a) A köznyelvi (vagy inkább beszélt nyelvi) „*nagy keservesen*” típust, amelyben a *nagy* fokhatározó, négy példa képviseli:

Szép csöndesen s *nagy gyorsan* leemelte
A polcról azt a homályos palackot,
(Isten lámpásai)

Idézzük még a *csodálatos* példáját (l. ÉrtSz.):

Már ötszáz éve is meglehet annak,
Hogy nagy Dante a földi pályasík
Végére járva, írt egy költeményt.
Csodálatos szép volt az és remek.

(Modern „Divina Commedia”)

b) A második csoportba azokat a „melléknév + (állapot- vagy mód-) határozós” szerkezeteket soroltuk, melyekben a melléknév inkább valamilyen határozó (fok-, idő-, állapot-, mód-) szerepét tölti be, de érvényesül benne valamelyest a jelzői szerep is. Ezek száma mintegy huszonöt. A „szép csöndesen” például háromszor verscímként, négyszer pedig szöveg belsejében fordul elő. Az „Egy Duse-fej alá” c. versben például így:

Szerelmem asszony lesz. Nem fog szeretni,
.....

És vágyamon *szép csöndesen* nevet.

A *szép* itt a *csöndesen* határozónak a módját, fokát jelzi elsősorban (az ÉrtSz. így írja körül: ’nagyon finoman, feltűnés nélkül...’, illetve ’nagyon’), de azért bizonyos fokig a ’tetszetést keltő, gyönyörködtető, kiváló stb.’ jelzői értelem is érvényesül benne. — Az „örök és valamilyen állapot- vagy módhatározói melléknév” hatszor fordul elő. Egy példa:

Az örök ég alatt *örök nyugodtan*
Most álmodik a vén falu a porban,
(Falusi delelő)

Az ÉrtSz. is megjegyzi, hogy költeményekben ’örökké, mindig’ jelentésben határozószószerűen is előfordul. De a szónak az időhatározói értelmén kívül ott van benne az ’örökké tartó, állandó’ jelzői értelem is. — Még egy példa:

A láva lenn, forrong az éjben,
Komor sötéten kavarog,
(Örök harc)

A jelzett kifejezésben a *komor* először ’nagyon’ értelmű (tehát fokhatározói szerepű), de másodszor jelzője is a *sötéten* határozónak.

c) A többi kifejezésben — a számuk meghaladja az ötvenet — a ragtalan melléknév, a determináns megítélésünk szerint — bár szokatlanul, de a költői stílusra jellemzően — inkább az állapot- és módhatározói alaptag jelzőjének minősül. A „Carmen” c. vers (Szamosi Elzának ajánlotta a költő) második szakasza így hangzik:

A néember forrón és fájón kegyetlen
Teremtő, rontó ösztönét, te Asszony,
Elénk döbbedted dús művészetedben,
Pajkos játékosan, véres viharzón.

Nos, a *pajkos* és a *véres* a *játékosan* és a *viharzón* módhatározónak inkább a tulajdonságát jelzi. Mindamellet így is értelmezhetjük: „pajkosan és játékosan”, illetve „véresen és viharzón”. Ezért tekintettük az e csoportba tartozókat (határozói értékű) jelzőknek. — A „Fekete Mária” c. vers első szakasza így szól:

Ósi templom árnyas szögletében
Századoknak füstje és pora
Lassan lepte be, s ő *mély sötéten*
Néz jövőbe hét törrel szívében:
Magyarok Asszonya.

A *mély sötéten* szerkezetben a *mély* nyilvánvalóan jelzője a *sötéten* módhatározónak. De persze azért értelmezhetjük így is: „mélyen és sötéten”. Tehát ez is (határozói értékű) jelzőnek minősíthető. A példákat még sokáig sorolhatnánk.

E három csoport természetesen nem válik el szigorúan egymástól, és egy-egy jelenség két típusba is besorolható.

A vizsgált jelenségek előfordulásával kapcsolatban megjegyezzük még a következőket:

a) Vannak olyan versek, amelyekben két-három vagy több idevágó jelenség is előfordul, pl. a „*Consolatio*” c. versben:

Nem múlnak ők el, kik szívünkben élnek,
Hiába szállnak árnyak, álmok, évek.
Ők itt maradnak bennünk csöndesen még,
Hiszen hazánk nekünk a végtelenség.

Emlékük, mint a lámpafény az estben,
Kitündököl, és ragyog egyre szebben,
És melegít, mint kandalló a télben,
Derűs szeliden és örök fehéren.

(L. még Az ivó, Magyarság, Néma válasz, Ex libris, Petőfi szellemének, Ringlispil c. verseket.)

b) Ismétlődhet azután több versben a teljes kifejezés vagy valamelyik tagja. A „szép csöndesen” és az „örök” ismétlődéséről már szóltunk. A *boldog* továbbá a következő kifejezésekben fordul elő: *boldog könnyezőn* (Az októberi forradalomhoz), *Boldog nyugodtan* (Ex libris), *boldog epedőn* (En Istenem), *boldog győztesen* (Forradalmi naptár, Fructidor), *boldog magasan* (Csokonai szobránál). Az alaptag, a ragos állapot- vagy módhatározó ismétlődik továbbá például a következő versekben: *fiatal fehéren* (Consolatio és Boldog halottak), *csöndes fájón* (Salve dr. Hollós Józsefnek), *boldog fájón* (Titkos értelmű rózsa).

4. Kíváncsiak voltunk, hogy a vizsgált jelenség megtalálható-e Juhász Gyula kortársainak verseiben. Jócskán átlapozva Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád kötetét, azt kellett megállapítanunk, hogy ők egyáltalán nem vagy csak alig éltek vele. A Tiszántúl nagy részén használatos „nagy keservesen” típusal háromszor találkoztunk Ady költészetében:

Nagymessziről ködölt a Bükk,
Gőzölt a sík, áradt az Ér,
(Májusi zápor után)

Nagy-rohanva és paráznán
Most már futni sem futok.

(A mindszei temetőben)

(L. még a Fekete Hold éjszakáján c. verset.)

Babits korai verseiben kétszer fordul elő:

Karók serege *bús-meredten* áll,
arannyal árnyal a ferde sugár,
a puszta hanton egy lélek se jár.
(Szőlőhegy télen)

Rossz végzet tölté fürtömet tömötté,
mert szomszéd szemek *szögletes-zömökké*
nyomtak, ki szépnek, szabadnak születtem,
(Magamról)

Kosztolányi költeményeiben egyszer bukkantunk rá erre a típusra:

s én csak rohantam, *sápatag-fehéren*,
(A bús férfi panasza)

Ez talán inkább a második csoportba sorolható.

Tóth Árpád versei közt egyetlen példa sem akadt. Tehát aligha állja meg a helyét SZILÁGYI FERENC megállapítása, amely szerint „a kettős jelzők ragozásának második tagon való jelzése meglehetősen elterjedt jelenség XX. századi költészetünkben” (MNY. 1965: 45).

Ezek után talán nyugodt lélekkel kimondhatjuk, hogy a „tikkatag kövéren” nyelvi-stilisztikai szerkezet — mint típus — Juhász Gyula egyéni alkotása.

5. Most következnek valójában a legnehezebb kérdés: mit tudunk mondani e szerkezet létrejöttéről, eredetéről?

A szakirodalom nem foglalkozott ezzel a kérdéssel. Egyedül SZILÁGYI FERENC — az *-atag/-eteg* képzős melléknévek rag nélküli határozós használatát vizsgálván (MNY. 1965: 41—7) — utalt arra, hogy a „Kazlak hevülnek tikkatag kövéren” sorbeli *tikkatag kövéren* szerkezetben „a kettős jelzők ragozásának második tagon való jelzéséről” (i. h. 45), vagyis szerinte a „tikkatagon és kövéren” kifejezésben az első melléknév határozóragjának az elhagyásáról van szó. Valóban lehetne gondolni a nyelvújításnak a reformkorszaki rövidítő hajlamára, amikor is szinte minden költő, író elhagyta kisebb-nagyobb mértékben az azonos raggal ellátott mellérendelő szerkezetek első tagjának a végéről a toldalékot (l. NyRef. 363—4, 383—4; pl. Petőfi „Rongyos vitézek” c. versében: „Föl tudnám én is öltöztetni | Szép rim-s mértékbe versemet”). Amde aligha ez utóbbinak a hatásával van dolgunk. Úgy gondoljuk, hogy a vizsgált kifejezéstípus létrejöttét illetően összetett esettel állunk szemben. Valami belső kielégületlenség a magyarázata a Juhász Gyula prózastílusát leginkább jellemző halmozásnak (PÉTER LÁSZLÓ: NytudÉrt. 83: 454—7). Ez a sajátosság — főleg éppen jelzőhalmozás formájában — a költészetében is jelentkezik. Ha mármost azt feltételezzük, hogy a „tikkatag kövéren” változat a „tikkatagon és kövéren” szerkezetből született, akkor számolhatunk a ragisméltés megszüntetésével, valamint az *és* kötőszó elhagyásával. Bár a „Szegedi szótár”, továbbá Tömörkény, Móra nyelvének a tanúsága szerint e tekintetben sem a szegedi nyelvjárás, sem az ottani kortárs írók stílusa nem hathatott Juhász Gyulára, a köznyelvi „nagy keservesen”, „szép csöndesen” hatással lehetett rá. Hiszen egyrészt ezekben a *nagy*, a *szép* lehetett fokhatározó, de számíthatott jelzőnek is. Azután még az sem elképzelhetetlen, hogy például állapot- vagy módhatározó kap jelzőt. Az első idevágó szerkezetű kifejezések után pedig a továbbiakban már működhetett az analógia is.

De akár meg tudjuk magyarázni megnyugtatóan a „tikkatag kövéren”, a „boldog elhagyottan” szerkezet kialakulását, akár nem, az vitathatatlan, hogy ezek Juhász Gyula egyéni leleményei, egyéni stílusának fontos eszközei.

6. Az egyéni stílusnak — mint ismeretes — lényeges jellemzői az egyéni alkotások: a költő, író alkotta szavak, összetételek, szerkezet- és mondatípusok vagy éppen szövegformák. Ilyenek Juhász Gyula költői nyelvében a tárgyalt szerkezetek is. Mi ad ezeknek sajátos stílusértéket? Mindenekelőtt a szokatlanság: az, hogy egy ragtalan és egy határozóragos melléknév alkot szószerkezetet. Ezt a szerkezetet azonban kétféleképpen is lehet értelmezni: úgy, hogy a ragtalan melléknév bizonyos határozó: fokhatározó (pl. a „szép csöndesen”-ben a *szép*), állapot- vagy módhatározó (pl. a „bús szelíden”-ben a *bús*), és a ragos határozó jelzője, amely valamelyest határozói értéket is képvisel (pl. a „tikkatag kövéren” szerkezetben a *tikkatag*). Mindehhez járul még, hogy gyakran szinonimák kerülnek egymás mellé (pl. *komor sötéten*, *szép boldogan*, *fonyadt halottan*, *bibor ékesen*, *fázós ázottan*, *pajkos játékosan*, *boldog epedőn* stb.). Máskor meg ellentétes szavak társulnak (pl. *boldog elhagyottan*, *fájó gyöngéden*, *édes vadul*, *csöndes viharzón* stb.). Nem-

egyszer alliterál is a szerkezet két tagja (pl. *fiatal fehéren, kemény kevélyen, kísértetes keservesen, véres viharzón, Szeráfi szépen* stb.). Arról sem feledkezhetünk meg, hogy milyen asszociációkat kelt a szerkezetek két tagja, külön-külön is, együtt is, és hogy ezekben a szerkezetekben szintén ott az örökké bús (ez utóbbi — a *bús* — egyébként kulcsszó a költészetében), mindig távozni, meghalni akaró Juhász Gyula. Csak a *bús* szó például a következő szerkezetekben mutatkozik: *bús szelíden* (Üdvözet Tömörkénynek), *bús kitartón* (Reflektor), *szilaj búsan* (Magyarság), *bús fiatalon* (Az októberi forradalomhoz), *kísérteti búsan* (Anakreoni dal), *szende búsan* (Magyar idill), *bús vakon* (Haladék), *csöndes búsan* (Látjátok, feleim). (Vö. BENKŐ LÁSZLÓ: Nyr. 1958: 351.)

A hasonló — melléknévből és határozói igenévből álló — szerkezetről más alkalommal szólunk. Ilyen példa Liliencron „Háborús emlék” c. versének a fordításában: „A nagy tüzek *derűs lobogva* dobták | Víg fényüket a nyüzsgő sátorokra.”

Íme Juhász Gyula hatásának, költői varázsának egyik eszköze.

PÉTER LÁSZLÓ — SZATHMÁRI ISTVÁN

On a particular stylistic device in Gyula Juhász's poetry

The authors investigate a type of construction often used — and perhaps even invented — by Gyula Juhász: a construction exemplified by *szép csöndesen* ‘nice and quiet’ (adv.), *tikkatag kövéren* ‘sweltering fat’ (adv.). This pattern, hardly ever used by other poets, occurs roughly ninety times in his poems, mainly in those written between 1918 and 1926. The stylistic effect of these adverbial constructions of an uninflected and an inflected adjective is partly due to their unusual shape, and partly to the fact that they can be (syntactically) interpreted in two different manners: the uninflected adjective can be either an adverb of degree, state, or manner modifying the inflected adjective that follows it, or else an attribute that qualifies the meaning of the latter. This effect is further strengthened by the fact that the juxtaposed adjectives are often synonyms or opposites of one another.

LÁSZLÓ PÉTER — ISTVÁN SZATHMÁRI

Dzsúdzsucu és dzsúdó

Japán sportszavak magyar és nemzetközi vonatkozásairól

1. Az elmúlt másfél évszázadban rengeteg idegen — elsősorban angol — szó került a japán szókészletbe. Ezt megelőzően még ennél összehasonlíthatatlanul több kínai szó áramlott be a japán szókincsbe. Ehhez képest szembeűnően kevés japán szót vettek át közvetlenül vagy közvetve a világ különböző nyelvei — a japán nyelvvel szomszédságban lévő nyelvek kivételével —, ami bizonyára Japánnak a világtörténelemben játszott szerepének is köszönhető. Néhány angol—japán nagyszótár, amelyek Japánban elsősorban a japán ajkúak számára készültek, nem szerepelteti címszóként sem a *jūdō* (dzsúdó), sem pedig a *jūjutsu* (dzsúdzsucu) angol megfelelőjét (Shogakukan Randam House English-Japanese Dictionary. Tokió, 1973.; Kenkyusha's English-Japanese Dictionary for the General Reader. Tokió, 1984.), ami nem azt jelenti, hogy az angolban nem váltak jövevényszavakká. A japán szótárszerkesztők vagy nem figyelmesen, vagy pedig nem tárgy-szerűen jártak el, és az utóbbi okát feltehetőleg a lélektanilag magyarázható — anyanyelvükkel, a japán nyelvvel szembeni — negatív hozzáállásukkal lehet összefüggésbe

hozni. Ezzel szemben feltűnő, és alapos okfejtésre készítet az, hogy az amerikai angol szótárak a japán *jūjutsu* szó angol megfelelőjeként a következő négyféle betűképet szerepeltetik: *jiujitsu*, *jiujutsu*, *jujitsu*, *jujutsu*, és önálló szócikk az utolsó előttinél található (The American Heritage Dictionary. Second College Edition. Boston, 1982.; Webster's New World Dictionary of American English. 3. kiad. New York, 1988.; Random House Webster's College Dictionary. New York, 1994.; Random House Compact Unabridged Dictionary. Special Second Edition. New York, 1996. L. még: The New Collins Concise English Dictionary. London — Glasgow, 1982.; The New Oxford American Dictionary. Oxford, 2001.; Kenkyusha's New English—Japanese Dictionary. 5. kiad. Tokió, 1980.). A „Concise Oxford Dictionary” 10. kiadása (Oxford, 1999., szerk. JUDY PEARSALL) kötőjellel ellátva a *ju-jitsu*-t önálló szócikként, a *jiu-jitsu*-t és a *ju-jutsu*-t pedig utaló címszóként említi. Néhány évvel ezelőtt megjelent Japánban az „Idegen nyelvekbe került japán szavak lexikona” című könyv (szerk. KATŌ HIDEOSHI — KUMAKURA ISAO, Gaikokugo ni natta nihongo no jiten. Tokió, 1999.; I. még TOSHIE M. EVANS, A Dictionary of Japanese Loanwords. Westport, 1997. 66—7. Jelen pillanatban sajnos nem hozzáférhető a következő kiadvány: GARLAND CANNON, The Japanese Contributions to the English Language. Wiesbaden, 1996.), amely mindössze 50 ilyen szóval foglalkozik azt célul tűzve, hogy egy-egy szó eredetéről szóljon, és vizsgálat alá vesse, hogy milyen körülmények között kerültek az idegen nyelvekbe, és most hogyan használják őket. Köztük szerepel a *jūdō* szó is, amelyről INOUE SHUN azt írja, hogy a *jūjutsu* szó a XX. század elején jelenik meg a külföldi szótárakban, és a *jūdō* elterjedésével először a *jūjutsu* szó vált ismertté, majd az 1930-as években a *jūdō* vált nemzetközileg ismertté a *jūjutsu*-tól való megkülönböztetéssel (INOUE, Jūdō i. m. 98). Jelen írásunkban a *jūdō* 柔道 szót is és a *jūjutsu* 柔術 szót is vizsgálat alá vesszük, különös tekintettel a latin betűs átírásaik kérdésére, amelyre INOUE nem tér ki, és majd rátérünk a dzsúdó magyar vonatkozásaira, amely sportág 1964-től férfi, 1992-től pedig női olimpiai versenyszám lett.

Amikor egy latin betűs írást nem használó nyelv egy szava átkerül egy latin írást alkalmazó nyelvbe, ez természetesen az adott szó latin betűkre való — néha többféle és következtelen — átültetésével jár. Ha az átadó nyelvnek már van egységes latin betűs átírási rendszere, egyszerű és kényelmes megoldásként kínálkozik az, hogy az átvevő nyelv ezt átvegye, egyes betűket esetleg kicserélve a saját ábécéjének megfelelő hangértékű betűkkel. Írásunk e kérdés szerény kis esettanulmányának is tekinthető. (NB. A japán nyelvi adatok — ha külön nem jelezzük — a *Hyōjunshiki* [standard stílusú] átírási rendszer szerint, azaz az ún. *shūsei Hebonshiki* [módosított Hepburn-stílusú] átírásban — a kúpos ékezet helyett vízszintessel — szerepelnek dőlt betűvel, a személynevek pedig álló betűvel, és utána — ha szükséges — a magyaros átírási alak áll. Nem japánul íródott — latin betűs — szavak természetesen eredeti alakban állnak, dőlt betűvel.)

Mielőtt sort kerítünk a kérdésre, röviden szólnunk kell a dzsúdó kialakulásának történetéről és a dzsúdószucival való viszonyáról. A dzsúdószucu a csatatéren vívott küzdelemhez szükséges fogásokból nőtt ki, és az Edo-korban pusztá kézzel vagy rövid kis fegyverrel való támadásból és védekezésből álló harcművészetként gyakorolták. A dzsúdó pedig Kanō Jigorō (Kanó Dzsigoró 1860—1938) nevéhez fűződik, aki a különböző dzsúdószucu irányzatokat képviselő mesterek vezetése mellett tanult, sokféle fogást tanulmányozva. Kanō a dzsúdószucut felújítva, átalakítva és legjobb elemeit kiválasztva ennek modern karaktert adott, és ezt dzsúdónak elnevezvén 1882-ben Tokióban létrehozott egy dzsúdóiskolát, a *Kōdōkant*. Bár a dzsúdónak ekkor még további módszertani fejlesztésre volt szüksége, nemsokára már sikerült túlszárnyalnia a dzsúdószucut (I. részletesen Kanō Jigorō chosaku shū = K. J. művei. 3. kötet. Tokió, 1983.; MARUYAMA SANZŌ, Nihon jūdō shi = A japán dzsúdó története. Tokió, 1942.; OIMATSU SHIN'ICHI, Jūdō hyakunen =

A dzsúdó száz éve. Tokió, 1966.: INOUE SHUN, *The Invention of the Martial Arts*. Kanō Jigorō and Kōdōkan Judo. In: STEPHEN VLASTOS szerk., *Mirror of Modernity. Invented Traditions of Modern Japan*. Berkeley — Los Angeles — London, 1998. 163—73), mely név azonban — ahogy látni fogjuk — a köznyelvben továbbra is a dzsúdót magában foglaló elnevezésként volt használatos. Japánban így kezdetben a dzsúdót azonosnak tartották a dzsúdzsucuval, nem tettek különbséget köztük, vagy összekeverték a kettőt, és ez még ma is részben érvényes lehet külföldön.

2. Az, hogy egy japán eredetű szó az idegen nyelvekben milyen betűképet mutat, nyilván összefügg azzal is, hogyan írták át latin betűkkel ezt a japánok és a Japánban élő külföldiek. A Meidzsi-kori Japán Nagy-Britanniával és Amerikával való kapcsolataira tekintettel indokoltnak tartjuk elsősorban az angol nyelv legnagyobb szótárát segítségül hívni. Az Oxford English Dictionary (2. ed. 1989. 8: 298) *judo* szócikke így kezdődik: „Also formerly *jiudo*, *ju-do*”. A szó első előfordulásául a következő adatot idézi: „1889 *Trans. Asiatic Soc. Japan* XVI. 192 The art of Jiujitsu, from which the present Jiudo... has sprung up. *Ibid.* 204 In Judo, which is an investigation of the laws by which one may gain by yiedling, *practice* is mad subservient to the *theory*.” Az idézett sorok a „Jiujitsu The Old Samurai Art of Fighting Without Weapons” című cikkből valók, amelyet éppen Kanō Jigorō írt Rev. T. Lindsay-vel közösen a „Transactions of the Asaitic Society of Japan”-ban (16. 1889: 192—205). Furcsa ugyan, de ebben látható, hogy a *judo* mellett *jiudo* névforma is jelen van, ha nem elírásról van szó a szerzőpáros részéről. A második idézet pedig egy 1892-ből származó cikkből való (Transactions and Proceedings of the Japan Society. London. 1. 1892: 9): „It is due to the study of *Jū-do* that the Japanese police... are so skillful in seizing malefactors”. Az angol szótárban a *ju-jitsu* szó is előfordul címszóként, amelyet a következő megjegyzés követ: „Also formerly *jiu-jitsu*, *-jutsu*, *ju-jitzu*, *-jutsu*; and as one unhyphenated word.” (Az OED első kiadása, amelynek füzetei 1884 és 1928 között jelentek meg, nem vette fel címszóként a szóban forgó két szót, amelyek csak az 1933-as pótkötetben szerepelnek. The Compact Edition of the Oxford English Dictionary. Complete Text Reproduced Micrographically. London, 1971. L. még E. V. GATENBY, Additions to Japanese Words in English. Eibungaku Kenkyū 14. 1934: 601). A szótár több olyan írásból is közöl idézetet, amelyekben a *ju-jitsu* és alakváltozatai szerepelnek. A hozzá tartozó idézetanyagban az első az 1875-ös említés, amely a „Japan Mail” című lapból való, mégpedig a *Jiu-jitsu* szóalakban. Ezt követi a *judo* szócikkben hivatkozott és fent említett 1889-es *Jiujutsu*, utána idézet következik Lafcadio Hearn (1850—1904) két leveléből, aki 1890-ben ment Amerikából Japánba, ahol haláláig élt, és számos angol nyelvű irodalmi alkotásában mutatta be a szigetországot (l. róla TAKEUCHI HIROSHI, Rainichi Seiyō jinmei jiten = Japánban élt európaiak életrajzi lexikona. Tokió, 1995. 319—27, bő irodalommal). Az 1891-es levelében a következő olvasható: „A building in which *jū-jutsu* is taught by Mr. Kano” (The Life and Letters of Lafcadio Hearn. Szerk. ELIZABETH BISLAND. Houghton, 1906. II. 70). Az 1893-as levelében pedig azt írja, hogy a *Jiujutsu* című cikken dolgozik (The Japanese Letters of Lafcadio Hearn. Szerk. Elizabeth Bisland. Houghton, 1910. 183). 1895-ben, abban az évben, amikor a kínai—japán háború véget ért, Lafcadio Hearn „‘Out of the East’ Reveries and Studies in New Japan” (London s. a. 183—242) című könyve 7. fejezeteként valóban megjelent a *Jiujutsu* címet viselő írás, amelyben KANŌ fent említett angol cikkére is történik hivatkozás. Tehát az író az 1891-es *jū-jutsu*-t 1893-ban a *jiujutsu* szóalakra változtatta, amely formát KANŌ cikke címéül tüntette fel 1889-ben. Hearn személyesen is ismerte Kanōt, hiszen 1891-ben mind a ketten ugyanabba az iskolába kerültek, az előbbi angoltanárként, az utóbbi pedig igazgatóként. Az imént hivatkozott angol nyelvű idézetek zöme tulajdonképpen Japánban lakók tollából való.

FRIEDRICH KLUGE német etimológiai szótára (Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin) 18. (1959-es) kiadásának gondozója, WALTER MITZKA előszavában azt írja, hogy a *Judo* ebbe a kiadásba került be először címszóként. Itt azonban a *Dschiu-Dschitsu* címszóra utalnak, amely szócikk szerint „‘japan. Ringkampf zur Verteidigung’, aus jap. *jūjutsu* (zu *jū* ‘geschmeidig’ und *jutsu* ‘Kunst(griff)’). Jetzt dafür *Judo*”. KLUGE szótárának az 1989-es 22. kiadásában viszont címszóként csak a *Judo* szerepel, a *Dschiu-Dschitsu* viszont már nem, amelyet a nagy német értelmező szótárak még címszóként szerepeltetnek, és utalnak a *Jiu-Jitsu* címszóra (Brockhaus — Wahrig Deutsches Wörterbuch in sechs Bänden. Stuttgart, 1980—1984.; Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden. Mannheim — Bécs — Zürich, 1976—1981.). Sajnos nem áll rendelkezésünkre az OED-hoz hasonló olyan új német szótár, amely megjelölné egy-egy szó első előfordulását, így kényszermegoldásként ama nagy német bibliográfiához fordulunk, amely teljességre törekedvén felsorolja a japán vonatkozású könyveket, cikkeket stb. (WOLFGANG HADAMITZKY — MARIANNE KOCKS, Japan—Bibliographie. Verzeichnis deutschsprachiger japanbezogener Veröffentlichungen. Reihe A: Monografien, Zeitschriften, Karten. Band 1: 1477—1920. Reihe B: Aufsätze. Band 1/Teil 1. 1611—1900, Teil 2. 1901—1910. München — London — New York — Párizs, 1990—1999.). Eszerint a korabeli német sajtóban megjelent cikkek közül, amelyek címében a *dzsúdzsucu* vagy esetleg *dzsúdó* szerepel, a legkorábbi az 1898/99-es írás lehet: K. Miura: Über Jūjutsu oder Yawara (Mittheilungen der Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens. 7. 1898/99: 273—84). Ez a cikk a *jūjutsu* formát használja, amely nyilván a Hepburn-féle átírási rendszeren alapszik. Érdekes módon a német sajtóban e betűkép hamar háttérbe szorul. Ezután csak az orosz—japán háború befejeztének évétől, 1905-től (1910-ig bezárólag) vannak hasonló címet viselő cikkek, de ezekben a *Dschiu-Dschitsu* és a *Jiu-Jitsu* betűkép a domináns, és csak egyben fordul elő a *Jujutsu*.

A WALTHER V. WARTBURG-féle „Französisches Etymologisches Wörterbuch” 20. kötete (Entlehnungen aus den übrigen Sprachen. Basel, 1968.) a két japán szó eredeti átírt alakját szerepelteti címszóban, így a *jūdo* (sic!) és a *jūjutsu* betűkép bukkan fel. A szótár szerint az előbbi *judo* formában 1936 óta használatos, amikor e harcművészetet Európába hozták. A *jiu-jitsu*-ról pedig a következő olvasható: „Diese japanische art des kampfes wurde um 1907 auch nach Europa verbracht. Jap. *jūjutsu* (nebenformen *jūitsu*, *jiujutsu*) ist zusammengesetzt aus *jū* ‘sanft’ und *jutsu* ‘kunst, technik’” (97). Megjegyzendő ezzel szemben, hogy a XX. század elején nem a *dzsúdzsucu*, hanem a *dzsúdó* került Európába, bár a két szó között alig tettek, tehettek különbséget. Az említett *jūitsu* japán alak, amelyet a „Trésor de la langue française — Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789—1960)” című hatalmas francia szótár (Párizs, 1971—) is szerepeltet, a *jūjitsu* elírása vagy nyomdai hiba lehet. Mind a két szótár a szó első megjelenésével kapcsolatban 1907-es alakra hivatkozik. A kilenc kötetes „Le Grand Robert de la langue française” (2. kiad. Párizs, 1985.) pedig a „jiu-jitsu” címszónál az 1906-os formát és az 1903-as alakváltozatát, *jujitsu*-t említi. A *judo* szó első megjelenése a francia irodalomban a három szótár szerint csak a két világháború közé esik, bár látni fogjuk, hogy a *jiudo* már felbukkan egy 1907-ben megjelent francia könyvben is, sőt zárójelben a címében is.

Úgy véljük, hogy a sportág elnevezését címükben is feltüntető könyvek közül a legkorábbi és talán — e japán szó különböző nyelvekben való betűképének kérdése tekintetében — legbefolyásosabb könyveket H. IRVING HANCOCK (1868—1922) írta angolul, amelyeket majd németre és franciára is lefordítottak. 1903-ban látott napvilágot a „Japanese physical training: the system of exercise, diet, and general mode of living that has made the Mikado’s people the healthiest, strongest, and happiest men and women in the world” címet viselő könyve (New York — London), melynek francia fordítása 1906-

ban jelent meg a „Jiu-jitsu, Méthode d'entraînement et de combat qui a fait des Japonais les adversaires les plus redoutables du monde” (Párizs — Nancy) címmel. A francia kiadás a *jiu-jitsu* szóval kapcsolatban azt írja egy lábjegyzetében, hogy „Prononçez *djiou-djitts*.” Az amerikai Hancock, aki miután hazájában több mint 7 évig foglalkozott a *jiu-jitsu*-val, majd Japánban folytatott tovább tanulmányokat e téren, 1904-ben megjelentette a „Jiu-jitsu Combat Tricks: Japanese Feats of Attack and Defence in Personal Encounter” (New York — London) című könyvét, amelynek német fordítása 1905-ben a „Dschiu-Dschitsu, die Quelle japanischer Kraft. Methodische Körperstählung und athletische Kunstgriffer der Japaner” (Stuttgart) címmel, és francia fordítása pedig 1909-ben a „Coups de combat du jiu-jitsu, procédés japonais d'attaque et défense pour le combat individuel” (Párizs—Nancy) címmel látott napvilágot. Hancocknak a „Physical Training for Women by Japanese Methods” című 1904-es könyve (New York — London) 1906-ban franciául a „Le Jiu-jitsu et la femme” (Párizs — Nancy) címen és a „Physical Training for Children by Japanese Methods” című szintén 1904-es könyve (New York — London) pedig 1906-ban németül a „Japanische Gymnastik für Knaben und Mädchen nach dem Jiu-Jitsu-System” (Stuttgart) címen jelent meg. Figyelmet érdemel még Hancocknak a Higashi Katsukuma-val közösen írt könyve is: „The Complete Kano Jiu-Jitsu (Jiudo) the Official Jiu-Jitsu of the Japanese Government” (New York — London, 1905.). Ez németül 1906-ban „Das Kano Jiu-Jitsu (Jiudo)” címmel (Stuttgart), franciául pedig 1907-ben „Traité complet de Jiu-Jitsu, Méthode Kano (Jiudo)” címmel (Párizs — Nancy) jelent meg. A *dzsúdó* szó könyvcímében talán itt debütál — csak zárójelben — mégpedig a *Jiudo* betűképben. A dolog érdekessége, hogy a német fordításhoz a kiadó felkérésére ERWIN BÄLZ (1849—1913) írt bevezetőt, aki 1886 és 1905 között Japánban orvostant oktatott mint meghívott külföldi tanár (l. róla TAKEUCHI i. m. 424—6). A német orvos a németben általában használatos *Dschiu-dschitsu*-val kapcsolatban megjegyzi, hogy a *dj* sokkal közelebb áll az eredeti ejtéshez mint a *dsch*. Megemlíti, hogy a *djitsu* valójában *djutsu*-nak írandó, és figyelmezteti az olvasót, hogy a *Dju-Djutsu (Jiu-Jitsu)* valamint a *Djudo* első szótagját, a *Dju*-t hosszan kell kiejteni, különben az előbbi boszorkányságot vagy mágiát, az utóbbi pedig Konfuciusz tanítását jelenti japánul (ERWIN BÄLZ, Einführung zur deutschen Ausgabe. In: i. m. x—xi).

Hancock könyveit nemcsak angolul, hanem németül és franciául is többször kiadták. Ezután közel száz év alatt számtalan olyan könyv látott napvilágot a Földön, amelyek címében a *jūjutsu*, a *jūdō* és variánsai szerepeltek. Az internet segítségével nézzük meg, hogy ezen sportféléseég neve milyen formában fordul elő nagyjából a XX. század első évtizedében megjelent, róla szóló angol, német és francia kiadványok címében (időrendi sorrendben a szerző neve és kiadási helye feltüntetéseivel. L. még FR. VON WENCKSTERN, Bibliography of the Japanese Empire. Vol. II, compiling the literature from 1894 to the middle of 1906. s. l. 1907. 341—2). Megjegyzendő, hogy az alább felsorolt kiadványok legtöbbjét nem volt módunkban megtekinteni, sőt valószínűleg néhány pontatlan adatot is felvettünk. A n g o l u l : 1904: *Jiu-jitsu* (Irving Hancock, New York — London), *Jiu-jitsu* (Harry H. Skinner, New York), *Jiu-jitsu* (The Ashikaga School of Jiu-jitsu, Liverpool), *Jiu-jitsu* (Yabe, Yae kichi, Rochester). 1905: *Jiu-Jitsu/Jiudo* (Irving Hancock — Higashi, Katsukuma, New York — London), *Jiu-Jitsu* (Physicians Publishing Company, Boston), *Jiu-jitsu* (K. Saito, New York), *Ju-jitsu* (William Bankier, London). 1906: *Jiu-Jitsu* (Percy Longhurst, London), *Jujutsu* (Emily Diana Watts, London), *Ju-jitsu* (Miyake, Taro — Tani, Yukio, London). 1908: *Judo, Jujitsu* (Arima, Sumitomo, Tokió). N é m e t ü l : 1906: *Jiu-Jitsu/Jiudo* (Hancock — Higashi, Stuttgart), *Jiu-Jitsu* (Fukuda, Heco, Berlin — Lipcse), *Dschiu-Dschitsu* (A. Cherpillod, Neuenberg), *Dschiu-Dschitsu* (Hōjō, Takuji, Lipcse), *Dschiu-Dschitsu* (Hancock, Stuttgart). 1907: *Dschiu-Dschitsu* (Hans Thiel, Lip-

cse). 1909: *Dschiu-Dschitsu* (Martin Vogt, München), *Jiu-Jitsu* (Edmond Vary, Lipcse). Franciául: 1905: *Jiu-jitsu* (Ernest Régnier, Párizs). 1905: *Jiu-jitsu* (Hancock, Párizs). 1906: *Jiu-jitsu* (Hancock, Párizs), *Jiu-jitsu* (Camille Harmand, Párizs): *Jiu-jitsu* (Emile André, Párizs), *Jiu-jitsu* (Charles Péchard, Párizs). 1907: *Jiu-jitsu/Jiudo* (Hancock — Higashi, Párizs). 1909: *Jiu-jitsu* (Hancock, Párizs), *Jiu-jitsu* (Léon Setzer, Párizs), 1911: *Judo, Jiu-jitsu* (Yokoyama, Sakujiro, Párizs), *Jiu-jitsu* (A. Buvat, Párizs).

3. A fentiekből kitűnik, hogy ebben az időszakban a *dzsúdó* szó sokkal ritkábban fordul elő mint a *dzsúdzsucu*, és a legtöbb könyv címéül a *jiu-jitsu* szóalakat használja, bár a *ju-jitsu* és a *ju-jutsu* betűkép is néha előbukkan, ami inkább csak később válik gyakoribbá, különösen az angolban. A háromkötetes „Etymologisches Wörterbuch des Deutschen” (szerk. WOLFGANG PFEIFER. Berlin, 1989.) a *Jiu-Jitsu* címszónál azt írja, hogy „Übernahme (20. Jh.) von jap. *jūjutsu*”. Valószínű azonban, hogy a német *Dschiu-Dschitsu/Jiu-Jitsu* és a francia *jiu-jitsu* (vö. WARTBURG i. m.) közvetlen forrása az angol *jiu-jitsu* betűkép, amely Hancock könyveinek címében szerepelt. Felvetődik a kérdés — amely tüzetes vizsgálódást igényel — , hogy a japán *jūjutsu* szót miért írják többféleképpen latin betűs átírásban, kiváltképpen az angolban. A fentebb hivatkozott angol, német és francia szótárakból és a japán nyelv nagyszótáraiból nem kapunk erre választ, de az OED idézett adatai kiindulópontul szolgálhatnak a további nyomozásban. Az ingadozás egyik oka lehetne ugyan az is, hogy különböző idegen helyesírások közvetítése játszott szerepet, de ezen kérdés gyökere mindenekelőtt magában a japán nyelvben, valamint a latin betűs átírásának rendszereiben keresendő. Témánk szempontjából különös figyelmet kell szentelnünk azoknak a latin betűs átírási rendszereknek, amelyek kidolgozásán a Meidzsi-korban munkálkodtak. Bár a japán nyelv egy évszázaddal ezelőtt sem rendelkezett és jelenleg sem rendelkezik egységes latin betűs átírási rendszerrel — ez néha kaotikus helyzetet teremtett és teremt nemcsak az idegen ajkúak, hanem a japán anyanyelvűek számára is, különösen a tulajdonnevek tengerében — , a Meidzsi-korban is és ma is létezett és létezik két főbb irány e téren: ha a mainál maradunk, az egyik a *Hyōjunshiki* nevű átírási rendszer, amely az ún. Hepburn-féle (*Hebonshiki*) átírási rendszer néven is ismert, és amelynek prototípusa volt a *Rōmajikai* („A Latin Írás Társasága”) által kidolgozott 1885-ös rendszer, a másik pedig a *Kunreishiki* — a kormány utasítása szerinti stílus — nevű átírási rendszer, amelynek előfutára a *Nipponshiki* — japán stílus — nevet viselő átírási rendszer volt. (L. részletesen: KIKUZAWA SUEO, Kokuji mondai no kenkyū = Tanulmányok a japán írás kérdéseiről. Tokió, 1929. 127—72; HIRAI MASAO, Kokugo kokuji mondai no rekishi = A japán nyelv és írás problémáinak története. Tokió, 1949. reprint:1998. 184—311; KOIZUMI TAMOTSU, Nihongo no seishohō = A japán nyelv helyesírása. Tokió, 1978. 208—22; I. még CHRISTOPHER SEELEY, A History of Writing in Japan. Leiden stb., 1991. 139—40). Itt a Hepburn névvel fémjelzett átírási rendszert és annak előfutárait kell szemügyre venni, tekintettel arra, hogy a másik átírási rendszer főleg Japánon belül használatos és alig terjedt el külföldön. Meg kell jegyeznünk, hogy a japán nyelvkönyvek, szótárok, tudományos írások stb. kivételével gyakran elmarad a sajtótermékekben a magánhangzók hosszúságát jelölő vízszintes ékezet, ami könnyíti a nyomdai munkát, de egyben zürzavaros helyzetet idéz elő. E sorok írójának neve a Hepburn-féle átírás szerint *Senga Tōru* (más átírási rendszerek szerint vagy önkényesen: *Tōru, Tooru, Tohru* stb.; vö. SEELEY i. m. 205—6), magyaros átírásban pedig *Szenga Tóru*. A dolog még bonyolultabbá és mondhatni elkeserítővé válik, amikor a Japánban kiadott és elsősorban a japán ajkúak számára készült ez idáig legnagyobb japán—angol szótár (Kenkyusha’s New Japanese-English Dictionary. 4. kiad. Tokió, 1974.) főszerkesztője nevének latin betűs átírásaként „Koh Masuda”-val találkozunk. E „gesztussal” nevének kijetését könyv-

nyebbé tették az angol ajkúaknak, holott a használati útmutató szerint a hosszú magánhangzó jele a vízszintes ékezet a szavak latin betűs átírásában. (A név magyaros átírása pedig Maszuda Kó.) Az is megfigyelhető a mai Japánban, hogy az ilyen hosszú magánhangzós –o magú szótagokat — amelyeket az –o magú kana jelekkel és utána az u kana jel hozzáadásával rögzítenek (o+u, ko+u, so+u stb.), és amelyeket a Hepburn-féle átírási rendszer szerint ō-nak, kō-nak sō-nak stb. kellene átírni — néha ou-nak, kou-nak, sou-nak stb. írják át, ami arra emlékeztet, hogy — amint alább látni fogjuk — a jū-t, amelyet a ji+u kana jelekkel illettek régebben, jiu-nak írták át. Ezek a jelenségek, amelyeknek tárgyalása írásunk keretein kívül esik, az átírási rendszerek máig tartó összevisszaságára mutatnak.

Az amerikai James Curtis Hepburn (1815—1911), aki misszionáriusként és orvosként 1859—1892 között tartózkodott Japánban (rőla l.: TAKEUCHI i. m. 415—7; MOCHIZUKI YŌKO, Hebon no shōgai to nihongo = Hepburn élete és a japán nyelv. Tokió, 1982.; SUGIMOTO TSUTOMU, Seiyōjin no nihongo kenkyū = A japán nyelv kutatása Nyugaton [Sugimura Tsutomu chosaku senshū = S. T. válogatott művei. 10. kötet]. Tokió, 1999. 484—502). 1867-ben kitűnő japán—angol szótárt (A Japanese and English Dictionary: with an English and Japanese Index. Jokohama) tett közzé, amely angolul írt japán értelmező szótárnak is tekinthető. A második kiadás 1872-ben Jokohamában, a harmadik pedig 1886-ban Tokióban látott napvilágot az „A Japanese—English and English—Japanese Dictionary” címmel. HEPBURN minden alkalommal bővítette, kiegészítésekkel látta el őket, és némi változtatásokat hajtott végre a latin betűs átírási rendszerben is. A szótárt azután is többször kiadták lényeges változtatások nélkül. Az utóbbi évtizedekben a tudósok felismerték HEPBURN szótárának jelentőségét abban a tekintetben is, hogy az újkori japán nyelv forrásául szolgál, hiszen az Edo-kor végétől a Meidzsi-kor elejéig terjedő időszakban használt szókincset is tartalmazza, amely ma már részben nem használatos (l. többek között MATSUMURA AKIRA, Yōgaku shiryō to kindai nihongo no kenkyū = A nyugati tudományok forrásanyagai és az újkori japán nyelv. Tanulmányok. Tokió, 1970. 339—93). Itt szólnunk arról, hogy mind a három kiadást megjelentették reprintben (Tokióban az 1. kiadásé 1966-ban, a 2. kiadásé 1970-ben és a 3. kiadásé pedig 1974-ben), sőt 2000-ben egy olyan kiadvány is napvilágot látott, amely mind a három kiadás szótári anyagát egymás mellé téve tartalmazza megkönnyítve az összehasonlítást (HIDA YOSHIFUMI — LEE HAN SOP szerk., Hebon, Waei gorin shūsei. Shohan saihan sanpan taishō sōsakuin. I—III. Kamakura, 2000.). Az alábbi táblázatot az átírási rendszerről, illetve a szótagjel ábécéről az 1867-es első kiadás alapján közöljük (l. MATSUMURA i. m. 359—60). Felhívjuk a figyelmet arra, hogy ezen táblázat nem a *Hyōjunshiki*-, illetve Hepburn-féle latin betűs átírási rendszert, hanem az ezt megelőző változatot tükrözi.

	chokuon直音					yōon 拗音				
						ya-sorú yōon				wa-sorú yōon
	a-mag ア	i-mag イ	u-mag ウ	e-mag エ	o-mag オ	a-mag ヤ	u-mag ユ	u-mag* ウ	o-mag ヨ	
a-sor ア	a	i	u	ye	o					
ka-sor カ	ka	ki	ku	ke	ko	kiya		kiu	kiyo	k'wa
sa-sor サ	sa	shi	sz	se	so	sha	shu	shū	sho	
ta-sor タ	ta	chi	tsz	te	to	cha		chiu	cho	

* Az –u magú yōchōonokról l. alább.

<i>na</i> -sor ナ	na	ni	nu	ne	no	niya		niu	nyo	
<i>ha</i> -sor ハ	ha	hi	fu	he	ho	hiya		(hiu)	hiyo, h'yo	
<i>ma</i> -sor マ	ma	mi	mu	me	mo	miya		(miu)	miyo	
<i>ya</i> -sor ヤ	ya	i	yu	ye	yo					
<i>ra</i> -sor ラ	ra	ri	ru	re	ro	riya		riu	riyo	
<i>wa</i> -sor ワ	wa	i	u	ye	o, wo					
<i>ga</i> -sor ガ	ga	gi	gu	ge	go	giya		giu	giyo	g'wa
<i>za</i> -sor ザ	za	ji	dz	ze	zo	ja	ju	jū	jo	
<i>da</i> -sor ダ	da	ji	dz	de	do	ja	ju	jū	jo	
<i>ba</i> -sor バ	ba	bi	bu	be	bo	biya		(biu)	biyo	
<i>pa</i> -sor パ	pa	pi	pu	pe	po	piya		(piu)	piyo	

Mielőtt HEPBURN szótárának három kiadását átlapozgatnánk, röviden szólunk kell a *yōon*-okról, hiszen a *jūdō* és a *jūjutsu* szavakban a *jū* is — amelyre azonos kínai írásjegy használatos —, valamint a *jūjutsu* szóban a *ju* is mind ehhez a hangesoporthoz tartozik. A szótagjel-ábécében a *chokuon* csak egy kana szótagjellel (egyjegyű írásjeggyel) jelölt ejtés és kana íráskép, a *yōon* pedig kettő (vagy ha hosszú magánhangzóval bír, esetleg három) kana szótagjellel jelölt ejtés és kana íráskép, amelyet gyakran összevont szótagnak neveznek az európai nyelvekben. A *yōonok* akkor kezdtek kialakulni, amikor a japán nyelv megismerkedett a kínai írásjegyekkel és kiejtésükkel. Kétféle *yōon*ról beszélhetünk. Az egyik a *ya*-sorú (*ya-gyō*) *yōonok* (más néven: *kai yōon*). A kana íráskép szempontjából nézve arról van szó, hogy az *-i* magú (*i-dan*) kana szótagjel (*ki, shi, chi, ni, ji* stb.) után — 1946 óta egységesen — *ya, yu* vagy *yo* szótagjelet írnak (*ki-ya, ki-yu, ki-yo, shi-ya, shi-yu, shi-yo, ji-ya, ji-yu, ji-yo* stb.), és ezek a *Hyōjunshiki*-féle átírásban *kya, kyu, kyo, sha, shu, sho, ja, ju, jo* stb. betűképet kapnak. Ezek a mássalhangzók palatalizációjával keletkező hangok. A másik a *wa*-sorú (*wa-gyō*) *yōonok* (más néven: *gō yōon*) — azaz a kana íráskép szerint *ku-wa* és *gu-wa* —, amelyek a Meidzsi-kor elején még hallatszottak, de manapság már eltűntek, kivéve a nyelvjárásokat, és *ka* és *ga* lettek (a *yōon*-okról l. bővebben MABUCHI KAZUO, *Kokugo on'inron* = A japán fonológia. Tokió, 1971. 19, 93—8, 108—11; TOYAMA EUJI, *Kindai no on'in* = Az újkori hangtörténet. In: *On'in, mojishi* = Hangtörténet és az írásjegyek története. Szerk. NAKADA NORIO et al. [Kōza Kokugoshi = A japán nyelv története sorozat, 2. kötet]. Tokió, 1972. 203—7, 252—6; KISHIDA TAKEO, *Kokugo on'in henkaron* = A japán nyelv fonológiai változásai. Tokió, 1998. 55—66). Ezeket HEPBURN szótárának 1. kiadása — amint látható a fenti táblázatban — a *k'wa* és *g'wa*, a 2. kiadása a *kuwa* és *guwa*, valamint a 3. kiadása a *kwa* és *gwa* betűképpel illette. A fentebb említett *Kōdōkan* és *Rōmajikai* neve latin betűs átírásban annak idején még a *Kōdōkwan* és *Rōmajikwai* volt, és manapság is találkozunk olyan intézménynévvel, amelynek latin betűs átírásában egyfajta „archaizáló” stílus őrződött meg: *Kwansei Gakuin University* (japánul: *Kansei Gakuin Daigaku*).

Nem tudjuk — ahogy a fenti táblázatból sem —, hogy HEPBURN szótárának 1. kiadásában — kivéve a *shu*-t (*su*) és a *ju*-t (*dzs*) — milyen latin betűs átírást szánt az *-u* magú (*u-dan*) *yōonok*nak. Egyes kutatók ezekre nézve a következő betűképeket sorolják fel: *kiu, shu, chiu, niu, hiu, miu, riu, giu, ju, ju, biu, piu* (KIKUZAWA i. m. 128; HIRAI i. m. 263—4; KOIZUMI i. m. 209), amelyek közül azonban csak a *shu* és a *ju* betűkép fogadható el. A többiek ugyanis a *yōonok* magánhangzós részének hosszításakor született szótagok, azaz *yōchōonok* 拗長音 jelölésére szolgáltak a HEPBURN-szótár 1. kiadásában. A 3. kiadás előszavában a következő olvasható: „The system of orthography adopted in

the previous edition of this work has been modified in a few particulars so as to conform to that recommended by the Romajikwai. [...] Chinese words formerly written *kiya*, *kiyo*, *kiu*, *kuwa*, *kuwai*, are now written *kya*, *kyo*, *kyū*, *kwa*, *kwaī*” (i. m. xii—xiii). Lássunk egy-két példát! Az 1. és a 2. kiadásban a *kiu-biyō* (‘sudden attack of sickness, dangerous disease’) és a *kiu-chiu* (‘the Emperor’s palace’) betűkép a 3.-ban a *kyūbyō* és a *kyū-chū* (a kötőjel talán hibásan került be) alakra változik. Kétségtelen tehát, hogy a *kiu* betűkép hosszú magánhangzós *yōont*, azaz *yōchōont* jelölt. Ami a *kyū*-nak rövid magánhangzós — úgymond — párja latin betűs átírását illeti, HEPBURN a 3. kiadásban — bár a *yōon*-okról nem állított külön táblázatot — egy helyen a *kyu* betűképet tünteti fel (i. m. xii). Ez valóban a *Rōmajikai*-féle átírási rendszerével egyezik meg, amely az összes *yōont* átírta latin betűkkel: *kyu*, *shu*, *chu*, *nyu*, *hyu*, *myu*, *ryu*, *gyu*, *ju*, *ju*, *byu*, *pyu* stb. (a *yōchōonok* esetében vízszintes ékezzel ellátva), és amelynek egyik fő tétele az volt, hogy a mássalhangzók jelölésére az angolnál általában használatos írásmód, a magánhangzók jelölésére pedig az olaszban (németben, ill. latinban) használatos írásmód kerül alkalmazásra (I. YOSHIDA SUMIO — INOBUCHI YŪICHI szerk., Meiji ikō kokujū monдай shoan shūsei = A japán írásról tett javaslatok gyűjteménye a Meidzsi-kor óta. Tokió, 1962. 294, 303.; I. még KIKUZAWA i. m. 138—40; HIRAI i. m. 267—9). A kínai írásjegyek kínai kiejtést visszazadó japán olvasatai között azonban gyakorlatilag olyan *-u* magú *yōon* nem fordul elő, amely rövid magánhangzóval bír, azaz csak hosszú magánhangzós *-u* magú *yōonok* (azaz: *-u* magú *yōchōonok*) vannak. Kivétel ismét a két *-u* magú *yōon*: *shu* és *ju*, hiszen a *shū*-nak és a *jū*-nak olvasandó kínai írásjegyek mellett vannak rövid magánhangzós, *shu*-nak és *ju*-nak olvasandó kínai írásjegyek is. Hozzá kell tennünk azt, hogy az *-u* magú *yōchōonok* közül is, amelyek a fenti táblázatban szerepelnek, néhányuk (*hiu*, *miu*, *biu*, *piu*) csak igen ritkán (vagy nem) fordul elő a japán szókészletben — kivéve a hangutánzó és hangfestő szavakat, valamint a nem kínai eredetű jövevényszavakat —, így HEPBURN szótárából voltaképpen hiányoznak az ilyen hangzású szótaggal rendelkező szavak. (Hasonló jelenség részben az *-o* magú *yōonoknál* is megfigyelhető.) Tehát ez azt jelenti, hogy a gyakorlatban a következő *-u* magú *yōonok* vannak, beleértve a *yōchōonok*at: *kiu*, *shu*, *shū*, *chiu*, *riu*, *giu*, *ju*, *jū* (a *Hyōjunshiki*-féle átírásban: *kyū*, *shu*, *shū*, *chū*, *nyū*, *ryū*, *gyū*, *ju*, *jū*). HEPBURNnek szótára I. kiadása szerkesztésekor bizonyára nem kellett törnie a fejét külön azon, hogyan írjon át egy-egy rövid magánhangzós *-u* magú *yōont* latin betűkkel — kivéve a *shu*-t és a *ju*-t. Ez utóbbi két szótag magánhangzós részének hosszításával született *shū* és *jū* betűkép azonban — a szótár I. kiadásában — elűt a többi *-u* magú *yōchōon* betűképétől, hiszen csak e kettőnek van vízszintes ékeze. Témánk szempontjából nem közömbös, és hangsúlyoznunk kell, hogy a többi betűképenek számbavételével inkább a *shiu* és *jiu* forma lenne várható a *shū* és *jū* helyett. Csak a 3. kiadásban, amely követte a *Rōmajikai*-féle átírási rendszert, lett — úgymond — következetes a *-u* magú *yōchōonok* latin betűs átírása. Azonban az összes *-u* magú *yōon* latin betűs átírására nézve, amelyet a *Rōmajikai* állított össze, a *shu/shū*, *ju/jū* meg *chu/chū* (su/sū, dzsu/dzsū, csu/csū) betűkép még mindig nincs összhangban a többivel, hiszen belőlük hiányzik a *y* betű. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni azt, hogy a 3. kiadásban a *jajyū* ‘The musk-deer, Moschus moschiferus’ szó található, amely átírási forma nyilván hibásan került be, mivel itt a *jajū* (dzsadszū) szóalak lenne várható. A betűkép szempontjából viszont a háromjegyű *ju* jobban illene, mint a *jū*. Éppen ezek a pontok azok, amelyek támadhatók, kifogásolhatók, különösen japán fonológiai megfontolásokból, de elkerülhetetlenek voltak, tekintettel arra, hogy a *shu*, *chu* és *ju* betűképek angolos hangjelölés alapján születtek. Nem meglepő, hogy a *Rōmajikai* által 1885-ben kihirdetett és a HEPBURN által szótárának 3. kiadásban alkalmazott átírási rendszerrel szemben — amely csak nagyjából, de nem teljes mértékben egyezik meg a később HEPBURN névvel fémjelzett átírási rendszerrel —

rögtön ellenvélemény kapott hangot, amely a japán szótagjel-ábécé alapján építette fel az átírási rendszert. Ezen véleményt, amely a *Nipponshiki* átírási rendszer néven ismert és a későbbi *Kunreishiki* átírási rendszer előfutárának tekinthető, Tanakadate Aikitsu fizikus (1856—1952) fogalmazta meg 1885-ben (l. részletesen KIKUZAWA i. m. 140—4, 191—4; KOIZUMI i. m. 208—9; HIRAI i. m. 189—94). Mellesleg megemlítjük, hogy a *Hyōjunshiki*-féle átírás szerinti *sha, shu, sho, cha, chu, cho, ja, ju, jo* a *Nipponshiki*-féle átírásban *sya, syu, syo, tya, tyu, tyo, zya/dya, zyu/dyu, zyo/dyo* lesz. Ha követjük az utóbbi átírási módot, akkor a *jūjutsu Zyūzyutu* és a *jūdō* pedig *Zyūdō* köntösben jelenik meg.

4. Az alábbiakban az *-u* magú *yōchōon*okat vesszük szemügyre — amelyek a Muro-macsi-korban keletkeztek (MABUCHI i. m. 108—11; TOYAMA i. m. 209—13) — különös tekintettel az egyikükre, *jū*-ra. A *jū* szótag latin betűs átírásával kapcsolatban az angolul írt japán nyelvkönyvekben is (a főbb munkák reprintben is hozzáférhetők: STEFAN KAISER szerk., *The Western Discovery of the Japanese Language in Eight Volumes*. Richmond, 1995.; l. még KAISER ugyanitt az első kötetben megjelent írását: *Introduction: Pre-Twentieth-Century Western Studies of the Japanese Language: Discoveries and Rediscoveries*. 3—89) hasonló következtelenség figyelhető meg. Erre jó példát kínálnak WILLIAM GEORGE ASTON (1841—1911; l. róla TAKEUCHI i. m. 4—5; SUGIMURA i. m. 571—596; KUSUYA SHIGETOSHI, *Igirisujin japanorojitsuto no shōzō* = *Az angol japanológusok arcképcsarnoka*. Tokió, 1998. 81—123) nyelvkönyvei. Az 1873-ban Londonban megjelent „*A Short Grammar of the Japanese Spoken Language*” című könyvében (18) *ju* (dzsú ’tíz’), az ennek átdolgozott és bővített változatában (34) pedig — amely a címben a „*Short*” szó kihagyásával jelent meg 1888-ban (Jokohama—Tokió—London) — *jiu* szerepel (l. még YOSHIOKA HIDEYUKI, *Asuton ’Nihongo kōgo buntēn’ no rōmaji hyōki* = *Notation of Romanized Japanese in Aston’s „A Short Grammar of the Japanese Spoken Language”*. *Waseda daigaku daigakuin bungaku kenkyūka kiyō* 41/3. 1996: 30—2), mely átírást SAMUEL ROBBINS BROWN (1810—1880; l. róla TAKEUCHI i. m. 374—5; SUGIMURA i. m. 457—79) amerikai misszionárius és Hepburn barátja már az 1863-ban megjelent „*Colloquial Japanese, or Conversational Sentences and Dialogues in English and Japanese, Together with an English-Japanese Index to Serve as a Vocabulary, and an Introduction to the Grammatical Structure of the Language*” (Sanghaj, xliii) című könyvében használta. CHARLES SAMUEL EBY (1845—1925) pedig *jiu*-t is a *jū*-t is alkalmazta a kana használat módjától függően (*On Writing Japanese in Roma Letters*. *The Chrysanthemum*. l. 1881. 161—2, 445).

A „*Jiujutsu*” című fent említett cikkben is, amelyet KANŌ LINDSAY-vel együtt jelentetett meg angolul 1889-ben, figyelhető meg hasonló ingadozások és következtelenségek a latin betűs átírásokkal kapcsolatban: *Jiudo, Jiujutsu, Kishiu, Kiushinriu, Yagiu*, ezzel szemben *Gakushuin, Judo, Jūshin, Kenchūji*. Az itt dőlt betűkkel jelölt szótagok mind a hosszú magánhangzós *-u* magú *yōonok* (azaz *u-dan yōchōon*-ok: *jū, shū, kyū, ryū, gyū, chū* stb.). Tehát ebben az időben még Kanō, a dzsúdó alapítója — aki itt mindig a *jiujutsu* formát alkalmazta, és később a *Nipponshiki*-vel szemben a Hepburn-stílus elterjesztésében vállalt szerepet (Hirai i. m. 219, 250, 294—7) — sem fordított gondot arra (vagy lehetetlen dolog számon kérni tőle azt), hogy egységes és következetes átírási rendszer szerint használja a latin írást. Arra, hogy a japánok ezekben az időkben *jū, shū, kyū, ryū* stb. szótagokra *jiu, shiu, riu, kiu* stb.-féle latin betűs átírást is használták, még egy példát hozhatunk fel, mégpedig egy Magyarországon található dokumentumból, amelyet az MTA kéziratára őriz (Ms 1048/41—43). 1888-ban Saitō Shūichirō (Szaitō Sūicsirō), aki annak idején Berlinben tartózkodott, névjegyét mellékelve angol nyelvű leveleket intézett Vámbéry Árminhoz. A névjegyén „*Saito Shiuchiro, Conseiller de Légation*

au Ministère des Affaires Étrangères du Japon” szerepelt, megtartva azon sorrendiséget, miszerint a japán nyelvben a családnév után következik az ún. utónév úgy, mint a magyarban. Továbbá megemlítendő, hogy Nanjō Bun’yū (Nandzso Bunjú), a buddhizmus neves kutatója, aki 1876 és 1884 között tartózkodott Nagy-Britanniában, és Max Müllernél tanult szanszkritot, nevét *Bunyu Nanjio*-nak írta, amikor megjelentette könyveit angolul. Ezek a latin betűs átírások a kiejtés szerinti hozzávetőleges átírásokra való szándékot mutatják azért, hogy a nem japán — főleg angol — ajkúak is viszonylag könnyen ejthessek ki egy-egy latin betűvel átírt japán szót.

A japánoknak ezekben az időkben egy sajátos helyesírási problémával, a kana használat módjának problematikájával is szembe kellett nézniük. Erre vonatkozóan most az első komoly, németül íródott japán nyelvkönyvben alkalmazott latin betűs átírási rendszeren keresztül adunk ízelítőt a kana szótagírás régi írásmódjainak problematikájáról. Egyes németül írott japán nyelvkönyvekben — magától értetődően — olyan latin betűs átírási rendszer is alkalmazásra került, amely a német ajkúaknak kisebb gondot okoz. A szóban forgó nyelvkönyv, amely 1886-ban látott napvilágot Lipcsében PHILIPP NOACK tollából a „Lehrbuch der japanischen Sprache” címmel, ezt tette, sőt figyelembe vette a kana szótagírás különféle módjait. Ez utóbbi miatt azonban Noack talán nem könnyítette meg, hanem inkább megnehezítette a japánul tanulók dolgát. Idezzünk a könyvből egy példát (26):

<i>si u und di u</i> <i>si hu und di hu</i> <i>si juu und di juu</i>	}	in s'jū, ds'jū oder dschū
--	---	---------------------------

Ez jól mutatja az akkori kana szótagírás olvasásának bonyolultságát, hiszen itt tulajdonképpen egy azonos hangzású szótaggal, *jū*-val van dolgunk, amelynek — amint látható fent — hatféle írásmódja lehetett. Ha NOACK átírását követjük, a *si/di + u/hu* és *si/di + ju + u* (a *Hyōjunshiki* szerint: *ji/ji + u/fu* és *ji/ji + yu + u*; a magyaros átírásban *dzsi/dzsi + u/fu* és *dzsi/dzsi + ju + u*) betűkép jön létre, amely négy esetben kétjegyű és két esetben pedig háromjegyű kanából állt. Itt szólnunk kell a NOACK által használt *di*, valamint *si* mivoltáról, mely mind a kettőre egységesen a *Hyōjunshiki*-féle átírási rendszer *ji* (*za*-sorú és *da* sorú *ji*) betűképet alkalmazza. A ㄥ *ji* (Noack-féle *si*) kana szótagjel és a ㄨ *ji* (Noack-féle *di*) kana szótagjel hangértéke korábban eltért egymástól ([ʒi] — [dʒi]), de már a Muromacsi-korban kezdett összekeveredni, majd az Edo-korban eltűnt közülük a különbség az előbbi javára: [ʒi] / [dʒi] > [ʒi]. Ez az ún. *yotsugana* (négy darab kana) névvel illetett csoport egyik párja, a másik párja pedig a Noack-féle átírásban *su* és *du* (ズ, ヅ mind a kettő *dz* a HEPBURN szótára 1. kiadása alapján készített fenti táblázatban, valamint *zu* a *Hyōjunshiki*-féle átírásban), amely szintén hasonló hangtani sorsra jutott: [zu] / [dzu] > [zu] (l. részletesen MABUCHI i. m. 121—3; KISHIDA i. m. 63—4; TOYAMA i. m. 247—51). A Meidzsi-kor elején még nem létezett sokak által elfogadott helyesírási szabály, így egy-egy szót, szótagot különféle kana szótagjelekkel önkényesen írhattak. NOACK erről a helyzetről ad tájékoztatást a japánul tanuló német ajkúaknak, hogy ki tudják olvasni az ilyen különféle kana-szótagírási módok szerint írottakat.

Másrészről a japánoknak — a holland nyelv helyett, amely közvetítésével hozzáférhettek az európai tudományosság világához az elzárt Japánban — a Meidzsi-korban már mindenekelőtt angolul kellett tanulniuk nagyobb intenzitással, s ezzel együtt a latin betűk sokkal szélesebb körben kezdtek elterjedni, mint korábban, amiben az egzotizmus iránti vonzalom is szerepet játszhatott. Minden bizonnyal szembesültek azzal a kérdéssel is, hogyan írják át személyneveiket, helyneveket stb. latin betűkkel. A Meidzsi restauráció idején érdekes módon sok olyan kis könyv vagy füzet került kiadásra, amely nem az

angol nyelv tanulását tűzte célul, hanem csupán a japán szótagoknak az angol, illetve latin betűkkel való átírásának tanítására szorítkozott. Az 1871-ben megjelent „Eigaku nagashira ji (a szerző átírása szerint: Eihgaku nahgashira ji = A családnevek első írásjegyének angol betűs átírása)” című, hasonló jellegű füzetecske HASHIZUME KAN’ICHI tollából talán kis betekintést nyújt nekünk a korabeli latin betűs átírás kérdésebe és a kana szótagírás helyesírásának problematikájába is (KIKUZAWA SUEO könyvében [i. m. 119—25], amely az ilyen fajta könyvek címét felsorolja, ez nem szerepel, de HASHIZUME hasonló címet viselő 1871-es kiadványáról történik említés; l. még KITTA HIROKUNI, Nihon no rómaji undō [a szerző átírása szerint: Nippon no Rómazi-undō] 1582—1990 = A latin írás alkalmazásának mozgalmi Japánban. Tokió, 1992. 8). Ha csupán az *-u* magú *yōchōonokra* szorítkozunk, akkor a füzetecske ezeknek az angolos hangjelöléssel való látszólag következetes átírási módjáról tanúskodik, hiszen a *kiu* és a *chiu* mellett a *shiu* és a *jiu* betűképek is szerepelnek, amelyek kívánatosak lettek volna HEPBURN szótárának 1. kiadásában. HASHIZUME füzetcskéje, amely magyarázó szöveg nélküli, és semmilyen bevezetővel vagy utószóval nincs ellátva, nem minden *yōon* latin betűs átírásáról ad útbaigazítást. Az említett *jiu*, *shiu*, *kiu* és *chiu*-n kívül mindössze a következők szerepelnek ott: *jiyu(n)*, *shiyu(n)*, *hiyou*, *riyau*, *riyou*, *chiyou*, *jiyou*, *shiyou*, *kiyau*. Ezek, amelyek a *Hyōjunshiki*-féle átírásban *ju(n)*, *shu(n)*, *hyō*, *ryō*, *ryō*, *chō*, *jō*, *shō*, *kyō*-ként szerepelnek, a kiejtés szerinti átírásokhoz nem állnak közel. Itt arról van szó, hogy Hashizume egy-egy kínai írásjegy japán olvasatát kana szótagjelekkel jelölte, és ezeket majd gépiesen ültette át a latin írásra. Tehát a probléma a kana szótagírás módjában is rejlik.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

***Jūjutsu* and *jūdō*: Hungarian and international reflexes of some Japanese sports terms**

In dictionaries of the English language, the English version of the Japanese word *jūjutsu* appears in four different spellings: *jujutsu*, *jujitsu*, *jiujutsu*, and *jiujitsu*, sometimes embellished by a hyphen, too. The form *jiu-jitsu* — in which the hyphen only refers to the fact that the word was originally written with two Chinese characters — has also become a loanword in German (also spelt *Dschiu-Dschitsu*) and in French. On the other hand, the spelling of the Japanese word *jūdō* is *judo* in all three languages. (Note that the horizontal stroke standing for vowel length in the Romanised rendering is often omitted.) According to the orthographical rules of the syllabic *kana* script of the time — that continued to be in use until 1946 — *jū* was written with two syllabic characters, as *ji* + *u*. In three editions of James Curtis Hepburn’s excellent and highly popular Japanese–English dictionary, this word was spelt in three different manners: *jū-jutsz* (1st edition, 1867), *jū-jutsu* (2nd edition, 1872), and *jūjutsu* (3rd edition, 1886). In the Meiji period, another Romanisation in which the syllable *jū* was written as *jiu*, was also used. As far as *jutsu* is concerned, the phenomenon that *ju* is often pronounced as *ji* can still be observed in the Tokio dialect. Adding all that up (*jiu/ju* + *jutsu/jitsu*), we get the four spellings of the word *jūjutsu* mentioned above, less the hyphenated versions. It can be safely said that the spelling *jujitsu* that is the most frequently encountered version in present-day English can be attributed to the form that occurs in the Tokio dialect. The word *jūdō* became widely known abroad a couple of decades later than *jū-jutsu*; it was especially after the outbreak of the Russian–Japanese war that serious interest began to be taken in it. The two words practically meant the same thing in those days. It was not only in English but also in German and French, etc. that the spread of the form *jiu-jitsu* was largely due to H. Irving Hancock’s books whose titles included this particular spelling. Similarly, Hungarian

adopted the form *dzsiu-dzsiu*. Hungary played a pioneering role in the early history of the spread of the word *jūdō* in Europe, given that in 1906 Kichisaburō Sasaki taught a four-month course there at the initiative of Miklós Szemere, and in the next year his book entitled “Djudo” was published in Hungarian. That was probably the first book ever written in a language other than Japanese with the word *jūdō*, rather than *jūjutsu*, in its title.

TORU SENGA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Négyszázhuszonöt éves Melius Péter Herbariuma

I. Bevezetés. — Melius Péternek, a magyar reformáció kiemelkedő egyéniségének egyházi írásai mellett egyetlen világi jellegű munkája a Herbarium, amely 1578-ban, Kolozsvárt, Heltai Gáspárné könyvnyomtató műhelyében, a szerző halála után látott napvilágot. Sándor István feltételez ugyan egy korábbi kiadást is, amely Debrecenben jelent volna meg 1562-ben, ebből azonban egyetlen példány sem ismeretes.

A Herbarium témáját az alcím és a hozzá kapcsolódó magyarázat pontosan megjelöli: „Az faknac fvékneec nevekről, természetekről, és hasznairól, Magyar nyelvre, és ez rendre hozta az Doctoroc Kőnyueiből az Horhi Melius Peter”.

A könyvet Heltai Gáspárné előljáró beszéde nyitja meg, amelyben rávilágít a mű keletkezési körülményeire, fontosságára, és reményét fejezi ki, hogy munkája „ez Kőnyneec ki adájában” hasznos, és „az Magyar nemzetlégnec épületire és méltóságára” szolgál.

A növényekről és azok gyógyászati hasznáról ismereteket nyújtó Herbarium mint az első magyar nyelvű nyomtatott orvosbotanikai mű a korabeli tudományosság és az ismeretterjesztés határán helyezhető el. Értékét növeli, hogy százhetvenöt évvel korábban jelent meg Linné növényrendszertani munkájánál, amely a modern botanika kezdetét jelzi. Így, ha botanikai szempontból vannak is tévedései, hiányos leírásai, amelyek megnehezítik a növények azonosítását, a munka úttörő jellegére kell elsősorban felfigyelnünk. Olyan korban vállalkozott Melius a növények leírására és gyógyászati hasznának bemutatására, amikor e kérdéskörben csak próbálkozásokkal találkozunk. Magyar nyelvű orvosi könyvet 1577-ben Lencsés György, Báthori Kristóf feleségének főudvarmestere is összeállított, „Ars Medica” címmel. Ez a korabeli hasonló jellegű külföldi művekkel azonos színvonalú munka azonban sokáig kéziratban maradt, csak 1943-ban tette közzé Varjas Béla (XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.). A magyar botanika szakszerű bűvára volt Beythe András is. Orvosbotanikai műve (Fives kőnűv. Németújvár, 1595.) 275 növény magyar és latin nevét és magyar névváltozatát sorolja fel. 185 növényleírása szó szerint megegyezik a Meliuséval.

Pontosan nem tudhatjuk, mi ösztönözhatta Melius a Herbarium elkészítésére, de minden bizonnyal a külföldi füveskönyveknek lehetett ebben elsősorban szerepe. Ugyanis a XVI. században jelent meg Brunfels, Fuchs, Bock, Lonicerus füveskönyve. Wittenbergben folytatott tanulmányai során Melius a teológián kívül természettudományi stúdiókkal is foglalkozott, így minden bizonnyal ott ismerkedett meg ezekkel a művekkel.

Melius maga vall arról, hogy a kortárs Adam Lonicerus mainzi orvostanárnak a XVI. század közepén megjelent híres növénytani könyvét (*Historiae naturalis opus novum*) fordította és egészítette ki az ókori Dioscorides (Dioszkoridész), Plinius, Galenus, valamint a kortárs Pietro Andrea Mattioli, Hieronymus Bock és Leonhard Fuchs műveiből.

Az 1578-ban Kolozsváron kiadott Herbariumnak teljes példánya található a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, az Országos Evangélikus Könyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában, valamint a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Nagykönyvtárában. Csonkult példányt több helyen is őriznek, a többi közt a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár állományában.

Szövegkiadása jelent meg 1962-ben, az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 23. számában: Horhi Melius Péter: Herbarium. Kiadta: INCZE GÁBOR. Bevezetés: BÁN IMRE. (Kísérő tanulmányok: BÁN IMRÉTŐL, HALMAI JÁNOSTÓL, NATTER-NÁD MIKSÁTÓL és INCZE GÁBORTÓL.) Szövegkiadását gondozta 1978-ban, a Herbarium megjelenésének 400. évfordulóján a Kriterion Könyvkiadó kolozsvári szerkesztősége is: Melius Péter: Herbarium. Sajtó alá rendezte SZABÓ ATTILA. (Bevezető tanulmány: SZABÓ ATTILA, KABÁN ANNAMÁRIA. Összehasonlító növénynévjegyzék: KABÁN ANNAMÁRIA.)

A szövegkiadások után nagy örömmel üdvözölhetjük a Herbarium régóta várt hasonló kiadását, amelyet a Balassi Kiadó 2002/2003 fordulóján jelentetett meg, a tőle megszokott igényességgel, az MTA Irodalomtudományi Intézetével és az Országos Széchényi Könyvtárral társulva, a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat XXXVII. kötetként. A faksimile szövegét közzéteszi KŐSZEGHY PÉTER. A hasonló kiadást magyarázó szöveg kíséri, amelyet a botanikus SZABÓ T. ATTILA írt. A szerző elsősorban a mű orvosbotanikai és gyógyszerészeti jelentőségét értékeli, szerteágazó kitekintéssel.

2. A Herbarium nyelvállapota. — A 425. évforduló alkalmával a mű nyelvi jellemzőire kívánom felhívni a figyelmet.

A) Fontosabb szövegtani, mondattani sajátosságai. — A Herbarium a tudományosság és az ismeretterjesztés sajátosságait ötvöző mű. Abban a korban ugyanis a kettő még nem vált el élesen egymástól. Jellemzője ennek következtében a Herbariumnak, hogy nem a szűk szakmai réteghez szól, hanem a széles olvasóközönséghez, őket szeretné szakismeretekkel ellátni. Ez is magyarázza olvasmányosabb jellegét. Sok népi megfigyelésen alapuló hasonlatot, szentenciaszerű megállapítást, néha tréfás megjegyzést is tartalmaz.

Két nagy részét különíthetjük el. Az első a növények és a betegségek betűrendbe szedett jegyzéke, *Index auagy Lailstrom* címen. A második rész a tulajdonképpeni herbarium, amely a növények pontos leírását nyújtja, és gyógyászati használhatóságukat részletezi. A Herbarium tehát enciklopédiaszerűen épülő szöveg. Az egyes növényekről szóló fejezetek címszóként a növények magyar, latin és német megnevezését tartalmazzák. A szerző gyakran több magyar névváltozatot, illetőleg sajátos körülírást is feltüntet. Ezt követően a fejezetek általában a növény rövid leírását adják, majd többnyire három részből épülnek: az első a növény „természeti”-t mutatja be, a második a növény „belső hatnaí”-ról, a harmadik pedig „külső hatnaí”-ról szól. A növények csoportosításában rendszert nem fedezhetünk fel, a Herbarium ugyanis nem rendszertani, hanem orvosbotanikai munka. A benne való tájékozódást a már említett *Index auagy Lailstrom* teszi lehetővé. Az egymás után következő fejezetek azonban nem egyforma terjedelműek. Meglátszik rajtuk, hogy különböző időszakokban készültek. A Herbarium első nyolc fejezete rövid, szinte vázlatos, a következő 44 hosszabb, a további 70 szinte szó szerint megegyezik Lonicerus művének megfelelő fejezeteivel, az utolsó 111 fejezet már jóval részletesebb, terjedelmesebb az előbbieknél.

A Herbarium egyes fejezeteiben jól elkülöníthetők a leíró, illetőleg a növények felhasználására tanácsot adó szövegrészek. Ami a mondattani jellemzőket illeti, elmondhatjuk, hogy Melius nem használ bonyolult mondatszerkezeteket. Mondategészei kevés

mondategységből állnak. Egy mondategészre átlagban 1,46 kapcsolás esik. A mellérendelő és alárendelő mondatkapcsolások részesedési aránya pedig átlagban 50-50%. A mellérendelő kapcsolásformák közül a kapcsolatos és a következtető fordul elő a leggyakrabban, az alárendelők közül pedig a feltételes árnyalatú időhatározói, illetőleg a jelzői a gyakoribb. Ezek létjogosultságát a leíró és tanácsoló szövegtípus sajátos stratégiája határozza meg.

A Herbarium nyelvezete feltehetően Melius Somogy környéki és debreceni, valamint a nyomdász Heltai nyelvjárási sajátosságaiból ötvöződik, akinek elképzeléseit özvegye is igyekezett érvényesíteni. Ez nem véletlen, hiszen jól tudjuk, hogy a tizenhatodik században szerző és nyomdász munkája még nem különült el élesen egymástól. Maguk a nyomdászok is alakítják a munkába vett kéziratokat. Ezek az első olyan céltudatos törekvések, amelyek a nyelvi egységesülést segítik elő. Köztudomású, hogy a Heltai-féle nyomdában minden beérkezett könyvet nyelvi, de főképp helyesírási szempontból egységesítettek. Az irodalmi nyelv kialakulása előtt a minta csakis a nyomdász saját nyelvjárása lehetett. Bár az idegen nyelvjárási sajátosságokat többé-kevésbé lefaragják, természetesen röleg megmaradnak azok, amelyek a könyvnyomtató sajátjával megegyeznek.

B) A Herbarium hangjelölése. — A Herbarium maitól eltérő, esetenként alternatív hangjelölései — néhány ritkább vagy éppenséggel alkalmi előfordulású jelöléstől eltekintve — a következők: $a = \acute{a} / tz = c / cz = cs / e$, $\acute{e} = \acute{e} / i$, $y = j / c$, $k = k / ck = kk / o$, $\acute{o} = \acute{o} / \acute{o} = \acute{o}$, $\acute{o} / \acute{o} / \acute{o}$, $s = s / \acute{s} = sz / v = u$, $\acute{u} / u = \acute{u} / \acute{u} = \acute{u}$, $\acute{u} / \acute{u} = \acute{u}$, \acute{u} / w , $u = v$.

Hiányossága a mű jelölésrendszerének, hogy néhány hangra két, sőt három jel is szerepel benne. Az \acute{e} -t, például, jelölheti \acute{e} (*Ízép*) és \acute{e} (*ekes*), az u -t u (*lapu*), v (*vtánna*) és w (*wraól*). A legtöbb esetben azonban a jeleket jól elkülöníthető helyzetben találjuk. A k -t szó elején és szó belsejében k , szó végén pedig c (*kerti*, *embernec*), az s -t szó elején és szó belsejében \acute{s} , szó végén s (*loc*, *rohadálla*, *mérges*), a szókezdő u -t és \acute{u} -t v , a szó belseji és szó végi u -t és \acute{u} -t u (*vti fű*, *succulla*, *szobafu*), a szókezdő \acute{u} -t és \acute{u} -t \acute{u} , a szó belseji és szó végi \acute{u} -t és \acute{u} -t \acute{u} (*vnófarc*, *tűdő*, *fű*), a szókezdő v -t v , a szó belseji v -t u (*vize*, *nedues*) jelöli.

A Herbarium jelölésrendszeréről elmondható továbbá, hogy két hangértékkel szerepel benne az i , az u és a v . Az i -nek i és j (*iglítze*, *ió*), az u -nak u és v (*szuroc*, *neue*), a v -nek szintén u és v (*vgorka*, *veres*) a hangértéke. A labiodentális v pedig magánhangzóközi helyzetben bizonyos esetekben következetesen hiányzik (*föec*, *fűe*, *szekfüec*). Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a kolozsvári régiségben magánhangzóközi helyzetben a magánhangzók hatására valószínűleg nem labiodentális v -t, hanem bilabiális β -t ejtettek, ezt pedig írásban nem jelölték (l. SZABÓ T. ATTILA, A magyar bilabiális v nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez: MNy. 1960: 31—43, Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez: Irodalomtörténeti Dolgozatok 65. sz. 1972. 13—27).

Található a Herbariumban néhány olyan jel is, amely következetesen ugyanannak a hangnak a jelölője, s amely általában jellemzője a XVI. századi nyomtatványoknak, de a mai közhasználattól merőben eltér: a c hangot tz , a cs -t cz , az sz -t \acute{s} , az \acute{o} -t és \acute{o} -t \acute{o} jelöli.

Fogyatékosága ennek a rendszernek, hogy általában sem jelkettőzéssel, sem pedig mellékjellel nem jelöli az i , \acute{o} , \acute{u} , \acute{u} magánhangzók hosszúságát. Az \acute{a} , \acute{o} hosszúságának jelölése sem következetes.

A mássalhangzók hosszúságát, illetőleg ikerített voltát általában betűkettőzés jelöli, és ez csak akkor marad el, amikor a megelőző vagy rákövetkező mássalhangzó miatt az ejtésben rövidülés következik be.

C) A Herbarium fontosabb hangtani-alaktani sajátosságai. — Először is a labiális—illabiális, zártabb—nyíltabb, illetőleg palatális—apalatális megfeleléseket vizsgálom.

A labiális—illabiális megfelelések közül elsősorban a labiális *ö*-zés jelentkezik a mai illabiális *e* helyett. Hangsúlyos helyzetben alig valamivel gyakoribb a mai köznyelvinél az *ö*-ző alakok használata. Megtalálható, például, a *bőtűckel, kőrös fa, fzőm* szavakban, de előfordul hangsúlytalan helyzetben is (például *berkenyehöz, meg ekefítotte*). Ezt a nyelvjárási sajátosságot Melius Somogyból hozhatta magával, de nem volt idegen Heltai nyelvhasználatától sem.

Elég gyakori — Heltai mezősegi nyelvjárására jellemzően — hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben a mai labiális *ö* helyett az illabiális *e* használata (például *őker gus, őker fzem, őrdeg, földén, előfzer*). A Herbariumban a birtokos személyjel többes harmadik személyű *-uk/-ük* alakja egy fokkal nyíltabban, *-ok/-ök* alakban bukkan fel. Az *-ök* helyett pedig gyakran az illabiális *-ek* fordul elő (például *tefiec, természetekről*).

De megtalálható hangsúlyos helyzetben az illabiális *i*-zés is az *ü* rovására (például *iröm*).

A zártabb—nyíltabb megfelelések közül megfigyelhető a mai *ü* helyett a nyíltabb *ő*, főleg abszolút szóvégen (*feyő, nemő*), a mai *u* helyett a nyíltabb *o* (*deákol, magyarol*), valamint a ma használatos *i* helyett a nyíltabb *é* megléte (például *kefértet, kéuán* és származékai).

A zártabb—nyíltabb viszony szempontjából elmondható, hogy a többes első személyű *-unk/-ünk* birtokos személyjel következetesen ebben az alakban fordul elő, a többes harmadik személyű *-uk/-ük* viszont többnyire egy fokkal nyíltabb *-ok/-ök* alakban szerepel (például *tulaydonfágokról, hátoc, tefitóc*). Sőt néha még egy fokkal nyíltabb *a*-zó alak is felbukkan (*hafznakról*). A határozóragok közül a *-ból/-ből, -ról/-ről* általában a mai alakkal azonos, a *-tól/-től* ellenben váltakozik a zártabb *-túl/-túl* alakkal. Az igei személyragok többes első személyben mind az általános (*-unk/-ünk*), mind pedig a határozott ragozásban (*-uk/-ük, -juk/-jük*) a mai köznyelvi formában szerepelnek.

A mássalhangzókkal kapcsolatos jelenségek közül szembetűnő a depalatalizáció (*fénlic, kóménec*, valamint a *-nyi* denominális névszóképző *-ni* alakban történő használata: *nyomóni*).

Ejtés szerint találjuk az írásban ma nem jelölt teljes hasonulást (*egéfféget*), a zöngesség szerinti részleges hasonulást (*efzt, hoftza*), illetőleg az összeolvadásos hangjelenségeket (*tifztellyéc, ruttyát, gyogyitya*).

Gyakran találunk intervokális helyzetben mássalhangzónyúlást (*succuffa, nállad, főnnyű*). Olyan jelenség ez, amely a korabeli kolozsvári deákság többségének írásaiban előfordul, tehát nem tekinthető a Heltai-nyomda sajátosságának.

A határozott névelő mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is gyakran az alakban szerepel (*az fáknac, az kőrtuely*).

D) Szókinctani kérdések. — A Herbariumnak elsősorban a latin növénynevek tudatos magyarításában, a magyar növényteni szakszókincs (nagyobb mértékben a később hivatalosított *genus-* és kisebb mértékben a szintén később hivatalosított *fajnevek*) kialakításában volt kezdeményező szerepe. E szerep érzékeltetésére a továbbiakban a Herbarium magyar növényneveire térek ki.

A Herbariumban magyar növénynevek a növénynévjegyzéken kívül címszóként a fejezetek élén és az egyes fejezetek növényekről szóló bekezdéseiben, szövegösszefüggésbe ágyazva fordulnak elő. A műben összesen 1236 magyar növénynevet találtam. Ez kevesebb, mint amennyire az eddigi becslések hivatkoztak, de jóval több, mint amennyi a Herbariumot megelőző írásos emlékekben kimutatható. Itt kell megjegyeznem, hogy sok, ma összetett szóként használt növénynév a Herbariumban következetlenül hol egybeírva, hol pedig különírva fordul elő.

A továbbiakban a Herbarium növényneveinek előéletét és utóéletét vizsgálom, ezt követően a növényneveket eredetük szerint osztályozom, végül pedig a belső keletkezésű növénynevek kialakulásának legjellemzőbb módjait villantom fel.

1. Melius egyéni tapasztalatból aligha ismerhette a Herbariumban található gazdag növénynévanyagot, valamint a megfelelő latin, német, ritkábban görög megnevezéseket. Felmerül tehát a kérdés: milyen írott forrásanyagot használhatott fel az élszóbelieken kívül, s van-e kapcsolata a Herbariumnak a korábbi növénynévjegyzékekkel.

Ha az előző korokból fennmaradt írott munkákra gondolunk, magyar viszonylatban elsősorban a szójegyzékek és szótárak jöhetnek számításba, a másutt megjelent művek közül pedig a fűvészkönyvek vehetők tekintetbe. A korábban készült szójegyzékek és szótárak közül számításba jöhet a Besztercei Szójegyzék (1395 k.), a Schlágli Szójegyzék (1400—1410), a Gyöngyösi Szótártöredék (1560 k.), a Murellius-szójegyzék (1533) és Szikszai Fabricius Balázs Szójegyzéke (1561—1576).

Összegezve a vizsgálatokat, megállapítható, hogy a Meliusnál szereplő 1236 növénynév közül 358 bukkan fel korábbi munkákban. Az azonosított növénynevek azonban korántsem arányosan oszlanak meg az egyes szójegyzékekben. A 358 azonosított növénynév közül 288 a Szikszai-féle szójegyzékben fordul elő, 124 a Besztercei Szójegyzékben, 155 a Schlágli Szójegyzékben, 103 a Murellius-szójegyzékben és 54 a Gyöngyösi Szótártöredékben. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezek a növénynevek kizárólag csak egyik vagy másik szójegyzékben fordulnak elő. Nagyon sok olyan növénynév van, amely több munkában is fellelhető.

Statisztikai felmérést végeztem arról is, hogy pontosan hány azonosított növénynév található kizárólag egy munkában, hiszen ez jelenti a legfontosabb fogódzót annak kiderítésében, hogy az illető szójegyzék vagy szótár forrásul szolgált-e Meliusnak. A meglepő az, hogy mindössze 73 növénynév lelhető fel a Szikszai Szójegyzékénél korábbi munkákban. Ez önmagában természetesen még keveset mond, hiszen ha ritka és ismeretlen növénynevekről van szó, sokkal kevesebb adat is nagyon fontos lehet. Kiderül azonban, hogy ez a 73 növénynév mind nagyon közismert és elterjedt (például *kőkény*, *kőrös fa*, *gomba*, *hagyma*, *lom fa*, *gyalog fönnyű* stb.). Ezeket tehát Melius maga is jól ismerhette a mindennapi életből, s nem kellett értük feltétlenül egyéb írásos forráshoz folyamodnia.

Annál meglepőbb, hogy azok a növénynevek, amelyek a Herbariumon kívül Szikszainál bukkannak fel, kevésbé ismert, többnyire népi elnevezések. Köztudomású, hogy Szikszai sok növénynevet gyűjtött a nép körében. Néhány példa azokból, amelyek Meliusnál is szerepelnek: *aranyfonal fű*, *bableuelű fű*, *kakastaré*, *kannamó fű*, *kórontó fű*, *rontó fű* stb. Népi elnevezésekről lévén szó, nehezen képzelhető el, hogy ezek különböző vidékeken ilyen nagy mennyiségben teljes alakú egyezést mutattak volna, hiszen még egy vidéken is nehéz két olyan embert találni, aki ilyen sok növénynevet teljesen egyformán használna. A Szikszai-féle szójegyzék tehát tényleg forrásul szolgálhatott Meliusnak a Herbarium összeállításakor. Megerősít ebben a következtetésben az is, hogy ez a szójegyzék a Herbarium megírásakor közismert volt, közkézen forgott.

A Herbariumban található nagyszámú, fordítás nélkül átvett latin növénynév (például *Agaricum*, *Agrimonia*, *Aloe* stb.), illetőleg a tükörfordítások (például *Barbára afony fű*, *egyházi Hylop*, *eke akadály*, *eke tarto fű*, *páztör erzfénye* stb.) és a népetimológiai kifejezések arra utalnak, hogy a latin és német növénytani munkák voltak Melius legfőbb forrásai.

2. A Herbarium növényneveinek utóéletére figyelve, azokat a ma is használatos növénynevekkel vettem egybe. Az összehasonlítást CSAPODY VERA és PRISZTER SZANISZLÓ szótára segítségével végeztem el (CSAPODY VERA — PRISZTER SZANISZLÓ, Magyar növénynevek szótára. Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1966.). Az összehasonlítás során kide-

rült, hogy a XVI. századi növényneveknek egy része ma is hivatalos megnevezés, egy része tájszó, más része pedig azóta kihalt.

A ma is hivatalos megnevezésként élők nagyobb része eredet szerint jövevényszó, illetve ősi örökség (például *főnnyű*, *galagonya fa*, *gejtennye fa*, *gyopár*, *hárs fa*, *káka*, *kender*, *ménta*, *szil fa* stb.), kisebb része belső keletkezésű, főleg metaforikus megnevezés (például *galamb bégy*, *galamb láb*, *hollo láb*, *kakas cimer*, *kakuc fű*, *orozlán fog* stb.). A ma tájszóként élők eredet szerint kizárólag belső keletkezésű növénynevek vagy népetimológiai megnevezések (például *bolondító fű*, *boryu orru fű*, *diadalmas fű*, *díznó orra*, *eb feyő fű*, *pálfator erjénye*, *róka mogy*, *tyik hur* stb.). A kihalt növénynevek többnyire belső keletkezésűek. Ilyen például: *elfordult fű*, *egér fűl*, *karácson gyökér* stb.

3. A Herbarium növényneveinek eredetét vizsgálva három fő réteget különítem el: az ősi eredetű, a magyar nyelv külön életében keletkezett és a más nyelvekből átvett nevek rétegét. A Herbarium ősi eredetű növényeivéről elmondható, hogy az uráli korból származik a *nyár fa*, *nyir fa*, a finnugor korból a *főnnyű fa*, *hárs fa*, *szil fa*, az ugor korból pedig az *epery* (fa), *gyökér*, *kóles*. Ezek mellett több olyan ősi eredetű növénynév fordul elő a műben (szám szerint 30), amely valamilyen szó szerkezet alaptagjaként vagy meghatározó tagjaként szerepel (például *fekete nyár*, *földi mogyoró*, *gyalog főnnyű* stb.).

A magyar nyelv külön életében keletkezett növénynevek valamilyen szóalkotási mód vagy jelentésváltozás eredményei. Ez a legnépesebb csoport (például *arany fű*, *áldot fű*, *balha őlő fű*, *gyűsző fű*, *őkőr fark*, *ördög harapta fű* stb.). 529 növénynév tartozik ide.

A más nyelvekből átvett növénynevek rétegén belül elkülöníthetők a jövevényszavak és az idegen szavak. A jövevényszavak csoportjába 111 növénynév sorolható. Ezek szláv, latin, török, olasz, szlovák, bajor, német eredetűek, de vannak vándorszavak, illetőleg bizonytalan eredetűek is. Ezek mellett 409 olyan jövevényszóknak minősülő növénynév is van, amely valamilyen szó szerkezet alaptagjaként vagy meghatározó tagjaként szerepel (például *vizi torma*, *réti kápolfta*, *mezei vad retek* stb.). Az idegen szavak csoportjába 42 növénynév tartozik, ezek latin nevek (például: *Mamortica*, *Pulegium*, *Chelidonia*, *Laurus* stb.). Elég sok tükörfordítás is szerepel a növénynevek között, szám szerint 69. Ilyen például *Herba Basilica* — *balilika fű*, *Remora aratri* — *eketartó fű*, *Flos Cuculi* — *kakuc fű* stb.

4. A Herbarium belső keletkezésű növénynevei két nagy csoportba sorolhatók aszerint, hogy a névadás indítéka ma már elhomályosult-e, avagy élő. Az első csoportba azok a növénynevek tartoznak, amelyek valamilyen belső szóalkotási móddal, esetleg szótelemekkel vagy jelentésváltozással a magyar nyelv külön életében keletkeztek, de a névadás indítéka a köztudatban elhomályosult. A Herbariumban számuk elenyésző, mindössze 20. Ilyen például a *fagyol*, *lóhere*, *mogyoro*, *lóska*, *szekfű* stb. (kialakulásukról l. részletesen a TESz.-ben).

A második csoportba azok a növénynevek sorolhatók, amelyekben a névadás indítéka nem homályosult el a köztudatban. Számuk 504. Ezek ízes népi magyarsággal, világosan és jellemző módon adnak képet a jelölt fogalomról.

A valóságselemek, illetve a fogalmak közötti relációk tekintetében a legtipikusabb növénynevek azok, amelyekben a növény alakja, termőhelye, illetve hatása tükröződik. 180 növénynévben, a nevek 35,71%-ában a növény alakja tükröződik: *czengő fű*, *boryu orru fű*, *őkőr fark*, *szilua leuelő fű* stb., 51 növénynévben, a nevek 10,11%-ában a név a helyre (különböző felszíni formákra, országokra, ember által megművelt területre) utal, ahol a növény rendszerint él, ahol őshonos: *hegyi ökőr fark*, *mezei ökőr nyelv*, *kerti fodorka* stb., 43 növénynév, a nevek 8,53%-a a növény hatására utal: *balha őlő fű*, *bolondító fű*, *kőronto fű*, *szem vigasztalo* stb., illetve az utóbbival megegyező számban és arányban a név a növényi rész formájára utal: *hegyes leuelő vtiű*, *kéc virágu tyikbégy* stb.

A növénynevek kialakulásában szerepet játszó jelentésváltozás-típusok azokban a növénynevekben vizsgálhatók, amelyekben a névadás indítéka nem homályosult el a köztudatban, ugyanis ezek legnagyobb része szóképszerű. A poliszemantikus szavak egyes közvetlenül összefüggő jelentései között a jelentésvizony minősége lehet metaforikus, azaz hasonlóságon alapuló, és metonimikus, azaz érintkezésen alapuló. Mindezek szófajok szerint is elkülöníthetők, illetőleg a növénynevek aszerint is osztályozhatók, hogy bennük az elsődleges és a másodlagos jelentés milyen jelentéssztyába sorolható. A vizsgált 504 növénynév közül 229 alakult valamilyen jelentésváltozással.

A jelentésváltozás típusai közül a leggyakoribbak a metaforikusak. Ezen belül az állati testrészt → növény: *difzno orra*, *kigyo nyelv*, *őkőr fark* stb. (117 név, 51,09%), illetőleg a tárgy → növény: *parasztoc rockáia*, *harang fű* stb. (44 név, 19,2%) jelentéssztyából alakult növénynevek a legtipikusabbak. (A Herbarium nyelvészeti vizsgálatáról l. még KABÁN ANNAMÁRIA, A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. MTA Nyelvtudományi Intézetének Kiadója, Bp., 1993. 43—66. *Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes*, 12.; illetőleg KABÁN ANNAMÁRIA, Nyelvállapot és helyesírás. In: Melius Péter: Herbárium. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 60—77.)

3. Összegzés helyett. — Végezetül annyit, hogy a Herbarium megjelenésének 425. évfordulója és a hasonló kiadás elkészülte jó alkalmat kínált arra, hogy ismét kézbe vegyem a művet, és régebbi elemzéseimet újra-, illetve továbbgondoljam. Ezt annál szívesebben tettem, mert meggyőződésem szerint Melius Herbariuma éppen a magyar növénytan szakszókincs kialakításában vállalt nyelvújító szerepe révén vált a magyar botanikatörténet, orvostörténet és gyógyszerészettörténet korai szakaszának európai mércével is mérhető, jelentős alkotásává.

KABÁN ANNAMÁRIA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Garkú. 1. Az EtSz.-ban olvasható: „*gárd* [Mtsz., SzamSz. — Ragozva: *gárdot*, *gárdja*. — Tájszó., adatok a XIX. sz. utolsó negyedéből Szatmár m.-ből, az Alföldről és Segesvárról l. Mtsz., SzamSz.] 'crepido putei, cinctura, de holzerne einfassung des schöpfbrunnens, a kút korlátja, kávája, kerítése'. — Származék, összetétel: *gárdolat* [SzamSz.] ua.; *kütgárd* [vö. *kutgárd* SzamSz. Az előtag: *kút* 'puteus, der brunnen'] ua.; *gárdoz* [KELB.³ (MEST.) 'verzimmern, ácsol' [Új bek.] SZINNYEI J.: Nyr. XXII. 491 (ismétli MARIÁNOVICS M.: Nyr. XLVI. 183) szerint < oláh *gard* 'flechtwerk, zaun aus zweigen, sövény, kerítés' TIKTIN, GHETIE. Az oláh szó vagy < szláv, l. TIKTIN, vagy alb. l. Nyr. XLVI. 183. — Oláhból: kisor. *hard* 'a rekesztő halászatnál: vejsze, nád-fal, vízi sövény stb.' HRINCÝ. (a kisor. szóról l. TAMÁS L.: AEO. II. 317—318) | szerb *gárda* 'sepi-mentum capiendi husoni, ein zaunwerk in der Donau zum hausenfange' VUK⁴, MIKL. EtWb. *gor-dű* a. Máskép a magy. *gárd-ról* l. a *gárgya* c.-ben (téves kikövetkeztetés, elvonás a *gárgya*: **gárd-já-ból*).” Az EtSz. következő címszava — „*Gárd* [CSÁNKI I. 207, CzF. — Első adat 1280-ból. [É. í. t.]” az Abauj megyei helynévvel foglalkozik, DRÁGANURA és KNIEZSÁRA támaszkodva megállapítja, hogy az eredet tisztázatlan.

A SzT.-ban e szó szintén megvan: „*garkő* '1667: Az Olt vízében is senki szikanyn{y}al és kappagatóval vagy maszlaggal halászni ne merészellen maga jószágán kívül; egyéb formán *garkúvel*, habval^a halászhasson, három forint büntetés alatt [Szenttamás Cs (= Csík megye); SzO (= Székely oklevéltár) VI, 316. — ^aA közlésben így!]. {Új bekezdés köv.} A címszóval kapcsó-

latban az EtSz. is — ez idézet felhasználásával — így nyilatkozik: Eredete, jelentése ismeretlen.” — A *kappagató* szócikke: „halászó-eszköz; uneltã de pescuit; Fischergerãt. 1667: Az Olt vízében is senki szikanyynal és kappagatóval [stb.]” — A *maszlag* szócikkének ide vonatkozó része: „2. halméreg; mászag; Fischgift. [...] 1667: Az Olt vízében is senki szikanyynal {sic!} és kappagatóval vagy maszlaggal [stb.]” (A *szikany* egyelőre nem kereshető a SzT.-ban, ugyanis tizenegy kötet van kiadva R—Száj-ig [jelenleg: 2003-ban].)

2. Mindehhez a TESz.-ben ez található (a *gárgya* a.): „**gárd 1799:** »[Lapponice] Gardot. Se-pire. Kertelni. Hinc kut *Gárgya*, kut kertje. Margo eminens, qui puteum defendit« (Gyarmathi S.: Affinitas 368: NSz.); 1872: ? »a kút *gárgyán*« (MTsz.); 1880: *gárd* (Nyr. 9: 44). **J: 1799:** 'kútkáva Brunnenkasten, Brunnengelãnder' [...]. „[...] 1. A *gárd* román eredetű; vö. rom. *gard* 'kerítés, sövény; gát mint sporteszköz'. [...] A szb.-hv. N. *gãrda* 'vizafozó szégye', ukr. N. *gard* 'halfogó rekeszték' a románból való. E magyarázat szerint a m. *gárgya* ragszilárdulással jött létre a *kútgárdja* összetételből. — [...]” (Egyébként a TESz. a *garád* szócikkében írja, hogy az OklSz.-ban lévő *garagya*, *Gragya* 'halfogó rekeszték' nem magyar, hanem horvát szó.) — Vö. EWUng.: *gárgya*; SzT. *gárgya*, *gárda*; *kútgárgya*; ÚMTsz.: *kútgárgya*.

BAKOS FERENC a 'kútkáva' jelentésű *gárd* és *gárgya* szavakról írva elmondja: „[...] a TESz. elsőnek közölt *gargiajat* {o: *gardaiat*} [...] az eredetileg birtokjeles, de alanyesetté vált változatnak újabb, kétszeres birtokjeles alakja, az egészen késői *gard* viszont a birtokjel elvonásával jött létre” (Gárgya: MNy. 1971: 69). Egyébként a TESz. elsőként közölt adata 1636-ból, a *gárd* 1880-ból való (Nyr. 1880: 44). BAKOS szerint „[...] a *gárgya* román eredete nem lehet kérdéses. Később a román szó egy származékát is átvettük, mégpedig két egymástól független alkalommal: román *gãrdus* 'vesszőfonat' > magyar *gerdus* 'ékalakú kőrekeszték halfogáshoz' [...] ~ magyar *gãrdus* 'kútoldalt összetartó fakapocs' [...] A román *gard* eredeti jelentése 'sövény, vesszőfonadék', de bármilyen anyagból, így deszkából készült 'kerítés, korlát' is” (uo.).

Az ÚMTsz. mutatja, hogy valóban sok mindentől készítették *grád*-nak nevezett kerítést: „*grád* (Kk.halás 1644: 136) felhányt földből, vályogból, trágyából, gallyakból, venyigéből v. élő-sövényből álló kerítés” (*garád* a.), ugyanezt a jelentésléírás kapt a *gërãgya* is (*garãgya* a.).

A SzT.-ban „1837: kut *gãrdja* felállítása kapcsokkal” adat van (*gãrgya*, *gãrda* a.), ez lehet **kútgãrgya* összetétel, de éppenséggel visszavezethető **a kút gárd + ja* szerkezetre is, utóbbi esetben a *gárd* szóalak megléte is feltételezhető. Az egymás mellé kerülő *d + j* mássalhangzók a XIV. század vége felé, sőt a XV. században olvadtak egybe. Minthogy a *gárd* első előfordulása a XVII. századból való, lehetséges ez az összeolvadás, de az is, hogy az ekkorból ismeretes *gárd* nem a régi, hanem egy újabb átvétel, hiszen lehetséges egy-egy szó többszöri átvétele is. Vannak afféle adatok is a szóról, amelyekben az eredeti, román szóvégi *d* megmaradt a jövenyszóban: „1586: Daudi Janos viszen 14 eokreon egy kwit keo *Gardat*” (*Kút-kőgãrda* a.). A SzT.-ban található 'gát' jelentésű *gãrda*: „4. gát; stãvilar, zãgaz; Damm. 1689: oly nagy árvizek löttek szerte-szélllyel az országban, ...hogy kevés tónak az gãtja állotta meg az ki el nem szakadt; mezőségen még az malmokat is hirtelen el nem szakasztott, vigyázás lévén reã, hogy félvén az víztül, elvãgtãk az kãrgyãt^a és oly helyt is igen megszagatta [VassGy, 79. — ^aA kiadó jegyzete: »Így; értsd, *gãrgyãt*«]” (*gãrgya*, *gãrda* a.).

3. A *garkũ*-ben, ha összetétel — akár korábbi, akár későbbi átvétel a *gard* alakú szó — az előtag más aligha lehet, mint a *gard*. Az összetétel határán a *d* hang kies(het)ett: *gard + kũ* > *garkũ*, s az utótag nyilván *kũ* ~ *kõ*, minthogy az összetétel előtagja 'kerítés, gát; (vmit) elterelő építmény' jelentésben van. S maga a *garkõ* egésze '(vmit) elkerítő ~ elterelő köépítmény', 'rekesztékkõ' vagy '(vmit) megtartó ~ összetartó köépítmény', 'gátolatkõ' jelentésű lehet. Az OklSz.-ban is van olyan összetétel, amelynek utótagja az építmény anyagát nevezi meg: „1498: Aliquod lignum qod vulgariter *Gardafa* dicitur *gãrdafa*” (*gãrda-fa* a.). (Ezt BAKOS is idézi, ám *Gardaffã*-nak

írva.) Az ÚMTsz.-ben *garágyafal*, *garágyató*, sőt *garágyakerítés* (cím)szó is található, tehát nem egyedi a **gar(d)kő*. Van a SzT.-ban egy *sorfa* szó, amely 'fasor'-t jelent — erre MOKÁNY SÁNDOR hívta fel a figyelmemet —, tehát az ilyen sorrendű (*sor + fa*) összetétel sem egyedülálló megoldás. BAKOS idéz egy 1666-ból származó adatot: „egy eleven kut keövel fel rakva, fen fabol gardolassa” (i. h.), amely mutatja, hogy a *gard* képzőbokrokkal is el volt látható, vagyis meghonosodva élt előfordulásának nyelvhasználatában. BAKOS FERENC az alapszó átvételének indokoltóságát látja abban, hogy *-l* és *-z* képzősen is megjelennek a magyarban egyes román szavak, egyik példája a *gárgyáz ~ gárdáz ~ gárdol[at]* (A magyar szókészlet román elemeinek története. Akadémiai K., Bp., 1982. 80).

Ezt a halászati móddal kapcsolatos értelmezést HERMAN OTTÓ leírása igazolja: „[...] bocskorvarsánál az úgynevezett *vészlés*, mely a víz fenekére és a rekesztő körakások vagy a cége karjai közé kerül s egyfelől arra való, hogy kövekkel megrakva a szerszámot helytartsa, másfelől arra is, hogy lejtősen beállítva, a víz sodrát szaporítsa s így a halat erővel is a tömlőcbe ragadhassa. [Új bekezdés köv.] Ez a rekesztés kizárólagosan patakokban dívik. [...] A patakon dívó rekesztő halászatnak, kivált a székelységnél szerte dívó neme a duga [...], mely abból áll, hogy a halászszerbek olyan helyeken, a hol a talajalakulás megengedi, felül s az anyamederből kiindulva, mellékárkot vagy medret ásnak [...], természetesen meghagyván egy kellő gátat, hogy a víz egyelőre be ne tódulhasson. [...] az új medret bevezetik az anyamederbe [...]. A midőn ez készen van, visszamennek a kiinduló ponthoz s az úgynevezett eldugáshoz látnak, mely abban áll, hogy [...] előbb kövekből emelnek gátat s ez utóbbit gyeppel tömörítik, mire a víz természetesen [...] az új árokba tér, az anyamederben [...] pedig elfogy s így az ott tartózkodó pisztráng és pérhal, ingola és botos kölönte könnyen felszedhető” (HERMAN, HalK. 1: 232 — a ritkítások tőlem valók: B. L.).

Aki „egyéb formán garküvel, habval” halászik, föltehetőleg a HERMAN OTTÓ-leírásnak megfelelő módon jut halzsákmányhoz. Vízafogó rekesztéssel, azaz szégyével vagy cégével már HERMAN sem találkozott, későbbi eszközhasználat a hegyi patakokon zömében kőből készített V alakú gát, az ún. székely cége, amelynek csúcsánál lévő nyílásába helyeztek bocskorvarsát, s belezavarták a halakat; vö. SZILÁGYI MIKLÓS, Halászat. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk., Magyar néprajz II. Gazdálkodás. Akadémiai K., Bp., [2001.] 158. Az efféle gátnak, rekesztéknek, sövénynek, kerítésnek lehetett *garkü* a neve a '(vmit) elkerítő ~ elterelő köépitmény', 'rekesztékkő' vagy '(vmit) megtartó ~ összetartó köépitmény', 'gátolatkozó' jelentésben. S ha így volt, e jelentés magyarázza, miért említődik az, hogy a deliquens „*habval* halászhasson, három forint büntetés alatt”, hiszen a habos, hullámos, zavaros víz alkalmas volt a halak varsába zavarására, mert nem látták, mi van, mi történik a felszínen; vö. HERMAN, HalK. 2: 790. KERTÉSZ MANÓ (Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Helikon K., h. n., é. n. [1985.²]) is idéz néhány régi szokásmondást — Kisviczay Pétertől, Kassai Józseftől, Dugonics Andrástól a zavaros vízben való halászás előnyéről.

BÜKY LÁSZLÓ

Pertu. Ez a szó azért különösen érdekes, mert valószínűleg a legtöbb szófajú szó a magyarban, s ilyen értelemben egészen rendkívüli poliszémiát mutat. 1798-tól adatolható, valószínűleg a német *per du* ('tegezve, tegezően') hatására alakult ki a latin *per* prepozíció és a *tu* 'te' névmás összetételéből (TESz. 3: 169). Már a XIX. században több jelentéssel fordult elő: 1. 'tegeződés, tegező viszony' (főnév); 2. 'tegezőtárs, tegező viszonyban levő' (főnév és melléknév); 3. 'tegeződve, tegező viszonyban' (határozószó); 4. 'egészségedre! szervusz!' (mondatszó, általában koccintáskor pohárköszöntőnél stb., a német *Schmollis!* stb. megfelelőjeként). (A magyar *egészségedre!* pragmatikai érdekessége, s valószínűleg magyar specialitás, hogy koccintáskor és tüsszentés utáni jókívánságként is szokás használni.) Pertut inni gyakran és tipikusan a tegezőviszony kezdetét jelenti;

a *pertut iszik* kifejezésnek régies, németes párhuzama a *brudert iszik*, *bruderschaftot iszik*, mivel tipikusan a testvérek tegeződnek.

A magázás a magyarban a XVI. századtól alakult ki fokozatosan, s bár formailag és diakronikusan megjelöltnék (angolosan *marked*) tekinthető, szociolingvisztikailag évszázadokkal ezelőtt ez lett a jelöletlen (angolosan *unmarked, default*). A tegezést a magyarban — miként sok más nyelvben — meglehetősen bonyolult rendszer szabályozza, s ezeket a szabályokat valószínűleg könnyebb megadni, mint a már évszázadok óta szociolingvisztikailag semlegesebb magázás szabályait. Legalább kétféle csoportba sorolhatók a tegezve megszólíthatók. Ide tartoznak egyrészt a valamilyen értelemben (rokonság, ismeretség, foglalkozás, életkor stb.) hozzánk közel állók, akikkel gyakran — például a más nemű, más korú kollégák esetében — kuszának tűnő preferenciák szerint tegeződünk vagy magázódunk. Ráadásul szintén bonyolult — és olykor csak egy-egy szituációra érvényes — szabályok szerint dől el, hogy a tegezés kötelező vagy lehetséges, egyoldalú vagy szimmetrikus, intimitást vagy megvetést fejez-e ki stb.

A tegezettek körét kijelölő másik fő szabály a nem teljes értékű kommunikációs partnereket fogja egybe: ide tartoznak az állatok, a gyerekek, a nyelvűnket nem vagy alig értő idegenek, sőt maga Isten is. Ide kapcsolható és a hatalommal való visszaélés egyik megnyilvánulása, hogy egyes ápolók tegeznek a magatehetetleneket, kijózanításnak kitett részegeket, egyes örök foglyaikat, egyes rendőrök az eljárás alá eső személyeket. Számos irodalmi — elsősorban folklór — műfajban a tegezés (mivel részben archaizálás is egyben) jóval gyakoribb, mint a köznyelvben. (Például a népmesékben sokszor minden szereplő tegeződik.)

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Borköles. Ezzel a vezetékével először Munkács nyelvtörténeti adatai között találkoztam. A munkácsi nemzetőrség II. századának egyik tagját így hívták: *Borköles* Gy. (LEHOCZKY TIVADAR, Bereg megye és a munkácsi vár 1848—49-ben. Munkács, 1899. 187). Köszöként már 1328-ban előfordul *borkules* 'miliium' formában (TESZ. 1: 341), ismeri SzikszF. is: „Czirok, vag *bor köles*”. A PP.-ban 'panicum' jelentéssel az alábbiakat találjuk: „Hajdena, Tatarka, *Bor köles*”. Ha nem is gyakran, de a szemestermésnek nevei is előfordulhatnak vezetéknevként. Ezeket KÁZMÉR MIKLÓS az *Árpa* címszó alatt sorolja fel (Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 50). Bereg megyei gyűjtésében közülük a következők fordulnak elő: *Búza, Köles, Lencse, Paszuly* (a képzett alakokat nem sorolom ide, hiszen a képzés a névadás indítékán is változtatható).

Maga a *Borköles* ma is élő név, hiszen szerepel Budapest 2000. évi telefonkönyvében négy ilyen nevű előfizető. A 'panicum' jelentésű szónak a következő megfelelői vannak még: *hajdina, haricska, pohánka, tatárka*. Egyedül a román eredetű (de ott is az ukránból átvett) *haricská*-val nem találkoztam vezetéknevként. Az említett telefonkönyvben van *Hajdina, Pohánka* és *Tatárka* nevű előfizető. Mivel ezeket KÁZMÉR MIKLÓS nem hozza, nyilván újabb alakulatok, esetleg valamelyik szláv nyelvből való tulajdonnévi átvételek. Az mindenesetre érdekes, hogy miért épp a 'panicum' vált ennyire népszerűvé.

Bortöltő. Mindössze egyetlen egyszer találkoztam ezzel a vezetéknevvvel. Beregszász 1699-es (II. Rákóczi Ferenc-féle) összeírásában az Ardó utca másik során lakott egy *Bortöltő* nevű adózó (LEHOCZKY TIVADAR, Beregvármegye monographiája. Ungvárott, 1881. 3: 105). — A következő jelentéseket találjuk: Borhordo, *bortöltő* 'oenophorus' (Cal.), *bortöltő* 'oenophrius' (SzikszF.) *bortolto* 'ua'. (MA.). A Radv: Csal.-ban a következőket olvashatjuk: „Kétségtelenül, a pohárnokok gondja közé tartozott az is, hogy az ivóserlegek és poharak étkezés ideje alatt ne álljanak üresen; taláunk azonban külön *bortöltő*kre is. Thurzó Györgynél is volt külön *bortöltő* inas. Né-

mely háznál több is lehetett, mert *főbortöltőkre* is akadunk, „ki úton a pincetokban lévő italt gondozta” (1: 181). 1607: „Uraim *bor-töltő*” (i. m. 3: 17), 1612: „Urak aztálához *bor-hordók és töltők*” (i. m. 3: 10), 1618: „Az uraim asztalához *bortöltők* és hordók. Gombkötő Mihály — Mittui Gyurkó fia — 2 bichei drabant. — Ezek töltsenek az palota alatt való uraiméknak. — Ezek legyenek segítők az borhordásban” (i. m. 3: 18 — a kiemelések tőlem, M. L.). A XVII. század elején tehát inkább csak alkalmi foglaltságról, tisztségről beszélhetünk (bár alkalmi foglalkozásból is lehet név). Később a *bortöltő* — bár megmaradt ’bortöltögető’ jelentésben is — kezd előkelőbbé válni. 1625: „Vrunk eo felge varasunkban leue(n) Boer Simon az eo felsege *Bor teolteoje*, czinaltatta megh az eo felge Pinczetokjait ketteot” (SzT. 1: 1037 — én emeltem ki, M. L.). A *bortöltő* jelentése itt kb. ’borbeszerző’. Hogy melyik jelentés lehetett a névadás alapja, nem tudható, mint ahogy az sem, hogy valóban vezetéknev volt-e vagy a tisztség jelölője. Mivel csak egyszer fordul elő, inkább az utóbbi valószínűsíthető.

MIZSER LAJOS

NYELVMŰVELÉS

A határozatlan névelő használatának terjedéséről*

I. Az egy használatának két funkcióban való elburjánzását tesszük itt szóvá. Az egyik az a z o n o s í t á s esete, vagyis a névszói állítmány, a másik az e g é s z f a j t jelölő főnév előtti helyzet. E két helyzetben különösen a XIX. század hetvenes évei óta van terjedőben, noha kezdetei évszázadokra mennek vissza, a nyelvművelők pedig különösen a XX. század eleje óta próbálták visszaszorítani. A „Nyelvművelő kézikönyv” I. kötete (464—, 484—) tüzetesen foglalkozik a határozatlan névelő helyes, továbbá az adott esetben elfogadható, végül helytelen használatával. Az itt felsorolt köznyelvi példák is e szempontok szerint mutatják be a szóban forgó eseteket. De előbb hadd említsünk két korai példát a régiségből: Nagyszombati kódex 373: „Te eĝ keuel’ azoóni allath vaĝ”; Apor kódex 194: „egh zeghennek anny pzeunda adathyk mynth eĝh athya fywnak” (A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. 1992. 763).

Az egész fajt képviselő egyedi jelentésű főnév előtti határozatlan névelő általam hibásnak minősített használatáról és terjedéséről „Ami bosszant...” címmel rövid glosszát írtam az Édes Anyanyelvünk 1996. októberi számában (3. lap), amelyre GRÉTSY LÁSZLÓ „Érdemes-e bosszankodni?” címen válaszolt a következő lapon, és ott aggályaimat igyekezett eloszlatni.

Amiben egyetérték GRÉTSY LÁSZLÓVAL, az e szerkezet névelő nélküli, kissé régiesebb, válsztékosabb, de helyes használata. GRÉTSY a Toldiból idéz ilyen példát: „Mint komor bikacé, olyan a járása”. GRÉTSY másik kifogása az, hogy nem említtem meg a fajt egyedítő használatát az egy névelőnek, s példaként Kodolányit idézi a „Süllyedő világ” című regényéből: „Úgy bánt velem, mint egy szolgálával”. Azonkívül még Jókaiból is idéz. Elismerem, hogy az egy ilyen, helyes alkalmazását nem említettem meg kis cikkemben, mert magam sem tartom őket hibásnak. De cikkem legtöbb példája más jellegű, ott az egy nem egyedít, tehát határozott névelő kívántatik a főnév elé. GRÉTSY csupán egy példában ismeri el, hogy a határozott névelő is helyes volna a határozatlan helyett: „Egy (vagy pedig: a) lottónyertesnek nem kötelező szerepelni az Objektívben”.

A következő példatár a háromféle szempontból csoportosított anyagon belül két részre oszlik: a sajtónyelvi (napi-, heti és időszaki lapok) és az élőszóban elhangzó (Kossuth rádió és Duna televízió) szövegekre. Ez utóbbi esetben a bemondók, műsorvezetők, hozzászólók és riportalányok

* A tanulmány I. szakaszát Fodor István, a II.-at A. Jászó Anna írta. Az iskolai tesztek kitöltését A. Jászó Anna végezte el, az írott és beszélt példákat Fodor István gyűjtötte össze.

(államférfiak, politikusok is) közléseiből jegyeztem föl a példákat. Minthogy e szövegek nem magánfelvételek, hanem kapásból lejegyzett részletek, a teljes szövegekörnyezet gyakran hiányzik, tehát a névelő vagylagos használata, helyes vagy helytelen volta nem ellenőrizhető.

A szóbeli szövegekben előforduló esetek az írásoséinak a többszörösét teszik ki. Ez vonatkozik a mindennapi utcai vagy társasági beszélgetések szóhasználatára is. A jelenség tehát elsősorban az élőnyelvből van terjedőben, míg írásban visszafogottabb a határozatlan névelőnek a vele egyenértékű kifejezőmódokat háttérbe szorító használata. Ennek oka nyilván az, hogy a sajtó kontrollszerkesztői ügyelnek a stílusra, és kijavítják a hibás helyeket. Szépirodalmi szövegekben bizonyára még kevesebb az *egy* kifogásolható előfordulása; vizsgálatunk a szépirodalmi stílusra külön nem terjedt ki, csupán a lapok tárcarovataira. A feldolgozott sajtótermékek közül meglepően kevés az *egy* szóban forgó előfordulása (a *Story* című újabb, igen népszerű magazinban és a *Pesti Műsor* című hetilapban). A legtöbb hibás használat viszont a *Magyar Narancs* és a *Magyar Nemzet* hasábjaiában fordul elő. Noha a feldolgozott adatokból számszerű következtetést nem lehet levonni, az írott és a beszélt szövegekben való előfordulásuk említett aránytalansága kétségtelen.

A következőkben bemutatott szövegek és iskolai tesztek adatai (nyelvművelési szempontból) az alábbiakban értékelhetők.

Az *egy* határozatlan névelő terjedése hosszabbá teszi beszédünket, megnöveli a formaszók arányát a fogalomszókhoz viszonyítva, feltűnőbbé válik a sok *egy ... egy ... egy*, a szórend némi változtatását idézi elő (*könyvet vásárolt — vásárolt egy könyvet*), és megváltoztatja a névszói állítmány szerkezetét. A változások közül talán legkevésbé a szórendi csere kifogásolható, leginkább a névszói állítmányban a főnév előtti *egy* beépülése helyteleníthető, ami a nyelvművelés egyik leggyakoribb célpontja volt már régóta.

Ez a szerkezet és az egész fajt jelentő főnév előtti határozatlan névelő feltehetőleg idegen hatás következménye (de belső nyelvi okok sem zárhatók ki). Az előbbi esetben a németen kívül angol és francia minta érvényesül, az utóbbi esetben főként német. Az „*Ami bosszant*” című cikkben az alábbi óriásplakát magyar szövege pl. névelő nélküli többes számú főnevet kíván angolul, *ein* határozatlan névelőt németül, ahogyan *egy* jelenik meg magyarul: *Egy dohányosnak több vitaminnra van szüksége — Smokers need more vitamins — Ein Raucher braucht mehr Vitamin*.

Az idegen eredetéről persze a nyelvhasználók túlnyomó többsége nem tud, és manapság az idegen hatást nem tarthatjuk olyan kivetnivalónak, mint századunk elején, pláne hogy a német hatás visszaszorulóban van (igaz, az angol lép helyébe). De azért a szép nyelvi stílus megőrzése érdekében kívánatos fellépni az *egy* használatának túlzott elszaporodása ellen a tömegtájékoztatásban és az iskolákban.

A példaanyagból először az írott, majd a szóbeli szövegeket mutatom be. Három csoportba osztottam őket. Az elsőkben a névszói állítmány előtti határozatlan névelős példák olvashatók, a másodikban a faji fogalmat jelentő főnevek előtti *egy* szerepel, amely véleményem szerint mindenképpen hibás, a harmadikban a határozatlan névelő elfogadható ugyan a fajt jelölő főnév egyik egyedét kiemelő funkcióban, ámbar helyette a határozott névelő vagy esetleg *bármely*, *minden* stb. névmások állhatnak. Ez utóbbi példamondatok után zárójelben szerepelnek a vagylagos kifejezőmódok.

A) Határozatlan névelő névszói állítmány előtt. — 1. Példák nyomtatott szövegekből: *Magyar Narancs*, 2000. július 13.: Focivilág, G. A. cikke: No de ez az Isteni játék (e szókapcsolat dőlt betűvel van szedve) *egy* igazán szívmenlengető ellenpélda. | *Story*, 2000. február 10. (45. lap) Sugár Ági: Pista *egy* igazi kos. (= férje csillagzata) | *Új élet*, 2000. július 1. (1. lap) Tordai Péter: ...a MAZSIHISZ nem *egy* autoritatív unió... | *Millenniumi Országjáró*, 2000. július—augusztus (5. lap) E. S. interjúja Nemeskürty Istvánnal: És leírtam, hogy ez *egy* nagyon érdekes történet... | *Pesti műsor*, 2000. július (27. lap) ...elhiteti vele, hogy a tábor csak *egy* játék.

2. Élőszóbeli példák: *Duna Televízió*, 2000. július 28., 20.30 után: Schmitt Mária történész: ...én ezt *egy* nagyon fontos könyvnek tartom... | *Kossuth rádió*, 2000. július 5., „Beszéljük meg!”

műsor, 15 óra után: — Férfi hozzászóló: ...Siklós Mária egy jó építész... — Bolgár György: ...úgy ítélték meg, hogy ez nem egy akármilyen ügy... | 2000. július 27., Aktuális, 20.30: Vizi Szilveszter: ...ez egy nagyon nehéz kérdés... Ez egy igazi csoda. | 2000. július 28., „Beszéljük meg!”, 15 óra után: — Bolgár György: ...az a hiba egy vétségnek minősül... — Férfi hozzászóló: ...ez egy félelmetes felfedezés, ez a géntérkép... — Másik férfi hozzászóló: ...nem volt egy egységes koncepció a tervben. | 2000. július 30., „Mindennapi tudomány”, 8.30: — Női hozzászóló: Úgy gondolják, hogy a fájdalom az egy szükséges velejáró... — Női riporter: A fájdalom az egy szubjektív érzés... | „Közéleti ütköző”, 15 óra után: Juhász Ferenc: A nyilvánosság egy használható eszköz... | „Esti krónika”, 19 óra után: Női bíró: A talár egy olyan öltözet, amely egy bíró tekintélyét övezi...

B) Fajt jelentő főnevek előtti határozatlan névelő hibás használata. — 1. Példák nyomtatott szövegekből: Óriásplakát (már nem látható, l. „Ami boszszant” c. cikkem): *Egy* dohányosnak sok vitaminra van szüksége. | Plakát rendelőintézetek váróhelyiségének falán: *Egy* mell elvesztése nem olyan nagy tragédia, mint *egy* anya elvesztése. — E szövegben különösen ügyetlen fogalmazás a két határozatlan névelő, amelyek közül az első még a „fél mell” gondolatát is felkeltheti, tehát számnevet is sugalmaz az első olvasásra. | Mai Nap, 2000. július 8. (20. lap) Szász Endre (Amerikában élt sokáig): Aztán nem tudtam járni két évig, mert bejött *egy* érszűkület... | Magyar Narancs, 2000. július 13. (12. lap) Móra Veronika és Szilágyi László: Egy új gén bevitale *egy* evolúció által finoman szabályozott génállományba ... durva beavatkozást jelent... — (29. lap) Kocsis Zoltán szavait lejegyezte Sz. T.: De belementem, mert például *egy* Mozart Esz-dúr szimfónia IV. tétele másodikhegedűs-szólóamának elejéből igenis megállapítható *egy* vonós kvalitása. — (43. lap) Bogár Zsuzsa és hat szerzőtársa: *Egy* genetikus orvosnak nem kell értenie, de jó lenne, ha elfogadná, hogy önmagában a meddőség ... senkit nem tesz alkalmassá más gyerekének a sajátként való felnevelésére. | Magyar Nemzet, 2000. július 25. (9. lap) Sitkei (keresztnév nélkül): A távlati tervek között szerepel *egy* pánafrikai parlament létrehozása, ... és a gazdasági kérdések kezelésére megalkotnának *egy* afrikai pénzalapot és *egy* afrikai fejlesztési bankot... | Népszabadság, 2000. július 8. (12. lap) K. B.: ...az amerikai társaság képviselői lemondanak, ... s *egy* rendkívüli közgyűlés dönt arról, hogy helyükre kik kerülnek... — (14. lap) Máté József: De érthetetlenül nehéz *egy* külföldinek beruházni, vállalkozásba kezdeni a turizmusban... | Mai Nap, 2000. július 8. (7. lap) (noszlopy): ...1997 júniusában *egy* kézigránát robbant a kertjében. | Nők Lapja, 1999. április 28. (7. lap) aláírás nélkül: A szívizomrostok sem újulnak meg *egy* infarktus után. — (45. lap) Hulej Emese és Koronczay Lilla: *Egy* kisgyerek nem tárgy, még csak nem is *egy* kiscica. — (48. lap) [ML]: ...a gyerekek olykor húsz-huszonöt évet is szüleik társaságában töltenek, s *ez egy* átlagos életkor egyharmada! | Új Élet, 2000. július 1. (4. lap) Karl Pfeiffer (bizonyára fordításban): A szövetség *egy* krízisbizottságot állított fel... | Új Ember, 2000. július 9. (3. lap) t. s.: A régiek hogy tudtak vigyázni a határra..., *egy* nemzet gondolkodásában arra a hitre, amely a nehézségekben igenis segített.

2. Élőszóbeli példák: Kossuth rádió, 2000. július 4. „Napközben”, 9.30 után: Férfi hozzászóló: A szüleimnél *egy* jó házasságot láttam... | 2000. július 27. „Gyógyír”, 9.45: Kérdező: Ha elmegek *egy* uszodába, nem kaphatok *egy* gombás fertőzést? | 2000. július 30. „Közéleti ütköző”, 15 óra után: — Juhász Ferenc: ...*egy* jogállamban kellő intézkedésre van szükség. — Katona Béla: ...nem *egy* bizottság feladata az igazság feltárása.

C) Fajt jelölő főnév határozatlan névelő előtt, amikor más szerkezet is lehetséges. — Pesti műsor, 2000. július, 70. lap (hirdetés) Ha nem akarsz sok pénzt keresni, ne hívd fel ezt a számot. Ha mégis: ...Írj *egy* önéletrajzot; vegyél részt *egy* tréningen... | Magyar Nemzet, 2000. július 25., 10. lap (hirdetés) Ha még nem látta az MV Iparos Újságot, kérjen *egy* mutatóvényszámot. — A határozatlan névelő mindkét esetben elmaradhat. | Magyar Narancs, 2000. július 13. (18—9. lap) Szilvási Léna: *Egy* olyan nő számára ... a több száz forintos ígéret túl erős csábítás ... Éppenséggel *egy* egyébként alkalmatlan szülő is kívánhat magának gyereket. — Az első mondatban *Az* vagy 0, a másodikban *az* jobb lenne. | Magyar Nemzet,

2000. július 25. (8. lap) Breuer Péter: Az elnökválasztással foglalkozó szakértők szerint *egy* esetleges Camp-David-i megállapodás csak ronthat Peresz esélyein. — Helyesebben *az*. — (9. lap) Sitkei (keresztnév nélkül): A konferenciáról azonban ... *egy* csupán elvi megállapodással távozott. — 0, de mindenképpen a *csupán egy* sorrend a helyesebb. | Millenniumi Országjáró, 2000. Július—augusztus (17. lap) Gy. K. interjúja Lányi Andrásal: *Egy* politikai rendszer átalakulása mindig úgy megy végbe, hogy a szemléletváltás kezdőpontján megjelenik *egy új intézmény*... — Inkább *a*. | Népszabadság, 2000. július 8. (7. lap) Ágh Attila: ...*egy* magyar zöldpárt feladata lehetne ennek a kommunikációs úrnek a betöltése. — *a* is lehetne. | Nők Lapja, 1999. április 28. (11. lap) Vadas Zsuzsa interjúja Szilágyi Tiborral: Régen misztikus dolog volt bemenni *egy* színházba. — Inkább *a*. — (28. lap) Szerző nélküli közlemény: ...*az* apróságok (elefánt vagy orrszarvú) pedig nem tanulják meg, hogyan kell *egy* vastagbőrűnek viselkedni. — *a* is lehetne. | Új Élet, 2000. július 1. (7. lap) N. K. tel-ávivi tudósító: ...*az* egyik ultraortodox parlamenti párt törvényjavaslatot nyújtott be, amely hét év börtönbüntetést helyez kilátásba *egy* nőnek, aki a Falnál imasálban mutatkozik... — *annak a nőnek*. | Új Ember, 2000. július 9. (9. lap) Varga Péter: Ha *egy* kapcsolatban *egy* férfi és *egy* nő van jelen, ... a szexualitás mindenképpen jellemzi a kapcsolatot. — *valamely kapcsolatban, bármely kapcsolatban* jobb lenne. | Pesti Műsor, 2000. július (7. lap) Ez nem *egy* titkosügynök, hanem *egy* orvosbiológus feladata lenne... — Névelő nélkül jobb lenne. — (38. lap) Hervé készített *egy* fényképet három asszonyról. — *fényképet készített* is megfelelné. | Duna televízió, 2000. július 28., 21.30: Pintér Sándor: Munkatársaim kidolgoztak *egy* olyan ütemtervet... — *olyan ütemtervet dolgoztak ki*... talán jobb lenne. | Kossuth Rádió, „Beszéljük meg!”, 15 óra után: — Bolgár György: ...*az* a hiba *egy* vétségnek minősül... — Névelő nélkül jobb lenne. — Férfi hozzászóló: ...nem volt *egy* egységes koncepció a tervben. — Névelő nélkül kellene. | 2000. július 29. 8.50: Surján László: A közgyűlés bölcs döntése volt, amikor *egy* jelzést küldött Oroszországnak. — Névelő nélkül is megfelelné. | 2000. július 30., Mindennapi tudomány műsor. 8.20: Női hozzászóló: ...fél évre rá kezdődött *egy* fájdalom... — *fájdalom kezdődött, fájdalom lépett föl* stb. helyesebb lenne.

Mint említettem, az írott szövegek átolvasásakor számos helyes használatú mondatra találtam, sőt lehet mondani, többre, mint a helytelenekre, amelyekből csak mutatóba válogattam ki itt néhány példát. Ezzel szemben az élőbeszédben az *egy* használata a fent megbeszéltekben és más funkciókban túlnyomó. Ez vonatkozik megfigyelésem szerint a tömegtájékoztatóban elhangzó kötött és kötetlen szövegekre, valamint a mindennapi társalgási stílusra.

II. A névelőhasználat vizsgálatára az alábbi tesztet állítottuk össze. Név nélkül kellett kitölteni, csak azt kellett megjelölni a kitöltőnek, hogy fiú vagy lány-e az illető. A iskola nevét és helyét megkérdeztük, valamint a válaszadó születési helyét, ily módon valamelyest tájékozódhattunk a válaszadó nyelvi és szociális hátteréről. A lapon szereplő kérdés a következő volt: *Melyik helyes? Karikázza be a helyesnek vélt változat számát! (Megjegyzést fűzhet választásához.)* 1. *Ez egy elég izgalmas téma.* 2. *Ez elég izgalmas téma.* 3. *Egy sportolónak több vitaminnra van szüksége.* 4. *A sportolónak több vitaminnra van szüksége.* 5. *Elhittették velem, hogy a számháború csak egy játék.* 6. *Elhittették velem, hogy a számháború csak játék.* 7. *A Tüskevárt nagyon szép könyvnek tartom.* 8. *A Tüskevárt egy nagyon szép könyvnek tartom.* 9. *A tervek között szerepel egy diákpárment létrehozása.* 10. *A tervek között szerepel a diákpárment létrehozása.* 11. *A tervek között szerepel diákpárment létrehozása.* 12. *Ha elmegyek egy uszodába, nem kaphatok egy gombás fertőzést?* 13. *Ha elmegyek az uszodába nem kaphatok gombás fertőzést?* 14. *Mária néni jó tanár.* 15. *Mária néni egy jó tanár.* 16. *Ez nehéz házi feladat.* 17. *Ez egy nehéz házi feladat.* 18. *Tudom, nem egyszerű manőver ez.* 19. *Tudom, nem egy egyszerű manőver ez.* 20. *A távlati tervek között szerepel egy pánafrikai parlamenti létrehozása.* 21. *A távlati tervek között szerepel a pánafrikai parlamenti létrehozása.* 22. *A szívizomrostok sem újulnak meg egy infarktus után.* 23. *A szívizomrostok sem újulnak meg az infarktus után.* 24. *A szívizomrostok sem újulnak meg infarktus után.* 25. *A jogállamban kellő*

intézkedésre van szükség. 26. Egy jogállamban kellő intézkedésre van szükség. 27. Ezt a gépet csak jó szerelő tudja megjavítani. 28. Ezt a gépet csak a jó szerelő tudja megjavítani. 29. Ezt a gépet csak egy jó szerelő tudja megjavítani. 30. Aki egy csapatban jól játszik, bekerülhet a válogatottba. 31. Aki valamely csapatban jól játszik, bekerülhet a válogatottba. 32. Írt egy levelet a barátjának. 33. Levelet írt a barátjának. 34. A boltokban egy új angol tankönyv kapható. 35. A boltokban új angol tankönyv kapható. 36. A tanárnak a nevelés is a feladata. 37. Egy tanárnak a nevelés is a feladata. 38. Nem vagyok egy olcsó ember. 39. Nem vagyok olcsó ember.

A kérdőívet a következő helyeken töltötték ki: B = Budapest II. ker. (15), Ó = Óbuda (33), T = ELTE TFK magyar szakosok (14), F = ELTE TFK nem magyar szakosok (38), H = Budapest XIV. ker. (18); É = Érd (22), M = Mezőtúr (35), Tap = Tapolca (30); U = Ungvár (20), Cs = Csap (20), V = Visk (19), K = Kaszony (20), Mu = Munkács (17); Sz = Székelyudvarhely (49), Ko = Kolozsvár (63), N = Nagyenyed (37); összesen 450 tanuló. A populáció vegyes: vannak közöttük egyrészt főiskolások és általános iskolások, másrészt nagyvárosiak (belső és külső kerületből egyaránt), vidéki közepes nagyságú és kis településekről, a határon túlról Kárpátaljáról és Erdélyből, ott is nagyobb és kisebb településekről tanár- és tanítóképzősök, általános iskolások egyaránt. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Demény Piroska tanárnőnek (Nagyenyed), Misztrik Jolán tanárnőnek (Kolozsvár), Antal Sándor tanár úrnak (Székelyudvarhely), Zékány Krisztina tanárnőnek (Ungvár), valamint főiskolai tanítványaimnak a tesztek kitöltéséért.

1. A) Szándékosan adtunk — szeszélyesen elhelyezve — azonos típusú mondatpárokat, ilyenek az 1—2., 14—15., 16—17., 18—19. párok. Ezekben egyértelműen germanizmus a határozatlan névelőnek a névszói állítmány előtti használata. Azt feltételeztük, hogy a fővárosban több adatot kapunk a helytelen használatra, vidéken és a határon túl, főleg Erdélyben pedig az eredeti, határozatlan névelő nélküli szerkezet túlsúlyát tapasztaljuk. (Az alábbiak százalékos adatok. Ahol nem jön ki a száz százalék, ott a fennmaradó százalék azt jelenti, hogy mind a két alakot elfogadták, vagy egyiket sem fogadták el, azaz nem tudták dönteni. Elöl áll a helyes, utána a helytelen mondat adata, tehát: *Ez elég izgalmas téma, Ez egy elég izgalmas téma; Mária néni jó tanár, Mária néni egy jó tanár; Ez nehéz házi feladat, Ez egy nehéz házi feladat; Tudom, nem egyszerű manőver ez, Tudom, hogy nem egy egyszerű manőver ez.*)

	2	1	14	15	16	17	18	19
B	7	86	100	0	53	47	27	73
Ó	30	61	55	36	12	85	39	58
T	43	50	78	8	14	79	57	29
F	37	60	74	8	16	84	39	53
H	33	67	94	6	11	89	33	67
É	64	36	27	73	23	77	68	32
M	60	37	77	23	34	66	46	54
Tap	100	0	83	17	30	70	30	70
U	50	45	45	50	10	90	45	55
Cs	60	40	70	30	50	45	60	40
V	16	84	37	63	21	79	26	74
K	100	0	75	25	30	65	65	35
Mu	18	82	41	59	18	82	29	71
Sz	48	50	58	42	17	79	45	53
Ko	44	51	59	40	13	84	41	54
N	30	70	35	65	30	70	36	64

Meglehetősen sok a határozatlanság, nemigen tudnak különbséget tenni a két szerkezet között az iskolások. Az első két mondatpárban (*Ez elég izgalmas téma — Ez egy elég izgalmas téma; Mária néni jó tanár — Mária néni egy jó tanár*) többen — 17 — esetben szavaznak a határozatlan névelő nélküli alakra, s itt van három száz százalékos megoldás (elképzelhető, hogy frissen tanulták); ugyanakkor 15 esetben a helytelen alakot tartják a jónak, s ez nem nagy különbség. Az erdélyi adatok két esetben a jó mondatot mutatják helyesnek, többségükben (négy esetben) a vélemények a határozatlan névelős szerkesztés javára billennek. A második két mondatpárban (*Ez nehéz házi feladat — Ez egy nehéz házi feladat; Tudom, nem egyszerű manőver ez — Tudom, nem egy egyszerű manőver ez*) egyértelműen többen szavaznak a határozatlan névelős szerkezet helyességére (27 eset 5 ellenében); Erdélyben minden esetben. Arra gondolhatunk, hogy vannak olyan határozatlan névelős mondatok, melyek szinte idiomatikusak, közhelyszerűek, sokat ismétlik őket, sokat hallhatók-láthatók a médiumokban, s ennek következtében beivódnak az emberek elméjébe. Álljon itt egy példa a Magyar Nemzet televízió- és rádióműsor-mellékletéből: *Ez egy igazi szóki-mondó műsor* (2002. febr. 26.); vagy álljon itt egy gyakran hallott hirdetés: *A Friskies egy igazi komplett menü*. Megszokják, majd elfogadják őket. BALÁZS GÉZA is írja, hogy „Különösen gyakran fordul elő illetéktelenül az *egy* néhány mindennapi fordulatban és tagadó változatban”, pl. *ez egy ilyen dolog, nem egy könnyű helyzet* (Magyar nyelvhelyességi lexikon. Bp., Corvina 2001. 91).

B) Az 5—6. és a 38—39. pár hasonlítást tartalmaz, elfogadható benne a határozatlan névelő használata. *Elhittették vele, hogy a számháború csak játék — Elhittették vele, hogy a számháború csak egy játék; Nem vagyok olcsó ember — Nem vagyok egy olcsó ember*. Az NyKk. álláspontja a következő: „Bizonyos esetekben, amikor sajátos szerepe van, helyes, elfogadható lehet a névszói állítmány előtti *egy* is. Így például nem hibáztathatjuk olyankor, ha tartalmát tekintve az egész állítmányi szerkezet hasonlatszerű, metaforikus: ha nemcsak arra ad választ, hogy az alany megnevezte dolog, személy kicsoda vagy kicsoda, hanem inkább arra, hogy *m i l y e n*: ez az ember számomra *egy* nulla, *egy* senki ... Persze, még az ilyen metaforikus mondatokban is szinte mindig kifogástalan a hagyományosabb, névelőtlen forma” (486). Tabi László példája volt a következő: ha valamiről — egy állatról — megállapítom, hogy *ló*, ezt mondom: *Ez ló*; de ha valakiről azt akarom mondani, hogy olyan, mint egy *ló*, ezt mondom: *Ez egy ló* (mindenesetre szellemes eligazítás a tétovázók számára, GRÉTSY LÁSZLÓ szóbeli közlése).

	5	6	38	39
B	40	53	47	53
Ó	70	27	70	27
T	29	71	50	36
F	21	76	53	39
H	50	44	33	67
É	23	77	73	27
M	29	71	54	46
Tap	23	77	63	30
U	70	30	55	45
Cs	30	70	80	20
V	58	37	84	16
K	30	70	50	50
Mu	24	76	65	35
Sz	71	29	47	53
Ko	24	72	32	67
N	35	62	53	47

Az első mondatpárban 5 : 11 az arány a határozatlan névelős forma javára, a második mondatpárban 12 : 4 az arány a névelőtlen, eredeti forma javára. Ez érdekes, mert a *nem vagyok egy olcsó ember az ez az ember egy nulla, egy senki* analógiájára elfogadható volna, a nyelvérzék azonban megmaradt az eredeti konstrukció mellett. Viszont csak három helyen egyöntetű a választás, vagyis mindkét esetben az első mondat helyessége mellett döntöttek (Óbudán, Ungváron és Visken).

2. A fajt jelentő főnevek előtti használata a határozatlan névelőnek a következőképpen alakul a felmérésekben. A mondatpárokat három csoportra bontottuk: határozatlan—határozott névelős párokra (3—4, 20—21, 26—25, 36—35), valamint határozatlan névelős és névelő nélküli párokra (7—8., 13—12., 33—32., 35—34.), végül a hármas lehetőségre (9—10—11., 22—23—24., 27—28—29.)

A) Az *Egy sportolónak több vitaminra van szüksége, A sportolónak több vitaminra van szüksége; A távlati tervek között szerepel egy pánafrikai parlament létrehozása, A távlati tervek között szerepel a pánafrikai parlament létrehozása; Egy jogállamban kellő intézkedésre van szükség, Egy tanárnak a nevelés is feladata, A tanárnak a nevelés is feladata* párokban a köznyelvi normához igazodó megítélés szerint helytelen a határozatlan névelő használata, s helyes a határozott névelőé. A NyKk. ezt mondja: „Nemegyszer heves nyelvhelyességi viták folynak az olyan mondatokról, amelyekben a logikai ítélet egy egész faj képviselőjének a szerepét betöltő egyedre vonatkozik, magyarán azt jelzi, hogy akik, esetleg amik a szóban forgó faji fogalom körébe tartoznak, azok közül akármelyikre érvényes a mondatbeli állítás, ill. tagadás, felszólítás stb. Ilyenkor ... mind a határozott, mind a határozatlan névelős, mind pedig a névelőtlen szerkesztésmód előfordul” (465). Nyelvhelyességi szempontból a kézikönyv egyik változatot sem helyteleníti. Azt mondja, hogy a határozott névelős megoldás jobban általánosít, s ezért ez felel meg legjobban a hagyományos szemléletmódnak. A határozatlan névelős forma inkább az egyedre helyezi a hangsúlyt. A névelőtlen megoldás ebből a szempontból semleges, inkább régies, patinás színezete van.

Nézzük meg, mit mutat a statisztika (a sorrend: határozatlan—határozott névelős mondat).

	3	4	20	21	26	25	36	35
B	66	34	13	80	60	40	47	53
Ó	67	30	30	70	24	73	55	33
T	36	43	57	29	79	7	43	36
F	87	8	29	66	87	11	49	46
H	66	34	44	56	72	28	56	44
É	45	55	27	73	64	27	68	32
M	71	29	20	77	63	37	46	54
Tap	77	23	43	57	57	40	37	63
U	40	60	40	60	90	10	35	60
Cs	50	50	35	65	85	15	60	40
V	47	53	32	68	74	26	53	47
K	55	45	25	75	65	35	55	45
Mu	76	24	35	65	71	29	59	41
Sz	44	56	31	67	70	29	45	55
Ko	60	28	32	62	79	14	35	57
N	46	54	19	81	73	27	30	70

Az adatok meglehetősen szeszélyesek. A 3—4. mondatpárt például Csapon egyformán helyesnek minősítették (*Egy sportolónak több vitaminra van szüksége — A sportolónak több vitaminra van szüksége*); Tapolcán, Mezőtúron, Munkácson és Kolozsvárot sokkal többen tartották helyesnek az első, határozatlan névelős mondatot, mint a másodikat. Budapesten is ez az arány, kivéve a magyar szakos tanárképzősöket (T). Érden, Ungváron, Viskan, Székelyudvarhelyen, Nagyenyeden a határozott névelős szerkesztést részesítették előnyben. Az *Egy jogállamban... — A jogállamban...* pár szavazataiban az első, a határozatlan névelős van jelentős fölényben. Az ok az lehet, hogy gyakran hallják a médiumokban, s ott sokszor tükörfordítás lehet az indogermán — pl. német *in einem Rechtsstaat* — szerkezetekből.

Az *Egy pánafrikai parlament — A pánafrikai parlament* pár megítélésekor épebb a nyelvérzék. Elgondolkoztató, hogy a szakos tanárképzősök a határozatlan névelős alakot ítélték helyesebbnek, a nem szakosok a határozott névelőst. Többnyire a határozott névelős alak mellett szavaztak a diákok, a legnagyobb arányban Nagyenyeden (N). Érdekes az *Egy tanárnak... — A tanárnak* pár megítélése. A határozott névelő melletti voksolás itt is Nagyenyedre jellemző, a többi adatban nem nagyok a különbségek.

B) A 7—8. *A Tüskevárt nagyon szép könyvnek tartom, A Tüskevárt egy nagyon szép könyvnek tartom*; 13—12. *...nem kaphatok gombás fertőzést, ... nem kaphatok egy gombás fertőzést*; 33—32. *Levelet írt a barátjának, Írt egy levelet a barátjának*; 35—34. *A boltokban új angoltankönyv kapható, A boltokban egy új angoltankönyv kapható* mondatpárokban névelő nélküli és határozatlan névelős mondatok szerepeltek. Felmérésünk adatai a következők.

	7	8	13	14	33	32	35	34
B	67	27	80	20	87	13	40	53
Ó	48	48	91	6	33	36	34	66
T	86	7	93	0	29	7	21	64
F	74	24	95	5	71	16	32	60
H	72	28	100	0	83	6	17	78
É	50	50	82	18	73	27	36	64
M	57	40	94	6	91	9	49	51
Tap	63	37	93	7	87	13	50	50
U	55	40	95	5	75	25	30	60
Cs	65	35	100	0	90	10	70	30
V	30	60	95	5	79	11	63	37
K	65	35	95	5	90	5	70	30
Mu	35	65	94	6	88	12	53	47
Sz	63	37	88	10	90	4	57	43
Ko	57	41	84	11	73	5	54	32
N	57	41	81	19	92	8	62	38

A 33—32. párban (*Levelet írt a barátjának — Írt egy levelet a barátjának*) óriási fölényrel a névelő nélküli változatra szavaztak. Pedig itt az én nyelvérzésem mindkét mondatot helyesnek tartja: *Levelet írt és nem mást* — az első esetben az új közlés a levél. A második mondat nyomatéktalan. A budapesti tanárképzősöknek volt igazuk; ők ugyanis 64 %-ban mind a két mondatot elfogadták, viszont a névelőtlen változatot elfogadók nyelvérzéke úgy működött, mint másutt.

A 7—8. mondatban (*A Tüskevárt nagyon szép könyvnek tartom — A Tüskevárt egy nagyon szép könyvnek tartom*) a többség a határozatlan névelő nélküli változatra szavaz, de nem nagy arányban, s ellenkező megoldás is van (Visk, Munkács).

A 35—34. (*A boltokban új angoltankönyv kapható — A boltokban egy új angoltankönyv kapható*) Budapesten és környékén, valamint Ungváron a második, a határozatlan névelős változatra szavaztak, a többi helyen a névelő nélkülire, vagy pedig nem tudtak dönteni. Itt a határozatlan névelős alak a helyes, a névelőtlen minden bizonnyal újságnyelvi anglicizmus. A médiumok szinte árasztják ezeket a névelő nélküli szerkezeteket, pl. *Személygépkocsi oszlopnak ütközött* (Kossuth rádió, 2002. febr. 14.).

A 13—12. mondatpárban mind a mellékmondatban, mind a főmondatban van egy-egy névelőhasználati probléma; most a főmondatbeli problémát értékeltük. Nagy arányban a névelőtlen megoldásra szavaztak a diákok.

C) A háromváltozatú példák adatai a következők. A határozatlan névelős — a határozott névelős — névelőtlen példa a sorrend.

	9	10	11	22	23	24	29	28	27
B	0	86	7	47	13	40	33	0	40
Ó	30	64	0	48	21	21	91	0	9
T	21	29	29	7	0	18	50	0	0
F	27	57	5	24	11	53	79	0	3
H	11	72	11	50	33	17	88	0	6
É	50	45	5	32	45	23	55	9	32
M	26	68	6	40	40	17	57	11	29
Tap	33	47	17	27	30	43	66	13	20
U	15	80	5	40	35	20	20	45	25
Cs	35	60	5	15	25	60	45	30	15
V	35	58	0	47	21	32	47	5	26
K	35	45	15	10	15	55	20	30	30
Mu	71	24	5	18	29	53	65	6	29
Sz	45	47	2	18	18	57	45	6	38
Ko	29	48	3	14	11	51	51	6	16
N	27	70	3	24	27	41	49	27	11

Az ember azt várná, hogy az arányok azonosak lesznek mind a három csoportban. Nem ez történt. Az első blokkban elfogadják az első két megoldást, mind a határozatlan, mind a határozott névelőt, s elutasítják a névelőtlen. Elfogadják tehát *A tervek között szerepel egy diákszemély létrehozása és A tervek között szerepel a diákszemély létrehozása* mondatokat, s elutasítják a harmadik variációt: *A tervek között szerepel diákszemély létrehozása*. Az első két mondat közül nagy arányban (14 : 2) a határozott névelős változatot helyeslik. A harmadik blokkban inkább a határozatlan névelős és a névelőtlen megoldást fogadják el, s a határozott névelős megoldást vetik el. Előnyben részesítik tehát a következő két változatot: *Ezt a gépet csak egy jó szerelő tudja megjavítani*, *Ezt a gépet csak jó szerelő tudja megjavítani*; a két változat közül azonban a többség a határozatlan névelőt fogadja el. Elutasítják a határozott névelős szerkezetet: *Ezt a gépet csak a jó szerelő tudja megjavítani*. Ez azért érdekes, mert teljesen ellentétes döntés született azonos mondat szerkezeetről.

A középső blokk mondatai a következők: *A szívizomrostok sem újulnak meg egy infarktus után*, *A szívizomrostok sem újulnak meg az infarktus után*, *A szívizomrostok sem újulnak meg infarktus után*. A többségi szavazatot nyolc esetben a harmadik, a névelőtlen megoldás kapta, mindhárom erdélyi helyen erre szavaztak. Az első, a határozatlan névelős megoldás öt esetben kapott

többséget. A határozott névelős megoldás csak egy esetben kapott többségi szavazatot, Érden. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy sok helyen nem tudtak dönteni a változatok között.

3. A határozatlan névmás — határozatlan névelő párban a névmás az eredeti, normatív szerkezet. Nézzük meg, hogyan vélekednek róla a diákok. A mondatok a következők: *Aki egy csapatban jól játszik, bekerülhet a válogatottba, Aki valamely csapatban jól játszik, bekerülhet a válogatottba.*

	30	31
B	33	66
Ó	42	52
T	29	50
F	37	61
H	28	67
É	50	50
M	49	51
Tap	66	34
U	20	80
Cs	30	70
V	63	37
K	55	45
Mu	35	65
Sz	31	69
Ko	22	73
N	51	49

A székelyudvarhelyi és a kolozsvári adatok a határozatlan névmás mellett szólnak, a nagyenyedi adatok nem, bár itt kiegyensúlyozott az eredmény; hasonlóképpen az ungvári, a munkácsi, a csapi adatok a névmás mellett szólnak, a viski és a kaszonyi adatok nem. Az anyaországi adatok többsége — hat — a névmás mellett szól, csak Tapolcán szavaztak többen a határozatlan névelős változatra.

4. Két következtetés mindenképpen levonható adatainkból. Valóban terjed az egy határozatlan névelő használata, s ez a névszói állítmány előtt visszazoritja nyelvünk egyik régi sajátosságát. Terjed a névelő nélküli szerkezet is. Mindkét esetben idegen hatásról lehet elsősorban szó. Az egyéb esetekben teljes a tarkaság, a bizonytalanság. Nincsen különbség idősebb és fiatalabb iskolások, főváros és távoli tájak között (a nemek közötti különbség teljesen elhanyagolható, nem is vettük figyelembe).

Az idegen nyelvi hatásról beszélve sokan a szavakra gondolnak. Igazuk van, hiszen elárasztják az országot az idegen nyelvű — elsősorban angol — feliratok. A névelőhasználat vizsgálata ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy beszivárognak a nyelvi rendszerünk alapjait kikezdő szerkezetek is. Ebben az esetben nem hivatkozhatunk arra, hogy nyelvjárási jelenségről van szó, nem védhetjük meg a határozatlan névelőt használókat azzal, hogy nyelvjárásuk szerkezetét alkalmazzák. A határozott névelő elhagyása lehet archaizmus, lehet nyelvjárási vonás, de az említett példákban nem erről van szó. A névelős konstrukciók esetében szerintünk a helyes — helytelen szembenállása állapítható meg.

SZEMLE

Kiss Lajos, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében

Szerk. HEGEDŰS ATTILA. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I. Piliscsaba, 1999. 355 lap¹

A tanulmánykötet pontos tükre KISS LAJOS névkutatói munkásságának. Noha az írások tematikus csoportosításban szerepelnek benne, jól kirajzolódik belőlük annak a pályának az íve is, amely a tanulmányok szerzőjét a magyar onomasztika klasszikusai közé emelte. A kötet előszavából is kitűnik, hogy az aprólékos részletkutatások és az átfogó szintézisek létrehozásának az igénye egyaránt ösztönözte Kiss Lajost, sőt e kettőnek az egységét a tudományos megismerési folyamat lényegének tekintette: „A részletkutatások bizonyos mennyiségének felhalmozódását szükségszerűen szintézisalkotásnak kell követnie, hogy a szintézisben tükröződő széles panoráma újabb felismerésekre, termékeny szempontgazdagodásra ingerelje a részletkutatások bűvárait, s ezzel előkészítse egy további, az előzőnél magasabb szintű, tökéletesebb szintézis létrehozását.” (5).

Kiss Lajos névkutatói pályája jelentős — elsősorban szlavisztikai és magyar szótörténeti-etimológiai tárgyú — publikációkat követően az 1960-as évek közepén indult el. Első névtani tárgyú dolgozataiban a fent említett „széles panorámá”-t, a nemzetközi onomasztika horizontját pásztázza tekintete. Nyilvánvalóan tudatos készülődés ez a számára új tudományterület birtokbavételére. Bizonyára az sem véletlen, hogy az első névtani tárgyú tanulmánya — amelyben a nemzetközi névtudományi folyóiratokról ad áttekintést (267—81) — 1966-ban, a Kniezsa István halálát követő évben jelent meg. Ma már tudjuk, s az itt ismertetett kötet is azt mutatja: Kiss Lajos a nagy szlavista-névkutató elődök, Melich János és Kniezsa István szellemi, tudományos örökségének méltó, velük egyenrangú továbbvivője lett.

Kiss Lajosnak az 1960-as években született dolgozatai közül további kettőt tartalmaz a kötet „Kitekintés határainkon túlra” című fejezete: az egyikben a szláv víznévkutatás korabeli helyzetét mutatta be a szerző (282—98), a másikban pedig az európai névtudomány fontosabb eredményeit térképezte fel (298—309). Ez utóbbi a II. Névtudományi Konferencián 1969-ben előadásként hangzott el, s a IV. konferencián ezt egy újabb, hasonló témájú áttekintés követte (309—22). E dolgozat zárómondata — amely jól mutatja szerzőjének tudósi értékrendjét is — nem csak a névkutatóknak ad megszívlelendő tanácsot: „Az efféle széles horizontú kitekintés megóvhat bennünket az elbizakodottságtól, és ötleteket, munkafeladatokat ajánlhat további tevékenységünk kibontakoztatásához” (322).

Kiss Lajos pályáján az első csúcspont a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-nak megjelenése mutatja 1978-ban. Ezt megelőzően csupán egy tucatnyi névtani tárgyú írása (és néhány ismertetése) jelent meg,² amelyek közül hatot a tanulmánykötetben is viszontlátunk. A kötetben található 40 tanulmány, illetőleg könyvrészlet fele az 1990-es évekből való. A dolgozatok a fent említett mellett további négy fejezetbe sorolva jelennek meg: „Szélesebb tárgyú helynévvizsgálatok”, „Egyes földrajzi nevek eredetmagyarázata”, „Módszertani, terminológiai kérdések”, „Helynévtudományi kritika”.

A tematikai sokszínűség ellenére azonban a tanulmánykötet legtöbb írása közvetve vagy közvetlenül névfejtésekkel foglalkozik. Ez teljesen érthető, hiszen a helynevek nyelvészeti elemzéséhez éppúgy a nevek nyelvi eredetének, szemantikai tartalmának a tisztázására van szükség, mint

¹ Ez az ismertetés Magyar Nyelv szerkesztőjének felkérésére egy korábbi terjedelmesebb tanulmányom részleteinek felhasználásával készült (vö. MNYj. 39. 2001: 135—46).

² Kiss Lajos publikációinak jegyzékét lásd: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. Bp., 1997. 477—98; a legutóbbi évek terméséről 1999-ig bezáróan pedig az Onomastica Uralica 1b kötete ad tájékoztatást.

például a történettudományi, népiségtörténeti hasznosításukhoz. Az etimológia így beépül más kutatási részterületekbe is: a nevek kronológiai rétegeiről, az Árpád-kori Magyarország nyelvi, etnikai viszonyairól vagy a helynevek kontinuitásáról szólva természetesen elsősorban névféjtésekre lehet támaszkodni. Az itt közölt dolgozatok is jól szemléltetik, hogy az utóbbi évtizedekben a névféjtés terén Kiss Lajos érte el a legtöbb eredményt a magyar onomasztikában. A dolgozatok sokfélesége azonban azt is mutatja egyúttal, hogy az etimológia önmagában is összetett műfaja a nyelvtörténeti vizsgálatoknak.

Kiss Lajos névféjtő módszerét ragyogóan mutatja a *Hortobágy* etimológiájáról írott tanulmánya (160—7), amely első helynév-etimológiai tárgyú közleményeként jelent meg 1974-ben. Ebben a név által jelölt objektumoknak és ezek egymáshoz való viszonyának bemutatása után értékeli a legkorábbi okleveles előfordulások adatait. Ezt követően áttekinti az addig született névféjtési kísérleteket, kiemelve erőnyeiket, de igen szigorúan bemutatva gyengéiket is. Bevonja a vizsgálatokba a Debrecen melletti ér és pusztá nevével alakilag megegyező erdélyi folyó nevét, sőt más gyanúba hozott neveket is. A hatalmas elvégzett munka ellenére megnyugtató, lezárt megoldást a *Hortobágy* kérdésében nem tud kimondani. Ezzel azonban azt a fontos alapelvet is hangsúlyozni kívánja, hogy „a földrajzi nevek eredetének vizsgálata, mint a valóság egyre tökéletesebb megismerésére irányuló tudományos tevékenység általában, soha le nem zárulhat, be nem fejeződhet” (166). E néhány lap terjedelmű tanulmány jól szemlélteti azt is, hogy a FNEsz. legtöbb szócikke, névféjtése mögött milyen hatalmas munka áll.

Kiss Lajos az általa készített helynév-etimológiákat többnyire nem egyenként, hanem általában csokorba kötve nyújtotta át a tudományos közönségnek. Több névféjtését a középkori eredet kapcsán foglalta egy-egy közleménybe. Különösen sok művelődéstörténeti adalékot tartalmaznak azok a névféjtései, amelyek a középkori életmód és szokások kitűnő ismeretét követelik meg az etimologizálótól: ilyen munkák a fenőkövel (30—5) és az oroszlánnal (44—50) kapcsolatos földrajzi neveink keletkezését bemutató névmagyarozatok, de itt említhető meg a Janus Pannoniusnak nevet adó *Csezmice* nevének etimológiája (188—95) vagy a középkori *Promontorium Varadiense* magyar megfelelőjének felkutatása (203—7) is. Az ilyen írásokra különösen igaz az, amit MEZŐ ANDRÁS a FNEsz. egészére vonatkoztatva jegyzett meg: tele vannak „közérdekű művelődési ismeretanyaggal és polihisztorra emlékeztető tudással” (MNY. 1993: 3).

Kiss Lajos többször nyelvi hasonlóságok, összefüggések alapján gyűjtötte egy-egy közleménybe névféjtéseit: ehhez alapul szolgálhatott a nevek különleges lexikális szerkezete (7—22) vagy távoli etimológiai összetartozása (185—7). Aktuális események is szolgálhattak egy-egy névféjtés elkészítéséhez indítékul. Ilyen volt *Sátorhely* és *Szárliget* községgé alakítása (173—6), az oroszországi rendszerváltozás kapcsán pedig *Szentpétervár* régi-új nevének eredetét mutatta be (322—3). A modern nagyvárosi folklór a kabarétréfák révén tette ismertté a *Csajág-Röcsöge* nevet (187—8). E sokszínűség, a sokszor véletlenszerűnek tűnő témaválasztás egyszerű, kézenfekvő megvilágítást nyer Kiss Lajosnak egy később megjelent írásában: „Évtizedek óta alig múlik el nap anélkül, hogy ne foglalkoznék földrajzi nevek eredetének kutatásával is. A ropant gazdag névanyag szüntelenül kínál érdekesebbnél érdekesebb jelenségeket, amelyek felkeltik kíváncsiságot, és utánajárára, vizsgálódásra késztetnek.” (MNY. 2001: 294).

E kíváncsiságnak fontos tárgyai voltak a térképek, úgy is, mint a helynevek alapvető forrásai. A térképeknek szentelt dolgozatok közül egy a tanulmánykötetben is helyet kapott (22—30). Kiss Lajos munkásságában fontos szerepe volt a szótáraknak is. Egyik nagyszerű dolgozatában nyelvtörténeti szótáraink típusait tekintette át az elemzés és értékelés feladatát vállalva (254—67).

Kiss Lajos a magyar—szláv névkapcsolatok legjobb ismerője volt. Tanulmánykötetének több dolgozatában számos szláv eredetű helynevet tárgyalja, két írását pedig egy-egy ilyen név bemutatásának szentelte. Egyik tanulmányában a személynévi alapú magyar—szlovák párhuzamos névadás esetét mutatta be a *Málca* és *Malčice* neveket etimologizálva (181—5). A *Mátra* hegység nevét — több korábbi kutatóhoz hasonlóan — szláv eredetűnek tartja, de másoktól eltérően egy

'öreg' jelentésű délszláv szótöbbször származtatja (170—2). Tárgyal germán eredetű helyneveket is. Az ismeretlennek tartott *Hernád* folyónevet a honfoglalás előtti germán névadásból vezette le (172—3). Az osztrák határszélen levő német eredetű várneveink közül *Sárfenek* nevével foglalkozott (195—8), és bizonyította, hogy eredeti neve *Scharfeneck* volt, s ebből népetimológiával jött létre a magyar változat, amely ráadásul megfelelő közszavunk elterjedését is elősegíthette. Fürstentfeld régi magyar *Fölöstöm* nevét is önálló tanulmányban mutatta be (324—6).

Kiss Lajos névfajtási elveit és módszerét összefoglalóan, tanulmányban nem fogalmazta ugyan meg, ezek legfontosabb jegyei munkáiból mégis egyértelműen kiemelhetők. A történeti adatok tisztelete, valamint az ötlet- és asszociációgazdagság egyszerre jellemzi etimológiáit, amelyekben gyakran többféle lehetséges megoldást is ajánl. Széles történelmi, művelődéstörténeti és földrajzi ismeretei a nyelvészeti szakirodalom hazai és külföldi eredményeinek és eszközrendszerének magabiztos használatával társulnak. Kiss Lajos névfajtásai között különösen sok idegen eredetű, főleg szláv, de emellett német és román származású név található, amelyeket széles indoeurópai háttérrel magyaráz meg a szerző. A gazdag nyelvészeti és művelődési anyag, a sokszínű tudás ellenére, mégis inkább rövidek, összefogottság jellemzi írásait. Névfajtásait — amelyek leginkább analitikus jellegűek mondhatók — tiszta és világos logika uralja, de nemritkán többféle megoldási lehetőséget is az olvasó elé tár.

A nyelvi változásoknak a helynevekben megvalósuló sokfélesége azonban néha próbára teszi a legutósból névfajtót is: *Bárszentmihályfalva* nevét magyarázva Kiss Lajos nyilvánvaló didaktikus szándékkal megadja azoknak a jelenségeknek a listáját, amelyekkel ebben az egyetlen etimológiában meg kell küzdenünk a megbízható eredményért (198—201). Névfajtásainak legfontosabb módszertani alapját a földrajzi nevek nyelvi fejlődéséről szólva úgy fogalmazza meg, hogy „valamely etimológiának [...] az analógia a sarkpontja” (NytudÉrt. 139. sz. 22). Ez azt jelenti, hogy Kiss Lajos az egyes nevek elemzésében is elengedhetetlennek tartja a névfajtásról megközelítést, az elemek rendszerben való szemléletét. Rámutat ugyanakkor arra is, hogy bár a névfajtás során a vizsgált név lexikális összetevőit, morfológiai, nyelvi szerkezetét többnyire sikerül megvilágítanunk, mégis gyakran előfordul, hogy a névadás konkrét okát nem tudjuk pontosan felcírázni.

Kiss Lajos tanulmánykötete „A földrajzi nevek nyelvi fejlődéséről”-ról írott munkájának néhány fontosabb fejezetét is tartalmazza (207—26). Az itt bemutatott jelenségek között vannak hangtani természetűek (hangátvetés, hangrendi átcsapás, összerántódás) és olyanok, amelyekben hangtani és alaktani jegyek mosódnak össze (tapadás szóhatáron, téves felbontás). Tisztán alaki természetű jelenség az elvonás és a többesjel-szilárdulás, jelentéstani vonatkozásai vannak a beleértésnek, a népetimológiának és az eufémizmusnak. A nyelvi érintkezés mutatkozik meg a tükrös és részfordításokban.

A régi magyar helynévadás vizsgálata az amúgy is összetett névtani kutatásokon belül a legkomplexebb területek közé tartozik. A nyelvészeti és a történettudományi célok és módszerek természetesen fonódnak össze Kiss Lajos munkáiban is, hiszen önmagában mindkét szakma jóval szerényebb eredményeket érhetne el e téren. Egyik fontos dolgozatának már a címe (Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban: 227—54) sem nyelvészeti megközelítést ígér. A szerző MELICH és KNEZSA egykori célkitűzéseire tér vissza: nyelvtörténeti eszközökkel kíván hozzájárulni ahhoz, hogy a honfoglalás utáni Kárpát-medence nyelvi és etnikai térképe minél pontosabban megrajzolható legyen. Az ösztönzést ehhez a munkához Kiss Lajos számára GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának első három kötete adta, amely hihetetlen gazdagsággal ontja a történettudományi szempontból korszerűen feldolgozott anyagot a nyelvész-névkutató számára. A tanulmány szerkezete is a GYÖRFFY által tárgyalt rendhez, a vármegyék szerinti keretekhez igazodik. Kiss Lajos nemcsak kiemeli az általa igen nagyra becsült történész szerző nyelvi jellegű megjegyzéseit, hanem tovább árnyalja, finomítja is őket, többnyire GYÖRFFYvel egybehangzóan, de néhol módosítva, ki is egészítve eredményeit. A téma szempontjából különösen fontos névtípusok meg-

különböztetett figyelembe részesülnek nála: magyarázza a megyék névadó településeinek neveit, kitér a népnévből származó és a szolgálonépekre utaló helységnevekre, tájneveket mutat be stb. Az itt ismertetett tanulmánykötet megjelenését követően Kiss Lajos hasonló munkát szentelt a kérdés vizsgálatának a történeti földrajz negyedik kötetének megjelenése alkalmából is (Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig: MNy. 1999: 9—29). Ebben az előző dolgozat anyagához képest jóval több névfejtést, névelemzést találunk, és talán valamivel több az igazítás, a GYÖRFFY-t kiegészítő, illetve az övétől eltérő javaslat is. Mindez azonban csak a tanulmány szerzőjének még nagyobb figyelmét és tiszteletét tükrözi.

Egy másik tanulmányában Kiss Lajos a helységnevek segítségével a magyarság legkorábbi nyomait keresi a Délvidéken (62—73). A középkori Pozsega, Valkó, Szerém, Keve és Krassó vármegye területét vizsgálva azonban jóval nehezebb volt a dolga, mert itt csak részben támaszkodhatott GYÖRFFY összefoglalására. A szerző a XII—XIV. században viszonylag nagy mennyiségben felbukkanó és a magyarból magyarázható helységnevé nyomán nem jelentéktelen számú Árpád-kori magyar népesség meglétére következtet a vizsgált területen. Később azonban a török előretörésével együtt nőtt a beáramló délszláv népesség aránya, és a magyar helynevek jórészt elszlávosodtak.

Kiss Lajost az 1990-es évek közepén erősen foglalkoztatta a Kárpát-medence helyneveinek kronológiai rétegződése is. A honfoglalást követő időszak névanyagát az adatolhatóság és az etimológiai eredet időrendi tanulságai alapján kísérte meg jellemezni. Több összefoglaló tanulmányt szentelt e témakörnek (a legátfogóbb megközelítéseket a 96—103. és a 104—16., valamint a 133—40. lapok között találjuk), amelyek főképpen nem a részletek kidolgozottságával, hanem a kérdéskör egészének megragadása révén adnak új ismereteket. Dolgozataiban Kiss Lajos két fő névcsoportot különít el: a magyarok által adott neveket és azokat, amelyeket a magyarság a helyi népességtől vett át.

A két alapvető névréteg további differenciálását — főleg az átvett helynevek esetében — legeredményesebben a víznevek körében lehet elvégezni. Ennek az az oka, hogy „A földrajzi nevek legrégebb és leghosszabb életű csoportját a vízbőségüknél és hosszúságuknál fogva jelentős folyók nevei alkotják. Ezek valósággal nemzetközi tulajdonban vannak, és egykor kialakult nevüket ritkán cserélik fel mással.” (104). A víznevek történeti rétegeit Kiss Lajos három országrésznyi terület névanyagában vizsgálta meg: a Felvidékében (73—93), Erdélyében (149—59) és a Dunántúléban (140—9, ehhez lásd még 93—6). E munkákban egyben a gazdag etimológiai irodalom összefoglalását is adja, és összesen csaknem másfélszáz név eredetét mutatja be. Eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Mindegyik területen található az ókorból adatolható, ősi indoeurópai (másutt óeurópainak is mondott) eredetű víznevek: *Garam*, *Morva*, *Tisza*, *Maros*, *Duna*, *Dráva* stb. Szintén indoeurópai (VII. század előtti, preszláv) eredetűek, de csak a középkorból vagy későbből adatolhatóak az *Árva*, *Hernád*, *Iza*, *Zsil*, *Lajta*, *Mura* stb. vízneveink. Az ide tartozó nevek etimonjai többnyire nem azonosíthatók pontosan valamely ismert nyelvből, s a nevek közvetítésében a szláv nyelveknek fontos szerepük lehetett. Viszonylag gazdag a szláv eredetű nevek csoportja: *Beszterce*, *Zsitva*, *Kalota*, *Kovácszna* stb., Erdélyben talán török eredetűek is előfordulnak: *Küküllő*, a *Karasz* régi *Karassó* változata. Német eredetű vagy a magyarba német közvetítéssel került folyónév a *Gölnic*, *Selmec*, *Porumbák* stb. Vízneveink között szép számmal vannak ismeretlen eredetűek is. Erdélyben a román víznevek csak az újabb korból adatolhatóak, és többnyire kis hegyi patakok neveiként. Az Árpád-korból nagyon gazdag magyar eredetű víznévállomány létezése is igazolható: *Balog*, *Bodrog*, *Almás*, *Fekete-ügy*, ilyenek Erdélyben például a jó elemű nevek: *Disznajó*, *Hájó* stb.

A természeti nevek körében a víznevek mellett KISS LAJOS áttekintette a történelmi Magyarország hegyneveinek kronológiai, eredetbeli csoportjait is: e névfajtát főleg középkori nevek képviselik, ezek mellett azonban néhány ókori (*Kárpátok*) és Karoling-kori (*Amand*, *Vütöm*) hegynevünk is említhető (117—32).

A fentieknél jóval nehezebb megítélni a Kárpát-medence régebbi településneveinek a honfoglalást követő folytonosságát. KISS LAJOS nem osztja azt a nézetet, mely szerint a honfoglaló magyarság az itt talált népektől egyetlen településnevet sem vett át. *Nyitra* település nevére van a honfoglalásnál régebbi adat (107), és a nagyszámú Árpád-korban előforduló szláv eredetű helységnév közül is „néhelyek már a magyar honfoglalás előtt is meglehettek” (100).

Kiss Lajosnak az Árpád-kor helyneveivel foglalkozó névtörténeti tárgyú dolgozatai azzal a tanulással járnak, hogy a régi magyar helynévanyag történeti földrajzi szempontú újrafeltárását és teljes feldolgozását követően a helynevek nyelvi vallomása alapján ismét fel kell majd vázolni a régi magyar helynévrendszer egészét, valamint az Árpád-kori Magyarország nyelvi térképét, egymáshoz igazítva a nyelvtörténeti, a történettudományi és a más megközelítésekből származó ismeretanyagot.

Kiss Lajos a helynevek segítségével elsősorban a magyarság múltját kutatta. De volt szava a jelenhez is: a kötetben közzétett egyik dolgozatában (55—62) az államiság és a névhasználat kapcsolatát vizsgálta a kelet-európai államokban. A mai gyakorlatot a középkorban meghirdetett *cuius regio, eius religio* elvére látja visszavezethetőnek, és nyugodt tudományos tárgyilagossággal emel szót a kérdés nyelvileg természetes megoldása mellett.

Kiss Lajos precizítására vall, hogy a kötetbe gyűjtött írásait kiegészítette az adott kérdéshez kapcsolódó, azóta megjelent publikációkra való utalásokkal is. A kötethez terjedelmes névmutató is készült (327—52), amely jól használható a FNESz. kiegészítéseként is.

Kiss Lajos írásai — így az e kötetben közzétett dolgozatai is — a magyar helynévkutatásnak és a történeti nyelvtudománynak nagyon fontos darabjai. Az őt követő tudósnevezédeknek rendre vissza-vissza kell térniük munkáihoz, hogy tudósi magatartást, kutatási módszert tanuljanak belőlük. Tudós többit aligha érhet el annál, hogy munkássága — Kiss Lajos fent idézett gondolatát citálva — „ötleteket, munkafeladatokat ajánlhat további tevékenységünk kibontakoztatásához”. Tudása így épül be a jövő tudományába.

HOFFMANN ISTVÁN

Mester és tanítvány

Kniezsa István válogatott névtani műveinek kiadása

Kiss Lajos gondozásában

1. KNEZSA ISTVÁN, Magyarország népei a XI. században. Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. VIII + 105 lap + 1 térk. — 2. KNEZSA ISTVÁN, Kelet-Magyarország helynevei. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. XVII + 205 lap + 1 térk. — 3. KNEZSA ISTVÁN, Helynév- és családnév-vizsgálatok. (Öt tanulmány). Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 349 lap. — Mindhárom kötet KISS LAJOS bevezető tanulmányával.

1. Kniezsa István (1898—1965), a XX. század magyar nyelvtudományának egyik meghatározó alakja, lassan már negyven éve nincs közöttünk. Emléke azonban ma is eleven az őt ismerők körében, művei pedig a klasszikus szakirodalom rangjára emelkedve változatlan hatóerővel szolgálják a tudomány haladását. Egykori mesteréről élete alkonyán így emlékezik meg a tanítvány, Kiss Lajos: „Kniezsa István..., akit a Magyar Tudományos Akadémia 1939-ben levelező tagjául választott, előkelő helyet foglal el a magyar nyelvtudomány történetében. A XX. század közepének kiemelkedő magyar nyelvtudósai közé tartozik, akinek legelvitathatatlabb érdemei a helynévkutatás terén vannak. Ilyen kérdésekben az ő eredményeit nemhogy mindmáig nem lehet megkerülni, hanem egyenesen belőlük kell kiindulni.” (KISS LAJOS, Kniezsa István, a helynévkutató és telepü-

léstörténész. A „Magyarország népei a XI. században” c. Kniezsa-mű második kiadása bevezető tanulmányának első lapján; a könyv bibliográfiai adatait l. fönt).

Miközben Kniezsa munkássága változatlan elismertségnek örvend napjainkban is, a kutatóknak és érdeklődőknek folyamatosan szembesülniük kellett egy prózai ténnyel: a sokszor hivatkozott névtani művek zöme alig hozzáférhető: csak néhány nagykönyvtárban vagy egyetemi, kutatóintézeti szakkönyvtárban érhető el. Pedig a történeti névkutatás és névtani oktatás látványos fellendülést mutat az utóbbi időben. Szükség van tehát a legjelesebb tanulmányok, kézikönyvek újbóli kiadására.

Az ELTE Szláv Filológiai Tanszékének 1994-es vállalkozása után, amikor is Kniezsa szlavisztikai cikkeiből készült egy kiadvány (l. Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Kniezsa István válogatott írásából. Az írásokat válogatta és az előszót írta: KISS LAJOS. Szerkesztette KISS LAJOS és NYOMÁRKAY ISTVÁN [a címszöveg németül is]), az újabb kezdeményezés és kivitelezés érdeme a Lucidus Kiadóé, amely a Kisebbségkutatás Könyvek sorozatában három új Kniezsa-kötettel állt elő. Mindhárom kiadvány írásai a történelji névtan köré csoportosíthatók, de jellegzetesen interdiszciplináris művek: a magyar nyelvészetten kívül sok szállal kapcsolódnak a szlavisztikához, germanisztikához, romanisztikához, illetve a Kárpát-medence település- és népiégtörténetéhez. A kötetek bevezető tanulmányait Kiss Lajos írta, és ő vállalta a harmadik kötet szövegeinek sajtó alá rendezését is (az első kettő faksimile-eljárással készült). Kiss Lajos személyében a legalkalmasabb filológus kapta ezt a feladatot, hiszen ő nemcsak mint tanítvány és barát került szoros kapcsolatba Kniezsával, hanem pályaképet is írt róla: először 1968-ban (MNyTK. 123. sz.), majd 1994-ben „A múlt magyar tudósai” sorozatban.

Immár lezárult egy másik életmű is, Kiss Lajosé. A sors kegye, hogy váratlan halála előtt, 2003 februárjának elején még értesülhetett a jó hírről: a nagyra becsült tanárnak és atyai barátoknak szánt könyvsorozat sikerrel révbé ért, napvilágot látott az utolsó kötet is. Állítson most rendhagyó emléket e három könyv a mesterré lett tanítványnak, Kiss Lajosnak is!

2. Kerek negyven esztendő volt Kniezsa István, mikor 1938-ban, Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján háromkötetes reprezentatív kötet jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában a két világháború közti időszak jeles tudósainak közreműködésével. Ebben tette közzé Kniezsa középkori helynévkutatásainak első nagyívű tanulmányát „Magyarország népei a XI. században” címmel. A több mint száz lapos, kiváló térképpel illusztrált összefoglalás nyelvészeknek, történészeknek, régészeknek ma is gyakran idézett, időtálló alapműve, melyben szerzője fölényes anyagismeretről, kitűnő szintetizáló képességről tesz tanúbizonyságot. Mint Kiss Lajos bevezető tanulmánya utal rá, Kniezsa nemcsak a XI. századi okleveleket tanulmányozta át, hanem a könyvnyomtatás előtti magyar helyesírás feltárása érdekében lényegében az egész ómagyar kort (l. tőle: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952.), az oklevelek közül pedig mindenekelőtt az 1400 előttieket. A helynévi szórványokat nemcsak elolvasta és etimologizálta, hanem lokalizálta is, megkeresvén későbbi-mai megfelelőiket. Így az erendően nyelvészeti vizsgálat településtörténeti, történeti földrajzi szintézissé kerekedett. Ezzel a művel Kniezsa elődjét, Melich Jánost, a budapesti egyetem másik híres szlavisztika-professzorát követte, aki „A honfoglalás kori Magyarország” (Bp., 1925—1929.) c. művével már irányt szabott a történettudományi ihletésű nyelvészetnek és névkutatásnak.

„Kniezsa István vizsgálatainak fő eredménye abban összegezhető — írja Kiss Lajos (i. m. II) —, hogy Magyarországon a XI. században csak két olyan nép lakott, amely nagyobb területeken zárt tömegekben tömörült, és a vidék népi jellegét is meghatározta. Ez a két nép a magyar és a szláv. Rajtuk kívül jelentékenyebb szórványokat csupán a török nyelvű besenyők alkottak, de helynevekben jelentősebb nyomokat ők sem hagytak hátra maguk után. Németek néhány apróbb foltokban éltek Nyugat-Magyarországon és talán a Balaton körül, bár erre vonatkozóan nincs határozott bizonyíték. Románoknak XI. századi jelenlétét pedig nem igazolja semmiféle adat, sőt támpont sem.”

A településtörténeti konklúziók levonásán túl a tanulmány hozadékának tekinthető számos nyelvtörténeti, névtipológiai és általános módszertani tanulság. Ezek közül kiemeljük például azt, hogy a korai történet szempontjából kiemelt fontosságú törzsnévi helyneveknek négy fő jellemzőjük van: 1. az ország területén szétszórva található, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük sehol sem lépi túl a többi adattal igazolt magyar nyelvterület határát, 4. környezetük mindenütt jellegzetesen magyar (vö. i. m. IV). — A XI. századi Magyarország szláv lakosságának nyelvi hovatarozása is terítékre kerül a műben. Erről több okból is nehéz határozottabb véleményt mondani. Nemcsak a korai idők szerény adatmennyisége inti a kutatót óvatosságra, hanem az is, hogy ekkor még a különböző szláv dialektusok nem távolodtak el nyelvileg olyan mértékben egymástól, hogy hátrahagyott helynévi nyomaikat egyértelműen a mai nyelvek valamelyikéhez köthetnénk. Inkább kizáró jellegű megállapítások tehetők, például arra vonatkozóan, hogy sem ólengyel, sem óorosz nyelvjárások nem játszhattak szerepet a Kárpát-medence XI. századi nyelvi életében. — Nagyon fontos módszertani tanulság például az, hogy a nevek magyarázata során nem elég az etimont meghatározni, hanem a helynévadás népi-nyelvi hátterét is ki kell deríteni.

Nagya értékeli Kiss Lajos a mű adattári részét és azt a színes, kihajtható térképlapot, amely a Magyar királyi Térképészeti Intézetben készült, a kiváló térképész, Glaser Lajos közreműködésével a XI. századi Magyarországról. Nem mulasztja el a bevezető tanulmány felhívni a figyelmet az utóbbi évtizedek néhány idevágó kézikönyvére, tanulmányára. A történészek közül Györffy György és Kristó Gyula neve és munkássága kerül szóba, de nem maradhat ki a sorból Kiss Lajos méltán híres műve, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” sem.

3. Nem sokkal a Szent István-émlékkönyv megjelenése után, 1943—44-ben újabb impozáns tanulmánygyűjtemény jelent meg a történettudomány tárgykörében „Magyarok és románok” címmel (I—II. Bp. Szerk. DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ). E gyűjtemény első kötetében (111—313) olvasható Kniezsa István újabb, könyv méretű tanulmánya, a „Keletmagyarország helynevei”, amely Kiss Lajos értékelése szerint (2. kiad. VII. lap): „a legmódszeresebb és leggazdagabb tartalmú szakmunka a XX. század első felének magyar névtudományi irodalmában. Ebben Kniezsa a történeti Erdélynek és peremvidékeinek ... az oklevelekben 1400-ig felbukkanó összes mai helységnevet feldolgozta és nyelvi eredetük szerint osztályozta. A magyar helységneveken túlmenően tüzetesen megtárgyalta az erdélyi szász, valamint a román helységneveket is. Mindezekből azt a településtörténeti következtetést vonta le, hogy a helységnevekkel igazolható népek (szlávok, magyarok, szászok, románok) közül kétségtelenül a románok érkeztek legkésőbb. Csak kivételszerűen akad ugyanis olyan helységnevé, amely akár a magyarban, akár az erdélyi szászban a románból származik, ha az már 1400 előtt előfordul a forrásokban.”

Hatalmas egyéni teljesítmény volt ez akkor, amikor a történeti földrajznak és a helynévmagyarázatnak az előmunkálatai még igencsak hézagosak voltak. Ha csak az etimológiai oldalt nézzük is: a magyar nyelvtörténet ismeretén kívül megbízható szlavisztikai, germanisztikai és romanisztikai (ez esetben román nyelvi) felkészültségre volt szükség kitűzött feladatának megoldásához. Mindezek meglétéről meggyőzően tanúskodik „A magyar helynevek”, „Szász helynevek”, „Román helynevek”, illetve „Dülönevek” fejezete, de ezekkel egyenértékű jelentőséggel bír az elméleti bevezető fejezet és az említettekhez csatlakozó településtörténeti összegzés. Kniezsa e műve alapozta meg a korszerű magyar helységnevé-tipológiát, amelynek tömör összefoglalása BÁRCZI GÉZA szókinctörténeti tankönyvében is olvasható (vö. BÁRCZI, A magyar szókinccs eredete. 2., bővített kiadás, 142—62). Kétségtelen, hogy ezt a rendszert azóta több ponton finomították (l. pl. KRISTÓ GYULA, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976.), de lényegi revíziójára nem volt szükség.

Kiss Lajos bevezető tanulmánya Kniezsa nyomán dióhéjban áttekinti Erdély korai településtörténetét az itt található népek helyfoglalása szempontjából, és utal azokra a módszerekre, adatokra, amelyek e kényes területen a kutató munkáját hitelessé teszik. Kniezsa művének végén

értékes függelékek vannak; ezek akár önmagukban is megállják a helyüket. Az első függelék Kelet-Magyarország 165 víznevét tartalmazza, rövid etimológiai megjegyzésekkel. Alapja az a tanulmány, amely 1942-ben jelent meg Kolozsváron „Erdély víznevei” címmel. A második függelék az „1400-ig előforduló mai helységek neveinek eredete”, amely etimológiai szócikkeinek tömörségével, átgondoltságával mintegy előképe a FNESz.-nek. A harmadik függelékben 26 mutatvány található középkori határjárásokból a keleti magyar nyelvterületről. Az eredeti kiadásban még hat térképmelléklet is található; ezek külön-külön ábrázolják az egyes nyelvekből származó helyneveket, illetőleg a bizonytalan vagy ismeretlen eredetűeket. A mostani második kiadás csupán az összesítő térképet tartalmazza, tipográfiailag „feljavítva”.

A bevezető tanulmányt ezúttal is a jelenre és közelmúlt kutatásaira történő utalás zárja. Szóba kerül ismét Györffy György történeti földrajza, azoknak a megyéknek a felsorolásával, amelyek a szóban forgó területen már hozzáférhetőek. Említés történik CORIOLAN SUCIU történeti helység-névtáráról mint hasznos forrásról, JAKÓ ZSIGMOND kiváló forráskiadványairól (Erdélyi okmánytár I. 1997., ill. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei I—II. 1990.), továbbá az „Erdély története” (I—III. 1986.) és az „Erdély rövid története” (1989.) című kézikönyvekről. Természetesen itt is megemlíttetik a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”, melynek különösen a 4., bővített kiadása dolgoz fel nagyszámú erdélyi, illetőleg romániai helynevet. (Itt a lista további Kiss Lajos-tanulmányokkal is kiegészíthető, l. pl. Székelyföldi víz- és helységnevek: Nyr. 1979: 468—72, Erdély a helynevek tükrében: Nyr. 1992: 90—4, Erdély vízneveinek rétegződése: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ, VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 1997. 199—210; stb.).

4. A harmadik kötet, amely öt Kniezsa-tanulmányt foglal magában „Helynév- és családnév-vizsgálatok” címmel jelent meg. Kiss Lajos ezúttal „Kniezsa István és a történeti névtan” címen írt bevezető tanulmányt, értékelve azt az erőfeszítést és teljesítményt is, amelyet Kniezsa a helynév-kutatás mellett a személynév-vizsgálatok terén kifejtett. Az öt tanulmány a közlés sorrendjében a következő: Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei (1939.), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei (1942.), A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából (1944.), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek (1949.), A magyar és szlovák családnévek rendszere (1965.).

A felsoroltak közül az utóbbi, „A magyar és szlovák családnévek rendszere” volt a legnehezebben hozzáférhető, ugyanis csupán kis példányszámban, sokszorosított formában maradt az utókorra. Erről a kiadványról Kiss Lajos a következőképpen tájékoztat: „A magyar és szlovák családnévek rendszerezésével Kniezsa a településtörténetek számára kíván segítséget nyújtani. Az 1930-as években ugyanis a Mályusz Elemértől irányított magyar településtörténetek elsősorban a vizsgált területek nemzetiségi viszonyainak alakulását kutatták, s legfontosabb forrásaik a családnévek voltak. Múlhatatlanul szükségessé vált egy olyan vezérfonal, amely tájékoztat a magyar és szláv családnévtípusokról. E vezérfonal elkészítésére Kniezsa István vállalkozott, s 1934-ben három megye (Gömör, Hont, Ugocsa) XVI—XVIII. századi összeírásai alapján felvázolta a magyar, szlovák és kárpátukrán családnévek rendszerét. ... Kniezsa rendszerezése litografált formában jelent meg 15 példányban »Felvidéki családnévek« címmel. ... Fehértói Katalin kezdeményezésének köszönhetően nagyobb példányszámban 1965-ben került a kutatók kezébe egy sokszorosított kiadványban, melynek »A magyar és szlovák családnévek rendszere« a címe. E kiadvány a »Felvidéki családnévek« című, 1934. évi munkán kívül annak »A magyar családnévek« című előadásnak a szövegét is tartalmazza, amelyet Kniezsa a Györffy Györgytől igazgatott Néptudományi Intézetben tartott 1947-ben” (i. m. 25—6). A „Felvidéki családnévek” első, nagyobbik egysége a magyar és szláv névképzéssel foglalkozik, amely nemcsak a szó szoros értelmében vett családnévképzést jelenti, hanem részletes morfológiai elemzést adja azoknak a kicsinyített, becézett személynévi formáknak is, amelyek másodlagosan családnévvé válhattak. Ami a magyar neveket illeti, az itt elemzett névalakokon keresztül bepillanthatunk a kései ómagyar és a középmagyar kor becenév-

képzésébe is, mert a családnevekben konzerválódott egykori keresztnévek az egyelemű névadás korszakára és a későbbi korok személynévi alapú megkülönböztető neveire is fényt vetnek. A tanulmány második nagy egysége a családnevek „fajai”-t tekinti át, ami lényegében a főbb — névtani értelemben vett — eredetbeli kategóriák felvázolását jelenti (személynevekből, közszavakból, helynevekből eredeztethetők). A családnevek feltárása terén az utóbbi időben Kázmér Miklós végezte a legnagyobb munkát a „Régi magyar családnevek szótára, XIV—XVII. század” (Bp., 1993.) című munkájával. E hatalmas adattár Kniezsa nyomán járva korszerű névrendszertani feldolgozásra vár!

Kniezsának a családnevek kutatásában szerzett elvitathatatlan érdemei mellett mégiscsak a helynévtan volt a kedvenc területe. A helynevek vizsgálatát számos tudományág szolgálatába tudta állítani. Az eszergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helyneveit például az etimológián kívül kitűnően lokalizálta és azonosította későbbi névadatokkal, és ezzel a történeti földrajznak tett nagy szolgálatot. A zobori apátság XI. századi okleveleinek sokoldalú megváltásával a mondottakon túl a hang- és helyesírástörténet eredményeit fejlesztette tovább, az Ecsedi-láp szláv eredetű helyneveinek elemzésével a szláv nyelvtörténet, névtan és településtörténet területén alkotott maradandót. — Legismertebb módszertani tanulmánya azonban alighanem „A párhuzamos helynévadás”, amely az együtt élő népek névadási gyakorlatának és nyelvi kölcsönhatásának egy bizonyos aspektusát, a névfordítás lehetőségét, illetőleg az egymástól független, azonos szemléleti hátterű, „párhuzamos” névadását vizsgálja. Az átvétel — fordítás — párhuzamos névadás összefüggésének tüzetes elemzését eredetileg nyilván a népiségtörténet interetnikus vitái, Trianonig (és korábbra) visszanyúló fájdalmas viaskodásai motiválták, az eredmény azonban egy mintaszerű névelméleti és kutatásmódszertani tanulmány lett, amellyel Kniezsa saját korát is megelőzte.

5. Van abban valami jelképes, hogy Kiss Lajos élete egyik utolsó írását és utolsó jelentős tudományos erőfeszítését — egy tanulmánykötet szerkesztését — mestere emlékének szentelte. Nyolcvanadik éve felé közeledve talán az is megfordult a fejében, hogy a hátra levő időt, amit a sors még egy idős embernek ajándékol adhat, felhőtlen pihenésre, esetleg néhány dédelgetett etimológia vagy egyéb eszmefuttatás megírására szánja. Mégis „közszolgálatban” volt szinte élete utolsó napjáig. Betegen is. Egy fiatal kolléga habilitációs vitáján olvastuk föl utolsó szakvéleményét a jelölt alkalmasságáról, tudományos teljesítményéről. A szöveg rövid volt, lényegre törő, kristályosan tiszta, tartalmát tekintve elismerő. A bizottság elnöke tolmácsolta Kiss Lajos tanár úr — visszavonhatatlan — távolléte miatt.

Kiss Lajos mielőtt maga is a magyar és egyetemes nyelvtudomány halhatatlanjainak panteonjába költözött volna, fejet hajtott az elődök emléke előtt, és biztatást adott a következő nemzedéknek. Életművének részletes elemzése, méltatása az utókor feladata. Kívánjuk, hogy minél több ifjú névkutató, szlavista és nyelvtörténész merítsen az ő munkásságából is, tekintse őt mesterének, hogy szelleme sokáig éljen. Idézzük végül újra — szabadon — a Kniezsa Istvánnak címzett, de a Kiss Lajosra is illő tisztelgő sorokat:

Jeles névkutatónk, akit a Magyar Tudományos Akadémia is tagjául választott, előkelő helyet foglal el a magyar nyelvtudomány történetében. A XX. század kiemelkedő magyar nyelvtudósai közé tartozik, akinek legelvitathatatlabb érdemei a helynévkutatás terén vannak. Ilyen kérdésekben az ő eredményeit nemhogy nem lehet megkerülni, hanem egyenesen belőlük kell kiindulni.

Király Péter, A nyelvkeveredés A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai

Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 7.
Nyíregyháza, 2001. 249 lap

1. A nyelvkeveredés kutatása különösen időszerű téma a Kárpát-medencében, ahol évszázadokon át különböző népek éltek egymás mellett, és nyelvük kölcsönösen hatott egymásra. A nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában kiemelkedő szerepe van a szláv—magyar kapcsolatoknak, hiszen a magyarság a honfoglalástól napjainkig különféle szláv népekkel került kontaktusba, amelyek nyelvi következményei a mindennapi élet teljes területére kiterjednek. A kutatott témakörön belül is kiemelkedő jelentőségűek azok a közvetlen érintkezések, areális kapcsolatok, amelyek egy-egy szűkebb régióban realizálódtak a közvetlen nyelvjárási érintkezés kapcsán. Sajátos helyzetünknel fogva a magyar nyelvterületen nem kizárólag csak a szláv—magyar interferencia érdemel figyelmet, de hasonlóan fontos a szláv—szláv kapcsolatok földerítése is: annak vizsgálata, hogy az itt megtelepült szláv népcsoportok hogyan hatottak egymásra, hogyan alakították egymás nyelvét, nyelvjárást. Szép példa erre KIRÁLY PÉTER most megjelent, gazdag példaanyaggal alátámasztott monográfiája.

UDVARI ISTVÁN racionálisan megfogalmazott előszava szinte minden lényegeset elmond a könyvről. Többek között azt, hogy a nyelvkeveredés tényét elsősorban egy keletiszlovák—ruszin átmeneti nyelvjárás adatainak elemzésével mutatja be, négy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei település, Végardó, Abaújszolnok, Rakaca és Abod lakosságának nyelvhasználatára alapszik. Ez a kimerítően gazdag elemzés alkotja a könyv mintegy háromnegyed részét (7—181). Foglalkozik még a továbbiakban az egyetlen magyarországi lengyel település, Derenk nyelvjárásával (182—8), Sári (189—94) és Tótkomlós (195—201) szlovák nyelvjárásával, továbbá kisebb terjedelemben, csak mintegy érintőlegesen a magyarországi délszláv (szerb, horvát és szlovén) nyelvjárásokkal (202—6).

A bevezetőben Király Péter röviden összefoglalja a Magyarország területén található nem magyar nyelvjárások kutatásának történetét 1856-tól napjainkig. Ennek a folyamatnak része a jelen kötet is, amelynek anyagát a szerző 1973-ban nyújtotta be a Tudományos Minősítő Bizottsághoz, és elnyerte vele a nyelvtudományok doktora címet. Tehát több mint negyed évszázad telt el a könyv megírása és megjelenése között, ez a tény azonban mit sem változtat a téma és a kutatási eredmények aktualitásán.

2. Alapállásként rögzíti a szerző azt az általánosnak nevezhető véleményt, hogy a magyarországi szláv nyelvjárások nem a honfoglalás előtti szláv népek nyelvét őrzik, hanem azokat, akik a későbbi évszázadok folyamán telepedtek meg jelenlegi helyükön. A keletiszlovák és kárpátukrán (lemák) átmeneti nyelvjárás kialakulásához tehát elengedhetetlenül szükséges a szóban forgó négy település történetének áttekintése, mert „e nyelvjárás kialakulását és jelenlegi állapotát csak akkor lehet teljes egészében megérteni, ha e nyelvjárást a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzuk a népesség betelepülésének történetével” (8). Az eddigi szakirodalom és saját levéltári forrásai alapján arra keresi a választ, hogy mikor történt ez a betelepítés, és honnan jöttek az új lakók az elnéptelenedett falvakba. Végardó lakossága például a Rákóczi-szabadságharc idején vált földönfutóvá, és a XVIII. század elejétől fokozatosan települt be különböző vidékekről származó magyar, keletiszlovák és rutén jövevényekkel. A többi községről is megállapítható, hogy az eredeti lakosság mindenütt elpusztult, és több hullámban töltődtek föl új telepésekkel az 1700-as évek elejétől.

A településtörténet mellett rendkívül tanulságos az összeírások és az anyakönyvek névanyaga is. A családnevekkel kapcsolatban nemcsak a nevek eredetét kutatja, hanem az egyes családok származásának helyét is, keresve a választ arra, hogy a betelepítés honnan, mely területekről tör-

ténhetett. Végardó esetében például 1664-től számos levéltári forrás, összeírás és anyakönyv névanyagát elemzi, amelyekből kitűnik, hogy magyar, szláv és bizonytalan eredetű nevek többnyire vegyesen fordulnak elő. A régebbi összeírásokban azonban a magyar családnevek vannak többségben, és a biztosan szlováknak vagy ukránnak minősíthetők csak később tűnnek fel. A szlávon belül a szlovák nevek száma valamivel magasabb, mint az ukránoké (23).

A családnevekhez hasonlóan izgalmas kérdés az is, hogy a település határrésznevei, dűlőnevei milyen eredetűek. A történeti adatok a végardói görögkatolikus parókián őrzött egyházi földek összeírását tartalmazó latin nyelvű bejegyzésből, valamint az OSzK Térképtárából és Pesty Frigyes Helységnévtárából származnak, a későbbiek pedig a szerző saját helyszíni kiszállásai alkalmával gyűjtötte 1962-ben. Csak sajnálhatjuk, hogy az 1970-es évek elején még nem állt rendelkezésünkre erről a területről jelenkori földrajzinégygyűjtés, mert akkor annak tanulságait is be lehetett volna építeni a vizsgálatba. Azóta megjelent BALASSA IVÁN—KOVÁTS DANIEL összeállításában a „Sáros-patak határának helynevei” című kiadvány (Sáros-patak, 1997.), amely Végardó határrészneveit is magába foglalja. Érdemes összevetni Király Péter adatait a jelenkori gyűjtéssel, azokat, amelyek mindkét helyen előfordulnak:

K(IRÁLY) P(ÉTER): *Somlyód* (1800 körül), *Šomľou* (1962/66) > B(ALASSA) — K(OVÁTS): *Somlyód*, *Somlyód alja*, *Somlyód-dűlő*, *Somlyódi-tábla*; KP: *Butykó* (1800 körül), *But'kou* (1962/66) > BK: *Butykó*; KP: *Gyapos* (1800 körül) > BK *Gyápos*; KP: *Na mocsidloh* (1800 körül) > BK: *Mocsár-földek*, *Mocsolya*, *Mocsolya-füzes*, *Mocsolya-tó*; KP: *Na pazsityi* (1800 körül), *Ot pažici* (1962/66) > BK: *Pázsitos-földek*; KP: *Kira* (1962/66) > BK: *Köre*, *Nagy-Köre*; KP: *Hidegvöd'* (1962/66) > BK: *Hideg-völgy*, *Kis-Hideg-völgy*, *Nagy-Hideg-völgy*; KP: *Halasek* (1962/66) > BK: *Halász-szög*, *Halász-szög-rét*; KP: *Bereg*, *u Beregu* (1962/66) > BK: *Berek-hát*, *Berek-víztároló*, *Ó-Berek*; KP: *Galamboš* (1962/66) > BK: *Galambos*, *Galambos alja*; KP: *Mali nilaši* (1962/66) > BK: *Nagy-nyilas*, *Második nyilas*; KP: *Lapa* (1962/66) > BK: *Lapis-tó*; KP: *Kerekča* (1962/66) > BK: *Kerek-erdő* >; KP: *Hosszú föld* (1962/66) > BK: *Hosszú-földek*, *Hosszú-rét*, *Hosszú-tó*; KP: *Sós tóu* (1962/66) > BK: *Sós-tó*, *Sós-tói-bánya*, KP: *Rétek* (1962/66) > BK: *Ardói urbarialis rétek*, *Falu rétje*, *Felső-rét* (KP 55—6, BK i. m. 281).

Az összevetésből kiderül, hogy gyakori a párhuzamos névadás, továbbá ugyanazt a nevet magyarok és nem magyarok is használják.

Viszonylag részletesen foglalkozik a szerző az egyházi szláv nyelv szerepével és hatásával a helyi nyelvjárással (64—71). A tárgyalt községek lakói görögkatolikusok. Ebben a fejezetben arra keresi a választ, hogy milyen nyelven tartották az istentiszteleteket, milyen nyelven tanítottak az iskolákban, és milyen vallásos könyveket használtak. Különös kettősség mutatkozik a hatás mértékét illetően. Egyrészt a szláv nyelv megőrzésének irányába hatott az a tény, hogy a templomokban és az iskolákban saját nyelvükön hallották szólni szellemi vezetőiket, másrészt viszont nem érezhető számottevően a helyi nyelvjárásban az egyházi nyelvből fakadó irodalmi nyelvi hatás.

A könyv legterjedelmesebb fejezete a kárpátukrán — kelet-szláv átmeneti nyelvjárás jellemzése (73—181). Részletesen tárgyalja az érintett négy község legfontosabb hangtani jelenségeit, nagy mennyiségű adatot sorakoztat föl az előfordulások bizonyítására. Az alaktanban a főnevek, melléknévek, névmások, igék ragozásának eseteit tárgyalja. Ugyancsak gazdag példatár mutatja be a tájnyelvi szóképzést. Fontosabb témakörök: a család, étkezés, konyhaedények, az ember szokásai, ruházkodás, a ház és berendezése, falusi foglalkozások, gazdasági eszközök, termények, háziállatok. Rövid szövegmutatványokat is közöl, nagyobb részben prózai, kisebb részben verses és énekszövegeket.

Hasonló módszerrel tárgyalja a magyarországi lengyel, szlovák és délszláv községek nyelvjárását is. A derenki lengyel nyelvjárást például erős szlovák hatás jellemzi, olyan mértékű, hogy szinte már átmeneti nyelvjárástípusnak minősíthető. Hasonló nyelvkeveredés figyelhető meg a tótkomlói szlovákoknál. Keveredés útján jöttek létre a Magyarországon található szerb és horvát nyelvjárások is, hiszen ez a két népcsoport — a muraközi horvátok kivételével — sem tekinthető

a VI—VII. századi délszlávok utódainak, mert őseik kisebb-nagyobb csoportokban a XVI. és a XVII. század folyamán költöztek Magyarországra (202). A szlovének (vendék) nyelvjárásával kapcsolatban még további kutatásokat tart szükségesnek a szerző, de az eddigi vizsgálatok alapján valószínűnek tartja, hogy ők sem őslakók a jelenlegi helyükön, hanem a XII. század végén, a szentgotthárdi cisztercita monostor megalapítása után települtek be (205).

A könyvben tárgyaltakból az általános tanulságokat maga a szerző foglalja össze. Egyetértünk vele, hogy „tisztá” nyelvjárások valójában nincsenek. Ez a megállapítás érvényes nemcsak a keveredésnek kitett nyelvek esetére, hanem a magyarországi magyar nyelvjárásokra is, hiszen közismert, hogy az utóbbi évtizedekben a sztenderd magyar köznyelv erősen befolyásolta és befolyásolja az egynyelvű területeken élők nyelvhasználatát is. A kisebbségek nyelvét tárgyalva természetesen nem hagyható ki a kétnyelvűség vagy a többnyelvűség kérdése sem, amely erős hatással van az anyanyelv használatára.

3. A továbbiakban még néhány elvi és apróbb technikai jellegű megjegyzést szeretnék tenni.

Többször is előfordul, különösen a könyv elején, a tárgyalt tájnyelvi változatokkal kapcsolatban a *nyelvjárástípus* megnevezés (6, 7). A magyar dialektológiai irodalomban a tipológiai szemléletmód következményeként, nagyjából IMRE SAMU szintézise (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.) révén terjedt el ez a szakkifejezés. Manapság a legnagyobb egységek megnevezésére a *nyelvjárási régió* használatos, ezen belül az Imre Samu-féle típusokat *nyelvjárási csoport*-nak nevezzük (I. Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Bp., 2001.). Ha viszont figyelembe vesszük, hogy Király Péter könyvének kézirata is lényegében Imre Samuéval egyidőben keletkezett, az 1970-es évek elején, akkor érhető ez a párhuzam. Ennek ellenére azonban Király Péternél ma is indokoltnak tartom a *nyelvjárástípus* elnevezés használatát, mert az általa tárgyalt szláv nyelvjárások nem régióként különülnek el, hanem sokkal inkább tipológiai alapon lehet köztük különbséget tenni. (Lásd még: BALOGH LAJOS, A magyar nyelvjárások osztályozása. III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1998. 94—101).

Ilyen hatalmas adattár kezelését nagymértékben elősegítené egy szómutató. Manapság, a számítógépes szövegszerkesztés idején nem okozott volna gondot a tárgyalt nyelvi adatok betűrendbe szedése. Igaz, a terjedelmet és ezzel együtt a kiadás költségeit is megnövelte volna ez a többletmunka, ennek ellenére még utólag is megérné valami hasonló segédeszköz összeállításán gondolkodni.

A nyelvjárás jelenségeket bemutató részben előbb sorszámozva közli az adattípusokat, majd később *ad...* hivatkozással fűz hozzá megjegyzéseket. Talán áttekinthetőbb lenne, ha a megjegyzéseket rögtön az adatok után olvashatnánk.

A ru. rövidítés feloldása nem szerepel a 237—8. lapon található jegyzékben, csak a *r = ruszin*. Ennek oka valószínűleg abban a rövid megjegyzésben keresendő, amely a 63. lapon olvasható: „A T. Olvasónak feltűnhetett az *ukrán* népmegnevezés sokszínűsége (*ukrán, kárpátukrán, rutén, ruszin, lemák*), ennek magyarázata abban van, hogy az idézett forrásokban használt népmegnevezésekhez is kellett igazodnom.”

4. Király Péter könyve hatalmas adattár, és egyúttal fontos elméleti kérdéseket is tárgyaló monográfia, amely nemcsak a szlavistáknak szól, hanem jelentős előrelépés a nyelvi kölcsönhatás, az areális nyelvi kapcsolatok kérdéskörében, de más tudományterületek, például a történettudomány, a kisebbségkutatás is sokat profitálhatnak belőle. Eredményei azért megbízhatóak, mert nem hipotéziseket állít fel, hanem mindig rendkívül gazdag adatbázisra támaszkodva vonja le a következtetéseket. Kár, hogy egy ilyen kiváló mű csak évtizedekkel a megírása után került nyilvánosságra.

Borbély Anna, *Nyelvcsere* Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében

Budapest, 2001. 305 lap

A kisebbségek nyelvhasználatával és ennek következményével, a nyelvük alakulásával foglalkozó munkák sora örvendetes módon gyarapodott egy újabb művel. Ez a gyarapodás abban a tekintetben is örömteli, hogy közelebről is érint bennünket, magyarországi, sőt kárpát-medencei embereket. Térségünk nemzeti, nyelvi kisebbségek tekintetében igen gazdag, így a kutatás számára valóságos kincsesbánya tárulkozik föl. Ennek a kincsesbányának egyes „tárnái” többé-kevésbé ismertek, ám még igen sok a fehér folt. A határon túl élő magyar kisebbségek nyelvi sorsával számos rész tanulmány mellett (ezeket itt felsorolni is sok lenne, elég legyen az Élőnyelvi Konferenciák köteteiben megjelent előadásokra utalni, de ezeken kívül is számtalan felvidéki, erdélyi, délvidéki, illetőleg a burgenlandi magyarok nyelvével foglalkozó tanulmányt lehetne említeni) három monografikus feldolgozás is napvilágot látott már (CSERNICSKÓ ISTVÁN, *A magyar nyelv Ukrajnában* (Kárpátalján). Osiris Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp., 1998.; GÖNCZ LAJOS, *A magyar nyelv Jugoszláviában* (Vajdaságban). Osiris Kiadó, Fórum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.—Újvidék, 1999.; LANSTYÁK ISTVÁN, *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.—Pozsony, 2000.).

A hazai kisebbségek kutatása is szép eredményeket mutathat fel, gondoljunk a GYÖRI-NAGY SÁNDOR és KELEMEN JANKA szerk. „Kétnyelvűség a Kárpát-medencében” (I—II. Pszicholingva Nyelviskola mb., Széchenyi Társaság, Bp., 1991.) tanulmányai mellett ERB MÁRIA, GYIVICSÁN ANNA, MANHERZ KÁROLY, RÉGER ZITA, WILD KATALIN munkásságára — anélkül, hogy a felsorolásban a teljesség igénye fogalmazódott volna meg. A monografikus művek sorában GYIVICSÁN ANNA „Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok” (Teleki László Alapítvány, Bp., 1993.) című munkájában három különböző típusú település példáján mutatja be a hazai szlovákság kulturális és történeti identitástudatának a nyelvre, nyelvhasználatra gyakorolt hatását. Három belga kutató, P. H. NELDE, S. VANDERMEEREN és W. WÖLCK (Interkulturelle Mehrsprachigkeit. Eine Kontaktlinguistische Umfrage in Fünfkirchen. Dümmler, Bonn, 1991.) a pécsi és Pécs környéki németek nyelvhasználati szokásait mutatja be statisztikai módszerekkel. Ebben a vizsgálatban nyelvi kérdések nem szerepelnek.

Mindezeknek a kárpát-medencei vonatkozású kutatásoknak széles körű nemzetközi tudományos háttérük van. A szerző jól ismeri ezt a szakirodalmat, és erre alapozva készítette elő a kutatását, és a feldolgozás során is az ott követett módszereket alkalmazta.

BORBÉLY ANNA kibocsátója az a közösség, amelynek nyelvhasználatát, nyelvi sajátosságait a könyvében ismerteti. Ez a tény a kutatás eredményeit igen kedvezően befolyásolja, hiszen a dialektológiai szakirodalomból is jól tudjuk, hogy a gyűjtő személyének a közösség számára ismerős volta a probléma belső ismeretén kezdve a kapcsolatteremtésen át a feldolgozásig milyen előnyökkel jár. Adatközlőit az életkor, a nem és az iskolázottság figyelembevételével választotta ki.

A könyv első nagy fejezete összefoglalja mindazokat a kérdéseket, amelyekkel a szakirodalom a nyelvcserevel kapcsolatban foglalkozik. A következő egység a magyarországi románok történetével ismerteti meg különös tekintettel sorsuk XX. századi alakulására. Ebben a fejezetben a szerző ismerteti a vizsgált közösség számára elvileg rendelkezésre álló román nyelvi változatokat: a (kétegyházi) román dialektust, a romániai és a magyarországi román standardot. Mint megjegyzi, ez a legutóbb említett nyelvi változat a hazai románság csupán egy vékony rétege, az értelmiség számára ismerős.

A feldolgozás alapjául szolgáló anyagot nyelvhasználati és nyelvi kérdőívek, szövegfelvételek és résztvevői megfigyelés során gyűjtötte össze. Megfigyeléseit az egyes nyelvhasználati szín-

tereken (tanács, orvosi rendelő, járművek, boltok, áruházak stb.) is végezte. Az egyes román nyelvi kódok bemutatása során kitér a szóképzési különbségek mellett a nyelvjárás és a formális helyzetben használt kód hangtani eltéréseire és a kódok használatára. Az elemzésből kiderül, hogy a XX. században a román közösség számára a nyelvi repertoár bővült, ez a bővülés azonban a különböző generációkat eltérő módon érintette. A kétegyházi kétnyelvű románok nyelvválasztását — más hasonló közösségekkel megegyező módon a beszélő életkora, nyelvtudása, házastársának nemzetisége és a nyelvek presztízse határozza meg. A vizsgált közösség példája is mutatja, hogy a vallás gyakorlása, a templom mint a nyelvhasználat utolsó menedéke milyen jelentős faktor.

Egy közösség számára rendkívül fontos, ha pedig a közösség kisebbségi helyzetben van, akkor létfontosságú kérdés, hogy saját magáról, nyelvéről mit tart. A nemzeti identitástudat alakulása egyénenként különbözik (ebben életkori és történelmi/társadalmi tényezők játszanak szerepet); nyelvi következményeit tekintve a közösség nyelvválasztási szokásai ellenében is működhet. A kétegyházi románok körében is van olyan ember, aki a közösség nyelvválasztási szokásaival nem megegyező módon is a román nyelvet választja. Ezek a kivételek azonban nem befolyásolják döntően a közösség nyelvhasználatának a nyelvváltás irányába történő erőteljes elmozdulását. Mégis némi vitára késztet, hogy a — szerző megfogalmazásában — a nyelvcseré nem „a két nyelvhez fűződő attitűdök hatására alakult ki, hanem ... a nyelvcseré velejárójának kell tekinteni az attitűdbeli változásokat is.” (184). Valószínűbb, hogy itt kölcsönhatásról van szó, amelyben az egyik tényező erősíti a másikat.

A szerző az utolsó fejezetben részletesen foglalkozik a kódváltások típusaival, előfordulásaival, a kódváltást előhívó okokkal. Tapasztalata szerint a kódváltás az eddigi szakirodalmi megfigyeléseken túl olyan esetekben is előfordul, amikor az említett személy szokásos nyelvhasználatára irányít, illetőleg amikor a hallgatóság esetleges hiányos nyelvtudása okán, mintegy magyarázatul „fordítja” le az üzenet egyes szavait (211, 213). — A közösség magyarnyelv-tudásának alakulásával párhuzamosan változik a magyarból a helyi román nyelvjárásba került szavak hangalakja: a XIX. századi (és a XX. század eleji) átvételek esetében a magyar szavak kiejtése a román fonémarendszerhez idomult, a legújabb korban történt kölcsönzésekben azonban már nem következett be ilyen módosulás. Terminológiaiailag nem egyértelmű, hogy a szerző szinonimaként használja-e a *kölcsönző* és a *vendégszó* terminusokat, vagy az utóbbit a legújabb átvételekre (esetleg kódváltásokra?) alkalmazza (224).

Bár a könyv a magyarországi, elsősorban a kétegyházi román őshonos kisebbség nyelvcsere-folyamatának a tüzetes elemzését tűzte ki céljaul, fontos megállapításokat tesz arra vonatkozóan is, hogy a látszólag azonos nyelvi, nyelvhasználati körülmények között élő újabb bevándorló közösség nyelvi magatartása miben és miért különbözik tőlük.

A nyelvcseré általános vonatkozásait a szociolingvisztikai irodalomban ismert példákkal mutatja be. Itt talán szerencsésebb lenne a magyarországi nyelvész-társadalom számára ismertebb kis finnugor nyelvek nyelvcserejére utalni.

A román kisebbség nyelvi helyzetét a KSH adataival (esetenként a többi hazai kisebbséggel összehasonlítva) is illusztrálja. A vizsgálatok során hivatkozik SUSAN GAL ismert tanulmányaira. Izgalmas kérdés lenne alighanem más, a hazai kisebbségekkel foglalkozó szakirodalom összehasonlítható értékeit is figyelembe venni. — A vizsgált közösség nyelvhasználati szokásait matematikai statisztikai módszerekkel elemzi.

BORBÉLY ANNA könyve alapos feldolgozása a témának. Nyelvi példái a román nyelv kutatói számára is hasznos anyagot jelenthetnek. Diagramjai jól áttekinthetőek, tipográfiaileg is jó megoldásúak. A könyv stílusa az értekező próza keretein belül világos, érthető, olvasható.

Siptár Péter szerk., Szabálytalan fonológia

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához V. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001. 123 lap

A könyv három olyan fonológiaeلمéletet mutat be, amelyekkel a legtöbb bevezető fonológiatankönyv egyáltalán nem vagy csak futólag foglalkozik: a strukturalista fonológiát, a mindössze néhány éves múltra visszatekintő szigorú CV fonológiát és a napjainkban igen elterjedt optimalitáselméletet. Ennek megfelelően a „Szabálytalan fonológia” három fejezetre tagolódik, melyek szerzői rendre PÉTER MIHÁLY, a szigorú CV fonológián belül önálló részelméletet kidolgozó SZIGETVÁRI PÉTER, valamint REBRUS PÉTER, szerkesztője pedig SIPTÁR PÉTER, akit számos fonológiai tárgyú könyv szerzőjeként és szerkesztőjeként ismerhetünk. Az alábbiakban a három dolgozatot egyenként tekintem át.

1. PÉTER MIHÁLY, Strukturális fonológia. — A könyv első fejezete a generatív fonológiát közvetlenül megelőző strukturalista irányzatokat mutatja be. Elsőként összefoglalja ezen irányzatok jellemzőit és az újgrammatikus iskolától eltérő nézeteit. A szerző a strukturalizmus távoli előzményei közé sorolja a betűírások kialakulását és az ókori görög filozófiát, közelebbi előzményként pedig az eszközfonetika gyors fejlődését, a fonetika és a fonológia elkülönülését, valamint Saussure munkásságát tárgyalja. Külön alfejezetet szentel Baudouin de Courtenay tanításának, ami valamennyi európai strukturalista iskolára hatással volt. Baudouin első fonémadefiníciója a fonetikai tulajdonságok mellett a hangok rendszerbeli szerepére helyezi a hangsúlyt, második fonémadefiníciója pedig a fonológia pszichikai realitására hívja fel a figyelmet. Nézeteit három európai fonológiai iskola, a leningrádi, a moszkvai és a prágai fejlesztette tovább. A leningrádi iskola képviselőjeként a fejezet Scserba fonémadefinícióját ismerteti, amely mintegy átmenetet alkot Baudouin és a prágai iskola között: a fonémát a nyelv többi hangjától való különbözőség alapján határozza meg. A moszkvai iskola nagyobb hangsúlyt fektet a fonológia és a morfológia viszonyának vizsgálatára, az egyes morfémák különböző változataiban megjelenő fonémákat azonosnak vallja.

A legjelentősebb európai strukturalista irányzat, a prágai iskola fonológiaeلمéletét TRUBECKOJ „A fonológia alapvonalai” című művére támaszkodva mutatja be a szerző (I. NYIKOLAJ TRUBECKOJ, Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7. 1939.). Elméletének alapja a fonetika és a fonológia elhatárolása, mely párhuzamos a Saussure-i és a Baudouin-i nyelv és beszéd különbségével: a fonetika a beszéd, a fonológia pedig a nyelv jelölő oldalát vizsgálja. Ennek megfelelően a két tudomány módszerei is különbözőek; a fonológia a hangjelenségek rendszerbeli szerepét, azok funkcióját vizsgálja, ennek megfelelően csupán a hangok azon tulajdonságai relevánsak számára, amelyek jelentésmegkülönböztető szereppel bírnak. Az oppozíciók trubeckoji osztályozása után Péter Mihály a neutralizáció, majd az archifonéma fogalmait ismerteti meg az olvasóval, és szót ejt a prágaiak morfológiáról, prozódiairól és történeti fonológiáiról alkotott nézeteiről is.

Az európai strukturalizmus után a szerző az amerikai deskriptív iskolát mutatja be. A Bloomfield nevéhez fűződő irányzat fő jellemzői a gyakorlatias, leíró személet és a módszertani kérdések hangsúlyozása. A deskriptivizmus gyakorta hangoztatott, de szigorú értelemben soha meg nem valósított irányelve volt a jelentés kiiktatása az alacsonyabb nyelvi szintek leírásában, bár az egyes szintek autonómiája tekintetében nem volt teljes egyetértés az iskola képviselői között. A fonológia feladatának a fonémák meghatározását és osztályozását, valamint kapcsolódási szabályaik leírását tartották, melynek két fő módja a disztribúciós tulajdonságaik, illetve a fonetikai hasonlóság vizsgálata — noha az iskola egyes képviselői (pl. Zellig Harris) nyíltan elutasították a fonetikai hasonlóság kritériumát. Az irányzat egyik jelentős érdeme, hogy a fonológiai leírást

kiterjesztették a prozódiai jelenségekre is. Az alfejezet a deskriptív iskolának a morfológáról és a történeti nyelvészetről való felfogása rövid ismertetésével zárul.

Végezetül a szerző a JAKOBSON nevével fémjelzett megkülönböztető jegyek elméletét mutatja be (I. ROMAN JAKOBSON — GUNNAR FANT — MORRIS HALLE, Preliminaries to Speech Analysis. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1952.). Az eszközfonetika rohamos fejlődésének hatására Jakobson és munkatársai objektív fonetikai adatokon alapuló elméletet kívántak kidolgozni. Elméletük alapegységei bináris megkülönböztető jegyek, a fonéma pedig ezek egyidejűleg jelentkező nyalábja. A JAKOBSON, FANT és HALLE-féle disztinktív jegyek rendszerének részletes bemutatása után a szerző az elmélettel szemben támasztott ellenérvek tágulásával zárja az alfejezetet. A dolgozatot a strukturalista fonológusok tudományos eredményeinek összefoglalása és ezek mai érvényességének megvitatása zárja.

2. SZIGETVÁRI PÉTER, Szótagtalan fonológia. — A könyv második fejezete a kormányzásfonológia (I. JONATHAN KAYE — JEAN LOWENSTAMM — JEAN-ROGER VERGNAUD, Constituent structure and government in phonology: Phonology 7. 1990: 193—232; JOHN HARRIS, Segmental complexity and phonological government: Phonology 7. 1990: 255—300; JOHN HARRIS, English Sound Structure. Blackwell, Oxford, 1994.) legújabb elméleti fejleményével, a szigorú CV fonológiával foglalkozik (I. JEAN LOWENSTAMM, CV as the only syllable type. In: JACQUES DURAND — BERNARD LAKS szerk., Current Trends in Phonology: Models and Methods. European Studies Research Institute, University of Salford Publications. 1996: 419—42; TOBIAS SCHEER, A theory of consonantal interaction: Folia Linguistica 32. 1998: 201—37; DIENES PÉTER — SZIGETVÁRI PÉTER, Repartitioning the skeleton: VC Phonology. Kézirat, ELTE—MTA, Bp., 1999.).

Noha az előszóban a szerkesztő megjegyzi, hogy e fejezetet azoknak ajánlja, akik már tisztában vannak a kormányzásfonológia alapjaival — például SZIGETVÁRI cikkének áttanulmányozása után (I. SZIGETVÁRI PÉTER, Kormányzás a fonológiában: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 19. 1998: 165—213) —, a „Szótagtalan fonológia” felépítése egy teljesen „ártatlan”, azaz a kormányzásfonológiában járatlan olvasót feltételez. A fejezet elején Szigetvári röviden ismerteti a nyelvészeti kutatás célját és nehézségeit, valamint az általa bemutatott elmélet, a kormányzásfonológia alapelveit. Ezután bevezeti a felszíni és mögöttes ábrázolás fogalmát, és körvonalazza az ezekhez kapcsolódó módszertani problémákat, hangsúlyozva ugyanakkor, hogy a két ábrázolat nem feltétlenül különbözik minőségileg egymástól. Megmutatja, hogy a hangok elemi alkotórészeinek egymástól és az időzítési tengelytől való függetlenséget tulajdonító, vagyis a utolsógmentális ábrázolás nagyobb magyarázó erővel bír, mint a hagyományos, lineáris elméletek.

A fejezet hátralévő részében Szigetvári a szótag mint elméleti konstruktum szükségességét vizsgálja. Bemutatja a korábban feltételezett szótagábrázolásokat és néhány olyan jelenséget, amelyek indokolhatják ezen ábrázolások feltételezését, és kijelenti, hogy ha ezek a jelenségek a szótagra való hivatkozás nélkül is leírhatók, a szótagnak mint összetevőnek nincs helye az elméletben. Fonotaktikai korlátozásokat vizsgálva rámutat, hogy míg az ugyanazon szótagcsomópont alá tartozó kezdet és mag között tipikusan semmilyen kölcsönhatás nem fedezhető fel (azaz bármilyen kezdet bármilyen mag előtt előfordulhat), egy kóda és az őt követő kezdet — melyek két különböző szótag részei —, nem függetlenek egymástól, tehát a szótag meglétét ezek a korlátozások nem támasztják alá. Ezután a szerző rátér a szigorú CV fonológia alap gondolatának ismertetésére. Míg a hagyományos elméletek az egyes nyelvekben a legjelöltebb (CV) szótagtípustól való eltérést a lehetséges szótagok halmazának bővítésével írják le, a szigorú CV fonológia művelői szerint a hangváz minden nyelvben szigorúan váltakozó C és V pontokból áll, és a legjelöltebb szótagtípustól való eltérést ezen pozíciók némelyikének kiejtetlensége okozza. Kiejtetlen vázponthoz feltételezése nemcsak a szótagszerkezet leegyszerűsítése, pontosabban megszüntetése szempontjából motivált,

hanem magyarázatot kínál számos jelenség, például a hiátustöltés vagy a szinkópa létreje. Szigetvári ezt követően a magánhangzós és mássalhangzós vázpontok inherens tulajdonságait és a közöttük lehetségesen fennálló viszonyokat, a kormányzást és a jogosítást tárgyalja, és ezek segítségével bemutatja a felszíni magánhangzó- és mássalhangzó-kapcsolatok ábrázolását a szigorú CV fonológiában. Végezetül a szerző a saját maga és Dienes Péter által kidolgozott elméletet, a VC fonológiát (l.: DIENES — SZIGETVÁRI i. m.; SZIGETVÁRI PÉTER, VC phonology: A theory of consonant lenition and phonotactics. Doktori disszertáció, ELTE — MTA, Bp., 1999.) ismerteti, mely szerint a hangváz nem CV, hanem VC egységekből áll. Ebben a keretben elemezvén számos jelenséget (hangátvetés és hangkivetés, a minimális szó megszorítás, zártszótagbeli rövideg és mássalhangzó-gyengülés), szemlélteti annak előnyeit a „hagyományos” CV fonológiával szemben. — Szigetvári tanulmánya nemcsak a szigorú CV fonológiával ismerteti meg az olvasót, hanem fontos módszertani és tudományelméleti kérdéseket is felvet.

3. REBRUS PÉTER, Optimalitáselmélet. — Rebrus tanulmánya napjaink legelterjedtebb és legbefolyásosabb fonológiamodelljét, az optimalitáselméletet mutatja be (l.: ALAN PRINCE és PAUL SMOLENSKY, Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar. Kézirat, Rutgers University & University of Colorado at Boulder, 1993.; JOHN MCCARTHY és ALAN PRINCE, Prosodic Morphology I. Constraint interaction and satisfaction. Kézirat, University of Massachusetts at Amherst & Rutgers University, 1993.). A fejezet három részre tagolódik. Az elsőkben a szerző bemutatja az optimalitáselmélet alapelveit és rámutat annak előnyeire a hagyományos, szabályrendezéses elméletekkel szemben, a másik két alfejezetben pedig a szótagtipológiával, illetve a morfológia és a fonológia kölcsönhatásával foglalkozik.

Az első alfejezetben (Optimalitás) Rebrus először ismerteti a klasszikus generatív fonológia modelljét: az újíró szabályok általános sémáját, a mögöttes és felszíni alakok kapcsolatát, valamint a deriváció során létrejövő közbenső ábrázolások problémáját. Megmutatja, hogy ez a keret nem felel meg a nyelvészeti leírásokkal szemben támasztott két alapvető követelménynek: egyfelől túlgenerál, azaz segítségével az emberi nyelvekben nem létező, lehetetlen jelenségek is leírhatók, másfelől a leírás egyszerűségére vonatkozó követelményt sem elégíti ki, hiszen a nyelvtanra vonatkozó korlátozásokat két helyen (a bemenetre vonatkozó jólformáltsági feltételekként, illetve szabályok formájában) fogalmazza meg.

Ezután a szerző rátér az optimalitáselméleti nyelvtan szerkezetének tárgyalására. Ennek két fő komponense a generátor, amely a szótári alakból végtelen számú lehetséges alakot állít elő, és a kiértékelő, amely rendezett megszorítások halmaza, és a generátor által létrehozott jelöltekből kiválasztja a valóságban megjelenő felszíni alakot. Az alfejezetet az optimalitáselméleti modell legfontosabb tulajdonságainak összegzése zárja.

A második alfejezet középpontjában a szótag áll. A szerző először bemutatja a mondattanban használt reprezentáció mintájára létrejött, közvetlen összetevős szerkezetet használó szótagábrázolást, amely szerint a szótag kezdetből és rimből, a rím pedig magból és kódából áll. Ezután amellet érvel, hogy az, hogy a legjelöltebb szótagtípusban a kezdet kötelező, a kódá azonban tiltott, nem vezethető le az összetevős szerkezetből. Megmutatja, hogy az optimalitáselméletben nemcsak a szótagtípusok jelöltségére és a fonémasorok szótagolására vonatkozó általánosítások kezelhetők szótagösszetevőkre való hivatkozás nélkül, hanem az egyes nyelvekben alkalmazott javító stratégiák típusairól, illetve életbe lépésük feltételeiről is tehetők jóslatok. Ez az alfejezet megismerteti az olvasót a faktoriális tipológia fogalmával is: a megszorítások minden lehetséges rendezése egy nyelvtípust ír le.

A harmadik alfejezet a fonológia és morfológia kapcsolatának leírásával, a prozodikus morfológiával foglalkozik. A fejezet első részében az olvasó megismerheti az ILLESZT megszorítás-családot, amely az optimalitáselméletben a hangtani-alaktani leírás szintjeinek kölcsönhatását igyekszik megragadni. Az ilyen típusú megszorítások bizonyos prozódiai vagy morfológiai

kategóriák (pl. szótag, láb, morféma, prozódiai szó) egymáshoz illesztését kívánják meg. Ezen megszorítások működésének legnyilvánvalóbb példája az affixumok szóalakon belüli elhelyezkedése: ha az affixum bal szélét a szó jobb széléhez illesztjük, szuffixumról beszélünk (pl. a magyarban), ha viszont az első hangsúlyláb jobb széléhez, egyazon affixum hol szuffixumként, hol pedig infixumként jelenik meg, a tö prozódiai felépítésétől függően (pl. az ulwa nyelvben). Az illesztési megszorítások segítségével arra is magyarázatot adhatunk, hogy bizonyos nyelvekben a szótagszerkezeti megszorítások miért nem érvényesek a periférián (pl. a szó végén): a szótagszerkezet javítását célzó törlés vagy betoldás sértené bizonyos morfológiai kategóriák (pl. morféma vagy szó) integritását. Végezetül a szerző olyan affixációs jelenségeket mutat be, amikor ugyanaz az affixum egy nyelven belül hol prefixumként, hol infixumként jelenik meg, a tóalak szótagszerkezetétől függően. Rebrus megmutatja, hogy ezek a jelenségek is elemezhetők a szótagszerkezetre vonatkozó megszorítások és az illesztési megszorítások kölcsönhatásának eredményeképp.

Rebrus tanulmánya kitűnő bevezetés korunk legbefolyásosabb fonológiai elméletének alapjaiba. A fonológia azon területeit mutatja be, amelyeket az optimalitáselmélet egyértelműen jobban képes kezelni, mint más kurrens elemzések, az egyes jelenségeket tárgyaló alfejezetek összefüggő egészet alkotnak. Hiánypótlónak is tekinthető, hiszen ez az első (és mindezidáig egyetlen) magyar nyelvű bevezető az optimalitáselméletbe. Éppen ezért sajnálatos azonban, hogy a szerző az angol nyelvű szakkifejezések magyar megfelelőjeként nem az elmélet magyar művelői körében meghonosodott kifejezéseket használja.

4. Ö s s z e g z é s . — A „Szabálytalan fonológia” több, mint a választott fonológiai elméletek ismertetése: az egyes irányzatok nézeteinek kritikai elemzése mellett fontos tudományelméleti és -módszertani kérdésekkel is foglalkozik. A szerzők tudományos és didaktikai hozzáértéséhez nem fér kétség; a könyv komoly hangnemét itt-ott megtörő kikacsintások üdítően hatnak. A könyvben tárgyalt nyelvi példák is megfelelően változatosak: szerepel közöttük számos magyar jelenség éppen úgy, mint ismert és „egzotikus” idegen nyelvekből származó adatok. DURAND és SIPTÁR tankönyvéhez hasonlóan minden fejezet végén témakörök szerint rendezett Olvasnivaló található (I. JACQUES DURAND — SIPTÁR PÉTER, Bevezetés a fonológiába. Osiris, Bp., 1997.).

Apróbb hiányosságoktól a „Szabálytalan fonológia” sem mentes; hiányzik például az összefoglalás a második és a harmadik fejezet végéről. A kötet egységét némiképp zavarja a terminusok eltérő használata (például az angol *foot* és *onset* megfelelői Szigetvárinál *ütem* és *nyitány*, Rebrusnál viszont *láb* és *kezdet*); ez elfogadható egy tanulmánykötet esetében, egy tankönyvnel viszont zavaró lehet.

Összességében elmondható, hogy a „Szabálytalan fonológia” kitűnően megírt és összeállított könyv.

BLAHO SYLVIA

KÜLÖNFÉLÉK

A mozgást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban*

44. **procedo** (97). Jelentése: 1. 'előlép', 'előremegy'; 2. 'megjelenik'; 3. 'tovább tart'; 4. 'előbbre jut'. C.: *Ele iđuők, megiek*; MA.: *Elmegyőc, Jővőc, Szarmazom*; PP.: *El-mégyek, Jövők, Szarmazom. m e g y*: Szám. 1,20: „procedentium ad bellum”: „kýk mýnd hadra *mehethneenek*” (JordK. 44a) ~ „minden hadba *kimehető*” (KárB.) ~ „mind akik alkalmasak voltak hadba vonulásra” (Bibl.

* L. MNy. 2003: 94—112.

73); *el é b b m e g y*: Mt. 4,21: „procedens inde vidit alios duos fratres”: „innèn *èleb ménuen* lata mas ket at’afiat” (MK. 10a) ~ „*el nyómothvan* eennen lata mafket at’afíffakat” (JordK. 87d) ~ „onnat *eléb ménuen* láta más két attyafiakat” (KárB.) ~ „Útjukat folytatva megpillantott két másik testvért” (Bibl. 73); *el é b e m e g y*: Jn. 12,13: „processerunt obviam ei”: „*mènènc nèki* օ *èlèibè*” (MK. 98va) ~ „*eleýbe keleenek*” (JordK. 145c) ~ „*eleibe ménènc*” (KárB.) ~ „*kivonultak eléje*” (Bibl. 73); *e l e v e m e g y*: Jn. 18,4: „processit, et dixit eis”: „*èlèue mène* օ monda azocnac” (MK. 104rb) ~ „*eleýgben ýarwla* es monda hűwnékýk” (JordK. 149b) ~ „*elò áluán* monda nékiec” (KárB.) ~ „*Eléjük ment* hát és megszólította őket” (Bibl. 73).

j á r: Jud. 16,27: „Erat autem, diebus festis, procedens cum magna gloria”: „Innèpnapocban keđ nag dit’oféggèl *iaruala*” (BK. 47) ~ „ez Iudith kedeegh innep napokon ... Tyzeletel’féégl *yar vala*” (SzékK. 9) ~ „Judith pedig az ő életében mind az ízées földön dit’oféggel híres vala” (KárB.) ~ „Egész életében megbecsülték az egész országban” (Bibl. 73).

e l e v e j ö n: Jn. 5,29: „procedent qui bona fecerunt”: „*èlèuè ion^c* kic iokat tojtènèc” (MK. 89va) ~ „*el’owe ýewnek* kýk yoth tettek eelethek ffel tamadafaara” (JordK. 139c) ~ „Es az kic iókat czelekedtenec, *ki ionec* az életnc feltámadáfaara” (KárB.) ~ „és *el’öjñnek*, akik jót tettek” (Bibl. 73); *k i j ö n*: Mt. 15,11: „sed quod procedit ex ore”: „*dè mel’ ýabol ki i’*” (MK. 21vb) ~ „De az ký *ký ýew* embernek *ýaýabol*” (JordK. 93d) ~ „hanem az mi *ki i’* az ízáián” (KárB.) ~ „hanem ami *elhagyja* a száját” (Bibl. 73).

k i v é p i k: Ps. 18,6: „ipse tanquam sponsus procedens de thalamo suo”: „ment terembełol *ki vepok* völegén” (DK. 20r) ~ „w mykeppen wewlegen *ky ywué* w haylokokbol” (KeK. 33) ~ „Kiben mint völegény, Reggel *felkél* ízében ő ágyas-házából” (MAZs.) ~ „Es az ýgy mint egy völegén *ki i’ouén* az ő ágyas hazából” (KárB.) ~ „mint a völegény, lakából úgy *kel fel*” (Bibl. 73).

e l ő t á m a d: Ps. 44,5: „prospere procede, et regna”: „*ýégekeziel* || *tamađ el’* es orzagol” (DK. 50v) ~ „*ygyekezyel* bewfegefti *kel fel* ees orzagly” (KeK. 113) ~ „Ez ékefféggben végy gyözedelmet” (MAZs.) ~ „Es légyen az te éke[séggben *el’* *menetel’*” (KárB.) ~ „Szállj síkra a hűségért, alázatért és igazságért” (Bibl. 73).

s z á r m a z i k: MK. 7,15: „sed quae de homine procedunt”: „de mel’fec emberbol *ýarmažnac*” (MK. 42vb) ~ „De kýk emberbol *ýarmažnac*” (JordK. 106d) ~ „hanem az mellyek az emberbol *ýarmaznac*” (KárB.) ~ „ami bel’le *származik*” (Bibl. 73).

m e g é l e m e d i k: Lk. 1,18: „uxor mea processit in diebus suis”: „èn fèlèfèggem *megèlèmet* օ napiban” (MK. 54rb) ~ „az en felefeeghem *el mwla* ýdeýth” (JordK. 113d) ~ „az én feleféggem is igen id’ös” (KárB.) ~ „már feleségem is *el’* *ore haladt* a korban” (Bibl. 73).

k i h í r h e s z i k: MK. 1,28: „processit rumor eius”: „legottan *ki hirheuec* օ hire” (MK. 36vb) ~ „ennek híre *ký zellýwle*” (JordK. 103a) ~ „*Elméne* azért azonnal az ő hire” (KárB.) ~ „Hamarosan *elterjedt* a híre” (Bibl. 73).

45. **proficiscor** (132). Jelentése mai szótáraink szerint: 1. 'elindul'; 2. 'elutazik'; 3. 'megy'; 4. 'ered'; 5. 'támad'. C.: *El megyiek*; MA.: *Elmegyec*; PP.: *Elmegyek*.

e r e d: Mt. 21,33: „peregre profectus est”: „omaga *ýarandoclani èredet*” (MK. 27rb) ~ „hozýw vttra *menee*” (JordK. 97a) ~ „*ö maga mef’f’ze földre mène*” (KárB.) ~ „*elment* idegenbe” (Bibl. 73); *e l e r e d*: Rút 1,19: „profectaque sunt simul et venerunt in Bethlehem”: „*èggèmbè èlèrèdènc*. օ iutánac Bèthlèhèmbè” (BK. 3) ~ „*El ménènc* azért ketten ök, míg iutánac Bèthlehembe” (KárB.) ~ „*Elmentek* hát mind a ketten Bèthlehembe” (Bibl. 73); Jud. 10,5: „Imposuit itaque abrae suae ... et profecta est”: „*vètè* օ Abraiara ... || *faitot* օ *èlèrèdè*” (BK. 31—2) ~ „fel raka az abranak ... *faytoth*, es *el meene*” (SzékK. 64) ~ „az ízólgáló leánnac hátára adá Ecképpen *ki ménuén* Betulia várofnak kapuiához” (KárB.) ~ „*Kimentek* Betilua [!] kapujához” (Bibl. 73); Mt. 25,15: „Et profectus est statim”: „*օ legottan elèredet*” (MK. 31ra) ~ „es azonnal *elmenè*” (JordK. 99c) ~ „és azonnal *el mégyen* mef’f’ze földre” (KárB.) ~ „*asztán útra kell*” (Bibl. 73); Mk. 16,20: „Illi autem profecti praedicaverunt ubique”: „Azoc ke *èlèrèduen* p’dicaltanac mēdènt” (MK. 53vb) ~ „Azok kedyglen *el menwen* mýndenwth p’dicallanak” (JordK. 113c) ~

„Azoc pedig *ki ménuén* predikállánac mindenűt” (KárB.) ~ „ők meg *elmentek*, és mindenűt hirdették az evangéliumot” (Bibl. 73); *kiered*: Kiv. 16,1: „Profecti sunt de Elim”: „Es *kýeredween* helyűmből” (JordK. 30a) ~ „Elimből pedig *el menuén*” (KárB.) ~ „*Elindultak* Elimből” (Bibl. 73).

el megy: ApCs. 20,1: „et profectus est ut iret in Macedoniam”: „*Meene el* Macedoniában” (JordK. 166a) ~ „*el indúla* hogy menne Macedóniába” (KárB.) ~ „és *elindult*, hogy Macedóniába menjen” (Bibl. 73).

kijön: Zsid. 3,16: „qui profecti sunt ex AEgypto”: „*kýk kýwe* ýeweenek egiptomból” (JordK. 172b) ~ „azoc az kic AEgyptumból *ki ióttene* uala” (KárB.) ~ „akik Mózes vezetésével *kivonultak* Egiptomból” (Bibl. 73).

46. **progrebior** (6). Jelentése: 1. 'előlép', 'nyomul'; 2. 'halad', 'továbbmegy'. C.: *Eleb megiek*; MA.: *Elébmegyek, Eléjaruloc*; PP.: *Elébb-mégyek, Elő-járulok*.

me gy: Ter. 12,9: „et ultra progrediens ad meridiem”: „hogy *meennek* kanaánnak feldeere” (JordK. 4c) ~ „szűnetlen *menuén* az Chanaan földénc del felől valo ré[zére]” (KárB.) ~ „hogy Kánaán földjére *menjenek*” (Bibl. 73); *el é b b me gy*: Mt. 26,39: „Et progressus pusillum, procidit in faciem suam”; „Es keüefenne *éleb menuen* éfec  orcáira” (MK. 33ra) ~ „Es *tawol nyomothwan* hűw thewlek arczwl ala effeek” (JordK. 100c) ~ „Es egy keueffe *elő ménuén* artzal le eféc” (KárB.) ~ „Valamivel *odébb ment* és leborulva így imádkozott” (Bibl. 73).

j ár: MK. 2,23: „discipuli eius coeperunt progredi et vellere spicas”: „ taneiuani *jarattoc* kezdenc gabona ft agatnioc” (MK. 37vb) ~ „a' tanoýthwanok kezdenc *ell menny* és a3 gabona ffeeben agathny” (JordK. 103c) ~ „az tanítványok *mentekben* kezdéc az gabona feieket agatni” (KárB.) ~ „Tanítványai útközben tépdesték a kalászt” (Bibl. 73).

47. **proximo** (5). Igeként nincs szótározva. Calepinusnál nincs közölve; MA.: *Igen Közéltet hozza*; PP.: *Igen közelítet hozzá*.

k ö z e l g e t: Zsid. 7,19: „introductio vero melioris spei, per quam proximamus ad Deum”: „az máfonnan vtt reménfég, mellync általa *közéltetünc* Istenhöz” (KárB.) ~ „csak előkészítje volt egy jobb reménynek, amely *közélebb visz* az Istenhez” (Bibl. 73).

e g y b e ü t k ö z i k: 1. Mak. 9,12: „et proximavit legio ex duabus partibus”: „*Egybe ütközénc* azért mind a két felől való feregec” (KárB.) ~ „A csatasorok két oldalról *közéledtek*” (Bibl. 73).

48. **recedo** (219). Jelentése: 1. 'elmegy', 'eltávozik'; 2. 'otthagysz'; 3. 'felhagy vmivel'. C.: *Hatra terk, el megyk*; MA.: *Hatraterec, El megyec, El tavezom*; PP.: *Hátraterek, El-mégyek, El-távozom*.

el me gy: Ps. 43,19: „Et non recessit retro cor nostrum”: „[el]menth” (AKT. 26) ~ „Es mi zivnk *vizha* nem ment” (DK. 50r) ~ „Ees nem *teerth hatra* my zywenk” (KeK. 111) ~ „A' mi fziwnk nem *fordl vízfza*” (MAZs.) ~ „Nem zakadott el tled az mi ziunc” (KárB.) ~ „Szivnk nem *fordult el* tled” (Bibl. 73); Jud. 13,25: „ut non recedat laus tua de ore hominum”: „hog émbéréc zaiabol nem *mégén él*” (BK. 39) ~ „hg *el ne tawozyek* az te dy || ééreted embereknek zayabol” (SzékK. 81) ~ „Mert foa el nem feleytic az te reménfégedet az emberc” (KárB.) ~ „a bizalom ... nem véz ki soha az emberek szivébl” (Bibl. 73); Mt. 12,15: „Iesus autem sciens recessit inde”: „Ihc ke tuduan *élméne* onnaton” (MK. 18rb) ~ „Iefus kedýglen meg thwdwan *elmeene* oan” (JordK. 91d) ~ „Iefus pedig ezt mikor meg értette volna, *el méne* onnét” (KárB.) ~ „Amikor Jézus ezt megtudta, *elment* onnét” (Bibl. 73); Lk. 24,51: „dum benediceret illis, recessit ab eis”: „micor megaldottauolna azocat *élméné*  tllc” (MK. 84vb) ~ „hgy meg aldotta vona hket *el tawozyek* hűw thlc” (JordK. 135c) ~ „mikoron  aldana azkat,  tlc *el sakadun* oda fel vitetic vala menybe” (KárB.) ~ „Áldás közben *megvált* tlk” (Bibl. 73).

el t á v o z i k: Jud. 9,17: „quando recessit a cultu Domini sui”: „midn *éltawozot*  vra ifténenc. zolgalattatol” (BK. 18) ~ „mykor *el thawozoth* az  vranak yfténének thyzteléftdl” (SzékK. 22) ~ „Mihelt pedig az WRl mellyet  eleikbe rendelt vala, *el táuozánc*” (KárB.) ~ „Amikor azonban *letértek* a megszábot útrl” (Bibl. 73); Lk. 4,13: „consummata omni tentatione,

diabolus recessit”: „az őrdoq mēdž kēfertēt megtōkēluen *ēltavozeć*” (MK. 58ra) ~ „mýnden kefertet el veghezwen az erdegh *el távozeek* hŵ thŵle” (JordK. 116b) ~ „minec vtanna el végeztetet vólna minden kēfertés, *el távozeć* ō tōle ideig az őrdoq” (KárB.) ~ „a sátán ezekkel a kísértésekkel hiába próbálkozott, egy időre *elhagyta* Jézust” (Bibl. 73).

el jō n: Jud. 11,3: „quia ex causa recessisti ab illis”: „miokért *iqttēl lēg ēl* azoctol” (BK. 33) ~ „mi okon *futottal el* tōlōc” (KárB.) ~ „miért *menekültél el*” (Bibl. 73).

el m ú l i k: Jel. 6,14: „caelum recessit sicut liber involutus”: „až mený *el mwleek* mýnt ha egy kenývet be tettenek vona” (JordK. 189d) ~ „az *eg el takaradēc* mint mikor az papiroffat egybe takariác” (KárB.) ~ „Az *ég eltűnt*, mint egy felgöngyölt könyvtkercs” (Bibl. 73).

49. **redeo** (42). Jelentése: 1. 'visszamegy', 'visszatér'; 2. 'befolyik' (pénz); 3. 'marad vkire'. C.: *Vizzaterok*; MA.: *Vifzfa terec, Meg jōvōc*; PP.: *Vifzfa-térek, Meg-jōvōk*.

el távozik: Ter. 8,3: „Reversaeque sunt aquae de terra euntes et reduntes”: „*El távozá-nac* az vizec á földnec [sinérōl]” (KárB.) ~ „és a víz lassan *leapadt* a földön” (Bibl. 73).

fordul: Jud. 16,25: „unusquisque rediit in domum suam”: „egmēdenic queibē *fordola*” (BK. 46) ~ „kyky mynd az || ō hazayaba *téere*” (SzékK. 98) ~ „kiki mind az ō tartományába *méne*” (KárB.) ~ „mindenki *hazament*” (Bibl. 73); Ps. 108,14: „In memoriam redeat iniquitas patrum eius in conspectu Domini”: „Emlekezetbe *fordoll'on* ō at'anak hamiflaga vmac zemēle elōt” (AK. 123) ~ „V at'anak hamoffagok *elō iqiqon* emleitetben vr elōt” (DK. 99r) ~ „Emlekezetbe *ywyen* w akyoknak [!] kegyetlenfege wrnak elette” (KeK. 304) ~ „el ne felejtse az Isten Bünöket ō elejeknek” (MAZs.) ~ „Az ō attyainac álnoklága légyen emlekezetben az Wr elōtt” (KárB.) ~ „Atyáink bünét ne feledjék” (Bibl. 73); Ám. 4,8: „non redistis ad me”: „nē *fordolatoc* en hoziā” (BK. 220) ~ „mēg is nem *terétec* en hozzám” (KárB.) ~ „mégsem *tértetek vissza* hozzám” (Bibl. 73); Lk. 8,40: „Factum est autem, cum redisset Jesus”: „Lōt ke micor *megfordoltuolna* i^c” (MK. 64va) ~ „Leen azért hogý Iefus *atal terth vona*” (JordK. 120d) ~ „Es lōn hogy mikor *meg tert vólna* Iefus” (KárB.) ~ „Amikor Jézus *visszaérkezett*” (Bibl. 73); *megfordul*: Ps. 77,39: „spiritus vadens et non rediens”: „mert teft el ménō zellet: es nem *meg terō*” (DK. 74r) ~ „teftetek volnanak el mwlo lelkefek ees *meg* nem *terek*” (KeK. 201) ~ „Mint a' fzel a' melly hirtelen elzudul Es ō fuvállafa *hátra* nem *fordul*” (MAZs.) ~ „és olyanoc mint az el múlō es *meg* nem *terō* fzel” (KárB.) ~ „mint a fuvallat, amely eloszlik és nem *tér vissza*” (Bibl. 73).

megy: Eszt. 2,14: „nec habebat potestatem ad regem ultra redeundi”: „nem valuala touabba hatalmat kiralhoz *bēmēni*” (BK. 52) ~ „Nem *mégyen vala* az külömben az királyhoz” (KárB.) ~ „Többé nem *léphetett be* a királyhoz” (Bibl. 73); *hazamegy*: Lev. 25,10: „Revertetur homo ad possessionem suam”; „ackor minden embernc fza bad légyen az ō nemzetfége közzé *haza menni*” (KárB.) ~ „mindenki *térjen vissza* családjához” (Bibl. 73); *megmegy*: Mt. 2,12: „ne redirent ad Herodem”: „hog ne *mennenēc meg* herodēfhez” (MK. 9ra) ~ „hoğ ne *terneenek* herodēfhez” (JordK. 87a) ~ „hogy Herodeshōz *vifzfa* ne *mennēnec*” (KárB.) ~ „hogy ne *menjenek vissza* Herodeshez” (Bibl. 73).

tér: ApCs. 8,25: „redibant Ierosolymam”: „efmēgh Ierwfalembē *tereenek*” (JordK. 158a) ~ „*meg terēnec* Ierufálembe” (KárB.) ~ „*visszatértek* Jeruzsálembe” (Bibl. 73).

50. **regredior** (27). Jelentése: 'visszamegy', 'visszatér'. C.: *Vizza terek*; MA.: *Vifzfzaterec, vifzfzalepec*; PP.: *Vifzfa-térek, Vifzfa-lépek, mégyek*.

megfordul: Eszt. 4,9: „Regressus Athach, nuntiavit Esther omnia”: „*megfordola* Achad meghirdēte Heftern^c mēdenékēt” (BK. 58) ~ „*El méne* azért Hathach, és meg mondá Efthernec Mardocheus befzēdit” (KárB.) ~ „Hatak *visszatért* és átadta Eszternek Mardocheus üzenetét” (Bibl. 73); Lk. 2,45: „non invenientes, regressi sunt in Ierusalem”: „megnéleluē *megfordolanac* iherlmbē” (MK. 56vb) ~ „meg ne lelwen *tereenek hatra* Ierwfalemben” (JordK. 115b) ~ „mikor ötet nem találtac vólna; *vifzfa terēnec* Ierufálembe” (KárB.) ~ „Amikor nem találták, *visszafordultak* Jeruzsálembe” (Bibl. 73); Lk. 17,7: „qui regresso de agro”: „Kinēc a mežorōl *megfordoluā*”

(MK. 75vb) ~ „ký mýkoron haza ýew az mezerel” (JordK. 128c) ~ „ki az mezőről meg iött” (KárB.) ~ „amikor a mezőről hazajön” (Bibl. 73); Lk. 24,9: „regressae a monumento”: „megfordoluā a koporfótól” (MK. 83vb) ~ „azon horaban haza terween az koporfótól” (JordK. 134d) ~ „meg teruén az koporfótól” (KárB.) ~ „A sírtól visszatérve” (Bibl. 73).

á l t a l t é r: Ter. 32,10: „et nunc cum duabus turmis regredior”: „es ýme ma keth fereggel *terők atal raytta*” (JordK. 13d) ~ „moftan pedig két feregem vagyok” (KárB.) ~ „s most két táborom van” (Bibl. 73); *m e g t é r*: 1. Mak. 12,24: „quoniam regressi sunt principes”: „hogy az Demeter fő népei ... *tertenec vólna meg*” (KárB.) ~ „hogy Demetriusz vezérei *visszatértek*” (Bibl. 73); Zsid. 7,1: „qui obviavit Abrahae regresso a caede magno”: „ký eleybe meene Abrahamnak *megh terween*” (JordK. 173b) ~ „ki Abrahamnac eleiben ment vala, mikoron ... *haza menne*” (KárB.) ~ „eléje ment a ... *hazatérő Ábrahámnak*” (Bibl. 73).

m e g y: 1. Mak. 11,51: „regressi sunt in Ierusalem habentes spolia multa”: „foc prédáual meg terhetetuén *ménénc* Jerusálébe” (KárB.) ~ „asztán gazdag zsákmánnyal megrakottan *visszatértek* Jerusálembe” (Bibl. 73); *v i s s z a m e g y*: 2. Mak. 5,21: „velociter Antiochiam regressus est”: „hertelen Antiochiába *višža méne*” (KárB.) ~ „asztán sietve Antiochiába *vonult*” (Bibl. 73).

51. **remeo** (1). Jelentése: 1. 'visszamegy', 'megjön'; 2. 'újra átél'. C.: *Vizza megiek, meg terek*; MA.: *Višža megyec, Megterec, Hatrafolyoc, Viššajaroc*; PP.: *Višža-mégyek, Hátrafolyok, Višža-járok*.

e l m e g y: Tób. 10,7: „circuibat vias omnes per quas spes remeandi videbatur”: „Minden nap pedig ki mégyen vala a vtra, az mellyen azoc *el mentec vala*” (KárB.) ~ „Mindennap kiment és kémlelte az utat, amelyiken *elment*” (Bibl. 73).

52. **revertor** (589). Jelentése: 'visszafordul', 'visszatér'. C.: *Meg terek, meg ióúók*; MA.: *Megjövóc, Megterek*; PP.: *Višža-térek, Meg-jövök*.

v i s s z a t é r: 1. Kir. 15,30: „revertere mecum ut adorem Dominum Deum tuum”: „*terý višža* velem, hogy imádgym az te Wradat Iftenedet” (KárB.) ~ „*terý* velem *vissza*, hogy imádjám az Urat” (Bibl. 73).

f o r d u l: Eszt. 5,10: „reversus in domum suam”: „*fordola* qhazaba” (BK. 60) ~ „házához *méne*” (KárB.) ~ „*Ámán hazament*” (Bibl. 73); Zak. 1,16: „revertar ad Ierusalem in misericordia”: „Irgalmaffagocba *fordoloc* Ihřmhez” (BK. 295) ~ „*meg tertem* az Jerusálem városához kegyelmefen” (KárB.) ~ „*Újra irgalommal fordulok* Jerusálemhez” (Bibl. 73); *m e g f o r d u l*: Rút 1,11: „Revertimini, filiae mi”: „*Fordollatocmğ* en léanim” (BK. 2) ~ „*Terietec haza* édes leánim” (KárB.) ~ „*Menjetek haza* leányaim” (Bibl. 73); Jud. 15,8: „Hi vero qui victores reversi sunt”: „Azoc keđ kic gozoc loťtėkuala *megfordolanac*” (BK. 43) ~ „az kyk az ellenfeg *megh gőzween terenek* betvliaba” (SzékK. 90) ~ „kic à hartzrúl *megterėnc*” (KárB.) ~ „a harcból *visszatérve*” (Bibl. 73); Ps. 77,34: „querebant eum et revertebantur”: „kerefik vala őtet ef *meg fordolnak* vala” (AK. 78) ~ „kerefikvala vťet es *meg ternek vala*” (DK. 74r) ~ „kerefik vala wteth ees *meg ternek vala*” (KeK. 200) ~ „Iftenhez ők ismétlen *térének*” (MAZs.) ~ „*meg kerefik* vala őtet: és *meg ternek vala*” (KárB.) ~ „*megtértek* és kérdeztek utána” (Bibl. 73); Dán. 11,9: „revertetur ad terram suam”: „*megfordol* qfőldebė” (BK. 162) ~ „*višža ter* az ő földébe” (KárB.) ~ „de kénytelen *visszatérni* a maga földjére” (Bibl. 73); Mt. 2,12: „per aliam viam reversi sunt in regionem suam”: „mas vton *fordolanacmğ* q orzagocba” (MK. 9ra) ~ „maf vton *meenenek* hw orzagokban” (JordK. 87a) ~ „más vton *terėnc* az ő hazáiokba” (KárB.) ~ „más úton *tértek vissza* hazájukba” (Bibl. 73).

e l t á v o z i k: Ter. 8,3: 1. a **redeo**-nál.

v á l t o z t a t: Ps. 103,29: „in pulverem suum revertentur”: „q porokba *valtoztatnak*” (AK. 110) ~ „qnon porogba *fordolnak*” (DK. 92v) ~ „wnen feldekbe *fordwlnek*” (KeK. 277) ~ „Ottan elhálnak és porrá *változnak*” (MAZs.) ~ „el fogyátkoznak, és földde léfnek” (KárB.) ~ „és a porba *térnek*” (Bibl. 73).

(Folytatjuk.)

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Balassa Ivántól

Sorra hagynak itt bennünket Csúry Bálint legendás debreceni népryelvkutató iskolájának egykori „diákjai”, a huszadik század talán legjelentősebb magyar nyelvészeti mozgalmanak kiváló tudósai. Imre Samu, Végh József, É. Kiss Sándor, Szabó István, Kovács István, Nagy Jenő, Penavin Olga, Bakó Elemér és mások után immár **B a l a s s a I v á n** is a fájdalmasan hiányzók sorába lépett. Halálával egy kivételesen termékeny, hosszú, gazdag életpálya zárult le, amely tele volt sokféle kihívással, bátor válaszokkal, soha meg nem ingó emberséggel.

Mint Csúry maga és tanítványainak legtöbbje, Balassa Iván (1917—2002) is a „vidéki” Magyarország egy kis falujában, a Bihar megyei Bárándon látta meg a napvilágot 1917. október 5-én. Édesapja körjegyző, édesanyja tanítónő volt, de sok időt töltött református lelkipásztor nagypapa körül; barátai, iskolatársai a falusi parasztgyermekek voltak. Miután a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában leérettségizett, a debreceni egyetem magyar—német szakos hallgatója lett (1936—40). Itt lett Csúry Bálint tanítványa, majd — még hallgatóként, 1938—39-ben — díjtalan gyakornoka, ma úgy mondanánk: demonstrátora, az akkor létrehozott Népryelvkutató Intézetben.

1940-ben benyújtja és megvédi „A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse” című bölcsészdoktori értekezését, és mindjárt utána — Csúry ajánlásával — a kolozsvári egyetemen Szabó T. Attila tanársegédje lesz. A már addig is erős népryelvi, népzéleti érdeklődése Kolozsváron Viski Károly hatására a néprajz felé billent, így 1941 végén Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeumban lett néprajzos múzeológus. A háború után a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa, osztályvezetője, majd 1950-ben főigazgatója. Innen 1956-ban Sárospatakra került a Rákóczi Vármúzeum igazgatói székébe, majd 1961-ben vissza a fővárosba, osztályvezetőnek a Művelődésügyi Minisztériumba. 1966-ban a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba került, ahol az agrártörténeti, néprajzi kutató és kiállító munkát irányította, a nemzetközi kapcsolatokat szervezte. Igazgatóhelyettesként ment nyugdíjba 1987-ben. Élete azóta is szakadatlan munkában telt, sőt, a hivatalos kötöttségektől szabadulva még nagyobb energiával folytatta sokirányú szakmai kutatásait. Hatalmas munkásságát több mint húsz önálló kötet és számtalan tanulmány, cikk, előadás jelzi. Legnagyobb szabásúnak, a hazai és a nemzetközi tudományosságot legjobban megmozgatónak a kukorica-monográfiát (A magyar kukorica. Bp., 1960.), az ekés földművelés történetét (Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp., 1973.), az Ortutay Gyulával együtt készített, németül és angolul is megjelent néprajzi kézikönyvet (Magyar néprajz. Bp., 1979.) és a Trianonnal elszakított magyarság néprajzának összefoglalását tekinthetjük (A határainkon túli magyarság néprajza. Bp., 1989.).

Az alábbiakban nem is ezekről, inkább elsősorban nyelvészeti vonatkozásokról szeretnénk szólni. Azt azonban itt is meg kell mondanunk, hogy ezekben a kitűnő néprajzi művekben is benne van Balassa Iván nyelvészeti érdeklődése és tudása. Sohasem feledkezik meg a dolgok nyelvi oldaláról: például az eke és a szántás kötetében száznál is több műszót, az oda tartozó tárgyak és tárgyrészek nevét elemzi külön-külön. Főleg pedig végleg leszámol azzal a sokáig élő babonával, hogy a földművelés tudományát egészében az itt élő szlávoktól tanultuk el. A Gombocztól felderített bolgár-török jövevényszók áttekintése mindenkit meggyőzhet róla, hogy már jóval a honfoglalás előtt ismertük nemcsak a kapás, hanem az ekés földművelés módszerét is. Magyar nyelvészeti, nyelvtörténeti ismeretei, a Csúrytól tanultak megtermékenyítették, interdiszciplináris szintre emelték monográfiáit.

A Csúry-iskola tudósai közül Balassa Iván bontakoztatta ki legjobban azt az alapelvet, amelyet Csúry a „Szamosháti szótár” előszavában megfogalmazott: „A szóláskincs ezer meg ezer szállal kapcsolódik a népzélet különböző nyilvánulásaihoz. Megértésükhöz ismernünk kell a nép-

hitet, népszokásokat, a népéletet. Nemcsak a szólások legnagyobb része volna érthetetlen, megfejtetlen néprajzi ismeretek nélkül, hanem a szókincs egy része is. Ezért szerintem a népnyelvi szótár anyaga nem volna teljes, ha a fogalmakat kifejező szavak jelentéstani, nyelvestétikai stb. megvilágítása mellől hiányoznék a néprajzi háttér.” A Csűry-iskolában tanulta meg Balassa Iván, hogy a népnyelvi és néprajzi gyűjtés elválaszthatatlan, hogy a tárgyakról rajzos, fényképes kartonokat kell készíteni a részek nevével és a használat, munkamenet leírásával együtt. Ez a tudásanyag jelenik meg későbbi munkájában, amikor hatalmas múzeumi archívumokat hoz létre és teszi lehetővé a nemzetközi összehasonlításokat. Csűry nyomán vallja, hogy a tárgyi és vele kapcsolt nyelvi dokumentálás fontosabb, mint az őket magyarázó elmélet, mert ez új összefüggések felismerése után bármikor megváltozhatnak, de a hiteles adat örök.

Ilyen felfogásban készült már első, könyv méretű munkája, doktori értekezése is a debreceni civések földművelésének munkamenetéről és műszókincséről. A korabeli tudományt már az is meglephette, hogy a paraszti munkát éppen úgy „mesterségnek”, elméleti és gyakorlati szakismeretet igénylő foglalkozásnak tekintette, mint a kisipart, a kismesterségek üzését. Az a felismerés, hogy bizonyos tárgykörök — földművelés, állattartás, konyhamesterség, kendermunkák stb. — azonos szemléletű gyűjtések alapján országos és nemzetközi összemérések tárgya lehet, nagy hasznára vált Balassa Iván későbbi munkásságának: kolozsvári, sepsiszentgyörgyi, sárospataki, budapesti múzeumi tevékenységének, és ő jól fejlesztette tovább a Debrecenben tanultakat.

A néprajzi háttérű szókincsgyűjtések horizontális, vidékenkénti szorgalmazása mellett nagy híve volt Balassa Iván a vertikális, egy helyen mélyre ásó feldolgozásnak is. Ilyen volt Csűry civiszótár terve, amelyet lelkesen támogatott, hiszen egy Debrecen méretű nagyváros, régióközpont a maga tarka kismesterségeivel — tímárok, szappanfőzők, gyertyamártók, pipakészítők, gubacsapók, lószerszámkészítők stb. — még több lehetőséget kínált az élő, illetőleg a céhes irattárak révén a történeti tárgykultúra és nyelv felderítésére. Többször is szóvá tette: sajnálja, hogy — főleg Csűry korai halála miatt — a folyamat megszakadt, és amikor napjainkban, fél évszázados kihagyás után Bakó Elemér alapítványa révén mód kínálkozott a terv újraélesztésére, vállalta a kuratóriumban való részvételt. Érzékeny veszteség, hogy tanácsait tovább már nem tudjuk kikérni.

Ifjúkori, de egész életét végigkísérő érdeklődés élt Balassa Ivánban a helynevek, határrésznevek iránt. Ebbe a tárgykörbe tartozik első, nagyobb, nyomtatott közleménye Szerep helyneveiről a Magyar Népnyelv első kötetében (1939.). Csűry ilyen érdeklődése Szabó T. Attila erdélyi gyűjtéseiből indult ki, de tervében már Bihar megye összefüggő felgyűjtése szerepelt. A megindult terepmunkában jelentős szerepet játszott Balassa Iván is, akinek rendkívüli érzéke volt a személyes kapcsolatok kialakítása révén az adatközlők megtalálásához és szóra bírásához. Sajnos, ez a terv sem válhatott valósággá. Csűry halála mellett a háború is beleszólt a munkába: a jól kiképzett, hozzáértő fiatal kutatókat szétszórta a világegés: Afflavit „Mars” et dissipati sunt.

Balassa Ivánt egész életében vonzotta a helynevek, határrésznevek titka: a nép ajkán hozzák jutkódó hagyomány, hiedelem, a levéltárak és régi kéziratok térképek, katonai felvételek, turisztikaiadványok adatainak rejtvényfejtése. Belőlük gyakran nemcsak népnyelvi, hanem néprajzi, történeti titkok derülnek ki: a térszínforma változásai, a növényzet, a művelési jelleg, a határhasználat, a birtoklástörténet társadalmi néprajzi vonatkozásai. Érdekes megfigyelni azt a fejlődést, ami e tekintetben munkáiban végbement. A helynevek lokalizációjának jelölése már Szabó T. Attilánál fontos követelmény. Kezdetben azonban — és ez látható a Szerep helyneveinél is — csak arra képes a technika, hogy egy körbefutó határvonalon belül számok beírásával jelezze a hozzávetőleges helyet, amelyet a név jelöl. A későbbiekben ezek a térképvázlatok mind részletesebbekké válnak, és a katonai felvételek publikálási tilalmának megszűnte után rengeteg domborzati és névtani információval egészíthetik ki a gyűjtő és feldolgozó munkát. Kitűnő bizonyíték erre Balassa Ivánnak Kováts Dániellel kiadott munkája: „Sárospatak határának helynevei” (Sárospatak, 1997.). A nagy léptékű, huszonezres térképszelvények, egyéb térképek és fényképek, amelyekben a kötet bővelkedik, új korszakot jelent a helynévgyűjtésben, követendő példát mutat az ezutáni gyűjtések szá-

mára: ehhez a hiteles dokumentációhoz kell hozzáilleszteni azt, amit a gyűjtő a helyszínen élő emberektől fel tud deríteni. Szinte megható, hogy Balassa Iván évtizedekkel az 1939-es szerepi helynévgyűjtés után 1985-ben szülőfaluja monográfiájában maga vállalja az ottani földrajzi nevek összegyűjtését és kiadását — természetesen a több mint hatszázoldalas kötetnek ő a szerkesztője (Báránd története és néprajza. Báránd, 1985.).

Balassa Iván nemcsak a Csüry-iskolában megismert témáihoz és szülőfalujához maradt hű. Bár életműve tengelyében a néprajz állt, hű maradt a nyelvtudományhoz is: láttuk, folyamatosan érvényesítette eredményeit. Hűség, és az elődök megbecsülése mutatkozik meg abban is, hogy mestereiről könyv méretű írásokban emlékeznek meg. És nemcsak Jankó Jánosról (1975.), hanem elindító professzoráról, Csüry Bálintról (1988.) és idősebb barátjáról, Szabó T. Attiláról is (1996.). Különösen ez utóbbi tűnik ki nemcsak terjedelmével, hanem gazdag szemléltető anyagával, fényképekkel, dokumentummásolatokkal.

A szülőfalu, Báránd díszpolgársággal hálálta meg nagy fia hűségét, és erre Balassa Iván büszkébb volt, mint számtalan tudományos és társadalmi kitüntetésére. Pedig tagjává választotta a dán és svéd akadémia is. Amikor 2002. november 1-jei halála után november 29-én Balassa Iván hamvait Bárándon örök nyugalomba helyezte a család, valamint a budapesti, debreceni néprajzosok és nyelvészek népes gyülekezete, joggal fordulhatott meg sokunk fejében: íme egy ember, aki valóra váltotta Ady vízióját: elindult a bárándi Eszteró-ér mellől — itt volt a falu régi település-magva — és eljutott az Atlanti-óceán partjának magas akadémiaiáig. Életművét ránk hagyta: még nagyon sokáig lesz mit tanulnunk belőle.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Egy nyelvész halálára

Hét évvel ezelőtt, tanári pályakezdésének ötvenedik évfordulóján, a francia Becsületrenddel tüntették ki Kelemen Tiborné dr. Balogh Jolánt, az ELTE nyugalmazott docensét, a nyelvtudomány doktorát. Idén megint ünnepe lett volna: nyolcvanadik születésnapja. Sajnos, erre már nem került sor — a halála miatt.

Tizenhat évig élt Franciaországban, ott járt iskolába; a német megszállás miatt tért vissza szülőhazájába — itt érettségizett, itt szerzett tanári oklevelet 1946-ban. Életének az a tizenhat éves szakasza meghatározta a továbbiakat: a francia nyelv lingvisztikája lett a munkaterülete, azt tanította a budapesti egyetem bölcsészkarán. Segítőkész, lelkes oktató volt, hallgatói szerették. Jól tanulható jegyzeteket írt számukra. De sokat tanultak tőle olyanok is, akik nem hallgatóként kerültek vele kapcsolatba.

Világos szövegűek könyvei is, értheti a szövegüket mindenki, aki legalább olvasni tud franciául, nincs bennük semmi tudálékosság. Tudományos fórumokon tartott előadásairól ugyanezt mondhatjuk. Legjelentősebb könyvének tarthatjuk a „De la langue au style” címűt, amely választott kutatási területén elért eredményeit foglalja össze, és amely alapja volt „nagy”-doktori díszertációjának.

Munkálkodásának legszélesebb körben ismert részterülete a magyar—francia kontrasztivitás, a két nyelv rendszerének egybevetése. Évtizednyi időn át tartott értekezleteket a tanszéken a tárgy körülményeire érdeklődők, tanárokat hívott össze (köztük ennek a megemlékezésnek a szerzőjét), és nem szégyellte, hogy ő is tanul másoktól, még szakmai rangot nem birtokló, sőt középiszkolai tanároktól is. (Ez különösen a kérdéskör magyar oldalára vonatkozik.) Az elhangzottakat, leírtakat hasznosította egyetemi munkatársaival közösen írt „Grammaire du français contemporain” című könyvében (1985.), amelyben az iskolai tanításban jól hasznosítható magyar vonatkozású kapcsolódások is megjelennek.

Az ő eredményeit is tartalmazó, közreműködésével készült „Magyar—francia rag- és névutószótár”-nak valójában a magyar nyelvészet az első számú nyertese. A magyar határozói viszonyjelölők olyan alapos felsorolását, használati utasításait találjuk benne, amelyek sokkal bőségesebbek és hitelesebbek, mint a nagy kétnyelvű szótáraké.

Igazi pedagógus volt. Francia szakos pedagógusok egész nemzedékét nevelte. Tanított az egyetemről történt nyugdíjazása után is, szinte a tanítás tartotta benne az életet. Pedig már régóta beteg volt, műtétek sorozatát szenvedte el. A távozásával támadt hiányt bizonyára érzik majd az időben és termékenységben hatalmas, Bessenyei Györggyel kezdődő, évszázadokon átnyúló, nagy magyarok sorát formáló különleges magyar—francia szellemi kapcsolatok.

BÁN ERVIN

Fülöp Lajos 70 éves *

Kedves Lajos Bátyám, szeretettel köszöntelek 70. születésnapodon. Megtettem ezt a valódi évfordulón is, augusztusban. Meg korábban is, a 60.-on. Akkor egy szép, kis, huszonhárom szerzős könyvvel adóztunk neked, munkásságodnak, tisztességes tartásodnak, amelyekkel alapvető eszményeket hordozol és közvetítesz, s amelyekért tanítványaid annyira szeretnek. A kötetet gyöngyösiék, debreceniek, budapestiek, szentendreiek írták — néprajzosok, irodalmárok és természetesen nyelvészek, „Nép — nyelv” címmel jelent meg (szerk. BALÁZS GÉZA és SELMECZI KOVÁCS ATTILA. Néprajzi Múzeum, Bp., 1992.).

Fülöp Lajos 1932. augusztus 19-én született Karácsondon. Tanulmányait Egerben, majd pedig a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar—néprajz szakán végezte. 1956-tól Hatvanban, 1957-től Gyöngyösön gimnáziumi tanár, kollégiumigazgató, 1966—1977 között — az általa javasolt nevű — Berze Nagy János Gimnázium igazgatója. Részt vesz a Mátra Múzeum megszervezésében. Gyöngyös 630. évfordulójára még gyönyörű verset írt; lefordítja Janus Pannónius „Váradai búcsúének” című versét — s rá néhány évvel már ő is búcsúzik. Amikor egy általa szervezett Németh László emlékünnepeért zaklatni kezdik a helyi hatalmasságok, elhagyni kényszerül a szeretett szülőföldet. Budapestre költözik, ahol az Országos Pedagógiai Intézetben osztályvezető, majd 1981-től az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén dolgozik nyugdíjba vonulásáig, 1992-ig. Azután több éven át a Bartók Béla Emlékházban végez kutatómunkát.

Különösen nyelvjárástannal, szociolingvisztikával, stilisztikával, nyelvveléssel, az anyanyelvi nevelés módszertanával, folklórral, tudománytörténettel foglalkozik. Sokat idézik az egyik legkorábbi, a szociolingvisztikai szemléletet megvalósító (Gyöngyössolymos nyelvi rétegződése. 1958.), illetve a mátraalji inkongruencia-jelenségekről (Incongruentia-jelenségek a mátraalji palóc nyelvjárásban. Gyöngyös, 1959.), valamint „A születés, a házasság és a halál szokásai Gyöngyöspatán” (1969.) című munkáját. Berze Nagy János életművének több kötetet is szentel: „Egy néprajztudós hagyatéka. Berze Nagy János műhelyéből” (1977.), „Berze Nagy János, Nap és tükör. Néprajzi és népnyelvi tanulmányok, gyűjtések.” (Szerk. BANÓ ISTVÁNNAL, 1982.), „Hevestől Baranyaig. Helytörténeti képek Berze Nagy János életéből.” (Szerk. BANÓ ISTVÁNNAL, 1984.), „Cigány népmesék Berze Nagy János gyűjtéséből” (1985.), „Baranyai magyar néphagyományok. Népmesék Berze Nagy János és gyűjtőtársai anyagából” (1988.). Számos tantervi útmutató, anyanyelvpedagógiai szakmunka szerzője, szerkesztője, folyóiratok munkatársa, tagja az MTA több bizottságának.

Budapestre költözésével a Mátraaljával, Gyöngyössel kapcsolatos munkássága sem szakadt meg. 1993-ban tanulmányt ír Gyöngyös és környékének nyelvjárásáról, 2001-ben jelenik meg „Gyön-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2002. november 19-én tartott köszöntő írásos változata.

győs irodalmi öröksége” című kötete (Pallas Kiadó, Gyöngyös), amelyben tanulmányok, írói arcképek, pályarajzok kaptak helyet. Hobbija — mint a Ki kicsodából tudhatjuk: olvasás, unokák, természetjárás. És hozzáténném: irodalom, Gyöngyös, Mátraalja, zene.

Kedves Lajos Bátyám, mint egyetemi szobatársad, soha nem felejttem el az együtt töltött éveket, hogy a fiatal tanárt oly szeretettel fogadtad, a beszélgetéseket, a humorodat, s különösképpen a mátraalji kirándulásokat, amelyekre legjobb tanítványaidat vitted el. Hidd el, ezek a legemlékezetesebbek egy egyetemről. Jó, hogy vannak fényképek ezekről a kirándulásokról, mert az emlékek halványulnak. Nem múlnak el soha, hanem beépülnek, sajátunkká lesznek, s olykor már nem tudjuk, hogy honnan és miként közlekedtek belénk, csak ott vannak. Persze ez a tanítói sors, s ha az ember bölcs, nem zavarja. De azért nagyon jó érezni azt is, ha megbecsülnek, ha gondolnak ránk, ha emlegetik a nevünket.

Ha a Te neved kerül szóba tanszékünkön, nyelvész köreinkben, különösen néprajzos— nyelvész körökben, mindenki csak a legnagyobb szeretettel emleget. Jó tartozni ilyen közösségekbe. — Ha Gyöngyösön járok, mindig rád gondolok. Ha Debrecenben, akkor is. Én nem ismertem Papp Istvánt, de ahogy Te tudsz mesélni róla, mintha én is a tanítványa lettem volna. Ha majd egyszer fölmehetek még egyszer a PBU (Pesti Barnabás utca) harmadik emelet 12-be, akkor nagyon el fogok gondolkodni az élet folyásán.

Kedves Lajos Bátyám, életed szép kerek évfordulóján kívánok neked és csalárodnak jó egészséget, sok-sok derős percet, mátraalji (faluszéli) szavakkal: „a letesletjobbakat”!

BALÁZS GÉZA

Ördög Ferenc 70 éves

Ördög Ferenc, a magyar névtan és forrásközlés jeles személyisége 2003. április 5-én töltötte be 70. életévét. A Tolna megyei Gyulajon született, az egyetemet Szegeden végezte el, ahol Mézshöly Gedeon, Nyíri Antal és Rácz Endre óráit hallgatva fordult érdeklődése a nyelvészet, ezen belül a nyelvjárástan és a névtan felé. 1956-ban került középiskolai tanárként Zalába, Nagykanizsára, ahol befogadták őt, munkáját mindig is támogatták és nagyra becsülték, s így vált Ördög Ferenc tősgyökeres zalaivá, amit egész munkássága is bizonyít. Az elmúlt években a vele való beszélgetések során többször is hangoztatta — panaszként?, mentésként? — hogy „vidéki, kisvárosi tanáremberként”, akinek nem áll rendelkezésére szakkönyvekkel és folyóiratokkal jól felszerelt könyvtár, csak azt tudta elvégezni, a magyar tudománynak adni, amit tőle eddig megismerhettünk. Nos, jól tudjuk, hogy ez a „csak” egyáltalán nem kevés és nem súlytalan teljesítmény!

Pályafutásának főbb területeit sorba véve, először az egyéni tudományos munkásságáról szólnék. Cikkei Gyulaj nyelvjárástanának bemutatásától az asszonyoknak a népnyelvben megfigyelhető megnevezésein, a névtudomány műszavain, a céhek patrónusválasztásán, a migrációra utaló családneveken át a patikanevekig terjedő nagy íven helyezkednek el, melyek magyarul és németül többek között a Magyar Nyelvben, a Magyar Nyelvörben, a Néprajz és Nyelvtudományban, a Névtani Értesítőben, az Onomában, az Acta Linguisticában és számos gyűjteményes kötetben és konferencia-kiadványban láttak napvilágot. (Ördög Ferenc tudományos tevékenységének összefoglalását l. a Névtani Értesítő 25., 2003-as számában.) Három nagy művét külön is ki kell emelni. Ezek közül az első a „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén”. Az 1973-ban megjelent 620 lapos könyv (melyet 1975-ben disszertációként védett meg, s nyerte el így a kandidátusi címet) 82 falu teljes személynévanyagát tartalmazza, s olyan alapmű, amely módszertani alapvetésével és következtetéseivel példaként szolgál a hasonló jellegű kutatásokhoz. Második kiemelkedő munkaként említhetem a „Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei” című for-

ráskiadványt. Két évtizedes alázatos és aprólékos filológiai munka eredményeként 1991 és 1993 között három vaskos kötetben látott napvilágot a törzsszanyag, ehhez társult 1998-ban negyedikként a különféle mutatókat tartalmazó kötet. A több mint háromezer lapos munka alapmű a szó valódi értelmében: erre építve számos területen lehet eddig nem művelt kutatásokat végezni, illetve új összefüggéseket felfedezni. A névtan mellett nyelvjárási, nyelvtörténeti, néprajzi, településtörténeti, helytörténeti, helyi egyháztörténeti, történeti demográfiai vizsgálatokhoz is szinte kimeríthetetlen forrásként használható a közzétett anyag, de tágabb összefüggésekben tanulságokkal szolgálhat a germanisztika, a szlavisztika vagy a szociológia számára is. Ördög Ferenc harmadik nagy egyéni alkotása a „Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához”, mely Kiss Lajos méltató előszavával 2002 végén jelent meg 867 lapon. A bevezetőben ezt a művét a szerző a rá jellemző szerénységgel „összesítő (nyelvtörténeti) helynévtárnak” nevezi, ami persze igaz, de jelentősége csak másik két mutatóhoz mérhető. Aki történeti filológiával foglalkozik, jól tudja, hogy a Fejér György kiadásában megjelent „Codex Diplomaticus” anyaga az ehhez Czinár Mór által készített mutató (Czinár-index) nélkül, valamint a Wenzel Gusztáv kiadásában megjelent „Árpádkori új okmánytár” a Kovács Nándor készítette mutató (Kovács-index) nélkül csak igen körülményesen volna használható. Nos, Csánki művét ezentúl az Ördög-index teszi könnyen kezelhetővé. A mutató értékét egyáltalán nem csökkenti az, hogy vele együtt CD-n az alapmű is megjelent, hiszen tudjuk, hogy filológiailag megalapozott munkát csak az eredeti forrás segítségével végezhetünk.

Ördög Ferenc tevékenységének másik nagy területe a földrajzi nevekhez kapcsolódik. 1964-ben az ő közreműködésével jelent meg a „Zala megye földrajzi nevei” című gyűjtemény: ez elindítója lett egy országos méretű mozgalomnak, mely szorosan összefügg Ördög Ferenc nevével is. Számos megyei vagy járási kötetnek társszerkesztője (pl. Tolna, Vas, Veszprém és Komárom megye, a kapuvári, nagykátai, jászberényi járás stb.), másoknál tudományos tanácsadó (pl. Somogy és Baranya megye), de a munka szervezéséből szinte mindenhol kivette a részét, 1977-től az MTA Nyelvtudományi Intézetének szerződéses munkatársaként is. 1978-ban jelent meg „A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve”, melynek egyik szerkesztője Ördög Ferenc, s „A földrajzi nevek ellenőrzésének alapelvei és menetrendje” című rész írója is: én valójában ebből ismertem meg nevét, hiszen mielőtt „neves pályafutásomat” néhány Baranya megyei falu anyagának ellenőrzésével elkezdtem volna, ezt a fejezetet kellett tanulmányoznom a lehető leghatékonyabb munka érdekében. 1980-ban a veszprémi, 1986-ban pedig a zalaegerszegi névtani konferencián Ördög Ferenc számolt be a földrajzinév-gyűjtésben elért eredményekről, melyekben az ő lelkesedése és az ügy iránti elkötelezettsége is benne volt és van (amit ő természetesen elhallgatott...), és nem az ő hibája, hogy az elmúlt 10–12 évben ez az igen fontos és még korántsem befejezett munka nem halad a szükséges ütemben.

Harmadik nagy és igen jelentős tevékenységi körként említhetem az oktatásban való részvételt. Népszerű középiskolai tanár volt a (jelenlegi nevén) Batthyány Lajos Gimnáziumban, s megyei szakfelügyelőként is őszinte tisztelet övezte. A tanórákon túl honismereti és népryelvutató szakköröket és taborokat szervezett, s ilyen témájú pályamunkák megírására ösztönözte tanítványait és kollégáit. Az ezen a téren szerzett tapasztalatait több írásban is közzétette. Felsőoktatási tevékenységét 1966 és 1968 között a Pécsi Tanárképző Főiskola címzetes tanáraként kezdte, majd címzetes docensként az 1970-es évek második felétől hosszú éveken át az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén speciális szemináriumokat tartott a személy- és helynevek kutatásának témaköréből. 1998-tól óraadóként, 2000-től pedig a Széchenyi Professzori Ösztöndíj keretében egyetemi docensként a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén oktat. Nélküle az ottani névtani program legfeljebb ha dőcögne, s a „Szinkrón és történeti személynévtárak” című tanegység foglalkozásainak a vezetésével a lexikográfiai programból is kivessi a részét. Hallgatói mindenkor nagy megbecsüléssel vették s veszik körül, hiszen tisztelik nagy szakmai tudását, s nagyra értékeli emberiségét, közvetlenségét és fanyar humorát.

Végül, de nem utolsó sorban említem a tudomány szervezésében és a közéletben való részvételét. Mikešy Sándor korai halála után 1974-től Ördög Ferenc összeállításában teszi közzé az Onoma című nemzetközi névtani folyóirat a magyar (vonatkozású) névtani irodalom bibliográfiáját. Aki már foglalkozott ilyesmivel, az tudhatja, hogy ez bizony vesződséges munka, amit ráadásul igen sokan lebecsülnek, pedig a lehetőségek szerint teljes és főleg pontos bibliográfiák nélkül aligha lehet tudományosan megalapozott kutatásokat végezni. Ráadásul Ördög Ferenc munkája révén a magyar névtan bekapcsolódik a nemzetközi tudomány vérkeringésébe is. A Pécsi Akadémiai Bizottságban annak megalakulása óta képviseli Zala megyét, s részt vesz a magyar tudományosság regionális életének szervezésében is, miként több konferencia és tudományos összejövetel is az ő tevékeny közreműködésével zajlott le. 1965 óta tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának, 1975-től a Névutatók Nemzetközi Bizottságának (ICOS), s talán kevesen tudják: az 1980-as évek végén országgyűlési képviselő is volt.

Mindezek alapján nem meglepő, hogy munkásságát különféle kitüntetésekkel és díjakkal is elismerték. 1973-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csúry Bálint-emlékéremmel tüntette ki nyelvjáraskutató tevékenységéért, 1975-ben pedagógusi működéséért az Állami Díj II. fokozatában részesült. 1991-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság előterjesztése alapján megkapta a Zala megye által alapított Pais Dezső-díjat, 1997-ben megválasztották szűkebb hazája, Zala megye díszpolgárává, majd 2000-ben szülőfaluja, Gyulaj díszpolgára lett.

Mi, akik ismerjük Ördög Ferencet és eddigi életművét, csak elismeréssel adózhatunk neki, s egyben jó egészséget és további alkotókedvet és -erőt kívánunk neki, hogy tervbe vett munkáit — a Csánki-kötetek családnévmutatójának összeállítása és a magyarországi patrocíniumi helynevek története a XV. század után — saját öröme, a magyar történeti filológia és névtan, összességében a magyar nyelvtudomány javára be tudja fejezni. S mivel ezek elég nagy tervek, reméljük, Ördög tanár urat még köszönhetjük néhány nevezetes születésnap alkalmából!

GERSTNER KÁROLY

Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság jászsági csoportja

2003. április 23-án a Magyar Nyelv Hete jegyében Jászberényben megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság jászsági csoportja. A helyszín a Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kara volt, ahol az alakuló ülést ünnepi rendezvény kísérte. A megjelenteket először dr. Magyar Levente polgármester köszöntötte Jászberény városa és a Jászágó nevében. Ezután dr. Szabados Lajos, a Jászberényi Főiskola főigazgatója mondott üdvözlő beszédet. A Nyelvtudományi Társaságot Juhász Dezső egyetemi docens, választmányi tag, a Magyar Nyelv szerkesztője képviselte, aki „A Magyar Nyelvtudományi Társaság történetéről és feladatairól” címmel tartott előadást. A második előadó Papp Márta végzős főiskolai hallgató volt, aki a sportsajtó címadásáról mondta el gondolatait. A rendezvény záró aktusaként a tisztségviselők megválasztása következett. A csoport elnöke dr. Farkas Ferenc nyugalmazott főiskolai tanár lett, a titkári teendőket pedig dr. Stanic Károlyné látja majd el. — A Jászberényi Tanítóképző Főiskola már eddig is figyelemre méltó szerepet vállalt tudományos konferenciák, helyi rendezvények, népnyelvi gyűjtések megszervezésével és tudományos kiadványok megjelentetésével. Kívánjuk, hogy ezt a tevékenységet továbbra is ilyen lendülettel és eredményességgel végezzék. Sok sikert!

JUHÁSZ DEZSŐ

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÖNKÉNTES NÉPNYELVI GYŰJTŐPÁLYÁZATOT HIRDET NEM HIVATÁSOS NYELVÉSZEK SZÁMÁRA

A pályázat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek eddig nyomtatásban még nem jelentek meg.

Célja a magyar nyelvterület fokozatosan feledésbe merülő nyelvi értékeinek (tájszavak, hagyományos népi mesterségek és tevékenységek szakszókincse; különböző társadalmi rétegek jellegzetes szavai; ragadványnevek, becenevek, népi helynevek; közmondások, szólások stb.) összegyűjtése, archiválása és lehetőség szerinti megjelentetése.

A pályázat nyitott: bármilyen foglalkozású, a téma iránt érdeklődő amatőr kutató egyénileg vagy csoportosan (szakkör, hagyományörző kör stb.) küldhet be pályamunkát.

A levéltári, irattári, anyakönyvi kutatásokra épülő dolgozatokban (az összesítések és táblázatok kivételével) az adatok betűhív írását, az élőnyelvi (adatközlőktől való) gyűjtések esetében egyezményes fonetikai lejegyzés követését kérjük. Feltétlenül jelölni kell tehát a zárt *ē* (rövid *é*), nyílt *ā*, palóc *á*, hosszú *ā*, *ē*, rövid *u*, *ü*, *i* hangokat a köznyelvi hosszúk helyén (és fordítva); az *iĕ*, *eĕ*, *uo*, *ao*, *ou*, *öü*, *ĕj* stb. kettőshangzókat; a *j* ~ *ly* ~ *l* ejtést; *gv*-zést, *ty*-zést (pl. *vargyu* [varjú], *aptya* [apja] stb.); a hangkiesést, a hasonulást, az összeolvadást (pl. *béküttä* [beküldte], *rosföd* [rozsföld], *ĕmongya* [elmondja] stb.). Ez megtalálható többek között DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése” (Magyar Nyelvjárások II. évf. 18—37), HAJDÚ MIHÁLY—KÁZMÉR MIKLÓS „Magyar nyelvjárás olvasókönyv” (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 9—13) és KISS JENŐ szerk. „Magyar dialektológia” (Tankönyvkiadó, Bp., 2000.) című munkáiban.

A pályadíjak a következők:

1. díj: 50 ezer Ft

2. díj: 30 ezer Ft

3. díj: 15 ezer Ft

(A pályadíjak járulékok nélkül értendők.)

Az első helyezett munkáját a Magyar Nyelvtudományi Társaság megjelenteti, a legjobb dolgozatokat a Társaság archívumában helyezzük el, s a további kutatás számára hozzáférhetővé tesszük.

A pályázat támogatója a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma.

A legalább 10 lap terjedelmű pályázatot két példányban, a személyes adatokat külön lapon mellékelve kell a Társaság címére 2003. október 31-éig eljuttatni.

Eredményhirdetés a Társaság decemberi éves közgyűlésén várható.

A pályázattal kapcsolatban bővebb felvilágosítást a Magyar Nyelvtudományi Társaság címén levélben (1088 Bp., Múzeum krt. 4/A), illetve a 267-08-20/5150-es telefonszámon Fodor Jánostól lehet kérni.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
 142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
 143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
 144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
 205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
 206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
 208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
 211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
 212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
 213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

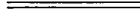

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
 Gömör-y-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
 Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I—IV.
 + Mellékletek. Bp.—Zalaegerszeg, 1991—1998. 3600 Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—VII. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot össze-
 állította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft.,
 V—VII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp.,
 1998. 600 Ft.
 Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
 Bp., 1999. 600 Ft.
 Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
 Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
 Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
 A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
 T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
 Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
 Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
 Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann.
 Bp., 2001. 500 Ft.
 Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp.,
 2001. 600 Ft.
 Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárás régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
 tagoknak 2500 Ft.
 Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárás régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft,
 társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAINHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban és a korrektúrában a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkított normál betűtípus
	ritkított dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A mentés formátuma *rtf* legyen. A korrektúrában a *kézirattól eltérő szerzői változtatásokat* csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyar nyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőeknek 300 Ft. — A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekk számlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapképzésitöknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítöknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, II-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Türr Tamás. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyar nyelv>. E-mail címünk: magyar nyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyar nyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyar nyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., II-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, †LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Kiss, Jenő</i> : A last farewell to Lajos Kiss	129
<i>C. Vladár, Zsuzsanna</i> : The ablative in early Hungarian and Finnish grammars	133
<i>Farkas, Tamás</i> : On two major types of Hungarian family names	144
<i>Szili, Katalin</i> : Semantic changes of the preverb <i>ki</i> 'out'	163
<i>Péter, László — Szathmári, István</i> : On a particular stylistic device in Gyula Juhász's poetry	188
<i>Senga, Toru</i> : <i>Jujutsu</i> and <i>judo</i> . Hungarian and international reflexes of some Japanese sports terms	193
Minor Contributions. <i>Kabán, Annamária</i> : Péter Melius' Herbarium was published four hundred and twenty-five years ago	205
Etymology. <i>Büky, László</i> : <i>Garkű</i> 'weir'. — <i>Kicsi, Sándor András</i> : <i>Pertu</i> 'making friends with somebody'. — <i>Mizser, Lajos</i> : Two Hungarian family names (<i>Borköles, Bortöltő</i>)	211
Language Cultivation. <i>Adamikné Jászó, Anna — Fodor, István</i> : On a spreading use of the indefinite article	215
Reviews. <i>Hoffmann, István</i> : Kiss Lajos, <i>Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében</i> [A historical investigation of geographical names]. — <i>Juhász, Dezső</i> : <i>Master and disciple: István Kniezsa's selected papers on onomastics, edited by Lajos Kiss.</i> — <i>Balogh, Lajos</i> : <i>Király Péter, A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjáráások tanulságai</i> [Intermingling languages. Evidence from Slavic dialects spoken in Hungary]. — <i>Zelliger, Erzsébet</i> : <i>Borbély Anna, Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében</i> [Language shift. Sociolinguistic studies on the Romanian community in Hungary] — <i>Blaho, Sylvia</i> : <i>Siptár Péter</i> (ed.), <i>Szabálytalan fonológia</i> [Phonology without rules]	225
Miscellanea. <i>H. Bottyánfy, Éva</i> : Synonymy of motion verbs in early translations of the Bible	242
Society News. <i>Sebestyén, Árpád</i> : Farewell to Iván Balassa. — <i>Bán, Ervin</i> : The death of a linguist. — <i>Balázs, Géza</i> : Lajos Fülöp is 70. — <i>Gerstner, Károly</i> : Ferenc Ördög is 70. — <i>Juhász, Dezső</i> : The Jászság group of the Society of Hungarian Linguistics has been founded. — Call for papers	247

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX.

ÉVFOLYAM

2003.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, † KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : Pais Dezső életművéről	257
<i>Forgács Tamás</i> : Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben	259
<i>N. Varga Andrea</i> : Töisméltések és figura etymologicák Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós művészetében	273
<i>Balogh Judit</i> : Az értelmezős szintagmákról	293
<i>Szikszainé Nagy Irma</i> : A retorikai kérdések kérdő névmásai és partikulája	300
<i>Senga Toru</i> : <i>Dzsúdzsucu</i> és <i>dzsúdó</i> . Japán sportszavak magyar és nemzetközi vonatkozásairól	310
<i>Uzonyi Kiss Judit</i> : Gondolatok a főnévi alaptagú szintagmákról	323
K i s e b b k ö z l e m é n y e k . <i>Éder Zoltán</i> : Borúra derű (A Magyar Tudományos Akadémia jelmondatának születése)	331
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k . <i>Kávássy Sándor</i> : Tekintetes Karok és Rendek! — <i>Mizser Lajos</i> : Olasz. — Spanyol	335
N y e l v m ű v e l é s . <i>Balázs Géza</i> : A változás és a változat mint nyelvstratégiai alapkérdés. — <i>Pásztor Emil</i> : Négy nyelvhelyességi babona ellenpéldái Arany Toldijában	339
É l ő n y e l v . <i>Lakatos Rita</i> : Nyelvjárási szövegek Torontálvásárhelyről	347
S z e m l e . <i>Fodor István</i> : Havas Ferenc, A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány. — <i>Farkas Tamás</i> : Karády Viktor — Kozma István, Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. — <i>Bóna Judit</i> : Beszédkutatás 2002. — <i>Bodó Csanád</i> : Két élőnyelvi konferencia kötetéről. — <i>N. Fodor János</i> : P. Lakatos Ilona szerk., Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából	351
K ü l ö n f é l é k . <i>Szabó József</i> : Nyelvjáráskutatók konferenciája Svájcban. — <i>H. Bottyánfy Éva</i> : A mozgást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban	371
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k . <i>Bánki Judit</i> : Wittnyédy István leveleskönyvéből	380
L e v é l s z e k r é n y . <i>A. Molnár Ferenc</i> írja	381

Pais Dezső életművéről*

A harminc évvel ezelőtt elhunyt s majdnem matuzsálemi kort, nyolcvanhét évet méltóan megélt akadémikus nyelvtudós, P a i s D e z s ő, a budapesti egyetem néhai magyarnyelvész professzora — akit személyiségének különös varázsa miatt Bóka László hapax legomenonnak nevezett — a magyarság nyelvének, s a nyelven keresztül múltjának, műveltségének fáradhatatlan és kiemelkedő kutatója volt. A lexikonok szócikkei szerint irodalomtörténésznek indult, majd hely- és személynevek kutatásával, nyelvtörténettel, nyelvemlék-magyarázattal és művelődéstörténettel foglalkozott. Akik ismerték őt vagy ismerik műveit, tudják: ennél ő jóval többet tett. Rá való rövid megemlékezésünk éppen ezért szükségszerűen vázlatos lehet csupán.

Pais Dezső Zalaegerszegen született 1886-ban. Érettségi vizsgát is ott tett. Innen került a kiemelkedő tudósokat nevelő Eötvös Collegiumba, illetőleg a budapesti bölcsészkarra, ahol magyar—latin—görög szakon szerzett diplomát. Iskolai tanári tevékenységét 1911-ben a soproni liceumban kezdte meg. 1924-től a pesti egyetem tanára, 1933-tól egykori alma materének, az Eötvös Collegiumnak a tanára, 1937-től 1959-ig pedig a fővárosi egyetem tanszékvezető professzora. Kossuth-díjas, 1931-től az Akadémia levelező, 1942-től rendes tagja.

Pais Dezső öröksége kettős örökség. Beletartozik egyrészt mindaz a tudományos eredmény, amit a magyar nyelv történetének s a magyarság művelődéstörténetének a vizsgálatában elért. Megbecsülésre és elismerésre egyaránt méltó másrészt tudósi és emberi példaadása, amely közvetlen és közvetett tanítványok hosszú sorára volt és van ma is maradandó hatással.

Pais Dezső ízig-vérig nyelvtörténész volt. Rá is, ahogy pályatársai többségére, az volt jellemző, hogy a nyelvtörténettel a magyarság múltja, műveltsége feltárásának szándékával és buzgalmával is foglalkozott. Tudta, hogy a nyelv nemcsak kommunikációs eszköz. Tudta, hogy műveltséghordozó és -közvetítő jellege, szerepe is fontos, s ez a funkciója csupán nyelvészeti kutatással hozható felszínre. A nyelvészeti szempontú, túlnyomórészt a szókincs és a tulajdonnevek történeti elemzésén alapuló őstörténeti kutatások-

* Pais Dezsőt 2003. június 21-én posztumusz Magyar Örökség-díjjal tüntették ki. Az itt közölt laudáció a díj odaítéléséről döntő bizottságnak a tagjai előtt hangzott el. — A szerk.

Források: BÁRCZI GÉZA, Pais Dezső. In: BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND szerk., Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Bp., 1956. 19—22, Pais Dezső búcsúztatása: MNy. 1973: 129—31; BENKŐ LORÁND, Pais Dezső búcsúztatása: Magyar Nyelv 1973: 131—3, A „budapesti iskola” a magyar nyelvtudomány történetében. In: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ szerk., Fejezetek a magyar nyelvtudomány történetéből. Bp., 1991. 13—26, Pais Dezső (A múlt magyar tudósai). Bp., 1993.; KUBINYI LÁSZLÓ, Pais Dezső búcsúztatása: MNy. 1973: 135—6; Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. MNyTK. 140. sz. Bp., 1975.

kal sokat tett pályatársaival a helyes nemzettudat formálásaért, a már akkor is erősen terjedő tudománytalan nézetek és hamis nemzeti ábrándok ellenében. De sokat tettek azoknak a kísérleteknek az ellensúlyozására is, amelyek Trianon után a magyarság és a magyar nyelv Kárpát-medencei múltbéli szerepének csökkentését vagy éppen tagadását célozták. A magyar nyelv hosszú és sajátos története és jellege, illetőleg Európában elfoglalt helyzete a nyelvtörténeti vizsgálatok módszertani kifinomodását s a budapesti nyelvtörténeti iskola kialakulását segítette elő. Pais Dezső részproblémák tömegének föltárásával, ötletgazdagságával, filológusi bravúrokkal tünt ki. Sokfelé tájékozódott és mindenre gyorsan reagált. Az általa hosszú évtizedeken át szerkesztett Magyar Nyelv neki köszönhetően vált a magyar nyelvtudomány szerkesztési szempontból is mintaadó központi orgánumává. Szinnyei József nem véletlenül nevezte őt egyik dedikációjában „a szerkesztés világbajnoká”-nak.

Pais Dezső óriási terjedelmű munkásságában új ösvényeket is vágott, s ezeknek többsége olyan, amely a magyar nyelvközösség elmúlt élete pontosabb megismeréséhez vezet el bennünket. Ő rendszerezte elsőként a magyar történeti személynévkutatás elméletét úgy, hogy megteremtette a középkori személynévadás jelentéstanát, egyszersmind meghatározta társadalmi kapcsolatait is. Ő indította el a magyar irodalmi nyelv történetének, a nemzetté válás szempontjából is oly fontos históriának a kutatását. Régi nyelvemlékeink tüzetes, sokoldalú magyarázatával a társtudományok művelői számára is gyakran konzultált források és elemzéseket adott. Anonymus nyelvi anyagát többrendbeli alapos vizsgálatnak vetette alá. Neki köszönhetjük a Névtelen latin szövegének pontos fordítását és szakszerű nyelvi, tárgyi magyarázatait. Jakubovich Emillel közösen kiadott Ó-magyar olvasókönyve hosszú évtizedek óta fontos könyve az ómagyar kor kutatóinak. Helynév-magyarázatai a település- és helytörténet, szóetimológiáinak hosszú sora a művelődéstörténet számára járnak rengeteg tanulsággal. Az ősmagyar kor hitvilágáról, eleink ősvallásáról Pais vonatkozó kutatásai óta számottevően többet tudunk, mint amennyit korábban tudhattunk. A teljes szócsaládok vizsgálatával új műfajt teremtett. Egy-egy különösen gazdag szócsaládnak sok irányban szétfutó szárait követve teremtett rendet a roppant bonyolult összefüggésekben, fölmutatva nyelv és társadalom, szókészlet és kultúra mindenkor szoros kapcsolatát. E vonatkozásban hangsúlyozandó pozitívuma munkásságának, hogy egyrészt olyan művelődéstörténeti kérdések megválaszolásához is hozzásegített bennünket, amelyeket más tudományok oldaláról nem vagy alig lehetne megközelíteni, másrészt pedig eredményeivel, következtetéseivel további tudományközi kutatásokhoz nyújt kiindulópontokat, vizsgálati ötleteket és lehetőségeket. Tudománytörténeti munkássága is kiemelkedő. A tanszéki utód, Benkő Loránd összefoglaló értékelése szerint Pais Dezső „saját korának nyelvtudományát hazai viszonylatban számos kutatási részterületen továbbfejlesztette, új ismeretanyagokkal és új szemlélettel gyarapította ... nem egy stúdiumban kezdeményező szerepet töltött be, nálunk nem vagy alig művelt kutatási területeken adott tényleges eredményeket hozó ösztönzést ... olyan hatalmas ismeretanyagot hagyományozott a magyar nyelvtörténeti kutatások továbbvitelére, amely jelentős hányadban bizonyult időtállóan ... Pais Dezső a »budapesti nyelvtörténeti iskolá«-nak mindenesetre nemcsak jeles egyénisége, hanem kétségtelenül továbbfejlesztője és továbbélésének hatóságos serkentője is volt” (BENKŐ i. m. 1993. 108).

Kodály és Horváth János magukhoz valónak, meghitt barátoknak tekintették Pais Dezsőt. Közeli tanítványai rajongtak érte, s mesterükben az „emberi dolgokban való türelmes és bölcs eligazodásnak, a magyar nép viselt és jelen dolgainak nagy tudója”-t tisztelték (KUBÍNYI i. m. 136). Pais tanár úr tanítványaiba mélyen beoltotta az anyanyelv szeretetét, a nyelvünk életének minél alaposabb megismerése iránti vágyat. Nemzetéhez tartozásának érzete és tudata erős volt, megingathatatlan hűséggel ragaszkodott szűkebb és tágabb pátriájához és közösségéhez. A szó igazi értelmében nevelő is volt: tudomány-

szeretetre, áldozatvállalásra, munkaerőlcésre, emberségre nevelt. Tanári tevékenységének hatása emberi magatartásán, személyiségének varázsán nyugodott: tanítványaival „a szellem és a lélek nemesedésének célként óhajtott ... távlatát” (Kubinyi i. h.) láttatta meg.

Tudjuk: a tudomány nem egyéb, mint igazságkeresés. Ez nem ritkán harcokkal is jár. „Pais az ötvenes években, sokszor nyomasztó körülmények között, nagy küzdelmet vívott tudománya érdekeinek védelmében” (BENKŐ i. m. 1993. 101). Tanárként az igazat, az igazságot kutatva tanított az életre. „A tudomány iránti alázatban és az azért való rajongásban aligha múlta felül bárki is: szeretett nyelvtudományára az életét tette föl. Egész életútja bizonyossága jeles mondása benne tökéletesen megvalósuló igazságának: »A tudomány az életért van — és a mi életünk legyen a tudományért!«” (BENKŐ i. m. 1993. 178).

Pais Dezső élete a magyar nyelv és a magyar múlt kutatásának szentelt élet volt. Méltó arra, hogy példaként felmutassuk, méltó arra, hogy emlékezetbe idézzük, méltó arra, hogy tanuljunk belőle.

KISS JENŐ

On the oeuvre of Dezső Pais

Dezső Pais (1886—1973), former Professor of Hungarian Linguistics at Budapest University, was awarded a posthumous Hungarian Heritage Prize on 21 June 2003. The laudation published here was delivered at the meeting of the committee that awarded the prize to him. The short paper evaluates the work of the prize winner, Member of the Hungarian Academy, legendary former editor of *The Hungarian Language*, both in linguistics and in cultural history, and refers to the most important literature on him.

JENŐ KISS

Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben

I. Fogalmi tisztázás

Ha a címben jelzett témával akarunk foglalkozni, először is tisztáznunk kell, mit értünk lexikalizálódáson, grammatikalizálódáson, illetve frazeológiai egységen. Ez már csak azért is szükséges, mert a szakirodalom mindhárom fogalmat viszonylagosan széles értelemben használja.

A lexikalizálódás terminust többnyire annak a folyamatnak a megnevezésére használják, amelynek során egy nyelvi egység jelentése olyan irányban fejlődik, hogy az új jelentés az eredetiből — az átlagos nyelvhasználó számára — már nem vezethető le, hanem csak megtanulható. Ennek klasszikus példái lehetnek az idiomatikus frazeológiai egységek, mint pl. *megtanít vkit kesztyűbe dudálni* vagy *nem eszik olyan forrón a kását* stb. A lexikalizálódás tehát ebben az értelemben általában a jelentésváltozás (beleértve a grammatikalizálódással együtt járó jelentésváltozást is) megnevezésére szolgál (vö. ASHER, R. E. szerk., *The Encyclopaedia of Language and Linguistics*. 1—10. köt. Oxford—New York—Seoul—Tokyo. Pergamon Press, 1485). Ebben diakrón szempontból rendkívül fontos a demotiváció folyamata.¹

¹ Lektorai véleményében — amelyet ez úton is megköszönök — HORVÁTH KATALIN megjegyzi, hogy szerinte a lexikalizáció nemcsak jelentésváltozás, ugyanis eredményeképpen szó érté-

Grammatikailizáló dáson az irodalomban többnyire egy autonóm nyelvi egységnek függő nyelvtani kategóriává degradálódását értik. Ennek során egy autoszematikus (lexikális jelentésű) nyelvelemből szinszematikus (pusztán grammatikai jelentéssel rendelkező) elem lesz. Ez úgy is megtörténhet, hogy az illető egység fonológiai alkata nem változik, csak kommunikatív szerepe értékelődik át (gondoljunk pl. az angol *go* ige segédigévé degradálódására a *be going to* 'készül, szándékozik' szerkezetben vagy a 'hoz-záfog' jelentésű *fog* ige segédigévé válására a jövő idejű igealakokban). Gyakoribb azonban az az eset, hogy egy önálló szóból segédszó (adpozitum), esetleg pusztá affixum keletkezik. Ennek a folyamatnak különböző állomásai, fokozatai lehetnek, de mindegyikben közös, hogy csökken az illető elem szintaktikai önállósága és a más elemektől való megkülönböztetés lehetősége, ezzel egy időben növekszik a más (autonóm) nyelvi egységtől való függősége, gyakran ahhoz való fonetikai alkalmazkodása is: a folyamatnak kísérőjelensége a szegmentális és szupraszegmentális fonológiai jegyek fokozatos eltűnése. A magyarból ide sorolhatjuk például affixumoknak önálló szóból (illetőleg valamely összetétel egyik főeleméből) való keletkezését (*nemzet* + *ség* → *nemzetség*, *négy* + *szér* → *négy-szer*, *jár* + *hat* → *járhat*), ragok keletkezését névutókból (*kert* + *belől* → *kertből*, *út* + *reá* → *útra*) vagy adpozitumok keletkezését önálló szókból (névmásból kérdőszó: *Fiú e/z/?* → *Fiú-e?*; névmásból névelő: *az ló 'az a ló'* → *a ló*; határozószókból igeikötő: [*valamihez*] közel *megy* → *közelmegy* [*valamihez*], [*valami*] körül *ülnek* → *körülülnek* [*valamit*]) stb. (vö. pl. ASHER i. m. 1481—5, BUSSMANN, HADUMOD szerk., Lexikon der Sprachwissenschaft. 2. teljesen átdolgozott kiadás. Stuttgart, 1990. 289—90, ill. KÁROLY SÁNDOR, Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In RÁCZ ENDRE — SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Bp., 1980. 153).

A frazeológiai egység (frazéma) fogalmát illetően egy szorosabb, illetve egy tágabb felfogással találkozunk az irodalomban. Én a tágabb értelmezéshez csatlakozom, és elfogadom BURGER — BUHOFER — SIALM frazeológiai kézikönyvének (Handbuch der Phraseologie. Berlin — New York, 1982.) frazéma-definícióját. Ez magyarul így hangzik: Két vagy több szó kapcsolata frazeológiai kapcsolatnak tekinthető, ha (1) a szavak a kapcsolat szintaktikai és szemantikai szabályai alapján nem teljesen magyarázható egységet alkotnak, és ha (2) a szókapcsolat a nyelvközösségben a lexémához hasonlóan használatos. A két kritérium egyoldalú függőségben van egymással: ha (1) érvényes, akkor (2) is, de fordítva nem (vö. i. m. 1).

Mostani elemzésemben azonban nem az összes frazematípust fogom vizsgálni, ugyanis a lexikalizálódás szempontjából lényegesen érdekesebbek az idiomatikus elemek, amelyeknek jelentése nem vezethető le komponenseik jelentésének pusztá összegzése révén. A nem idiomatikus frazeológiai egységeken túl a mondatformájú egységeket is figyelmen kívül hagyom dolgozatomban: köztük ugyan sok van, amely idiomatikus jellegű (pl. *Sok lúd disznót győz*), ám mégis inkább előre gyártott miniszövegeknek lehet őket felfogni,

kü nyelvi egység jön létre, s épp ez a kritérium választja el egymástól a szóértékű szólást a mondatértékű közmondástól. A szólások tekintetében ez igaz is, ám így kirekesztenénk a lexikalizálódásból a közmondások jelentős részét, márpedig köztük is számos áttételes szemantikájú alakulattal lehet találkozni, pl. *Ki korán kel, aranyat lel*; *Sok lúd disznót győz* stb. Ezek a kétségtávolan idiomatizálódott, tehát a lexikalizálódás fenti értelmezésének megfelelő közmondások nem lexémák, hanem helyzetmondatok, de afféle miniszövegeként ezek is a mentális lexikon részei. A két frazematípus közti különbséget nem annyira ebben látom, mint inkább a felhasználhatóságukban: a szólások valóban lexémaszerűen épülnek a szövegbe, míg a közmondások többnyire egy bizonyos szituációhoz kötötten mint kész szövegek hangzanak el.

mintsem lexémaszerű konstrukciónak. Ezeknek többnyire nincs is denotatív jelentésük, hanem inkább csak a használati szabályaik adhatók meg „akkor mondják, ha...” típusú bevezető formulákkal. Esetükben tehát az idiomatikus használat sem annyira a kifejezés belső szemantikai viszonyainak megváltozásából fakad, hanem a szituáció általánosabb értelmezéséből. A *Kéz kezét mos* fordulatot például nem annak a helyzetnek megjelölésére használjuk, amikor valóban az egyik ember megmossa a másik kezét, hanem mikor takar-gatják egymás vétkeit.

Ugyancsak figyelmen kívül hagyom a szóláshasonlatokat és a mondatrész értékű frazémákat, jöllehet köztük is sok olyan példát lehet találni, amelyek idiomatikusak, pl. *szemtelen, mint a piaci légy; alszik, mint a mormota; süket, mint az ágyú*, ill. *kéz alatt, egy füst alatt*). Ezáltal vizsgálatunk tárgyául elsősorban verbális idiómák fognak szolgálni, mint pl. *pálcát tör vki felett, tűzbe teszi a kezét vkiért* stb. (ROZGONYINÉ *szólásglosszé-má-nak* nevezi őket, vö. A szólások grammatikai tulajdonságai: Nyr. 1981: 340.)

A továbbiakban azokat a faktorokat próbálom meg sorra venni és példákkal illusztrálni, amelyek ezekben a lexikális egységekben a jelentésváltozást előidézik, azaz amelyek lehetővé teszik, hogy ezeket az alakulatokat nem szabad szó szerkezetként, hanem szótári egységként, (frazeo)lexémaként fogjuk fel. Példáim jól szemléltetik majd, hogy a frazeológiai egységek lexikalizálódása gyakran nagyon összetett, sokféle okra és paraméterre visszavezethető folyamat. Ennek során a legfőbb szerepet az alaki és a jelentésoldal változásai játsszák. A nem vagy kevésbé idiomatikus (pl. *férjhez megy*) egységeknél inkább csak a szókapcsolat alaki megszilárdulásáról van szó, az idiomatikus egységeknél azonban inkább a jelentés megváltozásáról, de ezt sok esetben kísérheti formai rögzülés is. Szerepük lehet továbbá a folyamatban egyéb tényezőknek is (alogizmusok, unikális komponensek).

II. A lexikalizálódási folyamat tényezői a frazeológiai egységekben

1. A jelentésoldal változásai: a valenciaviszonyok megváltozása (konkrét → absztrakt jelentésfejlődés). — A legtöbb igei idióma szó szerint is értelmezhető, azaz az átvitt jelentésük mellett van konkrét, ún. literális (< lat. *litera* 'betű') jelentésük is (pl. *bedobja a törölközőt vki, megmossa a fejét vkinek vki* stb.). Az esetek többségében valójában éppen ez a konkrét jelentés a kifejezés eredeti értelme, s különböző szemantikai és szintaktikai változások mennek végbe bennük ahhoz, hogy eredeti motiváltságuk a háttérbe szoruljon, s a szókapcsolatból frazeolexéma legyen. A következőkben ezt a — jórészt történeti — folyamatot próbáljuk meg nyomon követni.

Ismeretes, hogy az igei alaptagú idiómák valenciáhozordozók. (Erről bővebben írtam egy hosszabb tanulmányomban [FORGÁCS, Frazeológiai egységek és valencia. In BÜKY LÁSZLÓ — MALECZKI MÁRTA szerk., A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III. Szeged, 7—39], ezért itt most jóval rövidebben térek ki a főbb kérdésekre.) Éppúgy tehát, mint más valenciáhozordozók, magukhoz köthetnek bizonyos számú — kötelező és/vagy fakultatív — bővítményt. Ennek megfelelően találni egy, két és három vegyértékű frazeologizmusokat: a) Egy vegyértékűek: *vkinek tesz lakatot a szájára* = megmondja nyíltan a véleményét, *vkinek felkopik az álla* = éheznek, nélkülöz, *vkinek leesik az álla* = csodálkozik. b) Két vegyértékűek: *vki pálcát tör vki felett* = elítél vkit, ítélik vki felett, *vki/vmi a malmára hajtja a vizet vkinek* = kedvező helyzetbe hoz vkit, *vki tűzbe teszi a kezét vkiért* = kezeskedik, jótáll vkiért. c) Három vegyértékűek: *vki az orra alá dörgöl vmit vkinek* = szemrehányóan főlemlít vmit vkinek, *vki a szemére hány vmit vkinek* = megmondja vkinek,

hogy rosszallja vmely tettét v. magatartását, *vki kisúrja a szemét vkinek vmivel* = aránytalanul csekély ellenszolgáltatással elégit ki vkit¹.

A három vegyértékű frazémák száma meglehetősen csekély. Ez egyébként érthető is, ha arra gondolunk, hogy az igék többsége is legfeljebb három vegyértékű lehet, a háromnál több vonzattal álló régensek a természetes nyelvek többségében — így a magyarban is — már ritkaságszámba mennek, s a szakirodalomban meglehetősen elterjedt az a vélemény, hogy „négynél több elsődleges (azaz nem szabályalkalmazással hozzáadott [...]) vonzatot kívánó régenssel a természetes nyelvek körében nem is találkozhatunk. A magyarban az adásvételi tranzakciókat jelölő igéket (*elad, megvesz, megrendel, elcserél* stb.) sorolhatjuk a négyvonzatosak közé, az adót, a kapót, az átadottat és az ellenértéket kifejező vonzatokkal” (KOMLÓSY ANDRÁS, *Régensek és vonzatok*. In KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan*. Bp., 1992. 329—30). Ha pedig ez így van, akkor érthető, hogy kevés a három vegyértékű idióma, hiszen a frazéma azáltal jön létre, hogy az ige egy vagy több vonzata felszívódik, lexikalizálódik.

A frazémák vonzattmegkötő képessége szempontjából a szókapcsolat egésze rendelkezik valenciával, azaz mondatalkotó képességük tekintetében az ún. külső (*konstrukcióextern*) valencia veendő figyelembe (vö.: BURGER, HARALD, *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen, 1973. 34 és k.; HESSKY REGINA, *Verbale Phraseologismen: valenzkonform oder nicht?* In MRAZOVIĆ, P. — TEUBERT, W. szerk., *Valenzen im Kontrast*. Ulrich Engel zum 60. Geburtstag. Heidelberg, 1988. 142 is). Ez annyit jelent, hogy az alaptagjukul (azaz a szerkezet fejként) szolgáló igének az állandósult, tehát a frazémán belüli vonzatai nem tekinthetők a frazéma vonzatának, azaz itt már nem az ige, hanem a frazéma egésze követeli meg bizonyos bővítmények megjelenését a mondatban.

Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy a frazémák szabad szókapcsolatokból keletkeznek frazeologizálódási folyamatok eredményeként. Ebből következik, hogy az igei frazémák esetében a szerkezet fejként szolgáló ige saját valenciája befolyással van arra, milyen típusú bővítmények állandósulnak a szerkezetben. Ilyen szempontból beszélhetünk a frazeológiai kapcsolatok belső (*konstrukcióintern*) valenciájáról is, jóllehet a frazéma jelentése szempontjából csak a külső valencia a releváns, hiszen a konstrukció-extern vonzatok azok, melyek szemantikai argumentumokat neveznek meg (vö. KOMLÓSY i. m. 518 is). Érdekes azonban odafigyelnünk a frazémák belső valenciaviszonyaira is, hiszen ez kihat a külső valenciára: egyrészt a szerkezetben lekötött vonzatok már nem lehetnek külső vonzatok, ebből következően a frazeologizálódási folyamatok részben vonzatszámcsökkenéssel (együttal többnyire igenemváltással is) járnak együtt, illetve ha a frazéma ugyanannyi vagy több vegyértékű, mint a fejeül szolgáló ige, akkor a frazémának új bővítményhelyeket kell megnyitnia. A vonzatok lekötődésének azonban nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív következményei is vannak, ugyanis a konstrukcióintern valencia kihatással lehet a felvehető vonzat grammatikai formájára is: ha ugyanis például a frazéma értelmileg, azaz a tematikus szerepek alapján alanyi vonzatot kívánna meg, de az alanyi pozíció a frazémában már lekötődött, akkor csak más esetben állhat a szerkezet szemantikai argumentumát kifejező főnév, pl.

² A fakultatív vonzatok az igei frazémák esetében megfigyeléseim szerint jóval ritkábbak, mint az igék körében. Fakultatív bővítménynek minősíthetők például a következő idiómák zárójeltes vonzatai: *vkinek lóg a nyelve (a melegtől, a fáradságtól)*; *vkinek fülig ér a szája (a boldogságtól, az örömtől)*; *vki megmossa a fejét vkinek (a késésért, a rossz jegyért)*, *vki tömi a fejét (kolbással, bablevessel)*.

<i>vki gyorsan, hatékonyan dolgozik</i>	→	<i>vkinek ég a keze alatt a munka</i>
Ágens		Ágens
alany		dativus possessivus alany

A konstrukcióextern bővítmények az ún. szinonim szabad szószerkezethez (vö. KOLDE, GOTTFRIED, Zur Valenz fester verbaler Syntagmen. In LÖFFLER, H. — PESTALOZZI, K. — STERN, M. szerk., Standard und Dialekt. Studien zur gesprochenen und geschriebenen Gegenwartssprache. Festschrift für Heinz Rupp zum 60. Geburtstag. Bern — München, 1979. 78) tartozó bővítményeknek felelnek meg számszerűleg és a tematikus szerepeket illetően is, pl.

<i>Péter megmossa a fejét Károlynak</i>	=	<i>Péter leszidja Károlyt.</i>
Ágens		Ágens
alany		alany
		Patiens
		tárgy
		Patiens
		tárgy
		dat. poss.
		(tárgy)

Ezután a bevezető után vizsgáljuk most meg a frazeologizálódás folyamatát a jelentés oldaláról. Az idiómák zöme esetében a jelentés konkrét → absztrakt irányú változása következik be, ebben a fő szerepet a *metaforizáció* játssza.² A jelentés megváltozása elsősorban a szintaktikai és a szemantikai valencia módosulásában érhető tetten, a változásnak különböző fokozatai lehetségesek, a főbb típusokat az alábbiakban próbálom meg bemutatni.

A) A szabad szó szerkezet és az igei alaptagú idióma közötti legkisebb különbség olyan szó szerkezetekben látszik, amelyekben mind a bővítmények száma és formális jegyei, mind pedig a tematikus szerepei csaknem teljesen megegyeznek. Ezekben az esetekben mindössze a bővítmények szemantikai jegyeit tekintve fedezhető fel némi különbség, ez azonban már elegendő ahhoz, hogy a két szó szerkezet ne legyen homonim egymással, és a beszélők számára világos legyen, hogy az idióma esetében átvitt jelentésről van szó. Példával szemléltetve (Anim = animated, azaz 'élő-lény', Hum = human, azaz 'emberi (lény)'):

<i>A vadász a rókát (egy) csapdába csalta.</i>	<i>A vadász a vadorzót csapdába csalta.³</i>
konkrét, +Anim, -Hum	absztrakt: +Anim, +Hum
<i>Zsuzsi az ujjá köré csavarta a zsinaget.</i>	<i>Zsuzsi teljesen az ujjá köré csavarta Pétert.</i>
konkrét: -Anim	absztrakt: +Anim, +Hum

² HORVÁTH KATALIN lektori véleménye szerint kétségekívül igaz az, hogy az idiomatizálódásban a metaforizálódásnak alapvető szerepe van, de szerinte a szólást alkotó szavakon együttesen megy végbe a jelentésváltozás, és a metaforizálódást minden esetben (így feltehetően a frazeológiai egységek kialakulásánál is) metonimikus jelentésváltozások előzik meg, segítik elő. Ebben ugyan nem vagyok egészen biztos, de kétségtelenül érdemes lesz a későbbiekben a kutatást ebbe az irányba is kiterjeszteni.

³ Itt egy apró morfoszintaktikai különbség is van már a két szerkezet között: a konkrét jelentésben a névelő (a határozott is) természetes módon megjelenhet a szerkezetben, az átvitt értelmű használat esetén viszont elmarad (erről bővebben a II. 2. fejezetben).

A folyamat történeti példákkal is jól szemléltethető. HADROVICS „Magyar frazeológia”-jának. (Bp., 1995.) adatai közül remekül illusztrálja ezt a folyamatot a *helyt ad vminek* szólás kialakulása (i. m. 39). HADROVICS szerint „konkrét élethelyzetben a *helyt ad* valóban azt jelenti, hogy egy ’helyet kiürítenek’, ilyenkor nem fontos kitenni, hogy kinek, minek”. Példái a következők (ezeket HADROVICS nyomán, tehát nem az eredeti forrás helyesírásával idézem; a lelőhelyek rövidítéseinek feloldását l. uo. 15–23): „*Adjatok helt, adjatok helt, hagyjátok ide júni ez urakat*” (PéldK. 64); „Im azért jöttünk hozzátok, hogy bennünket megszanjatok, nyugodalmas *helyt adjatok*” (RMDE. 2: 427); „Ü (= az Istennek) fényétől az köd elfut, és *helyet ad*” (BalB. és 16. SzK. 2: 426). — A határozós vonzat először a konkrét síkon jelenik meg mint valóságos részeshatározó: „*Adj helt öregbeknek*” (PéldK. 54); „És az hol járok, *helt adsz* lábamnak” (RMKT. 17. sz. 6: 52); „Az új menyasszonynak örömet *helyt adok*” (BalB. és 16. SzK. 1: 417). — Végül a vonzat absztrakt fogalmakra való kiterjesztésével megjelenik a teljesen elvont jelentés: „Az isteni beszédnek *helt adjon*” (VirgK. 141); „*Adj helyeket* az mi imádságainknak” (BalB. és 16. SzK. 2: 611); „Csakhogy kérlek, *adj helt* most intésemnek!” (BalB. és 16. SzK. 2: 565) stb.

Véleményem szerint azonban HADROVICS talán nem egészen pontosan írja le a fejlődést: valójában nem arról van szó, hogy egy vonzat nélküli formát felvált egy vonzattal rendelkező, majd annak megváltoznak a szemantikai jegyei. Szerintem inkább úgy áll a dolog, hogy a kifejezésnek létezik egy konkrét és egy absztrakt jelentése. A konkrét jelentésben a vonzat fakultatív, azaz el is maradhat: ilyen esetekkel állunk szemben az első három példában. Az elvont síkon azonban a vonzat kötelezővé válik, egyben szemantikai jegyei is megváltoznak: a szókapcsolat jelentése átsiklik a konkrétól az absztraktra. A frazeologizálódási folyamatot a valenciaviszonyok megváltozásán túl „megfejeji” még a kifejezés morfoflexiós rögzülése is: a korábbi *helyet, helyeket* formák visszaszorulnak, a szólás ma már csak a *helyt ad* formában használatos. Erről azonban a II. 2. fejezetben részletesebben fogok szólni. (Lásd még az *elejét veszi vminek* szólás történeti fejlődését is, ehhez kitűnőek HADROVICS i. m. 35 adatai. Ez — szemben a *helyt ad*-dal — teljesen átmegegy az absztraktra.)

A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés érdekes példája a következő is. A *vkinek kitelik a becsülete vkinél* szólás jól mutatja, hogy egy-egy szó behelyettesítésével hogyan terjed tovább egy szókapcsolat az eredeti nagyon is jól érzékelhető határon túlra. Itt az eredeti kapcsolat is már bizonyos fokig elvont jelentésű: *kitelik az ideje*. Az általános *idő* helyett állhatott *hónap, esztendő* is, vö. pl. NySz. 3: 530: „*Hawok ha ki telyk, haza bochatyuk*”. Később ezek helyén megjelenhetett az a fogalom is, amelynek idejéről szó van, pl. „Ez ten dew (!) el mwlwan az adomannak *ereye ky telyk*” (azaz megszűnik az érvénye, uo.). Az elvont főnevek a konkrét igét átviszik az elvont síkra. Így kerülhetett a szerkezetbe a *becsület* is. Ezzel a kifejezés jelentése a következőképp módosult: ’vkinek a szemében elveszik a tekintélye’. Ez a változás azonban, úgy tűnik, csak újabb keletű, a NySz.-ban nem találni ilyen adatot, HADROVICS is csak Petőfitől idéz ilyen példát (i. m. 62): „Hogy *kitelt* a franciáknál A király *becsülete*, ... felberzenkedett a német”.

Ezek a jelentésváltozások meglehetősen korrelálnak JACOBSnak a vonzatok rögzülése kapcsán valószínűsített grammatikalizálódási sémájával (erről bővebben — magyar nyelvtörténeti adatokkal is szemléltetve — írtam egy korábbi tanulmányomban: FORGÁCS TAMÁS, Bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből. In BÜKY LÁSZLÓ — FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Szeged, 1999. 23–44). A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés kísérőjelenségeként itt is megfigyelhető a jelentésspecializálódás, majd többnyire a formai rögzülés is. A kötelezővé válás itt voltaképpen magától értődik, hiszen az illető bővítőmenny a szólás részévé válva elmaradhatatlan része lesz a konstrukciónak.

Hasonlóan a fentebb idézett *az ujjá köré csavar vkit vki* szóláshoz, valamivel nagyobb már a különbség a szabad szókapcsolat és a frazeológiai egység jelentése között, ha már nemcsak a vonzatok szemantikai jegyei eltérők, hanem a tematikus szerepük is (esetleg ezzel összefüggésben az igenemek tekintetében is felfedezhetők különbségek).

Jól szemlélteti ezt a csoportot a *vki kiszúrja a szemét vkinek vmivel* szókapcsolat. Itt a szólás és a „homonim” (tkp. poliszém)⁴ ige vonzatai formailag azonosak, sőt a tematikus szerepek tekintetében is nagyrészt azonosság van a szabad és az állandósult szókapcsolat között. Ebből fakad, hogy a vonzatok szemantikai szelekciós szabályai is jórészt megegyeznek. Különbség — első ránézésre — egyedül az Instrumentum szerepű vonzat esetében van:

Péter egy bottal / egy ceruzával kiszúrta Pali(nak a) szemét / a szemét Palinak.

Ágens	Instrumentum	Patiens
+Hum	+konkrét / +hegyes	-Hum

Péter ötszáz forinttal / egy ingyen színházjeggyel szúrta ki a szemét Palinak.

Ágens	Instrumentum	Címzett
+Hum	- konkrét / +kis értékű	+Hum

Míg az Instrumentum vonzatnak a szabad szókapcsolat esetében valamilyen konkrét, ezen belül 'hegyes, szűrős' szemantikai jeggyel rendelkező tárgynak kell lennie, addig az elvont jelentésű ('aránytalanul csekély ellenszolgáltatást nyújt vkinek') állandósult szókapcsolat *-VEL* ragos vonzatának a szemantikai jegye egészen más: többnyire elvont jelentésű (vminek az ellenértékeként ugyan elképzelhető konkrét tárgyi juttatás is), ám még fontosabb: legyen egy olyan szemantikai jegye, amely kifejezi, hogy 'a szövegelőzményből megismert elvégzett teljesítményhez képest jóval kisebb ellenértéket képviselő ellenszolgáltatás'-ról van szó.

Ha jobban megnézzük a két szókapcsolatot, akkor azért látható, hogy valójában ennél többről is szó van: a tematikus szerepek azonossága csak látszólagos, mert a konkrét jelentésű mondat *Patiens* szerepű vonzata az állandósult kapcsolatban elveszti tematikus szerepét, lexikalizálódik, ezáltal pusztán idiómarésszé válik. Ugyanakkor míg az első esetben a három vegyértékű *kiszúr* ige mellett (*Péter [egy szöggel] kiszúrt egy léggömböt*) a dativus possessivus a szerkezetben szereplő *Patiens* (vkinek *a szemé*) vonzataként jelenik meg, addig a második esetben ténylegesen az igei fej dativusi vonzatáról van szó, hiszen itt végül is valamiféle adásvételi tranzakcióval állunk szemben, amelyben *Pali* egyfajta *Címzett* (*Benefaciens*), a *-VEL* ragos vonzat viszont csak látszólag *Instrumentum*, hiszen nem valóságos eszközzel, hanem ellenértékről van szó. A birtokos és a *Címzett* szerepű vonzat különbsége némiképp morfoszintaktikai eltérésekben is megnyilvánul: a szabad szó szerkezetben — éppen mert valójában nem az ige, hanem a *Patiens*

⁴ HORVÁTH KATALIN lektori véleménye szerint a „homonim” ige kifejezés helyett nyugodtan használható volna a poliszém jelző is, hiszen a szókapcsolatok eredeti, konkrét, illetve átvitt, idiomatikus jelentése vagy még nyilvánvaló, vagy feltárható, világossá tehető. Úgy gondolom azonban, hogy az átlagos nyelvhasználó számára a legtöbb esetben egyáltalán nem világos mondjuk a *megmossa a fejét vkinek*, a *kiteszik a szűrét vkinek* vagy például a *résen van* eredeti és mai jelentése közti összefüggés, számára ezek feltehetően inkább a divergens jelentésfejlődésből alakuló homonímia esetei közé tartoznak. Ezért jobbnak tartom az idézőjeles „homonim” jelző használatát.

szerepű bővítmény saját vonzatáról van szó — a *-NEK* ragos bővítmény birtokos jelzői és dativus possessivusi helyzetben egyaránt megjelenhet: *Péter kiszúrta Pali(nak a) szemét egy ceruzával* vagy *Péter kiszúrta a szemét Palinak egy ceruzával*, a frazéma esetében viszont inkább csak a dativusi vonzat lehetséges, bár — éppen mert a szerkezetben a legfontosabb a *-VEL* ragos bővítmény 'csekély értékű dolog' szemantikai jegye — azért a birtokos jelzős megoldás is elképzelhető: *Péter ötszáz forinttal szúrta ki Pali szemét*. Hasonló példák még: *a rövidebbet húzza vki* (Ágens → Patiens) vagy *a felnyílik a szemek vkinek* (Patiens → Experiens) stb.

Ezek a példák is mutatják, milyen szűk az a sáv, ahol a konkrét jelentés átsiklik az absztraktba. Itt ugyanis — jóllehet ugyanúgy valami adásvétel jellegű tranzakcióról van szó, mint a szokásosabb *Péter ötszáz forinttal szúrta ki a szemét Palinak* formában — nem jelenik meg dativusi vonzat a frazéma mellett, holott a szerkezet jelentésében benne van, hogy 'Péter vmiért ötszáz forintot adott Palinak'. A két szerkezet éppen ebből fakadóan néha valóban homonim is lehet, s csak a kontextus dönti el, hogy a konkrét vagy az átvitt jelentéssel van-e dolgunk, pl. *Péter egy ceruzával szúrta ki a szemét Palinak*. Ebben a példában a *ceruza* konkrét Instrumentum is lehet, de ugyanúgy lehet valamilyen teljesítmény ellenértéke. Ugyanakkor mégiscsak marad valamennyi morfoszintaktikai különbség a két szerkezet között, de ez csak bizonyos szórendi pozíciók mellett látszik. Míg ugyanis a szabad szó szerkezet esetén az igeekötő az ige előtt vagy után is állhat, az állandósult szókapcsolatban inkább csak az ige utáni pozícióban képzelhető el, nem érzem egészen jónak azokat a mondatokat, hogy *?Péter kiszúrta ötszáz forinttal a szemét Palinak* vagy *?Palinak a szemét ötszáz forinttal kiszúrta Péter*. Ugyanakkor erős emocionális töltés mellett még ez a megoldás is elképzelhető: *Ötszáz forinttal kiszúrnád Pali szemét?* (Vö. még KOMLÓSY i. m. 493 is.)

B) Az eddigieknél jóval szembeötlőbbek a valenciakülönbségek az idiómák és a „homonim” szabad szókapcsolatok között azokban az esetekben, amelyekben a *valenciaviszonyok különbsége a felszíni struktúrában is jelentkezik*. Ilyenkor két típus lehetséges:

a) A frazéma és a szabad szókapcsolat eltérő számú vonzathellyel rendelkezik. — Ez nem csupán a frazeológiai kapcsolatokra jellemző, „magányos” igeik esetében jelentkezhet. Az átvitt jelentés ugyanis megkövetelheti bizonyos bővítmények kötelező megjelenését vagy elmaradását. Az első típus többféleképpen is megvalósulhat. Az egyik lehetőség, hogy egy ige konkrét és absztrakt jelentéséhez eltérő számú vonzathely rendelődik, pl. *vmi bedől — vki bedől vkinek/vminek*:

Bedől a ház fala.

—

Péter bedől a csaló ígéreteinek.

Az is előfordulhat azonban, hogy egy olyan bővítmény, amely a konkrét értelemben csupán fakultatívan jelenik meg, az átvitt használatban kötelezővé „avanzsál”, pl. *K o n k r é t : Péter bent van a firdőszobában, nem tud kijönni [onnan]*. *A b s z t r a k t : Péternek kevés a zsebpénze, nem tud kijönni belőle. Péter utálja a főnökét, nem tud kijönni vele*. Néha ennek a fordítottjával is találkozunk: éppen az átvitt értelem követeli meg bizonyos bővítmények elmaradását, pl. *rajzol* 'papírra ábrát v. képet feljegyez → zsebmetszéssel foglalkozik', *lapától* 'lapáttal dolgozik → jó benyomást igyekszik kelteni a főnökeinél', *olajoz* 'jobb kenést biztosít vmilyen alkatrésznek → (szeszest italt) iszik'.

b) A szabad szókapcsolat és a frazéma bővítményeinek száma megegyezik, de azok formailag különböznek. Ez az egyezés természetesen csak a felszínen van meg, mivel az ige esetében mindegyik vonzathelyet valódi bővítményekkel töltjük ki, míg a frazeológiai egység esetében csak a konstrukcióextern bővítmények helyére kerülhetnek valódi vonzatok.

1. Az első típus egyik változata az, amikor szabad határozók (fakultatív vagy kötelező) vonzattá válnak, esetleg fakultatív bővítmények kötelezővé lépnek elő. Különösen gyakori ez olyan frazémák esetében, amelyek az állandósulás során rögzült bővítmenyük helyébe egy új, az elvont jelentés által megkívánt bővítmenyhelyet nyitnak meg, pl.

<i>Péter / a kutya lassan a kerítéshez jött.</i>	<i>Péter lassan tisztába jött a <u>helyzetével</u>.</i>
+Anim	+konkrét
Ágens	Direkcionális
+Hum	+absztrakt
Experiens	Téma

Amint látható, ebben a példában egyaránt megváltozik az alany tematikai szerepe és szemantikai szelekciója: a konkrét jelentésű szabad szókapcsolat Agense helyett a frazémában Experiens szerepű bővítmény áll alanyként, emellett a mindössze +Anim ('élő') megkötést tartalmazó szemantikai szelekciós jegy leszűkül +Hum jegyre, azaz 'állat' (+Anim) jegyű alanya már nem lehet a frazémának (legfeljebb egy antropomorfizált lehetséges világban, pl. egy mesében). A lokális vonzat lexikalizálódott a frazémában, de nem az eredeti konkrét, hanem elvont jelentésben (*tisztába*), végül pedig az új jelentés ('vki megért, fölfog vmit') által megkívánt másik argumentumhelyre belép egy elvont jelentésű bővítmény (*vmivel*):

Hasonló példa a *pofára esik (vmivel) vki* vagy a *jégre visz (vmivel) vkit vki* szókapcsolat is:

<i>Péter megbotlott az udvaron, és pofára esett.</i>	<i>Péter (jól) pofára esett azzal a <u>tervével</u>, hogy nagybátyja autójával megy Ausztriába: kiderült ugyanis, hogy a kocsinak lejárt a műszakija.</i>
<i>A nagy hidegben befagyott a falun átfolyó patak, Karcsi ki is vitte öccsét a jégre.</i>	<i>Karcsi a <u>vállalkozásával</u> igencsak jégre vitte az öccsét: most mindketten nyögik az adósságot.⁵</i>

Szép történeti példája ennek az átalakulásnak a *számot vet vmivel* szólás alakulása. Mint HADROVICS (i. m. 1995. 40) írja: „ennek a szókapcsolatnak eredeti jelentése az volt, amit a tagjai jelentéséből várunk, azaz 'számokat ide-oda vet, rakosgat'. O. NAGY GÁBOR (MiFT³. 425) nagyon szemléletesen írja le, hogy régen a számjegyeket nem ismerő emberek az egyszerű számtani műveleteket számológéppel vagy az asztalon apró kaviccsok, pénzdarabok stb. segítségével, ezek ide-oda rakosgatásával végezték. Ez valóban *számvetés* volt a szó igazi értelmében, jelentése pedig egyszerűen a mai *számol*, *számolás*, *számít*, *számítás* fogalmának felelt meg. Az így kialakult szoros kapcsolat állhatott magában, de maga mellé vehette a *vkivel*, *vmivel* vonzattal, és ilyenkor jelentése a mai 'elszámol' mellett 'vkivel, vmivel leszámol', 'vkit, vmit elhagy', 'vkivel, vmivel szakít', 'vkitől, vmitől megválnék' is lehetett". Jól szemléltetik a folyamatot a következő példák: „Hogyha jól *számot vetünk*, Még mi vémat több embertől vehetünk” (RMDE. 2 :444); „[Hány hajsza, gyapjú, serte van emberen állaton?] Mondd meg, ha tudhatod, *számot vetvén* köztök” (RMKT. 17. sz. 9: 327).

⁵ Itt azért már több különbség is található: míg az elvont jelentés esetén a bővítmeny csak az ige előtt állhat, s nem kaphat névelőt, addig a konkrét értelemben fordított szórend is lehetséges, sőt ige-kötővel is állhat az ige (I. a II. 2. fejezetet is).

A következő példában már kötelező a *-VEL* ragos vonzat, de egyelőre még konkrét értelmű ('elszámol vkivel'): „Talám (!) neki adós lehetsz, ... Végso számot vele vethetsz, Mind egy fillérig megfizetsz” (RMKT. 17. sz. 10: 223).

Mivel a pénzügyi elszámolás eredménye gyakran a szakítás, az pedig végződhetett veszekedéssel, esetleg verekedéssel is, az elszámolás nemritkán a 'leszámolás' jellegét is öltethette. Itt már a kifejezés értelme egyre inkább az elvont síkra tolódik, *-VEL* ragos vonzata is társhatározóból a tárgy (Patiens) jellegét kezdi öltetni: „[A bevonuló törökök megverték az ispánt] De hamar ő vele számot is vetének, Egy darab som pálcát hátára tevének” (RMKT 17. sz. 11: 370); „Hogy Döbrögi meg ne csalódna, ... már egyszer vele számot kellene vetni” (Fazekas 1: 167);

Végül a vonzat teljesen átsiklik az elvont síkra (a +Hum szemantikai jegyű vonzata –Anim jegyű lesz), ezzel a kifejezés 'leszámol, elszámol vmivel' értelművé válik: „Vessek számot sok keserű bajommal” (Petőfi 1: 373); „Hösi pálya, hösi pálya, Gyöngy élet, Szégyen rám, hogy számot vetek Tevéled” (Petőfi 2: 239). (Hasonló jelentésfejlődésre látnunk már példát korábban a helyt ad vminek szólás történeti példáinak elemzésekor is, csak ott a vonzatszám nem változott.)

2. Az első típus másik megvalósulási formája az, amikor egy a „homonim” ige mellett obligatorikus vagy fakultatív bővítőmenny megjelenése a frazeológiai egység mellett nem lehetséges, különben ugyanis visszasiklik a kifejezés a konkrét síkra:

<i>Mielőtt elutazott volna, Péter beadta a kulcsot a szomszédba.</i>	—	konkrét
<i>Mielőtt elutazott volna, Péter beadta a kulcsot.</i>	—	absztrakt ⁶

A 'meghal' jelentésben azonban agrammatikus a következő mondat:

**Senki nem számított rá, hogy Péter hirtelen beadja a kulcsot a szomszédba.*

Ugyanígy járunk, ha a 'feladja a kilátástalan küzdelmet' jelentésű *bedobja a törölközőt* szólás mellé kiteszük a konkrét értelemben teljesen szokványos lokális vonzatot:

Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül bedobta a törölközőt.

**Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül bedobta a törölközőt a szennyestartóba.*

b) Ebbe a csoportba olyan eseteket sorolhatunk, amelyek hasonlóak az előző kategóriához, ám bennük a valenciakülönbségek még markánsabbak: itt mind a szabad, mind a kötött szókapcsolatoknak vannak olyan obligatorikus vagy fakultatív vonzataik, amelyek nemcsak tematikus szerepükben, hanem morfológiai megjelenésükben (vonzatforma) is különböznek, pl.

Péternek (a forró levestől) fáj a foga.

|
+konkrét
Kausator

Péternek őzhúsról fáj a foga.

|
+absztrakt
Direkcionális (Objekt)

⁶ Természetesen a két mondat eltérő jelentése az alanyi pozícióban álló bővítőmennyek eltérő tematikus szerepéből (Ágens — Patiens) is következik.

Az oroszlán egy fához feni a fogát.|
+konkrét
LokatívAz oroszlán nyúlhúsra feni a fogát.|
+konkrét
Direkcionális (Objekt)

HADROVICS (i. m. 63) szerint a *fáj a foga vmire* és ennek régi nyelvünkben élő szinonimája (*vásik a foga vmire*) a *feni a fogát vmire* analógiás hatására jöhettek létre.

2. Az alaki oldal változásai: a kifejezések egyes elemeinek állandósulása, illetve a konstrukcióintern bővítmények morfoflexiós rögzülése. — A frazeológiai kapcsolatok lexikalizálódásában és stabilizálásában a szintaktikai és/vagy szemantikai valencia, azaz a jelentés megváltozása mellett igen nagy szerepet játszik a szókapcsolat alaki rögzülése. A formai állandósulás az idiomatikus egységek esetében is fontos lehet, de ott csak kísérőjelensége a jelentésváltozásnak: az eltérő vonatkozások a nyelvhasználók számára úgyis világossá teszik, hogy nem szabad szó szerkezettel állnak szemben (l. a korábbi példákat). A nem vagy csak kevésbé idiomatikus egységek esetében azonban az alaki rögzülés fontosabb lehet, hiszen ott többnyire éppen ez az állandósult forma jelzi a szabad szó szerkezetektől való különbzést.

Hangsúlyozni kell természetesen, hogy a formai rögzülésnek is számos fokozata lehet. Az alaki állandósulás egyik megnyilvánulása lehet például az is, hogy a szókapcsolat elemei nem cserélhetők fel szinonimával. A *megmossa a fejét vkinek vki* kifejezésben például, ha azt szabad szó szerkezetként fogjuk fel, kicserélhetjük a *fej* lexémát *haj-ra* (*megmossa a haját vkinek*). Az állandósult szókapcsolatban erre nincs mód. Ez a különbség azonban viszonylag csekély, ezért a frazéma és a szabad szókapcsolat bizonyos kontextusokban szinte „homonimának” tekinthető: „Péter már megint csapzottan és koszosan jött haza a játszótérről, úgyhogy alaposan *megmostam a fejét*”. — A lexikon szintjén természetesen nagyobb azért a két forma különbsége, hiszen az átvitt értelmű kifejezés mellett fakultatív vonatként állhat egy okhatározói bővítmény (pl. *megmostam a fejét a viselkedéséért*), míg a szabad szó szerkezet mellett legfeljebb szabad bővítmények állhatnak (pl. hely- vagy célhatározó: *megmostam a kádban a fejét, nehogy összepiszkítsa vele a sapkáját* stb.).

Az állandósulásra is találni szép történeti adatokat, vizsgáljuk meg például a *törbe esik* és a *törbe ejt* kifejezések történeti fejlődését. (Ezúttal nem HADROVICSTól veszem a példákat, hanem a NySz.-ból (3: 763), a rövidítések is a szótárból valók.)

törbe(n) esik: „*Törbe-esni*: induere se in *laqueo” (PPBl.); „Gakorta az madár étet kereswen *törben esik*” (BodC. 2); „Mindün iol veege ezebe, hog embör ysteny iozagnak eel halgatasaeert *esyk ördögnek törbe*” (WinklC. 123); „A kic meg akarnac kazdagólni, azoc késértetben, *törben* és soc bolondságos kéuánságokba *esne*” (Helt: UT. Kk8); „Kelletinel szabadosbul elven az *ördögnek töriben* ne *essenec*” (Debr: Christ. 33).

törbe(n) akad: „Az ki hazugsagual gyüyt marhat, meg üressül és az halalnac *türben akad*” (Born: Evang. IV, 303).

törbe(n) ejt: „*Törbe* ejtöm: illaqueo” (C.); „A madarakat *türben ejti*” (Gora: Jan. 81); „Nehéz ütet mint agh-rókat *törben eiteni*” (Czegl: Japh. 114); „Az emberke meg nem szűnic, méglen valahól *törben eyt* és meg öl” (Helt: Mes. 356); „Nem hogy *törben eiczelek* titeket: non ut laqueum vobis injciam” (Fél: Bibl. II. 37).

tört hány, rak von, vet vkinek/vkire: „Hol s mint lehessen a másoknak *hántt tört* nékire ejteni” (GyöngyD: Char. 401); „*Tört hányó* titok” (Fal: Jegyz. 936); „A madarász *rak török*et, mellyekkel a madarak magokat fel-akasztyák és megfojtyák” (Com: Orb. 105); „Az emberke meg haraguéc az oroszlánra és sok fele *török*et

kezde *vetni* az ősuenneken” (Helt: Mes. 355); „*Tőrököt vona, vete* öneki, hog öneki vey lenne” (TelC. 68); „Az hitetlenőc *tűrekőt vettőtec* énnemem” (Szék: Zsolt. 129); „Ezek Ngtokra elég *tört vetettek*” (TörtT². 1.95).

A fenti példák nagyon szemléletesen tárják eléink a frazeologizálódási folyamat összetettségét. Egyrészt jól tükrözik, hogy korábban sokkal bővebb volt a vonatkozó kifejezések köre: a mediális értelmű *törbe esik* mellett volt *törbe akad* is, a tranzitív *törbe ejt* mellett pedig *tört hány, rak, von, vet vkinek* is. (Mindennek oka feltehetően a vadfogó eszközök készítésének változatos módja: a *tört von* kifejezés nyilván a kifeszített, esetleg ragadós anyaggal bevont kötélre, zsinigre vonatkozhat — vö. *lépre megy/csal* —, a *tört vet* feltehetően valamilyen felállított csapdaféleségre stb.) Emellett pedig a vonzat morfoflexiós formája is ingadozott: a *törbe esik* változat az illativusi ragos forma mellett inessivusi raggal is előfordul (*törben esik, akad*), ugyanennek a kifejezésnek léteznek változatai a birtokviszony kifejezésével is (*vkinek/vminek a törébe(n) esik*), a tranzitív értelmű kifejezésekben pedig gyakori a többes számú forma (*tőrököt von, vet*). A példák közül egyrészt kitűnően nyomon követhető tehát a konkrét → absztrakt jelentésfejlődés, amely a valenciaviszonyok megváltozásában is látszik (ebben az esetben a bővítmények szemantikai markereinek megváltozásában ölt testet: –Hum → +Hum). Példánk azonban jól mutatja, hogy az egyes kifejezésekre jellemző viszonylagos szerkezeti állandóság is gyakran egy fejlődési folyamat eredményeképp alakul ki. Látható, hogy ez a folyamat igen összetett lehet: itt szerepet játszik, hogy a kifejezés fejéül szolgáló ige szinonim párokkal való felcserélhetősége megszűnik (*tört hány, rak, von, vet vkinek* → *tört vet vkinek*), de szerepe lehet bizonyos morfoflexiós rögzülésnek is (itt erre több példa is van: a többes számú formák eltűnésével állandósul az egyes számú változat (*tőrököt vet* → *tört vet*); a *törben(n) esik* forma esetében az inessivusi formát teljesen kiszorítja a *törbe* változat, illetve a birtokviszonyt is kifejező formák háttérbe szorulnak, majd eltűnnek).

A morfoflexiós rögzülésnek számos más típusa is van, ezért a továbbiakban nem a kifejezés egyes elemeinek állandóságával foglalkozom, hanem inkább azokkal a folyamatokkal, amelyek során olyan morfoflexiós változások történnek, amelyek a nyelvhasználók számára világos fogódzókat adnak szabad és állandósult szószerkezetek egyértelmű megkülönböztetéséhez.

A) A morfoflexiós rögzülés egyik legegyszerűbb, egyúttal talán leggyakoribb megnyilvánulási formája, amikor a szabad szószerkezetben használható névelő az állandósult kifejezésben nem fordulhat elő, pl.

Péter a lapátra tette a kutyapiszkot. → *Péter lapátra tette egyik beosztottját.*

A varga a bőrököt a cserben hagyta. → *A varga a segédjét cserbenhagyta.*⁷

B) A névelőhasználati eltéréseknek szerepük van a következő csoport létrejöttében is, de itt ennél fontosabb a birtokviszony felbomlása az állandósult szerkezetben. A névelőhasználat különbsége itt valójában csak természetes kísérőjelensége a folyamatnak, hiszen a birtokos személyjeles formák előtt a magyarban

⁷ Valójában mindkét esetben további aspektusai is vannak a szabad szószerkezet és a frazéma különbségének: a szabad szószerkezetben ugyanis kaphat igekötőt is az ige, s fordított szórenddel is állhat: *rátette a lapátra*, ill. *benne hagyta a cserben*. A névelőhasználati anomáliák egyébként más nyelvekben is fontosak lehetnek a szabad és az állandósult szószerkezet megkülönböztetésében, vö. pl. ném. *auf Draht sein* 'résen van, ill. a helyzet magaslatán áll', *Hals über Kopf* 'hanyatt-homlok' stb.

— szövegtani határozottságukból következően — határozott névelőnek kell állnia. Ha tehát megszűnik a birtokviszony, akkor határozatlanná válik az illető főnév, érthető tehát a névelő elmaradása.

HADROVICS (i. m. 35—6) szerint ebben a fejlődési típusban „a birtokviszonytól való megszabadulás, és ezáltal az egyediből az általánosba való átváltás lesz a fejlődés igazi fordulója, és ez lesz majd az új jelentésárnyalat alapja is”. Lássunk erre néhány példát!

a) A *fogad*, *megfogad* igék mellett korábban más tárgyi bővítmények is gyakoriak voltak, pl. „*megfogadák az ú beszédét*” (JordK.); „*megfogadá tanácsát*” (ÉrdyK.); „*fogadjad az ő intését*” (CornK.); „*fogadnák mindenben ő parancsolását*” (Tinódi).

Különösen gyakran számított azonban az ilyen kapcsolatok között a *vkinek a szavát fogadja* kifejezés. Ennek számtalan példájában megfigyelhető viszont a birtokviszony felbomlása a szerkezetben, azaz a következő fejlődési folyamat:

vkinek (a) szavát fogadja → *szót fogad vkinek*

„ha ez előtt nem *fogadód az én szómat*, avagy csak must *fogadnád* immár” (MNY. 1959: 360); „im [*apám*] *szavát* nem *fogattam*, és mint jártam?” (HeltFab. Z8); „Monda az császár [a feleségének]: *fogadom az te szódat*” (Ponc. 94—5); „de ha az *hercegnek fogadják szavát*, alkuvásra megyen az dolog” (Szam. 185); de: „Én azt mondom, *fogadj szót*, engedj én tanácsomnak” (SándK. 28); „[a béka] akkoron sem *fogada szót*” (PestiFab. 32. sz.); „bódogok leszek, ha *szót fogadtok*” (KerGyül. 44).

Amint arra HADROVICS is rámutat, azzal, hogy a kifejezésben megszűnt a birtokviszony, egészen új státust kapott, egyben elszakadt korábbi társaitól. Míg ugyanis azok máig megőrizték a birtokviszonyt (azaz nem jöttek létre **beszédet*, **tanácsot*, **intést*, **parancsot fogad* szerkezetek), a *szót fogad* esetében megtörtént ez a formai rögzülés. Ez az elszigetelődés egyúttal a jelentés árnyalati módosulását is magával hozta: „az alkalmi esemény, történés átváltott állandó jellemvonássá, és az 'engedelmes', ill. tagadólag az 'engedetlen' melléknévvel lett egyjelentésű: »A mai gyerekek egyáltalán *nem fogadnak szót*« (közny). A kapcsolat tehát szólássá vált” (i. m. 36).

b) Hasonló folyamat ment végbe a következő kifejezésben is (vö. HADROVICS i. m. 1995. 38—9):

vkinek (a) gondját viseli → *gondot visel vkire*

„nektök ajánlom *az én édes anyámat*, én éröttem *viseljétek gondját*” (WeszprK. 43); „A fabula inti a *szüléket*, hogy idején *gondját viseljék az ő magzatjoknak*” (HeltFab. Fa); „könyörgünk ... hogy te *viseljed minden gondainkot*” (KerGyül. 18). (Az utóbbi példában a jelző is mutatja, mennyire konkrét, személyhez kötött *gond*-ról van szó.)

A birtokviszony felbomlása itt is bekövetkezik, de a kifejezés állandósulása még várat magára: eleinte különbségek vannak még a vonzat formája tekintetében, *(-RA v. -RÓL)*, illetve a fejként szolgáló ige vonatkozásában is:

1. *gondot visel v. tart vkire, vmire*: „Hiszünk mind egy Istenben, ... ki *reánk* olly nagy *gondot visel*” (KerGyül. 38); „királyunk lassan *visel gondot ránk*” (MNYTK. 121: 64); „Hogy jobban *viselnének gondot* a szegény fogolyra” (HeltHáló. 206); „*Gondot tartok parancsolatidra*” (RMKT. 17. sz. 6: 282); „Csak az Isten *gondot tartson koronámra*” (BethK. 1: 2).

2. *gondot visel vkiről, vmiről*: *gondot viselj magadról* (HeltHáló. 93); „*viselj gondot nyomorúságunkról*” (KerGyül. 181); „Oh emberi állat, siess és *viselj igen nagy gondot ítélet napjáról*” (KerGyül. 21).

Példáinkból jól látszik, hogy a frazeológiai kapcsolatok kialakulása mennyire lassú és összetett folyamat. Míg ugyanis első és utolsó példánkban a *gond* még önálló főnévként szerepel, így jelzőt (*nagy*) kaphat, a másodikban és a harmadikban „a kapcsolat már összeforrottnak érződik, és így mint egység kapja a *lassan, jobban* határozót” (HADROVICS i. m. 39). A teljes állandósulás azonban még hosszú változási folyamat eredménye: ehhez egyrészt egységesülnie kellett a vonzathasználatnak (*-RA*), valamint el kellett tűnnie a *gondot tart* formának is. (A belső szerkezeti állandósulás viszont nem abszolút kritérium: ma is számos olyan szólásunk van, amelyben akár az igei fej, akár más komponens tekintetében érvényesül valamelyes szinonimika, pl. *tudja/ismeri/érti a dürgést vki, ki-jön/előjön/előáll a farbával vki, rossz lapra/lóra tesz* stb.).

Valójában persze mindkét esetben többről van szó a puszta birtokviszony fölbomlásánál. Jobban szemügyre véve ugyanis a dolgot, látható, hogy a szabad és az állandósult szó szerkezet különbsége abban is megmutatkozik, hogy a birtokviszony felbomlásával párhuzamosan az állandósult szókapcsolat egy olyan külső vonzathelyet is megnyit, amivel a szabad szó szerkezet nem rendelkezik. Utóbbiban ugyanis a birtokos jelző pozíciójában van ez bővítmény, míg a frazémában az igei fejnek rendelődik alá (vö. *vkinek a szavát fogadja* → *szót fogad vkinek*).

A birtokviszony felbomlása azonban nem minden esetben jár együtt valamely külső vonzat megjelenésével. HADROVICS anyagában (i. m. 34—9) találunk olyan példákat is, ahol a birtokos nem jelző, hanem dativus possessivus formájában fejeződik ki, ezáltal a birtokviszony ugyan megszűnik, de ennek kísérőjelenségeként csak a dativusi vonzat cserélődik ki egy másik határozói formával, pl. *kedvét keresi vkinek* → *kedvet keres vkinél; számát veszi vkinek/vminek* → *számot vesz vkitől/vkivel; szerét teszi v. ejti vminek* → *szert tesz vmire* stb. Ezek a dativusi formák azonban inkább csak formailag külső vonzatok, szemantikailag birtokos jelzők (*vki kedvét keresi* stb.). Vannak viszont olyan példák is a birtokviszony felbomlására, amelyekben sem birtokos jelző, sem birtoklást kifejező részeshatározó nem található: itt pusztán a birtokviszony eltűnésével van dolgunk, egyéb vonzatváltás nincs. A birtokviszony megszűnése révén azonban a szerkezet névszói része már nem kötődik egy bizonyos személyhez, ezáltal konkrétsága csökken, s a jelentés elmozdul az elvont irányba, pl. *szemét v. szeméit veti vkire/vmire* → *szemet vet vkire/vmire; hitét (meg)szegi* → *hitet szeg*.

(Folytatjuk.)

FORGÁCS TAMÁS

Processes of lexicalization and grammaticalization in phraseological units

The aim of this paper is to summarize the most important ways in which phraseological units are created. The author pays special attention to idioms with verbal heads. Most phraseological units are formed from free lexical units through the process of phraseologization. This process can be manifold; however, two main types can be established: change in meaning and change in form. The results of these two types of changes will distinguish phraseological units from free lexical units. Change in meaning — mainly via metaphorization — is attestable in a change in the argument structure of a word. This can mean a change in its semantic argument structure (i.e., in the thematic roles) but, on a higher level of lexicalization, free and set phrases might have different arguments both in terms of number and form. Another type of lexicalization is discernible in phraseological units created by formal stabilization. That stabilization can be the result of various changes: either the synonymous variants of earlier phrase components disappear, or a change occurs in the use of articles or possessive markers. A rare type of phraseological units is the group of so called alogisms. These are statements referring to an impossible state of affairs, therefore they

cannot be interpreted literally. On the other hand, as far as form is concerned, phraseological units that contain unique components cannot be mistaken for free lexical units as the former contain elements that — apart from set phrases — never occur in the language.

TAMÁS FORGÁCS

Töismétlések és figura etymologicák Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós művészetében

Bizony, virágok virága
És világoknak világa,
Ékesség ékessége.

(RK 186)

1. Bevezetés. — Gyöngyösi István (1629—1704) vallásos tárgyú elbeszélő költeményének, a Rózsakoszorúnak ez a részlete méltán idézi fel az Ómagyar Máriasiralom sorait. A bennük szereplő birtokos szerkezeteket SIMONYI ZSIGMOND fokozó kettőztetésnek nevezi, „melyek részben a Bibliából, részint más idegen kifejezések utánzásából kerültek irodalmunkba.” (SIMONYI ZSIGMOND, *A birtokos szerkezetek*: Nyr. 1911: 342). A szakirodalomban a jelenség neve: figura etymologica.

Témaválasztásom egyik motiváló tényezője a Stíluskutató Csoportban folyó munka, az alakzatok kutatása, valamint D. MÁTAI MÁRIA figyelemfelkeltő cikke (*A figura etymologica kutatásának történetéből*. In: LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Bp., 1996. 287—92), amelyben egy érdekes problémát vet fel: „hol vannak a figura etymologica határai: ugyanis még az egyszerű szóisméltől való elhatárolása sem mindig könnyű; ugyanakkor a szintaktikai viszonyban nem levő, sőt külön tagmondatban szereplő töismétlések ide vonásának a problémáit is újra kell gondolni” (D. MÁTAI i. m. 292). A korpusz kiválasztásában pedig az játszott szerepet, hogy régi szövegeink, irodalmi nyelvünk különösen kedveli ezt az alakzatot. Miért éppen Gyöngyösi és Zrínyi? Azért esett rájuk a választásom, mert megítélésük az irodalomtörténet-írásban jó ideig igen nagy szélsőségek között mozgott — hol az egyik, hol a másik javára; a középiskolai tankönyvekben csak Zrínyi kapott helyet, és az egyetemi oktatás is rá fektet nagyobb hangsúlyt. Azért választottam tehát a két barokk költőóriás műveit a korpusz alapjául, hogy nyelvük, stílusuk vizsgálatával bizonyítsam, Gyöngyösi sem marad el kortársa művészi színvonalától. A Kazinczy korától kezdve oly gyakran negatív megítélésű Gyöngyösi irodalomtörténeti rehabilitációja mellett szükségesnek látom a nyelvművész Gyöngyösi bemutatását is.

A témaválasztásom itt vázolt indítékai és a célkitűzések összefonódnak. Céloom ketős: egyrészt a figura etymologica jelenségét körülhatárolni és rendszerezni, a konkrét (irodalmi) szövegben érvényesülő stílushatását kimutatni, valamint feltárni változatosságát, sokszínűségét; másrészt az utóbbi két évtizedben megélnékült Gyöngyösi-kutatás azon irányához csatlakozom, amely — a korábbi, rendkívül szélsőséges kritikai megítélésen túllépve — egy objektívebb, hitelesebb Gyöngyösi-kép megrajzolásán fáradozik (vö. GYENIS VILMOS, *Gyöngyösi: a korigények és a közizlés*: It. 1980: 105—34; KIBÉDI VARGA ÁRON, *Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa)*: It. 1983: 545—91; KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Gyöngyösi István*. In: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 261—78; JANKOVICS JÓZSEF, Gyöngyösi-redivivus avagy a porából megéledett fönix*. In: *Gyöngyösi István: Márssal társolkodó Murányi*

Vénus. Sajtó alá rend., jegyzet JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT. Balassi Kiadó, Bp., 1998. 189—203; JANKOVICS JÓZSEF, „Gyöngyösi drága gyöngy versei”. In: Gyöngyösi István: Porábúl megéledett Főnix. Sajtó alá rend., jegyzet JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT. Balassi Kiadó, Bp., 1999. 273—97; JANKOVICS JÓZSEF, Gyöngyösi restitutus. In: Gyöngyösi István: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága — Palinódia. Sajtó alá rend., jegyzet JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT. Balassi Kiadó, Bp., 2000. 129—57; JANKOVICS JÓZSEF, Gyöngyösi christianus. In: Gyöngyösi István: Rózsakoszorú. Sajtó alá rend., jegyzet JANKOVICS JÓZSEF. Balassi Kiadó, Bp., 2002. 253—69).

2. Az elemzés alapjául szolgáló korpusz. — A Gyöngyösi-szövegek vizsgálatakor egyrészt a XX. század első harmadában BADICS FERENC által készített kritikai kiadás használtam, mely tudományos értékében máig érvényes, használható edíció. (Gyöngyösi István: Összes költeményei I—IV. kötet. Bp., a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1914—1937. Régi Magyar Költők Tára. XVII. századbeli magyar költők művei.) A Gyöngyösi-filológia azóta nem változtatott lényegesen a szövegeken. Az életmű kritikai kiadásban megjelent darabjai tehát: három Ovidius-heroida fordítása (H I, II, III), Dedalus temploma (DT), Mars és Bacchus (MB), Murányi Vénusz (MV), Florentina-dráma (FL), Kemény János emlékezete (KJ), Palinódia (PAL), Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága (TZ), Proserpina elragadtatása (PR), Rózsakoszorú (R), Csalárd Cupido (TÉG) és a Chariclia (CH). A korpusz másik alapját pedig a Balassi Kiadó „Régi Magyar Könyvtár, Források” sorozatában megjelent, JANKOVICS JÓZSEF által gondozott Gyöngyösi-művek jelentik (Murányi Vénusz 1998, Kemény János emlékezete 1999, Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága, valamint Palinódia 2000, Rózsakoszorú 2002).

Zrínyi Miklós költői műveit (SzV = Szigeti veszedelem, valamint a többi fennmaradt Zrínyi-vers) az alábbi kiadás alapján vizsgáltam: Zrínyi Miklós: Összes versei. Kiadta és az utószót írta KOVÁCS SÁNDOR IVÁN. Unikornis, Bp., 1995. A prózai művek (VH = Vitéz hadnagy, Mátyás = Mátyás-elmélkedések, Áfium = Az török áfium ellen való orvosság) lelőhelye: Zrínyi Miklós: Prózai művei. Zrínyi-Könyvtár I. Szerk. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1985. Az ebben a kötetben nem szereplő Tábori Kis Tracta c. művet az alábbi kötetből használtam: Zrínyi Miklós: Összes művei 1—2. kiad. KLANICZAY TIBOR és CSAPODI CSABA. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1958.

A művekről röviden:

a) Gyöngyösi művei:

Ovidius-fordítások (1663 előtt): „Páris Helenának” (152 négysoros alexandrin versszak), „Helena Párisnak” (124 versszak), „Penelope Ulyssesnek” (68 versszak). Nem a mai értelemben vett fordítások, hanem inkább szabad átdolgozások. Gyöngyösi az eredeti disztichont „négysarkú” versre költötte át.

„Proserpina elragadtatása” (1671 körül): ez az elbeszélő költemény (466 strofa) a Demeter—Ceres-mondakört dolgozza fel, szerzője Ovidius és Claudianus műveiből merít. Szó szerinti fordítás is előfordul benne, de gyakori az is, hogy Gyöngyösi az eredeti szöveg egy-egy sorát egész versszakká bővíti.

„Daedalus temploma” (1663 előtt, megj. 1724): Ovidius és Vergilius a forrása ennek a 337 versszakos elbeszélő költeménynek, mely az Aeneis-mondakört és a krétait kötötte össze. E két költeményben a kalandos mesén és a szerelmi tematikán van a hangsúly.

„Murányi Vénusz” (1664): Wesselényi Ferenc nádor és Széchy Mária regényes szerelmi történetét, illetve a murányi vár megszerzését bújta a szerző eposzi köntösbe. A kompozíció viszont ellentmond az eposzi szándéknak: a történetet sűrűn szakítják meg leírások, elmélkedések, mitológiai hasonlatok és történetek. Formája: négyes rímű alexandrin, összesen 981 versszak.

„Kemény János emlékezete” (1693): történelmi és szerelmi tárgyú költemény (kb. 1500 versszak), két előkelő özvegy szerelmi története áll a középpontban, a kor eseményeibe ágyazva. Ez is inkább regényes költői elbeszélés, mint eposz.

„Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága” (1683): ez Gyöngyösi harmadik nagy házassági „eposza” (epithalamium); 498 alexandrin-versszak. A szerelmi, politikai témát mitológiai és ókori történeti példák, elmélkedések fűszerezik.

„Kesergő Nympha—Palinodia” (1681, megj. 1695): 87 négysoros alexandrinból álló politikai tárgyú költemény. Ez a politikai allegória Eszterházy Pált üdvözli nádorrá választása alkalmából.

„Florentina” (megj. 1762): a kb. 3000 sornyi mű (715 strófa) egy — nálunk Ponciánus históriájaként ismert — XVI. századi széphistóriát dolgoz fel drámai formában. Az eredeti mondaanyagot itt is sok új részlettel bővíti (öt helyett tizenhét actus). A szentimentális cselekmény fonákját adják a naturalisztikus-szellemes közjátékok.

„Mars és Bacchus” (1663 előtt): 94 strófás, négyes rímű tizenkettesekben írt költemény. Valószínűleg töredék, a ránk maradt rész az eposzi propozíciót és enumerációt foglalja magába. A mű „cselekménye” nem egyéb, mint a két tábor (Mars és Bacchusé) gyülekezésének leírása. A komikus eposz első kísérlete a magyar irodalomban.

„Rózsakoszorú” (1690): a vallásos tárgyú költemény Krisztus fogantatását, szenvedéseit és feltámadását éneklí meg tizenöt „rózsában” (867 versszak). Szerzője a bibliai témát evilágivá humanizálja (közbeszólások, antik utalások, fabulás-népmeseies hang).

„Csalárd Cupido” (1695, megj. 1734): a háromszereplős (Genius, Mars és Venus) allegorikus költemény az aszketikus életmódot eszményíti.

„Chariclia” (1700): Czobor Mihály magyar nyelvű töredékes verses regényét dolgozza fel mintegy háromezer versszakban (Czobor forrása: Heliodoros antik görög regénye). Fordulatos, vadregényes történet. A befejező részek teljesen Gyöngyösi önálló művei. Költői munkái mellett figyelembe vettem prózában írt ajánlóleveleit is.

b) Z r í n y i m u n k á i:

„Szigeti veszedelem”: a magyar barokk irodalom e reprezentatív alkotását felesleges itt bemutatni, hiszen az irodalmi és a köztudatban elevenen él.

Az 1651-ben kiadott Syrena-kötet nemcsak a Szigeti veszedelmet, hanem Zrínyi addig írott lírai verseit is tartalmazta („A vadász és Echo”; a két „Idilium”; „Fantasia poetica”; „Arianna sírása”, „Orpheus keserve”; „Feszületre”, sírfelirat-epigrammák, „Peroratio”). A teljes költői életműhöz azonban hozzátartoznak könyvbejegyzésként fennmaradt alkalmi versei, versfordításai, ezeket is figyelembe vettem.

„Mátyás király életéről való elmélkedések” (1656—57 tele): ez a prózai remekmű az ideális uralkodó alakját rajzolja meg, műfaja királytükör. Nemcsak összegzi benne a Mátyás-hagyományt és állítja példaképpül az egyik legsikeresebb magyar uralkodót, hanem korának, a XVII. századnak magyarságát ösztönzi a nemzeti erények, értékek megbecsülésére, ezzel erősítve a nemzeti öntudatot.

„Az török áfium ellen való orvosság” (1663): ez a röpirat a Zrínyi-próza legretorikusabb darabja. Politikai programot kíván adni a nemzetnek, a meggyőzés eszközeivel próbálja olvasóit cselekvésre bírni, és felrázni a veszélybe került országot. A szónoki beszéd alakzatai, a szenvedélyes előadásmód, a buzdító hang határozza meg a mű stílusát.

„Tábori kis tracta” (1646 után): ez a katonai szabályzat a hadviselés gyakorlati kérdéseit tárgyalja, a hadsereg szervezetét írja le.

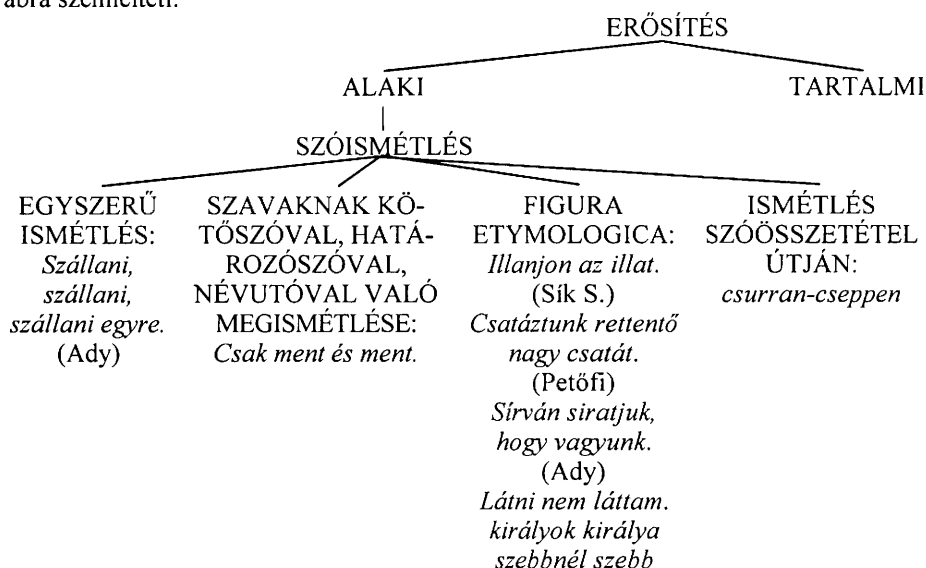
„Vitéz hadnagy” (1650—53): Zrínyi politikai-katonai eszméinek példatára, az ideális hadvezér alakját rajzolja meg. Elmélkedései a gyakorlati tapasztalatok mellett széles körű elméleti tudásról tesznek bizonysgot.

3. A figura etymologica. — E stilisztikai, mondattani kategóriába nemcsak — a mottóban idézett — birtokos szerkezetek, hanem tárgyias kapcsolatok, határozós-igei alakulatok is tartoznak. A figura etymologica régiségét, és azt, hogy nyelvünknek ősi, finnugor sajátja, a rokon nyelvek adatai mellett korai nyelvemlékeink is bizonyítják. Ezt a kérdést FOKOS DÁVID kutatta, és arra az eredményre jutott, hogy a szó-töismétlés a finnugor nyelvnek különösen kedvelt nyomatékosító szóalakzata volt (FOKOS DÁVID, A „Figura etymologica”: Nyr. 1932: 5—12). Régi magyar irodalmunkból levelek, emlékiratok, naplók nagy számban őrzik ezt az alakzatot, emellett Zrínyi és Gyöngyösi munkáit külön is említi KELEMEN JÓZSEF (A *nóttön-nő*-féle kifejezésekről. In: BÁRCZI GÉZA — BENKŐ LORÁND szerk., Pais-Emlékkönyv. Bp., 1956. 145—50). Elsőkent 1874-ben P. THEWREWK EMIL foglalkozott e jelenséggel: „Soká nem tudtam, mily címet adjak értekezésemnek. A miről szólni akarok, annak még nincs magyar neve, csak görögül vagy latinul mondhatom meg.” (PONORI THEWREWK EMIL, *Figura etymologica*: Nyr. 1874: 385—9). Később egy másik cikkében „etymológiai alakzat”-nak nevezte el (PONORI THEWREWK EMIL, *Figura etymologica*: EPhK. 1883: 391). Mintegy fél évszázad múlva FOKOS DÁVID a „szótöismétlés” terminust használja (FOKOS DÁVID i. m. 3—10). 1969-ben TÖRÖK GÁBOR a „töismétlő erősítés” elnevezést ajánlotta (TÖRÖK GÁBOR, A kiemelő határozó: MNy. 1969: 69). E szakkifejezések azonban a jelenségnek csak szóalaktani, illetve stilisztikai oldalát ragadják meg, a mondattanira nem utalnak. (Meg kell jegyeznünk, hogy nem is terjedtek el a szakirodalomban.) Dolgozatomban a vizsgált alakzatok mondattani kapcsolatára is rá szeretnék mutatni.

A stilisztikai kifejezőeszközök, illetve az alakzatok rendszerében elfoglalt helyét illetően nincs egységes álláspont. A „Kis magyar retorika” csupán megemlíti az adjekciós szintaktikai alakzatok közt (SZABÓ G. ZOLTÁN — SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó, Bp., 1997². 117). FÓNAGY IVÁN a Világirodalmi Lexikon *figura etymologica* szócikkében (Akadémiai Kiadó, Bp., 1994⁴. 2: 153) a „retorika egyik ismétlésen alapuló szóalakzata”-ként definiálja. (Utalnunk kell rá, hogy a szóalakzatnak van olyan értelmezése is, melybe nem fér bele a töismétlés jelensége. Eszerint a szóalakzat egy szónak/szósornak átvitt értelmű használata, mely a klasszikus retorikában a tulajdonképeni trópus (vö. GÁSPÁRI LÁSZLÓ, *Retorika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998. 87). Ez a terminológiai zűrzavar is mutatja, hogy az alakzatok számbavétele, rendszerezése, osztályozása korántsem megoldott kérdés.) FÓNAGY IVÁN újabb — „A költői nyelvről” című — munkájában a Variáció témakör alatt a polyptoton és az annomináció társaságában említi vizsgált alakzatunkat (Corvina, Bp., [1999.] 30); a *szófejtőalakzat* és a *toldalékmódosító szótöismétlés* terminus technicust is használja (i. m. 30 és 52). Az idegen nyelvű nyelvészeti szótárak szintén retorikai alakzatként határozzák meg (vö. BUBMANN, HADUMOD, *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Kröner, Stuttgart, 1990². 241; a jelenség pontosabb rendszerbe illesztését ez a kézikönyv sem könnyíti meg, ugyanis a figura etymologicát a polyptoton különleges eseteként határozza meg). Ezzel szemben PLETT a morfológiai alakzatok közt tárgyalja, a paronímia egyik aleseteként (PLETT, H. F., *Textwissenschaft und Textanalyse*. Semiotik, Linguistik, Rhetorik. Quelle & Meyer, Heidelberg, 1975. 216). A „Nyelvművelő kézikönyv” a szó-, illetve a töismétlés egyik sajátos formájaként tartja számon, és a *töismétléses szóalakzat* elnevezést használja (KOVALOVSKY MIKLÓS, *Figura etymologica*. In: *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983². 1: 641—3).

A fentebb felsorolt elnevezések többsége utal arra, hogy az ismétlés egyik típusáról van szó. A MstÚ. (SZATHMÁRI ISTVÁN, *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Bp., 1961. 432—3) és a MstV. (FÁBIÁN PÁL — SZATHMÁRI ISTVÁN — TERESTYÉNI FERENC szerk., *A magyar stilisztika vázlata*. Tankönyvkiadó, Bp., 1989⁷. 140—5) az ismétlés és a figura etymologica alakzatát az erősítés kifejezőeszközeinél tartja számon. A figura

etymologicának az erősítés kifejezőeszközei rendszerében elfoglalt helyét a következő ábra szemlélteti:

A mellékelt példák jól mutatják a figura etymologica jellegét, tudniillik azt, hogy a szó tövét különböző alakban ismétli meg.

Az ismétlés alapvető forrása lehet az esztétikai élménynek, kifejezhet monotonitást, de elevenséget is. Erősítő, nyomatékosító, kapcsoló, tagoló, kiemelő, figyelemfelhívó szerepet egyaránt játszhat (vö. VERES ANDRÁS, Az ismétlődés vizsgálatának szintjei és szempontjai. In: HORVÁTH IVÁN — VERES ANDRÁS szerk., *Ismétlődés a művészetben*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 32). Mint az a bemutatandó típusokból és a példatárból szembetűnik, az ismétléstechnika változatos formái jelennek meg barokk alkotóink műveiben. Emiatt helyes ismétlésszerkezetekről beszélni, melyet NAGY L. JÁNOS így határoz meg: „Az ismétlődések (...) sajátos struktúrákban: ismétlésszerkezetekben jelennek meg. Az ismétlésszerkezetek olyan konstrukciók (hangzási, írott/nyomatott, ritmikai, hangulati, gondolati stb. szövegbeli építmények), amelyek szerkezetnek értelmezhető egységekként épülnek be a szövegbe” (NAGY L. JÁNOS, *Ismétlések és értelmezések* Weöres Sándor verseiben. *NytudÉrt.* 143. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1996. 6). Ezek a szerkezetek igen sokfélek lehetnek aszerint, hogy milyen távol esnek egymástól a megismételt elemek, hányszor ismétélünk meg valamit, hol történik az ismétlés: egy egység elején, végén, változatlanul vagy változtatással ismétélünk, milyen nagy nyelvi egységet ismétélünk, stb. (vö. Quintilianus felosztását: BENCZE LÓRÁNT, *Mikor, miért, kinek, hogyan I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Zsámbék, 1996. 179).

E nyelvtani, stilisztikai kategória értelmezése igen eltérő képet mutat a hazai szakirodalomban. Mit is tekintünk valójában figura etymologicának? Eredetileg olyan ismétlést jelentett, amelyben valamely igéhez ugyanabból a tőből származó főnév tárgyesete járul, azaz a mondat állítmánya mellett a vele törokon főnév accusativusa áll (*halált hal, életet él*). Tágabb értelemben azonban az igével törokon főnév más esetben is lehetett (*kérve kér, nőttön-nő, esküvel esküdtem*). Ide sorolhatók azok az esetek, amikor a két tag birtokviszonyban áll egymással (*titkok titkai*), vagy más névszói kettőztetések is: a hasonlító vagy nyomósító fokozás (*tűznél tüzesebb*). A felsorolt példák között vannak olyan

szintagmák, amelyekben az egyik tag a másiknak jeles, ragos alakja, és olyanok is, amelyekben egy képzővel ellátott forma jelenik meg.

Itt jegyzem meg, hogy ZLINSZKY ALADÁR csupán a származtató ismétlést tekinti figura etymologicának, amikor a főnév és a hozzá tartozó ige egyazon tőből származik: *birodalmat bír* (ZLINSZKY ALADÁR, Az ismétlés módjai: Nyr. 1912: 139—41). Az ő rendszerében a *szemet szemért* egyszerű ismétlés, a *napról napra* soroló ismétlés, a *köröskörül, nőttön-nő, kérve kér* erősítő ismétlés, a *halálnak halálával, üdvök üdve* kiemelő ismétlés, a *szebbnél szebb* hasonlító ismétlés, az *egyetlenegy, véges-végtelen* ellentétes ismétlés. Zlinszky tehát szűkebben értelmezi a figura etymologicát. Finnugor nyelvészeink többsége pedig azt a szerkezetet tekinti figura etymologicának, amelyben ugyanazon szó, illetve szótő más-más nyelvtani (ragos, képzős) alakban ismétlődik meg úgy, hogy a két szóalak között mondattani, szintagmatikus kapcsolat van. Az újabb szakirodalomban D. MÁTAI MÁRIA kibővítette a vizsgált szerkezetek körét, bevonta az elemzésbe a nem szintagmatikus felépítésű szótőismétléseket is (D. MÁTAI MÁRIA, A figura etymologica értelmezésének kérdéséhez: Nyr. 1995: 60), valamint tagmondaton, illetve mondaton belüli és mondat-határt átlépő ismétléseket különít el. Ezt a felfogást követem dolgozatomban, szembenézve a rendszer kitégítéséből eredő alapproblémával: hol húzható meg a szótőismétlés és a figura etymologica között a határvonal?

A Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós műveiből kiemelt hatalmas nyelvi anyag¹ megköveteli az egyes töismétlés-típusok további árnyalását. Ebben D. MÁTAI MÁRIA szempontjait hívtam segítségül (D. MÁTAI MÁRIA, A figura etymologica típusai: MNy. 1995: 411—20). Tanulmányában négy szempontot vesz figyelembe a töismétlések vizsgálatakor: I. Az első a szintaktikai vonatkozás. Azt vizsgáljuk, hogy van-e szintagmatikus kapcsolat a töismétlés két eleme között. — II. Az alárendelő szószerkezeteket tovább bonthatjuk igei (igenévi), illetőleg főnévi alaptagú csoportokra, így érvényesítjük a szófaji szempontot. — III. Toldalékmorfémák szemszögéből nézve: rag, jel kapcsolja a tagokat össze, vagy képzővel is el vannak látva. — IV. Negyedik a stilisztikai-szemantikai szempont, melynek segítségével ki lehetne zárni a formális töismétléseket.

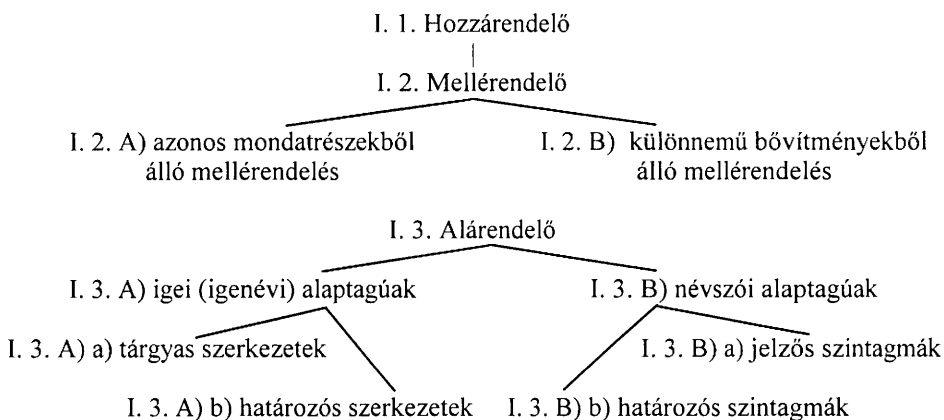
A D. MÁTAI MÁRIA által felvázolt csoportokat — a könnyebb áttekinthetőség végett — táblázatba foglalom² (l. a következő lapon).

Tájékoztatásul álljanak itt a korpusz mennyiségi mutatói: a kettőnél több tagból álló figura etymologica (a vizsgált anyag leghatásosabb alakzata) szerepel a legkevesebb-szer (kevesebb mint 1%); a szintagmatikus és a nem szintagmatikus felépítésű töismétlések aránya 40%—60%; az előbbi csoporton belül az alárendelő szerkezetek vannak túlsúlyban (22%), kevesebb a mellérendelő (16%), és legalacsonyabb az alany—állítmány szintagmák (2%) száma; a nem szintagmatikus felépítésűek kisebb részét a lexikalizálódott elemek teszik ki (12%), nagyobb hányaduk pedig a két önálló mondatrészből álló töismétlésekhez tartozik (48%).

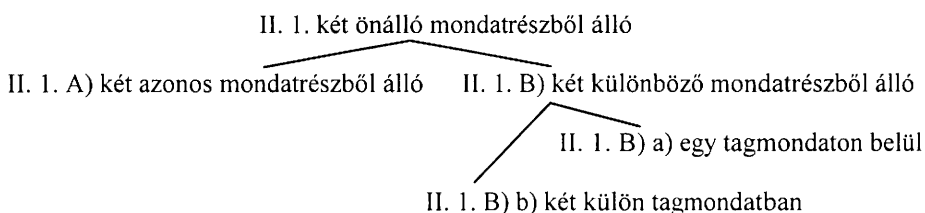
¹ A dolgozathoz két példatárat készítettem: I. Függelék (költői művekből), II. Függelék (prózai művek).

² A Máta Mária által felállított kategóriákat az irodalmi anyag feldolgozása során tovább árnyaltam, újabb csoportokat különítettem el: a szintagmatikus felépítésű figura etymologicák csoportján belül a hozzárendelő, mellérendelő és alárendelő szerkezetek mellé felvettem a morfológiai típusú szószerkezetet (vö. KESZLER BORBÁLA szerk., Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 349), amely egy, az alapszófajok kategóriájába tartozó fogalomszó és egy morféma funkciójú viszonyzó kapcsolata (pl. *volt volna, ellenség ellen*); a nem szintagmatikus felépítésű töismétlések osztályán belül pedig bevontam a vizsgálatba az olyan összetett alakzatokat, mint a gradáció és a chiazmus.

I. SZINTAGMATIKUS TÖISMÉTLÉSEK

II. NEM SZINTAGMATIKUS TÖISMÉTLÉSEK

II. 2. lexikalizálódott elemek

III. KETTŐNÉL TÖBB TAGBÓL ÁLLÓ FIGURA ETYMOLOGICÁK, VALAMINT HALMOZOTT TÖISMÉTLÉSEK ÉS FIGURA ETYMOLOGICÁK

4. Osztályozás, az egyes típusok bemutatása

I. Elsőként vegyük sorra a szintagmatikus felépítésű figura etymologicákat, illetve töismétléseket. Ezek lehetnek hozzárendelők³, mellérendelők és alárendelők.

I. A hozzárendelő szószervezetet általában nem szokták a figura etymologicák körébe bevonni. „A szótöismétlésnek azokat a fajait, amikor az ismétlődő szó nem egy képzet nyomatékos kifejezésére szolgál (például az *uralkodó uralkodik*), nem számíthatjuk figura etymologicának” — így vélekedik erről a szerkezetről FOKOS DÁVID (i. m. 1931: 5). D. MÁTAI MÁRIA kiterjeszti azonban a vizsgálódást a hozzárendelő, tehát alany-állítmány szerkezetet tartalmazó szintagmákra is. Érvelésében pedig felhívja a figyelmet KELEMEN JÓZSEF véleményére: „igaz, hogy ezek sem nyomósítják az alany jelentését sem, az állítmányét sem, de nyomatékosabban fejezik ki az alapképzet (jelen esetben: uralkodás) jelentését, mely az alanyban is benne van” (D. MÁTAI: Nyr. 1995: 55 és MNy. 1995: 413).

Az alábbi — Gyöngyösitől vett — példákban valóban felismerhető a nyomósítás:

³ E szintagmatikus típus osztályozásában, megnevezésében a hagyományos grammatikák gyakorlatát követem.

Valamig az Éjszak hideg *szele szelel*. (DT I, 11)

A' mint a' két fal között a' Nap *fénye fénlík*. (DT IV, 148)

Idővel az vizek *árvái áradnak*. (MV II, 201)

Most ezt ellenkező *fergeteg forgattya*. (KJ I, 5, 46)

Zrínyi most következő sorainak tőismétlése akár köznyelvi figura etymologica is lehetne, mivel csak formai (szintaktikai, morfológiai) szempontból vonható ide, de a tő harmadszori ismétlése miatt létrejöhet a stilisztikai-retorikai értékötlet:

Ha *foly* az *folyóvíz*, vagy szép csurgó patak,

Az ő szemei is mind egyaránt *folynak*. (SzV XII, 12)

Deli Vid feleségének szépségéről így ír Zrínyi:

Szebb vala mindenkéül az ő *szépsége*. (SzV XIII, 6)

E példa is jelzi, hogy predikatív szerkezet két tagjának jelentése is erősítheti egymást. A kifejezés hírértékét növeli, hogy a közös tő (*szép*) egyik tagban sem szerepel „tisztá” formájában, hanem az egyikben középfokjellel, a másikban pedig képzővel (is) ellátva jelenik meg.

2. A következő csoportot a mellérendelő tőismétléses szerkezetek alkotják. Többnyire a tágabban értelmezett figura etymologicák közé sem szokták őket bevenni, holott ezek is tőismétlések (*sír, sírdogál; úton, útfélen*). D. MÁTAI MÁRIA arra hívja fel a figyelmet: „a minősítés bizonytalanságára utal az a helyesírási sajátosság, hogy hol külön, illetve vesszővel elválasztva, hol kötőjellel összekötve írják ezeket a szerkezeteket” (Nyr. 1995: 55). A kategórián belül két típust különíthetünk el.

A) Az elsőbe az azonos mondatrészből álló mellérendelések tartoznak (halmozott mondatrészek). Az alábbi tőismétlés geminált állítmányt hoz létre:

Remélhetd, reméld is megjövetelemet. (KJ II, 4, 47)

Az alakzat feszültségét két tényező is növeli: egyrészt az, hogy az azonos mondatrészek közé nem ékelődik más szó, másrészt pedig az, hogy az egyes szám második személyű igealakok jelentésárnyalata eltérő. Az első a cselekvés lehetőségére utal: arra, hogy 'a cselekvés valószínűleg vagy biztosan bekövetkezik'. A második pedig egy felszólító módú igealak. A lehetőség és felszólítás egy szerkezetben való realizálódása antitetikus viszonyt rejt. Az iménti példamondatban a szóalakok jelentésárnyalatában volt különbség, a cselekvő száma, személye megegyezett. Előfordul azonban, hogy ez utóbbi tekintetében különböznek az igealakok, sőt — a Zrínyitől hozott példában — a cselekvés ideje sem azonos:

Keservesen esett, *tudod, tudom* én is. (KJ II, 4, 45)

Hogy Szigetvárában meghal, *tudta, tudom*. (SzV IV, 8)

Látszatra ezekben az esetekben is geminált állítmányt épít föl az ismétlés, valójában azonban nem azonos mondatrészek, hanem külön mondatok ismétlődnek bennük: két főmondat kerül egymás mellé, és együtt kötnek le egy mellékmondatot. Ez a két példa a komplex alakzatok szerveződése szempontjából is figyelemreméltó: mindkettőben a tőismétlés egy-egy geminációt épít fel, emellett a Kemény-eposzbeli ismétlésszerkezet egy epanasztrophét hoz létre, a „Szigeti veszedelem” sorában pedig zeugmatikus szerkezet is képződik.

Az alábbi Zrínyi-példában a többes szám első személyű határozóragos névmás (*nekünk*) halmozott mondatrészekkel fejeződik ki:

Mihent *néked, nekem* is módunk leszen benne. (SzV VII, 103)

A többes szám első személyű birtok (*módunk*) mellett a tágabb szövegkörnyezet párhuzamos szerkesztései jobban rávilágítanak e funkcióra, ezért az egész versszakot közlöm:

Azért esküdjél meg nekem az Istenre,

Én is megesküszem Mahomet hitüre:

Hogy te is visszatérsz, én is, erre helyre,
Mihent *néked, nekem* is módunk leszen benne.

A fenti töisméltés ugyan nem figura etymologica, „csak” gemináció, de egyben szép példa az elliptikus tömörítésre is.

A többes szám első személyű ragozott névmást szintén halmozott mondatrészekkel helyettesíti Gyöngyösi az alábbi „Florentina”-helyeken:

Ezek *nálad nálam* maradnak rejtekben. (FL III, 53)

Mint hogy *nekem 's néked* egyenlő termeted. (FL XII, 19)

B) Mellérendelő viszonyba olykor különböző nemű határozók, jelzők, sőt külön-nemű mondatrészek is kerülhetnek. Ide soroljuk azokat az azonos alaptaghoz járuló, azonos szintű, de különböző bővítményeket, melyekben a külön-nemű determinánsoknak közvetett (az alaptagon át létrejövő) viszonya közvetlenné vált. Azaz a determinánsok mellérendelő szó szerkezetbe kapcsolódnak össze. (Mátai Mária példája Adytól: „Hiszen jó volt *magamban, magamért és magammal* élni”: D. MÁTAI: MNy. 1995: 415). Véleményem szerint azonban igen nehéz eldönteni, hogy a két determináns közti közömbös viszony mikor értékelődik át mellérendelővé; így volt ez a Gyöngyösi és Zrínyi műveiben talált példák besorolásakor is.

Az alábbi példákban szereplő geminációk másodlagos mellérendelésnek tekinthetők:

Ally idebb, add fejér *kezedet kezemben*. (FL VI, 29)

Gyorsan az *kölcsönért kölcsönt* megfordítá. (SzV III, 83)

A stílushatást itt is növeli, hogy az ismétlődő tövek közvetlenül egymás után állnak. Gyöngyösi „Rózsakoszorú”-jának alábbi soraiban a figura etymologicák, illetve ezek halmozása a zeneiség, a ritmus kiemelését is szolgálja:

Ajakadat Ajakával / És orcádat orcájával

Az csók öszveláncolja. (R I, 3, 33)

A stilisztikai hatást emeli a szerkezetek halmozása, amely ugyancsak jellemző barokk sajátosság. Ha a szórendet úgy változtatjuk meg, hogy az állítmány (az alaptag) a két determináns közé kerül, akkor akár el is halványulhat a mellérendelő jelleg. De éppen azáltal minősíthetjük figura etymologicának a fenti szerkezeteket, hogy tagjaik (lát-szólagos/valódi) összetartozósága stilisztikai-retorikai értéktöbbletet teremtet.

3. A hozzá- és a mellérendelő szerkezetek vizsgálata után — még mindig a szintagmatikus felépítésű figura etymologicák körén belül maradva — lépünk tovább az alaptagú és névszó alaptagú szerkezetek felé.

A) Az igei (igenévi) alaptagúak bővítmény típusa szerint osztályozhatók.

a) Az egyik altípusba a tárgy szerkezeteket soroltam. Ezek azok az alakzatok, amelyeket mindig is figura etymologicának tekintettek: „a *figura etymologica* eredetileg olyan ismétlést jelentett, amelyben valamely ige ugyanabból a tőből származó főnév tárgyasetét veszi maga mellé” (FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI i. m. 1989⁷. 141). A legművészebb részletek a Halotti Beszéd közismert szó szerkezetére rezonálnak:

Talám szörnyű *halált halna* keservében. (FL Scena sexta, 35)

Szűz *életet élsz* egész világodban. (TÉG II, 98)

Mint szánnya kedvesét, kivel *éltét éli*. (CH VII, 103)

...nyelvemet / Nem tudom megnyitnya, és *nevezni nevét*

Annak, ki az égben hagyta istenségét. (SzV XIV, 32)

A szerkezetek stilisztikai értéktöbbletéhez itt is hozzájárul az, hogy a két alkotóelem közvetlenül követi egymást.

b) Az igei, igenévi alaptaghoz határozói determináns is kapcsolódhat. Mind mondatban, mind alaktanilag igen gazdag ez a kategória, ezért csak a legérdekesebb ese-

teket mutatom be. A nyomósító, kiemelő szerep legtisztábban talán az eszköz-, társ- és módhatározós szintagmákban érvényesül:

Hogy nem szánod szívem új *sebbel sebbetni*. (FL I, 47)

Majd a' nagy *kürttel* is *kürtölni* kezdenek. (DT I, 4)

Szemlátomást látjuk az Isten irgalmát. (SzV I, 59)

A szerkezet többszöri ismétlése fokozó szerepű, sőt ritmikussá is teszi a kifejezést.

Szenvedtél a szenvedővel,

Örülj az örvendezővel. (R III, 4, 34)

Felsorolással párosul a figura etymologica az alábbi Zrínyi-prózarészletben:

...békességben, türéssel, *szenvedéssel szenvedjünk* mindent. (Mátyás 605)

Igenévvvel van kifejezve az alábbi klasszikusnak nevezhető példában a módhatározó:

Vigadván vigadott: de csak színeskedett. (CH I, 126)

A most következő részlet azért is lehet érdekes, mert rokonságban van a *folyvást foly*-féle szerkezetekkel. De míg ez utóbbiak még átmeneti állapotban vannak a szószerkezetből összetétellé válás útján, addig példánkban az egyik elem (*bizvást*) határozószóvá szilárdult, vagyis a *bíz(ik)* ige határozói igenevéből keletkezett az *-st* módhatározóval (vö. TESz I: 311). A két szóalak hasonló hangzása ellenére viszonylag nehezen felismerhető a tövek azonos eredete, ezért ezt az esetet nem számítom a stilisztikai érték-többletet hordozó figura etymologicák közé, inkább egyszerű szótöismétlésről van szó:

Gondolván, hogy erre *bizvást rá bizhattya*. (DT IV, 63)

Az ige jelentéstartalmának fokozására szolgáló töismétlést kódexeink is szép számmal tartalmaznak (l. R. HUTÁS MAGDOLNA, Az alárendelő szerkezetek: Az igéi szerkezetek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana [TNyt.] II/2. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 302), ezek közül egyet kiemelek (valaki *örül örömmel* valamiért), amely — bár más bővítménnyel — Gyöngyösinél szintén fellelhető. Ez a töismétlés Gyöngyösinél így hangzik:

Örülnek egymásnak egyenlő örömben. (KJ II, 9, 72)

A töismétlés e szép példája egyszersmind egy retorikai alakzatot, reddíciót is létrehoz.

A módhatározóknak igenévvvel képzett csoportjára dolgozatom egy másik részén térek ki, ugyanis átmeneti állapotban vannak a szószerkezettől a lexémává, összetett szóvá váláshoz.

B) Most lépünk tovább, s tekintsük meg a figura etymologicát rejtő *n é v s z ó i a l a p t a g ú* szintagmákat!

a) Elsőként a jelzős szó szerkezeteket vizsgálom. A Gyöngyösi és Zrínyi művei által szolgáltatott anyagban szép számmal találhatók minőségjelzős szerkezetek. Az ismétlődő tövek nyomósító szerepe ezeknél felismerhető a nyelvérzék számára. Olyan szerkezet is előfordul, amelyben a determináns középfokú melléknév.

Nincs *erősebb erő*, mint kit ad a szükség. (KJ II, 9, 21)

Valójában az alaptagban kifejezett jelentés intenzitását fokozza a középfokú melléknév.

Ez utóbbi példa különlegességét az adja, hogy a determináns egy szóösszetétel utótagjával rezonál. Gyöngyösi leleményes szöfűzését dicséri az alábbi sor:

Most *fogott foglyaid* nem mind *foglyok* lévén. (KJ II, 3, 44)

A hármas töismétlés szójátékba hajlik át két tagjának homonimias kapcsolata révén (l. erről VARGA ANDREA, Párhuzamok és különbségek Zrínyi és Gyöngyösi szójátékai-ban: Irodalomismeret 1995: 71):

Most fogott *foglyaid* nem mind *foglyok* lévén,

Azok közt törődben *Sólyom* is kerülvé. (KJ II, 3, 44)

Az első szóalak 'rab' jelentésére világosan rámutat jelzője. A második szóalak értelmét időbeli etiológiával tisztázza a *sólyom* madárnév: a második *fogoly* szó 'fogoly-madar' jelentésű. A nyelvi ötletesség jele az is, hogy e madárnevek itt metaforák: a fogoly-madarak közkatonák, a sólyom pedig Kemény János. A fenti komplex alakzatban figura etymologica, annomináció és metafora társulása érhető tetten.

Az alábbi szép példák Zrínyi stílusát színesítik:

De én mégis élek ez az *világon*,
Világtalan világon, veszett *világon*. (Orpheus keserve 8)

A többszörös ismétlésbe (epanasztrophé, epifora) ágyazott figura etymologica két tagja között azonban szemantikai különbség is van. Ezt nem csupán a fosztóképzős szóalak okozza, hanem az is, hogy a *világ* szóalak két jelentésárnyalata játszik át egymásba — bár egyazon töből szóhasadással jött létre a két jelentés. Megtalálható azonban Zrínyinél a *világ*—*virág* szópár is, amelyben a tö etimológiailag azonos, de az egyik szóalak már nem asszociálja a másikat, mert a nyelvi tudatban már elhalványult a kettő közötti kapcsolat.

Itt, hon *világ virágja* öszvegyűjtve van. (SzV VIII, 30)

Ez a példa már át is vezet következő csoportunkhoz, a birtokos jelzős szintaktikai szerkezetekhez. Ezeknek az alakulatoknak régiségük, bibliai eredetük már stilisztikai éréktöbbletet előlegez. (Bár itt is előfordulnak formális töisméltések.)

...egy magyar *versificatornak* ilyen *versei* (KJ Ajánló levél)
Nem láthattya *végét* ily *végezésének*. (DT IV, 53)

A stílushatást a közbeékelődő szó valamelyest csökkenti. A Biblia *vanitatum vanitas* szerkezete cseng vissza Gyöngyösi „Rózsakoszorú”-jának alábbi sorában és Zrínyi „Áfium”-ában:

Óh! *hívságoknak hívsága*. (R 51)
Hívságnak hívsága ez a gondolat. (Áfium 210, 27—8)

A Gyöngyösi-példa, az indulatszót tartalmazó tagolatlan mondat egyben felkiáltó mondat is, melynek modális alapértéke (a beszélő kifejezi érzelmeit, indulatait, vö. MGr. 387) és a figura etymologica stílushatása (a fokozó szerkezettel érzelmek felkeltése az olvasóban) egymást támogatják. Gyöngyösi István „Rózsakoszorú” c. elbeszélő költeményének nemcsak témája idézi fel az olvasóban az „Ómagyar Mária-siralom” archaikus sorait, hanem nyelvezete is. Ezt a „figura etymologicás” birtokos szerkezetek nagy száma is reprezentálja. SIMONYI ZSIGMOND ezt az alakzatot nevezi fokozó kettőztetésnek. A szerkezet meghatározó tagja (determinánsa) az alaptag jelentéstartalmának fokozására szolgál, úgy is mondhatnánk, hogy a felsőfokot helyettesíti. Íme egy figura etymologicával jelölt hiperbola a „Rózsakoszorú”-ból:

Bizony, *virágok virága* / És *világoknak világa*,
Ékesség ékessége. (RK 186)

b) A névszói alaptagú szerkezetek másik csoportjába a határozós szintagmák tartoznak. A figura etymologica szűkebb körébe, a szemantikai-stilisztikai többletet sugárzó alakzatokhoz tartozik a hasonlító határozós szerkezet. (Meg kell jegyeznünk, hogy új grammatikánk könyvünk „sajátos fokhatározónak” tekinti ezt a szerkezetet, és úgy véli, hogy „csupán formailag azonos a hasonlító határozós szintagmákkal, semmiféle hasonlító jelentést nem hordoz”: MGr. 146.) Ezen belül is gyakoribb az az eset, amelyben mindkét alkotóelem középfokú melléknév, s az egyik határozóragot kap.

Ülnek külön-külön szerszámú nyergekben,
Jobbnál jobb lovakon, aranyos fegyverben. (KJ III, 3, 60)
Nincsen kímélése tőlök a ciffrának,
Külön-különféle *szebbnél szebb* ruhának. (KJ III, 3, 83)

A Kemény János ellen felvonuló török seregek színpompás leírásában használja Gyöngyösi ezt a szerkezetet. A fokozás, túlzás kifejezőeszköze a „Rózsakoszorú”-ban az alábbi szép fordulat:

Az ki szűzebb minden szűznél. (R II, 5, 9)

A fenti két alakzat analógiájára ez a kifejezés így hangzana: *szűznél szűzebb*. Ez a formáció kötöttebb, frazeológiai egységnek is felfogható. A „Rózsakoszorú”-ban realizálódott szerkezet azonban szabadabb, a határozóragos alak kerül a második helyre, sőt közbeékelődik még egy elem. Úgy gondolom, ebben a példában ez utóbbi még fokozza az azonos tövek erősítő hatását.

A határozós szintagmák egy másik csoportját alkotja a mód- és mérték-határozói komplex határozós szintagma, az *egyetlen egy* számnévi alaptagú szerkezet. Már az Ómagyar Mária-siralomból adatható, de ez a töisméltéses szintagma az idők folyamán összetapadt, összetett lexémává vált. Ezért erre a jelenségre a lexikalizálódott elemek között térek ki.

4. A vizsgált korpusz néhány eleme indokoltta teszi egy újabb szerkezet felvételét a fentebbi szintagmatípusok mellé: ez a morfológiai típusú szószerkezet.⁴ Mint korábban már utaltunk rá, ez egy — az alapszófajok kategóriájába tartozó — fogalomszó és egy morféma funkciójú viszonyzó kapcsolata:

Azért kicsin *ellenség ellen* is, futó ellen is, minden tehetséggel harcolj.
(VH 135, 2—3)

az Várban is *volt volna* ... szorgos Munkája (R Ajánlólevél, 11)

A példák azt mutatják, hogy ezek a lexémaalakzatok a stílushatást tekintve inkább a köznyelvi figura etymologicákhoz állnak közelebb, csupán formális töisméltések.

II. A továbbiakban nézzük meg, hogy a nem szintagmatikus alakzatokban mennyire érvényesül a töisméltés stílushatása, illetve meddig tekinthetünk figura etymologicának egy vagy két nyelvi egységet. Feltételezem, hogy éles határt nem tudunk vonni, és az egyes esetek elbírálásánál külön-külön kell eldönteni, hogy csak szótöisméltésről van-e szó, vagy valódi figura etymologicával állunk szemben. A nem szintagmatikus ismétléseknek két csoportját különíthetjük el.

1. Elsőként vizsgáljuk meg a két önálló mondatrészből álló szótöisméltéseket! Ezek között nincs közvetlen szintaktikai viszony, de a két mondatrész nemcsak különböző, hanem azonos is lehet.

A) Mind Zrínyi, mind Gyöngyösi műveiben szép számmal akadtak kettős határozók. Ezekben a két — nem halmozott — határozó együttesen determinálja az alaptagot, és a két határozói determináns kapcsolata szorosabbra fűződik. Bár a régebbi szakirodalomban ezeket nem tekintették figura etymologicának, az ismétlődő szóalakok szorosabb kapcsolata (egy egységet alkotnak), a szerkezet kötöttsége és nem utolsósorban a szemantikai többlet miatt azoknak fogom fel őket.

A veszedelemmel *szemtől szembe* lennünk. (KJ II, 9, 23)

Károly *gyűlésekről gyűlésekre* magát

Hordoztatja... (SzV I, 63)

...*szentegyházakról szentegyházakra* való járás (Mátyás 194, 29)

Az ismétlődés szemantikai többlete ezekben a példákban is nyilvánvaló, az egy szinten álló tagok szörendje kötött, nem ékelődhet közéjük más elem. Az első mondatban frazeológiai egységgé forrt össze a két azonos tövű határozó. Az utóbbi két példában a cselekvés hosszan tartó voltát fejezheti ki a kettőzés.

⁴ Arra azonban utalnunk kell — erre MÁTAI MÁRIA, dolgozatom bírálója is figyelmeztet —, hogy ezek nem szintagmák, és csak jobb híján soroljuk ide őket.

B) Ha két különböző mondatrésznek azonos a töve, akkor azok állhatnak egy tagmondaton belül és két külön tagmondatban is.

a) Az egy tagmondaton belülieknél van egy csoport, amely érintkezik a mellérendelő szerkezetekkel. Ez a nyelvi anyag besorolásánál nehézségeket okozott. A példákban a különmemű bővítvények azonos szinten állnak és egy alaptaghoz kapcsolódnak. A két determináns között azonban a közömbös viszony átértékelődhet mellérendelővé. Ezért a mellérendelő szintagmák között szoltam például az *ajakadat ajakára* típusú szerkezetekről. Magam úgy vélem — a Gyöngyösi- és Zrínyi-példák tanulságaira támaszkodva —, ha a tárgyat és határozót tartalmazó szerkezetek hangsúlyos helyzetben vannak a mondatban/verssorban, akkor a két tagot összetartozóbbnak érezhetjük. Előfordul azonban, hogy a töisméltés egymás mellett álló tagjai között cezúra van. Az alábbi szépen szerkesztett sorokban a két alkotóelem közé esik az ütemhatár, így a töisméltés egy epanasztróphét eredményez.

Szerelmes szép *társát társúl* néki adá. (DT IV, 86)

Maid feslett *szemiddel szemeimet* csalod. (H II, 34)

A két csoport elkülönítésének még további szempontjai lehetnek, amelyek még részletesebb vizsgálatot igényelnek. Annyi azonban bizonyos, hogy a „figura etymologica”-jelleg, a retorikai-stilisztikai hatás nem halványul el, hiszen a tagok azonos mondat szinten helyezkednek el. Érdekesekek azok az esetek is, amelyekben a két azonos tövű determináns közé ékelődik az alaptagjuk; az alábbi példákban is ilyen, figura etymologicával kifejezett közölések (mezozeugma) jönnek létre:

Hitelt ad *hitinek*, mást mit is tehetett? (KJ II, 2, 37)

De ezzel csak *tüzet* gyujtottam *tüzemnek*. (H I, 84)

A determináns nemcsak határozóragos, hanem névutós névszó is lehet:

Ok nélkül is *okot* talál az hamisság. (KJ II, 9, 15)

Formális töisméltésre itt is van példa:

Azt adgya, nem kétlem, *azzal* értésemre. (TÉG I, 107)

A valódi figura etymologicák köréből nem csupán a közbevetés gyengítő hatása, hanem jelentéstan okok is kirekesztik ezt az ismétlést: a névmások ugyanis tartalmatlanok, nincs közvetlen denotatív, azaz jeltárgyjelentésük (l. MGr. 152, üres vagy grammatikai szók).

A két önálló mondatrészről álló, nem szintagmatikus felépítésű figura etymologicák legnagyobb részében nem egy szintaktikai szinten áll a két tag.⁵ A Zrínyi- és Gyöngyösi-példákat megfigyelve arra a következtetésre jutottam, hogy az ilyen típusú töisméltések között nagyobb stílushatása van az olyan szerkezeteknek, amelyekben az egyik tag az alany, a másik pedig az állítmányhoz járuló határozó vagy tárgy. Ezek az alkotórészek a mondat szerkezetben még viszonylag közel állnak egymáshoz, ezért nem vész el a „figura etymologica”-jelleg. A legszebb előfordulások természetesen azok, amelyekben a szórend is a stílushatást erősíti: Zrínyi a *Szigeti veszedelem* több helyén is halmozza ezt az alakzatot.

Ott *fegyver fegyverrel* öszvetalálkozik,

Vitéz is vitézzel öszveelegyedik. (SzV XIV, 80)

Öszvekeveredék *szablyája szablyával*. (SzV XV, 71)

Gyöngyösinél szintén művészi példákat találunk:

Minden *kertin kertem* gyözedelmeskedjen. (PR II, 10)

Szived én *szivemmel* légyen egyességben. (DT IV, 50)

⁵ Ezt a megállapítást még a hagyományos grammatika szerinti mondatábrázolásra alapoztam. Legújabb egyetemi tankönyvünk, a „Magyar grammatika” szerint viszont egy szinten van elemzett példáink két alkotóeleme (az alany és a határozó), mivel az alany is az állítmány bővítvénye.

Az alábbi részletekben a tárgy és az alany azonos tövű:

Hab habot hajt reánk. (CH VII, 116)

Hol a *szem* a *szemet* találja lopásban. (KJ I, 5, 32)

magunk confundáljuk *magunkat* a sok törvénnyel (Mátyás 200, 30—1)

Ez utóbbi részlet — amellett, hogy benne a töismétlés egy közölést (mezozeugma) épít föl — azért is érdekes, mert benne a személyes névmás nyomatékos formái szerepelnek, melyek belső homonímiát hoznak létre, hiszen személyes és visszaható névmások egyaránt lehetnek. Itt az alanyi szerepű *magunk* személyes névmás, míg a *magunkat* tárgy visszaható névmás, mely arra utal, hogy a cselekvés a cselekvőre hat vissza (l. MGr. 160).

Előfordul, hogy az állítmány és az alanyhoz kapcsolódó jelző töve ismétlődik. Az Európét bika képében meglátogató Jupiterről szellemesen szól Gyöngyösi:

Nem tudja, mely *tsalárd* Bika *tsalogatja*. (DT II, 9)

Még messzebb is kerülnek egymástól a tagok — szintaktikailag, de a szórend és a szemantikai feszültség megteremti a stilisztikai többletet:

De nem lehet, hogy olyan *kegyes* orcában

Lakják *kegyetlenség*... (SzV XII, 19)

Az alábbi halmozott állítmányú Zrínyi-mondatban az egyik állítmány, valamint a másik állítmány tárgya alkotja a töismétlést (a *füstöt vet* 'füstöt bocsát ki' — vö. ÉKsz. 2: 1491 — kifejezés tkp. a *füstölög* szinonimája). A stílushatás kiváltásában részt vesz az ötszörös (!) alliteráció is, a mondat minden egyes alkotóeleme alliterál egymással:

Vas vármegye *füstöt* vetett, *füstölög*. (Mátyás 183, 4)

Az elemek közti szintaktikai távolság tovább nő, ha az egyik tag az állítmánynak közvetlen determinánsa, a másik pedig egy másik determinánsának determinánsa:

Végre a *jó* bortúl *jól* meg-is hevülnek. (TÉG III, 49)

El-fogyattya *magát*, *magáért* vesztében. (TÉG I, 60)

A szemantikai ellentét (melléknévképzők ellentétes jelentése) erősíti a stilisztikai hatást:

Nemes Házasságát nem *Nemtelen* kéri,

mert én *Nememet* is nagy dicsőség éri. (H I, 50)

Kedves állapotja költ *kedvetlen* gyászra. (KJ I, 1, 48)

A *várt* diadalmat *váratlan* veszteség [követé]. (KJ II, 1, 69)

Úgy vélem, hogy a szintaktikai távolság stílushatást gyengítő befolyása itt nem érvényesülhetett, mert a töismétlést alkotó melléknevek között antitetikus viszony van; emellett az is szerepet játszik, hogy a mondathangsúly (és az értelmi is) az ismétlődő elemre esik. A Kemény-eposzbeli két példában ráadásul anaforikus retorikai alakzatot alkot az ismétlés. A szintaktikai távolságot tovább is lehet növelni — amint azt a gazdag nyelvi anyag is reprezentálja. Az azonos alaptagból lefutó két különböző szó szerkezetlánc végén elhelyezkedő mondatrészek tartoznak stilisztikai értelemben egymáshoz:

Mézes színt fest a kám szándéka mérgének,

Kegyes ábrázatot *kegyetlen* szívének. (KJ II, 2, 35)

b) Az egy tagmondaton belüli töismétlésektől lépünk tovább a két külön tagmondatban jelentkező ismétlésekhez. Vajon az egymástól viszonylag távol álló töismétlések figura etymologicának tekinthetők-e? Úgy gondolom, hogy a szintagmatikus kapcsolat hiánya miatt ezeket nem sorolhatjuk a szűkebb értelemben vett figura etymologicák közé, inkább a szótöismétlés terminus illik rájuk. A Gyöngyösi- és Zrínyi-művekből kiszemelgetett hatalmas mennyiségű anyag nem teszi lehetővé minden egyes eset alapos vizsgálatát, ezért a szótöismétlések közül csak azokat emelem ki, amelyekben érzékelhető a szemantikai-stilisztikai-retorikai többlet, a szó másodszori előfordulása még fölidézi az elsőt.

A feltételes időhatározói alárendelő összetett mondat töisméltésében az igealakok reflektálnak egymásra: az első tagmondat kijelentő módú alakját a második tagmondatban felszólító módú változata követi. E típus igen gyakori mindkét költőnél, és általában anaforikus (MV III, 226) és epiforikus (H II, 22) ismétlést, illetve epanasztrophét (KJ II, 1, 41) épít fel:

Ha *vesznünk* kell, *veszszünk* mint fiai Mársnak. (MV III, 226)

Ha ugyan *veszni* köll dolgunknak, ám *vesszen*. (SzV VIII, 62)

Ugyanez a szerkesztésmód névszótövekkel:

Ha egynek *szerencsés*, *szerencsétlen* másnak. (KJ II, 1, 41)

De ha már én *vétek*, mi menti *vétkemet*. (H II, 22)

A szótövek egymást erősítő hatása érvényesül a fokhatározói alárendelő mondatokban. Az első tagmondatban (a főmondatban) az ige alapalakjában, a mellékmondatban pedig a -hat/-het igeképzős alakban áll. Ez a szép, régies hangzású szerkesztésmód mind Zrínyi, mind Gyöngyösi költői nyelvért gazdagítja.

Mind a két nemzetség *futott*, mint *futhatott*. (KJ III, 6, 106)

Bütszúzó szavait *mondja* mint *mondhatja*. (DT IV, 7)

Mindenik erdő felé *fut*, az mint *futhat*. (SzV IX, 60)

Ez a szerkesztésmód azonban nemcsak a fokhatározói mellékmondatok révén jelenik meg, hanem a tárgyi és kijelölő jelzői mellékmondatokkal is:

Vitet a' Gályákhoz, valamit *vitethet*. (DT IV, 153)

Ad Isten szerencsét, az ki mindent *adhat*. (SzV IX, 31)

Igen tanulságos esetekkel szolgálnak a kapcsolatos mellérendelő mondatok is. A kiemelt példákban a tagmondatok állítmánya felel egymásra epiforikus helyzetben, valamint epanasztrophében:

Egy ember *megölte*, ezt ti *ölettétek*. (SzV VI, 95)

Fiam, én *szeretlek*, *szeretem* híredet. (SzV VIII, 99)

De Delimán így *felel*, *felelvén* nevet. (SzV X, 79)

Mint látható, különösen Zrínyi stílusára jellemző ez a kifejezési mód. A Gyöngyösinél talált példa pedig már-már a szójátékba csap át, illetve ironikus, gúnyos stílusárnyalatot nyer a kifejezés.

Szalad az *ellenség*, nem mér *ellenkezni*. (KJ III, 5, 117)

Az ellentétes mellérendelő mondatban szereplő töisméltések is változatosak. Az első példában a képzők különböznek, de a szófaj azonos maradt, a másodikban viszont szófajváltás is történt.

Örömet *gyött* volna, de el nem *gyöhetett*. (MV II, 269)

Kiált; nem sokáig de lén *kiáltása*. (SzV IX, 55)

Az alábbi ellentétes mellérendelő mondatban szintén új szófajú szó keletkezett a képző révén:

Vitéz vagy, jól tudjuk: de *vitézségedet*

Kicsin helyre akarod mutatni... (SzV XIII, 71)

A közbevetés csökkenti ugyan az ismétlés erejét, de az irónia révén nem marad el a stílushatás.

Bár csak az igealakok és a személyes névmások személyében, személyragjaiban van különbség az alábbi szép részletben, a párhuzamos szerkesztésmód mégis emeli a stilisztikai hatást.

Élsz te, *remélhetek*; *élek* én, *remélhetsz*. (KJ II, 4, 46)

Párhuzam, ellentét, ismétlés, halmozás egyszerre, „együtt hatva”, összefonódva jelentkeznek ebben a sorban, ami alátámasztja azt a megállapítást, hogy a különféle alakzattípusok társulva, egymásba, illetve egymásra épülve komplex alakzatot képeznek (vö.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ, A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Az alakzatok világa I. füzet. Sorozatszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001. 14).

A b) pont eddigi eseteiben az összetett mondat nem lépte át a verssor határát, ezáltal a szóalakok egymástól való távolsága nem halványíthatta el az ismétlés nyomatékosító szerepét. Vannak ellenben olyan egyedi esetek, amelyekben az efféle alakzatok több versoron keresztül húzódnak. Az egyik típusba a képző- (és/vagy) rag- és mondatrészcserét tartalmazó alakzatok tartoznak. Az esztétikai hatást itt emeli a keresztező mozgásélmény. Az alábbi sorokban az ismétlés és az ellentét alakzata kapcsolódik egybe, az ellentétes jelentésegységek szimmetrikusan rendeződnek el:

*Se szerelmes Vénus hadakozó Márstúl,
Se hadakozó Márs szerelmes Vénustúl. (MV I, 154)*
Kivel nagy hegyet is mély völgyekké tennél,
Mély völgyeket viszont hegyekre emelnél. (MV II, 104)

A képzőcsere révén az alakok új jelentést kaptak (l. az első példát), ráadásul a mondatstruktúrában betöltött szerepük is megcserélődött. Ez a szerepcseré azonban ragcserével is jár. A szimmetrikus szerkesztés miatt ez az alakzat *epanodosz* is lehetne (görög szó, jelentése: 'a visszafelé vezető út'), ugyanis a szavak tükörszerűen ismétlődnek benne. Az ismétlés és a megfordítás egybekapcsolása jellemzi, ezért azonos az ókori retorikában *antimetabolé*-nak nevezett alakzattal. Mivel a fordított sorrendben ismétlődő lexémák az itt szereplő példákban toldalékformát cserélnek (tehát nyelvtani funkciójuk is felcserélődik az ismétlés során), ezért *chiazmus*-nak nevezzük (vö. VilLex. I. 1992: 351, II. 1993: 198—200 és 1144). Ez a megkötés ugyanis az *epanodoszra* és az *antimetaboléra* nem vonatkozik.

Zrínyi bravúros formakezeléséről tanúskodik az alábbi példa:

*Egy remény van meggyőzetetteknek,
Hogy semmi győzdelmet ne remélnjenek. (SzV III, 90)*

„A chiazmus váratlanságával, szokatlanságával hat elhangozva is.” (NAGY L. JÁNOS i. m. 1996. 53; a chiazmusról l. még: GÁSPÁRI LÁSZLÓ, Egy új retorika- és stíluselmélet vázlat. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996. 63.)

A több soron át húzódó alakzatoknak itt kiemelt fajtáját a retorikák *gradatio* néven tartják számon. A mondat egység/verssor végének megismétlése a következő egység/sor elején igen gyakran használt stílus elem Gyöngyösi költészetében. Itt azonban csak a retorikai szempontból erősebb hatású, több gondolatsoron végigvitt *reduplicatio*-t (epiplotké) említem. Ez voltaképpen fokozás, melyben az ismétlődő elemek szintaktikai szerepet is váltanak. A „Dedalus temploma” Kréta szigetén raboskodó Théseusa ily dalt dúdoltat szolgáljával:

Ifjúságom színét fonnyasztó Fogságom!
Fogság után vallyon leszsz-é Szabadságom?
Szabadsággal vidul minden Hervattségom,
Hervattségom után derül vígasságom. (DT IV, 23)

A játékos ismétlés a gondolatritmus mechanizmusát, a képzelet asszociációs működését szemlélteti, funkciója a fokozás. A nyomatékosítás mellett azonban a fenti példában folytonosságot is érzékeltet az ismétlésnek ez a formája, sőt a fogság hosszan tartó volta is kifejezésre jut benne. Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a klasszikus retorika és poétika ismétlésen alapuló azon gondolatalakzatáról van itt szó, amelyet görögül *anadiplosis*-nak (VilLex. I. 1992: 275), latinul pedig *reduplicatio*-nak nevezünk. Jelentése: kettőzés. Egy nyelvtani vagy verstani egységet képező szócsoport vége ismétlődik meg a következő egység elején. Mind a fenti sorokban, mind a függelékbeli példákban több-

szörös anadiplórist látunk, ennek neve: *gradáció* (*gradatio*, latin 'lépcsőzetesség', 'fokozás', klimax, görög; vö. VilLex. III. 1994: 710). A „Dedalus temploma”-részletben három versszakon át húzódik ez az alakzat, ezért mondhatjuk *epiploké*-nak (*epiploce*, görög 'összekötés'; vö. VilLex. II. 1993: 1169), mely lényegében végigvitt *anadiplózis*. Ebben az alakzatban minden új gondolatsor előtt — olykor megváltozott mondattani funkcióval — megismétlődik a korábbi gondolatsor vége.

2. A nem szintagmatikus töisméltések másik csoportja a lexikalizálódott elemeké. Ezek D. MÁTAI MÁRIA szerint kétféleképpen jöhetnek létre. Egyrészt kettőztetéssel, az ikerítéshez hasonló módon, de a kettőztetésnek ez a módja ma már nem termékeny. B. LŐRINCZY ÉVA mutatott rá, hogy ezek a képződmények „fokozzák az utótagtól kifejezett jelentéstartalmat” (B. LŐRINCZY ÉVA, A szóösszetétel: MMNyR. I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961. 429—31). Ilyen a *köröskörül* szóalak, amely igen nagy számban fordul elő a „Szigeti veszedelem”-ben. Zrínyinél az összes szóelőfordulás kivétel nélkül egybe van írva, míg Gyöngyösinél kötőjellel ellátva jelenik meg, így nála archaikusabbnak hat ez a szó.

Láttya környös-körül az nagy tengereket. (MV III, 46)

Ebben a példamondatban összetett határozószóként szerepel, de Zrínyinél az ige-kötő funkcióját is betölti (mikor mind *köröskörül*fogattatott volna az ellenségtől: VH 162, 14—5), sőt régebbi nyelvünkben névutói szerepben is előfordul: „Az tonak *kőrös kőrüle* ... fekewznek.” ErdyK. 290 (I. D. MÁTAI MÁRIA, A határozószók. In: TNyt. II/1, 621).

A másik csoport tagjai alárendelő szószerkezetből keletkeztek összetétellel. Ide tartozik az *egyetlenegy* szavunk. Ősibb alakja: „*eggen yg fyodum*” (ÖMS.). D. MÁTAI MÁRIA magyarázatát idézem: „az *egy* számnévi alaptagot *-n* módhatározóragos bővítmény előzi meg: ez a bővítmény — szintaktikai szerepét tekintve — komplex mérték- és módhatározó, az ebből a szintagmából keletkezett szó tehát határozós alárendelő szerkezetű” (D. MÁTAI: Nyr. 1995: 58). Feltételezhető, hogy a korai ómagyar korban is ritka szóelem volt az *egyen* alak; később az *egyetlen* használatos helyette (I. JókK. 156: „vala atyanac es anyanak *egyetleneg*’lyánya”, S. HÁMORI ANTÓNIA, Az alárendelő szerkezetek: A melléknévi, számnévi és határozó(szó)i szerkezetek. In: TNyt. I, 719). Ez a lexéma Gyöngyösinél igen sok helyen előfordul, de számukat különösen a „Rózsakoszorú” lelőhelyei emelik meg.

És vigyázva viszi szépen / *Egyetlen Egyecskéjét*. (R I, 4, 6)

Egyetlen egyihez juta utoljára. (TZ 358)

Szintén szószerkezetből keletkeztek a *nőttön-nő*-típusú összetételek. A *-ton/-ten/-tön* képzős alakok azonban már nem produktívak, kiszorultak az aktív használatból (D. MÁTAI: MNy. 1995: 417). Mindkét költő műveiből mesteri alakokat emelhetünk ki:

Gyaloglást sem szokta, orron *esten esik*. (MB 78)

Ariadné tüze *gyúlton gyúl* ezekkel. (DT IV, 105)

Így hull az sok török és *szaladton szalad*. (SzV X, 101)

Amennyiben a szemantikai-stilisztikai többletet hordozó szerkezeteket tekintjük csupán a töisméltések közül figura etymologicának, úgy bizvást oda sorolhatjuk a *nőttön nő*-féléket, hiszen az igei alaptagot nyomósítja a másik elem. A TNyt. I. kötetében A. JÁSZÓ ANNA megjegyzi, hogy a figura etymologicának ezt a típusát „nem kedveli a kódexek nyelvezete, példáink misszilizsekből valók. A későbbi irodalomban és a népnyelvben azonban annyira el vannak terjedve, továbbá annyira jellemző ez a szerkezet a finnugor nyelvekre, hogy réginek kell lennie.” (A. JÁSZÓ ANNA, Az igenevek. In: TNyt. I, 338).

III. Gyöngyösi és Zrínyi figura etymologicáinak rendszerezését a kettőnél több tagból álló figura etymologicákkal zárom. Minden bizonnyal ezek a legművészebb, legerőteljesebb stilisztikai hatást kiváltó alakzatok.

Kikkel *kedvesinek kedvvel kedveskedett.* (KJ II, 1, 7)

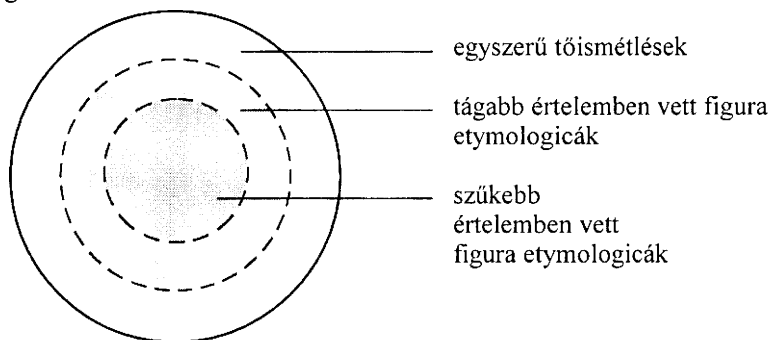
De a *színt is színnel színli.* (KJ I, 3, 13)

Meggyőzetett győzte győződelmeseket. (SzV XII, 46)

(Ez utóbbi értelme: a legyőzött diadalmaskodott a győztesen.) A példákbló világosan kiderül, hogy a tó háromszori ismétlése igen hatásos formaképző eljárás. A fenti „összetett” figura etymologicák stílushatását emeli, hogy csupán egy (SzV XII, 46) vagy két (KJ) bővítményt tartalmazó egyszerű mondat alkotóelemei, sőt az utóbbi két idézetben önmagukban alkotják a mondatot, azaz a mondat majdnem minden alkotóeleme ugyanazon tóvet ismétli meg. Az alkotórészek egymással szoros kapcsolatban állnak: határozós és tárgyas alárendelő szintagmák, illetve (az utolsó részletnél) hozzárendelő viszonyban áll két tag; az összetartozást támogatja a szórend is. (A háromtagú szerkezetek a Halotti Beszéd *halalnc halalaaal holz* figura etymologicáját idézik fel, mely a fordító szerzetes leleményét dicséri — a latinban ugyanis a kéttagú *morte morieris* szerkezet ismert.)

A tóismétlések halmozása Zrínyi prózastílusára igen jellemző. Hadtudományi munkáival buzdítani akar, felrázni az országot, ezért művei a szónoki beszéd jellemző jegyeit viselik magukon (l. az Áfium részletesebb elemzését: DÖMÖTÖRFI TIBOR, Ismétlés és halmozás az „Áfium”-ban (Példatár). In: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN szerk., Zrínyi-dolgozatok III. Bp., 1986. 223—42). Egyetlen gondolatban, illetve mondatban akár háromféle tóismétlést halmoz egymásra az értelmi-érzelmi és hangulati hatás végett: „És ihon, miként veszti magát az *maga-hítt* ember (...) Azért kicsin *ellenség ellen* is, futó *ellen* is, minden tehetséggel harczolj; ne kelljen osztán mondanod: hiszem ki *gondolta volna, meg sem gondoltam volna.*” (VH 135, 1—4); „Más király alig várta volna, hogy kezében kaphassa, hogy hurcolhatta volna szélllel *városokrul városokra* triumphusban; de a mi királyunk ilyen hiúságos *gondolatokat nem gondolt: az ki az közönséges jónak szolgálatjára volt, inkább kívánta, hogysem a maga magános* dicséretét” (Mátyás 183, 26—9).

5. Összegzés. — Mivel a dolgozatban és a példatárban formális tóismétléseket és művészi figura etymologicákat egyaránt bemutattam, valamint kissé terjedelmesre sikerült a korpusz rendszerezése, vizsgálata, egy ábrában is felvázolom, mit is tekintek figura etymologicának:

A szürke különböző árnyalataival a figura etymologica-jelleg erősödését—halványulását próbáltam érzékeltetni (de a köríveket elválasztó szaggatott vonal nem jelenti azt, hogy az egyes csoportok között éles határt lehet húzni).

Szűkebb értelemben vett figura etymologicák (belső kör):

I. 1. Hozzárendelő, alany—állítmányi szintagmák:

Idővel az vizek árjai áradnak. (MV II, 201)

2. B) Különnemű bővítményekből álló mellérendelések egy része:

Toldod könyveit könyveddel. (R I, 3, 34)

3. A) a) Tárgyas alárendelő szintagmák:

Talán szörnyű *halált halna* keservében. (FL Scena sexta 35)

b) Igei alaptagú határozós szintagmák egy része:

Körömszeli körmével kegyes orczáját. (Arianna sirása)

B) a) Jelzős alárendelő szintagmák:

Ékesség ékessége. (R K 186)

b) Névszói alaptagú határozós szintagmák:

O, te *vadnál vadabb* s kegyetlenb magadban! (I. Idilium 13, 4)

II. 1. A) Kettős határozók:

Az untalan való *szentegyházakról szentegyházakra* járás (Mátyás 194, 29)

2. Lexikalizálódott elemek (valaha ezek is szószerkezetek lehettek):

És tulajdon magát tenni azok *szószólójának.* (R K 163)

T á g a b b értelemben vett figura etymologicák (középső körív):

I. 2. A) Azonos mondatrészekből álló mellérendelések (halmozott mondatrészek) egy része:

Remélhetd, reméld is megjövetelemet. (KJ II, 4, 47)

B) Különnemű bővítményekből álló mellérendelések egy része:

Nem féltlek *rabságtúl*, hanem *rabságodban.* (KJ II, 5, 17)

II. 1. B) a) α) Egy szinten lévő két különböző mondatrésznek azonos a töve:

mennyivel kívántatik *embernek ember ellen* az okosság (Áfium 214, 2—3)

β) Különböző szinten lévő két különböző mondatrésznek azonos a töve

(egy tagmondaton belüli töismétlés, de a tagok közt nincs közvetlen szintaktikai viszony):

Minden *kertin kertem* gyözödelmeskedjen. (PR II, 10)

b) Két külön tagmondatban jelentkező töismétlések egyik része:

De hogy adna *hitet*, kinek *hiti* nincsen? (SzV V, 33)

Egyszerű töismétlések, formális figura etymologicák (legkülső körív):

I. 2. A) Azonos mondatrészekből álló mellérendelések (halmozott mondatrészek) másik része:

Szép *szemöldökének, szemeinek* íja. (KJ I, 1, 45)

I. 4. Morfológiai típusú szó szerkezetek:

S van hatalmad minden *ellenségid ellen.* (SzV XII, 41)

II. 1. B) b) Két külön tagmondatban jelentkező töismétlések másik része:

Nagy királyné az pénz, s nincs is *nagyobb* ennél. (MV II, 104)

A legkisebb koncentrikus körből kifelé haladva gyengül a figura etymologica-jelleg. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a stílushatás is gyengülne, tehát hogy egy „már nem figura etymologica” szó töismétlésnek ne lehetne stílárius értéke. Például a „De Delimán *felel, felelvén* nevet” ismétlésszerkezet ugyan nem tartozik a szűkebb értelemben vett (valódi) figura etymologicák közé (az ábrában a legkülső körívben kapna helyet), de egy másik alakzattípusba, egy reduplikációba beépülve stilisztikai-retorikai többletet hordoz. Ellenkező irányban is igaznak érzem fentebbi megállapításomat: lehet egy alakzat — a benne lévő szintagmatikus kapcsolat miatt — szűkebb értelemben vett figura etymologica, például a *halált hal*-típushoz tartozó *szót sem szólhatott* szerkezet, mégsincs a mai nyelvhasználók számára stílushatása, mivel a mindennapi „használatban elhasználódott”, elvesztette expresszivitását.⁶

⁶ Az már más kérdés — és másik dolgozat tárgya —, hogy ugyanez a frazeológiai egység egy évszázadokkal ezelőtt élt magyar anyanyelvű nyelvhasználó számára stilisztikummal bírt/bír-

Mindebből az a következtetés adódik, hogy egy töisméltés figura etymologica-jellegének (ha egy skálán mérnénk ezt, mondhatnám: figura etymologica-fokának), illetve stílus hatásának megállapításához nem elég az adott szerkezet atomisztikus, csupán grammatikai vizsgálata, hanem a tágabb szöveggörnyezet, a társult egyéb alakzatok, a váratlanság vagy megszokottság szintén befolyásoló és vizsgálandó tényezők.

A bemutatott színes nyelvi anyag a figura etymologica határproblémáinak néhány pontjára rámutatott.⁷ Azt, hogy mit is érzünk figura etymologicának, igen nagy mértékben befolyásolja természetesen az egyéni nyelvérzék is. Stilisztikai-retorikai szempontból azonban szerepet játszik a szóelemek egymástól való távolsága, a tagok szintaktikai kapcsolata, a morfológiai vonatkozás, a mondathangsúly, az értelmi hangsúly, az ütemhatár. Az itt bemutatott valamennyi típusra jellemző — a formális és a köznyelvi figura etymologicákat kivéve —, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben ugyan, de érvényesül bennük a töisméltés stilisztikai szerepe: a nyomatékosítás, az intenzitás növelése, a fokozás, a kiemelés. A korpusz azt igazolta, hogy érdemes kitágítani a töisméltés határait, amit GÁSPÁRI LÁSZLÓ véleménye is alátámaszt: „...a figura etymologica a nyelvi forma szerint mondat-, szintagma- vagy akár lexémaalakzat. Az ismétlés mondat-, szintagma- vagy lexémaalakzatai olyan, a pragmatikus alakzatot jelölő formák, amelyek szemantikai, grammatikai és pozicionális ismérveikkel »beépülhetnek« a kifejezendő alakzattípus változataiba (például a figura etymologica az anaforába, a gradációba stb.)” (GÁSPÁRI LÁSZLÓ i. m. 1996. 62).

N. VARGA ANDREA

Stem doublets and figura etymologica in István Gyöngyösi's and Miklós Zrínyi's poetry

This paper has a twofold aim. First, the author wishes to highlight the variegated nature of figura etymologica, a type of rhetorical figures based on repetition. The investigation of the linguistic material chosen confirms the applicability of a research strategy combining syntactic, part-of-speech-related, morphological, and stylistic aspects. Second, the author wishes to support her claim that the richness and versatility of Gyöngyösi's and Zrínyi's linguistic invention provides telling examples at this level of analysis, too. The organising principle of Baroque style that they both represent is voluminousness. This form creating principle shows up in linguistic units of all sizes, from text structure through syntactic structure down to phrase structure. Figura etymologica represents the intricacy and agitation of Baroque style at the last-mentioned level, that of phrases. Gyöngyösi and Zrínyi often employ formal devices like repetition, cumulation, and the use of complex branching or interlocking constructions (gradation, reduplication, anadiplosis, epanodos, chiasmus), all of which serve emotional or intellectual effectiveness.

ANDREA N. VARGA

hatott (I. R. HUTÁS MAGDOLNA, Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: TNyt. I, 667), és sokkal hatásosabban hangzott, mint a mai olvasó számára.

⁷ Természetesen számos kérdést nem érintettem, így például az ál-figura etymologicákat („a szerkerek részére illendő *hadat hadni*”, *hadni* = 'hagyni', Kis Tracta 424), ezek egy része szójátéknak tekinthető. Meg kell említenem, hogy a korpusz kigyűjtése és elrendezése, besorolása során derült ki, hogy Zrínyi prózai művei ismétléses alakzatainak külön dolgozatot is lehetne szentelni.

Az értelmezős szintagmákról*

1. A 2000-ben megjelent új leíró egyetemi tankönyvben, a „Magyar grammatiká”-ban (= MGr., szerk. KESZLER BORBÁLA, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.) az értelmezőt a nyelvtani hagyomány ellenére kissé távolítottuk a jelzői mondatrésztől, és nem jelzőként, vagyis nem a elzők altípusaként tárgyaltuk. S bár alapvetően közös fejezetben szerepeltettük a jelzőkkel, már a fejezet címében (A jelző és az értelmező) jeleztük, hogy a korábbiaktól némileg eltérő módon látjuk az értelmező helyzetét, nem tartjuk a jelzővel azonos értékű mondatrésznek (MGr. 444—58). Ha pedig az értelmező nem jelző, akkor ez hatással van az értelmezős szerkezet megítélésére is. Hiszen ebben az esetben az értelmezős szintagma nem jelzős szerkezet, és ennél fogva egészen más típusú szókapcsolatként értékelendő.

2. Tankönyvünkben az értelmezői fejezetben a közismert értelmezőtípusok, tehát az úgynevezett „hátravetett jelzők”, vagyis a minőség-, mennyiség- és birtokos jelzőnek megfeleltethető értelmezők (*vettem csizmát, pirosat; ettem almát, háromat; elveszett a táská, a fiámé*), valamint az azonosító értelmező (*Pista, a barátom*) mellett egy harmadik értelmezőfajtát is besoroltunk az értelmezők közé, mégpedig az értelmező határozót. Ennél a típusnál érthető módon szóba sem jöhet a jelzőként való megítélés (MGr. 453). Az értelmező határozós szerkezet két határozónak az értelmezőszerű kapcsolatát jelenti, amelyben a második helyen álló határozó szűkíti, pontosítja, esetleg azonosítja az elsőt megjelölt határozói jelentést (*ebben a házban, a második emeleten; fent, a hegytetőn*). Ezekben az példákban mindkét tagot határozónak tartjuk. Korábbi nyelvtanunkban, „A mai magyar nyelv” című tankönyvben is szerepelt ez az értelmezőtípus, csakhogy „értelmezőszerű” határozóként a határozók fejezetében (= MMNy. Szerk. RÁCZ ENDRE. Bp., 1982. 293).

3. Annak ellenére azonban, hogy az értelmezőt különállóként kezeltük a jelzői mondatrésztől, vagyis nem soroltuk a jelzőfajták közé, mégsem voltunk következetesek abban, hogy mégiscsak a jelzőkkel egy közös nagy fejezetben beszéltünk róla, s a vele kapcsolatos problémákat, kérdéseket, lehetséges álláspontokat mintegy kiegészítésként, a fejezet további részében fogalmaztuk meg. Ezt többféle megfontolásból is tettük.

a) Elsősorban azért, mert az értelmező megítélése eléggé kényes terület a nyelvtudományban, a körülötte korábban zajló viták (ezek összefoglalását lásd: K. BALOGH JUDIT, A mellérendelő szószerkezetek és határesetek. In: RÁCZ ENDRE szerk., Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 66—70) bizonyítják, hogy nem könnyű állást foglalni a kérdésben, az értelmező grammatikai státusát illetően. Sokan, sokféleképpen nyilatkoztak már róla, s nem akartunk a tankönyvben alapvetően eltérni a nyelvtani hagyomány képviselő állásponttól. Hiszen az értelmezőt és az értelmezős szintagmát már SIMONYI ZSIGMOND óta (A jelzők mondatana. Az MTA kiadása, Bp., 1913.) az alárendelő, a jelzős szerkezetek közé sorolják. Ezt az álláspontot képviseli KÁROLY SÁNDOR is az értelmezőről szóló monográfiájában (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. NytudÉrt. 16. sz. 1958.). Ugyanebben a munkájában KÁROLY megemlíti még számos más, az értelmezővel, az értelmezős szerkezettel kapcsolatba hozható, de — véleménye szerint — annak nem tartható szókapcsolatot is. Ugyancsak jelzőnek tartja az értelmezőt az akadémiai nyelvtan (A mai magyar nyelv rendszere. II. Szerk.,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2003. március 18-i ülésén.

TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 295—314), „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv (MMNy. 336—59), valamint több más tankönyv és jegyzet is. Kivételesnek számít SZABÓ DÉNES 1958-ban megjelent kéziratos egyetemi jegyzete (A mai magyar nyelv. Kézirat. Az ELTE BTK kiadása, 284—5), valamint M. KORCHMÁROS VALÉRIÁNAK a DEME LÁSZLÓ egyetemi előadásai alapján összeállított „Mondattan”-a (JATE, Szeged, 1992. 139—41), amelyek másképpen ítélik meg az értelmezős szerkezetet, s a mellérendelő szintagmákhoz sorolják, vagy legalábbis ahhoz hasonlónak tartják.

b) Másrésről azért is szoltunk tankönyvünkben az értelmezőről bár külön típusként, de mégiscsak a jelzői fejezeten belül, mert ha külön fejezetbe tesszük, akkor egyértelműen döntenünk kellett volna a mondatban betöltött pozíciójáról, a hagyományos felfogástól eltérő mondatrészi szerepéről. Ez maga után vont volna egészen gyakorlati jellegű kérdéseket (amelyek azonban az oktatásban nem elhanyagolhatók), például azt, hogyan ábrázoljuk a mondat szerkezetének felvázolásakor, melyik szintre helyezzük, valamint azt is, hogy konkrétan hogyan „húzzuk alá” mondatelemzéskor az értelmezőt mint mondatrészt. Hiszen ha nem tartjuk jelzőnek, akkor nem is „húzhatjuk alá”, vagyis nem jelölhetjük a mondat szerkezetét ábrában sem úgy, mint ahogyan a jelzöt szoktuk (vagyis pontozott vonallal).

4. Ezek után nézzük, mi szól amellett, hogy az értelmező nem tartozik a jelzők közé. Előljáróban annyit máris elmondhatunk, hogy ez a mondatrész több szempontból is egészen másképpen viselkedik, így maga az értelmezős szerkezet is máshogyan jellemezhető, mint ahogy azt a jelzőknél, a jelzős szerkezeteknél megszoktuk:

a) Először is, az azonosító értelmező, az appozíció nem tekinthető „hátravetett jelzőnek”, hiszen valójában nem sok köze van a jelzői mondatrészhöz, hacsak az nem, hogy az azonosító értelmezős szerkezet tagjai alany-állítmányi szerkezetté átalakíthatók. Ez azonban nem jelzős szerkezet voltával magyarázható, hanem azzal, hogy tagjai az azonosítás viszonyában állnak egymással, vagyis ugyanannak a denotátumnak a különböző megnevezései. Ki is tehető közéjük az azonosító *azaz, vagyis* kötőszó, ami mellérendelő kötőszós azonosítással teszi a szerkezetet: *Pista, a barátom — Pista, vagyis a barátom.*

b) Az értelmező határozó sem tekinthető jelzőnek. Az értelmező határozós szerkezet esetében mindkét tagot határozónak tekintjük: *fent, a dombon; lent, a völgyben.*

c) Az úgynevezett „hátravetett jelző”, a jelzőknek „megfeleltethető” értelmező — szemben a minőség- és a mennyiségjelzővel — mindig értelmezett szava után áll, felveszi annak jeleit és ragjait, vagyis inflexiók toldalékait, s ennek következtében egészen távolra is kerülhet értelmezett szavától, hiszen az azonos toldalékolás megteremt a kapcsolatot a két tag között. Általában külön hangsúlyozzuk az értelmezőt és az értelmezettet is, s ha az értelmező közvetlenül az értelmezett szó után foglal helyet, akkor is tipikusan szünettel (írásban vesszővel) választjuk el őket egymástól: *vettem csizmát, pirosat; hoztam almát, kettőt.*

d) Ezzel szemben a jelző, elsősorban a minőség- és a mennyiségjelző — melyek jellemzően melléknévi szófaják — csak jelzett szavuk előtt állhatnak, hiszen — eltérően a többi alárendelő (alanyos, tárgyias, határozós) szintagmától — nincsen viszonyragjuk. Ezt a jelzős szerkezetet, ezt a nyelvtani viszonyt csak a szintagma szigorú sorrendi szabálya képes jelölni. Ez a sorrendi szabály magában foglalja az elől álló jelző és az őt követő jelzett szó együttesét, s ez a szoros együtlet a szerkezet egyhangsúlyos voltában is megnyilvánul. (A ragtalan birtokos jelzős szerkezet is csak a jelző — jelzett szó sorrendben fordulhat elő.) A jelző léte tehát alapvetően a jelzett szóhoz van kötve. A jelző abszolút függő helyzetű bővítmény, mindig szerkezettagként (a jelzős

szerkezet tagjaként) jelenik meg. A jelzős szó szerkezetet alkotó szavak helyüket a mondatban kizárólag együtt változtathatják meg, hiszen összetartozásukat csak a kötött szórend és a közös hangsúly jelöli. Ebből következően, ha a jelzett szó elmarad a jelzős szerkezetből, akkor megszűnik nemcsak a jelzős szintagma, de maga a jelző is. A jelzett szó eltűnésekor az eredetileg jelzői szerepű melléknév (névmás) felveszi ennek toldalékait (szófaját) és a jelzett szó mondatrészi szerepét (*Melyik feladatot oldottad meg? Még csak az első feladatot — Még csak az elsőt.*)

Nyelvünkben a melléknév a jelzős szerkezetben tipikusan nem veszi fel a jelzett szó toldalékait, nem egyeztetődik vele, nincs is rá szüksége, hiszen a szerkezettagok viszonyát enélkül is szorosra fűzi a kötött szórend és a hangsúly. (Kivételesnek számít ez alól a szabály alól az *ez/az* névmással szerkesztett mutató névmási kijelölő jelzős szintagma: *ez az ember; erről az emberről; ezekkel az emberekkel*, amelyben a mutató névmás általában megkapja a jelzett szó jeleit és ragjait. Ennek magyarázata azonban a szerkezet eredetében keresendő: valószínűleg értelmezős szintagmából fejlődött jelzős szerkezeté.)

e) A többi alárendelő szintagmában a nyelvtani alárendelő viszony — amely az alárendelésben tehát kötelező — viszonyra g g a l (esetleg névutóval) szokott megjeleníteni a (főnévi szófajú) bővítményen. Ez a viszonyítás az alaptagból indul ki (vagyis az alaptag létesíti a viszonyt). Így például a t á r g y a s szintagmának a tárgyi bővítményen tipikusan a tárgyrag (*könyvet olvas*), a h a t á r o z ó s n a k a határozón a határozóragok vagy névutók (*a szobában az asztal mellett ül*), az a l a n y o s n a k a zérórag (*a fiú Ø gitározik*) a jelölője. A főnévi szófajú birtokos jelzőt a b i r t o k o s j e l z ő s alárendelésben a jelzön (a birtokoson) jelölheti a *-nak/-nek* dativusrag (*a kislánynak a babája*). A birtokos szerkezet alaptagján, az ugyancsak főnévi szófajú birtokszón mindig kötelezően jelen van az egyeztető szerepű birtokos személyjel. (Ez a személyjel valójában a birtokost és a birtokot kapcsolja össze, és nem jelzős viszonyban is megjelenik a birtokos szerkezetben, függetlenül a tagok mondatrészi szerepétől, például: *a kislánynak van egy új babája; a kislánytól elvették a babáját*). A birtokos jelzői rag gyakran elmarad, ha a jelző a jelzett szó előtt áll, ilyenkor a birtokos jelzőt a főnév nominatívusi (alanyesetű: *a kislány Ø babája*) alakjával (és az említett kötelező szórenddel) is ki lehet fejezni. (Ha azonban a jelző a jelzett szó mögé kerül, csak ragos formában szerepelhet, ezzel jelölve a birtok-birtokos nyelvtani viszonyt.) Tehát a birtokos jelzős alárendelésre a birtokszón az egyeztető szerepű birtokos személyjel is rámutat (bár tipikusan nem ez a jelek funkciója).

f) A fentiek alapján az értelmező és az értelmezős szerkezet egyáltalán nem felel meg azoknak a szabályoknak, amelyek a jelzőt és a jelzős szerkezetet jellemzik. A szerkezettagok sorrendje, a köztük lévő laza kapcsolat, a külön hangsúlyozás és az ezzel járó szünet a tagok között, a különböző szórendi lehetőségek, az azonos (vagy hasonló) toldalékok az értelmezőn mind arra utalnak, hogy ez nem jelzős szerkezet; az értelmező, az úgynevezett „hátravetett jelző” pedig nem jelző. Az értelmezőn megjelenő viszonyragok sem a jelzős viszonyt jelentik meg. Sőt, ezek a tárgyi, határozói bővítményre, esetalakra utaló esetragok azt sem jelölik, hogy az értelmezőt milyen nyelvtani viszony fűzi az értelmezett szóhoz. Pedig ha az említett szerkezet alárendelő szintagma lenne — ahogyan ezt tankönyveink tanítják, az értelmezett tagot alaptagnak, az értelmezőt pedig bővítménynek tartva —, akkor az értelmezői toldalékoknak éppen ez lenne a feladatuk (ha már a jelzős viszony jelölésére nem alkalmasak). Tehát ezek szerint a *vettem csizmát, pirosat* típuspéldában a *pirosat* értelmező a *csizmát* értelmezett szónak a tárgya kellene hogy legyen.

5. Az értelmező és az értelmezett szó inflexiók toldalékainak azonosságát a szakirodalom esetbeli (és számbeli) egyeztetésnek tartja, amelyben az értelmezett szói alaptaghoz igazodik az értelmezői bővítmény: *Találkoztunk a barátnőddel, a szökével; Láttam Pétert, a barátját.*

a) Ez az esetbeli egyeztetés több szempontból is eltér a magyarra jellemző egyéb egyeztetéstípusoktól, a szám- és személybeli, valamint a határozottságbeli egyeztetéstől. Egyrészt az egyeztetés irányát tekintve, mivel az esetbeli egyeztetésnek — amelyet az értelmezett szó, tehát ha úgy tetszik az alaptag irányít, és az értelmezőn, azaz a bővítményen jelenik meg az egyeztető morféma, vagyis ennek az egyeztetésnek — az iránya megegyezik a viszonyítás irányával. Ezzel szemben a szám- és személybeli (pl. az alany-állítmány közötti: *a gyerekek tanulnak*, illetve a birtokos jelzős szerkezetbeli: *a fiú kutyájá*), valamint a határozottságbeli (a 3. személyű határozott tárgy és az igei alaptag közötti: *a házat látja*, de: *egy házat lát*) egyeztetésekben mindig az alaptag igazodik a bővítményhez, tehát a bővítményé az irányító szerep.

Másrészt abban is különböznek egymástól, hogy míg a szám- és személybeli, valamint a határozottságbeli egyeztetésnél nem egyenlő értékű tagok, egymástól eltérő mondatrészek, de ugyanakkor szerkezetileg vagy logikailag-szemantikailag szoros kapcsolatban lévő szavak összefüggését jelöli az egyeztetés, mégpedig a *rokon* jelentésű morfémával az alaptagon; addig az értelmezős szintagma esetbeli egyeztetésében az értelmező általában „lemásolja” az értelmezett szó inflexióit, itt tehát a szintagmatagok legtöbbször a *kilág* is egybevágóknak (vagy legalábbis hasonlítóknak egymásra). Az itt megjelenő viszonyragok alapvető feladata egyébként megítélésem szerint nem az egyeztetés megteremtése, hanem a nyelvtani viszonyítás, a mondatrészi szerep jelölése. Ezzel szemben a személyragok és a személyjelek jellemzően egyeztető morfémák, szerepük a nyelvtani szám és személy, valamint a tárgyhatározottság kategóriáinak a megjelenítése.

b) Ez az esetbeli egyezés nem is mindig szabályszerű, lehetséges, hogy csak részben (vagy egyáltalán nem) valósul meg az értelmezős szerkezetben.

Előfordul, hogy elmarad akkor, ha például a mondat tárgyának van értelmezője, például: *Add a kabátom, a feketét!* Itt a mondat tárgya zéróragos, tehát alanyesetű főnév (az E/1. sz. birtokos személyjel jelenléte lehetővé teszi számára a tárgyi mondatrészszerkezetben való megjelenést), vagyis az értelmezője nem egyeztetődik vele, mivel az tárgyesetben van. Mindkét tag felel azonban a *Mit adj?* kérdésre, vagyis mindkettő azonos módon, tárgyként kapcsolódik az igei állítmányhoz.

Ha a mondat határozója kap értelmezőt, akkor is előfordulhat, hogy a viszonyító eszközök különbözők: *Elköltöztek Budapestre, a fővárosba; Kirándulni a tanév vége felé, a nyár elején megyünk; Egy másik helyen, a Venceltónál nyaraltak az idén.* Sőt határozószó (ill. igenév) is megjelenhet a szintagmában: *Az iskola ősszel, szeptemberben kezdődik; A völgyben, lenn még mindig köd van; Aludni csak hanyatt, háton fekve tudok.* Még olyan eset is előfordulhat, amikor az egyik tag (mennységjelzős) ragtalan főnév: *Csütörtökön, két napja (Ø) történt az eset.* Ezekben a példákban nem beszélhetünk esetbeli egyeztről (s így egyeztetésről sem), hiszen az esetet az esetrag képviseli, az esetalakot az esetrag hozza létre, tehát ha az esetrag nem ugyanaz (vagy nem jelenik meg), akkor az esetalak, vagyis az eset is más. A határozósós, névutós, határozói igeneves példákban ugyancsak nem határozható meg az eset, mivel ezek nem főnevek, így esetalkajaik sincsenek. Tehát az esetbeli egyeztetés ezekben a szókapcsolatokban sem valósul meg. A szerkezettagok a határozói irány tekintetében azonban megegyeznek, tehát ugyanarra a hol?, hova?, mikor?, hogyan? kérdésre válaszolnak, vagyis ezek a tagok

egyformán határozók, azonos módon kapcsolódnak főlérendelt tagjukhoz, az igei állományhoz.

6. Az azonosító értelmezős szerkezetnél sem az értelmezett taghoz való viszonyt jelöli az értelmező esetragja. Az értelmezett és az értelmező toldalékainak azonossága arra utal, hogy a szerkezet tagjai azonos módon kapcsolódnak be a mondat szerkezetébe. Ha az úgynevezett értelmezett egy felsőbb szintű mondatrésznek a bővítménye, akkor az értelmezője is ugyanolyan bővítményként kapcsolódik az értelmezett szó főlérendelt tagjához (*Felhívtam Kingát, a tanárnőt* — azaz: *felhívtam Kingát* és *felhívtam a tanárnőt*), vagyis azonos mondatrészi szerepet töltenek be, mivel a viszonyragok feladata mind a két tagnál a harmadik taggal, az alaptaggal szembeni nyelvtani viszony, vagyis a bővítményi szerep, azaz a mondatbeli funkció jelölése.

7. A „hátravetett jelző” esetében is arról lehet szó, hogy az értelmezőn megjelenő viszonyrag — amely legtöbbször megegyezik az értelmezett szó ragjával — ugyanazt a mondatrészi szerepet jelöli, mint amilyen pozíciót az értelmezett szó is betölt a mondat szerkezetében. Hiszen a *vettem csizmát, pirosat* példa a *vettem csizmát, piros csizmát* megfelelője, csak hogy a jelzős szerkezet redukciós szabályának következtében a jelzett szó eltűnésekor a jelző felveszi annak toldalékait, szófaját és mondatrészi szerepét, tehát a *piros*-ból *pirosat* tárgy lesz (vö. JAKAB ISTVÁN, Az értelmező és az értelmezett szó szerkezeti viszonya: Nyr. 1977: 9—19). Mindkét tárgy az igei alaptaghoz tartozik.

A szerkezet tagjai itt is azonos denotátumra vonatkoznak, tehát valójában csak a nyelvi jelek halmozódnak. Közöttük azonosító kapcsolat van, koreferenciális viszonyban állnak egymással. Ezzel is magyarázható a köztük megjelenő esetbeli (és számbeli) egyezés.

8. Az említett sajátosságoknak a figyelembevételével az értelmezős szerkezetnek nemcsak hogy jelzős szintagma volta kérdőjeleződik meg, de még a lárendelő szerkezet voltát is kétségbevonhatjuk. Hiszen az értelmező és az értelmezett kapcsolata egészen különleges kapcsolat, mely nem hasonlít az alárendelő szintagmák tagjainak a viszonyára.

a) Köztudomású ugyanis, hogy az alárendelő szintagmák alaptagból és bővítményből állnak, tagjaik általában különböző természetűek, eltérő disztribúcióval jellemezhetők, a szintagma egésze a főtag disztribúciójával azonos. Ez a főtag kívánja vagy megengedi a bővítmény jelenlétét, előírhatja jelentéstípusát és alakját is. A bővítmény kötött vagy szabad bővítményként kapcsolódhat az alaptagjához, s valamennyi bővítménytípus előfordulhat vonzatként. A szintagma egésze általában helyettesíthető az alaptaggal. A tagok között mindig van viszonyítás, az alárendelő nyelvtani viszonyt az alaptag létesíti, és a bővítményen viszonyrag formájában jelenik meg, a jelzős szerkezetek esetében leginkább a szórend jelöli.

b) Ezzel szemben az értelmezős szerkezetek tagjai viszonyító eszközeik azonossága (vagy hasonlatossága) alapján nem eltérő disztribúciójúak. Az értelmezőn lévő viszonyrag nem az értelmezethez való nyelvtani viszonyt jelöli, az értelmezett tag nem kívánja meg az értelmezőt jelenlétét, vagyis az értelmező sohasem vonzata az értelmezett szónak. Az értelmezett tagra viszont szükség van: értelmezett tag nélkül ugyanis nincs értelmező. A szerkezet tagjai között azonban nem jelenik meg az alárendelő szintagmákra kötelezően jellemző nyelvtani alá-főlérendeltségi viszony.

c) Az értelmező — szemben a jelzővel — nemcsak szerkezetszinten jelenhet meg, hanem mondat szinten is. A mondat szinten való megjelenést támasztja alá az a jelenség, hogy bizonyos esetekben az alany, illetve a tárgy értelmezője

irányíthatja az állítmány egyeztetését, amit szerkezetszinten (s főleg jelzőként) az értelmező bizonyosan nem tehetne meg, hiszen szerkezettagként nem kerülhetne közvetlen kapcsolatba az állítmánnyal. Például: *Ági és Panni, az újonnan jött osztálytársak hamarosan beilleszkedtek az osztályközösségbe* — egyes számú alanyok, többes számú értelmező — többes számú állítmány. *Két diákot, Nagy Jóskát és Kis Pistát behívták az igazgatói irodába* — határozatlan tárgy — 3. személyű határozott tulajdonnévi értelmező — határozott ragozású állítmány.

d) Az értelmező tehát a mondatnak ugyanazon a szintjén található, ahol az értelmezett szó is helyet kap. Az azonos vagy hasonló viszonyjelölő toldalék az azonos mondatrészi szerepre és gyakran az azonos szófajúságra (is) utal. Az értelmező ugyanolyan módon kapcsolódik be a mondat szerkezetébe, mint értelmezett tagja, ugyanúgy bővítménye az értelmezett szó fölérendeltjének. Vagyis a mondat egy mondatrész szerepében két, egymással értelmezős, azonosító kapcsolatban lévő szó jelenik meg. Az értelmezős szerkezet disztribúciója bármely tagéval megegyezik, a szintagma bármelyik tagjával helyettesíthető, így bármelyik tag (a szövegkörnyezettől függően) kihagyható belőle. Kérdezni nem lehet egyik tagról sem a másikkra.

A felsorolt tulajdonságok alapján inkább a mellérendelésre hasonlít a értelmezős szerkezetben a két tag viszonya. Emellett viszont lényegesen el is tér a tipikus mellérendelő szintagmáktól. Az alany-állítmányi viszony létrehozására való lehetőség az értelmező és az értelmezett között ugyanis nem a mellérendelést idézi fel. Az értelmezős szerkezetnek ez a tulajdonsága abból következik, hogy mindkét tagja a valóságnak ugyanarra az elemére, ugyanarra a jeltárgyra vonatkozik, közöttük az azonosság viszonya állapítható meg. Esetükben tehát csak a nyelvi jelek halmozódnak, ezek ugyanannak a denotátumnak a különféle megnevezései. Ebben lényegesen különböznek a mellérendelő szintagmától, ahol a szerkezettagok külön jeltárgyakra is utalnak.

9. Az értelmezős szerkezet tehát sajátos átmeneti szerkezet az alárendelő és a mellérendelő szintagmák között, hiszen egyikhez sem sorolható, mivel mindkettőre érvényes tulajdonságokkal is jellemezhető. Formai szempontból inkább mellérendelés, tartalmilag a két tag közötti azonossági kapcsolat következtében az alárendelésre hasonlít. Tulajdonképpen egy harmadik típusú szintagmát képvisel, az értelmezős szintagmát. A szerkezettagok közötti azonosító viszony alapján, amelyet már KÁROLY SÁNDOR is hangsúlyozott említett munkájában, akár az azonosító szintagmának is nevezhetjük. (Az elnevezésre néhány éve egy szakdolgozatban született már javaslat, amit a dolgozat írója, DÉR CSILLA egy későbbi, a MNy. 2001-es 1. számában megjelent, „Értelmezek, azaz azonosítok?” című kisebb közleményében is megemlíti.)

Az azonosító szintagmán belül megkülönböztethetjük az értelmezős azonosító szerkezetet, valamint a sajátos azonosítót. Az első típust főnevek (ezek természetesen lehetnek nemcsak lexikai főnevek, hanem például alkalmi, főnévi értékű szóelőfordulások, a szerkezetben főnevesült melléknevek) hozzák létre, amelyek általában (a mondatrésztől is függően) esetbeli, számbeli egyezést mutatnak. A sajátos azonosító szerkezeteket pedig nem főnévi szófajú, de az azonosítás vagy az értelmezés (esetleg helyesbítés, kifejtés) mozzanatát tartalmazó, bármilyen más szófajú szavak alkotják (igék, igenevek, határozószók, melléknevek stb.). Mindkét típus megjelenhet a kötőszóval, illetve anélkül.

Ennek megfelelően a magyarázó mellérendelő szintagmák közül az azonosító szintagmákhoz kerülnének az úgynevezett mellérendelő kötőszós azonosító

szervezetek (*Pista, azaz a barátom*), melyek kötőszós értelmezős szervezetek. Így a magyarázó mellérendelés csak az okadó magyarázó típust tartalmazná, ami a következőnek éppen a fordítottja.

10. Az említettek alapján tehát a szintaktikai típusú szószervezetek között az alárendelés és a mellérendelés mellett a mai magyar nyelvben megemlíthetjük az azonosító szintagmát vagy értelmezős szintagmát. Ezek a szervezetek állhatnak az *azaz, vagyis, mégpedig* stb. kötőszóval, vagy anélkül. Az azonosító szervezeten belül többféle azonosítást is meg lehetne különböztetni. Például 1. az értelmezős azonosító szervezetet: *Szeretem a rétest, az almásat; Találkoztam Virággal, a tanítványommal*; 2. a sajátos azonosító szervezetet: *Fenn, a dombon még mindig van hó; Holnap tanulnom, azaz olvasnom kell; Fehér, vagyis krémszínű függőnyt vettünk*; 3. a részleges azonosító szervezetet (ebben a szervezettek között nincs teljes azonossági viszony: *Az ELTE BTK magyar tanszékei Budapesten, az Astoriánál vannak*; valamint 4. a részleges értelmezőt (ebben pedig az értelmező az értelmezettben megjelölt személyek, dolgok egy kiemelt, megkülönböztetett típusát, csoportját jelöli meg. Több fajtája lehetséges. Például a) részlegességet kifejező, *köztük, benne* névmással kapcsolt típus: *az ELTE szakemberei, köztük a bölcsészet képviselői*; b) kiemelő értelmező: *főleg, elsősorban, különösen, mindenekelőtt* kapcsolóelemmel: *a közönség, elsősorban a fiatalok*; vagy esetleg c) példaadó értelmező: *például, mint* kötőelemmel: *az élelmiszeripari termékek, például a sonka, a szalámi*.

11. Az értelmezős (az azonosító) szintagma tehát kifejtő, magyarázó, azonosító stb. szervezet. Benne az értelmező csak az értelmezett szó által jelenhet meg. Mindkét tagja azonos mondatrészpozíciót tölt be, s ez bármely mondatrész lehet. Ennélfogva az értelmező nem köthető egyetlen mondatrészhez sem. Hiszen a mondatnak akármelyik mondatrésze kaphat értelmezőt, és az értelmező az értelmezettel együtt hasonló módon kapcsolódik be a mondat szervezetébe. Ez az értelmezős viszony megjelenhet kötőszóval és anélkül.

Így az értelmezős állítmányi szervezetben az állítmány értelmezője az értelmező állítmány: *Ez a férfi Károly, (azaz) a sógorom; Egész nap tanulunk, (vagyis) olvastunk*. Az értelmezős alanyos szervezetben az alany értelmezője az értelmező alany: *Zsófi, (vagyis) a lányom már gimnazista; A lekvár, (mégpedig) a tavalyi már régen elfogyott*. Az értelmezős tárgyban a tárgy értelmezője az értelmező tárgy: *Add ide a kalapom, (vagyis) a feketét!*; *Rég nem láttam Ádámot, (azaz) az unokaöcsémet*. Az értelmezős határozósban a határozó értelmezője az értelmező határozó: *Lent, (vagyis) a völgyben esik; Keszthelyen, (azaz) a Balaton-parti városban szoktunk nyaralni*. Az értelmező jelzősben pedig a jelző értelmezője az értelmező jelző: *A hagyma héjának a levéllel szép piros, (azaz hogy) barna tojást lehet húsvétra festeni; Pistának, (vagyis) a barátunknak a balesetét még most is emlegetjük*. Ez utóbbi már nem azonos a korábban értelmező jelzőnek nevezett fogalommal, hiszen ebben az új rendszerben az értelmező (helyzetű) jelzőnek a jelzett szava is jelző.

12. Az értelmezői helyzetű mondatrész tehát mondatbeli funkcióját tekintve mindig azonos az értelmezett szó szerepével. Ennek megfelelően a mondat szerkezet ábrázolása-

kor ugyanazon a szinten van a helye az értelmezős szerkezet mindkét tagjának. Az értelmezőt mondatelemzéskor mondatrészi (tehát állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói, jelzői) szerepének megfelelően célszerű aláhúzni, és esetleg érdemes jelölni egy *ért.* jelzéssel azt, hogy itt értelmezői helyzetű állítmányról, alanyról, tárgyról, határozóról vagy jelzőről van szó.

BALOGH JUDIT

Appositive phrases

The new university textbook *Magyar grammatika* [Hungarian grammar] (2000) departs from grammatical tradition in treating appositives as a type of subordinative constructions rather than as a type of attributes. This paper argues that appositive phrases are special constructions of identification that exhibit features that make it similar to subordination as well as ones that make it similar to coordination. Their function is explication, elucidation, identification. In them, the appositive can only occur attached to the head word. Both members play the same role in the sentence, but that role can be any major constituent. Hence, appositives as a class cannot be subsumed under any of the usual sentence constituents. The appositive relation can be expressed by a conjunction or go unmarked. Given that the appositive invariably has the same function in the sentence as its head, in a graphic display of sentence structure both members of the appositive phrase have to appear on the same level. In practical syntactic analysis, the individual appositives are best identified via their roles as sentence constituents (predicate, subject, object, adverb, or attribute).

JUDIT BALOGH

A retorikai kérdések kérdő névmásai és partikulája

1. A grammatikai hagyomány szerint a valódi, azaz információt tudakoló kérdéseknek szintaktikai szempontból eldöntendő, kiegészítendő, választó, illetve nyitott kérdés fajtáját szokták megkülönböztetni a kérdő névmások és a kérdő partikulák alapján (KUGLER NÓRA, A mondattan általános kérdései. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. 384).

A nem valódi tudakolódást szolgáló ún. álkérdéseknek a retorika, a stilisztika több típusát is elkülöníti: az interrogatiót, a subiectiót, a dubitatiót és a communicatiót. Vizsgálódásaim most csak az interrogatióra, azaz a retorikai kérdésre terjednek ki. „A retorikai kérdés az a kérdésalakzat, amelyben a kérdő mondat kérdésfunkciója csorbul: a felvilágosításkérés háttérbe szorul, formális kérdéssé válva, érzelmileg telített közlés (állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás) funkcióinak betöltésére szolgál, de éppen a megőrzött kérdő-emocionális és az újonnan érvényesülő szerep, azaz a közvetlen és a közvetett beszédaktus összefonódása miatt válik hatásossá” (SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, A retorikai kérdés rövid tudománytörténete. In: SZATHMÁRI ISTVÁN, *Az alakzatok világa*. 3. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó. 2001. 73). Az interrogatio — mint a kérdések általában — lehet kérdőszó nélküli és kérdőszós. Az utóbbi szintaktikai jellemzője egyes főnévi, melléknévi (számnévi) és határozószói kérdő névmások, illetve kérdő partikula használata mindamellet, hogy elsőrenden a kérdést az információ teszi interrogatióvá, vagyis ez retoricitás-létrehozó sajáttság. Jellegzetes intonációval (hangsúllyal, dallamvonallal, hangszínnel, beszédtempóval, utána szünettel) teremthető meg

az alakzat értékű retorikai kérdés, hiszen a szupraszegmentális eszközök aktivizálják a mondat/nyilatkozat latens értelmét: azaz a kérdő mondat retorikaiként értelmezését. Ezt egyrészt belső hallásunkkal érzékeljük, illetve felhangosításkor sajátos intonációval érzékeltetjük is. A retorikai kérdések intonációja a kérdő névmások megmaradása miatt a jelentésmódosulás után is (a felkiáltójeles zárással is) bár sajátosan, mégis a kérdő mondati dallamkörön belül valósul meg. — Az interrogatívokban bizonyos módosítószók (*hát*), névmások (*engem, nekem*), pragmatikai természetű kötőszó (*és*), illetve sztereotip módon összekapcsolódó szavak (*és akkor...; hát ez meg...*) retoricitás-erősítők. Ezenkívül a *szövegkörnyezet* és a *beszédhelyzet* egyértelműsíti a kérdés retorikai voltát, ezért nem kockázat nélküli próbálkozás szótári anyag alapján kérdések retorikainak minősítése. Alapot ehhez mégis a szócikkekhez fűzött magyarázatok adnak.

Az értelmező szótárak (A magyar nyelv értelmező szótára [ÉrtSz.]; Magyar értelmező kéziszótár [ÉKsz.]), HERNÁDI MIKLÓS Köz helyszótára ([A továbbiakban: Ksz.] Bp., Aranyhal Könyvkiadó, 2001.) és a szlengszótárak (HOFFMANN OTTÓ, Mini-tini-szótár. Pécs. University Press Pécs. 1996.; KARDOS TAMÁS — SZÜTS LÁSZLÓ, Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság? Bp., Ciceró Kiadó. [é. n.]; KIS TAMÁS, Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára. Bp., Zrínyi Kiadó. 1992.; KÖVECSÉS ZOLTÁN, Magyar szlengszótár. Bp., Akadémiai Kiadó. 1998.) anyaga alapján azt igyekeztem feltárni, hogy mely kérdő névmások és partikulák a retorikai kérdés grammatikai-lexikai jelölői, és milyen (viszony)jelentéssel, illetve stílusértékben, beszédszituációban használatosak a magyar köznyelvi és szleng retorikai kérdésekben, illetve a JÖRG MEIBAUER (Rhetorische Fragen. Tübingen, Niemeyer, 1986.) által felállított csoportok melyikébe sorolhatók be: retoricitásjelölők, retoricitás-erősítők vagy retoricitás-létrehozók. Az irodalomból vett idézetek azt vannak hivatva kutatni: ugyanazok a funkciók tapadnak-e a retorikai kérdéseket jellemző kérdő elemekhez a szépírói szövegekben, mint a köznyelviéket, illetve a szlengbeliekben.

2. A kérdő névmások és partikula a retorikai kérdésekben

A) A kérdő névmások — bár valódi kérdések elemei is, hiszen nélkülük kiegészítendő típusú kérdések nem alkothatók meg — retorikai kérdésben szerepelve retoricitást jelölő elemek.

1. A főnévi kérdő névmások. — A *ki?* kérdő névmásnak az ÉrtSz. sok olyan jelentését megadja, amely retorikai kérdés születésekor realizálódik. Így használatos érzelmileg színezett mondatban kérdő vagy felkiáltó hangmenettel, de gyakran a kérdő jelleg háttérbe szorulásával is akkor, ha a választ nem váró tagadó közlés főleg méltatlankodást, rosszállást fejez ki. Ilyenkor a magától értetődő jelentés: 'senki!': *Ki hinné?; Ki tudja, mikor üt rajtad az ellenség?* (Petőfi); *Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? / Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg?* (Arany); *Ki értené, ha fölkiáltanék, vagy porba hullanék?* (Kosztolányi). — A *ki?* nyomatékos állítás vagy tagadás értékében is szerepelhet: *Ki más lehetne, mint... 'Csak ő lehet', 'Senki más nem lehet'*. — Sajátosak a megszorító kiegészítést tartalmazó kérdések. A *Ki volna őszinte, ha én nem?* retorikai kérdéshez ezt a jelentést tudom társítani: 'Én igazán őszinte vagyok'. A *Ki legyen szolid diák, ha az nem, ki maga is tanár lesz?* (Babits) értelme: 'Legyen szolid diák az, aki tanár lesz!' Vagyis a jelentéstulajdonítás ezekben a mondatokban tagadással átfordítással nem végezhető el. — Formálissá vált kifejezésben a *ki?* a határozatlanság körülírására szolgálhat: *Ki tudja, ki (mi, hol, honnan, hová? stb.)*. — A méltatlankodás tudtul adása névelős nyomósító szóval válik hangsúlyossá: *Ha elhagyott, ő bánja meg, Ki a fene sajnálja meg.* (Népk.). — Ugyanez a forma névelőtlenül régies hatást kelt: *Tél apó! Ki ördög hitta kelmedet.* (Arany); *Ki manó utazik manapság hintón?* (Krúdy). — Esetleg a nyomósító szó ragozva is szerepelhet a *ki?* ragozatlan formája mellett: *Ki az ördögnek*

jutna eszébe az a gondolat, hogy annak a rongyos falucskának védelmére építették volna a sastanyát a vár építői. (Krúdy).

Az ÉKsz. a ragozatlan formájú *ki?* kérdő névmást olyan érzelmileg színezett kérdésben adatozza, amelynek a nyomósított formájában a kérdő jelleg háttérbe szorul: *Ki a fenét érdekel ez?* Azért tekintem én ezt retorikai kérdésnek, mert valójában a nyilvánvaló értelme: 'Senkit sem érdekel', hiszen az interrogációra jellemző módon: „negatív kérdésre pozitív átértelmezés vonatkozik, pozitív kérdésre pedig negatív” (KOCSENYI PIROSKA, A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Az alakzatok világa. 2. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 18).

A Ksz. *ki?* kérdő névmással rögzített formái közül több retorikai kérdésnek minősíthető, hiszen ezeket tagadó megállapítás értékében használjuk: *Ki figyel oda? Ki tart vissza? Ki fizeti ezt meg nekem? Ki tudja, mit hoz? [a jövő]; Ki tudja, mit tartogat? [a jövő]; Ki kérdezett? Ki lát az emberek fejébe? Ki számolja az ilyesmit? [kínáláskor]; [Mindig azok disszidálnak, akiknek itthon is jól ment.] Ki érti ezt?; Persze, aranyat és kábitószert igen, de ki jut hozzá ilyesmihez?; [civilizáció Áldás vagy átok?] Ki tudja?*

A szlengszótár (KÖVECSÉS) durva felszólításként veszi fel beszéd abbahagyását kívánó, a 'Hallgass el, mert senki sem kérdezett!' értelmű *Ki kérdezett?* formát. Ezzel szemben a közömbösséget árasztja a 'Senkit nem érdekel!' értelmet hordozó *Kit érdekel?* (HOFFMANN, KÖVECSÉS).

A *mennyi?* mennyiséget jelentő melléknévi kérdő névmás (KUGLER NÓRA, A mondatban általános kérdései. In: KESZLER BORBÁLA szerk., Magyar grammatika. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. 143) főnévi értékű *-t* ragos alakban csodálkozás, megdöbbenés kifejezésére 'milyen sok!' fokozó, sőt túlzó értelemmel szerepel a Ksz. adatában: *Öregem, van fogalmad róla, mennyit lehet ott kaszálni? ['sok pénz nyerni']*.

A *mi?* főnévi kérdő névmást az ÉrtSz. érzelemmentes mondatban 'valami egyéb' jelentésűnek tünteti fel, példa rá a *Mi másról lehetne szó, mint...?* adata. Véleményem szerint a mondatstruktúra miatt (a feltételes mód és a *mint* megszorító jellegéből adódóan) a mondat jelentése kérdőből megállapítóvá, állítóból tagadóvá fordulhat át, és így a *mi?* kontextusból fakadó értelme: 'semmi', vagy nyomatékos állítást érzékeltethet: 'Arról lehet szó...?', esetleg megszorító értelem nyomósítását lehet vele kifejezni: 'Csak arról lehet szó...'. — Névelővel nyomatékosított főnévvel értelmezőszerűen harag, bosszúság, felháborodás vagy nagyfokú kíváncsiság kifejezésére szolgál: *Mi az ördög jutott eszébe?, Mi a fenének jöttem én ide?* (Móricz), azaz értelmezésem szerint 'Butaság jutott az eszébe', 'Vesztemre/káromra jöttem ide' értelem implikálódik bennük. — A *Mi van abban, ha...?* érzelmileg színezett, választ nem váró, tagadó értékű, kérdő vagy felkiáltó hangmenetű mondatban 'semmi különös nincs benne' jelentéssel egyenértékű. — Az ÉKsz. a *mi?* ragozatlan, de nyomósított formáját az érzelmileg színezett *Mi az ördögöt csináljak?* felkiáltásban adatozza. Amennyiben 'Semmit sem tudok csinálni!' értelmű, akkor retorikai kérdésnek lehet minősíteni.

A Ksz. általam retorikai kérdésnek tartott adatai sokféle negatív érzelem megszóltatását tagadó értelemmel emelik ki a *mi?*-vel: *Na bumm, és akkor mi van? Mi ebben a sport? De ha mindent kicserélnék [szívátültetés], akkor mi marad az emberből, ami az övé? Mi hasznom van nekem abból, hogy ők űrhajóznak? Mi hasznom van nekem abból, hogy ők röpködnek? Nem mondom, én is megiszom a magamét, de kinek mi köze hozzá? Pedig ott voltam Kazincbarcikánál, és tessék, mi lett belőlem?*

A szlengbeszélők (KÖVECSÉS) bizalmas viszonyban általánosan használják ironikus lekicsinylésre, bagatellizálásra a *mi?*-t tartalmazó szerkezetet: *És akkor mi van?* 'akkor sincs semmi' jelentésben. De ezenkívül a legkülönbözőbb érzelmelekkel telített mondatokban is szerepel a névelővel nyomósított forma a közlés kifejezőbbé tételére úgy, hogy

többnyire a csodálkozást/meghökkenést visszaadó kérdést még más érzelmek is kísérik, illetve a szóhasználat elárulja a beszélő korát és indulatának mértékét is: *Mi a fene?* [általánosan használt]; *Mi a csoda?* [bizalmas]; *Mi az ördög?* [idősek által használt]; *Mi a franc?* [durva]; *Mi a túró?* [düh kifejezésére is], miközben mindegyikhez a 'Na, ez meg-lepő!' jelentés társul.

A *mi?* -*t* ragos formában (ÉrtSz.) mondatst jelentő igével kapcsolatban 'miféle furcsa dolgokat beszélsz?' jelentésű: *Mit beszélsz?* Azaz nem a beszéd tárgyára kérdez rá vele a megszólaló, hanem értékelő megállapítást tesz. — Gyakran használatos főleg méltatlankodás, rosszallás jelzésére is, amikor 'semmi!' a magától értetődő jelentés: *Mit ér ez? Mit tudsz te erről?; Mit csinálna kinn az ember ilyen tájban?* (Petőfi). — Csodálkozás (*Mit látnak szemeim?* 'csakugyan ez a tárgy, dolog van itt?! csakugyan ez történt?!', amit látok), esetleg megütközés jelzésére is alkalmas: *Bátyám uram, mit nem kell hallanom?* (Petőfi). — A *mit?* megszorító kiegészítéssel is kapcsolódhat a feltételes módú formához: *Mit is mondhattam volna, ha már olyan nagyon izgatott volt?* — Erős érzelmi nyomatókú, tagadó feleletet magában foglaló kérdésben 'egyáltalán nem' jelentésű: *Mit bánom én? Mit érdekel téged? Mit gondolok veled? Mit törődik ő azzal? Mit tudom én? Mit tudom én abból (= a Ferenc névből), melyik malac ki ökre.* (Mikszáth). Szerintem nemcsak tagadásként, hanem ugyanakkor felszólításként is értelmeződik a *Mit érdekel téged? Mit törődik ő azzal?*, azaz a következő tiltások impikálódnak bennük: 'Ne érdekeljen téged!'; 'Ne törődjön ő azzal!'. — Az ÉrtSz. szerint *mit nekem, neked* stb. felkiáltó értékben lekicsinylésként 'mit jelent?', 'mit számít?', 'mit ér?' jelentésű: *Mit nekem az egész családi viszály?* Szerintem valójában tagadó mondatként értelmezzük: 'A családi viszály semmit sem jelent/nem számít nekem'. — Teljesülhetetlen vágy kifejezésére az ÉrtSz. feltételes módú igével 'milyen (nagy, jelentékeny, értékes) dolgot', 'bármit!' jelentésben veszi fel: *Mit nem adtam volna egy ilyen... bajért én is.* (Jókai). — Az ÉKsz. szerint a *mit?* főnévi kérdő névmás tagadó értelmű kérdésben 'vajon?' (*Mit bánja ő?*), illetve 'mit számít?' jelentést foglal magában (*Mit nekem, neked* stb). Megítélésem szerint ilyenkor az 'egyáltalán nem' jelentést veszi fel.

A Ksz. retorikainak minősített kérdéseiben a *mit?* kérdő névmás lemondást, kiábrándultságot jelez, és a 'semmit' értelemmel ekvivalens: *Most kérdezem én: mit adott a modern kor a vallás helyett? Mit érek én azzal, hogy ők felmennek a Holdba? Az ember csak adja azt a sok szeretetet, és mit kap cserébe?* — Méltatlankodás is megfogalmazható ezzel a formával: *Mit keres maga itt?* [majd szólítják]. — A Ksz. a *Mit tudnak annyit bámulni azon a futballon?* retorikai kérdésében értékelő tartalom érvényesül, mert az *annyit* fok- vagy időhatározói értékű tárgytól ['annyira', 'annyi ideig'] megtámogatva a *mit?* az 'ok nélkül', 'érdemtelenül' értelmet implikálja. — Máskor tiltással egyenértékű: *Mit bámulsz?* 'Ne bámulj!'; *Most mit játszod az eszed?* 'Ne játszd az eszed!', *A két szép szemedért ugyan mit vársz? Mit vársz ezektől, ahol az Ady-szobor a Liszt Ferenc téren van? Hatnegyvenért mit vársz?* [üzemi koszt], illetve erőteljes állítással: [*Te panaszkodsz?*] *Akkor mit szóljon egy nyomorék?* 'Egy nyomorék panaszkodhatna igazán'.

A katonai szleng (KIS) durva hangú méltatlankodásban gyakran él a *mit?* főnévi kérdő névmással a cselekvés feleslegességének szavakba öntésére megállapítás, illetve tiltás értékében: *Mit ugat már megint a falikutya* ['fali hangszóró']? 'Már megint feleslegesen szól a fali hangszóró!'; *Mit aggódsz itt a negyven napodra?*, vagy a jogosulatlan-ság érzetetésére: *Mit diszkózik* ['táncol'] *ott a sorban?* 'Ne diszkózzon ott a sorban!', 'Nem diszkózzhat ott a sorban!'; *Mit kavár* ['kellemetlenkedik, ellenőriz'] *már megint itt a Farkas?* *Mit keres itt az a cafat* ['rossz hírű nő']? *Mit dumálsz?* 'Ne dumálj!', vagy a tevékenység leszólásának felháborodottan hangot adva: *Mit barmolsz* ['összezsap, rosszul csinál'] *itt nekem?* *Mit bénázik* ['ügyetlenkedik'] *itt ez a gyógyveger?* *Mit brekeg*

['beszél'] *már megint ez a dumagép?* Mindegyikben tagadó el-, illetve visszautasítás fogalmazódik meg.

A közszlengben (KÖVECSÉS) a *Mit bámulsz?* durva hangnemű méltatlankodás amiatt, hogy valakire bámulnak. Latens értelme: 'Ne bámulj!', hiszen ezt a kérdést a befogadó automatikusan felszólításként és állítás helyett tagadásként értelmezi. — Az *És akkor mit csináljak?* szleng megnyilatkozás valójában nem tanácskérés, hanem a szlengszótár minősítése alapján humoros lekicsinylés, bagatellizálás. Szerintem inkább a cselekvés elhárítására szolgál.

A diákok nyelvhasználatában (KARDOS—SZÜTS) is gyakori a *mit?* kérdő névmással formált retorikai kérdés felháborodás jelzésére tiltó értelemben: *Mit barmolsz itt nekem? Mit keversz, mint a turmixgép? Mit vigyorogsz olyan törvénytelenül? Mit csinálsz, megbuggyantál* ['megbolondultál']? *Mit ugrálsz, te zsebpiszok* ['kicsi, alacsony (fiú)']? *Mit akarsz itt, te kis görcs* ['kicsi']? Máskor elítélő megállapításként használatos. Ilyenkor a *mit?* nem valódi grammatikai tárgy szerepében áll, hanem 'miért?', 'minek?' értelemben veendő: *Mit csinál már megint ez az agymen? Mit darál* ['beszél'] *nektek az a csávó? Mit keres itt ez a neandervölgyi? Mit arénázik* ['sír, jelenetet rendez'] *itt ez a tyúk? Mit rikácsol ez a vén szatyor* ['öregasszony']? *Mit ugrál itt ez a dugó* ['kis, apró ember']? Esetleg teljes elutasítást jelezhet: *Mit akar ez a babszem* ['kis termetű ember']? Méltatlankodó megállapítással is egyenértékű lehet: *Mit kezdjek ilyen tarhonyákkal* ['kicsi ember, gyerek']? *Mit akarsz, moziba ne vigyelek?* ['túl sokat kívánsz'].

2. A melléknévi kérdő névmások — A *mely?* melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz. szerint a Petőfi-idézetében 'melyik' jelentésű, szerintem viszont 'semmilyen' értelmű, azaz állító kérdés tagadó megállapításba fordul át: *Oh természet, oh dicső természet! / Mely nyelv merne versenyezni véled?*

A *mi?* melléknévi kérdő névmásnak az ÉrtSz. szerint tárgyra, dologra vonatkoztatott jelentése emóciót magában rejtő, értékelő tartalmú megállapítás értékben 'milyen (furcsa, szokatlan, helytelen)': *Mi dolog ez?* Én ebben a felháborodás, visszautasítás jelét látom, mint a következő adat 'semmilyen' értelmében is: *Mi okon, mi jogon mondaná ezt róla: „nem adom”* (Jókai). — Feleletet nem váró, kérdő hanglejtéssel ejtett felkiáltásban olyan frazémák teremődnek vele, amelyek egyenértékűek a tagadó közléssel: *Mi közöm hozzá? Mi gondom rá? Mi szükség rá, hogy...?; Mi szükség setében bódorogni?* (Katonai); *Süvölt a zivatar... Eső és hó szakad. / Mi gondunk rá?* (Petőfi).

Az ÉrtSz.-ban a *micsoda?* melléknévi kérdő névmás inkább negatív értelmet sugall 'milyen kifogásolható tulajdonságú, természetű, fajtájú?' jelentéssel: *Micsoda új divat ez már megint?* — A *Micsoda dolog ez?* 'mit jelentsen ez?', 'milyen szokatlan, különös, érthetetlen dolog ez?' értelmű, a *Micsoda beszéd ez?* pedig felháborodást érzékeltetőn 'hogyan lehet ilyet mondani?' értelemben használatos. — A *micsoda?* melléknévi kérdő névmással alkotott mondatban rejtetten a kérdő és a felkiáltó intonáció egybekapcsolódik, miközben a *micsoda?* 'nagyon nagy' jelentést hordoz értékelésként: *Micsoda szégyenség volt abban az időben falun...* (Móricz). — A 'miféle' értelmű *micsoda?* kérdő névmás az ÉKsz. szócikke szerint pejoratív stílusminősítésűvé teszi a csodálkozást vagy méltatlankodást kifejező kérdést: *Micsoda frizurád van?* — A *Micsoda dolog ez?* kérdés 'mit jelent ez, hogy szabad ilyet tenni?' értelmű. Mindkét jelentésbe a 'csúnya, rémes' értékelést érzem bele.

A *miféle?* melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz.-ban retorikai kérdés létrehozásakor rosszalló értelemben 'milyen — kifogásolható — természetű, tulajdonságú, fajtájú' jelentésű: *Miféle beszéd ez? Miféle szerzet ez az ember?* Az ÉKsz. hasonlóképp pejoratív stílusminősítésűnek tekinti, 'micsoda, milyen?' jelentést tulajdonítva neki: *Miféle modor ez? Miféle szerzet?* Ezekhez a 'nagyon rossz' értelmet tudom hozzárendelni.

A *milyen?* melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz. bizalmas hangvételű, választ nem váró kérdésében valamely kellemetlen látványhoz, tapasztalathoz fűződően 'ilyen szokatlan, kifogásolható külsejű, állapotú, minőségű vagy fajtájú' rosszálló jelentésben adatlaja: *Van itt egy ember, mondd, de milyen ember? [Inség, gonoszság néz ki vad szeméből.]* (Berzsenyi). — Az ÉKsz. is bizalmas hangvételűnek, sőt pejoratív stílusúnak tartja a *milyen?* melléknévi kérdő névmást 'miféle külsejű, állapotú?' jelentésben: *Már megint milyen a ruhád?* — A Ksz. következő közhelyfordulataiban a *milyen?* — ahogy ez a retorikai kérdésekben szokásos — tagadóvá transzformálódik, 'semmilyen, semmirevaló, nem igazi' értelművé: *Milyen férfi az olyan, aki nem hord magánál zsebkést, aki eltűri, hogy a feleségét megbámulják, akinek nincs tüze (nem gyullad a gyufája, öngyújtója), aki nem tud lovagolni, autót vezetni, puskával lőni, aki nem hord magánál fényképet az asszonyról meg a gyerekekről, aki nem ismeri a katonai rangjelzéseket, aki nem volt katona* stb.

A *milyenféle?* melléknévi kérdő névmást az ÉrtSz. enyhén rosszálló jelentésben veszi fel ('milyen kifogásolható jellegű') előzményre vagy a beszédhelyzetre vonatkoztatva: *Milyenféle beszédek ezek? Milyenféle alakokkal barátkozol újabban?*

3. A határozószói kérdő névmások — noha lehetnek valódi kérdések elemei is — retoricitást jelölők is a retorikai kérdésekben.

A *hogy?* határozószói kérdő névmás az ÉrtSz. szerint érzelmileg színezett csodálkozó kérdésben, de a kérdő jelleg háttérbe szorulásával a kételkedés mozzanatának kiemelésére 'hát lehetséges az, hogy...?', '(szinte) lehetetlen (az), hogy...!' jelentésű: *Hogy jöhettél meg ilyen gyorsan?*; *Hogy kövesse nyomdokát az ének? Némuljon el, lant, gyönge szózatod.* (Arany); *Ezelőt hat esztendővel megkérte őt Gyuri, de ő csak a szemébe nevetett: hogy szerethesse, ha rokona?* (Móricz). — Tagadó vagy tiltó formájú mondatban nyomatékos állítás visszaadását célozza, a rosszállást vagy bosszankodást szitokszók hozzáfűzésével nyomósítva: *Hogy a csudába, a fenébe, az ördögbe ne...?* 'hogyan is gondolhat valaki ilyen bolondot?!'; 'az csak természetes, hogy igen!'; 'hát persze, hogy igen!'; 'de mennyire...!'. — Szemrehányás jelzésére is alkalmas ez a forma: *Hogy (is) nem gondoltál erre?* 'Gondolnod kellett volna', 'Gondolhattál volna'. — Méltatlankodást éreztet a *hogy?* olyan kérdésben, amelyben a kérdezett cselekvést a beszélő képtelen feltételezni: *Hogy írjak neki, mikor ő a hibás?*; *Dehogy is lopok..., Már hogy lopnék én?* (Kosztolányi). Ezekben többnyire feltételes vagy felszólító módú ige szerepel. — Felháborodással vegyes méltatlankodást, rosszállást is sugallhat a *hogy?* határozószói kérdő névmással szerkesztett kérdés: *Hát hogy lehet ezt józan ésszel kulcsnak nevezni?* (Mikszáth).

A Ksz. *hogy?* határozószói kérdő névmással alkotott retorikai kérdése tagadó értelmű felháborodást érzékeltet: *Hogy lehet egy olyan országban kormányozni, ahol háromszázféle sajt van?* — A megdöbbenés érzésének is hangot adhat tagadó megállapítással ekvivalensen: *Hogy kerül a csizma az asztalra? Hogy jön ő ahhoz, hogy kiselődást tartson nekem a munkafegyelemről?*

A diákszótár tanúsága szerint (KARDOS—SZÜTS) az elámulás, csodálkozás visszaadására élnek a beszélők a *hogy?* határozószói kérdő névmással a 'csúnyán, rémesen' értékelést sugalmazva: *Hogy néz ki a tollad ['hajad ']? Hogy néz ki a füzeted, te hanyag ló ['diák ']? Hogy áll megint a kanócod ['hajad ']? Hogy nézel ki? Ezenkívül az ennyit határozói értékű tárgy 'hosszan' jelentésétől megtámogatottan érzékeltetheti az elképedést: *Hogy tudsz ennyit vakarolni?* — A közszlengben (KÖVECSÉS) a *hogy?*-gyal csodálkozó/meghökkenett kérdés nyomósított formában fogalmazódik meg: *Hogy a fenébe? Hogy a francba?* [durvák is]; *Hogy a csudába(n)?* [bizalmas].*

A *hogyan?* határozószói kérdő névmás — az ÉrtSz. adatai alapján — méltatlankodást, felháborodást, rosszállást kifejező mondatban 'mi jupon?! mi alapon?!' tartalmat sugall: *Hogyan beszélhetsz így apáddal?* Meggyőződésem szerint itt is bekövetkezik

a mondat tartalmának állítóból tagadóba átfordulása: 'semmiképp sem', 'egyáltalán nem' jelentést hordozva. — Ezenkívül cselekvés határozatlan minősítésére is alkalmas: 'milyen jól...!', 'milyen nagyszerűen...!'; 'milyen ügyesen!' értelemmel: *Ács Laci is megerősödhetett azóta... Emlékszel-e, hogyan felmászott a jegenyefára?* (Gárdonyi). — Az ÉKsz. a *hogyan?* határozószói kérdő névmást csodálkozó vagy felháborodott kérdésben (*Hogyan is tehetted?*) veszi fel. Nyilvánvaló értelme ilyenkor: 'Nem lett volna szabad ezt tenned'.

Az ÉrtSz.-ban a *hol?* határozószói kérdő névmás olyan érzelmileg színezett mondatban, amelyben a kérdő jelleg háttérbe szorul, kifejezheti azt, hogy a szóban forgó személy, dolog meglepte szinte szóba sem jöhet, ezért a 'sehol sincs (sehol sem volt, lesz)', 'eltűnt, elmúlt, megsemmisült' értelem realizálódik benne: *Hol van a tavalyi hó? Fellármázta a szomszédokat, de hol volt már akkor a betörő? Hol vannak már a régimódi emberek? Hol lesz már néhány év múlva a petróleumlámpa?; Hol van a patakzaj, hol van a madárdal, S minden éke, kincse a tavasznak s nyárnak?* (Petőfi). — Tagadó értelmű kérdésben 'sehol', 'senkinél' értelmet foglal magában: *Hol is találhatnék menedéket más-hol, ha itt (nálatok) nem?* Jellegzetesen megszorító értelmű ez a kérdés a feltételes mellékmondat miatt, és szerintem azt implikálja: 'Csupán nálatok találhatok menedéket'. — A Ksz. adataiban is a *hol?* a 'sehol sincs (volt, lesz)', 'eltűnt, elmúlt, megsemmisült' jelentést érzékelteti: *Hol van az a nyár, hol a régi szerelem? Hol van már a tavalyi hó?* — Az értetlenség miatti méltatlankodás hangja süt át a Ksz. egyik retorikai kérdésén: *Mit gondolsz, hol élünk? A Holdban?*, máskor meg az elkeseredettsége: *Hol van igazság ezen a földön?*

A *hova?* ~ *hová?* határozószói kérdő névmás az ÉrtSz.-ban többféle jelentéssel szerepel retorikai kérdésekben. A népi nyelvben a *hova?* 'minek?' jelentésű, és valaminek a nem célszerű, nem ésszerű voltát fejezi ki érzelmileg színezett kérdésben: *Ugyan hova fűtsünk már szeptemberben?* — A *Hova is mennék, ha te nem lennél?* kérdés kapcsán az ÉrtSz. a következő magyarázatot adja: „<Általános tagadó közlésben, tiltó m-hoz, hasonló értelmű kérdésben:> ...*hová (máshová)?*: sehová...” Ebben a kérdésben véleményem szerint a 'sehová' nem helyettesíthető be automatikusan a *hova?* helyébe, mert nem arról van szó: 'sehová sem mennék', hanem arról: 'sehová sem tudnék menni...', 'sehová sem mehetnék...'. Viszont jó ez a jelentésadás a Móricz-idézethez: *Akkor mán hová menjen éccaka, a világba, még a rendőr is bevinné... csak botránykodás így is úgy is.* — Az ÉKsz. is adatozza népnyelvi formaként a *hova?* határozószói kérdő névmásnak a 'minek?' jelentését: *Hova fűtöd már azt a kályhát?* Ennek nyilvánvaló latens értelme: 'Ne fűtsd már a kályhát tovább!'. — A Ksz. retorikai kérdéseiben a tagadó értelem nyilvánvaló: *Most tessék nekem megmondani: hova vezetett az a sok filozófia?* 'Sehova sem vezetett...'; *Hová jutnánk, ha a mentősök (tűzoltók, gázosok stb.) is folyton sztrájkolnának?*, esetleg tiltó jelentésű az '(igazi) ok nélkül' értelmet is implikálva: *Hova siet, talán szoptat?* [lehetőleg koros hölgyhöz vagy idős férfihoz]. — A Tóth Árpád-idézet tagadó értelmű retorikai kérdésnek is tartható: *Hová jutottam és ki jött velem?* (Jó éjszakát!), de tűnődésnek is érezhető.

A *ki?* -*nek* ragoz formája a Ksz. adataiban a 'senkinek' értelmet sugallja: *Kinek hiányzik ez?*; [Direkt úgy fogalmaznak, hogy senki se értse.] *Máskülönben kinek lenne szüksége ügyvédre?*, hasonló értelmű a KARDOS—SZÜTS-féle diáksztótar adata is: *Kinek kell ez a sportleves?* ['mindent bele', 'menzai leves'].

Az ÉrtSz. kétféle értelemben veszi fel a *mennyi?* mennyiséget jelentő melléknévi kérdő névmás -*vel* határozóragos alakját: „(középfokú mn v. hsz, hat mellett) [...] <érzelmileg színezett m-ban, csodálkozás, megdöbbenés, felháborodás, vágy kifejezésében, fokozó, es. túlzó értelemben:> milyen sokkal!” jelentéssel: *Mennyivel jobb ez az előbbinél?*

A *mennyi?* kérdő névmás *-ért* raggal határozószóként fokozó értelemben használatos: *Mennyiért nem adnám, ha...* (ÉrtSz.). Tehát a 'sokért' jelentést sejteti.

A *mennyi?* kérdő névmás *-szer* határozóraggal határozószószzerűen ritka előfordulással a 'hányszor! milyen sokszor!' jelentést foglalja magában (ÉrtSz.): *Oh, a gonosz csont! mennyiszor, s hogy rászédett ez engem.* (Arany Arisztophanész-fordításából).

Az ÉrtSz. szerint a *mi?* főnévi kérdő névmásnak *-t* ragos alakjával határozószói értelmű 'miért?', 'minek?' jelentéstartalma, érzelmileg telített helytelenítés is kifejezhető türelmetlen kérdésben. Véleményem szerint ugyanakkor tiltásként is értelmezhető: *No mit bámulsz? Mit háborgatsz? Mit kínozzod azt a macskát? Mit lopod a napot?; Te átkozott kis alvó, mit mosolyogsz?* (Katona); *Oh, csillag, mit sírsz! Messzebb te se vagy, Mint egymástól itt a földi szívek?* (Tóth Á.). — Az ÉKsz. is adatozza a *mit?* alakot 'miért?' jelentésben: *Mit izgulsz?* Ez is tiltásnak fogható fel. — A *mi?* határozószói értékben a *mire nem?* fordulatban az ÉrtSz. adata szerint a 'milyen furcsa, rendkívüli dolog' jelentést sugallja: *Mire nem gondol ez a gyerek?*

A *miért?* ~ *mért?* határozószói kérdő névmásnak az ÉrtSz. a 'mely okból?' jelentését veszi fel az idézett Ady-mondatban: *Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz Végül egy erős akarat?* Véleményem szerint ebben a nem valódi kérdésben óhaj ('bárcsak lenne') fogalmazódik meg, vagy esetleg türelmetlen követelés ('legyen már végre'). — A kérdő mozzanatot háttérbe szorító, érzelmileg színezett mondatokban a *miért?* többnyire az előző közlés magyarázatának, illetve gyakran szemrehányás, bosszúság, felháborodás érzékeltetésének eszköze: *Megfedtem a gyereket. Miért csinált rosszat.* — Feltételes vagy felszólító módú igét tartalmazó mondatban 'mi oka volna rá, hogy ne?' értelmű: [*Nem jössz?*] *Miért ne mennék?* 'Megyek.'; [*Ne gyere vagy ne jöjj velem!*] *Miért ne menjek?; Hát téged miért ne tudjalak / hűs vérrrel itten hagyni?* (Katona). Vagyis nyilvánvaló, hogy a retorikai kérdések szokásos átfordítása megy végbe ezekben az esetekben a tudatban: a tagadó formájú kérdések állító tartalmúak lesznek. — A *Miért, hogy nem találkoztunk előbb?* jelentését így adja meg az ÉrtSz.: 'miért van az, hogy...?'. Véleményem szerint ez óhajt implikál. — Az ÉKsz. szerint a feltételes vagy felszólító módú igei állítmányú mondatban 'mi oka van rá, hogy ne?' jelentés realizálódik a *miért?*-ben: *Miért ne mennék?*, álláspontom szerint viszont ennek a kérdésnek az értelme állító: 'Megyünk.'.

A Ksz. *miért?*-jeivel tagadó interrogatívóban kifejezhető egyrészt megállapítás: *Miért ne akarná?* 'Akarja'; másrészt felszólítás: *Ideje van, teje van, miért ne szoptasson? Ha szeretsz énekelni (főzni, kártyázni stb.), mért nem tanulsz meg? Ha annyira szeret vonatozni, mért nem megy el dolgozni a MÁV-hoz?* [hobby], harmadrészt állító retorikai kérdéssel tagadás: *Miért pont én? Mért pont az ember lenne kivétel?* [vegetarianizmus], sőt tiltás is: *Miért iszik az olyan, aki nem bírja? Miért fáj neked a más baja? Úgy kell neki, miért legyen neki jobb, mint nekünk?* De gyakran a felelősségre vonás és a szemrehányás dominál a kijelentés értékű megállapításokban: *Miért nem tudják a szemégyűjtőbe dobni azt a nyomorult szemetet?* ['Be kellene dobni a szemetet a szemégyűjtőbe.']; *Miért kell embereket életfogytiglani együttélésre ítélni?* ['Nem kell embereket életfogytiglani együttélésre ítélni.']. Ez az utóbbi két kérdés tünődő színezetű is. Viszont a gúny hangja süt át a következőkön: *Miért csináljunk valamit egyszerűen, ha bonyolultan is lehet? Némelyik orvos ripsz-ropsz felírja azokat a baromi erős antibiotikumokat, pedig egy borogatás nebbet érne, de akkor mért jártak egyetemre?* — Diák elégedetlensége hangzik ilyen nehezeltlön (KARDOS—SZÜTS): *Miért kapok én folyton csetürt* ['négyes jegyet'] *angolból?*

A *mily?* határozószóként fokozó jellegű, és 'mennyire (nagy mértékben, fokban)' tartalmú (ÉrtSz.): *Még kér a nép, most adjatok neki; / Vagy nem tudjátok: mily szörnyű a*

nép, / *Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad?* (Petőfi); *Mily messze van én tőlem már az ég. Mily messze vannak már a csillagok...* (Kosztolányi).

A *minek?* ragos kérdő névmást, illetve kérdő névmási határozószót az ÉrtSz. bizalmas nyelvbe valónak találja 'mi célból? miért' értelemben: *Ezt minek hoztad? Minek teszel ilyet? Minek áldoznád fel életedet.* (Eötvös); *Minek kell nekik idejönni, mikor tanul az ember.* (Móricz). Felfogásom szerint retorikai kérdésként értelmezve a cselekvés értelmetlenségére, feleslegességére lehet rámutatni a tagadó értelmezéssel: 'Nem kellett volna hoznod.' — Az ÉrtSz.-nak a 'mire való? mire szolgál?' jelentésre hozott adatait retorikai kérdésnek tekintem: *Minek neked ennyi pénz?* ['Nem kell neked annyi pénz.']; *Minek is ott a híd, hol se víz, se medre?* (Arany); *Minek a lélek balga fényűzése?* (Tóth Árpád), mert 'semmire', 'semminek' jelentésben tagadónak értelmezhetők. — Az ÉKsz. jelzése szerint a *minek?* bizalmas nyelvbe illően 'milyen céllal, miért?' jelentést implikál: *Minek mondasz ilyet?*, de értelmezésem szerint tiltást is szuggerálhat: 'Ne mondj ilyet!'

A Ksz. mindegyik adata egybehangzóan a feleslegességet, a dolgok értelmetlenségét hangoztatja a *minek?* kérdő névmással: *Minek tartsa az ember bankban a pénzét?* [Semmi értelme, hogy az ember bankban tartsa a pénzét.] *Minek takarékoskodni?* [Úgyis elviszi a pénzt az infláció.]; *Minek hajtasz?* [Nem löverseny ez.]; *Tulajdonképpen minek élünk, ha úgyis meghalunk? Minek neked hobby?* [Elég neked a munkám is...]; *Minek azon tépelődni, amin úgysem lehet változtatni? Minek azon mérgeledni, amin úgyse lehet változtatni? Minek csinálnak harmadik mozgólépcsőt, ha sose jár?* [a metróban]; *Minek bolygatni?* [a múltat]; *Minek ehhez az a sok szám meg grafikon?* [szociológia]; *Amíg nem tudnak rendes liftet csinálni, minek építik ilyen magasra az épületeket? Nem iszik, nem dohányzik, nem nőzik, akkor minek él? Minek fejfel nekirohanni a falnak? Minek ragozzam (szorozzam) tovább? Minek sztrájkolni, amikor úgyszincs munka?* — A cselekvés hiábavalóságát a *de minek?* szókapcsolatban a *de* ellentétes kötőszó még hangsúlyosabbá teszi: *Meglocsoltam a virágokat, de minek? Az ember csak fizeti, fizeti, de minek?* [biztosítás]; *Bevettem két Ridolt — de minek? Vettem három lottót — de minek? Felhajtás nagy, de minek?* — A szlengszótár (KÖVECSES) bizalmas stílusba illő formaként hitetlenség kifejezésére veszi fel a *Minek nézel te engem?* adatot. Azt gondolom, hogy ennek nem ez az értelme, hanem: 'Ne gondold rólam, hogy ostoba, tisztességtelen (stb. negatív jellemvonású) vagyok!'. — Kisebb gyakorisággal előfordulnak a *mi?* másféle toldalékos alakjai is.

Az ÉKsz. a *mire?* alak 'milyen alapon?' jelentésű használatára idéz mondatot: *Mire hordja úgy fenn az orrát?*, de vélekedésem szerint ez a 'semmi alapja' jelentést is hordozza. — A Ksz. is hasonló értelemben idéz adatokat: *Mondd csak, te tulajdonképpen mire vagy olyan szerény?* (= mire vágsz úgy föl?) 'Semmi alapja, hogy nagyra tartsd magad, tehát ne vágj fel!'; *Mire vágsz fel?* 'Ne vágj fel!'; *Mire vársz, tapsra?* 'Ne várj semmire!'. — A diákszótár (KARDOS—SZÜTS) adata nem valódi kérdésként valójában tiltó értelmű: *Mire vársz, fiam, gyorssegélyre* ['súgásra']?

Ritkábban más határozószói kérdő névmások is helyet kapnak retorikai kérdésekben, ilyenkor is bekövetkezik a jelentésfordulás tagadásba vagy más mondatfajtába, illetve más modalitásba: *honnan?: Honnan szedjem/szopjam?* (HOFFMANN); *meddig?: Meddig dekkolunk* ['várunk'] *még itt? Meddig alszol még, te szunyagép?* (KARDOS—SZÜTS); *mióta?: Mióta könyörgök neki? 'milyen régóta!'* (ÉKsz.); *Tudod, mikor...? 'semmikor'* (Ksz.).

B) A kérdő partikula. — Az *-e* kérdő partikula az ÉrtSz. szerint fokozza a retoricitást az olyan kérdésben, amelyre nem várunk feleletet, mert a felelet magától értetődik: *Nem figyelmeztettek-e előre, hogy...? Nem látjuk-e valamennyien, hogy...?* Nézetem szerint a magától adódó értelmezésben a tagadó forma állítóvá alakul. A szótár idézte példák a főmondatukban tartalmazzák az *-e* kérdő partikulát, és a mellékmondat

kipontozása annak tartalmi kötetlenségét mutatja. — Meglepő módon ezt a használatot az ÉKsz. fel sem tünteti, noha az *-e* partikula gyakori a köznyelv retorikai kérdéseiben: *Csoda-e, ha az ember megbolondul? Nem halljuk-e naponta, hogy...? Nem olyanok-e, mint...?*

A Ksz. a Petőfi-versből is ismert sort már közhelyként veszi fel: *Van-e, ki e nevet nem ismeri?* [‘Nincs, aki e nevet nem ismeri. Mindenki ismeri ezt a nevet.’]. A *Lehet-e igaz barátság férfi és nő között?* mondat pedig nem valódi kérdésként is értelmezhető, ha a két nem közötti barátság képtelenségét szuggerálja: ‘Nem lehet igaz barátság férfi és nő között’.

3. Az egyedi alkotású szépirodalmi retorikai kérdésekkel szemben a szótárakból idézettek általában konvencionizálódott közhelyes sablonfordulatok, frázisok. Ezek retorikai kérdés voltát a szótárak direkt módon nem jelzik, közvetve is csak az értelmező szótárak (pl.: ÉrtSz.: „Választ nem váró, általánosan tagadó közléshez hasonló értelmű kérdésben”; „Felkiáltásban, kérdő hangsúllyal, feleletet nem várva”; „a kérdésben a tagadó felelet benne foglaltatik, erős érzelmi nyomatékkal”; „Érzelmileg színezett m-ban, gyak. a kérdő jelleg háttérbe szorulásával”). A többi szótár — a KÖVECESÉ kivételével, amely általában feltünteti a stílusárnyalatokat: méltatlankodás, bagatellizálás stb. — elvértve ad jelzést az értelmezés segítésére.

A különböző szótárakból gyűjtött anyag nyilvánvalóan rávilágít, mely kérdő névmások, illetve ragos alakjaik nem szokásosak a retorikai kérdésben, mivel valódi információt kérők: *Kivel méész sétálni? Miről beszélgettetek?*

A retorikai kérdések alkotásában a leggyakrabban a következő kérdő névmások fordulnak elő: főnéviek: *ki?, mi?*, melléknéviak: *mi?, micsoda?, miféle?, milyen?* és határozószóiak: *hogya?, hogyan?, hol?, hova ~ hová?, miért?, minek?, mire?*

De mivel ezek a grammatikai elemek a tudakolást kifejező kérdésekben is használatosak, így nem megkülönböztető jegyei a retorikai kérdéseknek, csupán *retoricitásjelölők*.

Van a retorikai kérdéseknek egy olyan rétege, amely annyira konvencionizálódott, hogy még a kérdő névmások jelentésébe is beleszívargott a *j e l e n t é s f o r d u l á s* következtében az alapjelentéstől eltérő értelem, és a lexikalizálódott jelentés miatt vált szótározhatóvá. Például a *mi?* alapjelentése ‘miféle dolog?’, de mellékjelentése lehet ‘miféle furcsa dolog!’ (*Mit ki nem találsz! ‘Nagyon furcsákat találsz ki!’*) a kérdő jelleg háttérbe szorító felkiáltásban, illetve tagadó értelmű mondatban (*Mi közöm hozzá!?*) ‘semi-mi’. Vagyis amire rákérdez a kérdő névmás, azt valójában értékeli, esetleg tagadja. — A *ki?* első jelentése: ‘mely(ik) személy?’, de ‘senki!’ értelmű a *Ki hinné?* sztereotip formában, amelyben a kérdő jelleg háttérbe szorul. Ezt a szabályszerűvé vált használatot az értelmező szótáraink is rögzítik. A kérdő névmásoknak és partikulának ez a sajátos használata nemcsak a szónoklatok és a szépirodalom stílusában érvényesül, hanem a köznyelvben, a szlengben, a legkülönbözőbb stílusrétegekben is, azaz maga a nyelv retorizált. Tehát a retorikai kérdés fogalma nem csupán a retorika, a stilisztika tárgykörébe tartozik, mert a mondattan sem kerülheti meg ezt a problémát.

A kérdések retorikaiként értelmezésében több fokozat állapítható meg: 1. Az egész mondat frazeologizálódott retorikai kérdésként: *Miért pont én? Hol van már a tavalyi hó?* — 2. A mondatstruktúra hordozza az álkérdés jellegét: *Miért ne lehetne/lehetett volna? Mi közöm/közöd (stb.) hozzá?* — 3. A kérdő névmás vagy kérdő partikula használata sejteti a retorikai kérdésként értelmezést, azaz ilyenkor ezek a nyelvi elemek *retoricitásjelölők*: *Minek sztrájkolni, amikor úgyszincs munka? Mit keversz, mint a turmixgép?*

Többnyire az idézett kérdéseket már nem is érezzük retorikaiaknak, mert a mindennapi nyelv részei, és azt hisszük, csupán a nagyon patetikus, szónoklatba illő kérdés retorikai, a köznyelv pedig mentes a retorikai elemektől. Holott a gyűjtött anyag bizonyítja: a köznyelv és a szleng is sok retorikai kérdéssel él. A szépirodalmi idézetek kérdő névmásaihoz és partikuláihoz ugyanazok a funkciók tapadnak, mint a köznyelviékhöz, illetve a szlengbeliékhöz. Amikor nem második személyű a kérdés igealakja, akkor különösen egyértelmű, hogy retorikai kérdésről van szó, míg a második személyű igealak kettős értelmezésnek nyit utat: a kérdés valódi és álkérdésként való felfogásának.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Interrogative pronouns and particles in rhetorical questions

Pseudo-questions that do not serve for actual inquiry are subclassified in classical rhetorics and stylistics as ‘interrogation’, ‘subjection’, ‘dubitation’, and ‘communication’. The present study covers the first of these, interrogation or rhetorical question. On the basis of some dictionaries, among them slang dictionaries, this paper explores which interrogative pronouns and particles are grammatical/lexical markers of rhetorical questions and in what relational meaning, with what stylistic value and in what types of speech situations they are used in rhetorical questions in Standard Hungarian, respectively in slang. It is also explored what functional groups they can be classified into: whether they are rhetoricity markers, rhetoricity enhancers or rhetoricity producers. Quotations from works of fiction are used to find out whether interrogative elements characterising rhetorical questions carry the same connotations in texts of fiction as they do in standard or in slang utterances.

IRMA SZIKSZAINÉ NAGY

Dzsúdzsucu és dzsúdó

Japán sportszavak magyar és nemzetközi vonatkozásairól*

5. A Meidzsi-korban a kormány hivatalos irataiban és az iskolai tankönyvekben alkalmazták az ún. történeti kanahasználatot (*rekishiteki kanazukai*), amely így igen széles körben vált használhatósá. Ez a helyesírás nem új alkotás, hanem egy bizonyos, korábbi időkben — nagyjából a X. századig — érvényes helyesírást alapul véve született. Kidolgozása többek között Keichū japán filológus (1640—1701) nevéhez fűződik. Ez az írás már régen sem mindig tükrözte a kiejtett szó hangjait, ami nemcsak az iskolásoknak okozott sok fejtörést, hanem a felnőtt polgároknak is. A kiejtés szerinti írásmód, amely értelmében a kiejtett szó hangjai a nekik megfelelő szótagjelek felhasználásával jelölendők bizonyos korlátok között, hivatalosan csak 1946-tól került alkalmazásra. A kínai írásjegyeket is azelőtt többféle kana szótagjellel illették attól függően, hogy egy-egy eredeti kínai írásjegynek milyen hangértéke volt, annak ellenére, hogy a japán hangértékük már régen megváltozott, és gyakran azonossá vált. Itt az ún. jion kanazukai (*jion no rekishiteki kanazukai*) kérdésével állunk szemben, amely nem más, mint a kínai írásjegyek kí-naiból átvett kiejtésének kana szótagírással való helyesírási problematikája, és amelynek tudományos alapjait Motoori Norinaga (1730—1801) rakta le (I. NUMOTO KATSUAKI, *Jion kanazukai towa* [= A jion kanazukairól]: Nihongogaku 1984. 5. sz. 56—64; SEELEY i. m.

* L. MNy. 2003: 193—205

143—4). Ha a Hashizume-féle kana szótagírási mód egészét megnézzük, kiderül, hogy az se nem a kiejtés szerint, sem pedig a történeti kana szótagírás helyesírása szerint lett megalkotva. Például a négy kínai írásjegy közül, amelyeket Hashizume *ji + u*, *shi + u*, *ki + u* és *chi + u* kana-szótagjelekkel jelölt, csak kettő (*shi + u*, *ki + u*) felel meg a Motoori-féle *jion kanazukai-nak*, a másik kettőre pedig más kana szótagjeleket kellett volna alkalmaznia, ha a helyesírás szabályát követni kívánta volna. Közbevetőleg megemlítjük, hogy HEPBURN kiváló szótárában — amelynek egy-egy címszavában háromféle írás, ti. a latin betűs átírás, a kana szótagírás és a kínai írásjegyek követik egymást — nem mindig tartja be a történeti kana-szótagírás helyesírását még a 3. kiadásban sem. A következetlenség ezekben az időkben vélhetően még nem volt ritka jelenség. Például HEPBURN a 'nehéz' jelentésű 重 kínai írásjegyre, amelynek japán olvasata *jū*, és amelyre Hashizume *ji + u* kana szótagjeleket használt, meglepetésünkre négyféle kana szótagírást használ, holott a történeti kana szótagírás helyesírása szerint csak チユウ (*ji + yu + u*, da-sorú *jū*; NOACK-féle átírásban: *di + ju + u*) lehet. Vö. a következő címszavakat: *jū*, *jūbyō*, *jūzai*, *genjū* HEPBURN szótárának 3. kiadásában, ahol ebben a négy szóban előforduló *jū* ugyanis — amely a latin betűs átírásban egyöntetű — a kana szótagjelekkel átírva négyféle írásképet mutat (a NOACK-féle átírásban: *di + u*, *di + ju + u*-, *si + u*-, *-si + ju + u*). Ami a *jūjutsu* szó kana szótagírását illeti, HEPBURN *ji + u + ji + yu + tsu* ジウジユツ kana szótagjelekkel rögzíti, ami megegyezik a történeti kana-szótagírás helyesírásával.

Ha a *jion kanazukai*-nál maradunk, a *jū* kiejtésű kínai írásjegyeket többféle kana szótagírással rögzítették, ami a kínai írásjegyek eredeti kiejtésével hozható összefüggésbe. Ezt tükrözik a (NOACK-féle átírásban, amelyet többek között nyomdatechnikai okok miatt kénytelenek vagyunk alkalmazni) *si + u*, *si + hu*, *si + ju + u*, *di + u*, *di + ju + u* kana szótagírási módok, amelyek a Meidzsi-kortól kezdve 1946-ig voltak hivatalosan használatosak. A *jūdō* (dzsúdó) és *jūjutsu* (dzsúdzsucu) szavakban szereplő *jū* olvasatú kínai írásjegy kana szótagírású jelei *ji + u* ジウ (NOACK-féle *si + u*). Idézzük fel, hogy a japánok a kínaiból időrendileg és nyelvjárásiilag is több fázisban vették át a kínai írásjegyeket annak korabeli kínai kiejtésével együtt, így a Japánban ma is használatos kínai eredetű írásjegyeknek gyakran több olvasatuk van. A szóban forgó kínai írásjegynek a *jū*-n kívül még *nyū* olvasata is van, amelyet a kana szótagírással — a korábbi japán kiejtés jelölésébe megtartva — *ni + u*-nak írtak 1946-ig. A *nyū* féle olvasás az ún. *goon* olvasattípusba tartozik, amely a Nara-korban került Japánba és a III—VII. századi Kína középső részsein jellemző kiejtéseket tükrözi. A kérdéses *jū* pedig az ún. *kan'on* olvasattípusba tartozik, amely a Tang-dinasztia fővárosában használatos kiejtéseket tükrözi, és a VII. század végén és a VIII. században érkezett Japánba, majd kezdett tért hódítani. A kérdéses kínai írásjegy a kínai nyelven belül a következő hangváltozásokon át jutott a mai *rōu*-hoz (a következő időrendben: a Csou-, Kin- és Han-kor — a Szui- és Tang-kor — a Szung-, Jüan- és Ming-kor — a jelenkor): *niog* — *niəu/riəu* — *riəu* — *rəu* (*rōu* a pinyin átírásban). (TÖDŐ kínai írásjegyek lexikonából idéztük a hangváltozásokat: TÖDŐ AKIYASU, *Gakken kanwa daijiten*. Tokió, 1978. 640; l. még BERNHARD KARLGREN, *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese*. Párizs, 1923. 273; EDWIN G. PULLEYBLANK, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver, 1991. 267). A *ji-u* kana íráskép tanúskodik az eredeti kínai *riəu*-féle kiejtés átvételéről. Mivel ha az *i* magánhangzó után *u* következett, akkor ez a Muromacsi-kor végére már félvokállissal kezdődő hosszú magánhangzóvá [ju:] vált (MABUCHI i. m. 108—11; TOYAMA i. m. 209—13), biztosra vehető, hogy a *ji-u* kana-betűképet már régen *jū*-nak ejtették ki ([3iu] > [3u:]). Emellett olyan kínai írásjegyek (pl. 紐) is voltak, amelyeknek olvasatát a チウ (*di + u* NOACK-féle átírásban) kana szótagjelekkel kellett rögzíteni, de hangértékük — amint láttuk — az idők folyamán egyenlővé vált

a *si* + *u*-val az utóbbi javára ([dʒiu] > [dʒu:] / [ʒiu] > [ʒu:]). Az 'engedelmeskedni' jelentésű 従 kínai írásjegynek a kínaiából átvett japán kiejtése (és a *Hyōjunshiki*-féle átírása) *jū*, és ezt az olvasatot ジユウ *ji* + *yu* + *u* kana szótagírással illették (a NOACK-féle átírásban: *si* + *ju* + *u*. Egyúttal megemlítjük, hogy a mai helyesírás szerint egyedül ezen kana szótagjelekkel illelhető a *jū* olvasatú minden kínai írásjegy). Azonos hangértéke van a fent említett 'nehéz' jelentésű kínai írásjegynek is, de láttuk, hogy erre más háromjegyű kana szótagjeleket alkalmaztak. Ez is a kínai és a japán hangtörténet alapján megmagyarázható jelenség. A kana írásjel *yu* (NOACKnál *ju*) alkalmazása valószínűleg a *yōon*-ok létrejöttéről tesz tanúbizonyságot, és azon törekvésre utal, hogy pontosabban jelöljék meg az eredeti kínai kiejtést (vö. KISHIDA i. m. 55). Ami a NOACK-féle *hu* (フ, a *Hyōjunshiki* szerinti *fu*) kana szótagjelet illeti, olyan kínai írásjegy kiejtésének kanával való leírásakor is használatos volt, amely hangzásában korábban a kínaiiban *p*-vel végződött. Az efféle kínai írásjegyek a *nissshō* elnevezésű (*p*, *t* vagy *k* mássalhangzóval végződő) írásjegyek csoportjához tartoztak. Erre jó példa a 'tíz' jelentésű kínai írásjegy, a pinyin átírásban *shí*, a japán olvasata pedig szintén *jū*. A kínaiiban a következő hangváltozásokon át jutott a mostani *shí*-hez: *dhiap* — *ʒap* — *ʃai* — *ʃi* (*shí*) (TÖDŐ i. m. 173; l. még KARLGRÉN i. m. 285; PULLEYBLANK i. m. 283). A japánok bizonyára a *ʒiep*-féle kiejtést vették fel, amelyet a *ji* és *fu* (ジフ) kana szótagjelekkel vetettek papírra. Ezen betűkép ugyan helyesírásként 1946-ig volt használatos, de a japánon belüli fejleményként a *jifu* [dʒifu/ʒifu] a *ʃ* eltűnésével (ún. *hagyō tenko*: [ʃa] > [wa], [ʃi] > [wi], [ʃu] > [u], [ʃe] > [we], [ʃo] > [wo]) *jju* [ʒiu] lett, azután pedig *jū* [ʒu:], mely kiejtéshez a fent tárgyalt kérdéses kínai írásjegy japán hangzása is eljutott egyszerűbb hangváltozáson át. Még egy német nyelvű nyelvkönyvet nézzünk meg! Az 1890 táján Bécset, Pestet és Lipcsét kiadási helyül megjelölő, A. SEIDEL tollából való japán nyelvtanban (Praktische Grammatik der Japanischen Sprache für den Selbstunterricht, s. a.) a 'tíz' jelentésű *jū* szó latin betűs átírása „*siyuu* (auch *sihu* geschrieben)” (i. m. 51.), de e szó történeti kana szótagírásaként — amint láttuk — csak az utóbbi *sihu* (a *Hyōjunshiki*-féle átírásban: *jifu*) írásképp fogadható el, bár a japánok így is, úgy is írhatták a Meidzsi-kor elején.

NOACK, valamint SEIDEL nyelvkönyveivel szemben, amelyeken keresztül kicsit hosszabban illusztráltuk a kana szótagírás módjaival kapcsolatos problematika egy aspektusát, RUDOLF LANGE a „Lehrbuch der japanischen Umgangssprache” (Stuttgart—Berlin, 1890.) című könyvében kijelenti (xviii—xix), hogy a „Rōmaji Zasshi”-ban használt átírási rendszert követi, ahogy a későbbi német nyelvű japán nyelvkönyvek többsége is teszi. Ez azt jelenti, hogy a *Rōmajikai* 1885-ös átírási irányvonalát alkalmazta, amely HEPBURN szótárának 1886-os 3. kiadásában is elfogadásra talált, bár LANGE még mindig szerepeltet olyan szóalakokat is, mint *hitots'*, *f'tats'*, *yak'soku* stb. (A ' jel az *u* magánhangzó redukálódását jelöli. L. még HERMANN PLAUT, Japanische Konversations-Grammatik. Heidelberg — Párizs — London — Róma — Szentpétervár, 1904. 1—2), amelyek a *Hyōjunshiki*-féle átírás szerint *hitotsu*, *futatsu*, *yakusoku* s a többiként szerepelnek.

6. Fontos figyelni arra, hogy a *jūjutsu*-nak a latin írást használó nyelvekben, elsősorban az angolban nemcsak *jujutsu* írásmódja, hanem alakváltozatai (*jujitsu*, *jujitsu* stb.) is vannak. HEPBURN szótárának 1872-es 2. és az 1886-os 3. kiadásában a *jiku* címszó alatt a következő olvasható: „A private school, same as *juku*.” A 3. kiadásban (l. xiii. is) pedig ezt a címszót megelőzően külön azonos címszó szerepel, amelynél az áll: „The Tōkyō pronunciation of *juku*, which see.” Ismeretes, hogy az *u* > *i* hangváltozás nemcsak a *juku* szónál figyelhető meg. Erről a jelenségről a XIX. század utolsó évtizedeiben idegen ajkúak számára megjelent japán nyelvkönyvek is tesznek említést. A kiváló janológus, Basil Hall Chamberlain (1850—1935. L. YUZO OTA, Basil Hall Chamberlain Port-

rait of a Japanologist. London, 1998.; TAKEUCHI i. m. 244—246; SUGIMOTO i. m. 596—606), aki kisebb megszakításokkal 1873 és 1911 között Japánban tevékenykedett, az „A Handbook of Colloquial Japanese” című könyvében (London, 1888. 15) említést tesz arról, hogy „The vowel *u*, when following *sh* or *j*, is often mispronounced as *i* by the Tōkyō people, thus: *teishi*, for *teishu*, 'a husband'” (l. még MATSUMURA i. m. 455—6, 479, 488). RUDOLF LANGE fent említett könyvében (i. m. xix) hasonlóképpen azt írja, hogy „*u* wird nach *sh* oder *j* wie *i* gesprochen, daher lautet *shujin* Herr wie *shijin*, *bijuts* die schönen Künste wie *bijits*’.” HEPBURN szótárában, amelyben a *jūdō* szó nem szerepel — ami érthető is ebben a periódusban —, szerepeltethette volna a *jūjitsu* alakot is a *jūjitsu* variánsaként, úgy, mint a *juku* — *jiku* esetében. A japán nyelv történetéről és hangtörténetéről szóló modern szakkönyvek erről a jelenségről a *yōon no chokuon ka* néven tesznek említést. Az említett japán terminus azt a jelenséget jelöli, hogy a *yōon chokuon*-ná válik, más szóval a két kana szótagjellel jelölt ejtés egy kana szótagjellel jelölt ejtéssé változik. HIDA YOSHIFUMI, aki könyvében (Tōkyō-go seiritsushi no kenkyū [= Tanulmányok a tokiói nyelv létrejöttének történetéről]. Tokió, 1992. 363—74; TOYAMA i. m. 254—6) egy fejezetet szentelt ennek a kérdésnek, rámutatott arra, hogy már a Muro-macsi-korban megfigyelhető a ジュ *ju* szótag ジ *ji* szótaggá válása. Ez a jelenség máig fennmaradt különösen a tokiói nyelvjárásban, és ezen kiejtés is megengedett ma a médiában (tv-ben, rádióban), de helyesírásiilag nem. A tokiói születésű EDWIN O. REISCHAUER neves történész (1910—1990) a *jūjitsu* névalakot használja a japán szavak latin betűs átírásai kérdéséről szóló írásában (Rōmaji or Rōmazi: Journal of the American Oriental Society 60. 1940: 88). A „Random House Compact Unabridged Dictionary” (i. m.) pedig a *jujitsu* címszónál a szó eredetére nézve a következőt adja meg: „< Japn. *jūjitsu*, earlier *jūjutsu*”, ami nem állja meg a helyét, hiszen a *jūjitsu* nem korábbi alakja a *jūjitsu*-nak. Mindenesetre bizonyos, hogy a *jujitsu* betűkép, amely jelenleg az angolban a leggyakrabban használatos, a tokiói nyelvjárásban meglévő formával hozható kapcsolatba.

7. Foglaljuk össze az eddig elmondottakat! A Meidzsi-korban, főképp annak az első felében a *yōchōon*-ok latin betűs átírására a *kiu*, *chiu*, *niu*, *riu*, *giu* betűképek voltak használatosak, úgymint HEPBURN szótárának 1. kiadásában, ugyanakkor a *jiu* és *shiu* betűkép is jelen volt, amelyet azonban HEPBURN nem alkalmazott. Másszóval a *jū* szótag latin betűs átírásaként nemcsak a *jū* és az ékezet nélküli *ju*, hanem a *jiu* betűkép is forgalomban volt, bár egyre erőteljesebben teret hódított a *jū*- vagy *ju*-féle átírási mód. Ráadásul a *jutsu* a tokiói dialektus szerint *jitsu*-nak is ejtendő. Ha ezt a két körülményt (*jiu/jū* + *jutsu/jitsu*) összekeverjük, megszülehetnek a *jūjitsu* mellett a *jiujutsu*, *jiujitsu*, *jūjitsu* betűképek, esetleg ékezet nélküliek is, és még kötőjellel ellátottak is. Nem véletlen, hogy — ahogy cikkünk elején is utaltunk rá — e négyféle betűkép — kötőjel és ékezet nélkül — mind megtalálható címszóként az amerikai angol szótárakban. A japán *jū* szótagnak *jiu*-val való átírása, amely a XIX. század végétől lassan ritkaságszámba mehetett a tollforogatók körében, egyfajta régiségi jegynek minősül. Azonban Hancock az 1903-as kiadású könyvében a *jiu-jitsu* névalakot használta, sőt az 1904-ben megjelent könyvének ezt címeül adta, tehát nem vette tudomásul vagy figyelembe a legfőbb — ún. HEPBURN-féle — átírási rendszert. Annak ellenére, hogy HEPBURN népszerűségnek örvendő szótárában az 1867-es 1. kiadásától fogva nem a *jiu*, hanem *jū* betűképet alkalmazta, a *jūjutsu/jujutsu* helyett legjobban a *jiu-jitsu* névalak vált ismertté külföldön. Úgy véljük, hogy ez többek között Hancock népszerű könyveinek köszönhető. A *jiu-jitsu* szóalak külföldi elterjedése nyilvánvalónak tűnik abból, ha a latin írást használó európai nyelvek szótárait, különösen a régebbieket lapozgatjuk, bár a szóalakok ingadoztak és ingadoznak. A *jiu-jitsu*, *ju-jitsu* stb. névalakokban megjelenő kötőjelek zavaróak és feleslegesek, hiszen csak annak a je-

léül szolgál, hogy a szó két kínai írásjegyből áll, így ha ezt az eljárást követnénk, a jól ismert szavak is következésképpen lennének írandók: *ban-zai*, *ju-do*, *gei-sha*, *To-kyo*, *Suzu-ki* stb.

Basil Hall Chamberlain „Things Japanese Being Notes on Various Subjects Connected with Japan” című könyvének (l. KASUYA i. m. 125—70) 1891-es 2. kiadásában iktatta be először a „Wrestling”-ről szóló szakaszt, ahol azonban csak a szumóról olvashatunk. Az 1898-as 3. kiadásban már a *jūjutsu*-ról is szól, és tulajdonképpen Kanō dzsúdójáról ír ugyan, de ezt a szót nem említi. Az 1905-ös átdolgozott 5. kiadásban sem változott a helyzet. Könyvének az ún. fraktúrát használó német fordításában (Allerlei Japanisches. Berlin, 1912. 457) is a latin betűs *Jūjutsu* alakban fordul elő úgy, mint az angol kiadásban. Láttuk, hogy maga Kanō is 1889-ben még *Jiujutsu* címen tette közzé angol nyelvű cikkét, amelyben szót voltaképpen saját dzsúdójáról, a *Jiudo*-ról, de ez az utóbbi szó elterjedésére nem lehetett pozitív befolyással. Hancockkal közösen 1905-ben írt „The Complete Kano Jiu-jitsu (Jiudo)” című könyvében Higashi elmondja, hogy bizonyos zavarok keletkeztek a *jiudo* terminus körül, amelyet Kanō választott saját rendszerének pontosabb jellemzésére, és azt is, hogy a japánok általában még ragaszkodnak a népszerűbb nőmenklatúrájukhoz, s ezt *jiu-jitsu*-nak hívják. Natsume Sōseki (Nacume Szószeiki 1867—1916) neves író műveiben többször előfordul a *dzsúdó* és *dzsiu-dzsiu* szó. Az 1905—06-ban megjelent „Wagahai wa neko de aru [= Macska vagyok]” című regényében a *jūjutsu tsukai* (= dzsúdózó) és az 1907-ben megjelent „Gubijinsō [= Pipacs]” című regényében pedig a *jūjutsuka* (ti. az, aki *jūjutsu*-t űz) szó bukkan fel, bár megjegyzendő, hogy a Tokióban született és nevelkedett Natsume talán a *jūjitsu* formát használná latin betűs átírásban, úgy, mint Reischauer. A japán író, aki személyesen ismerte Kanō Jigorōt, az 1909-ben megjelent útinaplójában („Man-kan tokoro dokoro [= Mandzsúriai és koreai utazás]”) már a *jūdō* szót használja. A „Fūzoku gahō” című lap 1904-ben megjelent egyik (290.) számában azt olvassuk, hogy a *jūdō* „még nem érett meg” (Ezeket az idézetanyagokat a japán nyelv legnagyobb szótárának 2. kiadásából vettük át: Nihon kokugō dai jiten. 6. kötet. Tokió, 2001. 1249, 1279).

Ismeretes, hogy Theodore Roosevelt (1858—1919) az USA 26. elnöke üzte ezt a sportfeleséget az orosz—japán háború idején Yamashita Yoshitsugu dzsúdómester irányításával (Oimatsu i. m. 177). Azt, hogy az elnök milyen névvel illette ezt a sportot, megtudhatjuk az önéletrajzából, amelyben azt írta, hogy „I then took up jiu-jitsu for a year or two” (Theodore Roosevelt: An Autobiography. New York, 1913. 48). Ezek az adatok azt mutatják, hogy Japánban a *jūdō* szó még a japán—orsz háború után sem szorította ki a *jūjutsu* szót, és minden bizonnyal ez a helyzet tükröződik a külföldön megjelent kiadványokban is. A japán dzsúdózók kezdetben valószínűleg a *jiudo* alakot használták a latin betűs átírásban, úgy, mint Kanō 1889-ben, de a helyzet az orosz—japán háború után kezdett megváltozni. Az I. világháború után a *jūdō* neve lassan és fokozatosan előtérbe került, és nem a *jiudo*, hanem inkább a *judo* írásképp jelenik meg a latin írást használó sajtóban. Az angol, francia és német nyelvű szótárak alapján azt mondhatjuk, hogy a dzsúdó *judo* alakban honosodott meg mind a három nyelvben.

A németben, amelyben a *Dschudo* forma nem használatos, a *Judo* kiejtése a német betűképhez igazodott, az ausztriai németben pedig a szókezdő *j* zöngésen hangzik (JAKOB EBNER, Wie sagt man in Österreich. Duden-Taschenbücher 8. 1969.; Duden. Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache in zehn Bänden. 3. kiadás. Mannheim—Lipcse—Bécs—Zürich, 2001. 5. kötet. 2012). Az is érdekes, hogy a *Dschiu-Dschitsu* mellett *Jiu-Jitsu* betűkép is van, amelyet az előbbi kiejtése szerint kell hangoztatni, tehát e szó egy hangképpel és két betűképpel él egymás mellett a németben. A *Judo*, *Jiu-Jitsu* és *Dschiu-Dschitsu* első szótagja (*Ju-*, *Jiu-*, *Dschiu-*) tehát — amely a japánban egy és azonos kiej-

tésű, valamint egy és azonos kínai írásjeggyel írandó — két hangképpel és három betűképpel rendelkezik. A „Duden” 2001-es 3. kiadásában (i. m.) pedig a *Ju-Jutsu* címszó található, a szócikk a *Jiu-Jitsu* formát régiesnek tartja, és a *Dschiu-Dschitsu* alak nem is szerepel. — Franciaországban a következő címet viselő lap létezik, amely 1950 óta jelenik meg: „Judo. Bulletin officiel de la Fédération française de judo et de jujitsu”. A két szóalakot az eredeti japán szavakat ismerve már nem illik egymás mellé állítani, de a jelenség szótörténetileg, az átírási rendszerek összevisszaságának figyelembevételével érthető. Biztosra vehető, hogy az ehhez hasonló jelenség más európai nyelvekben is megfigyelhető.

Még egy megjegyzés. A dzsúdót fejlődéstörténete szempontjából nem lenne szabad azonosnak tekinteni a dzsiu-dzsicuval, szótörténetileg pedig csak bizonyos időszakra nézve lehet egyenlőségjelet tenni közéjük, hiszen külföldön a dzsúdót dzsiu-dzsicu néven ismerték meg először. Ilyen értelemben vajon helytálló-e, hogy egyes japán—idegen nyelvű szótárakban a *jūdō* címszónál nemcsak ennek, hanem a *jūjutsu*-nak az idegen nyelvi alakváltozatait is együttesen szerepeltetik (ROBERT SCHINZINGER et al., Wörterbuch der deutschen—japanischen Sprache. Japanisch—Deutsch. Tokió, 1980.; Dictionnaire Standard Japonais—Français. Taishukan, Tokió, 1970.; Kenkyusha’s New Japanese—English Dictionary i. m. stb.), és hogy egyes idegen nyelv—japán szótárakban a *jiu-jitsu*, *jujitsu* stb. szavak japán megfelelőjeként nemcsak a *jūjutsu*, hanem a *jūdō* is meg van adva (Grosses Deutsch—Japanisches Wörterbuch. Shogakukan, Tokió, 1985.; Nouveau Dictionnaire Standard Français—Japonais. Taishukan, Tokió, 1987.)?

8. A következőkben a kérdés magyar vonatkozásaira kerítünk sort. Körülbelül egy évszázaddal ezelőtt Magyarországon a japán nyelvvél és annak tanulásával bizonyára csak néhányan foglalkoztak komolyan, akiket sajnálatos módon főleg a magyar—japán nyelvrokonság hipotézise foglalkoztatott mint tudományos kutatási téma. Közülük elsőként Bálint Gábot említhetjük, aki a kolozsvári egyetemen a japán nyelvet is oktatatta, és akinek a „Tamilische (Dravidische) Studien” című munkája (In: Wissenschaftliche Ergebnisse der Reise des Grafen Béla Széchenyi in Ostasien 1877—1880. II. Bécs, 1898. 3—432) figyelemre méltó. Nagyszabású írása végén (i. m. 380—429) a székely tudós HEPBURN szótárának 4. (1888-as) kiadásából olyan szavakat válogatott ki szótárszerűen ábécésorrendben, amelyeknek szerinte magyar vagy a többi „turáni” nyelvi megfelelése van, és ezt meg is adta. Ami a számunkra érdekes, az az, hogy Bálint azt gondolja, hogy minden turanista köszönetet mondhat a kiváló japanológusnak, HEPBURN-nak azért, hogy a *Rōmajikwai* becses törekvését oly hatalmas munkájával elősegítette. Továbbá írja, hogy a többi japanológus is kövesse az ő szép példáját, s ezáltal a japán nyelv felszabadulhatna a neki egyáltalán nem megfelelő kínai kriksszaksz írás nehéz igája alól (i. m. 36). Pröhle Vilmos nyelvészről is szólnunk kell, akiről 1906-ban egy cikk látott napvilágot a „Rōmaji” (I. kötet, 12. sz.) című japán lapban. Ez az 1905-ben létrejött „Rōmaji Hiromekwai [A Latin Írást Elterjesztő Társaság]” lapja, amely eleinte különböző latin betűs átírási rendszerek szerint papírra vetett japán nyelvű cikkeket közölt (l.: HIRAI i. m. 76—277; KIKUZAWA i. m. 147—8). A „Dr. Pröhle Vilmos, a magyar tudós” című cikk írója, „Ando Kenzaburo” (Andō Kenzaburō), Pröhle-t mint magyarországi nyelvészt mutatja be, akivel 1905-ben találkozott Magyarországon. A cikk írója mellékelte a magyar nyelvész hozzá intézett, 1905. július 2-án Nyíregyházán kelt levelének fotóját is. A levél japán nyelvű, de latin ábécével készült, mégpedig a HEPBURN-féle átírás szerint (Bálintról és Pröhleről l. SENGÁ: MNy. 1994). Barátosi Balogh Benedek pedig a „Dai Nippon” című háromkötetes könyvében — amely 1906-ban jelent meg — megjegyzi, hogy a japán szavakra az angolos átírást használta, mert ez az írásmód terjedt el Japánban és Európában is (Bp., 1: 7).

A „Rozsnyai gyors nyelvmesterei” sorozatban — amelyben addig magyar, német, francia, angol, olasz, orosz, spanyol, portugál, latin, román, szlovák, szerb, horvát és cseh nyelvkönyvek jelentek meg — 1905 táján a 15.-ként a „Japán” is napvilágot látott, és ez minden bizonnyal az első magyar nyelvű japán nyelvkönyv. E kis terjedelmű nyelvkönyv, amelyben szerzőjének neve nincs feltüntetve, nagyjából a HEPBURN-féle átírást alkalmazta, bár a vízszintes ékezetet a magyaros ferde ékezettel helyettesítették. Ezek a dokumentumok arra utalnak, hogy Magyarországon is elfogadásra talált a HEPBURN-féle átírási rendszer azok körében, akik japán nyelvtudással rendelkeztek. Ebben a vonatkozásban talán nem felesleges megemlíteni azt sem, hogy az Akadémiai Értesítő 1910-es számában (495) hírt ad arról, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN véleményezte „Eizō Jamada” (Yamada Eizō)-nak a japán írás megváltoztatására vonatkozó munkáját, amelyet a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium küldött az MTA-ba. Mivel Yamada új japán írás kidolgozásán fáradozott, és 1900-ban idevonatkozó könyvet is jelentett meg (HIRAI i. m. 213—4) — amelynek részletei ismeretlenek számomra —, a magyar nyelvész egy olyan újszerű japán írást, nem pedig a HEPBURN- vagy a *Nipponshiki*-féle átírási rendszert véleményezhetett, amely Japánban csak kevesek figyelmét keltette fel. Mindenesetre kevés köze lehetett a nyelvészeknek vagy a szakavatottaknak ahhoz, hogy egy-egy vendégszó milyen szóalakban honosodjon meg. Több figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Magyarországon ezekben az időkben, vagyis az orosz—japán háború idején és az ezt követő években hirtelen megnőtt az érdeklődés Japán iránt (l. Senga: Száz. 128. 1994: 723—36), amit összefüggésbe hozhatunk a magyar dzsúdó történetének korai szakaszával is.

Ennyi bevezető után segítségül hívjuk FARKAS VILMOSnak a „Kínai, a kínaival összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándorszavainkról” (Nyr. 1989: 482—90) című, etimológiai szótárszerű írását, amelyben az ott felvett címszavak között a *dzsúdó*-t is megtaláljuk, de a *dzsiu-dzsicu*-t nem. (A TESz. címszökeént nem vette fel az egyik szót sem.) Itt idézzük a szócikk lényeges részét, amely munkánkat megkönnyíti. „*dzsúdó dzsú-do* (1909: Varázsröntő [Toldy 222], *judo*-birkózás (1939: ÚjIdőkLex. 13—14: 3560; l. még 1960. ÚjMagyLex. 1: 499 *cselgáncs* a.), *dzsúdó* (1960 i. h.), *dzsúdó* (1967: Bakos 180): 'cselgáncs, a dzsiudzsicu egyik (modern), sportként űzött változata; Judo: sportliche Form des Jiu-Jitsu'.” „A magyarba az angolból, esetleg a németből kerülhetett; a *cselgáncs* lassan kiszorítja.” ORSZÁGH LÁSZLÓ pedig az „Angol eredetű elemek a magyar szókészletben” című, 1977-ben napvilágot látott könyvében a *dzsiu-dzsicu* és a *dzsúdó* szavakkal is foglalkozott, és úgy vélte, hogy a „két japán sportág neve hozzánk feltételezhetően angol közvetítéssel, angol nyelvű kézikönyvek stb. magyarra fordításával került.” Szerinte „Mindkét sportfeleség s annak neve is nálunk hosszú ideig csak nagyon szűk körben volt ismert, hol judó, hol dzsúdó ejtéssel, amíg csak mindkettőt el nem kezdte kiszorítani 1950 után a 'cselgáncs'” (NytudÉrt. 93. sz. 81—2).

9. A két sportfeleség és nevük Magyarországra kerülése kezdeti szakaszának kérdését közelítjük meg oly módon — inkább kapcsolattörténeti szemszögből, mint nyelvészeti szempontból —, hogy vegyük kicsit vizsgálat alá az I. világháború előtti sajtótermékeket (BÁNHIDI ZOLTÁN „A magyar sportnyelv története és jelene” című könyvében néhány idevonatkozó adat található. Bp., 1971. 139, 185, 220, 225). A Vásárnapi Újság 1905. 34. (augusztus 20-i) száma (546—7) S. A. aláírással közölte „A japán birkózás” című írást, amely szerint a *dzsiu-dzsiczu*-ról már számtalan újságcikk jelent meg, „de oly részletes és pontos tájékoztatást még eddig senki sem adott róla, mint legújabban Irving Hancock két e tárgyról megjelent könyvével.” A Nemzeti Sport 1905. 40. (október 1-ji) számában (3—5) pedig megjelent egy *Dsiu-dsitsu* című cikk, amelyben hivatkozás történik Hancock „Dsiu-Dsitsu” című német nyelvű könyvére, de láttuk, hogy ennek a címe

valójában „Dschiu-Dschitsu.” Ahogy a cikk címe is elárulja, ezekben az időkben a magyarban a *dzs* jel mellett a *ds* is volt használatban még, bár az ún. 1903-as iskolai helyesírás már tartalmazta azon módosítást is, miszerint *dzs* legyen az eddigi *ds* helyett, és amelyet az akadémiai helyesírás csupán 1922-ben fogadott el (KNEIÉZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története. Bp., 1959. 29; 1. még SZEMERE GYULA, Az akadémiai helyesírás története [1832—1954]. Bp., 1974. 49, 60—1). Tehát úgy tűnik, hogy a névtelen szerző a német *sch*-t egyszerűen a magyar *s*-sel helyettesítette. Az Uránia 1906. 1. (januári) számában (30—3) M. F. tollából napvilágot látott a *Dsiu-dsicsu* című cikk, amelyben a Hancock könyvében közölt fényképek is szerepelnek. A cikk írója a német *Dschiu-Dschitsu tsu*-ját a magyar *csu*-val cserélte ki. Ez nem ritka jelenség a magyarban, amelyben régebben élt a *tz* — *ts* jelpár (mai *c* — *cs*; KNEIÉZSA i. m. 23, 34). Ebben az időszakban a *dzsúdó* szó alig ismert, a *dzsiu-dzsiu* szó pedig Hancocknak elsősorban német, esetleg angol nyelvű könyve közvetítésével kerülhetett be a magyar szókincsbe még kevesek által ismert friss idegen szóként, írásmódja és kiejtése is többféle lehetett addig, míg autentikus személyek ki nem ejtették szélesebb körben. A Nemzeti Sport 1906-os 8. (február 25-i) száma (12) „A Dzsiu-dzsitsu magyar nyelven” címmel hírt ad az „Önvédelem” című, második kiadásban megjelent könyvről, amelyet a fővárosi államrendőrség egyik tisztviselője írt. A rövid cikk szerint a mű „behatóan foglalkozik az annyit emlegetett japán önvédelmi módszerrel,” és első kiadása 5000 példányban már elfogyott. (A kiadvány jelen pillanatban hozzáférhetetlen számomra.)

Visszatérve az Uránia említett cikkére, ennek végén azt olvassuk, hogy Szemere Miklós, „a Budapesti Egyetemi Atlétikai Club elnöke [...] nagy áldozatkészséggel gondoskodott arról, hogy e tavaszra elsőrangú japán birkózómestertől sajátíthassák el fiatal athlétáink e rendszert” (33). Szemere terve valóra vált. Nem sokkal azután, miután a japán mester, névszerint Sasaki Kichisaburō (Szaszaki Kicsiszaburō 1872—1924) Magyarországra érkezett, a Nemzeti Sport 1906-os 20. (május 20-i) száma csupán képeket közöl a *dsiu-dsitsu* tanfolyamról. A képeken minden bizonnyal maga Sasaki is szerepel. A Vasárnapi Újság 1906-os 21. (május 27-i) számában (340) hasonló képek jelentek meg „Kicsisaburo Sasaki, a Budapesten időző japán dzsiu-dzsiu-mester birkózik” felirattal. Vele kapcsolatban mindenekelőtt ki kell emelnünk egy könyvet, amely egyben értékes tanúja a dzsúdó magyar történetének és szótörténetének is: Sasaki Kichisaburō „Djudo. A japán dzsiu-dzsiu tökéletesített módszere” című könyvéről van szó, amely Budapesten 1907-ben látott napvilágot Speidl Zoltán fordításában 72 képpel, és amelyet a szerző „Szemere Miklós úr ó méltóságának hálája jeléül” ajánl. Az előszót Speidl írta „Budapest, 1907. őszén” dátumhellyel, ezt követi Sasaki — aki egyébként számos pedagógiai könyv szerzője a szigetországból — a „Kedves olvasóimhoz” című, „Budapest, 1907. nyarán” dátumhellyel ellátott írása.

Talán nem felesleges néhány szót ejtenünk azokról a körülményekről, amelyek közepette Sasaki Magyarországra került mint a dzsúdó oktatója. Egy japán pedagógiai folyóiratban találtunk egy „Seiyū yohitsu [= Nyugati utazás feljegyzései]” című cikksorozatot, amelyet „Raifu” írói álnéven a japán mester jelentetett meg, aki a Tokiói Tanárképző Főiskola tanára volt. Az első cikkében (Kyōiku kenkyū 26. sz. 1906. május 1.) azt olvassuk, hogy Magyarországon az emberek a japán—kínai háború után és különösen a japán—orosz háború után nagy szimpátiát tápláltak a japánok iránt, mindenütt japán vonatkozású témák voltak napirenden, s ennek egyik jeléül szándékukban állt tanulmányozni a dzsiu-dzsiu. Egy Szemere (helytelenül *Sereme* alakban szerepel) nevű úr bizonyos összeget adományozott a budapesti egyetemnek, amelyből meg kívántak hívni egy oktatót Japánból. Az Osztrák—Magyar Monarchia külügyi államtitkára közvetítésével maga Szemere kereste fel Makinót, Japánnak a Monarchiában állomásozó meghatalmazott miniszterét.

A cikk szerint Makino az ügyel Kanō Jigorōhoz fordult, aki Sasakit szemelte ki, és bízta rá a feladat teljesítését. Hasonló tartalmú sorok olvashatók Sasaki magyar nyelvű könyvében is, miszerint április végén érkezett Magyarországra (i. m. xix—xxii). Makino Nobuaki, aki 1899-től 1906-ig állt diplomáciai szolgálatban Bécsben, a színpalak mögött legalább két magyar tudóst — Vámbéry Ármint és Strausz Adolfot — alkalmazott a japán—orosz háború kitörése óta, hogy a szigetország érdekeiért dolgozzanak, és különböző külügyi információkat szerezzenek meg neki (SENGA: Száz. 128. 1994: 723—36; Száz. 133. 1999: 1011—26. Az utóbbi cikkben a szerző szándéka ellenére két dokumentum került közlésre, amelyek hemzsegnek a sajtóhibáktól.). Bizonyos, hogy Szemere Miklós nem sokkal az orosz—japán háború befejezte után találkozott Makinóval, aki „Visszaemlékezéseim” című könyvében (Kaikoroku. Tokió, 1977. 1: 308—9) ugyan szól a Japán iránti magyar szimpátiáról, de nem tesz említést a korabeli dzsúdó magyar vonatkozásairól.

Elképzeltető, hogy Sasaki, miután 1906 áprilisában Magyarországra érkezett, körülbelül addig tevékenykedett itt, míg meg nem jelent a magyar nyelvű könyve Budapesten. Ez több mint egy évet jelent. Oimatsu Shin'ichi írja, hogy Sasaki 1906 februárjában Japánból Magyarországra indult, ahol 4 hónapig a budapesti Atlétikai Klubban oktatott, majd rendőröknek is tartott tanfolyamot, 1907-ben pedig a japán Oktatási Minisztérium ösztöndíjasa lett, így elhagyván Magyarországot két évet töltött Berlinben (i. m. 173—4). Ha így volna, a kronológiai rések befoltozhatók lennének, de Sasaki könyvében „a négy hónapi munká”-ról, a „sajnálatosan rövid időre szabott oktatásom”-ról beszél. Suzuki Hiroo (Sasaki Kichisaburō. In: Zusetu kyōiku jinbutsu jiten [= A pedagógusok illusztrált lexikona]. I—III. Tokió, 1984. 2: 640—1) szerint Sasaki Európában való tartózkodásának 5. hónapjában a japán Oktatási Minisztérium utasítására Berlinbe ment, ahol pedagógiai tanulmányokat folytatott az egyetemen. Ez a változat valószínűbbnek tűnik, és ezek szerint a japán mester talán már 1906 kora őszén elhagyta Magyarországot. Sasaki magyar nyelvű könyvéből nem derül ki, hogy Speidl milyen nyelvből ültette át magyarra, de valószínűleg németből, hiszen Sasaki fent említett japán nyelvű cikkéből kiderül, hogy mielőtt elindult volna Európába, a dzsúdó elméletének kutatásával és németre fordításával is foglalkozott. Feltételezhető, hogy Sasaki Németországban fejezte be a könyv német nyelvű írását körülbelül egy év alatt, és 1907 nyarán a kézirattal utazott vissza Magyarországra. A *dzsúdó* névalakot, amely egybeesik az Erwin Baelz által javasolt német betűképpel, bizonyára a fordító, Speidl vezette be először Magyarországon. A könyv előszavában — amelyet Speidl írt — amikor először bukkannak fel a *jiujitsu* és *judo* szavak, utána rögtön zárójelben hozzát teszi a *dzsiu-dzsiu* és *dzsúdó* szóalakokat, nyilván kiejtésüket jelezve ezzel. Egyébként az előbbi két forma szerepel mindenütt a könyvben. Itt a japán szavak, különösen a szerző által *vaza*-nak írt *waza*-k (fogások) s egyebek elnevezései — elnémetesítés vagy elmagyarosítás nélkül — szerepelnek, amelyek így a korabeli latin betűs átírási módszerek kérdésének forrásául is szolgálhatnak: *nami jiuji*, *gyaku jiuji*, *kata jiuji*, *kitoryu*, *shinyoryu*, *judo*, *jiujitsu*, *ryukiu-omote*. A *yōon*-okra nézve Sasaki latin betűs átírási módja hasonlóan Kanōéhoz ellentmondásos és következtelen, hiszen ha a *judo*-féle átírási módhoz folyamodunk, akkor *jiujitsu*, *jiuji*, hanem *fujitsu*, *juji*, ha viszont a *jiujitsu*-féle átírási módot követjük, akkor *judo*, *kitoriu*, *shinyoriu* kellene, hogy legyenek. A következtelenség jó példájául szolgál a most említett *ryukiu-omote* szó. A *ryukiu* a HEPBURN-féle átírási rendszer szerint *Ryūkyū*-nak írandó, amely tulajdonképpen egy japán szigetcsoporthoz kínai eredetű neve, és amelyet *Okinawa*-nak is hívnak japánul. Sasakiinak vagy *riukiu*-t, vagy *ryukyu*-t kellett volna írnia.

1909-ben a Nemzeti Sportban (51. szám, dec. 18. 9—14) megjelent Cselőtei Lajos „Kano igazgató a japán testnevelésről” című írása, amelyben szó esik az „ügynevezett Judo”-ról. Ezt a cikket is tartalmazza Cselőtei „A japán rendszerű torna alapgyakorlatai”

című könyve (Bp., 1920.), amely többek között a dzsúdóról szól. A könyvből kiderül, hogy Cselőtei 1909-ben tanulmányúton volt Japánban, és találkozott Kanō Jigorōval. Szintén 1909-ben „Egy ázsiai” közzétette a „Varázsrontó. Kalandozás a vendégszavaink bűvös báját árasztó rejtelmek világában” című könyvet, amelynek írója valójában Toldy Géza, és amelynek „Vendégszavaink jelenléte” című harmadik részében a következőt írja: a „harakirinál mostanság sokkal sűrűbben emlegetett niponi intézmény a dzsú-dzsicu”, amelynek „nem régen föntesebb faját alapította meg Kano mester, aki tudományát «dzsú-do»-nak (sic!) hívja”. Toldy figyelmeztet arra, hogy nem *dzsiu-dzsicu*, „mert első részében európai bárbarok keverték az «i» hangot” — *dzsu-dzsicu* sem, mert ez boszorkányságot jelent (221—2). Toldy helyesírással kapcsolatos megjegyzései emlékeztetnek arra, amit Erwin Baelz írt néhány évvel azelőtt a Hancock és Higashi szerzőpáros 1906-os német nyelvű könyve bevezetőjében.

Sasaki Magyarországról való távozása után néhány évvel ismét felbukkan Magyarországon egy japán dzsúdómester. Legalábbis erre lehet következtetni Matsumura Shizuonak a bécsi japán követség katonai attaséjának 1910. február 5-i naplójából. Eszerint Bécsben ezen a napon találkozott Tobaru Ryūšaburōval (1866—1943), akinek elmondása szerint először Nagy-Britanniába ment, majd Magyarországon volt egy budapesti vagyonos ember meghívására, és jelenleg egy itteni (bécsi?) gazdag embernek tanítja a dzsúdót (Matsuoka Shizuo: Taiō nikki [= Európai napló], Tokió, 1982. 81). 1911-ben jelentette meg Bodolay István a „Djudo. A japánok által használt önvédelem. A japán testi nevelés vázlatos ismertetése; a djudo fogásainak és gyakorlati alkalmazásának részletes leírása. Wladimir birkózómester tanítása nyomán” (Grünsberger, Pécs) című kiadványt, amely számomra hozzáférhetetlen. Említésre méltó, hogy maga Kanō Jigorō is járt magyar földön 1912-ben (Cselőtei: A japán rendszerű torna i. m. 6), amikor a júliusban megrendezett stockholmi olimpiára jött a két versenyzőből álló japán csoport vezetőjeként. Ilyen körülmények között feltehető, hogy ebben a periódusban — az első világháború előtt — a *dzsúdó* szó a *djudo* írásmódban kezdett ismertté válni — habár igen szűk körben — közvetlenül a japánból, illetve egy-két japán mester ajkáról átkerülően a magyarba. Sasaki magyar nyelvű könyvében írja, hogy ez egyrészt a következőt célozza: „a magyarok, mint a komoly hivatású *judo-iskolának* európai előfutárjai, e művészet alapjait más országokban is lerakják”, ugyanakkor elmondja azt is, hogy „az itteni állapotok a judo tökéletes kifejlődéséhez bizony nem igen alkalmasak. Állandó érdeklődést és megkívánt odaadást e téren nem igen remélhetünk” (i. m. xxiv).

Talán nem túlzás mégis azt állítani, hogy a dzsúdóval és nevével kapcsolatban a magyar sportvilág és -nyelv egyedülálló történettel rendelkezik a Földön. Nincs kizárva, hogy Sasaki magyar nyelvű könyve az első külföldön megjelent könyv, amelynek a címében nem *dzsiu-dzsicu*, hanem *dzsúdó* (*djudo*) állt. A dzsúdó történetéről szóló japán könyvekből kitűnik, hogy a sportág külföldön való korai elterjedésében Magyarország úttörő helyet foglalt el az USA és Nagy-Britannia mellett (OIMATSU i. m. 172—9), ami Sasaki tevékenységével kapcsolatos. A téma megfelelő feldolgozására eddig azonban még nem került sor. Sasaki könyvének megjelenése után közel három évtizeddel később a „The First School of Judo in Hungary” című — jegyzetapparátus nélküli — cikk jelent meg (Joseph de Kóhalmy: Távol-Kelet I. 1936: 72—5). A cikk írója, Kóhalmy támaszkodik ugyan Sasaki könyvére is, de olyan részletekről is szól, miszerint a japán mester magával hozta a birkózószőnyegeket, *tatami*-kat, edző ruhákat és egyéb kellékeket, és a japán társadalmi érintkezés kifinomult technikája és tökéletes modora birtokában megnyerte a hallgatók és a fővárosi nagyvilági élet tetszését, így sikeresnek minősíti az ő tevékenységét Budapesten. Ezt másképpen értékelik a II. világháború után az új politikai rendszerben íródott könyvek, miszerint Sasaki 1900-ban (sic!) „60 hallgatóval há-

rom hónapos tanfolyamot indított, amelynek végére a létszám négy főre csökkent”. Galla Ferenc szerint, akinek tollából a cselgáncsról több könyv is napvilágot látott, a japán mester „mindezt azzal magyarázta, hogy a magyarokban nincs kitartás és megfelelő adottság a judóhoz, ezért elképzelhetőnek tartja azt is, hogy Magyarországon a későbbiek során sem alakul ki ez a sportág. Feltételezhető azonban az is, hogy módszere megválasztásánál nem volt elég körültekintő és számításon kívül hagyta, hogy a japán temperamentumtól, mentalitástól nagyon is eltérő a magyarok egyénisége.” Továbbá a következőket is olvashatjuk: Szemere Miklós „kezdeményezését többen (főleg üzletemberek) kihasználták, és különböző magániskolák tanfolyamain magas összegért tanították a judót, mint önvédelmi eszközt, jómódú emberek számára. Így teljesen kizárták a judo tanulásából a kispénzű embereket, akik képtelenek voltak erre a célra nagyobb összeget áldozni. Ezért a judo még hosszú ideig a tehetősek szórakozása volt csupán” (Galla Ferenc: Cselgáncs [judo] és önvédelem [aikido]. Bp., 1969. 16). Egyelőre nincs tudomásunk arról, vajon vannak-e korabeli dokumentumok a dzsúdó ilyen-olyan fogadtatásáról, és a jövő feladatának tekintjük azt, hogy pontosabb képet festhessünk a sportág magyarországi történetének korai szakaszáról.

Egyes japán írásokban arról történik említés könyvészeti hivatkozás nélkül, hogy Sasaki 1907-ben magyarul megjelent könyve később angolul és franciául is napvilágot látott (Oimatsu i. m. 173; Inoue: Jūdō. 97). Kíváncsiak lennénk ezekre a könyvekre, amelyekre eddig nem bukkantunk rá. Két évvel később viszont németül megjelent Sasaki-nak egy ilyen tárgyú könyve szerzői kiadásban, a „Judo: das japanische Ringkamp” (Berlin, 1909. 88 lap) címmel. (E kiadvány, amelyet a teljességre törekvő, fentebb említett „Japan-Bibliographie” sem említ, stenciles sokszorosításban készült, és a tokiói Kōdōkan könyvtárában található.)

A XX. század első negyedében megjelent magyar lexikonok nem vették fel a *dzsúdó* szót címszóként, nem is beszélve a *djudo* névalakról, különben is *dj*-vel kezdődő magyar szó nincs, és talán inkább külföldi forrásokra támaszkodva írtak a dzsiu-dzsiu-ról. A „Révai nagy lexikona” 1912-ben megjelent 6. kötete (88) ugyan a *dzsiu-dzsiu* címszó alatt hivatkozik „Sosaki (!) Kichisaburo” magyarországi tevékenységére, de sem művéről, sem pedig a *dzsúdó* (*djudo*) szóról nem tesz említést. Karinthy Frigyes 1913-as dátumot viselő bevezetéssel kezdődő és 1916-ban megjelent humoreszkjében pedig („Tanár úr, kérem: Lógok a szeren.”) az „egy szédítő, eddig ismeretlen dzsiu-dzsiu fogással” kifejezéssel találkozunk. Magyarországon az I. világháború és az ezt követő viharos események valószínűleg a *djudo* szóra is negatív hatással voltak, emiatt sokáig nem hallunk felőle. 1920-ban Cselőtei Lajos, aki egyébként a „Yamato damashii” című — az orosz—japán háború idején játszódó — három felvonásos dráma (Bp., 1923.) szerzője, közzétette a fentebb említett könyvet, amelyben a dzsúdót inkább japán rendszerű tornának fogja fel. 1926-ban a „Támadó és védősportok: Cselgáncs (Jiu-Jitsu)” címet viselő, közel 200 oldalt kitevő könyv jelent meg Budapesten az Országos Testnevelés Tanács kiadványaként a „Testnevelési utasítás II. rész. Testnevelési és sportágak 6-C. füzet”-ként a szerző neve nélkül. Valószínűleg Magyarországon ez az első kiadvány, amelynek címében a *cselgáncs* szót tüntették fel. A szerző írja, hogy a „cselgáncs a japán önvédelmi módszernek, a Jiu-Jitsunak (olvasd Dsiu-Dsitsu) nemcsak értelmileg, hanem hangzásban is legmegfelelőbb magyar fordítása”. Bár nem tudjuk, hogy ki nevezte először a dzsiu-dzsiut (vagy esetleg dzsúdót) cselgáncsnak, ez talán hamar elfogadásra talált, hiszen a magyar sportnyelv ezekben az időkben idegen — túlnyomórészt angol — elemektől hemzsegett, de a harmincas években a sportnyelvújító, tisztító mozgalom lendületet kapott, kiszorítva a felesleges idegen szavakat (BÁNHIDI i. m. 148—56). Az 1928-ban megjelent „A sport enciklopédiája” külön szól a *dzsiu-dzsiu*-ról, és ezen belül is főleg a *judó*-ról (sic!) (A sport enciklopédiája.

I—II. Bp., 1928. 1: 171—8, l. még 23), de a *cselgáncs* szóval nem találkozunk. Az olvasóközönségnek bizony némi fejtörést okozhatott a *judó* betűképezés kiejtése. Emlékeztet arra, hogy a németben a *Jiu-Jitsu* mellett a *Dschiu-Dschitsu* írásváltozata is megvan, a *Judo*-nak viszont nincs *Dschudo* változata. Az említett gyér adataink alapján feltételezhető, hogy a *dzsiu-dzsicu* szó német közvetítéssel került a magyar szókincsbe, a *judo* (és *dzsúdó*) pedig valószínűleg az angolból.

A „Magyar nagylexikon”-ban (6. kötet, 1998. 901) a *dzsúdzsucu* szócikk fordul elő, miszerint „Szaszaki Kicsiszaburo”, aki az egyik legkiválóbb dzsúdzsucu mester, „a BEAC lágymányosi pályáján tanította az egyetemistákat (1905)”. A lexikon a *judo*-t, valamint a *dzsúdó*-t utaló címszóként szerepeltetik, és innen irányít bennünket a *cselgáncs* szócikkhez, ahol azt olvassuk, hogy Magyarországon „a sportág 1900-ban vált ismertté, amikor Kano Dzsigoro tanítványa, Szaszaki Kicsiszaburo japán mester Szemere Miklós meghívására Bp-re látogatott. Szaszaki 3 hónapos tanfolyamának hallgatója volt Neidenbach Emil fizikatanár is, aki 1907-ben kiadta az első magyar nyelvű szakkönyvet” (5. kötet, Bp., 1997. 873; l. még Galla Ferenc — Kovács Ákos — Purman János: *Cselgáncs*. Bp., 1958. 6). A fentebb előadtak fényében talán felesleges rámutatnunk arra, hogy a „Magyar nagylexikon” két idézett része milyen időrendi és tárgyi tévedéseket tartalmaz.

10. Az utóbbi években a magyar kétnyelvű (angol, német, francia) nagyszótárakat felújították, és mivel a magyar értelmező szótárak (ÉrtSz., ÉKsz.) már több évtizeddel korábban elkészültek, ezeket a nagyszótárakat haszonnal forgathatjuk, amikor a magyar szókészlet frissebb állapota iránt érdeklődünk. A magyar—angol szótárban (ORSZÁGH LÁSZLÓ — FUTÁSZ DEZSŐ — KÖVECSES ZOLTÁN, Magyar—angol nagyszótár. Bp., 1998.) a *cselgáncs* (ang. 'judo'. származékszavak: *cselgáncsozik*, *cselgáncsozó*) is a *dzsúdó* (ang. 'judo') is és még a *dzsiu-dzsicu* (ang. 'jiu-jitsu, ju-jitsu') is szerepel címszóként. Az angol—magyar szótár (ORSZÁGH LÁSZLÓ — MAGAY TAMÁS, Angol—magyar nagyszótár. Bp., 1998.) pedig az angol *judo* magyar jelentéseként a 'cselgáncs' szót adja meg, emellett származékszóként a *judoist* és a *judoka* szavak is szerepelnek, jelentésük 'cselgáncsozó'. A *jujitsu*, *jiu-jitsu*, *ju-jutsu* címszavak is előfordulnak (önálló szócikk az elsőnél található), magyar megfelelőjük pedig 'dzsiudzsicu'. A magyar—német szótárban (HALÁSZ ELŐD — FÖLDES CSABA — UZONYI PÁL, Magyar—német nagyszótár. Bp., 1998.): *cselgáncs* — 'Judo' (származékszavak: *cselgáncsos*, *cselgáncsozik*, *cselgáncsverseny*); *dzsiu-dzsicu* — 'Jiu-Jitsu'. A német—magyar szótárban (HALÁSZ ELŐD — FÖLDES CSABA — UZONYI PÁL, Német—magyar nagyszótár. Bp., 1998.): *Jiu-Jiutsu* — 'dzsiu-dzsicu'; *Judo* — 'dzsúdó, cselgáncs'. A magyar—francia szótárban (ECKHARDT SÁNDOR — KONRÁD MIKLÓS, Magyar—francia nagyszótár. Bp., 1999.): *cselgáncs* — 'judo, jiu-jitsu' (származékszavak: *cselgáncsfogás*, *cselgáncsozik*, *cselgáncsozó*); *dzsiu-dzsicu* — 'jiu-jitsu'; *dzsúdó* (sic!) — 'judo'. A francia—magyar szótárban (ECKHARDT SÁNDOR — OLÁH TIBOR, Francia—magyar nagyszótár. Bp., 1999.): *judo* — 'cselgáncs' (e szócikknél 'cselgáncsozik', 'dzsúdózik' szavakkal is találkozunk); *jiu-jitsu* — 'cselgáncs, dzsiu-dzsicu'. Ezekből arra lehet következtetni, hogy a magyar szótárak jobban kedvelik a *cselgáncs* szót, mint a *dzsúdó*-t. Ezzel kapcsolatban lehet az a jelenség, hogy a *cselgáncsozó*, illetve *cselgáncsos* szó jelentését az angolban, németben és franciában mind a *judoka* szóval adja meg, amelynek magyar megfelelője viszont nem *dzsúdóka/judoka* az említett három nagyszótárban. Az 1994-es kiadású „Idegen szavak és kifejezések szótára” (szerk. BAKOS FERENC) pedig felvette a *dzsudoka*, valamint a *judoka* szavakat címszóként. Ez egy japán összetett szó, amely a *jūdō*-ból, meg a 'valamit űző, valamivel foglalkozó, bíró személy' jelentésű *ka*-ból áll. (Egyúttal megemlítjük, hogy egyes német szótárak a japán *ka*-nak helytelenül 'können' jelentést tulajdonítanak. BROCKHAUS — WAHRIG i. m.; Duden I. ki-

adás i. m.) A japán *jūdōka* szó más európai nyelvekbe is bekerült az utóbbi évtizedekben. Például a lengyelben a *dziu-dzitsu*, *dzudo* stb. mellett van a *dzudoka* szó is (Słownik języka polskiego PWN. Warszawa, 1996.).

A japán eredetű sportág nevéként az ÉrtSz.-ban csak a *cselgáncs* címszó (származékszavak: *cselgáncsos*, *cselgáncsozó*) szerepel a magyar szinonimája vagy esetleg japán megfelelője megadása nélkül. Az ÉKsz. hasonlóképpen jár el (származékszó: *cselgáncsozó*), de már a *dzsiu-dzsicu* és a *dzsúdó* szavakat is felvette címszóként. Eszerint a *dzsúdó*: 'cselgáncs'; a *dzsiu-dzsicu* pedig „1. A cselgáncsot is magában foglaló japán testnevelési rendszer. 2. Cselgáncs.” Láttuk, hogy a magyar—francia szótár szerint a *cselgáncs* szó francia megfelelője 'judo' is és 'ju-jitsu' is, ami a francia—magyar szótárból is kiderül. A *cselgáncs* így a szó szoros értelmében nem kifejezetten a *dzsúdó* szó megfelelője. Valószínűnek tartjuk, hogy Magyarországon is a XX. század elején ismertté vált dzsúdót bizonyára egynek tartották a dzsiu-dzsicuval, az I. világháború után pedig ez a *cselgáncs* nevet kapta, amelyet a japán *jūdō* elnevezés előtérbe kerülésével erre ruháztak rá. Mivel a *jūdō/judo* nemzetközi szóvá vált, kisebb esélyt látunk arra, hogy a magyarban a *dzsúdó*-t a *cselgáncs* szó kiszorítja, amely pedig talán még jelentésbővülést fog szenvedni, bár ez attól is nagyban függ, hogy a magyar dzsúdózók, vagyis cselgáncsozók melyik szót kedvelik jobban és használják. Az 1957-ben létrejött „Magyar Cselgáncs Szövetség” nevét a „Magyar Judo Szövetség”-re változtatta. Úgy látom azonban, hogy a *judo* betűkép magyarországi beilleszkedési problémával küszködik. Annak, hogy az elnevezés ne legyen tisztavirág-életű, vagyis a nyelvi asszimiláció foka jobban növekedjen, szerintem szüksége van vagy arra, hogy a *judo*-t ne *dzsúdó*-nak, hanem a betűképhez hűen *judó*-nak ejtsük, úgy, mint a németben, vagy arra, hogy megváltoztassuk a betűképet a *dzsúdó*-ra, amellyel a szövetség nevének írásmódjában is a fonetikus elv érvényesülne. Mindenesetre a japán dzsúdómesterek valószínűleg meglepődnek, ha tudomásukra jut, hogy a szó a *csel* és a *gáncs* összetételéből áll, és így új értelmet kapott. Ezek az összetevő szavak külön-külön nehezen egyeztethetők össze azzal, amit Sasaki írt könyvében (i. m. 4) a dzsúdóról: „csak nemes és hasznos fogásokat tanít; nemcsak a győzelem kivívására törekszik, hanem a test és szellem kiképzésére is kiváló gondot fordít”.

Végül, de nem utolsósorban arra a kérdésre kell választ adnunk, hogyan írjuk helyesen magyarul a japán *jūjutsu* szót — amely talán kerészéletre van ítélve a magyarban is. A „Keleti nevek magyar helyesírása” (főszerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1981. 510) szerint: „dzsiudzsicu *sp*; lásd dzsúdzsucu”; „dzsúdzsucu *sp*; vö. dzsiudzsicu”. A *lásd* jelentése itt 'névváltozat, utalás az ajánlott névalakra'. Az 1983-ban megjelent „Idegen szavak és kifejezések szótára” (szerk. BAKOS FERENC) előszavában azt olvassuk, hogy a címszavaknál a „magyar forma alapjául mindig a szót vándorútjára bocsátó nyelv ejtismódját tekintettük, s arra törekedtünk, hogy a közvetítő nyelvek hatását — amennyire csak lehetett — csökkentjük. Ezért szótárunkban pl. [...] a japán kiejtést megközelítő *dzsiu-dzsicu* a főcím, s [...] az angolos *ju-jitsu* csupán utaló.” (Az újabb 1994-es kiadás előszavából kikerült ez a rész.) Ezzel az elvvel ellenkezik az, hogy a „dzsúdó *ld judo*” utaló címszóként, a „judo” pedig önálló címszóként fordul elő; nagyobb baj az, hogy a *dzsiu-dzsicu* nem igazán közelíti meg a japán kiejtést. Még olyan írás is, amelynek címe a „Japán szavak írása a magyarban”, használja a *dzsúdzsucu* névalakot (KUBINYI LÁSZLÓ: MNY. 1973: 99). Ezek a példák arra mutatnak, hogy a magyarban a sportféleség nevéként több hangkép és íráskép él egymás mellett. Ez azt is jelenti, hogy egyrészt még nem honosodott meg igazán magyarul, másrészt pedig a magyar szakavatottak nem foglalkoztak kellőképpen a sportféleség elnevezéseinek kérdésével. Ha meg lehetne és kellene menteni a — mai japán helyesírás szemszögéből nézve — rossz átírásban való elterjedéstől ezen sportféleség nevét, a *Hyōjunshiki*, vagyis HEPBURN-féle átírási rendszer szerinti szóala-

kot a magyar helyesírás szabályai szerint kellene leírni, azaz *dzsüdzsucu*-ként. A *dzsiu-dzsicu* magyar szóalak azonban, beleértve a kötőjelet is, magában hordozza a sportféleiség korábbi — mindössze egy évszázadnyi — történetében való magyar jelenlét értékes jegyeit.

SENGA TORU

***Jūjutsu* and *jūdō*: Hungarian and international reflexes of some Japanese sports terms**

In dictionaries of the English language, the English version of the Japanese word *jūjutsu* appears in four different spellings: *jujutsu*, *jujitsu*, *jiujutsu*, and *jiujitsu*, sometimes embellished by a hyphen, too. The form *jiu-jitsu* — in which the hyphen only refers to the fact that the word was originally written with two Chinese characters — has also become a loanword in German (also spelt *Dschiu-Dschitsu*) and in French. On the other hand, the spelling of the Japanese word *jūdō* is *judo* in all three languages. (Note that the horizontal stroke standing for vowel length in the Romanised rendering is often omitted.) According to the orthographical rules of the syllabic *kana* script of the time — that continued to be in use until 1946 — *jū* was written with two syllabic characters, as *ji + u*. In three editions of James Curtis Hepburn's excellent and highly popular Japanese-English dictionary, this word was spelt in three different manners: *jū-jutsz* (1st edition, 1867), *jū-jutsu* (2nd edition, 1872), and *jūjutsu* (3rd edition, 1886). In the Meiji period, another Romanisation in which the syllable *jū* was written as *jiu*, was also used. As far as *jiu* is concerned, the phenomenon that *ju* is often pronounced as *ji* can still be observed in the Tokio dialect. Adding all that up (*jiu/ju + jutsu/jitsu*), we get the four spellings of the word *jūjutsu* mentioned above, less the hyphenated versions. It can be safely said that the spelling *jujitsu* that is the most frequently encountered version in present-day English can be attributed to the form that occurs in the Tokio dialect. The word *jūdō* became widely known abroad a couple of decades later than *jūjutsu*; it was especially after the outbreak of the Russian-Japanese war that serious interest began to be taken in it. The two words practically meant the same thing in those days. It was not only in English but also in German and French, etc. that the spread of the form *jiu-jitsu* was largely due to H. Irving Hancock's books whose titles included this particular spelling. Similarly, Hungarian adopted the form *dzsiu-dzsicu*. Hungary played a pioneering role in the early history of the spread of the word *jūdō* in Europe, given that in 1906 Kichisaburō Sasaki taught a four-month course there at the initiative of Miklós Szemere, and in the next year his book entitled "Djudo" was published in Hungarian. That was probably the first book ever written in a language other than Japanese with the word *jūdō*, rather than *jūjutsu*, in its title.

TORU SENGÁ

Gondolatok a főnévi alaptagú szintagmákról*

„Az alárendelő (subordinációs) szó szerkezet két tagja nem egyenlő értékű: az egyiknek, az a l a p t a g n a k logikailag és nyelvtanilag alá van rendelve a másik tag. Ez megszorítja az alaptag jelentéskörét, pontosabbá teszi jelentését... A szó szerkezet egészére az alaptag a jellemző: ennek szófaji értékében szerepel, s ezen át kapcsolódik a mondatba,

* Az eredeti címet — „A főnévi alaptagú szintagmákról való gondolatok, avagy: gondolatok a főnévi alaptagú szintagmákról” — technikai okokból rövidítettük meg. — A szerkesztőség.

illetőleg más szó szerkezetekbe.” (RÁCZ ENDRE, A szó szerkezetek. In: A mai magyar nyelv. Szerk. RÁCZ ENDRE. Tankönyvkiadó, Bp., 1971. 258.)

Amennyiben az alaptagnak a másik tag logikailag és nyelvtanilag alá van rendelve, az alaptaggal tudnunk kell kérdezni a bővítőmennyére úgy, hogy az alaptaghoz a bővítőmenny mondattani szerepének megfelelő kérdőszót kapcsoljuk, pl. *kenyeret eszik — mit eszik? az udvaron játszik — hol játszik? nagyon szorgalmas — mennyire szorgalmas? Péterbe szerelmes — kibe szerelmes? bizonytalan a dolgában — miben bizonytalan?* Ha ugyanezt a módszert alkalmazni akarjuk a főnévi alaptagúnak tartott szintagmák esetében,agrammatikus kérdéseket alkotunk: *számla a gázfogyasztásról — *miről számla? séta a ligetben — *hol séta? a puszta télen — *mikor a puszta?* Ez viszont azt kell, hogy jelentse: ezek nem szintagmák. Miért nem?

A rendszermondattal szerkezete a világ felépítését tükrözi. Ebből következően legalább egy predikatív szerkezetet tartalmaznia kell, azaz meg kell állapítania: valami létezik, cselekszik, vagy történik vele valami. A továbbiakban a bővítőmennyek segítségével meghatározhatjuk ennek a létezésnek (cselekvésnek, történésnek) a helyét, idejét, módját, körülményeit stb., illetve az alany állapotát. Vagyis a hely-, idő-, állapot- stb. határozót kifejező bővítőmennyek mindig csak az igével (vagy igenévvvel) kifejezett mondatrészen keresztül kapcsolódhatnak a mondatba, velük alkothatnak alárendelő szó szerkezetet.

Szövegmondatainkban gyakran alkotunk hiányos szerkezeteket, ám ezeket mindig csak a rendszermondatra visszavezetve elemezhetjük. Ha nem ezt tesszük, előfordulhat, hogy „A mondatban nem mindig könnyű eldönteni, hogy a bővítőmenny melyik taghoz kapcsolódik, különösen az úgynevezett hátravetett határozók esetében. Például: *A nyaralás a Balatonnál idén jól sikerült* mondat *Balatonnál* határozója egyaránt lehet az igei állítmány és a főnévi alany bővítőmennyé is... Az ilyen típusú bővítőmennyeket szokás két-pólusú bővítőmennyeknek nevezni” (KESZLER BORBÁLA, Szintagmatan. In: Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 354). A fentebb alkalmazott kérdésfeltevés egyértelműen mutatja, hogy a mondatban a főnévi alany bővítőmennyé nem lehet a helyhatározó: **hol nyaralás? A sikerül* igéhez ebben a mondatban ugyan grammatikailag kapcsolható lenne a helyhatározói bővítőmennyé, de logikailag nem. A következő mondatban pedig már grammatikailag sem találhatnánk neki alaptagot: *A nyaralás a tengerparton emlékezetes.* A **hol emlékezetes?* kérdés sem tehető fel. Ez tehát nemhogy kétpólusú szintagma, de úgy tűnik, egy pólusa sincs. Ez olyan szövegmondattal látszik, melyben a határozói bővítőmenny alaptagja kimaradt a mondatból, s — a gyakori használat eredményeképp — már hiányát sem érezzük egészen addig, amíg elemezni nem akarjuk.

KUGLER NÓRA a „Magyar grammatiká”-ban a mondat fogalmának tisztázásakor azt írja: „Természetesen elő tudunk állítani hibás és értelmetlen mondatokat is. Ennek hátterében vagy a nyelvi kompetencia sérülése, vagy annak hiányossága áll, vagy a szabályok szándékos megszegése.” (MGr. 371). Véleményem szerint a főnévtől idegen a határozói vonzat, tehát ha mégis megjelenik a mondatban a „vonzatos” főnév, a nyelvi kompetencia sérülésével (vagy szándékos megszegésével) állunk szemben.

A nyelvtörténeti adatokat elemezve S. HÁMORI ANTÓNIA szerint nyelvünkben a vonzatos főnév már az ómagyar korban is megtalálható. A főnévi alaptag vonzatoságának eredetéről a következőket írja: „Kötött bővítőmennyel a kései ómagyar korban elsősorban olyan főnevek alkotnak szerkezetet, amelyek tranzitív (azaz tárggyal, határozóval, esetleg mindkettővel bővülő) igék, valamint vonzatos melléknevek etimológiai családjába tartoznak. A szabad határozók kötötté válása az ige (ill. a melléknév) bővítőmennyrendszerében alakult ki, ezért a főnevek vonzatosossága mindig másodlagos. Ennek megfelelően a főnév kötött szerkezeteiben többnyire azok a kifejezőeszközök: határozó-

ragok, névutók fordulnak elő, amelyek a megfelelő igei vagy melléknévi szerkezetekben használatosak.” (S. HÁMORI ANTÓNIA, A főnév határozói szerkesztésmódú bővítményei. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 410).

A továbbiakban azokból a példákból vizsgálók meg néhányat, melyeket S. HÁMORI hoz a főnévi alaptagú határozós szintagmákra. A kérdés az, hogy valóban megtarthatják-e az igéből képzett főnevek az ige vonzatkeretét, illetve kialakíthatnak újakat, vagy az a feltételezésem igaz, mely szerint nem a főnévnek a bővítménye a határozó, hanem a mondatban használt (vagy kihagyott) létige melléknévi igenevének, a *való*-nak, vagy más igenévnek.

Az ómagyar kori és mai mondatainkban is a melléknévi igenet tartalmazó mondatok mindig átalakíthatók olyan alárendelő mondatokká, amelyeknek főmondatában a melléknévi igenév helyén utalószó áll. Pl.:

- (1) a) *Az udvaron játszó gyerekek kiabálnak.*
 b) *Azok a gyerekek kiabálnak, akik az udvaron játszanak.*

- (2) a) *Köszönöm az irántam való jóságot.*
 b) *Köszönöm azt a jóságot, mely irántam van.*

A transzformáció során az igenév viszi magával a mellékmondatba a bővítményét. Hogy ez egyértelműbb legyen, célszerű a létige igenevét „tartalmas” jelentésű igenévvel helyettesíteni:

- (2) c) *Köszönöm az irántam mutakozó/megnyilvánuló jóságot.*
 d) *Köszönöm azt a jóságot, ami irántam mutakozik/nyilvánul meg.*

A történeti példák között két típust lehet elkülöníteni. Az egyikbe azok sorolhatók (és ezek vannak többségben), amelyekben ott szerepel a *való*. Pl.:

- (3) a) *nincen oth byn theterre való akarát* (NagyszK. 206)
 b) *Nincsen ott olyan a k a r a t , mely bűn t é t e l r e v a n .* (mutakozik)

A (3a) szerkezetben nem lehet a főnév vonzata a *theterre*, több ok miatt sem. Az *akar* tárgyat vonzó ige, tehát ha főnevet képezünk belőle, legfeljebb ezt a vonzatot tartalmazná meg. Az **akar valamire* agrammatikus. Azt viszont a nyelvtörténeti adatok bizonyítják, hogy a *van* rendelkezett (és rendelkezik) célhatározói vonzattal. Lexikalizálódott is a melléknévi igenévi alakjával: *való valami valamire*. Itt tehát az ige nem „jelentés nélküli”, ahogy ezt ezzel az igével kapcsolatban feltételezik. A jelentés — ebben a felfogásban — nem játszhat szerepet a mondat nyelvtani szerkezetében. Ugyanúgy, ahogy az állítmányi szerephez szükség van egy igére, a határozó kapcsolódásához is szükség van rá. Másrészt a (3b) alatti transzformáció azt is egyértelműen mutatja, hogy az *akarát* a főmondatban található, míg a vonzatának tartott *theterre* a mellékmondatban. Ez vonatkozik a többi, igenet tartalmazó példára is. Pl.:

- (4) a) *kezdetyk azrol valo Iras* (DomK. 31)
 b) *kezetik olyan írás, mely arról van/szól*

A fenti példában az igéből képzett *írás*-t helyettesíthetjük olyan főnévvel, amelyet nem igéből képezünk, tehát nem rendelkezhet vonzattal, s mégis megmarad a mondatban a vonzat: *kezdetik arról való könyv*.

- (5) a) *el vegeze az zersetbevl valo ky meneſet* (DomK. 112)
 b) *elvégezte azt a kimenését, mely a szerzetből van/történik*
- (6) a) *yateekra valo kewanſaga nem vala ewneky* (ÉrdyK. 635)
 b) *nem vala őneki olyan kívánsága, mely a játékra van/mutatkozik*
- (7) a) *Micoron iften ellen valo karomlaſth hallananak* (DebrK. 621)
 b) *mikor olyan káromlást hallanának, amely Isten ellen van/szól*

Ha pl. a (6a) és (7a) példát szövegmondatban akarjuk alkalmazni, azt tapasztalhatjuk: a főnév elmaradhat, az igenév nem, azaz csak az igenevet tartalmazó mondat tekinthető grammatikailag helyes szerkezetnek. Akkor viszont az igenévnek kell az alaptagnak lennie, hiszen az elfogadott tény: az alaptag nem hagyható el úgy a mondatból, hogy bővítménye benne maradjon:

- (6) c) *Játékra való volt neki, munkára való nem volt.*
 d) **Játékra kívánsága volt, munkára nem volt.*
- (7) c) *Isten ellen valót hallottak, nem ördög ellen valót.*
 d) **Isten ellen káromlást hallottak, nem ördög ellen káromlást.*

Az alaptag sajátos szerkezetét vizsgálva a következőket írja S. HÁMORI: „A kötött bővítményű főnév a mondatban gyakran valamilyen általános jelentéskörű, ill. a vonzat szempontjából lényegtelen jelentésben használt »üres« igével alkotott szókapcsolat tagjaként jelentkezik. Az efféle »üres« igék szerepe csupán annyi, hogy a mondat állítmányaként lehetővé tegyék a vonzatos névszónak a mondatba való beilleszkedését, s ezzel biztosítsák a stílus gördülékenységét.” (S. HÁMORI ANTÓNIA, A főnév határozói szerkesztésmódú bővítményei. In: TNyt. II/2: 411).

Úgy gondolom, hogy „üres” ige csak annyiban létezik, amennyiben a jelentést sokszor a vonzat adja meg. A *van* ige önmagában azt jelenti: *létezik, él*. Nézzük meg, hogyan alakulnak jelentései bővítményei függvényében:

- valaki van valahol* — *Péter a városban van. (tartózkodik)*
valaki van valahogyan — *Péter jól van. (érzi magát)*
valami van valamiből — *Az oltár fából van. (készült)*
valami van valahonnan — *Ez a bot a Mecsekből van. (származik)*
valami van valamire — *A mogyoró télire van. (szolgál)*
valami van valaminek — *A póló már portörőlőnek van. (szolgál)*
valami van valaméhez — *A rizs a sültéhez van. (illik, tartozik)*
valakivel van valamije — *Gondom van veled. (akad)*

Éppen ezért a vonzatok névmásokkal és határozószókkal is helyettesíthetők, melyek, mint köztudomású, nem rendelkeznek tartalmas vonzattal, sem tartalmas jelentéssel: *Ez onnan van. Ő sehogyan sincs. Ez abból van. Ez akkorra van. Ez annak van. Ez ehhez van* stb. S. HÁMORI példáiban is helyettesíthető a „vonzatos főnév” névmásokkal,

ami azt igazolja: ezek az üres igék nagyon is fontos szerepet játszanak a mondatban, azaz a bővítmények alaptagjául szolgálnak, hiszen névmás nem rendelkezhet vonzattal (pl. *Mari szerelmes Péterbe. *Mari milyen Péterbe? *Mari olyan Péterbe*):

- (8) a) *kayalt uala ... hogÿvallana yrgalmaffagott nepprewl* (JókK. 111)
 b) *kayalt uala ... hogÿvallana [→ valamit] nepprewl*

Az sem elhanyagolható körülmény, hogy a főnevek szabadon cserélhetők, s ami marad, az mindig az ige. Pl. *dolga / ügye / esete van valakivel* — ezekre névmásokat tartalmazó mondatokkal kérdezhetünk, ám igit nem tartalmazóval soha: *Mid van neked vele? — *mid vele?*

A nyelvtörténeti adatok között olyanok is vannak, melyek egyértelműen bizonyítják, hogy a *való* az alaptagja a határozónak, különben nem jelenhetne meg a főnévi igenév — mely határozói bővítmény — a mondatban:

- (9) a) *mert szólni való bátorsága nem vala*

Ez a szerkezet három tagmondatú alárendelő mondatra alakítható, melyben van egy minőségjelzői és egy célhatározói alárendelés — az igenevek ugyanis csak ezek utalószavainak helyére kerülhetnek:

- (9) b) ¹*nem vala az a bátorsága,* ²*mely arra/azért volt,* ³*hogy szóljon*

Látható, hogy a főnév (*bátorság*) az első mondatban található, ennek minőségjelzőjét fejt ki a második tagmondat, míg a célhatározói szerepben álló névmás mint utalószó a 2. tagmondatban a *van* ige vonzataként szerepel, s tartalmát a harmadik tagmondatban fejtjük ki. Sok olyan *való*-s szerkezetet lexikalizálódott, ami hasonlóan, több tagmondatú transzformáció eredményeképp alakult ki. Pl.: *sütni való (az a tők, amelyik arra/azért van, hogy süssék), főzni való, szeretni való, kötözni való* stb. Ha megszámláljuk az S. HÁMORI által felsorakoztatott példákban, hányban található meg a *való* melléknévi igenév vagy a létige valamely alakja, igen nagy százalékot mutathatunk ki, vagyis ez alkotja a két elkülöníthető típus zömét. Az kétségtelen, hogy már az ómagyar korban kezd kialakulni egy olyan — grammatikailag hiányos — szerkezet, amikor a mondatból elmaradván az igenév, a legtöbb esetben a határozó a főnév mögé kerül. Ezek alkotják a második típust, s erre ekkor még aránylag kevés példa van. Főleg a *-ba/-be, -ban/-ben* ragot tartalmazó mondatokban fegyelhető meg:

- (10) *megnyitottad bel menetit te lakodalmadba*

Ez a mondat ebben a formában szerintem elemezhetetlen, hiszen sem a **bemenetit hova?* sem a **megnyitottad hova?* kérdés nem alkalmazható.

Sajnos KÁLMÁN C. GYÖRGY — KÁLMÁN LÁSZLÓ — NÁDASDY ÁDÁM — PRÓSZÉKY GÁBOR cikkének megjelenése óta (A magyar segédigék rendszere: ÁNyT. 17. 1989: 49—103), melyben — a *Hol van a nagyapa?* kérdés és a rá adott válasz: *Zuhanyozik* kapcsán bizonygatták: a kérdezős módszer semmire sem jó, a szakirodalomban (és az oktató munkában) a kérdéseket néhányan számúzték. Pedig egy helyesen feltett kérdés rögtön megmutatja, ha rossz nyomon járunk.

Mindazzal, amit KOMLÓSY ANDRÁS a régensekről és a vonzatokról (Régensek és vonzatok. In: Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan. Szerk. KIEFER FERENC. Akadé-

miai Kiadó, Bp., 1992. 307—529), másrészt SZABOLCSI ANNA és LACZKÓ TIBOR a főnévi alaptagú szintagmákról (A főnévi csoport szerkezete: uo. 183—297) leírtak, igen nagy segítséget adtak a leíró nyelvészet vitatott kérdéseinek a megoldásához és a nyelvtan oktatásához is. Az általuk közölt szabályokat továbbgondolva azonban a KOMLÓSY ANDRÁS által felsorakoztatott vonzatos főnevek (i. m. 348) újragondolást igényelnek.

Vizsgáljunk meg olyan mondatokat, melyek KOMLÓSY ANDRÁS szerint vonzatos főneveket tartalmaznak! A birtokos szerkezeten kívül a következő típusokat különíti el:

A) *háború, ellentét, viszály — valaki, valami, között*

(11) a) *A háború közöttük régen tart.*

A mondat elemezhetetlen, ha a *közöttük*-et az alany vonzatának tekintjük, hiszen **a háború hol?* nem grammatikus. Ezek a vonzatok egy elmaradt melléknévi igenév bővítőménéyeinek tűnnek:

(11) b) *Az a háború tart régen, mely a két nagyhatalom között van/dül.*

A (11) b)-ben a *háború* a főmondat alanya, a *között* viszont a mellékmondatban található mint az ige vonzata. Ha a *háború* bővítőménéye lenne, akkor a főmondatban kellene állnia:

(11) c) **Az a háború között dül régen, mely a két nagyhatalom van.*

d) *A két nagyhatalom között lévő/dülő háború régen tart.*

Ugyanez vonatkozik a többi, ebbe a csoportba tartozó „vonzatos” főnévre is:

(12) a) *Az ellentét köztük kibékíthetetlen.*

b) *Az az ellentét kibékíthetetlen, mely köztük van/mutatkozik.*

c) *A köztük lévő/mutatkozó ellentét kibékíthetetlen.*

B) *alkalom, mód, lehetőség — valamire*

(13) a) *Ez alkalom a bosszúra.*

A mondat grammatikusnak tűnik, ám a **mire alkalom?* kérdés agrammatikus. Ez viszont azt jelenti, hogy hiányzik az alaptag. Próbáljuk meg ezt a szerkezetet más mondatnyi szerepekben használni!

(14) a) **Az alkalomra a bosszúra várt.*

b) **Várt az alkalomra a bosszúra.*

(15) a) **Az alkalommal a bosszúra nem élt.*

b) **A bosszúra az alkalommal nem élt.*

Ha ezekbe a szerkezetekbe beiktatunk egy melléknévi igenevet, grammatikusakká válnak:

(14) c) *A bosszúra adódó/mutatkozó alkalomra várt.*

(15) c) *Élt a bosszúra adódó/mutatkozó alkalommal.*

Ez pedig azt jelenti, hogy a kiinduló szerkezetből is hiányzik az igenév: *Ez a boszszúra mutakozó/adódó alkalom.*

C) *szerelem, harag, gyűlölet, érzés — valakivel szemben*

Ezt a vonzatot a mondatban leginkább úgy használjuk, hogy a névutót ellátjuk egy melléknévképzővel (*Titkolta a fiú iránti szerelmét. Titkolta a fiúval szembeni gyűlöletét* stb.) Ez viszont — történetileg — azt jelenti, hogy a szerkezet alaptagja melléknévi igenév volt:

(16) a) *Titkolta a fiú iránt való/érett szerelmét.*

Ha ezt a mondatot is visszaalakítjuk alárendelő összetett mondatná, láthatjuk: a *szerelem* a főmondatban, míg a *fiúval szemben* a mellékmondatban áll:

(16) b) *Azt a szerelmet titkolta, melyet a fiúval szemben érett.*

Természetesen ugyanez vonatkozik a többi, ebbe a csoportba sorolt főnévre is: *A lányával szemben megnyilvánuló dühe érthetetlen volt. A fiú iránt kibontakozó érzései megrémítették.* Egyébként ez a típus SZABOLCSI ANNÁNÁL és LACZKÓ TIBORNÁL névutó-melléknévvvel vagy igenévvvel kapcsolva jelenik meg (SZABOLCSI — LACZKÓ i. m. 285).

D) *nyugta, számla, elismervény, kritika — valamiről*

(17) a) *Elhagyta a számlát/nyugtát/elismervényt a gázfogyasztásról.*

(17) b) *Azt a számlát/nyugtát/elismervényt hagyta el, amelyik a gázfogyasztásról van/szól.*

(17) c) *A gázfogyasztásról való/szóló számlát hagyta el.*

E) *kár, vétek, bűn, öröm, gyönyörűség — infin.*

Ezek a főnevek nem főnévi igenévet vonzanak, hanem alanyt feltételeznek a mondatban. Ha ez nem így lenne, akkor nem fejthetnénk ki a hiányzó mondatrészt alárendelő összetett mondat mellékmondatában:

(18) a) *Kár, hogy túl sokat ártunk feleslegesen is.* (Szabó Lőrinc: Kár)

b) *Kár túl sokat ártani feleslegesen is.*

(19) a) *Óh átok az, hogy ittmaradtál bologatni.* (Füst Milán: Szózat egy aggastyánhoz)

b) *Óh, átok itt maradni bologatni.*

A főnévi igenév azért jelenik meg a mondatban, mert a mellékmondat állítmányát transzformáljuk főnévi igenévként alanyi(vá átértékelődött) szerepbe.

A vonzatos főnév kategóriát a „Magyar grammatiká”-ban átvette KESZLER BORBÁLA és BALOGH JUDIT is (KESZLER i. m. 135—6, 358). Térjünk át BALOGH JUDIT példáinak ellenőrzésére a főnév állítólag tipikus bővítményein, a hátravett határozókon (Mondattan. KESZLER szerk. i. m. 135—6). Itt már a hátravetett határozó — mint a főnév bővítménye — szinte minden mondatnani szerepben megjelenik. Helyhatározóként: *ház a sziklák alatt, áldásadás a vonaton.*

Az egyik gondom ezekkel a szerkezetekkel az, hogy ezek címek, s mint ilyenek, a szöveg részét alkotják. Tehát szövegmondatok. A következő rendszermondat hiányos szerkezetei: *Egy ház van/áll a sziklák alatt; Áldásadás történik a vonaton.* Helyhatározói vonzata — amint arról már volt szó — csak igének (vagy igenévnék, mely az ige vonzatterét megtartja) van, mely a címekből gyakran elmarad. (Pl.: Ady Endre: *Áldozás Attila*

sírjánál, Álom egy méhesről, A réghalottak pusztáján, A tél asztalánál, A tűnődés csolnakján, Asszonyok a parton, Bolyongás Azur-országban, Emlékvers Halmágyi Piroska emlékkönyvébe, Krisztus-kereszt az erdőn, Mag hó alatt stb.) Ezekben az esetekben nyilvánvalóan a szabályok szándékos megsértésével van dolgunk. Persze olyan verscíme is van Adynak, amelyben kiteszi az ígét (egyébként nem lenne a szó szófaja egyértelmű): *Nő van mellettem.*

A tankönyvben mondatokat is találhatunk ezekkel a szerkezetekkel. Pl.:

(20) *Nem fogom soha elfelejteni a nyaralást a tengerparton.*

(21) a) *Mindig szívesen emlékezem a nyaralásra a tengerparton.*

Aki ilyen mondatot mond, vagy arra törekszik, hogy ne értsék meg, vagy úgy értsék, ahogy akarják, vagy nem tudatosan benne a mondat kétértelműsége. Ugyanis nem világos: a tengerparton való nyaralást nem felejtí el, vagy a tengerparton való tartózkodásakor nem felejtkezik el a nyaralásról? És a tengerparton tartózkodva emlékezik-e szívesen a nyaralásra, vagy egy tengerparton való nyaralásra emlékezik-e vissza? Azt BALOGH JUDIT is megjegyzi, hogy ezeknek a szerkezeteknek a „használata a mondatban néha kétértelműséget okozhat: *Hallotta a botrányt a ligetben. Értesült a botrányról a ligetben* — nem egyértelmű ugyanis, hogy a *ligetben* határozó az ige vagy a főnév bővítője-e”. Egyik tudományos diákkörösöm a szerkezet helytelen voltát a következő példával szemléltette:

(22) a) *A játék az udvaron veszélyes.*

Mára már elkülönült a *való* és a *levő* jelentése, így egyáltalán nem mindegy, melyik maradt el a mondatból:

(22) b) *Az udvaron lévő (található) játék veszélyes.*

c) *Az udvaron való (folytatott) játék veszélyes.*

BALOGH JUDIT példáit elemezni sem lehet. Nézzük például a (21) a) mondatot!

(21) a) *Mindig szívesen emlékezem a nyaralásra a tengerparton.*

Mit állítok? Emlékezem. Hogyan emlékezem? Szívesen. Mire emlékezem? A nyaralásra. *Hol emlékezem? (mert nyilvánvalóan nem a tengerparton) *A hol nyaralásra? Történetileg — amint láttuk — ezek a mondatok tartalmaztak egy igenevet, melynek vonzata volt a helyhatározó.

(21) b) *Mindig szívesen emlékszem arra a nyaralásra, mely a tengerparton volt/ történt.*

c) *Mindig szívesen emlékszem a tengerparton való/törtető nyaralásra.*

A többi, főnévi alaptagúnak tartott határozós szintagma is elemezhetetlen. Időhatározós szintagma: *a puszta télen* — *mikor a puszta?; állapothatározós szintagma: *álmodozás a napon* — *álmodozás hol?; társhatározós szintagma: *séta a barátommal* — *séta kivel?; módhatározós: *találkozás titokban* — *találkozás hogyan?; részeshatározós: *levél a hitveshez* — *levél kihez?

Nem akarok további ötleteket adni, de ilyen alapon lehetne bővíteni a főnévi alaptagú határozók rendszerét körülményhatározós szintagmával: *Ember az embertelenség-*

ben, *Hajó a ködben*, állandó határozóssal: *Emlékezés Március Idusára*. Sőt! Igeköttö-alaptagú helyhatározós szintagma is akad az Ady-verscímek között: *Haza a fürdőből, Tovább a hajóval, Fel Kinába*, lehetne főnévvel kifejezett tárgy vagy helyhatározó az alaptagja határozói bővítménynek: *kutyaharapást szőrével; a követ a tojáshoz, (vagy) a tojást a kőhöz; csöbörből vödörbe* stb. A következő esetben pedig ragos főnév bővítménye lehetne alany: *Derűre ború*.

UZONYI KISS JUDIT

Comments on nouns governing case-marked nouns

The literature of Hungarian descriptive grammar contains references to nouns governing case-marked nouns. The university textbook *Magyar grammatika* [Hungarian grammar] (2000) lists adverbial phrases of place, time, and state whose head is a noun. Historically, it can be shown that utterances containing structures of this type are elliptic. In general, the adverb now following the noun used to be governed by a verb or an adverbial participle; after that verb or participle underwent ellipsis, the adverb moved from its original position to the position following the noun. E.g.: *Szívesen emlékezem a tengerparton való nyaralásra* → *Szívesen emlékezem a nyaralásra a tengerparton* 'I have pleasant memories of the holiday by the sea'. This elliptic structure can also occur analogically where only a vague reconstruction of the underlying sentence is possible: *A puszta télen* 'The prairie in winter'.

JUDIT UZONYI KISS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Borúra derű

(A Magyar Tudományos Akadémia jelmondatának születése)

Szemere Pál Pesten, 1817. november 11-én kelt levelében írja Kazinczy Ferencnek, hogy meglátogatta Helmecezi Mihályt, s „két új szót” vitt neki „vásári ajándéku!": „B o r u é s D e r ű. [Bekezdés.] *Az idén olyan jó ürmös lesz, hogy derűre borúra isszuk*, monda Fáy Mózsés bátyám. Doctor Forgó hasonlóképpen egy iszósról [!]: *derűre borúra issza a' bort*. Így a' Mikóházán hallott b o r u sanctionálva lehetne, annyival inkább, mivel az már nyomtatásban is olvastathatik. Fáy Andris verseit folytatja ezen cím alatt: *Fris Bokréta*. Az általam felvitetendő példány 81. lapján fogja találni *Kedves Uram Bátyám: [Bekezdés.] Im csak derűlni lássam komor borúdat.*" (KazLev. 15: 349 — A verseskötet teljes címe: *Friss Bokréta*, mellyel Hazájának kedveskedik Fáy András. Pesten, 1818. Trattner János Tamás betűivel 's költségével.)

Az idézett vers címe és teljes szövege a következő:

A' Hazához

Most — midőn Hazám bús egének
Bíztatva nyílik szép hajnala,
Oszol a' sűrű köd, melly hegyének
Szent bérczein mélyen fekszik vala;
A' komor éj' setéte szétterül,
Rózsás szürkület váltja-fel azt,
A' vak homály nyájas fényre derül,
'S minden keblet édes remény dagaszt:

Szűn a' fülsértő rekedt ének
 A' baglyaké és denevéreké,
 'S fülmile [!] zeng a' szebb nap' költének —
 Most — én magam vesztegeljek é?
 'S kit kit izzasztván a' köz édes teher,
 Ne döngessem Diogénnel hordómat?
 Nem Hazám, vétkes ki most hever
 'S tehetvén nem tesz! bírja átkomat!
 Im, csak derülni lássam komor borúd,
 — Magamnak nem szükség fénylenem —
 Lássam vígan zöldelni koszorúd,
 Vedd erőm, vedd életem, vedd mindenem!

A versben tulajdonképp már benne foglaltatik az az eszme, amelyet majd jelmondatával a Magyar Tudós Társaság kíván kifejezni.

Szemere levélbeli tudósításából kiviláglik, hogy a szókapcsolat és elemei, a *borúl*-ból a *ború*, illetve a *derül*-ből a *derű* Fáy András körében, mégpedig, úgy látszik, fehérasztal mellett keletkeztek.

Egybecseng ezzel a tartalommal a szókapcsolat következő felbukkanása Kazinczy triászba harmadik tagjának, Kölcsey Ferencnek Csekén, 1822. december 7-én írt és az „Aspasia” című irodalmi évkönyvben Pesten, 1824-ben megjelent „Bordal”-a. A költemény kezdő és záró sorai így hangzanak:

Igyunk derűre,
 Igyunk borúra,
 Ugy is hol kedvre,
 Ugy is hol búra
 Fordúl az élet.

A költemény kéziratát Kölcsey Szemerének küldte el, aki eljuttatta az említett évkönyvbe. (Vö. Kölcsey Ferenc összes művei. S. a. r. SZAUDER JÓZSEFNÉ és SZAUDER JÓZSEF. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1960. 1: 97—8, 1292, és 3: 292.)

Ilyen irodalmi és nyelvi előzmények után került sor arra, hogy az 1830-ban megalakult Magyar Tudós Társaság jelmondatot válasszon magának, amelyről először a társaság kis (v. heti) gyűléseinek jegyzőkönyvéből értesülünk. Az 1831. december 12-én, „Mélt. Gróf Teleki József Főispán Úr előülése [elnöklete] alatt” lezajlott gyűlés jegyzőkönyvében ezt olvashatjuk: „Szokása lévén a' tudós egyesületeknek valamely jelszóval élni czimeik mellett, a' mélt. Elölülő Úr most, munkába lévén a' Társaság petsétje is, felszólítja a' Tagokat, hogy egy illetén, illő. rövid magyar jelszóról elmélkednének.” (MTA Könyvtára. Kézirattár. K 1389. Kis Gyűlések Jegyzőkönyve 1831. 194. pont).

A jelige kiválasztásáról az 1831. december 27-én tartott gyűlés döntött „méltóságos Gróf Teleki Josef Fő Ispán előlül[ése] alatt”: „Jelen voltak: mélt. Gróf Széchenyi István, másodelölülő. Jankovich Miklós tiszteleti Tag. Döbrentei Gábor, Titoknok. Rendes Tagok: Bugát Pál, Gebhardt Ferencz, Imre János, Petrovics Fridrik, Schedel Ferencz, Schuster János, Vörösmarty Mihály, Helmeczi Mihály.” S íme a döntés: „Felvétetvén a T. Társaság jelszavának úgyve a kis ülés ebben állapodott meg: Határozásba megyen: »Borúra derű»” (uo. 214. és 215. pont).

A Társaság évkönyve a határozat megszületéséről az alábbiakat adja elő: „Elfogadtatván a' másodelölülő úr által javasolt czimere a' Társaságnak, abba jelszóul Decemb. 27d ezen ajánlottak közül »sikerre« »győzzön a' mi jobb« »vezető nem vezér« »borúra derű«, 'st szavazat' többsége az utolsót választotta” (MTAÉvk. I. 1833. 77, Héti ülések 1831—1832).

Vagyis: a másodelölülő úr, gróf Széchenyi István (l. fent a jegyzőkönyvet) javasolta a Társaság címerét (l. erről még alább), a címerbe jelmondatként pedig a tagok által ajánlott változatok közül, az ülés szótöbbséggel, a *borúra derű*-t fogadta el. A Társaság hivatalos iratai tehát a jelige szerzőjét, illetve ajánlóját nem nevezik meg.

Mindezt azért kellett hangsúlyoznom, mert VISZOTA GYULA az évkönyv szövegét — tévesen — úgy értelmezte, hogy a jeligét Széchenyi ajánlotta (VISZOTA GYULA, A M. Tud. Akadémia czimere: AkÉrt. 1904: 6), majd az ő nyomán e véleményt DIVALD KORNÉL megismételte (DIVALD KORNÉL, A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Bp., 1917. 52), újabb időben pedig, a forrás ellenőrzése nélkül, RÓZSA GYÖRGY az állítást kritikátlanul átvette, és napjainkig tovább örökítette reprezentatív, közkézen forgó kiadványban is. (RÓZSA GYÖRGY, A Magyar Tudományos Akadémia allegóriája: MTud. 1965: 802, uő. in: A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Szerk. SZABÓ JÚLIA, MAJOROS VALÉRIA. MTA Művelődéstörténeti Kutató Intézet. Bp., 1992. 26. Katalógus a Magyar Nemzeti Galériában 1992. március-júniusban rendezett kiállításhoz.) Holott TOLNAI VILMOS már 1924-ben rámutatott VISZOTA és DIVALD tévedésére, s ő Vörösmartyt jelölte meg a jelmondat szerzőjének, mégpedig Széchenyi Istvánnak Tasner Antalhoz 1850. szeptember 7-én írt levele alábbi mondata alapján: „Én mondom: Magyarország *lesz*, Vörösmarty: Borúra derű”, és véleményét így összegezte: „Nyilvánvaló, hogy a jelige nem Széchenyitől való, de ő ajánlotta kedves költőjének találó mondását, mely velősen magába foglalja Széchenyi politikai hitvallását s az ezt ábrázoló akadémiai címer eszmei tartalmát is.” (TOLNAI VILMOS, Borúra derű: MNy. 1924: 26).

TOLNAI következtetését megkérdőjelezem. Az előzményekből ugyanis nyilvánvaló, hogy az akkor másfél évtizede alakuló, irodalmi körökben feltétlenül ismeretes szókapcsolatot (illetőleg annak variánsait) kollektíve öntötték végső formába a december 27-i gyűlésen résztvevők — köztük Széchenyi és Vörösmarty mellett valószínűen Döbrentei, Helmecci, Schedel —, s vitték diadalra az így megalkotott jelmondatot. Ez lehet egyúttal az oka annak, hogy a jegyzőkönyvek nem említik a javaslattevőt.

Nem perdöntő a kérdésben véleményem szerint az, hogy Vörösmarty a feltehetően 1831 decembere és 1832 ősze között írt „Kincskeresők” című szomorújátékában, az egyik szereplőt Zágonyt így beszélgeti: „Tréfálsz, uram; de légy nyugodt; idővel / Derűre változik még a' ború.” (Vörösmarty: ÖM. Kritikai kiadás 9: 212, 911, 955. Vörösmarty kéziratában a *Derűre Derűl*-ből javítva.) Sem pedig az, hogy Széchenyi az 1831-ben írt (de csak 1833-ban kiadott) Stádiumban már visszajára fordítva alkalmazza a jelmondatot, mégpedig így: „védangyalunk..., ha egyszer elhagy, »borúra fordul a' derű«, mert ezek az adatok inkább visszhangjai, mint előkészítői a gyűlésen sikerre juttatott jelmondatnak.

A jelmondat több, Széchenyi által megrendelt, képzőművészeti alkotáson szerepel. Közülük a Johann Ender bécsi festőnek A Magyar Tudós Társaság allegóriáját megjelenítő monumentális festményét Széchenyi 1834-ben adományozta a Társaságnak. Az adományozásról az 1834. június 4-én tartott ülés jegyzőkönyve ezt írja: „A Mélt. Másodelőülő úr jelenti, hogy a' társaságnak, tereme' számára Ender János bécsi képmű legújabb festvényével kedveskedik, melly a' társaság' czímerét tevő allegorikai ábrázolatot mutatja. — Ezt a' társaság háladatossága' buzgó kijelentése mellett a' teremben felfüggeszteni, és a' nagy gyűlést a' maga idejében ezen nagy becsű ajándékról tudósítani, rendeli.” (I. MTA Könyvtára. Kézirattár. A' Magyar Tudós Társaság' Héti ülései' Jegyzőkönyve. 1834. 201. pont). Johann Ender rajza alapján az ugyancsak bécsi Franz Stöber acélmetsző készítette a Magyar Tudományos Akadémia címerként számontartott acélmetszetet, amely A Magyar Tudós Társaság Évkönyveinek címlapjait vignetta formában díszíti. (L. MTAÉvk. 1833—1840.)

Időközben a jelmondatot nyelvi szempontból támadás érte, amelyre CZUCZOR GERGELY válaszolt 1834-ben „Újítás a nyelvben” című cikkében: „Egyvalaki nem rég helytelen néven vevé a' tud. társaságnak derű és boru szavait, de okkal nem erősítvén visszatetszését. Azért ellene nem, de a' szavak mellett kikelek” — írta, majd a szavak képzésére szokásban lévő analógiákra hivatkozva, védelmével ezzel zárta: „nem látom okát, miért ne lehetne a' derűl és borul ígékől analógia szerint derű és boru főneveket következtetni, 's amazt serenum, ezt nubilum latin szavak' kifejezésére divatba hozni. Borúra derű, post nubila Phoebus.” (TudT. 2: 22).

A *borúra derű* hamarosan helyet kapott a XIX. század első felének legjobb szótárában, a Vörösmarty Mihály és Schedel (Toldy) Ferenc szerkesztette zsebszótárban a *Ború* szócikkben ezzel a német értelmezéssel: 'auf Regen Sonnenschein' (Tzs. I: 82).

Az Akadémia nagyszótárában pedig így alakult a *ború*, *boru* című szócikk: „Felhő, vagy köd okozta homály, mely mintegy takaróképen a' tiszta eget és nap világát elborítja. Ellentéte: *derű*. Innen: *borúra derű*, felhős, ködös, szomorú idő után tiszta, világos, derült idő. *Ború után derült az ég*. Népdal. Használjuk szellemi, kedélyi állapotra is általvéve:

»Igyunk derűre, igyunk borúra
Úgy is hol kedvre, úgy is hol búra
Fordul az élet.« Kölcsey” (CzF. I: 759)

Befejezésül egy, a szakirodalomban közöletlen kisgrafikai alkotásról szólok, amely mintegy lezárja a jelmondat feliratos történetét. Antikváriumban találtam, az MTA Főtitkári Hivatala által egykor kislejeztezett kötet elülső, belső kötéstáblájára ragasztva.

A Morelli G. által jegyzett fametszet a Johann Ender — Franz Stöber-féle acélmetszet másolata, s miként azon, itt is a felirat: *Borúra derű!* 1831. A vignetta „A Magy. Tud. Akadémia Főtitkári Hivatala” számára készített exlibris. (L. a 2. sz. mellékletet.)

1. sz. melléklet

Franz Stöber acélmetszete

2. sz. melléklet

Morelli Gusztáv fametszete

Morelli Gusztáv (Pest, 1848. febr. 15. — Bp., 1909. márc. 21.) fametsző volt. Munkácsy képeinek fametszetű reprodukálásával tűnt fel. 1869-ben Párizsba, majd Londonba ment, 1872-ben tért haza. 1873-ban az Iparművészeti Iskola tanára lett. Külföldi kiállításokon számos kitüntetéset kapott, nagy mesterségbeli tudással végzett munkássága azonban kizárólag reprodukív volt. 1895-ben a Feszty-körkép négy és fél-méter hosszú fametszetét készítette el. A szóbanforgó fametszete feltehetően hazatérte, 1872 után keletkezett. (Morelli Gusztáv munkásságára bővebben I.: ULRICH THIEME — FELIX BECKER, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. 25. Bande, Leipzig, 1931. 136; Művészeti Lexikon. Főszerkesztők ZÁDOR ANNA és GENTHON ISTVÁN. Harmadik kötet, Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. 379.) — Morelli személyének és munkásságának azonosításában dr. Knapp Éva irodalom- és művelődéstörténész volt segítségemre. Fáradozását ezúttal is hálásan köszönöm.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tekintetes Karok és Rendek! Rövidítve: T. KK és RR! E megszólítással, illetve latin eredetiben *Status et Ordines!* tisztelték hallgatóságukat századokon át a rendi országgyűlések és a megyei közgyűlések szónokai.

A *status et ordines* a dekrétumainkban 1290 óta folyamatosan használt *archiepiscopi, episcopi*, 1351-től *prelati, barones, proceres et* (vagy *ac*) *nobiles* (= érsekek, püspökök, 1351-től főpapok, bárók, előkelők és nemesek) formula (vö. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1892. 173; CorpJur. 1: 166) tartalmilag pontos megfelelője, ugyanaz más szavakkal. Törvényeinkben, természetesen nem előzmények nélkül, II. Ulászló 1500. évi, negyedik dekrétumában *ordines et status* szerkezetben tűnik fel először. A vonatkozó szövegrészből azonban nem derül ki, hogy közelebről kik a karok, kik a rendek (lehet azért, mert ezt a kortársak részletezés nélkül is tudták), csupán az világos, hogy ez is, az is, régi és örökös szabadságban élő csoport (réteg), tulajdonképpen rend: „et unumquemque ordinem et statum in antiqua. sempiternaque libertate conservare possumus”, azaz: „és minden egyes rendet és kart régi és örökös szabadságban tarthassunk” (CorpJur. 1: 641).

Használata az eredeti (ti. praelati, barones, proceres et nobiles) formával összekapcsolva Mohács után terjedt el, és hol *ordines et status*, hol *status et ordines* sorrendben (az ez helyett olykor az *atque* [CorpJur. 2: 124, 218], gyakrabban az *ac* [CorpJur. 2: 306, 308, 316, 334, 358, 376, 378, 390, 394, 416 stb.] kötőszóval), míg végre 1563-tól — egy-két esettől eltekintve — a *status et ordines* forma véglegesült. 1559 óta az alapformában *proceres* helyett *magnates*-t írtak: „domini praelati, barones, magnates, nobiles, ceterique ordines ac status”, tehát: „főpap, báró, mágnás urak, nemesek és a többi rendek és karok” (CorpJur. 2: 444). Eltekintve ezúttal a részletektől, röviden csupán utalunk rá, hogy törvényeink következetesen kiemelik az országgyűlésen megjelenteket (in conventu congregati), elkülönítik a többtől (ceteri status et ordines), tehát azoktól, akik távol maradtak, nem vettek részt az országgyűlés munkájában. A *status et ordines* így kettős értelmet nyert. Jelentette általában a karokat és rendeket, másfelől konkrétan azokat a csoportokat, amelyek jelen voltak és megalkották a törvényeket.

Ezúttal sem érdektelen emlékeztetni, hogy a *status* és *ordo* hazai latinságunk legrégebbi rétegéhez tartoznak. A *status*-t az egyházzal kapcsolatban *rend* értelemben már az Intelmek is használja a *De continendo ecclesiastico statu* (= Az egyházi rend megszilárdításáról: SRH. 2: 621) fejezetcímében. Törvényeinkben gyakrabban Károly Róbert 1342. évi dekrétuma (a „cuncti regni nostri barones et nobiles, alique cujusvis status homines” = „országunk összes bárói és nemesi és bármely állású emberei” CorpJur. 1: 160—1) óta találkozunk vele. Törvényeink azelőtt az állapot, jogállás, társadalmi helyzet kifejezésére a *condicio* (= helyzet, körülmény, állapot, sors stb.) szót használják (István II. 16; ZÁVODSZKY 146; Aranybulla megújítása 6. KNAUZ NÁNDOR, II. Endre szabadságlevelei. Pest, 1869. 40). A továbbiakban összekapcsolták a kettőt és „cuiuscunque status et condicionis homines” (= „bármely állású és sorsú emberek”) alakban új formulát hoztak létre, mellyel mint jól bevált és szívesen használt fordulattal sokszor találkozunk törvényeinkben (CorpJur. 1: 196, 198, 214, 216, 222, 224, 226, 230 stb.).

Karok értelemben II. Ulászló fentebb már hivatkozott dekrétumában találjuk először, de itt már az *ordo* (= rend, réteg, csoport)-val egyetemben, mint régi és örökös szabadságnak örvendő csoport nevét.

Ami az *ordo*-t illeti, *ordo pontificum* (= főpapok rendje), illetve *sacri ordinis viros* (= szent rendhez tartozó férfiakat) szerkezetben az „Intelmek”-ben már szintén megtalálható (SRH. 2: 622—3), *ordo clericalis* (= papi rend) összetételben László másodiknak mondott, 1077 körül keletkezett törvénykönyvében. (László II. 13; ZÁVODSZKY 170.) A szabolesi, majd a Kálmán idején tartott esztergomi zsinat (1100 körül) határozataiban többször és többféle értelemben is ratalálha-

tunk, *omnes ecclesiastici ordines* (= az összes egyházi rendek) és *ordo ecclesiasticus* (= egyházi rend) alakban is (szabolcsi zsinat 1., 4., 20., esztergomi zsinat 4., 23.: ZÁVODSZKY 158, 159, 162, 198, 200).

1298-ban az egyháziakon kívül *ordinum aliorum*, azaz más renden lévőköt is említenek, hívja fel erre mint nem lényegtelen mozzanatra a figyelmet GERICS JÓZSEF (A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987. 288). Törvényeinkben igazában szintén csak Mohács után jött divatba. A törvények ettől kezdve az egyes rendeket is nevükön nevezik, pl. *ordo dominorum praelatorum* (= főpap urak rendje), *ordo baronum* (= bárók rendje), *ordo dominorum* (= urak, ti. bárók, mágnások rendje), végül *ordo nobilium* (= nemesek rendje) (CorpJur. 2: 40, 92).

Nem hagyhatjuk említetlen, hogy a *karok és rendek*-nek két figyelemre érdemes parafrázisát is találni Jagelló-kori és későbbi törvényeinkben. Az egyik a *domini et* (vagy *ac*) *regnicolae* (= *urak és országlakosok*) (CorpJur. 1: 696, 792, 2: 238, 240 stb.), a másik a *domini et* (vagy *ac*) *nobiles* (= *urak és nemesek*) formula (CorpJur. 1: 746, 752, 766, 782, 2: 106, 294, 404, 426 stb.). Az előbbi a törvényekben sokszor előforduló *domini praelati, barones ac (et) regnicolae* (= főpap urak, bárók és országlakosok) (CorpJur. 1: 565, 585, 638, 642, 646, 648 stb.), a másik a *domini praelati, barones ac (et) nobiles* (= főpap urak, bárók és nemesek) (CorpJur. 1: 580, 588, 658, 688, 738 stb.) egyszerű, rövid változata.

Az idézett és más e helyen nem idézett formulákat és azok parafrázisait tanulmányozva eléggé egyértelmű, hogy az *ordo* és a *dominus* szavak csaknem mindig a főpap, báró, mágnás, előkelő megjelöléshez társulnak, és így kimondatlanul (azaz tételes azonosítás nélkül) is azt a meggyőződést támasztják alá, hogy a *rendek* elnevezés törvényeinkben a tanulmányozott szerkezet esetén mindig a főpapokat, bárókat, mágnásokat, előkelőket jelenti. A fentebb már idézett *ordo dominorum* mellett kétséget kizáróan tanúskodik erről a „domini utriusque ordinis et nobiles colonos habentes” (= „a mindkét renden levő uraknak és jobbágyos nemeseknek”) szövegrész az 1542. évi dekrétum 19. törvényében (CorpJur. 2: 88), amely egyszersmind azt is eléggé egyértelműen mutatja, hogy komoly tényezőnek igazában a jobbágyos, azaz a birtokos nemeseket tekintették. Ezzel együtt az is teljesen világos, hogy *karok*-nak a nemeseket, illetve az országlakosokat, ide értve a szabad királyi városok országgyűléseken megjelenő küldötteit nevezték. (A *regnicolae* ~ *országlakosok* név törvényeinkben kezdetben a nemességet jelenti, ennél tágabb értelemben a nemeseket és a szabad királyi városok polgárságát, legtágabb értelemben pedig minden kiváltságos elemet, tehát a püspököket, mágnásokat, nemeseket és a szabad városok polgárait. Eredeti jelentését azonban mindvégig megtartotta.)

A részleteket illetően a kortársak előtt se lehetett minden világos és tiszta. Innen volt, hogy 1608-ban a koronázás után első teendőjüknek tekintették az országgyűlés rendei, hogy törvényt alkossanak arra nézve, hogy kik a *karok* és kik a *rendek*. Nehézségek származtak ugyanis abból — mondja a szóban forgó törvény —, hogy nem volt megfelelően tisztázva, kiket kell az ország karainak és rendeinek elnevezésén érteni. Így született meg a hírneves és sokat idézett 1608. évi koronázás utáni első törvény.

Az országgyűlés összetételéről, rendjéről, összehívásáról és a szavazati jogról alkotott méltán híres törvényt, melyet teljes joggal tekinthetünk akár a magyar rendi fejlődés zárókövének is, természetesen nem olyan, mintha a logika nagymesterei vagy a fogalomalkotás tudorai írták volna, az itt vizsgált kérdésben mégis pontosnak mondható eligazítást ad.

Kimondja, hogy „Magyarország karai és rendei négyféle állapotú országlakók (értsd: kiváltságosok — K. S.), nevezetesen a főpapok, bárók vagy mágnások, nemesek és a szabad városok (ti. ezek polgárjoggal rendelkező lakosai — K. S.) közül kerültek ki”. A továbbiakban az országgyűlés résztvevőit két főcsoportra osztja: 1. a főpap és báró urak gyülekezetére, és 2. az országlakosokra (*regnicolae*). Az elsőt a latin szövegben *conventus*, illetve *coetus et conventus praelatorum, baronum et magnatum*-nak [= főpapok, bárók és mágnások gyűlése (gyülekezete) és testületének] írja, ahol a püspököknek, továbbá az összes bárónak és mágnásnak saját helye és szavazata van. Az

ide tartozók tehát elvileg és gyakorlatilag teljes számban, mint a két rend egésze jöhetnek az országgyűlésre, így következképpen a *karok és rendek* kifejezésben őket illeti a *rendek* elnevezés, nem véletlen, hogy a törvényben az *ordo* név is (*ordinem magnatum* alakban) velük összefüggésben kerül elő. Az *országglakosok*, mely itt inkább szűkebb értelemben szerepel, és valószínűleg a jobbágyos nemeseket jelenti, csakis a *karok* névvel értelmezhető, és elsősorban a vármegyei küldöttekre utal, továbbá pontosan megnevezett egyházi méltóságokat és az 1514. évi dekrétum III. törvényében felsorolt szabad királyi városok (Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes, Sopron) küldötteit foglalja magába. Összegezve tehát: *karok*: a vármegyék követei, a velük ülésező, pontosan felsorolt és megnevezett egyházi méltóságok, szabad királyi városok küldöttei, *rendek*: püspökök és bárók, illetve mágnások.

Pontosan támasztja alá a fenti értelmezést Kölcsey már kiforrott viszonyokat tükröző országgyűlési naplója is. 1833. február 20-án például ezt jegyzi fel: „A mai nap egyike vala a legfontosabbaknak. Mert a *főrendek* a magyar nyelv ügye, a *Karok* pedig a vallási tárgy felett tanácskoztak”. 1833. március 15-én pedig: „A *Méltóságosok* országos ülést tartanak, s szívök fájdalomában a *Karok* értelméhez közelednek.” (Kölcsey Ferenc: Országgyűlési Napló. Válogatott művei. Bp., 1975. 765, 801, a kiemelések az én kiemeléseim — K. S.). A napló egyéb helyein is világosan és egyértelműen a fenti értelemben különülnek el a *karok* a *rendektől*, mely utóbbiakat váltakozva nevezi *főrendek*-nek, *főtáblá*-nak, *méltóságosok*-nak (uo. 717, 752, 806, 809, 810, 813, 851, 879, 900).

A márciusi forradalom után a feudális világ több más kellékével és díszletével a *karok és rendek* is kiment a divatból. Kossuth 1848. március 29-én az országgyűlés nyilvánossága előtt jelentette ki, hogy nem él többé ezzel a megszólítással: „...Mert ha az egész nemzet képviselői vagyunk, nem lehetünk *rendek* többé.” (Kossuth Lajos beszédei és írásai I. Bp., é. n. 155).

KAVÁSSY SÁNDOR

Olasz. Ez a népnév, ha nem is túl gyakran, de előfordul Magyarországon vezetéknevként. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az alábbi helyiségekben élnek *Olasz* vezetéknevű emberek: Kisléta, Mátészalka, Nyíregyháza, Nyírmihálydi, Nyírpazony (gyakori), Szakoly és Tiszavasvári. Tudomásom szerint még a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Borsodivánkán gyakori név. — KÁZMÉR MIKLÓS a TESz. alapján adja meg a jelentést: '1. nyugati újlatin nyelvet beszélő ember, 2. itáliai ember' (Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 874—5). Az EWUng. (1058) már pontosabb: '1. neolateinisch, 2. italienisch', és a magyarázatban megjegyzi, hogy a szerbhorvátban és a szlovénben a *vlach, vlati* (Pl.) szónak van (volt) 'Rumäne' jelentése is. Ez magyarországi adatokkal is igazolható. — BÉLAY VILMOS „Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig” (Bp., 1943.) című munkájában kétségtelenül az *Oláh* családnév az általános, és itt és ekkor a névvisező valóban román volt, vagy román ősökre ment vissza, ha az illető magyar, német vagy ruszin volt. Uglya adattárában (i. m. 209—10) azonban más elnevezésekre is akadtam: 1435: Gr. *Woloz* f. Stan, 1440: *Volosz* f. Stan, 1448: *Olasz* (keresztnév nélkül), 1471: St. *Wlaz* (*Wolaz*), 1484: Jo. *Wolaz*, 1500: To. *Volyoz*, 1515: T. *Wolaz*, 1542: To. *Woloz*, 1553: Fr. *Volaz*, 1600: Alex. *Volaz*. A név még előfordul Izán is: 1673: *Olasz* Demjen (i. m. 156). Így tehát Máramarosban az *olasz* szónak 'román' jelentése is lehetett, s csak később vált véglegessé jelentésvesztéssel az 'itáliai, talján' jelentés. Kijelenthetjük tehát, hogy az Északkelet-Magyarországon élő *Olasz* vezetéknevűek ősei nem feltétlenül itáliai származásúak, hanem a román eredet is szóba jöhet.

(E felvetés azonban további név- és hangtörténeti megerősítést kíván.) Az eredeti *Vlach* csak Nagybocksóról adatolható, a továbbképzett alakok gyakoribbak: *Vlasin* ~ *Vlaszin* (Aknarahó, Bedő, Mojszén, Ruszkova), *Volosin* ~ *Voloszin* (Kricsfalva).

Spanyol. KÁZMÉR MIKLÓS nem kevesebb mint 32 népvét sorol fel és elemez családnév-szótárában. Ezek között azonban nem szerepel a *Spanyol* vezetéknev. Maga a *spanyol* közszo viszonylag későn bukkan fel írásbeliségünkben a következő formákban: 1539: *spaniolok tul*, 1551: *Spanyorok*, 1645: *ispanyol*, 1664: *Spanyór* (EWUng. 1351). Tinódi Lantos Sebestyén „Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról”, 1552-ben írt művében többnyire *Spaniol*-ként fordul elő.

Családnévként csak 1745-ből tudom adatolni a Zala megyei Pakodról: Franciscus *Spanyor*, illetve Catherina *Spanyór* (ÖRDÖG FERENC, Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745—1771. Budapest—Zalaegerszeg, 1991. 1: 211, 216). Szabolcs megyében ma is több községben viselik: Ajak (gyakori név), Kisvárd, Szabolcsveresmart. Ajak község római katolikus keresztelési anyakönyvében 1828-ban szerepel egy Johannes *Spanyol* nevű ember. Ha megnézzük Budapest 2000. évi telefonkönyvét, ott 3 *Spanyol*, 3 *Spanyor* és 2 *Spanyur* előfizető neve fordul elő.

1. Közvetlen kapcsolat a spanyolokkal. — Az első nyomok az Árpád-korig vezetnek. Imre király 1196-ban feleségül vette III. Alfonz aragóniai király leányát. Klementiát, aki nyilván szép számú kísérettel jött. Am ennek semmiféle nyelvi nyoma nincs. 1551, illetve 1552-ben Temesvár két ostromakor a védők között jelentékeny számú spanyol katonaság is volt. Tinódi dicsőően emlékezik meg róluk. Az életben maradtak részben török fogságba estek, részben el is mentek, de néhányan Magyarországon is maradhattak — bár erről nem szólnak a forrásaink. A harmadik kapcsolat is Temesvárhoz kötődik. A császári csapatok 1716-ban visszafoglalták a töröktől Temesvárt, illetőleg az egész bán-ságot. Kétszer is történt hatósági kísérlet arra, hogy a gyér lakosságú területet benépesítsék. A második volt a jelentősebb. 1736-ban Mercy Klaudius Florimundus, a temesi bán-ság kormányzója Barcelona és Biscaya vidékéről Mercyfálvára, Nagybecskekre, Temesvárra és Versecre spanyolokat is telepített (PallasLex. 15: 144). Am ugyanott ezt is olvashatjuk „a század ötödik tizedében már csak az anyakönyvekben volt meg a nyomuk”. Ezt azért fenntartással kell fogadnunk, hiszen például a mercyfálvi Lo Presti család igenis élt, sőt Lo Presti Árpád az 1848—49-es szabadságharcban a honvédsereg őrnagya volt. A nem nagy létszámú spanyol telepesek tehát szétszóródhattak az országban, miként a meglevő vezetéknevek is bizonyítják.

2. Közvetett kapcsolat a spanyolokkal. — A Radv: Csal. (1: 95) a következőket írja: „A XVI. század két utolsó évtizedében a hacukák eltűnnek, és helyöket a *spanyol köntös* foglalja el, melyet a nyitott, ujjatlan fűzős vállra vettek fel. Divatja majdnem a XVII. század végéig tartott, és egyszerűen *janker* névvel is neveztetett”. Eredeti szövegben 1579-ből: „...egi Azzoni embernek valo *Spaniol keonteos*, heoljel bellet” (i. m. 2: 31 — én emeltem ki: M. L.). Továbbá ugyanezen könyvben — passim — 1603 és 1670 között megtalálhatjuk a *spanyol varrás*-t és 1590 és 1671 között a *spanyol him*-et többször is. Emlegetik még a lengyel, magyar, olasz és török varrást is, de ezek jóval ritkábban fordulnak elő, mint a spanyol. Ha nem is túlzott bátorsággal, de kijelenthetjük, hogy a *Spanyol* családnév adásának alapja lehetett a mesterség, azaz spanyolköntös-készítő, a spanyolos női ruha készítője, spanyolhímvarró.

Ismeretes volt Magyarországon a XVII. századtól a spanyol konyha is. A csáktornyai Zrínyi-udvar szakácskönyvében ez áll: „Olla putrida. Olasz káposztát *spanyur* módra főzni” (Szakács mesterségek könyvecskéje. Magyar Hírmondó. Bp., 1981. 142). Misztótfalusi Kis Miklós szakácskönyvében (1695): „*Spanior* lév” (uo. 119). Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból (Bukarest, Kriterion, 1983.) ismer (passim) *spanyórpastetumot*, -tortát, -rántottát, illetve a *spanyorfánkot* kilenc módon tudja elkészíteni. Nem tartom valószínűnek, hogy a *Spanyol* vezetéknev a szakácsságra megy vissza, de kizárni sem tudom.

Érdekes, hogy a jelzős szerkezetekben, az összetett szavak előtagjaként a *spanyol* a leggyakoribb népnév, bár kb. 80%-ban a XIX. század végén, a XX. század elején fordulnak elő.

3. T u d á k o s m a g y a r á z a t . — NAGY IVÁN a következőket írja: „*Spanyol család*. Ismeretes közölök Spanyol István, ki Martonoson született, 1552-ben Temesvár védelme

alatt török fogságba esett, honnan csudálatos ügyessége és bátorsága által megszabadult” (Magyarország családi czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1863. 10: 328). Forgách Ferencre hivatkozik, aki valóban leírta az eseményt, csakhogy nála Stephanus Hispanus van. A *hispanus* szónak azonban ’ispán’ jelentése is volt. Ebben Tinódi is megerősít bennünket: „Az Borbás ispán és az István *ispán*...” (Kronika. Bibliotheca Hungarica. Bp., 1984. 192). Tehát a várvédő és a török fogságból megszökött Istvánnak a tisztsége volt *ispán*, a családneve nem lehetett *Spanyol*. Ezt nagyon jól látta KÁZMÉR MIKLÓS is, amikor a *Spanyol* vezetéknevet nem vette fel a szótárába. Az azonban igaz, hogy az *ispán*-t a XVI. században (pl. Heltai, Pesti) irták *hispan*-nak is, KÁZMÉR MIKLÓS hatot említ *Hyspan*, *Hispan* formában (Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 499). Az *ispán* ~ *hispan(us)* nevet először Kézai Simon kapcsolta össze, majd folytatta Thuróczi János is — volt tehát előzmény, még akkor is ha sem az alap, sem a következmény nem vehető komolyan.

MIZSER LAJOS

NYELVMŰVELÉS

A változás és a változat mint nyelvstratégiai alapkérdés*

1. Bevezetés. — A nyelvművelést sokszor éri az a vád, hogy egyetlen, tudományosan alá nem támasztott vagy alá nem támasztható, önkényesen kiemelt nyelvváltozatot (vagy nyelvi elemet) népszerűsít, (rosszabb esetben) követel meg, míg másokat kirekeszt, megbélyegez. Mindezt a helyes—helytelen tudományosan alá nem támasztható oppozíciójával teszi. Ráadásul nem veszi figyelembe a nyelvi változásokat sem, rendszeresen régi irodalmi példákat idéz. A laikus (nem nyelvész) nyelvhasználók túlnyomó többségében az a tudat él, hogy csak egyetlen, „művelt” nyelvhasználat van, s nem tudnak mit kezdeni a változatokkal. Ilyenkor gyakran nyelvész segítségét kérik. A nyelvészek egy része igyekszik segíteni (őket nevezik nyelvművelőknek), a másik része azt mondja, hogy nyelvi-nyelvhasználati kérdésekben nem jogosult tanácsot adni a nyelvész, hiszen neki csak az a dolga, hogy a nyelvi jelenségeket kutassa. Ha ekkor tovább erősködik az anyanyelvhasználó, azt a választ kapja, „minden jó a nyelvben, amit az anyanyelvhasználó annak tart”, illetve: „ez nem nyelvészeti, hanem pedagógiai kérdés”. Furcsa módon, magukról a nyelvész-nyelvművelőkről terjedt el a közvélekedésben, hogy túlzottan liberálisan, állandóan azt mondják, hogy: „ez is jó, az is jó”. A gondolkodó anyanyelvhasználó tovább töprenghet: ha minden jó, akkor a nyelvész a Magyar Tudományos Akadémián vagy a televízióban miért nem beszél „akárhogy”, s ha „ez pedagógiai kérdés”, akkor ki készíti fel a pedagógusokat erre (egyáltalán van-e köze a nyelvészeknek a nyelvtankönyvekhez és a pedagógiához?).

A következőkben azt bizonyítom, hogy a magyar nyelvműveléstől régóta nem idegen a nyelvi változás, a sokféle nyelvváltozat elismerése, s inkább csak ügyetlenség, vagy diszfunkciós (nem célzott) hatás, esetleg „ráfogás” az egyetlen forma kitüntetése vagy más nyelvváltozatok elítélése. A nyelvtanok, szótárak (pl. az újabb helyesírási szótárak), stilisztikák stb. rejtetten, de olykor már kinyilvánítottan (tervszerűen) is a sokféle nyelvi változatra ügyelnek, azokat népszerűsítik. — Vé-

* Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 2002. október 28—29-én rendezett „Variabilitás és nyelvhasználat” című konferencián elhangzott előadás írott változata. Jellegénél fogva nem tárgyalhat meg minden kérdést monografikusan, még csak kimerítően sem, amiért az olvasó és a lektorom elnézését kérem, egyúttal minden felelősséget természetesen magamra vállalva. B. G.

gül megfogalmazom azt az alapvető nyelvtervezési, nyelvstratégiai törekvést, amely további tudatos „változtathóvítéssel” a nyelvi sokféleséget szolgálja.

2. Tágabb elméleti keret. — A magyar nyelvművelésnek van rendszerbe szedett alapelvek gyűjteménye, azaz elmélete. Ez több szerző által kidolgozva megtalálható a „Nyelvművelő kézikönyv”-ben (NyKk., szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ és KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai, Bp., 1980., 1985.), majd ennek rövidített, de némileg megújított változatában, a „Nyelvművelő kézisótár”-ban (NyKsz., szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ és KEMÉNY GÁBOR. Auktor, Bp., 1996.), két alapvető monográfiában (Mai magyar nyelvünk. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ, Akadémiai, Bp., 1976.; Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség Szerk. KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai, Bp., 1977.), a magyar nyelvművelés évtizedeken át meghatározó egyéniségének, LŐRINCZE LAJOSnak több munkájában (pl. az „Emberközpontú nyelvművelés” című kötetében; Magvető, Bp., 1980.), valamint FÁBIÁN PÁL és LŐRINCZE LAJOS „Nyelvművelés” című jegyzetében, (legújabb kiadása: Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999.), vagy éppen Grétsy László munkásságában (pl. Anyanyelvi őrjárat. Szabad Föld Lap- és Könyvkiadó Rt., Bp., 1999., Anyanyelvi őrjárat II. Szabad Föld Lap- és Könyvkiadó Rt., Bp., 2002.), illetve a gyűjteményes nyelvművelő szakirodalomban (pl. KÖVESDY ZSUZSANNA szerk., Kedves Hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió *Édes anyanyelvünk* című műsorából. Tinta, Bp., 2003.). A „Magyar Nyelvhelyességi Lexikon” (BALÁZS GÉZA, Corvina, Bp., 2001.) és a „Magyar nyelvstratégia” (BALÁZS GÉZA, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 2001.) ugyancsak kísérlet a nézetek felsorolására, elméletalkotásra és ezen elmélet gyakorlatba átvitelére. Minden további átfogó nyelvművelő vagy olyan jellegű munka (de még egy cikkgyűjtemény is) egyfajta elméletet, felfogást követ vagy rejt magában.

A nyelvművelő elvek tehát kinyilvánítottan monográfiákban, kézikönyvekben, illetve rejtetten, a gyakorlatban bukkannak fel (pl. nyelvművelő könyvekben, tanulmányokban, cikkekben, műsorokban, előadásokban). A magyar nyelvművelés elméleti megerősödését, megújulását sokan és sokszor sürgették, de a nyelvművelők általában a „hasznos” tevékenységgel voltak elfoglalva, s az elvek megfogalmazásának, rendszerezésének igényével — a fenti kivételektől eltekintve — ritkán törődtek. Hogy az említett munkák mindig valamiféle iránytűként szolgáltak, mutatják a rájuk való hivatkozások. Az 1990-es évektől az elveket szorgalmazó sürgetések, valamint a gyakorlati nyelvművelő tevékenység megváltozása, finomodása magával hozta a nyelvművelés megújulását, sokszintűvé válását. Több helyen idézett felfogásban (legrészletesebben kifejtve: BALÁZS GÉZA, Magyar nyelvstratégia 2001. 14) a nyelvművelés a (a) nyelvpolitika (nyelvi tervezés), (b) nyelvstratégia, (c) nyelvművelés, (d) nyelvvédelem rendszerében helyezhető el. Munkámban részletesen kifejtettem, hogy egy adott nyelvművelésnek meg kell felelnie az antropológiai, általános nyelvészeti kritériumoknak, valamint sajátossága, hogy illeszkednie kell az adott nyelv kultúrájához, hagyományaihoz. Egy adott kultúrában a nyelvhasználatra irányuló tevékenység mindig többszintű, s ezeket a törekvéseket mindig a maguk helyén kell megítélni. Nincs olyan nyelvész, aki ne tudná, hogy a nyelvek változnak, s ezek a változások a nyelvi rendszerben nyomot hagynak, ráadásul a mindennapi beszélő is érzékel belőlük valamennyit. A nyelvtörténettől kezdve a grammatikáig, illetve a modern kommunikációkutatásokig a nyelvre ható külső és belső tényezők sokaságát tárták fel (persze ez a „külső” és „belső” elkülönítés csak eredetét tekintve érvényes), amelyek tehát értelemszerűen nyelvészeti szempontból mindig belső nyelvi változásokként jelennek meg. A nyelvművelők a változást a legegyszerűbben úgy fejezik ki: „ez a (korábban hibáztatott) jelenség nyelvi tényé vált”. Tudományos közlélly, amelyet a nyelvművelés is alkalmaz (magam 1992-es konferencia-előadásomban hangoztattam), hogy minden élő nyelv alapvető tulajdonsága a konvergencia és a divergencia, azaz bizonyos változások összetartó, bizonyos változások széttartó fejlődése (BALÁZS GÉZA, A nyelvi norma és a hagyomány: Nyr. 1992: 414). A nyelvművelés elleni támadásnak az az érve, hogy „minden anyanyelvi közlés jó, helyes”, vagy: „az anyanyelvi beszélő nem tévedhet”, fölfogható a nyelvváltozatok figyelembe nem vételének, illetve normaellenessége folytán

konvergenciaellenességnek is (vagyis az összetartó nyelvi kategóriák, pl. nyelvváltozatok elutasításának).

Értelemszerűen a nyelvművelés elmélete és gyakorlata sem állandó, az is változik. Erre részletesen hoztam példákat a „Magyar nyelvstratégiá”-ban (pl. 117—38). A nyelvművelési elvek változására a nyelvtudomány fejlődése, a nyelvi viták, a politikai-gazdasági-kulturális körülmények változása (rendszerváltozás, médiaátalakulás, médiakonvergencia, informatikai forradalom stb.) is hatással vannak. Ahogy más nyelvtudományi tételek, felfogások is változnak, úgy a nyelvművelés elvei, és ennek következtében gyakorlata is változik.

3. Szűkebb elméleti keret. — Néhány címszó annak bizonyítására, hogy a „Nyelvművelő kézikönyv” magában rejtje a magyar nyelvművelés elveinek elméletét. Régóta tárgyalt témák: nyelvünk gazdagsága (G. L., 2: 391—5), nyelvművelés (L. L., 2: 349—52), nyelvművelésünk módszere (L. L., 2: 352—9, ebben külön felbukkan a nyelvi változások megítélésének három szemlélete: „Az egyik szerint ... minden változás: romlás, tehát meg kell akadályozni. A másik szerint — ezt kevesebben képviselik — minden új nyelvi jelenség gazdagodása a nyelvnek, örömmel kell tehát fogadni, mert a »nyelv zsenijek« fel fogja tudni használni. [Új bek.] Ezzel szemben a helyes magatartást a változás dialektikus szemlélete s a nyelv társadalmi, kommunikációs szerepe alapján való értékelése alakíthatja ki, szabhatja meg.”), nyelvi tervezés (L. L., 2: 339—48, ebben már megjelenik a *stratégia* és a *taktika* szó is), nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás (L. L., 2: 397—403) stb. És egy példa arra, hogy a NyKk.-ben sokoldalú, a pragmatikai, sőt (mai szóval) kognitív szempontokat is figyelembe vevő monográfiaszerű feldolgozása található meg egyes témaköröknek: tö- és kötőhangzó-váltakozások (G. L. 2: 1047—88).

4. A nyelvművelő tevékenység kritikája. — A nyelvművelő munkákat áttekintve témánk szempontjából kirajzolódó kép: a nyelvváltozatok sokfélesége, gazdagsága érték, tanítandó, fenntartandó feladat a szüntelen változatbővítés (nyelvbővítés, nyelvújítás, nyelvkorszerűsítés, szóalkotás); az új nyelvi jelenségek (a változás) elfogadása — kritikával — helyeseltető, üdvözölhető.

Am tény, hogy mindez nem rendeződött egységes nyelvi tervezés, nyelvstratégia kereteibe. A spontán irány, a törekvés azonban jó, helyes volt.

Helyes volt? Hiszen éppen a köznyelvi helyesség, a normativitás hangsúlyozásával bizonyos formák nem tudatos leértékelése is megtörtént. Ezt a nyelvművelés diszfunkcionális hatásának tekinthetjük. Az üzenet (leegyszerűsítve) úgy érkezett: van helyes és van helytelen; van jó és van rossz. Pedagógiai célból lehet értelme bizonyos egyszerűsítéseknek, de tény, hogy a nyelvművelés nem hangsúlyozta (csak) köznyelvi érvényességét, nem hangsúlyozta eléggé a helyzetekhez illő egyéb nyelvhasználati formák helyességét, illőségét („Mindenesetét — adott helyen!”). Azt is mondhatjuk, hogy az eszmény, az ideál, a „konvergencia” hangsúlyozásával akaratlanul is leértékelt más nyelvhasználati formákat. Közben pedig állította, hogy az archaizmus, a nyelvjárásiasság érték, a szlengben a nyelvi kreativitás nyilatkozik meg. Az elmúlt száz évben nem volt nyelvész, nyelvművelő, aki a nyelvjárásiakat nem egyértelműen értéként mutatta fel, mégis az 1990-es években meg lehetett fogalmazni a nyelvművelők ellen azt a vádat, hogy „diszkriminálják” az egyéb nyelvváltozatokat (pl. a nyelvjárásiakat).

Tény, hogy a magyarországi nyelvművelés vitathatatlan eredményei mellett ma még nem tudta elvégezni azt az aprómunkát, amely a nyelvhelyességi elvek nyelvváltozatokénti differenciálására képes lenne. A „Magyar nyelvhelyességi lexikon”-ban (BALÁZS i. m. 9—24, Alapelvek) történt erre kísérlet, de ez a lexikon terjedelménél fogva erre nem alkalmas. A Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoportban most készül „Magyar nyelvhasználati szótár” (a megjelenítés várható éve: 2003.) sok tekintetben tovább differenciálja a megítélést. Végeredményben a nyelvművelő elvek és módszerek nem eléggé egzakts, nyelvváltozatokra nem eléggé érzékeny volta miatt volt lehetetlen eddig jól működő,

valóban segítő, hasznos számítógépes nyelvhelyességi ellenőrző programot készíteni. (A ma Magyarországon elérhető számítógépes nyelvhelyességi programok — amelyek zöld aláhúzással jelölik a hibásnak tekintett nyelvi helyzeteket — a gyakorlatban alig használhatók: ott akadémuskodnak, ahol fölösleges, ott nem adnak semmilyen tanácsot, ahol éppen nagyon kellene.) E bizonytalanság háttérben nem a számítógépes nyelvészek hibája lappang, hanem egyértelműen a nyelvművelőké.

A magyar nyelvstratégia egyik nagy feladata tehát a továbbiakban a nyelvi változásoknak, nyelvváltozatoknak és az alakváltozatoknak rendszerszerű feldolgozása.

5. Napjaink nyelvművelő gyakorlatáról. — A magyar nyelvművelés — mint említettem — ismeretterjesztő, pedagógiai jellegénél fogva a lexikológiai-stilisztikai gazdagságot, sokféleséget hirdette és hirdeti, nagyon sok nyelvművelő előadás, cikk felfogható stilisztikai jellegűnek is (pl. NyKk. Sz. A. stilisztika és nyelvművelés 2: 688—90; Sz. A. stilisztikai formák, képletek 2: 690—8; Sz. A. stílusárnyalatok 2: 699—705; stb.). A stilisztikai alapállás nagyon hasznos, és a legkevésbé támadható; lényegében a szövegek változatosabbá tételére és jobb megértésére, végeredményben az esztétikusságra és a hatékonyság növelésére ösztönöz.

A stilisztika mellett a nyelvváltozati sokféleség előbb a helyesírásba költözött be. Már az 1954-es is, de főként az 1984-es szabályozás több esetben bevezette/megengedte az alak- és írásváltozatokat. Ezek többnyire „kettősségekben”, de néhány esetben — egyértelműséget szorgalmazónak: *horribile dictu* — „hármasságokban” öltének testet. Néhány példa a kettősségekre: *Keresztúri Úti Általános Iskola* ~ *Keresztúri úti általános iskola*, *PVC* ~ *pévecé*, *Malév* ~ *MALÉV*, *19. század* ~ *XIX. század*. Néhány példa a hármasságokra: *Tisztelt Nagy Úr!* ~ *Tisztelt Nagy úr!* ~ *Tisztelt Nagy úr, kofferje* ~ *kofferje* ~ *kofferja*, [TV ~] tv ~ tévé. E logika alapján többféleképpen írható a modern mozaikszó is: *SMS* ~ *sms* ~ *esemes*, *MMS* — *mms* — *ememes*; gondot jelent ez például ilyen formákban: *körsms* (és változatai).

Az 1984-es megengedőbb szabályozásnak, valamint az 1990-es évek nyelvi vitáinak egyik hozadéka, hogy az 1999-ben megjelent „Magyar helyesírási szótár” (MHSz. Szerk. DEME LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, TÓTH ETELKA, Akadémiai, Bp., 1999.) minden eddiginél több nyelvi-helyesírási változatot sorol fel. A szótár egyik munkatársa, TÓTH ETELKA (Napjaink irodalmi és köznyelvének kettős alakjai. PhD-értekezés. Kézirat, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Bp., 2002.) kiszámította a szótár alakváltozatainak arányát: 2200 szótári egységet, a szótár 5%-át tekinthetjük alakváltozatnak (saját kifejezésével: ingadozásváltozatnak; vö. TÓTH i. m. 33), legalább kétféle (olykor háromféle) helyesírási formát megengedőnek. Fontos nyelvstratégiai ténynek tartom, hogy most már a leginkább szigorú, kodifikált normában (a helyesírásban) is megszorodott és számszerűen mérhető a (helyesírási) változatok száma; s úgy vélem, hogy ezek mennyisége és aránya a jövőben még tovább fog növekedni.

Az új értelmező szótár munkálataiban ugyancsak fontos nyelvstratégiai tény lett a határon túli nyelvváltozatok lényeges (közhasznú) szavainak számbavétele, egyúttal ezen nyelvváltozatok, a kétnyelvűségi helyzetből adódó nyelvi jelenségek (többletek) elismerése.

6. Az alakváltozatok típusai. — Tény, hogy az emberekben él az „egyetlen helyes változat” eszméje, amennyiben nem vagy csak nehezen, akadémuskodással (aggódással) fogadják el az alakváltozatokat. (Ennek nem is a nyelvművelés a legfőbb oka — van ekkora hatása a nyelvművelésnek? —, hanem inkább az emberekben meglévő szociálpszichológiai törekvések, amelyek a más szokásokban, így nyelvváltozatokban is a másik csoportot látják, szemben a „mi”-csoporttal.¹) Csak néhány olyan típusát sorolom föl az alak- vagy ingadozásváltozatoknak, amelyek „gondot” vagy legalábbis „reflektálási igényt” jelentenek az anyanyelvi beszélőknek.

¹ Ettől a rendkívül érdekes területtől most eltekintek, s csak jelzem, hogy „Szociálpszichológia és nyelvpolitika” című írásomban néhány részletét már tárgyaltam (BALÁZS GÉZA: MNY. 1999: 467—72).

Alaki csoportosításuk a NyKk. (E. L. — G. L., Sz. L. alakváltozatok, alakpárok 1: 139—43 szerint: a) magánhangzó-különbségen alapuló változatok (*csend ~ csönd, vele ~ véle*), b) mássalhangzó-különbségen alapuló változatok (*tulipán ~ tulipánt, kocsma ~ korcsma*), c) szótagolási vagy hangcsoportkülönbségen alapuló változatok (*menykhő ~ ménkhő, veríték ~ verejték*), d) tö- és kötőhangzóbeli változatok (*jöttök ~ jösztek, fő ~ föl, sark ~ sarok*), e) szóelemkülönbségen alapuló változatok (*igazából ~ igazándiból, itt ~ itten*).

Ehhez a rendszerhez saját nyelvművelői gyakorlatomból még néhány kategóriát hozzáteszek:

a) Magyar szó : magyar szó: *csatolmány : melléklet, kukac : kör a : és, villámposta : villanyposta : drótposta (emil, imél)*.

b) Magyar szó : idegen szó: *számítógép : komputer, kisközezt : bolt : üzlet : minimarket : shop, hírközezt : média : médiumok : médiák, permet : spray, magánosítás : privatizáció, ablaklemez : CD*.

c) Magyar kifejezés : magyar kifejezés (nyelvrétegbeli, használati különbség, sokszor idegen nyelvi hatás): *hull a hó — esik a hó* (a második példát erdélyiek kifogásolják), *személy érkezik : levél érkezik, telefonáltak valakinek : telefont kapott, nagyobb tölem, nagyobb tőlem, atól kezdve : onnantól, kell mennem : kell menjek : kell, hogy menjek, látom jönni apámat : látom, hogy jön az apám, a kettést nézzük : kettéről van adás* (ti. az MTV 2-es műsorát nézik, szlovákiai példa), *nem fogunk tudni felmenni : nem fogunk érkezni felmenni* (szlovákiai példa).

d) „Logikusság” (szakmai korrektség) céljából való helyesbítés: *felszáll : fellép* (az autóbuszra, villamosra), *kockás füzet : négyzethálós füzet* (ti. nem kockás!), *eliszapolódik : feliszapolódik* (a csatorna, a második forma „kötelező” környezetvédelmi kifejezés), *hőcsere : hőátadás* (ti. nincs csere!)

e) Politikai korrektségre (diszkriminációmentességre) való törekvés: *fogyatékos : fogyatékkal élő, világtalan : vak, süket : siket, alkoholista : alkoholproblémákkal küszködő, cigány : roma, anyós : anyus* (ti. az anyósviccek lejáratták az *anyós* szót!).

7. Nyelvstratégiai feladatok. — a) Az alak- és ingadozásváltozások felismertése, tudatosítása, a bennük rejlő sokszínűség, kifejezési gazdagság, árnyaltság megismertetése föltétlenül a modern nyelvstratégia és gyakorlati megvalósulása, a nyelvművelés feladata. Ugyanis egy élő nyelv esetében alapvető (antropológiai) jellemző a nyelvi sokféleség. A nyelvváltozatok sokfélesége a társadalom sokféleségét, egyúttal a nyelv gazdagságát jelenti. — b) Azonban ebből nem következik az, hogy a történelmi-kulturális hagyományokból eredően ne lenne (pl. Magyarországon, Németországban stb.) egy konvergens nyelvváltozat, amelyet a magyar nyelvtudományban irodalmi és/vagy köznyelvnek (valamint normának, eszménynek, szociolingvistáink standardnak vagy sztenderdnek stb.) neveznek, s amelyet nem valamiféle diktatórikus (paternalista) törekvés, akarat honosított meg, hanem a kommunikációs, együttműködési (vagyis hasznossági) szándék (ráadásul „alulról”, demokratikusan szerveződve) — valójában ennek van nyelvművelése, a többi nyelvváltozatnak nincs, vagy csak most teremődik (pl. „nyelvjárásművelés”), s a feladat itt elsősorban a tudatosítás. A köznyelvben (standardban) van szükség tanácsadásra, pedagógiára — nyelvművelésre, a többiben a nyelvi ismeretterjesztése a fő feladat. — c) A köznyelv (a nyelvhelyességi, együttműködési norma) az informatikai-technokulturális világban válságba kerülhet. NYÍRI KRISTÓF (Globális társadalom, helyi kultúra. Filozófiai vázlat. In: GLATZ FERENC szerk., Az információs társadalom. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 2000. 54) szerint: „Miközben a beszélt — sőt az írott — magyar egyre inkább a világangol hatása alá kerül, és használói által egyre felszínesebben értett keveréknyelvvé válik, a világangol elsajátítására a lakosság szélesebb köreiben nem kerül sor. Tört angol és keverék magyar egymást feltételezik; anyanyelvünk nem azáltal zagyválódik, hogy túl jó, hanem azáltal, hogy túl rosszul beszélünk angolul. (...) nem lehetséges-e, hogy az irodalmi magyart lassanként regionális nyelvjáráások fogják helyettesíteni? Vagy éppenséggel a magyar irodalmi nyelv modernizálását kell helyénvaló célként kitűznünk — a magyar szókinsznek az információs társa-

dalom igényei szerinti gazdagítását, létrehozva ezzel azt a lehetőséget, hogy a felsőfokú tanulmányok során az angol csak számottevően magasabb szinteken legyen elengedhetetlen —, s megtevéremtve az olyan innovatív *tudományos miliók* kialakulásának lehetőségét, amelyben a magyar legalább mint második munkanyelv szerepet játszhatna? Alighanem ezen utóbbi stratégiát kellene választanunk. Hiszen az olyan személy, aki gazdag és eleven anyanyelvi kultúrában nőtt fel, s a globális angolt második munkanyelvként beszéli, inkább lesz képes bizonyos eltérő gondolati szempontok észlelésére és elemző-kreatív összevetésére, mint az, aki egysíkúbb és egyoldalúbb nyelvi környezetben szocializálódott.” Azt nem tudhatjuk, hogy NYÍRI KRISTÓF jóslata beválik-e, de az föltétlenül lényeges, hogy a nyelv, nyelvünk jövőjével való foglalkozás egyre inkább kell, hogy a nyelvtudományt is érdekelje. Eddig főleg a nyelvművelésé volt ez a — sokszor prófétikus, de inkább kommunikációs alapállásból haszonelvű — jellemvonás, s miért ne maradhatna meg ez a tevékenység továbbra is a nyelvművelésnek (vagy a tanulmány elején bemutatott teljes rendszer egyes szintjeinek)? Ahogy a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport több konferenciáján is hangoztatta, vagy amiként KENESEI ISTVÁN (Hányféle igazság van?: MNy. 2002: 46—7) megfogalmazza: „A nyelvművelők fedezik fel — sokszor a leíró vagy társasnyelvésznél érzékenyebb füllel vagy szemmel —, hogy új jelenségek, kifejezések, szerkezetek jelentkeztek... A folyamat következő pontján a leíró/elméleti nyelvész, illetve ... a nyelvművelőbe oltott leíró nyelvész áll... A harmadik stáció a társasnyelvészet felségterülete... Végül az utolsó állomás újra a nyelvművelő. A felhalmozott adatok és magyarázatok alapján kellene döntenie arról, hogy szakemberként hogyan »viszonyul« az új jelenséghez, mit tanácsol a hozzá forduló érdeklődőknek: megállapítja-e, hogy az adott nyelvi jelenség például az iskolázottságnak (illetve annak hiányának) a jelölője-e és ekképpen rejtett vagy kimondott értékítéletet fűz hozzá, avagy esetleg kivár és semleges marad... És ha ezt [ti. a tanácsadást, B. G.] a szakemberek nem teszik meg, akkor nélkülük hozza meg — jó vagy rossz — döntéseit [ti. a beszélő, B. G.]”

8. B e f e j e z é s. — A változás biztos. A kérdés csak az: rohamosan átíródnak-e önmaguktól a magyar nyelvváltozatok, avagy ebben a folyamatban a kommunikáció hatékonyságának érdekében gyorsító vagy lassító szerepet vállalnak-e a nyelvészek (esetleg a beszélőközösség vagy valamilyen technológia). Én a megfontolt, stratégikus (és persze taktikus), a nyelvi hagyományokat tisztelő, a sokféleséget népszerűsítő nyelvművelésre szavazok — egyszóval a sok változatra és a folyamatos változatbővítésre.

Az agykutatók szerint az ember agyában még nagyon sok információ elfér, de a befogadás sebessége már nem növelhető. FREUND TAMÁS (A nyírfaaraszoló lepke és a jövő reménye: Magyar Nemzet 1999. december 19.) ezt vallja: „Az emberré válás után évezredekken keresztül párhuzamosan nőtt az agy befogadóképessége, kapacitása és a feldolgozandó információ mennyisége. Mára a párhuzamos ollóvá vált szét. Az emberi agy felvevőképessége biológiai okból nem tud gyorsabban nőni. Mivel minden kapacitást leköthet a külső információk befogadása, nem tud figyelni a belső világra, amely az évezredek kulturális örökség hordozója”. — Az orvosok konstatálják, hogy egyre több az időskori, sőt egyre fiatalabb kori elbutulás, szellemi leépülés. A folyamatot meggátolni nem tudják, az okát többnyire nem tudják. De a megfigyelések azt bizonyítják, hogy „a többől több marad”. Vagyis, akinek több van a fejében, többet használ belőle, annak egy esetleges leépülés után is több marad.

A tömegember egyfajta kultúrát, egyfajta nyelvváltozatot akar. A tömegember már aktív életében elkezd az információhalmozást, a kulturális-nyelvi egysíkúsodást, az elbutulást, s ha ez szenilitással párosul, akkor hamarosan végképp semmi sem marad.

Ezért hangsúlyozom: fontos a folyamatos nyelvbővítés, nyelv gazdagítás — társadalmi és egyéni szinten egyaránt.

BALÁZS GÉZA

Négy nyelvhelyességi babona ellenpéldái Arany Toldijában

Nyelvhelyességi babonákkal nem csak napjainkban találkozunk, bőségesen éltek ilyenek a XIX. században is. Arany János többnyire úgy küzdött ellenük, hogy — említésük nélkül — saját műveinek szóhasználatában, megfogalmazásában a meggyőződése szerint helyes nyelvi formákat igyekezett alkalmazni velük szemben. Érdemes megfigyelnünk ennek jellemző példáit már az 1846-ban írt Toldiban is. Az alábbiakban négy ma is nagyon élő nyelvhelyességi babonával kapcsolatban vizsgáljuk meg a költő példás megoldásait, amelyek a XXI. századi magyar nyelvhasználatban is tanulságosak lehetnek. (Cikkem Toldi-idézeteiben a költőtől élete végén jóváhagyott szöveg helyesírását követem, amelyet az 1986-ban megjelent Toldi-szótáram idézetanyagában is megtartottam, itt-ott eltérve mai helyesírunktól! — P. E.)

1. Még napjainkban is tartja magát az a nyelvhelyességi babona, hogy a *fog* segédigével alkotott jövő idejű igealak használata helytelen. A „Nyelvművelő kézikönyv” (Bp., 1980—1985.) erről írva Pintér Jenő hat-hét évtizeddel ezelőtti helytelen megállapítására és tanítására utal, aki szerint: „Nyelvünk a jelen idővel fejezi ki a jövőt is; ha pedig nyomatékos a jövő idő, akkor a *majd* szóval toldja meg az igét” (2: 371). A „Nyelvművelő kézikönyv” úgy ítél erről a véleményről, ahogy — minden bizonnyal — Arany János is ítélte volna: „Ebből az az igaz, hogy nyelvünk a jelen idővel is k i f e j e z h e t i a jövő időt; vagy hogy a beszélt nyelvben inkább a jelen idővel fejezzük ki a jövő időt” (2: 372).

Arany a jövő időt többnyire jelen igealakokkal fejezi ki a Toldiban. Például: „*Felmegyek* Budára bajnok katonának, *Mutatok* valamit ottan a királynak...” (6: 15). Négy helyütt azonban — mint az adott esetekben legjobb nyelvi formát — nyugodtan használja a *fog*-os jövőt. Ennek egész példanyagát együtt találjuk a Toldi-szótárban a *fog* segédige külön szócikkében (*fog*²), ahol dőlt betűs szedés emeli ki a vele összetett igealakokat az idézetekben: „A ki meg se halt még, minek azt siratni, Mikor a halott sem *fog* halott *maradni*...?” (6: 16); „Hol vagyon paizsom, páncélom, fegyverem? *Fog-e* a cseh bajnok *szembe szállni* velem?” (9: 15); „Úgy hiszem, ez a cseh nem *fog vinni* holnap” (12: 1); „Én neked a földön ím kegyelmet adok; Kérd Istent, remélem, Isten is *adni fog*” (12: 11).

2. Egy másik nyelvhelyességi babona úgy szól, hogy a létige (*van, volt, volna, lesz*) és a határozói igenév együttes használata hibás, magyartalan. A „Nyelvművelő kézikönyv” erről így ír: „...régii keletű és nagyon elterjedt a h a t á r o z ó i i g e n é v használataival kapcsolatos babona. Minthogy a határozói igenév és a létige kapcsolatának használata némelykor valóban ellenkezik a nyelvszokással (*le vagyok ülve; dolgozva lesz; stb.*), s minthogy e kifejezések nagyobb része valószínűleg német minta hatására keletkezett, sokat helytelenítik a *meg van írva, be volt zárva, meg lesz szavazva*-féle szerkezeteket is, amelyek a régi nyelvben, a nyelvjáráásokban, az irodalmi nyelvben és a köznyelvben igen szokásosak és kifogástalanok. Ezzel tulajdonképpen szegényítik a nyelvet, mert egy hasznos kifejezési eszközt, szükséges formát akarnak kiirtani a nyelvből” (2: 368).

Ezzel a kérdéssel az 1860-as években Arany János is foglalkozott, amikor az ő folyóiratában Torkos Sándor támadta egy cikkében a *díszítve lőn, feledve lettek*-féle németes szenvedő alakokat. Arany — mint szerkesztő — megjegyezte a lap alján: „Mi is érezzük és irtjuk a *lesz* igével összetett szenvedő alak germanizmusát, legtöbb felhozott esetben. De gondolkozunk egy kissé. A *van* igével összetett hasonló alakot senki sem mondhatja idegennek. A gabona le *van* kaszálva, le *volt* kaszálva, le *lesz* kaszálva. Ez, úgy hiszem, magyar. A *lesz* igével is, bizonyos szófüzésben mond a nép hasonlót. »Mire a gabona le *lett* vágva, egészen besötétedett.« Nehogy ezt is ki akarjuk irtani” (Koszorú 1864: első félév 91).

Hogy a költő szerint mikor helyes az ilyen nyelvi szerkezet, arra gazdag példatárral szolgál a Toldi-szótár, mely az elbeszélő költeményből az összes ilyen kifejezését idézi a létigék szócikkeinek (*lesz, vala, van, volna, volt*) „hat-i in-vel kaps.” jelzésű külön bekezdéseiben. Ebből az öt szócikkből most csak két-két példát idézek, ez alkalommal a határozói ige nevet is kiemelve:

l e s z : „[A nádasban bujdosó Miklósnak] Nátors *lőn* [= lett] az ágya, zsombok a párnája, Isten kék egével *födve* a tanyája” (4: 3); „Ha győz [öcséd a csehvel szemben], úgy derék fi, méltó kegyelemre; Ha nem, úgy vétkeért *meg leszen büntetve*” (8: 8);

v a l a : „...Miklós ... is szörnyen *meg vala indulva*, Nem is felelt mindjárt, csak jó idő mulva” (6: 11); „A király sátora *vala ott felvonva*” (11: 7);

v a n : „jaj! minden késő: öcsém *el van veszve*, Szántszándékkal való gyilkosságba esve!” (8: 6); „Ismeretlen bajnok ... mérkőzni kíván. Sisakellenzője *le vagyon bocsátva*” (11: 12);

v o l n a : „mintha vassá *volna* [Miklós] karja, maga *válva*, Még csak meg se rezzen [kezében] a kinyújtott szálfá” (1: 10); „mintha ördög *volna belé bújva*, [a farkas] Egyet hengeredik s talpra ugrik újra” (5: 7);

v o l t : „A sátrak *el voltak rekesztve* korlással” (11: 9); „Duna partban egy nagy zászló *volt felítve*, S tarka-barka csolnak a nyeléhez kötve” (11: 10).

3. Nyelvhelyességi babona az is, hogy *v o n a t k o z ó* névmásként és *v o n a t k o z ó* határozószóként csak az *a*-val kezdődő *aki, ami, amely, ahol, amikor* stb. használható, mert az *a*-előtag nélküli *ki, mi, mely, hol, mikor* stb. formát csak *k é r d é s b e n* alkalmazhatjuk. (Vö. Nyelvművelő kézikönyv 2: 368.) Nyelvművelésünk helyes álláspontja ezzel szemben az, hogy kérdő névmás és kérdő határozószó csak a rövidebb alak lehet, de vonatkozó egyaránt lehet a rövidebb és a hosszabb alak. A Toldi-szótár segítségével jól áttekinthetjük, hogy vonatkozás kifejezésére Arany a három vonatkozó névmásnak és hét vonatkozó határozószónak a rövidebb alakját is, a hosszabb alakját is használta. Hogy melyik hányszor fordul elő a Toldi szövegében, azt a következő összeállítás szemlélteti (a kérdők nélkül!):

V o n a t k o z ó n é v m á s o k :

Hosszabb alak: Rövidebb alak:

aki 22 *ki* 21

amely 7 *mely* 21

ami 18 *mi* 1

V o n a t k o z ó h a t á r o z ó s z ó k :

Hosszabb alak: Rövidebb alak:

ahogy 2 *hogy* 4

ahol 2 *hol* 5

ameddig 1 *meddig* 1

amidőn 2 *midőn* 9

amikor 1 *mikor* 18

amint 13 *mint* 2

amióta 1 *mióta* 1

Egy nyolcadik vonatkozó határozószónak, az 1-szer előforduló *amiért*-nek nincs *a*-előtag nélküli párja a Toldiban. Ezzel együtt a hosszabb névmás- és határozószó-alakok összesített száma 70, a rövidebbeké 83. Amint látjuk, Arany a *v o n a t k o z á s* kifejezésére többször használta a rövidebb, mint a hosszabb alakokat.

Mi lehet az oka, hogy a Toldiban háromszor annyi a (vonatkozó) *mely*, mint az *amely*? Az egyik ok nyilván a tömörségre való törekvés: a *mely* egy szótaggal rövidebb az *amely*-nél. A másik ok az lehet, hogy nyelvünkben gyakori az *a* névelő, s ezért különösen a névelőt is tartalmazó mondatokban kevésbé kívánatos az *a*-előtagú *amely* forma használata. Egy példa erre a Toldiból: „Aztán a lándzsákat a kezébe kapja, *Melyek a fal mellé voltak támogatva*” (6: 5). E két verssorban három *a* névelő van, sőt ezeken kívül is elég sok itt az *a*-hangú szó; költőnk a két *a*-val hangzó *kapja* igealak után nyilván rossz hangzásúnak érezte az *a*-kezdetű *amelyek* szóvaltozattal való folytatást: ezért is dönthetett itt a többes számú *melyek* mellett.

Hasonló oka lehet annak is, hogy az egyetlenegy *amikor*-ral szemben 18 *mikor* alakú vonatkozó határozószót találunk a Toldiban. Érdekes, hogy az *ami* és a *mi* vonatkozó névmás felhasználási aránya viszont épp a fordítottja ennek, ebből a szópárból ugyanis a hosszabb alak „szerepel” 18-szor, míg a rövidebb csak egy helyen. Talán azért alakult így az arányuk, mert a közönséges magyar nyelvhasználatban *v o n a t k o z ó* névmásként a *mi* ritkán fordul elő, az *ami* ellenben elég gyakran, s ez a Toldi nyelvében is tükröződik. Például: „*A mi* [= *ami*] volt, az nincs már: *a mi* jó volt, elmúlt” (4: 15).

4. Él mindmáig az a nyelvhelyességi babona is, hogy *k ö t ő s z ó v a l* nem helyes mondatot kezdeni. (Vö. Nyelvművelő kézikönyv 2: 369.) Hogy Arany a legkevésbé sem tartotta magát ehhez a tudománytalan „szabály”-hoz, az a Toldinak minden énekéből kitűnik. Már a költemény legelső mondata is kötőszóval, mégpedig két kötőszóval indul (az előhang elején): „*Mint, ha* pásztortűz ég őszi éjszakákon, Messziről lobogva tenger pusztaságon: Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem...” A tizenkét ének közül három kezdődik kötőszóval: „*Mint* a hímszarvas, kit vadász sérte nyállal, Fut sötét erdőbe sajtó fájdalommal... Ugy bolyonga Miklós” (4: 1); „*Kinek* az ég alatt már senkie sincsen, Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten” (7: 1); „*Mikor* Toldi Miklós megfogá a csehet, És az ijedtében legott térdre esett, Igen megörvendett a felséges király” (12: 1). (A vonatkozó névmások és a vonatkozó határozószók többnyire *k ö t ő s z ó i* szerepben fordulnak elő.) Számos versszaknak is kötőszó áll a legelején, s előfordul, hogy ugyanabban a versszakban további mondatok is kezdődnek kötőszóval. Például: „*De* ki vina bajt az égi háborúval, Szélveszes, zimankós, viharos borúval? *És* ki vina Isten tüzes haragjával, Hosszu, kacsaringós, sístergő nyilával? *Mert* csak az kössön ki Toldival, ha drága S nem megunt előtte Isten szép világa” (1: 12).

Arany János többször is két kötőszóval indítja versszakait: „*És mint* a toportyán, ha juhász kergette, [Miklós] Magát egy kiszaradt nagy nádasba vette” (4: 3); itt mellérendelő és alárendelő kötőszó áll egymás mellett a mondat élén. Ám egy mellérendelővel és két alárendelővel is kezdődik versszak a Toldiban, végül ilyen példát idézek: „*S mint mikor* egy fészek lódarázs fellázad, Olybá képzelhetni most az egész házat” (6: 20) — itt *h á r o m* *k ö t ő s z ó v a l* indul Arany mondata.

PÁSZTOR EMIL

ÉLŐ NYELV

Nyelvjárási szövegek Torontálvásárhelyről

Az itt következő szövegek közül az első kettőt — két népmesét — 2000 nyarán vettem magnetofonra torontálvásárhelyi fiataloktól. A hagyományozódás közvetítő segítségével történt: a meséket a lányok tanárnője gyűjtötte helybéli idős emberektől. A kötött szövegeket nem tekintjük a kötetlen beszéddel azonos értékű nyelvjárási dokumentumoknak, ám a prózai népköltészeti alkotások élőnyelvi megformálása során nagy mértékben érvényesülnek a beszélő nyelvhasználatának egyéni és közösségi sajátosságai. Mivel adatközlőim saját anyanyelvváltozatukban elhangzott történeteket mondanak újra, előadásuk a nyelvjárási alaprétet reprodukálja. Ennek szemléltetésére jegyeztem le a harmadik, kötetlen szöveget, amelyet Szabó József gyűjtött Torontálvásárhelyen, 1987 szeptemberében. Adatközlője egy hetvenhárom éves asszony volt. (Ezúton is köszönöm, hogy hozzájárult a felvételrészlet közléséhez.)

Torontálvásárhely (Debeljácsa [más helyesírás szerint *Debeljacsca* ~ *Debelyacsca*], vö. szerb *Debeljača*) vajdasági, dél-bánáti település. A helység legkorábbi neve az 1660-ban fölbukkanó *Debeljāk* (I. KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Bp., Akadémiai K. 1988. Negyedik, bő-

vített kiadás, 670). A helynév a szerbhorvát *debělják* 'kövér ember' közszóval esik egybe. Később a *Deběljača* névváltozat vált általánossá a település jelölésére. Ehhez l. a szerbhorvát *deběljāča* 'fekete földítők, Bryonia alba; varjúháj, Sedum telephium maximum' (vö. FNESz. i. h.). A községbe a XVIII—XIX. század fordulóján települtek magyarok a következő helységekből: Hódmezővásárhely, Magyarittabé, Gyoma, Szeghalom, Makó (l. még www.8ung.at/debeljaca/letelepules.htm). A *Torontálvásárhely* nevet a hódmezővásárhelyi telepések adták a falunak. Az internetes forrás a FNESz.-től eltérően magyarázza a *Debelyacsa* név eredetét. Eszerint a település környékét a latin *debellatio* 'visszafoglalt terület' magyarosított formájából *Debellāti-pusztá*-nak hívták, innen ered a *Debellács* vagy *Debelyacsa* név. Ma inkább ez utóbbi használatos.

A falunak hatezer lakosa van, ennek hatvan százaléka magyar. A magyar lakosság református vallású. Az általános iskolások számára van magyar iskola. A középiskolások többsége a közeli városokban, Kovačicán vagy Pancsován (vö. szerb Pančevo) tanul, ahol csak szerb nyelvű oktatás folyik.

Torontálvásárhely nyelvjárása a dél-alföldi nyelvjárástípusba tartozik. PENAVIN OLGA a szegedi kirajzású *ö-ző* telepek között említi a falut (PENAVIN OLGA, A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárasi atlasza. Kanizsa, Cnesa, 1995. 93). A település „A magyar nyelvjárások atlaszá”-ban és a bánati atlaszban kutatópontként szerepel. A nagyatlász anyagát és saját gyűjtését fölhasználva SZABÓ JÓZSEF írt részletesebben a falu nyelvjárásáról (SZABÓ JÓZSEF, Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek. Békéscsaba, Kecskemét, Szeged, 1990. 249—90). A torontálvásárhelyi nyelvjárás főbb jellegzetességei a következőkben foglalhatók össze:

A fonéma-rendszer 8 : 7-es: megtalálható benne a zárt *ē* hang, bár az *ö-zés* miatt megterheltsége kicsi. SZABÓ JÓZSEF megfigyelései szerint csak bizonyos egytagú és vegyes hangrendű szavakban fordul elő zár *ē* (SZABÓ JÓZSEF i. m. 253). A nyelvjárásra a független *ö-zés* jellemző, továbbá a zárt *ü-zés* és *ű-zés*. A középső nyelvállású hosszú magánhangzók kettőshangzókkal váltakoznak. Az atlaszok adataiban főleg az *ou*, *öü*, *ěj* diftongusok szerepelnek. Az általam lejegyzett szövegekben szélesebb ejtésű, nem tiszta képzésű kettőshangzók fordulnak elő: a fönt említettek kivül gyakori az *ó^u*, *ő^u*, *é^u*, de *ó^o*, *ő^o*, *é^o* is megjelenik. A *-ról/-ről*, *-tól/-től* ragok magánhangzói gyakran röviddek vagy félhosszúak. A fiataloktól gyűjtött szövegekben a hangsúlyos helyzetű *e* hangok a köznyelvinél általában nyíltabbak. Az idős adatközlő beszédére ez nem jellemző. A nyelvjárásban az *-el* hangkapcsolat helyén megtalálható a hosszú *ē* hang. Az *a* és az *á* olykor a köznyelvinél zártabb. Az *ö* és az *ē* helyén néha *ō* és *ě* hallatszik. A lejegyzett mesék szövegében gyakori, hogy a magánhangzók az érzelmi hangsúly miatt megnyúlnak. A nyelvjárás mássalhangzóinak fonémakészlete a köznyelvivel egyező. A *jön* ige egyes alakváltozataiban a *j* helyett *gy* áll: *gyütt*, *gyöd be*. A szóvégi zöngétlenülés megtalálható, de nem gyakori.

A nyelvjáróterületre jellemző a *megy* ige sajátos ragozása: *mék*, *mégy*, *mén*. A többes számú alakokban az *ö-zés* érvényesül: *mönyünk*, *möntök*, *mönnek* ~ *ménnek*. (vö. MNYA., PENAVIN i. m.). Az *adi*, *mondi*-féle ragozás megtalálható. A *-hoz/-hez/-höz* névszórag *-hon/-hön* alakban valósul meg.

A két szövegben előfordulnak a nyelvjárásra jellemző tájszók. Legnagyobb részük alaki tájszó: *mögént*, *hínának*, *ledürt* 'letürt' stb. (ill. l. még az *ö-zés* eseteit). Valódi tájszók a következők: *kanta* 'nagy, öblös, a korsóhoz hasonló alakú, de annál szélesebb szájú, egyfűlű cserépedény' (ÚMTsz.); *kantaderék* 'csorba, letört fűlű cserépkanna' (i. m.); *taroglya* 'rács-, illetőleg létraszerű szállítóeszköz' (TESz.).

A róka | *körösztlő^u* be möGy

Vót a világon *ęgy rő^uka*. | Ballagott, | *mönt* a fonyóházat keresni. Elő^utanálta a farkast. |
— Hová *mégy*, *rő^uka* koma? |
— *Elmék* a fonyó^uba! |
— *Én is elmék!* |

— Gyēre no | — aszonygya | — löszün ketten! |

Ballaktak, | ballaktak. | Útközben tanátak éty házat. | Bemöntek. | Hát, | ot van éty kosár szilva, | nincs mökfő^vve! | Hát a róka | elküte a fárkast tűzrevaló^tt szödögetni, | ő mög addig jól beszödögetött a szilvából. | Mög^ggyújtották a tüzet, | kifőszte^k a lekvárt, | föl vitték a padlásra, | löt három kantaderékkál. | Azutám bemöntek a házba. | A fárkas beült a kuckóba, | a ró^{ka} mög a kispatkára. | Étyször | a ró^{ka} mögéhözött, | elkezdi a kispatkán: | Frinci fráj, krisztináj! Gyere körösztolni! | Mögént elkezdi: | Frinci fráj, krisztináj! | Gyere körösztolni! | Szőri [? szóli 'szólja'] a róka magában, | aszonygya: |

— Hallot, pajtás? | Engöm hínak körösztolni! |

— ÉriGGy! | Ha engöm hínának, | én is ǎ^lmönnék! |

Kimönt a róka, | föl mönt a padlásra, | mögövítt éty kántaderék lekvárt. | Asztám bemönt. | Aszonygya a fárkas: |

— Nem hoztál neköm, ró^{ka} koma, sémmit? |

— Nem ám! | Még magam sem laktam jól úgy, ahoty köllöt vó^{na}! |

Föülütt a kispatkára. | Fonnak. | De a fárkas | nagyon éhös ám! | Étyször | mögént elkezdi szózni [? 'szólni']: | Frinci fráj, krisztináj! | Gyere körösztolni! |

— Hallod-e, pajtás, fárkas koma? | Engöm hínak körösztolni! |

— ÉriGGy | — aszonygya | — engöm hínának, | én is ǎ^lmönnék! |

Fölmönt a padlásra, mögént mögövítt éty kántaderék lekvárt. | Mikor mögötte, | légyütt a padlásrol. | Aszonygya a farkas a ró^{ka}kának: |

— Nem hoztá, ró^{ka} koma, | mos sē sēmmit? | Ém má nagyon éhös vagyok! |

— Nőno | — aszonygya | — hoztam éty kis kenyeret! | Elduktam a zsebömbe! | Ód mög! |

Föülütt a kispatkára, | fonnak, | fonnak. | Asztám mög^gnt elkezdi: | Frinci fráj, krisztináj! | Gyere körösztolni! |

— Hallot, farkas pajtás? | Engöm hínak mög^gnt körösztolni! |

— Ériggy | — aszonygya | — engöm hínának, | én is ǎ^lmönnék! |

Kimönt a ró^{ka}, | föl mönt a padlásra, | mögötte a harmadik kanta lekvárt is. | Mikor gyüt | le a padlásrol, | a tãrogya második fokãrol léesöt, | me^t maga is úgy akarta. | Elkezdöt jajgatni:

— Jãj, jãj, fãrkas koma, gyere! | Émbör van a padláson! | Mind mögötte a lekvárt! | Föl akartam mönni. | Hozni akartam neköd is. | Léestem! |

Az embör gyöd be épp a kiskapun, | még egy botot is hozott. | A róka möglátta, | ǎlszalatt, | a fárkas mög jól kikapott. | Amikor utolérte a rókát, | a róka akko is elkezdēt jajgatni, | hogy ő nagyon mögütötte magát, amikö léesött a padlásrol. | Vögye föl, vigye! | A farkas fölvitte a hátára, | elkezdi a ró^{ka} szõri az úton: | [mintegy énekelve, mondókaszerűen:]

— Vért viszi veretlent, agya-feje töretlent! | Ény jóllakva, ő éhön, | mégis ű visz engöm! |

Égy darabik csak hãl gatta a fãrkas, | mid beszél a ró^{ka}. | De asztám mökharagudott, | lévãkia a ró^{ka}kãt a fõ^ldre. | A ró^{ka} mögijett, | ǎlszalatt. | Utolért éty halakocsit. | Sarogya nem volt. | Fölmönt valahogy a kocsiãra, | sők halat ledürt. | A szögényembör nem vötte észre. | Lécsúszott a ró^{ka} is, | elkezdöt önni. | Arra mönt a fãrkas is, | láttya, hogy a róka öszik. |

— Mit csinã^lsz, ró^{ka} koma? | Öszöl? |

— Hó, honne, honne — aszonygya. | — Lemöntem az ára egy légbe, | néd, mennyi halat foktam! | Álig bírom mögönni. |

— Ugyan, | hoty foktãd, ró^{ka} koma? |

— Benyújtottam a fãrkamat a légbe, | ot tartottam, mik csak nehezen nem gyüt ki. | Érity tã^ls is! |

Lõm^e én a fãrkas, | benyújtya a farkát a vízbe. | Éccõ mögrãntya a farkát, | òra esett! |

— Hãzuc, te, ró^{ka} koma! |

— Nem a! Addik tardzs benne, mik csak nehezen nem gyün ki! |

Áddik tãrtotta a fãrkas a farkát a légben, | míg bele nem fagyott. | Kiabãl a farkas: |

— Gyere, róka koma, húzzál ki! | Gyere, róka koma, húzzá ki! |
 — Tudod-e, mikò leváktál a fõdre? |
 Róka jó lakott, | árva elmõnt. |
 Mõnnek a Tiszára, | kiabálnak a farkasnak, | de a farkas csak vonyító, osztán feszélgött. |
 Látták, hogy oda van fagyva, | így agyonütötték. | Így a rókának | mõnt lött az élete.

Adatközlõ: Szabados Erzsébet, 16 éves

Égy dëbëjjácsi történet a boszorkányokrò

Hun vót, hun nem vót, | égy dél-bánáti falucskában, Dëbëjjácson, | vót égy borbéjmùhej. |
 A borbéjnál összegyűlt a falu népe. | Ki borotválkozni szeretõt vót, | ki nyíratkozni, | de java
 észüg beszélgetni gyűtt üssze. | Égy idegön embör, | aki nem hitt a boszorkányogba, | aszonta: |
 — Ugyanmán, embörök! | Söprün ülõ boszorkányok nem l'étéznek! | Esz csak a babonás
 nép hiszi. |

— Ugyan, szomszéd! | Ém má láttam boszorkányt! | Neköm asztán elhihetöd! | — mongya
 a borbëj. |

Oszt äzön égy ideik tanakottak, | oszt szé'iszélgettek. | Mõnt mindönki a dõgára. | Idõközbe |
 néhányan összebeszéltek, | hoty tréfát üznek Mihájja, | aki eredetileg Mihájly vót, | de mivel
 mõktanút magyarul beszélni, | a falu népe ity hitta.

Miháj léfekütt aludni, | älalutt. | Nem gyűjtöt sè gyërtyát, | sè pètrölëumos lámpát. | Étyször
 valami zajt halott. | Mi löhet ez? | — gondolta magába, | de nem szót sèmmit. | Az ajton fakilincs
 vót. | Az embörök lënyomták, | bemõntek. | Égy vák lovat vezetget be, | aminek pokrõc vót a lá-
 bán, | hogy në hallaccon a mõnése. | A ló odamõnt a gazdáhon. | Az mõktapogatta. | Hát, | vala-
 mi szõrös! | Közéleb gyön. | Szõrös! | De még rug is! | Úristen, mi löhet ez? | Nagyom mögijett. |
 Zsupsz! | Kiugrott az ablakon, | át a borbëjjon. | De az nem hitte el neki, mi történt. | Tötette ma-
 gát, hogy nem tut sèmmit. | Mivel az idegön embör bebizonyosodott, | hogy ebbe a faluba l'ëteznek
 boszorkányok, | mindõnit eladott, | oszt elkötözõt más faluba. | Így vót, mese vót. | Igaz vót. |
 Vagy nem vót? | Hát így mesélték neköm is.

Adatközlõ: Kiss Szabina, 16 éves

A disznóölésre

— Hogyan készüldtek a disznóölésre?

— Mikor gyerökök vótunk, | akkor össze... | szõdelõszkõttünk négyen-ötë, | mõntünk
 a rokonokhoz. | Hinni, hoty hõnap disznótor lössz. | És akkor | röggel | mán akkorra apámék
 mind ottan körülotte | csináták a szalmából a tüzet, | meg mind öregapám, | meg a nagybátyáink, |
 utyhogy négy-öt disznót váktak. | És akkor mink mög a gyerökök körül ott | szaladgátunk a | tüsz
 körül, | csinátuk a kis tüzet nekik, | na és akkor, mikor ez möglött, | akkor szé'pen lëmosták, | akkor
 oszt ottan...

— Hogyan történt az? A lemosás.

— Amikor mõkfoktuk, mõkpörzsölték, | akkor szé'pen vízzel lëmosták, sùrolókefvel, hoty
 segítõttünk, sùroltuk, mindën. | És akkor ott úgy váktak akkor ré'gön szé'jje, | izikcsutkát töttek
 kétfelöl äggy-ety ké'vèt, | és akkor lëvõtték a sonkakat, | akkor a sz...szalonnát, | aszt az ódalt, | és
 akko úgy vitték asztám be, | s asztán csináták bent a kolbászt, | májas, | bõrsajt, | i ezök vótak. |
 Akkor oszt este vót a nagy vacsora, | össze löttek hiva, | mé'g többi rokossáG, | így.

— Mi volt az asszonyok dolga?

— Ugy dél... este, má elõtte való nap mõkkopasztottuk a tyúkot, sütõttünk ré'test, | aszt |
 gyúrtuk a tészát, kihúsztuk az asztalon, vót tûrüs, almás, tókös, diõs, | és azokat a tepszibe, és

a vaty kemöncét^t | be befütöttünk, | és akkor abba sülték mög a | ré... akkor röggēre vő^t töpörtő^s pogácsa, | pálinka, | ^eés úGy | mēnt a disznő^ttor. |

A disznót mikor ki... ké^tfele vakták, kivötték a belet, akkor az asszonyok elvitték a vájlinga^t, | és szé^ttvötték a vé^kkombelet a vastaktü, | és a vastagbelet uty fölszötték a kárjukra, mé^terösökre, | és akkor aszt elvitték. Uty kivakták, mögmosták, és asztán húszták mők ké^{sse}, | hogy vé^kjön [!] lögyön. | A vastagbélrül még lészették a kövé^ret, | és aszt is kimosták, akkor az dörzsölték kukoricával, | csutkatokkal, | és mikor asz tiszta lött, akkor osz lött | bevive, | és akkor fő^ttt a kukoricakásából lött a húrka, | a májas hurka mög lött a mindönfé^{le} apró^tlé^kogbul, | a kolbász mők hát a | húsgogbul, ugyē, amējiket lészettek. | Mer a sonkákat szoktak nagyop sonkát hagyni, kissebbet, | és akkor így van töpfé^{le}. | Akkor oszt | köll ugyē a bors, | ezöket má elötte valóⁿ nap mindönt elké^szitöttük, a børsot, à | fokhagymát, | mind, | emi [!] hozzávalóⁿ köllött. | Mikor oszt ké^ssz vő^t a hurka, | mög a børsajt, | májas, | akkor aszt az üzsdbe fort a víz, | akkor szé^tpen ot ki lött abá^{va}, a gömbözdbe mög lött a børsajt, | akkor az is ^o üty ki lött abálva, az mindön ki löt hütve, | és asztá iGy | vé^kgödöt szé^t... Akkor oszt este a vacsora, | vő^tót mindönfé^{le}, akkor mögēn vót leves, | sült hús vő^t, | szárma, | hurka, kolbász má akkora vő^t süte az asztalra, | ijen vő^t a vacso... É^s utána sok ivás.

— Hogyan készítik itt a szármat?

— A szármat? | Hát a | disznó^hus meg van darálva, | s abba méⁿ a riskása, | børs, | fokhagyma, | só, | tört paprika, | és összegyúrjuk, és akkor a | káposzta levelét^t ugyē mög van savanyodva, abba begyúrjuk, | és akko úgy rakjuk asztat a | fazé^gba, | ezelöt vót ojan cseré^pfazé^k. | É^s abba tötték, | és az mönd be a banyakemöncé^{be}, | osz^t abba vót fő^{ve} a jő^o, igazi szárma.

Adatközlő: Csala Ferencné Földesi Julianna, 73 éves

Gyűjtő: Szabó József

LAKATOS RITA

S Z E M L E

Havas Ferenc, A marxizmus-szindróma Sztálinizmus és nyelvtudomány

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XV. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2002. 453 lap

A szerző meglepő témájú kötettel lép a nyelvésztaársadalom elé, amely már a címében jelzi a kihívást az elfeledettnek hitt és ítélt elmélet és a köré épült vita újragondolására, a „per” újrafelvételére. Vajon érdemes-e a tudománytörténet lomtárából kiásni azt a rég megcáfolt, tudománytalan elméletet, amely különben jelentős politikai eseménnyé vált Sztálin 1950. évi „döntőbíráskodásával”, amelynek következtében a despota rendszeren belül legalább a nyelvtudományi vizsgálatokban megdőlt egy vezető klikk egyeduralma? — gondoljuk sokan a cím elolvasása után és a könyv elolvasása előtt. HAVAS FERENC azonban meggyőzően elénk tárja, bebizonyítja, hogy a kérdés és a vita felélesztése nem csupán tudománytörténeti kuriózum, hanem több annál. Elemzéseiben kimutatja, hogy 1. Marr téziseit ellenfelei sommásan vetették el, nem vizsgálták át minden egyes tételét, nem vették figyelembe helyes vagy legalább gondolkodásra ösztönző nézeteit; a szembenállók érvei jórészt fekete-fehér végletekben mozogtak; 2. túl a használható gondolatoknak kijáró igazságtételen, a mindenkori tudományosságba vetett hit megkívánja az egész kérdés-csoport tisztázását és a tények teljes feltárását; 3. Sztálin nem azt cáfolta meg, amit Marr állított,

bár több esetben igaza volt vele szemben, de nem cáfolt, hanem csak deklarált; írásai ideológiai jellegűek voltak pongyola és ellentmondó megfogalmazásban, nyelvtudományi vonatkozású kijelentései pedig legtöbbször tévesek; 4. Havas tételesen megvizsgálja Marr tanait, kritikusan minősíti elfogadható hipotéziseit, illetve elvetendő állításait; 5. a kérdés, túl a Marr-vita történetén és a tévtanok cáfolatán, a tudományosság és a tudománytalanság elvi, filozófiai vonatkozásait érinti.

A Marrizmus-vita éveiben még kortársi és még élő hazai nyelvészek érdeklődéssel lapozzák át e kötetet, kíváncsian keresik az ügy magyarországi kihatását, de e tekintetben a szerző csak BÉKÉS VERA munkáira utal (vö. A hiányzó paradigma. Debrecen, 1997.). Erre még később visszatérek.

Szerzőnk intenzív tudományos felkészültséggel hajtotta végre vállalkozását. Mintegy 350 művet sorol föl az irodalomjegyzékben, amelynek túlnyomó része orosz nyelvű, azonkívül a vonatkozó nemzetközi szakirodalom írásait is. A megjelent publikációkhoz kiegészítésként feldolgozta a korábban nem ismert, illetve hozzáférhetetlen levéltári anyagot, beleértve az aktákhoz, levelekhez írt széljegyzeteket, tanácskozási jegyzőkönyveket stb.

Az első fejezet (I. Marr 15—132) első, terjedelmesebb része (15—103) röviden ismerteti az apai ágon skót származású, Grúziában felnőtt Nyikolaj Jakovlevics Marr (1864—1934) életútját. Megtudjuk, hogy már kora fiatalságában feltűnt sokirányú érdeklődésével és tehetségével, főképp nyelvtudásával, amely az anyanyelvén és az örményen kívül kiterjedt a klasszikus nyelvekre, természetesen az oroszra és több újlatin nyelvre. 1884-ben iratkozik be a szentpétervári egyetemre, 1901-ben megkapja a magiszteri fokozatot, egyben megbízott professzori címet, 1902-ben doktor és teljes jogú professzor lesz. Attól kezdve hatalmas tudományos teljesítményére való tekintettel egyre nagyobb megbecsülésben lett része haláláig, sőt sokáig azon túl.

Az első fejezet második része (24—103) dokumentáció Marnak a sokáig és sokak által elismert, majd később sokak által megbírált, elvetett, lecsepült írásaiból. Ez az anyag az egyes nézeteket tartalmazó írásoknak hosszabb vagy rövidebb lényegi kivonata szerzőnk magyar fordításában. Mint ilyen — nem számítva a Marr-vita során megjelent magyar nyelvű részleteket — először ad teljes képet a hazai nyelvészek számára. Ennek a terjedelmes alfejezetnek a címe: „A nyelvről szóló új tanítás”, oroszul „Novoje učenije o jazyke”¹, ahogyan Marr nyomán főként egyik legtekintélyesebb híve, I. I. Meščaninov műveiből elterjedt.

A következő alfejezetben (A nyelvről szóló új tanítás értékelése, 105—32) elemzi Havas Marnak egyes tételeit, nézeteit, elméleteit témák szerinti rendben, kirostálja az értéktelen, valóban tudománytalan fantazmagóriákat a néhány értékesebb, vizsgálatra, továbbfejlesztésre alkalmas elmélet, nézet köréből. Előljáróban megjegyzem, hogy voltaképp csak egy megkérdőjelezetlen elméletet talál e körben: a stadialitás elméletét. Az elvetendő tézisek közé tartozik elsősorban az ún. négyelemű analízis (az elemek száma 12-ről redukálódott), miszerint az „ösi” *szal, ber, jon, ros* gyökökből keletkeztek a törzsi, földrajzi nevek és a nyelvek közszavai, vagyis ezeknek az elemeknek az összetételéből, hangalaki változásából; pl. a *szal* elem hüvelyezhető ki a *The-sal-ia, I-tal-ia, Tur-an* nevekből, a *ros* gyök nyomát őrzi a *Rus* 'Oroszország' és az orosz *ru-ka* 'kéz' (88—9). Elvetendő, hogy az emberi beszéd a kéznyelvből alakult ki. Marr elutasította az összehasonlító és történeti módszerrel felállított nyelvrokonság elméletét, többek között az indogermán nyelvekét, ami a bizonyítékok sora után képtelenség. Téves gondolat az írásrendszerek és a nyelvi alaktani típusok közti párhuzam. Nincs reális alapja az egyetemes nemzetközi ábécé kialakulásának. Az egyes világnyelv létrejöttéről ugyan lehet vitatkozni, de irreális feltételezni, hogy az nem hangnyelv lesz. Az emberi beszéd létrejöttéről elmélkedve Marr úgy véli, hogy a magánhangzók változása ősibb jelenség, mint a mássalhangzóké. Ez épp olyan alaptalan fikció, mint az az elmélet, hogy a többes szám előbb jött létre, mint az egyes szám.

¹ Az orosz szavak és nevek írásmódjában a szerző a magyaros átírást alkalmazza, a recensens viszont a szlavisztikában használatos átírást használja.

A megvizsgálásra alkalmas tételek közül az ún. glottogónia, a nyelvi fejlődés univerzális volta végeredményben beleilleszthető az univerzális kutatásának körébe (a recenzens maga is használja a *glottogónia* terminust). Nyitottabb teóriák közé tartozik a mediterrán térségtől mint a kultúra központjától való távolsága az archaikus nyelveknek, vagyis hogy minél távolabb kerülnek e nyelvek, annál archaikusabb szerkezetet mutatnak föl. Az ún. jafetikus nyelvekről szóló elmélet nem mondható tudománytalannak; az indoeurópai nyelvekkel való összefüggésük, pláne hogy ez utóbbiak az előbbiekből származtak szét, bizonyítatlan, de nem képtelenség; különben a „jafetita nyelvek” megjelölés Marnál hol csak a kaukázusi nyelvekre, hol más nyelvek körére is vonatkozik.

Marr a poligenezis híve, de ebben a tekintetben osztozik sok más nyelvész és nyelvbölcselelő álláspontjával.

Ugyancsak nyitott hipotézis a nyelv és a gondolkodás kialakulásáról szóló felfogása Marrnak, aki mint a mentalista álláspont híve, a gondolkodás elsőbbségét vallja.

Az alaktani, nyelvtani formáknak a kölcsönzését illetően Havas elfogadhatónak tartja Marr nézeteit, rámutatván (124), hogy például az szlovák első szótagú hangsúlyt többen magyar eredetűnek vélik. Hadd említssem meg ez irányú kételyemet, amelyet egy korábbi cikkemben fejtettem ki (MNy. 1984.), tudniillik a kérdés nem választható el a cseh és a lengyel hangsúlyozásától, amely bizonyára a magyartól függetlenül fejlődött ki az ősszlávból. De vannak e témakörben hihetőbb példák is, így a keleti szláv nyelvek névszói állítmánya, amely némelyek szerint a középkortól a finnugor szomszédság hatásának következménye.

Néhány más felhasználható tételén túl Havas a stadiális (szakaszos) változások elméletét kifejezetten gyümölcsöző, de még kiérleltlen hipotézisnek tartja. Erről értekezik egy külön alfejezetben (A stadiális tipológia: 194—218). Ebben az elméletben a mondattani tipológia diakronikus vizsgálatáról van szó. Ilyen irányú vizsgálatok más-más néven nyugati nyelvészek részéről is történtek. A stadiális tanulmányozása volt Marr követőinek, S. D. Kacnelsonnak, I. I. Meščaninovnak és másoknak érdeklődésük egyik fő témája. Különbéféle fejlődési sémákat állítottak föl. Meščaninov 1936-ban kiadott kötetében az ergatív mondatból a nominatív (pl. indoeurópai) mondati-puspa való átmenetet állapítja meg, ami több változatban már Marnál megjelent.

Havas egyébként kiemeli (129—31), hogy Marrnak számos hipotétikus, olykor téves gondolata más változatban, csirájában a XVIII. század után működő kiváló nyugati nyelvészek írásai-ban szintén megtalálható.

Eddig volt szó Marrnak kifejezetten nyelvészeti vonatkozású gondolatairól. Ám a 20-as évek vége felé Marr csatlakozott a forradalom táborához, és a marxista eszmék híve lett, 1930 tavaszán pedig a Tudományos Akadémia elnökhelyettese, ugyanebben az évben a párt XVI. kongresszusán Sztálin beszéde végeztével első hozzászóló lett. Nos már korábbi nézeteit követve a marxi ideológia kereteibe illeszkedve felállította azt a tételt, miszerint a nyelv felépítmény- és osztályjellegű (39—46). A nyelv osztályjellegét Marr még az ősi, történelem előtti társadalmi tagozódásra vezeti vissza, ami — később Sztálinnál is — heves elutasítás tárgya lett. Havas azonban rámutat, hogy a tévesen értelmezett, de amúgy is nem világosan fogalmazott tétel mögött Marr szociolektust értett, nem pedig társadalmi osztályt. Olyan értelemben viszont igaz az, hogy a nyelvi függőleges rétegződésben a szociolektusok az egyes társadalmi rétegekhez kötődnek. Az öt évtizede kidolgozott diglosszia jelenségei minden társadalomban viselik az egyes rétegek nyelvi stílusjegyeit, főképp a szó-kincsben, de például a japán és a koreai nyelvben alaktani megnyilvánulásai is vannak. Marrnak az osztály és a nyelvrendszer szoros kapcsolatát bizonygató állítása azonban minden alapot nélkülöz.

A nyelv felépítményjellegére nézve Havas (320—8) főképp Sztálin azon állítását cáfolja meg logikai érvekkel, hogy a nyelv nem az, de nem állítja ő maga, hogy a nyelv osztályjellegű. Te-kintsünk el a marxista ideológiától, de vegyük figyelembe azt a tényt, hogy a társadalmi változások, a gazdasági-ipari fejlődés visszatükröződik a nyelvben, pontosabban a szókincsben, főként a műveltségi és szakszavakban. Ilyen értelemben Havas szintén egyetért Marrnak azon nézetével, hogy „a gondolkodás és a nyelv a társadalmiság függvénye” (123).

Mint ahogyan Havas értékeléséből is kitűnik, a kaukazológusok körében Oroszországban és nyugaton egyaránt, Marr grúz, örmény és más kaukázusi nyelvű szótárai, nyelvtanai, régészeti, néprajzi stb. munkái, tanulmányai a szakágazatnak ma is elismert forrásai.

A kötet második része „Marrizmus” cím alatt (133—234) a névadó tudományos működését, elméletének, nézeteinek elterjedését, híveinek és ellenfeleinek írásait, vitáit ismerteti a halála utáni időköt is beleértve egészen a Marr-vitáig (1950). A viták, amelyek korábban változó hevességgel folytak, Marr 1934-ben bekövetkezett halála után jórészt elcsitultak. A sztálini terrornak 1933-tól kezdve számos nyelvész esett áldozatul, különösen a szlavisták körében végzett tisztogatások folyamán, akik ellen a nyugati tudósokkal való kapcsolatuk (N. Sz. Trubeckoj „herceg”) és az ószláv evangéliumi szövegeknek tanítása volt a vád, de a marrizmus követése vagy elvetése nem volt a letartóztatások ürügye, és marristák, sőt antimarristák egyaránt veszítették életüket vagy raboskodtak hosszú ideig abban a korszakban (pl. V. B. Aptekar és Je. D. Polivanov). 1947 és 1950 között heves élességgel újjultak ki a viták, illetve a pozícióharcok, amelyek kísérői, illetve következményei voltak más kulturális téren kirobbant konfrontációknak (Lityeraturnaja Gazeta, Lizenko stb.).

A harmadik rész (Marrizmus-vita: 235—388) az 1950 tavaszától kezdve fellobbant vitasorozatnak a szűkebb tudományszakon túlmenő és a pártpolitikába belejátszó eseményeit tárja föl.

Ebben a részben a marrizmus híveinek (N. Čemodanov, Meščaninov és mások) és ellenfeleinek (A. S. Čikobava, V. A. Serebrennikov stb.), valamint az ingadozók-közvetítők (G. Sanzejev) írásainak terjedelmes kivonata olvasható a Pravda 1950. május 9-én folytatólag közölt lapjain. Erre következett Sztálinnak június 20-án napvilágot látott hosszabb cikke, amelyet még kettő követett. Sztálin publikálásai közben a Pravda még több cikket közölt, köztük Marr korábbi híveinek önkritikájával és a „bölcset vezető” iránti hozsannával. A következő alfejezetekben (310—68) Havas ízekre szedi Sztálin kijelentéseit, továbbá téves és dilettáns nyelvészeti megállapításait, rámutat ellentmondó és zavaros nézeteire az osztályjelleg és a felépítmény marxista értelmezését illetően. E tekintetben a nyelvészeknek a Szovjetunióban és más országokban nem voltak kételyeik, habár persze az orosz nyelvészek ezt nyíltan nem hangoztathatták. Az továbbra is rejtély marad, honnan vette Sztálin a nyelvészeti adatokat. Semmiképpen sem Čikobavától, habár ő 1950. áprilisában háromszor is járt Sztálinnál, aki szakirodalmi javaslatot kért tőle. Az egyik nagy baklövése Sztálinnak az az állítása, hogy az orosz nyelv „nemzeti alapja” a kurszk-orjoli nyelvjárás lett (307). A tény az, hogy az irodalmi és a művelt köznyelv az északi és a déli orosz nyelvjárások közti átmeneti nyelvjárás lett Moszkva térségének központjával. Különböző létezik kurszk-orjoli alnyelvjárás, a déli orosz nyelvjárások középső déli térségében. Havas Sztálin fellépését az ő féktelen becsúgyával magyarázza, amelytől vezettetve fel akarta tüntetni magát a nyelvészeti kérdések szakértőjeként.

Sztálin cikkei után a marristák vereséget szenvedtek, de — mint Havas hangsúlyozza — olyan súlyos megtorlásokban nem volt részük, akárcsak ellenfeleiknek korábban, mint más tudomány- és művelőinek, művészeknek és más értelmiségieknek az előző időszakokban. De még nem alakult ki a tudományos kutatás szabad légköre, és Sztálin dicsőítgetése haláláig kitartott, majd Marr gondolatai és a velük kapcsolatos vita lassan feledésbe merültek. 1963-ban, még a hruscsovi korszakban jelent meg Vinogradov előadása egy tudományos vitában a sztálini „személyi kultusz” korszakáról, amelyben elítéli a marrizmus jelenségét is.

A negyedik rész (IV. Metamarrizmus: 389—432) ismét felveti a tudományosság és tudománytalanság elvi, filozófiai problémáját; főként Békés Vera említett kötetétől vezettetve pedig Havas úgy látja, hogy a marri gondolatok lényegében a „göttingai” (Humboldt) nyelvszemlélettel azonosíthatók, tehát a nyelvtudományt a társadalomtudományok közé illeszti, szemben a „kartéziánusi” paradigmával, amely a gondolkodás elsőbbségéből kiindulva természettudományi jellegűnek tartja. Havasnak az előbbi témáját illető azon nézetehez, amely szerint a tudományosság vagy annak hiánya csak a paradigmán belül ítéltető meg, utalok a marri téziseknek tételes felülbírálatára (105—32), amelyekben több tanítását veti el tudománytalansága miatt. Azt vallom magam, hogy amíg a természettudományban általában egyöntetűen megállapítható, hogy mi tudománytalan (pl.

$2 \times 2 = 5$, a víz összetétele H_2O), addig a társadalomtudományokban, a nyelvtudományban ez nem mindig lehetséges egyöntetűen, általános egyetértséssel. Magam például a glottokronológiát, valamint a magyar és uráli nyelvek sumer eredetének fikcióját nevezném tudománytalannak. Mindkettő esetében a kiindulás téves: a nyelvek alapszókinccsének egyenletes változása egy nagyobb időszak alatt, illetve az összevetett szóalakok rendezetlensége a hangtörvények negligálása miatt.

Vessünk egy pillantást a hazai marrizmus történetére! Békés Vera a háború utáni időszakról a sztálini cikk megjelenéséig tételesen átvizsgálta a megjelent publikációkat, és úgy látja, hogy a marrizmusnak néhány híve által kifejtett kampány marginális jellegű volt, nem éles, és nem követte megtorlás. A valódi történet azonban ettől a képtől lényegesen eltér. Ahogyan a Szovjetunióban, minden diktatúrában, úgy Magyarországon sem mindent publikáltak, pláne nem kaptak nyilvánosságot a háttérben, a pártközpontban folyó tanácskozások, befolyásolások a döntések meghozatala előtt. A magyar nyelvtudomány 1949—1950-ben válságos helyzetben volt; kiváló tudósaink, mint Pais Dezső, Zsirai Miklós, Kniezsa István és mások attól tartottak, hogy a magyar, finnugor, szlavisztikai és más tanszékeket éppen az „egyedül marxista marri eszmék” jegyében megszüntetik, professzorait elbocsátják az egyetemekről, vagy még rosszabb történik velük: gondoljunk arra, hogy 1950-ben javában folytak a kitelepítések. A Sztálin-cikk, amely néhány nappal a Pravda-cikk után magyarul jelent meg a Szabad Népből, óriási fellélegzést jelentett, tudósaink megkönnyebbülten olvasták Sztálin írásait, és nem elemezték nyelvészeti vagy pláne marxista nézeteit. (Erről az időszakról vö. a Nyr. 1950: 66—71 cikkét kevéssel a Sztálin-cikkek megjelenése előtt és a Nyr. 1951: 101—6 cikkét a viták lezajlása után.)

Havas Ferenc kötete túlmegy a tudomány- és a szovjet politikatörténet érdekelttségén, tanulságul szolgálhat a jövő kutatóinak és alapul Marr, valamint hívei és az antimarristák gondolatainak elmélyült kiértékelésére több mint ötven év távolából. Angol vagy/és orosz nyelvű fordítása hasznos lenne az orosz és a nyugati nyelvészek mai nemzedékének.

A marri eszmék és a velük kapcsolatos tudománypolitikai ellentétek és viták a szovjet uralomtól függő más országokban is jelentkeztek. E téma külön vizsgálatra szorul. De Marr nézetei (pl. a négy elem fikciója) kedvező visszhangra találtak Törökországban, ahol a Kemál Atatürk által indított ún. „napnyelv” (Güneş-Dil) elméletre hatott. Maga Marr többször járt Törökországban, ahol nagyszerű előadásokat tartott, sőt I. I. Meščaninov szintén fellépett 1937-ben a 3. török nyelvészkongresszuson. (Erről lásd AYŞE TETİK tanulmányát: *Der sowjetische Linguist N. Ja. Marr und die türkische Sonnensprachtheorie*: Archivum Ottomanicum 20. 2002: 1—37.)

FODOR ISTVÁN

Karády Viktor — Kozma István, Név és nemzet Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig

Osiris Kiadó, Bp., 2002. 378 lap

1. A két társadalomtörténész szerző kötete a *n é v m a g y a r o s í t á s o k* kérdéskörének első monografikus értékű feldolgozása. Még akkor is így van ez, ha — mint a kötet előszava tudunkra adja — itt csak a szerzők eddigi vizsgálatainak legfontosabb eredményeit, annak „első summázatát” olvashatjuk. A feldolgozás átfogó, alapos és részletes, de „annyiban egyoldalú, hogy tárgyunkat elsősorban a 19—20. századi magyar »nemzetépítés« problémái és szimbolikus apparátusában betöltött szerepe felől” közelíti meg (10). A két kutató értelmezése szerint a névmagyarosítás tulajdonképpen „nominális asszimiláció”, mely a magyarországi allogén (háttérű) népességet — azaz: a nem magyar ajkú vagy kulturális háttérű kisebbségeket a zsidósággal együtt — érinti.

A többé-kevésbé már asszimilálódott vagy asszimilálódó, de idegen családnevű népesség névmagyarosítása társadalmi, politikai üzenettel bír; „kollektív névváltoztatási stratégiáik” adott történelmi-társadalmi-politikai erőterben értelmezendők.

2. A családnév-változtatások történetét a szerzők négy nagy korszakra osztják: 1814/15—1880, 1881—1918, 1918—1944 és 1945-től napjainkig. A korábbi dátumok a névváltoztatás szabályozása szempontjából fontosak: a családnév-változtatás XIX. század eleji hivatalos szabályozásának kezdete, illetve a névmagyarosító mozgalom fellendülésének 1881-es nyitánya. Az utóbbi évszámok a magyar történelem sorsfordulóit jelentik, melyek döntő módon befolyásolták a névmagyarosító mozgalom alakulását is. A kötet a nagyobb korszakokon belül kijelöli természetesen a belső korszakhatárokat is, különös figyelmet fordítva a „konjunkturális kisciklusokra”.

A családnévek történetének és a névváltoztatások első évtizedeinek áttekintését követi a részletesebb vizsgálat: az 1881. esztendő (a névmagyarosító mozgalom feljutásának éve), különös alapossággal pedig az 1894. év anyagával kezdődően. (A fellendülés okait, a háttérben álló történéseket a kötet példamutató alapossággal mutatja be.) Az adatokra támaszkodó elemzések az ötvenes évek bemutatásával (egészen pontosan 1956-tal) zárulnak. Ekkorra ugyanis a családnév-változtatás gyakorlatilag elveszítette korábbi politikai és ideológiai jelentőségét, magánüggévé vált — háttere, általános jellemzői lényegesen megváltoztak.

A kötet fő fejezetei egy-egy nagyobb korszak bemutatására vállalkoznak; sokszempontú, összetett elemzési rendszerrel igyekeznek feltárni a névmagyarosítások korabeli háttérét és az összefüggéseket. Arányaiban a legtöbb figyelmet az 1918 és 1944 közötti időszak kapja. Bemutatása két fejezetre oszlik: előbbi (A mozgalom szerkezetváltása a Horthy-korban) a névmagyarosító mozgalom alakulását, számszerűsíthető jellemzőit vizsgálja, utóbbi (Névpolitika, keresztény kurzus és fasizálódás) inkább a történelmi-társadalmi háttérrel, az eseménytörténettel, a rendeleti szabályozás alakulását taglalja. Az előbbi fejezetben leírt egyes eredményeket így csak az utóbbi fejezet teheti teljesen érthetővé, egyes résztemák (például a terület-visszacsatolások korszakának) bemutatása pedig két részre bomlik.

3. A szerzőpáros elemző munkája elsősorban egy igen terjedelmes adatbázison nyugszik. A vizsgált időszak névváltoztatásait elsősorban saját alap kutatásai: a kiválasztott mintaévekből származó, reprezentatív mintavétel — közel 13300 konkrét névváltoztatási eset — alapján elemzik. A mintavétel a névváltoztatási ügyek megismerésének legjobb — s a kutatók számára nehezen hozzáférhető — forrására: a belügyminisztériumi eljárás során keletkezett egykori iratanyagra támaszkodik (ez a Belügyminisztérium irattárában, illetve a Magyar Országos Levéltárban található). Az eddigi szakirodalom és eredmények, a téma kutatásában felhasználható források és az adatfelvétel kérdéseinek rövid áttekintése akár egy külön kis fejezetet is megérdemelt volna. Ez — tekintettel a témakör kevéssé ismert voltára — más kutatók számára is tanulságos lehetne, ám minderről sajnos keveset tudhatunk meg a kötetből.

A kötet sokoldalúan hasznosít egyéb forrásokat is. Felhasználja a korabeli statisztikák mellett az országgyűlési jegyzőkönyveket s a jogalkotás dokumentumait. (A vonatkozó fontosabb rendeletek szövegét a kötet talán függeléként csatolhatta volna — mint a fiatalabb szerző korábbi tanulmányában: KOZMA: Száz. 1997: 430—6). Sokszor támaszkodik a korabeli sajtóra, a kortársak írásaira s a névmagyarosítást szorgalmazó kiadványokra, adataik hasznosíthatóságát pedig különös körültekintéssel értékeli (l. pl. 29; 67. jegyzet). Ezek sorát egyébként néhány további munkával — legalább az említés szintjén, a korabeli érdeklődés jellemzéseként — bővíthették volna. (Némelyiknek már a címe is sokat mond; például: GALAMBOS KÁLMÁN, Magyar név. Magyar szellem. Magyar ruha. Magyar tánc. Pécs, 1933. Magyar Nemzeti Szövetség kiadása; KOZOR GYULA, Légy nevedben is magyar! Léva, 1939. Utóbbit különösen tanulságossá teszi a megjelenés helye és ideje, továbbá hogy szerzője a nemrég kinevezett főispán.)

A névváltoztatások kérdésköréhez kapcsolódó nem túl bőséges, de sokszínű szakirodalomból szerzőink érthető módon elsősorban a hely-, társadalom- és népiségtörténeti szempontú feldolgozásokra támaszkodnak. A nyelvészeti — nyelvművelő, névtani — kiindulású kutatások eredményei így kevésbé s kissé esetlegesen épülnek be a kötet anyagába. A jellemző és sokszor kortárs nyelvművelő irodalmat például egyedül BENKŐ LORÁNDnak „A családnév-változtatás kérdései” című, 1948—49-ben a Magyarosan hasábjain három részletben megjelent alapvető tanulmánya (illetve: annak első része) képviseli. Hiányoznak az irodalomjegyzékből a témával több ízben foglalkozó HAJDÚ MIHÁLY, MIKESY SÁNDOR és OROSZ BÉLA tanulmányai is, melyek ugyan másféle érdeklődéssel közelítik meg a témát, egyes megállapításaik azonban a társadalomtörténet számára is tanulságosak lehetnének. Az itt említett szerzők egy-egy elemzése például a két háború közti katonatiszti kar „névnemesítő” névváltoztatásairól (NévtÉrt. 1994: 5—12), a névszépítés területén általában (MNy. 1964: 216—21) és az „anyagi” (társadalmi, gazdasági, politikai) érdekekkel magyarázható dualizmus-kori névváltoztatások témakörében (Nyr. 1977: 31—40) gazdagítja ismereteinket.

4. A kötet szerzőit elsősorban a névmagyarosítások történelmi-társadalmi vonatkozásai érdeklik. A név ebből a szempontból azért érdekes, mert benne a néviselő allogén háttere juthat kifejezésre; megőrzése vagy megváltoztatása az ehhez való viszonyulást, illetve annak változását jelezheti. A szerzők figyelme tehát elsősorban nem a névre, hanem a néviselőkre, illetve az érintett társadalmi csoportokra, a névváltoztatási szándékokra, a politika és a közvélemény szerepére, az adminisztratív háttérre — ezek változó és változatlan jellemzőire — irányul.

A névváltoztató népesség jellemzőit, megoszlását pedig páratlan sokoldalúsággal mutatja be a kötet. A számba vett szempontok: etnikum (a név karaktere és egyéb jellemzők alapján), felekezet (születéskor és a névváltoztatáskor), lakhely (születéskor és a névváltoztatáskor; város vagy falu; a nyelvtérületen belül vagy kívül, szórvány- vagy szigethelyzetben), társadalmi réteg, foglalkozás, nem szerinti megoszlás, életkor, családi háttér. Rendszerint több változót együttesen s különféle összetételben vizsgálnak, abszolút számokkal és arányszámokkal egyaránt dolgoznak. Ugyancsak termékeny a különféle adatsorok: saját eredményeik, a korabeli statisztikák vagy a korszakra vonatkozó becslések egymással való összevetése; ezek segítségével egyes társadalmi csoportok alul- vagy felülreprezentáltsága is jól vizsgálható. Mindezeknek köszönhetően sokkal pontosabban, illetve sok esetben elsőként tárhatók fel, azaz érthetők meg az adatok mögött meghúzódó összefüggések.

A kötetben található 87 táblázat a vizsgálatra érdemes megközelítések legváltozatosabb példáit nyújtja. Két jellemző példa: „A főbb etnikai-felekezeti csoportok névmagyarosítási esélyeinek hozzávetőleges becslése a századfordulón”, egy fő névmagyarosítóra vonatkoztatva (82); „Névváltoztatási kérelmet benyújtók régiók, felekezet és az elhagyott nevek jellege szerint (1919—1933 és 1938 együtt)” (150). A névváltoztatások mennyiségi alakulását több táblázat s a nagyobb fejezetek közé iktatott grafikonok ábrázolják. A sokoldalú vizsgálat eredményeit gazdagságában eleve nem könnyű áttekinteni. (Jó hasznát vehetnénk egy, a kötetben található táblázatokhoz készült mutatóknak.) Az egyes időszakok sem teljesen azonos módon lettek feldolgozva, a különböző táblázatok eredményei pedig nem mindig állíthatók tökéletesen egymás mellé. Ennek okai részben a felhasznált források és a mintavétel adta lehetőségekben, részben pedig az eddigi vizsgálatok s a kötet terjedelmének korlátozott voltában rejlenek.

A kötet szerzőit mindezek mellett is sokféle s árnyalt következtetést vonnak le adataik tömegéből, valamint az egyéb forrásaikból s a szakirodalomból merített tények segítségével. Különkülön vázolják fel például az egyes névváltoztató csoportok sajátos motivációit. Ezek egy-egy csoport esetében is igen sokfélék és összetettek lehetnek (példaként I. a parasztság általában alacsony részvételének okait: 46). Olykor azonban általánosabban is megfogalmazhatók: a zsidók esetében

asszimilációs vonzással („stratégikus névmagyarosítók”), a keresztények (é.: a nem zsidók) esetében pedig asszimilációs nyomásként („konjunkturális, ill. opportunistá névmagyarosítók”) írva le a névmagyarosításhoz vezető „kényszerpályákat” (l. 95—6). A kötet fontos tanulságai között említhetjük többek között azt, hogy a névmagyarosítások zöme 1918 előtt is jórészt a trianoni országhatárok által határolt területeken zajlott (120); valamint azt, hogy a névmagyarosítás elsősorban — bár (főleg egyes történelmi korszakokban) nem kizárólagosan — nagyvárosi asszimilációs magatartás, mely általánosságban a tágan értelmezett (földrajzi, urbanizációs, társadalmi) mobilitással mutat szoros összefüggést (l. pl. 88).

Az egyes társadalmi csoportok szintjén érvényesülő hatásokat részletesen bemutatják a szerzők, az egyes kérvényekben megjelenő, konkrét indoklásokra azonban kisebb figyelmet fordítanak. Ezeket csak az 1945—48 és 1951—56 közötti időszak esetében veszik számba, (a kötetben ritkaságszámba menően) konkrét névpéldákkal is illusztrálva (288—90). Egyik-másik kategória meghatározása vitatható ugyan, a konkrét esetek lehetséges összetettségét viszont a szerzők ügyesen, egykori kérvényekből vett idézetekkel is jól illusztrálják (293—5). Bár a kérelem indokait hivatalosan a második háború utáni évekig nem kellett feltüntetni (de vö. 164; 141. jegyzet), elég gyakran olvashatók azok a korábbi kérvényekben is (vö. OROSZ i. m.); s bár igaz, hogy az itt feltüntetett okok nem feltétlenül a valós indítékokat tárják fel (l. 290—1 is), mégis sajnálattal mondunk le ezeknek a korábbi időszakokra vonatkozó feldolgozásáról.

A névmagyarosítás társadalmi folyamatának, nézőponttól is lényegesen függő megítélésének bemutatása — akár országgyűlési vitában, sajtóban, tudós gondolkodásban, névmagyarosító mozgalomban vagy másképpen nyilvánul meg — ugyancsak nagy értékét jelenti a szerzőpáros munkájának. A kötet a nagy történelmi korszakváltások és a kisebb horderejű politikai változások szerepét egyaránt jól ábrázolja. Az előbbieket példázza többek között az 1918-as, illetve 1920-as korszakhatár: az ország területével együtt különösen az allogén háttérű népesség, azaz a potenciális névmagyarosítók számának a korábbi töredékére való csökkenése. A kisebb horderejű politikai tényezők hatását pedig jól tükrözi a hatósági néppolitika, ennek függvényeként pedig a rendeleti háttér és a hivatalos ügymenet változása; legszembetűnőbben talán éppen a millennium körüli, miniszterelnökről „Bánffy-terror”-ként jellemzett időszakban. (Ez pedig, mint tudjuk, a családnévmagyarosítás központi, így leginkább a közalkalmazottak esetében eredményes szorgalmazása mellett a helységnevek és keresztnevek magyarosítása érdekében is tett lépéseket: l. 66—7 is.) A kötetben ezért is kap méltó teret a hivatalos háttér bemutatása; különösen sokatmondóan az 1945 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan (számszerűsítve is: ügyintézési időtartam; elintézés, elutasítás és az ügyek „elfektetésének” aránya — a kérvényezők különböző csoportjainak esetében).

A kötetből érintőlegesen némi információt kaphatunk az utódállamok két háború közötti néppolitikájáról is, amely egyébként meglehetősen ismeretlen területnek számít a szakirodalomban. S hogy a politika mennyire fontosnak tarthatja ma is a családnév etnikai karakterét, arra jó példával szolgálhat számunkra az a csupán néhány évvel ezelőtti sajtóhír is, mely szerint a kolozsvári polgármester, Funar a magyarországi kárpótlási törvényre válaszlépésként indítványozta a bécsi döntést követően magyarosított családnévek kormányrendelettel történő románosítását (idézi KISS GÁBOR — PUSZTAI FERENC, Új szavak, új jelentések 1997-ből. Bp., 1999. *névrománosítás* a.).

5. A téma feldolgozásában a szerzők szempontjából eleve érthető, de a nyelvi és névtudomány számára sajnálatos módon e két tudományterület viszonylag csekély szerepet kap. Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy az érintett névanyag — az elhagyott, régi és a felvett, új nevek — kezelését és közreadását igencsak megszigorították a hivatalos szervek (323). A konkrét nevekkel közelebbről mindenesetre csupán a két háború közötti, s főleg a háború utáni idők tárgyalásakor találkozunk (a korábbi, az adatvédelmi rendelkezések által kevésbé fedezett korszakok esetében sajnos nem kerülnek szóba). Tényleges nevek így csak általánosított vagy a szakirodalomból vett példaként bukkannak fel néhol. Jobbára azonban csak egy (olykor két) kezdőbetűvel

(és olykor a név végződését is megadó formában) s három ponttal anonimizált, vagy semleges betűkkel (X. Y.) jelzett neveket találhatunk a kötetben. (Az egyetlen kivételt a szerzők külön, lábjegyzetben indokolják: 266; 282. jegyzet.) Az anonimizált nevek rendszerint az egykori kérvényekből idézett részekben szerepelnek, melyekből gyakran — bár nem mindig — az egyéb konkrétumok ugyancsak kimaradtak.

A névanyag alapvető vizsgálati módja a kötetben — a szerzői célkitűzésnek is megfelelően — az idegen eredetű nevek és viselőik feltehető allogén hátere közötti összefüggésen alapul. Mivel a kötet figyelmének középpontjában a névmagyarosítás áll, a nem idegen hangzású, hanem magyar családnevet változtató — s az itt feldolgozott korszakokban legfeljebb néhány százalékos arányt képviselő — névváltoztatások kérdése csak ritkán vetődik fel (bár pl. az 1945—56 közötti korszak esetében felmérést is találhatunk ezek indokairól: 322). A névválasztás, a névizlés, a névgyakoróság kérdései nem jellemzik a feldolgozást, bár a korábbi szakirodalom egyes eredményei mellett a szerzők egyes erre vonatkozó, saját megfigyeléseiket is közreadják. A névtani szakirodalomban eddig használatos *névszépítés* és *esztétikai célú névváltoztatás* kifejezések mellé (s részben: helyett) ez a munka bevezeti a *névnyeresítés* — a korábbiakhoz hasonlóan érthető és találó, de nem egzakts s a terminológiai sokszínűséget tovább növelő — kifejezést (a kötet végi mutatóban sok hivatkozással szerepel, míg pl. a *névizlés* szó hiányzik abból).

6. A szerzők magas fokú filológiai igényességről tesznek tanúbizonyságot. Az elemzés során s a közel ezer jegyzet némelyikében több kérdést is részletekbe menő pontossággal tisztáznak: így például az Országos Névmagyarosító Társaság megalakulásának idejét (191; 47. jegyzet) vagy az 1860-as években történt illetékemelés ügyét (kiigazítva ezáltal a szakirodalom eddigi általános vélekedését, mely szerint ez egyértelműen a névmagyarosítás visszaszorítását célozta volna: 36—7). A szerzők a névváltoztatások háttérét — legalábbis a háború alatti évektől — gyakorta teszik érzékletesebbé egykori kérvényekből vett idézetekkel, egy-egy névváltoztatási esetet pedig részletesebben is felidéznek, jól illusztrálva vele az egyes esetek olykor igen bonyolult összefüggéseit (pl. 255—6).

A kötetet viszonylag terjedelmes (10 lapos) és hasznos név- és tárgymutató zárja, mely a fontosabb említéseket dőlt betűs szedéssel emeli ki. A szerzők szándéka szerint sem törekszik teljességre (369), önmagában indokolt szelektivitása azonban olykor egyenletlen, vitatható. Egyes utalásai a téma szempontjából kevésbé lényegesek (pl. *Cincár(ok)*, *Cserkészek*, *Oszmán birodalom* és *Török(ök) Magyarországon*), mely elsősorban a mutató — fontosabb kérdésekben is megmutató — hiányosságaival szembesítve tűnik indokolatlannak. (Így például a kételemű személynév és a kettős családnev fogalmát itt egyesítő *Kétnevűség*, *kettősnevűség* címszó a vonatkozó kötetbeli előfordulásoknak a felét említi meg.)

7. A feldolgozás nem terjedt ki az 1956 utáni évtizedekre, így a névváltoztatások későbbi alakulására vonatkozóan a szerzők inkább csak eddigi vizsgálataik tanulságaira építő feltevéseiket fogalmazhatták meg. A „Zárszó” címet viselő rövidke fejezet ugyan példamutatóan tekinti át a Kádár-korszaknak a névváltoztatásokra feltehetően befolyást gyakorló jellemzőit, a névmagyarosítások történetének elemzéséből kiindulva s a későbbi irattári anyag alaposabb ismeretének hiányában azonban nem mérheti fel megfelelően a későbbi folyamatokat. Nem számoltak a szerzők azzal, hogy ezekben az évtizedekben megjelennek és egyre szaporodnak a keresztnév, továbbá az asszonyok vagy az elvált, megözvegyült nők által viselt névformák megváltoztatására irányuló kérelmek — melyek ügyintézése és iratanyaga egyaránt a családnev-változtatásokéhoz társul. Az egyes névváltoztatási típusok belső képviselési arányairól nem tudva, csupán a névváltoztatási iratanyag iktatószámaiból kiindulva születhetett meg az a téves feltevés, mely szerint a névváltoztatások semlegesülése „mégsem jelentette a mozgalom tényleges eltűnését vagy akár meggyengülését ... a névmagyarosítások éves nyers számai a dualista kor (nagy-magyarországi) magas nagyságrendű zónájában maradtak” (357).

A recenzens ezen anyagon végzett kutatásai (I. A magyar hivatalos család- és asszonynév-változtatások [különös tekintettel a 20. század második felére]. Doktori ért., ELTE, 2001.) szerint az iratcsomók közül ekkoriban legfeljebb minden második (vagy csupán minden harmadik) kapcsolódik családnév-változtatási eljáráshoz. Az imént idézett mondatban is megjelenő *névmagyarosítás* terminus használata (célszerű értelmezésére I. BENKŐ: Msn. 1948: 40) is egyre inkább kerülendő a XX. század második felében: az idegen nevek aránya a névváltoztatás során elhagyott névanyagban egyre — a század utolsó negyedére körülbelül az esetek harmadára — csökken, az indítékok között pedig a névmagyarosító szándék — elsősorban a családi okok javára — szorul vissza erőteljesen. (A cigány származású kérvényezők szaporodó névváltoztatásai egyébként közel állnak a névmagyarosításokhoz, ám nyelvi értelemben nem sorolhatók egyszerűen azok mellé: esetükben jobbra magyar etimológiájú, de jellegzetesen cigányok által viselt nevek megváltoztatásáról van szó.) Az adott anyagon végzett vizsgálat kimutatja, hogy a névváltoztatások számának a rendszerváltást követő — s természetesen több tényezővel is magyarázható — megnövekedését elsősorban a megváltozott társadalmi, szabadabb politikai légkör s ezzel összefüggésben a liberálisabb elbírálási gyakorlat magyarázza, s nem az egykori, rendszerváltó kormányzat eszmerendszere és beállítottsága (vö. 358).

8. A szerzőpáros alig hozzáférhető s egyúttal a legjobb forrásanyag alapján végezte el sokoldalú és alapos vizsgálatait. Ezek a mintavételt tekintve, időben és mindig az adott országrület egészére vonatkozóan — a fentebb említett korlátok ellenére is — a magyarországi családnév-változtatások történetének egyedülállóan átfogó képét rajzolják elének. A történelmi-társadalmi háttér ilyen alaposágú feldolgozása „első summázat”-ként is minden, a téma iránt érdeklődő tudományterületnek nagy érték, mely lényegesen megkönnyíti a későbbi — főleg a nyelvtudomány területéről induló — kutatók munkáját.

Az elemzésben kevésbé kaptak szerepet a kifejezetten névtani megközelítések — érthető, de számunkra természetesen sajnálatos módon. A szerzők további tervei között szerepel azonban — amennyiben és amennyire a lehetőségek engedik majd — a kutatott korszak és a társadalomtörténeti vizsgálatok kiterjesztése mellett az érintett névanyag nyelvész-névtanos közreműködéssel történő feldolgozása is. A témakör interdiszciplináris jellegéből adódóan kínálkozó együttműködés, egy sokezres névanyag ilyen — szociológiai elemzésekkel társuló — feldolgozása nagy lehetőségeket rejt magában. A családnév-változtatások nem túl bőséges s csupán egy szűkebb területre, időszakra vagy társadalmi csoportra érvényes névtani elemzése mellett egy időben kiterjedtebb s főleg országos érvényű feldolgozást állíthatnánk. S ha csak arra gondolunk, hogy az elmúlt másfél-két évszázad milyen változásokat okozott a magyar családnévállományban (bővebben I. FARKAS: MNy. 2003: 144—63), s hogy a magyar személynév-tipológiák elsősorban a korábbi, történeti személynévanyag leírására születtek meg, azaz leginkább arra alkalmasak, ez a munka már csak ebből a szempontból is tanulságosnak ígérkezik.

FARKAS TAMÁS

Beszédkutatás 2002

Szerk. GÓSY MÁRIA. MTA Nyelvtudományi Intézet
Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. Bp., 2002. 232 lap

Az idén immár tizedik alkalommal jelent meg a Beszédkutatás című kötet az MTA Nyelvtudományi Intézet kiadásában. Kettős jubileum ez, hiszen nemcsak a tudományos kötet megjelenésének évfordulója volt 2002 őszén, hanem az azonos című konferenciát is ötödször szervezte meg az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Laboratóriuma.

A Beszédkutatás 2002 jubileumi kötet alcíme: „Kísérleti beszédkutatás”. 15 tanulmányt olvashatunk benne, amelyek a 2002. évi Beszédkutatás konferencián elhangzott előadások egy részének írásos változatai. Ezekből átfogó képet kaphatunk a kísérleti fonetikai kutatások legfontosabb mai tudományos eredményeiről. A kötetben minden, a kísérleti beszédkutatáshoz kapcsolódó tudomány reprezentálja magát, a tanulmányok nyelvészeti (fonetikai, pszicholingvisztikai), műszaki, orvosi stb. szempontból vizsgálják a beszédet.

Az első tanulmány (NIKLÉCZY PÉTER és OLASZY GÁBOR, Kempelen Farkas beszélőgépeinek rekonstrukciója) Kempelen Farkas beszélőgépét mutatja be. Méltán kezdődik ezzel a kísérleti beszédkutatásról szóló kötet, hiszen Kempelen Farkast tekinthetjük a világ első kísérleti fonetikusának. A szerzők arról tájékoztatnak, milyen nehézségekkel kellett szembenézniük a Millenárison is kiállított Kempelen-féle beszélőgép újjáépítésekor, amelyhez Kempelen Farkas könyve, illetve a müncheni Deutsches Museumban és a bécsi Hochschule für angewandte Kunstban kiállított beszélőgépek vizsgálata nyújtott segítséget. A rekonstrukció során fontos szempont volt, hogy ne csak kiállítási tárgyat, hanem működő szerkezetet hozzanak létre, amelynek segítségével 210 évet léphetünk vissza az időben — képet kapva a kísérleti, illetve alkalmazott fonetikai kutatások kezdetéről.

A „Beszédképzés zöngé nélkül” című tanulmányban GÖSY MÁRIA a zöngével képzett (normális) beszédet veti össze a zöngé nélküli beszéd „természetes” és „nem természetes” formáival, azaz a suttogott beszéddel és a laryngectomizált betegek beszédével. A tanulmány arra keresi a választ, hogy milyen akusztikai paraméterek teszik lehetővé a suttogott és a nyelőcsővel létrehozott beszéd megértését és feldolgozását a zöngével képzett beszédhez szokott emberek számára. A kísérletekből kitűnik, hogy nagy különbséget tapasztalhatunk a normál és a suttogott beszéd akusztikai szerkezetében, s még jelentősebb eltérést mutat mindkettőhöz képest a nyelőcsőbeszéd, illetve a Servox segítségével (külső gerjesztéssel) képzett beszéd szerkezete. Ennek ellenére mindegyik beszéd típus felismerhető az ép hallású hallgatók számára, ami a beszédpercepciók mechanizmus rugalmas voltát bizonyítja.

MENYHÁRT KRISZTINA „Az akcentus a magánhangzók tükrében” című tanulmánya azt vizsgálja, hogy mekkora — a nyelvelsajátítás idejét is figyelembe véve — különböző típusú kétnyelvűek kiejtésében a magyar magánhangzók akcentusának mértéke. A szerző két hipotézist állít fel: 1. „az akcentus mértéke növekedni fog annak függvényében, mikor sajátította el a kísérleti személy a második nyelvet”, 2. „az akcentus tényétől függetlenül a kétnyelvű résztvevők kiejtési mátrixa különbözni fog a magyar egynyelvű kontrollszemélyétől”. A kísérletek (egy akusztikai-fonetikai és egy percepciók) a hipotéziseket igazolták, és rámutattak, hogy az akcentus relatív fogalom, amelynek a megismeréséhez további kísérletek szükségesek.

Két saját gyűjtésű korpusz adatainak összevető elemzése a „Hangsorépítési stratégiák nyelvbotlásokban és parafáziákban” című tanulmány (SZÉPE JUDIT). A korpuszok spontán beszédbeli nyelvbotlásokat és afáziás beszélők tévesztéseit tartalmazzák. A tanulmány kitűnő alapot adhat egy következő, a kiváltó okokat kereső kutatásnak.

SIPTÁR PÉTER „Optimális hiátustöltés” címmel egy folyamatban lévő nagyobb kutatás rész-eredményeit mutatja be. Felvázolja a hiátushelyzet megszüntetésének lehetőségeit — ahol lehet, magyar példákon keresztül bemutatva. A jelenséget az optimalitáselmélet keretein belül elemzi.

OLASZY GÁBOR tanulmánya (A magyar kérdés dallamformáinak és intenzitás szerkezetének fonetikai vizsgálata) 124 mondat dallamszerkezetének és intenzitásviszonyainak vizsgálatát írja le. Az elemzett példák között különálló mondatokat és dialógusrészleteket vizsgál. Kitér az egy-, két- és több szótagú kérdésekre; valamint elemzi a szemantikai szerep és a mondatbeli elhelyezkedés összefüggéseit. Bemutatja a kiegészítendő kérdés fajtáit, az eldöntendő kérdéseket, az ellenőrző kérdést, a választó kérdést, a befejezetlen kérdést és a morfémával jelzett kérdések szerkezetét is.

A „Csecsemők hangelemzése különös tekintettel a hallásképességükre” (BENYÓ ZOLTÁN, FARKAS ZSOLT, ILLÉNYI ANDRÁS, KATONA GÁBOR és ifj. VÁRALLYAY GYÖRGY) című tanulmány

abból a tételből indul ki, hogy „a hangproduktum jellemző arra, aki létrehozta, ahogy létrehozta, és amit létrehozott”. Ez a tétel egészen a születés pillanatáig visszavezethetően érvényes, amikor még az újszülött kommunikációs eszköze a sírás. Az újszülött ezzel fejezi ki éhségét, fájdalmát, mindenféle baját. A kutatás annak vizsgálatára irányul, hogy másképp sír-e a nagyothalló csecsemő, mint az ép hallású. Olyan hangelemzési eljárást igyekeztek kifejleszteni, amely tömeges szűrővizsgálatokat tehet lehetővé, s amelynek segítségével csecsemőkorban felismerhető lenne a halláskárosodás.

Három különböző tanulmány foglalkozik a Gósy Mária-féle GMP-diagnosztikát felhasználva a beszédértés, beszédfeldolgozás vizsgálatával.

MACHER MÓNIKA (Cigány gyermekek beszédészlelésének és beszédmegértésének vizsgálata) azt tárja fel, milyen mértékben maradnak el a cigány gyermekek a beszédészlelés, illetve a beszédmegértés vonatkozásában az életkori standardtól. Célul tűzi ki annak megállapítását is, hogy mekkora az iskola fejlesztő hatása 7 és 10 éves kor között a beszédpercepció és megértés viszonyában. A 69 gyermekkel elvégzett vizsgálatból kitűnik, hogy mind a 7, mind a 10 éves korosztálynál több éves elmaradások tapasztalhatók a beszéd- és szeriális észlelés, illetve a mondat- és szövegértés szempontjából is. Az eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy már az óvodás korban fejleszteni kellene az elmaradott gyermekek beszédészlelését, mert az iskolában ezek a gyermekek egyre nagyobb hátrányba kerülnek társaikkal szemben.

A következő tanulmány SIMON ORSOLYA munkája „Egy szöveg értésének és rekonstrukciójának összefüggései” címmel. A szerző egy 5. és 6. osztályos gyermekek körében végzett vizsgálatot mutat be, amely az általános iskolás tanulók beszéd- és szövegértését vizsgálja ugyanazon szöveg értésének és rekonstrukciójának alapján. A vizsgálatból kiderül, hogy megfelelő szintű beszédértés mellett a tanulónak mindkét korcsoportban a tanulás levonása okoz gondot, az életkori különbségek főként a mennyiség tekintetében okoznak eltérést, s a fiúk mindkét csoportban jobban teljesítenek. A gyenge következtetési képesség egyértelműen azt jelzi, hogy a beszédmegértés fejlesztésére még a felső tagozatban is szükség van.

BOLDIZSÁR BOGLÁRKA „Az anyanyelvi és idegen nyelvi beszédfeldolgozás összefüggései” című munkájában arra keresi a választ, hogy milyen különbségeket mutat a differenciált képességű tanulók anyanyelvi és idegen nyelvi (jelen esetben angol) beszédészlelése és beszédmegértése, illetve a beszédészlelés és beszédmegértés szintje hogyan befolyásolja a gyermekek idegen nyelvi íráskészségét. A 10, 12 és 14 éves általános iskolás tanulók körében végzett vizsgálat eredményeiből kitűnik, hogy azok a tanulók, akiknek jobb az anyanyelvi beszédészlelési szintjük, jobb teljesítményt mutattak a hasonló idegen nyelvű felmérésben is. Az anyanyelvi beszédpercepció zavarokkal küszködő gyermekek pedig nemcsak az idegen nyelvi beszédmegértésben maradtak el az elvárható szinttől, hanem az idegen nyelvi írásbeli feladatokban is több hibát követtek el. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az általános iskola alsóbb osztályaiban fokozottabb fejlesztést igényelnének az anyanyelvi és az idegen nyelvi beszédészlelési és beszédmegértési folyamatok.

MARKÓ ALEXANDRA nem magyar anyanyelvű beszélők beszédrejelleteit elemzi a szupraszegmentális összetevők szempontjából, illetve veti össze a magyar normával (A kísérleti fonetika eredményeinek alkalmazási lehetősége a magyar mint idegen nyelv oktatásában). A vizsgálathoz az ELTE 1998-as nem magyar anyanyelvűek kiejtési versenyén készült felvételek adták az anyagot, amelyekből egy svéd és egy dán férfi, illetve egy lengyel és egy osztrák nő beszédrejelletének elemzését és összehasonlítását olvashatjuk a tanulmányban. A vizsgálat következtetései szerint a nem magyar anyanyelvűek számára gond a kiegészítendő kérdés megfelelő hanglejtésének és hangsúlypozíciójának megtalálása, és nehézségeket okoz — még a magyar anyanyelvűeknek is — az *ugye* partikulával kezdődő mondat helyes megformálása. A hibák egyes szupraszegmentális esetekben inkább a beszélők anyanyelvének hatásaiból vezethetők le, míg más esetekben inkább a célnyelv szabályainak túlzott kiterjesztéséből erednek.

Több tanulmány mutat be beszédtechnológiai kutatásokat. FEGYŐ TIBOR, MIHAJLIK PÉTER és TATAI PÉTER az „Automatikus beszédfelismeréshez használt beszédhangmodellek betanítási módszereinek összehasonlító elemzése” című tanulmányukban arra keresik a választ, hogy a beszédfelismerők működését alapvetően meghatározó akusztikus modellek betanítása során milyen lehetőségeket kell figyelembe venni, illetve ezek milyen hatással vannak a betanítás jóságára, azaz a későbbi felismerési eredményekre. A szerzők előbb bemutatják a beszédfelismerők működését, majd a betanítás, azaz az akusztikus modellek meghatározásának módszerét. A betanítást sokféle tényező befolyásolja, úgymint a beszélők száma, a fonetikus átírás, a tanító hanganyag minősége, a modell bonyolultsági foka és a beszédhang helyett hosszabb szegmens bevezetése.

ZAINKÓ CSABA és NÉMETH GÉZA „Az automatikus SMS-felolvasás problémái”-nak megoldási lehetőségeit mutatja be tanulmányában. A szerzők olyan programot fejlesztettek ki, amely SMS fogadásakor telefonon felhívja a címzettet, és szintetizált beszéddel felolvassa a kapott üzenet szövegét, vagy rámondja azt a címzett üzenetrögzítőjére. A szolgáltatás lehetővé teszi a vakok és gyengénlátók számára SMS-ek fogadását, illetve megkönnyíti az SMS üzenetek elolvasását a kis-méretű kijelzővel rendelkező telefonok tulajdonosainak is. A szerzőknek a program létrehozása során több olyan nyelvi nehézséggel kellett szembenéznük, amely ezen új kommunikációs forma sajátosságaiból adódik. Az SMS-nyelv jellegzetessége, hogy a mindössze 140 karakter legoptimálisabb kihasználása végett az üzenetek küldői kevesebb írásjelet használnak, nem hagynak szóközt az egyes szavak között, gyakran rövidítenek, a különböző karakterkészletek miatt pedig sokszor ékezet nélkül vagy a szóközők helyére pontot téve írják meg SMS-eiket.

A „Magyar nyelvi beszédtechnológiai alapismeretek” (KOVÁCS MAGDOLNA, OLASZY GÁBOR, NIKLÉCZY PÉTER és GÓSY MÁRIA) című interdiszciplináris, multimédiás szoftver tulajdonképpen egy számítógépen „olvasható” könyv, amely a magyar beszéd szerkezetével és a beszédtechnológia alapjaival ismerteti meg az „olvasót”. A kötet utolsó előtti „fejezetében” ennek a CD-nek a felépítésével, tartalmával ismerkedhetünk meg. A CD anyaga kiválóan alkalmas egyéni, otthoni tanulásra, s új, érdekes információkat adhat az emberi beszédről és a beszédtechnológia alapismereteiről szakembereknek, tanároknak és diákoknak egyaránt.

„A magyar nyelv kiejtésvariációi és felhasználásuk a beszédfelismerésben I.” címmel VICSI KLÁRA és SZASZÁK GYÖRGY munkája zárja a kötetet. A szerzők abból indulnak ki, hogy „az emberi beszéd lényegi tulajdonsága az igen változékony, sőt néha kétértelmű akusztikai produktum”, hiszen ugyanazt a szöveget másképp ejti minden beszélő, illetve ugyanazon beszélő különböző alkalmakkor. A kiejtésvariációk vizsgálata a beszédtechnológia szempontjából is fontos, az eredményeket a beszédfelismeréshez és a beszédszintetizáláshoz szükséges modellek megalkotásához használják fel. A szerzők kutatásaikat az MTBA telefonbeszéd adatbázis (6400 felvétel) alapján adat-alapú vizsgálati módszerrel folytatták. Az eredmények kiértékeléséhez kiejtési mátrixokat hoztak létre, s ezekből állapították meg, mely beszédhangok ejtése a problematikus.

A kötet kiválóan bizonyítja a kísérleti beszédkutatás interdiszciplinaritását. A tanulmányokból láthatjuk, milyen jól tud együtt dolgozni a nyelvész a mérnökkel és az orvossal, illetve ez utóbbi kettő is egymással, s milyen fontos, hogy együtt dolgozzanak.

A kötet nagy erénye, hogy a naprakész tudományossága mellett könnyen érthető és jól szerkesztett, így mindenki — még a nem szakmabeli érdeklődők — számára is érdekes olvasmány lehet.

Két élőnyelvi konferencia kötetéről

I. BORBÉLY ANNA szerk., *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 2000. 264 lap. — 2. PAPP GYÖRGY szerk., *11. Élőnyelvi Konferencia*. Újvidék: Újvidéki Egyetem Magyar Tanszéke. 2001. 298 lap

Az Élőnyelvi Konferenciák 1988-tól, az első találkozótól kezdődően biztosítanak rendszeres fórumot a szociolingvisztikával foglalkozó kutatók eszmecseréjéhez. Egészen az 1998-ban, Bécsben sorra kerülő jubileumi konferenciáig a rendezvények megszervezését az Akadémia Élőnyelvi Osztálya vállalta magára. Itt jelentette be Kontra Miklós a szervezők nevében, hogy a továbbiakban reményük szerint a találkozók „önjáróvá” válnak, és az otthont adó intézmények egyben a rendezés feladatát is átvállalják. Egyben javasolta, hogy a korábbi hagyománnyal szakítva az elkövetkezendő találkozókra ne évente, hanem kétévenként kerüljön sor. A résztvevők közül akkor többen amellett érveltek, hogy a konferenciákat továbbra is minden évben szervezzék meg, ezzel a diszciplínát művelők újabb nemzedékei számára nyújtva kiemelkedő és gyakori lehetőséget a bemutatkozásra. Nem így történt: a sorban következő 11. találkozót csak 2000-ben szervezték meg az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékén, és a következő konferenciára is csak 2002-ben, Nyiregyházán került sor.

1. A jubileumi konferencia a nyelvek és kultúrák érintkezésének témáját tágan értelmezte, és a nyelvészek mellett irodalomtörténész, matematikus, etnográfus, pszichológus és szociológus is tartott előadást a témával kapcsolatos kutatásairól. A találkozón összesen 37 előadás hangzott el, közülük 31 szövege jelent meg a kötetben. Bár a szerkesztő, BORBÉLY ANNA a tanulmányokat a szerzők neve szerinti sorrendben rendezte el, bevezetőjében tematikusan csoportosította a dolgozatokat (7—8). Ez a csoportosítás négy nagyobb területet különített el: egyrészt a magyarpárú nyelvi érintkezés következményeinek nyelvészeti vizsgálatát, másrészt a szociolingvisztikai témájú dolgozatokat (kétnyelvűség, nyelvmegőrzés és nyelvcsere, nyelvhasználat), harmadrészt a pszicholingvisztikai szempontokat is alkalmazó tanulmányokat (nyelvi attitűdök, előítéletek) és végül az interetnikus érintkezés kulturális, irodalmi hatásait elemző írásokat. A dolgozatok ismertetése során részben ezt a felosztást követem, de a csoportosítás szempontjait mégsem tekintem teljesen megalapozottnak. Például a másodikként említett témakörhöz tartozó tanulmányok nem azáltal különböznek el a többi kategóriától, hogy szociolingvisztikai szempontokat alkalmaznak, hanem a kétnyelvűség nyelvészeti szemlélete révén — és ez ugyancsak igaz a nyelvi attitűd vizsgálataira is. Mivel mindkét konferenciakötet nagyszámú dolgozatot ölel fel, a továbbiakban elsősorban azokra térek ki, amelyek szociolingvisztikai kérdéseket vizsgálnak, valamint céljukat tekintve túllépnek az adatok ismertetésének feladatán, és a bemutatott nyelvi korpuszt valamilyen nyelvészeti érdekelt-ségű probléma felől is értelmezik.

A) A nyelvi érintkezés témakörében BENŐ ATTILA a magyar—román nyelvi interferencia szemantikai vonatkozásait elemezve mutatja ki a romániai magyar nyelvváltozatok román nyelvi kölcsönzőkincse alapján, hogy a koordinált kétnyelvűség esetében a két nyelvi rendszer keveredése, egymásra hatása nagy mértékű, és nem beszélhetünk a nyelvi rendszerek merev elkülönüléséről.

PÉNTEK JÁNOS a nyelvi érintkezések areális nyelvészeti megközelítésében elemzi az eltérő szerkezetek kiegyenlítődésének folyamatait, elsősorban a magyar—román nyelvi kontaktusok példáival szemlélítve az analitizálódás jelenségét. Megítélése szerint a külső hatások nem változtatják meg a magyar nyelv jellegét, és bár felerősítik széttagoló (analitikus) vonásait, de agglutináló alapvonását nem veszélyeztetik.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA, LANSTYÁK ISTVÁN, VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ és SIMON SZABOLCS tanulmányukban a magyar nyelv szlovákiai változataiban kimutatható idegen szavak kérdésével foglalkoznak. A szerzők rámutatnak arra, hogy a szlovák nyelvben a magyar standardhoz képest gyakoribb idegen szavak hatására a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban az idegen szó-használat-

nak a két előbbi változatétól egyaránt eltérő gyakorlata alakult ki. Ezt az eltérést öt szinten vizsgálják, formai, jelentéstani, stilisztikai-pragmatikai, gyakorisági szempontból, valamint a más szóelemekkel való kapcsolódás szempontjából. A dolgozat nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy ezeket a szóképzési elemeket minden esetben jogosan tekinthetjük-e idegen szavaknak. A szempontrendszer alkalmazása számos esetben egyértelműen közvetlen szlovák nyelvi átvételre mutat, függetlenül a szó nemzetközi elterjedtségétől. Ez azonban már kevésbé tekinthető a csupán a magyar nyelv szlovákiai változataival kapcsolatban megfogalmazódó kérdésnek, hanem inkább az idegen szavak és a jövevényszavak elkülönítéséhez fűződő probléma, amelynek a jelentősége a magyarpárú kétnyelvűségi helyzetek leírásában is megmutatkozik.

KONTRA MIKLÓS a helynevek bel- és külviszonyragos toldalékolásának változóját elemzi egy-egy a történelmi Magyarország területén kívül eső, de magyarok lakta államalakulathoz tartozó település (Craiova) és régió (Koszovó) esetében. A Kárpát-medencei vizsgálat eredményei arra mutatnak, hogy az 1. világháborút követő határmódosítások után megváltozott a hagyományos külföld — belföld megkülönböztetésnek megfeleltethető szembenállás a helynevek viszonyragozásában, és az új államhatárok között újabb települések és régiók is felvehetik a hagyományosan „belföldi” külviszonyragot (*Craiován, Koszovón*). A történelmi-politikai kontextus megváltozásából levezetett nyelvi változásról szóló feltevésnek azonban ellene szól, hogy az újabb változat használatát nem korlátozódként kizárólag az adott államban élő beszélőkre. Például a Romániában 73%-osan választott *Craiován* alak mellett Szlovéniában az adatközlők 54%-a, Jugoszláviában 51%-a, Szlovákiában 43%-a választotta ezt a variánsot. Az adatok alapján feltehető, hogy a helynevek viszonyragozásának kötött változója Trianon előtt sem lehetett kategorikus használatú a Kárpát-medence magyar beszélőközösségeiben, legfeljebb gyakorisági mutatói változhattak az új politikai viszonyok kialakulását követően.

A magyar—magyar nyelvi érintkezés hatásait elemzi ZELLIGER ERZSÉBET dolgozata, amely a felső-ausztriai magyar emigránsok heterogén nyelvhasználatának kiegyenlítődését a szóképzési változások és változatok példáján vizsgálja. Az egyes fogalmak területi megoszlást mutató nyelvi jelölőit az emigráns beszélők az anyanyelvjárásuk és a közösség más nyelvváltozatai között fellépő összetett hatásrendszerben használják.

B) A kétnyelvűséggel kapcsolatos dolgozatok között olvasható BARTHA CSILLA írása a kétnyelvűség fogalmának tudománytörténeti vonatkozásairól. A szerző a kétnyelvűség funkcionális megközelítése mellett érvel, és a fogalom meghatározására tett kísérletek sokféle szempontot felölelő változatosságát a többnyelvűség összetett jelenségének is tulajdonítja. Több dolgozat foglalkozik a közösségi kétnyelvűség jelenségeivel: ARNOLD FUSZENECKER HELGA a nemesnádudvari német—magyar, BORBÉLY ANNA a méhkeréki román—magyar, GEREKEN FERENC a horvátországi magyar—horvát, MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ a vajdasági diákok magyar—szerb, SÁNDOR ANNA a koloni magyar—szlovák, VERESS MÁRTA a kolozsvári magyar—román kétnyelvű beszélőközösség nyelvválasztási szokásairól, nyelvmegtartásáról vagy nyelvcserejéről ír dolgozatában. Ide sorolható továbbá GRÁFIK IMRE beszámolója a nyelvhasználat néhány kérdéséről a horvátországi Velika Pisanicán. A nyelvcserekutatások klasszikus kérdésére, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági változások hogyan és milyen közvetítő tényezők révén befolyásolják a kisebb közösségek nyelvhasználati szokásainak változását, több dolgozatban nem kapunk meggyőző választ. Így például az egyik közösség leírásában a nyelvmegtartást elősegítő tényezőként tételeződik „a fölia alatti primörtermesztés” (48), amely pedig csak a nyelvcserefaktorok viszonyrendszerét értelmező elméleti modell hiányában válhat a folyamat főszereplőjévé.

C) A konferencia-előadások harmadik nagy témaköre a nyelvi attitűdök és előítéletek kérdése. GÖNCZ LAJOS a vajdasági magyarok területi és nemzeti kötődését vizsgálva megállapítja, hogy a Magyarországhoz való területi kötődés erőssége a Vajdaságban kisebb, mint Magyarországon és a Kárpát-medence más magyar nyelvű beszélőközösségeiben. A vajdaságiak ugyan egyértelműen

a magyar nemzethez tartozónak vallják magukat, de kötődésük mégis kevésbé erős, mint a régió más magyar adatközlőié.

KÁROLYI MARGIT és SZABÓ GÉZA dolgozata a nyelvi identitás és a nyelvi attitűdök kérdését vizsgálja a beregszászi főiskola hallgatói körében. Az adatközlők kis száma ($N = 37$) és az alkalmazott módszerek miatt azonban eredményeikből csak óvatosan vonhatunk le következtetéseket. Például csupán a hallgatók 17%-a szerint van különbség a kárpátaljai magyar nyelv és a magyarországi között, de a két változat közötti választásra vonatkozó további kérdést nem csupán azoknak teszik fel, akik szerint a kárpátaljai és a magyarországi változatok között különbséget lehet tenni. A kapott adatok (18 adatközlő az előbbi, 12 az utóbbit választotta, a harmadik válaszlehetőségként feltüntetett helyi nyelvjárást pedig 5 fő jelölte meg) nyilvánvalóan ellentmondásban állnak a kárpátaljai magyar nyelvváltozat autonomitását tagadó korábbi válaszokkal.

D) A nyelvészet társtudományai köréből POZSONY FERENC etnográfiai dolgozata erdélyi falvak interetnikus együttélési modelljeit írja le egy székelyföldi falu, Zabola példáján. TÁNCZOS VILMOS az archaikus népi ima műfaját mint ritualizált szöveget elemzi és mutatja be nyelvként való működésének sajátosságait. KISS TAMÁS ZOLTÁN Závada Pál nagy sikerű regényének, a Jadviga párnájának narratív stratégiáit a szövegek szlovák—magyar kétnyelvűségével kapcsolatban vizsgálja meg. VARGHA ANDRÁS a szociológiai-szociolingvisztikai kérdőívek kialakításáról fogalmaz meg néhány észrevételt, és számba veszi a felmérések érvényességét veszélyeztető tényezőket.

2. A 11. Élőnyelvi Konferencia kötetében a jubileumi kiadványával azonos számú tanulmány olvasható, továbbá egy Újvidéken készült interjú Szépfalusi Istvánnal, aki a bécsi konferencia társszervezője volt, és még előadást tartott az újvidéki konferencián, de nem sokkal a találkozótól hirtelen elhunyt.

A szerkesztő, PAPP GYÖRGY a kötetben megtartotta a konferencia szekcióinak megfelelő felosztást, amely öt főbb témakört különített el: Szókészleti, névtudományi kérdések; A befolyásolás, hatékonyság elméleti, módszertani kérdései; Nyelvünk állapoti jellemzői; Nyelvi változás, nyelvi változók és változatok; Közlésfolyamati, élőnyelvi, hangtani kérdések. Mivel az utóbbi három tematikus egységbe sorolt dolgozatok elkülönítése némiképp önkényesnek tekinthető, ismertetésemben nem választom külön az ide tartozó, többségükben szociolingvisztikai kérdéseket vizsgáló tanulmányokat.

A) Az első témakörben BENŐ ATTILA kognitív szemantikai elemzése a román eredetű magyar nyelvi szókészletben vizsgálja a fogalmi szintek és az alapszintű kategória használhatóságával, a prototipikus fogalmi szerveződés érvényesülésével és az ígékötők metaforikus rendszerének érvényesülésével kapcsolatos kérdéseket. Rámutat arra, hogy a román eredetű kölcsönölemek az átvétellel járó jelentésszűkülés során általában a Rosch-i alapszintű kategória alárendelt fogalmának jelölőjévé válnak. A prototipikus fogalmi szerveződés és a kölcsönölemek jelentésváltozásai között megfigyelt összefüggések közé tartozik például, hogy a románban nem prototipikus fogalmak jelölői kölcsönölemként ugyancsak nem prototipikus fogalmakat jelölnek (pl. a román *copil* 'törvénytelen gyerek' a magyarban 'koraszülött gyerek' lesz).

VÖRÖS FERENC két felvidéki település, Kiscétény és Nagycétény személynévadási gyakorlatának XX. századi történetét tekinti át. Az állami és egyházi anyakönyvek, valamint a községi nyilvántartások alapján elemzése rámutat a hivatalos nevek és a hatalomváltások közötti összefüggésekre, de nem foglalkozik a névadásnak a helyi névhasználatban megnyilvánuló diakrón vagy szinkrón aspektusával. Ebből is adódik, hogy az etnikai hovatartozásnak az egyházi anyakönyvbe bevezetett mutatója alapján következtet a nyelvcserére vagy a nyelvmegtartás jelenlegi helyzetére: a szerző szerint az egyik településen, Kiscétényben már végérvényesen lezárult a nyelvcseré, míg Nagycétényre a nyelvmegtartás jellemző. Pedig az etnikai identitás és a nyelvhasználat gyakorlata közötti összefüggés ennél jóval összetettebb kérdés, és nem lehetséges egyik jelenségből közvetlenül következtetni a másikra.

B) A befolyásolás, hatékonyság elméleti, módszertani kérdései címet viselő szekció előadói közül többen a nyelvművelés lehetőségeivel foglalkoztak. FAZEKAS TIBORC, MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ vagy PAPP GYÖRGY dolgozata a napjainkban továbbra is élénken zajló viták ellenére sem keres választ arra a kérdésre, hogy miként viszonyul a nyelvművelés a nyelvi tervezéshez. A nyelvi tervezés recepciója ezekben a tanulmányokban leginkább néhány felületes megállapításra korlátozódik — például „[a] nyelvi tervezésben a nyelvhelyesség mércéi jutnak kifejezésre” (75) —, de fogalomrendszerének és a társadalmi változáshoz kötött elméletének a nyelvművelésre gyakorolt hatásáról a tanulmányok nem számolnak be.

CSERNICKSKÓ ISTVÁN és MÁRKUS ANITA a kárpátaljai magyar középiskolások körében végzett reprezentatív vizsgálatának az *-e* kérdőszó szórendi helyével kapcsolatos adatait ismertette. A nyelvhelyességi kérdésként jól ismert nemstandard jelenség használatának nagy arányából arra következtetnek, hogy az anyanyelvoktatás hatékonysága még a jelentősen stigmatizált nyelvi változók esetében is csekély. Szigorúan véve azonban az eredmények nem igazolják következtetésüket, mivel nem tudhatjuk, milyen szerepet játszik a változó az iskolai oktatásban. Ugyan a szerzők a kárpátaljai tanrendekre hivatkozva bizonyítottan tekintik, hogy „kiemelt helye van az *-e* kérdőszó szórendi helyének az iskolai oktatásban” (97), de az oktatás gyakorlatának ellenőrzésére a vizsgálat keretei között nincsen lehetőségük. A dolgozat végkövetkeztetése szerint a nyelvhelyességi kérdések oktatásának hatékonyságát jobban szolgálja, ha a standard elsajátítása a nemstandard változatokhoz képest mellérendelő és nem felcserélő jellegű. A nemstandard változatok használatának nagy mértékéből azonban nem következik feltétlenül, hogy beszélők valóban a nemstandardot a standard változatra felcserélő oktatásban részesültek; ez a feltevés csak akkor igazolható, ha minél szélesebb körben végzünk az anyanyelvoktatás mindennapi gyakorlatára irányuló felméréseket — bár a vizsgálatok sürgető feladatának teljesítése valószínűleg igazolná, de egyben árnyalná is a szerzők feltevését.

C) Az előbbihez hasonló, de elsősorban a kétnyelvűséggel kapcsolatos kérdéseket vizsgál BOKOR JÓZSEF, aki a muravidéki kétnyelvű oktatás ellentmondásait számba véve fogalmaz meg javaslatokat az anyanyelvi dominancia erősítéséhez. Amellett érvel, hogy növelni kell a differenciált (a kizárólag magyar vagy szlovén tanítási nyelvű) oktatás mértékét a kétnyelvű tanórák rovására.

A kárpátaljai Tiszaujlak beszélőközösségének nyelvválasztási szokásaival foglalkozik KARMACSI ZOLTÁN dolgozata, amely a szociolingvisztikai szinterek nyelvhasználati kódjainak elemzését a beszélők identitástudatával állítja összefüggésbe. A közösségi kétnyelvűség Tiszaujlakon a felmérés szerint nem jár együtt a nyelvcseré folyamatával. A kétnyelvűség korábban említett vizsgálataihoz hasonlóan az elemzés a nyelvmegtartás okai között felsorolt tényezőket (magyar anyanyelvű többség a közösségben, Magyarország közelsége, a magyar nyelvű média hozzáférhetősége, erős magyar identitástudat stb.) nem értékeli elméleti szempontból. Ugyancsak a nyelvválasztás, nyelvcseré és nyelvmegtartás kérdéseit vizsgálja BORBÉLY ANNA dolgozata, amelyben a szerző 1990-ben Kétegyházán folytatott terepmunkája tíz évvel későbbi megismétlésének módszereiről és tapasztalatairól számol be. A kétegyházi vizsgálat a nyelvcseré jelenségét részben azonos adatközlőkkel, de eltérő időpontokban méri fel. BENE ANNAMÁRIA néhány vajdasági település általános iskolás, felső tagozatos tanulóinak nyelvi viselkedését vizsgálja a nyelvtudás, nyelvvelsajátítás, nyelvválasztás szempontjából. A tiszaujlaki nyelvi helyzethez hasonlóan e korosztályban nem mutatható ki a nyelvcseré jelensége, annak ellenére sem, hogy adatközlőinek mintegy egyharmada a többségi nyelvet a családban sajátította el. Egyben korábbi vizsgálatai alapján arra is felhívja a figyelmet, hogy az egyetemista és főiskolás vajdasági kétnyelvű beszélők körében a kisebbségi nyelvhasználatának szinterei már kevésbé biztosítják a nyelvmegtartás lehetőségét.

HATTYÁR HELGA és KONTRA MIKLÓS tanulmánya az *-e* kérdőszót tartalmazó eldöntendő kérdések pragmatikai elemzésével foglalkozik. Hipotézisük szerint az *-e* kérdőszavas és a kérdőszó nélküli mondatok aszerint különböznek egymástól, hogy a beszélő milyen mértékben bizonyos a kérdés alapját adó állításban. A vizsgálat eredményei nem támasztják alá meggyőzően a hipoté-

zist, elsősorban azért, mert az egyik alkalmazott módszer nem váltotta be az elvárást (a kialakított szerepjátékokban nem hangzott el *-e* kérdőszavas kérdés), valamint a tesztfeladatok kialakítása során több olyan szempontot sem vettek figyelembe, amelyek befolyásolták a válaszok minőségét. A dolgozat így leginkább kutatómódszertani szempontból olvasható, és arra mutat rá, hogy a dekontextualizált tesztfeladatok kialakítása is számos csapdát rejt magában, amelyek sokszor csak az adatok kiértékelésével válnak láthatóvá.

A *-t* végű igék vizsgálata az *-e* kérdőszó szórendi helyéhez hasonlóan a magyar kvantitatív szociolingvisztika klasszikus kérdései közé tartozik. A suksükölés és a szukszükölés vizsgálatai mindeddig leginkább a nyelvi változók társas összefüggéseinek feltárására korlátozódtak, míg MITRING ÉVA dolgozata a változók nyelvi beágyazottságával kapcsolatban fogalmaz meg hipotéziseket. A szerző szerint elemzése 30 adatközlő tesztkérdésekre adott válaszai alapján alátámasztja a feltevéseket, de az eredményeket közreadó táblázat sajnos nehezen értelmezhető (valószínűleg az eredeti formátum a szerkesztés során átalakult). Az adatközlők kis száma mellett azonban a válaszok — ha az adatokat megfelelően értékelem — nem mutatnak jelentős szórást, azaz a legtöbb adatközlő a változó standard változatát jelölte meg válaszában. A spontán beszélt nyelvi hiperkorrekció eseteiből elvont nyelvi összefüggések vizsgálata azonban nagyobb mintán és a nyelvi potentialitások metanyelvi vizsgálatával minden bizonnyal érdekes eredményeket hozhat.

P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT két határmenti település, a magyarországi Lónya és a romániai Szamosdara nyelvi változásait elemzik tanulmányukban. A két település szociológiai és nyelvi jellemzőinek összehasonlításával magyarázzák, hogy a helyi nyelvjárás ellenében a standard változathoz tartozó nyelvi elemek gyakorisága Lónyán, a határ magyarországi oldalán nagyobb, mint a romániai Szamosdarán. Hangtani, alaktani és lexikai adataikat aktív indirekt kérdőíves módszerrel gyűjtötték.

Ausztriai és németországi magyar emigránsok nyelvi repertoárjának presztízviszonyaival foglalkozik ZELLIGER ERZSÉBET dolgozata. A helyi kontaktusváltozatok és a magyar standard közötti normakonfliktusok esetében az emigráns beszélők a szerző szerint a standardnak vagy az ott honi regionális nyelvváltozatnak tulajdonítanak az identitás megőrzésében is lényeges elsőbbséget.

3. Számos tanulmányról nem esett szó ismertetésemben, míg a dolgozatok tematikus sokszínűsége, a szerzők eltérő elméleti érdeklődése és felkészültsége a kötetek általános értékelését sem könnyíti meg. Ezzel együtt a két kötet tanulmányai a magyar szociolingvisztikai vizsgálatok néhány hiányosságára is rámutatnak. Az egyik hiány módszertani jellegű: a kötetekben bemutatott kutatások közül kevés felmérés törekszik arra, hogy az empirikus nyelvészeti adatgyűjtésnek a labovi szociolingvisztikában megalapozott eljárásait kövesse. Számos felmérés kizárólag írásos kérdőívvel nyert adatokat dolgoz fel, és még csak nem is indokolja meg, hogy az adatokhoz való hozzáférés sokféle módszertani lehetősége közül miért éppen az írásos regiszter szűrőjén keresztül felvett adatokkal foglalkozik. A módszertani redukció hátterében talán az áll, hogy a magyar szociolingvisztika történetének még mindig extenzív szakaszában van, és elsődleges célja a nyelvi helyzetek területileg minél szélesebb körű felmérése. Ezek a felmérések nem vállalkoznak intenzív kutatásra, hanem a szociolingvisztikai módszereknek a beszélt nyelv vizsgálatában csak korlátozott érvényű eljárásait alkalmazzák. A kisebb beszélőközösségek nyelvhasználatának összetett módszertant követő részletes vizsgálata a magyar szociolingvisztikai kutatások másik nagy hiányossága.

Mutatványok a hármás határ menti nyelvhasználat kutatásából

Szerk. P. LAKATOS ILONA. A Nyíregyházi Főiskola Bölcsészettudományi és Művészeti Főiskolai Kara
Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai.
Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza, 2002. 166 lap

A határon túli magyarság nyelvhasználatának jelenkori állapotával az utóbbi évtizedben öröndetes módon egyre több tanulmány foglalkozik, melyek javarészt egy-egy részproblémát dolgoznak fel. Ezek mellett azonban az átfogó igényű vizsgálatokat és elemzéseket sem nélkülözhetjük, mert így kaphatunk pontos képet egy-egy nyelvjárási régió belüli napjainkban zajló változásokról. Ilyen jellegű vállalkozás a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének azon célkitűzése, hogy a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyével határos magyarlakta kárpátaljai és partiumi területek nyelvvállapotát vegyék górcső alá, és részletes kutatási terv alapján vessék össze a határ innenső oldalán lévő települések nyelvhasználatának jellemzőivel.

Kiindulási pontul az a tény szolgált, hogy ennek az északkeleti nyelvjárási régió részét képező területnek a korábbi évszázados egységét Trianon megbontotta, és a politikai tényezők több évtizedre elszigetelték a határ két oldalára került beszélőközösségeket, így a nyelvjárásokban általános érvénnyel jelentkező hasonló változási tendenciák mellett szembetűnő különbségek is egyre inkább felfedezhetők. A kutatók a hasonlóságok mellett az eltérések és a mögöttük húzóóóó okok feltárását tűzték ki célul (7).

Az összevetést 18 kutatóponton végzett anyaggyűjtés alapján kívánják elvégezni. A kutatópontok párokat alkotnak a határ két oldalán, a közöttük lévő távolság mindössze néhány kilométer, így a hasonló geopolitikai, de eltérő nyelvpolitikai helyzetben lévő települések esetében az országhatár „nyelvi elkülönítő szerepe” számszerű mutatókkal jól szemléltethető. Mivel az eddig összegyűjtött tekintélyes mennyiségű anyag feldolgozása éveket vesz igénybe, a kutatók (P. CSIGE KATALIN, T. KÁROLYI MARGIT, P. LAKATOS ILONA, RÉVAY VALÉRIA és SZABÓ GÉZA) úgy gondolták, hogy a részeredményekről már most számot adnak egy gyűjteményes kötet keretén belül.

A kiadvány három tematikus csoportban tárja elénk az eddigi eredményeket: először a kutatás hátterét, előzményeit ismerhetjük meg, majd a kutatási célokról, módszerekről, valamint a részeredmények ismeretében a nyelvjárási szókincs és grammatika változásáról tájékozódhatunk, végül pedig a Kárpátalján végzett kontaktushatás- és identitáskutatás eredményeiről értesülhetünk. Az utolsó — a tematikába szorosan nem illeszkedő részben — három határon túli település családnévanyagát ismerhetjük meg MIZSER LAJOS munkája nyomán.

A szerzők komplexitásra való törekvése a dimenzionális szemlélet követésében fogható meg: a nyelvi adatokat a tér, idő és társadalmi dimenziók szempontjából értékelik (42). A térbeliség a kutatópontok kiválasztásában érvényesül, a másik két szempont is erre épül a kutatási célkitűzésekből következően. Az időbeliség abban nyilvánul meg, hogy a jelenkori adatokat korábbi munkákkal (pl. TÖRÖS BÉLA, A beregszászi nyelvjárás. Bp., 1910., SzamSz., MNyA. stb.) és a 80-as, 90-es években végzett kutatások eredményeivel (27) vetik össze, így a változás mértéke és nagysága is számszerűsíthető. Emellett vizsgálják a nyelvhasználatban mutakkozó generációs eltéréseket is, így a szinkronián belüli változásokról is képet kaphatunk. Mindehhez kiindulásként szolgál RÉVAY VALÉRIÁNAK az északkeleti nyelvjárás kialakulásáról, történetéről írt tanulmánya, amely rávilágít arra, hogy a nyelvjárástörténet területén még sok a fehér folt. Az északkeleti nyelvjárás XVII—XIX. századi története is ilyen, éppen ezért döntöttek úgy a programban részt vevők, hogy a kutatási célokat nyelvjárás-történeti szemponttal is kiegészítik.

A továbbiakban a régió nyelvjárási sajátosságait ismerhetjük meg alapos részletességgel. Táb-lázatok szemléltetik egyes köznyelvi fonémák nyelvjárási realizációit és fordítva. Az északkeleti régió magánhangzórendszerében mutakozik a legszembetűnőbb eltérés a köznyelvihez képest. Általános jellemzője a középzárt *ē* hiánya, valamint a köznyelvi *é* kétféle diftongusos realizációja

(*éj* és *éj*), emellett bizonyos területeken gyakori az *ó* és az *ő* kettőshangzós változata is, így a rövid magánhangzórendszer 7, a hosszú — területtől függően — 8—10 fonémát tartalmaz (20).

A 80-as és a 90-es évek gyűjtésének tapasztalatairól és az orvadtok tanúságairól kaphatunk ízelítőt két tanulmányban. A következő tematikus egység ennek folytatásaként a kutatás eddigi részeredményeit tárja elénk. Az adatgyűjtéskor szociolingvisztikai szempontokat is figyelembe vettek: az adatközlők reprezentálják a település társadalmi rétegeit, valamint a szinkrón változás-vizsgálat követelményei alapján a generációs eltéréseket is. Három korosztály (idős, középkorú, fiatal) nyelvi adatait vetik egybe a nyelvjárási alaphoz, vagy másképpen mélyréteghez viszonyítva, melyet azok az egész életüket egy helyen élő, alacsony iskolázottságú, idős emberek jelenítenek meg, akik regiszterváltásra kevésbé képesek (47).

A szerzők megállapításai egyrészt a szakirodalom eddigi eredményeit támasztják alá, másrészt újabb adalékokkal árnyalják azokat. A szakirodalom lényeges megállapítása, hogy „a nyelvjárások nem rendszertani síkon változnak, hanem használati körükben, azaz csökken az egyes helyi nyelvjárások nyelvjárásiasága és a nyelvjárást beszélők száma” (47). Tehát az évtizedekkel korábban adatolt dialektális jelenségek ma is megvannak, sőt olyan archaizmusok is, amelyek kihalását már régen megjósolták (pl. *faér* 'fáért', *késvel* stb.), a használatukban azonban jelentős változás mutatható ki.

Az eredmények alátámasztják a szakirodalom azon állítását is, hogy a kisebbségi magyar nyelvjárások fáziskésésben vannak az anyaországiakhoz képest. „A nyelvi változás, vagyis a nyelvjárások bomlása, színtelenedése ugyan a határon túli településeken is megindult, de lefolyása lényegesen lassúbb, mint a határon innen” (48). A standard és a dialektális variánsok arányát táblázatok százalékos adatai szemléltetik. Noha a határon túl is magasabb a standard variánsok aránya (7%), de a magyarországi falvakban ez lényegesen nagyobb mértékű (60%). Legszembetűnőbb az eltérés a határ két oldalán élő generációknak az alapréteghez viszonyított dialektális adataiban. A magyarországi falvakban a középső nemzedék az idősekhez képest már csak a felét, a fiatalabb a 36%-át ismeri a nyelvjárási adatoknak, a határon túli falvakban a középgeneráció az idősebb korosztály dialektális adatainak 83%-át, a fiatalabb 59%-át használja. „Az adatok mögött ... nyelvpolitikai kérdések és az azokkal összefüggő eltérő nyelvi attitűd húzódik meg” (49), melynek háttere a szakirodalomból jól ismert.

A könyv külön foglalkozik két sajátos geopolitikai helyzetben lévő település, a magyarországi Lónya és a romániai Szamosdara nyelvállapotával is. Mindkettő zárt, homogén, egynyelvű magyar község, amelyek az országhatár megváltoztatása miatt kerültek periferiális helyzetbe. A számszerűsített adatok ebben az esetben is hasonló helyzetet mutatnak, mint a fent említett, több kutatópontra kiterjedők, nevezetesen a lakosságot egyre inkább a kettősnyelvűség jellemzi, az életkor függvényében egyenletesen növekszik a standard variánsok aránya, de itt is eltérő mértékben (Lónyán 52 — 70 — 91%, Szamosdarán 30 — 43 — 60%), a két település értékei között tehát 20—30%-os különbség mutatható ki, ami a fenti, fáziskésésről tett megállapítást erősíti, emellett utal arra is, hogy a zártabb településeken valamelyest lassabb a köznyelviesedés folyamata, de a különbség nem szánható, mert a tömegkommunikáció révén a köznyelv a határmenti falvakba is eljutott még az elzártaság időszaka alatt is (57—9).

A nyelvhasználat mellett a szerzők részletesen vizsgálják az egyes nyelvi szinteket is. Ezek közül most csak a szókészlettel és az alaktani jelenségekkel kapcsolatos eredményekről teszünk említést. A 142 címszóból álló lexikai kérdőív adatai arról tanúskodnak, hogy a Szamosháton a magyarországi gyűjtéshez képest jóval kevesebb a kihalt, kihalóban lévő vagy archaikus tájszók száma, valamint kisebb arányban élnek a tájszók mellett a köznyelvi lexémák. A korpuszban csupán a *búzafű*, *árpafű* 'kalász', *élet* 'gabona' lexémákat szorította ki a köznyelvi megfelelő, valamint a hagyományos népi életmód megváltozásával bizonyos denotátumok eltűntek (pl. a széna tárolására használt *abora*, a roszból főzött pálinka, a *gabonórijum*, *gabonapájinka* stb.). A szerzők megállapítása szerint a Csűry idejéből adatolt tájszók 12%-a halt ki (67). Ezek egy részét vagy egy másik tájszó, vagy egy regionális köznyelvi szó váltotta fel (pl. *aprómarhá*-t a *baromfi*, a *segvakarcs*-ot a *he-*

cselli, a *kolompér*-t a *krumpli* stb.). Vannak olyan tájnyelvi lexémák, amelyek szociális érvényűek, használatuk kizárólagos, pl. *paszuly* 'bab', *köszméte* 'egres', *berbenci szilva* 'besztercei szilva' stb.

A többi vizsgált terület adatai is azt igazolták, hogy a határon inneni kutatópontokon a köznyelvhez való közeledés a valódi tájszók visszaszorulásában, a köznyelvi megfelelőekkel való felcserélődésben nyilvánul meg, míg a határ másik oldalán a valódi tájszavak státusza jóval erősebb (69). A nyelvi attitűd szempontjából a beszélőközösségeket általában a nyelvjárásukhoz való pozitív viszonyulás jellemzi. „A határon túl az együvé tartozás, az anyaországgal való kapcsolat szükségessége, a sokszor megható érzelmi kötődés, a »csak ez van nekünk« érzése a nyelvjárás őrzését biztosító tényező” (70).

Néhány tájszó ismertségének és használatának kiterjedéséről tájékozódhatunk a következő részben: *abora*, *bige*, *murok*, *murkó*, *segvakarcs*, *sünkutya*, *szűrőskutya*, *aprójószág*, *aprómarha*, *paszuly*, *málé*, *tengeri*, *gabona* 'rozs', *kolompér*.

A továbbiakban az északkeleti nyelvjárás jellemző alaktani sajátságainak jelenkori állapotáról olvashatunk. Ilyen jellemzők például a nominatívuszban is használatos *tehen* — *tehen* típusú töváltakozás, *-l* személyrag (*tudol*), az *-n* személyrag (*megyen* típus), valamint a családi helyhatározóragok használata. E jelenségek is változáson mennek át, de a változások okai nem esnek egybe a lexémákéval, ugyanis az alaktani jelenségek változását elsősorban a belső, nyelvi okok irányítják és befolyásolják. Ehhez járul hozzá az iskolázottság és az életkor, míg a lexémáknál „a történelmi-társadalmi tényezőknek, illetve a beszélőközösségi kontextusnak az egyéb szociolingvisztikai tényezők (nem, életkor, iskolai végzettség stb.) fölé boltozódó szerepe van” (89—90).

A harmadik tematikus egység a „Kontaktushatás- és identitáskutatás” címet viseli, és a kárpátaljai kétnyelvűségnek a magyar nyelvhasználatra gyakorolt hatásával foglalkozik négy tanulmányban. Három a beregszászi magyar főiskola hallgatói körében végzett vizsgálatok eredményét ismerteti, a szerzők főként a magyar nyelvi standardtól való eltérések típusait, a hallgatók anyanyelvhez való viszonyát, a nyelvi tudatosság és az identitás kérdését vizsgálják. P. CSIGE KATALIN a kárpátaljai magyar nyelvű sajtótermékekből gyűjtött anyagban mutatja be a mondat szerkesztési idegenszerűségeket a kárpátaljai írott nyelvben.

A kutatóprogram egyik célkitűzése a nyelvjárás különbségek mögött meghúzódó népiség- és településtörténeti okok feltárása, ehhez nyújt segítséget a névtan. Így került a tanulmánykötetbe három határon túli kutatópont (Bótrágy, Pusztadaróc, Börvely) családnévanyagának rendszerezése is.

A kötet olyan tanulmányok gyűjteménye, amelyek korábban már nyomtatásban megjelentek vagy előadásokon elhangzottak, ezért a szerkesztésben néhol egyenetlenségek és ismétlődések tapasztalhatók. Az ábrák és a diagramok (86—8, 115—7) nyomdatechnikai kivitelezése néhol kifogásolható. A 66. lap ábrája kevés információt tartalmaz, ezért nyugodtan elhagyható lett volna. Mindezek azonban a könyv értékét lényegesen nem befolyásolják.

A tanulmánykötet tájékoztatást kívánt adni a Nyíregyházán folyó nyelvészeti munkák eddigi eredményeiről; kíváncsian várjuk a terjedelmes anyaggyűjtés további feldolgozását követő újabb tanulmányokat.

N. FODOR JÁNOS

KÜLÖNFÉLÉK

Nyelvjáráskutatók konferenciája Svájcban

Az alemann dialektológia 13. nemzetközi konferenciáját — amint arról egy közleményemben részletesen is beszámoltam (Nyr. 124. 2000: 136—9) — 1999-ben Augsburgban tartották, a 14. tudományos ülészakot pedig „Arbeitstagung zur alemannischen Dialektologie” címmel

2002. szeptember 15-e és 18-a között a Zürichtől mintegy húsz kilométerre levő Männedorfban. Ez a festői környezetben fekvő kis község a Zürich-tó mellett található. A tanácskozás színhelyeül a männedorfi konferencia- és továbbképzési központ szolgált, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a Zürich-tóra és a másik parton elterülő településekre. Ideálisabb, kedvezőbb külső körülményeket és nyelvjárási konferenciához illőbb környezetet el sem lehetett volna képzelni, hiszen a közelben nyugalmat, csendet árasztó erdő és legelők húzódnak, közvetlenül a központ mellett pedig egy parasztdudvar élte megszokott hétköznapijait. S amit már a németországi tudományos ülésszakokon megszokhatott és természetesnek tartott valószínűleg minden résztvevő: a szervezés, rendezés Svájcban is tökéletes volt, mindenben figyelmesség, segítőkészség volt tapasztalható a házigazdák részéről.

A szervezőmunkát a zürichi egyetem két professzora, ELVIRA GLASER (Deutsches Seminar der Universität) és RUDOLF SCHWARZENBACH (Phonogrammarchiv der Universität), valamint PETER OTT, a svájci német szótári munkálatok irányítója (a Schweizerdeutsches Wörterbuch intézmény vezetője) és munkatársai vállalták magukra. Zürichben, Svájc legnagyobb városában 1833-ban alapítottak egyetemet, mégpedig nem világi hatalom (pl. fejedelem, uralkodó) vagy az egyház segítségével, hanem — Európában elsőként — egy demokratikus állam támogatásával. A zürichi egyetemnek jelenleg hét kara van, ezeken több mint 21 ezer hallgató és doktorandusz tanul, mintegy 400 professzor, 500 docens és szemeszterenként 1000 meghívott előadó irányításával. A legtöbben (valamivel tízezer fölött) a bölcsészkaron tanulnak, közöttük külföldiek is, akiknek száma az egyetem hét karán a kétezret is meghaladja.

A rendezők a tudományos ülésszak központi témájául az alemann a nyelvhasználatban (Alemannisch im Sprachvergleich) témakört jelölték meg. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a svájci német az ottani lakosság számára valamelyik helyi alemann nyelvjárást jelenti. Közöttük nemcsak régióként, hanem olykor településenként is lehetnek kisebb-nagyobb eltérések. Így például Bern és Zürich város nyelve-nyelvjárása között is vannak különbségek. Az alemann (főképpen annak déli csoportját, azon belül pedig különösen az Alpok vidékén beszélt sok helyi tájszólását) egyébként a német nyelvterület egyik legarchaikusabb nyelvjárásának tartják. A konferencián a svájci kollégák közül — természetesen az ottani nyelvjáráskutatók mellett — más nyelvészeti szakterületek művelői is viszonylag nagy számban vettek részt. Ebben — egyéb okok mellett (pl. az alemann nyelvjárási problematika, a földrajzi közelség) — bizonyára az is közrejátszott, hogy a meghívóban föltüntetett központi témához egyrészt a dialektológia különböző részlegei mellett a régi hagyományú nyelvészeti stúdiók (például a nyelvtörténet, a nyelvhasználat) tárgyához tartozó előadással lehetett kapcsolódni, másrészt olyan referátumokkal is, amelyek az újabb irányzatok problémakörében vetettek föl elméleti-módszertani kérdéseket. Ezenkívül — a német nyelvjárási konferenciák hagyományainak megfelelően — kiselőadások és műhelybeszámolók is szerepeltek a programban, az utóbbiak a Németországban és Svájcban folyó tájszótár- és nyelvatlasmunkálathoz, valamint a helynevek gyűjtésével és kiadásával kapcsolatban.

A konferenciára jelentkezők száma megközelítette a százat. A résztvevőknek mintegy kétharmada valamelyik svájci intézményt képviselte, Németországból 25–30 szakember volt jelen, néhányan Ausztriából és Franciaországból jöttek, Ausztráliából, Magyarországról, Nagy-Britanniából és Olaszországból pedig egy-egy kutató érkezett.

A tanácskozás nyitónapján — ELVIRA GLASER professzorasszony üdvözlő szavai, majd a zürichi egyetem vezetőinek és a Svájci Tudományos Akadémia képviselőjének köszöntő beszédei után — a plenáris ülés keretében referátumok, műhelybeszámolók és kiselőadások egyaránt szerepeltek a programban. — Az első előadást „Z Bärn bini gäre: Walliser in Bern” címmel IWAR WERLEN tartotta azoknak a walserieknek a nyelvi helyzetéről, akiknek elődei a XIX. század közepétől kezdődően Bernbe költöztek. Érdekes, hogy az áttelepülők és utódaik a felsőalemann nyelvjárási régióba tartozó, igen archaikus walseri tájszólásuk (Walliser, Walserdeutsch) néhány sajátosságát egészen az utóbbi időkig a fővárosban is meg tudták őrizni. Ilyenek pl. a következők: *hinnena* 'hinten', *Schlusssel* 'Schlüssel', *uber* 'über', *unnena* 'unten'; *zwische* 'zwischen', *wisse*

'wissen'. — A referátumoknak elég jelentős része — azáltal, hogy valamilyen nyelvi-nyelvjárási változatok összehasonlító vizsgálatára épült — követte a konferencia központi témájának szellemét, így például már az első napon tartott előadások közül a következők: SILVIA DAL NEGRO, Artikel-morphologie: Walsertdeutsch im Vergleich zu anderen alemannischen Dialekten; ANDREAS LÖTSCHER, „Ja“ als Gesprächsartikel: Variantenbildung im Standarddeutschen und im Schweizerdeutschen; ANTHONY ROWLEY, Das Leben ohne Genitiv und Präteritum. Oberdeutsche Morphologien im Vergleich; BEAT SIEBENHAAR, Berner und Zürcher Intonation — Ansätze zu einem Vergleich. Az itt felsorolt referátumok közül például B. SIEBENHAARÉ azzal foglalkozott, hogy milyen kiejtésbeli különbségek jellemzik a két nagyváros, Bern és Zürich nyelvét-nyelvjárását általában a hanglejtés szempontjából, különösen pedig a az egyes magánhangzók időtartama tekintetében. A vizsgált téma nemcsak tudományos szempontból érdekes és figyelemre méltó, hanem amiatt is, hogy a svájciak nem jelentéktelen része a kiejtés alapján általában elég jól meg tudja állapítani, hogy például ismeretlen beszédpartnerre melyik nagyobb városból vagy tájegységről származik. Bern és Zürich nyelve esetében ehhez nyújtott egzakt fogódzót B. SIEBENHAAR előadása.

Nyelvföldrajzi kérdést tárgyalt, néhány nyelvjárási sajátág elterjedésének határát rajzolta meg ROBERT HINDERLING „Wie in einem Spiegel: Oberdeutsch-Nord und Oberdeutsch-Süd” című referátuma. Ugyancsak nyelvföldrajzi vonatkozású volt MARTHE PHILIPP kiselőadása (Von der morphologischen Mundartkarte zur elsass-lothringischen Dialektgliederung), amely — tárgykörénél fogva — néhány alakitani jelenség térképlapokon való szemléltetésére is kiterjedt. — DANIELLE CRÉVENAT-WERNER — korábbi, Strassburg környéki nyelvjárási vizsgálatódását folytatva — „Phonetische und lexikalische Variabilität im Strassburger Sprachraum” címmel azokról a legújabb kutatási eredményeiről beszélt, melyeket a kereken ötszáz kérdésből álló kérdőívés gyűjtése alapján főképpen a hangtan és a szókészlet terén tudott kimutatni. Ezeknek egyik érdekes tanulsága, hogy az egyes fonetikai és lexikai változatok előfordulásában Strassburg városrészei között jól elkülöníthető eltérések ragadhatók meg. Így például a 'Kleider' fogalmára a belvárosban a *glajter*, Robertsau külvárosban pedig a *gläter* variáns használatos, a *blym* (ejtése: *blüm*) 'Blume' és a *laufe* 'laufen' szóalakok a belvárosban fordulnak elő, velük szemben a *bloem* (ejtése: *blöm*) 'Blume', illetőleg a *loefje* ~ *loefe* (kiejtése: *löffje* ~ *löfe*) 'laufen' alakváltozatok pedig a külvárosi népnyelvet jellemzik. Robertsau nyelvhasználatbeli eltérései azzal függnek össze, hogy e városrész lakóinak jó része régebben földműveléssel (főképpen kertészettel) foglalkozott, és szoros kapcsolatban volt a környékbeli falvakkal, s ez a körülmény beszédükre is hatást gyakorolt.

Nem maradhattak ki az ülésszak programjából — amint azt már említettem — azok a műhelybeszámolók, melyek a különböző kollektív vállalkozások jelenlegi állásáról és a további teendőkről tájékoztattak. Ezeknek száma ezúttal a megszokottnál is nagyobb volt. Többségük a németországi és a svájci nyelvatlasz-kutatásokhoz kapcsolódott (EDITH FUNK, Sprachatlas von Bayerisch-Schwaben; SABINE KRÄMER-NEUBERT, Der Sprachatlas von Unterfranken. Rückblick und Ausblick; ROSEMARIE SPANNBAUER-POLLMANN, Sprachatlas von Niederbayern; MANFRED RENN, Kleiner Bayerischer Sprachatlas és RUDOLF TRÜB, Sprachatlas der deutschen Schweiz: Abschlussband), két beszámoló pedig tájszótári munkálatok helyzetéről tudósított (PETER OTT, Schweizerdeutsches Wörterbuch és RUDOLF POST, Badisches Wörterbuch).

Mivel sokan jelentkeztek előadás tartására, a keddi munkanapon két szekcióban folytatódott a konferencia programja. Az egyikben — részben dialektológiai tárgyú, részben a névtanhoz is kapcsolódó előadásokkal — kivétel nélkül svájci kutatók szerepeltek (így például SIMONE BERCHTOLD, Die Mundart im Großen Walsertal: Bestandsaufnahme 2000 [aus dem Material des Großwalsertaler Namenbuches]; HELEN CHRISTEN, Dialekt-Schreiben oder sorry ech hassä Text schribä; THOMAS GADMER, Namen zwischen Sihl und Reuss — dialektale Bezüge). — A másik szekcióban különféle nyelvjárási témájú referátumok hangzottak el. Ezek közül némelyik egy-egy részterület összehasonlító jellegű vizsgálatának eredményeit taglalta (pl. HUBERT KLAUSMANN, Bairische und alemannische Wortgeographie im Vergleich), két fiatal dialektológus előadása pedig — más-más

nyelvi-nyelvjárási anyagon — az alsófrank tájszólások egy kisebb részlegének az alemann nyelvjáráscsoporttal való esetleges összefüggésével foglalkozott (KARIN DÜCHS, Alemannisches im Wortschatz der Unterfranken és OLIVER HERBST, Alemannisches in der unterfränkischen Verbalmorphologie). Ezt a problematikát SABINE KRÄMER-NEUBERT az Augsburgban tartott alemann dialektológiai konferencián már 1999-ben fölvetette, s lényegében ehhez kapcsolódott bizonyos szókészleti, illetőleg alaktani jelenségek vallatóra fogásával a két würzburgi kolléga. O. HERBST megállapítása szerint a vizsgált alsófrank nyelvjáróterületnek egy kisebb, déli és délnyugati részén némely igealakban alemann nyelvjárásra utaló sajátosságok tűnnek föl. Hogy ezek genetikusan valóban összefüggnek-e az alemannal, azt nem lehet egyértelműen eldönteni. — Ugyanott hangzott el a konferencia egyedüli magyar résztvevőjének, SZABÓ JÓZSEFnek az „Einige Lehren der Untersuchung ungarischer Dialektinseln in Jugoslawien” című előadása. A bevezetésben a volt Jugoszláviában található magyar nyelvjárászigetek keletkezésének történelmi hátteréről szolt, majd kutatásainak célját, az anyaggyűjtés és a feldolgozás módszerét ismertette. Részletesen kifejtette vizsgálódásainak nyelvészeti és településtörténeti eredményeit, az egyes nyelvjárászigeteket pedig típusokba sorolva és táblázatba foglalva is bemutatta.

Az ülésszak harmadik napján főképpen különféle műhelybeszámolók voltak, ezenkívül több referátumra és kiselőadásra is sor került (például WALTER HAAS, Der Züri Heire. Alte Mundart in Vergleich mit neuer; DAMARIS NÜBLING — RENATE SCHRAMBKE, Silben-Versus akzentsprachliche Züge in den germanischen Sprachen und im alemannischen Sprachgebiet; CHARLES V. J. RUSS, Die Mundart von Bosco Gurin; RUDOLF SCHWARZENBACH, Über den Stand der Mundarten in der deutschen Schweiz — 100 Jahre nach Tappolet). — CH. RUSS — részben saját helyszíni gyűjtései, részben más nyelvjárókatok dolgozatai, valamint a svájci nyelvatlaz és a svájci német tájszótár adatai alapján — a Tessin kantonbeli Bosco Gurinnak a helyi nyelvjárását tárgyalta. A község tájnyelve a felsőalemann nyelvjárási régió walseri csoportjához tartozik. Bosco Gurin földrajzilag elszigetelt helyzetű település, amelynek népnyelve elsősorban a nyugat walseri és a graubündeni tájszólások sajátágaiból ötvöződött sajátos színezetű keverék típusú nyelvjárása. Településtörténeti-földrajzi okokból néhány tucat (mintegy 70) olasz és rétoromán jövevényszó is használatos a község nyelvjárásában. — R. SCHWARZENBACH referátuma a svájci német nyelvjárások jelenlegi helyzetével, szerepével foglalkozott. Svájcban minden társadalmi réteg számára még napjainkban is természetes, hogy az alemann helyi változatai a mindennapi nyelvi érintkezés eszközeül szolgálnak. Hogy a svájciak az egymás közötti kommunikációban mikor váltanak át az irodalmi nyelvre, azt általában a beszélgetés témája határozza meg. Számukra a nyelvjárás azonosságtudatuk megőrzésének fontos eszköze, amely emellett a szűkebb pátria iránti ragaszkodás kifejezését is jelenti.

A szerda délelőtti műhelybeszámolók kivétel nélkül a Svájcban folyó földrajzinev-gyűjtések jelenlegi állásáról, eddigi eredményeiről és további feladatairól nyújtottak áttekintést (így pl. BEAT DITTLI, Orts- und Flurnamenbuch des Kantons Zug; VIKTOR WEIBEL, Orts- und Flurnamenbuch des Kantons Nidwalden und Schwyzer Namenbuch). B. DITTLI például arról számolt be, hogy Zug kantonban kb. 12000 helynevet gyűjtöttek össze (ezeknek kb. egy harmada élő név, két harmada pedig különféle írott forrásokból származik), és várhatóan két év múlva fejezik be a munkálatot. — A délutáni beszámolók kizárólag nyelvjárási témakörökhöz (nyelvatlazokhoz és tájszótárhoz) kapcsolódtak (pl. HANS BICKEL, Wörterbuch 'Nationale und regionale Varianten der deutschen Standardsprache'; ELVIRA GLASER, Sprachatlas der Syntax des Schweizerdeutschen). E. GLASER azokról a nyelvatlaz-munkálatokról adott számot, amelyek 2000 januárjában kezdődtek, s amelyek a svájci német nyelvjárások szintaktikai sajátosságainak feltárására irányulnak. A kutatópontok kiválasztásában a nyolc kötetben megjelent svájci nagyatlazt (Sprachatlas der deutschen Schweiz) vették alapul, s annak kb. 600 településéből 340 helységet jelöltek ki vizsgálódásaikhoz. A helyszíni gyűjtést elsősorban fordítási és mondatkiegészítési tesztek segítségével végezték. Az előadó a „für... zu + Infinitiv” szerkezetek változatainak elterjedtségét mutatta be, felhasználva ehhez jól áttekinthető térképlapokat is. A munkálat befejezését 2005 végére tervezik.

A konferenciához szakmai-kulturális kirándulások is kapcsolódtak. Ilyen, tudományos szempontból is nagyon hasznos program volt a zürichi egyetem fonetikai tanszékének a megtekintése, amelyet Phonogrammarchiv néven 1899-ben alapítottak. R. SCHWARZENBACH professzor és kollégái színes, érdekes előadásban vázolták a tanszék történetét, szóltak a nyelvjárási hangfölvételek készítésének egykori és mai eszközeiről és lehetőségeiről. Az utóbbi időben már ott tartanak, hogy CD-ROM-on sorozatban különböző nyelvjárási szövegfölvételeket jelentetnek meg, mégpedig nemcsak a szakemberek, hanem a nagyközönség számára is. — Az ülésszak résztvevőinek bizonyára nagyon emlékezetes marad az Einsiedeln városába tett kirándulás, ahol fontos és hasznos ismeretek szerzésére adódott lehetőség a több mint ezer évvel ezelőtt (934-ben) alapított kolostori könyvtár és levéltár becses értékű kéziratos anyagáról és nyomtatványairól. Ugyancsak feledhetetlen marad az a Zürich-tavi hajókirándulás, amelyen a fehérasztal melletti beszélgetések a résztvevők korábbi kollegiális kapcsolatainak elmélyítéséhez és újabbak kialakításához is hozzájárulhattak.

Összegzőképpen azt állapíthatom meg, hogy az alemann dialektológia 14. nemzetközi konferenciája — amint már a bevezetésben említettem — minden tekintetben jól sikerült, igen eredményes volt; ezért elsősorban a szervezőbizottság vezetőit és munkatársaikat illeti dicséret. A zürich-männedorfi tudományos ülésszakon való részvétel egy magyarországi nyelvjáráskutató számára a szakmai tapasztalatok mellett még azzal a többlettel is járt, hogy az ottani konferencia szelleméből erőt merítve térhetett haza, a német nyelvterület országaira ugyanis az jellemző, hogy a nyelvjárási vizsgálódások napjainkban is példaértékű anyagi támogatásban és megfelelő erkölcsi elismerésben részesülnek.

SZABÓ JÓZSEF

A mozgást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban*

53. **scando** (1). Jelentése: 'felhág', 'fellép'. C.: *Fől hagok*; MA.: *Hagoc, Főlhagoc*; PP.: *Hágok, Fel-hágok*.

m e g y: 2. Kir. 15,30: „David ascendebat ... scandens et flens”: „Touábba Dáuid mikor fel menne az olay fáknac hegyén ... *mentében* igen *fírna*” (KárB.) ~ „Akkor Dávid *elindult fölfelé* az Olajfák hegyén” (Bibl. 73).

54. **secedo** (13). Jelentése: 1. 'eltávozik', 'visszavonul'; 2. 'elkülönül'. C.: *Fel fele megyek*; MA.: *Felfele megyec*; PP.: *Fel-felé mégyek*.

m e g y: Mt. 2,22: „admonitus in somnis secessit in partes Galilaeae”: „imtétuen almaban *mene galileanac* vidékibe” (MK. 9rb) ~ „Es angýalý ýntef mýat almaban *teree galileanak* tartományban” (JordK. 87a) ~ „az Íftentől meg intetuén álom által, Galilęa felé *tarta*” (KárB.) ~ „ezért egy álmában kapott utasításra Galilea tartományba *költözött*” (Bibl. 73); Lk. 5,16: „Ipse autem secedebat in desertum”: „Ő ke- *megen vala* kiétlén hël're” (MK. 59va) ~ „Ennen maga kedegh *ký menel vala* az puztában” (JordK. 117b) ~ „Ő pedig *felfelé ménuén*, vala az puztában” (KárB.) ~ „Ő azonban *elvonult* a pusztába” (Bibl. 73); *fe l f e l é m e g y*: 2. Mak. 5,27: „Judas ... secesserat in desertum locum”: „Judas Machabęus ... az puztába *fel felé mène*” (KárB.) ~ „Judas Makabeus *visszavonult* a pusztába” (Bibl. 73).

55. **sequor** (294). Jelentése: 1. 'követ', 'kísér'; 2. 'üldöz'; 3. 'következik'; 4. 'enged'. C.: *Követem, vtanna megiek*; MA.: *Követem, Vtannamegyek*; PP.: *Követem, Utánna mégyek*.

k ö v e t: Ter. 24,8: „sin autem mulier noluerit sequi te”: „ha kedegh az a33on nem akarand teghed *követhny*” (JordK. 9a) ~ „Hogy ha nem akar az leány te veled *el iönni*” (KárB.) ~ „Ha pedig a lány nem akar *követni*” (Bibl. 73); Rút 2,9: „ubi messuerint sequere”: „hol aratandnac *kouëffed*”

* L. MNy. 2003: 94—112, 242—6.

(BK. 4) ~ „mellyet aratnac, és vtánnoc iáry” (KárB.) ~ „és *haladj* a nyomukban” (Bibl. 73); Jud. 5,7: „quoniam noluerunt sequi deos patrum suorum”: „mêť nem akażac *kouetniec* o attoknac iřtênékêt” (BK. 17) ~ „mert yol twgğgak *kôwetny* az ô attoknac yftenyť” (SzékK. 18) ~ „az ô attyoknac Iřtenit, ... nem akarác *kouetni*” (KárB.) ~ „mert nem akarták *követni* ... atyáik isteneit” (Bibl. 73); Ps. 37,21: „quoniam sequebar bonitatem”: „mert iożagot *követek vala*” (DK. 46r) ~ „azerth merth yoťh mywelkedem” (KeK. 94) ~ „Mert iregylik Hogy én a' jót *követem*” (MAZs.) ~ „kic az ióért gonofťt fizetnec azért hogy az iót *kouetem*” (KárB.) ~ „mert az igazságot keresem” (Bibl. 73); Mt. 4,20: „relictis retibus secuti sunt eum”: „haloioć meghaguā || *kouetec oťet*” (MK. 10va) ~ „Azok kedýg legottan el hagywan haloýokat es haýoýokat *koweteek hewtet*” (JordK. 87d) ~ „Azoc pedig azonnal el hagyuan az ô hálóioćat *kouetec* Iefuťt” (KárB.) ~ „otthagyták hálójukat és *csatlakoztak* hozzá” (Bibl. 73); MK. 11,9: „qui sequebantur clamabant”: „kic *kouetic uala* oťet iuoľtn^c vala” (MK. 47va) ~ „kýk előľ es *wol mennek vala*” (JordK. 109c) ~ „és *hátol kouetic vala*, kiáltnac vala” (KárB.) ~ „akik *kísérték*, ezt zengték” (Bibl. 73); Jn. 6,2: „sequebatur eum multitudine magna”: „*koueti uala* oťet nag fokaffág” (MK. 90ra) ~ „*kôwethý vala* hwtet nagy fokaffagh” (JordK. 139d) ~ „*kôueti vala* oťet foc nép” (KárB.) ~ „Nagy tömeg *követte*” (Bibl. 73).

j á r: Gal. 6,16: „quicumque hanc regulam secuti fuerint”: „valacic ez regula řzerint *iárnac*, békefég léřzen azokon” (KárB.) ~ „Béke és irgalom azoknak, akik ezt a szabályt *követik*” (Bibl. 73).

56. **subeo** (3). Jelentése: 1. 'alámegy', 'közledek'; 2. 'helyébe lép'; 'meglep vkit'. C.: *Alaia megiek*; MA.: *Alaja megyec, Belemegyec*; PP.: *Alája-mégyek, Belé-mégyek*.

e l m e g y: Jn. 6,3: „Subiit ergo in montem Iesus”: „*Elmènè* azert^c a hégřrè” (MK. 90ra) ~ „*Meene řfel* azerth az hegyre iefus” (JordK. 139d) ~ „*Fel ménè* pedig Iefus az hegyre” (KárB.) ~ „*Jézus řlment* egy hegyre” (Bibl. 73).

57. **subsequor** (8). Jelentése: 1. 'utáná megy', 'következik'; 2. 'követ'; 3. 'utánoz'. C.: *Viána kôuetkôżom, megiek*; MA.: *Menten utánna kovetkezem, megyek*; PP.: *Menten utánna nyomában vagyok*
u t á n a j á r: ApCs. 16,17: „Haec subsecuta Paulum et nos”: „mýkoron palnak es hű tarřfaynak *vtánnok ýarna*” (JordK. 164a) ~ „Ez Pált *kouetuén* és minket” (KárB.) ~ „Pál után és *utánunk szaladt*” (Bibl. 73).

k ö v e t ő (mn.): 1. Tim. 5,10: „si omne opus bonum subsecuta est”: „ha minden io czeledetnec řzűntelen *követőie* vóľt” (KárB.) ~ „és minden jóban buzgóľkodott” (Bibl. 73).

58. **supergridior** (4). Jelentése: 1. 'áthág'; 2. 'föľlűműľ’. C.: *Rayta altar* [!] *megők řlőtte iarok*; MA.: *Megyek valamin, Rajta jaroc*; PP.: *Valamin fellyűľ-mégyek, Meg-haladom*.

m e g h a l a d: Péld. 31,29: „tu supergressa es universas”: „te pedig *meg halladod* mind azokat” (KárB.) ~ „de te *föľlűműľod* őket” (Bibl. 73).

59. **supervenio** (55). Jelentése: 1. 'kerűľ'; 2. 'odajön', 'megjelenik'; 'meglep'. C.: *Hirtlen* [!] *el erkôżom* [!]; MA.: *Hirtelen elerkeżem, Veletlen rea űtkôżom, oda talalkozom*; PP.: *Hirtelen el erkeżem, Véletlen rea-űtkôżom, Oda talalkozom*.

j ő n: Lk. 1,35: „Spiritus sanctus superveniet in te”: „Scent řzellèt *io te bèľed*” (MK. 54vb) ~ „Az žent lelek řľlewl *ýew* tebeleed” (JordK. 114a) ~ „Az řzent lelek *řáll* te reád” (KárB.) ~ „A Szentlélek *řáll* reád” (Bibl. 73); Lk. 11,22: „Si autem fortior superveniens”: „Ha ke• attol erqlb *řiuend*” (MK. 68vb) ~ „Ha kedegh erefeb hű nalanaal *rea yewen*” (JordK. 123d) ~ „Minec vtánna pedig ő nálanál erőřfeb ő *reáia iouén*” (KárB.) ~ „De ha egy erőřebb *meťámadja*” (Bibl. 73); *r á j ő n*: Ps. 89,10: „quoniam supervenit mansuetudo”: „Mert fellőľ *reia iot* egűgofeg” (AK. 91) ~ „Mert *el io* az : želidfeg” (DK. 84r) ~ „Merth *elewe yw* zeleedřeeg” (KeK. 242) ~ „Elkél eltűnknek minden ékeřsége” (MAZs.) ~ „nyomorufág és řaradřág, melly mikor el műlic, *el repőľonc*” (KárB.) ~ „Éveink *elszáľnak*” (Bibl. 73); Bár. 4,24: „quae superveniet vobis cum honore magno”: „mel *reiatoc io* tvnectec nag tizteřfeggèľ” (BK. 107) ~ „melly nagy ditřőľřeggèľ és őřćké való řényeřřeggèľ adattatic meg ti néktec” (KárB.) ~ „amely nagy dicsőséggèľ ... *jut* nektek osztályrészűľ” (Bibl. 73); ApCs. 1,8: „sed accipitis virtutem supervenientes spiritus sancti in vos”: „De veżýtek thý *reatok yewo* žent leleknek ereýth” (JordK. 152c) ~ „Hanem veřitec az řzent

leleknek ereiét, minéc vtánna *el iouend ti reátoc*” (KárB.) ~ „De amikor *leszáll rátok* a Szentlélek, erő tölt el benneteket” (Bibl. 73).

r á m e g y: 1. Mak. 8,4: „reges, qui supervenerant eis ab extremis terrae”: „az királyokat, kic haddal *mentek ráioc* az földncz végeiről” (KárB.) ~ „így győzték le a föld határaitól ellenük *felvonult királyokat*” (Bibl. 73).

j u t: Jn. 6,23: „aliae vero supervenerunt naves a Tiberiade iuxta locum”: „dè egeb haioc *iutanac* thiberiadifbol rokon a hêlhêz” (MK. 90vb) ~ „*yeweenek* kedegh az maf haýok thýberiadeból” (JordK. 140a) ~ „Es hogy Tiberiásból *ióttec vólna el* valami haióc oda à hely mellé” (KárB.) ~ „Közben több bárka *érkezett* Tiberiásból” (Bibl. 73); *o d a j u t*: Lk. 2,38: „haec, ipsa hora superveniens”: „èz azon idqben *oda iutuá*” (MK. 56va) ~ „Ez es *oda yewen* az horaban” (JordK. 115a) ~ „mikor azon órában *oda ment* vólna” (KárB.) ~ „Ebben az órában is *odajött*” (Bibl. 73); ApCs. 4,1: „supervenerunt sacerdotes et magistratus templi”: „*oda yutanak* az mēf-terek” (JordK. 151b) ~ „imé *oda érkezénc* à Papoc, az templomnac feiedelme” (KárB.) ~ „a papok ... *odamentek* hozzájuk” (Bibl. 73).

m e g ü t: 1. Mak. 8,6: „Et superveniens castellis et civitatibus improvisus”: „Mert várofokat és kaffélyokat nagy hertelen *meg ütuén* azokat fel gyuitya vala” (KárB.) ~ „Váratlanul *megtámadta* a városokat és a falvakat” (Bibl. 73).

60. **transcendo** (5). Jelentése: 1. 'áthág', 'áttér'; 2. 'megszeg', 'megsért'. C.: *Altal hagok*; MA.: *Általhágoc*; PP.: *Által-mégyek, Által-hágok*.

e l m e g y: Kiv. 12,23: „transcendet ostium domus”: „mert wr ýften ezen *meegýen el*” (JordK. 27d) ~ „*el mégyen* az WR az ayto mellől” (KárB.) ~ „az Úr *áthalad* ajtótok előtt” (Bibl. 73); *f e l m e g y*: (MK. 5,21: „cum transcidisset Iesus in navi rursus trans fretum”: „Es micor *felment vólna i* a haioba” (MK. 40ra) ~ „Hoq kedeg Iefus *atal ýwtott vona* az tengheren” (JordK. 105b) ~ „Es mikor efmét *áttal ment vólna* Iefus az túlfó partra” (KárB.) ~ „Amikor Jézus a bárkával ismét *átért* a túlsó partra” (Bibl. 73).

61. **transeo** (395). Jelentése: 1. 'átmegy'; 2. 'áttér'; 3. 'átalakul'; 4. 'eltelik'; 5. 'eltölt (időt)'. C.: *Altal megiek*; MA.: *Elaltal megyek, Elmulom*; PP.: *Áttal-megyek, El-múlom*.

m e g y: Ps. 76,18: „sagittae tuae transeunt”: „mert nilak *mentenek*” (AK. 75) ~ „Mert bizoñ te nilaid *el mennek vala*” (DK. 72r) ~ „the nyлайd *el mentenek*” (KeK. 194) ~ „Sürü nyilak *repü-lének*” (MAZs.) ~ „az te nyilaid *fséllél futkoftac*” (KárB.) ~ „nyilaid *szétrepültek*” (Bibl. 73); Lk. 10,7: „Nolite transire de domo in domum”: „Ne acariatoc *mēnetec* házbol házba” (MK. 67ra) ~ „háztrol házra ne *budoffatok*” (JordK. 122a) ~ „ne *iáriatoc* egy házrol máfra” (KárB.) ~ „Ne *járjatok* házról házra” (Bibl. 73); *á l t a l m e g y*: Józs. 1,2: „et transi Iordanem istum tu”: „es *mený átal* ez Iordan vizen te” (JordK. 74c) ~ „*menny áttal* az Iordan vizen” (KárB.) ~ „*kelj át* a Jordánon” (Bibl. 73); Jud. 2,14: „transivit Euphraten”: „*altal mēnē* Effratélt” (BK. 13) ~ „*altal kélé* az eúfraten vizen” (SzékK. 4) ~ „Euphrates vizen az vtán *áttal keluén*” (KárB.) ~ „*Áttelt* az Eufráteszen” (Bibl. 73); Ps. 65,12: „Transivimus per ignem et aquam”: „*Altal mentqñk* tűzqñ es vizen” (AK. 55) ~ „labon: fol' o víz *áttal-mennek*” (DK. 62v) ~ „*Atal menenk* zenen ees vyzen” (KeK. 160) ~ „Sebes tűzqñ *áttalmennék*” (MAZs.) ~ „tűzbe és vizekbe *mentünc*” (KárB.) ~ „tűzqñ es vizen kellett *áthaladnunk*” (Bibl. 73); *b e m e g y*: Ám. 5,5: „in Bersabee non transibitis”: „ne akariatoc Berzabeeba *bēmēnnētec*” (BK. 222) ~ „Beerfebaba fe *mēnnētec áttal*” (KárB.) ~ „Beer-Sebába se *járjatok*” (Bibl. 73); *elmegy*: Ps. 56,2: „donec transeat iniquitas”: „miglen *el mennýen* hamifag” (AK. 43) ~ „míg nem hamoffag || *el megen*” (DK. 57v) ~ „mygenem *el megyen* kegyetlenfēeg” (KeK. 142) ~ „Miglen a' nép gonozlága *elromol*” (MAZs.) ~ „Miglen *el mólnac* az nyomorufagoc” (KárB.) ~ „amíg a veszedelem *el nem vonul*” (Bibl. 73); Mt. 9,9: „cum transiret inde Iesus”: „mikor innēn *el mentuolna i*” (MK. 15ra) ~ „Es mýkoron *el menne* ennen Iefus” (JordK. 90a) ~ „mikor Iefus on-nét *el menne*” (KárB.) ~ „Amikor Jézus *továbbment*” (Bibl. 73); *t o v á b b m e g y*: Lev. 13,5: „nec transierit cute priores terminum”: „ha az pokol *towab* nem *meent*” (JordK. 39d) ~ „küllýeb nem *teriedet* az bürö” (KárB.) ~ „a bőr alatt nem is *terjedt tovább*” (Bibl. 73).

jár: Ps. 88,42: „Diripuerunt eum omnes transeuntes viam”: „El ragadoztak ötten vton mend *iarok*” (AK. 89) ~ „Mind vton *iarok* el ragadoztak vtet” (DK. 83r) ~ „El ragadoznak wteth mynden vtom *yarok*” (KeK. 239) ~ „Az úton-járóknak söt fákmányúl hagyád” (MAZs.) ~ „Minden vton *iaróc* fzakmánt vetettéc ő benne” (KárB.) ~ „Kifosztották, akik az úton arra *mentek*” (Bibl. 73).

száll: Szám. 6,5: „novacula non transibit per caput eius”: „borothwalaas ew feýekre ne *zallýon*” (JordK. 46a) ~ „borotua az ő feiére ne *mennyen*” (KárB.) ~ „nem szabad borotvának *érnie* a fejét” (Bibl. 73).

62. **transgredior** (34). Jelentése: 1. 'átmegy', 'átlép'; 2. 'rátér'. C.: *Altal megiek*; *altal hágom*; MA.: *Altal megyek*, *altal hágom*, *Általlépem*; PP.: *Által-mégyek*, *Által-hágom*.

általmegy: Ps. 17,30: „et in Deo meo transgrediar murum”: „es en iftenben kó falon *altal mégek*” (DK. 19r) ~ „ees een yftenembe kw falth *athal megyek*” (KeK. 30) ~ „*Altalfutok*, elszököm kerítéfin” (MAZs.) ~ „és az én Istenem *által mégyec* az kő falokon által” (KárB.) ~ „Istennemmel falakat *ugrok* át” (Bibl. 73); Ps. 103,9: „Terminum posuisti, quem non transgredientur”: „Hatart vettel kin nem mennek *altal*” (AK. 108) ~ „Hatart vettel . kik *el* nem *mwlak*” (DK. 92r) ~ „hatarth vetetel nekyk, kyth *el* nem *mwlak*” (KeK. 274) ~ „Határát a' nagy tenger megtartja, kit femmiképen *által* nem *hágja*” (MAZs.) ~ „Határt vetettél azoknac mellyet *által* nem *hágnac*” (KárB.) ~ „Határt szabtál nekik, amit nem lépnek át” (Bibl. 73).

fordul: 1. Mak. 2,22: „nec sacrificabimus transgredientes legis nostrae mandata, ut eamus altera via”: „hogy az mi ifteni tífsteletüntől iob kézre auagy balra *fordúlyunc*” (KárB.) ~ „és nem *térünk el* hitüntől sem jobbra sem balra” (Bibl. 73).

megtör: Óz. 8,1: „pro eo quod transgressi sunt foedus meum”: „azert mert *megtörtéc* én fogadaformat” (BK. 191) ~ „mert *megszégtéc* az én frigyemet” (KárB.) ~ „mert *megszégték* szövetségemet” (Bibl. 73); Mt. 15,2: „Quare discipuli tui transgrediuntur traditionem seniorum”: „Miré *törícmg* a: te taneituanid a vénéc^c *žerzefekét*” (MK. 21va) ~ „My oka hoğ az te tanythwanyd *atal haghýak* az veeneknek hw *žerzefekét*” (JordK. 93c) ~ „Mi az oka hogy az te tanituanid az régi vén embereknek rendeléfeket *meg rontyác*” (KárB.) ~ „Miért *térnek el* tanítványaid az ősök hagyományaitól” (Bibl. 73).

megszeg: Mak. 7,18: „transgressi sunt enim constitutum”: „erős elküüéft *meg szégtéc vólna*” (KárB.) ~ „*megszégték* az egyezséget és az esküt” (Bibl. 73); Óz. 6,7: „Ipsi autem sicut Adam transgressi sunt pactum”: „Ok kédcg *megzégtec* a fogadaft mikét Adam” (BK. 189) ~ „mint meg romlott emberek *meg szégtéc* az én főöuetfégetem” (KárB.) ~ „Adámnál mégis *megszégték* a szövetséget” (Bibl. 73);

vétkez: Szám. 5,6: „transgressi fuerint mandatum Domini”: „kýkbe wr ýften paranczolattýa ellen zokott ember *veethkózný*,” (JordK. 45c) ~ „*vétkezuén* az WR ellen, és bünt czelekedendic valamelly lélec” (KárB.) ~ „*elkövet* bármí vétket, ... foltot ejtve az Úron” (Bibl. 73).

63. **transmeo** (1). Jelentése: 'átmegy', 'átvonul'. C.: *Altal megiek*; MA.: *Altal megyek*; PP.: *Által-mégyek*.

jön: Lk. 16,26: „transire ad vos, non possint, neque inde huc transmeare”: „*nē mehètn^c* fem *ihètn^c* idé onnaton” (MK. 75va) ~ „Ne meheffének se onnan ide *atal yeny*” (JordK. 128b) ~ „innét ti hozzátoc *altal* menni, nem mehetec, fem pedig onnét ide nem *ihètnec*” (KárB.) ~ „se onnét ne tudjon hozzánk *átjönni* senki” (Bibl. 73).

64. **transvador**. A szót sem napjaink szótárai, sem történeti szótáraink nem közlik. A Vulgatában egy adattal fordul elő.

általmegy: Ez. 47,5: „qui non potest transvadari”: „hogy *által* nem *mehetnéc* rayta” (KárB.) ~ „már folyó volt, amin nem tudtam *átmenni*” (Bibl. 73).

65. **vado** (309). Jelentése: 'megy', 'lép'. C.: *El megyók*; MA.: *Megyek*; PP.: *Mégyek*.

megy: Jud. 8,34: „Vade in pace et Dominus sit tecum”: „*Meñ* békéféggel ɓ vr legé te vèlèd” (BK. 29) ~ „*meñ* béékéféggben, es vr legén te weled” (SzékK. 54) ~ „*Eregy* békéféggel és az Wr te elötted *mennyen*” (KárB.) ~ „*Menj* békével, s vezessen Isten” (Bibl. 73); Mt. 4,10: „Vade, Satana”: „*men* fathanas” (MK. 10ra) ~ „*Menýel* Sathana” (JordK. 87c) ~ „*Eregy el* Sátán”

(KárB.) ~ „Távozz, sátán” (Bibl. 73); MK. 16,10: „Illa vadens nuntiavit his”: „Az *mènuē* monda azocnac” (MK. 53va) ~ „ki ottan *el menwen* meg hyrdetee azoknak” (JordK. 113b) ~ „Es ő *el ménuén*, tudtokra adá azoknac” (KárB.) ~ „Ez *elment* és elvitte a hírt” (Bibl. 73); *el megy*: Szám. 10,30: „Non vadam tecum”: „Nem *megýek* el tteevedl” (JordK. 47c) ~ „Nem *mégýec*” (KárB.) ~ „Nem *megyek*” (Bibl. 73); Rút 1,5: „vade cum ca”: „te *mèl* o vèlè” (BK. 2) ~ „Tery hatra teis ő utánna” (KárB.) ~ „Térj hát vissza te is, kövesd” (Bibl. 73); Eszt. 4,16: „Vade et congrega omnes Iudacos”: „*Menñel* ɤ gvñ egbè mèden fídotak” (BK. 58) ~ „*Mennyel* és gyuyts [!] egybe az Sidókat” (KárB.) ~ „*Menj* és gyújtss össze a Szúzában található összes zsidót” (Bibl. 73); Ps. 77,39: „spiritus vadens et non rediens” (l. *redeo* alatt); Jón. 3,2: „Surge, et vade in Niniven, civitatem magnam”: „Kèlfel ɤ *men èl* Niniuèbe a nagyvárosba” (BK. 243) ~ „Kelly fel *mennyel* Niniuèbe amaz nagy Városba” (KárB.) ~ „Kelj fel, *menj el* Ninivèbe, a nagy városba” (Bibl. 73); Mt. 20, 14: „Tolle quod tuum est et vade”: „Ved azért a mel’ tied ɤ *men èl*” (MK. 25vb) ~ „vedd el a’ mý tyeed es *mený el*” (JordK. 96b) ~ „Vedd fel az mi tiéd és *meny el*” (KárB.) ~ „Fogd, ami a tied és *menj*” (Bibl. 73); Jn. 4,16: „Vade, voca virum tuum”: „*Men èl* hyad idè te feriedèt” (MK. 87vb) ~ „*Mený el* hýd ede the vradat” (JordK. 138b) ~ „*Mený el* hijad az te feriedet” (KárB.) ~ „*Menj*, hívd el a férjedet” (Bibl. 73); *ki megy*: Jn. 10,4: „cum proprias oves emiserit, ante eas vadit”: „micor a tulajdon iuhocat ki èrèztèndi azoc èlõt *ki megen*” (MK. 96ra) ~ „hív tulaýdon yohayt ki botzatangya hív ellettek *megýen*” (JordK. 143d) ~ „mikor ki botfáttya az ő iuhait elöttõc *mégýen*” (KárB.) ~ „mikor mindegyiket kivezeti, *elindul* elöttük” (Bibl. 73).

66. **vagor** (5). Jelentése: 1. 'elterjed'; 2. 'barangol', 'csatangol'. C.: *Budosom*; MA.: *Budofom*, *ideftova Czavargok*; PP.: *Bujdosom*, *Vándorlok*.

(*ki*) *bujdosik*: Sir. 29,25: „et vagati sunt in gentibus alienis”: „*ki búdoftanac* idegen nemzetec közt” (KárB.) ~ „s idegen népek közt *hányódtak*, *vetődtek*” (Bibl. 73); Jer. 50,6: „feceruntque vagari in montibus”: „az hegyekben *búdoftattac* őket” (KárB.) ~ „*bujdosni* hagyták a hegyekben” (Bibl. 73).

67. **venio** (230l). Jelentése: 1. 'jön', 'megy'; 2. 'vonul'; 3. 'eljut'; 4. 'származik'; 5. 'megesik'. C.: *El megiek*, *iúúók*; MA.: *Jóvóc*, *Megyec*; PP.: *lúvók*, *Mégyek*.

jön: Rút 3,4: „veniesque et discooperies pallium”: „Es *ioy* ɤ felfeggèd o palafat laba fèlõl” (BK. 6) ~ „és *bè ménuén* hayts fel az leplèt az lába felõl” (KárB.) ~ „Aztán *menj*, emeld fel a lábánál a takarót” (Bibl. 73); Jud. 3,1: „qui venientes ad Holofernem”: „*ki iqúen* Olofernelhez” (BK. 14) ~ „mel’ kóvéték *vóvén* Olofernéshéz” (SzékK. 6) ~ „És *el ménénc* az Holopherneshez” (KárB.) ~ „Az emberek Holofernesz elé *iárultak*” (Bibl. 73); Ps. 54,16: „Veniat mors super illos”: „*Ioyof[n]* ...” (AKT. 41) ~ „Halal *iqiön* azokra” (DK. 56v) ~ „*Iwyen* halal w reyayok” (KeK. 137) ~ „Bécsnek az halál kezében” (MAZs.) ~ „Az halál vegye környül őket” (KárB.) ~ „lepje meg őket a halál” (Bibl. 73); Mt. 2,1: „ecce Magi ab Oriente venerunt Ierosolymam”: „yme a magofoc *iquenec* napkelettõl ihrlm̀bè” (MK. 8va) ~ „yme nap keletrõl *ywenek* kýral’ok Ierwfalemben” (JordK. 86d) ~ „Imè nap kelet felõl *iónénc* Ierufálembe bölczek” (KárB.) ~ „bölczek *jõttek* napkeletrõl Jeruzsálembe” (Bibl. 73); Jn. 20,1: „Maria Magdalene venit mane ... ad monumentum”: „*Ioyoc* magdalmái maria a koporfóhoz” (MK. 106va) ~ „*yewe el* Maria magdalena ýo reeghel ... az koporfóhoz” (JordK. 150d) ~ „Mária Magdaléna, *el méné* reggel... az koporfóhoz” (KárB.) ~ „Mária Magdolna *kiment* a sírhoz” (Bibl. 73); *el jön*: 4. Kir. 4,1: „ecce creditor venit út tollat duos filios meos ad serviendum sibi”: „*El iõtt* pedig az kinec ados vagyoc, hogy el vigye mend két gyermekemet” (KárB.) ~ „s most *jön* a hitelezõ, hogy elvigye a két fiamat rabszolgának” (Bibl. 73).

jut: Jud. 10,6: „Cumque venissent ad portam civitatis”: „Es mikõ *iutotualna* a varofnac kapuiara” (BK. 32) ~ „es mykor *ywtott vala* az varofnac kapwýra” (SzékK. 64) ~ „Ecképpen *ki ménuén* Betulia várofnac kapuiához” (KárB.) ~ „*Kimentek* Betilua [!] kapujához” (Bibl. 73); Ps. 101,2: „clamor meus ad te veniat”: „en iuoltefem *iufon* te hoziad” (AK. 104) ~ „*ivfson* te hoziad en kialtafom” (DK. 89v) ~ „cen ohaytafom *ywffon* the hoziad” (KeK. 265) ~ „Befzédem *iuffon* hozzád” (MAZs.) ~ „az én kiáltáfom *iuffon* te hozzád” (KárB.) ~ „kiáltásom *jusson* szined elé”

(Bibl. 73); *eljut*: Jn. 21,8: „Alii autem discipuli navigio venerunt”: „Egéb taneituanoc ke-
 èuèzèttèl *iutanac* el” (MK. 107vb) ~ „Es *el jèveenek* es háyora *keleenek*” (JordK. 151c) ~ „Az töb
 tanituanoc pedig háyón *ménéne*” (KárB.) ~ „a többi tanítvány *követte* a bárkával” (Bibl. 73).

m e g y: ApCs. 7,3: „veni in terram, quam monstravero tibi”: „*meny* az földre kýtth teenedek
 meg mwtatandok” (JordK. 156b) ~ „*meny el* arra az földre az mlyet meg mondoc tenéked”
 (KárB.) ~ „*menj* arra a földre, amelyet mutatok neked” (Bibl. 73); *e l m e g y*: Rút 1,11: „Rever-
 timini, filiae meae: cur venitis mecum”: „Fordollatocmég èn léanim ь *mènètèc èl*” (BK. 2) ~
 „Terjetic haza édes leánim: Miért *iönéte* el én velem” (KárB.) ~ „Menjetek haza, leányaim, ...
 miért is *jönnéte* velem” (Bibl. 73).

H. BOTTYÁNFY ÉVA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Wittnyédy István leveleskönyvéből

Ismét belelapozva Wittnyédy István XVII. századi prókátor leveleskönyvébe (MTA Kt Kéz-
 irattára K-83. I. 43—44), ezúttal egy olyan levelet választottam, ami a birtokperек intézésébe eng-
 ged bepillantást.¹ A címzett Megyeri Zsigmond báró, Wittnyédy „komája”, Megyeri Imre Sopron
 megyei alispánnak a fia. Levelezésben állt Zrínyivel is, aki egyik levelében „édes apám uram”-nak
 nevezi (Új Magyar Irodalmi Lexikon. Bp., 1994.1352). Egy Zrínyinek szóló Wittnyédy-levelel-
 ből tudjuk (K-83. 464.), hogy „egy magyar könyvet irt”, de ez napjainkig, tudomásom szerint, még
 nem került elő. Nádasdy Ferenc példáját követve rekatolizált. Nádasdyval való jó viszonya miatt
 kéri Wittnyédy, hogy közvetítsen köztük a vitás pénzügyekben.

Megyeri Zsigmondnak
Sopron, 1652. március 12.

Megyerý Urk~

Nagd~ köteles szolgálja.

Groff Nadasdy Ferencz Urk~ eő Nagaua~ valo dolgomrul, touab gondolkodua~ | miuel az
 kery Uramal valo praetensiomon kiuölis vagyon tob, örömöst egyszer | úgy keuannek lenny, eő
 nagaua, ne uolna semmy oka, az mely csak arnyeka | lehetne, valami idegenseghnek, miuel el tö-
 kellet resolution az mégh elek, semmit | eő Naga offensioiara ne czelekedgye~, remenle~ eő Naga-
 sem ad okot effelere, es enis | bizony el keuanom tauoztatnom, azis az oka az mý keres idegen-
 seghre ualo | uolna, ime rendben veuen, includalua kuldötte~ Nagnak~, azzal az bizodalomal, |
 Nagd~ eő Nagaua io icontentatiomra, ha lehet accomodallia, ha ne~, voluisse mihi | sat est. Az
 730.² forintrul, az eő Naga~ igiretiuel contentus ne~ vagiok, mert | ennek interesseie tob ft. 43. ennye
 penzy ö Nagk~ nem iar az pascuatioert es | lignatioert, negy falubulis, azert egy altallyaba~, hogy
 pro aedificio megk köuesse~, | nekem így nem kel, ezarant eő Naga~, ha penzemet megk adgia azt
 inkab el veszem, | ha nem, legye~ az pascuatioerul es lignatioerul harmad izigh szabadsagom, úgy
 hogy | ha az eő Naga~ posteritassa el akarna posteritassomat attul tiltany az en penzem | legyen

¹ A MNy. 2002/4. számában megjelent levél 11. sorában a *kegdis Sogor Uram* szövegrész helyesen: *kegd edes Sogor Uram*.

² 720-ról javítva.

megh nekik, miuel az mint iram, csak szinten interéssem sem leszen megh | az eő naga~ imaginalt gratiaiaért, keuesert penigh obligatus lenny nem akarok, | inkab io akaratombul keuannam sine quouis beneficio eő Nagk~ szolgálnom. | Az Stoczingne penzerül valo interesset, megh igerté eő Naga~, kery Ur~ relatio// iat halotta Nagd~ errül, Czirak Ur~is igy fogia recognoscalny, volt csak kérdés | az fonias, köles, es haydena dezmarul, de ezekrül eő Nagk~ kerdest tenny | nem szükség, mert kezében eő Nagk~, az contentatio media, es ő naga~, az | magaebul nekem egy penzt sem ad, az masebul nem difficultalhattia, hanem | ha szant szandecal keuan eő Naga~ vele~ idegenkedny, kirül ne~ gondolkodom. | Az szegeny Apam Ur~ restantiaiarul adiudicata~ es exmissionalisom vagion, ezt | Executioban vehetne~, de Tudgya eő naga~, egben kialto uetek. merces detenta laborum, eztis eő naga~ nem fogia difficultalny, es miuel szegeny Uramnak marad// tanak ezer forintigh valo adossaghý, az mellýert az Varmegýere mar citatusis vagýok, | orómöst szegeny Ur~ io neuet holta utanis consensualnam, az mellýet tartozomis. Az | szegeny Nadasdy Laszlo obligatoriaiat sem difficultalhattia eő naga~, mert az iosza// gat biria, az leuel igen vilagos szockal vagýon, eztis el hitte~ törüenyre nem | boczzattia, az szerint az tobbitis, ha pedigh külömben nem lehetne, bizonios vagiok | ezarant, eő Naga~ neheztellesbe~ nem venne. Mind ezekbül szarmazando alkal// matlansagoknak el tauoztatasa, Nagdat~ ige~ io mediumnak lehetny el hiue~ | kerem Nagdat~ nagy szeretettel, vigye vegbe~, adgyon eő Naga~, tellis satisfactiot | es kötelezze~ az magamiual, ingyen valo szolgatiara, ha kesz penzül valo | satisfactiot nem adhatna, adgya Zalagban Hidegseget³ az hol 21 fertalios, es | egy sellýer Jobbagyi vadnak eő Nagk~, az falubeliek mezeý dezmaiaual, és | az hegýuamockal, ily Conditional hogý valamely esztendőben szent Marton napiara | penzemet eő Naga~ illeten keuansagot nem talal, de ha kesz penzt ad eő naga~ inkab⁴ | [44.] inkáb akarom, mert csak ez ily forma ioszagh adasis, nem lehetne, az kötelesseghnek | valamy abrazzattia nélkül, kerem megis Nagdat vegezze el eő Nagaua. Cziraky | Ur~ it volt, tegnap el menne, hogy haza iuttem nem volt szembe~ velem, igen banom, | ez iouó penteke~ Damonian⁵ edgyüt leszünk, ha lehet kuldgýó ala Nagd~ az ket | processualis leueleket, es Lippay Ur~ opinioiarul irion, hogý az miuta de nouo | cum gratia föl erkezuen, expeditioban menne, es azokat az szép attjafiait | certificaltatan de Termino, ütne le szaruakat, es megh ieduen, lehetne az | compositio nagýob reputatioual. Hazamhoz erkezu~ ertette~, Brassika~ Ur~ | Ruszton leuó szölóit el akarja adnj, ha ugy uolna, kere~ Nagdat~ mennyen | végre, hogy tartanak, ha illendó arron el adnak, magam megh vennem, ebben | Nagd~ neke~ nagy io akarattýat contestalhattia, az masek dologrulis az mint | szolottamis Nagdal, ha okot adnak magok, kere~ elmeiekrül tudoseczon. | Az ket falu dolgarul my resolutioia lesze~ Nagk~, arrulis el varom | valaszat. Groff Nadasdý Ur~ eő Nagaua valo dolgomat, otfön letembe~ | insinualtam volna, de az inclusak ne~ voltak nala~. Ezek utan Nagd~ | keteles szolgália marad

Soprony 12 marc. 1652.

BÁNKI JUDIT

LEVÉLSZEKRÉNY

A. Molnár Ferenc írja: „A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről” című antológiát (Tinta Könyvkiadó, Bp., 2000.) — amelyet GRÉTSY LÁSZLÓ válogatott, szerkesztett és jegyzetelt — többször is élvezettel lapozgattam. Nem akadémikusból hívom fel e szép és

³ Falu Győr-Moson-Sopron megyében, a mellette levő hegy szőlőjéről volt híres még a XIX. században is. Vö. FÉNYES ELEK, MoGeogrSz. 1: 108.

⁴ *inkab* órszó a lap alján.

⁵ Damonya nevű falu Győr-Moson-Sopron megyében, a Répce mellett. FÉNYES i. m. 1: 191.

hasznos könyv egy sajtóhibájára a figyelmet, hanem azért, mert nem szeretném, ha az innen továbbterjedne. Képes Géza írt egy „Balázs Jánosnak” című verset, amelyben az ő „Sylvester János és kora” című munkájára utal. A vers az antológia szerint így kezdődik: „Sylvesterről írtál régen egyszerű könyvet, | ebben jómagad is pedzed az ősi hatost” (GRÉTSY i. m. 246). A versben azonban az egyszerű szó helyett *nagyszerű* áll, az is illik oda. Ez megállapítható például a közlés forrásául feltüntetett antológiából (Szép versek. Vál. és szerk. BATA IMRE. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1984. 222), illetve BALÁZS JÁNOS könyvéből, a „Magyar deákság”-ból is, ahol ő szintén idézi ezt a verset (Magvető Könyvkiadó, Bp., 1980. 570).

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
 oktatási napok. Szerk. **Raisz Józsa és Zimányi Árpád.** 2002.
 218. A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában. Nyelvészeti tanácsko-
 zás Jászberényben. Szerk. **Horváthné Kispéter Zsuzsanna.** 2003. 300 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció
 és ellenreformáció korában. 2003. 300 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata.
 XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és
 XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódekkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I—IV. + Mellékletek. Bp.—Zalaegerszeg, 1991—1998. 3600 Ft.

Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—VII. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft. V—VII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)

Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.

Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.

A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.

Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.

Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.

Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.

T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.

Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft. — 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 500 Ft. — 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2002. 500 Ft.

Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem', jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 600 Ft.

Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági tagoknak 2500 Ft.

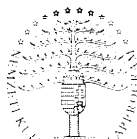
Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft, társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Folyóiratunknak ezt a számát támogatta:

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban és a korrektúrában a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkített normál betűtípus
	ritkített dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A mentés formátuma rtf legyen. A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyarnyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőeknek 300 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Türr Tamás. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com.

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, †LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Kiss, Jenő</i> : On the oeuvre of Dezső Pais	257
<i>Forgács, Tamás</i> : Processes of lexicalization and grammaticalization in phraseological units	259
<i>N. Varga, Andrea</i> : Stem doublets and figura etymologica in István Gyöngyösi's and Miklós Zrínyi's poetry	273
<i>Balogh, Judit</i> : Appositive phrases	293
<i>Szikszaíné Nagy Irma</i> : Interrogative pronouns and particles in rhetorical questions	300
<i>Senga, Toru</i> : <i>Jujutsu</i> and <i>judo</i> . Hungarian and international reflexes of some Japanese sports terms	310
<i>Uzonyi Kiss Judit</i> : Comments on nouns governing case-marked nouns	323
Minor Contributions. <i>Éder Zoltán</i> : "After rain comes shine": on the origin of the motto of the Hungarian Academy of Sciences	
	331
Etymologies. <i>Kávássy, Sándor</i> : <i>Tekintetes Karok és Rendek!</i> 'Honourable Estates of the Realm'. — <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Olasz</i> 'Italian'. — <i>Spanyol</i> 'Spanish'	
	335
Language Cultivation. <i>Balázs, Géza</i> : Variation and change as basic issues of language strategy. — <i>Pásztor, Emil</i> : Four misbeliefs on correct usage: counterexamples from Arany's <i>Toldi</i>	
	339
Spoken Hungarian. <i>Lakatos, Rita</i> : Dialect texts from Torontálvásárhely (Debeljača)	
	347
Reviews. <i>Fodor, István</i> : Havas Ferenc, A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány [The Marrism syndrome. Stalinism and linguistics]. — <i>Farkas, Tamás</i> : Karády Viktor — Kozma István, Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig [Name and nation. Changing family names, name policy and minority power relations in Hungary from Feudalism to Communism]. — <i>Bóna, Judit</i> : Beszédkutatás 2002 [Speech research 2002]. — <i>Bodó, Csanád</i> : The proceedings of two conferences on Spoken Hungarian. — <i>N. Fodor, János</i> : P. Lakatos Ilona (ed.), Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából [Excerpts from the research on language use in the Ukrainian—Romanian—Hungarian border region]	
	351
Miscellanea. <i>Szabó, József</i> : A dialectological conference in Switzerland. — <i>H. Bottyánfy, Éva</i> : Synonymy of motion verbs in early translations of the Bible	
	371
Data from the History of Hungarian. <i>Bánki, Judit</i> : From István Wittnyédy's letters	
	380
Letters to the Editor. <i>Ferenc A. Molnár</i> writes	
	381

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX.

ÉVFOLYAM

2003.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, †KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : A magyar nyelvtörténet korszakolásához	385
<i>Benkő Loránd</i> : <i>Doboka</i> és társai	393
<i>Forgács Tamás</i> : Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben	412
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A kéz nyelvi képe a magyar nyelvben	427
<i>Sárosi Zsófia</i> : Történeti szociopragmatika — magyar nyelvtörténet más megközelíté- tésben	434
<i>Dömötör Adrienn</i> : Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok	448
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Fodor István</i> : Megjegyzések a magyar mással- hangzó-kvantitás kérdéséhez. — <i>Kristó Gyula</i> : A <i>székely</i> népnév első vokáli- sának milyenségéről	466
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Mokány Sándor</i> : A <i>bikuram</i> -tól az <i>üfőasszony</i> -ig. — <i>Tóth Szilárd</i> : Újabb adatok a <i>lecsó</i> szó hazai és külföldi elterjedéséhez	470
N y e l v m ű v e l é s. <i>Balázs Géza</i> : Turizmus-sokk. A <i>turizmus</i> jelentésbővülése	478
É l ő n y e l v. <i>Dóra Zoltán</i> : Rendszerváltozás előtti neologizmusok archaizáló- dása	481
S z e m l e. <i>D. Mátai Mária</i> : Sebestyén Árpád, A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.). — <i>Bencze Lóránt</i> : A pálma, a ciprus és az egy- perces. — <i>Büky László</i> : Kemény Gábor, Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. — <i>Nemes Magdolna</i> : Új magyar tájszótár IV. (N—S)	484
K ü l ö n f é l é k. <i>Király Péter</i> : Lotz János Budapesten. — <i>Bottyánfy Éva</i> : A moz- gást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban. — <i>Balázs Géza</i> : Új alkalmazott nyelvészeti folyóiratok. — <i>Posgay Ildikó</i> : 4th International Cong- ress of Dialectologists and Geolinguists	498
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Szalamín Edit</i> : Juhász József nyolcvanéves. — <i>Kiss Jenő</i> : A hetvenéves Hajdú Mihály köszöntése	508
L e v é l s z e k r é n y. A szerkesztőség írja:	512

A magyar nyelvtörténet korszakolásához

1. A nyelvtörténeti korszakok zártak — a mindenkori utolsó kivételével. Az időrendben utolsó korszaknak csak nyitó határköve, kezdete ismert, lezáródása nem. Tudvalevő, hogy bizonyos történelmi események, nagy társadalmi fordulatok, kultúraváltások már a szinkroniából nézve előrevetíthetnek nagy mérvű nyelvi változásokat, így akár új (al)korszakok kezdetét is. De mert a társadalmi változások nem prognosztizálhatók hosszabb távra, egy-egy nyelvtörténeti korszak végét, s ami ezzel egy: az újabbnak a kezdetét is csak utólag lehet megállapítani. Akkor, amikor már megvan az az időbeli távlat, amely a bekövetkezett s az adott történelmi eseménnyel összefüggő nyelvi-nyelvhasználati változások tényével viszszaemlékezik igazolja az új korszakhatár meghúzásának szükséges voltát.

Az újmagyar kor 1772-vel kezdődik és napjainkig is tart. De vajon nem szoruló korszakolási szempontból felülvizsgálatra ez a kor? Azért kell fölvetnünk a kérdést, mert a XX. század politikai, kulturális, tudományos-technikai és nyelvhasználati változásai, illetőleg a magyarsággal kapcsolatos és a nyelvére is kiható politikai és társadalmi események — úgy tűnik — egyre sürgetőbben ezt követelik. PUSZTAI FERENC „A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai” című kitűnő tanulmányában egyértelműen foglalt állást: „A XX. századi magyar nyelvi változások a század végére egységes képpé, tendenciát kirajzoló képpé állnak össze ... Az a történet érkezett századunkban forduloponthoz, amely a nyelvi egységesülés története, mert ... fő tényezői — különböző okokból, de — egyszerre vannak átalakulóban” (MNY. 2000: 386).

A nyelvtörténeti korszakolás elvi és gyakorlati kérdései természetesen nem csak nálunk bukkannak föl. A németre vonatkozólag például H. EGGERS 1962-ben vetette föl a kérdést: vajon újfelnémetül beszélünk ma még? („Sprechen wir heute noch 'Neuhochdeutsch'”: Studium generale 15: 49; a német nyelvtörténet korszakolásával kapcsolatos kérdésekre I. W. SCHMIDT szerk., Geschichte der deutschen Sprache. 1969. 62—4 és P. VON POLENZ, Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band III. 1999. 5—9).

Tudjuk: a nyelvtörténeti korszakolásnak, amely mindig gyakorlati célokat követ, elvi alapja az a fölismerés, hogy a nyelvek életét alapvetően az őket hordozó közösségek sorsa, helyzete határozza meg. Ezzel kapcsolatban két nyelvtudományi axiómát érdemes emlékezetbe idéznünk: a) nyelv és társadalom egymást föltételező módon függ össze, b) a nyelvhasználat mindig kettős beágyazottságú: a nyelvi rendszer és az adott társadalmi összefüggéshálózat kettősségében él. Ebből az következik, hogy a nyelveket hordozó közösségek társadalmi (geopolitikai, gazdasági, jogi, kulturális, demográfiai stb.) adottságaiban bekövetkező fontosabb változások mélyreható és széles körű változásokat indukálnak-indukálhatnak előbb a nyelvek helyzetében, és/majd használatában, később pedig állapotában. Ezért célszerű egy-egy nyelvtörténeti korszak kez-

detéül a nyelvközösség élete szempontjából meghatározó jelentőségű történelmi eseményt tekinteni, amelynek következményei számottevően befolyásolják a közösség anyanyelvi nyelvhasználatát. Megjegyzés: a jelen tanulmányban a magyar nyelvtörténet általános korszakolásának némely kérdésével foglalkozom csupán, az egyes nyelvváltozat-típusok történetének korszakolásával (a nyelvjárásokra vonatkozólag I. BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 60—1) nem. Ez azt jelenti, hogy minden nyelvváltozatra, mindegyik nyelvi szintre s a nyelvközösség egészének az anyanyelvi nyelvhasználatára figyelemmel vagyunk.

BENKŐ LORÁND a nyelvtörténeti korszakolás elvi-módszertani kérdéseit tárgyaló fontos összefoglaló tanulmányában (A magyar nyelvtörténet korszakolásáról: MNy. 1964: 137—45) írja: „A nyelvtudomány szempontjából természetesen e történeti események nem mint ilyenek fontosak, hanem a nyelvünk életére tett igen sokrétű és számottevő hatásuk folytán, mely akár közvetlenebb, akár közvetettebb módon érvényesült, de mindenestre a nyelvtudománytól jól kitapinthatóan. E történeti események persze csupán elindítói, lehetővé tevői voltak a nyelvi folyamatoknak, melyeknek tehát csak a kezdetét jelölik, nem lefolyásuk menetét vagy éppen végét ... A történeti események nyelvi hatásait legjobban és legközvetlenebbül a nyelvtípusok közti és funkcionális helyzetének a változásai mutatják” (i. m. 143). BENKŐ hangsúlyozza, hogy a nyelvtörténet korszakolásában a legfontosabb szerep a nyelv „külső” történetének jut, s hogy a nyelv egésze (mindegyik nyelvváltozat és mindegyik szint), illetőleg minél több tényező figyelembevétele szükséges (i. m. 142—3; a vonatkozó további irodalomra I. BÁRCZI in: BENKŐ LORÁND szerk., A magyar nyelv története. Bp., 1967. 19; HARMATTA JÁNOS in: KOVÁCS LÁSZLÓ, VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., Honfoglalás és nyelvészet. Bp., 1997. 17).

Természetes, hogy a bevezetőben fölített kérdés megválaszolásához a — nyelvhasználatot társadalmi összefüggésében vizsgáló — szociolingvisztikát és fogalmi apparátusát föl kell használnunk. A már említett nyelvészeti axiómákra támaszkodva két nagy tényezőcsoport vizsgálatára helyezem a hangsúlyt. Ezek pedig: 1. A magyar nyelv tág értelemben vett nyelvpolitikai helyzete, 2. A magyar nyelv állapotában megmutatózó fontosabb változások. Ennek szellemében fogant kérdéseink: 1. Milyen jelentős változásokról tudunk, amelyek a magyarság sorsában, ebből következően pedig a magyar nyelv helyzetében hoztak olyan módosulásokat, amelyeknek nyelvhasználati következményei ma már nyilvánvalóak? 2. Melyek a magyarság életében a XX. században bekövetkezett, illetőleg zajló azon események, folyamatok, amelyeknek igazolhatóan számottevő a nyelvbefolyásoló szerepük? 3. Alkalmasak-e az említett tények arra, hogy a magyar nyelv utóbbi két évszázada története korszakolásának módosítását javasoljuk? Mert csak a változtatás kedvéért változtatni természetesen nem érdemes, ha azonban a tények ezt követelik, akkor változtatni kell akkor is, ha átmenetileg terminológiai bizonytalanság lép föl.

Mivel jól ismert tényekről van szó, ezúttal elegendő a vonatkozó fontosabb eseményeknek s nyelvhasználati következményeiknek az összefoglaló említése. Bízást eltekinthetünk ez esetben a részletes szakirodalmi hivatkozásoktól is (politika- és társadalomtörténet, nyelvtudomány). Csak azokról a nyelvhasználatot számottevően befolyásoló, 1920 utáni fontosabb tényezőkről lesz szó, amelyek a magyar nyelvközösség és nyelv 1920 előtti helyzetétől és állapotától szignifikánsan eltérnek (az évszámra vonatkozó megokolást l. alább).

2. Az 1920 utáni időszak magyar nyelvtörténetét befolyásoló két legfontosabb tényező-együttes közül az egyik globális. Ez az egyre szélesülő, erősödő, s a minden európai (sőt nem csak európai) közösséget és nyelvet kezdettől befolyásoló általános tudományos-technikai fejlődés, illetőleg informatikai forradalom (rádió, televízió, telefon, szá-

mitógép stb.), a vele összefüggő, illetőleg járó nagyfokú társadalmi mobilitás és globalizáció általában véve. A másik speciális és lokális, bár nem minden részletében egyedi. Ez a magyarság történelmének nemzetközi tényezőktől meghatározott, több szempontból súlyosan negatív alakulása, Trianonnal, ideológia- és rendszerváltásokkal, a társadalom radikális átalakításával-átalakulásával. Mindkettő számos nyelvi-nyelvhasználati következménnyel járt és jár.

3. A nyelvpolitikai helyzet. — A magyarság a honfoglalástól fogva nagyjából-egészéből egy országban, illetőleg — még ha nem is ritkán idegen hatalmaktól részben megszállva — saját államában, a történelmi Magyarországon élt. Nyelve 1844-ben vált az ország hivatalos nyelvévé. Az első világháborút lezáró trianoni békediktátummal (1920. VI. 4.) az addigiaktól merőben eltérő helyzet állt elő: a Kárpát-medencei magyarság mintegy harmada helyén maradvá kényszerült más államokba, illetőleg került idegen államnyelvek — különböző politikai és adminisztratív eszközökkel elősegített — kiterjeszkedő hatása alá. A magyarságot két nagy tömbre szakították szét (az emigráns magyarságot most figyelmen kívül hagyva): a magyarországra és az őshonos Kárpát-medencei kisebbségi tömbre. Nyilvánvaló, hogy a magyarországi és a kisebbségi (őshonos) magyarok anyanyelvi nyelvhasználati különbségei számottevő részben az eltérő államisággal s az ebből következő anyanyelvhasználati korlátozottságokkal, illetőleg a mindenkori többségi nyelvnek a hatásával, tehát közvetlenül vagy közvetetten az említett történelmi eseménnyel vannak összefüggésben.

4. A nyelvhasználati helyzet. — Pontokba szedve a következő, a nyelv-közösség tagjainak (döntő) többségét, illetőleg jelentős csoportjait érintő tényeket említem.

1. A XX. század nagy népességmozgásai, a társadalmi mobilitás ugrásszerű megnövekedése, az iskoláztatás föllendülése, a tudományos-technikai, illetőleg informatikai forradalom megteremtette a lehetőséget a nyelvi kommunikáció korábban elképzelhetetlen mennyiségére és intenzitására, illetőleg a különböző nyelvváltozatok, regiszterek és beszédmódok, stílusok egymásra hatására, keveredésére.

2. A kisebbségi magyarság nagy része számára kötelezően természetessé vált az államnyelv bizonyos fokú használata, s ezzel párhuzamosan az anyanyelvi nyelvhasználat térvesztése.

3. Kisebbségi körülmények között diglossziaszerű megoszlás mutatkozik a magyar anyanyelv és az államnyelv vonatkozásában, illetőleg — elsősorban Magyarországon — a köznyelv és a nyelvjárások használatában. Ennek feltételei kisebbségek esetében az államnyelv (környezetnyelv), nyelvjárási beszélők esetében pedig a köznyelv viszonylag magas fokú ismerete. A diglossziaszerű, tehát funkcionális megoszlást mutató nyelvhasználat (nyilvános beszédhelyzetekben az államnyelv, illetve a köznyelv, familiáris helyzetekben a kisebbségi anyanyelv, illetve a nyelvjárás) tömeges méretű elterjedéséről nagyjából a múlt század hatvanas éveitől beszélhetünk mind a kisebbségek (kétnyelvűség), mind a magyarországi nyelvjárási beszélők (kettősnyelvűség) esetében.

4. Az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt a társadalmi nyelvváltozatok (tudományos nyelvek, csoportnyelvek, szleng), s lényegesen csökkent a nyelvjárások, sőt az irodalmi nyelv összetársadalmi szerepe, hatása. A nyelvjárások — nem is olyan régen a beszélők többségének elsődleges nyelvváltozatai — pragmatikai tekintetben az utóbbi fél évszázadban Európa-szerte látványosan visszaszorultak, s a nyilvánosság nyelvhasználati színtereit egyre inkább a köznyelv (vagy annak valamely regionális változata) veszi át tőlük.

5. A kisebbségek körében növekszik azoknak az aránya, akik anyanyelvüket nem használhatják, nem használják minden beszédhelyzetben és témakörben (főként a nyilván-

nosság meghatározott szinterein). Ennek pedig előbb-utóbb funkcionális, idővel pedig strukturális nyelvvesztés szokott a következménye lenni. Az anyanyelv használatának korlátozottsága, illetőleg az államnyelvi tannyelvű általános iskolák gyakoribb választása miatt növekvő számban jelentkezik az anyanyelvi kompetencia több-kevesebb hiánya, amely természetesen nem az adott nyelvnek (ebben az esetben a magyarnak) a hiánya, hanem az egyének helyzetéből következő hiány. Ez a jelenség a magyar nyelvközösségben a XX. század második felében vált nagyobb méretűvé Magyarországon kívül.

6. XX. századi összetett társadalmi fejlemény a társadalmi nyilvánosságnak a korábbiakhoz képest radikális szerkezetváltozása. A kisterületi, illetőleg kisközösségi-családias viszonyok (család, kisipar, a helyi önszerveződés különböző formái) szerepe és hatása csökkent, a nagyterületi, illetőleg elsősorban személytelen helyzetekkel jellemezhető viszonyok aránya, szerepe és hatása megnőtt. Az itt említendő meghatározó jelenségek: modernizálódás, urbanizálódás, iparosodás, tömegtájékoztató, professzionalizálódás, informatikai és információs forradalom, globalizáció.

7. A tömegkommunikáció egyre általánosabbá váló hatásának következtében csökkent az írott nyelviség, s nőtt a beszélt nyelviség befolyása, mintaadó szerepe: „a tömegkommunikáció egyre intenzívebbé váló eszközei ... magán a házon belül hoznak létre nyilvánosságot ... amire az újság és a könyvek sohasem voltak képesek” (H. PLESSNERT idézi HABERMAS, A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásai. Bp., 1993. 239). Ezzel párhuzamosan nőtt meg a nyelvhasználat nagyközösségi, illetőleg osztársadalmi, egyszerűsített receptív jellege (rádió, televízió).

8. Magyarországon a magyar köznyelv, kisebbségi körülmények között az államnyelv(i köznyelv) szinte állandó, illetőleg gyakori jelenléte és elérhetősége a nyelvhasználati mintaadás, illetőleg hatás szempontjából meghatározó jelentőségű. A társadalom tagjainak szóban forgó, korábban példátlan fokú nyelvi befolyásolása a XX. század második felében erősödött föl.

9. A globalizáció, illetőleg a Gutenberg-galaxis utáni korszak kultúra-, életmód-, életszemlélet-váltással és a nyelvi mentalitás módosulásával jár, s ennek szükségszerűen nyelvhasználati következményei is jelentkeznek (a szleng terjedése, az irodalmi nyelv tekintélyének csökkenése, a nyelvjárássok térvesztése stb.).

10. A világháló megjelenésével az anyanyelvi nyelvhasználatnak új, tétől független lehetőségei nyílnak meg, amelyekkel az egyén elszigetelt helyzetében (szórványban, nyelvközösségtől nagy távolságban) is bizonyos fokig részesévé válhat az anyanyelven folyó kommunikációnak és naprakész ismeretszerzésnek. Megnövekedtek egyszerűsített az idegen nyelveken való információszerzésnek, illetőleg elsősorban az angol hatásának a lehetőségei is.

5. A nyelvi állapot. — A legfontosabb tények:

1. Szétfejlődés indult meg a különböző államokban anyanyelvként beszélt magyar nyelvben. Mert a trianoni békediktátummal szétszakították a Kárpát-medence magyarságát, a magyar nyelvet pedig a széttagolódás útjára, kisebbségi állapotában pedig nyelvi trianonizálódásra kényszerítették. (GÁL SÁNDOR írt nyelvünk „trianonizációjá”-ról, idézi LANSTYÁK in: LANSTYÁK I. — SZABÓMIHÁLY G. szerk., Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Pozsony, 2002. 112.) A szétfejlődés (nyelvi elkülönülésként, különfejlődésként, széttagolódásként is emlegeti a szakirodalom) a mai magyar nyelvnek — a lehetséges következményeket tekintve — jelenleg legnagyobb horderejű változási tendenciája. A folyamatra I. már DEME 1970-es megállapítását: „a különféle magyar nemzetiségek magyar nyelve különféle irányokba fejlődik” (Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Pozsony. 40). A szétfejlődés közvetlen nyelvi oka a kisebbségek „mesterséges, azaz hatóságilag kez-

deményezett és támogatott kényszerkétnyelvűség”-e (LANSTYÁK i. m. 85; l. még SZILÁGYI N. SÁNDOR: „a magyar nyelv nem egyetlen országban változik, hanem a történelem jelenlegi állása szerint most éppen nyolcban egyszerre, a nyelvi változást pedig minden országban más-más tényezők [is] befolyásolják”: LANSTYÁK i. m. 200—l idézi egy még publikálatlan 2002-es előadásból; a szögletes zárójeles betoldás tőlem: K. J.). Az indukált jelenségek elsősorban a szókészletben és a hangtanban (szupraszegmentális szinten is) jelentkeznek (jövevényszavak és -nevek, tükörfordítások, idegen nyelvi fonémák átvétele, a hangsúly, hanglejtés és a szórend módosulása, idegen mintát követő vonzatok stb. megjelenése; példákra l. a vonatkozó kétnyelvűségi, illetőleg dialektológiai és nyelv-művelő szakirodalmat).

2. Az előbbivel részint összefüggésben: a funkcionális és strukturális nyelvvesztés különböző fokán álló kétnyelvű beszélők anyanyelvi kompetenciájuk sajnálatos, de természetes hiányai miatt többé-kevésbé korlátozott mértékben tudnak anyanyelvükön kommunikálni, ezért anyanyelvi nyelvhasználatuk pusztán emiatt is hordoz eltéréseket az egynyelvű, illetőleg a többi kétnyelvű anyanyelvtárs nyelvhasználatához képest.

3. A két világháború között, elsősorban Budapest megnövekedett és növekvő hatásának, illetőleg a rádiónak köszönhetően a beszélt köznyelv terjedése felgyorsult, s ennek egyik következményeként ekkor terjedt el a (magyarországi) nyelvjárási beszélők körében tömegesen az ellenszenvező-védekező attitűd (l. KISS J. szerk., *Magyar dialektológia*. Bp., 2001. 219). A XX. század második felében gyorsult föl (elsősorban Magyarországon) a nyelvjárások kiegyenlítődése, köznyelvhez közeledése, regionális sajátosságaik visszaszorulása. Az újabb magyar korszakra esik több nyelvjárási hangrendszer típus felbomlása.

4. A földrajzi nevek államnyelvesítésének következtében államnyelvi helynév- és személynév-neologizmusok ezrei váltak idővel a kisebbségivé lett magyarok szókincsének, később pedig s részben a magyarországi (hivatalos) nyelvhasználatnak is a részévé, s ez mind mennyiségében, mind ütemében példátlan jelenség volt korábban a kárpát-medencei magyarság életében. (Gondoljunk a *Pozsony : Bratislava, Kassa : Kosice [Košice], Párkány : Sturovó [Šturovo]*-féle helynevekre, az „ovázás”-ra és az „apai nevek”-re: *Horvathová Éva, Szabó Béla Tivadaré*).

5. A reformkorban az egységesülő magyar társalgási nyelv a szépirodalom írásbeliségét követte (BÁRCZI, *A magyar nyelv életrajza*. Bp., 1967. 327—8): ez volt — átmenetileg — a „beszélt írott nyelviség” időszaka. Az újabb magyar korban, a XX. század végén a nyelvhasználat új módjaként kezdett terjedni a világhálós (csetelős) és a mobiltelefonos, sms-es írott nyelvi közlésmód, amely viszont nagyrészt már a beszéltnyelviséget követi: ez tehát növekvő mértékben az „írott beszéltnyelviség” kora kezdetének tekinthető. Az irodalmi nyelv és a beszélt köznyelv viszonyában számottevő változás következett be: radikálisan csökkent az előbbi mintaszerepe, társadalmi tekintélye, a beszélt nyelvre gyakorolt hatása, a beszéltnyelviség viszont egyre jobban hatása alá vonja az irodalmi nyelvet is. Csökken a formális stílust kívánó kommunikációs helyzeteknek, nő a közvetlen beszédnek az aránya, egyszersmind csökken az írásbeliségnek a formális és növekszik informális jellege.

6. A szókészlet nemzetköziesedésének (angolosodásának) felgyorsulása, a nagy számú jövevényszó és kifejezés mellett a betűnevek térnyerése, illetőleg idegen betűnevek angol kiejtést követő beszélt nyelvi használata (FBI: *ef-bí-áj*, IBM: *áj-bí-em*, ITT Nokia: *áj-ti-ti* nokia), tehát az írott és az ejtett változatnak a magyarban korábban szokatlanul nagy fokú eltávolodása egymástól.

7. A melléknevesült határozói igenév (*az ablakok zárva*) írott nyelvi használata a reformkor utáni újság- és tudományos nyelvben is jó ideig kedvelt volt, a XX. század

eléjen viszont már csak kivételesen fordult elő. Az elbeszélő múlt a XX. században szorult ki a beszélt köznyelvi nyelvhasználatból.

6. A bevezetőben fölített kérdésre (felülvizsgálatra szorul-e korszakolási szempontból az újmagyar kor?) az említett tények e g y ü t t e s tanúságtétele alapján „igen” a válasz. Azért „igen”, mert a korszakolás szempontjából lényeges történelmi, társadalmi és nyelvi-nyelvhasználati fejlemények nyomán a magyar nyelvtörténet utolsó kb. nyolcvan esztendeje a mához közeledve egyre nyilvánvalóbb eltéréseket mutat a megelőző, 1772-vel kezdődő nyelvtörténeti korszakkal szemben. Elsősorban a magyar nyelv helyzete szempontjából, másodsorban a megváltozott és változó helyzet nyelvhasználati következményeinek a tekintetében, csak harmadsorban s a legkevésbé az állapotban, a nyelvi rendszerekben.

A bevezetőben említett két tényező-együttes közül időben először s hatékonyabban a határok trianoni átrajzolásának a következményei hatottak: a kisebbségi körülmények közé került magyarság körében a folyamatosan terjedő kétnyelvűsödés többnyire észrevétlen hajszalerein indult meg tömegesebb, ha nem is tömeges méretekben a magyar nyelvi szétfejlődés. Ez elsősorban pragmatikai, nem rendszertani szinten mutatkozott és mutatkozik meg (a kommunikációs norma eltérései — például a beszédhelyzethez kötődő nyelvi sztereotípiák, a tegezés-magázás, a köszönés- és megszólításformák eltérései — nagyobbak a magyarországi és a kisebbségi magyar nyelvhasználatban, mint a nyelvi norma eltérései; a magyarországi magyar anyanyelvűek általában több anyanyelvi regisztert birtokolnak és használnak, mint a kisebbségiek). A pragmatikai szempontú összefoglaló megítélésre l.: „érezzük a kisebbségi anyanyelvváltozatok sérülékenységét, alárendelt helyzetét, és bizonytalanok, kérdésesnek látjuk a jövőjüket” (PÉNTEK JÁNOS, *Az anyanyelv mítosza és valósága*. Kolozsvár, 1999. 49). Rendszertani téren a szóképzleti (jövövény-szavak és tükörfordítások) és hangtani (szupraszegmentális) különbségek a legszámosabbak és a legnyilvánvalóbbak, az alak- és mondattani eltérések csekély súlyúak (zömmel idegen nyelvi mintákat követő vonzatkölcsönzésekről és szórendi különbségekről van szó, l. például LANSTYÁK i. m. 14), kommunikációs szempontból elhanyagolhatók. (Vö.: „Ezek a különbségek — tudjuk — nagyon csekélyek, s ritkán idéznek elő kommunikációs zavarokat; inkább — hogy úgy mondjam — lélektani szempontból okoznak károkat: pusztán létükkel Trianonra, ill. annak következményére, a magyar nemzet szétदारaboltságára emlékeztetnek”: LANSTYÁK i. m. 14).

A szóban forgó tényekre és megállapításokra vonatkozólag az idézett munkákon kívül l. még: CSERNICKÓ ISTVÁN és VÁRADI TAMÁS szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Bp., 1996.; CSERNICKÓ ISTVÁN, *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Bp., 1988. Uő. szerk., *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Ungvár [2003.]; GÖNCZ LAJOS, *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Bp.—Újvidék, 1999.; KÁLMÁN BÉLA, *Analitikus és szintetikus fejlődés a magyar nyelvtörténetben*: MNy. 1987: 461—6; KASSAI ILONA szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Bp., 1995.; KONTRA MIKLÓS in: KIEFER FERENC szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Bp., 2003. 301—21; KONTRA MIKLÓS és SALY NOÉMI szerk., *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* Bp., 1998.; LANSTYÁK ISTVÁN, *A magyar nyelv Szlovákiában*. Bp.—Pozsony, 2000.; LANSTYÁK ISTVÁN és SZABÓMIHÁLY GIZELLA, *Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség*. Pozsony, 1997.; PÉNTEK JÁNOS: *Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban*: NyIrK. 1997: 37—49, *Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről*: MNy. 1998: 43—9. Az újabb magyar nyelvi változásokra l. még GRÉTSY LÁSZLÓ szerk., *Mai magyar nyelvünk*. Bp., 1976.; KONTRA MIKLÓS szerk., *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Bp., 2003.; KOVALOVSKY

MIKLÓS, Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Bp., 1977.; MINYA KÁROLY, Mai magyar nyelvújítás. Bp., 2003.; SÁNDOR KLÁRA, Mobiltársadalom és nyelvhasználat: valami új vagy újra a régi? In: NYÍRI KRISTÓF szerk., Mobil információs társadalom. MTA Filozófiai Kutatóintézete — Westel. Bp., 83—93; SZATHMÁRI ISTVÁN, Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben. MNy. 1975: 274—87, Huszadik századi nyelvünk történetéhez: MNy. 2003: 555—8; RÁCZ ENDRE, A mai magyar nyelv változásai: MNy. 1987: 1—7.

A tudományos-technikai újítások s a révükön terjedő globalizációs jelenségek a század hatvanas éveitől inkább fölerősítették, mint gyengítették a megindult folyamatot, s a globalizációs jelenségek sora hozott s hoz folyamatos változásokat a nyelvhasználatban és a nyelvi mentalításban is. (A globalizációs folyamatokat a két világháború között Magyarországon elszigeteltsége, befelé fordulása, a 2. világháború után a Nyugattal szembeni politikai-ideológiai elzártsága nagyban fékezte.) A nyelvhasználatot szinkron perspektívából nézve úgy érzékeljük, hogy a múlthoz képest napjainkban gyorsultak föl a nyelvi változások, s azt gondoljuk többnyire, hogy korábban nem volt ennyi s ily gyors változás (ennek viszonylagosságára, illetőleg bizonyos esetekben téves voltára l. POLENZ i. m. 2). Bizonyos, hogy a magyar nyelv esetében szóba sem jönne 1920-at bármiféle korszak- vagy alkorszakhatárnak javasolnunk, ha nem következett volna be az, ami Trianonban bekövetkezett.

Tudjuk, hogy 1920-ban semmi alapvető változás nem történt a magyar nyelvben (tegyük hozzá: 896-ban, 1526-ban és 1772-ben sem), sőt rendszertani értelemben azóta sem. Mégis azt mondjuk, hogy az 1920-as békediktátum olyan új fejezetet nyitott a magyar nyelvközösség életében, amelyben a korábbi koroktól elkülönítő szignifikáns változások indultak és zajlanak a nyelvben (ahogy a honfoglalással, a mohácsi csatavesztéssel és a felvilágosodás honi terjedésével is új — nyelvi következményeket inkább utóbb, mint előbb bőven hozó — fejezet kezdődött). 1920 tehát korszakhatár. Mert idézzük emlékezetünkbe az újmagyar kor legfontosabb jellemző jegyeit: e korszak a nyelvi egységesülés szempontjából kiemelt fontosságú szakasz, a nyelvi egységesülést meghatározó három alapvető tényezővel: 1. Kialakult, megerősödött és elterjedt az írott standard. 2. Megte-remtődött a magyar nyelv államnyelvi státusza. 3. Megindult a nyelvjárások kiegyenlítő-dése (PUSZTAI FERENC i. h.). Ezzel szemben az 1920-as évekkel más tendenciák kezdenek erőre kapni: „egyrészt a területi széttagolódás nyelvi jegyei mutatkoznak a kisebbségi helyzetű magyarság nyelvhasználatában, illetőleg a szétrétegződésé, az elkülönülésé például szaknyelvekben ...; másrészt változóban van a beszélt nyelv és az írott nyelv viszonya: egyre inkább beszélt nyelvi ambíciójú az írott nyelv számos változatában; s harmadrészt közeledőben van, sőt egyre inkább jelen van az angol mint tudományos és köznyelvi közvetítő nyelv, mint világ-angol. Túlzás nélkül mondhatjuk: a nyelvi egységesülés fő tényezői tekintetében változás, fordulat erejű változás tanúi és résztvevői vagyunk” (PUSZTAI i. h.).

Fölvethetnénk, miért nem inkább 1989-et javasoljuk korszakhatárnak, hiszen a társadalomkutatók egy része ma úgy véli, hogy Magyarországon a globalizációs folyamatok indulása és az 1989/1990-es rendszerváltás egybeesett. (L. például HEISZLER: MTud. 2003: 790; vö. még: „Valószínűnek tartható ..., hogy az a tudományos-technikai fordulat, amelynek most éppen résztvevői vagyunk, művelődéstörténeti fordulattá és egyben új nyelvtörténeti korszakhatárrá is válik”: in: KIEFER FERENC szerk., A magyar nyelv kézikönyve. Bp., 2003. 41. Nyelvi szempontból nézve a kérdést PUSZTAI FERENC véleményét osztom: a tendenciává kirajzolódó kép „Nem a rendszerváltás következtében” alakult ki, „de a rendszerváltás óta nyilvánvalóbban érzékelhető”: i. h.) Miért nem az 1989/1990-es rendszerváltást javasoljuk végül is korszakhatárnak? Mert a magyar nyelvközösség és nyelv szempontjából legfontosabb következményű változási folyamatnak, a magyar nyelvközösség számottevő részét érintő divergens nyelvi változásoknak a lehetősége, egyszerűsmind kényszere de jure és de facto egyaránt 1920-ban teremtődött meg. Az elkülönülés-

nek eleinte kevés következménye látszott, később kevés szó esett róla, mára viszont a vonatkozó kutatások igazolják PUSZTAI FERENCnek a bevezetőben idézett megállapítását: a nyelvi egységesülés története átalakulóban van. S ez a történet bizony a magyar nyelv 1100 éves Kárpát-medencei történetében először mutatja, hogy az egységesülés mint meghatározó alaptendencia mellett a divergencia folyamatosan s intenzíven érinti a magyar nyelvű közösség számottevő hányadának mindennapi nyelvhasználatát.

A történészek egy része „hosszú XIX. század”-nak nevezi az angol ipari forradalommal kezdődő s a francia forradalommal és a felvilágosodással át az I. világháború kitöréséig, 1914-ig terjedő időszakot (l. pl. MTud. 2003: 1205). Ez majdnem egybeesik az újmagyar kor tőlünk javaslandó (1772—1920) időszakával. Az ok pedig: Európa, s benne (több-kevesebb késéssel) a magyarság sorsát azonos, illetőleg hasonló fő politikai, gazdasági, kulturális folyamatok alakították.

7. Kérdés azonban, van-e elegendő időbeli távlatunk, illetőleg nyelvi bizonyítékunk annak eldöntéséhez, hogy 1920-szal az újmagyar kor új alkorszaka kezdődött, avagy a szóban forgó események lezárták az újmagyar kort és új nyelvtörténeti korról megokolt számolnunk. Bármelyiket fogadjuk is el, a terminológiai bővítés elkerülhetetlen. Ha az előbbi mellett tesszük le a garast, akkor az újmagyar kort két alkorszakra osztva *korai újmagyar* (1772—1920) és *kései újmagyar kor*-ral (1920—) számolunk. (Az elnevezésre vö. *korai ősmagyar*, *kései ősmagyar*, illetőleg *korai ómagyar*, *kései ómagyar*.) Ha pedig az új nyelvtörténeti kor mellett voksolunk, akkor új névvel kell előrukkolnunk. Ez nehezebb feladat, mert az *új* jelző a történeti szemléletű tudományokban a mait, illetőleg az ahhoz kötődőt jelenti, s a jelző egyelőre foglalt. Két megoldás látszik leginkább képviselhetőnek. A *legújabb magyar kor* vagy az *újabb magyar kor* (az utóbbit PUSZTAI FERENC vetette föl spontán ötletként, amikor erről beszélgettünk). Az előbbi szinkrón szempontból nézve pontos, de lezáró jellegű a jövőt tekintve. Az utóbbi az *új* : *újabb* korrelatív pár jelentésbeli oppozíciójával világosan a múltba utal, lezárja az *újmagyar kort*, egyszermind utat nyitna a mostani korszak valamikor bekövetkező lezáródását követő *legújabb magyar kor*-nak. Azt persze végérvényesen csak a jövő dönti el, hogy javaslatunk helyes volt-e vagy sem.

Úgy látom, megokolt, ezért érdemes új korszakkal számolnunk, s célszerű e korszakot az *újabb magyar kor* terminussal illetnünk. Tegyük hozzá: a mindenkori ma nyelvét a *mai magyar nyelv* (ang. *Contemporary Hungarian*, ném. *Gegenwartungarisch*) terminussal célravezető jelölünk. Ez nem nyelvtörténeti korszakot, nem is alkorszakot jelöl, csupán a kérdéses kor mindenkori utolsó mintegy 3 évtizednyi időszakát. A szinkronia, a leíró szempontú nyelvi egyidejűség ugyanis kb. három évtizednyi időnek felel meg.

8. Z á r ó m e g j e g y z é s. — Az ELTÉ-n magyar nyelvtörténetet oktató kollégáim közül Hajdú Mihály és Pusztai Ferenc évek óta úgy tanítja a magyar nyelvtörténetet, hogy az újmagyar kort differenciálja (l. HAJDÚ MIHÁLY: Magyar Névtani Dolgozatok 100. sz. 5—14. Bp. és PUSZTAI FERENC bevezetésbeli idézetét is). Egy tavalyi előadásában SZILÁGYI N. SÁNDOR érvelt amellett, hogy tekintsük a magyar nyelv történetének az I. világháború utáni szakaszát külön korszaknak (hivatkozások: KONTRA: MTud. 2003: 510; CSERNICKÓ: Nyelvünk és kultúránk 2003/1: 46, 48). Bizonyára nem véletlen, hogy egymástól függetlenül jutottunk ugyanarra a következtetésre (SZILÁGYI N. előadását nem hallottam).

A tanulmány eredeti változatához fűzött hasznos észrevételekért mindenekelőtt PUSZTAI FERENCnek, illetőleg HAJDÚ MIHÁLYnak, JUHÁSZ DEZSŐnek és ZELLIGER ERZSÉBETnek tartozom köszönettel.

On the periodisation of the history of Hungarian

The author argues that it is necessary to adopt a more differentiated view of the periodisation of the history of Hungarian; in particular, with respect to the Modern Hungarian period (1772—). His point of departure is that such new periodisation is made necessary by the political, cultural, scientific and technological changes of the twentieth century, as well as the political and social processes that the community of Hungarians has undergone and that have affected their language, too. The language-policy situation and use of Hungarian in the twentieth century, and the major changes that it exhibits, are scrutinised and it is concluded that certain divergent tendencies of language change emerged or were enhanced, alongside the convergent tendencies that had prevailed beforehand, from the 1920s onwards (beginning with the Trianon Peace Treaty of 4 June 1920 that forced millions of Hungarians into a minority situation, gradually turning them bilinguals as time went by, with the limitations of their Hungarian language use that that situation implies), especially with respect to the language use of minority communities of Hungarians. The author lists the changes that can be detected in the situation, use, and condition of Hungarian in the twentieth century, including the manifold consequences of the information age and globalisation. He observes that the most dramatic changes have occurred in the situation of Hungarian, less drastic ones in language use, and the least radical changes have occurred in the state of the language, the language system. Finally, he proposes that the decades after 1920 should be differentiated from the earlier ones such that the period between 1772 and 1920 be called Modern Hungarian, whereas that from 1920 be referred to as Contemporary Hungarian.

JENŐ KISS

Doboka és társai

1. Erdély korai Árpád-kori magyar története egyáltalán nem nyitott könyv a kutató számára: tele van homállyal, rejtéllyel. Oka adva van: a forráshiány. A megismerésben úgy szólván csak a krónikairodalom neveire, személyeire, eseményleírásaira támaszkodhatunk, melyek a geszta- és krónikairás műfaji sajátágaiból eredően sokrendbeli hézaggal, ellentmondással, bizonytalansággal, az írói képzelet, törekvések sokféle megnyilvánulásával terhesek. Mindez magyarázza a modern filológiának a témával kapcsolatos nehéz küzdelmét; kiváltja az interpretációk többrendbeliségét, ellentéteit: a kevés anyagból kombinálásnak, a fantázia működtetésének a kényszerét éppúgy, mint a szigorúbb kritikai nézőpontnak, filológiai alapállásnak a szükségességét. Erdély történetének mind szakirodalmi múltja, mind az ez irányú kutatás örvendetesen szaporodó jelene alátámaszthatja e tényállást.

Ebbe a körbe ágyazódik KRISTÓ GYULA folyóiratunknak ez évi első számában (2003: 50—5) közzétett cikke, melyben krónikairodalmunknak Erdély legkorábbi történetéhez kapcsolts több személyéről és nevééről ír, szemben ezek valóságartalmáról nyelvész és régész oldalról megnyilvánult újabb kételyekkel. Különösen „Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről” című, tavaly megjelent munkám ide vágó kritikái — szerinte hiperkritikai — észrevételeit nehezményezi. Mielőtt rátérnék néhány, könyvemben felhozott és KRISTÓ által kifogásolt kérdésre, három megjegyzést szükséges előrebocsátanom.

Sokra tartom KRISTÓ GYULA történeti és történeti névtani munkásságának egészét, s benne külön is örömmel nyugtázom azt a nagy figyelmet, melyet Erdély korai története felfedésének szentel egész szintézist felölelő és igen számos fontos, friss gondolatébresztő

részlettel is telített írásaival. — Szóban levő könyvemben a vonatkozó szakirodalom névi, személyre szóló utalásait nemcsak formailag tettem jegyzetanyagba, hanem a felfogásomtól eltérő, főként a MAKKAI LÁSZLÓTÓL, GYÖRFFY GYÖRGYTŐL és KRISTÓ GYULÁTÓL származó — egyébként egymástól is több vonatkozásban eltérő — véleményeket általában a személyi élt, minősítést elkerülő, „de l.”, „vö. még”, „másként” stb. „semlegesítő” kitételekkel igyekeztem megjeleníteni. Mivel azonban most, a szembenálló nézetek kétoldalúvá szűkülésével, markánsabbá válásával tudós társam a személyes vonatkozásokat — meglehet részben szükségszerűen — jobban előtérbe helyezve némileg kritikai stílust váltott, jelen ellenvetéseimben én is jobban rákényszerültem az ad personam utalásokra, a magam részéről persze továbbra is kerülni igyekezvén a személyi minősítéseket. — Harmadik, kifejezetten technikai jellegű megjegyzésem, hogy válaszómban csak azokat az adatokat, bibliográfiai utalásokat adom meg, amelyeket könyvem, valamint KRISTÓ közleménye nem tartalmazza.

2. KRISTÓ — FEHÉRTÓI KATALINnal vitázva — szóban levő könyvemben is fennakad azon, hogy Anonymus Dobokáját nem tartom hiteles személynek, s így Erdély története szereplőjének sem. Régóta ez a nézetem (l. már MNy. 1966: 140), most csak azért kezdem válaszómat a *Doboka*-kérdéssel, mert ebben elvi szinten benne van minden további ellentétünk, amiről most vitázunk.

P. mester 11. capitulumában egyszer említi *Doboká*-t Csanád apjának nevéként: „Sunad fili(us) *dobuca* nepos regis” (a *nepos* jelző Csanádra vonatkozik). A név viselőjéről a geszta szűkebb szövegkörnyezetéből csak annyit tudunk meg tehát, hogy Doboka Csanád apjaként a király rokona; erdélyi vonatkozása, kapcsolata azonban egyáltalán nincs az említésnek. A mű további szövegrészében már nincs utalás *Doboká*-ra, és a Magiszternek e hapa névjelensége nem fordul elő a krónikákban sem.

Mindig csodálkozással vagyis kétkedéssel regisztráltam, hogy az egyébként sem a történeti hitelesség mintaforrásainak tekinthető gesztánk, krónikáink efféle „árva” személyneveiből mi mindent tudtak kihozni a korai magyar történelem kutatói, akiknek számára persze korábbi történeti nyelvészeink is adtak ebben némi névfejtő municiót. Hogy ne csak példa nélkül beszéljek, itt van mindjárt akár a legújabb idők történészeitől Dobokáról vallott személyi és eseménybeli rajz. Eszerint Doboka 1003-ban Szent István megbízásából hadat viselt „Zsombor gyula” vagy „Prokuj gyula” ellen, legyőzte azt, elfoglalta várát, melynek a király ispánjává tette meg; nevét is adta a várnak, továbbá az ő nevéből lett még néhány más erdélyi helység neve is; felügyeletét kiterjesztette a széki sóbányára; feleségül vette Karoldot, Gyula leányát; a hódított területen meghagyta, illetőleg a királylallyal meghagyatta birtokaiban Gyula rokonságát, akikből az őt észak-erdélyi honfoglaló nemzetség származik. Így nőtte ki magát Anonymus egy szem Dobokája Erdély korai történetének meghatározó személyiségévé... Igaz, hogy a fenti költeménynek KRISTÓ egy-két mozzanatát, így Doboka házasságát elhagyta, sőt kritizálta, az életrajz lényegét láthatólag mégis vallja. Az ilyen típusú eljárások ellen próbáltam könyvemben általában is, konkrét geszta- és krónikaszemélyekkel kapcsolatban is ellenvéleményt kifejteni, személyesen őszintén sajnálva, hogy az efféle, *Doboka* jellegű nevek kapcsán KRISTÓTÓL tárgyalt több személy és név is belekerült e sorba. A történeti névtannak azonban a történelemtudományok irányában is szükséges túllépnie akár a maga múltbeli árnyékain is, amikor nem kis részben romantikus névfejtéseivel maga is ösztönzője volt a korai magyar történelem fantáziadús rajzai kialakításának. A névtan szemléleti tágulása és módszerbeli útkeresései elsősorban és szükségszerűen irányulnak a történettudomány, ha tetszik, mindenekelőtt a historiográfia felé, de nem zárkoznak el általánosabb történeti tanulságok levonása elől sem. Ezek a folyamatok — mint bevezetésképpen már

utaltam rá — konfliktusokkal is óhatatlanul együttjárnak, de hiszem, hogy mindkét irányban kiegyenlítő eredményeket is hoznak.

Visszatérve konkrétan *Doboká*-hoz, FEHÉRTÓI KATALIN (MNY. 2001: 15—28) is — helyesen — ebben a névtani irányban igyekszik haladni. Belőle a szóban levő vitakérdésben egy nagyon fontos momentumot emelek ki: a *Doboka* nevek számbavétele között említi, hogy Anonymus idejében a Csák nemzetség környezetében feltűnik egy *Doboka* nevű személy, aki bekerülhetett a gesztairó látókörébe is (i. h. 19; a névközlésre l. már GYÖRFFY 2: 352, *Boglár* a.). A filológiai bűvárlatnak ezen a pontján léphet át a *Doboka*-kérdés megítélésének útja a logikai kombinációkon alapuló, fantáziadús megoldások helyett a személyt és nevét egyedüli előfordulásként tartalmazó *anonymusi mű* problematikája komplex szemléletű vizsgálatainak irányába. Mégpedig abból a kutatási tapasztalati tényből kiindulva, hogy a geszta igen számos rejtélyére a szöveg-egész belső összefüggéseinek, a szövegből kisugárzó írói habitusnak és szándékoknak, a térben és időben környező külső világ szövegben tükröződő anyagi és tudati állapotának vizsgálata a kutatás eredményességének elsőrendű, domináns tényezője.

Anonymus elbeszélése szinte minden fontos magyar és csatlakozásuk után magyarnak tekintett Cumanus szereplőjének, de különös figyelemmel az előkelőknek — éppen ezek származási méltóságának kiemelésére — *apát vagy fiút adott*, nevezett meg. Kivételes gonddal, következetesen megalkotott szövegszerkesztésének eme szabályszerűsége alól két kivétel van: egyrészlől az idegen főemberek, vezérek (*Ottó, Konrád, Laborc, Zobor* stb.); másfelől a magyar („kun”) és idegen közemberek (*Ekölcs, Tarcal, Csepel, Hetény* stb.), ezek sem apát, sem fiat nem kaptak, legföljebb a kivételes okokból kiemelt személyek (*Ménmarót, Szalan, Ajton*) távoli őst. A „kötelező” apa- és fiúnevek általában három alcsoportba sorakoznak: 1. fantázianevek (Örkény apja *Óse, Álmos* apja *Üzők* stb.); 2. helynevek (Szemere apja *Hoba*, Botond apja *Kölpén* stb.); 3. Magiszter korabeli, tőle rendszerint személyesen vagy legalábbis hírből ismert személyek (Bonger fia *Bors*, vö. *Bors* ispán, Ösübvő fia *Szalók*, vö. *Szalók* nemzetség stb.).

Doboka semmiképpen nem tartozhat az 1. kategóriába. A 2. kategóriától P. mester névadását kivételes helynévismerete miatt már aligha lehetne egyszerűen elvitatni. Arról azonban esetünkben nemigen lehet szó, hogy a személynevet a várnévhez történeti összefüggést sejtető szándékkal kötötte volna. Nemcsak azért nem hihető ez, mert a Csanáddal összekötött *Dobokát* említő szöveg helynek Maros—Tisza—Al-Duna közére utaló volta nem hozható összefüggésbe az észak-erdélyi területtel, továbbá, hogy az epizód szerű szöveg helynek sincs tartalmi kapcsolása Erdéllyel, hanem két másik ok miatt sem valószínű ez. Anonymus a helynevekből kreált személynevek esetében mindig felveszi a személyneket az azonos nevű helyhez fűződő, ott végzett cselekményét. Esetünkben ennek *nyoma sincs*. Ez a magyarázata annak, hogy „Név és történelem” című tanulmánykötetemen az anonymusi személynévadás hármasságát: hely—személy—esemény korrelációját tárgyaló fejezetéből (11—27) a mintegy félszáz ide tartozó személy és nemzetség neve közül szigorúan, tudatosan kihagytam *Doboká*-t, e névnél ugyanis a helyhez kötődő eseményfaktort hiába keresnök. Továbbá a Mester minden olyan helyzetben, amikor valamilyen érdekből célzatos összefüggéseket leplezően, a szövegben elrejtve akar tudatni, a geszta más helyén célzást mégis tesz rá, akár külön-külön epizódokat is burkoltan összekapcsolva (vö. A múlt nevei 46, 51, 65 stb.). *Doboka* esetében erre sincs semmi jel.

Marad tehát lehetőségként az ügynek az említett anonymusi apanévadási jelenségek 3. csoportjába: a kortárs nevek körébe sorolása. A Mester kortársa, *Doboka* 1221-ben 30 márkáért adta el a Fejér megyei *Bogláron* lévő földjét a Csák nemzetségbeli *Demeternek* (HazOkm. 8: 19). A *Doboka* mint személynév az ómagyar korban is igen ritka volt, a Magiszter korából pedig az idézetten kívül nincs is rá adat, ezért a geszta és az oklevél név-

azonosságát nehéz volna egyszerűen véletlen egybeesésnek minősíteni. Ez esetben azonban jóval többről van szó. Nemrégiben (A múlt nevei 38 kk.) tüzetesen tárgyaltam Anonymusnak a Csák nemzetséghez tartozását. Nem akarnám az ott kifejtetteket részletezni, de egy-két tárgyunkra vonatkozó körülményre itt mégis utalnom kell, amely igen valószínűvé teszi, hogy a Mester nemcsak a felhozott *Doboka* nevet, hanem alkalmasint a személyt is ismerte. A legkülönbözőbb tények egybevetése tanúsítja, hogy a Névtelen a Vértes körzetében, illetőleg Fejér megyében nagyon otthonos volt, mind a táj, mind pedig az ottani birtokos réteg vonatkozásában. Különösen szoros volt a kapcsolata a Csák nem egyik akkori főemberével, Miklós ispánnal — a geszta prólogusába rejtett *N.*-nel (vö. SÓLYOM: IrtörtKözl. 1966: 78 is). Boglár ott feküdt a Vértes-környéki Csák-birtokok körzetében, melyek jó részét abban az időben éppen Miklós bírta, Csákvára Boglár szomszédja (I. A múlt nevei i. h.). E táj birtokos rétegéből ismerte a Névtelen a Csákokon kívül a Baracskákat és a Szalókokat, s ezeknek, illetőleg ezek birtokainak nevéből alkotta meg több honfoglaló hősének nevét is, így *Szabolcs*, *Vajta*, *Szalók* vezérét. Az idézett oklevélből kitűnik, hogy a boglári birtokos *Doboka* is e nemzetségek között forgó, előkelő birtokos lehetett. Ritka nevének beépítése a gesztába szorosan beletartozik Anonymusnak egyrésztől elfedő, rejtekező, másrésztől mégis a kortársakat rokoni kapcsolatból, barátságából, ismeretségből, tiszteletből, érdekből, birtokaspirációk segítségével stb. több ízben gyakorolt névadási szokásába; I. a korabeli *Bors*, *Szemere*, *Tétén*, *Zsombor*, *Velek* stb. neveknek a honfoglalás-történetben való, visszavetítő jellegű megelevenedését.

Amiért Anonymus Csanád apjának nevét elsődleges írói szándékkal minden valószínűség szerint kortárs ismerősi körből, a boglári birtokos *Doboka* nevéből mintázta, természetesen nem jelenti azt, hogy *Doboka* vár nevét nem ismerte. Ha nem is föltétlenül a X. században, de a XII—XIII. században országos híre volt *Doboka* várnak, mint ispánsági központnak, mely aligha tette volna lehetővé, hogy Anonymus, a Kárpát-medence jó része földrajzának és politikai igazgatási képének oly kitűnő ismerője ne tudott volna létéről. Sőt, igen nagy valószínűséggel meg is fordult e tájon, amit ide vonatkozó gesztabeli utalásai, Töyötöm hadjáratának leírása, a Zsombor család feltehető ismerete bizonyíthatnak is. Hogy mért lehetett fontos P. mester számára, hogy ismerős személyről vett névadó ötletét jelentékeny szerepű várnev is alátámassza, azt megannyiszor gyakorolt történeti hitelességre törekvése, olvasóival a régmúltat felidéző igyekezete magyarázza. Jól ismeretes, hogy a várnevek felhasználása nála a régiséget, állandóságot mennyire sokrendbelileg szolgálta, egyes nagyon fontos személyek gesztájában különféle várnevi kapcsolódások nélkül nem is igen szerepelnek.

Doboka vár neve azonban a fentebb mondottak alapján csak á t t é t e l e s e n , másodlagos indukáló tényezőként került bele a Mester névadó eljárásába. A boglári *Doboka* nevének is minden személyi ismeretségen túl éppen azért ragadhatott meg Anonymus szemé, mert e név mögött asszociatívan ott állt a vele alakilag egybeeső nevű, országos ismertségű *Doboka* vár, mely történeti ízt, zamatot adott az amúgyis párját ritkító, különleges személynévnek, jól kínálkozó bizonyossággal Csanád apja hiányzó, ám névrendszerében kötelezően pótlendő megnevezése hitelességének. Hogy *Doboka* vár történetesen Erdélyben feküdt, az ebből a szempontból t e l j e s e n k ö z ö m b ö s , a képzetársítás célját, hatását tekintve lehetett volna az ország bármely más részén is.

Mindezekre hivatkozva tartom magam ahhoz az eredeti állásponchoz, hogy a geszta *Doboká*-ja nem történelmi személy, hanem a Magiszter alkalmi ötletének, fantáziájának terméke, következésképpen nem építhető rá semmiféle erdélyi szereplés, eseményesorozat, mint ahogy a Mesternek az egész Csanád-epizóddal sem volt esze ágában sem Erdélyre utalni.

3. KRISTÓ cikkéből kitűnik, hogy őt láthatóan a Keán-kérdésről tölem írottak érintették legmélyebben. Nyilván nem véletlenül, mivel az ő Erdély-történeti koncepciójának középpontjában X. századi dél-erdélyi bolgár uralom áll, élén Keánnal, szemben a Gyulák észak-erdélyi hatalmával; továbbá Keán személyét, szerepét ő emelte ki és tette naggyá ide vágó szakirodalmi előzmények dzsungeléből (l. elsősorban ActaSzeg. 98: 15—28). Megjegyezni kívánom, hogy mivel könyvem tárgya elsődlegesen a dél-erdélyi Gyulák-kérdés volt, ott csak a függelékszerű részben foglalkoztam Keánnal, elsősorban Ákos mester beállításával kapcsolatban, igaz, vitapartnerem nézeteivel erősen ellentétesen.

Ismerve krónikáink tartalmi ingatagságait, kronológiai szabadosságát, ebbéli eltéréseiknek nem szabad túlságos jelentőséget tulajdonítani, de Keánt illetően sem lehet elmenni jellegzetes ellentmondásai mellett. Anonymus, Kézai és a XIV. századi krónikaegyüttes Ákos mestertől származó interpolációi Keán dolgában a név említésén kívül tulajdonképpen csak egy dologban egyeznek mindhárman, abban, hogy Keán a szlávok és (!) a bolgárok ura volt; időbeli, területi és cselekménybeli ügyeikben Kézainak és Ákos magiszternek István királytól való legyőzetéséről szólásán kívül nincs egyezésük. Különbségeik tárgyunkat legjobban érintő lényege, hogy csak Ákosnak vannak közvetett megjegyzései erdélyi vonatkozásokról, valamint ő szűr be a kódexszövegbe részleteket Keán egyéb dolgairól, rokonságáról, földjéről, kincseiről, uralmának utódlásáról. Mindebből az a lényeges, hogy a Keánról szóló szűkös, bizonytalan forrásanyagban Ákos mester az, aki a legtöbbet „tudja” Keánról, bár részben a X. század közepére, részben a XI. század elejére vonatkoztatott időbeliséget illetően (vö. MELICH, HonfMg. 38) ő sem mentes belső ellentmondásoktól. Nem véletlen, hogy KRISTÓ Keán-képe is Ákos alapján bontakozik ki leginkább.

Hogy Anonymus korábbi forrásból vette-e a nevet, vagy a *kayan* tisztségnév ismeretében maga formálta, éppúgy bizonytalan és kérdéses, mint ahogyan az is, hogy Kézainak és Ákosnak az ő gesztája adott-e ösztönzést, ötletet a Keán körüli dolgok továbbszövésére, vagy netalán az utóbbiak is ismertek ide illeszthető más forrásokat — mind ebben sok a nyitott kérdés. Azt már krónikáink névanyaga ismeretében szilárdabb talajon mozogva lehet mondani, hogy a *Keán* név egzakt névtani minősége, alakja, etimonja stb. önmagában nem bizonyítja a személy létét, történeti valóságát, és persze azt sem, amit róla krónikásaink mondanak. Így történetesen *Keán* nevének minden bizonynyal a török *kayan* tisztségnévvel való összefüggése nem bizonyosága krónikásainktól a szlávokhoz vagy éppen a bolgársághoz egyöntetűen vallott tartozásának, hiszen a szlávok körében e tisztségnév nem volt használatos, a dunai bolgárok vezetőit is régtől fogva sohasem illették ilyen névvel a források. KRISTÓ elvileg bizonyosan helyes úton indult, amikor nem ilyen irányokban kereste *Keán* történelmi létének igazolását. Az már más kérdés, hogy másutt valóban megtalálta-e. Bizonyítékait négy téma köré csoportosítja: a) a *Kaján* tulajdonnevek fentmaradása; b) a *Kán* nemzetség származása; c) az okleveles *Keán* adatok értéke; d) Ákos mester szerepének megítélése. Ezeket veszem sorra a következőkben, a jelzett témák egybeszövődése természetesen némelykor elkerülhetetlen.

KARÁCSONYI JÁNOS (MNemz. 2: 281) találta ki, hogy a *Kaján* személy- és helynevek a *Keán* név folytatói; azóta történészeink, így GYÖRFFY és KRISTÓ is Keán létének igazolásaként tekintenek e tulajdonnevekre. Könyvemben ezt a „bizonyítékot” nem tartottam szükségesnek túl részletezően cáfolni, de előljáróban tettem egy-egy hangtörténeti megjegyzést a feltett *Keán* > *Kaján* fejlődés problematikájára, melyet vitatársam most „szélsőségesen hiperkritikus és ennél fogva téves elvi alapvetésnek” nevez. Ha már hangtörténeti felfogásomat ilyen súlyos kritika érte, kénytelen leszek még visszatérni rá, de rögtön megjegyzem, hogy bár szűkebb szakmai vonatkozásban van a kérdésnek jelentő-

sége, a *Keán*-ügyben közel sem szántam ide vágó nézeteim elvi alapvetésének, csupán egyszerű nyelvészeti evidenciának.

Ha már a dologba belementünk, sokkal inkább látom névtani alapkérdésnek azt, miként volna lehetséges magyarázni a következőt. Egy a krónikairodalmunkban elszigetelt, szakirodalmilag a X. századra kronologizált és Erdélyre sejtett személynévről azt gondolni, hogy a későbbi névfejlődés során mindig csak *Kaján* formában rögzülve, országos szórtságban jelennék meg. Ez meglehetősen furcsa feltevés. Nyilván KRISTÓ is észlelt itt némi ellentmondást, mert e névmaradványok korlátozott számára utalva enyhít a tézisen. Igaz, hogy én csak hét *Kaján* tulajdonnevet adatoltam a középkorból Hunyadtól Bodrogig és Komáromig, de még folytathattam volna őket térben és időben, köztük valószínűleg középkori előzményre visszamenőket is. Ennyi *Keán* > *Kaján* nevű személy szóródhatott volna szét, névadásilag jórészt helynévvé is átminősülve? Ha meg *Kán* alakú neveket is ide sorolnánk, mint KRISTÓ gondolja (l. erről alább), akkor számuk még tovább szaporodhatna, ugyancsak országos viszonylatban. A *Kaján* alakú nevek nyilván magyarázatra szorulnak, többféle eredetre is visszamehetnek — utaltam is ilyenekre munkámban —, de ez már másfelé vezető etimológiai kérdés.

Visszatérve a tudós társamtól kifogásolt hangtörténeti ügyre, arról ejtettem konkrétan is szót, hogy ha már ennyi *Kaján*-féle névfolytatást teszünk fel, valóságos csoda volna, hogy akár a *kayan* tisztségnévből, akár annak elhasonult *Kéan* változatából kifejezetten hiátustöltéssel — félretéve most a *Kán* névalak ügyét — mindenkor és mindenhol csak *Kaján* névforma alakult volna ki, más hiátustöltők teljes elmaradásával. Arról nem is szólva, hogy **Kayan* személynévi előzménynek megfelelő írásmódú **Kahan*, **Kachan* névadatnak nyoma sincs nyelvünkben; ha lett volna ilyen, abban nem keletkezett volna hiátusos helyzet, mert az *aa* rögtön *á*-vá alakult volna, vö. tör. *čalayan* > m. *csalán*, tör. *bayatur* > m. *bátor*, tör. *ayači* > m. *ács* stb. — Az elhasonult *Kéan* formából lehetett volna ugyan hiátustöltős *Kéján* (az írott *Kean* alak éppen *j*-vel is olvasható volna), ám akkor annyi névi továbbélés feltevése mellett illett volna legalább néhány **Kevan*-t és **Kehan*-t is találni, noha ezeknek persze nyomuk sincs. Kellott volna mégpedig azért, mert a magyar hiátustöltésnek régtől fogva egyik legjellemzőbb sajátága a *v* (β) ~ *j* ~ *h* (χ) területi-nyelvjárási megoszlás (l. *fües*: *füves* ~ *fűjes* ~ *fűhes*; *kües*: *küves* ~ *kűjes* ~ *kűhes* stb.). Erre utal elítélt megjegyzésem. Azt is hozzáteszem persze mindehhez, hogy elhasonult *Kéján* alak *é*-je viszont nem válhatott volna *a*-vá, azaz nem jöhetett volna létre belőle az olyan yira feltételezett *Kaján* alak, mint ahogy a *lány*-ból sem lett **lajány*, a *rëá*-ból se **rajá* stb. De elég már a rámkényszerített egzakt nyelvészkedésből.

KRISTÓ GYULA szemében Keán valóságos létének egyik fontos bizonyítéka, hogy tőle származik a Kán nemzetség, melynek Keántól számított erdélyi folyamatosságát véli felismerni. Én ennek, Ákos magiszter ide utaló kódexbeli burkolt törekvései dacára egyetlen konkrét bizonyítékát sem látom; ellenében viszont egész sor körülmény számításba veendő.

Annyi kétségtelen, hogy a krónikások *Keán* neve és a *Kán* nemzetségnév alakilag összecsengenek, sőt az sem vitatható, hogy egy *Kéán* alakból — mint láttuk — ha *Kaján* nem is, de *Kán* forma kialakulhatott. Ez a tény könnyű képzettársítással a fantáziát megmozgathatja ugyan, de sem a nemzedékbeli névi folytonosság tanúságára, sem a nyelvi folyamat bekövetkeztének igazolására nem alkalmas. Akadálya ugyanis egyfelől az erdélyinek, X. századának, bolgárnak vélt *Keán*-nak, másfelől a magyar névanyagban a nyelvterület számos részlegében kimutatható *Kán* nemzetség-, ragadvány- és családnévek viselőinek, valamint e nevekből lett helyneveknek térben, időben és nyelvi különbségben fennálló merev ellentéte. És akkor még nyelvi viszonylatban nem is beszéltünk arról, hogy egy olyan rövid, egyszótagos nyelvi formátumú névnek, mint a *Kán*-nak a török *kayan* tisztségnévből közvetlen származását is beleértve többféle más, nem

vagy nehezen kibogozható etimonja lehetséges még, sőt e nevek sorozata nem is bizonyosan mind azonos etimonú (l. erről könyvemben).

Sokkal lényegesebbek emez általános megfontolásoknál a konkrétabb alapon bizonyítható vagy valószínűsíthető körülmények. A Kán nemzetséget jó okok miatt a l s ó D r á v a - v i d é k i s z á r m a z á s ú n a k kell tekinteni. A nemzetségnév rendszerinti *Kán* formájának első adata +1191/1251 körülről Simon fiait, Bocskot és Gyulát „de Suklos” említi, ami egyértelműen a baranyai Siklóstra mutat. Ugyancsak itt volt a Kánoknak alkalmasint a család ősi fészket jelképező nemzetségi monostora is. Birtokaik szerte kimutathatók a Dráva mindkét oldalának térségéből. A nemzetség őseinek tekinthető Gyula Magnus több ízben volt szlavóniai bán, és utódai közül is viselték e címet. Nem föltétlen bizonyíték a származásra, de mindenesetre Baranyában volt és van *Kán* helység. — A szép számmal Erdélyben is meglevő Kán-birtokokat KRISTÓ részben helyi, ősi örökségüknek tartja, erre azonban nincs tényleges fogódzó, GYÖRFFY (2: 102, 141) is szerzett birtokoknak mondja ezeket. E szerzés kezdete „Nagy” Gyulának 1201-i erdélyi vajdaként királyi kinevezésére tehető (később még egyszer megkapta e tisztet), majd a vajdaságot viselő más nemzetségtagjai folytatták. Mohó birtokgyarapítási törekvéseiket oklevelek kitételei bizonyítják, a folyamat betetőzője a hírhedt Kán László volt. A Kánoknak, mindenekelőtt a nemzetségalapító Gyulának különben is nagy tekintélyük lett Dél-Erdélyben, helynévadó következményekkel is: Nagy, „Öreg” Gyula lett a névadója később *Gyulafehérvár*-nak, az ő nevét viselte a tőle birtokolt *Gyula-Meggyes* stb. (l. még könyvem megfelelő helyén). Ezek a *Gyula*- előtagú, elsősorban Gyula Magnus nevét hordozó helynevek *Gyulafehérvár*-ral együtt mind XIII—XIV. századi keletkezésűek, szó sem lehet jelzőjüknek a hajdani erdélyi Gyulákra emlékeztetéséről.

Gondolom, vitázó társammal egyetértünk abban, hogy azok az interpolációk, amelyek a krónikakompozícióban Keánról szólnak, *Ákos mester* től származnak. Ezeknek az utólagos beszúrásoknak több jellegzetességük is van: az alapszövegből szerkesztileg többnyire feltűnően kirírnak; meglehetősen homályos tartalmúak; a Kánokra hivatkozások vannak vagy sejlének föl bennük, sőt irányukban az érzelmi többlet sem hiányzik belőlük.

A krónika betoldásainak sorozatos tényét Ákos mester részéről a Keán-kérdés különleges fontosságú kezeléseként értékelem. Ami pedig ezeknek az interpolációknak a zavaros szövegszerkesztését, homályos tartalmát illeti, azt merészelem gondolni, hogy ezeket a magas műveltségű tudós klerikus nem véletlenül, nem saját spontán szövegeként helyezte el a krónikában, hanem tudatosan, írói vénával alakította ilyenekké, messzi múltból fentmaradt szövegtöredékek stiláris érzékeltetésére. Hasonló stílusjelenséget tapasztaltam P. magiszter egy-egy szövegrészletének váratlan beékelésében is, például a Csák nemzetség eredetére utalásában, a Csaba-magyarja történetében stb.

Ákos mester Keán-epizódjai sajátosan világítják meg Ákos és a Kán nemzetség viszonyát. E viszonyban nem lényegtelenek már azok a mozzanatok sem, amelyeket Ákos kapcsolatairól az eddigi kutatás a krónikaegyüttes Kán nemzetségi utalásain kívül felderített. Elsősorban GYÖRFFY (Krónikáink 152 kk., különösen 167 kk.) mutatott rá, hogy Ákos fiatal korában sokat forgott Kálmán herceg szlavóniai báni udvarában, ahol a Kánok fontos szerepet töltöttek be, élükön Nagy Gyulával. Ez a kapcsolat a krónika egy nevezetes helyén (SRH. 1: 291) Ákos konkrét utalásában is megnyilvánul: Nagy Gyula fiát, a vele egykorú, alkalmasint barátságban is levő Lászlót a régi, erdélyi Gyulák egyenes leszármazottjának mondja. Az ilyen, szövegbe betoldott személyes és célzatos megörökítés semmiképpen nem lehet véletlen. — Egyébként ami már a Magiszter krónikabeli utalásait illeti, a *Gyula* és a *Keán* nevek többszörös együtt emlegetésében (Gyula legyőzése után történő legyőzése Keánnak; Keán hajánál fogva előrangotott említése Gyula leánya,

Sarolt házassága ügyében; Keán és Gyula kincseinek összehozása/összkeverése stb.) jelzik, hogy Ákos gondolatvilágában, pontosabban Keán vezér > Kán nemzetség leszármazási elgondolásában, messzebbről a Kán-Gyulák erdélyi leszármazásának elképzelésében nagy szerep jutott egyfelől a nemzetségbeli *Gyula* neveknek, másfelől a *Kán* nemzetség-névnek a család egyes személyeire nézve is érvényesülő névbeli kapcsolata, vö. „*Gyula de genere Kan*”. Ehhez tudni kell, hogy a Kán nemzetségben erősen ismétlődött a nemzedékek sorában a *Gyula*, mely még a náluk szintén divatos *László*-t is felülmúlta. Nemigen képzelhető el, hogy a Kán-Gyulák névazonossága az erdélyi *Gyulák*-éval, egybekötve ezzel a *Kán* nemzetség név nagyfokú hasonlóságát a *Keán* névvel, ne motiválta volna Ákost leszármazási ötleteinek kialakításában: Keánnak és az erdélyi Gyuláknak a Kán-Gyulák származásához elvezetésében. MÁLYUSZ is utalt a Magiszternek a nevek körében megnyilvánuló fantáziájára. Egy szó mint száz, Ákos mester krónikabeli *Keán*-ja bizonyosan nem választható el saját korának *Kán*-Gyuláitól, ez a körülmény azonban — mint már utaltam rá — nem leszármazási bizonyíték, legföljebb frői invenció, amely Ákos névi gondolatvilágát Anonymus névötleteivel hozza egy sorba. Persze nemcsak a *Keán*-ügyben, hanem akár az Ákostól Keán-rokonságba tett *Belyöd* és *Kulán* esetében is ez a helyzet; amikor — Sarolt megkérése ürügyén — ezeket is kapcsolja részben Keánhoz, részben a hajdani Gyulához, megalkotja nevüket is, vö. a *Béld* helynévről és a *Kalán* nemzetségről ide vonatkozóan könyvemben (83—6) mondottakat.

KRISTÓ szerint két oklevél is tanúsítja, hogy a *Keán* név ilyen alakban is tovább élt a főembernek a krónikakompozíció megjelölte, István ellenében való bukása után is, hírnevének fentmaradása, a Kánokig eljutó ivadéki folytonossága bizonyítékként, én viszont mégis az ide vonatkozó adatok „hiteltelenítésén fáradoztam”. Fáradozásom egyik tárgya valóban egy olyan, 1365-ből származó kiadatlan oklevélben szerepel, mely tartalmi átírása egy 1226-ban kelt előzménynek. Vitapartnerem megállapítja, hogy a kiadatlan oklevelet nem láttam, csak szakirodalmi hivatkozás alapján elemzem. Megjegyzése félig mindenképpen jogosult; a nemlátás tényét magam is jeleztem könyvem ide vonatkozó helyén; ám nem filológiai gondatlanságról van itt szó, hanem akkori egészségi állapotom akadályozott, amire munkám előszavában utaltam. A látatlanból elemzés feltevésehez két szó mégis férhet: GYÖRFFY történeti földrajzában bő részletet szó szerint közöl az oklevél vonatkozó helyéről, mely több mindenben ad tájékoztatást a benne foglaltakról; továbbá FEHÉRTÓI KATALIN szívességét is kértem, hogy nézzen utána az Országos Levéltárban a számomra kritikus problémáknak, mely szintén jól segített véleményem formálásában (l. erről a könyvemben található jegyzetanyagot).

Nos, ami a kérdés érdemi részét illeti, vitánk az ismert 1365-ös oklevélnek „de villa *Kean*” helynévadata, illetőleg elveszett 1226-os előzménye megfelelőjének minősége körül forog. KRISTÓ szerint mindkét esetben csak *Kean* alakról lehet szó, mert az előzmény minden gyanú fölött álló hiteles, korhű irat, az átírat pedig ennek pontos megfelelője, amibe a *Kean* formát be nem teheték, illetőleg azt nem változtathatták. Bennem felmerült és továbbra is él a gyanú, hogy az elveszett előzményben *Kán* alak lehetett, a másolat ezt változtathatta. Csak általánosságban említtem, s ezt vitapartnerem, középkori oklevelezésünk kiváló ismerője is jól tudja, hogy az átírt oklevelek szövege különösen a névalakok hűsége szempontjából mennyi bizonytalansággal, alakváltoztatással terhes, mely különbségek az időpontok távolságával, a többszöri — elveszett vagy fentmaradt — másolásokkal csak növekednek, ezért viszonyuk problematikájában biztos kijelentéseket nemigen lehet tenni, különösképpen amikor az olyan névtéma mögött, mint amilyen a *Keán*, annyi bizonytalanság van.

Kételyemet persze nem elsősorban ilyen általános tézisekre alapozom, hanem két másik, konkrétabb kiindulású megfontolásra. Egyrészről a nevezett helység az oklevél

szöveggörnyezete alapján viszonylag jól lokalizálható: a régi Baranya megyének a Drávan túli területén (későbbi Valkó megye) feküdt, a mai Kórógy vidékén (I. GYÖRFFY 1: 321 is). Mivel ezen az alsó Dráva-vidéken helyezkedtek el a Kán nemzetség eredeti birtokai, s származásuk legkorábbi bizonyosságai általában is ehhez a területhez kötődnek, 1251-ből adatolt „de genere *Kan*” nemzetségnevük is erre a tájra utal, a helységnév bármelyik formája pedig nyilvánvalóan nevükkel függ össze, egyáltalán nem képtelenség arra gondolni, hogy az eredeti ismeretlen oklevélpéldányban a róluk nevezett helység szokványos, természetes nevükön, *Kán* alakban fordulhatott elő, azaz *Kean*-ná csak a másolatban vált. Ezt a lehetőséget a terület egykori településtörténeti eseményei is alátámasztják. A törökdúlás következtében a Dráva alsó folyása síkvidékének tömény magyar lakossága kevés kivétellel elpusztult, s eltűnt a nevezett helység is, 1365-ös adata után már nem találjuk (vö. CSÁNKI 2: Valkó m.). Ugyanakkor, nagyon feltűnően kései adattal 1542-ben felbukkan Baranyában, a Pécestől északra levő hegyes-dombos vidéken egy *Kán* nevű helység (GYÖRFFY 1: 388), mely nevét máig őrzi. Ha figyelünk a dátumokra, az adott természeti és történeti viszonyokra, s tekintetbe vesszük a kor adatokkal alátámasztható baranyai településtörténeti mozzanatait, a török elől északi irányban menekülést, továbbá a mindkét helyen lehetséges Kán-birtoklást, nem horribile dictu feltevéssé a két helység lakosságának összefüggéséről beszélni. Az a magyarból és idegen nyelvekből ismert névadási jelenség pedig, hogy az átköltöző lakosság mily sok példa tanúsága szerint viszi magával korábbi helyének neveit, nem szorul külön bizonyítékra, így az észak-baranyai *Kán* község nevét, amely minden bizonnyal szintén a nemzetségnévvel függ össze, a valkói magyarság hozhatta magával.

KRISTÓ kifogásolja, hogy az 1365-ös oklevél *kean* adatát hapaxnak mondom. Szerintem kétszeresen is az: a Dráva menti helységnek ez az egyetlen adata, és más *Keán* helynév sehonnan sem ismeretes. Ami e helység lokalizációját illeti, KRISTÓ a fentebb jelzett, Kórógy melletti vidéknél tágabb környezetben véli látni a falu helyét, én az oklevélben leírtak alapján ezt semmiképpen nem tenném.

Részben az 1365: *Kean* helynévalak lokalizációjával függ össze az a kérdés, hogy miként kerülhetett volna ez a névforma — ha lett volna ott valaha ilyen — a messzi erdélyi tájról a helynévként a Dráva völgyébe. Mivel persze a helynév nem választható el a Kánok nemzetségnevétől, helynevesedésének útja szükségszerűen kapcsolódik e nemzetség helyzetéhez, történetéhez. Az ominózus helynévi alak létrejötté és a szóban levő oklevél szövegébe bekerülése pusztán elvileg kétféleképpen volna magyarázható.

Az egyik lehetőség szerint a névforma spontán, népi nyelvi fejlődés útján jött létre vagy úgy, hogy a nemzetség az egykori *Keán* vezér névalakját Erdélyből változatlanúságát megőrizve hozta magával nyugatra; vagy úgy, hogy a baranyai Kánoknak az erdélyi *Keán* vezértől független, eredeti *Kán* neve **Keán*-féle táji nyelvi változatában helynevesedett itt. Az előbbi *Keán* mondai létének, neve nemzetségnévként folytatásának, valamint a Kánok erdélyi származásának több mint kétséges volta teszi teljesen valószínűtlenné; az utóbbinak a *Kán* nemzetségnév baranyai szokványossága, *Keán* változatának az oklevél hapaxán kívül teljes itteni ismeretlensége, valamint egy *Kán* > *Keán* alakfejlődésnek itteni spontán nyelvi változással kizárható volta az elháríthatatlan akadálya.

Marad csupán egy további lehetőség: az ominózus oklevéladat irodalmi szintű, mesterséges névadás eredménye. Ez a tényállás hozta képbe előttem Ákos mester közvetett szerepének ez ügyben is felmeríthetőségét. Persze csak közvetett részvételről lehet szó, mivel az oklevél-előzmény keltékor, 1226-ban Ákos még csak ifjúkorát élte, 1365-ben pedig már rég halott volt. Vitacikkének egy későbbi részében KRISTÓ azt veti fel, hogy az 1000 körüli erdélyi események főszereplőinek (tőle említett-

ten Karoldnak, Dobokának, Keánnak, Belyödnek, Kulánnak, Szoltánnak, Gyulának, Saroltnak) hagyománya folklorizálódott, s orális szintről jutott el a XIII. század írásbeliségéig. Ehhez az egész folyamathoz szerintem a legtöbb szereplő esetében súlyos kétségek férnek ugyan, de láthatóan vitapartnerem is az írásbeliség szerepének irányában keresi a *Keán* névalak feltűnésének is a biztosítékát. Ezért kevésbé értem a Keán-probléma itt tárgyalt helynévi vonatkozásában Ákostól mentesítésének törekvését. Ákos mester volt ugyanis a XIII. század írásbeliségének az a tényezője — nemcsak a gesztairás keretében —, akiről, mint tárgyaltuk, jól bizonyítható, hogy a Kánoknak nemcsak közeli ismerőse, hanem elkötelezett híve is volt. A Kánok történetében a Keántól leszármazás gondolatát a XIV. századi írástudó, oklevélíró klérus közegében a maga személyes tekintélyével vagy éppen a krónikakompozíció interpolációjának félreérthetetlen *Keán*-emlegetésével Ákos sugalmazta elsősorban. Miért volna teljesen kizárható az a lehetőség, hogy a tárgyalt oklevél 1365-ben átírója, egybeállítója az országos hírű Kán nemzetség történetét ebben az Ákos-féle interpretációban ismerte, és a kérdéses falunevet akár minden személyes érdek, tudatos szándék nélkül is ehhez az érdekes, „történelmi” névalakhoz igazítsa? Ákos magiszternek Keán körüli buzgalmát ismerve nem hiszem, hogy ez a KRISTÓ minősítése szerint „krimiszzerű ötlet” krimihez hasonlíthatóbb volna, mint Keánt X. századi dél-erdélyi bolgár uralom fejeként elképzelni. — Természetesen a tárgyalt oklevél 1226-ban kelt eredetijében a *Keán* változat irodalmi úton megjelenése többféle kronológiai okból még kevésbé volna magyarázható, a helynév orális terjedés útján Baranyába kerülése pedig egyáltalán nem.

1240-ben kelt az a másik oklevél, amelyben a *Keán* névalak szintén felbukkan. Az irat arról szól, hogy IV. Béla az akkor már halott Gyula bán (Gyula Magnus) Borsod megyei, tardonai birtokát elajándékozta. Az oklevél „de genere *Kean*”-járól tőlem mondottakat KRISTÓ minden vonatkozásában, négy tételre bontva elutasítja.

Erre az oklevélre vonatkozóan a köztünk levő vita leglényegesebb pontja, melyből jórészt a másik három is következik, a *szöveg quondam szavának értéke*. Tudós társam szerint a „Jula Banus quondam de genere *Kean*” szövegrészt félreértem azáltal, hogy a *quondam*-ot 'hajdan, régen, egykor' jelentéssel értelmezem, holott az egyszerűen 'néhai'-t jelent a latin oklevélszövegben, *Julá*-ra és nem a nemzetségre vonatkozik, ezért ő maga „Kean nembeli néhai Gyula bán”-ról beszél. Szerintem éppen KRISTÓ az, aki téved a dologban: a *quondam* nem melléknév, hanem határozószó, a szerkezetben nem a *Jula Banus* jelzője, hanem a *de genere Kean*-t célzó korjelölő határozó 'hajdan, régen, egykoron' jelentéssel, így a szöveg értelme 'Gyula bán, egykoron a Keán nemzetségből (valóan)'. Minderről tanúskodik a *quondam* etimója, határozószónak megfelelő morfológiája, mind a klasszikus, mind a középkori latinban rendszerint mondathatározói használata és a tárgyalt szövegben szórendi helyzete. E grammatikai probléma feszegetése első pillanatra talán szörszálhasogatásnak látszik, pedig a vitatott esetben nagyonis fontos a pontos szövegértelmezés, tudniillik a hajdanán Keántól származó nemzetségről van szó, e nemzetség ősiségéről, nem pedig közvetlenül Nagy Gyula 1240 körül viselt nemzetségnevéről. Olyasféle ez, mint krónikáink *Arpad de genere Athile* megjelölése, melyben nem lehet ómagyar nemzetségnevet keresni (vö. még: „vgek de genere magog regis”, „vgek de genere athile regis”, „almum ducem de genere athile regis descendiſſe” stb.: An. 3., 8., 10.). Gondolom, KRISTÓ azért ragaszkodhatik a „néhai Gyula bán” fordításhoz, mert a *quondam* használatában, értelmezésében a maguk közönséges ismertségével megtéveszthették Anonymus prologusa *quondam*-jának sorozatosan hibás vagy talán a geszta kronológizálását célzó, szándékosan téves fordításai: a „néhai jó emlékü, dicsőséges Bélának ... jegyzője” kitétel, melyet csak WESZPRÉMY LÁSZLÓnak új gesztafordítása hozott helyre „... e g y k o r o n jegyzője” megoldással, jó érzékkel észrevéve a geszta kormeghatáro-

zása szempontjából alapvetően fontos, ám az előzmény-fordításokban grammatikailag és tartalmilag egyaránt elkövetett hibát.

KRISTÓ nehezményezi, hogy az oklevélben Nagy Gyulához, pontosabban a Kánokhoz kapcsolt *Kean* formát nemzetségnévként is egyedülállónak mondtam. Pedig az imént tárgyalt, a maga nemében egyetlen *Kean* helységnévhez hasonlóan hapax ez is, nemcsak a Kánokra származási utalásként, hanem akár a Kánokra ténylegesen használt nemzetségnévként is, hisz e nemzetségnek „de genere *Kan*” megjelölése sehol másutt nem helyettesítődik *Kean* formában. Egyébként is a nemzetségnév használatában e formai egyetlenség mellett ez az oklevéladat az egyetlen *Kean*-os adat volna az első (!) előfordulás, hiszen — láttuk — a valóságos nemzetségnévi „de genere *Kan*” csak 1251-ben jön elő, a *baranyai Kánokra* vonatkoztatva. KRISTÓ szerint az 1251-es adat hitelesíti a Kánoknak 1240-ben *Keán* nemzetségnéven szerepeltetését, az 1240 és 1251 között csekély időtávolság miatt is. Én azt nem vitattam, bár adatok nem igazolják, hogy a Kánok már 1240-ben is viselhették nemzetségnevüket, de itt nem erről, hanem a „pseudo”-nemzetségnév *Keán* formájának a nemzetségnévi sorban is feltűnő elsőségéről van szó. — Ugyancsak az 1240-es *Keán* alak okleveles igazolását látja KRISTÓ abban, hogy 1226-ban már ilyen alak fordul elő helynévben (l. előbb). De itt meg az a baj, hogy konkrét adat a helynévi formára csak 1365-ből van, és ennek kétségeket kizáró 1226-os létében mindenekelőtt hinni kell.

Az 1240-ből való *Kean* „pseudo”-nemzetségnévvel kapcsolatban fölvettem, hogy e formával az oklevélíró feltűnően és tudatosan hangsúlyozni akarta a Kánok ősiségét, a legendás névvel egyezését, ami Ákos mester felfogása irányába mutathat. KRISTÓ ezzel szemben két ellenvetést is tesz. Szerinte Ákos nem lehet benne az ügyben, mert az oklevélíró Gyula bánnal szemben látható ellenérzülettel viseltetett, mivelhogy a bánnak a király elleni bűneit, árulását az oklevélszöveg nagyon kiemeli. Úgy vélem, ezek a valóban ott levő kitételek a királyi oklevélből Nagy Gyula kegyvesztése után kevés idővel szinte hivatalból sem hiányozhattak; de hogy az író szimpátiája rejtetten mégis ott bujkál a szövegben, az azért kicsendül abból a megjegyzéséből, hogy a birtok népe nosztalgikus emléket állított a bánnak, vagy hagyott meg ilyenek. — Továbbá azzal is érvel partnerem, hogy 1240-ben Ákos még nem volt királyi szolgálatban, ezért nem fogalmazhatta az oklevelet. Hogy Ákos magiszter írta volna az oklevelet, azt én sem állítottam, nem is állíthattam volna: a scribát nem ismerjük, az oklevél tartalmáért felelős kancellistát azonban igen: „per manus Magistri Benedicti Prepositi Albensis” (ÁÚO. 7: 102). Csak annyit mondtam erről az ügyről, hogy az oklevél beleesik Ákos működési idejébe, valamint hogy a *Keán*—Gyula kombináció az ő *Keán*-felfogására vall. Hogy Benedek prépost kapcsolódott-e és hogyan Ákos ismerősi köréhez, azt nyomozni bajos volna, ha nem lehetetlen. Az viszont tudott dolog, hogy Ákos a harmincas években Kálmán herceg szlavóniai udvarában, majd 1235-től pesti plébánosként magas értelmiségi körben, tudós klerikusok sorával érintkezett, s szerzett ott személyes ismeretéseket, tudásával tekintélyt. GYÖRFFY és MÁLYUSZ kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a felsőbb klérus tagjai között e korban már erősen felkelt az érdeklődés a magyarok eredete, története iránt, amibe bőven beletartozott a nemzetségek előzményeinek ügye is. Mindenesetre talán nem véletlen, hogy akár Benedek prépost, akár más a tárgyalt *quondam* kitételrel, tendenciózusnak látszó igyekezettel nem a *Kán*, hanem az oklevelekben ismeretlen, „Ákos-féle” *Keán* formát illesztette az iratba. Ez tény, az erre való figyelésnél többet ugyan nem tehetünk, de a képzelgésnél talán többről van itt szó.

4. Azon öt személy között, akiket KRISTÓ szerint ki akarok iktatni a magyar történelemből, ott van *Belyöd* és *Kulán* is. Mivel a krónikában mindkettőjüknek csak epizód-

szerep jutott, könyvemben viszonylag kevesebbet szoltam személyükről és nevükről. Sommás véleményem valóban az róluk, hogy Ákos magiszter találmányai, a leírt cselekmény, Géza és Sarolt házassága abban az időben szokásos, minél szélesebb névi körítésének, hitelesítésének érdekében. Sokkal többet Belyödről és Kulánról most sem tudnék mondani, legföljebb az utóbbinak az elmaradt névmagyarozatát kísérelhetem meg némi-
leg pótolni. Előbb azonban KRISTÓnak e nevekkel kapcsolatos két általánosabb kérdés-fölvetésére kívánok kitérni.

Vitatársam arra figyelmeztet, hogy a hiteltelenítésem tárgyát képező névcsoport problematikájának súlya van, nem szabad őket a magyar történelemből egyszerűen kiiktatni, törölni. Én e „történelemből kiiktatás”-féle fogalmak és terminusok használatát a tudományos megismerés síkján sem tartom szerencsésnek, mert a történeti valóság feltárási folyamatára nézve magában hordozhatja egyes kérdések érzelmi alapon kezelésének veszélyét, illetőleg gátolhatja a tudomány elengedhetetlen kellékében, a kritikában az anti-tézisek érvényesítését. De nem tartom szerencsésnek magának a történeti valóságnak a szemlélete szempontjából sem, mert sohasem létezett cselekmények és személyek mindenkor benne vannak, maradnak adott idők társadalmi tudatában, amely ugyancsak történelmi realitás, a magyar múlt szellemi műveltségének része. Hogy témánknál maradjunk, krónikásaink bármilyen, sohasem létezett történéseket, neveket írtak is meg a X. századra nézve, a XIII. század szellemi kincsében ott voltak, akkori, sőt részben későbbi értelmiségünk eszmevilágának alkotóelemeiként, tehát a magyar történelemből kitörölhetetlen tartalomként. Mindez szervesen összetartozó problematika, kezelni csak együttesen lehet.

KRISTÓ azt mondja továbbá, hogy én Anonymusnak megvallottan tőle is elfogadott névi eljárás módjait többi történetírónkra is kiterjeszteni kívánom, noha az előbbi az utóbbiakra nem általánosítható. Annyit ezen mindenképpen helyesbítenem kell, hogy a történeti hitelességet illető kétségeimet csak XIII. századi krónikásainkra, sőt konkrétan csak Ákosra vonatkoztatom. Mászt nem is nagyon tehetnék, hiszen mint ismeretes, Kézai a krónikaegyüttes magyar történetének szövegét kivonatolta, önálló névadása sem annyira meghatározó, hogy összevetési alapként számításba jöhetne. Vitapartnerem szerint az anonymusi gyakorlattal szemben, ahol a Mester saját gyönyörűségére általa megteremtett figurákkal kívánta benépesíteni a pergament, középkori történetíróink túlnyomó része mégiscsak az igazat, a valót akarta leírni, miként azt Ákos is tette. Nyilvánvaló, hogy amikor e téren hasonlóságokról és ellentétekről beszélünk, nem szabad számításon kívül hagynunk a P. mester és Ákos mester munkája közti műfaji különbségeket (geszta — krónika) és persze azt sem, hogy Ákos az anonymusi személyi és névi anyagot már felhasználhatta. Mindezek beszámításával sem látom, mért kellene e téren alapvetően más mércével mérnünk. A két magiszter írásművét csak néhány évtized választja el, de még e nem komolyan számba jöhető időkülönbséget is bőven áthidalja körülményeik, műveltségük, történelmi érdeklődési körük, társadalmi közegük nagyfokú azonossága, mely névadási elveik cezúraszerű változását aligha idézhette elő. Történeteik leírásában mindketten erős névi anyaghiánnyal küszködtek, melyet csak tetézt az a műfaji hagyományokból fakadó kötelezvény, hogy a cselekményeket személyeknek, a személyeket pedig neveknek nagyon szoros tartozékként kell megjeleníteniük. Ezt a közös gondot Ákos sem oldhatta, szerintem nem is oldotta meg saját névi kreációk, pontosabban innen-onnan fölcsepegetett személynevek alkalmazása nélkül. Mint ahogy azt a véleményt sem osztanám, hogy Anonymus könnyedebben, a hitelesség látszatára kevésbé adva, ötletei igazságtartalmában kevésbé híve adta volna neveit, mint ahogy Ákos a saját terepén tette. Miért kellene például egy jöttányival is hitelesebbnek, igazmondóbbnak tartanunk Ákos hétvezér-névsorát P. mes-

terénél? Márpedig jelölt—jelölő viszonyában mindenképpen jócskán vannak köztük egyedi néveltérések.

Mindenesetre Ákos mester *Belyöd*-je és *Kulán*-ja ugyanúgy magán hordja a szóban levő interpoláció tartalma megkövetelte kényszerű névalkotás jegyeit, mint P. mester ilyen helyzetű személynevei; nincs okunk arra, hogy a történelmi hitelesség vagy hiteltelenség szempontjából a két magiszter névadási módját szembeállítva ezeket a történelmi valóságtartalom megtestesítőinek jelentsük ki. *Belyöd* névadási hátterére könyvemben megkíséreltem magyarázatot adni, mert Ákos krónikaírói kényszer szülte helyzetében ennek okát láttam; más kérdés, hogy névátviteli elképzelésem (< *Beled* helységnev) helyes-e. *Kulán* nevével ezt az itt is fentálló szükségszerűség ellenére sem tettem, sőt török etimonjának semmivel alá nem támasztható, vad ötletét ugyanúgy elvettem, mint GYÖRFFY gondolatát a *Kalán* nemzetségnévvvel való azonosságáról. Most álláspontomat annyiban módosítom, hogy GYÖRFFY ötletét fontolgatva talán mégis lehetségesnek vélem: Ákos a *Kalán* nemzetségnevet használta fel X. századra tett személyének megnevezésére. A feltevés megokolására persze messze nem volna elég arra utalnom, hogy a krónika *Kulán* írásmódú alakja az időt és Ákos magiszter jelölési rendszerét tekintve nemcsak [u]-s, hanem [o]-s, *Kolán* kiejtéssel éppúgy olvasható. Sőt az is csupán általános támaszték lehetne, hogy Ákos a nemzetségek múltja felé igen nagy érdeklődéssel fordult. Sokkal fontosabb és főként konkrétabb mindezeknél, hogy Ákos magiszter igen közeli kapcsolatban volt a Bor(Bar)—*Kalán* nemzetség tagjaival (I. GYÖRFFY i. m. 173—4), akik nemzetségnevét vagy kicsit módosítva (*Kulan*), vagy a korabeli kiejtés nyílt : középzárt váltakozására hagyatkozva megörökítette. Hogy ez a visszavetítési lehetőség fennállhat, talán jelzi, hogy *Bor* személy- és nemzetségnév bukkan föl a krónikakompozíciónak Álmos visszamenő genealógiája felsorolásában is (SRH. 1: 285). Közeli ismerős nemzetségek nevének múlt hőseiként való megjelenítése maga is erős Anonymus-reminiscencia, és persze Ákosnál is névhiánybeli kényszer, valamint az írás erejével elérhető nemzetségi megtisztelés egyszersmind. Ebbéli lehetséges magyarázatom, amely legalábbis Ákos-korabeli személyes kapcsolatokkal és krónikaírói névadási gyakorlattal megtámogatható, természetesen nem tartalmazza GYÖRFFY *Kulán* = *Kalán* ötletének azt a részét, hogy a krónikaegyüttes *Kulán*-ja a Bar-*Kalán* nemzetség valódi őst örökítette volna meg, ennek az idő és a tér eltérései ellentmondanak; egyszerű, szokványos krónikaírói fogásról lehet itt szó csupán, miként *Kulán* társára, *Belyöd*-re vonatkozó magyarázatomban is ilyesmire gondoltam.

5. A magyar történelemből általam kiiktatandó személyként KRISTÓ ötödiknek *Erdéelvi Szoltán*-t hozza föl. Szoltán a krónikában is, különösen pedig vitapartnerem fel fogásában Erdély korai történetének egyik kulcsszereplője, akinek hiteles vagy hiteltelen volta mindenképpen komoly figyelmet érdemel. A hozzá fűződő problematika két, egymással összefüggő részre bontandó.

Ákos magiszternek az a betoldása, amelyben Erdéelvi Szoltán személye és neve bukkan, tartalmi zavarosságával, ellentmondásosságával alig marad el a Keán—*Belyöd*—*Kulán*-féle epizódtól. Mindenekelőtt feltűnő benne az a logikai bukfunc, hogy István proavusát, tehát előtte élő nemzedéke tagját nevezi ki Erdély urává, KRISTÓ meghatározásában gyulafehérvári ispánná. Tetézi a szöveg ellentmondásosságát, hogy bármiként nevezünk is a titulust, Istvánnak a krónikákban általánosan tartott bölcsességével aligha fér össze háborús idők után, felelősségteljes, perspektivikus feladatra (vö. „qui postea hereditavit illas partes Transsilvanias”, „super gentes opulentas”: SRH. 1: 315—6) ilyen agastyán kinevezése. Ákos maga is érezhette az ellentmondást, alighanem ezért emelte ki még „utóiratként” is Szoltán „antiquissimus” voltával együtt, hogy az még Szent István korát is meg tudta érní. Alighanem igaza lehet MÁLYUSZNAK (V. István kori geszta 51),

aki ez ügyben arra gondol, hogy Ákos mester Árpád fiának, Szoltának/Szoltánnak a felmerült emlékét hozta anakronikusan későbbre. Az interpoláció egészére nézve is egyet kell értenem GYÖRFFYvel, aki azt írta: „ennek a beszúrásnak semmi történeti hitelt nem kell adnunk” (i. m. 169). Nem szoktam nézeteimet szakmai tekintélyekkel erősíteni, az előzőekben sem tettem ezt korábbi szakirodalomra hivatkozásokkal; itt azonban — az eddig tárgyaltakkal jórészt ellentétben — inkább a Gyulákhoz mérhetően fontos erdélyi történeti személyiségről lévén szó, talán nem érdektelen, hogy nem egyedül én forgattam fejemben „kiiktató” gondolatokat e kérdésben sem.

KRISTÓ erősen kifogásolja, hogy Ákos az *Erdéelvi Szoltán* név használatáról „éppenséggel ordít az anakronizmus” kitételrel nyilatkoztam. Megvallom, csodálkozom a magyar történeti névtannak oly sok jeles szolgálatot tevő szerző ezen véleményén. Nem tudok arról, hogy bármelyik korai krónikánkban szereplő személy neve ilyen típusú magyar nyelvi formában, efféle szerkezetben, ilyen névsorrendben, ilyen morfológiájú jelzői taggal volna található. Itt nem csak arról van szó, amit vitatársam pedzeget, hogy tudniillik nem esik azonos megítélés alá a X. századra vagy a XIII. századra vonatkoztatva leírt személy neve. Hanem arról, hogy semelyik minőségében: sem a képzelt alak életének idejére, sem a névleírás idejére nem illik ilyen név az adott szövegbe. Még egy megfelelő **Zoltan Ultrasilvanus/Transsilvanus* vagy **Zoltan de Ultrasilvania/Transsilvania* is kirírna e szövegből. De bontsuk a névszerkezet elemeit részekre.

A *Szoltán* név elvileg a Mesternek két megfontolásából is pennája alá kerülhetett. Könnyen lehetséges MÁLYUSZ említett gondolata, hogy tudniillik mintegy évszázados kronológiai tévesztéssel Árpád fiának emlékét „elevenítette” képzelt személyének nevévé, krónikásainknál az efféle időeltolódások általában nem képeztek túl nagy gondot. Lehetett ez annak a jele, hogy Ákos — egyébként érthetően — nem volt eléggé tisztában a X. század kronológiai és genealógiai viszonyaival. De számításba vehető egy másik névadási lehetőség is: a Magiszter egyszerűen csak erdélyi vonatkozású nevet akart adni szereplőjének, saját korából véve a példát a *Szoltán*-ra. Az egyelemű *Szoltán* név ugyan viszonylag ritka volt a magyar középkorban (l. pl. 1268: *Zoltani* gen.: ÁÚO. 3: 195), s adatainak egy része is lokalizálhatatlan, de az kétségen felül áll, hogy a székelységhez erősen kötődött. Elsősorban a székelységnek abból a részlegéből mutatható ki, amely viszonylag korai időktől kezdve a (Gyula)fehérvár körüli átjárókat őrizte, személynévi és helynévi nyomai a Kézdi patak völgyétől délkelet felé a mai Székelyföld déli részéig szépen megmutatkoznak (l. pl. 1349: *Zoltangypew*: GYÖRFFY 2: 202). E székely *Szoltán*-oknak persze csak a név etimonjában van közük az Árpádokhoz. Hogy Ákos ominózus személye nevében a *Szoltán*-t szerepelteti, esetleg alátámaszthatja az ő, más kritériumokkal is megtámogatható (Gyula)fehérvár vidéki ismeretét, ha talán nem is személyesen tartózkodás, de például a Kánok közlése révén is.

A névegész főkérdése, s egyúttal a névadás legjellemzőbb anakronizmusa persze az *Erdéelvi* névrész. Kezdjük azon, hogy Ákos elvileg kétféle szemantikai alapon adhattott Szoltánnak *-i* képzős, *Erdéelvi* jelzőt: ha névadásában a képzővel Erdélyből való származást akart jelölni, vagy ha az odakerülés, illetőleg az ott uralkodás tényét akarta ily módon utólagos ragadvánnyel megerősíteni.

Az első lehetőséget valószínűleg ki lehet zárni, tudniillik Szoltánt mint az Árpád-ház igen közeli és régi tagját Ákos aligha állíthatta volna be erdélyi születésűnek, hiszen ez az ellenséges Gyula-családhoz sorolást is jelenthette volna. Továbbá név- és képző-élettani szempontból sem fogadható el ez a variáció, ugyanis azok a kételemű névi szerkezetek, amelyek helyi családhagyományra, származási helyre utalnak, a Magiszter idején még fehér holló számba is alig mehettek: az oklevelek *de* + helységnév típusú személy-megjelöléseinek magyar *-i* képzős megfelelői a XIII. század utolsó

harmadában kezdenek feltűnedezni (l. tölem: Régi m. szn.-adás 10). Konkrétan pedig az 'erdélyi, Erdélyből származó' jelentésűekre ragadvány- és családnévi vonalon csak 1413-ból találjuk első példájukat: *Erdely* (KÁZMÉR, CsalSz. 330—1). — Maradna a helyi ottelest, szereplést, birtoklást kifejező *-i* képzős névi előtag lehetősége, amelyre tulajdonképpen a szöveg is utalni látszik („ideo vulgariter sic dici solet: Erdeelui Zoltan”: SRH. I: 316). Itt meg az is baj, hogy a szöveg szerint a nevet nem a király adja az Erdélybe küldés céljának egyedüli ismeretében, hanem Szoltánra odakerülése után környezete ragasztja rá, ott viszont e név nem válhat egyedileg meghatározóvá, ahol mindenki 'erdélyi'. Ákos mester *-i* képzős melléknévből alkotott névadása tehát egyfelől nem lehet prekonceptiózus sem, másfelől identifikáló sem. Ilyesféle neveknek nem is igen van konkrét nyelvi példájuk.

Nem lehet tehát kétséges, hogy az *Erdélyi Szoltán* név mint nyelvi formáció k i l ö g a korai magyar névadásból és főként a krónikából: Ákos mester művi találmánya, éppúgy, mint a mögötte lévő személy is. Más kérdés, hogy Ákos milyen megfontolásból cselekedte ezt. Ebbe belelátunk persze meglehetősen bajos. Annyi alighanem nyilvánvaló, hogy e névadással is az egész ügy erdélyiségét, Gyulához, Keánhoz való időbeli és területi kötöttségét kívánta hangsúlyozni. Hogy ezen felül névi-nyelvi műveltségéhez kevésbé illő, különleges, anakronikus szerkezettel élt, arra talán megkockáztatható, hogy ezt sem véletlenül, hanem tudatosan, sajátos stílusjegyként tette. Korai krónikásaink eszmevilágában érthetően erősen munkált az a törekvés, hogy a homályosan, hiányos forrásokból ismert múlt valós vagy képzelt cselekményeit kényszerűen kitálalt személyekkel, illetőleg ezeket megtestesítő nevekkel hitelesítsék, különféle, ügyesen alkalmazott írói eszközökkel élve. Ennek egyik módja az egykori névadás megtörténtének okára, körülményeire hivatkozás. Esetünkben Ákos a régmúlt hiteles tanújaként az egykori közszokásra („sic dici solet”) utalást, valamint a népi nyelvi szinten történő emlegetést („vulgariter”) választotta, mely utóbbit ő ugyan meglehetősen ritkán alkalmazta, de ez annál inkább megerősítő, kiemelő jelleggel hathatott a szövegben, feledtetve az olvasóval az anakronizmus és a logikátlanság tényét is.

6. Merseburgi Thietmar a kortársi magyar vezetőréteg négy személyét említi Chroniconjában: *Waic* (István király), *Procu* (Gyula), *Deviux* (Dzsécsa/Géza), *Beleknegini* (Sarolt). Ezek közül könyvemben a Gyula-kérdés epizódjaként csak *Prokuj*-jal foglalkoztam valamennyire is érdemlegesen, a *Beleknegini* nevet *Prokuj* analógiájaként, még érintőlegesebben hoztam föl, *Vajk*-ról csupán jegyzetben tettem futó megjegyzést, *Deviux*-ról pedig, mivel Thietmar a fejedelem ismert nevét közölte, nem tartottam szükségesnek szólni. KRISTÓ GYULA azt mondja, hogy az említett szereplők második nevét elvitattam. Hogy erre a megállapításra juthatott, az az én hibámból is fakadhat, mert szűkre fogott mondanivalómat nyilván nem fejtettem ki kellően vagy éppen félreérthetővé tettem. Most ezért is kénytelen vagyok, ha persze itt is korlátozott térben, pótolni a mulasztottakat, már csak azért is, mert az eddig tárgyalt költött személyekkel szemben e körben hiteles, élő személyekről van szó, akik ráadásul a magyar történelem fontos szereplői.

Mindenekelőtt arra kell utalnom, mért figyeltem föl külön a merseburgi püspök névi eljárás módjára. Az említett személyek nemcsak korukban voltak helyzetüknél fogva közismertek, hanem nevük a korai hazai és részben külföldi történetírás produktumaiban is jócskán szerepel. De mindig csak általánosan ismert, egyetlen nevükön, a Thietmar emlegettén s o h a s e m! A püspök viszont nemcsak hogy a többi forrásból ismert nevüket nem használja, hanem szláv nyelvi formáknak megfelelő nevükön nevezi meg őket. Ráadásul a főpapról tudni lehet, hogy legalább egy szláv nyelvet biztosan beszélt, ez min-

den valószínűség szerint anyanyelve, vagy legalábbis második anyanyelve, a szorb volt; szlávágát születési helye és főként névhasználata meg ahhoz fűzött megjegyzései támasztják alá. Mindezek alapján merül fel a kérdés: oly lehetetlen dolog-e az, hogy ez ügyben — amint én gondolom — nemcsak véletlen egybeesésről lehet szó, és a püspök nemcsak pusztá adatközlője ennek az egyenként is kivételes nevű csoportnak, hanem a nevek együttes problematikája is további magyarázatot kíván. Meggyőződésem, hogy ezt a tudomány részéről is keresni szükséges, az más dolog, hogy esetleg nem lehet minden részletének a nyitjára jutni.

Két körülményt mindenképpen le kell szögeznünk. Merseburgi Thietmar tudatában volt a magyar viszonyoknak, mégpedig aligha elsősorban külföldi, írott forrásokból, hanem közvetlenebb, hazánkból való értesülésekkel. Hogy ebben közrejátszott-e a területi környezetébe került 3. Gyula tájékoztatása, az felvethető ugyan, de nem bizonyítható; az viszont kétségtelennek tűnik, hogy a szóban levő nevek viselőinek dolgait a lényeges vonásokban ismerte, mint ahogy nyilván ismerte otthon. Általánosan használt nevüket is. Mégsem írta le sem Gyulát, sem Saroltét, sem legalábbis az egyházi nyelvben így használt *Stephanus*-t. Ugyanakkor nemigen férhet kétség hozzá, hogy egyik név sem fordítás Thietmarnál, hiszen számára megfelelőik — a *Stephanus* (vö. görög 'koszorú') feltehető kivételével — szemantikailag vagy éppen etimológiailag értelmezhetetlenek lettek volna. Így a tőle alkalmazott megnevezéseket illetően csak a személyükről, tulajdonságaikról, helyzetükről rendelkezésére álló ismeretekre támaszkodhatott. Gyula/Prokuj esetében ez — mint már utaltam rá — személyes érintkezés vagy nagyon közeli, helyi forrás (Boleslav udvara, környezete) is segítségére lehetett, *Beleknegini* és *Vajk* esetében azonban csak Magyarországról kisugárzó hírnevük jöhet számításba.

De vannak e nevek körül konkrét szemantikai problémák is. 3. Gyula neve török méltóságnévből igen korán valódi magyar személynévvé vált; apja után kapott *Gyula* nevet, melyet a krónikások többszörösen megerősítettek, nyilván gyermekora óta viselte. Thietmartól feljegyzet *Prokuj* neve szláv eredetű összetétel, jelentése 'elhagyott, megmaradt nagybátya' tipikusan ragadvány jellegű, csak élemedett korban viselhető „beszélő név”. E nevet, mely kétségbevonhatatlanul unokaöccséhez, az őt fogságba vető, majd száműző Istvánhoz való viszonyát tartalmazza, Magyarországon nem kaphatta. Nem csupán azért, mert hazai források nem ismerik, hanem éppen jelentése miatt sem. Most hagyjuk azt, hogy a fehérvári Gyulák udvarában nem föltétlenül lehetett névadó szerepű a szláv nyelvi miliő; de erdélyi szláv környezetben nem is nevezhették volna így, hiszen csak onnan elkerülve, Istvántól számkivetetten ragadhatott rá ez az elnevezés. Magyarországra hurcolása, illetőleg börtönbe vetése sem igen lehetett alkalmas tényező szláv névadás megtörténetére. Az országon kívülre, szláv (cseh-lengyel-szorb) nyelvi környezetbe kerülve viszont pontosan illett rá ez a ragadványnév.

A *Beleknegini* név esetében is van bizonyos hasonlóság az előbbihez. 2. Gyula lánya a *Sarolt* nevet, mely MELICH szellemes magyarázata szerint török, bár korántsem bizonyosan bolgár-török eredetű (vö. LIGETI, *TörKapcs.* 534), még Fehérvárott, gyermekkorában kaphatta. Az azonban már több mint kétséges, hogy ennek az etimonja szerint 'fehér/szöke hermelin/ fiatal nő' jelentésű, de már a magyar nyelv hangtörvényeihez igazodott névnek bármi közvetlen köze lenne Thietmar *Beleknegini*-jéhez, pláne hogy annak mint szláv nyelvi összetételnek a 'fehér/szép fejedelemlő' jelentésére a legjobb esetben is csak a nyelvek közti párhuzamos névadás szép példájával állhatunk itt szemben. A merseburgi püspök Saroltot — szövegéből kitetszően már a *Prokuj* névhasználatlaltal azonos időben — tisztéhez és hínevéhez illő néven, nyilván a róla kapott értesüléseknek megfelelően nevezi meg, a szláv nyelvi névadás tényének külön hangsúlyán túl

olvasói számára nyilvánvalóvá téve az elnevezés szemantikai alapjait is: „Beleknegini id est pulchra domina Sclavonice dicta” (GOMBOS 3: 2203).

Szerfölött kétséges tehát, hogy e két név keletkezésének, illetőleg alkalmazásának nyelvi közege a magyarországi, közelebről az erdélyi szlávtságban volna keresendő. Más lehetőségünk tehát nemigen van, mint Thietmar von Merseburg körül kereskedni. *Prokuj* és *Beleknegini* dolga azonban a Chronikonban együttes megjelenés kivételével a püspök nyelvi szerepét tekintve alighanem szétválik. Mivel 3. Gyula azon a nyugati szláv területen kapott menedéket, nyert el hivatali funkciót, élte le feleségével együtt további életét, amely a püspöknek is születésénél fogva nyelvi körzete volt, valószínűbb, hogy innen, szláv élő nyelvi névadás révén nyerte el rá illő ragadványnevet, és a püspök ennek a már szociálissá vált névhasználatnak inkább csak írott nyelvi fölhasználója, közvetítője lehetett. E vonatkozásban tehát pontosítanom azt a korábban fogalmazott kitételemet, hogy a *Prokuj* név Thietmar „saját művi alkotása”, hiszen talán jobb, ha azt mondom: írói alkalmazása, bár továbbra sem zárnam ki teljesen azt a lehetőséget, hogy pontos magyarországi értesüléseit, szlávostító névszokását és nyelvi tekintélyét számításba véve esetleg mégis ő volt e név szülőapjaként annak elterjesztője is. A lényeg azonban nem ezekben a névadási és névterjedési árnyalatokban van, hanem abban, ami a *Gyula* vagy *gyula* kérdést alapjaiban is érinti: a *Gyula* és a *Prokuj* tulajdonnév nem funkcionált, nem is funkcionálhatott szinonimaként egyazon szociális—nyelvi környezetben; a *Gyula* személynév volt, nem tisztségnév, *Prokuj gyula* emlegetése mind a nyelvi közeg, mind a névi tartalom szempontjából fából vaskarika. — Thietmár *Beleknegi*-jénél viszont a név szlávtsága mellett aligha lehet kérdéses annak írott és nem beszélt nyelvi volta, mivel ez a főpap nyilvánvaló írói, művi alkotása, hírnévi alapon „sclavonice” értelmezése.

A legkényesebb eset kétségkívül Thietmar *Vajk* hapaxa. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznom, hogy István királynak e néven említéséről nemcsak azért szóltam, ha csak érintőlegesen is, *Prokuj*-jal és *Beleknegi*-vel egy sorban, egy problémaköteggben, mert a merseburgi püspök szövegében együtt szerepel velük, hanem azért is, mivel nagy valószínűséggel ugyancsak szláv eredetű név. Szövegéből kitetszően KRISTÓ nyilván ez utóbbit helytelenítette. Itt nincs elegendő hely álláspontom részletesebb megokolására, különben is e láthatóan kényes névszármaztatási kérdés a magyar nyelv- és történettudomány története egyes jellegzetes fázisaiba kellő beágyazás nélkül nehezen tárgyalható. Mégis néhány ide vágó megjegyzést nem kerülhetek ki.

Szakirodalmunkban évtizedek óta máig közhelynek számít első királyunk *Vajk* nevének török eredete. Pedig nem volt ez mindig így. Például modern történeti névtudományunk megalapítójának és kiválóságának, MELICH JÁNOSNAK (MNY. 2: 53) is jó volt még a századelőn e név szlávból való magyarázata: < R. lengyel *Vajk*, becéző személynév. De tudományunk másik nagy alakja, GOMBOCZ ZOLTÁN (VÖ. MNyTK. 16. sz.) sem sorolta szent királyunk világi nevét régi török személynéveink közé, dacára annak, hogy az István király *Vajk* nevével kapcsolatban később tudományos „slágerré” vált török és magyar *Baj* (< tör. *baj*, *bajan* ’gazdag’, ritkábban ’gazdag, hős, vezér’) személynévet és családját tüzetesen számbavette (uo.: 45—6). Aztán a Trianon után kialakult jellegzetes névtani felfogásnak megfelelően NÉMETH GYULA (HonfKial.¹ 293—4, ²281—2) mégis így „fejtette meg” e nevet: tör. *baj* ’gazdag stb.’ méltóságnév + m. *-k* kicsinyítő, magyarázatában GOMBOCZot mint ennek a *Vajk*-kal való „összevetőjét” (?) emlegette, s magyar, valamint oszmánli (!) *b > v* hangváltozásra hivatkozott. Azóta az elfogadás (nem-bolygatás?) csendje uralkodik a név körül, csupán RÁSONYI LÁSZLÓ (ActaOr. 36: 419—20) kísérelte meg e névnek újabb török magyarázatát adni (< tör. *bayiq* ’igaz, őszinte, megbízható’), továbbá még GYÖRFFYtől (István kir. 58) olvastam egy óvatos megjegyzést ez ügyben (? <

m. *vaj* 'zsír'), és KISS LAJOS (FNESz. 2: 724) jelzett a *Vajk*, *Vajka* helységnevek magyarázatában a török *Baj* és a magyar *vaj* személynévi származtatás mellett „I. azonban”-nal szláv lehetőségeket. Viszont többen tudni vélték, hogy a *Vajk* pogány korból hozott név, hogy István gyermekkorában viselte stb. NÉMETH megfejtésének sikere a Trianon utáni sokk okozta magyar lelki és tudománypolitikai helyzetet tekintve magyarázható ugyan, a név kérdése revidéálásának elmaradása már kevésbé.

Pedig NÉMETH etimonja ezer sebből vérzik. Már az sem mellőzhető, hogy a török nyelvekben *Vajk* személynév nincs, a török köznévi magyar képzése pedig pusztán fikció; még PAIS is, aki pedig a török névetimonokat igen kedvelte, többször is szót emelt a török közszó + magyar névképző tartalmazta, adott időkben futószalagon készült magyarázati elv ellen. Még nagyobb baj e magyarázat körül az, hogy többszáz török etimonunk közt talán egy-két [*v*]-s kezdetű ha van; hogy több tucat [*b*] kezdetű magyar szóetimonban a köztörök [*b*] (~ csuvas [*p*]) kezdet mindig megmarad, soha [*v*]-vé nem válik még a mellékalkalmazatok szintjén sem; hogy az ős- és ómagyarra kimutatható [*β*] körül zajló [*b*] ~ [*v*] váltakozásoknak nincsenek ótörök vonatkozásai, ellentétben későbbi kölcsönzésű szláv és újlatin jövevényszavainkkal. A magyar *Bajk*, *Bajka* tulajdonneveknek a *Vajk*-hoz semmi közük nincs. Jól tudta mindezt GOMBOCZ is, biztos vagyok benne, hogy ha esetleg nem is gondolt a szlávra, emiatt nem jöhetett nála számba a magyar név török etimonja; más kérdés, hogy — sokan másokkal együtt — mért nem cáfolta NÉMETHet.

Az ómagyarban természetesen megvolt a *Vojk* > *Vajk* tulajdonnév, sőt szép számmal kimutatható mind személy-, mind helyneveink körében, a Kárpát-medence számos vidékén, többször magyar—szláv vagy magyar nyelvi környezetekben. Adatai több összeállításban megtalálhatók, itt nem töltöm velük a teret; csupán azt említem meg, hogy legújabban GYÖRFFY történeti földrajzában (4: 484) a Nyitra megyei *Vajk* helységnévről azt tette föl, hogy Szent István ifjúkori nevét örzi, ami persze ilyen névadási viszonyban alig hihető. — A magyar *Vajk* személynévnek a szláv nyelvekben, elsősorban a nyugati szlávban, de a névcsalád képzős változataiban még a keleti szláv nyelvekben is bőségesen megvannak a személynévi és az ezekből lett helynévi előzményei, régebbiről is, későbbiről is szép számmal kimutathatóan; l. pl. lengyel *Wojk*, szorb *Vójk* (!), cseh *Vojk*; — ukrán *Войка* stb. (l. KISS i. h. is). A név a délszláv nyelvekben ugyan ritkább volt, de a magyar nemzetségek sorába emelkedett déli szláv eredetű *Vojk* nemzetség is viselte, mely a Pozsega megyei Keresztúr vidékén birtokolt: 1228/1488: „de genere *Woyk*”, „Keresthur ad generationem *Woyk* pertinens” (ÁÚO. 6: 457—8; SZENTP. 1: 142; HELLER, ComPos. 101; l. még KARÁCSONYI, MNemz. 3/1: 139).

Thietmar püspök István királyunk *Vajk* nevét teljesen nyilvánvalóan nem maga alkotta. Névhasználatának magyarországi értesülések, illetőleg magyar vonatkozású források lehettek a támaszai, úgy, ahogy István apjának *Devix* neve esetén is. Egy viszont bizonyos: a *Vajk* nevet Istvánra mint felnőttre, mint keresztény királyra használta, szövegéből ez világosan kitűnik: „Waic in regno suimet episcopales cathedras coronam et benedictionem accepit” (GOMBOS 3: 2203). Aligha lehet kérdéses, hogy első királyunk hazai *Vajk* neve keletkezésében megelőzte a keresztiségben felvett *Stephanus/Éstévan* nevet. Hogy a *Vajk*-ot születésétől, illetőleg gyermekkorától viselte-e, az lehetséges, de persze nem bizonyítható. Nevének szláv eredete természetesen nem jelenti, hogy István kifejezetten szláv nevet kapott, hiszen e név a magyarság körében elterjedtségénél fogva — a névdívat gyors terjedése folytán — már bőven a magyar, illetőleg a magyarság által használt névkincs tartozéka is lehetett. A *Vajk* persze legalább familiáris körben a keresztény királyra továbbra is használatban lehetett, a merseburgi főpap feljegyzése ezt alátámaszthatja. Az kevésbé hihető, hogy Thietmar a király egyházi nevét ne ismerté volna, feltűnő viszont, hogy a *Stephanus* alkalmazását a latin írásbeliségben mégis elkerülte. Oka aligha

lehet más, mint tudatos alkalmazás: érzékelt benne az általa nyilván jól ismert szláv nevekkel, ott is föltehetően elsősorban a szorb *Vójk*-kal való azonosságát, ami még jól bele is illett szlávósító (szorbosító) névhasználatába; vö. nála az ilyesmi kitételeket is: „ab Heinrico milite qui Sclavonice *Zolunta* vocatur”.

Thietmarról szólva még meg kell jegyezni, hogy KRISTÓ jogosan kifogásolta azt a figyelmetlenségemet, hogy az író egyházi méltóságát érseknek említettem, holott csak püspök volt.

A *Prokuj*, *Beleknegini*, *Vajk* problémakörrel kapcsolatban KRISTÓ azt állítja, hogy e nevekről szóló nézetemben egy csapásra el akarom tüntetni „a gyulák környezetéből a szláv miliőt”, és azt a szláv közeget próbálnám semmissé tenni, melyet e személyekkel kapcsolatban a *Belgrád* helynév és a *vajda* tisztségnév tanúsít. Mint az itt mondottakból is látható, abban valóban nem hittem és nem hiszek, hogy e nevek magyarországi szláv nyelvi közegben születhettek volna meg. Azt viszont egyáltalán nem értem, hogyan jön ide (Gyula)fehérvár szláv *Belgrad* neve és a *vajda* tisztségnév. Hiszen éppen vitapartnerem álláspontja az — főként ezzel vitázom szóban levő könyvemben —, hogy a Gyulák (szerinte gyulák) erdélyi központja a X. században Észak-Erdélyben lett volna, Fehérvár/Belgrádban viszont Keán lett volna az úr. Ha ez tényleg így állna, akkor hogyan bizonyíthatná éppen a *Belgrád* név szlávsága a Gyuláknak, illetőleg a Gyula-család két fontos tagjának, *Prokuj*-nak és *Beleknegini*-nek a szláv nevűségét? Úgyszintén nem értem, hogy amint KRISTÓ vallja, a Gyulák családfőinek a címe volt a *gyula*, akkor hogyan vonatkozhatna rájuk a *vajda* cím is, és hogyan bizonyíthatná ez a szláv eredetű cím az ő fehérvári — de engedjük meg: akár észak-erdélyi — szláv névadó környezetüket is? Arról már nem is szólva, mit bizonyít a Gyulák X. századi, erdélyi szláv névadó környezetére általában is a nem föltétlenül X. századi erdélyi, hanem valószínűen közmagyar átvételű *vajda* szavunk. Félreértés ne essék: semmi bajom az erdélyi szlávság bő helynévi anyaggal bizonyítható X. századi létével, ugyanúgy *Belgrád* > román R. *Bělgrad* és a *vajda* szlávságával, csupán a Gyula-család állítólagos helyi szláv elnevezései bizonyítékainak logikai bukfencei zavarnak.

Nem elég azonban a Gyula-ügyben az erdélyi szláv névadás tölem „semmissé tevésének” feltételezése, a „törökellenesség” általánosító címkéjét is megkapom azzal, hogy Szent István törökből magyarázott *Vajk* nevét meg a „szlávósítás kategóriájába” soroltam. Ha tréfálni akarnék — és e jóízű vitában mért ne tehetném? —, azt mondanám, hogy ezt nem én tettem, hanem a merseburgi Thietmar püspök; de persze ez sem így áll egészen, hiszen *Vajk*-ot ő sem szlávósítja, csak eljárás módjával a név szlávságát regisztrálja. Ez esetben is nyugodt lelkiismerettel hiszem, hogy nem vétettem sem a tudományos etika, sem a török nyelv és filológiája ellen azzal, hogy nem fogadom el azt az egykori sajtós tudománypolitikai közegben, hangulatban talán jól ható, de szakmailag összetakolt, könnyen cáfolható névetimont, mely helyébe akkor is könnyen lett volna állítható és ma is szinte magától, nagyobb lélegzetű bizonyítás nélkül állhat más. Még kevésbé hiszem, hogy éppen államalapító szent királyunk emléke szenvedhetné meg eljárásomat. Ezt így persze KRISTÓ GYULA sem állítja, csak azért teszem szóvá, mert nem szeretném, hogy szláv- és törökellenességem emlegetése e vita óvatlan olvasóját ilyen feltevésre vezesse. Aki meg munkásságomat valamennyire is ismeri, az — remélem — tudja, hogy a magyar történelmet meg éppen nem kell velem szemben védelmezni.

7. KRISTÓ GYULA azzal fejezi be Erdély korai történetének tőle kiválasztott személyeihez, neveihez fűzött hozzászólását, hogy én ezekkel kapcsolatban könyvemben „hiperkritikus álláspontra” helyezkedtem, aminek okai szerinte „személyi téren” keresendők. Mindez megítélés kérdése, a szűkebb szakmai kereteken kívül is esik, nekem min-

denesetre nem is illendő erről tovább vitázni. Annyit azért általános „mentségemre” mégis fölhozok, hogy eleve elutasításra, öncélú ellentmondásra ez a számomra igen kedves, régóta dédelgetett téma ab ovo nem is adhatott volna alkalmat: könyvemben is, jelen válszomban is csakis érvekre, adatokra igyekeztem támaszkodni, saját kutatásaim eredményeiből kiindulva. Persze, hogy álláspontomat egyes kérdésekben most bővebben is kifejthetem, vitapartnerem felvetéseinek is köszönhető.

Tisztában vagyok azzal, hogy a vitatémánkban kevésbé járatos, a tudománytörténeti előzményeket, beleértve kettőnk korábbi ide vágó egyes nézeteit nem föltétlenül ismerő olvasók számára e vitapontok okozhattak eligazodási nehézséget, és főként az én terjedelmes válaszom ezt csak fokozhatta. Ezért elnézést kérek. De azt merem remélni, hogy nézeteink itteni ütköztetése hozzájárult valamelyest a korai magyar történelem e fontos korszakának eredményeihez.

BENKŐ LORÁND

Doboka and other names

This article is a reply to Gyula Kristó's paper in this year's first issue of *The Hungarian Language* (pp. 55—60), in which he refers to some observations made by the present author concerning the historical and onomatological authenticity of certain characters of the early chronicles as 'overly critical', observations that were included in my 2001 book entitled *The evidence of Old Hungarian. Re-opening the case of the history of Southern Transylvania in the early Árpáadian age*. The points made in that book, criticising Kristó's claims among others, are supplemented by further details and arguments here. I continue to claim that *Doboka*, *Keán*, *Belyöd*, *Kulán* and *Erdéelvi Szoltán* were not real historical figures and that their names are artificial coinages in line with a special writer's practice of the period: with the exception of *Doboka*, they were created by a mid-thirteenth century chronicler known as Master Ákos. Turning to some important figures of Hungarian history, I also see the names *Vajk* (for St Stephen), *Beleknegini* (for his mother), and *Prokuj* (as the name of one of the Transylvanian princes) in quite a different light than Kristó does. For these names, I consider the writer's role of Bishop Thietmar of Merseburg (eleventh century) as the decisive one. With respect to the name *Vajk*, I do not only oppose Kristó's view but also the currently prevailing assumption.

LORÁND BENKŐ

Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben*

C) Mielőtt a morfoflexiók rögzülés egyéb típusait is sorra vennénk, tegyünk itt egy kitérőt, s próbáljunk meg választ adni arra kérdésre, mi é r t marad el a névelő és a birtokviszony ezekből a szerkezetekből!

A válaszadáshoz érdemes bevonunk a vizsgálat körébe a frazeológiai egységek egy speciális csoportját is. Azokra a kifejezésekre gondolok, amelyek eredetileg frazémák voltak ugyan, mára azonban annyira összetapadtak, hogy összetartozásukat helyesírásunk is jelöli, pl. *cserben|hagy*, *tönkre|megy*, *helyben|hagy* stb. Ez a körülmény több problémát is felvet velük kapcsolatban. Egyrészt elvileg kiszorulnak az állandósult szó-

* L. MNy. 2003: 259—73.

kapcsolatok köréből, hiszen nem felelnek meg annak a kritériumnak, hogy egy frazeológiai egység legalább két szóból áll.⁸ Ez magában nem volna akkora gond, hiszen mondhatnánk, hogy immár nem szólásokról, hanem összetett szavakról van szó, amelyek — hasonlóan a nem analógiás úton, hanem mondatban keletkezett összetételekhez — úgy jöttek létre, hogy a gyakori együtt használás folytán megszűnt a szókapcsolat két eleme közti szünet. Tudjuk viszont, hogy nem semleges hangsúlyozású mondatokban elválnak igei elemüktől, tehát bizonyos fokig megőrzik önállóságukat, pl.

Péter JÁNOST hagyta cserben, nem Károlyt.

NEM Péter ment tönkre, hanem János.

Ezeknek az idiómáreszből lett összetételi előtagoknak a szintaktikai viselkedése nagyon hasonló tehát az igeikötőkéhez. Ismeretes, hogy ez utóbbiakkal kapcsolatban is felmerül az a magyarázat, hogy összetételekről van szó. Ám a kérdésre korántsem egyértelmű a válasz. KOMLÓSY (i. m. 1992. 494) szerint a sorrend változtathatósága és az igeikötőnek az igétől való elszakíthatósága alapján (vö. pl. *Károly nem ment el.; A levelet János küldte el.; Hátra csak Kati nézett.*) logikusnak tűnhet az az álláspont, hogy valójában az ige előtti pozícióban álló igeikötőt tartalmazó alakok (itt: *elmege, elküld, hátranéz*) is „két-két szóból állnak”. Ezzel a nézettel azonban szöges ellentétben áll az anyanyelvi beszélők intuíciója, akik az igeikötős igét egyetlen szónak érzik, s a szótáraknak az a gyakorlata, amely az igeikötős igéket szintén szavaknak tekinti.

Ha tehát az igeikötős igék nem összetételek, akkor felvetődik az a magyarázat is, hogy esetleg a *cserben-, helyben-, véget-féle* alakulatok igeikötők. Ebben az esetben beszélhetnénk a címben jelzett grammatikalizálódási folyamatról: ha ugyanis elfogadjuk, hogy ezek igeikötők, akkor valóban elmondható, hogy az eredetileg autosemantikus ige-vonzatokból immár szinszemantikus elemek lettek. Ennek a fejlődési sornak volt egy közbülső állomása: a konstrukcióintern bővítménnyé válás, azaz az idiómáresz státusz.

De vajon igeikötők-e ezek valójában? Erre a kérdésre igen nehéz a válasz, s a bajok forrása nagyrészt az, hogy maguknak az igeikötőknek a definíciója sem egyértelmű. KOMLÓSY is megjegyzi ebben a vonatkozásban, hogy nyelvtanaink azt a felemás gyakorlatot követik, hogy az igeikötős igéket az ige szófaj elemei között tüntetik föl, egyúttal viszont az igeikötőket önálló (igaz, átmeneti) szófajként kezelik. Ugyanakkor viszont — eltérően más szófajoktól — az ide tartozó elemeket felsorolással adják meg, s magát a szófajt nem rendszeresen definiálják. Ennek eredményeképpen rendkívüli a kuszaság az igeikötők halmazának tekintetében.

Ez igen jól látszik a KOMLÓSY által nyolc forrás (köztük A magyar helyesírás szabályainak 8. és 10. kiadása, az akadémiai nyelvtan és A magyar nyelv értelmező szótára) alapján összeállított táblázatból (i. m. 496—7), amelyben összesen 90 elem szerepel, de koránt sincs összhang a besorolások vonatkozásában (vannak igeikötők, amelyeket szinte mindenki annak tekint, vannak, amelyeket alig néhány munka). KOMLÓSY szerint úgy tü-

⁸ A frazeológiai irodalomban SOMHEGYI GYULA felvetette már a *monofrazéma* és az *álmonofrazéma* terminusok bevezetésének szükségességét (Nyr. 112: 357—68, 116: 437—44). Az előbbieket közé olyanok tartoznának szerinte, mint a *felszarvaz* (< *szarvakat rak vki fejére*) vagy a *kikosaraz* (< *kosarat ad vkinek*). A *cserbenhagy, tönkremegy* típusú kapcsolatok az *álmonofrazémák* között kapnának helyet, mert valójában két elemből állnak, csak helyesírásunk összetett szóként kezeli őket, ugyanúgy, mint pl. a *baklövés, köpönyegforgató, szőrszálhasogatás* alakokat (a *bakot lő, köpönyeget fordít/forgat, szőrszálat hasogat* stb. változatokat viszont egyértelműen szólásokként kezeljük). Ez utóbbiakra ugyan a német szakirodalom a *dephraseologisches Derivat* terminust alkalmazza, a *cserbenhagy*-féle alakulatok esetében viszont nem jön szóba a képző „összerántó hatása”, hanem valóban összetételszerű elemekkel állunk szemben, amelyek előtagja a mondatban igeikötőszerűen viselkedik.

nik, „mintha nem kis mértékben azon múlna a dolog, hogy vannak-e olyan igék, amelyekkel az adott elem idiomatikus jellegű egységet alkot: minél egyértelműbb, hogy vannak, annál több szerző tartja igekötőnek az elemet. Aligha lehet bármilyen más szempontra gondolni ott, ahol az igekötőnek minősített elem, mindössze két-három — vagy éppen csak egyetlen egy — igéhez kapcsolódhat” (vö. pl. *síkra|száll, agyon|üt, közzé|tesz, ellent|mond* stb.).

További probléma még, hogy helyesírásunk nagyon következetlen abban a vonatkozásban, meddig tekinthető egy kifejezés inkább még szólásnak, mettől összetételnek vagy igekötős formának. Hiszen mitől összetétel vagy igekötős forma a *cserben|hagy, jól|áll, jóvá|hagy, végbe|megy, végbe|visz, véghez|visz*, és miért nem az például a *férjhez|megy, számot|ad, sorba|áll, részt|vesz, lábra|kel, lépre|csal* vagy éppen a *palíra|vesz*? A második csoport egyik-másik példája esetében ugyan érezni valamennyi szünetet a két elem között, ám ez minimális. Nyilvánvaló tehát, hogy azokban a döntésekben, amelyek folytán helyesírási szótárunkban az egyik elem egybeírva található, a másik különírva, nem kevés a szubjektív elem: elsősorban a szótárszerkesztők ízlése és egyéni nyelvi kompetenciája a meghatározó ebben vonatkozásban, nem pedig valamilyen nyelvtan-szerbeli szabály. Miért összetett szó ugyanis a *kétségbe|esik*, és mitől nem az a *kétségbe|ejt*? De ha utóbbi nem összetétel, akkor miért az a *kétségbe|ejtő* származékszó? Némi malíciával az is mondhatnánk, hogy a helyzet az egybe- és különírás vonatkozásában egyszerűen *kétségbe|ejtő*.

Ha tehát szintaktikai viselkedésük tekintetében alig van különbség a ma is konstrukcióintern bővítményként funkcionáló, de az összetett szóalakokhoz nagyon közel álló formák (pl. *férjhez (megy), sorba (áll), lépre (megy|csal)* stb.), az igekötőszerűen viselkedő korábbi idiómarszék (*cserben-*, *agyon-*, *véghez-* stb.) és a valódi igekötők (*be-*, *ki-* *meg-* stb.) között, akkor vélhetően az általuk betöltött funkciók természetében van valami közös, azok valamilyen közös sajátossággal bírnak. Ez a sajátosság pedig esetleg megadja a választ a fentebb feltett kérdésre is: miért mennek végbe egyes szólásokban olyan flexiós rögzülések, mint a névelő elmaradása, illetve a birtokviszony megszűnése.

Azt gondolom, hogy az *ige módosító* szerepkör figyelembevételével adhatja kezünkbe a megoldás kulcsát. Ismeretes, hogy újabb nyelvtanaink számolnak egy olyan bővítménnyel, amely nem vonzata az igének, hanem csak módosítja, pontosítja azt. Ide sorolják a megnevezésre alkalmatlan igevonzatokat, például a melléknévi vonzatokat (pl. *zöldre|fest*), a puszta főnévi vonzatokat (pl. *mérnöknek|készül*), de ide sorolhatjuk az igekötőket és az idiomatikus kifejezések bizonyos konstrukcióintern vonzatait is (pl. *számon|kér*).

Ezek szintaktikai viselkedésében közös, hogy más helyet foglalnak el a VP-ben, mint a bővítmények: míg a bővítmények követik az igét, a módosító elemek — mint a fenti példákban is kiténik — alaphelyzetben megelőzik.

Vizsgálatunk szempontjából a névelőtlen és kvantálatlan köznevekkel kifejezett ún. *köznévi vonzatok* (KOMLÓSY i. m. 1992. 508) a legfontosabbak (*újságot|olvas, iskolába|jár, fát|vág* stb.). A köznévi vonzat „semmiképpen sem töltheti be ugyanazt az argumentumhelyet, amelyet a vele alkotható, nem függvényre utaló DP töltene be ugyanazon ige mellett”, azaz „a névelőtlen vonzatnak [...] mindenképpen más lexikai tételhez kell kapcsolódnia, mint a névelősnek” (uo.). Vagyis:

Péter újságot (N⁰) olvas.

Péter olvassa az újságot (DP).

A köznévi vonzatok esetében az alapige tárgyi vagy határozói argumentumát a lexikai tétel belső szemantikái argumentumként tartalmazza, így azok nem kapnak szintaktikai kifejezést. Az *újságot olvas* esetében például „a tárgyragos N⁰ nem tárgyi argu-

mentumot, hanem egy »belsővé vált tárgyra« vonatkozó állítást fejez ki, s a tárgyragot attól »örökli« (KOMLÓSY i. m. 513).

Az ilyen köznévi módosítót tartalmazó szerkezetek „jelentésbeli sajátosságai jó alapot teremtenek az idiomatizálódásra: a konvencionizált cél megvalósulása pragmatikailag fontosabb jelentésösszetevő, mint a megvalósulás konkrét részletei. Ennek következtében pl. a *hátat fordít* (a szó szerinti értelme mellett) idiómaként mindig használható, amikor e mozdulat konvencionizált célja (az együttműködés megszakítása) valósul meg — függetlenül attól, hogy a kérdéses testmozdulatra sor kerül-e” (uo. 515).

A köznévi módosítót tartalmazó szerkezetekhez nagyon hasonlítanak az igeikötlen ige + vonzat felépítésű idiómák: bennük a vonzat szinte mindig névelőtlen, s igeikötészerű viselkedést mutat. KOMLÓSY szerint (i. m. 517) akár az a kijelentés is megkockáztatható, „hogy az igeikötő + ige egység képezi azt a szintaktikai sémát, amelynek mintájára nyelvünkben produktív módon újabb és újabb idiómák állíthatók elő”, például *áruba bocsát vmit, bérbe ad/vesz vmit, hajba kap vkivel, hátat fordít vminek, kézhez kap vmit, sarkon fordul* stb.

Ez leíró szempontból talán így is lehet, fentebb bemutatott történeti példáink azonban egyértelműen bizonyítják, hogy a frazeologizálódás elsődlegesen egy történeti folyamat, amely szemantikai síkon többnyire a konkrét → absztrakt irányú metaforikus jelentésfejlődésben nyilvánul meg. Ennek során átrendeződnek a tematikus szerepek, de az absztrahálódás magával hozza az eredeti igevonzatok szerepének módosulását: valódi vonzatokból igemódosítók lesznek. Ez utóbbiakról tudjuk, hogy kapcsolatuk az igével nem felel meg a normális régens — vonzat viszonynak, mivel a vonzat nem jelöl (szemantikai) argumentumot. Helytálló tehát az igei fejű idiómák konstrukcióintern bővítőnyekre nézve KOMLÓSY-nak az a megállapítása, hogy nem viszik be saját jelentésüket a szerkezetbe, de jelenlétük elengedhetetlen ahhoz, hogy a fej felvehesse az idióma egészének jelentését: a vonzatok tehát nem a fej jelentésének nyitott pontjait töltik ki, hanem „előállítják” az idiomatikus jelentést (518).

Annak azonban, hogy a vonzatok módosítóvá váljanak, vannak morfoszintaktikai vonatkozásai is: ezért marad el az idiomatizálódás során a névelő a szerkezetből, s világgossá válik a birtokviszony felbomlása is: a birtokos személyjeles formák éppúgy DP-k, mint a határozott névelősek.

Mind a szemantikai, mind a morfoszintaktikai változások jól dokumentálhatók történeti példákkal. Az azonban nem zárható ki, hogy nagyobb számú ilyen szerkezet létrejötte után analógiás mechanizmusokkal már ezek nélkül az átalakulási folyamatok nélkül, közvetlenül generálunk újabb idiómákat. Ez a folyamat nagyjából megfelelne az összetételek keletkezésének, amelyek esetében egyértelműen dokumentálhatók az analógiás mechanizmusok, hiszen például a jelöletlen tárgyakat megőrző összetételeink (*fa|vágó* stb.) szolgálnak mintául mai tárgyas összetételekhez is (*szoftver|fejlesztő* stb.).

A frazeológiai egységek és az összetételek között egyébként is számos hasonlóságot lehet felfedezni. Így például az összetételek is történeti folyamatok révén a mondatban keletkeztek, létrejöttükben ugyancsak szerepe volt a variabilitás megszűnésének (gondoljunk például a *drága|kő* összetétel korábbi *drága kő, drágalátos kő, nemes kő, drága és nemes kő* előzményeire), s némiképpen a szemantikai síkon is hasonló változás történt. PAIS ugyanis (Kérdések és szempontok a szóösszetételek tanulmányozásához: MNy. 1951: 135—44) a viszonyjelentésnek a képzetjelentésbe való átváltásaként írja le az összetételek keletkezését, s némiképp hasonló folyamat zajlik a frazeológiai egységek körében is. A vonzat → igemódosító fejlődés során ugyanis egy függvénykifejezés jön létre, s a mondatnak értelmileg ez az immár nem kompozicionális jelentésű egység az állítmánya. Hasonló az összetételek létrejöttéhez az is, hogy az új lexikai egység keletkezése során a szemantikai egység itt is egyetlen hangsúlyösszetevőbe vonja össze a két elemet.

Az önállóságukat veszített módosítók igekötővé válása már a grammatikalizálódás körébe eső jelenség volna, ám mivel ezek többnyire igen kevés ige mellett fordulnak csupán elő, nem egyértelmű a kérdés, valóban igekötők-e ezek. A helyesírás nyilvánvalóan nem lehet mérvadó ebben a kérdésben, hiszen az a fentebb felsorolt példákból is elég nyilvánvaló, hogy nem kis mértékben a helyesírási szótárak szerkesztőinek ízlésén múlik, hogy egy idiómarrésszé vált módosító megőrzi-e viszonylagos önállóságát vagy összetélteli előtaggá degradálódik. Hogy valóban igekötőről van-e szó, az inkább a szófaj definíciójától és különböző tesztek elvégezhetőségétől függ. Ebben a vonatkozásban elsősorban a produktivitás szempontja, azaz az illető elemmel alkotható igék száma a döntő, de szokás hivatkozni a keletkezett kapcsolat jelentésének az alkotó elemekéhez való viszonyára is (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, *Az ősi magyar igekötők*. Bp., 1959. 15—6 és KIEFER FERENC — LADÁNYI MÁRIA, *Az igekötők*. In KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet. Bp., 2000. 480—2). Ha ennek fényében próbálunk meg választ adni arra a kérdésre, hogy zajlanak-e grammatikalizálódási folyamatok is a frazeologizálódás során, vagy csak lexikalizálódásról van szó, akkor azt látjuk, hogy ha ritka is az idiómarrészből valódi igekötővé válás, azért találni rá példát. *A cserben* ugyanis továbbra is idiómarrésznek, pontosabban egy lexikalizálódott komplex ige előtagjának minősül, de például az *agyon-* és a *tönkre-* produktivitásuk alapján egyértelműen igekötőnek minősíthetők (vö. KIEFER — LADÁNYI i. m. 501—13 is).

Érdeemes itt röviden kitérni arra, hogy valamiféle hasonló folyamat zajlott le a németben is a *vonstatten gehen, zugrunde gehen* stb. típusú kifejezések esetében. Ezeket a szerkezeteket még a XIX. században is prepozíciós frázisként értékelték és a következőképpen írták: *zu Grunde gehen, zu Wege bringen, von Statten gehen* stb., hasonlóan ahhoz, ahogyan ez ma számos efféle kifejezés esetében történik: *zu Hause bleiben, in Betracht ziehen, außer Landes gehen* stb. Később azonban az eredetileg prepozíciós főnévi csoportok elemei összeolvadtak: az előtag adverbializálódott, majd a hangsúlyozás tekintetében egybeolvadt a fejként szolgáló igével. Amint FLEISCHER (1997. 93) is megjegyzi, a prepozíciós főnévi csoport összeolvadási folyamatát a szemantikai fejlődés (fokozatosan egyre elvontabb használat, a főnév bizonyos jelentéselemeinek az elvesztése) és az egyre gyakoribb előfordulás összesített hatása meggyorsította. (Ehhez járul még, hogy ezeknek a kifejezéseknek a legnagyobb részében a *zu* prepozíció fordul elő: ez valamiféle típusalkotó szabályosságot hozhatott a változásba.) A német helyesírás „fura urai” viszont a helyesírási reform kapcsán ezeket az elemeket ismét megpróbálták önálló életre kelteni, ami abban nyilvánul meg, hogy az 1998-ban bevezetett új helyesírás alapján ezeket a kapcsolatokat — a korábbi egybeírás mellett — külön is lehet írni. Míg tehát korábban ezek a formák voltak helyesek: *abhanden kommen, instand halten/setzen/bringen, vonnöten sein/werden, vonstatten gehen, zunichte machen/werden, zupass kommen, zustande kommen, zustande bringen/kommen, zutage bringen/fördern/kommen* stb., ma a következő írásmód is helyes *außer Stande sein, zu Grunde gehen, zu Leid(e) tun, zu Mute sein, zu Nutze machen* stb. Ugyanez azonban nem lehetséges olyan esetekben, mint *abhanden kommen, vonstatten gehen, zunichte machen, zupass kommen, zustatten kommen, zuteil werden*. Ezek a megoldások azonban véleményem szerint csak arra jók, hogy fokozzák a nyelvhasználók bizonytalanságát, a grammatikalizálódás történeti folyamatát nem képesek megállítani.

A fentebb leírtak azonban korántsem vonatkoznak a frazeológiai egységek mind-egyikére. Számos esetben ugyanis sincs arról, hogy eltűnt volna a szabad szó szerkezetből a névelő vagy a birtokviszony. Gondoljunk csak ilyen példákra, mint *belecsap a lecsóba* 'fölkavarja az állóvizet, botrányt okoz vmivel', *bedobja a törölközőt, kiteszi a lelkét, felkopik az álla, nem tesz lakatot a szájára, tűzbe teszi érte a kezét* stb. Mi lehet ennek

a különbségnek az oka? Bár ez még tüzetesebb vizsgálatot igényel, úgy gondolom, hogy abban, hogy ezekben a kifejezésekben megmaradnak a DP-k, a következő három faktor játssza a főszerepet: igeikötős ige van a kifejezésben (*bedobja a törölközőt*); kvantált kifejezésről van szó (*nem tesz lakatot a szájára*) vagy több konstrukcióintern bővítő is van benne. Ezek közül az első kettő különösen fontos. Ismeretes ugyanis, hogy bizonyos elemek kölcsönösen kizárhatják egymást a mondatban, mivel — semleges hangsúlyozás esetén — ugyanarra a szintaktikai pozícióra pályáznak (ezt feloldhatja valamelyik elem fókuszba kerülése). — Jól látszik ez a jelenség a következőkből is. Ismeretes, hogy az igeikötős -*ás/-és*-sel képzett főnevek általában megtarthatják alapigéjük vonzatait. Ez többnyire a *való* segédigénév alkalmazásával történik (pl. *a szobában való tartózkodás*). Az igemódosító szerepű elemek azonban nem igénylik a *való* jelenlétét, sőt többnyire ki is zárják azt: **A terv dugába való dőlése elkeserítette Pétert.*; **Mari férjhez való menése mindenkit meglepett.* Másrészt pedig a nem igeikötős szerepű igemódosítók kizárólag igeikötőtlen igeikből képzett -*ás/-és* képzős alakokhoz csatlakozhatnak: *a kerítés zöldre festése*, de nem lehet: **a kerítés zöldre befestése*, viszont lehet: *a kerítés zöldre való befestése* (vö. KOMLÓSY i. m. 502).

Ez tehát azt jelenti, hogy olyan szabad szókapcsolatok esetében, amelyekben nincs mód az igemódosítói szerep elfoglalására, mert azt egy „rangban magasabb elem” (igeikötő vagy tagadószó) már betölti, nem fognak végbemenni azok a morfoszintaktikai folyamatok, mint a névelő elmaradása vagy a birtokviszony felbomlása. Ez azonban nem akadályozza meg a frazeologizálódást, hiszen a szemantikai oldal változásai, kiegészülve esetleg az eltérő bővíthetőséggel (vö. pl. a *bedobja a törölközőt* kapcsán korábban tett megjegyzésekkel) is elegendők lehetnek ehhez.

Lehetnek azonban az alaki oldalnak további olyan változásai is, amelyek nem a módosító irányába való fejlődést tükrözik, mégis a kifejezés állandósulását jelzik. Lássunk most példákat ezekre!

D) Már a birtokviszony felbomlását szemléltető példáink között is lehetett találkozni olyanokkal, amelyekben az állandósult szókapcsolatnak egy ideig eltérő formájú vonzatai voltak. Később ezek közül többnyire csak az egyik kifejezési mód maradt meg, ezzel is fokozódott a kifejezés állandósága. Eddigi példáinkban azonban mindez csak kísérőjelensége volt a birtokviszony felbomlásának. Vannak azonban olyan esetek is, ahol nincs szó birtokviszonyról, csak a vonzatok formai egységesüléséről.

A határozói vonzatok egységesülése a frazeologizálódási folyamat során mind a konstrukcióintern (azaz a kifejezés szótári formájához tartozó), mind a konstrukcióextern vonzatok esetében megfigyelhető. Az előbbi típusnál — különösen a nem idiomatikus, csupán összetapadt kifejezések esetén gyakran az is előfordul, hogy éppen ez a formai egységesülés okozza a kifejezések állandósulását, ez különbözteti meg őket a szabad szószervezettől. — A vonzatok formai egységesülése nemcsak az állandósult szókapcsolatokra jellemző, megtörténik az egyszerű igei vonzatok esetében is. HADROVICS maga is számos ilyen példát közöl (pl. *örül vmin* és *vmiről* (ritkábban *vmiben* és *vmit* is) → *örül vminek*; *(meg)esküszik vmin* és *vmire* → *(meg)esküszik vmire*; *üt vkihez* és *vkire* → *üt vkire* 'hasonlít' stb. (vö. i. m. 42—50). Ebben a vonatkozásban azonban némileg következtelenül jár el, hiszen a vonzatos igék valójában nem tekinthetők állandósult szókapcsolatnak, még akkor sem, ha munkájának elméleti bevezetésében a frazeológia határait megpróbálja kiterjeszteni a magányos vagy magára maradt szók irányába. Azt ugyan még esetleg el lehetne fogadni, hogy a *kimúlik* 'kimegy' *a világból* szókapcsolatból jelentéstapadással létrejött *kimúlik* igét valamilyen szinten mint frazémát kezeljük (legalábbis monofrazémaként), de példái között számos olyat is találunk, amelyek sosem voltak idiómáreszek, pl. *örül vminek*, *esküszik vmire*, *gyónik vkinek* stb.

1. Alaki rögzülés a konstrukcióintern vonzatok körében.
— a) Szép példája ennek a *férjhez ad vkit* kifejezés, amelynek korábban *férjnek ad* változata is élt: „Iakozik egy hűgával, kit immár *férnek* [sic!] *adott*” (NySz. 1: 8, PeerK.); „A leányok csak meg sem kóstolhatták az bort, valamíg *férnek* (!) nem *adatának*” (NySz. 1: 828, Pázmány); „Az én édes anyámtól erővel és akaratom kívül *adattattam* idegen vallású *férjnek*” (BethK. 1: 66); de: *férhez* (!) *adni* (NySz.1: 828, Mikes). A fejlődés tehát a következő:

vki férjnek/-hez ad vkit → *vki férjhez ad vkit*

A datívuszragos forma itt feltételezhetően az *ad* eredeti vonzatstruktúrájának köszönhető, vö. pl. a NySz. 1: 8 egyéb adataival is: *Testvér hűgát adá egy herczegnek*; *Adunk teged hazasol nagy hatalmasnak* stb. Az átváltás a *férjhez ad* típusra HADROVICS szerint (i. m. 47) feltehetően a nagyon régi *férjhez megy* mintájára történhetett, aminek nem volt **férjnek megy* változata. (NySz 2: 740). Ebben HADROVICSnak igaza lehet, bár szerintem szóba jöhet a *magát vkihez adja* 'hozzá csatlakozik' szólás esetleges analógiás hatása is, vö. pl. NySz. 1: 8: *Először is azokhoz aggia magát, a kic ütet befogaggiac* vagy *Bótsületes igaz emberekhez add magadat*.

b) Ugyanilyen típusú fejlődés történt a következő esetben is:

véghez/-be megy → *végbe megy* → *végbemegy*

A régi adatok tanúsága szerint a *véghez megy* típus korábbi és gyakoribb lehetett, de később mégis az illatívuszragos forma győzedelmeskedett. Sőt — mint látható — a folyamat itt nem állt meg: a konstrukcióintern bővítmény a későbbiekben grammatikalizálódott, igeikötővé vált. 1569: „az én számadásom *véghez m e n v é n ...*” (NytudÉrt. 25. sz. 77); „Én módot találok benne, hogy az fogadás *véghez ne menjen*” (Laskay C2v); „bár a török tábor Pozsony alatt légyen, De amit akarok, mégis *véghez mégyen* (RMKT. 17. sz. 11: 219)”; „Köszönd eddiglen is, hogy az Úrnál eddig meghatározott órád *véghez* hogy még nem *men*” (RMKT. 17. sz. 8: 226); de: „Több diadalmakat *végbe menni* látunk” (RMKT. 17. sz. 11: 157); „...mely dolog mi előttünk eszerént *menvén végbe...*” (BethK. 1: 109).

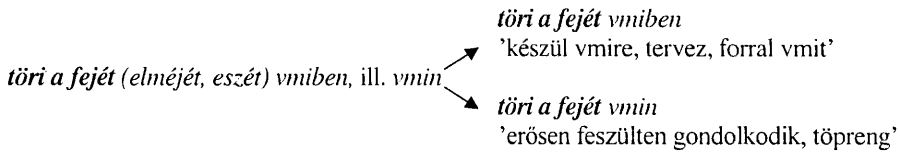
c) Hasonló ehhez a következő eset is, annyi különbséggel, hogy itt nem pusztán a konstrukcióintern vonzat esetalakjának rögzülése járul hozzá az állandósuláshoz, hanem — eltérően a korábbi időktől — a kifejezés elemei sem váltakozhatnak már szinonimákkal:

vkinek szem(é)be/-ben/-re hány/vet vmit
vkinek orcájára hány/vet vmit } → *szem(é)re hány vkinek vmit*

Vö. pl. „Mely ördögök ... *szembe hányják* a léleknek ő bineit” (BodK. 25); „cselekedeteket *hányom szemetekbe*” (KerGyül.70); „Nem lelnek vala semmi bünt, kit ez szent atyának *szemében vethessenek*” (PéldK. 48); „És a róka *szömébe* kezdé *vetni* a farkasnak, te ... hamis állat vagy” (HeltFab. G2a); „Énnekem szegíny rendem, önekik gyalázatos dolgok *vettetek szemekre*” (DecsiJug. 74r); „Soha nem voltam olyan gonoszságokban kiket *szememre vétel*” (Ponc. 61); „*orcájára vetek* neki [= a királynak], mely nagy kárt tött volna az országnak” (HeltChr. 74v). Ugyanakkor: „Ezt a hitván Varga kezdi *szememre hánni*” (RMDE. 1: 659).

2. Alaki rögzülés a konstrukcióextern vonzatok körében.
— a) A belső szerkezeti váz egységesülését tekintve az előzőhöz hasonló esettel állunk

szemben a következő példában is, hiszen az alkotóelemek szinonimikája itt is megszűnik. Itt azonban megtörténik a konstrukcióextern vonzatok egységesülése is. Ilyesmire ugyan korábban is láthattunk már egy-egy példát, de azokban a különféle vonzatrealizációk közül csupán egy „maradt talpon”, itt viszont a két, korábban pusztán alternatív vonzat közül nem veszik ki egyik sem, hanem a kétféle vonzatstruktúrához némiképp eltérő jelentés csatlakozik:

A történeti példák tanúsága szerint a régiségben nem volt meg a két struktúra ma tapasztalható különbsége: „Én ... ilyen *aprólékban fejemet nem törhetem*” (Laskay B2r); „Mind az *vérontásban török elméiket*, csak az *hamisságban török ő fejeket*” (RMKT. 17. sz. 9: 120); „*egyebekben törte az esztét*; (majd alább:) „mathesishez tartozó *mesterségekben törte az esztét*” (Rett. 372); „Az más kárával magoknak mint használhassanak, *azon török éjjel-nappal fejeket*” (Magyari 30); „[Keczeli István] a *pénzen ... nem törte esztét*” (ErdArcok 28). Alkalmoszerűen más határozó is felbukkanhat: „Hanem *felőlünk így törték elméjeket*” (RMKT. 17. sz. 11: 218).

b) A birtokviszony felbomlása és a határozói vonzatok egységesülése egymást követő folyamatokként jelentkeznek a következő példában:

végét veti vminek → *véget vet vminek* v. *vmiben* → *véget vet vminek*

vö. „mert végét veti Isten az sok gonoszságnak” (Hoffgr. n2v, vö. még Petőfinél is: „végét vetik a zenének” — Falu végén kurta kocsmá). Néha a régi magyar helyesírás következtelen és hiányos ékezetjelölése miatt nem dönthető el, hogy *végét* vagy *véget*-e a helyes olvasat, pl. „minek előlte ... az ő törvének *végét (véget?) vetvén*, az új törvént kezdeném” (WeszprK. 45).

A birtokviszony felbomlása után (azaz a bizonyosan *véget* alakkal kapcsolódó ige mellett) a határozó megjelenhetett eleinte a dativus possessivus -*NEK* ragja mellett -*BEN* raggal is, később azonban ez utóbbi megoldás kiveszett nyelvünkéből: „*véget vetett* Isten az *ő életinek*” (Hoffgr. k2r); „azonban már *véget vetek panaszaimnak*” (RMKT. 17. sz. 11: 196); „soha nem akarnak *véget vetni* nagy *undokságoknak*” (RMDE. 1: 828). Ugyanakkor: „[A historikusok az apát dicsérik, de] az fia *szidalmazásában* azok semmi *véget* nem *vetnek*” (Drask 94v); „Soha nem kell *véget vetniük* az jámbor és tökéletes emberek *dicséretiben*” (Drask 162r); „*véget vet az szólásban*” (NySz. 3: 1037, Molnár Albert). Nagyjából ugyanezt a fejlődési típust mutatja a *módot ejti, (fel)találja vminek* kifejezés. Itt a birtokviszony feladása után egyrészt a *módot lel vmire*, másrészt a *módot keres, módot talál vmiben* kifejezésekkel találkozunk, míg végül a szublatívuszi vonzat állandósul (vö. NySz 2: 851).

E) Az eddigieken túl egyéb szintaktikai és strukturális anomáliáknak is szerepük lehet a frazeológiai egységek lexikalizálódási folyamataiban. A németben ilyennek tekinthetjük például a jelzői szerepű melléknév ragozatlan használatát, pl. (*Lieferung*) *frei Haus* ' ingyenes házhozszállítás'; *auf gut Glück* 'vaktában, találmorra'. Ide sorolható a határozó értékű genitívuszi formák használata, pl. *guten Glaubens* 'jóhiszeműen, minden hátsó gondolat nélkül', *guter Hoffnung sein* 'áldott állapotban van, terhes', *leichten/schweren Herzens* 'könnyű/nehez szível', de említhetnénk még bizonyos szintaktikai transzformációk lehetetlenségét is, pl. *Peter hat eins auf den Kopf bekommen* → * *Von Peter*

ist eins auf den Kopf bekommen worden. Ezekre azonban — mivel a magyarban nem játszanak szerepet — itt most nem térek ki, a nemzetközi frazeológiai irodalomban viszont számos szerző foglalkozik velük, vö. pl.: URIEL WEINREICH, Probleme bei der Analyse von Idioms. In: KIEFER F. szerk., Semantik und generative Grammatik. Frankfurt/M. 1972. 415—74; HARALD BURGER, Idiomatik des Deutschen. Tübingen, 1973. 75 kk.; WERNER KOLLER, Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel. Tübingen, 1977. 27 kk.; WOLFGANG FLEISCHER, Phraseologie der deutschen Gegenwärtssprache. Tübingen, 1997. 47 kk.; stb.).

3. A l o g i z m u s o k. — Eddig olyan szó szerkezetekben vizsgáltuk csak a lexikalizálódás folyamatát, amelyek szó szerint is érthetőek, ezáltal bizonyos szemantikai modifikációra és/vagy szintaktikai rögzülésre (esetleg a szabad szó szerkezetekkel szembeni anomáliákra van szükség ahhoz, hogy frazeológiai egységgé váljanak. Van azonban a idiómáknak egy kisebb csoportja, amelyek esetében erre a szinkrón, illetve történeti folyamatra sincs szükség, mégis azonnal nyilvánvaló a beszélők számára, hogy frazeológiai egységgel állunk szemben. Ebbe a csoportba az ún. a l o g i z m u s o k tartoznak. Ezeknek nem is lehet szó szerinti interpretációjuk, hiszen valamiféle lehetetlenséget állítanak. Ebből következik, hogy ezeket nem is lehet szabad szó szerkezetként értelmezni, csak idiomatikusan használhatók (kivéve esetleges szövicceket vagy a lehetséges világok interpretációit). Néhány példa: *a nyakába v. nyaka közé kapja a lábát vki* 'nagyon siet', *a bolhából elefántot csinál vki* 'vmilyen apró ügyet ok nélkül felfúj, felnagyít', *a fülén ül vki* 'úgy tesz, mint aki nem hallja, amit mondanak neki', *a gatyájába szalad a szíve vkinek* '(nagyon) megijed, berezel', *R. az ágast feji* 'értelmetlen, hiábavaló tevékenységet folytat'. Ezeknek a kifejezéseknek legtöbbször csupán a nyelvi humor az alapja, és metaforizáció útján, egyfajta hiperbolisztikus, túlzó megfogalmazás eredményeként jönnek létre. Egyes esetekben azonban történeti változások is állhatnak létrejöttük hátterében. Ilyenkor meg kell próbálnunk valami eredetibb értelmes kapcsolatot keresnünk, amiből a későbbi változat megmagyarázható. A baj csak az, hogy az eredeti típusra nem mindig tudunk rámutatni. Néha azonban sikerül megtalálni a valószínűsíthető „forrást”. Lássunk néhány példát!

A régi nyelvünkben előfordul *vkinek fülébe rág vmit* szólás látszólag ugyanolyan alogizmus, mint a *bolhából elefántot csinál*. HADROVICS (i. m. 1995. 61) azonban rámutat, hogy „ha valaki csak kissé is jártas a régi magyar nyelvben, tudja, hogy volt *szájába rág* és *szájbarágás*. Ennek hiteles tárgyi alapja az, hogy a kisgyereket, ha már nem szoptott, úgy etették, hogy előre megrágott ételt dugtak a szájába, ez volt a *rágott*. »A szárazdajka az ő szoptatását *rágottal*, popával megelégti.« (NySz *popa* alatt). Ez annyira általános szokás volt, hogy a kifejezést átvitt értelemben is használták. Ha valakinek valamit nagyon meg kellett magyarázni, azt a *szájába rágták*. Ha az illető különösen nehéz felfogású vagy lusta gondolkodású volt, annak *még a kását is szájába kellett rágni*. [...] Ez az eredeti forma úgy változott, hogy a *száj* helyébe a *fül* került. A változás érthető, mert hiszen ha valakinek valamit magyarázunk, nem a szájába, hanem a fülébe beszélünk. Mivel a *szájába rág*-ot elvont, képes értelemben használták, a *fülébe rág* nem érződött képzavarnak. (Ld. O. Nagy, MiFT³ 421 és MSzK f1024.)”

Látszólag ugyancsak alogizmus a *lóvá tesz vkit* kifejezés is, ám tudjuk, itt valójában egy régi babonás elképzelésről van szó: eleink hittek abban, hogy a boszorkányok az embereket lóvá tudják varázsolni, sőt felkantározva nyargalni is tudnak rajtuk. Ennyiben tehát itt mégsem beszélhetünk alogizmusról. HADROVICS azonban talál egy *lúddá tesz vkit* szólást is, amely már tényleg alogizmusnak számítana. Eredetét azonban mégsem valami tréfás vagy hiperbolisztikus túlzásban kell szerinte keresni, hanem a félrehallásban: „Mivel a *ló* kiejtése a népnyelvben sok helyütt *lú*, a *lóvá tesz* is hangzott így *lúvá tesz*. Sze-

rintem e mondás félrehallásából keletkezhetett a *lúddá tesz*, aminek csak egy irodalmi példáját találtam Jósikánál: (A párbajra jött fél nem találja ellenfelét a megbeszélthelyen,) megbosszankodott, gondolván, hogy *lúddá tettem*, s éjfélkor elég setésben az erdőszégyben hagytam barangolni (ErdArcok 109)” (i. m. 62).⁹

Mai „értelmünkkel” pusztán metaforikus kifejezésnek és alogizmusnak tarthatjuk a *nem tesz lakatot a szájára* szólást is, ám a művelődéstörténetből tudjuk, hogy esetleg ennek esetében is szó lehet konkrét → absztrakt jelentésfejlődésről. Noha büntetőjogi munkák nem tudnak arról, hogy valaha szokásban lett volna büntetésül vagy más okból valószínű lakatot tenni emberek szájára, a régi Magyarország területén négy helyen is találtak meglakatolt emberi állkapcsot. Ezek a leletek kétségtelenné teszik, hogy nálunk hajdan a szavak eredeti értelmében is „*lakatot vetettek*” némelyeknek a szájára. Mivel régen a büntetés kiszabásakor a megtorlás elvét is érvényesítették, feltételezhetjük, hogy a lakatot olyan emberek szájára erősítették, akiket szájukkal, beszédükkel elkövetett súlyos bűn, például árulás vagy istenkáromlás miatt akartak kegyetlen módon megbüntetni. Ma már persze nem állapítható meg, hogy az áll lelakatolása önálló büntetésként volt szokásban, vagy pedig — mint az régen szokásos volt — a halálbüntetés súlyosbításaként alkalmazták (vö. O. NAGY, *Mi fán terem? Bp.*, 1979. 325—6). Mindazonáltal ennek ellenére is lehet szó pusztán metaforikus kifejezésről is 'kinyitja a száját, nem tartja (csukva) a száját' értelemben.

HADROVICS (i. m. 62) történeti magyarázatot vél felfedezni a *nyakába kapja a lábát vki* szólással kapcsolatban is. Ez szerinte valószínűleg két korábbi kifejezés keveredése. Mint rámutat, régen a nőket az általánosan viselt hosszú szoknya a gyors járásban vagy a futásban meglehetősen akadályozta. Azért ilyenkor a szoknyát *a nyakukba kapták, szedték, vették, vetették*. „Retegi György ír le egy ilyen jelenetet. A szobájába zárkózott Kabos Mihályt az ablakon keresztül agyonlőtték. Mivel a felesége nem tudott hozzá bemenni, »szoknyáját *nyakába vetvén*«, fut a bátyjához, Kabos Sándorhoz (Rett 297)” (uo.). Ezzel párhuzamosan élt a *vki szedi a lábát 'gyorsan megy' frazéma* is. A kétféle kifejezés, ti. hogy a szoknyát *a nyakába veti, és szedi a lábát* így keveredhetett: *nyakába veszi (kapja, szedi) a lábát*. Ez volt tehát a fejlődés második szakasza. HADROVICS szerint ehhez még más oldalról is jöhetett indíttatás. „Ha valaki bozótba, bokorba, cserjébe bújik, hogy elrejtőzzék, akkor valóban *nyakába veszi a bozótot*. (Így 1603-ban Székesfehérvár veszésekor:) Hajdúk magokban aztot elvégezek, *Hogy az bozótot az nyakokban vegyék* (RMKT 17. sz. 1: 155); Napközbe *a cserét veszi a nyakába* (CsokSzól 2: 213. sz.). Így a kép egyre inkább szélesedett és végül így alakult ki a mai használat: *nyakába veszi a határt, a falut, a világot* (O. Nagy MSzK ny25), vagy városi környezetben: *nyakába veszi a várost* (pl. ha valami ritka árut keres). Egy példa Aranytól: Déltájban *a pusztát nyakába vette*. beköborolt nyolc vagy kilenc tanyát (3: 150)” (uo.).¹⁰

4. Unikális komponensek frazeológiai egységekben. — A lexikalizálódás és a frazeológiai stabilitás további fontos ismertetőjegyének tekinthetjük még

⁹ Magam kissé kételkedem HADROVICS magyarázatában. Már azt is problémásnak érzem, hogy egyetlen előfordulás alapján mondhatjuk-e, hogy itt nem pusztán Jósika egyedi alkotásáról van szó, hanem egy sztenderdizálódott kifejezésről. De ha elfogadnánk is, hogy ez utóbbiról van szó, kérdéses szerintem, hogy itt biztosan valami hangalaki analógia folytán jött létre a kifejezés. A *liba* ugyanis az ostobaság jelképe is (vö. *buta liba*), tehát előfordulhat az is, hogy ezen keresztül vált itt a rászedettség szimbólumává.

¹⁰ HADROVICSnak ezt a magyarázatát is némiképp erőltetettnek érzem. Véleményem szerint lehet, hogy a szólás pusztán metaforikusan túlzó kifejezése annak, hogy valaki gyorsan futva magasra emeli a lábait.

a frazeológiailag kötött elemek, az ún. unikális komponensek jelenlétét a szókapcsolatban. Az unikális komponensek megjelenését FLEISCHER (Deutsche Phraseologismen mit unikalener Komponente — Struktur und Funktion. In: GERTRUD GRÉCIANO szerk., EUROPHRAS '88. Phraseologie Contastive. Actes du Colloque International Klingenthal — Strasbourg 12-16 mai 1988. Strasbourg, 1989. 117) egy szintaktikai-lexikai folyamatként fogja fel, melynek során egy autonóm lexikális egység szintaktikai felhasználhatósága annyira leszűkül, hogy extrém esetekben már csak egy bizonyos másik lexikális egységgel együtt fordul elő, azaz unikalizálódik: önállóan már nem képez lexikális egységet, csupán ebben a bizonyos szintaktikai konstrukcióban állhat (pl. *dugába dől* '〈terv, vállalkozás〉 meghiúsul'; *vargabetűt csinál* 'kerülőt tesz'; *kutyaszorítóba kerül* 'bajba, kényelmetlen helyzetbe kerül', *köbölcsőben ringatták* 'buta, ostoba'). Ezzel a szintaktikai folyamat voltaképpen lexikalizálódott. Ennek során a szemantikai demotiválódás nem törvénytörő, másodlagosan azonban ez is megtörténhet.

Mivel „A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III.” című konferencián bemutatott dolgozatomban (FORGÁCS, Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In: BÜKY LÁSZLÓ — FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szeged, 2003. 23—37.) részletesen körüljártam ezeknek az unikális elemeknek az elméleti státuszát és a velük kapcsolatos egyéb problémákat, itt most csak a legfontosabb jellemzőiket fogom bemutatni, s főleg azzal foglalkozom, hogyan keletkeznek ilyen elemek nyelvünkben.¹¹

A nyelvészeti leírás számára némiképp gondot jelent ezeknek a frazeológiailag kötött elemeknek az elméleti státusza. Említett tanulmányomban emellett érvelek, hogy az unikális lexéma elnevezés is felvethető velük kapcsolatban, jóllehet a terminus korántsem problémamentes. DOBROVOLSZKIJ és PIIRAINEN (i. m. 449) is felvetik ugyanis azt a nehézséget, hogy ha a nyelvi leírás során komolyan kezeljük azt a kritériumot, hogy a szó hangalak és jelentés együttese, akkor a frazeológiailag kötött komponensek nem tekinthetők szónak, mert többnyire nincs önálló jelentésük. Emellett nem rendelkeznek a szavakra jellemző önállósággal és autonómiával sem, hiszen disztribúciójuk legalábbis erősen korlátozott (pl. *farba*: *kijön/előjön/előáll a farbával*; *háztűznéző*: *háztűznézőbe megy, háztűznézőben jár*), gyakran pedig teljesen unikális (*duga*: *dugába dől*; *kapó*: *kapóra jön* stb.). Ennek ellenére — mint BURGER pszicholingvisztikai vizsgálatai is igazolják (Idiomatik des Deutschen. Tübingen, 1973. 26—31) — a nyelvhasználók igenis szóként értékelik az ilyen frazeológiailag kötött elemeket.

De nemcsak ezek az unikális elemek jelentenek problémát, hanem az ezekkel alkotott frazeológiai egységek is, hiszen ezeket több szempontból is „tökéletlen” frazémának kell tekintenünk. A frazeológiai egységek túlnyomó többsége ugyanis — mint fentebb is szó volt már róla — egy a kifejezéssel azonosan hangzó szabad szószervezetből értékelődik át az idiomatizálódási folyamat során. Az unikális lexémát tartalmazó kifejezéseknek azonban nem lehet szabad szószervezet megfelelőjük, hiszen legalább egy elemüknek per definitionem nincs szabad lexéma megfelelésük (vö. DOBROVOLSZKIJ — PIIRAINEN i. m. 450). Ugyanakkor viszont — mivel ezeknek az unikális

¹¹ A velük foglalkozó külföldi szakirodalom — pl. DOBROVOLSZKIJ (Formal gebundene phraseologische Konstituenten: Klassifikationsgrundlagen und typologische Analyse. In: WOLFGANG FLEISCHER — RUDOLF GROSSE — GOTTHARD LERCHNER szerk., Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache. 9. kötet., Leipzig, 1989.) vagy DOBROVOLSZKIJ — PIIRAINEN (Sprachliche Unikalien im Deutschen: Zum Phänomen phraseologisch gebundener Formative. Folia Linguistica XXVIII/3-4. Berlin, 1994.) frazeológiailag kötött komponensek vagy formatívumnak nevezi őket.

elemeknek a disztribúciója rendkívül kötött — egyúttal biztosítva van az, hogy állandósult szókapcsolatként jelenjenek meg a nyelvhasználók mentális lexikonában.

De vizsgáljuk meg közelebbről, mi vezethet ezeknek a kifejezéseknek az unikalizálódásához!

A) Unikális lehet egy elem azért, mert elveszti motiváltságát, archaikussá válik. Ez többféleképpen mehet végbe:

a) Lexikális eredetű archaizmusok:

1. Ide tartoznak az archaizmusok, melyek esetében a kifejezés elavulásának nyelvi okai vannak, pl. *zokon vesz, szőrén-szálán elvész, se té, se tova, görccső alá vesz, dugába dől, duskát iszik* stb. Megfigyeléseim szerint ezekben az esetekben viszonylag gyakori az a jelenség, hogy a fogalom maga eleven, de egy színönima kiszorítja az elavult, unikális elemet, vö. pl. *rossz néven vesz, nyomtalanul elvész, nagyító alá vesz, áldomást iszik, kiebrudal*. Ez azonban nem mindig történik meg, mert például a *dugába dől*-t csak egészében lehet helyettesíteni (*füstbe megy, befuccsol*), magát a *dugába* komponenst nem tudjuk kicserélni.

2. A historizmusok esetében a fogalom maga avul el vagy megy ki a divatból, esetleg eleve kevésbé ismert, pl. *ebrúdon vet ki* (→ *kiebrudal*). Az *ebrúd* régen az a póznaféle volt, amelyet faluhelyen az udvarra nyíló konyhaajtó előtt keresztbe tartottak azért, hogy a konyhából kikergetett kutyát, amikor az át akart ugrani rajta, durva tréfaként a pózna hirtelen fölrintásával az udvarra vessék. Ugyanilyen a *kenyértörésre viszi a dolgot* szólás is: A kenyér a közös háztartásban élésnek, átvitt értelemben a békés együttélésnek a jelképe volt: összeveszés esetén kettétörték egy kenyeret, mely a végleges elszakadást szimbolizálta.

3. Okozhatja az unikalitást az is, hogy az illető fogalom eleve szaknyelvi vagy tájnyelvi kifejezés, emiatt csak szűk körben volt ismert. Erre mai példáink közül megemlíthetjük például a *hátra van még a feketeleves* alakot, amelyben a *feketeleves* köztudottan a régi magyar konyha szaknyelvből, egy bizonyos mártás nevéként került a köznyelvbe (később — remotiválva — gyakran 'fekete kávé'-ként értelmezték, és Török Bálintnak vagy Thököly Imrének a török által való elfogásához kapcsolták — vö. O. NAGY, *Mi fán terem?* 335—7 és CSEFKÓ, *Hátra van még a feketeleves*: Szegedi Füzetek 1: 73 kk.). — Egyik ismert magyarázata szerint (vö. O. NAGY: uo. 482—3) ilyen a *vargabetűt csinál* (R. *vargabetűt ír/kanyarít* is) szólás is, hiszen egyes szólásfejtők úgy gondolják, hogy ennek képi háttérét az adja, hogy a varga, amikor a csizmának való bőrt szabta, késével görbe betűkhöz hasonló alakokat rajzolt a bőrre. (Egy másik magyarázat szerint viszont csupán a vargákat csúfoló szólásról van szó, amely így azok közé az (etno)-sztereotip kifejezéseink közé tartozik, mint a már elavult *zsidóvecsernye* 'nagy lárma, zaj' vagy a *tótágast áll, cigányútra megy* kifejezések főnévi elemei, l. később). — Ide sorolhatjuk még a *megadja a kegyelem dőfést vkinek/vminek* kifejezést is. A *kegyelem-dőfést* eredetileg a harcban, párviadalban legyőzöttnek adta ellenfele, hogy a haláltusa kínjaitól megszabadítsa. Ugyancsak *kegyelemdőzésnek* nevezték azt a halálos szúrást, amellyel a hóhér szabadította meg a kerékbetört embereket — a szívükbe vagy tarkójukba irányzott tördőféssel — további szenvedéseiktől. O. NAGY szólásgyűjteményének (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1967.) kissé régies adatai közül ilyennek minősíthetjük még például a *hozzáláttak a fordítófával* 'nekiestek és ütlegelni kezdték' adatot. A *fordítófa* egy bizonyos csizmadiaszerszám volt. Ugyanígy: *Megszokta mint farmatring a fingot* 'fel sem vesz vmit, ami pedig másnak nagyon kellemetlen' (*farmatring* = kitémött, hurok alakú szíj, amely a ló farka alatt keresztülhúzva megakadályozza, hogy a nyereg vagy a szerszám előre csússzon), ill. *fodorkorpára megy a dolog* 'gyorsan, fennakadás nélkül halad' (*fodorkorpa* = nagy szemű korpa). — Szaknyelvi kifejezés a *tudja/ismeri*

a *dürgést* vki szólás főnévi eleme is. Ez a fajdkakasnak a párzasi időszakban hallott hangját utánzó *dürög*, *dürrög* igéből származik. A kifejezés eredetileg vadászati műszó volt: a vadászok számára volt fontos, hogy tudják, ismerjék a *dürgést*, hiszen ebben az időszakban a szerelmes madarak elővigyázatlanabbak voltak, mint máskor, tehát könnyebb volt őket elejteni. — Érdekes, hogy a nyelvhasználók szélesebb köre számára a vadászati műszó idegenül cseng, megpróbálják „értelmesebbé tenni”, ezért nagyon sokan kicserélik a motiválatlan *dürgés* szót a *dörgés*-sel. Noha nyelv művelő szempontból ez a csere helyteleníthető, az általam készített frazeológiai szótár számára végzett gyűjtés szinte összes publicisztikai adatában csak ez fordul elő, a változás tehát nyelvi ténynek tekinthető.

b) Grammatikai és fonetikai archaizmusok:

Az archaizmussá válás másik forrása lehet az is, hogy az illető kifejezés már divatjarmúlt grammatikai vagy fonológiai szabályoknak engedelmessé jött létre. Erre a típusra kevés magyar példát lehet találni, de talán ilyennek is felfogható a *nagy esre-hitre* 'csak sok kérésre, rábeszélésre', a *telibe talál* vagy a *seté, se tova* alakulatok unikális eleme. Valójában azonban ezek már nagyjából így lexikalizálódtak, tehát inkább az előző csoportba sorolhatók. A németből viszont ilyen például a *was da kreucht und fleucht* 'minden élőlény (a szárazföldön és a levegőben)' kifejezés (*kriecht und fliegt* helyett).

B) Unikális lehet egy elem azért is, mert idegen jellegét, s ezáltal motiválta a *nságát* többé-kevésbé később is megőrző kifejezés válik egy állandósult kifejezés részévé. Mai példaanyagunkban viszonylag ritka ez a típus, de mindenképp ide tartozik a latin eredetre visszamenő *móresre tanít vkit*¹², az *ad acta tesz/helyez vmit* vagy a *tabula rasát csinál vki*.¹³ Régibb nyelvünkben azonban további — már kihalt — kifejezésekkel is találkozhatunk, például: *rájött/rajta van a bóna* (óra), *feljött a bóna hórája* 'a) úgy viselkedik, kül. úgy ujjong, mintha elment volna az esze; b) mérgeskedik veszekedik; *kiadja a válét vkinek* 'búcsúzóul lehordja v. megveri'; *A szégyen nescio csak rossz diáknak jó* 'a legtöbb esetben nem mentség az, hogy nem tud vmit az ember'. Ha mai nyelvünkben kisebb is az esélye, hogy idegen eredetű elem egy szólás unikális elemévé váljék, azért nem is lehetetlen, gondoljunk csak a humoros szleng kifejezésre: *tenkjü veri a macskát*.

C) Végül, de nem utolsósorban unikális lehet egy elem azért, mert *egyedi*, a *dhoc* képzésmódja van. Ezek az okkasionális képzések lehetnek:

a) képzett szavak (*búskát ad* 'elutasít, kikoszaraz vkit', *jó alvókája van, fontolóra vesz, fejbólintó János*);

b) alkalmi szófajváltással létrehozott elemek (*Fillent regimentjébe való lige* → fn/; *úgy áll rajta a ruha, mint a ja lmszó* → fn/);

c) túlnyomó többségükben azonban „beszédese” alkalmi összetételekről van szó: *struccpolitikát folytat; későn érkezett a bajuszfaszolásra* 'olyan férfi, akinek nem nő a bajusza'; *cigányútra megy; cigányüllőn kalapál* 'hazudik'; *borbéski uraság(tól származik)* 'részezes'; *csak úgy ukkmukkfukk; felköt/felhúzza a nyúl cipőt; röhögögörcsöt kap; hadilábon áll vmivel; sündiszó állásba vonul/húzódik* stb. DOBROVOLSZKIJ (i. m. 61) külön csoportként szerepelteti a tulajdonnevet, vö. ném. *Hinz und Kunz* 'mindenki' (*Hinz* (< Hein-

¹² A latin *mores* szó 'erkölcsök' jelentésű, de a magyar szólásra hathatott az ugyanezt a szerkezetet és jelentést tükröző német *jemanden Mores lehren* kifejezés is.

¹³ Természetesen számos idegen eredetű állandósult kifejezésünk van, de azok többnyire egészükben idegenek, viszont nem kapcsolódnak össze magyar szavakkal kifejezéssé. Így mondjuk a *comme il faut* vagy a *von Haus aus* kifejezések nem egy kifejezés unikális komponensének minősülnek, hanem idegen eredetű frazémának.

rich) és *Kunz* = német tulajdonnevek). Ezen az alapon ide sorolható példák a magyarból: *Most légy okos, Domokos*; *Pityi-Palkó* 'mindenki'. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a *Domokos* személynévként nem unikális (mint ahogy valójában a német példa elemei sem). Ezért véleményem szerint inkább a játszi módon megalkotott fiktív, néha csúfolódó tulajdonnevek tartoznak ide. Ezek lehetnek egyeleműek, mint például *Bátorban lakik* 'hencegően bátor'; *Futakon van a tej* 'kifut'; *Gajdeszba küld* 'megöl, kivégez', de gyakoriak az összetettek is, például *Jajharasztján van* 'rossz állapotban, dögrováson van'; *Nyakfalvára megyek, pofonszállást kérek* 'nyakon vágom, pofon ütöm'; *Pendelyvárán szarkapitány volt* 'sosem volt katona'.

Ami a kifejezések morfológiai alkatát illeti, mind O. NAGY szólásgyűjteményében (1976), mind az általam összeállított új magyar szólásszótárban (FORGÁCS, Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Bp., 2003.) elvégeztem egy vizsgálatot arra nézve, milyen arányban találhatók az unikális elemek közt tőszók, képzett, ill. összetett szók, esetleg szófajváltással létrejött elemek. A vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy legnagyobb arányban az összetételek szerepelnek közöttük (70-80 %). Mivel ezek többségükben teljesen (pl. *kegyelemkenyéren él*), de legalábbis részben (pl. *dögrováson van*) motiváltak, megállapíthatjuk, hogy minden ellenkező véleménnyel szemben az unikalitás létrejöttében nem feltétlenül a szó motiválatlanná válásának van szerepe. Az csak a tőszavak esetében játszik szerepet, ott elsősorban az idegen eredet vagy az elavultság okán (*móresre tanít, jottányit sem*, ill. *birokrakel, fittyet hány* stb.).

Természetesen az, hogy az összetételek vannak többségben az unikális elemek között, nem jelenti még, hogy minden összetett szó motiváltságát tökéletesen meg is értjük. Ennek több oka is lehet:

a) Az egyik esetben csak az összetétel egyik eleme valóban motivált számunkra, de ennek alapján azért nagyjából érthető a kifejezés, sőt történeti adatok fényében a másik elem motivációja is többnyire kideríthető, pl. *nyeli az éhkoppot, fabatkát sem ér*.

b) Az összetételek között is előfordulhatnak elavult, historizmusá vált elemek, melyeket ugyan többé-kevésbé értünk, de a pontos motiváció inkább csak a művelődéstörténet fényében deríthető ki, pl. *kutyaszorítóba kerül, kevés a sütnivalója, ebrúdon vet ki vkit, háztűznézőbe megy* stb. — l. előbb, ill. O. NAGY (Mi fán terem?) megfelelő szócikkeit.

c) Az előző típussal rokon alakulatok azok az összetételek, amelyek alapjául valamilyen sztereotípiát szolgál. Ezek zömükben etnosztereotíp kifejezések, s csak annak fényében érthetők meg, hogy tudjuk: az egyes népek előszeretettel gúnyolódnak a körülöttük élőkön vagy egyes szakmák képviselőin. Vagyis a *tótágast áll* kifejezésbeli *tótágas* nem más, mint egy fordított, azaz ágaival lefelé álló ágas (amely ennél fogva haszontalan dolog, hiszen nem alkalmas legfőbb funkciójára, az edénynek szárítására) — vö. még pl. *tótul nevet* 'sír', *tótul szól* '<edényféle> eltörik' stb. Ugyanígy *megy cigány-útra* a falat, ha a nyelöcső helyett véletlenül a légcsőbe jut, s sztereotíp módon utal a papi adószedők mohóságára a *telhetetlen papzsák* szólás is.

Az eddigiek alapján is megállapítható, hogy az unikális elemeket tartalmazó frazeológiai egységek nagyon heterogén csoportot alkotnak, de keletkezésüket tekintve alapvetően két forrásból táplálkoznak.

Az egyik forrás az a történeti folyamat, amelynek során egyes — eredetileg nem unikális — de elavulóban lévő vagy már elavult fogalmak vagy kifejezések képezik a frazeológiai egység egy elemét (ezek egyszerű vagy összetett szavak egyaránt lehetnek). Ebben az esetben a motiváció, esetleg a transzparencia elvesztése vezet ahhoz, hogy az illető lexéma unikális elemévé válik a nyelvünknek. Ilyenkor valószínűsíthető,

hogy önálló használatban a szó visszazorul, esetleg ki is hal, de ha az illető elemet tartalmazó frazéma elég gyakori, akkor unikális frazémakomponensként fennmaradhat, hiszen ismeretes, hogy a használati gyakoriság növeli a nyelvi elemeknek a változással szembeni ellenállását. — Az unikális elemek másik forrása egy *szinkrón folyamat*: önállóan nem élő, többnyire játszi, ad-hoc összetételek, képzések esetleg szófajtváltott elemek válnak frazeológiai egységek részeivé, ezáltal unikális lexémává.

A történeti folyamat révén keletkezett unikális frazémaelemek sorsa a pusztulás. Ez végbemehet úgy, hogy a ma még unikális elemet tartalmazó frazeológiai egység gyakorisága is csökken, és az egész kifejezés kiveszik a nyelvből (pl. *farkaskaszára jut vmi* 'eltékozolják, elprédálják'), de megtörténhet az is, hogy az unikális elemet egy motíváltabbal cserélik ki a nyelvhasználók (*tudja a dürgést* → *tudja a dörgést*; *duskát iszik* → *áldomást iszik* stb.), esetleg a kifejezés megmarad, de népetimológias átértékelődésen esik át (*fekete leves* 'mártás' → 'fekete kávé'). Ezzel szemben az ad-hoc képzések száma elvileg egy „végtelen történet”, ezek bármikor létrejöhetnek, s ha kellően nagy gyakoriságot érnek el a nyelvhasználatban, akkor unikális lexémaként elemeivé válhatnak az illető nyelvnek (pl. *kőbölcsőben ringattak vkit*).

III. Összefoglalás

Dolgozatomban a frazeológiai kapcsolatok keletkezésének főbb módozatait kísértem meg röviden összefoglalni — különös tekintettel az igei alaptagú idiómák létrejöttére. Láthattuk, hogy az állandósult szókapcsolatok többsége szabad szókapcsolatokból alakul ki a frazeologizálódási folyamat során. Ez igen változatos lehet, de a típusok elsősorban két csoportba rendezhetők: a jelentés, ill. a hangalak és változásai köré. Ezek tudják ugyanis a frazeológiai egységet elkülöníteni a szabad szókapcsolattól.

A *jelentés megváltozása* elsősorban a valenciaviszonyok megváltozásában érhető tetten. Az igei fejt eredeti vonzatainak némelyike a frazeologizálódási folyamat során semlegesül, mert lexikalizálódik, ám helyébe — más morfoszintaktikai minőségben, de ugyanabban a tematikus szerepben — egy új vonzat léphet. Az idiómák zöme esetében megfigyelhető a jelentés konkrét → absztrakt irányú változása. Az idiomatizálódás tehát egyszerre metaforizáció és absztrahálódás (vö. WALLACE CHAFE, *Bedeutung und Sprachstruktur*. (Aus dem Englischen übersetzt von Thomas Schneider.) München, 1976. 45. kk. is). Ez a folyamat többféleképpen történhet. Számos frazémában csak a szemantikai valencia (azaz a tematikus szerepek) megváltozását figyelhetjük meg. Ezek azok, melyek a leginkább értelmezhetők konkrét jelentésük alapján is, azaz magas a literalizálhatósági fokuk. A lexikalizálódás magasabb fokát jelentik azok a frazeológiai egységek, amelyekben az állandósult szókapcsolat eltérő számú (azaz több vagy kevesebb) vonzattal rendelkezik, mint a szabad szintagma, vagy ha számszerűleg azonosak is a bővítmények, formailag eltérnek egymástól.

A lexikalizálódás egy másik típusát jelentik azok az állandósult szókapcsolatok, amelyekben a *l a k i r ö g z ü l é s n e k* vagyunk tanúi. Ez is többféle módon mehet végbe: egyes elemek korábbi szinonimavariánsai kiszorulnak a használatból, gyakorta megszűnik bizonyos vonzatok korábbi változatossága, esetleg a névelőhasználatban van különbség a szabad szószerkezettel szemben. Ebben a vonatkozásban a formai rögzülés azt a fokot is elérheti, hogy az eredeti bővítmény önállóságát részben elvesztve összetételi előtag, majd teljesen grammatikalizálódva igezőtőszzerű elem lesz.

Az állandósult szószerkezetek keletkezésének vannak még további típusai is. Ezek jóval ritkábbak az előzőeknél, viszont ugyancsak az alak és a jelentés köré csoportosíthatók. A jelentés szempontjából képeznek külön csoportot az ún. *alogizmusok*, amelyek lehetetlenséget állítanak, ezért szó szerinti értelmezésük voltaképpen nem is le-

hetséges. Éppen ezért velük kapcsolatban nem is lehet szó a szabad szó szerkezetekkel való összetéveszthetőségről.

Az unikális komponenseket tartalmazó frazeológiai egységek viszont formai oldalról nem téveszthetők össze a szabad szó szerkezetekkel, hiszen olyan elemeket tartalmaznak, amelyek ezeken a szókapcsolatokon kívül nem is fordulnak elő nyelvünkben. Ezeknek az unikális komponenseknek a forrásvidéke változatos lehet: szóképzési avulás vagy játszi szóképzés egyaránt szerepet játszhatnak létrejöttükben. Egy dolog azonban nagyon fontos: ezeket a szókapcsolatokat az unikális elem megléte folytán nem vagy alig (pl. népetimológiával) lehet remotíválni, literalizálni.

FORGÁCS TAMÁS

Processes of lexicalization and grammaticalization in phraseological units

The aim of this paper is to summarize the most important ways in which phraseological units are created. The author pays special attention to idioms with verbal heads. Most phraseological units are formed from free lexical units through the process of phraseologization. This process can be manifold; however, two main types can be established: change in meaning and change in form. The results of these two types of changes will distinguish phraseological units from free lexical units. Change in meaning — mainly via metaphorization — is attestable in a change in the argument structure of a word. This can mean a change in its semantic argument structure (i.e., in thematic roles) but, on a higher level of lexicalization, free and set phrases might have different arguments both in terms of number and form. Another type of lexicalization is discernible in phraseological units created by formal stabilization. That stabilization can be the result of various changes: either the synonymous variants of earlier phrase components disappear, or a change occurs in the use of articles or possessive markers. A rare type of phraseological units is the group of so called alogisms. These are statements referring to an impossible state of affairs, therefore they cannot be interpreted literally. On the other hand, as far as form is concerned, phraseological units that contain unique components cannot be mistaken for free lexical units as the former contain elements that — apart from set phrases — never occur in the language.

TAMÁS FORGÁCS

A kéz nyelvi képe a magyar nyelvben

A kéz az ember egyik legkifejezőbb testrésze: rajzol, mutogat, áldást ad, számol, simogat, megnyugtat, dorgál, szidalmaz, bűnözésre hajlik, ígér, fenyeget, elutasít, hívogat, elzavar, gyógyít, nemes érzést oszt vagy éppen rosszállóan mutogat, örömet, szomorúságot, kételkedést, meggyőződést, sajnálatot stb. fejez ki (BANČZEROWSKI JANUSZ, *A nem verbális kommunikáció mint a kognitív nyelvészeti kutatások tárgya*: Nyr. 2003: 4—12). Arisztotelészről származik az a mondás, hogy „Az ember kezét a természet az emberi test legfontosabb szervévé és eszközévé tette”. A kézhez számtalan babonás hiedelem, vallási rítus fűződik (Rosta Erzsébet, Bharat Joshi: *Tenyérjósolás. Ötlet Kiadó, Bp., 1988.*). Az emberi verbális és nem verbális kommunikációban a kéz sokféle gesztusának igen jelentős szerepe van (PEASE A., *Body Language. How to read others' Thoughts by their Gestures*. Sheldon Press, London, 1988. [magyar ford.: PEASE A., *Testbeszéd*. Park Kiadó, 1993.]). Ez a szó többféle alakban és jelentésben él a magyar nyelv igen tekintélyes szá-

mú kifejezésében, közmondásában, szólásában, a mondákban, frazeológiai kapcsolatokban, szépirodalmi szövegekben, a költészetben, énekekben.

A nyelvi anyag előzetes elemzése néhány olyan tényre irányította rá a figyelmünket, amely a *kéz* lexéma státuszára vonatkozik a magyar nyelvben.

1. A *kéz* lexéma a legrégebbi magyar szókincsreteghez tartozik. Írott szövegben először 1220?-ban fordult elő a *Kezed* helység nevében (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen [=EWUng.]. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. Lieferung 3: 747). 2. Viszonylag gyakran szerepel a szövegekben, erről a statisztikai kutatások eredményei is tanúskodnak. Például a gyakorisági adatok szerint az 1965—1977 között létrejött szépprózai szövegekben az abszolút előfordulási értéke 983, a rang értéke pedig 47 (A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965—1977). Szerk. FÜREDI MIHÁLY — KELEMEN JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 368). 3. A mai magyar nyelvben több tíz szóösszetételben is szerepel mint előtag a következő variánsokban: *kéz-, kézi-, kezes-, kézzel-*. 4. A belőle képzett *kezel* ige írásos megjelenése az 1549. évre datálódik (EWUng. 1993. Lieferung 3: 747). Legújabbban a *kezes* igével is találkozhatunk a sportterminológiában (Erre az adatra Kiss Jenő professzor úr hívta fel a figyelmemet.)

Jelen cikkünkben kísérletet teszünk arra, hogy leírjuk az emberi kéz fogalmának a magyar nyelvben rögzült képét. Ez a kép a legegyszerűbb formájában tükrözi az emberi kézről kialakult elképzeléseinket, amelynek mint az emberi test részének, több kisebb részből álló meghatározott alakja van, és amelynek segítségével az ember különféle cselekvéseket hajt végre. Ennek a fogalomnak a kognitív bázisa több kognitív tartományból (doménből) tevődik össze, amelyek az emberi kézzel kapcsolatos tartalom óriási gazdagságát tartalmazzák. Mint ismeretes, a kognitív tartományok a nyelvi kifejezések konceptuális tartalmának a forrásai, tehát minden nyelvi kifejezés előhívhat egy vagy több kognitív tartományt is. Felfogásunk szerint a *kéz* központi (prototipikus) fogalmi jegyei, jelentésének alapvető és állandó elemei aktiválják a leírás három természetes kategóriáját:

(1) a kéz elhelyezkedése az emberi testen (a kéz — a test része);

(2) a kéz külső kinézete (alakja és felépítése);

(3) a funkció, amely a legáltalánosabb fogalmi struktúrában emberi cselekvésként kategorizálódik (H. KRAWCZYK, Cechy części ciała jako tworzywo semantycznej struktury związków frazeologicznych. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. I. Szerk. M. BASAJ, D. RYTEL. Wrocław, 1982.; I., KURCZ, Teorie reprezentacji umysłowej procesów kategoryzacji. In: Akty semiotyczne, ich wytwory i mechanizmy. Szerk. I. KURCZ, J. BOBRYK. Warszawa, 1992; A. WIERZBICKA, Rozważania o częściach ciała. In: Słownik i semantika. Szerk. A. WIERZBICKA. Wrocław, 1975.). A cselekvés tartományból a konkretizálás, azaz a cselekvés specifikációja révén a következő altartományok vezethetők le: a „birtoklás”, a „kontaktus”, a „munka”, az „ember”, valamint a „büntetés”.

A *kéz* fogalma előhívja azt a kognitív bázist (BAÑCZEROWSKI J., A profilírozás mint nyelvészeti fogalom: Nyr. 2002: 321—9; Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben: Nyr. 2003: 196 kk.), amely az egész emberi testtel kapcsolatos és mint az emberi testnek a része természetes módon profilírozza a *kéz* kettőségét (erről tanúskodnak az olyan nyelvi kifejezések, mint pl. *két bal keze van, két kézzel, két kézre fog, félkéz* stb.), valamint a kezeknek az emberi test mindkét oldalán történő elhelyezkedését (pl. *bal és jobb kéz* kifejezés).

A *kéz* felépítését (esetünkben mellőzzük az anatómiai elemzést, amely a nézés tudományos perspektíváját tételezi fel, és csak a nyelvi képre korlátozódunk) a partitív viszony határozza meg. Ez azt jelenti, hogy a kéz kisebb testrészekből tevődik össze: kar, könyök, alkar, kézfej, tenyér, kézhát. A kézfej a kéznek a csuklótól az ujjak hegyéig

terjedő része, a tenyér viszont a kinyitott kézfej belső oldala, illetve mindkettő együtt, néha viszont csak az egyik, gyakrabban az ujjakkal együtt (ÉrtSz.). A kézfej állapotára való tekintettel a magyar nyelvben megkülönböztetik a markot (behajlított tenyér) és az öklöt (összeszorított állapotban lévő kézfej; a kéz ilyen helyzetben négy ujj a rájuk keresztbe tett hüvelykujj alatt szorosan egymáshoz zárul és végével a tenyérhez szorul) (ÉrtSz.).

A kéz külső kinézetét leíró kifejezések száma viszonylag korlátozott, pl. *(túl) hosszú, (túl) rövid, keskeny, vékony, csontos, tömött, béna, kacska, (feltűnően/arányosan) nagy, (feltűnően/arányosan) kicsi, érdes, közepesen telt, domború kézhátú, gödrös kézfejú, reszkető, hájas, kövér, tömött, sovány, zsugorodott, aszott kéz.* A kéz a s z í n - t a r t o m á n y b ó l olyan színeket kölcsönöz, mint pl. *(feltűnően) fehér, rózsaszínű, vörös, kékes, lilás, sárga.* A kéz bőre az érintés (taktilis) csatorna szempontjából lehet *selymes, puha, kényes, finom tapintású* (a csecsemő bőréhez hasonlatos), *durva, ráncos, reszelős, az állaga viszont: petyhüdt, puha, rugalmas (elasztikus), kemény, nehéz.* A kézhát külső felszínét a következő kifejezések jellemzik: *(nagyon) szőrös, mindegyik ujjhát szőrös, csak az alsó ujjpercek szőrösek, a hüvelykujj szőrös, a kezét ritkás szőr borítja, a kéz szőrtelen, sima, csupasz,* a szőrzete viszont különböző színű is lehet: *világos, szőke, sötét színű, vörös színű.* A tenyér alakját a következő kifejezések írják le: *széles, keskeny, egyenes és széles, erős nagy dombokkal, mély gödrökkel, horpadt, lapos, kis dombokkal-völgyekkel, rövid és feltűnően kicsi, durva, reszelős.* A tenyérnek is színe van, nevezetesen lehet *fehér, halvány, rózsaszínű, pirosas, vörös, zöldes, sárgás, kékeslila.* Az érintésre való tekintettel a *kéz/tenyér* lehet *(feltűnően) száraz; nedves; nyirkos; (nagyon) izzadt; meleg; hideg; hideg a keze, mint a béka lába.* Hozzá kell tenni azt is, hogy a *tenyér* név a nagyság kifejezésére is szolgál, pl. *tenyéryni kert; tenyéryni folt, rész stb.*

A kéz funkcióit rögzítő kognitív tartomány belső tartalma igen gazdag képet mutat. Ezen a konceptualizációs síkon a kéz alapvető tulajdonsága a m o z g á s , amely szorosan összefügg az emberi cselekvéssel. Az olyan kifejezések, mint *ölbe tett kézzel ül; összedugja (a) kezét; kezét, lábát nem mozgatja; összetett kézzel (kezekkel) azt jelentik, hogy tétlenkedik, lustaságból nem csinál semmit, és ennek pejoratív kicsengése van.* A kézmozgásnak a c s e l e k v é s k a t e g ó r i á v a l való kapcsolata olyan metaforában jut kifejezésre, mint pl. *kötve van a keze, megköti/köti valakinek a kezét vmi,* tehát nem tud szabadon cselekedni, és fordítva *a szabad keze van, szabad kezét tart fenn magának, szabad kezét nyer vmiben, szabad keze van vmiben* kifejezések a cselekvés szabadságát jelzik. A cselekvés lehetősége mindig pozitív minősítéssel bír, ennek a hiánya viszont az ember számára rossz, kellemetlen szituációt idéz elő.

Nézzük meg közelebbről a feljebb említett f u n k c i ó t a r t o m á n y n a k azt a részét, amelyben a „b i r t o k l á s” mint a kéz egyik funkciója profilizálódik. Több definíció kiemeli a kéznek a fogásra, tartásra való természetes képességét. Ezt elég sok nyelvi példa is illusztrálja, pl. *kezébe vesz vmit; kezében tart vmit; egész kezében erősen megfog, megszorít vmit; fog vmit a kezében; kezére esik, jut, kerül; kezébe ereszt vkinek vmit; kezébe/keze közé kaparint vmit; kezébe kapar vmit; kezébe ragad vmit; kezén van vmi; idegen kézre kerül; a kezére játszik vkinek vmit; átjátszik vmit vkinek a kezére; ráteszi a kezét vmire; kinyújtja a kezét vmi után; maga fele fordul a keze* (táj. = mindig a maga hasznát nézi), *tenyerébe fog, zár; „Keményen hordozá kardját életében, Fogva tartá most is hűlő tenyerében.”* (Vörösmarty Mihály); *„Két gyenge tenyere közé fogta az arcomat”* (Móricz Zsigmond) stb. A kéz a nyelvi-kulturális modellünkben általában szimbóluma a birtoklásnak, amely többek között olyan metaforákban is kifejezésre jut, mint pl. *a vállalat állami kézben van; a kormány kezében tartja a hatalmat; az ország kincsei a nép kezében maradnak; a kereskedelem magánkezekbe kerül; a föld a parasztok kezé-*

ben van stb. Úgy tűnik, hogy a kéznek ezt a képességét a legjobban a *marok* fogalom tükrözi, pl. *a markában szorongat vmit; marokra fog, szorít vmit; két marokkal fog vmit; tele marokkal* stb. Tehát a *marok*, mint a behajlított tenyér vagy *tele van vmivel*, vagy valaminek a befogadására, illetve megfogására szolgál. A *marokhoz* több pozitív konnotáció is kapcsolódik, pl. az alku, az egyezés elfogadása (pl. *belecsap vkinek a markába; beleüt vkinek a markába; a markába csap vkinek*), a learott gabonának ölbé szedett mennyisége (pl. *két markot köntek egy kévébe; markot szed*), a nehézségek ellenére ügyeskedve valaminek a megszerzése, vagy mások irányítása valakinek a kedve szerint (pl. *markába kaparint (kaparít) vmit; vkinek a markába kerül; vkinek a markában van vki; markában tart vkit* stb.). A *marok* ezen kívül a mennyiségnek a mértéke is, pl. *egy marok kender, szalma; egy marok liszt, só*; „*Van-e egy marok föld a magyar hazában, Amelyet magyar vér még nem áztatott* (Vörösmarty Mihály) vagy a melléknévi alakban, pl. *egy maroknyi liszt, cukorka, mag, por, só* stb. azt jelenti, hogy körülbelül annyi, amennyi egy marokba befér. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lexikalizált metaforát sem, amely például a személyek esetében a kisszámú csoportot jelenti, pl. *egy maroknyi diák; egy maroknyi honvéd* stb. A *tele marokkal* pozitív, az *üres marokkal* kifejezésnek viszont negatív konnotációi vannak. A *tele kézzel/marokkal szór, két kézzel szórja a pénzt, bőkezűen ad vmit* stb. a bőkezűségnek, nagylelkűségnek a jele. A *kezében van valami* kifejezés azt a metaforikus értelmet is tükrözi, hogy az ember uralkodik afelett, ami a kezében van, pl. *kezében tart valakit; valamit tart a kezében; kéz alá vesz vkit; kezébe vesz vkit; vkinek a keze alá kerül; vkinek a kezébe kerül; kezébe veszi a hatalmat; még kezében van a nagy/utolsó adu; valakinek a markában van valaki; markában tart valakit, kezében van vkinek az üstöke* stb. A „hatalom, az uralkodás, az ellenőrzés” fogalmi tartományához az olyan kifejezések tartalma is hozzátartozik, mint pl. *erős kéz; erős kézzel cselekszik; Isten keze; megéreztetni vele a kéz súlyát; kemény kéz; vas kéz; keménykezű; messze ér a keze vkinek; keze között tart vkit; kezébe ragadja a kormányt; vkinek a kezébe teszi le a sorsát; vkinek a kezében van a döntés; kezében tartja a vezetést; rajta tartja a kezét; kezében tartja a kormánypálcát; kezében tartja a gyeplőt; kemény kézzel fogja a gyeplőt; vkit kezére ad vkinek; nem adja ki a kezéből a főzőkanalat* (O. NAGY GÁBOR, *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Gondolat, Bp., 1976.). A birtoklás, bitorklás konnotációja annak, amit az ember a *kezében tart*. Ez a jelentés, úgy tűnik, hogy tovább folytatódik azokban az asszociációkban is, amelyek a pénzhez kapcsolódnak, pl. *pénzt dug a markába; megkeni vkinek a kezét/markát/tenyerét*.

Nemcsak a magyar nyelvben és kultúrában, hanem valószínűleg más nyelvekben és kultúrákban is a *kéz* konceptualizálódik mint a kontaktus eszköze, mint a funkciótartománynak része. Az ember a kezek segítségével nemcsak más emberekkel érintkezik, hanem a külső világgal is. Az olyan kifejezések mint: *kézzel/kezekkel mutat, megmutat vmit, legyint, integet; gesztikulál* stb. azt sugallják, hogy a *kéz* valamit jelez a vevő számára, valamilyen információt továbbít, tehát ezeknek a jelzéseknek szemantikai értékük van. Így, ebben a vonatkozásban a *kéz* „jeltovábbítóként” konceptualizálódik.

Figyelmet érdemelnek azoknak a gesztusoknak a megnevezései is, amelyek különböző információt közölnek, mint pl. *kezét törli, tördeli* (= izgalom, kétségbeesés); *legyint a kezével vmire* (= nem törődik, lemond vmiről); *kézlegyintés* (= bosszúság, semmibevevés); *dörzsöli a kezét* (= öröm vagy ideges állapot); *széttárja a kezét* (= tanácstalanság); *kezét emel vkire* (= bántalmazási szándék); *kezét morzsolja, összecsapja a kezét* (= csodálkozás, meglepetés); *vkinek a kezét szorongatja* (= öröm, szeretet); *reszket a keze* (= félelem, izgalom); *ökölbe szorul a keze, fejét kezébe támasztja* (= bánat, töprengés, levert hangulat vagy a fizikai fájdalom); *kézzel-lábbal magyaráz, kapálódzik, tiltakozik*

(= nagy vehemenciával, minden erejével, erélyesen); *kezét imára, könyörgésre kulcsolja; ökölbe szorított kézzel tűr; fel a kezekkel!* (= add meg magad); *le a kezét, kezeket, kezekkel!* (= ne bánts, ne merj (merjete)k bántani) stb. A *kézcsók* gesztusa, amelyet olyan kifejezések rögzítenek, mint pl. *kezét csókolom; csókolom a kezét; kezét csókol vkinek* megtisztelő üdvözlést, illetve búcsúzást jelentenek főként a nőknek.

Az emberek közötti mindennapi kontaktus a kezek segítségével történik: *kezet ad, nyújt, fog, tart; szorítja vkinek a kezét; kézen fogva (karonfogva) vezet vkit; kezét kinyújtja vki felé; tárt karokkal fogad vkit; segédkezet nyújt vkinek; kézre kerít vkit;* stb. Ezek a konvencionális gesztusok az interakcióban fatikus funkciót töltenek be, amely a kontaktus elkezdésében, fenntartásában, befejezésében nyilvánul meg.

Az olyan kifejezések, mint pl. *megkéri vkinek a kezét; vkinek a kezéért eseng; vkinek a kezére pályázik; a kezét (oda) ígéri vkinek; (oda) ígéri leánya kezét vkinek; kezét adja vkinek; elnyeri/megnyeri, megkapja vkinek a kezét; a kezét nyújtja (odanyújtja a kezét) vkinek; egymás kezét fogják; kéz a kézben; kezét rá!* egy olyan szituációt ábrázolnak, amikor a kézhez/kezekhez kapcsolódó gesztus az emberek közötti meghatározott kapcsolatot fejez ki. A *kezét adja vkinek; megkapja vkinek a kezét; viszi a kezét; vitték a kezét* (táj. = a lány beleegyezését viszi a legénynek) stb. szekvenciákhoz egy sajátos performatív funkció is hozzárendelődik hasonló módon, mint például a következő kifejezések esetében is: *megáldotta a kezével; feloldozza a kezével; az orvos rátette a kezét a beteg homlokára* stb. A *kézrátevés* igen fontos szerepet játszik az emberek életében. Igen gyakori jelenség az ótestamentumi mágikus ceremóniákban, számos bibliai szertartásban és történelemben egyaránt. A *kézrátevéssel* gyógyítja meg Jézus a bélpoklost, Péter lázas anyósát, a vízkórost, támasztja fel Jairus leányát, a naimi ifjút és tesz hallóvá egy süketet (PAIS ISTVÁN, *Bibliai érdekességek. Történetek. Aforizmak. Szerzői Kiadás. Bp., 1996. 270—7*). A *kézrátevés* fizikai érintkezést jelent, ami a kultúrákban rögzült meggyőződésünk szerint valami varázslatos hatást gyakorol nemcsak az emberekre, hanem az állatokra is. Olvasónk bizonyára nem egyszer azt tapasztalta, hogy a síró kisgyerek gyorsan elhallgat, ha az anya kezével megérinti, vagy a szerelmesek mennyire igyekeznek egymással *kéz a kézben* járni. Ez az érintkezés biztonságérzést szül, elmúlik tőle a rémület, megszűnik a belső feszültség.

A kéznek mint a kontaktus eszközének a konceptualizációja feltételezi a közvetlen kontaktust, az adott objektum közelségét, pl. *kézbesít; kézhez kap; kézhez visz; saját/tulajdon kezébe* stb.

A kéz segítségével kifejezzük az érzéseinket is. Ilyenkor a természetes előfeltevés értelmében a *simogat, ölel, ölelget, ölelkezik, cirógat, (hózzá)nyúl* igék a kézhez kapcsolódnak. A cselekvés jó szándékát a következő sorok jelzik: *kinyújtja a kezét vki felé; nyújtás ide!, add ide a kezét!; kezére dolgozik vkinek; kezeskedik vkiért; békülésre nyújtja kezét; kezére jár; a jó ember kezeskedik az embertársáért; fogjunk kezét.* Hasonló jelentést felfedezhetünk a következő kifejezésekben is: *jó, segítő, baráti, biztos kéz/kezek; áldott a sok kéz, átkozott a sok száj* stb. Egy meghatározott lexikális csoporthoz viszont pejoratív konnotációk társulnak, pl. *kezet emel vkire; ütésre emeli a kezét; felemeli a kezét vkire; (rá)teszi a kezét; érezteti vele a keze súlyát; kézzel támad vkire; fegyveres kézzel támad vkire; rossz kéz mindenre kész; hamar eljár a keze; hirtelen keze van; megcsúszik vkinek a keze ugyanúgy, mint az ártó, bűnös, rossz, gonosztevő, ragadós, szurkos, durva, enyves, avatatlan, bosszúálló, szentségtelen kezek; brutális kéz; gyilkos kéz, kegyetlen kéz, kemény kéz, hóhérszél; stb. nyelvi példák esetében is.*

A magyar nyelvben van *ököl* lexéma is, mintha szándékosan lett volna kitalálva azazal a céllal, hogy más emberek irányába ellenséges gesztusokat fejezzen ki: *ököljog; ökölharc; öklét rázza vki felé; ökölcsapás; ökölrel való küzdelem; öklével fenyeget vkit;*

ökölre megy; törölheti ököllel a szemét; ökölbe szorul az ember keze; „munkásököl vas-ököl odacsap, ahova köll” stb. Ezekhez a kifejezésekhez természetesen a fenyegetés, harc, az erőszak, a megtorlás, az agresszió egyértelműen negatív konnotációi kapcsolódnak.

Az emberi kontaktus a külső világgal olyan szekvenciákban tükröződik, mint pl. *kézzele érint vmit; kezébe vesz vmit; kézzel fogott vmit; kézzel hozzányúlt vmihez; kézzel megtapogatott vmit* stb. Ezek a kifejezések tükrözik a kéznek azt a képét, amelyben a kéz mint az „ember megismerési eszköze” rögzítődik. A természetes előfeltevés azt sugallja, hogy az emberi kéz megismerési funkciója az érintéssel mint érzékszervvel kapcsolatos. *A kézzel megtapint valamit* szó szerinti értelemben azt jelenti, hogy érintéssel érzékel és így megismerési cselekvést hajt végre. *A tapintható, (meg)fogható, kézzel fogható* egységek azt a jelentést hordozzák, hogy „nyilvánvaló”, „megállapítható”. Az érintés, mint a kéz egyik tulajdonsága a világot „biztosnak”, „igazinak”, az emberhez „közelebb állónak” teszi. Nem véletlenek az ilyen kifejezések, mint pl. *biztos kézből tudja; első kézből; szívére teszi a kezét; tegye (csak) szívére a kezét; tedd szívedre a kezéd!* stb. A „biztos”, „nyilvánvaló” szavaknak a konnotációját néha a *tenyérre* is vonatkoztatjuk, pl. *tenyerén hordja a szívét*. Lehet, hogy e mögött a konnotáció mögött egy távoli nyelvi kultúrnyom rejtőzik, amely szerint a tenyér a megismeréssel, a jövő előrejelzésével, a rejtélyek megmagyarázásával függ össze. Ilyen típusú konnotációt fedezhetünk fel például a *tenyérből jósol, tenyérjósítás, tenyérjós, tenyerünkben a jövő* kifejezésekben.

Az emberi kéz megismerési funkciója a térbeli kategorizáció síkján is kifejezésre jut. A „kis és nagy távolság”, az objektumoknak „közelire, illetve távolira” („itt” és „ott”) történő osztályozása egyértelműen olyan emberközpontú megközelítés, amelyet a „kéz hatóköre” határozhat meg, pl. *kéznel van; kéz alatt; valami kéznyújtásra van; kézi; vkinek a keze ügyébe esik vmi; vkinek a keze ügyében van vmi; a keze ügyére; keze nyilában (táj) (= közelében, kéznél) stb.* Az emberi kéz segít a térbeli tájékozódásban is, amikor azt mondjuk, hogy *bal/jobbs kéz felől*, illetve a kézzel mutatván: *valami/valaki bal vagy jobb oldalon* található.

Most tekintsük át a *funkció tartomány* nak azt a részét, amely a *kéz mint munka eszköz* konceptualizációt tartalmazza. Ezt a konceptualizációt olyan kifejezésekben találhatjuk, mint pl. *dolgos, munkás, serény kezek; sok kézen megy keresztül; serény kezek éjjel-nappal dolgoztak a nagy munkán; kérkezi munkás, munka; két keze munkájából él; ég a munka kezei között; ég a keze alatt a munka; kézműves; kézműipar; vkinek a keze nyomára ismer vmi; minden arannyá válik a kezében; két kézzel dolgozik; vkinek ügyes keze van; sok munkától fáj a keze; nem érzi a kezét sok munkától; kézi vezérlésű; kézzel irányított; kézi adagolás; kézi etetés* stb. A *kézhez* mint a munka szim-bólumához pozitív konnotációk társulnak, és ebben az értelemben ezek a konnotációk a munkának azt a szemantikai értékét hívják elő, amely a hasznossággal kapcsolatos.

A *funkció tartomány* nak egy másik része azt a konceptualizációt tartalmazza, amely a *kézre mint a büntetés eszközére* vonatkozik, pl. *most elérte Isten bosszúálló keze; az isten ítélő keze; „Isten...sem kívánja tőlünk, hogy mikor keze reánk nehezedik, ne jadjuljunk fel”* (Eötvös Károly); *vkít utolért az igazságszolgáltatás keze; ki kellett húzódnia a párt sújtó keze alól; a törvény keze lesújt vkire; felemeli vkire a kezét; kezét emelt rá; vkít elér valakinek a keze; ránehezedik vkire a keze súlya; ütésre emeli a kezét; vkire ráteszi a kezét; kesztyűs kézzel bánik vkivel* stb.

A *kéz mint ember* is konceptualizálódik főként a kézzel/kezekkel végzett munka értelmében. A cselekvéssel mint magasabb szintű kategóriával való viszony szempontjából ez a konceptualizáció különbözik a feljebb tárgyalt „*birto klás-*”, „*kontaktus-*”, „*munka-*”, valamint „*büntetés tartomány*” viszonyától. Ez esetben metonímiáról beszélhetünk. A *kéz* szemantikailag többféle kontextusban kö-

zel áll az *ember* névhez a feljebb említett értelemben, pl. *hóhérkéz; gyilkoskéz; kegyetlen, bosszúálló, gonosztevő, bűnös, jótevő, áldott kéz; ügyes kezek matatnak a zsebekben; láthatatlan kezek mozgatták őket* a cselekvés végrehajtóját tételezi fel (így: a hóhért; a gyilkost; a kíméletlenül kint, gyötrelmet okozó embert; bosszúállásra hajlamos embert; a bűnözőt; az embert, aki valamelyik törvényt megsértette stb.). Tehát a *kéz* ebben az értelemben az igazi ágenst jelenti, aki felel a cselekedetért. Előfordulhat azonban ezzel ellentétes jelenség is, amikor a *kéz* „vak eszköz”-ként értelmeződik, azaz olyan embert jelent, aki engedelmesen végrehajtja más ember parancsát, megbízását, akaratát, utasítását, illetve egy másik ember nevében cselekszik. Például *más vezeti a kezét; vkinek a kezét vezeti; a más kezével kapar vmit; őt/őket idegen kezek irányították; láthatatlan kezek mozgatták őket* kijelentések azt jelentik, hogy olyan eszköznek lenni, amelyet más ember használ. Erre utal ez a közmondás is: *A más kezével csak tizedet jó kaparni* (táj).

A *kéz* metaforája gyakran emberi jellemvonást fejez ki, pl. *vki bőkezű, könnyű kezű, enyveskezű, messzire nyúlik a keze, körmös kézzel nyúl vnihez* (= erélyesen, erőszakosan kezd vmihez, nem teketóriázik vele), *üres kézzel* (= dolgavégezetlenül, eredménytelenül) stb. A *kéz* meghatározása jellemzi az embert a hozzáértésre, képességre, szakértelemre vagy ezeknek a hiányára való tekintettel, pl. *aranykéz; meg kell(ene) aranyozni a kezét; rááll vkinek a keze vmire* (= ügyesen végez vmilyen tevékenységet); *mesterkéz; biztos, gyors, könnyű, nehéz, ügyes, ügyetlen, fürge, hirtelen, kidolgozott kéz; tudja két kézre ugratni a csődört* (= ügyes, alkalmazkodó ember); *minden kijön a kezéből* (= igazi ezermester). Ebben a *bal* és a *jobb kéz* külön jelölést is kap, pl. *vki vkinek a jobbkeze, kétbalkezes, bal kezén hordozza a szerencse, jobb kéz a balnak segítője, bal kézzel vár vkit* stb.

Egyes kontextusokban a *kéz* jelöli az embert és az egyéni cselekvési stílusát is, pl. *vkinek a keze nyomára ismer vmiben, látni a keze nyomát, rajta hagyja a keze nyomát, megismertem a kezed nyomát, megismeri vkinek a keze vonását, vkinek a kezét látja vmiben; sír a kezibe a dolog* (táj. = rosszul végzi a dolgát); *kéz után keletlen, lapát után sületlen; kéztől keletlen, kemencétől sületlen* (táj. = rosszul dagasztott és sületlen kenyér; ügyetlenül, helytelenül kezdett, sikertelen vállalkozás) stb.

A „*kéz metaforája*” jellemezheti az embert az etikai minősítés szempontjából is, pl. *vkinek piszkos, szurtos a keze; tiszta kezű ember* (= tisztességes, nemes); *egy fillér sem tapadt a kezéhez; bemocskolta, bepiszkította a kezét* (= nem etikus tettet követett el); *rajta van a keze szennye; szennyes a keze; beszennyezte a kezét; rajta hagyja a keze szennyyét vmin; ha nem kezted szennye, ne mosd!; mossa a kezét/kezzeit vmi miatt; kéz kezét mos; kéz kezét mos alapon*, stb. A *kézmosás* gesztusa olyan jelenetet ábrázol, amikor az ember megpróbál menekülni a morális felelősség elől, el akarja háritani magáról a felelősséget és ártatlannak akarja feltüntetni magát. A morális felelősség konnotációját felfedezhetjük az olyan kifejezésekben is, mint pl. *kezeskedik; kezességet vállal*; „*Bűnös, aki haszonért vállal kezességet, ezzel a saját végzetébe rohan*”; *A jó ember kezeskedik az embertársáért, s csak a szegventelen hagyja aztán cserben*”; *tűzbe teszi vkiért a kezét*; stb. Ebben az utolsó szekvenciában észrevehető a *kéznek* más jelentése is: az emberi kéz valaminek a garanciáját is jelenti, mivel az ember számára a *kéz* nagy jelentőséggel bír. A morális felelősség egy másik jellegű konnotációja az olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint pl. *vér tapadt a kezéhez; vkinek a vére a kezén szárad; véres kezű; kezét vérrel mocskolja be; vérrel beszennyezte a kezét*, stb. Ez esetben a „*kéznek a metaforája*” olyan kegyetlen emberi tettet ábrázol, amely elítélendő, elvetendő, nem fogadható el.

Külön figyelmet érdemel a *kéznek* az a specifikációja, amely az isten kezére vonatkozik. Az *isten keze (marka)* mint a jóságnak, a biztonságnak, az igazságnak a szimbóluma, az ember számára mindig pozitív minősítést jelent. Ezt figyelhetjük meg az olyan metaforikus kifejezésekben, mint pl. *vki kinőtt az isten markából* (= ugyancsak megnőtt,

igen nagyra nőtt vki); *most cseppent az isten markába* (= most került jó helyzetbe); *mindnyájan az isten kezében vagyunk* (= nagy veszély esetén, válságos helyzetben mondják); *vkit az isten kezébe ajánlanak; az isten igazságos keze; isten felemelő keze; isten kezébe ajánljuk a lelkiünket, sorsunkat, életünket*; stb.

A kéz a nyelvi-kulturális viselkedési modellünkben rendkívüli értékű az ember számára, ezért a kéz elvesztése azonos a szerencsétlenséggel, a szigorú büntetéssel, ami az olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint pl. *szerencsétlen ember! elvesztette mind a két kezét; kezére-lábára nyomorék; se keze, se lába; száradjon el a kezed!; letöröm a kezedet!; rohadjon el a kezed!; fogjon kézen az ipari áram* (Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások, értelmező és fogalomköri szótára. Főszerk. BÁRDOSI VILMOS. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003.) stb.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

The linguistic image of hands in Hungarian

In this paper, the author makes an attempt to reconstruct the notion of human hands as conventionalised in Hungarian. This notion reflects our idea of the human hand in the simplest possible form; the hand, as part of the human body, has a definite shape and consists of several smaller parts, and is used by humans to perform various actions. The *c o g n i t i v e b a s e* of that notion is made up by several *c o g n i t i v e d o m a i n s* that involve an enormous variety of contents related to the human hand. As it is known, cognitive domains are the source of the conceptual contents of linguistic expressions, hence each linguistic expression may invoke one or more cognitive domains. In our view, the central (prototypical) conceptual features of hand, the basic and permanent components of its meaning, activate three natural categories of description: (1) the *w h e r e a b o u t s o f h a n d s* in the human body (hands as part of the human body); (2) the *w a y h a n d s l o o k* (their shape and structure); and (3) their *f u n c t i o n* that is categorised in the most general conceptual structure as *h u m a n a c t i v i t y*. From the domain of activity, the following *s u b d o m a i n s* can be derived by concretisation (i.e., by the *s p e c i f i c a t i o n o f a c t i v i t y*): "possession", "contact", "work", "man", and "punishment".

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

Történeti szociopragmatika — magyar nyelvtörténet más megközelítésben*

A cím voltaképpen két kérdést rejt: I.: szükség van-e a magyar nyelvtörténet más-fajta megközelítésére? és II.: mi a történeti szociopragmatika? Írásomban a kérdések sorrendjében igyekszem megadni a választ.

* Az írás eredeti változata előadás formájában az MTA Nyelvtudományi Intézetében hangzott el 2003. február 20-án. A történeti pragmatikával kapcsolatos vizsgálódásaimat és így e tanulmány megírását a Nyelvtudományi Intézet vendégkutatói ösztöndíja tette számomra lehetővé 2002 szeptembere és 2003 januárja között. Köszönettel tartozom Fehér Erzsébetnek, Haader Leának, Pusztai Ferencnek, Reményi Andrea Ágnesnek és a cikket értő gondossággal szerkesztő Juhász Dezsőnek: a velük való beszélgetések, a témával kapcsolatos gondolataik, megjegyzéseik, egyetértő vagy éppen ellentétes véleményük értékes segítséget jelentett.

I. Szükség van-e a magyar nyelvtörténet másfajta megközelítésére?

Hasonló tartalmú kérdéseket korábban már mások is tettek fel, ezeket a továbbiakban röviden érintem. Az ok, ami miatt már itt utalok MAITZ PÉTERnek a Magyar Nyelvőrben megjelent cikkére (A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán: Nyr. 2000: 501—13), az, hogy az ő kérdése és a kérdésre adott válasza is több vonatkozásban megegyezik az enyémmel. Bár ő a német nyelv magyarországi történetével kapcsolatosan teszi a megállapításait, tárgyánál fogva értelemszerűen a magyar nyelvtörténetírásról is szól. Írása és a jelen írás között az a különbség, hogy

a) én a magyar nyelvtörténeti kutatásokat állítom a középpontba, és lévén a klasszikus magyar nyelvtörténeti iskolán felnőtt és jó ideje abban működő nyelvész, a (jobb híján) hagyományosnak nevezett magyar nyelvtörténet felől közelítem meg a kérdéskört;

b) vele ellentétben nekem ezúttal nem célom, hogy átfogó, komplex nyelvtörténeti elméleti koncepciót mutassak be. Inkább a magyar nyelvtörténeti kutatások jelenlegi állapotának igen vázlatos áttekintése mellett, egy hiányra hívom fel a figyelmet. E hiány megszüntetésének lehetőségeit igyekszem — más nem lévén, külföldi mintákra támaszkodva — kicsit konkrétabb példákon felvillantani.

1. A magyar nyelvtörténet „hagyományosan”. — Úgy gondolom, a nyelvi változások történetében (is) két alapvető kérdés van: a hogyan? és a miért?. Mindazonáltal míg a hogyanokra, vagyis a változások lefolyásának módjára, a nyelvtörténet folyamatosan megkísérel választ adni, ezt alapvető feladatának tartja, addig a mi-értékkel, azaz a változások okainak firtatásával csak addig foglalkozik, amíg a nyelvrendszeren belüli mozgások, összefüggések értelmezése ad valamiféle magyarázatot, azon túl nem megy, mondván: az már nem a nyelvtörténet kompetenciája.

HERMAN JÓZSEF 21 évvel ezelőtt fölített kérdése ma is fölmerül: „...a nyelvi rendszer változásainak oksági jellegű magyarázata beletartozik-e egyáltalán a nyelvtörténeti kutatás reálisan megszabható feladatrendszerébe?” (Szociolingvisztika és nyelvtörténet: MNy. 1982: 4). Úgy tűnik, a jelenlegi magyar nyelvtörténeti közvélemény döntő része ma is osztja a szerző lényegében nemleges válaszát: „...a legnagyobb, legfontosabb feladat még mindig az adekvát, összefüggő feltárás önmagában is alkotó munkája.” (i. m. 8).

a) A magyar nyelvtörténeti szemléletmód máig dominánsan rendszerközpontú. Az, hogy „rendszerközpontú”, azt jelenti, hogy irányultságát a 'nyelv mint rendszer' gondolat határozza meg, szemben más, például nyelvhasználat- (vagy akár 'nyelvhasználat mint rendszer'-) kiindulású megközelítési módokkal. Így vizsgálatának tárgya mindenekelőtt a grammatika, azaz a nyelvi rendszer (fonológia, morfológia, szintaxis, szemantika, szó-készlet) változása, belső mozgásai. E tétel igazolását, illetve tudománytörténeti okainak elemzését többen is elvégezték (pl. MAITZ i. m.; MAITZ PÉTER — MOLNÁR ANNA, Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet. In: CSATÁR PÉTER — MAITZ PÉTER — TRONKA KRISZTIÁN szerk., A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 322—35; JUHÁSZ DEZSŐ, Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN — JUHÁSZ DEZSŐ — PÉNTÉK JÁNOS szerk., Hungarológia és dimenzionális nyelv-szemlélet. Debrecen—Jyváskylá, 2002. 165—72; stb.), ezért további bizonyítást itt nem érzek szükségesnek.

b) A magyar nyelvtörténet rendszerközpontúságából természetesen fakad, hogy a tudományterület érdeklődése eddig ha nem is kizárólag, de igen nagy hangsúllyal az ős- és őmagyar korra korlátozódott — hiszen a legtöbb (a nyelvi rendszer szempontjából) fontos dolog akkor történt.

c) Mindezekből logikusan következnek a hagyományos magyar nyelvtörténetírás harmadik sajátossága: azon kívül, hogy figyelembe veszi a legújabb kori nyelvjárási hangfelvételek tanulságait, kizárólag az írott nyelvet tanulmányozza, pontosabban azt a nyelvváltozatot, ami az eredetileg is írásbelinek szánt műfajok sajátja — hiszen az ómagyar korból más nem is maradt fenn (az ősmagyarból meg tudjuk, még annyi sem...).

Természetesen a korábbi szakirodalomban is voltak utalások a nyelvi változásoknak a nyelven kívüli okaira. Ez egyrészt elkerülhetetlen, ha valaki például jelentéstannal, szókészlettel, etimológiával, névtannal foglalkozik. Másfelől a nagyobb, összefoglaló jellegű munkák mindig szenteltek teret a nyelvet beszélő népet és így a nyelvet is érintő történelmi, társadalmi, művelődéstörténeti stb. körülményeknek, illetve azok feltételezett hatásának (legnyilvánvalóbban BÁRCZI GÉZA „A magyar nyelv életrajza”-ban — Gondolat Kiadó, Bp., 1963.). De: annak ellenére, hogy például BENKŐ LORÁND „A történeti nyelvtudomány alapjai” című munkájában (Tankönyvkiadó, Bp., 1988.) a korábbinál már hangsúlyosabban foglalkozik a nyelv történetének ezzel az aspektusával, az ún. nyelven kívüli okoknak és a nyelvi változásoknak az összefüggéseit inkább csak a jelentéstan és a szókészlettaglalja. E vonatkozásban a mindig is kiemelt fontosságú fonológia, morfológia és szintaxis szinte érintetlen. Maga a megnevezés is — „külső”, illetve „belső” nyelvtörténet — azt a benyomást erősíti, hogy itt két, ugyan alkalmanként laza szálakkal kötődő, de lényegében mégiscsak különálló dolgról van szó.

2. A magyar nyelvtörténet a pragmatikai fordulat óta. — A szinkrón nyelvészetben bekövetkezett pragmatikai fordulat, amely a nyelvet a nyelvhasználat felől megközelítő kutatási irányzatok megszületését eredményezte, a történeti nyelvészetben nem hozott áttörést, bár időről időre, eléggé szórványosan, megfogalmazódik a — változó radikalitású — vágy a hagyományos szemléletmódnak a szociolingvisztikai szemléletmód irányába történő elmozdulására vagy bővülésére. A vélemények bővebb ismertetésére itt most nincs lehetőség, ezért a kiragadott, ugyanakkor jellemzőnek mondható példákat csak szemléltetésül mutatom be.

A már idézett HERMAN JÓZSEF-cikk azt a kérdést járja körül, hogy alkalmazhatók-e a szociolingvisztika módszerei, eredményei és szemléletmódja a nyelvtörténetben. Ő akkor gyakorlatilag nemleges válaszra jutott, valamint a fentebb már idézett megállapításra a nyelvtörténet legfontosabb feladatát illetően.

Jó néhány évvel később SÁNDOR KLÁRA gyakorló szociolingvistaként határozottan és sok ponton meggyőzően érvel két cikkében is amellet, hogy a szociolingvisztika eredményeit nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelvtörténet, illetve hogy a teljességre legalábbis törekvő nyelvészeti kutatásokban miért nincs értelme szinkroniát és diakroniát, és velük együtt természetesen a szinkrón és diakrón kutatásokban alkalmazott szemléletet és módszereket élesen különválasztani (Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó — nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged, 1998. 57—84; A magyar—török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: LANSTYÁK ISTVÁN — SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. Kalligram Könyvkiadó, a Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 1998. 7—26).

A nyelvtörténet-szociolingvisztika JUHÁSZ DEZSŐ távolságtartóbb a szociolingvisztikával szemben. HERMAN 1982-es tanulmányára reagálva felteszi a kérdést: „miért kell a tiszteltreméltó eredményeket felmutató történeti nyelvészetet épp a szépreményű, de mégiscsak fiatal szociolingvisztikának felemelni?”, azaz csökkenő presztízsét helyreállítania (JUHÁSZ DEZSŐ, *Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések*. In: HOFFMANN—JUHÁSZ—PÉNTÉK szerk. i. m. 167). Ugyanakkor ebben az írásában a dimenzionális nyelvészletről mint kívánatos kutatói hozzáállásról be-

szél: azt a nyelvészeti látásmódot nevezi így, „amelyben szerves egységbe épül a nyelvi működés három fő dimenziója, a térbeli, az időbeli és a humán dimenzió.” (i. m. 166). Ennek a gyakorlati megvalósíthatóságát ő elsősorban a „nyelvészet különböző ágai közötti munkamegosztás”-ban látja, azzal a megjegyzéssel, hogy bármely nyelvelírás és a nyelvi magyarázatok látókörében legyen ott a „kiterjesztés lehetősége, igénye, még akkor is, ha később kiderül, hogy valamelyik dimenzió vizsgálata az adott részrendszer vagy probléma tekintetében indifferens.” (uo.).

Az utóbbi néhány évben fölbukkant a magyar szakirodalomban a történeti szociolingvisztika fogalma is: külföldi irodalom nyomán, egyelőre csak elméleti alapvetésként.

ZELLIGER ERZSÉBET két cikkében (Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez: Magyar Nyelvjárások 38. 1999. 505—12, A történeti szociolingvisztika egyetemi oktatása. In: HOFFMANN—JUHÁSZ—PÉNTEK szerk. i. m. 303—7) elsősorban MATTHEIER és ROMAINE nyomán a történeti szociolingvisztikát olyan diszciplínaként írja le, amelynek „csupán a külső nyelvtörténet tartozik az érdeklődési körébe” (HOFFMANN—JUHÁSZ—PÉNTEK szerk. i. m. 305). Fő feladata a nyelvi változási folyamatok rekonstruálása olyan módon, hogy „a folyamatokat a maguk társadalmi beágyazottságában tárja fel” (i. m. 304). Hogy ez pontosabban mit jelent, kiderül pár sorral később: „A nyelvi jelenségek keletkezése körében azokra a körülményekre kell a figyelmet összpontosítani, amelyek a nyelv külső történetével vannak kapcsolatban. (Ilyenek pl. a nyelvi érintkezések, a népesség belső mozgása, a társadalom szerkezetének tagolódása stb. hatása a nyelvi változásokra, az egyes nyelvi részrendszerekben bekövetkezett módosulásokra.)” (i. m. 305).

Ebben a megközelítési módban nincs jelen a nyelvhasználók közötti hétköznapi kommunikáció, a szemtől szembeni, beszélő és címzett közötti interakció vizsgálata, az egyes konkrét nyelvi jelenségeknek a kommunikációs kontextusukkal együtt történő vizsgálata.

Az általam ismert magyar szakirodalomban először MAITZ PÉTERnek a már említett Nyelvőr-beli írásában jelenik meg a történetiséggel összefüggésben a pragmatika is. MAITZ ismerteteti a MATTHEIER-féle felosztást a nyelvtörténet tárgyköreiről; ez már tartalmazza a szociopragmatikai megközelítést is (i. m. 508). MOLNÁR ANNÁVAL közös újabb cikke folytatja a gondolatmenetet: „szociopragmatikus irányultságú nyelvtörténetírás” kívánalmáról szól (MAITZ—MOLNÁR i. m.). A szerzők a szövegtan felől közelítik meg a kérdéskört (a tanulmány alcíme: A szöveg helye és a szövegkutatás feladatai a történeti nyelvészetben). A történeti szövegnyelvészeti kutatások középpontjába a szövegtípusokat és szövegfajtákat, valamint ezek különböző irányú meghatározottságának vizsgálatát helyezik. Szólnak az orális kommunikáció rekonstruálásának és kutatásának a problémáiról is, és arra a következtetésre jutnak, hogy a történeti szövegnyelvészet határtudományaként értékelt történeti konverzációelemzés (történeti társalgáselemzés) többé-kevésbé utópisztikus vállalkozásnak tekinthető (i. m. 333—4). Annak ellenére, hogy a történeti forrásokkal és adatokkal kapcsolatos súlyos nehézségek számomra is nyilvánvalóak, nem osztom a szerzők pesszimizmusát — a kérdésre írásom egy későbbi részében visszatérek.

Az ismertetett tanulmányok — a szemléletmóddal és konkrétan a történeti szociolingvisztikával foglalkozók is — elméleti kérdéseket vetnek fel, elméleti koncepciókat közölnek.

A következő kérdés az, hogy mi van a gyakorlatban. Bár több körülmény folytán is egyre nyilvánvalóbb, hogy a történeti nyelvészetben a b e s z é l t n y e l v, és ily módon a közép- és kora újmagyar kor kutatására nagyon is megérett a helyzet, nehezen indul meg ez a folyamat.

„A magyar nyelv történeti nyelvtana” (BENKŐ LORÁND szerk., Akadémiai Kiadó, Bp., 1991—1995.) folytatásaként van ugyan nagyszabású középmagyar kutatás (a Nyelv-

tudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztályán), de ez, folytatás jellegéből következően, éppúgy elsősorban rendszertörténet mint az előzmény — bár tárgyánál fogva valószínűleg jóval több lesz benne az utalás a beszélt nyelvi sajátosságokra.

Van azért — ha még kevés is — középmagyar beszélt nyelvet vagy ahhoz közel álló nyelvváltozatot a vizsgálat középpontjába helyező tanulmány: az utóbbi időkből pl. B. GERGELY PIROSKA vagy PUSZTAI FERENC írása (B. GERGELY, A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: HOFFMANN—JUHÁSZ—PÉNTEK szerk. i. m. 187—99; PUSZTAI, Beszélt nyelv a középmagyarban: Névtani Értesítő 21. sz. 380—6). Ezek a cikkek mindazonáltal, bár megjelennek bennük pragmatikai szempontok is, elsődlegesen nem a szociopragmatika felől közelítik meg tárgyukat.

Fölvetődhet a kérdés: „Miért, fontos ez?” Sokszor hallott vélemény, amire egy ideig magam is hajlottam: „Hiszen mi is lényegében azt mondjuk, amit ők, csak kevésbé hangsúlyosan és kisebb elméleti körítéssel.”

Tényleg csak erről volna szó? Fejtegetéseimet ezen a ponton két frappáns elemzés-(részlet)nek kellene alátámasztania. Az azonos (magyar nyelvtörténeti) jelenséget vizsgáló szövegek egyike egy rendszerközpontú szemléletmódot tükröző tanulmányból, másika pedig egy szociopragmatikai kiindulásából származna. Összehasonlításuk vélhetően meggyőzően mutatná a kétféle megközelítési mód közötti különbségeket. Csakhogy ez az írássom éppen arról szól, hogy az utóbbi, történeti pragmatikai megközelítésű tanulmányok egyelőre teljességgel hiányoznak a magyar nyelvtörténeti kutatásokból — ami nem csoda, hiszen magával a (külföldön is még nagyon új) szemléletmóddal is csak most ismerkedünk.

Mivel ennek az írásnak a keretében nem vállalkozhatom e hiány pótlására, kénytelen vagyok felelős példákra és csak jelzésszerűen érzékeltetni a különbséget.

Elsőként egy jellemző részletet közlök egy nem pragmatikai kiindulású, a beszélt nyelvhez közel álló nyelvváltozatot (magánlevelezést) vizsgáló, a kommunikációban részt vevő személyek közötti viszony kérdését és ennek nyelvi vonatkozásait az elemzés középpontjába állító rendszerközpontú megközelítésű dolgozattól (SÁROSI ZSÓFIA, Magyar nyelvű megszólítás és említés XVI. századi misszilisekben. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. 1984.).

Az értekezés részlete a „Megszólítások és említések viszonya” című fejezetből való. A szóban forgó levelező felek: Telegdy Pál; felesége, Várday Kata; Ugnotné Losonczy Anna, Várday Kata rokona; Báthory István, aki szintén rokona Várday Katának, és jó viszonyban van vele is és férjével is.

„Telegdy Páléknak hosszan húzódó birtokperük volt Losonczy Annával: Ugnotné erőszakkal magánál tartotta Várday Kata garani és szentmártoni birtokrészeit, amelyet Telegdyék többszöri kísérletezés ellenére sem tudtak visszaszerezni. Egyik kísérletük bizonyítéka a 11. levél, amelyet Telegdy Pál írt feleségének, és amelyben kéri, hogy az általa előre megfogalmazott levelet lemásolva küldje el Losonczy Annának. [...]

Sem Telegdy Pál, sem Várday Kata nem szereti Losonczy Annát — most azonban nagy a tét, és a játszmában csak ők veszíthetnek. Ősi, mindig beváló fogáshoz folyamodik hát Telegdy Pál: »felülcímzi« Losonczy Annát, akiből az így neki járó *kegyelmed* helyett *nagyságod*, *nagyságos* lesz. A hosszú és cirkalmas címzésben a ráhatásnak minden eleme megtalálható: a *nagyságod* a maximális társadalmi tiszteletadás jele, de legalább olyan fontos a szintén kellő tisztelettel hangsúlyozott jó rokoni kapcsolat is (»nekem βerelmes αβoniomnak nenemnek« — nem tudjuk, a 16. század végén mennyire volt tudatos a társadalmi és rokonsági viszonyt jelölő szavak sorrendje a megszólításban, de nagyon valószínű, hogy ebben a levélben ez a sorrend nem a véletlen műve!) A *szerelmes asszonyom néném* szerkezet a bevezető formulában rögtön megismétlődik egy »mint«-tel bevezetett, értelmező szerepű nyomatékosító fordulat keretében: »Szolgálatomat írom

kdnek mint βerelmes Aβoniomnak Nenemnek»; de ezen kívül még két (!) személyes névmást helyettesítő forma is van a hosszú formulában. Jellemző az is, hogy míg Telegdy Pál a feleségének küldött levelek bevezető formuláiban általában »köszönetét írja«, addig itt Várdaj Kata »szolgálatát írja« rokonának. [...]

Az ősi, jól bevált fogás, a felülcímzés a megszólítottat magasabb társadalmi pozícióba helyezi, mint amelyet valójában megérdemel. Nagyobb a hatás, ha ugyanakkor a levélíró magát gyámoltalannak, kicsinek, kiszolgáltatottnak mutatja be. Tudja ezt Telegdy Pál is, él is vele: »ne igjekezik βeginj arua attiafiat meg niomoritanj«. Az írás a töretlen bizalom jegyében zárul, de azért nyomatékként a végére egy alázasatos hangú aláírást is szerkeszt Telegdy Pál: »Ngod βeginj attiafia βolgaloja Vardaj Kata«.

Ettől a [...] levéltől sokat vártak az írói. A reménykedés, majd a fokozatos reményvesztés állomásait nagyszerűen mutatja az a néhány említés, amit Telegdy Pál leveleiben találunk Losonczy Annáról. A 11., Várdaj Katának szóló levél bizakodva, a rangjának és személyének kijáró teljes tisztelettel említi »Vgnotne aβoniomat«. A 12. levélben még biztatja Várdaj Katát, hogy ne vonakodjék »nagyságosnak« nevezni Losonczy Annát, hiszen ha sikerül elintézni a birtokügyet, utána annak hívja, aminek akarja. Ez a levél korántsem szól olyan tisztelettel a »Ngos neuü“« felől, mint az előző, de ügyeik még függőben vannak, ezért nem is bántó hangú. A 13. levélben aztán Telegdy Pál értesíti feleségét, hogy Losonczy Anna, válaszként levelükre, fegyvereket küldött birtokaikra. Az első, tulajdonképpen két részből összetett említésről a levél tartalmának ismerete nélkül azt lehetnének, hogy a legmesszebbmenőkig szeretetteljes rokoni kapcsolatot tükröz: »az mj βerelmes atiankfia ... Vgnotne aβoniom“«. Ez az említés most haragos-ironikus tartalommal telik meg. Ez a visszafojtott düh, elkeseredettség igazán a levélben található másik említésben robban ki, amelyben Telegdy Pál Ugnotnét csak mint »az hituan aβonj«-t emlegeti.

Ha Losonczy Annáról van szó, Báthory István még Telegdy Pálnál is sokkal indulatosabb. Általában csak »Vgnotné« néven emlegeti sógornőjét, de sokszor le sem írja nevét. Az *asszony* szó ebben a korban még többek között a legmagasabb tiszteletadás szava volt — Báthory két alkalommal használja Ugnotnéra utalva az *asszony* kifejezést, amelyből a megfelelő szövegkörnyezet hatására csak úgy süt a megvetés és a gyűlölet! A legjobban akkor ragadtatja el magát az ecsedi főúr, amikor kénytelen beismerni, hogy ő maga is tehetetlen a kedves rokonait kijátszó Losonczy Annával szemben: »igen alnak kuruane az«, »alnak kurua“«, »cigani ez lotio«. [...]

Ismét érdemes felfigyelnünk arra a tényre, hogy bár Báthory Várdaj Katával is vált leveleket Losonczy Anna-ügyben, erős kifejezésekre ezekben sose ragadtatja magát; az asszonyi fülnek nem való indulatos szavak kivétel nélkül a Telegdy Pálhoz írt levelekben vannak...” (i. m. 132—7).

Ugyanennek a forrásnak a történeti szociopragmatikai vizsgálata többek között a következő elméletek és szempontok alkalmazásával zajlana: a hatalom és szolidaritás kérdése (l. pl. ROGER BROWN — ALBERT GILMAN, A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: PAPP MÁRIA — SZÉPE GYÖRGY szerk., Társadalom és nyelv. Gondolat Kiadó, Bp., 1974. 357—88); a szerepek és az arculat (homlokzat) problematikája (l. pl. ERVING GOFFMAN, A homlokzatról. In: SÍKLAKI ISTVÁN szerk., A szóbeli befolyásolás alapjai. II. kötet. Tankönyvkiadó, Bp., 1990. 3—30); a pozitív és negatív udvariasság, arculatfenyegető aktu-sok kérdésköre (l. pl. PENELOPE BROWN — STEPHEN LEVINSON, Univerzálíák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: SÍKLAKI szerk. i. m. 31—115); nyelvhasználat és társadalmi nem összefüggése; implikáció; az előfeltevések elmélete stb.

Másik példaként PUSZTAI FERENCnek a középmagyar kori beszélt nyelvet boszorkányperes jegyzőkönyvek alapján elemző írásából idézek: a perszövegekbe bekerült indulatszavak, módosítószók, határozószók „a hangzó beszédnek (írásban később is nehezen

vagy töredékesen kifejezhető) hangzásbeli, intonációs stb. sajátosságait lexikai eszközzel érzékeltetik. — Külön részletezést, dokumentálást igényelne egyébként az is, hogy ezek a szavak (a vád vagy a védelem szándékával egyaránt) gyakran állnak a beszédszólam, az idézett szövegek, kulcsmondatok elején (ha nem is mindig a legelején); így mintegy »hangnemben előjegyzik« a továbbiakat: a mondanivaló pejoratív vagy amelioratív, békülékeny vagy támadó stb. voltát. Ebbeli szerepükben szoros párhuzamba állíthatók a megszólításokkal (és részben a köszönési formulákkal) is. Például: 1728: »amidőn a madarak csevegését hallotta, Rehu reájok pökdösvén mondotta nékik: — *piha kutyák*, hiába dicsírtek az istent, hiába, mert nem ad esőt, nem«; 1747: »Harmad nap múltván az Isten megadván a fatensnak az magzatot, mingyárt azon éjjel reáment a fátensre Gulyásné, az gyermekét akarta elvenni, mondván: — *hoc ide*, te kutya«; 1729: »Varga Jánosné ... mondja a fatensnek: — *lelke szomszéd asszony*, ihon vagyon egy táska«” stb. (i. m. 382).

Ha a szerző megállapításait a pragmatika, a szociolingvisztika, a társalgás- és interakcióelemzés elméleti keretében gondolnánk tovább, nemcsak a kiemelt nyelvi elemeknek a megszólításokkal és köszönési formákkal való, és az idézetben már jelzett viszonyáról kapnánk nagy valószínűséggel árnyaltabb és kidolgozottabb képet, hanem a pragmatikai alapú szinkrón nyelvészetben gyakran vizsgált diskurzusjelölőket, árnyaló elemeket (töltelékelemeket, árnyaló partikulákat) is új, eddig (a magyar nyelvtörténetben legalábbis) nemigen kutattott, történeti oldalukról ismerhetnénk meg.

Az idézett és az idézettekhez hasonló megközelítésű írásokban sok egybecsengő, egymást sok szempontból kiegészítő, beszélt nyelvre (beszélt nyelv közeli nyelvváltozatra) vonatkozó megfigyelés van — ezek azonban egy, nálunk egyelőre még nem kialakult, tágabb értelmezési keret híján egymástól függetlenek (az esetleges kölcsönös egymásra hivatkozások ellenére is), és ezért az elsikkadás veszélyének jobban ki vannak téve. Kár lenne értük...

Talán a kevés és felemás példából is érzékelhető: két különböző nézőpontról van szó.

1. Az egyik továbbra is a nyelv r e n d s z e r k ö z p o n t ú szemléletének alapállásából, és alapvetően ezen belül maradvá közelít egy viszonylag új területhez. A vizsgálat újszerű, mert az eddig elemzettekhez képest új a korszak (középmagyar); új a korpusz, már csak azért is, mivel új szövegtípusok jelennek meg (pl. jegyzőkönyvek, tanúvallomások stb.) — ennek következtében módosul a kutatások eddigi iránya: a figyelem a korábbinál jobban irányul a beszélt nyelvi jelenségekre. Mivel ettől elválaszthatatlan, megjelenik a kontextus vizsgálata is, de inkább csak a rendszertani jelenségek („nyelven kívüli okainak”) értelmezéseként, illusztrációszerűen — a k e r e t azért továbbra is a r e n d s z e r k ö z p o n t ú s á g, még ha a vizsgálat tárgyának sajátosságainál fogva nagyobb is a mozgástér. Az elsősorban szókészlettani, jelentéstani, stilisztikai jellegű vizsgálatok (amelyek még beleférnek a rendszerközpontú szemléletmódba) alátámasztásában, értelmezésében és igazolásában bátrabban alkalmazhatók a múltban lezajlott egyes kommunikációs események körülményeinek adatai (már csak azért is, mert ilyenek egyáltalán végre vannak...).

2. A másik — pragmatikai — szemléletmód a nyelv tágabb körű funkcionalitásából indul ki, és a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit, a nyelv h a s z n á l a t rendszerszerű összefüggéseit vizsgálja, hiszen a nyelv a mindennapos verbális interakcióban realizálódik, és nem csupán az információközlésben, hanem a társas és társadalmi viszonyok létrehozásában, megkonstruálásában is alapvető szerepe van (vagyis a nyelv használata szociokommunikatív cselekvés). Így a nyelvi jelenségek leírása és magyarázata elképzelhetetlen a nyelvhasználat felől való kiindulás, a p r a g m a t i k a i f u n k c i o n a l i t á s mint elsődleges é r t e l m e z é s i e l v nélkül.

Itt nem egyszerűen hangsúlyeltolódásról van szó: ez egy másik nézőpont, amit ha elfogad a nyelvész, onnantól kezdve nemigen hagyhatja figyelmen kívül azokat a nagyhatású elméleteket és metódusokat, amelyek a szinkrón nyelvészetben erre a nézőpontra épültek.

Két kérdés továbbra is marad: 1. Mondhatják-e ugyanazt, juthatnak-e ugyanoda a két különböző alapállásból induló kutatók? 2. Mi a lényegi különbség a két megközelítési mód között?

Ezek megválaszolását a későbbiekre hagyom — előbb a cikk elején feltett másik kérdéssel foglalkozom részletesebben.

II. Mi a történeti szociopragmatika?

Magát a pragmatikát sem könnyű meghatározni. A „Nyelvi fogalmak kisszótára” (KUGLER NÓRA — TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., Korona Kiadó, Bp., 2000.) például azt írja: a pragmatika „a nyelvtudományak az a része, amely a nyelvi megnyilatkozásoknak (mondatoknak, szövegrészeknek) és a beszédhelyzeteknek a viszonyát kutatja”. ANDREAS JUCKER, akinek a tanulmányaira és az általa (is) szerkesztett kötetekre a továbbiakban többször fogok hivatkozni, a pragmatikát jóval általánosabban a nyelvhasználat tudományaként definiálja („the study of language in use” — Preface. In: ANDREAS H. JUCKER szerk., *Historical Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1995.). Ugyanabban a kötetben, ANDREAS JACOBS-szal együtt írt bevezetőjében megemlíti egy másik meghatározást is: a pragmatika „kutatási törekvések nagy, laza és rendezetlen gyűjteménye” („large, loose, and disorganized collection of research efforts” VERSCHUEREN — idézi: ANDREAS JACOBS — ANDREAS H. JUCKER, *The Historical Perspective in Pragmatics*. In: Andreas H. JUCKER szerk. i. m. 3). Semmiképpen sem áll szándékomban terminológiai kérdésekbe belemenni, ezért bár az utóbbi meghatározás érzékletesebben mutatja a tudományterület helyzetét, JUCKER definícióját veszem alapul, már csak azért is, mert a továbbiakban több ponton is az ő gondolatmenetét követem.

ANDREAS JUCKER szerkesztésében 1995-ben megjelent egy „Historical Pragmatics (Pragmatic Developments in the History of English)” című tanulmánykötet, majd 1999-ben egy másik: „Historical Dialogue Analysis” címmel, melyet JUCKER mellett GERD FRITZ és FRANZ LEBSANFT szerkesztett (John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia). E két kötet tanulmányainak segítségével igyekszem a továbbiakban bemutatni azt a tudományterületet, amit történeti pragmatikának/szociopragmatikának neveznek a szinte kizárólag külföldi szakirodalomban. JUCKER az összehasonlító pragmatikától, amely különböző nyelvek nyelvi és nyelvhasználati sajátosságait veti össze, jut el a történeti pragmatikához, amely ugyanannak a nyelvnek különböző történeti korszakaiban végzi el ezt az összehasonlítást.

Röviden ki kell térnem egy terminológiai kérdésre. A tanulmányban, mint ahogyan a címben is, sokszor a *történeti szociopragmatika* megnevezést használom. Ez tartalmában tökéletesen fedi a *történeti pragmatika* kifejezést. Amiért mégis gyakran a hosszabb, *szocio-* előtagú név mellett maradok, annak oka az, hogy világossá szeretném tenni, hol a helye ennek a megközelítési módnak a pragmatikán belül. Az egész nagy tudományterület, a pragmatika, melyhez a történetiség is hozzátartozik, viszonylag fiatal és kiforratlan, ugyanakkor már most olyan sok iránya van, és azoknak annyi neve, hogy a tájékozódás megkönnyítése végett nem árt tisztázni: a történeti pragmatika, már csak történetisége, tehát empirikus jellege folytán is, nem az elméleti, általános (general pragmatics — GEOFFREY N. LEECH, *Principles of Pragmatics*. Longman, London and New York, 1983. 10) vonulatát képviseli elsősorban a pragmatikának, hanem azt, ami LEECH-nél a szociopragmatika és a „pragmanyelvészet” (pragmalinguistics, i. m. 10—1). Vagyis írásomban a továbbiakban történeti pragmatika és történeti szociopragmatika ugyanazt jelenti: a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit vizsgálja a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára.

1. A történeti pragmatika mibenléte. — A már említett két tanulmánykötet címe magyarul: „Történeti pragmatika” és „Történeti dialóguselemzés”. Ez utóbbi is történeti pragmatika: a dialóguselemzés megnevezés nem újabb diszciplínát, hanem a szemléletmód kiterjesztését jelöli. A szerkesztők rögtön a bevezető tanulmány elején nyilvánvalóvá teszik ezt, mondván: lényegében minden nyelvhasználat dialógus, hiszen a beszélők vagy írók azért használják a nyelvet, hogy egy valóságos, lehetséges vagy elképzelt címzettel kommunikáljanak (JUCKER—FRITZ—LEBSANFT szerk. i. m. 1). Bár ez a dialógus fogalmának meglehetősen tág értelmezése, hiszen nyilvánvalóan van különbség egy dialógusnak inkább csak áttételesen értelmezhető szöveg és egy ténylegesen lezajlott interakció, tehát mondjuk egy végrendelet vagy egy boszorkányper bíró — tanú párbeszéde között, úgy gondolom, nem szorul hosszas bizonygatásra, hogy ez a nézőpont, amely eddig alig jelent meg a nyelvtörténeti kutatásokban, milyen perspektívákat nyithatna...

A „Historical Pragmatics” c. tanulmánykötet bevezetőjében a JACOBS—JUCKER szerzőpáros igyekszik megragadni a történeti pragmatika mibenlétét. Azt, hogy ez nem is olyan egyszerű, illetve hogy ehhez a diszciplínához többfelől is el lehet jutni, jól mutatja az a terminus-özön, amely a bevezetés első négy lapját elárasztja (a fordítás csak tovább bonyolítaná a helyzetet, ezért az egyszerűség kedvéért idézem angolul): historical pragmatics, diachronic pragmatics, pragmatic historical linguistics, historical linguistic pragmatics, pragmatic perspective to historical linguistics, pragmahistorical linguistics, praghistorical linguistics, historical dimension to pragmatics, historical pragmatic perspective és pragmaphology. Ha ebbe a kavalkádba belekalkuláljuk azt, hogy itt egy helyét és „identitását” még javában kereső nagyon fiatal tudományterülettel, valamint a magyar nyelvtörténeti és az angolszász nyelvészeti tudományos stílus nem elhanyagolható különbségeivel is szembesülünk, látni fogjuk, hogy a helyzet nem olyan riasztó, mint amilyennek látszik.

Valójában arról van szó, hogy a történeti pragmatika magában foglalja a pragmatikai szemléletmódot és módszereket alkalmazó történeti nyelvészetet éppúgy, mint a történetiségbe mint új dimenzióba belemertülő pragmatikát — melyek más kiindulóponttal és a vizsgálat során máshová helyezett hangsúllyal, de végső soron ugyanoda érkeznek el. Vagyis: a szerzők meghatározásában: „Historical pragmatics deals with changes in the linguistic structure resulting from altered communicative needs which are due to changes in the social structure” (JACOBS—JUCKER i. m. 6). Tehát: a nyelvi szerkezetek változnak — ennek hátterében a kommunikációs szükségletek változása áll — ezt viszont a társadalmi szerkezet változásai okozzák.

2. Helye a nyelv komplex történeti vizsgálatán belül. — Ez eléggé általános megfogalmazás. Egy lehetséges módja a történeti pragmatika elhelyezésének a nyelv komplex történeti vizsgálatán belül a már említett MATTHEIER-i modellben látható (pl. in: MAITZ i. m. 507—8).

Két, történeti pragmatikai kutatásokkal foglalkozó szerző, JONATHAN CULPEPER és DAWN ARCHER az érintező területek különbségét abban látja, hogy hagyományosan a pragmatika a nyelvhasználatot elsősorban a kontextusban vizsgálja, míg a szociolingvisztika érdeklődése főleg a nyelvváltozatok felé irányul, és a nyelv és a beszélőközösségek kapcsolatát kutatja, kevesebb figyelmet szentelve nyelv és kontextus dinamikus interakciójának. A történeti nyelvészet figyelmének középpontjában a rekonstruált nyelvi formák állnak. A korpusz nyelvészet a szöveggel és a vele együtt megjelenő „társ-szöveggel” (text and co-text), a nyelvi formák közötti viszonytal (pl. kollokációk) foglalkozik (DAWN ARCHER — JONATHAN CULPEPER, Sociopragmatic annotation: New directions and possibilities in historical corpus linguistics. In: A. WILSON—P. RAYSON—A. M. MCENERY szerk., Cor-

pus Linguistics by the Lune: A Festschrift for Geoffrey Leech. Peter Lang, Frankfurt/Main, 2003. 37—58).

Talán nem fölösleges az sem, ha a hagyományos nyelvtörténeti szemléletmód felől közelítve és egyelőre alkalmazva a nem túl szerencsés „külső—belső” terminológiát, próbálom megfogalmazni azt, ami véleményem szerint a lényege lenne a történeti szociopragmatikának.

Ha azt mondjuk, hogy a nyelvrendszer története a „belső” nyelvtörténet; a nyelvet beszélő közösséget ért művelődéstörténeti, történelmi, társadalmi hatások, az egyes beszélőközösségek egymásra gyakorolt hatása stb. pedig a „külső” nyelvtörténet, akkor a történeti (szocio)pragmatika az, ami a kettő között van. Ez a diszciplína a beszélők hétköznapi verbális — a nyelvtörténet esetében persze „frott beszélt nyelvi” (PUSZTAI FERENC terminusa) — interakciójának vizsgálatán keresztül nyomon követi, hogyan ér össze és realizálódik a nyelvet használóban a nyelvi rendszer és a nyelvhasználatot meghatározó tényezők halmaza, hogyan működnek ezek együtt és kölcsönhatásban. Vagyis: jó esetben benne van a „külső” és a „belső” nyelvtörténet is — és úgy, ahogy az életben is működik: a kommunikáló felek napi gyakorlatában, „szervesülve”.

3. Alkalmazási területei. — A történeti pragmatika alkalmazásának helyeiről és módjáról a következő rajzolódik ki.

A szövegek kifejezetten nyelvi-pragmatikai vizsgálatától valamelyest különválnak az ún. pragmafiliológia (pragmaphilology), amely a történeti szövegek, a nyelvemlékek kontextusával foglalkozik, beleértve a szöveg funkcióját, célját, előállításának és befogadásának fizikai és társadalmi hátterét és módjait, valamint a feladó és a címzett körülményeinek, társadalmi helyzetének és személyes kapcsolatának felderítését. (Példák a „Historical Pragmatics” kötetből: Punctuation: And — 'Pragmatics'; Wills and Will-Making in 16th and 17th Century England: Some Pragmatic Aspects.)

A nyelvi-pragmatikai vizsgálatok aszerint oszlanak két, egyébként sokszor nem is szétválasztható csoportra, hogy a kiindulópontjuk nyelvi forma-e vagy pedig beszédfunkció. Az előbbi, a formától a funkcióig jutó „feltérképezési” mód (form-to-function mapping) elindulhat például vonatkozó névmásoktól, lexikai elemektől vagy diskurzusjelölőktől, tehát sok esetben grammatikai kategóriáktól, ezek jelentik egyúttal az összehasonlítás alapját — és így jut el azok korszakonként változó pragmatikai funkcióiig. (Példa: Pragmatic Constraints to Word Order, and Word-Order Change in English; Diachronic Analysis of Japanese Discourse Markers stb.)

A funkciótól a formáig haladó vizsgálat (function-to-form mapping) kezdete és az összehasonlítás alapja lehet egy speciális beszédaktus vagy mondjuk az udvariasság, célja pedig az, hogy ezeknek a funkcióknak a diakróniában más-más (sokszor grammatikai, pl. névmások) formát öltő megvalósulását derítse föl. (Példa: Linguistic Politeness Strategies in Shakespeare's Plays; Discourse Strategies in Early Modern English Travelogues; Constraints on Politeness: The Pragmatics of Address Formulae in Early English Correspondence stb.)

Természetesen mindkét esetben előfordul, hogy a forma is és a funkció is változik az időben, ezért aztán nem is lehet éles határvonalat húzni a két megközelítési mód között.

4. Rendszertörténet és pragmatika egybeépülésének lehetőségei. — Hogyan épülhet egybe a konkrét történeti szociopragmatikai kutatásokban a rendszertörténet — a grammatika — és a nyelv mindennapi „természetes működésének” tanulmányozása?

Az előzőekből már látható, hogy akár a formától a funkcióig, akár a funkciótól a formáig haladó történeti pragmatikai kutatásokat nézzük, mindegyikben fontos helye van a nyelvi rendszernek: vagy kiindulópontként, vagy végpontként, egészen le a morfémaig bármelyik szintje lehet meghatározó eleme a vizsgálatoknak. A nyelvi rendszernek és történetének feltárása és alapos ismerete alapfeltétele a kutatásoknak. A nyelvhasználat szempontú megközelítés persze sokszor a hagyományos szófaji kategorizálástól eltérően csoportosítja a nyelvi elemeket: például a diskurzusjelölők kategóriájába módosítószók, határozószók, kötőszók, indulatszók, igék stb. csoportosulnak — de éppen ez a más nézőpontú csoportosítás és az így keletkezett csoportok vizsgálata nyomán leszűrt következtetések adhatnak újabb értelmezésekre lehetőséget. Vagyis egy eddig csak ritkán felmerülő kérdés alapkérdéssé lép elő: hogyan függ össze a grammatikai szerkezet változása a pragmatikai tényezőkkel?

Mondhatjuk tehát: a történeti pragmatikában a rendszertörténet és a nyelvhasználat-történet nem lehet meg egymás nélkül — egymásra és egymásba épülnek, egymást értelmezik.

5. Források és adatok. — A történeti pragmatika legproblematisabb része az adatok kérdése. Először is: mi számít forrásnak?

A nyelvhasználat történetiségét kutatók jó része az írásos nyelvelméleket nem úgy tekinti, mint az „igazi”, vagyis beszélt nyelv tökéletlen utánzatait, hanem mint a kommunikáció „alanyi jogú” megtestesítőit. Ekképpen a pragmatikai vizsgálat tárgyának tekintik a tanúvallomásokon és a (főleg magán)leveleken kívül az irodalmi szövegeket, elsősorban a drámákat, a végrendeleteket, a régi nyelvtanokat, a korabeli illemtankönyveket, társalgási útmutatókat, nyelvkönyveket is.

A (szinkrón) pragmatika döntően beszélt nyelvvel foglalkozik. A történeti pragmatika kutatója kizárólag írott nyelvi forrásokra támaszkodhat. Bár ez a tény a szinkrón nyelvészekhez képest kétségtelenül „hátrányos helyzetbe” hozza, úgy gondolom, ez a helyzet korántsem olyan reménytelen, mint ahogyan MAITZ PÉTER és MOLNÁR ANNA látja: „...az orális kommunikációból és annak szövegeiből eredeti formájukban egyáltalán semmi nem maradt ránk.” (MAITZ—MOLNÁR i. m. 333); illetve: „...mindaz, amit a konverzáció történetéről megtudhatunk, csak annak a néhány — kevésbé prototipikus — konverzációnak (pl. drámai dialógusnak vagy parlamenti vitának) az elemzéséből származhat, amelyeket valamilyen oknál (pl. intenciójuknál, előre ismert jelentőségüknel stb.) fogva feljegyeztek.” (i. m. 334). Tanulmányukban a szerzők érdekes módon egyáltalán nem tesznek említést jegyzőkönyvekről, tanúvallomásokról, pedig például a középmagyar kori boszorkányperek jegyzőkönyveiről szólva, PUSZTAI FERENCet idézve „Azt is mondhatjuk, hogy a tanúvallomások egy része annyira hitelesnek, a tanú elmondott szavait híven rögzítőnek mutatkozik, hogy helyesebb »leírt (beszélt) nyelvnek« és nem (beszélt nyelvi elemeket is hordozó, őrző) írott nyelvnek tekintenünk.” (PUSZTAI i. m. 358). Természetesen bármennyire életszerűek is ezek az anyagok, több tényező miatt sem vehetik fel a versenyt a mai, videofelvételeken alapuló, transzkripcióban közzétett adatokkal — de nem is ez a cél. Nyilvánvaló, hogy a modern társalgáselemzés bizonyos elemeiről és az általa feltárható kép teljességéről eleve le kell mondania a történeti szociopragmatikával foglalkozónak — de például a középmagyar kor orális kommunikációjáról egy bár hiányos, de a mainál mindenképpen és számottevően gazdagabb tudásra szert tenni a segítségével, úgy vélem, korántsem utópisztikus vállalkozás. (Sokat segítenek ebben a — főleg a peranyagokban — nem ritkán fellelhető metanyelvi, metapragmatikai megjegyzések és utalások is.)

További problémát jelent a szövegek szituációs kontextusának (beszédhelyzeti körülményeinek) felderítése is, mivel ezekről többnyire csak hiányos adatok állnak rendelkezésünkre. A minél több, pontosabb és árnyaltabb elemzést lehetővé tévő adat össze-

gyűjtése, ha fáradságos feladat is, nem lehetetlen, még a történeti anyagban sem. Például az angol nyelvnek már meglehetősen korai korszakaiból is készült számítógépes korpusz. Bár hasonló korpuszban itthon egyelőre csak reménykedhetünk, a számítógépes adatkezelésre kidolgozott szempontok jó néhány alkalmazható a manuális munkában is, ezért érdemes egyet-kettőt megnezni közülük.

DAWN ARCHER és JONATHAN CULPEPER szociopragmatikai annotációról szóló tanulmányukban (ARCHER—CULPEPER i. m.) olyan számítógépes programot mutatnak be, amely feldolgozza nemcsak a hagyományos szociolingvisztikai változókat, mint például kor, nem és társadalmi helyzet, hanem a pragmatikai szerep kategóriáját is bevezeti. Egyforma hangsúllyal kezelik a beszélőre és a címzett(ek)re vonatkozó adatokat. Mivel történeti anyagon dolgoznak, a kategóriákat — pl. társadalmi státusz — úgy állították fel, hogy tükrözzék a kortársak ezekkel kapcsolatos általános vélekedését, a tényleges korabeli helyzetet.

Az életkor megállapításánál például a kora modern angol kori átlagos emberi életút mérföldköveit vették figyelembe, úgymint: első házasságkötés ideje (kb. a húszas évek közepe), vagy a szakmában való fontos előrelépés ideje (pl. bírói kinevezés — ami a középkorúságnál előbb nem történhetett meg) stb. Árnyalják a szerep kategóriáját is, ennek megfelelően van tevékenységi szerep (activity role — pl. tanú), rokonsági szerep (kinship role — pl. feleség), társadalmi szerep (social role — pl. szolga), dramatikus szerep (dramatic role — pl. csábító). Fontosnak tartják, hogy a vizsgálat során — az annotáció segítségével — „megnyilatkozásról megnyilatkozásra” követhető legyen a beszélő és címzettjeinek interakciója.

Röviden összegezve: bizonyosan, és tanulmányok által már bizonyítottan vizsgálhatók történeti anyagon is a beszédaktusok, a diskurzusjelölők, az udvariasság jelensége (arculat stb.), implikátúra és előfeltevés, az együttműködési alapelvi kérdésköre stb.

III. Miben ad mást — ad-e többet — a történeti szociopragmatika, mint a rendszerközpontú nyelvtörténet?

Jó okkal feltételezhetjük, hogy a nyelvhasználat felől nézve új megvilágításba kerül a nyelvi rendszer, a grammatikai változások története. Valószínű, hogy jó néhány (pl. morfématörténeti, mondattörténeti stb.) kérdésben közelebb jutunk a lehetséges válaszhoz (például „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-ban is alkalmazott előfordulási, gyakorisági statisztikák kellő mélységű értelmezésében).

Régi, sokszor emlegetett probléma, hogy a korábbi korszakok (pl. ómagyar kor) beszélt nyelvi — mondhatni természetes nyelvi — állapotáról jóformán semmit sem tudunk, mert az ómagyar kori nyelvről tett megállapításainkat szinte kizárólag eredetileg is írásbelinek szánt szövegek alapján tesszük, és csak annyit sejtünk, hogy azért ez meglehetősen nagy mértékben eltérhetett a korabeli és a beszélők tömegei által használt nyelvtől. Ennek a problémának a súlyosságán minden bizonnyal enyhít az, amit PUSZTAI FERENC fogalmaz meg: „Természetesen a középmagyar nyelvemlékekben megragadható beszélt nyelvi jelenségek a korábbi szinkroniára is visszavetítendők, hiszen aligha kétséges, hogy ezek jó része nem ekkor keletkezett, hanem — a jegyzőkönyvjellegnek, a szövegtípusjegyeknek megfelelően — csak ekkor került be számos példában és változatban az írott nyelvbe.” (PUSZTAI i. m. 381).

Ezt továbbgondolva, és figyelembe véve a sokak által idézett azonosság elvét (uniformitarian principle — pl. SUSAN ROMAINE, *Socio-Historical Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1982. 122; SÁNDOR KLÁRA i. m. in: SÁNDOR KLÁRA szerk. i. m. 66), vagyis hogy a múltban történt nyelvi változások lényegében úgy zajlottak, mint a ma folyamatban lévő, jól megfigyelhető és leírható nyelvi változási folyamatok, tehát

sok esetben bátran alkalmazható a szinkrón szociolingvisztika egyes következtetéseinek analógiája — akkor nem szükséges tovább magyarázni, hogy miért nyithat óriási perspektívákat a nyelvtörténetírásban a történeti szociopragmatika.

Visszakanyarodva a tanulmány elején leírtakhoz: azt a véleményt osztom, amely szerint a nyelvtörténet kompetenciájába föltétlenül beletartozik a magyarázat, az okok lehető legteljesebb felderítése is — már csak azért is, mert akárcsak az emberi testben és lélekben, az emberi nyelvben is végső soron „minden mindennel összefügg”.

Végülis mi a lényeges eltérés a középmagyar kori beszélt nyelvet rendszerszemléletű megközelítésben vagy pragmatikai megközelítésben vizsgáló munkák között?

Az, hogy a rendszerszemléletű egy idő után már nem teszi fel a Miért? kérdést — nem is teheti fel, mert azzal már kimenne a rendszervizsgálat hatóköréből. Ahhoz, hogy folytathassa a kérdésfeltevést, egy másik nézőpontot is magáévé kell tennie. Csak két rövid példa egy XVI—XVII. századi politikusok leveleit vizsgáló tanulmányból: „a közlési szituáció (ki kinek ír) láthatóan befolyásolja a frazéma-használatot”; vagy — az enyhébb becsmérő szók használatáról írva — „az *eb* és frazeológiája, úgy látszik, személyválogatás nélkül használható volt bárki írt bárkinek.” (B. GERGELY i. m. 195—6). Mindkét megállapítás után kívánczokra a kérdés: Miért? — de ennek feltevése és a megválaszolására irányuló szándék egy alapvetően nem pragmatikai megközelítésű írásból elmarad.

A pragmatikai szemléletmódot is bevonva a nyelv történetének kutatásába, bátrabban lehet feltenni a Miért? kezdetű kérdéseket, mert nagyobb az esély, hogy közelebb jutunk a válaszhoz, mintha csak a rendszertörténet vagy csak a „külső” nyelvtörténet felől közelítenénk. SÁNDOR KLÁRA idézi LABOVOT: „...szükségszerűen torzítja tudásunkat, ha egy-egy nyelvi jelenséget két részletben próbálunk elemezni: a »külső« és a »belső« nyelvészeti eredményeinek összege nem lesz azonos azokkal az eredményekkel, amelyeket a nyelvész akkor kap, ha a nyelvet természetes működése közben tanulmányozza” (in: SÁNDOR KLÁRA szerk. i. m. 58).

Maradt még egy kérdés megválaszolatlanul: amikor a beszélt nyelv történeti vizsgálatáról van szó, a két különböző iskola/paradigma kutatói, a rendszerszemléletű és a pragmatikai kiindulású, valóban ugyanazt mondják-e — mondhatják-e ugyanazt; ugyanazokra a következtetésekre jutnak-e — juthatnak-e ugyanazokra a következtetésekre; ugyanolyan esetleges összefüggéseket tárhatnak-e fel, annak ellenére, hogy más-más nézőpontról indulnak és különböző módszerekkel dolgoznak?

Ez nagyon is valódi és nyitott kérdés, mivel nálunk még sem a magyar nyelvtörténeti hagyományokban inkább gyökerező rendszertörténeti kiindulású közép- és kora újmagyar kori beszélt nyelvi kutatásoknak, sem a még újdonságnak számító történeti pragmatikaiaknak nincs annyi konkrét eredménye, hogy a kérdés felelősséggel megválaszolható lehessen (az előbbinek még nagyon kevés, az utóbbinak — tudomásom szerint — semmi).

Most úgy gondolom, hogy valószínűleg nem érkezik ugyanoda a két különböző irányból induló kutatás. Ha egy alapvetően funkcionális kérdésnek eredünk a nyomába, és ezt a pragmatika elméleti és gyakorlati bázisáról kiindulva tesszük, akkor már eleve úgy indulunk, hogy tudjuk és elfogadjuk, hogy a konkrét problematika része annak a rendszernek és az összefüggések azon hálózatának, amelyet a szinkrón pragmatika — a „fordulat” óta, az elmúlt 30-40 évben — a nyelvhasználatról feltárt és bizonyított. A kutatandó problémának ez a beágyazottsága nem jobb vagy rosszabb, hanem más ívű következtetések levonására ad lehetőséget, mint a rendszerközpontú-rendszertörténeti beágyazottság.

A tanulmány elején föltett kérdésre — szükség van-e a magyar nyelvtörténet másfajta megközelítésére? — azt válaszolom, hogy igen. De nem szemléletváltásra, hanem szemléletbővítésre gondolok. Annál is inkább, mivel úgy látom: a történeti pragmatika pontosan ezt jelentené vagy jelenthetné. Azaz: nem egy új diszciplína felka-

pását, alkalmazását és egyúttal a régi elvetését, hanem egy nagyszerű lehetőséget. Annak a lehetőségét, hogy lehet szabadon közlekedni két paradigma, nyelvészeti megközelítési mód között.

Ez nyilván tudományszemléleti kérdés is. Mi a fontosabb: a paradigmák, szemléletmódok „tisztán tartása”, vagyis következetes és kizárólagos alkalmazása, vagy az egymás után feltett kérdések, amelyek nyomán át kell menni más iskolákba, szemléletmódokba — és ez esetleg azzal jár, hogy keveredni fognak a szempontok és nézőpontok, és bizonytalan, hogy ebből a keveredésből káosz vagy éppen egy új rend fog-e kibontakozni?

Ez a sokat hangoztatott interdiszciplinaritás korában álnaív vagy elkésett kérdésnek tűnhet, de tapasztalataim szerint nem az. A nyelvészet ugyanis azzal a kínos ellentmondással küzd, hogy, egyfelől, lévén tudomány, mindennél többre tartja a korrekt, alapos, tényhű feltárást és a világos, következetes, egyértelmű érvelést; másfelől viszont vizsgálatának tárgya a bonyolult, hétköznapi értelemben következtelen, egyértelműnek és egyértelműen a legkritikább esetben értelmezhető emberi produktum, a nyelv... Így aztán meglehetősen groteszk helyzetekbe keveredünk lépten-nyomon: minden nyelvészeti iskola a saját, a többiekétől eltérő szűkebb szakmai nyelvezetén következetesen mondja a magáét, miközben a felek időnként már egymást sem értik, a kicsit is kívülálló meg észre sem veszi, hogy voltaképpen mindannyian ugyanarról a dologról beszélnek, csak más-más irányból közelítenek felé. Ebben a kérdésben addig valószínűleg nem is lesz igazán jó megoldás, amíg számunkra fontosabb a saját paradigma konzekvens és kizárólagos alkalmazásából fakadó megnyugtató egyértelműség és következetesség, mint annak a tudomásul vétele, hogy az az egy, közösen vizsgált dolog, a nyelv, minden, csak nem tiszta és egyértelmű, és egy nézőpont felől sosem fogunk közelebb jutni a „megmagyarázásához” — mert nincs az a nyelvészeti paradigma, amelybe a nyelvvel kapcsolatos összefüggések hálózata beleygőmészölhető lenne.

A magam részéről úgy gondolom, hogy a kérdés a lényeg, melyet a nyelvhasználat tal szervesen összefonódó nyelvről teszünk fel, és az a cél, hogy minél messzebb jussunk a kérdés megválaszolásában. És ennek érdekében a miértekre kíváncsi kutató, aki mindkét paradigmában szabadon és otthonosan közlekedik, mindkettőből azokat az eszközöket alkalmazza és képes egymással összhangban alkalmazni, amelyek az éppen adott vizsgálatot, illetve a vizsgálat célját: a konkrét problematika lehető legmélyebb megismerését segítik.

Talán egy hasonlat jobban megvilágítja, hogy miben látom a történeti pragmatika lényegét. Ha mindannyiunk érdeklődésének tárgyát, a nyelvet úgy képzeljük el, mint egy háromdimenziós tárgyat egy sötét szobában, akkor az egyes nyelvészeti megközelítési módokra úgy gondolhatunk, mint egy-egy lámpára, amelyek mindegyike egy-egy kis részletet világít meg a fénykörével ebből a sötét és rejtelmes tárgyból. A nyelvet kutatók általában megállapodnak egy-egy lámpa mögött, és onnan nézelődnek, mert a vizsgált objektumnak még azon a kis részén is, amelyet választott lámpájuk megvilágít, annyi néznivaló van, hogy akár egy életet el lehet ott tölteni. Persze át lehet menni idővel másik lámpa mögé, ha ennek valamilyen okból szükségét érzi a kutató. Véleményem és reményeim szerint a történeti pragmatika nem azt jelenti, hogy egy újabb lámpát gyújtunk. Hanem sokkal inkább azt, hogy ha mondjuk a rendszerszemléletű nyelvtörténet egy ilyen lámpa a sokból, a pragmatika meg egy másik, akkor a történeti szociopragmatika azt jelenti, hogy miután mindkét lámpa mögött nézelődtünk, mindkét lámpa fényénél vizsgáltuk a kérdésünket, egy lépésnyit eltávolodunk mindkettőtől, és ebből a távolságból remélhetőleg meglátunk olyasmit is, amit a két fénykör együttes fénye mutathat csak meg...

Historical sociopragmatics: a new approach to the study of the history of Hungarian

It is both timely and imperative to renew the traditional system-centred approach to historical linguistics primarily focusing on Ancient Hungarian and Old Hungarian and supplement it with usage-centred research based on Middle Hungarian sources (like records of evidence in witchcraft trials). One possible way of doing that is offered by historical (socio)pragmatics, a line of study little known at present within Hungarian linguistics. Although a systematic application of (synchronically tried-and-true, all but classical) pragmatic theories and methods to historical material may come up against unforeseeable or even unresolvable difficulties, such "experimentation" is a promising enterprise: the pragmatic point of view and the theories built on it may provide historical investigations with a framework that can not only be expected to yield new conclusions but also to throw new light upon familiar facts of language history.

ZSÓFIA SÁROSI

Szinonim mondszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében*

1. Bevezetés. — A szinonímia a jelentéstan sokat kutatott területe. A nyelvtudomány kialakulásától kezdve számtalan definíció született, amely megkísérelte meghatározni a rokonértelműség jelenségeit. A vizsgálatok többnyire a lexémák szinonimitására vonatkoztak, és elsősorban a szavak jelentéstanát vizsgáló kötetekben, valamint a különböző szinonimaszótárak munkálatainak kapcsán kerültek reflektorfénybe.

A mondszerkezeti szinonímia azonban — mind a magyar nyelv vonatkozásában, mind általános nyelvészeti kérdésként — az alig kutatott területek közé tartozik leíró és történeti szempontból egyaránt (annak ellenére, hogy megnyilvánulási formáival sokféle elemzés számol). A nyelvhasználók — parafrázáló képességüknek köszönhetően — felismerik és szóbeli vagy írásbeli megnyilatkozásaikban több-kevesebb tudatossággal alkalmazzák is a mondszerkezeti szinonímia jelenségeit, amelyekkel nyelvtanuláskor (vagy fordításkor, tolmácsoláskor) közvetlenül is szembesülnek.

Vizsgálódásom kiindulása az volt, hogy a nyelvben minden korban létezik a szavak szinonimitásától közvetlenül nem függő mondszerkezeti szinonímia, amely megelőző korok nyelvi változásainak talaján alakul ki, s amely lehetőséget teremt újabb nyelvi változások létrejöttéhez. A variánsok hosszabb-rövidebb ideig való egymás mellett élésének szinkrón-diakrón vetülete közismert. „Az, ami a nyelv szigorú szinkrón leírója számára feleslegesnek tűnik, valójában a nyelv mozgásának egyik hordozója, s mint ilyen kettős arculatú. A szinkrón információközlés szempontjából biztosítja az információ hatékonyságát, a nyelv története szempontjából pedig a mozgási lehetőségeket” — írja RÓNA-TAS ANDRÁS (*A nyelvrokonság*. Gondolat Kiadó, Bp., 1978. 385). A nyelvtörténeti összefoglalókban elemzett variánsok azonban többnyire lexikaiak, morfológiaiak vagy hangtaniak.

Éppen ezért ezúttal mondszerkezetek terén kerestem választ a kérdésre: melyek bizonyos rokonértelmű formák alakulásának jellemző fokozatai; hogyan valósul meg

* A tanulmány az OTKA által támogatott T 031752 számú munkálat keretein belül készült.

a régebbi és újabb alakok egymás mellett élése és — KÁROLY SÁNDOR megfogalmazásában — a konkurens formák nyelvtörténetet alakító harca (KÁROLY SÁNDOR, Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. In: IMRE SAMU — SZATMÁRI ISTVÁN — SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.* NyudÉrt. 104. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 45). A kérdésfelvetéssel összefüggésben egy eddig külön nem vizsgált kategória is elkülönült: a formai változatok csoportja.

A) *Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok.* — A mondattani szinonímia területét az ugyanazon fő denotatív tartalom visszaadására alkalmas, ugyanakkor eltérő szerkesztésmódú és ezzel együtt kisebb mértékben eltérő jelentésű kifejezőeszközök alkotják. A szinonim szerkezetek a mondattani jelenségek összetettsége folytán sem szemantikailag, sem stilisztikailag, sem pragmatikailag nem feltétlenül fedik le egymást tökéletesen (jelenségei tehát soha nem szoros szinonimák); éppen ezen különbségeik által kínálnak választékot a nyelvhasználó számára. Két mondat szerkezet szinonim, ha felcserélhetők egymással anélkül, hogy a szerkezetet is magában foglaló szövegkörnyezet denotatív jelentése alapvetően megváltozna. (A kijelentések szinonimitásának más meghatározásait l. pl. KIEFER FERENC, *Jelentéelmélet.* Corvina Kiadó, Bp., [2000.] 26.) KISS SÁNDOR a mondattani szinonimák szembenállását az azonos referenciális tartalom bemutatásának eltéréseként, azaz másodlagos szemantikai különbségként, prezentációs oppozícióként ragadja meg. HAADER LEA a szinonim mondattani formákat egymás funkcionális variánsaiként határozza meg, amelyekben a választás lehetőségét az adja, hogy az azonosság és a különbözőség egyszerre van jelen bennük. (KISS SÁNDOR, *A mondattani szinonímia szerkezte és átépülésének tényezői.* In: HORVÁTH KATALIN — LADÁNYI MÁRIA szerk., *Állapot és történet — szinkronia és diakronia — viszonya a nyelvben.* ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Bp., 1993. 115; HAADER LEA, *Mikrodiakronia és változásvizsgálat.* Nyr. 2001: 367.)

A formai változatok ezzel szemben olyan mondat szerkezetek, amelyek — alaki eltérésük ellenére — nem mutatnak jelentéskülönbséget; tehát egymással tetszőlegesen felcserélhető (illetve nyelvtörténeti jelenségek esetében: az adatok tanúsága alapján ilyennek feltételezhető) elemek. A szinonim variánsok kialakulásának az alapja több esetben a formai változatok megléte: a különböző megformáltságú, de eleinte valószínűsíthetően azonos funkciójú szerkezetek tagjai idővel szinonimákká színesedhetnek.

A jelen tanulmány az összetett mondatok egyik típusában, a vonatkozó szerkezetekben vizsgálja a variánsokat. A szerkezeteket alkotó eszközrendszer tekinteti, ezen túlmenően azonban nem foglalkozik lexikai, illetve az egyes tagmondatok belügyeként mutatózó grammatikai különbségekkel.

B) *A vizsgálati anyag.* — Az anyagválasztást a bibliafordítások szövegének kötött jellege indokolja: az eredeti mondatokat a fordító szándéka szerint legpontosabban visszaadó magyar szerkezetek kétségkívül egymással is közeli rokonságban állnak. (További kérdés, hogy ennek a rokoni viszonyoknak mely fokozatai különböztethetők meg a párhuzamos szövegekben.) A biblia szövegek ugyanakkor — éppen kötöttségeik miatt — bizonyos más kérdések vizsgálatára nem alkalmasak, ezért a továbbiakban különböző szerzők és művek nyelvi anyagának elemzése újabb tanulságokkal szolgálhat majd.

Az adatok a kései ómagyar és a középmagyar kor (a XV., XVI., XVII. század) hat bibliafordításának három fejezetéből valók (Máté 10—12). Az anyagban a mintegy 130 szerkezet párhuzamai négyféle rokonsági fokot mutatnak: azonosságot, lényegi különbözőséget, formaváltozatot és szinonimaváltozatot.

Azonos szerkezetek a legritkébb esetben szerepelnek a párhuzamos helyek mind-egyikében. Sokkal gyakoribb, hogy a szövegek közül csak néhányban azonosak a szerke-

zetek, míg másokban ezekhez képest formai változatok vagy szinonim megoldások találhatóak. A mind a hat fordításban azonos szerkezetek háttérben egyszerűen értelmezhető és fordítható latin mondatok állnak, amelyek magyar megfelelőjében ugyanakkor — még ha a nyelv kínált is rá lehetőséget — nem vagy csak ritkán mutatkozott variabilitás.

A másik véglet jelenségei: a források közötti lényegi jelentésbeli eltérések igen ritkák. Olykor Sylvester erasmista precíziségre törekvő magyarítása tartalmi többletet eredményez: SylvB. 15v: „Nemde ket verebeczket egg küfde pinzeñ adna kiel, *mell' pinz allnak mondatik*” / Mt. 10,29: „Nonne duo passeris asse veneunt” / PestiB. 19v: „Nemde keet werebet hoznake hogý el agýak egý kýfpenzen” (kb. hasonlóan a többi fordításban is). Néha — legalábbis látszólag — indokolatlanul elmarad valamely tartalmi mozzanat: KárB.10r: „Es ne féllyetec azoktól, kic az tefet ólhetic meg, (O) hanem féllyetec attól, a' ki...” / Mt. 10,28: „Et nolite timere eos qui occidunt corpus, *animam autem non possunt occidere*; sed potius timete eum qui...” / PestiB. 19v: „Ees ne fellýetek azoktól, kýk meg ewlýk az tefet, *az felket kegýg nem ewlhetýk meg*, de fellýetek inkab azt, ký...” (kb. hasonlóan a többi fordításban is).

A dolgozat jellemző tendenciákat kíván bemutatni a formai változatok és a szinonim szerkezetek köréből. Ehhez a Vulgata és két mai fordítás ugyanezen részét is felhasználja. Az adatok idézésekor azonban nem feltétlenül sorakoztatja fel az összes forrást. A latint és a modern változatokat a vizsgált jelenség szempontjaitól függően hozza; a nyelvtörténeti forrásokból az elemzett szerkezetek megoszlása szerint idéz, ezen túlmenően azonban — ritka kivételtől eltekintve — ragaszkodik legalább az egyik ómagyar kori szöveghez (Müncheni Kódex, Jordánszky-kódex), a középmagyar kori protestáns fordítások egyikéhez (Pesti, Sylvester, Károlyi Biblia) és az egyetlen középmagyar kori katolikus változathoz (Káldi Biblia).¹

2. Formai változatok — mint már szó volt róla — azok a szerkezetek, amelyek csak alakilag térnek el egymástól, azaz a különbségeik nem okoznak jelentésbeli másságot. A vonatkozó mellékmondatok körében a kötőszók vagy az utalószók eltérései eredményezhetnek formai változatokat.

Formai változatok akkor keletkeznek, amikor bizonyos funkció már meglévő kifejezőeszköze mellett másik forma is használatos lesz anélkül, hogy a szerkezetek — eleinte legalábbis — megkülönböztetett szerepet viselnének. A formai változatként funkcionáló szerkezetek meghatározó elemei lehetnek párhuzamos keletkezésűek (pl. *mikoron*, *mikort*), vagy létrejöhetnek a korábbi forma talaján is (pl. a *ki* mellé keletkező *aki*).

A formai változatok jellemzője, hogy — mivel adott időszakon belül — a nyelvhasználó nem talál releváns különbséget közöttük, kötetlenül választhat közülük. Az idő

¹ A részletek a következő fordításokból származnak. (Az adatok után a műveknek a dolgozatban használt rövidítése szerepel; a szövegek a művek eredetijéből vagy faksimile változatából származnak, kivétel: NYÍRI ANTAL, A Müncheni Kódex. Akadémiai Kiadó, 1971.; a Káldi Biblia, amelynek az 1732-es kiadásából dolgoztam, ill. a két kortárs fordítás az Arcanum Adatbázis Kft. Bibliatéka c. CD-romjáról való.) K é s e i ó m a g y a r k o r: Müncheni Kódex (1416 után/1466. — MünchK.); Jordánszky-kódex (1516—1519. — JordK.). K ö z é p m a g y a r k o r: Wy Testamentum magýar nyeluen. (ford. Pesti Gábor, Bécs, 1536. — PestB.); Vy testamentū maýar nyelweñ. (ford. Sylvester János, Újsziget, 1541. — SylvB.); Az Szent Biblianac masodic resze. (...) Wrunc Iesvs Christvsnac Wy Testamentuma. (ford. Károlyi Gáspár, Vizsoly, 1590. — KárB.); Szent Biblia. (ford. Káldi György, Bécs, 1626. — KálB.). J e l e n k o r: Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Református Zsinati Iroda (a Magyar Bibliatanács megbízásából), Bp., 1995. (Prot.); Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat (az Apostoli Szentszék Könyvkiadója), Bp., 1996. (Kat.).

előrehaladtával azonban a formai változatok tagjai között differenciálódás következhet be, és így a korábban azonos szerepű formák már nem válthatók fel egymással minden következmény nélkül: vagy szinonimákká válnak (pl. a *ki/aki* kötőszós mellékmondatok), vagy specializálódással eltávolodnak egymástól (pl. a *ki/mi* kötőszós mellékmondatok). Olykor igen hosszú ideig is egymás mellett élhetnek a formai változatok tagjai (pl. az *(az) a dolog, ami.../(az) a dolog, amely...* típusú szerkezetek).

B) Az *az / amaz* szerkezetei a vizsgált korszakokban minden bizonnyal formai változatokként működtek: mindkét utalószó kifejezhetett egyszerű rámutatást is. (Vonatkozik ez az *azon* utalószóra is, l. DÖMÖTÖR ADRIENNE, A jelzői mellékmondatok. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2. A kései ómagyar kor. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 671.) A jelzői mellékmondat alaptagja előtt csak egyetlen rámutatóelem volt használatos. Az *az* névelő is, mutató névmás (utalószó) is lehetett. Az *amaz* (és az *azon*) ugyanakkor alkalmas volt arra, hogy egyértelművé tegye az utalószó szerepet.

A középmagyarban már általános a mutató névmás és a névelő kombinációja, és az *az a* típusú szerkezetben már egyértelmű az utalószó szerepe. Ennek ellenére az *amaz* egyelőre nem feltétlenül visel speciális jelentést (vö. 1b):

- 1.a MűnchK. 17rb: „ø Il’ es ki iouendø”
- 1.b KárB. 11r: „ø *amaz* Illyes, az ki el iouendø vala”
- 1.c KálB. 2: 283b: „ø az Illyés, a’ ki el-jövendø” (Mt. 11, 14).

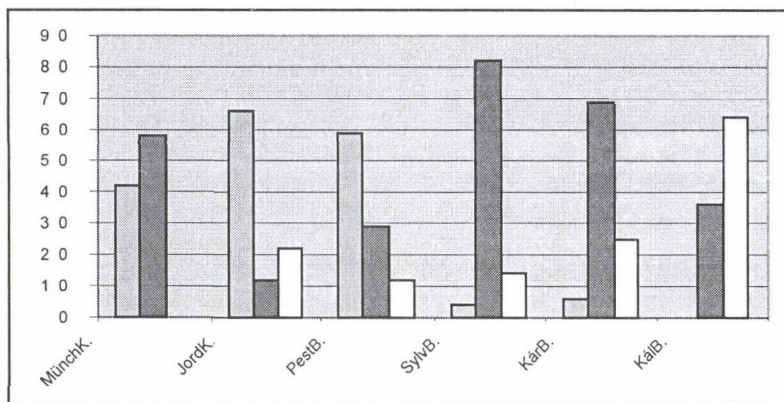
Az amaz — majd névelővel együtt állva — csak a későbbiekben fog a másik kijelölttől való megkülönböztetés jelentésében állandósulni. Névelő nélkül használt és egyszerű rámutatást kifejező utalószóként pedig az *azon* marad meg tartósan.

B) A *ki / mi, mely* szerkezetei a kései ómagyarban—korai középmagyarban feltehetően formai változatokként álltak egymás mellett a –személy (‘nem személy’) jelentésjegyű alaptagok társaságában. Az ómagyar korban a *ki* kötőszó volt a legáltalánosabb mind személyekre, mind nem személyekre vonatkoztatva (ahogy a latin *qui, quae, quod* jelentése is egyszerre ‘aki’ és ‘ami’). A *mely* és a *mi* csak ritkábban fordult elő, általában nem személyek vonatkozásában. A formai változatok tagjai között a középmagyar korra lendületet vesz a differenciálódás: a *ki* kezd lefoglalódni a +személy jegyű szókra, míg a –személyek esetében fokozatosan visszább szorul (vö. 2. d, e, f):

- 2.a MűnchK. 17va: „keзде зидалмазни мѣд а: вазофсат кибѣн фсч иозагосч лѣтѣн^c уала”
- 2.b JordK. 386: „keзде gonozt mondany az varafoknak, kykben hŵ nagfok yozagokat tet vala”
- 2.c PestB. 21v: „keзде feddeny az varafokat, kykben ew fok chodakat tewt wala”
- 2.d SylvB. 17r: „elökeзде ßamlalni gonoffagokot az vārofoknak az mell’ekben ũ fok ifteni tehetfighit ielentette vala”
- 2.e KárB. 11r: „keзде Iefus ßemekre hánni az vārofoknac, az mellyekben Ifteni erö által való tfudákat tött vala”
- 2.f KálB. 2: 283b: „keзде fzemekre hánni a’ vārafoknak, mellyekben igen fok cfodái löttek” (Mt. 11,20).

A korábbi fordításokban — Pestivel bezárólag — még jelentős számban vonatkozik élettelenre a *ki* (vö. 2. a, b, c). A további szövegekben — Sylvestertől kezdődően — már csak egészen kivételesen, illetve Káldinál a XVII. században már egyáltalán nem. Mivel a Pesti- és a Sylvester-fordítást mindössze öt év választja el, a látványos különbséget nem magyarázhatja az idő előrehaladtával megváltozott nyelvszokás; itt Sylvestertől kezdve sokkal inkább a működő tendencia felismeréséről és tudatos követéséről lehet szó.

A *ki*, *mely*, *mi* változatok -személy melletti százalékos megoszlása
(*ki*: szürke oszlop, *mely*: fekete oszlop, *mi*: fehér oszlop):

Párhuzamban a *ki* visszaszorulásával a JordK.-től kezdve folyamatosan növekszik a –személy melletti *mely* és a *mi* részesedése. A *mely* a középmagyar korban — egészen Kálidiig — többségben van a *mi*-hez képest. (A két kötőszó használatáról l. a következő pontot.) Sajátos és feltehetően egyéni nyelvhasználói törekvést jelez, hogy a legkorábbi szövegben, a MünchK.-ben a *mely* gyakoribb, mint a *ki* (ebben több mint száz évvel előtte jár kora nyelvszokásának).

A bibliafordítások tehát azt mutatják, hogy a *ki* és a *mi*, *mely* használatának differenciálódása a +személy / –személy vonatkozás szerint már a XVI. század közepétől szabállyá erősödő tendencia. A különböző szerzőktől és többféle műfajból származó művek vizsgálata azonban arról tanúskodik, hogy még a XVIII. században sem számít ritkaságnak a –személy melletti *ki*. (DÖMÖTÖR ADRIENNE, A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban: MNy. 2000: 199.) Ez a tény egyrészt arra vall, hogy a bibliafordítók koruk kimagaslóan tudatos nyelvhasználói voltak. Másrészt óvatosságra int azzal kapcsolatban, hogy a bibliafordítók nyelvhasználatának vizsgálatából levonható következtetéseket minden esetben a korra vonatkozó általános igazságnak tekintsük.

C) A *mi* / *mely* szerkezetei az adatok tanúsága szerint az ómagyarban és a középmagyar kor elején formai változatként működtek az (az,) (a)mi... és az (az,) (a)mely... típusú vonatkoztatásban (azaz a nem jelzői szerepű — kitett vagy ki nem tett — főnévi mutató névmási utalószó mellett). Ennek az időszaknak a fordításaiban az utóbbi a gyakoribb (vö. utalószóval: 3. b, c; utalószó nélkül: 3. a, d). A továbbiakban azonban az (a)mi kezd általánossá válni ebben a funkcióban. Károlyinál a XVI. század végén már kicsi az ingadozás, Kálidi pedig következetesen ezt a mai napig is szabályszerűnek elfogadott szerkezetet használja (vö. 3. e). A vizsgált korszakok végére tehát a –személy alaptagra vonatkozó szerkezetek egyik típusában differenciálódás ment végbe:

- 3.a MünchK. 17ra: „Meñnètec hizdeffetecmeg Ianofnac / mel' /'eket hallottatoc”
- 3.b PestB. 21r: „Menÿetek el mongÿatok meg Ianosnak azokat mellÿeket hallottatoc”
- 3.c SylvB. 16v: „es kuetÿgkippeñ beÿill' itec meg az Janofnac ezeket az mell'eket hallotoc”
- 3.d KárB. 10v: „Mennyetec el, és mondÿátoc meg Iánofnac, az mellyeket hallotoc”

- 3.e KálB. 2: 283b: „El-menvén jelentféték-meg Jánofnak, a' miket hallottatok” (Mt. 11,4).

A differenciálódás eredménye a mai napig fennáll; az *(az)*, *ami...* az igényes nyelvhasználatra jellemző (és szabályszerűnek minősített) forma, azonban találkozni az *(az)*, *amely...* változattal is, kevésbé gondosan megformált, elsősorban szóbeli megnyilatkozásokban. Az *(az)* *a dolog*, *(a)mely...* típusú szerkezetekben (vagyis a jelzői szerepű — kitett vagy ki nem tett — főnévi mutató névmási utalószó mellett) az *(a)mely* a vizsgált korszakokban meglehetősen következetességet mutat, s ez kialakulóban lévő szabálykezdeményt sejtet:

- 4.a MünchK. 17va: „ha Sodomaban lottèc volna *è iozagoc mel'l'ec* te bènnèd l ttèc”
 4.b PestB. 22r: „ha fodomakba lewttenek volna *èz chodak, melyek* lewttenek te bened”
 4.c SylvB. 17r—v: „ha az Sadamanak vārošiban ielentettevolna az iften *az ũ fok ifteni tehetfghit, melleket* te benned ielente”
 4.d KárB. 11r: „ha Sodomában, *azoc az lłeni eróc* lettec vólna, *mellyec* te benned lettec”
 4.e KálB. 2: 284a: „ha Sodomában lőttek vólna a' *cfodák, mellyek* te-benned lőttek” (Mt. 11,23).

A szerkezeteknek ebben a típusában azonban az *ami / amely* választás a későbbiekben mégsem stabilizálódik; a szerkezetek ebben a szerepben napjainkig megmaradtak formai változatnak, de nagyobb a presztízse az *(az)* *a dolog*, *amely...* típusú szerkezetnek; például:

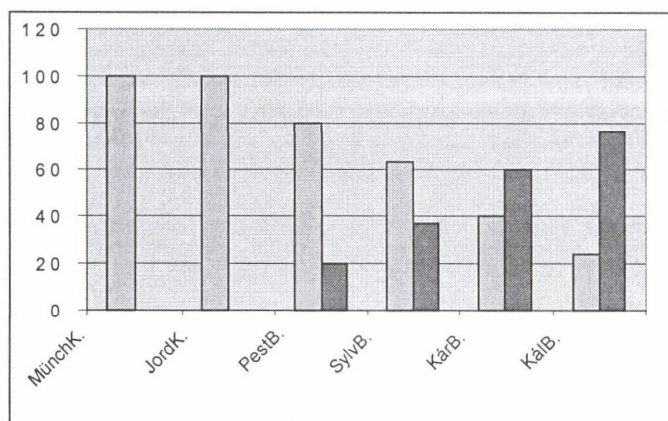
- 4.f Prot.: „Ha Szodomában mentek volna végbe *a csodák, amelyek* benned történtek”
 4.g Kat.: „ha Szodomában történtek volna *azok a csodák, amelyek* benned történtek”.

D) A *ki / aki*, *mi / ami*, *mely / amely* szerkezetei a vizsgált korszakokban — a névmások kötőszói funkciójában — formai változatokként látszanak működni. A kötőszók *a(z)*-előtagos összetett formája — a latin *qui*, *quae*, *quod* előtag nélküli fordításának variánsaként — a ragtalan utalószó + kötőszó újraelemzésével jött létre. A középmagyar korban válik gyakoribbá (vö. 5. d, e, f):

- 5.a MünchK. 16 vb: „*Ki* fogad tütökèt èngemèt fogad”
 5.b JodK. 385: „*ky* fogad tyteket, enghem fogad”
 5.c PestB. 20v: „*Valakj* týteket fogadand engemet fogad”
 5.d SylvB. 16r: „*Az ki* tütökòt fogadbe hāzāba, enghemet fogadbe hāzaba”
 5.e KárB. 10v „*Az ki* titeket bę fogad, engem fogad bę”
 5.f KálB. 2: 283a: „*A'ki* titeket bé-fogad, engem fogad-bé” (Mt. 10,40: „*Qui* recipit vos me recipit”).

Az ómagyar korra az előtag nélküli kötőszók jellemzők (ha a vizsgált anyagban nem mutatkoznak is az előtagos formák, azért szövényosan jelen vannak már ebben a korban is). A középmagyar kori fordításokban szövegről szövegre gyakoribbak lesznek az *a(z)*-előtagos kötőszók, arányuk a vizsgált időszak végén már felülkerekedik az előtag nélküli változatokén; a tendencia tehát már előlegezi az előtagos forma későbbi győzelmét.

Az előtag nélküli (szürke oszlopok) és az *a(z)*- előtagos változatok (fekete oszlopok) százalékos megoszlása:

Az *a(z)*- előtagos formák terjedése a *ki / aki* típusban a legszembetűnőbb. A *mely / amely* közül az előtagos forma csak elvétve fordul elő. Az *ami* előtag nélküli párja igen ritka; esetleg a középmagyar korban megsűrűsödő *aki* sodorta magával az ekkor elterjedő kötőszót, vagy lehetséges, hogy a *mi* személyes névmással való többlethomonímia játszhatott közre az előtagos változat gyors elszaporodásában. (Az utóbbi véleményen van HAADER LEA, Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról. In: KISS GÁBOR—ZAICZ GÁBOR szerk., Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 121.)

Az előtagos formák előretörésének folytatásaként a későbbiekben — már a vizsgált korszakok után — a *ki / aki* és a *mi / ami* kötőszós szerkezetek megszűnnek formai változatként működni: a közöttük kialakult stílusbeli különbség miatt a szinonim szerkezetek sorába lépnek: a *ki* és a *mi* archaikussá, poétikussá nemesedik. A *mely / amely* között ugyanakkor egyelőre kisebb marad a különbség, az előtag nélküli változat gyakran előfordul különböző műfajú szövegekben; nem minősül archaikusnak, de nagyobb presztízsű, mint előtagos párja, és főként írásban használatos. A kortárs bibliafordítások azonban a *mely* formával szemben következetesen az *amely*-t használják, ami arról tanúskodik, hogy a *mely* — a többi előtag nélküli formát követve — kiszorulóban van a mégoly igényes modern nyelvhasználatból is (vö. 4. f, g).

Megjegyzendő, hogy az 5. példasor a *ki / aki* váltakozáson túlmenően egy másik variánst is felmutat: a *valaki*-t (5. c).

A vonatkozó alanyi és tárgyi mellékmondatok — a bibliafordításokban a latint követve — számos alkalommal elől állnak. Ezt a pozíciót a feltételes jelentésárnyalatú mellékmondatok különösen kedvelik. Így az utóbbi jelentés önálló jelölő hiányában is könnyen beleértődhet ezekbe a szerkezetekbe, amit a párhuzamos helyek egyike-másika számos alkalommal a *vala*- előtagos formával kifejezésre is juttat (még ha a megoldást a latin nem támogatja is). Az elől álló mellékmondatokban gyakran párhuzamba kerülő *aki* és *valaki* típusú kötőszó — mint a *ki* típussal szemben formai többlettel bírók — formai alapon rokoníthatók lehettek (volna) egymással. Erre utal az is, amikor a szokásosan

valaki-vel fordított latin *quicumque* magyar megfelelőjeként — a *ki*-t, *aki*-t és *valaki*-t egyaránt használó fordítóknál — az *aki* szerepel (6. b):

- 6.a JordK. 385: „*vala ky* ytalt adand egynek ez aprok kezzel, ... nem vezty el hw erdemeet”
 6.b KárB. 10v: „*az ki* italt ád ezec kózzúl czac az kiffebiknec, ... nem vefti el az ó jutalmát”
 6.c KálB. 2: 283a: „*valaki* italt ád egynek e’ leg-kisfebbek-kózzúl ... el nem vefzti jutalmát” (Mt. 10,42: „*quicumque* potum dederit uni ex minimis, ... non perdet mercedem suam”).

A névmási kötőszók szerepalkalmasságában azonban nyilván élelnebb volt a származásuk folytán magukkal hozott jelentés, amely éppen a feltételesség kifejezésében döntő határozatlanság—határozottság tekintetében mutat alapvető különbséget. Az ellenpéldák jelentős száma — hátul álló mellékmondat, illetve a *vala*-előtagos párhuzam hiánya — arra vall, hogy az *aki* típusú formák szerkezetei nem váltak a feltételességet explicitté tévő *vala*-típusúak formai változatává. (A szerkezetek szinonimitásáról l. a 3. A) pontot.)

3. A szinonim szerkezetek (a korábban kifejtettek értelmében) abban különböznek a formai változatoktól, hogy jelentésük — tartalmuk lényegi azonossága mellett — némileg eltér egymástól. A nyelvhasználó tehát akár tudatosan, akár spontán módon, de mindenképpen különböző jelentésű szerkezetek között válogat, amikor a szinonim lehetőségek egyikét részesíti előnyben a másikkal szemben.

A szinonim szerkezetek közötti másodlagos jelentésbeli eltérések különböző fokúak lehetnek. Mutatkozhatnak enyhébbnek: a mondanivaló hangsúlyozásának fokozatnyi különbségét prezentálva; és lehetnek viszonylag erősebbek: implicit tartalmat explicitté avatva, illetve a kifejezésben rejlő többféle jelentés egyikét kiemelve. Ez utóbbiak közé tartoznak azok az esetek, amikor azonos alapfunkciójú, de részlegesen eltérő szerepű vonatkozó kötőszók szerkezetei kerülnek egymással párhuzamba, vagy amikor a vonatkozó mellékmondatos szerkezet maga váltakozik: mondatrészszel (ennek egyik, ritkábban előforduló fajtájában kisebb a jelentéskülönbség), vagy mellérendelő mondat szerkezettel. A jelen tanulmányban ezek a típusok képezik a vizsgálat tárgyát.²

A kötőszók váltakozása rámutat, hogy a szinonimitás általánosan elfogadott kritériuma — két szó szinonim, ha felcserélhetők egymással anélkül, hogy az őket is tartalmazó szövegkörnyezet jelentése megváltozna — csak az autoszemantikus szókra érvényes, a grammatikai funkciójú, viszonyjelentést hordozó szókra nem. Ezek esetében ugyanis a felcserélhetőség nem a lexémákat, hanem a szerkezetek egészét avatja szinonimná. A leg-

² A mondandó valamely mozzanatának árnyalatnyi kiemelésére szolgáló szinonim lehetőségek a későbbiekben szintén érdemesek lesznek a vizsgálatra. Ezek a vonatkozó mellékmondatos szerkezetek körében a következő váltakozásokban mutatkoznak meg. 1. A kötőszók között: az *amely helyen* / *ahol* típusú párhuzam. 2. Az utalószók között: 0 / kitett utalószó; a szórendi elhelyezés; eltérő hangrend (a mély hangrendű változat mindig lehetséges szerkezet; a magas hangrendű, „kifelé” utaló forma ehhez képest erősebb, nyomatékosabb megoldás); a névmások különbözősége (pl. *az* / *olyan*: JordK. 383: „*Vala ky* azert meg maradand mynd veghyg, az *olylan* ydwezwl” / Sylv. 15v: „de valaki mind vighigleñ bkefiguel valo túrifben maradmeg, az úduőzül”). 3. Az utalószó és az alaptag szerkezetei között: az *azt*, *akit* / *azt a férfit*, *akit* / *őt*, *akit* típusú párhuzam. 4. Az utalószó, az alaptag és a kötőszó szerkezetei között: az *azt a könyvet*, *amelyet* / *azt a könyvet*, *amely könyvet* / *azt*, *amely könyvet* típusú párhuzam. 5. A tagmondatok elhelyezésének különböző sorrendi változatai között.

kézenfekvőbb példa a kapcsolatos és az álvonatkozó mellékmondatok *és / ami* típusú köztöszómegfelelése, de számos egyéb szerkezet is bizonyítja a jelenséget. Így az azonos típusba tartozó — a példában időhatározói — alárendelések eltérő vonatkozó kötőszói:

- 7.a SylvB. 18r: „Ef Jefus *minek vtanna* megefmerete volna mafua mene onnan”
 7.b KárB. 11v: „Jefus pedig ezt *mikor* meg értette volna, el méne onnét” (Mt. 12,15: „Iesus autem *sciens* recessit inde”).

A *mikor* egyidejű mellékmondatot vezet be, ha legalább az egyik cselekvés (állapot) folyamatos. Ha azonban nem folyamatos cselekvésekről (állapotok fennálltáról) van szó, együttesükből a rákövetkezés mozzanata adódik. A 7. b a ’tudva, értve, ismerve’ jelentésű igenevet (vö. pl. MünchK. 18rb: „Ihc ke *tuduan* èlme ne onnaton”) a magyar ige kezdő formájával adja vissza, s így a szerkezet közvetlen rákövetkezést fejez ki (igenévvvel hasonlóan, pl. JordK. 389: „Jefus kedyglen *meg thudwan* el meene onan”). Ezt hangsúlyozza a 7. a) mondat fogalmazója az előidejűség *minekutána* kötőszavával, ezzel együtt pedig megteremti az oksági viszony értelmezési lehetőségét is. A kétféle szerkezet szinonim, a két kötőszó azonban — a szerkezetből kiragadva — nyilvánvalóan nem az.

A) A vonatkozó kötőszók váltakozása a szerkezetben rejtlő implicit és grammatikailag explicité tett jelentéstartalom közötti választás eredményét mutatja (mint ahogy erre az előző mondatpár is példát szolgáltatott).

A feltételesség jelentésárnyalata a vonatkozó mellékmondatokban jelöletlenül és jelölten is megmutatkozhat. A vizsgált korszakokban az előtag nélküli kötőszó a *vala-*előtagos formával és az *a(z)-*előtagos formával váltakozik.

Az előtag nélküli kötőszóval álló szerkezet kétféleképpen viszonyulhat a feltételességhez: vagy egyáltalán nem tartalmazza, vagy implicite jeleníti meg. A *vala-*előtagos kötőszóval álló szerkezetben ezzel szemben expliciten jelenhet meg az előzőbe csak beleírható feltételes árnyalat. A határozatlan névmás kötőszóként való alkalmazása a kérdőhatározatlan névmásból vonatkozó névmási kötőszóvá értékelődés korábbi folyamatának maradványaként lehetséges. A későbbiekben a feltételességnek a pusztá *vala-*előtagos kötőszóval való kifejezése többnyire kikerül a használatból, ám a számhatározói mondat-szerkezet a mai napig őrzi ezt a lehetőséget.

Nehezebb állást foglalni az *(a)z-*előtagos kötőszó szerkezetei és az implicit feltételesség korabeli viszonyának kérdésében. Az bizonyos, hogy a forma a későbbiekben a feltétel nélküli vonatkoztatás kötőszavaként stabilizálódik. A középmagyar kori párhuzamos mondatok azonban nem adnak kapaszkodót ahhoz, hogy fel lehessen tenni: az *a(z)-*előtagos kötőszók szerkezeteinek használatával bizonyos szerzők bizonyos helyeken ejteni akarták az implicit mellékjelentés lehetőségét. Csak annyit lehet megállapítani: a *vala-*előtagos szerkezetek párhuzamaiban az időben előre haladva egyre jobban felszaporodnak az *a(z)-*előtagos kötőszók, éppen úgy, mint az ilyen párhuzammal nem rendelkező helyeken (l. 2. D) pont).

A latin *quicumque*-t a fordítók rendszerint *vala-*előtagos kötőszóval adják vissza. Ilyenkor — igen ritka kivételtől eltekintve — azonos fordítások születnek, ami egyszerre mutatja a latin mondat-szerkezet egyértelműségét és magyarra ültetésének bejáratottságát:

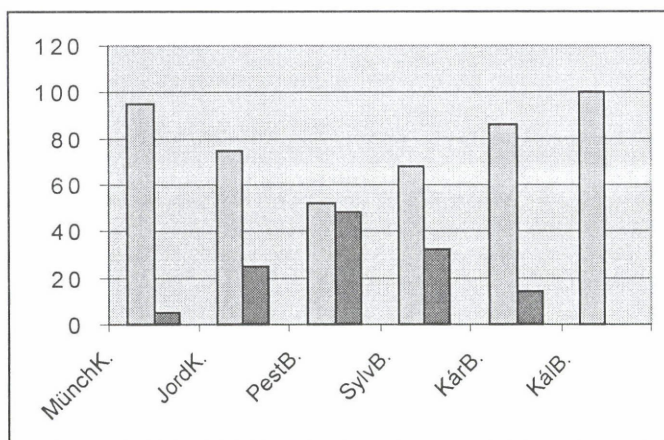
- 8.a MünchK. 18va: „*valaki* mondand iget èmbe2 fia èllèn megbolattatic nèki”
 8.b JordK. 390: „*vala ky* mondand *vala my* bezedet embernek ffya ellen, meg boczattatyk hw neky”
 8.c PestB. 24v: „*walakj* mondand 3oot, embernek fyanak ellene meg bochattatyk neky”

- 8.d SylvB. 19r: „*valaki* valami beídet mondānd az embernek fiānak ellene, meg boczattatik v̄neki”
 8.e KárB. 12r: „*valaki* b́olānd az embernek fia ellen, megbotfáttatic néki”
 8.f KálB. 2: 285a: „*valaki* az ember fia-ellen ízóll, meg-bocsáttatik néki” (Mt. 12,32: „*quicumque* dixerit verbum contra Filium hominis, remittetur ei”).

A *vala-* előtagos forma a *qui, quae, quod* fordításaként is gyakran megjelenik a párhuzamos helyek némelyikében (9. c, d), míg a többi fordításban a feltételelességet vagy nem tartalmazó vagy jelöletlenül hagyó (*a*)*ki* szerepel. A 9. példásor az időrendi skálát is szemléletesen mutatja. A mondatrend minden esetben a latin eredetit követi:

- 9.a MünchK. 16vb: „*Ki* ke' o at't'at aḡ o annat inkább zezeti hognē ēngemēt nē melto ēn hoziam”
 9.b JordK. 384: „*Ky* hw attyat es annyat fellyeb zerethy mynt enghemet, az nem melto en hozyam”
 9.c PestB. 20r: „*Valakj* attjyat, awagy annyjat, nalamnal fewlljyeb zeretj, Nem melto een hozzam”
 9.d SylvB. 16r: „*Valaki* fell'ebb beretendi az ũ att'at, auag anāt en nālamnal, nem milto az en hozzām”
 9.e KárB. 10v: „*Az ki* bereti attjāt vagy annyāt, inkább hogy nem engemet, nem méltó én hozzām”
 9.f KálB. 2: 283a: „*A'ki* attjāt vagy annyāt inkább fzereti hogy-fem engem, nem méltó hozzam” (Mt. 10,37: „*Qui* amat patrem aut matrem plus quam me, non est me dignus”).

A feltételelesség jelöletlenségének vagy be nem vonásának (szürke oszlopok) és *vala-* előtagos kötőszóval való jelöltségének (fekete oszlopok) százalékos megoszlása a *qui, quae, quod* (*vala-* párhuzammal rendelkező) fordításaiban:

A *qui, quae, quod* párhuzamaiban, miként egyéb helyeken is, az ómagyar kori fordítóknál az előtag nélküli kötőszó a leggyakoribb (vö. 9. a, b), azaz a felmerül(het)ő feltételes mellékjelentést vagy meghagyják implicit formában, vagy ejtik. Gyakran *vala-*

előtagos kötőszóval szerkesztenek viszont többek a középmagyar szövegek alkotói közül (vö. 9. c, d), azaz érzékelik és világossá teszik a feltételes jelentésárnyalatot. A KálB.-t megelőző középmagyar kori szövegekben eleinte egyre gyakoribb, majd ismét visszafo-gottabb ez a változat. Leggyakrabban a (több tekintetben is összefüggést mutató) Pesti- és Sylvester-fordításokban találkozni a *vala-* előtagos kötőszóval. Káldi azonban — aki a számos újítást tartalmazó protestáns fordítások után születő katolikus szövegváltozat megalkotójaként következetes konzervativizmussal rendre a latinhoz legközelebbi megoldásokat választja — egyszer sem tér el a latinnak megfelelő vonatkozó névmási kötőszó használatától. A terjedés meglendülő, majd a XVI. század közepétől-végétől megtorpanó folyamata azt mutatja, hogy egy nyelvi megoldás, jóllehet alkalmasnak bizonyult, mégis kiszorult a használatból.

A későbbiekben az explicit feltételeesség jelölőjeként az ilyen típusú szerkezetek is megkívánják a — már a korai ómagyar kortól adatolt — *ha* kötőszót. A *ha* és a korábbi névmási kötőszó — határozatlan névmási mondatrész — a mondat szerkezetétől függően gyakran ún. kettős alárendelést hoz létre.³ Ugyanakkor az *aki* kötőszós mellékmondat a feltétel nélküli vonatkozást fejezi ki. A protestáns fordítás gyakran az előbbi, a katolikus az utóbbi lehetőséget választja, saját szöveghagyományaira támaszkodva; például:

8.g Prot. „*Ha valaki* az Emberfia ellen beszél, bocsánatot nyer”

8.h Kat. „És *aki* az Emberfia ellen beszél, bocsánatot fog nyerni”

10.g Prot. „*ha valaki* nem születik víztől és Lélektől, nem mehet be az Isten országba”

10.h Kat. „*Aki* nem vízből és (Szent)lélekből születik, az nem megy be az Isten országába”.

A *ha ki* (*hanem ha ki*) / *valaki* / *ha valaki* korabeli küzdelméről árulkodnak a latinban is kettős alárendelést tartalmazó szerkezet fordításai (a példa a vizsgált korpuszon kívülről származik):

10.a MünchK. 86vb: „*hanē ha ki* ēfīngzűlētēndic vizgbol scēt lēlēcbl / nem mēhētbe iftēn^c orzágaba”

10.b JordK. 630: „*hanem ha ky* wyonnan zyletendyk vyztwl, es zent lelektwl, nem mehet be iftennek orzagaban”

10.c PestB. 187r: „*walakj* nem zyletyk wyztewl, ees zent lelektewl, be nem mehet iftennek orzagaba”

10.d SylvB.129r: „*ha valaki* viztűl, es bent lilektűl nem bűletendik, be nem mehet az iftennek orzagaba”

10.e KárB. 82v: „*ha valaki* nem bűletendic viztől és bent lélektől, nem mehet be az Isten országába”

³ Mai mondat szerkezetekre is érvényes: amennyiben a névmás a mellékmondatban a — rendszerint 0 fokú — utalószónak megfelelő mondatrészi szerepet tölt be, kettős függés figyelhető meg; pl. *Ha valakit nem szeretek, nem hívom el.; Ha valaki el akar menni, ne állj az útjába!* (Ezt a szerkezetet legalábbis a köznyelvben inkább az elől álló mellékmondat túri el.) Amennyiben azonban — ilyen megfelelés híján — az *akkor, ha* viszony érvényesül, önálló feltételes mellékmondat keletkezik, pl. *Eljövök, ha valaki értem jön.; Tovább is itt maradna, ha valakit nem kellene még meglátogatnia.*

- 10.f KálB. 2: 362a: „*ha* ki újonnan nem szűletik vízből és Szent-Lélekből, nem lehet-bé az Isten orfzagába” (Jn. 3,5: „*nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non potest introire in regnum Dei*”).

Megjegyzendő, hogy a feltételesség és a megengedés jelentésbeli rokonsága következtében a *qui, que, quod* fordításai közé a megengedő *akár-* előtagos kötőszó is beilleszkehdhet. Ezzel a mondatrend is módosulhat (11. b), ami igen ritka fordítási változtatás a bibliaátültetésekben:

- 11.a MünchK.18vb: „*mēdèn hiu ígēzōl / kit èmbezec bèzellèndn^c / okot kél adnia zōlla itelèt napiā*”
 11.b KárB. 12v: „*akarami* (!) *hiuolkodó* beszédet *βóllyanac* az emberec, *βámot adnac* arról az itélet napián”
 11.c KálB. 2: 285a: „minden hívolkodó ígérő, *mellyet* szólnak az emberek, *számot adnak* az itélet napján” (Mt. 12,36: „*omne verbum otiosum quod locuti fuerint homines, reddent rationem de eo in die iudicii*”).

A *quicumque* fordításaként is állhat *akár-* előtagos kötőszó (12. b):

- 12.a JordK. 392: „Byzonyawal *valaky* teendy en atyamnak akarattyat ..., az en atyamffya”
 12.b Sylv. 18v: „Mert *akarki* legen az ki az en atamnak akarattāt tiβi ez az ki ennekem atāmfia”
 12.c KálB. 2: 285b: „Mert *valaki* az én Atyám akarattyát cfelekefzi ..., az az én atyám-fia” (Mt. 12,50: „*Quicumque enim fecerit voluntatem Patris mei ipse meus frater*”).

Sőt, maga a *vala-* előtagos kötőszó is kifejezhet ráhagyást-megengedést. Olyan szövegkörnyezetben kizárólag ezt a szerepet viselheti, amelyben a mellékmondat nem bizonyos egyedekre vonatkozóan, hanem az érintett egyedek összességére (vagy meghatározott részének teljességére) vonatkozóan fogalmaz. A latin participiumot tagmondattá bontó fordítások szerkeszthetnek egyszerű vonatkozó mellékmondattal (13. b), de adott annak lehetősége is, hogy megengedő jelentésárnyalattal fogalmazzanak (13. c):

- 13.a MünchK. 18va: „*Mēdèn o2zag oñō bènne megozlatot megpuztoztatic*”
 13.b PestB. 24r: „mynden ország *ky ew* maga ellen meg hasonlyk, el romol”
 13.c KárB. 12r: „Minden ország *valamelly* magában meg hasonlíc él puštúl”
 13.d KálB. 2: 285a: „Minden maga-ellen meghafonlott ország, el-puštúl” (Mt. 12.25: „*Omne regnum divisum contra se desolabitur*”).

B) A vonatkozó alárendelt tagmondatok / mondatrészek párhuzamai — ezek az analitikus / szintetikus szerkesztési variánsok — a szerkezeti színónímia leggazdagabb tartományát képezik. A vizsgált korokban megjelenő változatok a mai napig is színónimákként működnek, de a különböző korszakokban — a szerkezet-típustól függően — eltérő az egyes változatok használati gyakorisága. A korok folyamán, ha nem is egyenes vonalú, mégis egyértelmű elmozdulás figyelhető meg az analitikus szerkesztésmód irányába. (A korok előrehaladtával — szintén nem egyenes vonalú terjedéssel — a mellérendelő szerkezetek is egyre erőteljesebben részt vesznek ebben a folyamatban; l. a 3. C) pontban.)

A vizsgált korszakokra jellemző, hogy ha a latin szövegben vonatkozó mellékmondatos megoldás szerepel, ezt a fordítók többnyire (bár korántsem mindig) követik. Változatosabb képet mutatnak viszont azok az esetek, amelyekben a latin participiumos szerkezetet vagy más, vonatkozó mellékmondatral is kifejezhető névszói mondatrészt tartalmaz. Az ezek körében mutatkozó leggyakoribb tendenciák képezik e részfejezet tárgyát.

1. A határozói igeneves mondatrészek / vonatkozó mellékmondatok váltakozása a kifejezés jelentésbeli többféleségének érzékeltetése és az egyik jelentés kiemelése közötti választás lehetőségéből adódik. A leggyakoribb ilyen szerkezeti párhuzamok, az időhatározók esetében például a mellékmondatos megoldás az igeneves szerkezet tömörségének megtörése árán alkalmas arra, hogy annak összetett jelentéséből kiemeljen, egyértelműsítsen valamely mozzanatot. Így: a cselekvések idejét (14. b); komplexebb határozók esetében a mellékmondat tiszta idővonatkozását (15. b, c — a 15. a, d tartalmazta állapotvonatkozás semlegesítésével):

14.a JordK. 382: „*El meenwen kedeg, predicall’atok*”

14.b PestB. 18v: „*Ees mjkoron el menendetek, predikal’atok*”

14.c SylvB. 14v: „*Mikoroñ kedigleñ elmentek, predikall’atok*”

14.d KálB. 2: 282a: „*El-menvén pedig praedikáll’atok*” (Mt. 10,7: „*Euntes autem praedicate*”).

15.a MünchK. 18 rb-va: „*Ihč ke· tuduā o gondolat’okat mōda nèkic*”

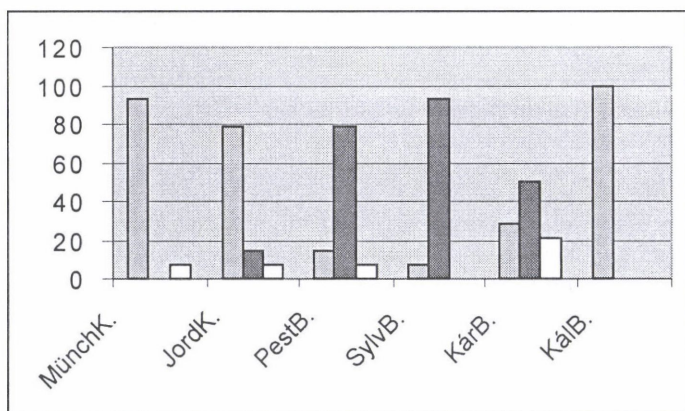
15.b PestB. 24r: „*Iefus kegýg mjkoron latna az ew gondolat’okat monda nekýk*”

15.c KárB. 12r: „*Iefus pedig mikor az ó gondolat’okat látta vólna, monda nekic*”

15.d KálB. 2: 285a: „*Jéfus pedig tudván gondolat’okat, monda nekik*” (Mt. 12,25: „*Jesus autem sciens cogitationes eorum dixit eis*”).

A határozói igeneves szerkezetek / alárendelő összetett mondatok megoszlásának vizsgálatával együtt regisztrálni kellett a párhuzamosan előforduló mellérendelő mondat-szerkezeteket is (tárgyalásukat l. a 3. C) pontban), ugyanakkor ez utóbbiak részese-
dése az adatok kis száma miatt legfeljebb csak jelzés értékű lehet.

A latin participiumos szerkezetek fordítási lehetőségeinek százalékos megoszlása (szürke oszlop: mondatrész; fekete oszlop: alárendelő mondat-szerkezet, fehér oszlop: mellérendelő mondat-szerkezet):

Mint a példák is mutatták (14. b, c, 15. b, c), elsősorban a középmagyar kori protestáns fordítások bontják az igeneves szerkezeteket mellékmondatokra. (Ez az erőteljesnek látszó elmozdulás az analitikus szerkesztésmód irányába azonban annyiban „csal”, hogy a vizsgálat nem az összes participiumos szerkezetet érinti, hanem csak azokat, amelyeknél legalább egy fordító a vonatkozó mellékmondatos megoldást választotta.) Káldi katolikus bibliája — a már említett grammatikai hűségére törekvése jegyében — megtartja az igeneveket, s így szerkezetei a legkorábbi fordításokéival kerülnek közeli rokonságba (vö. 14. d, 15. d; ill. 14. a, 15. a). Leggyakrabban Sylvester szerkeszt mellékmondattal — a már szintén említett tartalmi precizításra, kifejtettségre törekedve. Minden bizonnyal a fordítók egymásra hatása is tükröződik abban, hogy a latin igeneves szerkezet párhuzamaiban gyakran ugyanazokon a helyeken választ mellékmondatos, illetve szószervezetes megoldást Pesti, Sylvester, Károlyi (és elvértve a Jordánszky-kódex alkotója). Feltűnő ugyanakkor, hogy amikor a latinban mellékmondat szerepel, éppen Sylvester és Károlyi az, aki olykor nem mellékmondattal, hanem szószervezettel fordít. Ez arról árulkodik, hogy a szerzők nem alkalmazták feltételek nélkül fordítói-szövegalkotói elveiket, hanem elsősorban az adott szerkezet fordításához választották ki a szinonim lehetőségek közül a szerintük legmegfelelőbb formát.

A két modern fordítás azt mutatja, hogy a középmagyar kori tendencia folytatásaként tovább nőtt a mellékmondatos szerkezetek aránya. A fordítói eljárásokban a nyelvhasználatnak az analitikus szerkesztésmód irányába való eltolódása tükröződik. A mellékmondatos megoldások komplex igenevek esetén — mivel a tagmondat rendszerint csak egyikét tudja visszaadni az igeneves szerkezet jelentéseinek — általában a jelentés leszűkítésével járnak. A protestáns szövegváltozatban gyakoriak a mellékmondatok, és a katolikus változat sem követi mereven Káldi igeneves hagyományát; mindazonáltal „oda-vissza” akadnak eltérések, ami arra vall, hogy a modern kori fordítók is egyéni megfontolások alapján választanak a rendelkezésre álló szinonimák közül:

16.a Prot.: „*Ezt látva a farizeusok szóvá tették*”

16.b Kat.: „*Amikor ezt meglátták a farizeusok, szóltak neki*” (Mt. 12,2: „*Pharisaei autem videntes dixerunt*”).

A határozói igeneves szerkezet egyik speciális használatának párhuzamaiban — az eddigiektől eltérően — a variánsok csekély jelentésbeli eltéréssel járnak. Az egyenes idézetet bevezető kifejezések különböző formáiban a *kiáltván mond*, a *kiált mondván*, a *kiált és mond* és a *kiált* típusok mindegyike az idézetjelölő alaptag szerepét viseli; a kettős kifejezések egyike a megnyilatkozás tényét, másika valamely jellemzőjét fejezi ki. (A szerkezetek részletes vizsgálatát l. DÖMÖTÖR ADRIENNE, Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején: MNy. 2002: 64—6.) Például (csak a különböző változatokat bemutatva):

17.a MünchK. 17rb: „*hafonlatnac a' ... gèzmekechez kic vüoltuē mondnac o felecn*”

17.b PestB. 21v: „*Hafonlatos az olyan gyermekekhez, kük ... ýweltnek az ew tarfoknak, mondwan*”

17.c Sylv. 17r: „*hafonlatos az germekekhez kik ... úuóltenek az ű tãrfainak, eř ezt mongãk*”

17.d Kár. 11r: „*hafonlatos az gyermekekhoz, kic ... kiãltnac az o tãrfainac*” (Mt. 11,16: „*Similis est pueris ..., qui clamantes coaequalibus dicunt*”).

2. A nem határozói igeneves mondatrészek / vonatkozó mellékmondatok váltakozása a mondanivaló hangsúlyozásának fokozatnyi különbségét mutatja csak. A latin participiumos, de határozói igenévvel nem fordítható vagy egyéb szófajú latin mondatrész mellékmondatos visszaadása pusztán nyomatékosabbá teszi a benne megfogalmazott tartalmat, testességénél, „igésségénél” és olykor utalószavánál fogva (18. b, 19. c, ill. 18. c, 19. b):

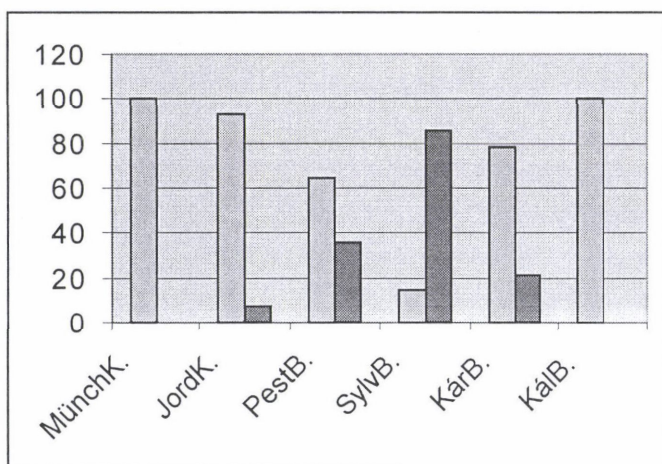
- 18.a MünchK. 16vb: „ἄ ἔμβεζῆ ὁ ἡζαβὲλιεὺς ὁ ἑλλῆνεγι”
 18.b PestB. 20r: „Ees embernek ellenfégy leznek, *kjk wannak ewnnen hazaba*”
 18.c SylvB. 16r: „Es az embernek ellenfghi lißnek azok az kik űneki hāzabeli nipi”
 18.d KálB. 2: 283a: „és az ember ellenfégi, *az ő háza-népe*” (Mt. 10,36: „et inimici hominis, *domestici eius*”).

- 19.a JordK. 386: „Hafonlatos az *pyacson ylo* gyermekekhez”
 19.b PestB. 21v: „Hasonlatos az olyan gyermekekhez, *kjk kyn ylnek*”
 19.c KárB. 11r: „hafonlatos az gyermekekhoz, *kic az piátzon űlnek*”
 19.d KálB. 2: 283b: „Hafonlő a' *piacson-űlő* gyermekekhez” (Mt. 11,16: „Similis est pueris *sedentibus in foro*”).

A leggazdagabb a szinonimák tára azokban a szerkezetekben, amelyekben a minősítő módosítás melléknév fordításából származik; a vonatkozó mellékmondat (20.c) párhuzamában állhat minőségjelző (20.a, e), értelmező (20.d), jelző értékű határozó (20.b):

- 20.a MünchK. 16ra: „*Cananeabèli* Simon”
 20.b JordK. 381: „*Symon kananeabol*”
 20.c SylvB. 14v: „*Simon ki Cananea newű tartomañbol valo vala*”
 20.d KárB. 9v: „*Simon Cananeábéli*”
 20.e KálB. 2: 282a: „*a' Kananaeus* Simon” (Mt. 10,4: „*Simon Cananaeus*”).

A latin nem mellékmondatos szerkezetek magyar párhuzamaiban álló mellékmondatok / egyéb névszói mondatrészek százalékos aránya (szürke oszlop: mondatrész; fekete oszlop: mellékmondat):

A szintetikus—analitikus szerkesztésmód megoszlása tehát nagyvonalakban hasonlít a határozói igenév párhuzamaihoz (itt, mellérendelés híján, csak kétfelé oszlanak a szerkezetek). Hasonló az ómagyar kori szöveghű (mondatrészes) fordítások dominanciája, a mellékmondatos szerkezetek arányának Pestinél és főként Sylvesternél való fellendülése, Káldinál való visszaszorulása. Azonban ezeken a helyeken jóval gyakrabban választja a nyelviileg gazdaságosabb megoldást Pesti, Károlyi és Sylvester is.

A mai fordítások közül mind a kettőben előfordul mind a kétféle megoldás — akár a saját szöveg hagyományuktól eltérően is (19. e, f) —, összességükben azonban a mondatrészes formák, tehát az egyszerűbb megoldás aránya kerekedik felül (18. e, f):

18.e Prot.: „Az embernek *a tulajdon családja* lesz az ellensége”

18.f Kat.: „az embernek ellensége lesz *a háza népe*”

19.e Prot.: „Hasonlít *a tereken tanyázó* gyerekekhez”

19.f Kat.: „Hasonlók azokhoz a gyerekekhez, *akik a piacon ülnek*”

Megjegyzendő, hogy szerkezeti szinonimián túli váltakozást eredményez az az eljárás, amelyet esetenként a magyarázó-tanító jellegű fordítások protestáns szerzői alkalmaznak, amikor a minőségjelzői mellékmondatot a szövegértelmező fordítás eszközévé teszik (21.c, d, 22. c, d, e), bár van fordítás, amely ugyanezt a célt mondatrészsel is eléri (21. a):

21.a MünchK. 16ra: „Mate a' ièles bünös müüèkedètbèli”

21.b JordK. 381: „vamos Mathe”

21.c PestB. 18v: „Mathe, kÿ az elewt nÿlwan walo býnes wala”

21.d SylvB. 14v: „Mathe ki fu:kar vala annak elötte”

21.e KárB. 9v: „amaz Máthé, ki Publicanus vala”

21.f KálB. 2: 282a: „Máte a' publikánus” (Mt. 10,3: „Matthaeus publicanus”).

22.a MünchK. 16ra: „Thadeus”

22.b JordK. 381: „Tadeuf”

22.c PestB. 18v: „Lebbeus, kÿnek wezetek newe Thadeus”

22.d Sylv. 14v: „Lebbeus, kinek vezetik newe vala Thaddeus”

22.e Kár. 9v: „Lebbeus ki vizezec neuéről Taddëufnac hiuattatic vala”

22.f Kál. 2: 282a: „Taddaeus” (Mt. 10,3: „Thaddaeus”).

A többletinformációt tartalmazó szerkezetek túllépnek a szerkezeti szinonimián, hiszen lényegi jelentésbeli eltérést mutatnak. A mondatrészes és mellékmondatos szerkezetek háttérében a megmagyarázandó—kifejtendő és a magyarázat—kifejtés ekvivalenciaviszonya áll. A jelenséget pragmatikai szinonimiának lehetne nevezni.

C) Az alárendelt / mellérendelt tagmondatok váltakozása — mint a 3. C) 1. pontban már szó volt róla — az alárendelt tagmondatok / határozói igenéves mondatrészek váltakozásához kapcsolódik. A szintetikus—analitikus kifejezésmódok skáláján a tagmondaton belüli (mondatrészes) szerkezeteket az alárendelő összetett mondatok, ezeket pedig a mellérendelő tagmondat szerkezetek követik. (A sort a leganalitikusabb megoldásként az önálló mondat zárja; ilyen adat azonban a vizsgált anyagban nem mutatkozott.) A váltakozás az időhatározói alárendelés / kapcsolatos mellérendelés, valamint az áljelzői alárendelés / kapcsolatos mellérendelés szerkezeit érinti. Az időbeli rákövetkezés kifejezhető explicit módon (időhatározói mellékmondattal);

ezt a jelentést az egyszerű kapcsolatos mellérendelés, valamint az áljelzői mellékmondat is hordozhatja.

A vizsgált szövegekben az alárendelt és mellérendelt tagmondatok váltakozása egyrészt olyan helyeken figyelhető meg, amelyeken a latinban is alá- vagy mellérendelt tagmondat áll, s ennek átültetésekor némely fordító a másikféle megoldást választja (illetve van, aki „visszafordul” a határozói igenévhez).

Alárendelő mondatszerkezet a latinban: a magyarban alárendelő (időhatározói) mondatszerkezet (23. a, d) / mellérendelő (kapcsolatos) mondatszerkezet (23. b) / határozói igenév (23. c):

- 23.a JordK. 388: „*Es mykoron ennen el ment vona, yewe hw fynagogayokban*”
 23.b PestiB. 23r: „*De onnet towab iarula, ees mene az ew fynagogayokba*”
 23.c KárB. 11v: „*Es el ménuén onnét, méne az ó Synagogáiokba*”
 23.d KálB. 2: 284b: „*És midőn onnét el-ment volna, méne az ő fynagógájokba*”
 (Mt. 12,9: „*Et cum inde transisset, venit in synagogam eorum*”).

Mellérendelő mondatszerkezet a latinban: a magyarban mellérendelő (kapcsolatos) mondatszerkezet (24. a, c) / alárendelő (áljelzői) mondatszerkezet (24. b):

- 24.a MünchK. 18rb: „*ъ krouètec otèt fokac / ъ megvizagzta okèt mēd*”
 24.b PestB. 23v: „*ees kewetek ewtet nagy fok feregek kyket mynd meg gyogyita*”
 24.c KálB. 2: 284b: „*és fokan követék ő'tet, és mind meg-gyógyítá őker*” (Mt. 12,15: „*et secuti sunt eum multi et curavit eos omnes*”).

Participium fordításakor is felléphet a mellérendelő mondatszerkezet (25. b, e), a fentebb vizsgált kétféle, gyakoribb megoldás, a határozói igeneves és az alárendelő mellékmondatos mellett (25. a, f, ill. 25. c, d). Megjelenésének kedvez az alaptagjához lazábban kapcsolódó, a tagmondathoz mintegy kiegészítésül hozzátoldott igeneves szerkezet:

- 25.a MünchK. 17rb: „*me2t iot Ian9 nem euen fem iuan*”
 25.b JordK. 386: „*Mert el ywee Janos, fem eweek, fem ywek*”
 25.c PestB. 21v: „*El iwe Ianos, ky nem ezyk snem yzyk wala*”
 25.d SylvB. 17r: „*Mert eliöue az Janos, ki fem íbik fem íbik*”
 25.e KárB. 11r: „*Mert el iött az (kereztelő) Iános, f-nem ébíc, fem íbíc*”
 25.f KálB. 2: 283b: „*Mert el-jött János fem évén fem iván*” (Mt. 11,18: „*Venit enim Iohannes neque manducans neque bibens*”).

A mellérendelt tagmondat alkalmas lehet arra is, hogy az alárendelt tagmondatban rejtező pragmatikai lehetőséget grammatikai eszközzel kifejezésre juttassa. Ha az időhatározói mellékmondat főmondatának igéje felszólító módú, a mellékmondat — a megnyilatkozó szándékától függően — felszólítás értékű is lehet. Mellérendelt tagmondattá avatásával ez a tartalom explikálódik (26. a / 26. b):

- 26.a MünchK. 16ra: „*Meñnètec ke' pzedical'l'atoc*”
 26.b SylvB. 14v: „*Mikoroñ kedigleñ elmentek, predikall'atok azoknak*”
 26.c KálB. 282a: „*El-menvén pedig praedikállyatok*” (Mt. 10,7: „*Euntes autem praedicate*”).

A legkorábbi szöveg, a MünchK. „merészebb” mondatértelmezését visszaigazolják a mai fordítások:

26.d Prot.: „*Menjetek el, és hirdessétek*”

26.e Kat.: „*Menjetek és hirdessétek*”.

A mellérendelő mondatszerkezetet is tartalmazó ómagyar és középmagyar kori párhuzamok kis száma miatt a statisztikai vizsgálatból nem lehet megbízható következtetéseket levonni. Annyi azonban látható: a középmagyar kori protestáns fordításokban gyakrabban jelenik meg, míg Káldinál ritkább; ismét elsősorban amiatt, mert a szerző ragaszkodik az igeneves formák szerkezetű tolmácsolásához. (Nagyobb számú adat elsősorban Pestinél és Sylvesternél mutatott eltérést a mellérendelések javára; I. GUGÁN KATALIN, Syntactic Synonymy: a Case Study: Acta Linguistica Hungarica 49. 2002: 34 és kk.).

A modern fordítások ezeken a helyeken a korábbi szövegeknél nagyobb arányban tartalmaznak mellérendelő mondatszerkezeteket (a protestáns, saját hagyományával egybevégezően gyakrabban, mint a katolikus). Többször megfigyelhető, hogy mindkét mai fordítás a saját felekezeti szöveghagyományánál egy fokozattal analitikusabban szerkeszt: az igeneves szerkezet párhuzamában alárendelés (25. h), az alárendelés helyén mellérendelés áll (24. d); a kötőszós mellérendelést pedig a jelöletlen, tehát még önállóbb, kötőszó nélküli variáns váltja fel (24. e, 25. g):

24.d Prot. „Sokan utána mentek, *s ő mindnyájukat meggyógyította*”

24.e Kat. „Sokan követték; ő meggyógyította mindnyájukat”

25.g Prot.: „Eljött János, *nem eszik, nem iszik*”

25.h Kat.: „Mert eljött János, *aki nem eszik, és nem is iszik*”.

A kapcsolatos mellérendelést tartalmazó változatok — lévén az alárendelő szerkezetekhez képest kevésbé grammatikus képződmények — jelentésükben összetettebbek, értelmezési lehetőségeikben nyitottabbak; akárcsak a korábbiakban sűrűbben használt komplex jelentésű határozói igeneves szerkezetek voltak.

4. Z á r s z ó . — A vizsgált szerkezetek konkurenciaharcának állása, amint erről az egyes részfejezetek tanúskodnak, koronként eltérő. Egyes esetekben a középmagyarra kirajzolódó tendenciák napjainkig érvényben vannak. Így például a korábban formai változatként működő (*a*)ki / (*a*)mi, (*a*)mely szerkezeeteinek differenciálódott használata vagy a határozói igeneves szerkezet / alárendelő mellékmondat szinonim variációinak egymás mellett élése (az utóbbiak gyakoriságának növekedésével). Máskor a vizsgált korszakokat követően másfelé vitt a nyelvi változások útja. Így például a középmagyarban még formai változatként jelen lévő *az / amaz* utalószós szerkezetek jelentésének stabilizációjában vagy a korban szinonim (*a*)ki / *valaki* típusú kötőszók szerkezetei közül az utóbbiak kiszorulásában.

A formai változatok többsége — mint jelentéskülönbség nélküli alakpár — az idők folyamán átértékelődik. A szinonim változatok — mint másodlagos jelentéskülönbséggel bíró elemek — bizonyos ideig egymás mellett élnek; némelyek változáson mennek át (l. a legutóbb említett példát), mások a nyelvi rendszer stabil elemeiként folyamatosan kínálják választékukat a nyelvhasználó számára (pl. a határozói igenevek / alárendelő / mellérendelő mondatszerkezetek párhuzamai).

A szinonim szerkezetek és a formai változatok vállatóra foghatók a párhuzamos kifejezőeszközök koronkénti elmozdulásáról, a velük kapcsolatos nyelvhasználatbeli változásokról; az elemzés tehát betekintést nyújthat az érintett mondattani formák életrajzába. Nagyobb anyagon végzett vizsgálat alkalmas lehet a szűkebben vett grammatikai szempontokon túlmutató jelenségek tanulmányozására is: a formák megoszlása szociokulturális, műfaji, nyelvjárási különbségeket mutathat.

A szintaxistörténetnek értékes adatokat szolgáltathat a variánsok tanulmányozása — mint ezt talán a jelen dolgozatnak is sikerült igazolnia a vizsgálati anyag viszonylagos szűkössége és a tárgyalt jelenségek korlátozott száma ellenére is.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Structural synonymy and formal variants: Relative clauses and their parallels in six early Hungarian translations of the Bible

Structural synonymy is exhibited by sets of expressions that are capable of conveying the same denotative content but are differently constructed and hence have slightly different meanings. Synonymous structures, due to the general complexity of syntactic phenomena, are not quite co-terminous semantically, stylistically, or pragmatically (i.e., they are not synonyms in the strict sense); it is exactly for that reason that they offer a choice for the language user. Formal variants, in the author's view, are sets of syntactic structures that do not exhibit any semantic diversity despite their formal differences; hence, they are freely interchangeable (or, in the case of historical phenomena, are assumed to be such on the basis of available data). The existence of formal variants is the basis of the subsequent emergence of synonymous constructions. — This paper discusses variation and structural synonymy in one type of complex sentences: those involving relative clauses. The data are taken from parallel passages of six different Hungarian translations of the Bible written between 1416 and 1626, supplemented by two contemporary translations of the same passages. The following phenomena are explored: among formal variants: constructions with *az / amaz* 'that'; *ki* 'who' vs. *mi* 'that' / *mely* 'which'; *mi* 'that' vs. *mely* 'which'; and *ki / aki* 'who', *mi / ami* 'that', *mely / amely* 'which'; and among synonyms: the alternation of relative conjunctions (the expression of conditionality), the alternation of relative clauses vs. constituents: and that of subordinate vs. coordinate clauses.

ADRIENNE DÖMÖTÖR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a magyar mássalhangzó-kvantitás kérdéséhez

A „Strukturális magyar nyelvtan” (szerk. KIEFER FERENC, Bp., 1994.) lapjain NÁDASDY ÁDÁM és SIPTÁR PÉTER kritikusan méri föl a rövid—hosszú mássalhangzók oppozícióját (188. lap). A minimális párok összeállítását után megállapítják, hogy csak az alábbi párok alkotják az oppozíciót: *ép : épp, fed : fedd, megy : meggy, var : varr, len : lenn, fen : fenn, meny : menny, hal : hall, áll : áll, kel : kell, száll : száll, tol : toll*. Ez az összeállítás alapos, bár nem teljes, és a szelekció alapelvei túlságosan kirekesztőek. Az első pillantásra éppen az a meglepő, hogy milyen kevés, mindössze 12 ellentétpárt állapítanak meg, holott a rövid—hosszú mássalhangzó-ellentét egyik

legfontosabb jellegzetessége fonológiai rendszerünknek. De a két szerző eleve kizár az ellentétből több szóalaktypust: 1. az egyszerű szótó ragos vagy képzős toldalékait (*agy* : *adj*), 2. a hangutánzó, hangfestő és indulatszavakat (*csat* : *csatt*), 3. a jövevényszavakat, rövidítéseket, mozaikszókat (*kassza* : *kassza*, *sok* : *sokk*, szóróvidítésekre, mozaikszókra nem adnak példát), 4. a tulajdonneveket vagy olyan jellegű melléknveket (*lap* : *lapp*).

A fonológia elméleti kézikönyveiben nincs egyértelmű meghatározás, hogy miként kell összeállítani a minimális párokat az oppozíció megállapítása szempontjából. A kézikönyvekben pedig gyakran szerepelnek morfológikusan bővített alakok. A Metzler-Lexikon (Sprache. Hrg. HELMUT GLÜCK. Stuttgart — Weimar, 1992.) *Minimalpaar* címszó alatt megadja az angol *red* 'vörös' és *led* (a *lead* 'vezet' ige múlt idejét vagy igenévt) párokat. A MARK ARONOFF — J. REES-MILLER (eds.), *The Handbook of Linguistics* (Malden, Mass. — Oxford, 2001.) című lexikonban ABIGAIL COHN szerző a *Phonology* címszóban (186) a *ram* 'kos' és *ran* (a *run* 'fut' ige múlt idejű vagy igenévi alakja) párokat veti össze. DAVID CRYSTAL, *The Cambridge Encyclopedia of Language* (Cambridge University Press, 1997.) a *Confucian* 'konfuciánus' és *confusion* 'értelmetlenség, zürzavar' (*s* és *zs* különbségű) párok ellentétével (28), tehát képzett szavakkal példáz.

Ha a szerzők szigorú kritériumain valamennyit enyhítünk, de még semmiképp nem vonjuk be az egyik egybevetett párba sem a személyragos vagy jeles alakot, a következő kilenc esetet mindenképpen az oppozíció példái közé sorolnám. Köztük egy-egy alak történelmileg származék ugyan, ám a mai nyelvérzék szempontjából jórészt elhomályosult.

ara : *arra* : A 'menyasszony' jelentésű *ara* nyelvújítási szó; az *arra* határozószó, amely először 1372 után található leírva a régiségben; kétségkívül az *az* mutató névmás származéka, de a mai nyelvérzék ezt aligha ismeri föl.

had : *hadd* : A *had* 1055. óta adatolható tagja szókincsünknek, a *hadd* kétségtelenül a *hagyd* ragozott alak fonetikai úton történt változásával keletkezett (1508-ból mutatható ki), de szinkrón szempontból nem tekinthető ragozott alaknak.

haló : *halló* : Mindkét szó származéka a *hal*, illetve *hall* igeének, de a *halló* homonimája is a *halló* mondatszó; mindkét lexémának igen kevés a kapcsolata az alapszavával.

hon : *honn* : A *honn* kétségtelen a *hon* főnévből keletkezett származék, mindkettő 1372 után bukkan föl, de mondatbeli funkcióik különböznek, tehát a mai beszélők sem erdeztetik egykönnyen a *honn* határozószót a főnévből.

könyű : *könnyű* : A *könyű* nem avult el, csak régies vagy költői alak, hiszen az iskolázott emberek (remélhetőleg ma is) ismerik Petőfi sorait: „Letörlni véle könyüimet érted...” A *könyű* első adata 1300-ból való, a *könnyű* századokkal később keletkezett; összetetésünkben persze nem ez, hanem a melléknév szerepel.

kelet : *kellet* : Mindkét szó a megfelelő ige származéka, a *kelet* a *napkelet* főnévből vált ki és a XVII. sz.-tól adatolható, a *kellet* pedig a *kell* igéből (1508. óta dokumentálható); e szavaknak az alapigékre való visszavezetése nem minden mai beszélő számára egyértelmű.

szelet : *szellet* : A *szelet* először 1395-ben található leírva, a *szellet* 'szentlélek' jelentésben a Huszita Biblia szerzőinek alkotása, mai jelentése költői stílusú, későbbi. Egyik szónak sincs kapcsolata a nyelvérzék szempontjából a *szel* igével, illetve a *szellő* vagy *szél* főnévvel, legfeljebb csak a vajt fülűek érzik.

vesző : *vésző* : A *vésző* mint a *vész* igéből képzett igenév ritkán fordul elő, pl. *A lángtengerbe vesző házból kimentették a lakókat*. A régiségben ez a Zrínyi Miklós-i idézet olvasható: „Most látom, töröknek dolga *vészőben* áll.” (Z. M. minden munkája. I. Kiadta Kazinczy Ferenc. Pest, 1817. 146). A *vész* igéből való leszármazás ma már elhomályosult.

lap : *lapp* : Itt emlitem meg a szerzők által a tulajdonnevek közé sorolt *lapp* névszót, ti. ez nem tulajdonnév, hanem köznév, mint a többi népnév: *német*, *francia*, *angol*, *orosz* stb.

Mint látjuk, főként az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév, illetve ennek főnevesült alakja fordul elő ezekben a minimális párokban. Rajtuk kívül még számos ilyen pár képződik, pl. *kelő* : *kellő*,

szelő : *szellő*, *való* : *valló*. Származásuk könnyebb felismerése ellenére legtöbbször elágazó jelentésárnyalata van, tehát e tekintetben elválnak az alapigétől, és ezért beleillenek az oppozíció rendszerébe.

De továbbmegyek a szerzők megszorító elveinek felülvizsgálatában. Nem látom be, miért kell kiiktatni a minimális párok közül azokat, amelyeknek egyik tagja hangszimbolikus eredetű (*csat* : *csatt*), hiszen azok szókincsünknek (és minden más nyelvekének) a többivel egyenértékű tagjai, és ugyan hány szó eredetét kutatva nincs biztos etimológia, hogy vajon az illető szó hangutánzó, hangfestő eredetű-e vagy sem.

Miért nem alkalmas az oppozíció alátámasztására a jövevényszó (*sok* : *sokk*, *kasza* : *kassza*)? Hiszen szép számú jövevényszó eredete az élő nyelv szempontjából ismeretlen, például a *lakk*, amely már a XVIII. század vége óta tagja szókincsünknek. Az ismert tulajdonneveket szintén elfogadnám tagpárnak az oppozícióban (*Bereg* : *berreg*). A gyakran előforduló mozaikszók és betűszók szintén azonos értékűek lehetnek a köznevekkel, gondoljunk a MÁV névből képzett *mávós* főnévre (ennek persze nincs ellentétpárja).

Vitatható még a ragos vagy jellel ellátott alakoknak párba állítása: *szögel* : *szöggel*, *agya* : *adja*, *orom* : *orrom*, és főként azoknak a ragos alakoknak a szembeállítása, melyek különböző nyelvtani funkciókat jelenítenek meg: *nyitok* : *nyitok*, *futok* : *futok*.

Ha eltekintünk is az idegen nyelvi példáktól, és csak a magyar fonológiai gyakorlaton belül maradunk, akkor is felmerül a ragos és jeles alakoknak megkülönböztető jellege. E tekintetben ismét a nyelvérzékre hivatkozom. Még a helyesírással hadilábon állók többsége is jól megkülönbözteti beszédében a hosszú és rövid mássalhangzókat (ingadozó eseteket nem számítva). Ezen túlmenően a nyelv iránt fogékony beszélők — számuk nem hanyagolható el —, továbbá a rímfaragók gyakran élnek stíluselemként oppozíciós eszközökkel, például az efféle mondatokban: „Hiába kértem, az a lökött *agya* nem *adja*”. Szépirodalmunkban bizonyára lehetne találni hasonló példákat. A *nyitok* : *nyitok* ellentétpár pedig olykor félreértések forrása lehet.

A szerzők nézeteit és ellenérveit áttekintve kétségtelen, hogy a mássalhangzó-quantitást nyelvünkben a NÁDASDY és SIPTÁR által felsorolt 12 minimális páron felül jóval több ellentét mutatja, és ezt az oppozíciót a fonológia szakemberein kívül az ösztönös nyelvérzékű beszélő is jól érzékeli.

FODOR ISTVÁN

A *székely* népnév első vokálisának milyenségéről

A közelmúltban BENKŐ LORÁND (MNY. 2002: 257—65) figyelemre méltó észrevételeket tett a *székely* népnév (nála néprész név) ómagyar kori történetéhez. Ezek közül az alábbiakban két megállapításához fűzök megjegyzéseket, mindkettő a népnév első magánhangzójára vonatkozik. BENKŐ két tétele a következő: 1. az „ómagyar adatok közt nincs valós kiejtési értékkel bíró *i*-s írásmódú”; 2. az „már az ómagyarban hosszú időtartamú, nyílt *ē* volt”, azaz „n y e l v á l l á s f o k a m i n d i g a l s ó v o l t, s z e z a k ö r ü l m é n y k i z á r m i n d e n f é l e *i*-s e l ő z m é n y - k o m b i n á c i ó t” (i. h. 261, 262).

1. Benkő ezen állításának két adat, illetve adatsoport mondhat ellent: egy II. Béla-kori (1131—41) oklevél *Scichul* személyneve (PRT. 8: 272), illetve a magyarországi középtalanságban a székelységre használt *Siculus* (plur. *Siculi*) alak. BENKŐ, persze, számolt mindkettővel, de eltekintett hasznosításuktól. A *Scichul*-vel kapcsolatban úgy vélte: az nem megfelelője a *székely* népnévnek, „inkább valami más személynév rejtőzhet ... az adat mögött”. Érvei ezek: a) mivel *Scichul* a sószállítók között szerepel, ezek közé székelylek aligha keveredtek; b) a sószállítók Erdélyhez kötöttek, a székelylek számottevő hányada viszont a korai Árpád-korban nem Erdélyben volt területileg

honos; c) „*i*-s írásmódja miatt nemcsak unikum lenne székely vonatkozású tulajdonneveink között, hanem időben feltűnően korai és elszigetelt attól a személynévi csoporttól, amely valóban a *székely* néprésznevet hordozza”; d) a *ch k-t* jelölő mivolta ez időben ritkább (BENKŐ i. m. 259—60). Az a) és a b) érv a történeti fejlemények tükrében nem áll helyt. Amennyire a gyér adatok ennek megállapítását lehetővé teszik, az Erdélyen kívüli székelyek a XIII. századra már elvesztették szabadságuk zömét, lesüllyedtek (KRISTÓ GYULA, A székelyek eredete. Bp., 2002. 95, 152), azt pedig BENKŐ is hangsúlyozta, hogy a sószállítók Erdélyhez kötöttsége nem jelentett feltétlenül erdélyi származást (BENKŐ i. m. 259). A d) érv nem ad perdöntő szempontot, a c) pedig éppen az, amiről szó van. Ennélfogva magam nem tartom valószínűnek a *Scichul* névalak elválaszthatóságát a *székely* népnévtől. Ugyanebbe az irányba mutat az is, hogy egy sor keleti eredetű nép nevéből alakult személynév éppen ebben az évtizedben bukkan fel az oklevelekben: 1138/1329: *Besenehdi, Besenudi, Bulgar, Warang* stb., és mindezek viselői kivétel nélkül szolgáló állapotúak (*servi*) (FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983. 52, 70, 373), jóllehet a nép (népcsoport), amelybe eredendően tartoztak, a székelyekéhez hasonlóan hajdan szabadságot élvező katonai segédnép volt.

Mivel a *Scichul* név egykori kiejtése *szikül* (vagy *sziköl*) volt, és ha ezt latinul kellett leírni, akkor természetesen kínálkozott a *Sicul(us)* alak, az, amelyik a legkorábbi időktől kezdve a székelység megnevezésére szolgál a magyarországi középtalanságban. Már 1116. és 1146. évi események kapcsán a székelyeket *Siculi* (*Syculi*) néven említette a XIV. századi krónikakompozíció (SRH. 1: 436, 456), illetve annak egy korábbi redakciója. Az imént idézett BENKŐ-féle c) érv a *Scichul* alak unikum jellegéről, továbbá „feltűnően korai és elszigetelt” voltáról a *Siculus* — igaz, latin — alak tükrében nem állhat helyt. Illetve egy esetben mégis, ha BENKŐ alábbi megjegyzésének igaza lenne: „A latin *Siculus*-ról régóta kimutatták, hogy az latin írásbeliségünk korai művelőinek azonosítási ötletéből, tudálékosságából fakad: a székelyek magyar [helyesen: latin] nevére először valószínűleg krónikásaink alaki hasonlóság alapján alkalmazták Szicília lakóinak a latinban szokásos *Siculus, Siculi* megnevezését” (BENKŐ i. m. 261). Ez azonban aligha így volt. Mivel a magyarországi latinságban már bizonyos a XII. században (de kétséget kizáróan legkésőbb a XIII. század elejétől kezdve) a *Siculus* nevet használták a székelyek megjelölésére, ebből az következnék, hogy ezt megelőzően itthon ismerni kellett volna a szicíliaiak *Siculus* nevét, mi több, azt kapcsolatba is kellett volna hozni a székelységgel. Erre viszont nincs adatunk. A székelyeket latinul említő írók közül a XIII. században sem Anonymus (aki *Siculus*-t írt), sem a *Zaculus* alakot ránk hagyományozó Kézai Simon (SRH. 1: 101—2, 162), sem a XIV. században itt járt és az országot leíró francia domonkos szerzetes (*Siculus*-okról beszélt, l. OLGIERD GÓRKA, Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Cracoviae, 1916. 45) nem tett említést a székelyek kapcsolatáról a szicíliaiakkal. Kívált sokatmondó, hogy még a XV. század végén Thuróczy Jánosnál sem akadunk ennek nyomára; ő *Siculus*-okat emlegetett, akik saját szavuk szerint *Zekel*-nek nevezték magukat (Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. Edd. ELISABETH GALÁNTAI et JULIUS KRISTÓ. Bp., 1985. 57). Történeti irodalmunkban 1490 táján Pietro Ransano az első, aki a székelyeket a szicíliaiakkal hozta kapcsolatba (Petrus Ransanus: Epithoma rerum Hungararum. Ed. PETRUS KULCSÁR. Bp., 1977. 70). Arra kell gondolnom — amit már a TESz. (3: 701) megpendített —, hogy a székelyek latin neveként használt *Siculus* nem független a korai magyar *szikül* formától. Hogy a magyarországi latin nyelvű krónikás irodalom nem ragadt le egyszer s mindenkorra a *Siculus* alaknál, hanem megkísérelte pontosan visszaadni a *székely* név kiejtés szerinti vokalizmusát, azt a XIV. századi krónikakompozíció *Zekuli, Zeculi, Zekeli, Zekylii* stb. adatai (SRH. 1: 279) mutatják.

Az őmagyar kori latin adat(ok) tehát határozottan vall(anak) egy *i*-s alakra a *székely* népnév első szótagjában. Bizonyára nem a véletlen az oka annak, hogy az *i*-t és *e*-t tartalmazó adatok között időbeli elkülönülés áll fenn: a korai névalakok (a *Scichul* és a *Siculus* tanúsága szerint) *i*-t tartalmaztak, majd a XIII. századtól az *i*-t az *e* váltotta fel (ennek adatait l. BENKŐ i. m. 258—60); a latin névben szintén megjelent a XIV. században a *székely* népnév első vokálisaként az *e*, de

uralomra nem tudott jutni, a több évszázados tradíció végül is *Siculus* (és nem egy *Zekulus*-féle) alakot kanonizált.

2. Hogy a *székely* népnév első vokálisa az ómagyar korban alsó nyelvváltság, hosszú nyílt *ē* lett volna, ami „kizár mindenféle *i*-s előzmény-kombinációt”, a fentiek alapján nem áll vitán felül. Ha valóban létezik a *székely* névnek régi román népi *săcui* alakja (BENKŐ i. m. 258), úgy ennek első magánhangzója nem elhanyagolható adalékot szolgáltat a magyar névalak első szótagjának vokalizmusához. Azt a lehetőséget sem kell teljesen elvetni — maga BENKŐ (i. m. 261) is említi „kevésbé valószínű” megoldásként —, hogy a *székely* első vokálisában „a korábban nyílt *ē*-s *szék* 'Stuhl, Wohnort' szavunk analógiás hatása érvényesült”. Bénítóan érezteti hatásait a név első magánhangzója körüli bizonytalanságokban a *székely* megnevezés megbízható etimológiai háttérének hiánya. A ma már viszonylag jól ismert ómagyar adatok mellé növelni kellene a név középmagyar kori adatbázisát (mind magyar, mind a székelyek szomszédságában élő román nyelvi adatokat illetően). BENKŐ LORÁND úttörő kezdeményezése megkívánja, hogy a *székely* népnév nyelv- és névtörténeti vizsgálatában további erőfeszítések történjenek.

KRISTÓ GYULA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A bikuram-tól az üfőasszony-ig. A 'nagyanya' → 'öregasszony' → 'rosszindulatú öregasszony' → 'boszorkány' jelentésváltozást elszenvedő R. és N. *banya* szavunk keletkezésének nyelvi körülményére A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára így mutat rá: „téves tagolással jött létre a R. *jó*banya (tkp. *jób* + *anya*) 'nagyanya' összetételből. [...] A *jób* > *jobb* változásban a *jó*banya-beli *jób* nem vett részt; emiatt a *jobb* kialakulása után a *jó*banya összetételt *jó* + *banya*-ra bontotta fel a nyelvérzék” (TESz. 1: 241). Német nyelvű szófejtő szótárunk ezt a — HORGER ANTALÓL származó (MNy. 9: 228—9) — magyarázatot illetéknéppen helyesbíti: a *banya* előzménye *job* + *anya* volt, amelyet a nyelvérzék tévesen tagolt *jó* és *banya*-ként, vö.-vel utalva a XVII. század végi *jó banya* 'nagyanya' szókapcsolatra (EWUng. 79). — Az utóbbi értelmezést támogatják mind az újabban közzétett rég(ebb) adalékok (l. például a SzT. *banyó*, *bonyó*; *bapó*; *jobbanya*; *jobbapa*; *jobbatya* szócikkait), mind — az eddig még nem tárgyalt — nyelvjárási szavak. Az alábbi k ü l ö n ö s h a n g u l a t ú lexikai egységek megítélésem szerint egyszersmind kiegészítik, illetőleg pontosítják a *banya*-félék keletkezésének körülményéről alkotott eddigi véleményeket.

1. A *bikurám* '<megszólításként és megnevezésként a feleség részéről:> a férj bátyja'. Patakon hallotta SÁNDOR DOMOKOS a XIX. század derekán, pontosabban „az 50-es 60-as években, tisztos társasághoz szokott öregebb emberektől” (l. az ÚMTsz. cédulaanyagát, illetőleg *nagy* szócikkét). Noha nyelvjárásainkban eléggé elterjedt az azonos jelentésű *nagybik uram*, illetőleg *nagyobbik uram*-féle szókapcsolat (ÚMTsz. *nagy* a.), a nyelvföldrajzi tények (MNyA. 461. *nagyapa*) inkább amellettszólnak, hogy a *bikurám* elődje a szintűgy jól ismert korviszonyító előtagú *öregbik uram*-féle jelzős kapcsolat lehetett — l. például *öregbik urám* (Zsitvabesenyő, Palást, Ebed) 'ua.' (ÚMTsz. *nagy* a.) —, ezt bonthatta *öreg* és *bikurám*-ra a patakiak nyelvérzéke. — Ábrázolva: *öregbik urám* → *bikurám* [(*ø* *öreg*) + *bikurám*].

Mind a *job* *anyá*-nak *banya*, mind az *öregbik urám*-nak *bikurám* alakulására döntő oki tényezőként hatott véleményem szerint az *e m f á z i s n a k* módosító, változtató ereje. Számos példánk van ugyanis arra, hogy a családtagoknak kedveskedő megszólítására, megnevezésére — érzelmi telítettségükből és gyakoriságükből adódóan — saját szerűek a legkülönbözőbb, a z e g y e s h a n g o k t ó l a t e l j e s s z ó t e s t r e k i t e r j e d ő e m f a t i k u m o k: hangrövidülések és -nyúlások, hangkivetések és -betoldások, összerántódások, szóferdítések, valamint csonkítások stb.

Minden bizonnyal ebben az emfázisos miliőben nyerték el ismert alakjukat a következő — bőséges példák közül szemelgetett — rokonságszavaink is: Jásztelek: *eldes anyám*; | Tiszasüly: *edsanyám*; | Alföld; Tápé: *écsanyám*; | Mezőkövesd: *és'anyám*; | Besenyőtelek: *ésnyám*; | Tápé: *ércsanyám ~ écsám*; | Püski: *idēs énnnyám*; | Bába: *időzsanyám*; | Makó: *é'érdősanyám*; | Hódmezővásárhely: *étsám*; | illetőleg: Makó: *é'érdősapám*; | Kiskunfélegyháza: *écsapám*; | Mezőkövesd: *és'apám ~ éspám*; | Dunaújváros: *iš'apám*; | Acsalag: *ispám*; | Csík vármegye: *écs* 'megnevezésként, megszólításként: > édesanya'; | Ásotthalom: *édő* 'megszólításként: > édesanya'; | Nagyszalonta: *naanyám ~ nányám*; | Siménfalva: *nainnyám*; | Hadikkeménfalva: *nannya* (ÚMTsz. *édő, édes, édesanya, édesapa, manyó, manyók, mápó, nagyanya* a.); | Oltszakadát: *nanyinyo*; | Kákics: *manyó ~ manyók*; | Hétfalu: *mápó 'nagyapa'*; | Kót: *őrepapa* (régies alak); | Viszák: *őreppapa ~ őregapám* mellett *őreppapa* (MNYA. 460. *nagyanya*, valamint 461 *nagyapa*); | *igēnszüle 'dédanya'* (MNYj. 6: 132, 133, 135); | Makó: *écs szűlő 'nagyszülő'*; | Somoskőújfalu: *jeldēs szaógám 'édes gyerekek'*; | Sáránd: *ides bām* 'megszólításként: > bátya, bácsi' (ÚMTsz. *édes, édesbá, édesszűlő* a.).

2. Ez az emfázisos miliő határozta meg alábbi rokonságszavainknak módosult alakjait is. A „Mai dialektológiai vonatkozású vizsgálati lehetőségekről” című példaszzerű cikkében MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS a *nagyanyá*-nak 35 nyugat-dunántúli megnevezését gyűjtötte össze hallgatói segítségével (Dialektológiai szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23—25. Szerkesztette: SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN, GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely, 2002. 194—6). Ebből a színes csokorból csak az idős férfiak nyelvhasználatában elvétve előforduló *mikka* rokonságnevet emelem ki (195—6). Megítélésem szerint a *Mikka* [helyesen: *mikka*] szóalak az öregek és a fiatalok nyelvben egyaránt előforduló *mamika* lexémának csonkulásos változata. — Ábrázolja: *mikka* [ø ma-] ← *mamika*. Látjuk, hogy a csonkulással együtt járt a *k*-nak emfázisos megnyúlása is.

3. Az Új magyar tájszótár gazdagon adatolt *édesanya*, illetőleg *édesapa* szócikkében *dēs-an yám* és *dēs-apám* változatot is közöl; mindkettőt Kapuvár nyelvjárásában jegyezték fel.

A szó eleji *é* hang hiánya véleményem szerint többféleképpen is értelmezhető. Felfogható például magánhangzó-csonkulásként, amelyben a mássalhangzós kezdetre való spontán törekvés nyilvánul meg. HAJDÚ MIHÁLY mintaszerű feldolgozásából tudjuk, hogy e tendencia jelentősen gazdagítja becézőneveinknek — szintén emfázisos indítatású — szín pompás világát: „Nagyon fontos jelenség az — állapítja meg részlemezése összefoglalójában a szerző —, hogy a csonkult nevek néhány kivételtől eltekintve mássalhangzóval kezdődnek [én emeltem ki: M. S.]. Százalékszámmal szinte ki sem fejezhető a magánhangzóval kezdődő történeti adatoknak az összes becézőnévhez viszonyított arányszáma (0,001%)” (HAJDÚ MIHÁLY, A magyar becézőnevek (1770—1970). Bp., 1974. 151—6).

Mivel nyelvjárásainkban igen elterjedtek az *éldesanyám ~ éldesapám*-féle emfaticumok (ÚMTsz. *édesanya*, ill. *édesapa* a.), ezért talán az sem lehetetlen, hogy az efféle népetimológiásan felfogott változatok voltak a *dēsanyám* és *dēsapám* előzményei. E feltett változást folyamatában így ábrázolom: **idēsanyám ~ *idēsapám* → **ildēsanyám ~ *ildēsapám* [(N. ø il 'él' ige) + *dēsanyám ~ dēsapám*] → *dēsanyám ~ dēsapám*.

4. A következő három (egyébként több szó eleji hangot érintő) magánhangzóval kezdő csonkulásos változatnak létrejöttét azonban bajos volna az előbbihez hasonló szódarab-megelevenedéssel magyaráznunk; úgy kell szerintem tekintenünk rájuk, mint az emfázisnak illetően spontán megnyilvánulásaira: *eppapa* [ø ör-] ← *őreppapa* < *őregpapa* [ejtsd *őreppapa*] 'nagyapa'. vö. Martos: *őregapa* mellett *eppapa ~ őreppapa* (MNYA. 461. *nagyapa*), illetőleg *eppapa ~ igēn ~ igēnőregapa ~ igēnapa ~ igēnőreppapa* 'dédapa' (uo. és MNYj. 6: 133, 135); *em m a m a* [ø ig-] ← **igēnmama* [ejtsd: *igēm mama*] 'nagyanya', vö. Martos: *em m a m a* 'nagyanya' és *igēnszüle* 'dédanya' (MNYA. 460. *nagyanya*; MNYj. 6: 132, 135), valamint: *e n n y a n y a*

[ø ig-] ← **igennyanya* 'nagyanya', vö. Acsalag: *öreganyám* mellett *ennyanya*; Szárföld: *öreganyám* mellett *ennyanya* 'nagyanya' (MNYA. 460. *nagyanya*).

5. A főként Baranya és Somogy megyében elterjedt — kétségtelenül emocionális jellegű *s í l á n y* ~ *s í l á n y* 'koszorúslány' (MTsz. I. *si* a.; ÚMTsz. *sílány* a., illetőleg ZselNya. 449: *koszorúslány* szó létrejötte az eddigieknél talán szövevényesebb.

A házasságkötés leány tiszttségviselője *sílány* (~*sílány*, *síllány*, *síllány* stb.) megnevezésének (félíg elhomályosult) összetett voltát érezzük, de a *sí*-féle előtag jelentése — egyelőre — nem világos. E benyomásunk bizonyosságát igazolandó, l. a *sílány*-nak nyilvánvalóan összetett szó-változatait (Baranya megyében jegyezték fel őket): Hegyhát: *sír-lány* (MTsz. I. *si* a.; SZINNYEI megkérdőjelezte ugyan, de a további adatok kétségtelenül igazolják hitelességét); Hobol (14): *sírlány*, valamint Basal: (56) *síllány* ~ *nyoszorúslány* mellett ritkábban előforduló *sírlá* (ZselNya. 449 *koszorúslány*). Ezekben az összetételekben fölöttébb meglepőek a névszóként (pontosabban: folyamatos melléknévi igenévként) viselkedő *sír* ~ *sír*, illetőleg *si* ~ *sí* előtagok, mindazonáltal semmiképpen sem fogható rájuk, hogy eredetileg is igei „származékok” lennének (l. a TESz. *si'* és *sír'* szócikkét). Régebbi adatokkal az sem igazolható, hogy esetleg folyamatos melléknévi igeneves előtagú — **sióslány*, illetve **síróslány*-féle — előzményei lettek volna. Mi több: jelentésbeli bizonytalanság is tapasztalható a *sír*, *sír*, valamint a *si* ~ *sí* jelzői szerepű előtagok között. Míg ugyanis az első párnak 'megindultságtól (öröm)könyveket hullató' értelme lehet. addig a jelzői szerepű *si* ~ *sí* pár ilyenén értelmezését nem támogatják a néprajzi adatok: ezek ugyanis a *si* ~ *sí* párnak inkább '<vidáman> rikoltó'-féle jelentést valószínűsítene. Például: a Zselictől keletre levő falvakban az 1900-as években a templomba menet és jövet főleg a koszorúslányok ilyen vidám lakodalmi rigmusokat *rikogattak*: „A szobának négyszöglete / Menyasszonynak Mári neve. *ljhuj!*”. Vagy: „Almárium kis kulcsa / A menyasszony de furcsa! *ljhuj!*” (NAGY JÓZSEF, Hegyhátvidéki (vasmegyei) népszokások. I. Menyegző: Ethnographia 11: 313). — Az alábbi, XX. század eleji néprajzi közlésben (többek között) az áll, hogy Göcsej keleti szélén levő Bessenyőn [ma: Zalaegerszeg része] a lakodalom résztvevői „kocsira ülnek s indulnak az esküvőre. *Kiáltja* az első koszorús lány (ott *nyoszorus* lány):

»Háromnegyed tizenegyre,
Most megyünk az esküvőre!«

Kiáltja a második koszorús lány:

»Fejér galamb száll az ágra,
Édes anyám, megbocsásson!«

Hazajövet, miután elérték a falu végét, leszállnak a szekerről, „a muzsikusok a Rákóczy-indulót húzzák s most a lánysereg rettenetes dalt tesz. A koszorús lányok az egy vőfény körül csoportosulva *rikkantanak unisono*:

»Ez az utca szűk utca,
Rozmaringszál hasítja,
Ha hasítja, ha nem is,
Végig megyünk azért is!«

S következik egy *hosszan tartó riktás*” (SEBŐK SAMU, Bessenyői paraszt-lakodalom: Ethnographia 16: 152; én emeltem ki: M. S.). — A koszorúslány jó k e d v é t , d e r ü l t h a n g u l a - t á t emeli ki a Velemben (Vas megye) följegyzett lakodalmi közzöntő részlete is: „Nyoszorúslány azér víg, azér örvendezik, / Hogy a fején a koszorú eggyaránt virágzik.” (A magyar népzene tára. Szerkesztette BARTÓK BÉLA és KODÁLY ZOLTÁN. III/A. Lakodalom. Sajtó alá rendezte KISS LAJOS. Bp., 1955. 491).

A menyasszony meghitt barátónje megnevezésének a már bemutatott *sílány*, *sírlány-féle* változatain kívül (l. a fentebb idézett alakkeveredéses *nyoszorus lány*-t, ill. *nyoszorúslány*-t is), még számos érdekesebbnél érdekesebb szó-, hang- és (alak)változat ismert (l. például az ÚMTsz. *ko*-

szorúlán, *koszorúslán*, *nyoszolyólán*, *nyoszolóleán*, *nyoszolyósteán* szócikkeiben foglaltakat). Mindezek közül a Somogy megyei Attala és Nagyberki nyelvjárásában följegyzett *nyoszolósilán*, valamint a Baranya megyei Boda nyelvjárásában rögzített *nyoszolói lány* (uo. *nyoszolyósilán* a.) adatokat emelem ki: ők adják ugyanis kezünkbe a címszó megfejtésének kulcsát.

A *silán* ~ *silány* 'koszorúslán' keletkezésének mértjére és mikéntjére kétarcú válasz adható. Úgy tűnik — egyfelől —, hogy a képzőmorfémából való összetéti taggá válást (akár előzményként, akár következményként) több tendencia segíthette. A nyelvérzék a két fő részből álló *nyoszolósilán* összetett szót szóhatár-eltolódással *nyoszoló silán*-nyá bontotta-darabolta, majd a fokozatosan elkülönült *silán* 'koszorúslán' összetett szót önállósította. Az átalakulási folyamatot talán az válthatta ki vagy segíthette, hogy a jóval régebbi és termékeny -ó képzős *nyoszoló asszony* 'akodalmakban' a menyasszony körül segédkező, gyakran rokon asszony' (ÚMTsz. *nyoszolyóasszony* a.) jelzői szerepű előtagja alakitanilag összeütközésbe került az ugyancsak 'valamivel való foglalkozás'-t jelentő -si képzős — fiatalabb — *nyoszolói lány* szó szerkezet jelzői tagjával, illetőleg ennek *nyoszolósilán*-nyá egybeforró fejleményével. A nyelvi tudat az azonos funkciójú -ó + -si toldalékformák közül az igen csekély megterheltségű másodikat ebben az emfázisban *silán*-nyá alakította. Majd a nyelvérzék a *silán* első tagját 'vidáman' rikoltó'-félele értelmesítette, vö. *sí* 'sívít', 'sír' (ÉKsz. *sí*' a.); Somogy megye Visnye: *sit-rén*; Zala megye: *sít-rí* (MTsz. *sí-rí* a.). Új szintaktikai helyzetéből adódóan viszont a '<vidáman> rikoltó' jelentésű *si* igenévi értékű lett. Megjegyzem, hogy a *nyoszolóasszony*-nak megszo-kottabb, gyakoribb, „erősebb” *nyoszoló* jelzője is közrejátszhatott abban, hogy a *nyoszolóasszony* ↔ *nyoszolósilán* szembenállásban a nyelvérzék *nyoszoló* + *silán*-ként tagolja az utóbbit; ezzel is a népetimológia „biodalmába” segítve, utalva a *si* 'vidáman' rikoltó' emfaticumot.

Másfelől viszont az az egyszerű magyarázat kínálkozik, hogy az alkalomhoz kötött, társadalmilag is elfogadott (eredetileg talán félig elhomályosult) *silán*-féle emfaticum szóhatár-eltolódással alakult a *nyoszolósilán* összetett szóból. A népetimológia pedig a *si* ~ *sí* szódarabba 'vidáman' rikoltó'-félele értelmet lehelt.

A *silán*-nyá válás dinamikus szinkroniájába nyújt talán némi betekintést az alábbi vöfély-rigmus-részlet két párhuzamos változatának utolsó sora; az első — archaikusabb állapotot regisztráló — részlet a Baranya megyei Bogyáról származik:

„Mozsika szól hangosan,
Lábomra komoltosan.
Kérem násznagy urakat,
El né ájják utamat,
Még né vessék szavamát!
Kerfcsék ki kezemre
Nyoszolói lányunkat!”

BERZE NAGY JÁNOS az általa dőlt betűkkel kiemelt részhez alábbi lapalji megjegyzést fűzött: „Helyesen: *Nyoszoló silányunkat*. A baranyai tájszólásban: *silány* = *nyoszolyóleány*” (Baranya megyei néphagyományok. Gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta BERZE NAGY JÁNOS Dr. Kiadja Baranya vármegye közönsége. I. kötet. Pécs, 1940. 588. Kultúra Könyvnyomdai Müintézet. Mayer A. Géza és Társai, Pécs). — A második, némileg deformálódott és ezért talán fiatalabbnak értékelhető attalai változat, illetőleg ennek utolsó sora így módosult:

„Muzsika szól hangosan,
Lábomra komótosan,
Kérom alázatosan,
Kérom násznagy urakat,
Kerítsék ki karomra
Nyoszolósilányunkat.”

(A magyar népzene tára 3/A. Lakodalom. Sajtó alá rendezte KISS LAJOS. Bp., 1955. 694; a kiemelés tőlem: M. S.)

Az igen csekély előfordulását, minden bizonnyal másodlagos *sírlány* ~ *sírlány* újabb szóalakok a *sílány* ~ *sílány* változatokból fogantak a *sí(ó)* ↔ *sír(ó)* fogalmak korrelációja alapján; l. például a több dunántúli nyelvjárásban élő *sí(v)ókánya*, *sírókánya* 'egerészölyv, Buteo buteo' (Kiss: MMad. 111—2) előtagjait.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *sílány*, *sírlány* szóváltozatok rendhagyó nyelvi képződmények; metamorfózisukat — az adott érzelmi állapotot pontosabban kifejező *si* ~ *sí* 'vidáman' rikoltó', illetőleg *sir* ~ *sír* 'megindultságtól (öröm)könnyeket hullató' jelzői előtaggá váló átértékelődésüket — minden bizonnyal az emfázisnak módfölötti szóváltoztató creje határozta meg, ehhez hozzájárult a népetimológia szóteremtő képessége is. (Megjegyzem: a *síllány* ~ *síllány*-félék mássalhangzó kettőződése minden bizonnyal magánhangzók között következtek be.)

6. A Hegyhát (Vas megye) nyelvjárásában az érzelmi indíttatású *űfő asszony* 'főként megszólításként: fiatalasszony' módosulatot jegyeztek fel (ÚMTsz. *űfiasszony* a.). Az *űfiasszony*-ból való létrejöttét alighanem a népetimológia is segítette. — Képletben kifejezve:

űfiasszony → *űfőasszony* [N. *ű* 'ő' nm + *fő* 'a családban: vezető' + *asszony*].

A nagyobb hatás (expresszivitás), illetőleg érzelmi töltet meglétét az *űfőasszony* alakban bizonyítja — közvetve — az alábbi régi adalék is, amelynek szerzője ugyanis az új asszonyt jelentő *menyecske* szót a *menyecske*-vel, azaz *kis menyország*-gal azonosítja: 1736: „Az régi magyarok az új asszonyt azért nevezték menyecskének, hogy az jó feleség olyan mint egy kis meny vagy menyecske” (én emeltem ki: M. S.), „az mint hogy az gonosz asszony bizony igen nagy pokol és gehenna” [MetTr. 389] (SZT. 3: 907 *feleség* a.).

7. **Ő s s z e f o g l a l á s .** — A különféle (testi vagy/és lelki) rokonságra, közeli kapcsolatra utaló megszólítások, megnevezések gazdagon dokumentált formái, (alak)változatai — de különösen a *bikuram*, *désanyám*, *désapám*, *mikka*, *eppapa*, *emmama*, *emnyanya* meg a *sílány* → *sírlány* keletkezéséből, alakulásából szerzett ismereteink — arról győznek meg minket, hogy a *banya* ~ *bapa* > *bonya* ~ *bopa* létrejöttében mindenekelőtt az emfázisnak volt (népetimológiás „beütéssel”) a legjelentősebb szerepe. Vagyis: mind az eredeti *job*, mind az *öregbik*, *éldes*, *örep* (< *öreg* [...p]), *igen* és *nyoszolói* jelzők megkülönböztető szerepét — emfázisos mezőben — átvették a *b-*, illetőleg *bik-*, *mikka*, *dés-*, *ep-*, *em-*, *eny-* és *si-* (*sí-*) ~ *sir-* (*sír-*) emfatikumok. E csökevényes (szó)elemek voltaképpen azért válhattak a nyelv kifejező eszközévé, mert jobbára a meghiúsított kapcsolatok különlegességét, emfázisát hivatottak nyelvileg jelölni. Elemzéseimből remélhetőleg az is kivethető, hogy a bemutatott típusú szavak keletkezését, alakulását aligha indokolt csupán grammatikai okkal magyarázni.

MOKÁNY SÁNDOR

Újabb adatok a lecsó szó hazai és külföldi elterjedéséhez. Több mint fél évszázada MIKESY SÁNDOR bizonyította ennek a folyóiratnak a hasábjain a lexéma magyar eredetét, rokonítva a *lecs-* ~ *löcs-* ~ *lity-* ~ *loty-* stb. hangutánzó tövel (MNY. 1949: 323—4). Mint azt HOLLÓS ATTILA könyvében megállapítja, „Szavunk újabban a magyar lecsókonzerv exportja révén terjedt el” (Az orosz szókincs magyar elemei. Bp., 1996. 41). Ugyanezt valószínűsítette korábban ERDŐDI JÓZSEF is a *Letscho* ausztriai meghonosodása kapcsán (Nyr. 1973: 161). A legújabb magyar etimológiai szótár a lexémát csak a németből (EWUng. 881), HOLLÓS az oroszon és a németen kívül a szlovákból, a csehből, a kárpátukránból és a beloruszból adatolja (i. m. 41). Az átvevő nyelvek sorát ki kell egészítenünk a lengyel, az ukrán, az észttel és a lettel, melyekről lejjebb szólunk részletesen.

Feltűnő, hogy a lecsó — mind a szó, mind pedig az étel — főképp északi, illetve keleti irányban terjedt el. Ez egyrészt a szóban forgó, hidegebb klímájú vidékek zöldség- és gyümölcs-behozatali igényével, másrészt a *lecsó* tipikus szocialista (és posztiszocialista) vándorszó jellegével magyarázható, ugyanis ezt a magyar nevű ételt hazánk geopolitikai helyzetéből adódóan más zöldség- és gyümölcskonzervekkel együtt elsősorban Kelet-Európába exportáltuk, és ma is oda szállítjuk. A szó ilyen hangalakban és jelentésben nyelvünkben csak a XX. században jelenik meg: a TESz. és az EWUng. szerint 1940-ben bukkan fel először (a TESz. szerint az Új Idők Lexikonában). HOLLÓS ATTILA — KISS LAJOS nyomán — már egy 1932-es orvosi diétás szakácskönyvből adatolja (D.-NÉ MITTAG MARGIT, A diétás konyha a mindennapos gyakorlatban. III. A lázas megbetegedések [...] étrendje. Bp., 1932. 75), a szlovák nyelvben pedig a magyar lexikonadattal egy évből. 1945-től kezdve a politikai, gazdasági stb. kapcsolatok túlnyomóan a szovjet érdekszférához kötötték hazánkat, ezért érthető, hogy átvevőként elsősorban kelet-európai nyelvek jöhetnek számításba. annak ellenére, hogy a lecsót a fent hivatkozott lexikoncikk tanúsága szerint már 1940-ben is exportáltuk („mint konzerv, kiviteli cikk”; 4136).

Érdemes az egykorú forrásokat tüzetesebben is megvizsgálni, hogy vajon a *lecsó* tényleg nem datálható-e még korábról. Az ételt magát kulináriatörténetünk MIKESYhez hasonlóan szerb eredetűnek tartja (DR. KETTER LÁSZLÓ, Gasztronómiánk krónikája. Bp., 1985. 176), korábbi említését azonban ez a tudományág sem látszik ismerni. Itt kell megjegyeznünk, hogy a hazai (s talán nem csak a hazai) gasztronómiai irodalom nyelvtörténeti szempontból meglehetősen kiaknázatlan. Jellemző, hogy az 1925-től kezdve megjelenő A Magyar Szakács c. folyóirat hiányosan található meg még az OSZK-ban is. Az intézmény egy belső, kézíratos kiadványa (DALLOS ESZTER, KALÓZ EDIT, LAKATOS ÉVA, A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok lelőhelyjegyzéke a budapesti könyvtárakban 1850—1952 1999.) szerint nemzeti könyvtárunkon kívül csak az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum rendelkezik még néhány évfolyammal (1930—32, valamint 1934). Ebben a lapban jelenik meg a MITTAG-féle adattól egy évvel korábban, 1931-ben a kolbászt is tartalmazó *bácskai lecsó és a bácskai lecsósírsz* receptje (VI. 1931: 43), majd pedig önmagában a *lecsó* szó (XI. 1936: 59). Ez utóbbi a „Kimutatás az 1936. évi október hó 7—18. között megtartott berlini nemzetközi szakácsművészeti kiállításon a magyar csoport vendéglőjében elfogyasztott ételadagokról” feliratú táblázatban olvasható. Szakácsainknak egy ilyen rendezvényen való megjelenése is hozzájárulhatott ételünk külföldi megismertetéséhez. Az 1940-es lexikonbeli adattal egy időben tűnik fel a lecsó rövidke receptje GUNDEL KÁROLY mértékadó szakkönyvében (A vendéglátás mestersége. Gyakorlati gasztronómia. Mi mindent kell tudnia a jó vendéglősnek. Bp., 1940. 219). A korabeli folyóiratok, szakácskönyvek, feljegyzések, magánlevelek tüzetes vizsgálata során a fentieknél régebbi adatok is előkerülhetnek. Most azonban térjünk át az átvevő nyelvek tanúságára.

HOLLÓS ATTILA alapos munkájában nem szerepel lengyel adat, holott a *lecz*-t a lengyelek is ismerik, szeretik, sőt gyártják is. De az már méginkább különösnek tűnhet, hogy a lengyel ROBERT WOŁOSZNAK anyanyelve magyar elemeit tárgyaló monográfiájában sem bukkan fel (StudSlav. 1989: 215—317, 1991—1992: 3—27). A titok nyitja talán a szó vélhető átvétele időpontjában rejlik, habár egy étel nevének kölcsönzését aligha lehet datálni, annak első írásbeli említését azonban annál inkább. A szocialista időkben kiadott nagy magyar—lengyel szótár *lecsó* szócikke még körülírást hoz (JAN REYCHMAN, Wielki słownik węgiersko-polski. Magyar—lengyel szótár. Warszawa—Bp., ²1980. 696). A *lecz*-t magam lengyel lexikográfiai forrásokban a 90-es évektől kezdve látom adatoltnak (Słownik wyrazów obcych PWN. Warszawa, 1991. 497; Słownik współczesnego języka polskiego. Warszawa, 1996. 458; ANDRZEJ MARKOWSKI szerk., Ortograficzny słownik języka polskiego. Warszawa, 2000. 411; ANDRZEJ MARKOWSKI szerk., Nowy słownik poprawnej polszczyzny. Warszawa, 2000. 390; MIROSLAW BAŃKO szerk., Inny słownik języka polskiego PWN. Warszawa, 2000. 1: 752). Még a nagy cseh—lengyel szótárba is felvették, ami arra utal, hogy a lexéma a 90-es évek elejére már meghonosodott a lengyelben (J. SIATKOWSKI, M. BASAJ, Słownik czesko-polski.

Česko-polský slovník. Warszawa—Praha, 1991. 285). Az Interneten is megtalálhatjuk, pl.: „**Leczo** (org. węg. — lecco) — to tradycyjna węgierska potrawa z duszonych pomidorów, papryki, cebuli z dodatkiem kielbasy i boczku.” Vagyis: ‘Lecsó (magyar eredeti — lecco) — hagyományos magyar étel párolt paradicsomból, paprikából és hagymából, kolbász és császárhús hozzáadásával’ (<http://www.kulinaria.pl/slovník.asp?lt=L>). A lecco olyannyira lengyel étellé vált az utóbbi években, hogy nekünk, magyaroknak azt is meg kell élnünk, hogy a mi leccónkat a lengyel élelmiszeripar terjeszti, és többek között oroszul és ukránul is reklámozza. És ha még ez közönséges lecco lenne, nem pedig gombás lecco!¹

S habár a Kárpátalján frissen főzve is ismerik, a legutóbbi időktől kezdve adathozható ukrán irodalmi nyelvi *лечо* jelentése az ukrán értelmező kéziszótár tanúsága alapján a konzervált leccsóra korlátozódik: „Консервованний червоний угорський перець із помідорами та цибулею” ‘konzervált magyar paprika paradicsommal és hagymával’ (B. T. БУСЕЛ, Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ—Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 485). Nemesak magyar importtal kell azonban itt sem számolnunk, ugyanis a lengyelekhez hasonlóan az ukránok is gyártják és exportálják a leccsót. Magam a lettországi Rigában és az észtsországi Tallinnban is láttam az ukránjai *Чумак* (latinbetűs alakjában *Chumak*) cég gyártotta leccsót². (A Rigában idén vásárolt *Лечо* konzerv leáztatott címkéjét mint becses hungarikumot meg is őriztem.)

Lássuk a két baltikumi nyelvnek, az észtnek és a lettnek a magyar nyelv tudományban eddig ismeretlen adatait. Az észti *letšo*-t KISS JENŐ ide vonatkozó tanulmánya (MNY. 1975: 336) nem említi, s habár megléte lexikográfiailag nem bizonyítható (magam legalábbis hosszas keresés ellenére nem találtam egy szótárban sem), az észtek körében ismertnek mondható. Nyomatott formában szakácskönyvben, valamint társalgási zsebkönyvben sikerült a nyomára bukkannom. A szakácskönyvbeli vonatkozó rész: „Hautatud köögivili, nn *letšo*. See on väga levinud köögiviljalisand küpsetatud vorstidele Ungaris ja Balkanil.” Vagyis: ‘Párolt zöldség, ún. lecco. Nagyon elterjedt zöldségköret sült [!] kolbászhoz Magyarországon és a Balkánon’. (A. VILLOMANN, Kokakunst. Tallinn, 1996. 103). A társalgási zsebkönyvben szintűgy magyarázat kíséri: „*letšo* (tomati-paprikahautis vorstitükikestega)”, magyarul: ‘lecco (párolt paradicsom és paprika kolbászarabkákkal)’ (T. RÜÜTMAA, Észti—magyar társalgás. Eesti-ungari vestmik. Szombathely, 1998. 56). Az internetes adatok s betűje nem tartalmaz hačeket³, ami részben a karakterkészlet hiányosságával, részben pedig azzal magyarázható, hogy az [š] az észtnben csak idegen szavakban jelenik meg (a [š] pedig még inkább).

Az észthez azért kapcsolódik szorosan a lett *lečo*, mert a baltikumi exportra készülő magyar konzervekre gyakran egymás mellé nyomtatják az észti, a lett és a litván feliratot. Mind idegen szavak szótárából, mind pedig társalgási zsebkönyvből adathozhatjuk (J. BALDUNČIKS szerk., Svešvārdu vārdnīca. Rīga, 1999. 428; I. KLĒVERE, Lett—magyar társalgás. Latviešu-ungāru sarunu vārdnīca. Szombathely, 2000. 75). Az Interneten is többször felbukkan, elsősorban termékreklámokban.

Az, hogy a *lecco* az észtnben és a lettben az orosz élőbeszédén keresztül, vagy inkább a magyar konzerves üvegek címkéin terjedt-e el, aligha dönthető el. (Talán mindkét úton egyszerre.) A német *Letscho* közvetítő szerepe szóföldrajzi okokból mindenesetre kizárható.

¹ L. a lengyel Łabimex cég reklámját ukránul, majd pedig oroszul: „**Лечо з шампінйонів**. Пропонується як гаряча обідня страва в оригінальному соусі. Приготовано з високоякісних грибів, червоного перцю і цибулі. Страва — пальчики оближеш. [...] **Лечо из шампиньонов**. Предлагается [sic!] как горячее обеденное блюдо в оригинальном соусе. Приготовлено из высококачественных грибов, красного перца и лука. Блюдо — пальчики оближешь” (<http://www.labimex.pl>) A magyar konyha rizzsel (I. GUNDEL KÁROLY, Kis magyar szakácskönyv. Átdolgozták fiaai, GUNDEL FERENC és GUNDEL IMRE. Bp., 1984. 88) vagy zöldbabbal ismeri (HALMOS MONIKA, 55 könnyed egytálétel. [Bp.] Food Time [2002]. 38).

² A cég internetcíme: <http://www.chumak.com>

³ http://www.filmimees.ce/saated/hommik/retseptid/030111_letso_kokteil.htm

Holott Észtorszáiban sokhelyütt árusítanak magyar zöldség- és gyümölcskonzerveket, a Finn-öböl túlsópartjáról, Finnországról mindez már nem mondható el. A finn konyhára és az élelmiszer-üzletek kínálatára erős hatást gyakorol(t) Svédország, a svédeknel azonban szavunk ismeretlennek tűnik. A lecsót, akárcsak a svédek, a finnek sem ismerik, ami a denotátum és a deszignátum kelet-európai jellege mellett újabb érvként is felfogható.

Itt kell megcáfolnom egy vélhetőleg tévhitet. A lecsó márpedig nem bolgár, hanem magyar étel, annak ellenére, hogy az interneten a „valódi bolgár lecsó” orosz nyelvű receptjét is megtalálhatjuk. Lássuk az ominózus példát: „ЛЕЧО БОЛГАРСКОЕ. Помидоры и перец порезать крупными кольцами, смешать с сахаром и солью. Варить 20 минут. Сразу закатать. Стерилизовать не нужно. Настоящее болгарское лечо всегда делали без моркови и лука.”⁴ (’Bolgár lecsó. Nagy karikákra vágjuk a paradicsomot és paprikát, hozzáadunk cukrot és sót. 20 percig főzzük. Azonnal el tesszük. Csíráltanítani nem kell. Az igazi bolgár lecsó mindig mindig sárgarépa és hagyma nélkül készítették.’). Még ha a lecsóval rokonítható bolgár ételek vannak is (hiszen az étel maga éppen a délszlávoktól származik), mint azt MIKESY is megírta, *lecsó* hangalakú bolgár szó nincs, amit kérdésemre PETAR KEHAYOV bolgár származású tartui kollégám is megerősített. Terméknév-ként azonban létezik: *lecho* alakban a paprika- és paradicsomtermesztés hazájának tartott Bulgária egyik honlapján egy termékreklámban sikerült többféle lecsókonzervre is rátalálnom⁵. Így tehát lassan besorolhatjuk a bolgár nyelv idegen szavai közé. A fenti ’bolgár lecsó’ kifejezést azonban talán nem is úgy kell felfognunk, mint ha az oroszok szerint a bolgárok ismernék a *lecsó* szót, hanem úgy, hogy ’bolgár lecsó’-nak is lehet nevezni a bolgároknak a (magyar) lecsóhoz hasonló ételét.

A fenti áttekintésnek a végére jutván hadd szóljak még az angolról. Ahhoz, hogy a *lecsó* ugyanolyan internacionalizmussá válhasson, mint amilyen a honi eredetű *gulyás*, az olasz *pizza* vagy az amerikai *hamburger*, manapság az kellene, hogy átvegye az angol, hogy aztán onnan kerülhessen át más nyelvekbe. A GUNDEL-féle szakácskönyv háború előtti angol változatában külön receptje még nincs, az előszóban azonban olvashatunk a lecsóról⁶. A könyv egy kései, átdolgozott kiadásában a 83. számú étel neve így jelenik meg: „*Lecsó (Green Pepper and Tomato Stew)*” (Gundel’s Hungarian Cookbook. With a Salutation by GEORGE LANG. Bp., 1996. 100.) Még ez is csak idézetnek tekinthető, magyarázattal kellett ellátni, anélkül nem érthető tehát. Vagyis még tovább kell forgalmaznunk, népszerűsíteniünk nemzeti ételünket, a lecsót, elsősorban azonban nyugaton, illetve az angol nyelvterületen. Nemhiába „lengyel, magyar két jó barát” — ebben a fent említett lengyel cég is a segítségünkre van, ugyanis angolul is kínálja termékeit. Honlapjukon ételünk angol átirásában (*lecho*) olvasható: „This product is prepared based on fresh blanched champignons, paper, onion, in thick tomato sauce. The natural spices make the product more piquant. The product may be served as a hot dish for a pasta, rice, potatoes. The sausage may be added to achieve the Hungarian dish.”⁷ ’Ez a termék főként friss, forrázott sampinyon gombából, paprikából, hagymából készül, bő paradicsomszószban. A természetes fűszerek még pikánsabbá teszik. A termék tálalható meleg ételként tésztaival, rizzsel vagy burgonyával. Kolbász hozzáadásával magyar ételt kapunk.’

TÓTH SZILÁRD

⁴ <http://www.passion.ru/cooking/marinad/lechob.htm>

⁵ http://www.etrade.bg/shopbg/1048833933902794/elemag_list_cats2.pl?catid=201

⁶ „Instead of fresh green paprikas, which even in Hungary are available only in summer and autumn, tinned ones may be used, or the Hungarian dishes may easily be made without this condiment if we have *lecsó*. *Lecsó* is tomatoes and green paprikas cooked together with, or without, a little lard and bottled or tinned.” (Hungarian Cookery Book by CHARLES GUNDEL. Dr. George Vajna & Co Publishers, Bp. [1935], 16.)

⁷ <http://www.labimex.it.pl/ang/lecho.htm>

NYELVMŰVELÉS

Turizmus-sokk A turizmus jelentésbővülése

A *turizmus* szó — nemzetközi mintára történő — szinte korlátlan jelentéskiterjedése mutató példája a deszematizációs, mértéktelen jelentésbővülési, -tágulási folyamatnak. Annak a jelenségnek, amely végső fokon — UWE POERKSEN terminológiájával — mindenre használható „műanyag szavakat” eredményez (Plastic Words. The Tyranny of a Modular Language. The Pennsylvania State University Press. University Park, Pennsylvania, 1995.). A Jonathan Swift és George Orwell által jelzett (negatív) utópia nyelvi vonatkozásaihoz kapcsolódó társadalmi és nyelvészeti kritika számos ide sorolható nyelvi jelenséget vizsgált (pl. *fejlődés, projekt, probléma*). Az ilyen és ehhez hasonló kifejezéseket a magyar nyelvművelés is régóta figyeli, *nyelvi divat*-nak, *közéleti divatszónak*, *kiüresedett szó*-nak, *kifejezés*-nek, *közhely*-nek, esetleg — környezettől függően — *nyelvi bürokratizmus*-nak, újabban *nyelvi elidegenedés*-nek stb. nevezi.

Mintegy másfél évtizede dokumentálom a *turizmus* szó magyarországi kiterjedését. A jelenségről írok a „Nyelvünkben a világ” (Természetbarát vagy ökoturista? Ister, Bp., 2002. 202—4) című kötetemben. Most ennek az anyagnak a részletes dokumentációját, nyelvi elemzését, valamint kiegészítését adom. (Az idézetek tárgyszavainak kurzíválása tőlem származik: B. G.)

A TESz.-ben a *turizmus* szó első adata 1951-ből származik: „*turizmus*... az észszerű pihenést művelődési vagy tudományos feladatokkal összekapcsoló utazások”, jelentése már akkor is szélesebb volt, mint a *turista*-é: '(turista jellegű) idegenforgalom', illetve második jelentésben 'természetjárás' (TESz. 3: 1004). Az ÉKsz. (1414) gyakorlatilag megismétli a TESz. jelentésmegadást: 'turista jellegű idegenforgalom; turisztika, természetjárás'.

Tehát az ötven évvel ezelőtti első adat is azt mutatta, hogy a hagyományos („bakancsos”) természetjárásnál a turizmus szélesebb kategória. Ez a jelentéskör szélesedett, tágult tovább a XX. század utolsó két évtizedében, s ennek következtében a *turizmus* az utazás, az idegenforgalom számos tevékenységformájának a jelölője lett. Még később a *turizmus* szó általában a mozgást, az elmozdulást, sőt valamilyen (nem is feltétlenül mozgásos) tevékenységet jelentő szóvá deszematizálódott.

Lássuk ennek a folyamatnak az állomásait!

1. [hagyományos természetjárással — utazással kapcsolatos tevékenység + *turizmus*]. — A *turizmus* előbb pusztán szerepelt, majd jelzős szó szerkezetekben való felbukkanása a XX. század 70-es éveire tehető. Az első „turizmusok” a következők voltak: *gyalogos turizmus, kerékpáros turizmus, vízi turizmus, autós turizmus, autós-motoros turizmus, falusi turizmus, lovas turizmus*.

Az első turizmusoknak még volt valamely közülük a valódi turizmushoz: a sport jellegű és/vagy művelődési tevékenységhez. Az 1980-as években kezdődött meg a turizmus kiterjedése. Például a nyolcvanas évek idején elhíresült medjugorjei búcsújáróhelyet sokszor emlegették a „vallási turizmus” egyik célpontjaként (Magyar Rádió, 1987. november 16.). Az elsőként igen szokatlanul hangzó kifejezés a *búcsújárás*-t volt hivatott helyettesíteni.

2. [utazással együttjáró tevékenység + *-turizmus*]. — Ebben a jelentéskörben újabb és újabb turizmusok születtek, de most már jellemzően szóösszetételei utótagként: *fürdőturizmus, borturizmus, termálturizmus, varturizmus* (pl. „Fellendülőben a *varturizmus* — legalábbis erre utal, hogy váremlékeink étellel telnek meg: lovagi tornák, középkori lakomák, koncertek, népünnepélyek színhelyeivé lesznek.”: Népszabadság 2002. augusztus 2. 21), *kolostorturizmus* („Ausztriában divattá vált a *kolostorturizmus*...”, amelynek népszerű szójátékos német neve: *Klosterreich... Kloster x Österreich*: Népszabadság 2003. január 4. 6).

De az újabb felbukkanású *futóturizmus* szót is ide sorolhatjuk („Felfutóban a *futóturizmus*... A *futóturizmus* jó üzlet és még jobb hírverés a városnak”: Népszabadság 2002. április 19. 27).

S talán ide illik az *úrturizmus* kifejezés (ma már szép summa fejében bárkit elvisznek egy Föld körüli utazásra), valamint a *konferenciaturizmus* ('utazó konferenciázás', lásd később változatát is).

A *turista-turizmus* összekapcsolódását, sőt egybekeverését szolgálhatta például sokáig a *turista útlevél* eufemisztikus megnevezés, amely tartalma szerint egyszerűen *magánútlevél* volt. (De máig, bizonyos országokban statisztikai, másutt nemzetbiztonsági okokból kért papírokra a „turista” szót kell ráírni bármilyen célú utazás kapcsán.) E jelenség egyenesen vezetett pl. a *bevásárló-turizmus* megnevezéshez (pl. a rendszerváltozást közvetlenül megelőző ún. „Gorenje-korszak”-ban).

3. [utazással nem feltétlenül együttjáró tevékenység + *-turizmus* = az összetételi tagokból följelhető jelentéssel]. — A *turizmus* szó eredeti tartalmának gyengülését a „homo turisticus”, a modern, főként szervezeten (utazási iroda szervezésében, társasutazás formájában) utazó tömegember, s annak kedvelt, vonzó úti célpontjai segítették elő. Az eredeti tartalom gyengülését, az attól való szélsőséges eltávolodást jól mutatja a *szepturizmus* („Egy nemzetközi felmérés szerint Ázsia országaiban egymillió gyermek van kitéve folyamatosan szexuális zaklatásnak, amiben jelentős szerepet játszik az egyre jobban elterjedő *szepturizmus*.”: Magyar Nemzet 1995. november 21. 6, további adatok pl. HVG. 1995. december 5. 47., illetve: Szexturizmus Prágában: Magyar Nemzet 1995. november 13.)

Az újfajta, többnyire akár idézőjelbe is tehető turizmusok burjánzását jelzi, hogy csak egyetlen évben, 1997-ben KISS GÁBOR és PUSZTAI FERENC (Új szavak, új jelentések 1997-ből. Tinta, Bp., 1999. 181) a következő összetételeket dokumentálta (köztük néhány „hapax” adatnak tekinthető): *benzinturizmus*, *csinálnmagad-turizmus*, *geológiai turizmus*, *konferenciaturizmus*, *kongresszusi turizmus*, *kutatóturizmus*, *ökoturizmus*, *shoppingturizmus*, *szalámiturizmus*, *termálturizmus*, *veseturizmus*.

Ez a típusú összetétel divatot teremtett. Úgy látszik, a *turizmus* végtelen jelentésbővülése miatt, illetve az új környezetvédelmi divatterminológia jegyében nem elég turizmusról, vagy a nem eléggé modern gyalogos turizmusról, természetjárásról stb. beszélni, ezért megszületett az *ökoturizmus*, az *ökoturista*: „Sikerágazat lehet-e az *ökoturizmus* Magyarországon?” (Heti Válasz 2001. 08. 24. 37), „Az *ökoturizmust* szolgálná a megszüntetéssel fenyegetett kisvasút”, „Az *ökoturistáknak* építünk majd madárlest...” (Magyar Nemzet, 2002. május 18. 14). A szó beleillik a *bio-* és az *öko-* előtagúak rendkívül kiterjedt szócsaládjába. Kis szócsaládjá jött létre a gyógyfürdők látogatásának: *gyógyturizmus* („A *gyógyturizmusra* koncentrál a régió”: Metro 2002. október 28. 7), *gyógyfürdőturizmus*, *gyógyvízturizmus*, *termálturizmus*.

A hagyományos turizmust bizonyos — jómódú — rétegeknél az 1990-es években, főleg nyugati mintára felváltja az „adrenalin szintet” növelő, veszélyekkel járó *kalandturizmus*, *kalandtúra*. Összefoglaló kifejezés, amely beleillik a *kalandsport*, *extrém sport*, *multisport* stb. kategóriájába. Az egyes kalandtúra-fajtákat azonban már nem magyarították. Ezek közé tartozik a *canoening* (kenuzás, vadvízi kenuzás), *canyoning* („kanyonozás”), *rafting* (tutajozás, vadvízi evezés), *hydro-speed* (vadvízi úszás, úszódeszkázás), *siklóernyőzés* stb. (A magyarításoknak KEMÉNY GÁBOR szentel egy kis írást: Édes Anyanyelvünk XXIV/1: 6).

Az 1999. és az azt követő tiszai, majd pedig a 2002. évi dunai árvíznél bukkant föl az új szó: *katasztrófaturizmus*: „Demszky Gábor főpolgármester tegnap arra kérte a budapestieket, hogy a Margit-szigeten ne akadályozzák a munkát, azaz ne legyen *katasztrófaturizmus*” (Népszabadság 2002. aug. 17. 6). A *katasztrófaturizmus* itt lényegében a bámszokodókat, nézelődőket, szemlélődőket jelenti, akik persze „kirándulnak” a látvány helyszínére. A másik gyakori megnevezése: *árvízi turizmus*.

A *benzinturizmus* alkalmi összetételként indult (olykor idézőjelezik a biztosabb tollú stilszták), de bevett fogalomná kezd válni: „Feléledő *benzinturizmus*”, „A »benzinturizmus« [így, idézőjelben! B. G.] feléledésének oka, hogy egy tankolás alkalmával több ezer, a nagyobb benzintartályú autók esetében akár hat-nyolcezer forint is megspórolható” (Magyar Nemzet 2002. július 15.).

A nagyobb lottó- vagy totónyeremények érdekében utazók és tevékenységük: *tippturista*, *tippturizmus*: „A *tippturistákat* az osztrák és szlovák sportfogadó-irodák által kínált vonzó nyere-mények és a hazainál kedvezőbb fogadási feltételek csábítják külföldre.” (Népszabadság 2002. november 8.), „Egyre népszerűbb a *tippturizmus*” Metro 2002. november 11).

Még távolabbi lépés az eredeti jelentéstől: a *fogturizmus*. Az osztrák „turisták” az olcsó, magyarországi fogászokat keresték, ez a tevékenység lett a *fogturizmus* („Hatásos a *fogturizmus* szá-j-propagandája”: Magyar Nemzet 1998. október 20. 6). A *fogturizmus* beilleszkedik egy nagyobb jelentéskörbe, ez az *egészségturizmus* (egészségturisztikai piac, *egészségturista*: Magyar Nemzet 2002. július 4). S talán ide sorolható — az első hallásra nem is értelmezhető — *eutanáziaturizmus*. Ezzel azonban egy újabb jelentéskörbe lépünk át.

4. [tevékenység, cél + *-turizmus* = elvont, tagjaiból nehezen vagy nem értelmezhető össze-tétel]. — Az *eutanáziaturizmus*-sal való találkozását (Népszabadság, 2001. november 26. 24) szemléletesen írja le KEMÉNY GÁBOR: „Tavaly ősszel újságolvasás közben ezen a meghökken-tő címen akadt meg a szemem: *Eutanáziaturizmus Hollandiába?*... A tudósítás szerzője nagy kedvvel gyűjti csokorba a címbeli *eutanáziaturizmus* szinonimáit. Olvashatunk a cikkben *eutanáziaturak*-ról, sőt (a mozgászály szép alkalmazásával) *kegyeshalál-utak*-ról és *kegyeshalál-turizmus*-ról is. [Új bekezdés.] Valójában persze nem a szavak morbidak, hanem a szemlélet, ami mögöttük van, és maga a világ, ami körülvesz bennünket. Az egész úgy, ahogy van, egy divatjamúlt szlengszóval jellemezhető: *haláli...*” (KEMÉNY GÁBOR, Nyelvi mozaik: Édes Anyanyelvünk XXIV/2: 5).

5. [tevékenység + *-turizmus* = pejoratív jelentés]. — Bár KEMÉNY GÁBOR szavai az eutaná-ziaturizmus kapcsán akár összefoglalásnak is tekinthetők, néhány további (megjelenésüket tekintve korábbi) adat kíváncsok a jelenség bemutatás végére. Olyan adatok, amelyek a jelentést nemcsak eltávolítják az ’utazás’, ’helyváltoztatás’ alapvetően elfogadott, pozitív alapjelentéstől, illetve az abból eredeztethető egyéb „mozgásos tevékenységektől”, hanem társadalmilag elítélhető, negatív tevékenységformákat jelöl meg: *szemétturizmus*, *guberálóturizmus*, illetve *turistabűnözés*. „Már-cius elseje óta ... tilos behozni a magyar határon olyan tárgyakat, amelyek lomtanánításból szár-maznak. Ez az intézkedés súlyosan érintette több ezer honfitársunkat, akik évek óta az ausztriai *guberálóturizmusból* élnek.” (Népszabadság 2001. április 14. 32), „Hazánk a *szemétturizmus* cél-országá lett” (Kossuth rádió 1996. december 1. — Ezt egy környezetvédelmi „szólással” így feje-zik ki: „Európa Kelet felé lejt: ide folyik a szemét”). Végül pedig mi lehet a *turistabűnözés*? Ter-mészetesen nem az, hogy a természetjáró eltapos vagy leszed egy védett virágot. „Mórán érdekes szokás született: roncs autókkal kelnek útra szürkület után a nehézfiúk, akiket a helyi lakosság már csak motorizált zsványoknak becéz. A Miskolc közeli falvakban divatba jött a *»turistabűnözés«*” (Magyar Nemzet 1996. július 19). Így jutottunk el a természetjárástól a bűnözésig, (nyelv)érezésem szerint meglehetősen indokolatlanul. Hogy a „zöld szakzsargon” újabb megkülönbözet *lány* és *kemény* turistát is, arról majd legközelebb és más jelentésmezőben.

A *turizmus* szó jelentésfejlődésének képlete tehát a következő:

1. [hagyományos természetjárással > utazással kapcsolatos tevékenység + *turizmus*]
2. [utazással együttjáró tevékenység + *-turizmus*]
3. [(utazással nem feltétlenül együttjáró) tevékenység + *-turizmus* = az összetételi tagokból fölfejtendő jelentéssel]
4. [tevékenység, cél + *-turizmus* = elvont, tagjaiból nehezen vagy nem értelmezhető összetétel]
5. [tevékenység + *-turizmus* = pejoratív jelentés]

Hogy milyen további turizmusok születtek, annak nyilván nem csak a jó ízlés szab határt. A grammatika és a szemantika azonban, úgy látszik, semmiképpen nem.

ÉLŐ NYELV

Rendszerváltás előtti neologizmusok archaizálódása (Felmérés három váci középiskolában)

Dolgozatomban annak a vizsgálatnak az eredményeiről számolok be, amelyet 2003 áprilisában végeztem három középiskolában. Vizsgálatom célja az volt, hogy a rendszerváltás előtt neologizmusoknak tekintett szavak milyen mértékben archaizálódtak, illetve mennyire ismerik őket a középiskolás tanulók. A felmérésben 195 váci diák vett részt a következő megoszlásban: Madách Imre Gimnázium (102 tanuló), Piarista Gimnázium (49 tanuló), I. Géza Király Közgazdasági Szakközépiskola (44 tanuló). Valamennyien 12. évfolyamosak, tehát 2003-ban érettségiznek.

Az előre elkészített kérdőíven 17 szó szerepelt. Ezeket három témakör szerint csoportosítottam: politika-közélet, ipar, mezőgazdaság, a témakörön belül betürendbe sorolva. Ezzel az volt a célom, hogy megkönnyítsem a válaszadást. A táblázatban viszont már az archaizálódás mértéke szerint sorolom föl őket, tehát első helyen áll az a szó, amelyiket legkevesebben, utolsóként pedig az, amelyet legtöbbnek ismernek a megkérdezettek. A kérdőívet egy-egy tanár felügyelete mellett töltötték ki a tanulók. Értesülésem szerint magyarórán. Így mintegy 40-45 percet kaptak a tanulók a válaszadásra. A Madách Imre Gimnáziumban Boda Mária, Oglné Czepek Mária és Kissné Molnár Katalin, az I. Géza Király Közgazdasági Szakközépiskolában Pajtás Mária tanárnő irányításával folyt a munka. A Piarista Gimnáziumban Nyeste Pál igazgató úr segítségét kértem. Támogatásukat ezúttal is megköszönöm.

Elsőként az összesített adatok értékelésére térek rá, majd külön a fiúk és külön a lányok válaszait elemzem. Az adatokat táblázatba foglalva mutatom be. Az abszolút számok mellett feltüntettem a %-os arányokat is. Mivel a tizedes értékeket mellőztem, olykor fölfelé-, illetve lefelé kerekítettem.

Összesítő táblázat: 195 tanuló

	Ismeri	%	Nem ismeri	%	Hallotta	%	Hibás v. pontatlan	%
munkaegység	—	—	62	32	86	44	47	24,
népfront	3	2	4	2	106	54	82	42
nyereségrészesedés	4	2	18	9	35	18	38	71
háztáji	5	3	25	13	43	22	121	62
üzemi bizottság	5	3	26	13	75	38	89	46
békeharc	6	3	59	30	58	30	72	37
békekölcsön	8	4	66	34	67	34	54	28
munkaverseny	10	5	28	14	71	36	86	44
proletár internacionalizmus	17	9	89	46	55	28	34	17
beszolgáltatás	28	14	6	3	21	11	140	72
békepap	30	15	78	40	52	27	35	18
élmunkás	31	16	16	8	32	16	116	60
osztályellenség	32	16	14	7	52	27	97	50
tanácselnök	37	19	11	6	76	39	71	36
agronómus	49	25	55	28	61	31	30	16
kulák	49	25	14	7	56	29	76	39
tervgazdálkodás	62	32	2	1	36	18	95	49

A táblázatból kiderül, hogy a *munkaegység* szó jelölte fogalmat senki nem ismeri. Erre a legkülönbözőbb, olykor képtelen válaszokat kaptam. Igen kevesen tudták elfogadható módon meghatározni a *népfront*, *nyereségrészesedés*, *háztáji*, *üzemi bizottság*, *békeharc*, *békekölcson* szavak jelentését. A helyes válaszok száma e fogalmakra 10 alatt van. A hibás vagy pontatlan válaszok száma feltűnően magas a következő fogalmaknál: *beszolgáltatás* (140), *nyereségrészesedés* (138), *háztáji* (121), *élmunkás* (116). Hibás, illetve pontatlan válasznak tekintetem mindazokat, amelyek teljesen eltértek a hivatalos meghatározástól, vagy a válaszoknak csak bizonyos elemeit lehet elfogadni. Például a *népfront* szavunk a rendszerváltás előtt a szocialista társadalom egyik tömegmozgalmára vonatkozott, ám több tanuló az antifasiszta népfrontot jelölte meg vele. A *tervgazdálkodás* meghatározásakor a válaszadóknak valamivel kevesebb mint egyharmada utalt arra, hogy egy központilag irányított gazdálkodási formáról van szó. A *nyereségrészesedés*ről sokan írták, hogy ez a vállalat, gazdálkodási egység tulajdonosainak a „hasznából való” részesedését jelenti. A *háztájira* adott hibás válaszokban a ház körüli kert, esetleg az otthon felnevelt állatok szerepelnek. A *tanácselnököt* egyesek a Tanácsköztársaság vezetőivel (valószínűleg a népbiztosokkal) azonosítják, míg mások pártfunkcionáriusoknak tartják, ismét mások meghatározása szerint „egy tanács vezetője”. A *kulákot* többen, valószínűleg a hasonló hangzás miatt, a gulággal keverik össze. Még néhány helyes meghatározást (‘gazdag paraszt’) is követ ilyen, szinte szójátéknak is beillő kiegészítés: „akit a gulágra száműztek”. Az *élmunkás* szó egyik pontatlan meghatározása ‘a legjobban dolgozó’. Elfogadtam viszont a *sztahanovista* szót, bár ez nem egészen a *élmunkás* szinonimája, és értelmző kéziszótárunk is külön címszóként tünteti fel, de talán elfogadható. A *beszolgáltatást* többen a feudáliszmus egyik kötelezően előírt terményadójának vélik; talán a tized, kilenced, esetleg a dézsma fogalmakkal keverték össze. Mint fentebb említettem, senki sem ismerte a *munkaegység* szót. Ennek oka talán az is lehet, hogy a termelészövetkezetek a munkának ezt a sajátos mérési mutatóját fokozatosan felszámolták, s talán a megkérdeszettek szülei, nagyszülei már a készpénzfizetéses bérezésre áttért szövetkezetek tagjai voltak. Az *üzemi bizottság* egyesek szerint ellenőrző, illetve érdekvédelmi szerv. Valójában nehéz is erre a fogalomra pontos választ adni, bár a történelem tantárgy során valószínűleg hallhatták a szót. Meg kell említenem még a *békekölcson* és a *békepap* szavakat. Az előbbire 8, az utóbbira 30 tanuló válaszolt helyesen. A hibás válaszok közül azonban kiemelem, hogy a békekölcsonról többen azt hiszik, hogy azt a háború után az arra rászoruló államok kapták, a békepapról pedig azt, hogy olyan pap, aki a háborúban a békét hirdeti.

Legtöbben a *tervgazdálkodás* szót ismerik. Igaz, a helyesnek elfogadott válaszokban is vannak kiegészítésre szoruló ismertető jegyek. Én azonban az olyan válaszokat, amelyek a lényegyet kifejezték, elfogadtam. A 62 helyes válasz mellett azonban elgondolkodtató a 95 hibás, illetve pontatlan felelet.

A 106 leány válaszait az alábbi táblázat szemlélteti.

	Ismeri	%	Nem ismeri	%	Hallotta	%	Hibás v. pontatlan	%
munkaegység	—	—	32	30	49	46	25	24
nyereségrészesedés	—	—	10	9	18	17	78	74
békeharc	1	1	37	35	32	30	36	34
népfront	1	1	2	2	57	54	46	43
üzemi bizottság	2	2	13	12	50	47	41	39
háztáji	2	2	14	13	28	26	62	59
munkaverseny	3	3	18	17	44	41	41	39
proletár internacionalizmus	6	6	54	51	32	30	14	13
békekölcson	7	7	40	38	25	23	34	32
osztályellenesség	9	9	11	10	30	28	56	53
tanácselnök	9	9	7	6	51	48	39	37

	Ismeri	%	Nem ismeri	%	Hallotta	%	Hibás v. pontatlan	%
élmunkás	12	11	12	11	23	22	59	56
békepap	14	13	50	47	26	25	16	15
beszolgáltatás	15	14,1	1	0,9	8	8	82	77
kulák	17	16	8	8	42	39	39	37
agronómus	30	28	33	31	33	31	10	10
tervezőgazdálkodás	34	32	1	1	25	24	46	43

Ahogy a táblázatból kitűnik, a lányok a *munkaegység* mellett a *nyereségrészesedés* szót sem ismerik. Feltűnően kevés a helyes válaszok száma a *békeharc* (1), *népfront* (1), *üzemi bizottság* (2), *háztáji* (2) és a *munkaverseny* (3) fogalmakra. A 10 alatti helyes válaszok száma általában igen gyenge eredménynek tekinthető.

A hibás, illetve pontatlan válaszok közül kiemelkedik a *beszolgáltatás* (77 %) és a *nyereségrészesedés* (74%). Az 50% feletti hibás (pontatlan) válaszokat már magasnak tartom. A *tanácselnök* szót 51 tanuló hallotta, majdnem ugyanannyi az *üzemi bizottságot* (50). A két adatot érdemes összehasonlítani, az *üzemi bizottság* ugyanis már a rendszerváltást megelőzően is a passzív szókinés része volt, a *tanácselnök* azonban közismert szóként élt, hiszen az 1990 őszén megtartott helyhatósági választásokig a helyi önkormányzatok helyett a tanácsok igazgatták a településeket, s ennek vezetője a tanácselnök volt.

A 89 fiú tól származó válaszokat mutatom be a következő táblázatban.

	Ismeri	%	Nem ismeri	%	Hallotta	%	Hibás v. pontatlan	%
munkaegység	—	—	30	34	37	41	22	25
békekölcson	1	1	26	29	42	47	20	23
népfront	2	2	2	2	49	55	36	41
háztáji	3	3	12	14	15	17	59	66
üzemi bizottság	3	3	13	15	25	28	48	54
nyereségrészesedés	4	5	8	9	17	19	60	67
békeharc	5	6	22	25	26	29	36	40
munkaverseny	7	8	10	11	27	30	45	51
proletár internacionalizmus	11	12	35	39	23	26	20	23
beszolgáltatás	13	14	5	6	13	15	58	65
békepap	16	18	28	31	26	29	19	21
agronómus	19	21	22	24	28	32	20	23
élmunkás	19	21	4	5	9	10	57	64
osztályellenség	23	26	3	3	22	25	41	46
tanácselnök	28	31	4	5	25	28	32	36
tervezőgazdálkodás	28	31	1	1	11	13	49	55
kulák	32	36	6	7	14	16	37	41

A *békekölcson* szót 7 lány és 1 fiú ismeri. A lányok egy helyes válaszával szemben a fiúk közül ketten tudták a *népfront* jelentését. Nem sokkal jobb a *nyereségrészesedésre* adott helyes válaszok száma sem (mindössze 4). A hibás (pontatlan) válaszok közül szintén magas a *nyereségrészesedés*, a *háztáji*, *beszolgáltatás* és az *élmunkás*.

A nemek szerinti vizsgálat lényegi változást nem mutat. Az összesített táblázat adatai és a fiúk—lányok válaszaik között nincs nagy eltérés. Az adatok tanúsága szerint a passzív szókinésbe tartozó szavaknak csak egy kisebb hányadát ismerik az érettségi előtt álló tanulók. Ez ugyan elsősorban nem nyelvhasználati kérdés, ám felvet egy másik problémát; nevezetesen azt, hogy tanulók

ink műveltségében olyan hiányosságok mutatkoznak, amelyek más tantárgy (elsősorban a történelem) tanulásából/tanításából erednek.

Az egyes iskolák adatait ugyan nem mellékelem, de ki kell térnem közülük azokra, amelyek gondolkodásra készítetik a vizsgáldót. A közgazdasági szakközépiskolában például elvárható lenne, hogy a *terveződés*, a *nyereségrészesedés* szavakkal a tanulók többsége tisztában legyen, hiszen ezek elsősorban közgazdasági fogalmakat jelölnek. Mint kiderül, a *nyereségrészesedést* egyetlen lány sem ismeri és a fiúk válaszai közül is csak egy helyes. Ez, a 44 válaszadót figyelembe véve, mindössze 2%.

A *terveződést* 17-en ismerik (lányok: 15, fiúk: 2). A helyes válaszok aránya nem éri el az 50%-ot. A lányok 47 %-a, míg a fiúk 25%-a ismeri csupán. Az összesített válaszok közül 62 helyes, azaz 32%.

Érdeemes még szólni az összesített táblázat válaszainak arányáról. A kérdőívben szereplő 17 fogalomra, 195 tanulót számítva, 3315 válasz érkezett. Az ismeri rovatban 376 választ találunk (11%), nem ismeri: 574 = 17%, hallotta: 982 = 30%, a hibás (pontatlan) válaszok száma a legmagasabb: 1383 = 42%.

Mint dolgozatomban elején említettem, a vizsgált szavak a rendszerváltás előtt neologizmusok voltak. Közülük nyolc megtalálható HUNYADI LÁSZLÓNAK, az „új” stílusminősítésű szavakkal foglalkozó dolgozatában (HUNYADI LÁSZLÓ, Az értelmező szótár „új” stílusminősítő szavairól: 1971: Nyr. 278—81). Ezek az 1945 utáni társadalmi változások során keletkezett fogalmakat jelölték, és a rendszerváltás következtében kihalt fogalommal együtt váltak elavultakká. A magyar értelmező kéziszótárban, egy kivétellel (*proletár internacionalizmus*), megtalálhatók. A szavak ellenőrzése során alakult ki az a véleményem, hogy a szótár anyagában néhány szócikk kiegészítésre, helyesbítésre szorul. Nem tünteti fel a szótár például azt, hogy a *beszolgáltatás* 1956-ban megszűnt, tehát a szó már a rendszerváltás előtt is fogalmi archaizmusnak számított. Hibának tekintem, hogy a *tanácselnök* szót nem hivatalosnak minősíti, és a Tanács végrehajtó bizottság elnökének nevezi. Az 1970-es évek elején egy a tanácsokról szóló törvény ugyanis megszüntette a *végrehajtó bizottság elnöke* elnevezést, s helyette hivatalosan a *tanácselnök* szó lépett életbe. Feltehető, hogy az 1972-es első kiadás idején, a fent említett szó hivatalossá válása előtt, már lezárták a kéziratot. Mint tudjuk, az 1992-es kiadás ennek változatlan utányomása. (Magyar értelmező kéziszótár. Kilencedik, változatlan kiadás. Bp., 1992.). Mivel felmérésem a szókincsváltozás vizsgálatának egyik láncszeme, nagy érdeklődéssel várom az ÉKsz. új kiadását, hiszen ez a további vizsgálatoknak is értékes forrása lesz. [A mű a közelmúltban, kéziratomból lezárása után meg is jelent.]

Kiss Jenőnek a dolgozat véglegesítésekor megfogalmazott tanácsait, észrevételeit ezúton is köszönöm.

DÓRA ZOLTÁN

S Z E M L E

Sebestyén Árpád, A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.)

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 80. szám.

Szerk. JAKAB LÁSZLÓ. Debrecen, 2002. 190 lap

1. A névutók történetéről, rendszerezéséről, egész problematikájáról, a névutókutatás történetét is beleértve, az utóbbi ötven évben SEBESTYÉN ÁRPÁDTÓL tanulhattuk a legtöbbet. 1965-ös alapvető könyve (A magyar nyelv névutórendszere) és értékes, mindig valami újat hozó cikkei, ta-

nulmányai után újra monográfiával jelentkezik. A Jókai-kódex teljes névutóanyagát dolgozza fel, P. BALÁZS JÁNOS szövegkiadása és JAKAB LÁSZLÓnak erre épülő számítógépes feldolgozása alapján. Sebestyén Árpád óriási nyelvi anyagot cédulázott ki a magyar nyelv történetének egész spektromából, így megvan a szükséges nyelvi anyaga a magyar névutó-történeti nagymonográfia megírásához. Az összegzést „Névutórendszerünk fejlődéstörténete” címen tervezi elkészíteni (7).

Könyvének „Bevezetés”-éből (3—7) kutatómunkájának történetét, érdeklődésének tágulását is megismerhetjük. A különféle régi és újabb grammatikákból, tankönyvekből, szakkikkekéből 180 „névutógyanús” elemet gyűjtött össze (3). Ezeknek részletes vizsgálatához az ómagyar kortól 1900-ig több mint 200 forrásból több mint 80 ezer adatot gyűjtött össze. „Ha ehhez hozzászámítom 20. századi adataimat, jóval túlhaladjuk a 100 ezer példamondatot” (7). Imponáló bőség. Sok erőt, jó egészséget és kedvet kívánok a szerzőnek, hogy el tudja készíteni, és mi minél előbb olvashassuk ezt a nagy összefoglaló munkát, mert nem hiszem, hogy ekkora tudást, ismeretet még egyszer össze lehet gyűjteni.

Sebestyén Árpád jóvoltából, az ő munkái alapján tekintünk ma úgy a névutókra, névutós szerkezetekre, hogy azok szintagmatikus előzményekre vezethetők vissza, hogy „az előzmény szerkezetek morfológiai sajátosságai átöröklődnek és megmaradnak mind a névutón, mind a vele kapcsolt névszón” (5). Ezért is választotta könyvének mottójául Givón szlogenjét: „Today’s morphology is yesterday’s syntax” (1971.).

Sebestyén Árpádnak a Jókai-kódex névutóiról szóló kötete „próba” akar lenni, „kísérlet arra, milyen problémák jöhetnek elő, mire érdemes nagyobb figyelmet fordítani. A kódex fontosságát az is növeli, hogy — a 14. század harmadik harmadának egyetlen forrásaként — az első tervbe vett időmetszetet jelenti, amelyhez majd a többit mérni lehet és kell. A szöveg terjedelme és tartalmának tematikus változatossága talán elegendő adattal szolgál ahhoz, hogy korának névutó-egyedeit, névutótípusait, ezek arányait és a névutózás rendszerének fő kontúrjait fel lehessen vázolni, a hiányokra rá lehessen mutatni” (7).

Ezt a könyvet tehát Sebestyén Árpád egész munkásságának és hatalmas nyelvi anyagának kontextusába helyezve érdemes szemlélünk.

2. A könyv három nagy fejezetből áll. (1) Az elsőben bemutatja a Jókai-kódexet, a kódex sorsát, korát, nyelvét általában, aztán tájékoztatja az olvasót az adattár beosztásáról és a szócikkek szerkezetéről (9—34). (2) A második rész az egyes névutók szócikkeit tartalmazza (35—97), a harmadik pedig (3) a névutórendszer legfontosabb kérdéseit foglalja össze (98—154): a JókK. névutózásának szintaktikai, morfológiai és szemantikai sajátosságait, egyrészt a szócikkek alapján, másrészt saját széles körű tudásával és a szakirodalom tanulságaival összevetve. A kötet végi „Függelék” két olyan részletkérdést tárgyal, amely a névutózással összefügg: a számhatározó névutóvá váló ragjairól és a JókK. *-balól/-belől* „toldalékairól” fejt ki véleményét (155—78). A felhasznált irodalom listája zárja a kötetet (179—87).

Egy korpusz teljes feldolgozása egyetlen grammatikai szempont alapján felveti azt a kérdést, hogy mennyire képes tükrözni az egész kornak (a kései ómagyar kor elejének) a névutóhasználatát. A kódex névutózásának bemutatásakor a cél az, „hogy a vizsgált jelenség legritkábban előforduló elemei se maradhassanak ki az adattárból” (17), és az állomány belső arányai, esetleg altípusai se legyenek pontatlanok. Ehhez a JókK. névutóit gondosan összeveti a történeti nyelvtan kései ómagyar kori névutókészletével (ZSILINSZKY ÉVA, A névutók. In BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. 1992. 696—715). Az eredmény megnyugtató: ha a JókK. 404 előfordulásából kibontható 40 körüli névutószámot a teljes kései ómagyar kort tükröző TNYt. mintegy 50 névutójával összevetjük, azt mondhatjuk, „hogy a kódex szövege alkalmas arra, hogy a belőle kigyűjtött névutóállomány segítségével e fontos nyelvi jelenség legjellemzőbb sajátosságait megmagyarázhatjuk” (19).

Sebestyén Árpád minden fontos kérdést fölvet, körüljár, elrendez, ami a névutók szóosztályával kapcsolatos: a vizsgálat tárgyának, a névutónak a definiálása mellett a szófaji rendszerezés egyes vitatott kérdéseiről is véleményt mond. Például a *rólam*, *miattad*-féle szavak minősítésével kapcsolatban úgy foglal állást, hogy „elnevezésük zavaros voltától függetlenül” (29), jóllehet nem névutók (amit az is mutat, hogy önálló mondatrészek), ezeket is bevonja a vizsgálatba. Az egyes szócikkek végén — ennyiben elkülönítve — tárgyalja őket. Ez azzal a haszonnal is jár, hogy megtudjuk, „mely névutók vehetik fel a személyjeleket, s mutatnak formailag — és származás tekintetében is — egymással közös vonásokat” (29—30). E problémakörben egyetérthetünk azzal az állásfoglalással, hogy történetileg a *rólam*, *mögöttem* típusú lexémákat nem vezethetjük le az *énrólam*, *temögötted* szerkezetekből (legfeljebb erősebben fogalmaznám meg a tagadást: 29). A személyes névmás kitétele feltétlenül másodlagos: használata a kiemelő, nyomatékosító szerep mellett stilisztikai kívánalomná is válhatott, sőt a latin hatással is számolni kell.

Nagy érzékenységgel kezeli a szerző az összetétellel váló névutós kapcsolatokat. Valóban „szinte megoldhatatlanul” nehéz ugyanis megállapítani, hogy az *azután*, *mielőtt*, *minekutána*-féle „képződmények” közül melyek váltak már összetétellé, melyek jutottak már el (a JókK. szinkroniájában) a határozószói, kötőszói minőségig (27—8).

A névutómellékeveket is bevonja a vizsgálatba. Korábbi álláspontjának megfelelően nem a csupasz névutóból, hanem a névutós szerkezetből (*fa alatt* + *-i*) való képzésnek minősítve keletkezésüket (30).

Tanulságos a *háznak elötte*-féle, kétszeresen jelölt névutós szerkezetek tárgyalása is. Arra, hogy ezek másodlagosan keletkeztek, az is utal, hogy olyan névutók is megjelennek ebben a szerkesztett formában, amelyek semmiképpen sem keletkezettek birtokos szerkezetből: ÉrdK. 66: „Az Iordan *vyzeenek twl*” (ZSILINSZKY: TNyt. II/1: 706). Az ilyen kettős jelölés keletkezésének kronológiájára való következtetés fontos felismerés: abból, hogy a JókK.-ben a *-balól/-belől* 69 példája között egy sincs, amely *-nak balóla/belőle* formájú lenne, az következik, hogy ez és „az ide sorolt átmeneti alakulatok raggá válása korábban indult meg, mint ahogyan a kettős jelölés divatja elhatalmasodott, így már nem tudtak részt venni a folyamatban” (114; az *előtt* névutó esetében a 12 *vmi előtt* mellett már 14 *vminek előtte* szerepel a kódexben; a kódex névutós kapcsolatainak kb. 20%-a kétszeresen jelölt). A „kétszeres jelölés divatja később, a középmagyar korban alábbhagyott” (138). Ezután tölem idézi Sebestyén Árpád, hogy a kétszeres jelölés „visszaszorult, és az eredeti *vmi alatt* szerkezet kerekedett felül” (MÁTAI: Nyr. 2002: 82). De amivel kiegészíti ezt, s a régi magyar nyelvi jelenséget egy maival összekapcsolja, kivételesen érdekes: „De nem minden esetben” (138). A mutató névmási birtokos jelző („*ennek* a házában”) *-nak/-nek* raggal szilárdult meg (nem „*e* házában” lett). Ezzel állítja a szerző párhuzamba egyik legújabb névutónk szerkezeti alakulását: „Az *alapján* kezdetben csak *-nak/-nek* ragos mutatónévmással szerepelt: *ennek alapján*... Egy idő után azonban a beszédben, majd az írásban is megjelentek az *ez alapján* »dativus« nélküli változatok, majd a *mi alapján*, *mely alapján* formák is... Azt hihetnénk, hogy ez mai fejlemény. Csakhogy a Jókai-kódexben, ahogy az *után* szócikkében megmutatom, a »szabályos« *annakutána* formák mellett ott találjuk az *ez után*, az *után* és *azután* változatokat is. Viszont a későbbi keletkezésű, de azonos morfémaszerkezetű *során*, *révén* stb. már ismét nem szerkeszthető így: *ez során*, *az révén*, csak így: *ennek során*, *annak révén*. Azért is van szükség a névutók megszakítatlan adattárra alapozó longitudinális vizsgálatára, hogy az ilyen folyamatokat nyomon kísérhessük” (139).

A könyv II. fejezete a névutókészletet mutatja be, szócikkek formájában, úgy, hogy az állapotból igyekszik kibontani a változást, a változóban levést, a kategória stabil elemei mellett a belépő, illetve a kategóriából kilépni készülő vagy átmeneti alakokat is. KÁROLY SÁNDORRAL egyetértve Sebestyén Árpád szerint is „a nyelvtörténész számára a kivételes fontosabb a szabályosnál, mert kivételekkel indul meg a nyelvi változás” (20). A névutókat és a „gyanúba vett” elemeket en-

nek megfelelően négy csoportban elemzi: (A) a törzsállományt, (B) a változatokat, (C) a raggá fejlődő és a (D) keletkezőben levő névutókat, tükrözve a nyelvi mozgást.

A JókK.-ben előforduló névutókon kívül néhány olyan névutót is tárgyal [szögletes zárójelben], amely a kódexben nem fordul ugyan elő, de különböző körülmények arra utalnak, hogy már (vagy még) élhetett, pl. *elől ~ elül* (41), *főlől ~ fölül* (47), *-n keresztül* (92).

Mit tekint a szerző önálló névutónak? A fonetikailag különböző formákat nem (pl. *felett/fölött, közt/között, szerint/szerént*), csak a morfológiailag eltéréket (pl. *közé — közibe, vmi által — vmin által*), ugyanis „az eltérő morfológiai szerkezet mögött más keletkezéstörténeti folyamat rejlik még a funkcionális hasonlóság mellett is” (103). Igazi változatokkal akkor van dolgunk, ha egy szövegen belül találkozunk velük, egymással versengő, rokon jelentésű vagy árnyalati eltéréseket mutató alakokkal, amelyek küzdelmében „a területi és társadalmi közeg mellett talán az idő tényező is jelen van” (105).

Külön csoportban találjuk a raggá fejlődőben levő névutókat. Több elemet sorol ide, mint a TNyt.: a *képpen, koron* és *kort* mellett ilyennek minősíti a *-belől/-balól, -ért, -ként, -szer [-szor, -ször]* elemeket is. Megítélésükben BÁRCZI óvatosságával jár el: „Úgy gondolom, hogy a teljes raggá válási folyamat még egyikben sem zárult le tökéletesen” (105).

Végül a keletkezőben levő névutókat vizsgálja, árnyalt elemzésekkel, pl. *elműlván, kedvéért, -hoz közel, módra, nevében, számából* (s még a *jutván, -n keresztül, lévén* elemeket, amelyek a kódexben nem fordulnak elő, de a korban névutókezdemények lehettek). A helyettesíthetőségre, a más viszonyszóval való felválthatóságra is figyel (107).

Sebestyén Árpád névutólistája lényegében JAKAB LÁSZLÓÉVAL esik egybe, csak néhány esetben tér el tőle. Például: azzal ellentétben névutónak minősíti a *-tól megváltván, a közibe* elemeket, külön névutónak a *-vmi által-t* és a *vmin által-t* (103), azonosnak, tehát csak alakváltozatoknak a *kívül* és a *kül* határozószó/névutót (51—3).

A könyv III. nagy fejezete összegző értékelés: a JókK. névutózásának szintagmatikáját, morfematikáját és szemantikáját jellemzi. Felsorolja azokat a szintagmákat, amelyekben névutó keletkezhetett (111—22); ebből magyarázza a névutó alaptagjának ragtalan vagy ragos voltát, a ragot nem vonzó és a ragvonzó névutók keletkezését: „az előzmény szintagmák formája változatlanul átöröklődik a névutós szerkezetekre, csak a továbbiakban a névutó alakja megszilárdul, belső morfológiai tagoltsága elhomályosul, elemei egyre kevésbé lesznek felismerhetők” (128). A névutós szerkezetek felépítését formalizálva, képletekben is bemutatja. Azt hiszem, ideje lenne követni a határozóragok eredet szerinti csoportjainak Sebestyén Árpád által használt megnevezéseit, ti. a primer és szekunder ragok mellett a tercier ragok felvételét. Ez utóbbiak lennének az önálló szóból, azaz névutóból keletkezett ragok (128—37).

Tanulságos az irányhármasságnak a szócikkekben, adatokból kibomló képe. Az *előtt* és az *elől ~ elül* mellett nincs például *elé*, csak a tercier raggal alkotott *elébe ~ eleibe, a között* és a *közül* mellett nincs *közé*, csak *közibe, a fölött* és a *főlől ~ fölül* mellett nincs *fölé* (se *fölibe*). A határozószóval kettős szófajú lativusi alakok igeikötővé válása lehet ennek hátterében, a hová? irányú névutót pedig — a hominímia elkerülésére — a világos irányjelentésű *-be/-ba* raggal toldották meg. Az *elébe ~ eleibe* alakok morfológiai szerkezetének vitatott kérdésében is árnyaltan foglal állást a szerző: az *-é* lativusrag, az *-i* birtokos személyjel (38); ugyanakkor „a nyelvérzék a lativusi *-é* elemet személyjelnek érezhette, és az irányhatározás megerősítése kedvéért hozzákapcsolta a frissen kialakult, eleven irányjelölő *-be/-ba* ragot. Közrejátszhatott az is, hogy éppen ekkoriban, a korai ómagyarban kezdett kifermődni a Px-es névutótípus, mint az *után*, amelynek személyjeles volta még viszonylag élő volt a nyelvtudatban, és könnyen vált az analógia elindítójává” (113). „Az *-é* lativusrag és az *-é ~ í > i* személyjelek ... összetévesztése nem zárható ki — ámbár feltűnő, hogy az *alá* mellett **alába* nem fordul elő” (39). Az adatokból kiderül, hogy a JókK. névutókészletében a *-t* locativusragosak a leggyakoribbak, az *-l* ablativusragosak pedig a legritkébbek. Nincs például *alól, mellől, mögül; kívül ~ kül* névutó van ugyan, de már nem eredeti ablativusi jelentésé-

ben, hanem hol?, (sőt hová?) kérdésre felelve. A kódexben a *kívuil* határozószóként is csak locativusi irányú. Locativus a *környüil* névutó is; a *környüil* határozószó pedig már az igekötői szerep felé tolódik el (53). Érdemes lenne az ilyen irányjelentés-változásokat — a névutók és határozószók körében egyaránt, az igekötői szerepet is figyelembe véve — nagy kései ómagyar anyagon együttesen áttekinteni. — Említi a szerző a *-nott/-nól/-ni* „halmozással alakult ragcsaládot” (149): ezt a finnugor nyelvek kutatói önálló szóból (*nä* 'ez') eredeztetik (vö. BERCZKI GÁBOR, *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Bp., Universitas Kiadó, 1996. 80).

A nemzetközi szakirodalomban ma divatos grammatikalizáció kérdéséről is kifejti a szerző a véleményét. Igaza van abban, hogy a magyar grammatika-történetben SYLVESTER (1539) óta folyamatosan jelen van a fogalomszó → viszonyzó → toldalék típusú változás, a térbeli kifejezések, testrésznevek fontossága, a lexikális jelentés meggyengülésének, elhomályosulásának, általánosulásának vizsgálata (azzal együtt, hogy a lexikális jelentés nem szívódik fel teljesen: a névutó, a rag továbbviszi annak egy részét, általa specializálódik a viszonyzó funkció stb.: 144—5), csak ez nem került be a nemzetközi irodalomba (108—9, 142—4).

SEBESTYÉN ÁRPÁD könyvéből nemcsak a JókK. névutóhasználatát, a névutórendszer ómagyar kor eleji állapotát ismerhetjük meg, hanem szemléletet, kutatói mentalitást, rendszerben gondolkodást is tanulunk. Azt is láthatjuk, hogyan, milyen módszerrel értékeli az adatokat, hogyan bontja ki belőlük a folyamatokat, a változások okait, összefüggéseit, aminek szükségességéről a közoktatás kapcsán is olyan sokat beszélünk. Példát ad tehát arra is, hogy először tényismereteket kell szerezni, hiszen összefüggéseket csak azok között ismerhetünk fel.

D. MÁTAI MÁRIA

A pálma, a ciprus és az egyperces

Az alakzatok világa 1—10. Sorozatszerkesztő: SZATHMÁRI ISTVÁN.
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001—2002.

Akinek halálhírét költik, sokáig él — tartja a mondás. A stilsztikának is halálhírét károgták némelyek az 1960-as években „nálunk és más nemzeteknél”, minekutána korábban nem látott mértékben növekedésnek indult, mint a pálma, és különb-különb irányokban eltérébélyesedett, mint a cédrus (Ps. 91, 18). Tanulmányok és tanulmánygyűjtemények, monográfiák és tudományközi összevetések, elméleti és gyakorlati kötetek jelentek meg az azóta eltelt időben. Mialatt egyes nyelvészeti ágak kifulladtak tehetségben és érdeklődésben, a stilsztika kitágult vizsgálati módszereiben, vizsgált anyagában és vizsgálódó irányzataiban. A XX. század második felében a BALÁZS JÁNOS által elvetett mag mélyre eresztette gyökereit is, visszanyúlva és megalapozva a stilsztikát görög-római és a középkori előzményeivel. Ennek a lendületes és már gazdagon is gyümölcsöző virágzásnak XXI. század eleji zamatos és újszerű termése a SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztette sorozat, „Az alakzatok világa” (1—10.) a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában.

Örkény István megkísérelte átmenteni a novella műfaját egyperceseivel az egymást gyorsan váltó médiaműfajokhoz, rövidhírekhez szokott társadalomba. Ma az Interneten is terjedő — történelmi egyházi — prédikáció is féloldalas, azaz elmondva mintegy 2-3 perces. A XXI. századi felgyorsult változásokhoz a tudományos élet is úgy tud alkalmazkodni, ha nem évtizedekig tartó, tiszteletre méltó fáradozással állít össze vaskos köteteket, hiszen mire elkészülnek, többnyire elavulnak, hanem átáll a viszonylag gyorsan elkészíthető és rövidebb terjedelmű „kutatási beszámoló” műfajára. Ilyenek „Az alakzatok világa” 2-5 íves kötetei, amelynek szerzői az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai magyar nyelvi tanszéke mellett 1970 óta működő Stíluskutató csoport tagjai (Részletesen lásd az 1. kötet előszavában: SZATHMÁRI ISTVÁN, *Alakzatkutatásunkról*: 5—12).

Az első kis kötet a hagyományosan gondolatalkzatoknak nevezett jelenségeket ismerteti, elsősorban Lausberg ókori retorika-tárgyalása és a liege-i retorika szerint (GÁSPÁRI LÁSZLÓ, A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. 2001. 33). Az ókori retorika alakzatrendszere, de még inkább a liege-i retorika rendszeralkotási kísérlete meglehetősen vitatható. Még inkább kérdéses az ókori retorika és a liege-i retorika összevetése, hiszen több esetben a terminus technicus alakja azonos mindkettőben, de a jelentése más (már magának a *retorika* szónak az esetében is). A kötetben az egyes alakzatok ismertetése mégis világos, mert a terminus technikust mindig meghatározás és példa követi. Emiatt nagyon jól használható a felsőoktatásban, mert a hallgató gyorsan és aránylag könnyen eligazodik a legfontosabb alakzatokat illetően. A latin nyelv és a magyar nyelv tipológiai különbségei miatt nem mindig könnyű példát találni a klasszikus alakzatokra — mint amilyen a mondatban a szórendi kötöttség különbsége — a klasszikus retorika alakzatait mégoly szerzőiött kiaknázó magyar szépirodalomban sem. Nem véletlen, hogy ha mégis sikerült a szerzőnek egyértelmű idézettel bemutatnia és megvilágítania a hiperbatont, akkor az a görög és latin irodalomban legjáratosabb magyar írótól való: „S ez volt *Miska* sorsa, amint — kabátot váltva, *jól nevelt férj* — készült Hintássékhoz, a késő feleségért”. (Babits Mihály: Halálfiái. Id. tanulmány 17).

A 2. kötet (tanulmánygyűjtemény) és a 3. kötet a retorikai kérdéssel foglalkozik (A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. 2001. 88 lap. — SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, A retorikai kérdés rövid tudománytörténete. 2001. 117 lap). Az első tanulmány a XX. század második felének (1960—1997) néhány magyar és német nyelvű szerzőjére támaszkodva vázolja föl a retorikai kérdés egy lehetséges — valójában funkcionális — tipológiáját (KOCSÁNY PIROSKA, A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája. 7—19). A szerző tipológiája önmagában világos és következetes. A zavaró mégis az, hogy a retorikai kérdést — kiinduló meghatározásában — leszűkíti az *interrogatio*-ra, aminek következtében kénytelen a hermeneutikából átvenni és követni a retorikában nem elfogadható „valódi” és „ál” retorikai kérdés kategóriáit, illetve különbségtételét. Így az álkérdés alfaja lesz a „tűnődő kérdés vagy probléma”, amely az ókori retorikában a retorikai kérdés alfaja volt, némileg más, pontosabban két megközelítésben (*dubitatio*, *communicatio*). A „pedagógiai jellegű” rávezető kérdés is a retorikai kérdés egyik fajtájának az *interrogation*nak egyik funkciója volt (vö. Quintilianus 5, 7, 15—20).

A retorikai kérdés szupraszegmentális elemeivel foglalkozik a második tanulmány, amely valójában a XX. század második felének részleges magyar tudománytörténeti összefoglalója (V. RAISZ RÓZSA, A retorikai kérdés intonációs problémáihoz: 21—7. N.B. A tartalomjegyzékben „retorikai kérdés” szerepel, a tanulmány címében és a tanulmányban „retorikus kérdés”. Az előbbi alak tűnik helyesnek, az utóbbi zavaró). A legfontosabb benne FÓNAGY és MAGDICS azon megállapítása (24), hogy a mondathoz kötődő dallam „konvencionális, de nem önkényes”, hanem „archaikus”, és mint ilyen lehet „szimptomatikus”, azaz valójában ikonikus jelfajta. A tanulmány rejtetten és közvetve rávilágít arra, hogy hiányzik a stíluskutató csoportból fonetikus-fonológus. A retorikai kérdés — és egyáltalán az alakzatok — a XX. század óta, amióta a nyelvészeti kutatások a szinkrón nyelvre és az élőbeszédre összpontosultak, már nem kutathatók a szupraszegmentális tényezők figyelembevételével. Nem is szólva arról, hogy már az ókorban is voltak retorikák, amelyek ezeket tartották a legfontosabbnak (vö. Her. 3, 11, 19 utalásával). Magyarországon is eleinte a retorikák foglalkoztak a szupraszegmentális elemekkel (VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 10, 85—6). Ma viszont a fonetikusok-fonológusok, de ők csak elvélve figyelnek a retorikai kérdés szupraszegmentális vonatkozásaira. Kevés az a tanulmány is, amely a kérdést magát a körülményekbe helyezve tárgyalja (SZENDE TAMÁS, A kérdés és a kérdezés: Nyr. 98. 1974: 333—41. Társ szerző: EVA GARDING). Ennek a kutatásnak tehát még feltétlenül helyet kell kapnia a kutatócsoportban, illetve ezen témájú kötetnek a sorozatban.

A harmadik tanulmány inkább irodalmi stilisztikai elemzés, semmint nyelvi, és annyiban kakkfióka a kötetben, hogy nem általánosságban foglalkozik a retorikai kérdéssel, hanem egyetlen magyar költő egyetlen versciklusában vizsgálja a kérdő mondatok szerepét (PORKOLÁB JUDIT —

BODA ISTVÁN KÁROLY, Kérdő mondatok Füst Milán *Összes verseinek Újak* ciklusában. 29—53). Nem kakukkfióka viszont azért, mert kézenfekvő példákat vonultat föl a költői, valójában retorikai kérdések igen sok válfajának a megvilágítására. Ezzel közvetve utal arra is, mennyire otthonosan mozogtak a magyar költők a klasszikus retorikában. Mennyire magától értetődően és könnyedén alkalmazták a klasszikus retorika valamennyi alakzatát. A Füst Milánnál felfedezett „elgondolkoztató kérdés” (31, — *Mivel mulassak itt? / Mi az, mi felvidít?*) már-már kiveszett a mai magyar kultúrából. Helyette elburjándzott a kötetben nem tárgyalt (eldöntendő) médiakérdés, amelyre akár igennel, akár nemmel válaszol a kérdező, felelete mindenképpen elmarasztalja önmagát („Ugye a jövőben gondja lesz arra, hogy ne legyenek ehhez hasonló visszaélések?”).

A következő tanulmány — A C. Herenniusnak ajánlott retorika szerzőjét követve — aszerint ír, amiről ír, vagyis a címe is retorikai alakzat (ACZÉL PETRA, Retorikai kérdés a szónoklatban — szónoki kérdés a retorikában: 55—63), és összefoglaló, utolsó mondatai retorikai kérdések: „...mivel is van dolgunk? Alakzat, érvsor, szándék vagy implikáció lenne az interrogáció? Vagy csak a válasz hiánya?”. A tanulmányból nyilvánvaló, hogy a retorikai kérdés többféle, retorikai szerepe pedig sokrétű. Mindazon túl, amit a tanulmánykötet más szerzői felsoroltak, a retorikai kérdés szerepe itt elsősorban az, ami, vagyis a meggyőzést szolgálja. azaz motiváló, figyelemfölkeltő, szövegrendező, tagoló, témamegjelölő, érvelő, cáfoló és így tovább, illetve adott esetben egyszerre több funkciója is lehet a felsoroltak (és fel nem soroltak) közül. A felhasznált példák, beszédek igazi európaiságot sugároznak időben és térben. Iszokratésztől Eötvös Józsefíg terjednek.

Az utolsó tanulmány a több ezer éve kidolgozott és tudatosan felhasznált alakzatnak a szerepét újkori, ma leggyakoribb műfajában, az újságírásban vizsgálja, konkrétan is belevonva egy szintén meglehetősen új tudományág, a pragmatika credményeit (DOMONKOSI ÁGNES, A kérdés alakzatai a publicisztikában: 65—88). Anélkül hogy valamiféle összehasonlítást tennénk, azt kell mondanunk, hogy ez a legátfogóbb, legmozgékonyabb tanulmány a célkitűzését illetően, és ez a leggazdagabb a funkciók felsorolásában. A retorikai kérdésnek a hitelességtől kezdve a modalitásig a legkülönbözőbb szerepeit tárgyalja, mégis látni a fától az erdőt. Azt sem memém kijelenteni, hogy „aki erről többet mond, az hazudik”, de mindenesetre — akárcsak a többi tanulmány — ez is gyors és biztos eligazítással szolgálhat felsőoktatási tananyagként leendő újságíróknak, pedagógusoknak, magyartanároknak.

Viszonylag nagyobb lélegzetű munka — a téma természetéből adódóan — a retorikai kérdés tudománytörténeti megközelítése, és ezért kapott helyet külön (a 3.) kötetben. A kötetnek — már fentebb idézett — címe (A retorikai kérdés rövid tudománytörténete) valamelyest félrevezető, hiszen több van benne, mint tudománytörténet. Egyrészt rendszerezi a retorikai kérdés különféle sajátosságait (szemantikai, szintaktikai, logikai, pragmatikai stb.), másrészt meglehetősen sokféle tudományág és tudományos irányzat és módszer szemszögéből vizsgálja a retorikai kérdést (retorika, stilsztika, nyelvészet, irodalomelmélet, pragmatika, hermeneutika stb., illetve beszédaktus-elmélet, inferenciaelmélet, illemtan stb.). Nem könnyű feladat mindebben — ebben a kétezer ötszáz éves dzsungelben — eligazodni a kutatónak. Nagyon világos és szigorúan követendő stratégia szükséges hozzá. A szerző stratégiáját — mintegy a témához illően — kérdésekkel jelöli ki: mi az egyes tudományágak elméleti kerete, hol helyezik el benne a kérdést, mi a terminus technicus egyikben vagy másikban, hogy van meghatározva a fogalom, milyen típusai vannak, mi a célja, mi a szerepe, mi a vizsgálati módja, mikkel rokon és miktől van elkülönítve (8). Ezek a kérdések maguk is a klasszikus beszédkészítés elemei. Az eligazodást összevető táblázatok is segítik (16, 20, 32—33, 40, 90). Segítő eligazítás, amikor a szerző rámutat egy-egy szempont korlátozottan érvényes mivoltára („Ezért tekinthető a szónoki kérdés filozófiai szempontból álkérdésnek”: 55) vagy összefoglalóan a szakszóhasználati bizonytalanságra, illetve a fogalmi tisztázatlanságra (72). Az olvasónak és a tovább érdeklődőnek nagyon hasznos, hogy az idegen nyelvű idézetek (latin, angol, francia, német) a szövegben magyarul, a lábjegyzetekben eredeti nyelven jelennek meg. Kár viszont, hogy az idézett példáknál hiányzik az (66 stb.). Az sem haszontalan, amikor a szerző rávilágít a kérdésfajta nyelvi különbözőségére, de a funkció univerzális érvényére (68, 73 stb.). Szerencsés az értelmezési,

leíró nyelvtani és retorikai megközelítés összekapcsolása az utolsó fejezetben (71—110). Összefoglaló, egész képet kapunk a retorikai kérdés természetéről — mibenlétéről, szerepéről, hatásáról.

Természetesen stílusjellemző, hogy az író milyen alakzatot kedvel. Márai Naplóiban „az ismétlés princípiuma jut elsőbbséghez” (4. kötet 8, 10 — CZETTER IBOLYA, Az ismétlés gondolatalkazatainak értelmezése Márainak a „Napló 1943—1944 és a Napló 1984—1989” című műveiben. 2001. 27 lap). Az ismétlés nyelvi környezetét azonban különféle más alakzatok, az alakzatok formális és szemantikai változatai (párhuzam, ellentét, chiazmus, paradoxon stb.) alkotják. Ezek együttesen szövegszervező erők is, és az író gondolkodásmódjának megjelenései is. A szerző érénye, hogy rámutat mindeerre.

Az ismétlés és az ellentét talán az egyik leggyakoribb kapcsolódása két alakzatnak, amely együtt-előfordulásnak is különféle, az íróra jellemző változatai lehetnek, mint a szereplők ellentéte, a valóság és álom ellentéte, a témából vagy műfajból fakadó ellentét stb. (HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, Az ismétlés és az ellentét alakzatai Sinka István *Kadocsa, merre vagy?* című kisregényében. 2001. 24 lap 5. köt.). Bármilyen ismétlés alapvetően ritmus. Ez nem újdonság, de fontos rámutatni (9).

„A hasonlóság és az ismétlés minden kultúra alapja”, de a költészet egyik legfőbb jellemzője is (6. köt. 7. — KABÁN ANNAMÁRIA, A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. 2002. 29 lap). A sorismétlés egyik fajtájának, a refrénnek az ismerete hozzátartozik a magyar általános műveltséghez. Ám egyáltalán nincs a köztudatban, hogy a sorismétlésnek meglehetősen sok más változata, „ritmusa” is van, amelyek szövegszervezők mind mikro-, mind makrokontextusban, és ezzel műfajteremtők és formaújítók is lehetnek.

A szövegszervező alakzatoknak nemcsak az adott műfajtól függő nyelvtani, szemantikai, pragmatikai stb. vonatkoztatottságuk van, hanem az adott műfajtól függően más a céljuk, más a szövegszervezést elsődlegesen irányító szerepük. A szónoki szövegeket „az argumentatív (érvelő) közlés-mód dominanciája jellemzi ..., azaz olyan világot reprezentálnak, amely érvek köré szerveződik”, míg a narratív szövegek cselekmények és események köré szerveződő világot konstruálnak. Hozzátehetnénk, hogy a szónoki beszéd szerveződése cselekvés végrehajtására, esemény létrehozására, a külső és belső világ átszervezésére is irányul (7. köt. 7—8 — TÁTRAI SZILÁRD, A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata. 2002.). A narráció interdiszciplináris megközelítésében a szerző a nyelvészeknek általánosan eligazító és követendő alapelveket szögez le. Amikor ugyanis irodalomtudományi eredményekre támaszkodik, a legelső teendője a fogalmi zavar kiküszöbölése, árnyalt különbségtételek bevezetése és fogalmak gondos meghatározása, mint például mi a tranzaktív „én”, mi az interaktív „én” stb. (9—10), és ezzel, majd pedig „a különböző narrációs megoldások nyelvi jellemzőinek felvázolásával” (18) és a nyelvi jelzések felsorolásával, kiemelésével és rendszerezésével (I-II. melléklet, 19—22) egzaktan fel tudja tárni és láttatni, hogy Ottlik Géza „Iskola a határon” regényében „az elbeszélés kalandja egyre inkább alárendelődik a kalandok elbeszélésének” (12), illetve hogyan alakul a történetmondás maga is „történelem, sőt történelem” (14).

A 8. kötet kapcsolódik a hetedikhez, amennyiben szintén egy regény alakzatait vizsgálja, és amennyiben — mint minden klasszikus tudományos (nyelvészeti) munka — ez is fogalomtisztázással és megkülönböztetéssel kezdődik. A jelen esetben, hogy mi az alakzattársulás (alkalmi együtt-előfordulás), és mi a komplex alakzat mint az előbbinek általánosító, elméleti terminusa (ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban (Szomoró Dezső: A párizsi regény). 2002. 31 lap). A szerző következtetése, hogy Szomoró stílusára jellemző: az alakzattársításokban a felhasznált alakzatok gazdagsága és a társulások változatossága elsősorban a pontosítást, másodsorban a kiemelését szolgálja (29—30).

Kicsi mintatankönyvnek tekinthető a 9. kötet (SZATHMÁRI ISTVÁN, Alakzatok Márai Sándor *Halotti beszéd* című versében. 2002. 27 lap). Mintegy rávezeti az olvasót, egyetemi-főiskolai hallgatót — ha valaha is stilsztikával óhajt foglalkozni — hogy egy mű nyelvi-stilisztikai elemzésénél honnan kell kiindulni (a mű irodalmi-történeti-társadalmi elhelyezése, a mű létrejötte), milyen utat

kell bejárni (lineárisan és/vagy azonos/hasonló jelenségeket csoportosítva), milyen főbb csomópontokra kell figyelemmel lenni (ez esetben intertextualitás, ellentét, paralelizmus stb.), milyen alapfogalmakat kell előkészíteni az elemzéshez, ezek között milyen főbb kategóriák vannak, és meddig kell elmenni az alkategóriák rendszerében, milyen tudománytörténeti előzményei vannak egy-egy terminus technicusnak, milyen filológiai kérdések merülhetnek föl stb.

A jelenleg legutolsó kötet (CZETTER IBOLYA, Az elhagyás alakzatípusai és értelmezésük a Márai-naplók alapján. 2002. 10. köt. 31 lap) a hiány „megjelenésformáival” foglalkozik (10—1), és — sajnos — témájának megfelelően némi hiánnyal. Nagyon világosan, sőt mintaszerűen és csaknem kimerítően részletes rendszert fölállítva vizsgálja ugyan a hiány fajtáit, de hiányzik a grammatikai megalapozás. A hiány ugyanis — nyelvenként különbözően — lehet preszkriptív, azaz kötelező jellegű a nyelvben bizonyos grammatikai, szemantikai és pragmatikai tényezők együttes fennforgása esetén, és akkor semmiféle művészi, retorikai szerepe sincsen. Ilyenkor lehetséges, hogy a hiány kitöltése, megszüntetése el nem fogadható mondatot eredményez. E nélkül a grammatikai megalapozás nélkül a stilisztikai elemzés lebeg.

A tíz kötet jelentős állomás a magyar stilisztikai kutatásokban. Ahogyan „A magyar stilisztika vázlata” tükrözte a stilisztika fél évszázaddal ezelőtti állását, rögzítette eredményeit, és ezért átirhatatlan és klasszikus tudományos munkává vált, hasonlóképpen tükrözik ezek a kötetek az ezredforduló magyar stilisztikai kutatásainak helyzetét, de még a kulturális divatot is (három kötet foglalkozik Márai-művekkel). A magyar stilisztikában nem lehet ma már mozdulni sem a klasszikus ókori retorika és stilisztika újratanulmányozása nélkül, interdiszciplinaritás nélkül, főképpen a XX. századi nyelvészeti, szemantikai, szemiotikai, hermeneutikai és különféle kommunikációelméleti ismeretek nélkül. Lehetséges, hogy nem kell várni évtizedeket, hanem csak néhány évet, és ezeknek a műhelymunkáknak nyomán új stilisztikai monográfiákat, áttekintő, átfogó „bevezetéseket” kell írni.

BENCZE LÓRÁNT

Kemény Gábor, Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002. 227 lap

A szerzőnek főképpen az elmúlt másfél évtizedben elért kutatási eredményeit tartalmazza a kötet a címben megjelölt nyelvi kép kérdéskörében. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a könyv ne kapcsolódna szervesen korábbi munkáihoz (KEMÉNY GÁBOR, Krúdy képalkotása. NytudÉrt. 86. sz. 1974., Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes* 7. Bp., 1991., Képekbe menekülő élet. Bp., 1993.). A tudós kutató vizsgálatainak homlokterében főként Krúdy Gyula képalkotása állott, de mindenkor az elemzéshez szükséges elméleti háttérrel összekapcsolva. A jelen kötete leginkább a „Képekbe menekülő élet” c. könyvhöz köthető, de ehhez képest a munka elméleti jellegű céljában és módszerében is, aminek következtében kevésbé irányul a vizsgálódás (szépirodalmi) szövegekre.

Nem csupán Kemény Gábor munkásságának tényeit rögzítendő említettem (csupán a könyv terjedelmű) idevágó munkáit, hanem azért is, mert a szerzőre jellemző, hogy korábbi dolgozatait (persze többnyire a kívánatos és megfelelő igazításokkal) összeépíti az újabbakkal. Így e kötetének egyes részei a „Képekbe menekülő élet”-ben már olvashatók. A munka többi fejezetei korábban alapkidolgozásban — így a metafora grammatikai szerkezetéről 1977-ben tartott előadás — úgyszintén megjelentek különféle kiadványokban, amint erről az Előszóban részletesen be is számol a könyv írója (7—10). Mindez azt a gyanút keltheti, hogy Kemény kötetét nem egységes opusz, amiről azonban nincsen szó, mint ahogyan korábbi kötetéről sem lehet ezt állítani. A jeles stiliszta

tevékenysége, mondhatni, az elmélet és gyakorlat árcai és bokrai között folyik, s így mindig ugyanazt a tudományos tájat térképezi. Legfeljebb némelykor nem egyeznek e térkép méretarányai, viszont az atlaszba rendezéskor ezeket az arányokat a szerző mindig és következetesen igyekszik (s végeredményben sikeresen) egységesíteni. Ha az egységesítés nem egészen sikeres, maga Kemény Gábor jelzi legelőször olvasójának, mint például a II. fejezetben, ugyanis a kortársi magyar próza képkalkotásával kapcsolatos vizsgálatánál fölvetődött, hogy az 1988. évi szépprózai anyaghoz hiányzik egy, tíz esztendővel későbbi irodalmi prózaanyag kontrollként való földolgozása. (E földolgozás egyébként a nyelvikép-csoportok elméleti rendjén aligha változtatna, vö. 124.)

A könyv három fő egységre van osztva. A bevezetés bevezetése: töprengések a stílusról és a stilisztikáról (11—29) — ez az első rész címe. A tudományosságban újra meg újra fölmerülő kérdés tisztázásával foglalkozik e részben Kemény Gábor. A stílus fogalmának mibenléte kapcsán arra a fölfogásra hagyatkozik, amelyet NILS ERIK ENKVIST nyomán PÉTER MIHÁLY dolgozott ki. A stílus a tág értelemben vehető kontextusnak, azaz a közléshelyzetnek megfelelő nyelvi(közlés)-változat — ez lényegében PÉTER MIHÁLY meghatározása. Miután Kemény Gábor áttekinti a Péter Mihály-i álláspontot és következményeit, illetőleg értékes megjegyzéseket fűz hozzá (13 kk.) elmondja: úgy látja — hiszem: teljes joggal —, hogy Péter Mihálynak 1978-ban kialakított stílus-fölfogása kiállta az idők próbáját. E korszerű stílusfogalom mellé csatlakozik a szerző ugyanilyen nézete a stilisztikáról mint diszciplínáról, „[...] amely a nyelvtudomány és az irodalomtudomány határsávjában, metszetében helyezkedik el” (23). Ezt a stilisztikatudomány ismeretében könnyen elfogadható és belátható álláspontot korántsem osztotta és osztja a nyelv- és irodalomtudományok minden képviselője, ami e határsávtudomány szempontjából még hasznosnak is tartható, minthogy állandó készenlétre ösztönözheti a határsávban munkálkodó stilisztákat. A stilisztikának mint tudományágnak jövőbeni fejlődéséről szólva a stilisztika összetettebbé válása és tudományközi jellegének erősödése várható — állapítja meg Kemény, hiszen sem a végletes kiszélesítésű stilisztika, sem a szűkítéses, az önkorlátozó kutatómód nem tudná az interdiszciplinaritásból fakadó sajtós helyzetet fenntartani.

A második főrész: Fejezetek a nyelvi kép szemantikájából és stilisztikájából (30—163). Kemény a metaforát és a többi szóképet, valamint a hasonlatot (az ún. elemi képeket) és a két vagy több elemi kép egymásba épüléséből származó, ún. komplex képeket nevezi nyelvi képnek. A szöveg és a befogadó szempontjából foglalkozik a nyelvi kép mibenlétével, meghatározásával (33—55). A időben és térben nagy és értékes szakirodalmi háttérű áttekintés alapján a nyelvi képet először a közlemény felől, vagyis ontológiailag definiálja (41): „[...] olyan kijelentés (vagy arra visszavezethető szókapcsolat), amely különböző valóságsíkokhoz (izotópiákhoz) tartozó és emiatt egymáshoz képest szemantikailag inhomogén nyelvi elemeket (jeleket vagy jelcsoportokat) hoz egymással többé-kevésbé szoros szintaktikai összeköttetésbe azzal a céllal, hogy e diszparát jelentéssíkok, illetőleg nyelvi elemek összekapcsolásával, egymásra vonatkoztatásával kényszerítse formába egy olyan érzelmi és/vagy gondolati tartalmat, amely más úton-módon (közvetlenül) megfogalmazhatatlannak bizonyulna” (41—2). A befogadó felől, ismeretelméleti szempontból ez a meghatározás olvasható: „[...] szemantikailag inhomogén, de szintaktikailag egymással többé-kevésbé szorosan összekapcsolt nyelvi jelek vagy jelcsoportok közti kölcsönhatás (pontosabban: állandó oda-vissza kapcsolat a tárgyi és a képi, a reális és a kvázi-szint, ill. az izotóp és allotóp szövegelemek között)” (55). Talán azért is érdemes volt idéznem a két meghatározást, mert a stilisztikai irodalomban kissé is jártas olvasó is rájöhet, hogy a szerző szemantikai, grammatikai és szövegtani szempontokat érvényesítve alakította ki definícióit, tehát korszerű alapokon. Az is hitelesíti e meghatározásokat, hogy a gondolkodásmód eleganciájával bontja ki a fölhasznált (az ímént már méltatott) szakirodalmi anyagból és saját nézeteiből őket.

Hasonlóképp jár el a tanulmányíró akkor is, amikor azt vizsgálja: „Mi az oka annak az el-lentmondásnak, hogy a nyelvi képet két és fél ezer éven keresztül hol »rendellenességnek«, hol »szabályszerűségnek«-nek minősíti a szakirodalom?” (71). A kérdéskörnek Arisztotelésztől máig

való áttekintése és a jelenségeket bemutató példahalmaz után Kemény Gábor megállapítja, hogy egyszerre rendellenes és szabályos jelenség a nyelvi kép: „A nyelvi kép in abstracto természetes és különleges egyszerre. Vagyis: mind a kettő, és így igazából egyik sem. [Új bekezdés köv.] In concreto (valamely nyelvi tevékenység részeként) a kép vagy jelölő, vagy kifejező. A nem művészi közlés természetes képfajtája a jelölő kép (sokszor: katakrézis, képpel való elnevezés), a művészi a kifejező kép, amely nemcsak tárgyát fejezi ki, hanem a közlőnek ehhez a tárgyhöz, a közlés módjához (pragmatikai körülményeihez), továbbá magához a közleményhez (szöveghez), végül pedig annak címzettjéhez (befogadójához) való viszonyát, attitűdjét is” (80).

A képszerűség kapcsán kitér a szerző a terminológiája szerint elemi képekhez tartozó szóképek, trópusok és a poliszémia kapcsolatára. Alapos elméleti és gyakorlati áttekintés után arra a következtetésre jut, hogy „[...] az in absentia trópus nem egyenlő a többjelentésű szóval; az egyedüli, költői felhasználás nem eredményez poliszémiát” (84).

Azzal a kérdéssel is foglalkozik e fejezetben Kemény, hogy a nyelvi kép két elemének úgynevezett szemantikai távolsága milyen kapcsolatban van a kép egészének stílárius értékével. Sem a rendkívül nagy, sem a végtelenül kicsiny szemantikai távolság nem hoz létre képet — „[...] az izotopikuság maximuma éppúgy értelmetlenséget (nem-képet) okoz, mint az allotopikuság maximuma” (92) — következtet a szerző, s önkritikusan-ironikusan hozzáteszi fejtegetése végére, hogy ezekkel a nem túl eredeti igazságokkal valószínűleg senkit nem tudott meghökkenteni (ti. úgy, amiként az eredeti, merész metaforák). Ha ez így lenne is, egyáltalán nem hátrány egy efféle, a stilisztikai irodalomban (és a felsőoktatásban) gyakorta előkerülő jelenség alapos áttekintése.

A nyelvi kép fajtáiról szóló fejezetrész (92—150) először bemutatja a képfajtákat a hagyományos felosztás szerint, majd másképpen is. — A hagyományos felosztású csoportok kapcsán tér ki a szinesztéziával kapcsolatos problémákra, amelyeknek áttekintése után úgy véli (főként ULLMANN ISTVÁN észrevételei nyomán), hogy ezt a képtípust, mivel keletkezésében az érintkezési és a hasonlósági képzettársítás is szerepet játszik, önálló képtípusként kell számon tartani (118). A jelen fejezet második részében Kemény Gábor a nyelvi kép négy lehetséges alkotóelemének (tárgyi elem, képi elem, motívum, modalizátor) figyelembevételével három szempont alapján osztályozza a képeket: „1. jelölve van-e a viszonyított (kifejezendő, tárgyi, izotóp, hasonlított, azonosított) elem? Eszerint a kép vagy explicit, vagy implicit. 2. Jelölve van-e a közös tulajdonság [...]? Eszerint a kép vagy motivált, vagy motiválatlan. 3. Jelölve van-e a tárgyi és a képi elem (nem) azonossága valamilyen modalizátorral? Eszerint a kép vagy jelölt, vagy jelöletlen” (122). A négy elem kombinációi szerint nyolcféle képváltozat lehetséges. Ezeket a kutató sorra áttekinti, s mint már korábban megírtam (BÜKY: Népr. és Nytud. 36. 1995: 321), most is sajnálhatjuk, hogy a nyolc hipotétikus képtípusnak a 150 000 szövegszó terjedelmű prózai szépirodalmi anyagra kiterjedő meglétével foglalkozó vizsgálatát érdemes volna más kutatási szövegegyanagon megismételni a képfajták használatának biztosabb megismerése érdekében. Öröndetes, hogy ennek tervéről értesülhet az tudományos közélet az Előszóban (8). Megvalósulásával megtudhatnók, hogy ez a SZATHMÁRI szerint (Kemény Gábor két munkájáról: MNy. 1997: 377) érdekes és járható út valójában milyen és hová vezet.

A fejezetet „A nyelvi kép mint szövegszervező tényező” című rész zárja le (151—63). Móricz-, Babits- és Krúdy-elemzések alapján az ismétlődő képek hálózatának a szövegben mint olyanban való szerepét tartja fontosnak: „Az ilyen kép több mint stíluseszköz: szövegszervező tényező” (162). A szövegszervező elv mint átfogó sajátosság az egész szövegműre érvényes, annak minden, kisebb-nagyobb elemére, így a stílusra is, tartja SZABÓ ZOLTÁN (Szövegnyelvészet és stilisztika. Bp., 1998. 100—6). Végezetül azt a kérdést teszi föl Kemény, hogy a nyelvi képeket a külső formához vagy a belsőhöz kell-e sorolni, s válasza az, hogy a kérdést nem lehet eldönteni, hiszen a kép milyensége, szövegbeli szerepköre dönt. Mindezzel kapcsolatban talán azt is meg lehet említeni, hogy a szövegszervező tényező meglehetősen bizonytalan fogalom. A Kemény által elemzett *pillangó* (a Móricz-műben), a *rózsa* (a Babits-regényben) és a *kis fazék* (a Krúdy-novellában) kép gyanánt hihetőleg a szövegegész megkomponálásában az írók segítségével volt annak

a bizonyos egységességnek a megteremtésében, amely a szóban lévő művekben mutatkozik, s amelyre Kemény rámutat. Azonban a szövegalkotó eleve bizonyos egységesség kialakítására törekedik, amelyet illetően módon is, tehát képileg láttat. Talán nem is a kép hozza létre a szöveg-szervezést, hanem a szövegszervezés következménye az egységes képrendszer. Valószínű azonban, hogy írói-költői életművekben a képalakításnak van egy, a külső és belső forma problematikáját talán kevésbé érintő része, amely az írónak vagy költőnek mint nyelvhasználónak (mondhatni:) önkéntelen nyelvi tevékenységéből fakad, de az olvasó stílári következményeket lát(hat) benne. Efféle jelenségekre számos példa mutatkozik; példaképp: a *néma* melléknévnek és szócsaládjának fölhasználásában nem mutatkozik stílusalakító szándék, mégis tapasztalható, hogy mintegy átfogja Füst Milán költői nyelvét (vö. BÜKY LÁSZLÓ, Egy vers szóhasználati háttere. (Füst Milán: Szellemelek utcája). Szeged, 2000. 96—9).

Kitekintés és gyakorlati alkalmazás: néhány szövegelemzés (164—204) — ez a könyv harmadik része, amely öt fejezetre van bontva. Három Krúdy-, egy Márai Sándor- és egy Vas István-mű az elemzések alapja. E fejezetek korábban szintén megjelentek különböző helyeken, így, együttesen azonban módszertanilag nemcsak egymást erősítik, hanem hitelesítik a korábbi, elméletibb anyagot (és viszont). Külön érdeme ezeknek az elemzéseknek, hogy a képi vizsgálat szempontja mellett a szövegművek egészét sem hagyja ki a vizsgálatból, sőt az azzal való összefüggésekre is rámutat.

A szakirodalom felsorolása (203—18) — amely négyszáznál több tétel! — és részletes tárgymutató (219—27) zárja a könyvet.

Kemény Gábor munkája (és hozzáteszem: munkássága) a legjobb értelemben vehető hagyományon alapul. A vizsgálatba vett kérdéskörnek átfogó ismerője, aki nem törekedik látványos (és főként nem divatos) eredményre, minthogy látni való módon a tudományos igazság érdekl. Talán ezzel is összefügg, hogy könyvében nem találni a meggondolatlan, hevenyészett okfejtésekkel együttjáró divatszavakat, homályos kifejezéseket, sem pedig fölösleges idegen szavakat. Egy helyütt finoman így utasít el egyet: „[ez] kiindulópontul szolgál a stílus fogalmáról való hazai gondolkodásnak (divatosabb szóval: *diszkurzus*-nak)” (20). Egyetlen szavát nem használnám, a *szten-derd*-et (15), „magyarabb” talán a *standard*.

Kemény Gábornak van szakmai tartása, finom visszafogottsággal nyilatkozik saját meglátásairól és a szakmai szempontból elfogadhatatlan megállapításokról is, így például többször kifogásolja (joggal) egy, a trópusokon „tűnődő” tanulmány téves nézeteit (69, 82, 75, 99, 116, 121). Mindig megfelelő körültekintéssel, és ha szükség, önbírálattal foglal állást, mint például arról, hogy a metonímia alfaja-e a szinekdoché (114). Ennek a kutatói és emberi tulajdonságnak következménye, hogy higgadtan szól (vagy éppen hallgat) különféle fölkapott elméletekről, például így szemléli a kognitív metaforaelmélet divatját (71, 75), ugyanakkor nem zárkózva el az e föl fogás alapján várható eredményektől sem.

A szerző negyedik könyve, amint említettem, az előzőkkel nem kevés szálon összefüggő mű. S részben ezért is bizonyítja, hogy az általános és magyar stilisztikában hasznos és érdemes azzal a tág keretek között folyó kutatómóddal dolgozni, amely a tudós tanulmányíróé, aki a stilisztikai szövegelemzéstől a komplex műelemzésig tartó utat tudatosan járja be, aki a stílusjelenségeket sohasem önmagukban és önmagukért értékeli, hanem a szövegben való szerves létezésükben (198—9).

A könyv mintegy harmincéves kutatói munkásság összegezése, olyan munkásságé, amely a hagyományosan legjobb hazai és nemzetközi eredményekre támaszkodva, mégis önállóan építkezik, amely az ún. nyelvi képek tárgykörében hosszabb ideig a tudományos kutatásnak és a felsőoktatásnak is hasznára lehet. Ez az összegezésjelleg remélhetőleg nem gátolja Kemény Gábort abban, hogy az évtizedek óta Krúdy írásművészete kapcsán is alakuló elméleti és gyakorlati kutatásait a nagy prózáíró stílusával kapcsolatos monográfiával folytassa a jövőben, amint erre már egyik korábbi ismertetésemben is céloztam (BÜKY: Népr. és Nytud. 34. 1992: 232).

Új magyar tájszótár IV. (N—S)

Főszerkesztő: B. LŐRINCZY ÉVA. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Szerkesztő: HOSSZÚ FERENC. Írta és a szerkesztésben részt vett: FIERS MÁRTA, BÁNKI JUDIT, GYENESE ILONA, ITTÉZS NÓRA, KÓRÓDI BENCE, PIRITYI MÁRIA, VITÁNYI BORBÁLA. Írta továbbá: LAKATOS ERIKA, ÓNODY-SZABÓ MÁRTA és T. SOMOGYI MAGDA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 1008 lap

Az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) a magyar szótárírás egyik legnagyobb vállalkozása, mely a szélesebb értelemben vett huszadik századi magyar nyelvet reprezentálja. Előzményként épít a korábbi nyelvjárási szótárak eredményeire, de mind terjedelmében, mind teljességében jócskán meghaladja azt. Az első „igazi” tájszótár — Magyar Tájszótár — 1838-ban készült (szerkesztője nincs feltüntetve, de valószínűleg DÖBRENTÉI GÁBOR és VÖRÖSMARTY MIHÁLY volt). Ennek legfőbb crénye, hogy közli az adatok pontos lelőhelyét, hibája viszont, hogy valójában csak két tájegység, a Dunántúl és a Székelyföld adatait tartalmazza. A második munka szintén Magyar Tájszótár címmel, 1893 és 1901 között két kötetben jelent meg SZINNYEI JÓZSEF szerkesztésében. Ez utóbbi mű fenntartás nélkül megfelel egy mai tájszótár követelményeinek is: a teljes magyar nyelvterületről minden olyan szót tartalmaz, amely nem tagja a köznyelvnek. Nem véletlen, hogy felépítése még a legmodernebb Új magyar tájszótárnak is kiindulópontja lehetett. Az Új magyar tájszótár tartalmazza az 1890 és 1960 között nyomtatásban megjelent, valamint kéziratban levő nyelvészeti, néprajzi stb. források adatait, és természetesen tartalmazza a határon túli magyarság vonatkozó szókincsét is. Ez a forrásanyag szétszórtsága miatt korábban gyakorlatilag hozzáférhetetlen volt. A térképmellékletek jól mutatják, hogy a Kárpát-medencei magyar nyelvterületnek szinte minden településéről gyűjtöttek adatokat. Az adatállománnyal kapcsolatban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy zárt korpuszról van szó, az anyaggyűjtést 1960. december 31-én lezárták. Az ÚMTsz. nem tartalmaz terepmunkából származó élőnyelvi gyűjtéseket és a szótárírók nyelvi ismereteit sem. A szótár alapját képező gyűjtések így bizonyos mértékű földrajzi kiegyensúlyozatlanságot mutatnak, azaz a nyelvterület egyes részei erőteljesebben, mások kevésbé nagy számban vannak reprezentálva. A szótár anyagának gyűjtésekor közel 2400 forrást dolgoztak fel, melyek minősége jellegükből adódóan heterogén: egyes anyagok nyelvész, néprajzos szakemberektől származnak, következésképpen pontosabbak is, mások önkéntes gyűjtők munkái. Emiatt igen nagy a szerkesztők feladata, hiszen a különböző minőségű forrásanyagot kell egységesíteni, és a források közötti esetleges színvonalbeli eltéréseket gondos munkával kiegyenlíteni.

A ÚMTsz. koncepciója az 1950-es években született meg, és az adatállomány 1963-ra lényegében összeállt. A kötetek azonban hosszas előkészítés (például az első szócikk hat év előszerkesztés után, 1969-ben készült el) után jelentek meg (vö. B. LŐRINCZY ÉVA: MNyj. 37. 1999: 107). Az öt kötetesre tervezett és mintegy 120.000 címszót tartalmazó szótár első darabja 1979-ben látott napvilágot az A—D kezdőbetűs szavak anyagával. A második kötet (E—J) majdnem egy évtizedet váratott magára, csak 1988-ban jelent meg. A harmadik kötet (K—M) négyéves szünet után, 1992-ben került a könyvesboltokba. 2002-ben a negyedik, N—S-ig terjedő anyagot is kézbe vehettük. Az előzményekről és a szótár szakmai fogadtatásáról a Magyar Nyelv rendszeresen beszámolt (pl. KISS JENŐ: MNy. 1980: 427—35, B. LŐRINCZY ÉVA: MNy. 1997: 26—302)

A tájszavak körében SZINNYEI JÓZSEF klasszikus felosztása alapján alaki, jelentésbeli és tulajdonképpeni tájszavakat különíthetünk el: az ÚMTsz. legújabb kötete mindháromnak bőséges forrása. Az alaki tájszavakban sokféle hangmegfelelést vehetünk észre. Megfigyelhetők a teljes hasonulásnak a köznyelvből hiányzó esetei (*parrag* 'parlag', *pettezselyem* 'petrezselyem', *palló* 'padló', *őzzöm* 'örzöm') mellett a hangátvetés (*papics* 'pipacs') és a rövidülés (*ropant* 'roppant') stb. A mássalhangzó-torlódás feloldására többféle lehetőség kínálkozik szóelején és szó belsejében egyaránt (*esparga* ~ *ispárga* 'spárga', *seróf* ~ *soróf* 'sróf'). Népetimológiával lesz a *stafíring*-ből

staféromy. A köznyelvinél hosszabb a magánhangzó *ricsaj* 'ricsaj' adatban, nyíltabb a *rëbizli* 'ri-bizli' és illabiálisabb a *peccent* 'pöccent' formában.

A jelentésbeli tájszók között számos tárgy, állat, növény és étel megnevezését ott találjuk. A *ruha* jelenthet terítőt, a *nyírfa* fehér lovat, az *olasztök* sütőtököt, az *olaszkolbász* fasírtot. A szótár tartalmazza a köznevesült tulajdonneveket is: *ruhagyuri* 'hanyagul öltözött férfi', *pistikázik* 'mókázik', *rozi* 'szerető' és 'cselédlány', *piroska* (mn.) 'pirospozsgás', *sántakati* 'Sirius csillag'.

A tulajdonképpeni tájszók minden előfordulását felvették a szótárba a szerkesztők: például *nagypata* 'lárva, pajor', *patkópénz* 'borravaló', *rizánca* 'metélt tésztaival készült leves'. A szótárban állandósult szókapcsolatok, frazeológiai egységek is helyet kaptak. A *nagypénteeken esküdték* kifejezés azt jelenti, hogy a felek vadházasságban élnek. Nem törvényes házasságot jelent a *rókahit* és a *bagolyhit* is. Célszerűnek látszik ez az együttélési forma, mert az *Ahány sógor, annyi nyárs*. közmondás (a *sógor* alatt) éppen azt fejezi ki, hogy a rokonok, sógorok gyakran ellenségei az embernek.

Egyetlen szónak is rengeteg, az átlagos nyelvérzék számára egymástól többé-kevésbé független jelentése lehet. Igen bonyolult a *rózsá* (11 jelentés), a *nyomás* (7) és a *rakott* melléknév (8) jelentésszerkezete. Alaki és jelentésbeli (9) variációkat tekintve is gazdag a *saroglya*.

Tanulságos lehet az azonos előtagú összetételek vizsgálata. A *nyak* testrésznévvel 11 szó kezdődik (pl. *nyakabroncs*, *nyakalja*, *nyakolaj*, *nyakruha*) a *rózsá*-val 25 (*rózsaméz*, *rózsafánk*, *rózsabarack*, *rózsagyökér*, *rózsanyilasztás* stb.), a *ruhá*-val 28 (*ruharadó* 'ruháját nem kimélő személy', *ruhaszárazító* 'hajnalcsillag', ruhajegy 'ruhaneműn monogramként használt, himzett tulajdonjegy'). A leggazdagabb talán az *ördög* 86 és a *nád* 140 utótaggal. Oldalakon át sorakoznak az *össze* előtagú szavak is (267—304).

Hasznos lehet egyes szemantikai csoportok vizsgálata is. Talán meglepő, hogy ma használatos *roma* forma nem szerepel a szótárban, a cigány etnikumra a *rupa*, *rupi* és a *rom* formát találjuk. Az *oláh* melléknévként és népnévként is előfordul, a szócikket szóláshasonlatok zárják (*Értetlen, mint az oláh.*; *Nyikorog, mint az oláh szekere.*). Számos *oláh* előtagú összetételünk is van (*oláhtál*, *oláhnés*, *oláhvírág* stb.). Az *olasz* nemcsak népnévként, hanem 'káposzta' jelentésben is él, és összetételekben is szerepel. A *ruszka* egyrészt orosz disznófajtát, másrészt rutén nőt jelöl. Az *orosz* melléknév görög katolikus vallású személyt vagy papot jelent.

A szótárban rengeteg színnev található. Lovakra használható az *őzpej* és az *őzbarna*, de a deres árnyalatait is megkülönböztetik: *rozsdásderes*, *sárgaderes* és *sárgásvasderes* formában. A sötétebb szőré sarvasmarha lehet *pirostarka*, *rózsaszőrű* vagy *pirókos*, a világos színű pedig *rőke* vagy *sárgasordas*. A *rozsdás* galamb fekete és kék színű galamb párosodásából való, a *pirkad*t a kivörösödött szemű madár jelzője.

A tájszótár több száz elemet tartalmaz a földrajzi köznevek köréből is. Ezek a szavak nyelvünknek viszonylag jól körülhatárolható csoportját képezik: földrajzi objektumok megjelölésére használt közszók. A földrajzi köznevek a hétköznapi szókincsnek is szerves részét alkotják. A mindennapi kommunikáció során is gyakran használjuk őket, hiszen beszélhetünk hegyről, tóról vagy patakról, amit például egy kiránduláson láttunk, vagy éppen utcákról, terekről, ahol nap mint nap megfordulunk. A tájszótár igen értékes forrás a helynévkutatók számára is, hiszen segítségével helynévtimológiák tisztázhatók. Értékes forrás továbbá azért is, mert az országos helynévgyűjtő mozgalom az ÚMTsz. anyagának lezárása után indult el. Ennek a gyűjtésnek az eredményeként megjelent számos megyei és járási helynévgyűjtemény, melyeknek nagy része tartalmazza a terület földrajziköznév-anyagát is. Az 1960-as évek előtti időszakról ilyen jellegű munkák nincsenek, így sokszor az ÚMTsz. az egyetlen forrásunk.

Számos földrajzi köznév csak a nyelvterület bizonyos részén él, vagy épp nyelvjárás-specifikus. Az ország nagy részén ismerős *nádlás* mellett más szót használnak a 'náddal benőtt terület, nádas' jelölésére a Csallóközben (*nádderek*) és a Nagykunságban (*nádderdő*). A szótárban jó néhány 'legelő' jelentésű szót találunk: *nyomás*, *páskom*, *pást*, *rétség*, *sík*. Gyimesben használják a *rege-lő*-t, valamint *nyaraló* és *nyároló* formát, melyek a jószág által tavasztól ősziig használt területet je-

lentik. Országszerte megkülönböztetik az egyes állatok számára elkerített területeket, hiszen különböző minőségű földet igényelnek. A juhok használják a *nyájjárást*, az ökrök az *ökörföldet* és az *ökörjárást*. Az 'apaállatok számára elkerített hely a legelőn' a *rajszúrnyakert*. A 'süppedékes, mocsaras hely, vizenyős kaszáló, legelő' általános elnevezése a *semlyék*.

A földrajzi köznevek jelentős csoportját alkotják a vízrajzi köznevek. Nagyobb vízfolyást jelöl a *nagyvíz* és a *patakfolyó*, 'kisebb vízfolyás' jelentésű a *patakcsa* és a *patakcsó*. A Balatonfelvidék jellegzetes szava erre a jelenségre a *séd*, a badacsonyi területé a *sió*. Az *omboly* bűvópatakot jelent. A nyelvhasználók megkülönböztetik a kutakat is egymástól. Az *ókút* régi, kiszáradt kút. A gémeskút megnevezése lehet *ostoroskút* és *sudaraskút* is. A *rováskút* 'deszkával bélelt kút', a *sövénykút* 'vesszőfonattal bélelt kút', az *orsókút* viszont 'olyan kút, amelynek belső oldalát semmilyen anyaggal nem bélelték ki; földkút, veremszájú kút'. A *sírkút* 'kútként használt, téglalap alapú gödör, amelynek vizét a nagyobb jószág csoportos itatására, vályogkészítésre, öntözésre stb. használják; gödörkút, grádicsos kút'.

Az ÚMTsz. használhatóságát megnehezíti, hogy elektronikus formában egyelőre nem érhető el. (A szótár anyagának számítógépes adatbázissá alakításának lehetőségeiről BÁNKI JUDIT számolt be a B. Lőrinczy-émlékkönyvben: (129—32). Az ÚMTsz. elektronikus változatában könnyebbé válna — többek között — az azonos kutatópontokról származó adatok összegyűjtése, a hangkapcsolatok vagy éppen a nyelvjárásspecifikus hangok keresése és a szemantikai összefüggések megtalálása. Szerencsés lenne, ha a jelentések sem az adatok után, hanem előtt következnének, ami szintén a felhasználók munkáját és a szótár használatát könnyítené. Ezáltal a szótár még jobban elérhetné célját: a szakmán túl a nagyközönség és a diákok tájékoztatását. Gondoljunk arra, hogy például a Toldi ismert sora („*ösztvér kútágas hórihorgas génmel!*”) egy mai iskolásnak semmit nem mond, minden szavát meg kell keresnie az ÚMTsz. vaskos kötetében. Korszerű adathordozón néhány másodperc alatt meg lehet találni mindegyik szónak a jelentését, legyen az az első vagy a negyedik kötetben.

Az Új magyar tájszótár anyagának Sz—Zs-ig terjedő részén jelenleg is dolgoznak a szakemberek. Az ötödik, befejező kötet várhatóan 2005-ben jelenik meg. Ehhez kívánunk kitartó munkát HOSSZÚ FERENC szerkesztőnek, a szócikkíróknak és -szerkesztőknek!

NEMES MAGDOLNA

KÜLÖNFÉLÉK

Lotz János Budapesten

A Magyar Nyelv 93. kötetének (1997.) 381—2. lapjain „Adalék az I. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszus történetéhez” című beszámolómban jelent meg az 1966 szeptemberében Debrecenben tartott kongresszusról. Ott a nemzetközi kapcsolatok kibővítése érdekében javaslat született arra, hogy Klara Majtinszkaja (SzU) és Lotz János (USA) hazai szerveink részéről magasabb tudományos kitüntetésben részesüljenek, mivel addigi tudományos munkásságukkal, egyetemi oktatói tevékenységükkel és emberi magatartásukkal erre a legteljesebben rászolgáltak.

Az MTA Nyelvtudományi Intézete fennállásának 50. évfordulója alkalmából KISS LAJOS írt méltatást az intézet munkásságáról (Bp., 2000.), amelyben Lotz János szerepére is kitért: „Lotz János szervezésével megindult a nyugati kapcsolatok kiépítése” (7). Hogy e mondat ilyen rövid lett, ennek magyarázata feltehetően a terjedelmi korlátokban keresendő. Lotz János tevékenysége mégis részletesebb és árnyaltabb kifejtést kíván. Emlékeztetni szükséges arra, hogy a Nyelvtudományi Intézet a hazai, „budapesti iskolának” is vezérelt nyelvtudományi hagyományok ápolása mellett fontosnak tartotta a külföldi nyelvészeti irányzatokkal, kutatási módszerekkel való megismerkedést és ezek lehetséges alkalmazását is. S ez nemcsak a szomszédos országokban, hanem a nyugati

(ideértve amerikai) államokban kibontakozott nyelvészeti törekvésekre is vonatkozott. Így érlelődött meg a hazai nyelvészek körében az amerikai nyelvtudományi iskolák képviselőivel történő kapcsolatfelvétel kívánalma. Ebben a folyamatban jutott fontos szerephez a dunántúli származású Lotz János, a stockholmi Magyar Intézet igazgatója, aki a háború után az USA-ban telepedett le. Legfontosabb magyar nyelvészeti munkája: JOHN LOTZ, *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm, 1939. (Reprint: Thomas A. Sebeok — Gyula Décsy gondozásában. Bloomington, 1988.)

A nyugati kapcsolatok építésében segítségünkre volt Robert Auty angol szlavista professzor is, aki a Nemzetközi Filológiai Társaságba (FILLM: Fédération Internationale des Littératures et Langues Modernes) való belépésünket készítette elő.

Az alábbiakban a fentiek alátámasztására Lotz Jánosra vonatkozó néhány levél és feljegyzés szövegét teszem közzé.

„Magyar Intézet. Ungerska Institutet vid Stockholms Universitet. Stockholm, 1963. VI/14
Kedves Péter!

Még egyszer szeretném megköszönni Neked azt a sok szívességet, mellyel elhalmoztál Budapesten. Nagyon örülök, hogy megismertelek és, remélem, a jövőben többször lesz alkalom arra, hogy találkozzunk.

Szeretném itt megismételni, hogy a legnagyobb örömmel járulnék hozzá, ha szükség lenne rá, az intézet munkájához, akár névtelenül, ha ez látszanék a legjobb megoldásnak, akár névvel, ha ezt gondolnád jobbnak.

Ortutay érdekes tervekről beszélt a finnugor tanulmányokkal kapcsolatban. Steinitzet és Szent Iványi Bélát láttam Berlinben. Az Akadémián ott igen érdekes nyelvészeti munka folyik.

Holnapután indulok már vissza és 25-én érkezünk New Yorkba. A bürokrácia sajnos megnyomorította az én európai tartózkodásom végét.

Feleségem is üdvözlétét küldi ismeretlenül...

Még egyszer szeretettel köszönt
János.”

„ACLS. American Council of Learned Societies.
345 East 46th Street (at United Nations Plaza), New York 17, New York...
1963. október 6

Kedves Péter!

Szeretnék beszámolni Neked különböző dolgokról. (Talán ezen a héten találok majd egy magyar gépírónőt s akkor majd részletesebben írok.)

Beszéltem a W-G.-alapítvány kutató igazgatónőjével, Fejős Pál özvegyével, a magyar nyelvi konferenciáról és a spectográfáról. Elvben az alapítvány hajlandó lenne 1965 június első felében egy magyar nyelvi nemzetközi konferenciát rendezni Wartensteinben (ez Bécsújhelytől délre van — nem messze). A konferencia nyelve magyar lenne s a következő résztvevőkre gondoltam: innen Austerlitz, Juhász, Sebeok, Garvin és én, Szovjetunióból Majtinszkaja és esetleg Franciaországból Sauvageot s Magyarországról még 8—10 résztvevő. A tárgya a konferenciának a magyar nyelv szerkezete lenne, elsősorban nyelvtan, de lexikológia és fonétika is. — A spectográf közvetlen megküldése valószínűleg lehetetlen lenne innen s ezért, ha a terv létrejön, a mi munkacsoportunk kapná meg a fenti konferenciával kapcsolatos kutatásra és mi adnánk át valamilyen megállapodás keretében a gépet a Nyelvtudományi Intézetnek.

Gondolkoztam arról is, hogy milyen nagyobb tervet lehetne megvalósítani Nálatok (melynek egy részébe esetleg innen is bekapcsolódhatnánk):

1. Összehasonlító ugrisztika (vogul—osztyák—magyar). Ilyen terv egyetlen összehasonlító területen nem volt tudtommal, egy nyelvcsalád egy csoportjának rendszeres feldolgozása (Steinitz-nek és Ortutaynak is említettem a tervet).

2. A magyar köznyelvi használat (messzük v. metszük, a hosszú í tényleges használata, ingadozások, gyakoriság). Ez a nyelvjárási anyagnak lenne a megfelelője és véleményem szerint nélkülözhetetlen alapja a tanításnak, nyelvhelyességi munkáknak, helyesírási szótáraknak stb.

3. Strukturális nyelvtan.

4. Magyar nyelvészeti bibliográfia.

5. Nyelv- és hangstatisztika. (Ez a területet kár lenne átengedni a matematikusoknak teljesen.)

A fenti 2.-ről Ország Lászlóval többször is beszélgettünk, ő majd beszámol hazatérte után.

Ne haragudj, hogy ilyen röviden írok s nagyon hálás lennék, ha rövidesen hallanék a Te véleményedről különösen az első ügyről.

Barátsággal köszöntöm az intézet tagjait és Téged is

L. János

P.S. Nagyon köszönöm még egyszer a két könyvcsomagot. Mít adhatnék cserébe?"

„Feljegyzés

az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya részére

LOTZ János professzor

magyarországi látogatása során megismert nyelvtudományi terveiről

MTA Nyelvtud. Int. 184/1963

[...] Lotz János kívánatosnak tartaná a stockholmi egyetemre magyar lektor küldését, olyan kutatónak a jelölését, aki később a tanszék vezetését is átvehetné. Ennek a megvalósításában segítségünkre lehetne a bölcsészeti kar jelenlegi dékánja és maga Lotz János is, aki egyben a stockholmi magyar intézet „inspektora” is. Hasonlóképp lehetségesnek tartaná — értesülései szerint — a dánokkal való kapcsolatok kiépítését is (magyar lektor küldését).

A Columbia egyetem magyar tanszékének várható örököse, Juhász Ferenc, akit Lotz János kiváló grammatikusnak tart. Fontosnak tartaná, ha Juhász 1964-ben néhány hónapra (amerikai költségen) Magyarországra jöhetne tanulmányútra a magyar hangsúllyal foglalkozó témájának kidolgozására.

Az urál-altaji program keretében 1964 nyarán Bloomingtonban konferenciát rendeznek a grammatika elvi kérdéseiről. A vita középpontjában, fókuszában a magyar nyelv áll. Örömmel fogadná, ha ezen a vitaülésen két magyar nyelvész (leíró grammatikus) is részt vehetne (az urál-altaji program költségen).

1965-ben a bloomingtoni konferencia folytatásaként vitaülés rendezésére gondol Wartensteinben (Ausztria), illetőleg Magyarországon a magyar leíró grammatika problémáiról. Ezen az amerikai nyelvészeken (Lotz, Sebcek, Austerlitz, Leecs) kívül részt vehetne egy-két európai nyelvész és természetesen a magyar grammatikusok is.

Lotz János 1939-ben megjelentette a magyar nyelv rendszerét tárgyaló, úttörő jelentőségű „Das ungarische Sprachsystem” című művét (Stockholm, 1939, 296). Most e műve átdolgozott kiadását készíti elő, s ehhez örömmel venné a magyar nyelvészek kritikai megjegyzéseit, segítségét. E célból 1965-ben saját költségén el szeretne jönni Magyarországra néhány hónapos tanulmányútra (anyagkiegészítés, stb. céljából).

Szó esett a tanár-csere lehetőségéről, ösztöndíjasok kiküldetéséről, érintettük továbbá a kölcsönös könyvismertetések kérdését. (Lotz maga például az Értelmező Szótár ismertetését vállalta.)

Stockholmban Lotz János a „Bibliotheca Hungarica” sorozat megindítását vette tervbe. Hasonló angol nyelvű sorozat megindításáról volt szó tudtommal a Bernát György elvtárral folytatott beszélgetésen is.

Lotz János professzor az USA egyik vezető nyelvésze. A fonetikanak, a grammatika elméletének és az általános nyelvészetnek kiváló művelője. A hazai viszonyokat tekintve különösen jelentős, hogy Lotz professzor — a nálunk erősen lemaradt — modern irányzatoknak nemcsak alapos ismerője, hanem egyben elismert művelője is. Lotz János prof. amelelt alapjában magyar nyelvész, a magyar nyelvészetnek legjelentősebb külföldi reprezentánsa. A vele való kapcsolatok kiépítését feltétlenül hasznosnak és kívánatosnak tartom. Javasolataival, a kapcsolatok kiépítésének említett formáival egyetértek.

Szó volt egyebek között közös kutatási témák felvételéről is. Ilyenre pl. a fonetikai kutatások területén lehetne gondolni. Ez számunkra azért lenne jelentős, mivel az igen költséges és a legmodernebb műszereket igénylő laboratóriumi vizsgálatokat számunkra elvégeznék [...]

Király Péter s. k.
az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettese.”

„1963. december 11-én.

Lotz János
professzor úrnak
New York

Kedves János!

Mindenekelőtt elnézésedet kérem, hogy kissé későn válaszolok. Remélem azonban, hogy időközben megkaptad azt a képeslapot, amelyen aziránt érdeklődtem, hogy 1964-ben el tudnál-e látogatni Magyarországra. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy erre a mai napig nem kaptam választ.)

Az együttműködésről írt leveledet többeknek megmutattam. Mindenkinek igen tetszett és az abban foglaltaknak nagyon örültek. Én is úgy látom, hogy az Általad fölvetett területeken a tudományos együttműködés nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is lenne. Úgy hiszem azonban, hogy ezeknek a konkretizálására az lenne a legmegfelelőbb alkalom, ha ismét ellátogatnál hozzánk, és akkor személyesen megvitathatnánk a részleteket. (Igen szeretnénk, ha jövőre meghívásoddal kapcsolatos elgondolásunk megvalósulhatna.)

Jónak tartjuk az 1965 júniusában Wartensteinben rendezendő magyar nyelvészeti konferencia gondolatát. Ezzel kapcsolatosan megemlítem, nálunk is felvetődött az a gondolat, hogy 1966-ban nagy nemzetközi konferenciát rendeznének a magyar nyelv problémáiról. Úgy szeretnénk, hogy ezen mindenki, aki a magyar nyelvvel foglalkozik és a magyar nyelv iránt érdeklődik, résztvehessen.

A magyar nyelvtudomány éves bibliográfiája már készül. Decemberre jelenik meg az 1962. évi anyag könyvszete. Ezt a következő években rendszeresen megkapjátok tőlünk.

A magyar strukturális nyelvtanra vonatkozó tervekkel is teljes egészében egyetértünk. Ezzel kapcsolatosan legyen szabad megjegyeznem azt, hogy e téren elsősorban Töled várjuk a segítséget, útmutatást, sőt én személy szerint remélem, hogy strukturális grammatikád átdolgozott, bővített kiadását nemsokára olvashatjuk.

Az intézetben változatlan lendülettel folyik a munka. A napokban tartottuk, illetőleg tartjuk meg a Szinonima-szótár, a Kéziszótár és a Magyar Nyelvművelő Kódex elvi és szerkesztési problémáinak megvitatását.

Elutazásod után nálunk járt még Sebeok Th., Austerlitz E. és R. Jakobson professzor. Igen örülünk, hogy alkalmunk volt velük megismerkedni és előadásait hallani.

Engedd meg, hogy Neked és kedves Családodnak kellemes karácsonyi ünnepeket és boldog újévet kívánjak.

Baráti üdvözléssel:

[szignóval: Király Péter]”

„Columbia University in the City of New York. New York 27. N. Y.
Department of Uralic and Altaic Languages
1964, július 26

Kedves Péter!

Mégegyszer szeretném megköszönni Neked sok kedvességedet és figyelmességedet Magyarországon. Én nagyon örülök, hogy legalább pár hétig ott lehettem és reméljük, hogy a nem túl távoli jövőben megismételhetem a látogatást hosszabb időre.

New Yorkba rendben megérkeztem [...] Feleséggel beszéltem az esetleges magyarországi látogatásról. Őt nagyon érdekelte a dolog és szeretne elmenni, ha meg lehet rendezni.

A visszatértem utáni pár héten főként a felgyülemlett adminisztrációs kérdésekkel vesződtem, főként a Ford Alapítvánnyal kapcsolatban. Őket igen érdekli az alkalmazott nyelvészet támogatása, amit igen tágan értelmeznek. Minden remény megvan, hogy az ősz folyamán felajánlanak egy kb. \$1,000-os könyvtártámogatást, egy spectrográfot, és pár rövidebb külföldi tanulmányutat. Az idei akció során Szépe, Fónagy, Országh és ha ideszámítjuk mint fonétikust Tarnóczy kaptak ösztöndíjat. Erről majd bővebben szeptemberben.

Holnap megyünk Kaliforniába egy hónapra. Szabadságnak terveztem, de sajnos elmaradtam a munkámmal és majd a nyelvtanon kell dolgoznom.

Még egy „hivatalos” kérdésem lenne. Az akadémiai meghívást kinek kell megköszönnöm? A meghívót I. Szabó „Dep. Secretary. General” írta alá.

Melegen köszöntöm Erzsikét és a kollégákat és Téged is barátsággal és szeretettel üdvözöl

L. János

PS. Juhász Jóskának külön add át üdvözetemet. Sajnálom, hogy tőle nem tudtam személyesen elköszönni.”

KIRÁLY PÉTER

A mozgást kifejező igék szinonimikája korai bibliafordításainkban*

68. Nézzük meg azokat az igéket is, amelyeknek csak történeti szótárainkban van értelmezése, a Vulgáta szövegében nem fordulnak elő.

advento. Jelentése: ’közeledik’, (gyorsan) ’előnyomul’. C.: *El Kozelgetek* [!]; MA.: *Elközelgetec, Iódógelec*; PP.: *Közelgetek, Jódógelek*.

antegredior. Jelentése: ’előremegy’, ’megelőz’. C.: *Elól megyók*; MA.: *Elól elmegyec*; PP.: *Elól-megyek*.

assector. Jelentése: ’állandóan kísér’, ’követ’. C.: *Vtánna iárok, mellótteforgódom*; MA.: *Vtánna jároc, mellelte forgodom*; PP.: *Utánna járok, Mellelte, vagy nála forgok*.

circumbulo. Mai szótáraink nem közlik. C.: *Kórnywl iárom*; MA.: *Kórúlljaroc*; PP.: *Kórnyül-járok*.

commeo. Mai szótáraink nem közlik. PP.: *Jövök, Mégyek, Járok*.

commeto. Jelentése: ’jár-kel’, ’jön-megy’, ’eljárogat’. C.: *Járok, megyók*.

contravenio. Mai szótáraink nem közlik. C.: *Ellene megyók*; MA.: *Ellen megyec*; PP.: *Elle-ne-mégyek*.

* L. MNy. 2003: 94—112, 242—6, 375—80.

correpo. Jelentése: 'elbújik', 'lopódzik'. C.: *Be mászok, tsuszok*; MA.: *Mařoc Czufřoc*; PP.: *Mářzok, Tsúřzok*.

degredior. Jelentése: 1. 'elmegy', 'távozik', 2. 'eltér', 'elkalandozik'. C.: *Alá megyok* [!]; MA.: *Alamegyec*; PP.: *Alá-mégyek*.

divagor. Nincs szótározva. C.: *Ide-stova kuritolok, budosom*; MA.: *Ideřtova budofom, Czavargoc*; PP.: *Ide's tova búřdosom, tsavargok*.

meo. Jelentése: 'megy', 'mozog'. C.: *megyok* [!], *destonaiarok* [!]; MA.: *Megyek, Iaroc*; PP.: *Megyek, Járok*.

obambulo. Nincs szótározva. C.: *Alasfel setalok, iarok*; MA.: *Ideřtova jároc, Setáloc*; PP.: *Ide's tova járok, Sétálok*.

obvenio. Jelentése: 1. 'megérkezik', 2. 'kinálkozik', 'megesik'. C.: *Történem*; MA.: *Történem, Előřjövóc*; PP.: *Eleibe jövök, Reá-akadok, Valakinek adatom*.

occedo. Jelentése: 'odamegy', 'szembemegy'. C.: *Elődbe megyek*; MA.: *Eleibe megyek*.

pererro. Jelentése: 'bebarangol', 'bejár'. C.: *El budosom*; MA.: *Elbudofom, Tevelgóc*; PP.: *El búřdosom, El-járom, Bé-járom*.

perlustro. Jelentése: 1. 'bejár', 2. 'átvizsgál'. C.: *Eiarō, meg nezegeten* [!], *fel fitelen* [!]; MA.: *Megjarom, Nezegetóm*; PP.: *Meg-járom, Nézegetem*.

permeo. Jelentése: 1. 'átmegy', 'átjár', 2. 'célhoz ér'. C.: *Altal iarom*; MA.: *Altaljarom, folyom*; PP.: *Altal-járom, Folyom*.

perrepo. Jelentése: 'végigmászik', 'kúszik'. C.: *Altal maszom*; MA.: *Elmařoc, altal czufřoc*; PP.: *El-mářzok, El-tsúřzok*.

pervado. Jelentése: 1. 'átmegy', 2. 'bejár', 'célhoz ér'. C.: *Vtat nytok*; MA.: *Eljarom. Vtat nytoc*; PP.: *El-járom, Útat nytok*.

praegredior. Jelentése: 'elől megy', 'elvonul vmi mellett'. C.: *Elől megyók*, MA.: *elől megyec*; PP.: *Elől megyek*.

prod(e)ambulo. Jelentése: 'előtte sétálgat'. C.: *Kívól* [!] *iárok*; MA.: *Kívól řetaloc*; PP.: *Emide amoda sétálok*.

rebito. Jelentése: 'visszatér'. C.: *Meg térók*; MA.: *Megterec*; PP.: *Meg-térek, Utamból vířřzátérek*.

redambulo. Jelentése: 'visszajön', 'visszasétál'. C.: *Vizza terók*; MA.: *Vířřzateróc, vířřza jároc*; PP.: *Vířřza-térek, Vířřza-jövök*.

retrogradior. Mai szótáraink nem közlik. C.: *Hatra megyec, vizza terek*; MA.: *Hatra megyek, Vířřsalépec*; PP.: *Hátra-mégyec, Vířřza-lépek*.

revenio. Jelentése: 'visszatér', 'hazamegy'. C.: *Meg iouók*; MA.: *Megjövóc*; PP.: *Meg-jövök*.

suggredior. Jelentése: 'közeledik', 'előrenyomul'. C.: *Be mazok, be megyók*; MA.: *Megyek alatomba, orozva alaja megyek*; PP.: *Titkon utánna mégyek*.

superscando. Jelentése: 'átlép', 'áthág'. C.: *Fól megyók*; MA.: *Fólmegyek*; PP.: *Fel-mégyek, Hágok*.

supervado. Jelentése: 'áthalad', 'áthág'. C.: *Altal hagom, raita altal megyók*; MA.: *Altal-hagom, rayta altalmegyók*; PP.: *Által-hágom, Rajta általmégyek*.

transabeo. Jelentése: 'keresztülhatol', 'átdőř'. C.: *Altal megyek*; MA.: *Elaltal megyek*; PP.: *Által-megyek*.

69. Összefoglalva vizsgálódásaim eredményeit megállapítható, hogy a Vulgatában előforduló, mozgást kifejező 67 latin (alapalakú és igekötős) igének a korai bibliafordításokban található értelmezései — a megvizsgált példatár alapján — legnagyobb részben helyesek, de olyan fordításokat is találunk, amelyek többé-kevésbé eltérő jelentésűek. Noha a korai fordítók igyekeznek hiven követni a latin szövegeket, a jelentéstanból ismert okok miatt az értelmezés több esetben helytelen. Ezek szerint a magyarra fordított igéket (igei szerkezeteket) három csoportba lehet sorolni:

1. alapjelentésükben és igekötős alakjukban is mozgást fejeznek ki; 2. átvitt értelemben mozgásnak foghatók fel; 3. a magyarra fordított kifejezés teljesen eltér a latin ige (szótári) jelentésétől.

Az első csoportba a következő igéket soroltam: *megy, mendegél*: abeo, accedo, ambulo, eo, gradior stb. (223 előfordulással); *jön*: advenio, intro, pervenio, meo stb. (131); *tér, térül*: pergo, recedo, redeo, regredior stb. (77); *jut*: devenio, exeo, transcendo stb. (45); *kel 'indul', 'megelőz'*: exeo, occurro, praecedo (39); *száll*: ascendo, supervenio, transeo stb. (36); *közelget, közelít*: advento, appropinquo, proximo stb. (35); *hág*: ascendo, conscendo, scando stb. (35); *ér, érkezik*: accedo, subsequor (24); *ered 'indul'*: abeo, gradior, vado (19); *bujdosik*: divagor, peragro, vagor stb. (17); *fordul 'visszatér'*: redeo, revertor, transgredior (16); *gyűlik, gyülekezik*: convenio, ingredior (16); *elővesz 'megelőz'*: occurro, praecedo, preavenio (15); *sétál, sétálgat*: ambulo, incedo, prodambulo (15); *folyik*: abeo, devenio, permeo, pertranseo (11); *múlik (idő)*: dilabor, recedo, transeo (10); *kereng*: circumeo (9); *lép*: egredior, introgredior, regredior (8); *mászik*: repo, correpo, suggredior (8); *vépi*: accedo, procedo (8); *ballag*: dcambulo, exambulo (5); *nyomotik*: egredior, eo (5); *találkozik 'szembejön'*: occurro, obvio (5); *csúszik*: correpo, perrepo (4); *fut, futkos*: recedo, transeo (4); *halad*: antecedo, supergredior (4); *terjed*: eo, perambulo (4); *eltévelyedik, tévelyeg*: aberro, pererro (4); *elhagy*: discedo, pertranseo (3); *kerül*: circumeo, eo, pertranseo (3); *előlmúl*: praecedo, praevenio (3); *csavarog*: divagor, vagor (2); *hat 'hatol'*: exeo, pertranseo (2); *elindul*: abeo, proficiscor (2); *(utána) következik*: subsequor (2); *rohan*: exeo, transeo (2); *takarodik*: abscedo, recedo (2); *körülvesz*: circumeo, venio (2); *kuritol 'kószál'*: divagor (1); *repül*: transeo (1); *kiszéjjül*: procedo (1); *tart vhová*: secedo (1); *vándorol*: vagor (1).

A második csoportba azok az igék tartoznak, amelyek mozgást kifejező igékkel helyettesíthetők. A párhuzamos szövegek átültetői ezeket használják is. Ide tartoznak például a következő igék: *elolvad 'szétmegy'*: devenio (KárB.); *előllel 'megelőz'*: praecedo (DK.); *előtálál 'szembetalálkozik'*: egredior, obvio (KárB.); *előtámad 'előjön'*: procedo (DK.); *kiomol 'kifordul'*: circumeo (KárB.); *leledzik 'ügyben eljár'*: ambulo (MA., AK., FeK., DK.); *megkönyvékez 'körüljár'*: circumeo, eo (BK., KárB.); *megtámad 'nekimegy'*: supervenio (KárB.); *származik 'előjön'*: procedo (MK., JordK.); *vétkezik 'szabályt áthág'*: transgredior (JordK., KárB.); stb.

A harmadik csoportba azok az igék tartoznak, amelyek jelentése teljesen eltér a latin igékétől. Ezek jó része Károlinál található, ő ugyanis a szöveg szerinti magyarítás mellett a kifejezések veretes szépségére is törekedett. E csoport igéire lássunk néhány példát: *adatik 'eljut'*: supervenio (PP.); *elhajol 'igazságtól eltér'*: discedo (KárB.); *elővezet 'közeledik'*: appropinquo (JordK.); *esik vkire (harag) 'száll'*: dilabor (DK.); *kiszabadul 'felszínre kerül'*: emergo (C.); *megegyezik, szegődik, szerződik 'közös elhatározásra jut'*: convenio, venio (C., MA., PP., MK., JordK., KárB., ez a jelentés a latinban is megvan); *meghírheshizik '(hír) elterjed'*: perambulo (MK.); *megront, megtör '(szabályt) áthág'*: transgredior (JordK., KárB.); *megüt 'nekimegy'*: supervenio (KárB.); *megváltozik '(sápadtság) eltávozik'*: abscedo (KárB.); *ráakad 'előfordul'*: occurro (KárB.); *ráütközik 'rátalál'*: obvio (MA.); *változik '(porba) visszatér'*: revertor (AK.); stb.

Bár ezúttal a konkrét mozgásokat kifejező latin igékből kiindulva vizsgáltam korai bibliafordításainkat, a konkrét jelentéstől az elvont felé haladás sok esetben megfigyelhető (l. a példatárat). Mindkét nyelvben egyrészt a praefixumok, illetve igekötők, másrészt a vonzatok hoznak létre ilyen, a jelentésből jól ismert jelentésváltozásokat.

Új alkalmazott nyelvészeti folyóiratok

Fordítástudomány (1999—), Nyelvi Mércé (2001—), Alkalmazott Nyelvtudomány (2001—), Magyar Orvosi Nyelv (2001—)

Talán sohasem volt olyan időszak, amelyben egyszerre több alkalmazott nyelvészeti folyóirat indult. Most ilyen időszakot élünk. Az egyes alkalmazott nyelvészeti kutató- és oktatóhelyek, valamint tudományos közösségek önálló fórum megteremtését látták időszerűnek. A jövő távlatait jelzi, hogy az Európai Unióban már ma is többen dolgoznak a nyelvi technológiákban, mint például a mezőgazdaságban.

A Fordítástudomány (2001—) az ELTE Bölcsészettudományi Kar Fordító- és Tolmácsképző Csoportjának (újabban: Központ) kiadványaként jelenik meg KLAUDY KINGA főszerkesztésében. Előzménye a Fordításelméleti füzetek (1983—) volt. Az új folyóirat főbb rovatai: Fordítás (elmélet, gyakorlat, oktatás), Tolmácsolás (elmélet, gyakorlat), Műhelyek bemutatása, Konferenciabeosztóló, Szótárismertetés, Könyvszemle. Hogy mennyire időszerű a fordítás és tolmácsolás kérdéseinek elméleti és gyakorlati tárgyalása, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az Európai Unióban ma már sok száz irányban kell fordítani, s a fordítás komoly elméleti alapok nélkül nem végezhető el. Klaudy Kinga bevezető írásában („Fordítástudomány”, 1999) kiemeli, hogy a szépirodalmi mellett megnőtt a szakmai szövegek fordítása iránti igény, a nyelvészetet a kiemelkedő fordítók mellett a fordítók és tolmácsok óriási („névtelen”) tömegének mindennapi munkája is érdekli, az egyéni megoldások mellett figyelmet érdemelnek a tömeges (sztenderdizált) változatok, valamint a fordítás folyamata is, nemcsak a végeredménye. Az irodalmi megközelítés sokszor normatív, a nyelvészeti deskriptív, az előbbi megközelítésben gyakori az értékelés, míg az utóbbi igyekszik azt elkerülni.

Sok egyéb mellett figyelmet érdemel az első számból ALBERT SÁNDOR „A fordításelméletek tudományfilozófiai alapjairól”, SZABARI KRISZTINA „A fordítás minősége a fordítástudomány és a felhasználók szemszögéből”, KURIÁN ÁGNES „Az interpretatív modell a jogi szakfordításban”, valamint KOHN JÁNOS „Párhuzamos szövegek számítógéppel segített elemzése a fordítás oktatásában” című tanulmánya.

A Nyelvvizsga Fórum című, 1998—2000 között 5 számot megélt kiadványt a Nyelvi Mércé váltotta fel 2001 novemberében, az Idegennyelvi Továbbképző Központ kiadásában. A folyóiratban Elméleti Tanulmányok, Vizsgatükör, Műhelymunka, Tanársarok, Fórum, Könyvjelző és Események rovatokat találunk. Az első számban sok érdekes tanulmány közül kiemelem KNIPF ERZSÉBET és KOMLÓSI LÁSZLÓ IMRE írását a Nyelvek Európai Évéről (2001), valamint HELTAI PÁL (Iskolai tantárgy-e az idegen nyelv?) és DRÓTH JÚLIA (A fordítások nyelvi megvalósításának értékelése a fordításoktatás folyamatában) tanulmányát. A folyóiratot FEKETE HAJNAL főszerkesztő jegyzi.

A legátfogóbb című és koncepciójú Alkalmazott Nyelvtudomány (2001—) ötlete egy adoma szerint a szombathelyi Berzsényi Dániel Főiskola Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén folytatott beszélgetésben vetődött fel, majd LENGYEL ZSOLT a Veszprémi Egyetemen útjára is indította a lapot. Az első évfolyamok után úgy látom, hogy valóban az alkalmazott nyelvészet 1990-es évekbeli teljes kiterjedését, témaköreinek színességét tartalmazza az új, a törekvéseket, kutatásokat a maguk sokszínűségében bemutató folyóirat. Tanulmányok, Műhelybeszélgetés, Könyvszemle az állandó rovatok, de a lap „Az alkalmazott nyelvészet fogalma. területei” című, igen kiváló, sok szakembert felvonultató körkérdéssel indul (I. évfolyam, I. szám). A válaszok jórészt megegyeznek abban, hogy a nyelvészet része az alkalmazott nyelvészet, és nem önálló tudományág. KIEFER FERENC szerint „az alkalmazott nyelvészethez csak igen kevés diszciplína tartozik, de a legtöbb nyelvészeti diszciplínának van alkalmazott területe”. BÉKÉSI IMRE szembeállítja az elméleti és az alkalmazott nyelvészetet, de ellentétüket nem kizárónak tartja, s a két tag viszonyát kapcsolatos kezdetűnek tartja. GORDOS GÉZA alkalmazott nyelvészettnek tartja mindazon nyelvészeti kutatásokat, munkákat, amelyek segít(het)ik a társadalmi szinten, illetve egyéni szinten felmerülő kérdéseknek, prob-

lémáknak, igényeknek a megoldását, amelyekben a nyelv mint eszköz, akár írott formában, akár beszéd formájában szerepet kap. KONTRA MIKLÓS az alkalmazott nyelvészetet olyan tevékenységnek tekinti, amelyben nyelvészeti tudásunkat társadalmi problémák megoldására használjuk fel. „Az alkalmazott nyelvészeti kutatás tehát olyan tudományos kutatás, amelynek primér célja a társadalmi problémák megoldásához szükséges tudás megszerzése.” (I. évf. 1. szám 8. lap.) BENCZE LÓRÁNT szerint „életveszélyes és irracionális volna tagadni minden nyelvészet alkalmazott mivoltát” (uo. 10.). HELL GÖRGY szűkebb és tágabb körű meghatározást ad: „Szűkebb értelmezésben csak azok a kutatási területek tartoznak ide, amelyek nem tudják megoldani feladataikat a nyelvészet eredményeinek felhasználása nélkül... Tágabb értelemben az alkalmazott nyelvészet területére sorolhatók még azok a kutatások, amelyek alapján nem nyelvészeti, de nyelvi jelenségekre vonatkoznak” (uo. 10—1). SZÉKELY GÁBOR a német nyelvtudomány egyértelmű állásfoglalását fogadja el: „A nyelvtudománynak kimondottan elméleti kérdésekkel foglalkozó részterületéhez viszonyítva az alkalmazott nyelvészet gyakorlatibb jellegű” (uo. 12). B. FEJES KATALIN az alkalmazott nyelvészetről egy tankönyvíró szemével fejt ki nézeteit, e tevékenységet is oda sorolva, GALGÓCZI LÁSZLÓ szerint az „alkalmazott megnevezés a tudományok meghatározásában egyet jelent az adott tudományág eredményeinek gyakorlati alkalmazásával” (uo. 14). Ehhez kapcsolódik NAVRACSICS JUDIT véleménye is. SZÜCS TIBOR szerint „Az alkalmazott nyelvészet gyűjtőmedre mindazoknak a társadalmi szinten gyakorlatban hasznosítható nyelvtudományi kutatásoknak, amelyek a maguk eredményeit az alaptudományi jellegű, elméleti igényű kutatásoknak egy-egy megoldandó alkalmazási vetületeként, szakszerűen gyakorlatias meghosszabbításaként vagy éppen melléktermékeként, illetve kifejezetten a közvetlen alkalmazástól motiváltan nyerik.” Ezek után lássunk néhány témát a folyóiratból: szóasszociációs műveletek az életkor függvényében (GÓSY MÁRIA), a magyar nyelv az informatika korában (PRÓSZÉKY GÁBOR), helycserén alapuló nyelvboltások (HUSZÁR ÁGNES), szövegértés egy- és kétnyelvű gyermekeknél (MENYHÁRT KRISZTINA), nyelvhasználat a családban (BÁLIZS JUTKA és MIKES MELÁNIA), nyelvi jogok (KONTRA MIKLÓS, angolul), a gépi tanulás alkalmazása egy fonológiai tudatosság-fejlesztő rendszerben (PACZOLAY DÉNES és munkatársai), az írás és az olvasás előkészítése az óvodapedagógiában (SZINGER VERONIKA), a szintaktikai fa metszése magyar anyanyelvű afázis és diszfázis betegek beszédprodukcióiban (BÁCSI JÁNOS).

Különböző szaktudományok szaknyelvi művelőinek indíttatására 2001-ben útjára indult a Magyar Orvosi Nyelv című, igen igényes kiállítású folyóirat is dr. BÖSZE PÉTER főszerkesztésében és dr. GRÉTSY ZSOMBOR szerkesztésében. A lapot elsősorban az orvosi nyelv magyarítása céljából indították, s ez ügyben eddig már két konferenciát is rendeztek a Magyar Tudományos Akadémián. A második számban az Akadémián 2001. december 7-én tartott, „Betű- és szóvetés a magyar orvosi irodalomban” konferencia anyagából adják közre a zárónyilatkozatot és néhány előadás írott változatát (pl. BERTÓK LORÁND, KESZLER BORBÁLA, KIEFER FERENC, LÁNG MIKLÓS, SEBESTYÉN ÁRPÁD, VARGA CSABA, VIZI E. SZILVESZTER). A Szócsiszolás című rovatban BÖSZE PÉTER és GRÉTSY ZSOMBOR, a két szerkesztő a belsebészet kifejezéseit mutatja be — szómagyarítási javaslatokkal. A szómagyarítás elveire nézve BÖSZE PÉTER bevezető tanulmányát ajánlhatom a kedves érdeklődő figyelmébe. A második számban (2002. december) folytatódik a Szócsiszolás, ez alkalommal az őssejtekkel és a szövetátültetéssel kapcsolatos kifejezések kerülnek terítékre.

A témák között tallózva, illetve az Akadémián 2003 áprilisában megtartott szaknyelvi konferencia anyagát szemlélve megállapíthatjuk, hogy a Magyar Orvosi Nyelv több, mint orvosi nyelv, általában is a tudományos-szakmai nyelvek magyar nyelvű terminológiájáért száll síkra és cselekszik. Igen örvendetes ez a tevékenység, s csak sok sikert, kitartást kívánhatunk hozzá.

Akárcsak a most indult valamennyi, itt és most bemutatott négy alkalmazott nyelvészeti folyóirathoz. Az alkalmazott nyelvészet hasznos, közérdekű nyelvészet, és minden megnyilatkozásában általában a nyelvészetről, annak egészéről is szól.

4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists (4. Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus)

Riga, 2003. július 28. — augusztus 2.

Immár negyedik alkalommal rendezett nemzetközi kongresszust a Dialektológusok és Geolinguisták Nemzetközi Társasága (SIDG). A rendezvény szervezője és házigazdája a rigai egyetem Lett Nyelvi Intézete volt. A résztvevők 24 országból érkeztek, s az európai országokon kívül Kanada és Japán is képviseltette magát. A kongresszus hivatalos nyelve az angol, az orosz, a német és a francia volt. Ez egyúttal gyakorisági sorrend is, mivel a legtöbb előadás angolul hangzott el (54), utána következett az orosz (30), majd a német (15), végül a francia (7). Bár kevesebb résztvevője volt a rigai kongresszusnak, mint az előzőnek, amelyet 2000 júliusában Lublinban tartottak (vö. JUHÁSZ DEZSŐ: *MNy.* 2000: 503—4), néhány ország most is szép számú résztvevővel képviseltette magát. A házigazda letteken kívül sokan voltak a szomszédos Észtországból és Litvániából, de nagy számban jelentek meg mások is, a holland dialektológusok például kilenc előadással szerepeltek. Magyarországról hét előadó érkezett, a lublini hárommal szemben örvendetes jelenség; reméljük, hogy a továbbiakban is megmarad ez a jó részvételi arány.

A magyar résztvevők a következő témákról tartottak előadást: EITLER TAMÁS: „What shall we do with the dative plural? The retention of the dative plural inflection *-um* in the Northumbrian dialect as an Old Norse — Old English contact phenomenon”, FARKAS JUDIT—KNEZSA VERONIKA: „Some Problems in the Morphological and Orthographic Interpretation of the Street-names in the Cities of York and Lincoln”, HEGEDŰS ANDREA: „Possibilities of Uniting of the Atlases of the Hungarian Regions”, JUHÁSZ DEZSŐ: „Die ungarische Onomatodialektologie: Ergebnisse, Tendenzen”, POSGAY ILDIKÓ: „Dialect Contact Within Language Contact”, ZELLIGER ERZSÉBET: „Makro- und Mikroaspekte des Sprachwandels in der Diaspora”.

A kongresszus tudományos programja a szokásos módon plenáris és szekcióléseken zajlott. A plenáris ülések a következők voltak: HANS GOEBL (Salzburg): „Was ist und was leistet die Dialektometrie? Eine Präsentation anhand romanischer Daten und eines neuen dialektometrischen software-Pakets (VDM)”, TON GOEMAN — BOUDEWIJN VAN DEN BERG — PIETER VAN REENEN (Amszterdam) — ARJEN VERSLOOT (Leeuwarden): „The Morphology and Phonology of Dutch, Flemish and Frisian Dialects: 610 x 1876 selected items in narrow IPA-transcription on computer”, JOACHIM HERRGEN (Marburg): „Online Dialektologie: Der Digitale Wenker-Atlas”, LEMBIT VABA (Tallinn): „Über Probleme bei der Erforschung der ostseefinnisch-lettischen lexikalischen Beziehungen”, STEFAN WARCHOL (Lublin): „Sur la soi-disant interférence »indirecte« dans les patois de la région frontalière polono-ukrainienne”.

A nyolc szekcióban a következő témákról hallhattunk előadásokat: I. Történeti dialektológia és a nyelvi változások, II. A nyelvjárások területi és törzsi különbségei és a nemzeti nyelvek, III. Kétnyelvűség, többnyelvűség, nyelvi kontaktusok, nyelvi analógiák, IV. Interferencia és integráció a határok mentén lévő nyelvek és az etnikailag azonos nyelvek között, V. A dialektológiai kutatások mai módszerei, VI. Strukturalista vonások a nyelvjárásokban és osztályozásukban, VII. Nyelvjárás atlaszok és szótárak, VIII. A dialektológia problémái, onomasztika és etnolingvisztika. A fenti címek nagyjából azonosak az előző kongresszus szekcielőadásainak központi témaival, talán csak a témák megoszlásában mutatkoztak aránybeli eltolódások. Még nagyobb hangsúlyt kapott a számítógépes nyelvészet, s a helyszínen megfelelően számos előadás foglalkozott a Baltikum népeinek különböző nyelvváltozataival, nyelvjárásai jelenségeivel, a standardizáció kérdéseivel, pl. ANNA STAFECKA (Riga), a kontaktusjelenségekkel, pl. LAIMUTE BALODE (Riga), NATALIJA ANANYEVA (Moszkva), REGINA KVASYTE (Siauliai, Litvánia). ELGA KAGAINÉ és AGRIS TIMUŠKA (Riga) a lettben található nyelvjárásai finnugrizmusokat vizsgálták, s arról tartottak előadást, hogy az egy-

kori Livónia (Vidzeme) területén hogyan élnek tovább nyelvjárási szinten a lív nyelv lexémái, amelyeknek száma mintegy 400-ra tehető.

A kongresszus ideje alatt ülést tartott az Atlas Linguarum Europae (ALE) szerkesztőbizottsága, valamint tisztújító közgyűlést tartott az International Society of Dialectologists and Geolinguists, amelyen új elnököt választottunk Lars-Erik Edlund személyében. A vezetőségnek eddig is tagja volt, s újra meg lett választva Kiss Jenő. Wolfgang Viereck eddigi elnök nevéhez fűződik a bambergi kongresszusnak a szervezése (1990), amelyen döntés született arról, hogy a nemzetközi dialektológiai kongresszus nevében is, tartalmában is bővüljön, s legyen geolingvisztikai is. A nemzetközi dialektológiai társaság kiadványának, a *Dialectologia et Geolinguistica*-nak szerkesztőbizottsága élén továbbra is Wolfgang Viereck maradt. Ugyanezen az ülésen Fumio Inoue (Tokió) leköszönő alelnök indítványára s a magyar kongresszusi résztvevők ajánlásával tiszteleti taggá választották Benkő Loránd professzor urat, a magyar dialektológiájában szerzett érdemeiért.

A tudományos program mellett egyik nap a hangulatos rigai óvárossal (Vecriga) ismerkedtünk meg, amely a világörökség része. A Daugava folyó partján fekvő főváros régi belvárosa megőrizte mindazt a hatást, amellyel a lettek találkoztak történelmük folyamán: a német, a svéd, a lengyel, az orosz befolyását, amely épületekben is tetet öltött. Ugyancsak közös kirándulás keretében jutottunk el a Rigához közeli szabadtéri falumúzeumba (Etnografiskais Brīvdabas muzejs), amely egy százhektáros fenyőerdőben, a Jugla tó partján található. Innen továbbvittek bennünket a Gauja folyó völgyébe, amelyet „lett Svájc”-nak is neveznek.

A kongresszus jó szervezéséért, a lépten-nyomon tapasztalható vendégszeretetért a lett házigazdáknak kell köszönetet mondanunk, külön is kiemelve a kongresszus szervező bizottságának elnökét, Agris Timuškat, aki név szerint üdvözölt mindenkit, és fáradhatatlannak bizonyult, amikor személyesen intézkedett mindenről. A szervezők kedves gesztusa volt, hogy a kongresszusi kitűzőkön minden ország a nemzeti nyelvén lett feltüntetve, így a magyarok nem kis feltűnést keltve okoztak hosszas fejtörést a többieknek a *Magyarország* felirattal.

Lublinhoz hasonlóan Riga is, mint kongresszusi helyszín a közép- és kelet-európai kis népek elismerését jelentette, mind kulturális, mind pedig tudományos téren. Reméljük, hogy ez a folyamat nem törik meg, s a magyar dialektológusok jelenléte a nemzetközi rendezvényeken állandó lesz, még akkor is, ha kicsit távolabbra kell utaznunk 2006-ban. A tervek szerint ugyanis legközelebb vagy Portugáliában, vagy Máltán lesz a kongresszus.

POSGAY ILDIKÓ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Juhász József nyolcvanéves

A Juhász Józsefet köszöntő kolléga nehéz helyzetben van. Ennek oka kettős. Egyfelől Juhász tanár úr közismert szerénysége, visszafogottsága, csendes, inkább másokra figyelő beállítódása tiltakozik a személyének szóló mindenfajta ünneplés ellen. A másik ok kifejezetten szakmai természetű: a hazai nyelvtudomány Juhász Józsefet elsősorban magyar nyelvészként tartja számon, holt jubilánusunk szlavistaként is komoly eredményeket ért el.

Munkásságának e kettőssége tudományszervezői tevékenységében is tükröződik: tagja az MTA Általános Nyelvészeti Bizottságának és Szlavisztikai Bizottságának is, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja, és részt vesz a *Dissertationes Slavicae* és a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőbizottságának munkájában is.

Aki munkásságának méltatására vállalkozik, annak két nagy tudományterületet kell áttekin-tenie, hogy jubilánusunk tudományos eredményeit tárgyilagosan mutathassa be. A tárgyilagosság,

úgy érzem, jubilánsunk személyiségéből fakadó őszinte elvárás is, hiszen egykori tanszékvezetői tevékenységét, döntéseit a „sine ira et studio” klasszikus elve fémjelzte leginkább.

Juhász József 1923. augusztus 27-én született Karcagon. Elemi és középiskoláit szülővárosában végezte, amelyhez máig szoros érzelmi szálak fűzik: ő a Karcagi Öregdiákok Baráti Körének elnöke. A nyelvészet iránti érdeklődés a gimnázium tudós latintanárának, dr. Gaál Lászlónak a hatására ébredt fel a tehetséges diáokban. Felsőfokú tanulmányait a Debreceni Tudományegyetemen kezdte, de orosz nyelv és irodalom szakos tanári oklevelét a Kazanyi Állami Egyetemen szerezte meg 1953-ban. Mint ismeretes, a XIX. század második felében a kazanyi egyetem az orosz nyelvtudomány fejlődésének egyik jelentős központja volt. Itt oktatott Baudouin de Courtenay, aki tanítványaival létrehozta a nyelvészeti iskolát. Juhász József kazáni bölcsészhallgatóként nemcsak Baudouin de Courtenay és tanítványai tudományos eredményeivel ismerkedett meg, hanem az egyetemi könyvtár szorgalmas látogatójaként pl. O. Jespersen munkáival is, akinek szintaktikai koncepciója sok tekintetben már a generatív grammatika előzményének tekinthető. Ugyancsak kazanyi egyetemistaként tanulmányozta a Prágai Nyelvész Kör alkotóinak műveit. A korszerű nyelvtudomány iránti mély érdeklődés és az abban való alapos tájékozódás a későbbi tanári munkában is meghozta gyümölcsét: Juhász tanár úr mai orosz nyelvi előadásáiban és szemináriumain minden témakörnek komoly tudománytörténeti megvilágítást is adott, fejlesztve a hallgatók azon képességét, hogy a nyelvi, nyelvészeti problémákat összefüggéseikben lássák.

Jubilánsunk az egyetem elvégzése után pályáját Budapesten az MTA Nyelvtudományi Intézetében kezdte. 1953—58 között tudományos segédmunkatársként, 1981-ig tudományos munkatársként, 1993-ig, nyugalomba vonulásáig tudományos főmunkatársként dolgozott. A 60-as évek elején lektorként vett részt a kétkötetes akadémiai leíró nyelvtan, a MMNyR. munkálataiban. 1962—72 között a Magyar Értelmező Kéziszótár szerkesztési munkálatainak vezetője volt. Grammatikai és lexikográfiai tevékenysége mellett jelentéstani, frazeológiai, lexikológiai és szövegtani, azon belül kriminológiai szövegelemző kutatásokkal foglalkozik. Legnagyobb eredményeit a frazeológia területén érte el. Az 1980-ban elkészült kandidátusi értekezésének témája a magyar frazeológiai egységek osztályozása. E munkájában alapvető, új távlatokat nyitó megállapításokat tett.

1958-tól tíz éven át volt a JATE Orosz nyelvi és irodalmi tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Szegedi kollégái ebből az időszakból őrzik a legtöbb személyes emléket Juhász tanár úrról, a halk szavú, tapintatos, megértő tanárról, akinek pedagógiai és tudományszervezői krédójában mindig a segítség, a biztatás, a pozitívumok keresése foglalta el a központi helyet. Ennek a tanári beállítódásnak volt köszönhető, hogy a „vertikális” szemináriumain, ahol magasabb és alacsonyabb évfolyamokhoz tartozó hallgatók dolgoztak együtt, a fiatalabbak is szorongásmentesen, inspiráló légkörben érezték magukat. A meghitt, baráti légkör megteremtésében nagy szerepe volt Juhász tanár úr sajátos, szelíd humorának, de legfőképpen természetesen kiegyensúlyozott, nyugodt, bizalomteli személyiségének.

Feltehető, hogy Juhász József szakmai munkájának pedagógiai értékeit is méltányolta az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvészeti Tanszéke, amikor jubilánsunkat 1968-ban címzetes egyetemi docensnek terjesztette elő.

1984—91 között Juhász József a prágai Károly Egyetem vendégtanára volt, a magyar szakos hallgatók képzését irányította. Itt mélyült el a cseh nyelvvel és kultúrával való kapcsolata és ennek az érdeklődésnek is köszönhető a német—cseh—magyar—orosz frazeológiai párhuzamok kutatásában elért eredményei. E kutatásaira különösen is jellemző a széles kultúrtörténeti alapozás, az adott nyelvet beszélő közösség társadalomtörténetére való kitekintés, a nyelv és a társadalom kapcsolatának elemzése. — A szakirodalomban ismert tény, hogy a múlt század 30-as éveitől a 60-as évek elejéig szinte kizárólag cseh nyelvészek foglalkoztak az aktuális mondattagolás vizsgálatával. Juhász József ruszisztikai kutatásai a 60-as években több értékes eredményt hoztak az orosz mondatok kommunikatív-logikai szerkezetének feltárásához kapcsolódóan. Hasonlónal úttörő szerepű volt az orosz mondatátzövődés vizsgálata szépirodalmi művek élőbeszédet tükröző szöve-

geiben, amelyről jubilánsunk a VI. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson számolt be Prágában 1968-ban.

Ekkor ért véget Juhász József tízéves tanszékvezetői tevékenysége a szegedi egyetemen. Ez az évtized meghatározó jelentőségű a tanszék történetében két szempontból is. Egyrészt ebben az időszakban kaptak meghívást és kezdtek dolgozni a tanszéken azok a kollégák, akik később a törzsgárdát alakítva orosz-tanár-nemzedékek sorát nevelték fel. Másrészt a kollégák többsége Juhász József tanszékvezetői inspirációjára szélesítette russzisztikai kutatási területét szlavisztikáivá, s így szerves módon jöhetett létre tíz évvel ezelőtt az orosz tanszék mellett a szélesebb profilú szláv tanszék, ahol bolgár, szerb, valamint ukrán nyelv és irodalom oktatása folyik. E távlatokban és összefüggésekben gondolkodó, inspiráló tanszékvezető tevékenységért most, 35 év elteltével egybehangzóan és őszintén mondunk köszönetet.

Megköszönve a tanszékünk iránti barátságát, szeretettel köszöntjük jubileuma alkalmából. Jó egészséget, sok munkakedvet és további alkotói sikereket kívánunk családjá és kollégái örömére.

SZALAMIN EDIT

A hetvenéves Hajdú Mihály köszöntése*

Megkésétt születésnapj üdvözlésre jöttünk össze. Hajdú Mihály tagtársunk, az ünnepelt ugyanis — bármennyire hihetetlen — már betöltötte (augusztus 14-én) hetvenedik életévét. Mégsem késtünk el. Mert jókívánásaink nem egyetlen naphoz kötődve érvényesek. Azon kívül pedig ma van egy születésnap, amely ugyan nem Hajdú Mihályé, de hozzá kötődik: pontosan 33 évvel ezelőtt alakult meg az ifjú nyelvészek köre, a BOKOR, amelynek atyjaként őt tartják számon az alapítók. Hajdú Mihályt, akit Domokos Péter Pál „neves ember”-ként (D. MÁTAI: Névtani Értésítő 15. 1993: 12) emlegetett, szoros szálak fűzik a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz: 1961 óta tagja (ajánlói Bárczi Géza és Szathmári István voltak), 1974 óta választmányi tagja, volt titkára is, szakosztályelnöke is, ő a Csűry Bálint-emlékermet és -díjat odaítélő bizottság elnöke, a Csűry-emlék-érem és a Pais Dezső- emlékérem és -díj kitüntette, testvértársaságunknak, a Magyar Néprajzi Társaságnak pedig tiszteleti tagja.

Hajdú Mihály némi kacskaringóval, ám utólag tekintve mintha törvényszerűen vált volna nyelvészé. Ifjú tettekérség és tudásvágy kerítette hatalmába — szűkebb környezete iránti mély vonzalommal párosulva — a Vásárhelyi-pusztai képzés nélküli tanyai tanítóját, akit — levelező tagozatos egyetemistaként — 1956 után elmozdítottak állásából. A nyelv és a népelet iránti érdeklődése szűkebb pátériája nyelvjárásának és a népi életmódnak a vizsgálatára ösztönözte a fiatal pedagógust, aki hallgatóként végigjárta a felsőoktatás grádicsait. Negyven évvel ezelőtt, 1963-ban jelentek meg első publikációi az orosházi múzeum 1961—1962-es évkönyvében és a Magyar Nyelvjárások című orgánumban. Az indulást jellemző nyelvjárás és néprajzi érdeklődés máig kíséri munkásságában. Első hét tudományos közleményének címében is szerepel az *Orosháza* és az *orosházi*, jelölve annak, mely forrásból merített először. A nyelvészé válás akkor következett be, amikor Hajdú Mihályt Benkő Loránddal hozta össze jó sorsa. Nála doktorált ugyanis 1964-ben (disszertációjának címe: „A paraszti állattartás szókincese Orosházán”), s 1966-tól 1969-ig aspiránsa volt. A személynevekkel Benkő tanár úr javaslatára, rábeszélésére kezdett el foglalkozni, s 1967-ben már meg is jelent első névtani tárgyú cikke a Magyar Nyelvben, amely folyóiratnak Hajdú Mihály azóta is hűséges és gyakori szerzője. 1970-ben védte meg kandidátusi értekezését, amelynek két kötetében, 1400 lapon foglalkozik az 1770 és 1970 közötti magyar keresztnévvel és becézőnevekkel. Ebből született az 1974-ben megjelent monográfia, a „Magyar becézőnevek 1770—1970”,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2003. október 14-i felolvasó ülésén.

amely névtanosként egy csapásra ismertté tette nevét. Ezt a munkát az jellemzi, ami általában is jellemző Hajdú Mihály nyelvtudományi munkásságára: nagy mennyiségű saját gyűjtésű anyagot dolgoz föl sokoldalúan. Hogy máig ezt a munkát tekinti szívéhez legközelebb állónak, annak legvalószínűbb magyarázata az lehet, hogy ezekben az években került a nyelvészeti kutatás büvkörébe, megismervén nagyszerűségét, szépségét és a tudományos alkotás izgalmas világát. 1969-ben Benkő tanár úr a tanszékére vitte Hajdú Mihályt, s ő ettől fogva már de facto és de jure is hivatásos nyelvész volt, aki a tanszék pezsgő életébe gyorsan bekapcsolódott. S bár munkássága egyetemi pályafutása óta kettős csillagzat, a névtan és a dialektológia alatt formálódott, egyre inkább a névtan vált számára azon területté, amelyen párját ritkító aktivitással dolgozott és dolgozik.

A hazai névtan alakulásának és Hajdú Mihály névtanos pályája fejlődésének a szempontjából szerencsés egybeesés volt, hogy ünnepeltünk akkor kezdett el névtannal foglalkozni, amikor újra föllendülőben voltak nálunk a névtani kutatások. Az 1969-es névtani kongresszuson BENKŐ LORÁND mondotta: az előrehaladás záloga az a tény, hogy „ma mind földrajzinév-, mind személynév-kutatásunk területén megint számottevő kutató gárdával rendelkezünk, sőt e gárda számbelileg alkalmasint még felül is múlja bármelyik korábbi időszak ez irányban ténykedő szakembereinek mennyiségét” (NytudÉrt. 70. sz. Bp., 1970. 9). KISS LAJOS ugyanitt azt mondta: „az etimológia-központú régi európai névtan olyan modern névtannak adta át a helyét, amelyet a vizsgált kérdések sokrétűsége és összefonódottsága jellemez, és amely annak köszönheti arányosságát és kiegyensúlyozottságát, hogy valamennyi említett problémakörben folyamatos benne az előrehaladás” (i. m. 17). Az éremnek a másik oldala — mások, elsősorban Mező András és Ördög Ferenc mellett — mindenekelőtt maga Hajdú Mihály. Hatalmas energiával vetette bele magát a névtani gyűjtő, feldolgozó, szervező és szerkesztő, kiadó munkába, s a névtanban korábban példátlan méretű mozgósítást hajtott végre társaival, korábban nem tapasztalt pezsgést indukálva a hazai névtanban. Említtessék néhány tény! 1969-ben alakult meg a Nyelvtudományi Bizottság Névtani Albizottsága, s ez Bérczi Géza elnökletével 1975-ig működött: titkára Hajdú Mihály volt, s feladatul a hazai, majd a határon túli magyar névtani kutatások összefogását kapta. Ő indította útjára a Magyar Nyelvtudományi Dolgozatok (1970-től), a Magyar Személynévi Adattárak („sárga füzetek”, 1974-től), a Magyar Névtani Dolgozatok („kék füzetek”, 1976-tól), a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok („bordó füzetek”, 1980-tól) sorozatát és a „szürke sorozat”-nak nevezettet is. Ez már-már 400-at közelítő kiadványt jelent! Azt ma még nem tudjuk, legfőljebb sejtethetjük, milyen érték lesz a bennük közölt rengeteg anyag száz vagy kétszáz év múlva. „Hajdú Mihálynak nagy érdeme, hogy lehetőséget teremtett a terjedelmesebb határon túli helynévközlések kiadására is” (HOFFMANN ISTVÁN, Magyar helynévkutatás 1958—2002. 80): Szabó T. Attila gazdag anyagát az „Erdélyi Helynévtörténeti Adattár” című sorozatban teszi közzé. Mező Andrással indította útjára Hajdú Mihály a Névtani Értesítőt (1979-ben), az első magyar névtani orgánomot, amelynek nagy szerepe volt és van a névtanos szakmai közösség összefogásában, irányításában, motiválásában, a szakmai véleménycsere biztosításában, a névtan önálló diszciplínaként való megjelenítésében.

Ünnepeltünk munkásságára az jellemző, hogy mind az anyaggyűjtésben, mind a forrásfeltárásban, az anyagközlésben, mind a feldolgozásban, mind a szervezésben, mind pedig a tudományos ismeretek továbbadásában, tehát az oktatásban és a tudományos ismeretterjesztésben is áldozatos ügybuzgalommal, fáradságot nem kímélve vett és vesz részt. Ő a lelke, motorja kezdetől fogva, hovatovább három évtizede a Névtani Munkaközösségnek, ő dolgozta ki és vezeti az ELTE névtani önálló programját (1992 óta), ő a felelős vezetője kezdetől fogva az ELTE Doktori Iskola névtani alprogramjának (1995 óta). Pedagógusi vénája. közösségteremtő ereje mondhatni predesztinálja arra, hogy jó tanár és mozgósítani képes kolléga legyen. Korai, általános iskolai oktatási tapasztalatai is szerepet játszanak abban, hogy közszeretnek örvend az egyetemi hallgatóság körében is, hogy óráira mindig sok a jelentkező, s hogy tanítványok sorát nyeri meg a névtannak mind a graduális, mind a posztgraduális képzésben. Az, hogy a névtan ma egyeteminken népszerű, abban Hajdú Mihálynak kétség kívül nagy szerepe van. Mert ne feledjük, oktatott (névtant, dialek-

tológiát, nyelvtörténetet, fonetikát) a pécsi, a miskolci, a szegedi egyetemen és a Károli Gáspár Református Egyetemen is. Tanári kvalitásait dicséri, hogy a pesti bölcsészkaron immáron 34 éve, 1969 óta ő a kiegészítő képzés magyar nyelvészeti részének is a vezetője.

Hajdú Mihály a személynevek vizsgálatával vált céhbéli onomatológussá, de az idő múltával egyre inkább birtokba vette a tulajdonnevek gazdag tartományának egyéb területeit is: foglalkozott és foglalkozik a helynevek különböző típusaival (Hoffmann István idézett tudománytörténeti munkájában a legtöbbet hivatkozott szerzők: Benkő Loránd, Györfly György, Hoffmann István, Kálmán Béla, Kiss Lajos, Mező András társaságában ott találjuk Hajdú Mihály nevét is: 276), az állatnévadással, intézmény-, márka- és hajónevekkel és egyebekkel is. Mind a nevek adásának, mind használatának egyre több kérdését vonta be kutatásaiba: névélettani, névszociológiai vizsgálatainak növekvő száma igazolja ezt. Nemcsak szinkrón, hanem történeti szempontból is kutatja a neveket, s keresi azokat a fogódzókat, amelyek nyelvtörténeti, illetőleg változásvizsgálati szempontjából fontosak. Nyelvtörténeti-nyelvjárástörténeti vonzalma régi keletű, tanulmányok sora a bizonyság erre. 1997-ben elkészült akadémiai doktori értekezésében a középmagyar kor személynévtörténetét vizsgálja hatalmas anyag bevonásával, sokrétűen, 1598 lapon, történeti szintézisbe foglalva a magyar személyneveket. Nem szűnt meg dialektológusnak lenni sem, vissza-visszatér ehhez az ifjúkori szerelméhez ma is. Végh József örökébe lépve ő volt 1977 és 1999 között a néprajzi és nyelvjárási pályamunkákat bíráló országos zsűri nyelvész tagja, s ő Társaságunkban a Csűry Bálint-émlékermet és -díjat odaítélő bizottság elnöke immár 1980 óta. Pályatársai iránti tiszteletének jeleként számos köszöntőt írt, köszöntő és -emlékkötetet szerkesztett. Érdeklődése már évek óta érzékelhetően egyre inkább a névtan általános kérdései felé fordul. Tudjuk, hogy jó ideje egy névtani kézikönyv megírásán fáradozik. Ez a szintézis, amelynek „Általános és magyar névtan” a címe, s amely a névtan oktatása szempontjából kitüntetett fontosságú lesz, megjelenés előtt áll.

Hajdú Mihály munkásságáról sokat vall az a mondat, amelyet első megjelent és rövidesen megjelenendő összefoglaló munkája címéből állíthatunk össze: Az orosházi méhészeti tájszótártól az általános és magyar névtanig. Nos: elismeréssel adózunk annak a tudományos, tanári, szervezői teljesítménynek, ami a két munka, a két állomás között van, s annak az embernek, nyelvésznek, tanárnak, akit szerencsénkre mi magunkénak tudhatunk, s akinek a világa a kitartó, szorgalmas munka világa, a tenni akarásé, a segítőkészségé és a jóindulaté. A jövőre pedig úgy gondolunk, hogy Hajdú Mihály a tőle megszokott lendülettel, energiával, optimizmussal, kitartással, ügybuzgalommal és eredményességgel teszi még hosszú évekig a dolgát. Ezt várják tőle pályatársai, tanítványai, s ezt várják a különböző rendű és rangú, még felgyűjtetlen és kiadatlan, illetőleg feldolgozatlan tulajdonnevek (ha „nevük”-ben nyilatkozhatom), s ezt várjuk, sőt kérjük mi, közvetlen munka- és pályatársai, barátai, de tanítványai is. Legyen szabad jó emlékeztető Balázs János hosszú jókivánságával tolmácsolnom mindannyiunk szívből jövő kérését: Miska. Isten éltesen még nagyon sokáig!

KISS JENŐ

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja: Az előző számunk 351. lapján Fodor István könyvismertetésének címében értelemzavaró sajtóhiba maradt, amely mind a szerkesztő, mind a recenziens figyelmét elkerülte. Havas Ferenc könyvének címe helyesen: „A marxizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány”. Az érintett szerzőtől ez úton kérünk elnézést.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAINHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban és a korrektúrában a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkített normál betűtípus
	ritkített dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másféles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A mentés formátuma rtf legyen. A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költéségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyarnyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. — A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkzámlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magister Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Türr Tamás. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat **elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>**. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152. e-mail: kalmar@hessandras.com.

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, †LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Kiss, Jenő</i> : On the periodisation of the history of Hungarian	385
<i>Benkő, Loránd</i> : <i>Doboka</i> and other names	393
<i>Forgács, Tamás</i> : Processes of lexicalisation and grammaticalisation in phraseological units	412
<i>Bañcerowski, Janusz</i> : The linguistic image of hands in Hungarian	427
<i>Sárosi, Zsófia</i> : Historical sociopragmatics: a new approach to the study of the history of Hungarian	434
<i>Dömötör, Adrienne</i> : Structural synonymy and formal variants	448
Minor Contributions. <i>Fodor, István</i> : Remarks on consonant quantity in Hungarian. — <i>Kristó, Gyula</i> : On the quality of the first vowel in the ethnic name <i>székely</i> 'Eastern Transylvanian Hungarian'	
466	
Etymology. <i>Mokány, Sándor</i> : The role of emphasis in the emergence of some dialectal forms of kinship terms. — <i>Tóth, Szilárd</i> : Additional data on the spread of <i>lecsó</i> 'ratatouille' in and outside Hungary	
470	
Language Cultivation. <i>Balázs, Géza</i> : On the expansion of the meaning of <i>turizmus</i> 'tourism'	
478	
Spoken Hungarian. <i>Dóra, Zoltán</i> : The obsolescence of neologisms from before the change of regime	
481	
Reviews. <i>D. Mátai, Mária</i> : Sebestyén Árpád, A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.) [The stock and system of postpositions in the Jókai Codex (after 1372)]. — <i>Bencze, Lóránt</i> : Palms, cypresses, and one-minute stories. — <i>Büky, László</i> : Kemény Gábor, Bevezetés a nyelvi kép stílisztikájába [Introduction to the stylistics of linguistic figures]. — <i>Nemes, Magdolna</i> : Új magyar tájszótár IV. (N–S) [New Hungarian Dialect Dictionary, Vol. 4 (N–S)]	
484	
Miscellaneous. <i>Király, Péter</i> : John Lotz in Budapest. — <i>H. Bottyánfy, Éva</i> : Synonymy of motion verbs in early translations of the Bible. — <i>Balázs, Géza</i> : New journals on applied linguistics. — <i>Posgay, Ildikó</i> : The 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists	
498	
Society News. <i>Szalamín, Edit</i> : József Juhász is 80. — <i>Kiss, Jenő</i> : Greeting Mihály Hajdú on his 70th birthday	
508	
Letters to the Editor. The Editor writes	
512	